

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

महामहोपाध्यायेन श्रीमता वोपदेवेन विरचितम्
श्रीमद्दुर्गादासविद्यावागीश-श्रीरामतर्क-
वागीश-कृतटीकासमेतम् ।

पण्डितकुलपतिना वि, एं, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

तलिकातानगर्याम्
सिंहशरयन्त्रे मुद्रितम् ।

ई १९०२ ।

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

मङ्गलाचरणम् ।

मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

मुग्धबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥

लक्ष्मीकान्तं निखिलजगता सर्गसद्धारहेतु,

दुर्गादासी वरणिपतित' कोटिकलः प्रणम्य ।

पर्यालोच्याखिलबुधमतं धीमता पाठकानां,

सन्तोषार्थं रचयतितरा'मुग्धबोधस्य टीकाम् ॥

श्रीमद्विद्यानिवासाद्यैराद्यैर्यद्यपि'सूरिभि ।

भूरिभिर्विद्विता व्याख्या तथाप्याख्यायते'मया ॥

अयुक्तं यदिह प्रीतं प्रमादेन भवेण वा ।

वचो मया दयावन्त. सन्त.'संशोधयन्तु तत् ॥

श्रीवोपदेव' स्वयं कृतस्य श्री नम. शिवायेत्यादि बहुल ब्रह्मणोल्यन्तस्य स्वरूप-
व्याकरणस्य दुरुद्धलात् स्वयं वृत्ति चिकीर्षुस्तस्य भट्टिति समाप्तये शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गल
माचरन् सारासारमयविस्तरव्याकरणान्तरपाठविमुखानां नानादिगुदेशीयशिष्याणां
भट्टिति'प्रवृत्तये ग्रन्थनाम निर्दिशन् शिष्यशिष्यार्थमादौ तन्निबध्नाति मुकुन्दमित्यादि ।

मया मुकुन्दं प्रणिपत्य मुग्धबोधं व्याकरणं प्रणीयते प्रकर्षेण तात्पर्यार्थं
नीयते ब्रह्मा इति यावत् । मुकुन्दमिति मुक्तिं ददातीति'मुकुन्दं मनोषादित्वात्
मुक्तेर्मुक्तरादेशो विभक्तोरलुक् च । अथवा मुकुर्मुक्तौ महेशे सु. कु' पृथिव्यामश्रीभने
इति ह्रस्वचन्द्रात् । मुकु ददातीति मुकुन्द इति । "मुकुमव्ययमान्तश्च निर्वाण-
मोक्षवाचकम् । यस्तद्ददाति भक्तेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तित' ।" विष्णुक्ताणां नाम
हिला मुक्तिदायकनाम्ना मुक्तिलिङ्गनां प्रवृत्तिं सम्भाव्य आधुर्ज्ञानसुखार्थिनां प्रवृत्तये
विशेषणमाह सच्चिदानन्दमिति । सन् नित्यः चित् ज्ञानस्वरूप आनन्दः, सुखस्वरूपः
आनन्दयतीति पचादित्वाद्न आनन्द इति विशेष्य पदम् । संज्ञासौ चिन्नासा-

१ । ओं नमः शिवाय ।

ओं ।१।, नम ।१।, शिवाय ४ ।

इति नमस्कारसूत्रम् ।

वानन्देति सच्चिदानन्दस्तु सच्चिदानन्दम् अथवा सन्तो नित्यौ चिदानन्दौ ज्ञानमुखे
यस्येति विग्रहः । प्रणिपत्य प्रकर्षेण नत्वा भक्तियुक्तमित्युक्तनमस्कार
कृत्वैत्यर्थः । नमस्कारस्तु स्थापकर्वीधकव्यापारविशेषः, स्थाधिकीकर्षताया ज्ञापक-
मिति वा । मुग्धबोधमिति । मुग्ध सुन्दरमूढयोरिति विश्वप्रकाशः । मुग्ध,
सुन्दरी बोधी ज्ञान पदपदार्थानां भवत्यस्मादिति मुग्धबोधम् । अथवा मुग्धान्
मूढान् अल्पबुद्धिजनान् बोधयतीति मुग्धबोधं ढातृषक्तिरिति षण् । व्याकरणमिति ।
व्याक्रियन्ते प्रकृतिप्रत्ययभेदेन व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनास्मिन् वेति कारणे अधिकारणे
वा अनट् । ननु कातन्मादिबन्धे ढत्ति कुर्वन्तु स्वयं कथं करोषि इत्याशङ्क्याह
परीपकृतये इति । परा श्रेष्ठा चासौ उपकृतिश्चेति परीपकृतिस्तस्यै मदीया
इति 'सर्वाभिप्रायान् व्यञ्जयिष्यतीति श्रियाणां श्रेष्ठोपकारः सूचितः । ननु मङ्गल
कथं क्रियते । मङ्गलादिपञ्चमी विघ्नञ्चसात् प्रारिप्सितसमाप्तिरिति चेन्न ।
बाणभट्टादिर्मङ्गले सत्यपि ग्रन्थसमाप्त्यभावात् साधादौ मङ्गलाभावेऽपि समाप्ति-
दर्शनात् । उच्यते । बाणभट्टादिर्मङ्गलेन वज्रतरविघ्नानां नाशयितुमशक्यत्वात्
ग्रन्थसमाप्तिर्न जाता । साधादिदुरदृष्टाभावेन विघ्नाभावात् मङ्गलाभावेऽपि समाप्ति-
जातेति । ततश्च दुरदृष्टमस्ति नवेति सन्दिहन्तः सर्वे किमपि प्रारिप्समाना मङ्गल
कुर्वन्त्येव । मङ्गलन्तु दुरदृष्टसत्त्वे तन्नाशयति तदसत्त्वे पुण्यं जनयतीति निष्कर्षः ।

ओमिति लुप्तप्रथमैकवचनम् । ओकारोच्चारणमेकं मङ्गलम् । “ओकारश्चायमश्व-
हावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कच्छ भित्वा विनिर्जातौ तेन साङ्गल्लिकावुभौ ॥” इति अरणात् ।
विघ्नबाहुल्यशङ्कया मङ्गलान्तरमाचरयति नमः शिवायेति । मङ्गलदेवनमस्कारात्मकमपर
मङ्गलम् । अथवा ओमिति लुप्तचतुर्थ्यैकवचनम् । ओ नमः विश्वेशिवब्रह्मभ्यो नमः
इत्यर्थः । “ओकारो विश्वरुद्रिष्ट उकारस्तु महेश्वरः । मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन
वयी मताः ॥” इति अरणात् । तेभ्यो नमः कथमित्याह शिवायेति तादर्थ्ये
चतुर्थी । शिवाय ग्रन्थस्य भट्टिति समाप्तिरूपकल्याणार्थेत्यर्थः । कायिक मानसञ्च
नमस्कारं हित्वा आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृत इति श्रियाणां
सन्देहमुच्छिन्दन् ग्रन्थस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाच्च ज्ञापयन्नाह ॥ १ ॥

२ । शं शब्दैः ।

श । १ ।, शब्दै ३ ॥ ।

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः ।

स्याद्यन्ताधिकारः ।

सन्ध्यध्यायः ।

१म पाद — संज्ञा ।

३ । अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ, ऐ औ च,
ह य व र ल, ज ण न ङ म, भ ढ ध घ भ,

शब्दैर्मङ्गलं स्यात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धाः शब्दैरिति । श्रमिति शब्देनेह मङ्गलप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा उच्यन्ते अव्ययानामनेकार्थत्वात् । शब्दैर्मङ्गलं स्यादिति । अत्र शब्दैरेव मङ्गलं सूचितं स्यादित्यर्थः । शब्दव्युत्पादक-शास्त्रारम्भे शब्दैरेव मङ्गलं कर्तव्यमिति न्यायात् । इति प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा इति । इति शब्दसाव्ययत्वेन प्रयोजनपक्षे सम्बन्धपक्षेऽपि तृतीयान्तत्वम् अभिधेय-पक्षे तु प्रथमान्तत्वं बोध्यम् । इति एभिः शब्दैः सह व्याकरणस्य प्रयोजनम् । व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रान्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकी क्रिया तत्फलं स्वर्गादिरित्यभिप्रायः । इति इमे शब्दा व्याकरणस्याभिधेया वाच्याः । इति एभिः शब्दैः सह व्याकरणस्य सम्बन्धः शब्दव्याकरणयोर्व्युत्पादव्युत्पादकभाव-सम्बन्ध इत्यर्थः । अत्र सूत्रे शब्द इति लिङ्गस्य अभिधेयपक्षे प्रथमान्ततया वक्तु-सूचितत्वेऽपि मङ्गलप्रयोजनसम्बन्धानामनुरोधात् तृतीयान्तत्वम् । विरुद्धधर्मसम-वाये भूयसा स्यात् सधर्मकत्वमिति जैमिनिसूत्रात् । अन्यस्य प्रयोजनाभिधेय-सम्बन्धानामवश्यवक्तव्यत्वे प्रमाणन्तु “सर्वस्वैव हि शास्त्रस्य कर्मणि वापि कस्यचित् । यावत् प्रयोजनं नीतं तावत्तन् कीनं गृह्यते ॥ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । यस्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सोऽभिधेयकः ॥” इति प्राञ्चः । अन्यस्य सङ्क्षेपनिर्वाहार्थं सङ्क्षेपेन संज्ञा परिभाषायादौ भाष्यन्ते ॥ २ ॥

श ष स इत्यन्तं लुप्तप्रथमावङ्गवचनान्तं छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति न्यायात्

ज ङ्ग द ग व, ख फ छ ठ थ, च ट त ल प
श ष साद्यन्ताख्याः ।

अ—स ।१।।, आद्यन्ताख्याः ।१।। ।

एषां मध्ये ये वर्णास्ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञाः स्युः ।

बहुल ब्रह्मणीति जसो लुक् । एव सर्वत्र । अथ द्रष्टव्यादिद्वन्द्व । आदिश्च
अन्तश्च आद्यन्तौ तौ मिलितौ आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः । अथवा आदिना
सङ्घितोऽन्तः आद्यन्तं स आख्या येषां ते आद्यन्ताख्याः । एषां मध्ये इति
मध्यशब्दस्येह अधिकरणमात्रवाचित्वम् अत्र सूत्रे ये वर्णा इत्यर्थः । मध्यावयववाचित्वे
तु अकारसकारयोः प्राप्तिर्न स्यात् । आदिवर्णान्तवर्णयोः समाहारः क्रमपठितौ
यौ आदिवर्णान्तवर्णौ तावैव संज्ञा येषां ते आदिवर्णान्तवर्णसमाहारसंज्ञा ।
अत्र अक् अच् अव् अम् अव् इति पञ्च । इक् इङ् इच् इल् इति चतस्रः ।
ऋक् इत्येका । एङ् एच् एङ् इति तिस्रः । ऐच् इत्येका । ङल् ङव् ङस्
इति तिस्रः । यल् यम् यप् इति तिस्रः । वस् इत्येका । जम् जप् जस् इति
तिस्रः । णङ् णम् णप् इति तिस्रः । भम् भव् भप् भस् इति चतस्रः । ठम्
इत्येका । जव् इत्येका । खङ् खप् खस् इति तिस्रः । कट् इत्येका । चक् चप्
इति द्वे । शस् इत्येका । इति चत्वारिंशत् संज्ञानां यथास्थानं प्रयोजनं बोध्यम् ।
किन्तु ष्रुर्णोऽदान्ते इत्यत्र प्रथमवकारान्तोऽव अन्यत्र शेषवकारान्तं अव इति
बोध्यम् । ननु एते वर्णा आद्यन्ताख्या इत्युक्त्वा अस् इत्येकैव संज्ञा प्रतीयते अक्
इक् इत्यादयः कथमिति चेत् सत्यम् । तथात्वे आद्यन्ताख्या इति नीत्वा अस्
इत्येवावदिष्यत् । अत्र रामानन्दस्तु चपीदितेति वक्ष्यमाणपरिभाषया ऋस्तेर्गृहीतानां
दीर्घाणामपि अक् संज्ञा सिद्धेत्याह । अक्संज्ञाया असिद्ध्या सर्ववर्ण्यद्वयपरिभाषाया
अपि असिद्धिस्तदसिद्ध्या च अक्संज्ञाया असिद्धिरित्यन्योन्याश्रयदीर्घपक्षे ।
वस्तुतस्तु अकारादीनामेव मात्राधिकादाकारादयो न तु पृथग्गणाः । अतएव
अ आ अ इत्यादौ वक्तव्ये अवयमित्यादि स्वयं वक्ष्यति । नच तर्हि द्रष्टव्येनाका णी
गृह्यते इति परिभाषैव व्रथेति वाच्यम् इदृशुक्तेनाका सर्वर्णो न गृह्यत इति
निषेधार्थमवश्यं वक्तव्यत्वात् । आवत् स्वर्षु इत्यस्य वृषौ अ आ अ इत्येषा
वर्णद्वयत्वेनीपन्यासस्तु पृथक् संज्ञाविधानार्थं पृथक्क्रीपचारात् ॥ ३ ॥

४ । इत् कृते ।

इत् । ११, कृते । ४१ ।

कस्मैचित् कार्यायोच्चार्यमाणो वर्ण इत्संज्ञः स्यात् ।
तस्य कार्य्येऽनुच्चारः । यथा अचि क ङ चाः संज्ञार्थाः । हसे
अकार उच्चारणार्थः ॥

५ । आवत् स्वर्घप्नु ।

आ । ११, वत् । ११, स्वर्घप्नु । ११ ।

अ आ अ इति वर्णत्रयं क्रमेण स्वर्घप्नुसंज्ञः स्यात् । वत्-
शब्दात् इ ई इ इत्यादिषु च । स्व एज् नास्ति ।

कृते इत्येकारान्तमव्यय प्रयोजनवाचक लुप्तचतुर्थ्येक कार्याणां बहुलतया
स्वरूपेण निर्देष्टुमशक्यत्वात् कस्मैचित् कार्यायित्युक्तम् । इण् गतौ क्तिप् इत् ।
एति गच्छति न तिष्ठतीति व्युत्पत्त्यैव इतोऽस्यायित्व सिद्धम् । अतएव आह
तस्य कार्य्येऽनुच्चार इति । हसेऽकार उच्चारणार्थ इति परवर्णसम्बन्ध विना
हसानासुच्चारण न सम्भवतीति विज्ञापनेनैव हसाना परवर्णयोगः सूचितः ।
उच्चारणार्थोऽपि वर्ण इत् सञ्ज्ञः स्यात् अतएव दध्यस्थीत्यादिना अनङादेशे
अङाविताविति स्वयं वक्ष्यति ॥ ४ ॥

अश्च आश्च अश्चेति समाहारेऽपि सूत्रत्वात् क्लीवत्वाभावेन ऋस्वामावे आ
इत्येवम् । स्वश्च र्घश्च णुश्चेति यत्र चेति वर्णद्वयं दृश्यते तत्र समाहारी बोध्यः ।
रामानन्दकाशीश्वरौ तु आ इव आवदित्येव पद मत्वा अ आ अ इत्येतेषां संज्ञावय
सिद्धवत् कृत्वा तद्वदिवर्णानामपि विधीयत इत्याहुतुः । तद्वेय स्वयमसिद्धः कथं
परान् साधयतीति न्यायादसिद्धस्य सिद्धवत् करणेन अतीव हास्यास्पदत्वात् ।
वस्तुतस्तु आ इति लुप्तप्रथमैकवचनं वदिति लुप्तप्रथमैकवचनं यद्वा यथा तथैवैव सास्ये
इत्यमरीत्याऽव्ययवच्छब्दोऽयं ननु चूतप्रत्ययः । किञ्च वच्छब्दस्य इवार्थेन साकाङ्क्षात्वा-
दाकारिण्यैव सम्बन्धः सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गीति न्यायात् । ततश्च आ स्वर्घप्नुसञ्ज्ञ
स्यादित्येकीर्यः । आवदन्तोऽपि स्वर्घप्नुसञ्ज्ञः स्यादित्यपरोऽर्थः । इ ई इ इत्यादिषु
चेत्यनेन सर्वेषामेव अचा संज्ञावयवप्राप्तौ एचः स्वसंज्ञा निषेधयति स्वएज् नास्तीति ।
एचः स्वसंज्ञा न भवतीत्यर्थः । एचा स्वभावेन द्विमात्रत्वादिति शेषः । तथाचीकृतम् ।
'एकमात्रो भवेद्भस्वी द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु ऋतो ज्ञेयो व्यञ्जनञ्चाह'

६ । जपोऽक् समीर्ण ऋक् च ।

जपः १।, ऋक् ११।, सम ११।, र्णः १।, ऋक् ११।, च ११।

समानो जपोऽक् च परस्परं र्णसंज्ञः स्यात् ऋक् च ।

साम्यं तु एकस्थानत्वम् ।

अत्रयं ए ह क ख ग घ डाः कण्ठ्याः ।

इत्रयं च छ ज झ ञ शा ए ऐ या स्तालव्याः ।

ऋत्रयं ट ठ ड ढ ण र षा मूर्धन्याः ।

लृत्रयं त थ द ध न ल सा वो दन्त्या ।

उत्रयं प फ ब भ म वा औ औ श्रिया ।

तेषां यो येन समः स तस्य तत्र ततः ।

मात्रकमिति ।' अत्र पूर्वाचार्यप्रसिद्धसंज्ञानामिकदेशविधानं तत्संज्ञास्मरणार्थम् ।
तेन ऋस्वदीर्घप्लुता एव वक्तव्या, एवमन्यत्रापि सङ्क्षेपवत्तु, प्रसिद्धसंज्ञानामिकदेश-
विधानमविरुद्धं भवति । अतएव आकामावैधनन्तकमिति स्मृतिः ॥ ५ ॥

जपोऽक् इति पृथक् पदकरणेन सम इत्यस्य जपेन अका च प्रत्येकेन सम्बन्धात्
समी जप, परस्पर र्णसंज्ञः स्यात् समीऽक् परस्पर र्णसंज्ञः स्यादित्यर्थः । नतु
जपाकोः परस्पर र्णसंज्ञेति । अकोऽन्तर्गतस्यापि ऋक् पृथगुपादानेन ऋवर्ण-
लृवर्णवसमानावपि परस्पर र्णसंज्ञौ स्तः । जपस्य सर्वर्णसंज्ञाफलन्तु लेल्लोरीत्यादौ
उकारेता जपेन सर्वर्णस्य ग्रहणात् तवर्गादिप्राप्तिः । समानज्ञानाधीन सर्वर्णज्ञान-
मिति समान निरूपयति । साम्यं तु एकस्थानत्वमिति । एक स्थानम् उत्पत्तिस्थानं
येषां ते एकस्थानाः तेषां भावः एकस्थानत्वम् । ततश्च एकस्थानज्ञानाधीन
सर्वर्णज्ञानमिति स्थानं निरूपयति । अवयमित्यादि । अवयम् अ आ अ इति
ऋस्वदीर्घप्लुताः । एवं द्वयमित्यादि च । ए ह इति सञ्ज्ञा ए औ ऐ औ इ इति
पञ्च । ए ह क ख ग घ डा इत्येकपदीत्या एषामुत्पत्तिस्थानं कण्ठमुक्ता पश्चात्
ए ऐ इत्युभय तालव्यमध्येऽपि ए ऐ या इति भिन्नपदे पठितवान् । औ औ इत्युभय-
मीशकार्यार्थमीश्रममध्येऽपि औ औ श्रिया इति भिन्नपदे पठितवान् । ताव-
व्यकार्यञ्च द्वर्णस्य समत्वात् गुण एकार ढङ्गिरेकार । इयाज इत्यादौ यकारस्य
जरिकारः । औश्रियाकार्यन्तु उवर्णस्य समत्वात् गुण औकार, ढङ्गिरौकार, उवाच

७ । चपोदिताकानिता णः ।

चपा ३, उदिता ३, अका ३, अनिता ३, णः १ ।

उकारेता चपेन इद्रहितेनाका णी गृह्यते ।

इत्यादौ वकारस्य जिह्वकार । एव यवरलीयवकारस्य प फ व भ म वा इत्येक-
पदीक्या उत्पत्तिस्थानमीष्टसुक्ता दन्त्यकार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त थ द ध न ल सा
व इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा सनुवूर्ध्वतीत्यादौ वकारस्य औष्ठगत्यादुरी दन्त्य-
त्वादानुसारस्य मकारी न स्यात् । वैदिकास्तु अस्य उत्पत्तिस्थानं दन्त्य एवेत्युक्त्वा
तद्विष्णोः परम पदमित्यादौ तथैवीच्चारयन्ति । स्वभावात् कण्ठजातानामपि
तालव्य औष्ठकार्यकारित्वं कथमिति चेन्न । यतः कुन्त्या प्रसूतस्य कर्णस्य
राधाप्रतिपालनात् राधेयत्वं सङ्गच्छते । समानासमानयोर्द्वयोरिकदीत्युत्तिष्ठे
व्यवस्थामाह । तेषां यो येनेत्यादि । तेषां कण्ठतालव्य-सूक्ष्म-दन्त्य-औष्ठगानां मध्ये
यो वर्णो येन वर्णेन समो भवति स एव तस्य स्थाने भवति । यथा अभविह-
मित्यादौ भूपभसीरित्यनेन सस्य द एव । एव यो येन सम स एव तस्मिन् परे
भवति यथा शान्त इत्यादावनुसारस्य नकार एव । एवञ्च यो येन समः स एव
तस्मात् परो भवति । यथा वाग्घरिरित्यादौ हकारस्य घकार एव । ननु तद्विन्नत्वे
सति तद्वत्तुयुधिधर्मेवत्वं समानत्वमिति समानलक्षणात् सास्य भेदमपेक्षते ।
अतएव चन्द्रसमानं मुखमित्येवोच्यते ननु चन्द्रसमानश्चन्द्र इति । ततश्च ऋस-
दीर्घयुधि भेदाभावात् समत्वाभावेन सर्वार्थसन्नानुपपत्तिरिति चेन्न, समानं गीतं
यस्य असौ सगीतः समानः प्रतिरस्या असौ सपत्नीत्यादावभेदेऽपि समानशब्द-
प्रयोगात् । अत्र तस्मात् तस्य तत्र इति नीत्वा यत् व्यतिक्रमनिर्देशः कृतस्तत्पूर्व-
पूर्वविधेरभावे परविधेर्विषयज्ञापनार्थं तेन सर्वत्र स तस्य बोध्यम् । यथा चिन्मय
तस्याभावे तत्र यथा हरिभज तयोरभावे तस्मात् यथा वाग्घरिरित्यादि ॥ ६ ॥

उत् इत् यस्य स उदित् तेन । नास्ति इत् यस्य सोऽनित् तेन । उकारेता
चपेन सर्वर्णो गृह्यते । यथा लेखसीरित्यादौ तु इत्यादिना तवगोदिर्गृह्यते ।
इद्रहितेनाका सर्वर्णो गृह्यते । यथा आदिगेचीरित्यादौ अ इत्यादिना अवर्णादि
गृह्यते । किञ्च धिसति धीसवीत्युभयपदसाधनाय दभीयाविष्यत् ऋसदीर्घयो-
रादेश्योः पृथग्विधानापाकादादेशेन प्रत्ययेन च सर्वर्णो न याज्ञः । ज्ञापक-
ज्ञापिता विधयो लक्षणमनुसरन्तीति न्यायात् । तेन मघीनस्तुङ्गवैत्यत्र अवर्णो

८ । इडोऽरलेङ् गुः ।

इड. ६।, अर् अल् एङ् ११, गुः १।

इडः स्थाने अर् अल् एङ् एते गुसंज्ञाः स्युः ।

९ । अच आरालैज् त्रिः ।

अचः ६।, आ आर् आल् ऐच् ११, त्रिः ११ ।

अचः स्थाने आ आर् आल् ऐच् एते त्रिसंज्ञाः स्युः ।

१० । प्रपरापसंन्यवानुनिर्दुर्व्यधिसूत्यरि-
प्रत्यभ्यत्यप्युपाङ् गिः ।

प्र—आङ् ११, गि ११ ।

एते विंशतिर्गिसंज्ञाः स्युः ।

नञ् इत्यत्र च तुडादिशेन सवर्णो न गृह्यते । त्वदा टेर इत्यत्र अकारादिशेन सवर्णो न गृह्यते । एवम् अर्श आदेर इत्यादौ अकारादिप्रत्ययेन च सवर्णो न गृह्यते । किञ्च उकारेक्षपस्य स्थाने जायमानो यउकारेक्षपस्य आदेशत्वेऽपि सवर्णो याञ्च । कारणगुणा. कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायात् । तेन जव चप जस्त्वचा खेरित्यस्तुचुभिरित्यत्रापि च आदेशेन टुभिरित्यत्र टु आदेशेन चूङ् कुङ् इत्यत्र कुडादेशेन च सवर्णो गृह्यते । एवञ्चात्र ऋस्वेनैव अका सवर्णो गृह्यते नतु दीर्घेति बोध्यम् । अन्यथा आदीपोः इत्यादौ प्रथमोपस्थित ऋस्व परित्यज्य दीर्घग्रहणं वृथा स्यादिति ॥७॥

अर् च अल् च एङ् चेति आदिगेचोरित्यादौ इगादिर्निर्देशेनैवैष्टसिद्धावपि गुर्घुङश्चाकडिति इत्यादौ शौकार्ये इडोनिर्देशे विनापि इङ् प्राप्तार्थं इह इडोनिर्देशे समत्वादिवर्ण एकारयोरीकारः उवर्णं श्रीकारयोरीकारः । ततोऽवशिष्टौ अर् अलौ, रलयो समत्वात् क्रमेण ऋवर्ण-लवर्णयोः स्याताम् । समुदायसाम्याभावे आश्लिषसाम्यस्यापि याञ्चत्वात् । गुर्गुण. ॥ ८ ॥

आश्च आर् च आल् च ऐच्चेति । आरालैजित्यत्र सूत्रत्वात् चैकादित्यादिना अप्रत्ययो न स्यात् । समासविधेरनित्यत्वात् । आदिगेचोरित्यादौ एजादिर्निर्देशेनैष्टसिद्धावपि व्रजवदरल इत्यादावच प्राप्तार्थम् इह्याचो निर्देश उत्पत्तिस्थानव्यवस्था तु पूर्ववत् । त्रिवृद्धि ॥ ९ ॥

एते विंशतिरिति । एते प्रादयो विंशतिसंख्यया सख्येया इत्यर्थः । विंशतेरिक्तलानु विंशत्याद्या सदैकत्वे सर्वा. सख्येयसंख्ययोरित्यमरीक्ते । अत्र निर्दुःशब्दौ

अवाचायां स्वती नातिक्रमेतिः पर्यधी गतौ ।

अपि पदार्थसंभाव्यगर्हानुज्ञासमुच्चये ॥

दन्यसानौ रेफान्तौ च । तथा च दुर्दुःखभावेन कोपे निर्निश्चयनिषेधश्च ।
अञ्जसाशब्द आख्यातस्तत्त्वदृष्टान्तयोरपीति दन्यसान्ते मेदिनी । “दुर्निषेधे च
कष्टे च निर्निषेधे च निश्चये । परि स्वात् सर्वतीभावे” इति रेफान्ते मेदिनी ।
प्रादीनामर्धानाह पुरुषोत्तमर्दवः प्र गत्यारम्भोत्कर्षसर्वतीभावप्राथम्यख्यात्युत्पत्ति-
व्यवहारेषु । परा भङ्गानादरप्रत्यावृत्तिव्यगर्भावेषु । अप अनादरभशाऽसाकल्य-
वैरूप्यत्यागनजयेषु । सम प्रकर्षक्षेपनैरन्तर्यौचित्याभिसुख्येषु । निर्निश्चय-
निषेधयो । अव निश्चयासाकल्यानादरेषु । अनु पश्चात्सादृश्यलक्षणवीप्सा
इत्यभावभागहीनसहार्थसामीप्यदीर्घपुनरर्थेषु । निर् अत्यर्थनिषेधनिश्चयवह्निष्करणेषु
दुर् निषेधकष्टनिन्दाऽवच्छेपणेषु । वि विशेषवैरूप्यनजर्थगतिदानेषु । अधि उपरि-
भावे । सु पूजनायासातिशयेषु । उत् ऊर्ध्वोत्कर्षप्राकट्यनैक्येषु । परि सर्वतीभावा-
तिशयवीप्सा इत्यभावचिह्नभागत्यागनियमेषु । प्रति लक्षणव्यावृत्तिप्रशस्तीत्यभाव-
त्यागप्रत्यर्पणसादृश्यविरोधवीप्सासमाधिषु । अभि समन्तादभुयार्थलक्षणवीप्सा
इत्यभावधर्षणेषु । अति अतिशयक्रान्तिपूजनासम्भावेषु । अपि आहरणसम्भावन-
निन्दाऽनुज्ञाऽल्यलसमुच्चये । उप अनुगतिपश्चाद्भावानुकम्पा आधिक्यहीनसामीप्य-
प्राथम्येषु । आङ् समन्तादभ्युहणप्रत्यावृत्तीषदर्थमर्थ्यादाव्याप्तिषु । इति गिरूपसर्गः ।
अवाचायामित्यादि । अत्र प्रादिषु स्वती अवाचायां प्रशसाया गिसञ्ज्ञौ न स्तः । यथा
सुखौति अतिसौति । अतिरतिक्रमे गिसञ्ज्ञौ न स्यात् । अतिक्रम फलोदयेऽपि
क्रियाप्रवृत्ति । यथा अतिसिञ्चति शालीन् । पर्यधीगतौ गिसञ्ज्ञौ न स्तः । परे
सर्वतीभावोऽवैरूपपरिभावः प्रसिद्धावर्थौ । गत्यर्थधातौ परे पर्यधी यदा गति द्योतयत-
सदा गिसञ्ज्ञौ न स्त इत्यर्थः । यथा परिसिञ्चति गङ्गा जनः । अतएव “तस्मिन्नात्म-
चतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि । राघवः शिथिल तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव” ।
इति रघौ । धातूनामनेकार्थतया स्थाधातोर्गत्यर्थे अघेर्गतिद्योतकत्वादुपसर्गत्वा
भावे गौक इत्यादिना षत्व न स्यादिति रघुटीकाकारः । अपि. पदार्थादिषु पञ्चसु
गिसञ्ज्ञौ न स्यात् । पदार्थोऽल्यत्वं यथा अपिसिञ्चति अल्य सिञ्चतीत्यर्थः । सम्भाव्यं
क्रियासु योग्यताभ्यवसायः । यथा अपिसिञ्चन्मूलसङ्ख्यम् । गर्हा निन्दा यथा
अतिसौति वृषल ब्राह्मणकः । अनुज्ञा जिज्ञासानन्तरमनुमतिः । यथा सेव्यामीति

११ । भ्वादिर्धुः ।

भ्वादि. १।, धु. १। ।

भू सत्तायामित्यादिर्गणो धुसंज्ञः स्यात् ।

प्रथे अपिसिञ्च । समुच्चयः परस्पर क्रियासङ्घेः यथा अपिसिञ्च अपिस्तुहि । उभय कुर इत्यर्थः । एषु गिसञ्ज्ञाभावात् व्यस्य ग्यनुकारेति समासाभावे गौक इत्यादिना घलं न स्यात् मुस्तुत्वा इत्यादौ क्ताची यप् च न स्यादिति फलम् । स्वती इत्यादौ अनुकरणत्वादव्ययसञ्ज्ञाभावेऽपि विभक्तिकार्यं तु हि च छ ह वै पादपूरणे स्वतीत्य-मरीक्तन्तु प्रकृतिभ्रमनिरासार्थम् । “धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्समनुवर्त्तते । तमेव विशिनष्टान्य उपसर्गगतिस्त्रिधा” विस्तरवृत्ति । क्रमेणोदाहरणानि । आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः । प्रसूते अत्र प्रसवएव धात्वर्थः । प्रशब्दसमेवार्थं द्योतयति प्रणमति प्रकर्षेण नमतीत्यर्थः । उपसर्गास्तदर्थानां द्योतका एव ननु वाचकाः । क्रिया-वाचित्वमाख्यातु प्रसिद्धार्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति वीपदेवचचनात् । केवलधातीरनेकार्थत्वे अवश्यवक्तव्ये उपसर्गपूर्वकलेनान्यार्थोऽपि धातीरेव कल्प्यते लाघवात् । धातूनामनेकार्थत्वम् उपसर्गाणामप्यनेकार्थत्वमिति विधिव्यक्तव्ये, गौरव स्यादिति । एव “सम्बन्धेकवाक्यत्वे वाक्यभेदो त चेष्टत इति” जैमिनिसूत्रात् । अतएव “निपाताश्चादयो ज्ञेया उपसर्गाश्च प्रादयः । द्योतक-त्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे” इत्युक्तम् । निपाता अपि द्योतका एव ननु वाचकाः तेषां वाचकत्वे तु घटस्य समुच्चय इत्यत्र यथा सम्बन्धे षष्ठी तथा घटस्य इत्यत्रापि षष्ठापत्ति । इदानीन्तु घटशब्दस्यैव लक्षणयान् समुच्चयवाचित्वाच्चकारस्य तद्योतकत्वात् षष्ठी राम इव इत्यत्र तु न षष्ठी । एवञ्च घटस्य अभाव इत्यत्र षष्ठी घटो न इत्यत्र न स्यात् ॥ १० ॥

भ्वादिर्धुस्य स भ्वादि. मध्यपदस्य लोप लक्ष्मकर्णमानय इत्यादिवत् तद्गुण सविज्ञानवङ्गब्रौहि । तेन भ्वादिदशगणा धातव इत्यर्थः । भवते. सर्वधातूनां प्राथमिकत्वात् भ्वादिशब्दो दशगणपठितसमस्तधातुवाची । भ्वाद्यध्याय इत्यत्र तु गणविवर्षवाची । तथाच “भ्वाद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादिभुरादयः” ॥ भू इत्यादयः प्रकृतयो यदा सत्तादिक्रियावाचिका-सदैव धातुसञ्ज्ञाः स्युः । भूसत्तायामित्यादिर्गणपाठे तु अनुकरणात् स्वादिरेव शक्यत्वे-ऽपि स्यान्ननुत्पत्ति. प्रकृतिभ्रमनिरासार्था । अन्यथा मन्यविलोडने इति वक्तव्ये सयोगान्तलोपे मनविलोडने इति स्यात् । धुर्धातु. ॥ ११ ॥

१२ । सित्यादिः क्तिः ।

सित्यादि. १।, क्ति. १। ।

स्यादिस्यादिश्च क्तिमंज्ञः स्यात् ।

१३ । क्वद्वान्येकद्विबहुष्वेकशः ।

क्वद्वानि १॥, एकद्विबहुषु ७॥, एकश १॥ ।

क्तेरेकैक वचनं क्रमात् क्वद्वयसंज्ञं स्यात् । तानि च क्रमा-
देकद्विबहुष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते ।

१४ । क्त्यन्तान्यौ दली ।

क्त्यन्तान्यौ १॥, दली १॥ ।

क्त्यन्तःशब्दो दसंज्ञः स्यात् । अन्यस्तु लिसंज्ञः ।

सिश्च तिश्च सितौ, सितौ आदौ यस्य स सित्यादि' इत्यात् पर श्रूयमाण शब्द'
प्रत्येकमभिसम्बध्यते इति न्यायात् स्यादित्यादिश्चेत्यर्थः । क्तिर्विभक्तिः ॥ १२ ॥

रामो जयति रामलक्ष्मणौ जयत रामलक्ष्मणसीता जयन्ति । दारवर्षासिकता
जलौकीवस्त्रानवाचिदशा-बज्जला-कृत्तिका-मघालाजिभ्यः पुलिङ्गगृह्णाद् नित्यं व्वम् ।
एभ्यो नित्यं बहुवचनं स्यात् । दारा वर्षाः सिकताः जलौकसः दशाः । वस्त्रान्त-
वाचीति किम् ? दशेयं ते शुभाऽभवत् । बज्जला कृत्तिका, मघा, लाजा, गृह्णाः ।
पुलिङ्गादिति किम् ? गृह्ण गृहे गृहाणि । अप्सर सुमनोवल्जजादीनां । एभ्यो
बज्जवचनं स्याद्वा । गौरय गाव इमे । सख्याविशिष्टस्य तु एका गौः एकोब्रीहिः ।
गुरुशब्दविशेषणस्य युष्मद् एकत्वे बज्जवचनं स्याद्वा । त्व मे गुरुः यूय मे गुरुवः ।
अविशेषणस्यास्मद् एकत्वे द्वित्वे च बज्जवचनं स्याद्वा । अहं ब्रवीमि आवा ब्रूव इत्यर्थे
वयं ब्रूमः । अविशेषणस्य किम् ? पण्डितोऽहं ब्रवीमि । गौरवे सर्वेभ्यः एकत्वे बहुवचनं
स्याद्वा । भटारकपादाः समादिशन्ति भटारकपादः समादिशति । प्रोष्ठपदाफल्गुनीभ्या
नक्षत्राभ्यां द्वित्वे बज्जवचनं स्याद्वा । पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वा, फल्गुन्यः । पुष्यार्थपुनर्वसूनाम् ।
दत्ते बहुल्लेऽपि द्विवचनं नित्यम् । पुष्यः स्वभावादेकः पुनर्वसु स्वभावात् द्वौ । पुष्यश्च
पुनर्वसु च पुष्यपुनर्वसू । एव सिद्धपुनर्वसू तिष्यपुनर्वसू ॥ १३ ॥

क्तिरन्ते यस्य स क्त्यन्तः यथा रामो भवति इत्यादि । त्यल्लीपे त्यल्लक्षणमिति
न्यायात् लुप्तविभक्तिकानां पदत्वत् आतिदेशिकम् । यथा उमा गौरी विद्वान्

१५ । लुपि न सन्ध्यादिविधौ ।

लुपि ७, न ११, सन्ध्यादिविधौ १॥ ।

लुबिति लोपे कृते यो लुप्तस्तदाद्यन्तयोः सन्धिर्न स्यात्तदा-
द्यस्य च यो विधिः स च न स्यात् ॥

वारि हरिवत् वागीश इत्यादि । तेन चतुर्थे षष्ठ इत्यत्र आतिदेशिकमनित्यमिति
न्यायात् दान्ताभावाद्भिरामाभावे विसर्गे उकारौ न स्तः । त्वन्तश्च अन्यश्च त्वान्ताभ्यां
सन्निहिते वृद्धिर्नन्तरेति न्यायादन्यशब्दस्य त्वन्तेन सम्बन्धात् त्वन्तादन्य इत्यर्थः ।
शब्दाते उच्चार्यते असाविति शब्दः । त्वन्तशब्दो दसञ्च स्यात् । तद्विद्वशब्दो लिङ्ग-
सञ्च स्यादित्यर्थः । द पद लिङ्गिङ्गम् । एतेन कृदन्ततद्धितान्तादीनां धातूनां
विभक्तौनाञ्च लिङ्गत्वमायातम् । अतः कातन्ताया धातुविभक्तौ वर्जयित्वा अन्यस्य
लिङ्गसञ्चा कुर्वन्तीति विरोधः । रामानन्दस्तु पूर्वतोऽनुवर्त्तमानाया धातुविभक्ति-
भ्यामप्यन्यशब्दस्य सम्बन्धात् धातुविभक्तिविभक्त्यन्तेभ्योऽन्यशब्दो लिखित्याह । तद्धेतुम् ।
सन्निहितत्वं त्वन्तशब्दसम्बन्धेनैव अन्यशब्दस्य चरितार्थत्वादाकाङ्क्षाभावे धातुविभक्त्यो-
रनन्तर्यभावात् । सत्यामप्याकाङ्क्षाया धातुविभक्त्योरनुवर्त्तित्वत् प्रादेरप्यनुवर्त्तौ
तस्यापि लिङ्गसञ्चातुपपत्तेः । न च विप्रादन्य इत्युक्ते यथा विप्रसञ्जातीय-
चक्षिद्यादिरेव गृह्यते नतु गवादि, तथावापि त्वन्तादन्य इत्युक्ते त्वन्तसञ्जातीयस्य
कृत्तद्धितप्रत्ययान्तस्यैव ग्रहणात् धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्व न स्यादिति वाच्यम् । अप्र-
सन्न भाविबुभूषादिषांतीरपि लिङ्गत्वापत्तेः । न च तत्रैव धातुसञ्चयैव लिङ्ग-
सञ्चा वाधितव्येति वाच्यम् । सञ्चाया सञ्चान्तरस्य वाधकत्वाभावात् । अतएव
एकस्यैव मिरित्यस्य प्रत्ययत्व विभक्तित्व प्रथमात्वम् एकवचनत्वं धित्व धित्वञ्च
संगच्छते । वस्तुतस्तु धातुविभक्त्योर्लिङ्गत्वमस्ति चेदस्तु तेन का नो हानिः । ताभ्यां
स्यादिप्रसक्तिरिति चेन्न यतो लिङ्गसञ्चा सामान्यविधि धातुसञ्चा विशेषविधि ।
ततश्च नै सि औ जषिति सामान्यविधेर्धोस्त्रिवित्यादिविशेषविधिना वाधितत्वा-
द्वातीर्न प्याद्युत्पत्तिः । विभक्त्यस्तु केवलाया, प्रयोगाभावात् प्रकृतेः परव जातायाश्च
समुदायस्य पदत्वादेव स्यादिर्नोत्पद्यते इति नास्ति विरोधः ॥ १४ ॥

लोपन लुप् तस्मिन् लुपि । अत्र आद्य आदिवर्णस्य विधिराद्यविधिः ।
यथा राजभ्यामित्यादौ नम्य लुपि आक्तिमभवतीति आकारी न स्यात् । कचिदादि
निमित्तकोऽपि विधिर्न स्यात्तेन राजभिरित्यादौ अकारमश्रित्य न ऐम् । कचि-

१६ । चादिर्गर्निः ।

चादि १, गि १, नि १ ।

चादिर्गणो गिञ्च निसंज्ञः स्यात् ।

दादिनिमित्तक व्याञ्च तेन शाङ्गिषु पिपत्तु इत्यादिषु षत्व स्यादेवेति रामानन्द । वस्तुतस्तु अ. अवर्ण आदिश्च अश्च इयी समाहार आद्य तस्य विधिराद्यविधि सन्धिश्च आद्यविधिश्च सन्ध्याद्यविधी । लुपि सन्धिर्न स्यात् यथा हर एहि शिव उग्र इत्यादि । लुप्तस्य य आदिवर्णस्तत्सम्बन्धी विधिर्न स्यात् यथा राजभ्यामित्यादौ न आ । एव वज्रमाचष्टे इति ओ टिलोपे क्षिपि जेलीपे वज्र इति निङ्गात् सौ स्थानस्यारादिति रेफस्य लुपि जकारस्य चूडिति कुङ् न स्यात् तेन वज्र इत्येव । लुप्तस्य अवर्णासम्भवादवर्णशब्देन इह लुप्तस्य आदिरवर्ण ण्वीच्यते । ततश्च लुप्तस्य सर्वेषामेव आटिवर्णानां विधेनिषेधेनैवेष्टसिद्धौ अवर्णग्रहणमवर्णनिमित्तक-विधेर्निषेधार्थम् । तेन राजभित्त्यादौ न ऐस् । शाङ्गिषु पिपत्तु इत्यादिषु षत्वानुपपत्तिश्च न स्यात् । एवम् आद्ययोर्विधेर्निषेधेनैवेष्टसिद्धौ सन्धिग्रहण सन्ध्याद्यग्रहणेण लुप्तव न सन्धिरिति ज्ञापनार्थम् । उक्तौ हि ग्रन्थ समाधिक फलमाचष्टे इति न्यायात् । अतएव दामीदर इत्यत्र सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्त्येव न सन्धिरिति स्वयं वक्ष्यति । नच भी अच्युत इत्यादौ सन्धिनिषेधार्थं सन्धि-ग्रहणमिति वाच्यम् । गङ्गेऽत्र इत्यादौ ज्वहेऽमीयु इत्यनेन एकारस्य सन्धिनिषेधे तन्निमित्तकस्य अकारलोपस्यापि निषेधदर्शनेन सन्धिनिषेधप्रसङ्गे आदिविधेर्निषेधेनैव तन्निमित्तकविधेर्निषेधस्यापि प्राप्तत्वात् । केचित्तु आदिश्चासावश्चेति आद्यस्तस्य विधिराद्यविधिरिति विग्रह्य लुप्तवर्णस्य आदिरवर्णस्य स्थाने विधिर्न स्यात्तन्निमित्त-कोऽपि विधिर्न स्यादित्याहुः । तत्र । भी इह इत्यादौ सन्धिनिषेधात् सार्धकस्य सन्धि-शब्दस्य उद्भूतत्वाभावे सन्धिग्रहणादित्यादि वोपदेवीयवचसोऽसङ्गतम् । चैकैश्चुदषट्ठोऽ-रित्यत्र अकारस्य लुपि कृतेऽपि विसर्गस्य रेफविधानं ज्ञापयति । अत्र नजोऽप्यार्थत्व-मिति । तेन “सरसो परिशीलितु मया गमिकर्मीकृतनैकनीलता” इति नैषधादौ “चूी नीलपुष्पे धौ” इत्यनेन नस्य लुपि कृतेऽपि नजा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् तदादे रवर्णस्य ईकार, स्यादेव । एव अघनी घनीकृत इत्यादावपि बोध्यम् ॥ १५ ॥

चादिस्तु च बा. ह्रादैव नूनं वै अह आहो अयी उनी । अहो उताहो हौ हौ रे

१७ । णमितोऽन्याचोऽन्तेऽन्यस्यादौ ।

णम् इत् १॥, अन्याच, ५।, अन्ते ०।, अन्यस्य ६।, आदौ ७। ।

णिच् यस्योच्यते तस्यान्यादचः परो निदन्ते डिदन्यस्य ।
स्थाने मिदादौ स्यात् ।

१८ । परस्यः ।

पर ११, ल्य १। ।

प्रकृतेः परो यः स त्यसंज्ञः स्यात् ।

१९ । अं अः नुवी ।

अ अ १॥, नुवी १॥ ।

अकार उच्चारणार्थं विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमानुवि-
मंजौ स्तः ।

अरे ईहि हे अहे । उरि ए पे तिर्यक् औ औ अमा किल खलु नजादयोऽपि बहव
गिशब्दे नेह गिसंज्ञापठितशब्दा एव गृह्यन्ते । तेन स्वत्यादीनामर्चादौ गिमञ्जाऽभावे
ऽपि निमञ्जा व्यसञ्जा च ततश्च राजानमतिक्रान्ता अतिराजौ इत्यादौ व्य पूर्वमिति
पूर्वनिपातः । निर्निपातः ॥ १६ ॥

णमसंज्ञा इत् येषां ते णमित । णिदयस्योच्यते इत्यादि णकारिदागमौ यस्योच्यते
तस्य अचा मव्ये अन्यादच परः स्यादिति परिभाषितम् । यथा नुस्यथमादावित्यादिमा
ज्ञानानि पद्यासि । एव नकारिदागमौ यस्योच्यते तस्यान्ते स्यात् । यथा नणट्टडथक-
न्नित्यादौ ङकारिदादेशी यस्योच्यते तस्यान्यस्य स्थाने स्यात् । यथा वेरयड्गामीत्यादौ
मकारिदागमौ यस्योच्यते तस्यादौ स्यात् । यथा नुमाम स्वद्यावित्यादौ । यस्योच्यते
इति षष्ठान्निर्देशात् प्रत्ययेषु न प्रसङ्गः । तेन ङकारिणी विभक्तयो लिङ्गात्परा एव
सूत्रेण्यकारिणी णवादयो धातीः परा एवेति ॥ १७ ॥

अत्र पूर्वजायमानस्यापि बह्वी प्रत्ययल वक्तव्यमिति रामानन्दकाशीश्वरौ ।
वस्तुतस्तु खेर्वङ्गः प्रागिति सूत्रस्य लोपरोबहुः स्यात् सच बहु परत्र जातोऽपि प्राक्
स्यात् तस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः इति व्याख्यानादेवास्य प्रत्ययत्वम् ॥ १८ ॥

अ अ इति लुक् प्रथमादिचचनान्तम् । नुरनुस्वारः विर्विसर्गः ॥ १९ ॥

२० । क + पौ० मून्वौ ।

क + पौ० १॥, मून्वौ १॥ ।

कपातुच्चारणार्थो वज्रगजकुम्भाकृती वर्णो क्रमान्मृनौ
संज्ञौ स्तः ।

२१ । होभस् ।

ह १, भस् १ ।

हकारो भस्संज्ञः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

कपातुच्चारणार्थो । मूर्जिह्वासूलीयः । नीरुपधानीयः । जिह्वासूले उच्चा-
व्यतेऽसविनि जिह्वासूलीयः । उपधानीयस्य उत्पत्तिस्थानमीड सर्पश्चासवदुच्चा-
रणम् । “तुवी पूर्वेण सम्बद्धौ मून्वौ तु परगामिनौ । चत्वारोऽथीगवाहाख्या
णत्वकर्मण्येव सताः । अच, स्वय विराजन्ते हसन्तु परमाश्रयेत् ।” ॥ २० ॥

व हित इत्यादावतुस्कारार्थं अवीड इत्यादौ सिलीपार्थञ्च एतद्विधानम् । ननु
अ इ उ ऋ लृ इत्यादि सूत्रे शषसह इति हकारस्य पुनरुक्तौ भ्रष्टसंज्ञयैवेष्टसिद्धौ
एतद्विधानं कथमिति चेन्न एकवर्णस्य उभयत्र पाठेन कौशलाभावात् ॥ २१ ॥

इति संज्ञापादः ।

एकार्थावच्छिन्नसूत्रसमूहः पादः । परिभाषादौ सत्यपि प्रधानाप्रधानयोः
प्रधानेन व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायादेकार्थावच्छिन्नत्वम् । अथ सूत्रलक्षणम् ।
सूत्रयति अर्थं यद्वाति इति सूत्रम् । सूत्रत्वग्रन्थे पचादित्वादनम् । तथा च,—
“अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् । अस्तीभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो-
विदुः ॥” तच्च षड्विधं “संज्ञा च परिभाषा च विधिर्निर्णय एव च । अतिदेशो-
ऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥” व्यवहारार्थं शास्त्रे कृतं सङ्केतः, संज्ञा यथा
इत्तुते इत्यादि । ग्रन्थस्य सत्त्वनिर्वाहार्थं सङ्केतविशेषः परिभाषा । यथा चपीदिता
इत्यादि । अप्राप्तप्रापकी विधिः । सतु द्विविधः । वर्णोत्पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णो-
त्पादनरूपो यथा सहर्षेण इत्यादि ॥ अभावरूपो द्विविधः नाशो निषेधश्च । नाशविधि-
र्यथा लोपऽस्थोमाडोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा नाजोऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य

द्वितीयः पादः ।

अच् सन्धिः ।

२२ । सह र्णे घः ।

सह । १।, र्णे ७।, घ १। ।

र्णे परे पूर्वस्य र्णेन सह घः स्यात् । सुरारिः लक्ष्मीश
विष्णूत्सवः धातृद्विः, शकुलदन्तः, ह्रीतृकारः । (सुर-अरिः,

विशेषावधारणं निघम । यथा रडोवि सुपीत्यादि । अन्यसमस्याऽन्यवारोपण-
मतिदेशः । यथा इण्वादिक् इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थितपदस्य परसूत्रेषूपस्थितिरधि-
कारः । स तु त्रिविधः । “सिद्धावलीकिताख्यश्च मण्डूकमुतिरेव च । गङ्गास्रोत इति
ख्यात अधिकारास्त्रयो मताः । सिद्धावलीकितो यथा वावगीदान्ते इत्यस्मात् दान्ते
इति पदस्य ऋक्गित्यन्तेषूपस्थितिः । मण्डूकमुतिर्यथा । टाभिस्डोडसि इत्यस्मादत
इति पदस्य आक्तिमभवौत्पत्तिरिति । गङ्गास्रोतो यथा लं सि औ जसित्यस्मात्त्रि-
रितिपदस्य तद्धितपथ्यन्तेषूपस्थितिरिति । एव “कार्यी कार्यं निमित्तञ्च त्रिभिः
सुवसुदाहृतम् । कदाचित् कार्यकार्याभ्यां क्वचित् काव्यनिमित्ततः । यस्य निर्दिश्यते
कार्यं स कार्यी गदितो बुधैः । क्रियते उक्तु तत्त्वार्थमादृशप्रत्ययार्थम् । यस्मात् पर
परं यस्मिन् तन्निमित्तं विधा मतम् । आकाङ्क्षायां तु रुवषामनुवृत्तिः, परं भवेदिति”
एवञ्च “वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्बली । प्रत्ययाश्रितकार्यन्तु वहिरङ्गसुदा-
हृतम् । प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् । प्रकृते पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गत-
तथा । सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः । कस्यचित् भिन्नकार्यस्य प्रथमे
परतस्तथा । सम्भवेद्विषयो यस्य स विधिः, सावकाशकः । आदौ हि विषयो यस्य
परतो न हि सम्भवेत् । स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः । तथा सामान्य-
कार्येभ्यो विशेषकविधिर्बली । वहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् । अल्य,
स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः । आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ।
प्रकृते, प्रत्ययस्यापि सम्बन्धे यो भवेदपि । तथोरनुपधातो स्यादागमः स बुधैर्मतः ।
आदेश उपधातो यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा । सकर्त्तृभ्योविधिभ्यः स्याद्वली लोपविधि-
स्तथा । लोपस्वरदेशयोस्तु स्वरादेशविधिर्बलीति ।’ सन्धिज्ञानं विना पदसाधन-
स्याशक्यत्वात् सम्बन्धग्रहणं वादौ निरूपयति ॥ २१ ॥

लक्ष्मी-ईशः विष्णु-उत्सवः, धातु-ऋद्धिः, शकुल-लदन्तः, होतृ-लकार) ।

२३ । आदिगेचोर्णुव्री ।

आत् ५१, इक् एचो ६॥, ण्वी १॥ ।

अवर्णात् परयोरिगेचोरवर्णेन सह क्रमात् ण्वी स्तः । ह्रषीकेश दामोदरः । (ह्रषीक-ईशः, दामन्-उदरः) । सन्धि-ग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिः । माधवर्द्धिः, शिवल्लकारः, कृष्णै-कत्वं, मुकुन्दौकः, कृष्णैक्य, भवौषधम् । (माधव-ऋद्धिः, शिव-ल्लकार, कृष्ण-एकत्वं, मुकुन्द-ओकः, कृष्ण-ऐक्यं, भव-औषध) ।

ननु पिवा सहागत पुत्र इत्यादौ यथा द्वयोः पृथगागमन प्रतीयते तथावापि द्वयोरेव दीर्घोऽस्त्विति चेन्न वानुकाभि सह मृत्पिण्डो घटो जायते इत्यादिवदपृथक् साहित्यस्यैव याज्ञत्वात् । सहशब्दस्य गम्यमानत्वोऽपि तृतीयाविधानात् खेन घं इत्यनेनैवैष्टसिद्धौ सहर्षे घं इति विधानं पूर्वस्य दीर्घविधाननियमायम् । अन्यथा दीर्घस्य पौर्वाप्यनियमाभावात् परस्यापि पूर्वेण सह दीर्घत्वेऽपि होतृल्लकार इत्यनिष्टापत्तिः । ननु अवर्णादेर्दीर्घविधौ कण्ठ्यत्वेन समान, एकारादि कथं न स्यादिति चेन्न एकारादेराश्रितकतात्वात्वेन विरुद्धत्वे असाधारणसमानस्याकारादे-रवोचितत्वात् । किञ्च दीर्घस्य अज् धर्मत्वात् वाक्करोति तद्वदाति इत्यादौ न प्रसङ्गः । मुरारि, इत्यादौ द्वयोरेकस्मिन् दीर्घे पूर्वहसस्य तेनैव सम्बन्ध, हसोऽकार उच्चारणार्थ इति स्वरसात् । हसना परवर्णसम्बन्ध विनापि उच्चारणं न सम्भव-तीति परवर्णयोगसिद्धे । शकुल धातु शकुलनामा कश्चिदा । शकुलदन्त इति लकारस्य दीर्घस्य प्रयोगो नास्तीति पाणिनिक्रमदोशरौ । होतृकार इति होवा उच्चारितो लिखितो वा लकार इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ह्रषीकेश इत्यत्र अकारेण सहितस्य ईकारस्य एकारे कृते पूर्वस्य परेण योगः । एव सर्वत्र । दामोदर इति दाम रज्जुरुदरे यस्य इति विग्रहे दान्तत्वादिरामे नोलुप् फिधौ इत्यनेन नस्य लुपि “लुपिन सन्ध्याद्यविधौ” इत्यनेन सन्धिनिषेधोऽपि कथं सन्धि-स्यादित्याशङ्क्याह । सन्धिग्रहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति । अस्यार्थः सन्धिग्रहणात्

२४ । गेर्धोरनेधिन एङ् ऋकोः ।

गे. ६।, घी. ६।, अन् एध् इन. ६।, एङ् ऋको ६॥ ।

गरवर्णात् परयोरनेधिनवर्जितस्य धोरिङ् ऋकोरवर्णेन सह क्रमात् गुप्तौ स्तः । प्रेजते, परोखति, अपार्च्छति । (प्र-एजते, परा-ओखति, अप-ऋच्छति) । अनेधिनः किं, उपैधते अवैति । (उप-एधते, अव-एति) ।

२५ । लिधोर्वा ।

लिधी. ६।, वा । १। ।

लिधोस्तु पूर्वोक्त कार्य्यं वा स्यात् । प्रेकीयति, प्रैकीयति (२३ सू), प्रोघीयति, प्रौघीयति. प्रार्क्षीयति, प्रर्क्षीयति, प्राल्क्षारीयति प्रल्क्षारीयति । (प्र-एकीयति, प्र-ओघीयति, प्र-ऋक्षीयति, प्र-ल्क्षारीयति) ।

लुपि न सन्ध्यायविधौ इति सूत्रे उद्धर्तितस्य सन्धिष्वस्य ग्रहणात् सन्धिलुप्येव सन्ध्यायसूत्रेण लुप्येव सन्धिर्न स्यात् अध्यायान्तरसूत्रेण लुपि तु सन्धिः स्यादेवेति । सन्धिरत्र सन्ध्यायसूत्रविहितकार्य्यं नतु वर्णद्वयमेलनम् । तेन पिपच्चादिशब्दानां सन्धौ गान्तलुपि ककारस्य ऋप्भसोरित्यनेन चपे जवे च कृते पिपक् पिपग् इत्यादि सिद्धम् यद्यपि आदिगेजूटोर्णुत्रौ इति कृते एञ् ऊट् च इयो समाह्वारे एजूट् ततः इक्च् एजूट् च इगेजूटौ तथो. । इति व्याख्याने आडूटोर्त्रिरिति सूत्रं कर्त्तव्यं न स्यात् तथापि इगेचोरिति कृतं ज्ञापयति । स्वभावादिकपदे क्तिपः प्राक् समासे च आडूटोर्त्रिरित्यनेन त्रि स्यात् । यथा श्व विकारि क्तौ शैति धावुल जवे धौति जनान् अवतीति जनो इति अन्यत्र अवतीति ऊ तव ऊ मम ऊ इत्यादौ गुण एवेति । एवम् उभयत्र समाह्वारे आरालैच् इत्यादिवत् स्रवत्वाच्चैकादिना अप्रत्ययभावे आशुत्रौगेच इत्यनेनापीष्टसिद्धौ कथमेतत् गौरव ? स्पष्टार्थम् ॥ २३ ॥

न विद्यते एधिनौ यत्र सोऽनेधिन् तस्य । ननु यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायादेधिनौर्धालोर्वर्जनादेव धातोः प्राप्ता धोरिलुपादानं व्यर्थमिति चेन्न उद्भूतोहि ग्रन्थ समाधिकफलमाचष्टे इति न्यायादप्राप्तस्तिङ्-

२६ । लोपोऽस्योमाङोः ।

लोपः १।, अस्य ६।, ओम् आङो ७॥ ।

अवर्णस्य ओमाङोः परयोर्लोपः स्यात् । शिवायोन्नमः, शिवेहि, ब्रह्मोतं, राजर्षिः । (शिवाय-ओम्नमः, शिव-आ-इहि, ब्रह्म-आ-उतम्, (आ-ऋषिः अर्षिः) राज-अर्षिः । स्थानिवदादेशः । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य ।

मञ्जस्येव धातो प्रातव्यत्वात् । अतएव प्रकृष्ट एजक प्रैजक, इत्यादौ न गुणः स्यात् । धातौर्लृकाराभावाट्ठञ्चतोऽरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ऋकोयहण परवानुवृत्त्यर्थमेव ॥ २४ ॥

लिङ्गसौ धुयेति लिङ्ग, तस्य एकस्मिन् लिङ्गधुलधीरसम्भवात् आदौ लि पश्चात् धुरित्यर्थः । एकमिच्छति एकमिवाचरति वा इति क्ये कृते अवर्णस्य ईकारे सनज्यादिर्धुरिति धातुसञ्ज्ञाया तित्पृथगौ । ततश्च प्रकर्षेण एकैयति इति व्यस्यग्यनुकारिति समामिनेन गुण पक्षे षड्ङि । एव सर्वत्र । प्रोङ्गारैयति इत्यादौ पूर्वापरयोः परोविधिर्वलवान् इति न्यायादवर्णस्य लोप एव ॥ २५ ॥

धर्मिकल्पनातीहि धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वावर्णस्य अर्थवशाद्भिभक्ते-र्वि परिणाम इति न्यायेन षष्ठान्ततया अनुवृत्तावपि इष्टसिद्धौ पुनरिहावर्णोपादान सामान्यावर्णप्राप्त्यर्थं सङ्गशब्दनिवृत्त्यर्थञ्च । अन्यथा गेरवर्णस्यैव लोपः स्यादिति शिवायोन्नम इत्यत्र अकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाददान्तत्वे यस्य न लुप् । एव तात एहि इत्यादौ तकारस्य न द । अनादिष्टे आङि अवर्णलोपस्य वैयर्थ्यादादिष्टे एव आङि-परवर्णलोपो भवतीत्यत्र आह शिवेहि इत्यादि आङ्पूर्वं इण् गतौ हि एहि । वेज तन्तुसन्ताने क्त 'उतम् आ सम्यक् प्रकारेण उतमोतम् आसम्यक्प्रकारेण ऋषिरर्षिः । स्थानिवदादेश इति । सन्वावजादेश पूर्वविधि प्रति स्थानिवत् स्यादित्यर्थः । यथा शिवेहीत्यादौ एकारस्य आङ्तुल्यत्वे पूर्वस्य अकारलोपः । अजादेश, किं सयन्तीत्यत्र यस्य स्थानिवत्त्वाभावात् सस्यानुस्कार' प्रतीयन्तीत्यादौ न दीर्घः । पूर्वम्प्रतीति किं स्मृतौ, उ शिवो येन स स्मृती, तस्योत्सव स्मृतवुत्सव' । अत्र ओकारस्य स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । सम्भेरन्वत् तु सर्व आदेश पूर्वम्प्रति पर प्रति च स्थानिवत् स्यात् । पूर्वम्प्रति यथा विकीर्य इत्यादौ क्ताचोयपि अगुणत्वादित् । परम्प्रति यथा हे स्मृतौ इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन ऋस्वपरत्वाङ्गुलीपः । नच एष्य आमादीनां नुमादिप्रसक्तौ

२७ । एवेऽनियोगे ।

एवं ७।, अनियोगं ७।

अवर्णस्य एवे परे लोपः स्यात् अनियोगे । अद्येव (अद्य-
एव) । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । (अद्य-एव गच्छ) ।

२८ । वैष्णोत्वोः से ।

वा ११, ओष्ठोत्वो ७॥, से ७।

अवर्णस्य ओष्ठोत्वोः परयोर्लोपः स्यात् वा से सति ।
विम्बोष्ठ विम्बोष्ठः, स्थूलोतुः, स्थूलोतुः । (विम्ब-ओष्ठः,
स्थूल-ओतुः) । से किं तवोष्ठः । (तव-ओष्ठः) ।

वह्निदृष्टार्थरिति वाच्यम् । आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् येषु अनिष्ट तेषु
स्थानिवत्तानङ्गीकारात् । अतएव प्राञ्चोऽपि इष्टसाधनार्थमेव न्यायः, स्वीक्रियते
नलनिष्टायमिति प्राहुः । पूर्वतो वा शब्दानुवृत्तौ कथमिदं नित्यमित्याशङ्क्य ।
इदोर्विभावयोर्वित्यादि । यत्र वाशब्दः केवलं विकल्पवाची तत्रैवायं नियमः । यत्र तु
व्यवस्थावाची तत्र विभाषाद्वयमध्यवर्त्तनं इष्टत्वान्नित्यत्वम् अनिष्टत्वादन्नित्यत्वमिति
बोध्यम् । तत्र अयायुर्लुक्वेति गोर्वेत्येतयोर्मध्ये एङोऽत इत्यस्य नित्यत्वं सेतुः कख
पक्षेवेति यवाचौत्येतयोर्मध्ये शसिशसिति कखपक्षयोर्मन्यावित्येतयोर्द्वयोर्विकल्पः ।
अतोऽङ्गव्युत्तिरिति अभीभगी इत्यादौ द्वयोर्नित्यत्वं सगच्छते ॥ २६ ॥

निपूर्वस्य युनक्तेर्घञि सिद्धेन नियोगशब्देनेह अवधारणमेवोच्यते धातूनाम्
नेकार्थत्वात् । एवशब्देनेह सादृश्यसम्भावनावधारणानुच्यते । तत्र सादृश्यसम्भा-
वनयोर्वर्त्तमान एव शब्दे परे अवर्णस्य लोपः स्यात् अवधारणवाचके एवशब्दे लोपो न
स्यात् इत्यर्थः । अतएव एवे अवधारणे इति काश्मीरका पठन्ति । अद्येवेति । ह्यो
यत् कृतं तत् अद्यकृतमिव लक्ष्यते इत्यर्थः । एव चर्मेव रञ्जुरित्यादि । सम्भावनायान्तु
तदद्येवामृदित्यादि । अवधारणे तु अद्यैव गच्छ अन्यदिवसे न इत्यर्थः । एव मिथैव
ह्यो श्रियमन्या इति भट्टिः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् इति रघुः ।
अपदीयतैव विगुणस्य गुण इत्यादि ॥ २७ ॥

वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचित्वात् प्रोष्ठो वृषः प्रोष्ठौ मत्स्यविशेषः । इति सञ्ज्ञाया

२६ । त्रींसे त्वतोत्रिं ।

त्रींसे ७, तु ११ ऋत १, त्रि २ ।

अवर्णात्पर ऋतो त्रिमाप्नोति त्रींसे सति । शीतार्त्तः
(शीत-ऋत.) । त्रींसे कि परमर्त्तः । (परम-ऋतः) । (अत्र
कर्मधारयसमासं गुण.) । त्वन्तस्य नानुवृत्तिः ।

३० । ऋणप्रवसनवत्सरवत्सरदशकम्बलस्यर्णः ।

ऋण—कम्बलस्य ६, ऋणः १ ।

एषामवर्णात् पर ऋणो त्रिमाप्नोति । ऋणार्णं प्रार्णं ।
(ऋण-ऋण, प्र-ऋणं) ।

३१ । स्वाक्षयोरीरोहिण्यौ ।

स्व अक्षयो ६, ईर ऊहिण्यौ १॥ ।

अनयोरवर्णात् परावेतौ त्रिमाप्नुतः । स्वैरं, अक्षौहिणी ।
(स्व-ईरं, अक्ष-ऊहिणी) ।

नित्यम् । आ ऋषादीष्टम् इत्यव्ययीभावेऽनेन आङीलोपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति
न्यायाङ्गोपस्य आदेशत्वे स्थानिवदादेश इति न्यायादाङलोपस्य आङतुल्यत्वे तदोष्ठ
मनोष्ठमित्यादौ लोपोऽस्योमाङोरित्यकारलोपः ॥ २८ ॥

निमित्तकार्यिणीरव्यवहितसम्बन्धादकारस्यैव वृद्धिः । अन्यथा येन विधित्तदन्त-
स्येति न्यायादकारस्यैव वृद्धिः प्रसज्येत । एवम् ऋण प्रवसनेत्यादौ च व्याख्येय त्वन्तस्य
इत्यादि । त्वन्तस्य पदस्य परसूत्रेऽनुवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । (त्रींसे त्वतोत्रिंशत्पुरुषसमासे ।
शीतेन ऋतः पीडित इत्यादि विग्रहवाक्यं स्यात्) ॥ २९ ॥

एव वसनार्णं वत्सरार्णं वत्सतरार्णं दशऋणानि सन्त्यस्य इति दशार्णं देश,
दशार्णां नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गमभूमिरुच्यते । कम्बलार्णम् । (ऋणात्पर
ऋण ऋणार्णं प्र प्रकृष्टऋण प्रार्णं, वसनाय ऋण वसनार्णं, वत्सरेण देयऋण
वत्सरार्णं, वत्स तरार्थऋण वत्सतरार्णम् इत्यादि) ॥ ३० ॥

ऊहिणीति सूर्जन्यनिर्देशात् अक्षानूद्धितुं शीलमस्या इति वाक्ये सञ्ज्ञाया
णत्वे अक्षौहिणी संज्ञा पाशकस्त्री च । अन्यत्र अक्षौहिनी ॥ ३१ ॥

३२ । प्रस्योढोऽब्यूहाः ।

प्रस्य ६।, ऊढ ऊढि ऊहा. १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परा एते त्रिं यान्ति । प्रोढः प्रोढि. प्रोह ।
(प्र-ऊढः, प्र-ऊढिः, प्र-ऊहः) ।

३३ । वैषैष्यौ ।

वा । १।, एष एष्यौ १॥ ।

प्रस्यावर्णात् परावेतौ त्रिं वा प्राप्नुतः । प्रैषः, प्रेषः प्रैष्यः
प्रेष्यः । (प्र-एष, प्र-एष्यः) ।

३४ । मनीषाः ।

१॥ ।

मनीषाद्या निपात्यन्ते । मनीषा, हलीषा, लाङ्गलीषा,

वहैवा प्रापणं क्त. ऊढ क्ति ऊढि ऊहड तर्कं घञ् ऊह. ॥ ३२ ॥

वाशब्देनेह समुच्चयार्थतया वृत्ते. पूर्वोऽवर्णलीप समुच्चयते । तेन प्रस्यावर्णात् परावर्षेष्वा हङ्नि वा प्राप्नुत । एवम् एषैष्यौ. परयो. प्रस्यावर्णस्य लीपश्च स्यात् इत्यर्थः । यत्तु वृद्धेरभावपक्षे गेर्धोरित्यादिना गुणविधानं तद्धेतुम् । इषधातीर्घञ् व्यञ्जनोरुत्पत्तौ द्वितीयचरणे लिङ्गसन्नाया गेर्धोरित्यादेरनवकाशात् ॥ ३३ ॥

बहुवचनं गणार्थं गणश्च दशाध्यायी सूत्रव्युत्पाद्यमय । नच तदा अव्यायान्तरे निपातनसूत्रेणैवमिति वाच्यं तेषामस्यैवीदाहरणार्थकत्वात् यल्लक्षणानुवृत्तं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धमिति भाष्यं निपातनलक्षणं यथा “वशागमोवर्णविपथ्ययश्च, हौ चापरो वर्णविकारनाशो । धातोस्तदधातिशयनं योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तमिति” प्राप्तम् । मनीषेत्यादि ईषेति ईषडगतिदानेनलक्षिते इति सूईन्यान्तस्वरूपम् । मनस ईषा मनीषा एव हलीषा लाङ्गलीषा शकी देशविशेषः, शकानामसुः कूपः शकसुः । कुलानि अटतीति कुलटा वेश्या । अन्यत्र कुलाटा कुलवधूः । सीमान-मन्ति वध्नाति इति सीमन्तः, केशविन्यासः । अन्यत्र सीमोरन्तः, सीमान्तः पतन्नञ्जलि-रन्ध्रेति पतञ्जलिर्मुनिविशेषः । सारमङ्गं यस्यासौ सारङ्गस्यातकादिः । अन्यत्र साराङ्गो मङ्गः । एव तालव्यवल्यामीशया हललाङ्गलथोरकारलोपो वा हलीश हलेश

शकभ्युः, कुलटा, सीमन्तः, पतञ्जलिः, मारङ्गः । (मनम-ईषा, हल-ईषा, लाङ्गल-ईषा, शक अभ्युः, कुल-अटा. सीम अन्तः, पतत्-अञ्जलि. मार-अङ्गः) ।

लाङ्गलीशा लाङ्गलेशा समीऽर्थे यस्य स समर्थं हनूरस्यास्तीति हनूमान् । हिनस्तीति सिंहः । कं दर्पयतीति कन्दर्प । शतात्पर पर शत सहस्रात् परं परं सहस्रं पार करी-
तीति पारस्करी देश । एकाधिका दश एकादश षडधिका दश षोडश उद्गतीऽम्बर
उडुम्बर । शुद्ध श्रीदनी यस्य स शुद्धोदन । उषसि बुध्यते उषर्बुध । गवा पद
गोषदम् । गोभि सेवितो देश मानञ्च । काम्यकर्माणि साकर्तुं शीलमस्येति
मस्करौ भिनु । अपस्करौ रथाङ्गम् । अवस्कर पुरीषम् अटान् अवतीति अटवी
अरण्य तत्करीतीति तत्करश्चौर । ब्रह्मता देवाना पति ब्रह्मस्यति । सममशन
समशनम् । अङ्गत्यस्मिन् इति अङ्गणम् । उत्थानम् मूर्धन्यान्तम् ।

गवायुतिर्गव्युति क्रोशयुगम् । वनस्य पति वनस्पति पुष्य विना फलितो
व्रत । आम्पद प्रतिष्ठा । आश्रयंमङ्गुतम् । प्रषट्ठर यस्य स प्रषोदर प्रषद्वान
प्रषोद्यानम् । केशिनमववीत् केशव । अक्षिभ्या पर परीक्ष पश्चादूर्ध्वं पश्चार्ध
हरिखि चन्द्रो रमणीयो हरिश्चन्द्र । भुवीलोक भूलोकं सुक्ति ददातीति
सुकुन्द । पचे सुक्तिद । विष्किरी विकिर, पक्षी । अर्द्धमशनम् अर्द्धाशनमिति
केचित् । आकृत्यान्तेऽपि वक्तव्या प्रकृद्वाद्यामनीषिभि । अन्योन्य परस्परमितरे-
तरम् । एते व्यतीहारे निपात्यन्ते । एषा क्लीवत्वमेकत्वञ्च नित्यम् । अन्योन्येन
परस्परिण इतरिरेण पुभिः स्पृष्टे । स्त्रीक्लीवयोर्विभक्तेराम् वा । अन्योऽन्येन
अन्योऽन्या स्त्रीभ्या स्त्रीभिर्वा धनाभ्यां धनैर्वा स्पृष्टे । एवमनादिस्थयोरज्जातयोर्यव-
योर्हंसि लुक् । अवतीति ऊः नद्या ऊ नद्यु तस्येहा नदीहा । इ काम पटुशसौ
इत्येति पट्टि तस्योत्सव पशुत्सव । अनादिस्थयो किम् ? इष उष ऋचयूत,
उष इष ऋच व्युत । हसि किम् ? नद्येषा मधीहा । इतावुजोवा ऊ । ऊइति उ
इति विति । चपीजम् सानुनासिके न हि । चपी जम् स्याद्वा सानुनासिके परे तस्य
च द्विलं न स्यात् । विण् इति विडू इति तनू इति तडू इति टडू इति टगू इति ।
नोरनुनासिक खसे, अनुस्वारस्यानुनासिक स्याद्वा खसे परे । अनुनासिकोऽर्द्धचन्द्रा
कृतिवर्णः । भवोऽश्वः भवाश्वः भवोऽष्टः भवाष्टः भवोऽस्त भवास्तव कौस्मान्

कास्कान् । मनयवल्युक्ते मनयवलास्तेन । मनयवल्युक्ते हकारि परे अनुस्वारस्य स्थाने क्रमादनुनासिकसंहिता मनयवला वा स्यु । संमृज्जलयति मज्जलयति सैनरुते संरुते किंयुञ्जी भूत, किं लोभत, किं वृद्धलयति किं हलयति किं लृङ्गादयति किं ह्लादयति । चपः खयः शसि । चपस्य खयः स्याद्वा शसि परे । वाक्शरः वाक्शरः वाक्छूर द्विष्ट-षष्ठः द्विष्टषष्ठः तप्साधुः तप्साधुः अक्षसीमा अक्षसीमा अक्षसरसः अक्षसरसः । भयुर्सन भर्त्सनम् । ह्रमाङ्गोपी ये यस्य । ह्रसात् परस्य यस्य लोपः स्याद्वा ये परे । आस्ये भवम् आसम् आस्य ह्रसात् किं शय्यते केचित्तु अक्षति वक्षति मक्षतोना रेफस्य यकारि परे लोपः विभापया विधाय अभ्यते अक्षते वक्षते वक्षते मक्षते, मक्षते इत्याहु । भ्रसिर्णे भ्रसः । भ्रसात् परस्य भ्रसस्य लोपः स्याद्वा सवर्णे भ्रसि परे । भित्ते भिन्ते रुन्धे रुन्धे । ह्रसात् किं दिक्करोति । खप् परे शसिने खप्परो यस्मात् तस्मिन् शसि परे विसर्गस्य लोपः स्याद्वा । कश्चोतति कश्चोतति कष्टीवति कष्टीवति कस्तौति कस्तौति । एकाधिकरणे राक्षि प्रचेतसीऽसि रेफः । एकाधिकरणे राक्षि परे प्रचेतसी विसर्गस्य रेफः स्याद्वा न तु समाने । हेप्रचेताराजन् हेप्रचेतीराजन् । एकाधिकरणे किम् ? ण्वि प्रचेतीराजन् गच्छ । असमाप्ति किं प्रचेतीराजस्य धनम् । स्वादहोहसीऽ नचि तु हि । ङ्गवातः परो रेफहकारवर्जोहसीदि स्याद्वा न त्वचि, चिन्न चिचं सिद्धावि सिध्यति गृह्ण गृह्ण क्लृप्यते क्लृप्यते । तक्क तक्क मुक्क मुक्क । दीर्घादपीति केचित् । गात्रं गात्रं वाक्क वाक्क अहं किं जागर्त्ति अच रलोपे पूर्वस्य दीर्घापत्तिः । मुह्यति । अनचि किं वदति । अचो रहस्यां यपः । अच पराभ्या रेफहकाराभ्या परो यपी हि स्याद्वा । ह्य्यं ह्य्यं ह्य्यं पूर्वं पूर्वं निर्ययः निर्ययः कर्म कर्म वईते वर्धते गर्भं गर्भं मूर्खं मूर्खं अक्षो अक्षो प्रह्लादते प्रह्लादते । अच किं पिबति सद्भादते यपः किं अहं दर्शनम् । खपाच्छसः । खपात्परः शसो हि स्याद्वा । लख्शशय्या लख्शय्या लक्शशय्या लक्शय्या अफ्ससरसः अफ्ससरसः अप्ससरसः अप्ससरसः । खपात् किं हल्षः । शस किं वाक्चान् । शसात् खपः । शसात्परः खपी हि, स्याद्वा । कश्चौर कश्चौर । कष्टीवति कष्टीवति कस्तौति कस्तौति । णपादयलः । णपात्परो यली हि स्याद्वा । नय्यात्र नय्यात्र मध्यत मध्यत वज्र पूर्वरेफस्य लोपः शुक्लः शुक्लः णपात् किं शिष्यः । यल किं दुग्धम् । यलात् यपः । यलात्परो णपीदि, स्याद्वा । अश्वयकरोति अश्वयकरोति मूलवक्वन्ति मूलवक्वन्ति । वलक्कलं वलक्कलम् । ईयकारकयीरन्यस्य दन् नित्यम् । अन्यस्य नित्यम् दन् स्यात् ईये कारके च परे । अन्यस्येदम् अन्यदीयः अन्यत्कारकम् । आशीराशस्थः

अच् सन्धिः ।

३५ । यलायवायावोऽचीचः ।

यल अय् अच् आय् आव १॥, अचि ७, इच ६ ।

इचः स्थाने य् व् र् ल् अय् अच् आय् आव् एते अचि परे क्रमात् स्युः । त्रप्रस्वकः, विष्णु-ईशौ, धातुच्युतौ, लाकृतिः, हरये, शम्भवे, नायकः, पावकः । (त्रि-अस्वकः, विष्णु-ईशौ, धातु-अच्युतौ, लृ-आकृतिः, हरे-ए, शम्भो-ए, नै-अकः, पौ-अकः) ।

३६ । वावगोर्दान्ते ।

वा । १।, अव । १।, गोः ६।, दान्ते ७ ।

गोरिचः स्थाने अवः स्याद्वा अचि परे दान्ते । गवेशः, गवीशः (३५ सू) । (गो-ईशः) । दान्ते किं गवे । (गो-ए) । गवेन्द्र-गवाक्षी नित्यम् । (गो इन्द्रः, गो-अक्षः । उभयत्र गवा-देशो नित्यम् ।)

स्थितौद्रुत्युत्तरागेष्वचीषीसे । अन्यस्य दुन् स्यादेषु परेषु नतु तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदाशी अन्यदाशा अन्यदास्या अन्यदास्थितः अन्यदूतिः अन्यदुत्तुकः अन्यद्रागः । तृतीयाषष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः । वार्थे । अन्यस्य दुन् स्याद्वा अर्थे परे नतु तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोः । अन्यदर्थः अन्यार्थः । तृतीया षष्ठीतत्पुरुषयोस्तु अन्येन अन्यस्य वा अर्थः अन्यार्थः ॥ ३४ ॥

त्रप्रस्वक इति त्रीणि अस्वकानि चक्षूषि यस्येति विग्रहः । लोचनं चक्षुरस्वक-मिति शाश्वतः । लक्ष्मीश्च इत्यादौ सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् इति न्यायाद्विधेयः । लकारस्याकृतिरिव आकृत्यस्य स लाकृतिर्नैवमोऽङ्गः ॥ ३५ ॥

इत्तौ गोरिचो यङ्णात् गवावादेरिति ऋत्वे झकारस्याप्यवादेशे चित्रगवाचार्य इत्यादि सिद्धमित्येके । अव इत्यकारान्तः । गवीशइत्यत्र अयायोरित्यादिना वकार-लोपाभावस्तु तत्सूचीय-वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् । गवेन्द्रेति विभाषादयमभ्य-वर्त्तितादस्य नित्यत्वम् ॥ ३६ ॥

३७ । अयां योर्लुप् वा ।

अया ६॥, यो ६॥, लुप् ११, वा ११ ।

दान्ते स्थितानामयादीनां यवयोर्लुप् स्याद्वा । हरएहि
हरयेहि, शम्भइदं शम्भविदं, श्रिया एति श्रियायेति, विष्णा-
उत्कः विष्णावुत्क । (हरे-एहि, शम्भो-इदं, श्रियै-एति,
विष्णौ-उत्कः) ।

३८ । एङोऽतः ।

एङ ५॥, अत ६॥ ।

दान्ते स्थितादेङः परस्य अकारस्य लुप् स्यात् । हरेऽव,
विष्णोऽव । (हरे-अव, विष्णौ-अव) ।

अयामिति बहुवचननिर्देशादय् अय् आय् आस्वरूपाणां आदेशानामनादेशा-
नाच्च ग्रहणम् । न च उपस्थितत्वादादेशानामेव ग्रहणमिति वाच्यम् । सन्निष्ठाया-
मित्यस्मात् इच्छार्थे सनोऽनुवृत्तावपि णनानिमित्त्यनेन स्वार्थे सनन्ते चिकित्सितौत्था-
दावपि गुणनिषेधदर्शनात् । ततश्च आन्तकित्वानामय् अय् आय् आस्वरूपाणा-
मपि यवयोर्लुप्वेति । तच्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादवे परे एवेति बोध्यम् ।
यथा राम याति पापं व्रजति गङ्गा याति लता व्रजतीति किप् रामया पापव्रट्
गङ्गाया लताव्रट् । ततस्तमाचष्ट इति जौजीमश्वेति ङित्वात् टिलोपे पुनः किप्
जेर्लोपे राम आस्ते रामयास्ते पापएष पापवेषः गङ्गाअयं गङ्गाअयं लताएक
लताविकः । रामभ्या रामयभ्या पापगच्छति पापवगच्छति गङ्गाधीरः, गङ्गायधीरः
लतादण्डः लतावदण्डः । स्वसेतु रामयकरोति गङ्गायसाधुः । एव सति आदधोरिति
कृते अवर्णात् परथोर्यवयोर्लुप् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अयामिति कृतन्तु अयादीनामिक-
पदीयत्वज्ञापनार्थं तेन पुन पठय् इति पुन पठव् इति पुन पठ माय् इति पुन पठमाव्
इत्यादौ भिन्नपदे नातिप्रसङ्गः । अथवा अवर्णस्य योर्दान्तत्वमिति सन्देहनिरासार्थ-
मयामिति । लुक्करणात् हर एहि इत्यादौ न सन्धिः ॥ ३७ ॥

दान्ते किं शम्भनं भवनम् । (शं-अन, भो अन) ॥ ३८ ॥

३६ । गोर्वा ।

गो ६।, वा ११।

गोरति वा सन्धिः । गोऽग्रं (३८ सू), गोअग्रं (३९ सू),
गवाग्रं (३६ सू) । (गो-अग्रं) ।

४० । नाजोअन्तोऽनाङ्गिः प्लुश्च ।

न ११, अच् ११, ओ-अन्तः १, अनाङ् ११, नि. १, हु १, च ११ ।

अज्मात्र ओकारान्तश्च निराङ्वर्जः सन्धिं नाप्नोति
प्लुश्च । अ अनन्त, ई ईश्वर, उ उमेश, अहो ईशान, कृष्ण एहि ।
अनाङ् किम् ? ।

मर्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः ।

य आकारः स ङित् प्रोक्तो वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

आत्मबोधादैकदेशादालोक्योपरतैर्हरिः ।

आ एवं तत्त्वमर्यादा आ एवं तत् कृतं मया

इह लुपोऽनुवृत्तौ वावगोरिति विशेषविधेरप्राप्तिपक्षे एङोऽत इत्यस्य चरि-
तार्थत्वादितत्पूर्वस्यैव वैकल्य स्यादिति प्रकरणबलात् सन्धिर्विभाष्यते । न च
सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्वल्लघान् इति न्यायादौ प्रवृत्तस्य एङोऽत इत्यस्य विभाषार्थो-
ऽयं विधिरिति वाच्यम् । लोपविधिर्विशेषितरवैव बलवत्त्वात् । अन्यथा सुवट् इत्यादौ
षड् वाधित्वा स्थानस्यारादित्यादिना लुप् प्रसज्येत । न च तत्र षड् सार्थकत्वार्थमेव
लुप् न स्यात् इति वाच्यम् । द्रष्टव्यमित्यादौ षड् सार्थकत्वात् । ततश्च अर्थवशा-
द्विभक्तौर्विपरिणाम इति न्यायात् । अत इति पद सप्तम्यन्तं भूला अनुवर्तते । इत्यत आङ्
गोरतीति । अच् वाशब्दीयव्यवस्थया गामञ्चतीति किपि गवाङ् । अत्र अवी नित्य ॥३६॥

ओ अन्त इति पृथक् करणादच्पदेन तन्मात्रं प्रतीयते । अन्यथा ब्रजवदरत्नज-
निम इत्यादिवत् अज्मलस्यैव प्राप्तिः स्यात् । किञ्च ओ इति पृथक् पाठेनापि
ओदन्तप्राप्तौ ओदन्तग्रहणम् ओदन्तस्य अन्तावयवीयसम्बन्धेरेव निषेधो नतु सर्व-
वर्णानामिति ज्ञापनार्थम् । अन्तावयवीयसन्धिश्च अचिपर एव सम्भवतीति अचि पर
एव निषेधः । तस्माद्वच्यत् अज्मात्रपुतयोरपि अचि पर एव सन्धिनिषेध इति

४१ । ब्वहेऽमीय्वे ।

ब्वहे ०।, अमीय्वे । १।, (ई-ऊ-ए = यु) ।

ब्वे निष्पन्नोऽमीय्वदो हे निष्पन्न ईदूदेदन्तश्च सन्धिं
नाप्नोति । अमी ईशाः, हरी एतौ, विष्णू इमौ, गङ्गे इमे । ब्वहे
किं ? अम्ययं, बध्वर्थं । (अमी अयं, बधू-अर्थः) ।

बोध्यम् । तेन अनन्त अ, ईशान अहो इत्यादौ सन्धिः स्यादेव । नच अनन्त अ
इत्यादिषु अकारादेः सन्धिस्थानिवत्त्वाभावादेव सन्धिनिषेधस्य न प्रसङ्ग इति
वाच्यम् । यस्य यस्य सन्धिनिषेधस्तन्निमित्तकसन्धेरपि निषेध इति अवश्यवक्तव्यत्वात् ।
अन्यथा गङ्गे अत्र इत्यादावपि अकारलोपः प्रसज्येत । अतएव अवगणितमवमताव-
ज्ञाते अवमानितञ्च परिभूते । मङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गकार्येणैव अथ इत्यभरोक्ति
सगच्छते । कृष्ण एहीति दूराह्वाने भूतः प्रयुक्तः । तथाचीकृतं “दूराह्वाने च गाने
च रोदने च भूतो मतः” । ननु कृष्ण एहीत्यादौ भूतात् परस्य सेलीपः कथमिति
चेत् सत्यम् आदौ ङ्सात् सिलोपे पदसञ्ज्ञाया पश्चाद्दूराह्वानादौ भूतत्वे सन्धिनिषेधः ।
श्रिवेहीत्यादौ निकटाह्वाने भूतो न स्यात् । अनुबन्धशून्यस्य आकारस्य आङ्ग-
मेदज्ञान कथं स्यादित्यत आह मर्यादायामित्यादि । य आकारो मर्यादाया
अभिविधौ क्रियायोगेऽप्यर्थयोश्च वर्तते स ङित् प्रोक्तः । मर्यादा सौमा, अभिविधिः
व्याप्तिः, क्रियायोगः क्रियावाचकधातुपूर्ववर्त्तितम्, ईषदर्थोऽल्पार्थः । य आकारो
वाक्यस्मरणयोर्वर्त्तते सोऽङित् प्रोक्तः । वाक्य वाक्यार्थ स्मरण पूर्ववाक्यार्थातुभवं ।
आत्मबोधादित्यादि । आ उपरतैरौषधिरक्तैर्जनैः आ आत्मबोधात् आत्मज्ञानपर्यन्त
आ एकदेशात् एकदेशं करचरणादिकं व्याप्य हरिः श्रीकृष्णः आ अलीकं दृष्ट-
इत्यर्थः । एषु मर्यादादौ वर्त्तमानत्वादाङ्गं सन्धिरभूत् । हरिः दृष्टवता उपगतेन
सन्तुष्टेन उच्यते । आ एवमित्यादि । आ एव तत्त्वस्य ब्रह्मणो मर्यादा इति वाक्यं तत्त्व
ब्रह्मणि तद्भावे इति धरणि । यस्मान्मया अधमेनापि तद्धरिदृशं कृतमिति स्मरण
इत्यभयव सन्धिर्न स्यात् । अत्र नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् । “भूतस्येतौ
परं सन्धिं पुनरेकारस्य वा भवेत्” इति कृष्णेति गौरौति गौरि इति ॥ ४० ॥

ईय कश्च एय इति युं अमीय्वं युं चेति अमीय्वं अत्र एकारस्य सन्धिनिषेधात्
नन्निमित्तस्यापि सन्धिनिषेधो बोध्यः । तेन गङ्गे अत्र इत्यादौ, न अकारलोपः ।

४२ । स्योद्धेतौ ।

स्योत् १।, वा १।, इतौ ७। (सि + ओत् = स्योत्) ।

सौ जात ओकारः सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । विष्णो-
इति, विष्णइति (३७ सू), विष्णविति (३५ सू) । (विष्णो
इति) ।

४३ । उञ् णपाच्चचि व वा ।

उञ् १।, णपात् ५।, तु १।, अचि ७।, व १।, वा १। ।

उञ्सन्धिं वा नाप्नोति इतौ परे । णपात् परस्तु वो वा
स्यादचि । उ इति, विति, किमुवुक्तं, किमु उक्तम् । (उ-इति,
किमु-उक्तम्) ।

अस्ययमिति असौरोग' । असोऽस्यासौति असौ । बध्वा अर्थो बध्वर्थ । अवनाथ्यो-
रर्थो नार्थ्य इत्यादौ द्विवचनान्तलेऽपीकारस्य द्विवचननिष्पन्नत्वाभावात् सन्धि-
स्यादेव । इहापि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् द्विवचने अदस एकारस्य
सन्धिः स्यादिति असुके इह असुकयिह असुकेऽन एकारस्य किम् ? असू अव एव
मणौवादिषु द्विवचननिष्पन्नस्य ईकारस्यापि इवे परे सन्धिः स्यादिति । मणौवादयश्च
“मणौ भाथ्योपतौ चैव दम्पतौ रोदसौ तथा । वाससी जम्पतौ चैव शिवे जायापतौ
तथा । अन्यैरपीह पठ्यन्ते पेषुषीप्रभृतौन्यपि” इति । यद्यपि शावव व यश्च पपुरिति
कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानीत्यादिवत् वशब्देनापि निर्वाहः तथापि इवेऽनिष्ट
स्यादत उक्तम् । मणौवादिषु सन्धिर्नित्यमिति कालापाः । विकल्पेनेति क्रसदीश्वर ॥४१॥

सौजात इति प्रायिकामिप्रायेणीकृतम् । स्यन्त इत्यर्थः । तेन दृष्ट उ' शिवो
येन स दृष्टोरस्यापि सम्बोधने हे दृष्टी इति हे दृष्टविति हे दृष्ट इति स्यात् किञ्च
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सम्बोधन एवाय विधिरिति तेन गवित्ययमाह
दृष्टगवित्ययमाह इत्यादौ न स्यात् ॥ ४२ ॥

अकारोऽस्य नञवदव्ययत्वज्ञापकः । पूर्वतोऽनुवर्त्तमानेन वाशब्देन उञ् सन्धिं
वा नाप्नोति इतौ परे इत्यर्थो लभ्यते इह तु वकारसम्बन्धार्थः पुनर्वाशब्दः णपात्
पर उञ्वकारः स्याद्वा अचि परे । तस्य च वकारस्य अञ्बद्भावा बोध्यः । वा शब्दस्य

४४ । वेक् स्वश्चार्णेऽसे ।

वा । १।, इक् । १।, खः । १।, च । १।, अर्णे ७, असे ७ ।

इक् सन्धिं वा नाप्नोति स्वश्च वा स्यादर्णे परे, न तु से, दान्ते । शार्ङ्गी अत्र शार्ङ्गिअत्र शार्ङ्गित् । (शार्ङ्गी अत्र) । असे किं हर्यर्चा । (हरि-अर्चा) ।

४५ । ऋक्थक् ।

ऋकि ७, अक् । १। ।

अक् सन्धिं वा नाप्नोति ऋकि परे स्वश्च वा स्यात् । ब्रह्मा-
ऋषिः, ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः । (ब्रह्मा-ऋषिः) ।

इति अच् सन्धि पादः ।

व्यवस्थावाचितात् । अतएव किञ्चुक्तमित्यत्र दान्तेम इत्यादिना मस्यानुसारी न स्यात् । एव सुगण्डुदके पचन्नीहते क्रुडिङ्गु इत्यादौ स्नायुङ् इत्यादिना विलञ्च स्यात् । वकारस्याभावपक्षे नाजीऽन्त इति सन्धिनिषेधे किमु उक्तमिति । न च मकारेण सम्बन्धस्य उज्जः केवलत्वाभावात् कथं सन्धिनिषेध इति वाच्यम् । स्वभाव-
केवलस्य शब्दान्तरौयवर्णेन सम्बन्धेऽपि केवलत्वात् ॥ ४३ ॥

सन्धिनिषेधसम्बन्धी वाशब्दः पूर्वादनुवर्तते एव । इह तु पुनर्वागदृष्ट्या ऋस्व-
सम्बन्धार्थम् अन्यथा सन्धिनिषेधसम्बन्धस्य वाशब्दस्य सन्धिनिषेधेनैव चरितार्थत्वे ऋस्वस्य
नित्यत्वापत्तिः । नच पूर्वादनुवर्तमानस्यैव वाशब्दस्य ह्यभ्या सम्बन्धी भवतु इति वाच्यम् ।
पञ्चतिप्पञ्चणव्वाहश्च इत्यत्र तिबाद्यादिशसम्बन्धस्य वाशब्दस्य आह्लादेशे सम्बन्धाभाव-
दर्शनात् । किञ्च वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचितात् कदाचिदनित्यसमासे ऋस्वादि
स्यादिति बोध्यम् । तेन नद्या अन्ध इति समासेऽपि नदी अन्ध, नदि अन्ध
नद्यान्ध इति । नित्यसमासे तु कुच्छार्थ, जान्त्वर्थ, इत्यादि ॥ ४४ ॥

इह वाहयमनुवर्तते । अत्रापि वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् कदाचिदनित्यसमासे
ऋस्वादि स्यादिति बोध्यम् । तेन मद्वा ऋषिः मद्वा ऋषिः, मद्वाऽर्षिरिति एवमुच्चारित-

हस् सन्धिः ।

३१

तृतीयः पादः ।

हस् सन्धिः ।

४६ । स्तु शुभिः श्च श्वात् ।

स्तु । १।, शुभि ३॥, श्च । १।, श्वात् ५। ।

सकार-तवर्गौ शकारेण चवर्गेण वा योगे शकारचवर्गौ क्रमात् प्राप्तुः । न तु शात्परौ । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय । अशात् कि प्रश्नः । (सत्-चित्, शार्ङ्गिन्-जय, प्रश्-नः) ।

रुचिर-ऋचा चाननानां चतुर्णामिति सूर्यशतक हिम ऋतावपि ता स्म भृश विद
इत्यादय सिद्धा । नित्यसमासे तु अश्वर्क्षीं बध्वच्छीत्यादि ॥ ४५ ॥

इत्यच्सन्धिपादः ।

स च तुञ्चेति स्तु श्च चवश्च श्वः तैशुभिरिति बहुवचन यथासंख्यानिरासार्थम् ।
अन्यथा समानवचनान्तले सकारः शकारेण योगे अव्यवहितशकार प्राप्नोति ।
तवर्गश्चवर्गेण योगे चवर्गं प्राप्नोति इत्यनिष्ट स्यात् । श्चुभिरिति तृतीयान्तेन
साहित्यस्य सूचनात् योगी लभ्यते । योगश्च अव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तिल शकारे
परे यथा तच्श्चिव, सज्श्वः । चवर्गे परे यथा सच्चित् शार्ङ्गिञ्जय । चवर्गात्परस्य
सकारस्य यथा अच्श्व नज्श्वः । तवर्गस्य यथा याज्ञा यज्ञः राज्ञ इत्यादि । अत्र
अच्सन्धिरिति अज्च् ताच्चेपिरित्यादिज्ञापकात् विभक्त्यन्तचवर्गान्तात् परौ
सकारतवर्गौ शकारचवर्गौ न स्याताम् इति बोध्यम् । ज्ञापकज्ञापिता विधयो लक्षण-
मनुसरन्तीति न्यायात् तेन नज्स्समास, कज्घातुरित्यादयः सिद्धाः । किञ्च अच्श्व
नज्श्व इत्यादौ सभयो, चवर्गस्य दान्ततुल्यत्वेऽपि विभक्त्यन्तत्वाभावात् सप्त, सस्य तालव्य
शकारत्वम् । शकारचवर्गौ प्राप्नुत, इति भावप्रधाननिर्देशः । तेन शकारचवर्गयोर्भावं
प्राप्नुत इत्यर्थः । शकारचवर्गौ स्यातामिति यावत् ॥ ४६ ॥

४७ । ष्टुभिः घृष्यदान्तोः ।

ष्टुभि ३॥, घृ ११, अषि ७, अदान्तो ५ ।

सकार-तवर्गौ षकारेण टवर्गेण वा योगे षकार-टवर्गौ क्रमात् प्राप्नुतः, न तु षकारे परे, न च दान्तात् टवर्गात् परौ । तट्टीका, चक्रिण्डौकसे । अषि किं सत् षष्ठः । अदान्तोः किं षट्सन्तः षट् ते । (तत्-टीका, चक्रिण्डौकसे) ।

४८ । षष्मां षस्त्वति षस्त्वगर्थः ।

१॥ । (षष् नाम्, षट् नवतिः, षट् नगर्थः) ।

एते निपात्यन्ते ।

४९ । ले लस्तोः ।

ले ७, ल' ११, तो. ६ ।

लेपरे तोर्लकारः स्यात् । तल्लयः, विङ्गलिखति ।

(तत्-ल्लयः, विङ्गान्-लिखति ।)

षच टवश्च षव. तैः ष्टुभिरिति बहुवचनं यथासंख्यानिरासार्थम् । अन्यथा पूर्वोक्तमनिष्टं स्यात् । न ष अष. तस्मिन् अषि । दान्तश्चासौ दृश्येति दान्तदु. । न दान्तदुः अदान्तदु. तस्मात् । पूर्वस्य सकारस्य यथा हरिष्टीकते । तवर्गस्य यथा तट्टीका । षकारात् परस्य तवर्गस्य यथा कृष्ण, षष्ठः । टवर्गात् परस्य तवर्गस्य यथा वङ्गजे वीटव्यः कटौ गल्यां कट. कटवान् । ऋणदुज्गतौ तिकि ऋष्टिरित्यादि । अत्र येन विधिसदन्त्येति न्यायात् अदटोरित्यनेनैव अदान्तोः प्राप्नोति अन्तग्रहणं ज्ञापयति भूतपूर्वदान्तटवर्गादपि परस्य तवर्गस्य टवर्गो न स्यादिति । तेन षट्सन्त. इत्यत्र नष्टदृष्ट इत्यादिना कृतस्य तकारस्य टकारी न स्यात् ॥ ४७ ॥

षष्शब्दादामो नुमागमी निपातनात् षस्य णत्वे षष्मामिति । यत्र तु गौणत्वाद् नुमागमी न स्यात् तत्र न निपातनम् । तेन अतिषष्मामित्येव । षड्विंशका नवतिः षस्त्वति षष्मां नगरौ षस्यगरी । एतयोः पक्षे चपोऽवे जब् इति न स्यात् ॥ ४८ ॥

विङ्गलिखतीत्यत्र अनुनासिकस्य हेतुमाह । यलो विधेयादि । अनुनासिक-शब्दोऽर्चचन्द्राकारवर्णे रूढः किञ्च नासिकामनुलक्षीकृत्य उच्चार्यतेऽसाविति व्युत्पत्त्या

यलो द्विधारी निरनुनासिकः सानुनासिकः ।

जमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिकः ॥

५० । स्मोर्नुर्भस्यदान्ते ।

नो ६॥, नु ११, भसि ७, अदान्ते ७ ।

अदान्ते स्थितयोर्मनयो नुं स्यात् भसि परे । रंस्यते
वृंहितम् । (रम्-स्यते, वृन्-हितम्) ।

५१ । जपे जम्नोः ।

जपे ७, जम् ११, नो ६ ।

अदान्ते स्थितस्य नोर्जपे परे जम् स्यात् । शान्तः अङ्कितः ।
(शाम्-तः, अन्-कितः) ।

अनुसारे जमे च वर्तते । अरो रेफभिन्नो यलो निरनुनासिक इति सानुनासिकश्च
इति द्विधा भवति । निरनुनासिकोऽईचन्द्राकारवर्णश्च । सानुनासिकोऽईचन्द्रा-
कारवर्णपूर्वक इत्यर्थः । अत्र सानुनासिकश्चेत्यपपाठः । अन्यथा श्लोकत्वस्याघातः ।
न च चकारं विना कय समुच्चयो बोद्धव्य इति वाच्यं हसोऽन्त फ इत्यादौ चकारं
विनापि समुच्चयबोधात् । जम स्वभावादनुनासिकः । नासिकामुलचीकृत्य
उच्चार्यमाणस्तेन हेतुना तस्य स्थाने जायमानो यलः सानुनासिकोऽईचन्द्राकार-
वर्णपूर्वक एव स्यात् कारणगुणा कार्यगुणमारभन्ते इति न्यायादित्यर्थः । तस्य
चाईचन्द्राकारवर्णस्य अनुस्वारवत् पूर्वैरेव सम्बन्धः । अर इति किं अवावरी इत्यादौ
नस्थाने जातोऽपि रङ् निरनुनासिक एव ॥ ४९ ॥

रस्यते इति रमुडजौकौडे स्यते मस्यानुस्वार । वृंहित इति वृद्धिधनद्वारं ।
अतएवेदितो गुन् क्तः इमि नस्यानुस्वारः ॥ ५० ॥

ननु अर्थवशाद्विभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायान्न रिति प्रथमान्तस्य षष्ठग्रन्तले-
नानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नीरिति पुनरुपादानं कथमिति चेन्न । कार्यिण आकाङ्क्षाया
कार्यिणि सति कार्यस्य कार्यित्वेनानुवर्तमानताया अकार्यित्वात् । किञ्च नीरित्य-
स्यानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ नोर्वचन परसूत्रे ययस्यते इत्यादौ जम् जप् जम् इत्यादिना
कृतस्यानुस्वारगमस्य प्राप्त्यर्थम् । शान्त इति श्मुभिर्यशमे क्तः जमुडोभस्यथाविति
दीर्घः । अङ्कित इति अङ्गाङ्गत्वे पदे लक्ष्मणि इत्यस्य नकारजावनुस्वार पञ्चमौ भस्वि

५२ । वा त्वरयपेऽरयम् ।

वा ।१।, तु ।१।, अरयने ७।, अरयम् ।१। ।

दान्ते अदान्ते वा स्थितस्य नो रेफवर्ज-यपे परे रेफवर्ज-यम् वा स्यात् । यमोऽनुनासिकः । यंय्यम्यते यंयम्यते, हरिभज हरिभज । (यंयम्यते, हरिम्-भज) । कम्पते इति पूर्वेण नित्यम् । (कन्-पते) । अरे किं रंरम्यते । (रम्-रम्यते) ।

५३ । दान्ते मोऽसम्माजो हसे नुः ।

दान्ते ७।, म ६।, असम्माज ६।, हसे ७।, नुः १। ।

दान्ते स्थितस्य मस्य हसे परे नुः स्यात् नतु सम्माज । शिवं

धातुञ्चिति स्वरसात् ङस्य नप्रकृतिकले अनुक इति स्थिते जि क्त इमि जेलोपिः मस्यानुसारे तस्यानेन डकारः ॥ ५१ ॥

यथग्योगाददान्ते इति नानुवर्त्तते । तेन दान्तेऽदान्ते वाय विधिः । अथवा तुकारश्चार्थे तेन अदान्ते इतिपूर्वतीऽनुवर्त्तते एव तुकाराद्दान्ते च इत्यर्थः । यल्लो अनुनासिक इति । अत्र जायमानयलानां मध्ये रेफवर्जनात् यवल इत्यक्षरतयम् अनुनासिकः अनुनासिकवान् अर्थे आदित्वादः अईचन्द्राकारवर्णपूर्वक इत्यर्थः । यथा यंय्यम्यते यंयम्यते वंय्यम्यते वंयम्यते लंय्यम्यते ललय्यते । यमो अनुनासिक इति लिपिकरप्रमादपाठः । तथात्वे हरिभज इत्यादावपि अनुनासिकपूर्वकजमापत्ते वाशब्दस्यैव व्यवस्थावाचित्वाददान्ते स्थितस्य जम् जप् जमेत्यादिना विहितस्यानु-स्वारगमस्य विजादिदयत्यादि चतुःसूचीविहितस्यामीऽनुस्वारस्य च अनेन जम् वा स्यात् । यथा जङ्गयते जजङ्गयते । इन्द्राच्चकार इन्द्राच्चकार दरिद्राच्चभूव दरिद्राच्चभूव विदाङ्गरीतु विदाङ्गरीतु जुहवाच्चकार जुहवाच्चकार इति । घालवयवसम्बन्धिनी-ऽनुस्वारस्य पूर्वेण नित्यं जम दर्शयित्वा कम्पत इत्यादिना च प्रकृतेर्मध्ये जायमाननु-स्वारगमादे सम्बन्धिनीऽनुस्वारस्य नित्यं जमिति सूचितम् । यथा कम्पते स्वाभि भवनौ अजम्भिष्ट रुम्भि इत्यादि । दान्ते तु सर्वत्र निर्विरोधी विकल्पः । यथा लैय्यच्छ लय्यच्छ संवृणीमि संवृणीमि लैङ्गुम्भः ललुम्भ इदङ्गु इदङ्गु रिपुञ्जय रिपुञ्जय लयट्टीकसे लट्टीकसे इदन्तव इदन्तव लम्पच लपच इत्यादि ॥ ५२ ॥

स्त्री । (शिवम्-स्तौति) असम्बाज किं सम्बाडिति । (सम्-
राट् इति) ।

५४ । पुंसः सन् खप्यम्परेऽख्ये ।

पुंसः ६।, सन् ११।, खपि ७।, अम्परे ७।, अख्ये ७।

पुंसो मस्य सन् स्यादम्परे खपि परे, नतु ख्ये । पुंस्कीकिलः ।
(पुम्-कीकिलः) । अम्परे किं ? पुंचौरम् । (पुम्-चौरम्) ।
अख्ये किं ? पुंख्यातः । (पुम्-ख्यातः) ।

५५ । नोऽप्रशामश्छते ।

न ६।, अप्रशामः ६।, छते ७।

दान्ते स्थितस्य नस्य सन् स्यादम्परे छते परे नतु प्रशामः ।
शार्ङ्गिन्-छिन्धि चक्रिन्-स्त्राहि । (शार्ङ्गिन्-छिन्धि, चक्रिन्-त्राहि) ।
अम्परे किं ? सन्-त्सरः । (सन्-त्सरः) । अप्रशामः किं प्रशान्त-
नोति (प्रशाम्-तनोति) ।

५६ । कांस्कान् नृः पि वा ।

कास्कान् ११।, नृः ११।, वा ११।

कांस्कान् कान्कान्, नृः पाहि नृन् पाहि । (कान्-कान्,
नृन्-पाहि) ।

सम्बाडिति । इति शब्देन सप्ताट्शब्दो यस्मिन्नर्थे रूढः, तत्रैव वर्जनमिति
कीदृशे । रुढितु “येनेष्टं राजतूयेन मण्डलसेनैश्च य । शान्तिं यथाज्ञया राज्ञः
स सम्बाडित्यमरीक्तेः” । तेन स श्रीभन राजते सराट् चन्द्र इत्यत्र स्यादेव । मोविन्दु-
रवसाने वेति वर्जमानः । रामं रामम् अभव अभवम् ॥ ५२ ॥

अम्परी यस्मात् सोऽम्पर, तस्मिन् । पुम्शब्दस्य समासे विभक्तेर्लुकि व्यानस्या-
रादिति सलोपे सकारस्यैव सन्धिः प्रसज्येत इति ज्ञापनाय पूर्वतो मकारानुवृत्तिः ॥ ५४ ॥

छिन्तारामित्यादि ज्ञापकादत्र सन्धिजातेतरनकार एव ग्राह्यः तेन किन्त्वन्त्यादौ
वात्वरथपे इत्यादिना कृतस्य नकारस्य सन् न स्यात् ॥ ५५ ॥

कान्कान् इति पदद्वयस्य कास्त्राभिति निपात्यते वा । पकारे परे तु नृन् इति

५७ । न ण ट् डश्चकन् श शस् स शसि वा

नषट्ङ्कः ६।, चकन् ११।, शशस् सशसि ङी, वा ११। ।

दान्ते स्थितस्य नस्य चन् शे, णस्य टन् शमि, टर्नयोस्तौ
से डस्य कन् शसि स्याद्वा । सञ्जम्भुः सञ्जशम्भुः सज्जशम्भुः
सुगण्ट् षष्ठः सुगण् षष्ठः, षट्सन्तः षट्सन्तः, सन्तः सन्तः,
प्राङ्-षष्ठः प्राङ् षष्ठ । (सन्-शम्भुः, सुगण्-षष्ठः, षट्-सन्तः,
सन्-सः प्राङ्-षष्ठः) ।

५८ । चपोऽवे जब् ।

चप ६।, अवे ७।, जब् ११। ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जब् स्यादवे परे । वागीशः चिद्रूपः ।
(वाक् ईशः, चित्-रूपः) ।

पदस्य नृ । इति अनुस्वारविसर्गसहित रूप निपात्यते वा इत्यर्थः । केचित्तु वीसाया
हिरुक्तौ कान् कान् इति पदस्य कांस्तान् इति निपात्यते । अन्यत्र शिष्यान् कान्
कान् युन्यान् पाठयसीत्यादौ न स्यादित्याह ॥ ५६ ॥

टच नच ट् नच णश्च ट् च डचेति नषट्ङ्क तस्य । चकन्निति चक्संज्ञा तेन चन् टन्
तन् कन् इत्यर्थः वायहण परव वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नषट्ङ्क इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वे
चकि कृतेऽपीष्टसिद्धौ षष्ठ्यन्तस्य चकन् विधानं तद्वन्तत्वेन चनादीना पदान्तत्वार्थम् ।
तेन सुगण्ट् साधुरित्यादौ णकारसम्बन्धितया डस्य दान्तत्वात् टुभिरित्यादिना साधोः
सस्य षत्व न स्यात् । अत्र रामानन्दस्तु षट्सन्त इत्यादौ टस्य तनि कृते टस्यादान्त-
त्वेऽपि तन्कारणसामर्थ्यात्कारस्य टुभिरित्यादिना टत्व न स्यादित्याह । तद्वैय
यथावे स इत्यादिना चकटठतथेषु विहितो दन्त्यसकारः, पश्चात्चक्योर्योगे तात्त्व्य-
टठधीर्योगे मूर्धन्यः स्यात्तथात्रापि टनयोर्विहिततकारस्य टयोगे टत्वापत्तेरनिवार्य-
त्वात् । वस्तुतस्तु टुभिरित्यत्र अन्तयङ्गज्ञापकात् भूतपूर्वदान्ताद्वगदार्पण परस्य
तवर्गस्य टवर्गो न स्यादितिव्याख्यानादेव टत्वं न स्यादेव । भवान् स्थिर इत्यादौ
खपे परे सकारे तत्र स्यादिति सौपश्र्वा स्मरते तु तद्वाशब्दाद्वगस्थायम् ॥ ५७ ॥

यद्यपि अत्र अने इत्युक्ते उद्गच्छति इत्यादौ ऋपृभसोरित्यनेनापीष्टसिद्धिस्थाना-
त्पञ्चम्यङ्ग कथ दान्तादान्तचपविषयकस्य ऋपृभसोरित्यस्य दान्तचपविषयकेषु चपोऽवे-

५६ । जमे जम् वा ।

जमे ७, जम् ११, वा ११ ।

दान्ते स्थितस्य चपस्य जमे परे जम् स्यात् वा । एतन्मु-
कुन्दः, एतद् मुकुन्दः । (एतत्-मुकुन्दः) ।

६० । ल्ये ।

ल्ये ७ ।

ल्ये मे परे दान्ते स्थितस्य चपस्य जम् स्यान्नित्यम् । चिन्मयं
वाङ्मयम् । (चित्-मयं, वाक्-मयं) ।

६१ । शहोश्चपादामि कृभभौ ।

शहोः ६॥, चपात ५१, वा ११, अमि ७, कृभभौ १॥ ।

दान्ते स्थिताच्चपात् परयोः शहकारयोः स्थाने क्रमेण अमि
परे कृ भभौ वा स्तः । तच्छिवः तच्शिवः, वाग्घरिः वाग्-
हरिः । (तत्-शिवः, वाक्-हरिः) अमि किं ? वाक्-श्चोतति ।
वाक्-श्चोतति) ।

ज्व इत्यनेन नियमितत्वाद्दान्तचपस्य जमे एव जमे न तु भवेपरि । भूपभसोरि-
त्यस्य तु भवे परे दान्तेतरचपस्य जवविधायकतया चरितार्थत्वादिति शङ्कानिरा-
सार्थम् । तात एहीत्यादौ लोपीऽस्योमाडोरित्यकारलोपे जवाभावस्तु असिद्धं वहि-
रङ्गमन्तरङ्ग इति न्यायेन तकारस्य दकारे कर्त्तव्ये अकारलोपस्याऽसिद्धत्वात् ॥ ५६ ॥

ननु एतन्मुकुन्द इत्यादौ तेषां यो येन सम स तत्र परे इति व्यवस्थया मका-
रस्य साम्यात्तकारस्य मकार कथं न स्यादिति चेन्न निमित्तसाम्यतः स्थानिसाम्यस्य
बलवत्त्वात् ॥ ५६ ॥

जमादिप्रत्ययानां मध्ये पदात्यरो मकारादिरेव सम्भवतीत्यत आह ल्येमे
नित्यमिति द्वयोर्विभावयोर्मध्यवर्त्तित्वान्नित्यत्वम् । एव वाङ्मयम् ॥ ६० ॥

शहोरिति स्थानिनिर्देशादाकाङ्क्षाभावेन पूर्वचपोऽनुवृत्त्यभावे चपीयङ्गणम् ।
अत्र वाग्शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाङ्गकारे जमे च परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन तत्-
श्चाप्य तत्प्रश्नशान वाग्ज्ञादयति वाग्ध्वन दिग्गल्लयति ॥ ६१ ॥

६२ । स्वात् णङोऽचि द्विः ।

स्वात् ५, णङ् १, अचि ७, द्विः १ ।

स्वात् परो दान्ते स्थितो णङो द्विः स्यादचि परे । सुग-
न्नीशः, सन्नच्युतः, प्रत्यङ्ङात्मा । (सुगण्-ईशः, सन्-अच्युतः,
प्रत्यङ्-आत्मा ।)

६३ । क्कोऽचः ।

क्कः १, अच ५ ।

अचः परश्चकारो द्विः स्यात् ।

६४ । भप्भसोः खस्भवोश्चपजबावन्ते च ।

भप्भसो. ६॥, खस्भवो ७॥, चपजबौ १॥, अन्ते ७, च १ ।

भप्भसयोः स्थाने खस्भवयो परयोः क्रमात् चपजबौ
स्त, विरामे च । शिवच्छाया, अच्छा । (शिव-च्छाया, अ-च्छा ।)

इति हस् सन्निपाद ।

द्विरितिलुप्तप्रथमैकवचनान्तं सुजनत्वेनाव्ययत्वात् । अत्र अनङुञ्चतुरोऽणानौघिध्यौ
रिति ग्रहनन्दिपचादिर्णिननानृघे इति सन् यङन्तीद्विरित्यादिज्ञापकात् समासे णङी
द्वि नं स्यादिति बोध्यम् । तेन सनन्तं तिङन्तः अनन्तः इत्यादयः सिद्धाः ॥ ६२ ॥

अत्र पदान्तदौर्घाद्वा क्को द्विराङ्माभ्यान्तु परः स्यादिति वक्तव्यम् । तेन उमा-
च्छाया उमाकाया गौरौच्छाया गौरौकाया आच्छादयति माच्छिदत् । विश्व-
जनादेः परोऽपि वेति केचित् । विश्वजनच्छ्वं विश्वजनच्छ्वं । दधिच्छाया दधि-
काया । मदनकतदृशाखालम्बिकीलङ्गयुग्ममित्यादि ॥ ६३ ॥

नचात्र भयभक्त्योरिति कृतेऽपीष्टसिद्धिर्भाषान्तर्भूतस्य चपस्य चपविधानवैयर्थ्या
दिति वाच्यम् । चपस्य चपविधानसामर्थ्येन विरामे भवन्तर्गतस्यापि चपस्य
पुनर्जबाभावे वाक् वाग् इत्यादि रूपद्वयसिद्धेः । अतएवात्र विरामपदेन परवर्णा-
भाव एवोच्यते । तेन दान्तवत् समीत्यनेन दान्तत्वेऽपि लिट्सु इत्यादौ खसपरत्वाच्चप
एव । लिङ्भ्यामित्यादौ भवत्परत्वाच्चप एव । एव विभक्तोर्लुकि लुप्त विभक्तिमाश्रित्य
पदलक्षिज्ञावपि वाचा चारुः वाक्चारु इत्यादौ । खसपरत्वाच्चप एवेति ॥ ६४ ॥

वि-सन्धिः ।

३६

चतुर्थः पादः ।

विसन्धिः ।

६५ । वेःसोऽशसन्ते कृते ।

वेः ६।, सः १।, अशसन्ते ७।, कृते ७। ।

वेः सकारः स्यात् अ-शसन्ते कृते परे । कृष्णश्चिन्त्यः, हरि-
ष्टीकते, विष्णुस्त्राता । (कृष्णः-चिन्त्यः, हरिः-ष्टीकते, विष्णुः-
त्राता ।) शसन्ते तु कःत्सरुः । (कः-त्सरुः) ।

६६ । से तु कखपफे वा ।

से ७।, तु ११।, कखपफे ७।, वा ११। ।

वेः सकारो वा स्यात् कखपफेषु परेषु से सति । भास्कर.
भाःकर, भास्वरः भाःखरः, भास्यतिः भाःपति, भास्फेरुः
भाःफेरुः । (भाःकरः, भाःखरः, भाः-पति, भाः-फेरुः) ।

शस् अन्ते यस्य स शसन्तः न शसन्तः अशसन्तः तस्मिन् । अत्र असान्त इत्य-
नेनैवेष्टिसिद्धौ अशसन्तग्रहणं परवानुवच्यर्थम् ॥ ६५ ॥

तुकारग्रहणं परतः समासानुवच्यर्थम् । अत्रापि अशसन्त इति विशेषणस्यानु-
वृत्तिः । तेन अयं चाम्, इत्यादौ न स्यात् अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया केवल-
स्यानव्ययस्याशसन्तस्य समासे कञ्च काम कस कुशौ कर्णौ कुम्भ पात्रेषु पाश काम्य-
कर्णेषु प्रत्ययेषु च नित्यः सः । यथा 'अयस्कार' अयस्कारः, तेजस्कामः, अयस्कासः
अयस्कुशौ अयस्कर्णौ अयस्कुम्भः, अयस्याचम् अय एव अयस्क कुक्षितमयः अयस्याशम्
अय इच्छति अयस्कास्यति ईषद्रूनमयः अयस्कल्पः । एव कौतस्तुतः आगत
तमस्काण्डः आतुषुवः शुनस्कर्णं वाचस्यति दिवस्यति, वासोस्यतिः सद्यस्कारः
अयस्त्रीलः अधस्यद् शिरस्यद् सर्पिष्कुण्डं यजुष्याठः नमस्कारीति तिरस्कारीति
भूरस्कारीति नमस्कारः नमस्कृत्य इत्यादिषु नित्यम् । दुष्ख दुःखमित्यादिषु
विकल्पः । गीःकामः गीःकार इत्यादिषु न स्यादिति ॥ ६६ ॥

६७ । शसि शस् ।

शसि ७, शस् १ ।

वैः शस् वा स्यात् शसि परे । हरिश्शेते हरि श्शेते, सन्तष्-
षट् सन्तःषट्, शिवस्सेव्यः शिवःसेव्यः । (हरिः-श्शेते, सन्तः-षट्,
शिवः-सेव्यः) ।

६८ । कखपफयोर्मून्यौ ।

कखपफयो ७॥, मून्यौ १॥ ।

वेर्मून्यौ क्रमात् वा स्यातां कखपफयोः परयो । हरि ×
काम्यः हरिः काम्यः, मणे × खनिः मणेः खनिः, कृष्ण-पाता
कृष्णः पाता, भक्ति-फलति, भक्तिः फलति । (हरिः-काम्यः,
मणेः-खनिः, कृष्णः-पाता, भक्तिः-फलति) ।

६९ । अतोऽङ्व्युः ।

अत. ५१, अत्-ह्रस्वि ७, उ' १ ।

अकारात् परस्य वेरुकारः स्यात् अकारे ह्रस्वि च परे ।
शिवोऽर्च्यः, शिवोवन्द्यः । (शिवः-अर्च्यः ६९, २३, ३८ सू० ।
शिवः-वन्द्य ६९, २३ सू०) ।

अस्य परस्य च विभाषाद्व्याप्त. पाठेऽपि विकल्पबीज इयोर्विभाषयोर्मध्ये
विधिनिर्णय इत्यत्र लिखितम् । पूर्वसकारानुवचौ णिभिरित्यादिना दन्त्यस्य मूर्धन्यौ
न स्यात् इति शेषेषु परेषु क्रमात् शेषसविधानं शसन्तस्यासम्भवादत्र अशसन्त
इति न व्याख्यातम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचिपरे विसर्गस्य
सकारो नित्यं तेन चतु ॥ ६७ ॥

कश्च खश्च कर्खं पश्च फश्च पफ कखच्च पफच्च कखपफे तयो, अत्रापि अशसन्त
इत्यनुवर्तते । तेन कःक्षीण, कःसाति इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्था
वाचित्वात् ख्याधातौ परे न स्यात् । तेन हरि, ख्यात, ॥ ६८ ॥

अत्र अशसन्त इत्यस्यानुवृत्तिनाष्टि अनिष्टत्वात् तेन रामोऽज्ञाति स्यादेव ।

७० । अ भो भगोऽघोभ्योऽवे लुप् ।

अभीभगोऽघोभ्य ५॥, अवे ७, लुप् ११ ।

अवर्णाङ्गी भगोऽघोभ्यश्च परस्य वेर्लुप् स्यात् अवे परे ।
रुद्रा नमस्वाः, भो हरे, भगो रक्ष, अघो यज । (रुद्राः-नमस्वाः,
भोः-हरे, भगोः-रक्ष, अघोः-यज) ।

७१ । यवाचि ।

य ११, वा ११, अचि ७ ।

अवर्णात् भो भगो अघोभ्यश्च परस्य वे र्यो वा स्यात् अचि
परे । शिवयुग्रः शिवउग्रः, भोयच्युत भोअच्युत । (शिवः उग्रः,
भोः-अच्युत) ।

७२ । रिचाऽवे ।

र ११, इच, ५१, अवे ७ ।

न च शिवोऽर्च इत्यादौ विसर्गजातस्त्रीकारस्य वकारः कथं न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रकृते पूर्वमन्तरङ्गमिति न्यायेन उकारतोऽन्तरङ्गस्य पूर्वाकारस्य सम्बन्धिनः सन्धे-
र्बलवत्त्वात् ॥ ६९ ॥

स्वरादेशादन्यत्र लोपस्य बलवत्त्वात् आदौ सिलोपि पश्चाङ्गोभगो अघो आदेशे
विसर्गस्याभावेऽपि लुप्प्रविधानं ज्ञापयति भवदादीनामादौ भो इत्याद्यादेशः ।
आदावादेशः पश्चात् सिलोपाभावे विसर्ग इति । अत्र भोः पदेन भवच्छब्दसाधितस्य
भो, रूपस्य सालाव्ययस्य च ग्रहणम् । तथाच, —“अथ सन्धीघनार्थकाः । स्यु-
ष्यात्पाडङ्ग हे है भो.” इत्यमरः । तेन “भो भो हृत्ताः पर्वतस्था बहुकुसुमयुता
वायुना घूर्णमाना” इति महाभाटके । (भो हरे, हे हरे, भगो रक्ष, भगवन्
रक्ष, अघो यज, अघवन् (पापिन्) यज—पूजादिकं कुरु) ॥ ७० ॥

भो अच्युत इत्यादौ लुपि न सन्ध्याद्यविधौ इति निषेधान्न सन्धिः । किञ्च नञा-
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् सैषयोः पादपूरणे सन्धिः स्यात् यथा “सैष दाशरथौरामः
सैष राजा युधिष्ठिरः । एषैष रथमारुह्य मथुरां याति माधवः” इति ॥ ७१ ॥

यद्यपि रीवे इति कृतेऽपि अतोऽङ्गव्युत्तिरिति अभीभगीत्याभ्यां विशेषविधिभ्या-

इच. परस्य वेः रेफः स्यादवे परे । हरिरय, चतुर्भुजः ।
(हरिः-अयं, चतुः-भुजः) ।

७३ । रोऽचः ।

र ६।, अच ५। ।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यादवे परे । त्रातरव, धात-
गच्छ । (त्रातः-अव, धातः-गच्छ) ।

७४ । खपि वा ।

खपि ७।, वा १। ।

अचः परस्य रेफस्य वेः रेफः स्यात् वा खपि परे । गीर्पति
गीष्पतिः गीःपतिः । (गीः-पतिः) ।

७५ । नाङ्गोरक्तौ ।

न १।, अङ्ग ६।, रक्तौ ७। ।

अङ्गीरेफस्य वेः रेफो न स्यात् रेफे केतौ च परे । अङ्गीरात्रः,

सर्वर्णे गृहीते अवशिष्टादिच, परस्यैव स्यादिति तद्यापीचो ग्रहणं ज्ञापयति क्वचि
द्विशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति । तेन सखिना वानरेन्द्रण इति । “पतिमा
नीयमानाया, पुरः शक्ती न दुष्यतीति ।” “रघुनाथाय नाथाय सीताया, पतर्थ
नमः” इत्यादि सिद्धम् ॥ ७२ ॥

रइति षष्ठेकवचनं ह्रसात् परस्य विसर्गस्यासम्भवादेव अचःप्राप्तौ पुनरची ग्रहणं
कथयति चेन्न । अचोऽनुक्तौ पूर्वत इचोऽनुवृत्त्या अवर्णस्याप्राप्ते । वस्तुतस्तु पृथग्ग्रो-
देव इचोऽनुवृत्त्यभावे ग्रहणं स्पष्टार्थम् । (वातर्-वातः, धातर्-धातः १०२ सू) ॥ ७३ ॥

अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचिन्वात् समास एव । तेन इय गीः पतिरथ
इत्यादौ न स्यात् । एवञ्च गिर् धृर् अहन् एषामिव विसर्गस्य पतिशब्दे परे एवेति
बीजम् । तेन गीर्पति, गीष्पति गी पति धूर्पति, धूष्पति धूःपति अहर्पति,
अहस्पति अहःपतिः । अन्यत्र आशीः पति, गीः पाठः ॥ ७४ ॥

अङ्गीरात्र इत्यादौ सषेसुखनुषङ्गमिति रडि रेफसम्बन्धिविसर्गत्वाङ्गेप्राप्तौ
निषेधः । अत्र नाङ्गं रक्तौ इति कृतेऽपौष्टसिद्धौ रक्तत्वाविति गौरवज्ञापकाद्वाति

अहस्कारः, अहीभिः । (अहः-रात्रः, अहः-करः, अहः-भिः) ।

७६ । हस्येतत्तदोऽनजकः सेर्लोपः ।

हसि ७, एतद्-तद् ५, अनजक ५, से. ६, लोप. १ ।

नजक्वर्जादेतदस्तदश्च परस्य सेर्वर्लोपः स्यात् हसि परे ।
एषकृष्णः, सविष्णुः । (एषः-कृष्ण, स-विष्णुः) । अनजकः
किं ? असः शिवः, एषको रुद्रः । (असः-शिवः, एषकः-रुद्रः) ।

७७ । द्रोढिर्घञ्चानुः ।

द्रो. ६॥, द्रि ७, घं १, चा १, अनुः ६, (न + ऋ = अष्ट) ।

ठकारस्य ठकारे परे रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् । पूर्वस्य
च ऋवर्जस्य घः । रुढः हरीरम्यः । (रुढ्-ठः, हरिः-रम्यः) ।
अनुः किं ? ढढः । (ढढ्-ठः) । विसन्धिपादः ।

इति सन्ध्यध्यायः ।

रूपरथन्तरेभ्योऽन्यत्र रेफे परे रेफः स्यादिति बोध्यम् । यथा अहीरात्रः अहीरूपम्,
अहीरथन्तर, अन्यत्र अहारजन्यौ अहारवी अहारज इति । एवं ह्रं दीर्घाहो
निदाघ ह्र ऋसाहो हेमन्त इत्यादौ आवीर्भसादिति सेर्लोपे त्यलीपे
त्यलक्षणमितिन्यायादिभक्तिपरत्वे रेफी न स्यात् । किञ्च गताह्वनम् अहर्वादित्यादौ
विभक्तैर्लुकि “लुकि न तत्र” इति निषेधाद्रेफः स्यादेवेति ॥ ७५ ॥

न विद्यते नजकौ यत्र सीऽनजक' तस्मात् । ननु सैषाम्भामित्यनेनापीष्टसिद्धौ
'एतत्तदोऽनजक' सेरिति गौरव कथमिति चेन्न स्वरूपसञ्ज्ञयीर्वाचकात् स इति शब्दात्
इषुशवाञ्छे इत्यस्माद् घञि एष इति श्रव्याच्च विसर्गलोपापत्तेः ॥ ७६ ॥

नास्ति ऋ यत्र सीऽनृ तस्य अनुः । रुढ इति जिजरुहौजन्या ऋ. होढोभाविति
हस्य ढ' ठभात्तघोरिति तस्य घ. ढुभिद्वयेति घस्य ढ. । रुढ्-ठ इति स्थिते अनेन
पूर्वठकारणोपसृत. पूर्वस्य दीर्घः । ढढ इति ढढधूश्चिसे क्तः ढढ्-ठ इति स्थिते
पूर्वढस्य लोपः तत्पूर्वस्य ऋकारवर्जनान्न दीर्घः । न च यत्र पूर्वस्य दीर्घा न
सम्भवति तत्र ठकाररेफथोर्लोपीऽपि नास्तु एकयोगनिर्दिष्टाना सह वा प्रवृत्तिः ।

अजन्ताध्यायः ।

१म पादः—संज्ञा ।

७८ । लेः सि औ जस्, अम् औ शस्,

सह वा निवृत्तिरिति न्यायादिति वाच्यम् । ढकारस्य अन्वाचयश्लिष्टत्वात्, अतएव
तह धृशङ्हिने इत्यादौ तसि तण्ड इत्यादौ, नकारस्य दीर्घासम्भवेऽपि ढलीप.
सङ्गच्छते । दीर्घस्य दीर्घविधानं व्यर्थमिति ऋशब्देनात्र ऋस् ऋकार एवोच्यते । ततश्च
“शाट्ठ् जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि ताट्ठ् जातीयस्य” इति न्यायादत्र
ऋवर्जनेन ऋस्स्यैव दीर्घ इति बोध्यम् । तेन मिहौ सिचि मेटा इत्यादौ
अन्तरङ्गत्वादादौ गुणे अनेन ढलीपे पूर्वङ्गस्त्रालाभात् न दीर्घः ॥ ७७ ॥

इति विसन्धिपादः ।

एकाद्यावच्छिन्नपादसमुद्घोऽध्यायः । अङ्मातोच्चारणकालेनाव्यवहितयोर्वर्ण-
द्वययोर्द्वैततरोच्चारणं सन्धिः । अतएव श्रीकार्द्वयोर्मन्त्राङ्घोर्वा न सन्धिः अङ्मातो-
च्चारणकालव्यवधानस्यौचितत्वादिति प्राञ्च । स्वमते तु सन्ध्यायसूत्रवहितकार्यं
सन्धिरिति लक्षणम् । तेन पिपक्षादि शब्दानां सयोगान्तलुपि “लुपि न सन्ध्याद्यविधौ”
इति निषेधेऽपि सन्धियहणात् सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति निश्चयमात् । भूपभूसोरि-
त्यनेन चपञ्जवौ पिपक् पिपगिति, भिन्नपदे तु सन्धिर्विभाषयति बोध्यम् । तथाच
“सन्धिरैकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः । सत्वे चैव भवेन्नित्यं, सैवान्यत्र विभा-
षितः” इति क्रमदीश्वरः । एकपदे स्वभावादेकपदे समासेऽपि यथा ज्ञान भवेत्
नद्यौ वधौ इत्यादि, समासे सुरारि, हृषीकेश वाम्बक, गवीश, इत्यादि ।
धातूपसर्गयोस्तु अधीते उपेत्य इत्यादि । अन्यत्र अत्र अन्ध अत्राश्व इह इन्दु,
इहैन्दुः इत्यादि । धातूपसर्गयोः समासस्य नित्यत्वादेकपदयुक्त्यनैवेष्ट-सिद्धौ
तयोः पुनरुपादानम् अनित्यसमासे कदाचिदेकपदेऽपि सन्धिर्विभाष्यत इति ज्ञाप-
नार्थम् । तेन “उच्चारितरुचिरमृचा चाननानां चतुर्णाम्” इत्यादि सिद्धम् । सैवा
न्यतेति पादपूर्णे सन्धिरिति गोयीचन्द्रः ।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचितायां सुग्धबोधटीकायां

सन्ध्याधटीका समाप्ता ।

टा भ्याम् भिस्, डे भ्याम् भ्यस्, डसि भ्याम्
भ्यस्, डस् ओस् आम्, डि ओस् सुप् ।

ले ५।, सि—सुप् । १॥ ।

स्यादीन्येकविंशति लः पराणि प्रयुज्यन्ते । ज श ट ड पाः
सिङस्योरिकारश्चेतः ।

७६ । त्रिंशः प्रीङ्गीचीपीपीमः ।

त्रिंश । १॥, प्री-ङ्गी-ची-पी-पी-मः १॥ ।

स्यादीनि त्रीणि त्रीणि वचनानि क्रमात् प्री-ङ्गी-त्री-ची-
पी-पी-मौ-संज्ञानि स्युः ।

धातुप्रकरणस्य प्रधानत्वादादौ वक्तुमुचितत्वेऽपि सुगमत्वाद्भिन्नप्रकरणमादौ
निरूपयति । अतः स्यादिभिर्लिङ्गानां रूपाणि निरूपयिष्यन् लिङ्गात् परप्रयोगेण
स्यादीनां प्रत्ययत्वं स्थापयन्नाह । 'ले, सि औ जसित्यादि ।

ननु ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रेणैवेष्टसिद्धिः किमनेन इति चेन्न यतो ले, सि
औ जसित्यादिना लिङ्गात् परा ये स्यादयो विधीयन्ते तेषामर्था एव ल्यर्थसम्बुद्धी-
त्यादिभिः सूत्रैः क्रियन्ते । तेनायमर्थः । ल्यर्थसम्बुद्धीत्यादिसूत्रैकवाक्यतया ले,
सि औ जसित्यादिना लिङ्गार्थादिषु प्रथमा स्यात् एवं कर्मक्रियेत्यादिसूत्रैकवाक्य-
तया ले सि औ जसित्यादिना कर्मादिषु द्वितीया स्यादिति । एवमन्यत्र ।
लिङ्गात् परप्रयोगाभावे तु लिङ्गार्थे प्रथमा स्यादित्युक्तावपि मातुःक्रोडतः पृष्ठतो
वापि स्थितो वक्त्र सन्नं पिवेदिति न्यायात् कदाचित् पूर्वतः कदाचित् परतो
वा स्यादिति । न च स्यादीनां प्रत्ययत्वात् परस्य इत्यनेनैव परवीत्यन्तिः सिद्धेति
वाच्यम् । यतः सूत्रान्तरेण परतो विहितस्य प्रत्ययस्यैव परस्य इत्यनेन प्रत्ययसंज्ञा
क्रियते स्यादीनान्तु परविधानाभावात् प्रत्ययसंज्ञैव न सिद्ध्यतीति । न च
स्यादीनामिङ्ग लिङ्गात् परविधानं कारकैर्यविधानम् इति गौरव कथम् एकदैवीभय
कर्तव्यमिति वाच्यं तत्र अथयविधाने अतः रामादिलिङ्गसाधनासम्भवात् अलीभय-
विषयं तु अतिवैषम्यापत्तेः सिञ्च औञ्च जस्चित्यादि इन्द्र ॥ ७८ ॥

त्रीणि त्रीणि त्रिंशः सख्यैकार्थादीसायान् इति चशस् ॥ ७९ ॥

८० । सम्बुद्धौ सिर्धिः ।

सम्बुद्धौ ७, सि. ११, धि. ११ ।

सम्बोधने विहितः सिर्धि-संज्ञः स्यात् ।

८१ । स्यमौजस् धिः ।

सि-अम्-औ-जस् । ११॥ धि. ११ ।

सि अम् औ जस् एतं घिसंज्ञाः स्युः ।

८२ । शिः क्लीवे ।

शि. ११, क्लीवे ७ ।

नपुंसके शिरेव घिसंज्ञः स्यात् ।

८३ । दान्तवत् सभि ।

दान्तवत् । ११, सभि ७ ।

सभयोः परयोर्दान्तवत् कार्यं स्यात् ।

अन्यत्र व्यासक्तस्य कार्यान्तरे नियोजनार्थमाभिमुख्यविधानं सम्बुद्धिरिति ।
यथा हे पुत्र पठ । हे वृक्ष हे लते हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिरुपचारात् ॥ ८० ॥

ननु प्रामौघिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्यमौ जसिति कथमिति चेन्न सम्बोधने सेर्धिरुच्चा-
विधायकतया विशेषेण घिसंज्ञाविधानेन सर्वार्थं सेर्धिसंज्ञा विधायकतया सामान्य-
घिसंज्ञाविधानस्य बाधितत्वात् सम्बोधने विहितस्य सेर्धिसंज्ञानुपपत्तेः । इदानीं तु
सेः स्वरूपग्रहणगौरवात् सम्बोधनेऽपि सेर्धिं संज्ञासिद्धिः । न च सम्बोधनविहितसेर्धिं
संज्ञायाः किं फलम् इति वाच्यं घेर्धिलामावे हे प्रत्या इत्यत्र नमोऽप्रसंज्ञात् ॥ ८१ ॥

जस्-शसौ. स्थाने जातस्य सेर्धिसंज्ञाविधानान्नियमोऽयम् । नपुंसके जस्-शसौ.
स्थाने जात, शिरेव घिसंज्ञः स्यात् न तु स्यादितिरित्यर्थः । किञ्च क्लीवादन्त्यत्र शिर-
सम्भवात् शिरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ क्लीवे इति स्पष्टार्थम् ॥ ८२ ॥

दान्त इव दान्तवत् कार्यातिदेशोऽयं यथासुहिन्स्था सुहिन्सु इत्यत्र स्थानं
स्यारदित्यादिना सखीपे कीर्तयति न स्यानुस्वारो न स्यात् । एव पुष्पा पुष्पाम्
इत्यत्र दान्तेन इत्यनेन मस्यानुस्वारे बालरथपे इत्यादिनाऽनुस्वारस्य मकारो वेति ।
स्यादीनामनुवर्त्तमानत्वात् समीति स्यादेव तेन विद्वांस इत्यादौ नस्यानुस्वारः
दन्तइत्यादौ नस्यानुस्वारे अपेक्षया इत्यनुस्वारस्य मकारः स्यादिति । दन्तसमौष्ठने-
नैवेष्टसिद्धौ दान्तवदिति गौरवं ज्ञापयति सभयोः परयोर्दान्तत्वेन विहितं यत् कार्यं

त्यद्-तद्-यद्-एतदिदमद्ः किंद्वास्मद्-युष्मद्ः
पूर्व-परावरदक्षिणोत्तरापराधरान्तरस्वाः स्त्रिः ।

सर्व-नेमाः १॥, अन्य-डतमा १॥, त्यद्-युष्मद् १॥, पूर्व-स्वा १॥, स्त्रि १ ।

दभेदो गणभेदार्थः । एते पञ्चत्रिंशच्छब्दाः स्त्रिसंज्ञाः स्युः ।

समोऽतुल्ये व्यवस्थायां पूर्वाद्योऽत्रान्तरोऽपुरि ।

वह्निर्योगोपसंव्याने स्वस्वज्ञातिधनाभिधः ॥

वह्नवचनान्तोऽपि । “नेम कौलेऽवधौ खण्डे प्रकारे कैतवेऽपि च” इति मेदिनि ।
नेमः सर्वार्थे इति सौपशाः डतरडतमौ प्रत्ययौ तेन तदन्ताना कतर ‘कतम यतर
यतम ततर ततम एकतर एकतम अन्यतर अन्यतम इति दशाना गृह्यणम् । किञ्च
अनतरस्य डतरान्तत्वेनैव प्राप्तौ पुनर्यहणन्तु अन्यतमस्य अन्यादित्तिनिरासार्थं तेन
अन्यतमं कुलमित्यत्र तोऽन्यादेरिति तकारो न स्यात् । अन्यतमस्य स्त्रिसंज्ञैव नास्तीति
क्रमदीश्वरः । उभ भवत त्वत् इति चतुर्णां स्त्रिसंज्ञाफलन्तु त्यादित्यासित्यादिना
अकि उभकौ भवन्तकौ त्वकौ त्वकौ । एव उभावच्चतीति किपि स्त्रिविश्वदेव-
स्येति टेरद्रौ उभद्राड् तथा भवद्राड् त्वद्राड् । एवञ्च पुवत्क्षेरिति पुंवङ्गावे
उभयोः स्त्रियोः पति उभपतिरित्यादि । अर्थविशेषे नियमयति समोऽतुल्ये
इत्यादि “सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादभिधेयवत्” इति कोषः । समोऽतुल्ये स्त्रिसंज्ञः
सकले साधौ च वाच्ये इत्यर्थः । पूर्वाद्यो व्यवस्थाया स्त्रिसंज्ञः । व्यवस्था तु स्वाभिधेया-
पेक्षोऽवधिनियमः । अस्यार्थः अवधिः सीमा अवधिर्नियमः अवधिनियमः सकौटशः
स्वाभिधेयापेक्षः । स्वस्व पूर्वादेर्व्योऽभिधेयो वाच्यसमपेक्षत इति स्वाभिधेयापेक्षः पूर्वा
यधरपर्यन्ताना सप्ताना स्वभावार्था दिग्देशकालाः । यथा पूर्वस्य देशस्य यत् पूर्वत्वं
तदवश्यं परदेशमवधिमपेक्षते एवं परस्य देशस्य यत्परत्वं तदवश्यं पूर्वदेशमवधि-
मपेक्षते इति । दिग्देशकालेषु वाच्येषु पूर्वादयः सम स्त्रिसंज्ञाः स्युरिति निष्कर्षः ।
दक्षिणाय गाथकाय देहीत्यत्र दक्षिणाय प्रवीणाय इत्यर्थः । उत्तराय कुरवे देही-
त्यत्र उत्तरशब्दस्य सञ्चारूपेण कुरुषु प्रवृत्तत्वात् न गौण्याख्येत्यादिना स्त्रिसंज्ञानि-
षेधः । अत्र पूर्वाद्यगणे अनरः अपुरि पूर्वमन्त्रे वह्निर्योगे वह्नि स्थितपदार्थे वाच्ये
उपसंव्याने परिधानवस्त्रे च वाच्ये स्त्रिसंज्ञः । तथाच “अन्तरागोपसंव्यानापरी-
धानान्यधोऽयुक्ते” इत्यमरः । स्वस्व अज्ञातिधनाभिधः स्त्रिसंज्ञः स्यात् । ज्ञातिध-
नञ्च ज्ञातिधने ते अभिदधाति कथयतीति ज्ञातिधनाभिधः न ज्ञातिधनाभिधः

८७ । न गौण्याख्या चतुर्सासे ।

न । १।, गौण्याख्याचतुर्सासे ७। ।

गौणत्वे, संज्ञायां, चे, त्रयाः से असे च, ते स्त्रिसंज्ञा न स्युः ।

८८ । चे जसि वा ।

चे ७।, जसि ७।, वा । १। ।

चे ते स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

८९ । पूर्वाद्यल्प-प्रथम-चरम-तयायाई-
कतिपय-नेमाः ।

१॥ ।

एते सप्तदश शब्दाः स्त्रिसंज्ञा वा स्युर्जसि परे ।

९० । तीयो ङिति ।

तीय १।, ङिति ७। ।

तीयान्तः शब्दः स्त्रिसंज्ञः स्याद् वा ङिति परे ।

अज्ञातिधनाभिध. । स्वशब्दी ज्ञातौ धने च वाच्ये स्त्रिसंज्ञो न स्यात् आत्मनि
आत्मीये च वाच्ये स्त्रिसंज्ञः स्यात् इत्यर्थः । तथाच “स्त्री ज्ञातावात्मनि स त्रिष्वा-
त्मीये स्त्रीऽस्त्रिया धने” इत्यमरः ॥ ८६ ॥

गुणमप्रधान तस्य भावः गौणम् । स. समासः । सद्य असद्य सासौ त्वा' सासौ
त्रौसासौ । तृतीयतत्पुरुषस्योपवाक्यत्वेत्यर्थः । गौणश्च आख्या च चत्त त्रौसासौ च
इति तस्मिन् । अत्र द्वन्द्वसमासे कृते एव स्त्रिसंज्ञानिषेधो न तु क्रियमाणे । तेन पूर्वा
च पश्चिमा चेति वाक्ये स्त्रिसंज्ञायां पुबत् स्त्रेरिति पुबङ्गावे पूर्वपश्चिमे इति ॥ ८७ ॥

चे ते इति चे द्वन्द्वसमासे ते सर्वादयः ॥ ८८ ॥

पूर्वादयो नव अन्ये अष्ट अल्पादयः । तयायौ प्रत्ययौ तेन द्वितय इय
इत्यादि ॥ ८९ ॥

तीय, प्रत्यय, तेन द्वितीयसूतीयश्चेति । तीयान्तस्य अल्पादीनाञ्च गौणत्वे न
गौण्याख्येति निषेधात् अतिद्वितीयाय अत्यल्पाय एवमेव जीमरा, ॥ ९० ॥

६१ । पूर्वोऽन्यादुङ् ।

पूर्वः ११, अन्यात् ५१, उङ् ११ ।

अन्याद्वर्णात् पूर्वो वर्ण उङ्-संज्ञः स्यात् ।

६२ । अन्याजादिष्टिः ।

अन्याजादिः ११, टि ११ ।

अन्यो योऽच् तदादिवर्णष्टिसंज्ञः स्यात् ।

६३ । लुकि न तत्र ।

लुकि ७, न ११, तत्र ७ ।

लुगिति लोपे कृते यो लुप्तस्त्वस्मिन् परे यत् कार्यं तत्
न स्यात् ।

भिन्नविषयत्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावे अस्य नित्यत्वम् ॥ ६१ ॥

अन्ते भव, अन्यः अन्यस्यासौ अच्चेति अत्याच् स आदिर्यस्य इति तद्गुणसवि-
ज्ञान-बहुव्रीहिः । यथा भो वटो भिक्षामट यदि पश्यसि गाक्षानय इत्युक्तौ यथा
भिक्षायां प्राधान्यं यदि गौर्दृश्यते तदा तस्याप्यानयन अन्वाचयशिष्टं बुध्यते तथा-
वापि अन्याचष्टि, स्यात् । तत्परवर्णे सति अन्याजादिष्टि, स्यादित्यर्थः । अथवा
अन्याच्च आदिच्च अन्याजादि, सूत्रत्वात् पुस्तम् । घूर्ण इत्यत्र अतद्व्यञ्जने यथा
लक्षण्या अतद्व्यञ्जिता प्रकारेफक्तवर्णा उच्यन्ते तथावापि आदिशब्देन अन्याच
सम्बन्धात् तद्गुणसविज्ञान-बहुव्रीहिः अन्याजादिवर्णा उच्यन्ते । तेनाजन्ताना-
मन्याचष्टिसंज्ञक, स्यात् । हसन्तानानु अन्याजादिवर्णष्टिसंज्ञक, स्यात् इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

लुचन लुक्किपि नलोपे न्यस्तुादित्वाच्चकारस्य ककारे लुक्शब्दः । ननु कति
घटा इत्यत्र उतिसंख्याणो जस्यसोर्लुबिति तदादिविधेर्निषेधादेव शुर्ध्वजसित्या-
दिना गुणस्त्राप्राप्तौ सवच लुक्विधानेनैवेष्टसिद्धौ एतत् सूत्रं व्यथेति चेन्न दृष्टौ चासौ
पुरुषश्चेति दृष्टिपुरुष इत्यत्र क्लृप्त्ये च इति सेर्लुपि तदादिविधित्वात्रलोपानुप-
पत्तेः । आदिविधिभिन्नत्वात् हनपूषार्थमेव इत्यादिना दीर्घापत्तेश्च । एव
पय इत्यत्र स्यामोर्लुबिति सेर्लुपि आदिविधित्वात् सस्य विसर्गानुपपत्तेः । आदि-
विधिभिन्नत्वात् अलसीधोरित्यादिना दीर्घापत्तेश्च ॥ ६३ ॥

६४ । खरादि-नि-चित्यं व्यम् ।

खरादि-नि चित्यं १, व्यम् १ ।

खरादिर्गणो निश्चकारितस्याश्च व्यसंज्ञाः स्युः ।

६५ । हसोऽनन्तरः स्यः ।

हसं १, अनन्तर १, स्य १ ।

अचानन्तरितो हसः स्ख-संज्ञः स्यात् ।

६६ । यूत् स्त्व्येव दी ।

यूत् १, स्त्री १, एव १, दी १ ।

ईदूदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्गो दी संज्ञः स्यात् ।

खरादिर्यस्य स खरादिराकृतिगणः । निश्चादिर्गणो गिश्च । गिरिति शि-
संज्ञा पठिता शब्दाः गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञा वीथ्या । तेन राजानमतिक्रान्ता
अतिराजो अत्र अतिरतिक्रमार्थे गिसंज्ञाभावेऽपि व्यसंज्ञाया व्यपूर्वमिति पूर्वनि-
पातः । चकारित प्रत्ययाश्च विच्च्त् चसात् चकत्वस् सुच्चतरा चतमा चशस् ।
चिक्काचडाच धाचौच ताच धाचौ चतुम् चण्मौ । षोडशैते चकारितः प्रत्यया
गदिता इह । खरादिश्च निश्च चित्यश्चेति समहारः । एते व्यसंज्ञाः स्युरित्यर्थः ॥ ६४ ॥

नास्ति अन्तर व्यवधानं यस्य सोऽनन्तरः सजातीयभिन्नेन अचाव्यवहित इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ईश्च ऊर्ध्वेति समाहारे सूत्रत्वात् स्त्रीवत्त्वाभावे ऋस्त्री न स्यात् । ततः स्वार्थ-
प्रत्ययस्य तकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । न च समासाभावात् पृथक् पदत्वाभावाच्च
कथं सम्बन्ध इति वाच्यः पुंसः सन्निति नष्टटुङ्श्चकन्नित्यादेरनुबन्धानां पूर्वसम्बन्ध-
सिद्धत्वात् । अथवा त इति तकारानुबन्ध उपचारात् । ततो यूश्चासौ तश्चेति
यूत् । एव सर्वत्र । यस्मिन्नर्थे यद्रूपेण स्त्रीलिङ्गशब्दस्तस्मिन्नेवार्थे तद्रूपेणैव यदि
लिङ्गान्तरं न भजति तदा नित्यस्त्रिलिङ्गः । तेन गौरशब्दस्य पु स्त्रेऽपि गौरीशब्दस्य
नित्यस्त्रीलिङ्गत्वम् । नदीसंज्ञाकार्यं यथा हे लक्ष्मि हे बहु लक्ष्मौ बध्वे इत्यादि ।
पाचिकस्त्रीलिङ्गस्य तु लक्ष्मोर्मतिक्रान्ता अतिलक्ष्मौ हे अतिलक्ष्मौ, दुर्गे अति-
लक्ष्मौ दुर्गार्यै नम इत्यादि । पु सि तु हे बहुप्रेयसी कृष्ण बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नमः
हे अतिलक्ष्मौ लक्ष्मौर्भूप अतिलक्ष्मौ विप्राय धनं देहि बहुप्रेयस्ये कृष्णाय नमः
अतिलक्ष्मौ राज्ञे स्वस्ति इत्यादि स्वमतम् । भाष्यकार-क्रमदीप्तरौ तु प्राक्प्राप्ता

६७ । नास्त्रीयुवः ।

न । १।, अस्त्री । १।, इयुव. ६। ।

इयुवस्थानावीदूतौ दीसंज्ञौ न स्तः, न तु स्त्री ।

६८ । वामि ।

वा । १।, आमि ७। ।

इयुव ईदूच्च दीसंज्ञो वा स्यात् आमि परे, न तु स्त्री ।

६९ । स्त्रीयुच्च डिति ।

स्त्री । १।, युत् । १।, च । १।, डिति ७। ।

स्त्रीलिङ्ग इदुदन्तो नित्यस्त्रीलिङ्ग इयुव ईदूच्च दीसंज्ञः
स्यात् वा डिति परे, न तु स्त्री ।

१०० । अघ्यच् ताच्येप् पिः ।

अघ्यच् ताच्येप् । १। पिः १। ।

नदीसंज्ञा पश्चात् पु स्तयोगेऽपि न निवर्तते इति मन्यमानौ हे अतिलक्ष्मि विप्र हे
बहुमे यसि कृष्ण हे अतिलक्ष्मोभूप अतिलक्ष्मै विप्राय धन देहि अतिलक्ष्मै राज्ञे
स्वस्ति इत्युदाहरतः । तन्मतैकवाक्यत्वे तु एव-शब्दस्य काकात्त्रिगोलकन्यायादुभयव
सम्बन्धः तेन स्त्रीशब्देन सम्बन्धान्नित्यस्त्रीलिङ्गो लभ्यते दीशब्देन सम्बन्धात् नित्य-
दीसंज्ञो लभ्यते । ततश्च दीसंज्ञानिष्ठतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

इयुवस्थानाविति स्थानमस्ति ययोः तौ स्थानौ अर्थ आदित्वाद' । हे श्रीः
हे भू' अत्र नदीसंज्ञाभावात् न ऋस्तः । अस्त्रीति किं ? हे स्त्रि ॥ ९७ ॥

श्रीणा श्रिया भूणा भु वाम् । अस्त्रीति किं ? स्त्रीणामिति नित्यम् ॥ ९८ ॥

इच्च उच्येति य पश्चात्कारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्ध' स्त्रिया स्त्रीलिङ्गे युत्
स्त्रीयुत् । नित्यस्त्रीत्वानुवृत्तौ स्त्रीशब्दीपादान नित्यस्त्रीलिङ्ग-पात्त्रिकस्त्रीलिङ्गयोः
प्राप्तार्थम् । यथा नित्यस्त्रीलिङ्गस्य मत्वे मतये धेन्वै धेनवे । पात्त्रिकस्त्रीलिङ्गस्य सुमत्ये
सुमतये स्त्रियै सुधेन्वै सुधेनवे स्त्रियै । चकारात् नित्यस्त्रीलिङ्गावियुवस्थानावीदूतौ
च । यथा श्रियै श्रिये भुवै भुवे इत्यादि । अस्त्रीति किं ? स्त्रियै इत्यादि नित्यम् ॥ ९९ ॥

नास्ति धियैव सोऽधिः अघेरच् अघ्यच् अच्च यस्य अच्यौ तौ तद्धिते च तौ

घिवर्ज-स्यादेरच् तसंज्ञावच्यकारावीप् च एते पि-संज्ञाः
स्युः ।

१०१ । संख्यावङ्ङ्यतुबहुगणा नेपि ।

संख्यावत् ११, डति अतुबङ्ङगणा. १३, न ११, ईपि ७ ।

डत्यतुबहुगणानां संख्यावत् कार्यं स्यात्, न त्वीपि ।

इति संज्ञापादः ।

द्वितीयः पादः ।

अजन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

रामस् इति स्थिते ।

१०२ । स्त्रीर्विः फे ।

स्त्री' ६॥, वि ११, फे ७ ।

सकार-रेफयोर्विः स्यात् फे परे । रामः । औ-जसोः सन्धिः ।
रामो रामाः ।

अच्यौ चेति ताच्यौ । ततो अच्यञ्च ताच्यौ च ईप् चेति । “घाट्गजातीयस्य विप्र-
विषेधो विधिरपि ताड्गजातीयस्येति न्यायादाह घिवर्जस्यादेरजिति” भिन्नविषय-
त्वात् पूर्वेषामनुवृत्त्यभावेऽस्य नित्यत्वम् ॥ १०० ॥

संख्या इव संख्यावत् । डत्यतुप्रत्ययौ तेन तदन्ता कति यति तति यावत्ता-
वदेतावत्कियदियन्तः । कार्यन्तु कतिञ्चल' कति कति कतिश्च इत्यादि । ईपीति
विषयसप्तमीयम् । तेन ईपि कर्त्तव्ये संख्यावन्न स्युरित्यर्थः । तथाच यावती बह्वी-
न्मादौ न मन् संख्यास्वसंज्ञादेरित्यनेन ईपी निषेधो न स्यादिति ॥ १०१ ॥

इति संज्ञापादः ।

स्नान्पथ तेजस्वी रजस्वान् इत्यादौ सकारस्य विसर्गेनिषेधाय नद तसौ लक्ष्ये

१०३ । खदीभ्यां ध्यम्शसादेर्लोपः ।

खदीभ्या ५॥, धि-अम् असादे. ६॥, लोपः १॥ ।

खात् दीसंज्ञकाच्च परस्य धेरम्शसादेश्च लोपः स्यात् । हे
राम रामं रामौ ।

चेत्यनेन सान्तस्य पदसंज्ञानिषेधो ज्ञापयति अदान्ते स्त्रीर्विसर्गो न स्यादिति ।
तेन दान्ते स्थितयोः सकाररेफयोः फे परे वि स्यादित्यर्थः । रामः पयः गौ भवावः
विदधतौ अवे । स्पर्धन्तो अपास्या दान्तवत् समीति दान्तत्वे पयोभ्या पय सु
इत्यादि । एव सति दान्तेविधानेनैवेष्टसिद्धौ फयहृण ज्ञापकसिद्धमनित्यमिति
न्यायाददान्तेऽपि सादीयहृषपरत्वात् गौस्त धूस इत्यादि सिद्ध्यर्थम् । कचिच्च
दान्तेऽपि न स्यात् ॥ १०२ ॥

अम्च शसूच अम्शसौ तयोरादिः अमशसादि' धिअ अमशसादिश्चेति तस्य ।
अत्र शीघ्रहृण अम्शसोरादिलोपार्थमेव । हे लक्ष्मि हे वधु इत्यादि सुभूदीत्यादिना
ऋस्वे कृते ऋसादेव धिलोपसिद्धे । प्राप्त इः कामो येन स प्राप्तेः दृष्टः उ' शिवो
येन सदृष्टोः इत्येतयोस्तु हे प्राप्ते हे दृष्टो इति स्थानिवत्त्वेन ऋक्षपरत्वात् धिलोप
किञ्च दीखात्ध्यम्शसादेर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ खदीभ्यामिति गौरव कथं कचिदन्त्य-
तोऽपि धेलोपार्थम् । तेन गन्धर्ववाचकस्य ते इति शब्दस्य हे ते इति एवं प्राप्ता ईर्लक्ष्मी-
येन अस्यापि हेप्राप्ते इति । ऐजवेस्तुतौ क्षिपि जीर्घोऽन्य इति दीर्घे कृत उर्येन
सकृती अस्यापि हे कृतो इति , अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु एङोऽपि धेलोप इति
सूच कृत्वा हेप्राप्ते इत्यादेर्धिलोपमाहृतु । एव तेहृङ् देहृङ् इत्यादीनां क्षिपि ध्रुलोप
इति वलोपे हेते हेदे हेसे इत्यादावपि धेलोपा इति काशीश्वर । वस्तुतस्तु तेहृङ्-
प्रभृतीनां क्षिपि कृते क्षिपनिमित्तकतया विशेषेण क्वी' शृटावणौजसृक्कावित्यादिनां
कटि सन्धौ हेतयू हेदयू हेसयू इत्यादिकमेव स्यात् । एवञ्च खदीभ्यां धिद्व्यतो
लोप इति कृते द्वितीयाया अत् अकार हात् धिअ द्व्यच्च द्वयोः समाहारे धिद्व्यत्
तस्य इति व्याख्यानेनैवेष्टसिद्धौ ध्यम्शसादेरिति गौरव अजर कुलमित्यत्र अमादेश-
स्याथकारलोपार्थम् । घातारं पितरम् इत्यादौ "लोपस्वरादेशयोः" स्वरादेशविधि-
र्वर्णवानिति" न्यायादादौ तद्धौ गुणे च अमादिलोपो न स्यात् । अत्र धौ माटकस्य
मात् पुत्रस्तुतौ इति वक्तव्यम् । हे गौरौमात् कार्त्तिकेय । धौ किं ? गौरौमाटको
गणेशः । स्तुतौ किं ? अरे दासौमाटक । पुत्रस्य किं ? हे गङ्गामाटको कन्वे ॥ १०३ ॥

१०४ । शस्नामि घः ।

शस्नामि ७, घ १ ।

शसि नामि च परे स्वस्य घः स्यात् ।

१०५ । पुंसि तु शस् न ।

पुंसि ७, तु ११, शस् ११, न ११ ।

स्यात् परः शस् न स्यात् पुंलिङ्गे । रामान् ।

१०६ । टाभिस्ङेङ्सिङ्सोसामिनैसयात्
स्ययोसोऽतः ।

टा—ओसाम् ६॥, इन्—योसः १॥, अतः ५ ।

खादेरनुह तावपि दीसञ्चस्य दीर्घान्तत्वेन दीर्घकरणेन वृथेति स्थाननुवृत्तिः । इत्यत आह स्वस्येति । स्वसम्बन्धेन नकारेण सहितं आम् नाम् । तेन यज्वना दण्डिना इत्यादौ न प्रसङ्गः । किञ्च आम्नो यङ्ग्येनैवेष्टसिञ्चौ नामीति कृतं आगमादेश्योरागमो विधिर्वलवानिति न्यायस्वीकारार्थम् । तेन क्रीष्टूनामित्यत्र आदौ नुमि वृणादेशो न स्यात् । एव प्रकृतेऽदीर्घे दीर्घस्य स्थानिवत्त्वेन ऋसपरत्वात् यथा शसौ नकारविधानं तथा आम्नो नुमागमो न स्यादिति ज्ञापनार्थञ्च नामीति कृतम् । अतएव अ विष्णुः सह एन वर्त्तते य, स सा विगत इत्यस्मात् सवौ तेषां सा व्या इति ॥ १०४ ॥

वृषणादिमत्त्व पु स्त्व इति चेत् शब्दे तदभावादसम्भवः । वृषणादिमहाचकत्व पु स्त्वमिति चेत् वृक्षादौ तदभावादव्याप्तिः । एव योन्यादिमहाचकत्व स्त्रीत्वमिति चेत्तादौ तदभावादव्याप्तिः । एवञ्च वृषणादिमदयोन्यादिमद्भिन्नवाचकत्व क्रीवलमिति चेत् कलवादौ तदभावादव्याप्तिः । पु स्त्वमिह शब्दानां शिष्टकृतपुलिङ्गपरिभाषाविषयत्वं न तु वृषणादिमत्त्वम् । तथाच “शब्दसंस्कारसिद्धार्थमुपायाः परिकल्पिताः । सर्ववस्तुगता घर्मा, शास्त्रे पु स्त्वादयस्त्वयः । ये तु योन्यादिसम्बन्धाः प्राणिजातीयगीचराः । न तेऽभ्युपाया सिद्धान्ति कलत्रादितटादिषु ।” इति प्राञ्चः । एतेन अर्थस्य प्रकृतिविशेषवाच्यशब्दसंस्कारानुगुणघर्मान्तर पु स्त्वादि । रामानित्यत्र आदौ दीर्घं कला स्थानिवत्त्वेन शसौ नकारविधानादन्यथाप्येवं बोध्यम् । तेन सान् बीन् इत्यादि सिद्धम् ॥ १०५ ॥

अकारात् परेषामेषां स्थाने इन ऐस् अय आत् स्य योस्
एते क्रमात् स्युः ।

१०७ । प्रुर्णाऽदान्ते नोऽवकुप्वन्तरेऽप्यतद्वा-
त्त्वपक्रयुवाङ्गः ससेप्स्यादेनैकाचकोस्तु वा ।

प्रुः ५।, ण १।, अदान्ते अ।, न. ६।, अवकुप्वन्तरे अ, अपि ।१।, अतद्वात् ५।,
तु ।१।, अपक्रयुवाङ्ग ६।, ससेप्स्यादे' ६।, नैकाचको ६।, तु ।१।, वा ।१। ।

षकारात् रेफात् ऋवर्णाच्च परस्य अदान्ते स्थितस्य नस्य
णः स्यात्, अव कवर्ग-पवर्ग-व्यवधानेऽपि । यत्र दे नस्ततोऽन्यत्र

लन्तत्वादत्र पु सीति नानुवर्तते । तेन क्लीवेऽपि ज्ञानेन इत्यादि । ऐस् आत्
करण निर्जरसै, निर्जरसादित्येतदर्थम् ॥ १०६ ॥

षच रच ऋश्च प्रु तस्मात् प्रु । सूचत्वात् पुस्त्वं एव सर्वत्र नदान्तोऽदान्त,
तस्मिन् । अवश्य कुश्च पुश्च अवकुपव, तैरन्तर व्यवधान अवकुप्वन्तर तस्मिन् ।
तच्च तत् दञ्चेति तद् न तद् तस्मात् । गङ्गाया घोषः प्रतिवसतीत्यत्र गङ्गाया
वसतेरसम्भवात् गङ्गाशब्देन यथा लक्षणया गङ्गातीरमुच्यते तथात्रापि अतद्-
शब्देन लक्षणया अतद्स्थिता, षकाररेफ़्ऋवर्णा उच्यन्ते । इत्यत आह यत्र
दे नस्ततोऽन्यत्र गतादिति । अन्यथा पदावयववर्णानां पदसंज्ञाभावात् नकारवत्
पदस्यावयववर्णानां षकाररेफ़्ऋवर्णानामपि अतत्पदत्वेऽनर्थापत्तिः । पक्रश्च युवा
च अहश्च पक्रयुवाङ्गानि न विद्यन्ते पक्रयुवाङ्गानि यत्र पक्रयुवाङ्गा नकारो यन्नकार-
मध्ये सीऽपक्रयुवाङ्गं तस्य नकारस्य अपक्रयुवाङ्गः । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु
सादीप् सेप्सेप्च स्यादिश्च सेप्स्यादी ताभ्या सह वर्त्तमानः ससेप्स्यादि इत्या-
हृतः । तद्देयम् । स्यादिना सह समासस्य सम्बन्धाभावे शरी वेगेन गच्छतीत्यादा-
वपि णत्वापत्ते । वस्तुतस्तु ईप्च स्यादिश्च ईप्स्यादी सात् समासात् परौ ईप्-
स्यादी सहसेप्स्यादिभ्यां वर्त्तते योऽसौ ससेप्स्यादि । तस्य नकारस्य ससेप्-
स्यादे । एकोऽच् बस्य स एकाच् कु कवर्गवान् उपचारात् एकाच्च कुश्चेति
एकाचकुः न एकाचकु एकाचकवर्गवच्छब्दसम्बन्धौ नैकाचकु तस्य नकारस्य
नैकाचको । अयमर्थः । षकाररेफ़्ऋवर्णेभ्य परस्यापदान्ते स्थितस्य नस्य ण,
स्यात् । अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि अपिशब्दादव्यवधाने अवकवर्गपवर्गभिन्नवर्ण-

गतात्तु निमित्तात् परस्य, साद्विहितेनेपा स्यादिना च सहितस्य,
पकादिवर्जितस्य, स्यात् । तस्यैवैकाचः सकवर्गश्चान्यस्य, वा
स्यात् । रामेण ।

व्यवधानाभावे सतीत्यर्थः । यथा पृष्ठा चतुर्थी वृष्ठा नृष्ठा अव इह प्रथमवकारान्तः ।
अन्यथा गरलेन चारुत्तेन प्राणेन चारुनयनेन जर्मनं हृदये वर्द्धनं वर्जनं क्रीडनम्
अङ्गनम् इत्यादावपि णत्वापत्तेः । अवकुपन्तरे यथा चरण प्राण हरिणा क्रीण, तरुण,
धूणां शरेण रोपण स्त्रैण, रौप्येण बर्हेण कार्येण श्रवण अर्केण मूर्खेण गर्गेण अर्घेण
शङ्खेण सूर्पेण रेफेण अर्षण दर्भेण धर्मेण इत्यादि । यत्र देन इत्यादि । नकारवत् पद-
भिन्नपदस्थितात् षू, सु परस्य समासीत्तरविहितयोरीपस्यादीरेकतरेण युक्तस्य पक्षयु-
वाहः सम्बन्धिनकारभिन्नस्य णः स्यात् । तस्यैव समासीत्तरविहितयोरीप् स्यादीरेक-
तरेण युक्तस्य एकाच सकवर्गशब्दसम्बन्धिनकारभिन्नस्य नस्य नौ वा स्यात् । उभयव
अवकुपन्तरेऽपीति बोध्यम् । यथा हरि भावयितुं शीलमस्या इति हरिभाविणी हरि-
भाविनी श्रीभाविणी श्रीभाविनी । पक्षवर्जनात् स्यादिसम्बन्धिनोऽपि । श्रीभावेन श्रीभा-
वेण । समासीत्तरविहितेपीग्रहणात् हरेर्भाविनी हरिभाविनी इत्यादौ न स्यात् ।
एकाचसकवर्गयोस्तु द्ववहणौ रम्यविणा श्रीकामिणी श्रीकामिण । पक्षादेस्तु गुरुपक्षेन
चारयूना दीर्घाङ्गा । यत्र लिङ्गद्वयस्य समासस्तत्रैव ससेप्स्यादेरन्यस्य नस्य णत्व न
स्यात् । यत्र तु धातुना सङ्घ प्रादेः समासस्तत्र नेयं व्यवस्था । तेन प्रथदति-प्रहणिस्यति
इत्यादौ णत्व' स्यादेव । एव तुवौ पूर्वेषु सम्बन्धौ मूष्यौ तु परगामिनौ । चलारी योग-
वाहाख्या णत्वकर्मण्यचो मता । इति पूर्वलिखितादनुस्वारविसर्गजिह्वामूलोद्योपाभा-
नौयैर्व्यवधानेऽपि णत्व' न स्यात् । यथा वृहणं चरः कायेण चर × कायेण चर ○ पेण
इत्यादि । क्लृप्ति रञ्जयति दम्पयति दम्भयति रम्भयति रञ्जयति इत्यादौ भस्परत्वा-
द्वलवताम्बोर्भुंसीत्यनेन आदौ नस्यानुस्वारे अपेजस्वीरित्यनेन पुनरनुस्वारस्य जका-
रादि, स्यात् । क्लन्ति क्रन्दन्ति रम्भन्ति इत्यादौ तु तथदधेषु परेषु नस्यानुस्वारे पुन-
रनुस्वारस्य नकारे सङ्गती विप्रतिषेधो यद्वाधितः तद्वाधित एवेति न्यायात् णत्व' न
स्यादिति । किन्तु लृ चिदा क्त, क्षिण' जघौ क्षुद क्षुण' अर्द्ध समर्थ, इत्यादौ नकारे
परेऽनुस्वाराभावात् पूर्वनकारस्य णत्वे ष्टुभिरित्यादिना परनकारस्यापि णत्वमिति ।
किन्तु भिदिर निभिन्न' मिदा प्रमिन्न इत्यादौ पूर्वपदस्थनिमित्तात् व्यस्यगुकार्गति
समासे ईप्स्यादीरेकतरेण नकारस्य सम्बन्धाभावाणत्व' न स्यादेव । अत्रापि णत्वमि-

त्येके । प्रयाणीयं प्रमापणीयमित्यादौ तु नोचोऽन्तरदुर्गेरित्यादिविशेषविधानाशङ्कं
 स्यादिति । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् केषाञ्चिद्विधिविहितभावेऽपि स्यात्
 केषाञ्चिद्वा स्यात् केषाञ्चिद्विधिविहितावपि न स्यात् । तदेवाह विवर्णीभिः । पूर्व-
 पदेषु नास्ति योनोऽवकुप्यन्तरेऽपि । पूर्वपदस्थितषकाररेफक्त्वर्थेभ्यः परस्य नस्य णः
 स्यात् सञ्ज्ञायामवक्वर्गपवर्गभिन्नवर्णव्यवधानामावे सति । इत्यधिक्रियते । शूर्पणखा
 द्रुणस्य नासिकाया नस समासे वक्तव्यः । खरणस्य नारायणः पारायणस्य उत्तरावणम्
 अग्रणी, यामणी, अक्षमूहितु शीलमस्या अक्षोहिणी सेना पाशकस्त्री च । अन्वच अक्ष-
 मितिन्मूहितु शीलमस्या अक्षोहिनी स्त्री । नास्ति किम् ? शुष्कनख, ताम्रनख ।
 अवकुप्यन्तरेऽपीति किम् ? विलोचन, । अग्रे कीटरा सिन्धुका मिश्रका शारिका पुर-
 गाक्षी वनस्य नास्ति तु । वनस्याग्रे अग्रेवण सप्तम्या अलुक् कीटरावण सिन्धुकावण मिश्र-
 कावण शारिकावणं पुरगावणम् अस्य दीर्घो वक्तव्यः । शरासकार्षणीयूचाखदिरप्रनि-
 रन्तरिचुप्रवेष्टव्यः । एभ्यः परस्य वनस्य नस्य ण स्यात् सञ्ज्ञायामसञ्ज्ञायाच्च । शरवणम्
 आस्रवण कार्षवण पीयूचावण खदिरवण प्रकृष्ट वनं प्रवण वनाभिर्गतं निर्वण वन-
 स्यान्त अन्तर्वणम् इक्षुवण प्लक्षवणम् । एभ्यः किम् ? इन्द्रवने द्वित्राचो वृक्षादोषवेद्या-
 ऽतिमिरादेर्वा । द्वौ वा तयो वा अचो यस्य स द्वित्राच् । औषध्यः फलपाकान्ता
 इत्यमरः । द्वित्राजुवृक्षात् द्वित्राजोषवेद्य परस्य वनस्य नस्य णः स्याद्वा न तु तिमिरादे-
 रपरस्य । श्रियुवण श्रियुवन श्रिरौषवण श्रिरौषवन ब्रौह्मवण ब्रौह्मवन हरिद्रावण
 हरिद्रावनम् । द्वित्राच किम् ? पारिमद्रवन राजमाषवण ब्रौह्मोषध्या किं ?
 दूवावनम् । अवकुप्यन्तरेऽपीति किम् ? पकंटीवण पकंटीवनम् । तिमिरादेस्तु तिमिर-
 वनम् ईरिकावन तारिकावन विदारीवन भद्रिकावनम् । प्रादेर्नस्य । प्रणस
 निर्णस दुर्णस परिणसम् । बाह्याहाहनस्य । उच्चते अत् तद्वाहम् । निमित्तवतो-
 वाह्यात् परस्य वाहनस्य ण स्यात् । इक्षुवाहण, दर्भवाहण, शकटम् । अवकुप्यन्तरेऽ-
 पीति किम् ? राजवाहन यदा उच्चते तदैव णत्वम् । तेन च, शरवाहन भविष्यतीद-
 शकटम् इत्यादौ न स्यात् । देशे पानस्य । पूर्वपदस्थितषकाररेफक्त्वर्थेभ्यः परस्य
 पानस्य नस्य ण स्यात् देशे वाचे । पीयते यत् तत्पानं कर्मण्यनट् । चौर पान वेषा
 ते चौरपाणा उग्रनीरा, सौवौरपाणा बाह्लीका, काषायपाणा गाम्भाराः । भावकर-
 णयोरनटि वा । चौरपाण चौरपान चौर पीयतेऽनयेति चौरपाणी चौरपानी
 पादौ । भावकरणयो किम् ? उष्ट्रेण पीयतेऽस्यामिति उष्ट्रपानी पादौ । द्विच-
 नुर्थ्या ह्यायनस्य वयसि नित्यम् । आभ्या परस्य ह्यायनस्य मस्य ण सान्नित्य वयसि ।
 द्वीणि ह्यायनानि वयोऽस्य त्रिह्यायण, चतुर्ह्यायणी वस्य । वयसि किम् ? विह्वा-

१०८ । आ क्ति-सभवि ।

अ ११, आ ११, क्ति-सभवि ७ ।

**अकार आकारः स्यात् क्तेर्मभवेषु परेषु । रामाभ्यां रामैः
रामाय रामाभ्याम् ।**

यना शाला । वयस्तु गतपरमायुः । परमायुः प्राणधारणकालः । अन्तरीयनहनी-
रदेशे । अन्तरः परस्य अयनस्य हनस्व नस्य च स्यान्नतु देशे वाचे । अन्तरयणम्
अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तरयनीऽन्तर्हननी देशः । गिरिनद्यादयो वा । निपात्यन्ते ।
गिरिणदी गिरिनदी खण्दी खर्नदी गिरिणद्धं गिरिनद्ध वक्रणतस्वा वक्रनितस्वा
माषीणः माषेन वक्रणदी वक्रनदी गिरिणितस्व गिरिमितस्व इत्यादिराकृति-
गणः । एते यथोक्तलिङ्गा एव निपात्यन्ते । तेन गिरिनद्य वक्रनितस्वः इत्यादौ
न स्यात् । पूर्वापह्वायणादि । नित्य निपात्यते । पूर्वापह्वायणाः अपरापह्वा-
यणा अपरापह्वायनाः निर्विस्वः अध्ययने जडः विरक्तश्च । लवणीरसः । अन्यत्र
लुब्धतेऽनेनेति लवनः खड्गं लुनातीति लवनः । न लुपदान्तराभ्या व्यवधाने ।
लवर्णेन पदान्तरेणच व्यवधाने नस्य णो न स्यात् । प्रकल्प्यमान परिकल्प्यमान
हरिगेहमाभिनी शरवेगभावेन । पदे षात् । पदे परे यः षकारस्तस्मात् परस्य नस्य
णो न स्यात् । सर्पिष्यान निष्यान दुष्यानम् । पदे किम् ? पीतसर्पिष्केण ।
क्षुभ्रादिः । क्षुभ्रात्यादीना नस्य णो न स्यात् । क्षुभ्राति क्षुभ्रीतः, वृषीति विष्कम्भाति
नरीदृत्यते नरिनर्चि नरीमर्चि नर्नर्चि परिनर्दनं दुर्नर्द्धं दुर्नर्द्धि । सञ्ज्ञायाञ्च । प्रथम-
सूत्रेण प्राप्तं शल न स्यात् । यथा आचार्यभोगीनः हरिनन्दी गिरिनगर शरनिर्वेशः
परिनर्चन परिगहन हरिनन्दन खर्मानु दर्मानूप सूदनटः हव्यधिः शरनिवासः
ऋगयन दुर्नासा नरवाहनः वृनयनं हरिनाथ इत्यादिराकृतिगणः ॥ १०७ ॥

अव अ इति लुप्तप्रथमैक आ इति लुप्त प्रथमैकमिति रामानन्दः तद्वैयम् ।
व्येस्ये इत्यत्र अस्यानुवृत्त्या अवर्णप्राप्तौ सभाभिरित्यादावपि एतापत्तेः । वस्तुतस्तु
मण्डूकमुताधिकारात् टाभिस् इत्यस्मादत इति पञ्चम्यन्तमपि प्रथमान्त भूतानुवर्तते
अर्धवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् । मकारवकारौ व्यादेरेव स्यादावसम्भवात् ।
यथा भवाव भवामः । ननु राममित्यादौ कथमाकारो न स्वअकारलोप स्यात्
सार्धकत्वादिति चेन्न । हरि विष्णुमित्यादौ तस्य सार्धकत्वात् । वस्तुतस्तु भवयो
साहचर्यात् विभक्तेराद्यवयवमकारे परे इत्यर्थः । अतएव त्वा मामित्यादि साधनाय
छेद्योर्मकारे कृतेऽपि सभमौष्वाङ् इत्याकार विधास्यति ॥ १०८ ॥

१०६ । ब्बे स्भ्ये ।

ब्बे ७, स्भि ७, ए १ ।

अकार एकारः स्यात् क्तेर्ब्वे स्भयोः परयोः । रामेभ्यः
रामात् रामाभ्यां रामेभ्यः रामस्य रामयोः ।

११० । नुमामः स्वद्याप्संख्याणां ।

नुम् ११, आम् ६, स्वद्याप् संख्याणां ५ ।

स्वात् द्या आपो रषणान्त संख्यायाश्च परस्याम् आदौ नुम्
स्यात् । र्ष-णत्वे । रामाणाम्, रामे, रामयोः ।

१११ । क्खिलात् कृतोऽसात् सः षोऽदान्ते

न्यन्तरेऽपि शास-वस-घस-साढाच्च ।

कु-इलात् ५, क्व १, असात् ११, स' १, घः १, अदान्ते ७, तु-वि
अन्तरे ७, अपि ११, शास वस घससाढा ६॥, च ११ ।

कवर्गादिलाच्च परः कृतः साइर्जो दमध्यगः सकारः

आदित्यनुवर्त्तते । अकारात्परधीख्यादिर्बहुवचनीयसमयोरसम्भवात् स्यादे-
रेव तथोर्ग्रहणम् ॥ १०८ ॥

उकारोऽनुबन्धस्तु प्रकृतिप्रत्ययानुपवाती आगम उदित्वं तस्य चिह्नमिति
प्राचीनमतानुवादार्थम् । स्वमते तु प्रकृते, प्रत्ययस्य वा सम्बन्धे जायमानोऽनुप-
वाती य स उदनुबन्धस्तद्विज्ञोऽपि आगम उच्यते । तेन पथिमथ्यनुवर्त्तमिति नम्
घौटीघौषमिति अम् वसीरस्येति इम् यनजित् कृदिति यन् रुदाद्यस्तीति ईम्
इत्यादयोऽप्यागमाः । मिलादाम् आदौ । आमि परे नकारेणैवैष्टसिर्वा आमी-
नुम् विधानं नकारस्य आसम्बन्धित्वार्थं तेन नकारस्य स्यादीयहस्त्वात् फसज्ञाया
पञ्चानामित्यादौ नोलुप्फेषाविति नस्य लुप् । रच षच नचेतिर्णं संख्याचासौर्ण-
चेति संख्याणं तत स्त्रस दीच आपच संख्याणं चेति तस्मात् । यथा रामाणा
हरीणा विशूना पितृणा शकलूना गौरीणा वधूनाम् उमाना चतुर्णां षणा पञ्चा-
नामिति । रान्तषान्तानाना मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियचतुरा प्रियषषा
प्रियपञ्चामित्यादौ न स्यात् ॥ ११० ॥

कुश्च इत्यत्र क्खिल तस्मात् । कुश्च विश्व नुबी नुविश्यामन्तर व्यबधान न्यन्तरं

शासादेश षः स्यात् नु-वि-व्यवधानेऽपि । एत्वषत्वे । रामेषु एवं मुकुन्दानन्दगोविन्दादयः ।

तस्मिन् । यथा वाचु प्राङ्घ्रु हरिषु गौरीषु विष्णुषु बधूषु पित्रुषु शक्रुषु रामेषु गोषु अनैषीत् नौषु गङ्गायुषु पापवुषु चतुर्षु हलुषु । कृत इति प्रत्ययादेशा-
गमानानेकतम सन्धस्वीत्यर्थः । कृत, किम् ? स्र गतौ यङि सेञ्चोयत्ते । असात्
किम् । हरिसात् करोति घृतम् । अदान्ते किम् ? हरिः । नुव्यवधाने यथा
हवींषि धनूषि । नुरिह नुष्यसादावित्यादिना विहितो गुणेव नलनुसार ।
अन्यथा पुसु इत्यादावपि षत्वापत्तेः । विव्यवधाने यथा । पेष्ट गत्या ब्रीसब्रूचकि-
वधे एभ्यः क्तिप् पेःषु ब्रीःषु ब्रूःषु इत्यादौ सस्य विसर्गे षत्वम् । सर्पिःषु धनुःषु
सजुषु दीःषु । एषु अन्तरङ्गत्वादादौ रङो विसर्गे षत्वम् । नच निरवकाशत्वा-
दादौ षत्व ततो विसर्गे इति वाच्यं तर्हि अह सु इत्यादापि षत्वापत्तेः । अतएव
निरवकाशादपि अन्तरङ्गस्यैव बलवत्त्वात् टाङ्खोरिनातौ बाधित्वा जरसादेश
निर्जरसा निर्जरस' इति खयसुदाहृतम् । शासवसघसा पृथक् यदृणादकृतोऽपि
सकारः क्लिप्तात् परः ष स्यात् । यथा शिष्ट उचितः, नचतुः । नचैषा पृथग्
यदृणात् क्लिप्तापेक्षा नास्तीतिवाच्यं शास्ति वसति घसति इत्यादावपि षत्वा-
पत्तेः । साढश्च सङ्गजङ्गत्तौ इत्यस्य टाङ्गजवह सङ्ग इति विष्णुस्य सकारो-
भ्यादादिष्व इत्यनेन कृत एव पृथग् यदृणात् क्लिप्तापेक्षा नास्ति । यथा तुराषाट्
ऋतीषाट् जलाषाट् घृतनाषाट् तुराषाङ्भ्यामित्यादि । साढ इति ढान्त
निर्देशात् यत्र ङीढीभावित्यनेन ढ' साधदेव षत्वम् । तेन तुरासाङ्गौ इत्यादिषु
न स्यात् । किञ्च तुरा ऋती घृतनापूर्वस्य साढ एव षत्व स्यात् अन्यत्र विश्व सङ्गते
विश्वसाट् इत्यादौ षत्व न स्यादिति केचित् । समाहारेणैवेष्टसितौ शासवसघस-
साढामिति बहुवचनं गणार्थम् । तेन शासवसघसामिव कश्चिदकृतसकारोऽपि
ष' स्यात् । यथा यङ्गुलि चिकीसादेरकृतोऽपि सकारः ष' स्यात् सकारे परे ।
कुस्य इङ्गिषि यङ्गुलि क्वित्वादि कौविभक्ते' सिप् इमोऽप्राप्तिपक्षे खेर्मुखधातीय
गुणोऽनेन सस्य षत्वे णुभिरित्यादिना परसकारस्यापि षत्वे चोक्तोषिष । अत्र
अकृतसकारस्य षत्वविधानसामर्थ्यात् षटोःक'से इति की न स्यात् । अन्यथा
प्रक्रियालाघवायै द्रव्यसकारस्य ककारमेवाकरिष्यत् । एवमेव जीमराः । एवं
तुस ध्वने तीतोषिषमेसपि ष्ठगत्या हयो' पेपेष्वा इत्यादि एव सूत्रेऽदान्ते द्रव्यज्ञा
ब्रूतौ द्रमध्यग इति व्याख्यानात् समासे कश्चिद्मध्यगत्वेऽपि षत्व स्यादिति सूच्य-

नाथम् । तदेवाह विवृणीमि । अग्राङ्गुलिभीरुभ्यः खुत्सङ्गस्थानानां से । एभ्यः परंवा क्रमादिषा सकार षः स्यात् समासे । अग्निष्टुत् अङ्गुलीषङ्ग भीरुष्ठानम् । सेकि अङ्गुलीषङ्ग भजते भीरुस्थान पश्य । घांतादग्ने, सीमस्य । “दीर्घाऽग्ने सीमत्ररुणयोर्देवताद्वन्द्वे” इति दौघालादग्नेः परस्य सीमस्य स षः स्यात् समासे । अग्नौधोमो । देवताद्वन्द्वे किम् ? अग्निश्च इत्य सीमश्च अग्नौसीमा । ज्योति- रागुरग्निभ्य सीमस्य । ज्योतिष्टोम आयुष्टोम, अग्निष्टोम । से किम् । ज्योति- न्नामि लणानाम् । गवियुधिभ्या स्थिरस्य । गावश्चिर युधिष्ठिर । सप्तम्या अलुक् । से किम् ? गवि स्थिरो भार, युधि स्थिरः शूर । मातृपितृभ्या स्वसुर्वात् मातु, पितृभ्या । मातृपितृभ्या पर, स्वसु सः ष स्यात् समासे । मातु, पितुरित्येताभ्यान् पत्नीऽलुक्समासे वा । मातृष्वसा पितृष्वसा । मातृष्वसा मातुःष्वसा पितु ष्वसा पित्र स्वसा । अभिनिरस्तानस्यवर्णे । अभिनिर परस्य स्तानस्य स ष, स्याद्वर्णे । अभिनिलान्यत इति कर्मणि घञि अभिनिष्टानो विसर्गे । वर्णे किम् ? अभि- निलान । निनदीभ्या स्नाते कौशले । आभ्या परस्य स्नाते स ष स्यात् कौशले । निष्ठा, निष्ठात, नदीष्ठा । तथाच भट्टौ “आतिथ्यनिष्ठा वनवासि- सुस्था इति” चारकर्मणि निष्ठात इति “ततो नदीष्ठां पथिकान् गिरि- ज्ञानिति” च । कौशले किम् ? नद्या स्नाति नदीन् निस्नातस्तीर्थवारिणि । प्रादग्रगेस्थस्य । प्रात्परस्य स्थस्य स ष, स्यादग्रगे । प्रतिष्ठते इति प्रष्ठ अग्र मे किं ? यवाना प्रस्थ । वे स्त्रीनाम् । वेः परस्य स्थाते, स ष स्यात् सज्ञायाम् । विष्टरो वृहतीकृन्द कुशस्युत्थादिश्च । विष्टरः पर्ङ्क्तकृन्द । नास्तीति किम् ? विसररो गृहस्य विसर, । विकुपरिशमिभ्यः स्थलस्य । विष्ठल कुष्ठल परिष्ठल श्रम्या स्थलमिति निपातनात् ऋस्ते शमिष्ठलम् । गीभूमिद्विकुशङ्कुमज्जिपुज्जि- पिव्यग्रिवर्हिष्ठ, स्थस्य । गीष्ठ भूमिष्ठ विष्ठं विष्ठ कुष्ठ शङ्कुष्ठं मज्जिष्ठा पुज्जिष्ठ, पिविष्ठ अग्निष्ठ वर्हिष्ठ । एभ्य किं भुस्थ, । स्थस्य किम् ? गीस्थिति । इला- दिति नामिभात्तु वा । इलात् परस्य स, ष स्यादेकारे परे नामि नञ्वात्तु वा । हरिषेण, सुषेण वायुषेण । एते किं ? तिस्रोता, । इलात् किं ? विष्वक्सेन । नामि किं पृथिवीसेन, । भात्तु भरणिषेण भरणिसेनः अथ केकः स्व इत्यत्र वाशब्दीयव्यवस्थया ऋस्व । सुविनिर्दुर्भ्य, समसूत्रो, । सुषम विषम निषम दुषमम् । सुषूति विषूति निषूति दुषूति । निर्दुर्वद्विरावि प्रादुश्चतुरा, कव्यपकेषु । निष्पतति दुष्कार बहिष्कार आविष्कारः प्रादुष्कृत चतुर्थम्यम् । निससप्तपतावनभ्यावृत्तौ । निस, स ष, स्यात्पतौ परे न तु पौनःपुन्ये ।

११२ । स्त्रे जस्डङ्सिडौनामिस्त्रैस्मात्स्मिनोऽतः ।

स्त्रे ५।, जस्डङ्सिडौना ६॥, इ स्त्रै स्मात् स्मिन १॥, अत ५। ।

अकारान्तात् स्त्रेः परेषामेषां स्थाने एते क्रमात् स्त्रुः ।
सर्वे सर्वस्त्रै सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।

निरुपति स्त्रण परीचक. सकृद्वसतीत्यर्थ. । अनभ्यावृत्तौ किम् ? निरुपति स्त्रणं
निर्माता पुन.पुनर्धनतीत्यर्थः । नि'सुदुर्भ' सामसेधसन्धे. क्रमाभाव', नि षामा
सुषामा दु षामा नि षेधः सुषेधः दुःषेधः नि षन्वि' सुषन्विः दुःषन्विः । सन्धी-
ऽवादाश्रयनिकटयोः । अवात् पर स्तम्भ' सः ष स्मात् आश्रये निकटे च वाच्य ।
ग्राममवष्टम्भ आस्ते षवाष्टभत् सेना निकटीभूतेत्यर्थ । अम्बष्ठादि निपात्यते । अम्बष्ठः
आपष्ठ परमेष्ठ. परमेष्ठौ सव्येष्ठा ऋदन्तः । व्युषद्दिगविषदौ देवे नृषागोष्ठ नामनि ।
सेकुष्ठ कपिष्ठली सुनि कपिष्ठल गोत्र प्रतिष्ठात' सूत्र पाणिनेः । निषय. विषयः
परिषय निषित. विषित परिषितः सुष्ठु दुष्ठु इत्यादि । परिस्थितादेर्न । परिस्थित
प्रतिस्त्रम्ब निस्त्रज' कसर' भूसर. सुस्थिति दु.स्थितिः अभिसुषूषति इति त्रिपि
अतिस्त्रू इषद्गन्. सेतु' बहुसेतुरित्यादि+ ॥ १११ ॥

स्त्रभावती सृष्टीत्यकारवन्ती यथा—

+ पुष्यभूषण विषाण-घोषण दुष्खपुष्कार-करीष-दुष्करम् ।

अम्बरौष पुरुषौषरौषधं, वर्षवर्षकलुषाणि किल्बिषम् ॥

गवेधित गोषदभाष्यभेषज, हृषीकमीषद्विषुव विभीषणः ।

अमर्ष-पाषाण-पुरीष-मूषिका, निषेध-दुःषेध-मृषाभिषङ्गिणः ॥

भक्ती सुक्ता ग्रीष्म-पुष-निकष-गण्डूष-चषकाः,

तुराषाढाषाढो विषविषद-पायूषभिषज. ।

कषाथ-कुषाख-महिष-वृषखल्योषदृषदः

प्रदोषहेषोस-वृषवृषनिषङ्गेषु परूषा. ॥

प्रलूष-यूष-कष-कोष-विषाद-दोषा.

पाषण्ड-षण्ड- भष भीष तुरुष्क-निष्काः ।

उन्मेष-मेष तुष तीष-रूषोऽभिलाषा

कक्षाष गाष वृष वेष तुषार वोषा ॥

इष्ट्या वार्धुषिकी योषिदभिषिकीमिषद्विषः ।

निषेक ऐषस प्रेथ्य सङ्गुषा वपुषौ तप्रा ॥

११३ । आत् सुमामः ।

आत् ५।, सुम् ११।, आम्. ६। ।

अवर्णान्तात् स्त्रेः परस्वाम आदौ सुम् स्यात् । एत्वधत्वे ।
सर्वेषाम् । शेषं रामवत् । एवं विश्वाद्योऽकारान्ताः । उभ-
शब्दो हान्तः । उभौ उभौ उभाभ्यां उभाभ्यां उभाभ्यां उभयोः
उभयोः । ह्रसि नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् ।

११४ । पूर्वादौ स्मात्स्मिनौ वा ।

पूर्वादौ. ५।, स्मात् स्मिनौ १॥, वा ११। ।

तौ । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे । शेषं नेमवत् । एवं
परादय । समोऽतुल्ये इत्याद्युक्तेः ।

ननु असङ्गितानि स्मेस्मात् स्मिन् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ङिङ्सिङ्गीनामिति
गौरवं कथमिति चेन्न अतिसर्वाथेत्यत्र यथा स्त्रे न स्यात् तथा अतिसर्वस्येत्यत्र
स्यादिसस्याप्रसङ्गात् । नच टामिस् इत्यादिनैव भविष्यतीति वाच्यम् । तेनैव
सिद्धे इह पुन व्यवधानात् सिसञ्जाभावेऽस्याप्राप्तौ तेनापि स्त्री न स्यादिति दृढ-
प्रतीतिः एकसङ्गसौ एकादित्यपि केचित् । तेन सर्वतो जयमिच्छन्ति पुत्रादीकात्
पराजयमिति ॥ ११२ ॥

आत् अवर्णात् तेन सर्वासामित्यादि । उभशब्दो हान्त इति । एकत्व-बहुत्व-
विवक्षाभावात् इति शेषः । एक उभयशब्दात् दिक्चर्चं न प्रयुज्यत इति सम्प्र-
दायः । उभयोषटः उभवे षटाः ॥ ११३ ॥

ताविति वृत्तिः । तौ ङिसिङ्गी स्मात्स्मिनौ वा स्यातामित्यर्थः । समोऽतुल्य इत्यादि ।
तौयोङ्गितौल्यनानामुदाहरणान्याह । नम इत्यादि । स्वयम्भुवे नम, इत्यन्वयः ।

विशेष. शेषोऽपि शिष्य. स्त्रीषः स्त्रीषा विशिषणम् ।

शिरीष शिषिर शिष्य शीर्षे लालव्यशब्दयः ॥

तालव्यशान्ताय गीष्वाशो धूप्याशो ऋषदशकः ।

दन्त्यादयो वशिष्ठश्च सुषमा सर्वपः कुषा ॥

इति पुरुषीषमदेवीकताः ।

नमः समस्मात् पूर्वस्मा अन्तरस्मा अमेधसाम् ।

सुमेधसामन्तरस्मै सतां स्वस्मै स्वयम्भुवे ॥

समायेषु परायेषा मुक्तयेऽर्थान्तराय च ।

यदुस्त्राय नमः स्वाय मल्लैर्जुष्टाय शार्ङ्गिणे ॥

अतिमर्वाय सर्वाय साध्वन्यानां सखिहिषे ।

कालावराय कालेन पूर्वाय जगतो नमः ॥

जसि । साध्वन्ये साध्वन्या । जसि । अल्पे अल्पाः । शेषं
रामवत् । एवं प्रथमादयः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय द्वितीय-
स्मात् द्वितीयात् द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयः ।
निर्जरः ।

स्वयम्भुवे कौटशाय समस्मात् सकलात् पूर्वस्मै पूर्वकालीनाय अत्र समस्य अतुल्यायत्वे
स्मात् पूर्वस्य कालवाचित्वे स्मै । पुनः कौटशाय अमेधसा निर्बुद्धीनाम् अन्तरस्मै वहि
स्थिताय अत्र वहिर्योगवाचित्वे स्मै । पुनः कौटशाय सुमेधसा पण्डितानाम् अनन्तरस्मै ।
परिधानवस्त्राय सदा ससर्गात् परिधानवस्त्रलेनापन्यासः । अदीपसव्यानवाचित्व
स्मै । पुनः कौटशाय सता स्वस्मै आत्मीयाय । अत्र आत्मीयवाचित्वे स्मै । प्रत्य-
दाहरति । समायेत्यादि । शार्ङ्गिणे नम इत्यन्वयः । शार्ङ्गिणे कौटशाय ण्डु
जगत्सु समाय तुल्याय जगन्मयत्वादित्यर्थः । अत्र तुल्यार्थत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय
एषा जगता मध्ये पराय श्रेष्ठाय नित्यत्वादित्यर्थः । अत्र दिग्देशकालानामवाचक-
त्वान्न स्मै । किमर्थं नम इत्याह मुक्तये मीक्षाया अर्थान्तराय प्रयोजनान्तराय च
धर्मार्थकामेभ्यश्च इत्यर्थः । अत्र वहिर्योगीपसव्यानयोरवृत्तेर्न स्मै पुनः कौटशाय
यदुस्त्राय यदूना ज्ञातये । अत्र ज्ञातिवाचकत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय स्वाय
धनाय । यदूनामिति समस्तपदेन सत्त्वन्वयः । समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षं
सङ्गतिरिति न्यायात् । अत्र धनवाचित्वान्न स्मै । मल्लैर्जुष्टायति पद्यपूरकम् ।
पुनः कौटशाय सर्वमतिक्रान्तीति सर्वस्वस्मै अतिमर्वाय अत्र गौणत्वान्न स्मै । पुनः
कौटशाय सर्वाय सर्वसज्जकाय सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुरिति सङ्गन्तनामपाठात् ।
अत्र नामत्वान्न स्मै । पुनः कौटशाय साध्वन्यानां सखिहिषे । साधवश्च अन्यं च
साध्वन्याः तेषां क्रमात् साधूनां सख्ये अन्येषामसाधूनां हिषे शत्रवे इत्यर्थः । साध्व-

११३ । जरस् जराचि तु ।

जरस् ११, जरा ११, अचि ७, तु ११ ।

जराशब्दो जरस् वा स्यादचि परे । निर्जरसौ निर्जरसः
निर्जरसं निर्जरसौ निर्जरसं निर्जरसा । केचिदादाविनाता-
विच्छन्ति निर्जरसिन् निर्जरसैः निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसात्
इत्यादि पक्षे ह्रस्वे च रामवत् ।

११६ । पाद-दन्त-यूष-निशा-पृतना-मासा-
सन-सानुनासिकोदक-हृदयासक्-यक्तान्-शक्त-

न्यानामिति इन्द्रसमासस्थितत्वात् सुमागम । सखिद्विषे इत्यत्र समासान्तविधे-
रनित्यलाञ्छेक्यास्तुदपक्षोऽरित्यनेन अ प्रत्ययी न स्यात् । पुनः कौट्टशाय जगतः
कालावराय कालेन कनिष्ठाय अत्र तृतीयातत्पुरुषस्थितान्न भौ । पुनः कौट्ट-
शाय जगतः कालेन पूर्वाय अत्र तृतीयातत्पुरुषयोग्यवाक्यस्थितत्वात् भौ । जसि
तु साध्वन्वे साध्वन्याः अल्पो अन्याः एव प्रथमे प्रथमाः चरमे चरमाः द्वितये द्वितया,
त्रितये त्रितया, इये इया, त्रये त्रया, अर्द्धे अर्द्धाः कतिपये कतिपया नेमे नेमा ।
जौमरास्तु उभयसम्ययान्तं मत्वा उभये उभया इत्युदाहरन्ति । उभयस्य जसि
नित्य स्त्रिमञ्चेति कालापाः ॥ ११४ ॥

पुलिङ्गे सूत्रकरणादिकृतस्यापि जराशब्दस्य यङ्गण एकदेशविकृतमन्यवद्भवतीति
न्यायात् । अत्र अचीति स्यादेरेव तेन निर्जरसार्चा निर्जरार्चा इत्यादौ न
प्रसङ्गः । अन्तरङ्गवर्णरङ्गयोरित्यादि न्यायादादौ जरसादेशे अम आदिलोप-
शसो नकारोऽपि न स्यात् । तेन निर्जरस निर्जरसः । एव टाडङ्क्षीनामिना
यातोऽपि न स्युः । निर्जरसा निर्जरसे निर्जरसः । किञ्च आसि तु सर्वावयवा-
देशेन नुमागमस्य बाधितत्वात् निर्जरसामिति । अन्यथा पदा दतामित्यादयोऽपि
न स्युः । केचिदित्यादि । केचित् पण्डिताः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशी-
विधिवर्जवानिति न्यायात् जरसादेशकरणादादौ टाडङ्क्षीः स्थाने इनाताविच्छ-
न्तीत्यर्थः । तन्मते निर्जरसिन् निर्जरसादिति । किञ्च तन्मते छे इत्यस्मिन् निर्ज-
रसयङ्गिति भवितुमर्हतीति चिन्त्यम् । लन्तलादचौत्यस्य परत्वं नानुवृत्तिः । अन्यथा
परत्वं तद्धिताकारप्राप्तिर्न स्यात् ॥ ११५ ॥

**शीर्ष-दोषः—पह्यदूषत्रिशृण्भासासन् स्तु-नसुदन्
हृदसन्-यकन्-शकन्-शीर्षन्-दोषणः शसादिपौ ।**

पाद-दोष १॥, पद-दोषण' १॥, शसादिपौ ७ ।

एषां स्थाने एते क्रमात् स्युर्वा शसादौ पौ च परे । पदः
पदा पङ्गाम् इत्यादि । दतः दता दङ्गाम् इत्यादि ।

पादश्च दन्तश्च यूषश्च निशा च घृतना च मासश्च आसनश्च सारुश्च नासिका
च उदकश्च हृदयश्च असृक् च यकश्च शकश्च शीर्षश्च दीष् च ते । पदं च दत् च
यूषन् च निश्च घृत् च मास् च आसन् च स्रुश्च नस् च उदन् च हृद च असन्
च यकन् च शकन् च शीर्षन् च दोषन् च ते । शसादिश्च पिबेति तस्मिन् ।
शसादिमुबन्तधीडशविभक्तिषु तद्विताच्यकारयोरीपि चेत्यर्थः । शसादिग्रहणेन
तत्पूर्वविभक्तेर्निर्वासात् कौवे औकारस्य पिलेऽपि तत्र न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् कचिद्विकल्पः कचिन्नित्यं कचिन्न स्यात् कचित् शसादिपिभ्या-
मन्यत्रापि स्यादिति । शसादौ विकल्पः स्वयमुदाहृतः । एव सुदती सुदन्ती-
त्यादौच विकल्पः । शीर्षेभवः शीर्षेण केश इत्यादौ नित्यम् । पाद्य पादाय
वारिणीत्यादौ न स्यात् । तस्मद्ग्रथोर्नित्यं नस् । नस्त, न, चुद्र । तद्वितयेऽवर्णं
नगरयोः । नस्यम् । वर्णनगरयोस्तु नासिक्यो वर्णः नासिक्यं नगरम् । हिम
इति हिंसार्थकषणेषु समासे पत् पङ्क्तिं पङ्क्तिः पत्काषी पङ्गा गच्छतीति पङ्कः ।
शब्दमिश्रघोषनिष्केषु वा । पच्छब्दः पादशब्दः पन्मिश्रः पादमिश्रः पदघोषः
पादघोषः पन्मिश्रः पादनिष्कः । उदन् वासपेषधिवाहनेषु नित्यम् । उदवासः
उदपेषः पिबेति उदधिः उदवाहनः । सञ्ज्ञायाम् । उदमेघः उदवाहः उद-
पानम् । औदनमन्यशक्तुविन्दुवज्रभारहारविविधगाहेषु वा । उदौदनः उदकौ-
दनः इत्यादि । अस्योगादौ पूर्ये वा । उदकुम्भः । उदककुम्भः । असंयो-
गादौ किम् ? उदकस्थाली । पूर्ये किम् ? उदकपुष्पम् । क्षीरोदादि सञ्ज्ञा-
याम् निपात्य । क्षीरोदः लवणीदः क्षीरिणीदः इत्यादि । हृत्तासादिः
निपात्य । हृदयस्य लावी हृत्तासः हृदयं लिखतीति हृत्तेखः हृदयस्य प्रिय
हृदयं हृदयस्येदं हृदं सुहृत् मितम् । अन्यत्र सुहृदयः साधुः । दुहृत् शत्रुः ।
अन्यत्र दुहृदयो दस्युः ॥ ११६ ॥

११७ । सदाऽनोऽलोपोऽस्वस्यात् पौ वा त्वीड्योः ।

सदा । १।, अन. ६।, अत् लोप १।, च म्-व-स्यात् ५।, पौ ७।, वा । १।, तु । १।, ईड्यो ७॥ ।

अनोऽकारस्य नित्यं लोपः स्यात् पौ परे, ईड्योस्तु वा,
न तु मस्यात् वस्याच्च परस्य । यूष्णः यूष्णा ।

११८ । नो लुप् फेऽधौ ।

न ६।, लुप् । १।, फे ७।, अधौ ७ ।

नस्य लुप् स्यात् अधौ फे परे । यूषभ्याम् इत्यादि । डौ ।
यूष्णि यूष्णि यूषे । मासः मासा माभ्या इत्यादि । पक्षे
घो च रामवत् पदादयः पृथक्शब्दा इत्येके ।

११९ । संख्या-वि-सायाद्वाङ्गोऽहन् डौ ।

संख्या-वि-सायात् ५।, वा । १।, अङ्ग. ६।, अहन् । १।, डौ ७ ।

संख्या-वि-सायेभ्यः परस्याङ्ग इत्यस्याहन् वा स्यात् डौ ।
द्वाङ्गि द्वाहनि द्वाङ्गे । व्यङ्गि व्यहनि व्यङ्गे । सायाङ्गि
सायाहनि सायाङ्गे । विश्वपा. विश्वपौ विश्वपाः विश्वपां
विश्वपौ ।

पूर्ववाधिकारनिवृत्त्यर्थं सदेति लुप्तप्रथमैकम् । अन्यथा, जरसादेश पदा-
द्यादेशाश्च नित्यं स्वरिति । अथवा सदेति सप्तम्येकं मुख्यत्वे गौणत्वे चेत्यर्थः । तेन
पूजितपुण्ण पीतयूष्ण इत्यादि । मच्च वञ्चेति स्व. मवान्त. स्वस्यासी स्यञेति
स्वस्य' । न स्वस्योऽस्वस्य तस्मात् । मवसयोगादयथा कर्मणः यज्वन. । ईड्यो-
रिति ङिसाहचर्यादौ इति विभक्तिसम्बन्धी एव ग्राह्यः । तेन अङ्गी अहनी
इत्यादि । ईपि तु नित्यं राज्ञी विदाम्नी ॥ ११७ ॥

धेर्वर्जनात् स्याद्युत्पत्तौ लिङ्गान्तनकारस्य ग्रहणम् । यादृग्जातीयस्य विप्रति
षेधौ विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् । तेन अहन्नित्यादौ न प्रसङ्गः ॥ ११८ ॥
द्वयोरङ्गोर्भव. विगतमह सायञ्च तत् अहञ्चेति इति विग्रहे सख्यहोराश्र •
इति षप्रत्यये सर्वैकदेशत्यादिना अङ्गादेशे एषामदन्तत्वम् ॥ ११९ ॥

१२० । धो रालोपोऽच्यधौ ।

धोः ६।, आलोपः १।, अचि ७।, अधौ ७। ।

धोराकारस्य लोपः स्यात् अघावचि परे । विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्याम् इत्यादि । एवं शङ्खधादयः । धोः किम् ? हाहाः हाहा हाहाभ्याम् इत्यादि । शेषं विश्वपावत् । हरिः ।

१२१ । युङ्गामौ यू ।

युङ्गाम् ५॥, औ १।, यू २॥ ।

इकारोकाराभ्यां पर औः क्रमादिकारोकारौ प्राप्नोति । हरी ।

१२२ । गुर्विजसृङ्गित्सु ।

गुः १।, विजसृङ्गित्सु ७॥ ।

इदुतो गुः स्याद्धौ जसि ङिति च परे । हरयः त्यलोपे त्यलक्षणे । हे हरे । हरिं हरी हरौन् ।

तद्धिताच् यकारयोः परयोर्थयोर्लोप इत्यनेन आकारलोपस्यावश्यकत्वे धोरा लोपः पावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अन्वधानिति कृतं गोसायुः सायु पायुः इत्यादौ ऊर्णा-दित्वात् कृते यौ परे आकारस्थित्यर्थं विश्वं पातीति विचि विश्वपाः । एवं पुण्य तायते इति विचि यौर्लोप इति यलोपे पुण्यता इत्यादेरप्याकार लोपः हाहाशब्दस्य आकारस्तु औणादिक जाप्रत्ययसम्बन्धी । तेन आकारलोपो न स्यात् केचित्तु हा इति शब्दं जहातीति व्युत्पत्त्या हाहाशब्दस्याकारलोपमाहुः । आवन्तभिन्नानामपि आकारलोप इति वार्तिकम् । अतएव आचार्येण तन्मतमवलम्ब्य व्यादनञः क्रोयस इत्यादौ काशब्दस्याप्याकारो लुप्तः ॥ १२० ॥

इय उय यू । पञ्चाक्षकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् यूतौ ताभ्याम् क्रमश्च इकारात् औः इ, उकारात् औः उः ॥ १२१ ॥

अय ङिति साक्षात् परे एव गुण इति बोध्यम् । अन्यथा गुलसुतौ ननुविव इत्यत्र किती वकारस्य सम्बन्धे जातस्य इमोऽपि किञ्चात् तस्मिन् परे यथा ऋधोरित्युव

१२३ । टादसश्चास्त्रियान्तु ना ।

टा । ११, अदसः ५१, च । ११, अस्त्रिया ७१, तु । ११, ना । ११ ।

इदुङ्ग्रामदसश्च परष्टा ना स्यात् न तु स्त्रियाम् । हरिणां
हरिभ्यां हरिभिः हरये हरिभ्यां हरिभ्यः ।

१२४ । डस्येङो लोपः ।

डस्य ६१, एङ. ५१, लोपः ११ ।

एङः परस्य डसिङसीर्ङस्य लोपः स्यात् । हरः हरिभ्यां
हरिभ्यः । हरः हर्योः हरौणाम् ।

१२५ । युङ्ग्रां डेङीः ।

युङ्ग्रा ५१, डे ६१, डी ११ ।

इदुङ्ग्र्यां परस्य डेङीः स्यात् डङ्त् ।

स्यात् तथा मल्ले इत्यत्र द्याङिताममिति ङे इत्यस्य अमि कृते ऋषिर्जसित्यनेन गुणा-
पत्तिः स्यात् । आदौ गुणे कृते स्थानिवत्त्वेनैव धिलोपे सिद्धे त्यलोपे त्यलचणमिति
न्यायस्वीकारः स्थानिवदादेश इति न्यायस्य व्यभिचारसूचनार्थः । तेन साव्या इत्यादौ
स्थानिवत्त्वाभावादामो नुमागमो न स्यात् । त्यलोपे इत्यादि । येन केनापि शब्देन
प्रत्ययलोपे तत्प्रत्ययसम्बन्धि कार्यं स्यादिति । यथा राजा इत्यादौ सेलोपे दीर्घः । एव
वाचामीशो वामीश इत्यादौ क्लोर्लुक् चेतुः लुक्शब्देन विभक्त्योपे कृते विभक्त्यन्त-
विहिता पदसन्ना सिद्धा । एव तत्कुलमिव्यादौ स्मोर्लुकि कृते क्लौ परे विहितत्वात्
लुकि न तत्रेति निषेधेन टेरकाराभावेऽपि क्तिसम्बन्धेन पदत्वः स्यादेव ॥ १२२ ॥

मातृस्पर्धाविति उल्लेखे उदन्तत्वादेव ना आदेशे सिद्धे अदसो यद्दृष्ट्यं ज्ञापयति
वैभक्तिकसकलकार्यान्तरमेव ज्ञत्वमिति । तेन असुप्ते इत्यादौ आदौ स्मोर्लुके पश्चादुल्ले-
खे च असुप्ते इत्यादि सिद्धम् । आदाबुल्लेखौ प्रसृतयो न स्युः ॥ १२३ ॥

एङ इति प्रकृतेर्विभक्तेरपि । तेन गो. द्यौ. प्राप्ते स्मृतौ. ॥ १२४ ॥

यद्यपि युङ्ग्रा सङ्गं डेरौविधानेनैवेष्टसिद्धौ परस्मै अङ्गावित्यपि वक्तव्यं न
स्वाचयापि डौकरणं ज्ञापयति औपरे विशतेसेलोपो न स्यादिति । तेन विशति-
मावष्टे विशतयति । अत्र ङेर्ङिलेऽपि टेरिव लोपः न तु तेरिति ॥ १२५ ॥

१२६ । टेलीपो डिति, विंशतेस्तेस्त्वडौ ।

टः ६।, लीपः १।, डिति ७।, विंशतेः ६।, ते ६।, तु १।, अडौ ७।

डिति परे पूर्वस्य टेलीप स्यात् विंशतेस्तेस्त्वडौ । हरौ
हृर्योः हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरव्यादयः ।

१२७ । सख्युङ्गां सेर्डाधेः ।

सख्युङ्गा ५॥, सेः ६।, डा १।, अधेः ६। ।

सखिशब्दात् ऋकारान्ताच्च परस्य सेर्डा स्यात् न तु धेः ।
सखा । अधेः किं, हे सखे ।

१२८ । घौ त्रिः ।

घौ ७।, त्रि १। ।

सख्युर्ऋकारस्य च त्रिः स्यात् अधौ घौ परे । सखायौ
सखायः, सखायं सखायौ सखीन् ।

१२९ । सख्युष्टाडिता-मा ए उसुसौ ।

सख्यु ५।, टाडिताम् ६॥, आ ए उस् उस् औ १॥ ।

सख्युः परेषां टाडितां स्थाने आ ए उस् उस् औ एते
क्रमात् स्युः । सख्या सख्ये सख्युः सख्युः सख्यौ । शेषं हरिवत् ।

डितिपरे तत्पूर्वशब्दस्य टेलीप स्यात् । विंशतेस्तु ति इत्यस्य लीप स्यादङौ
डिसम्बन्धिभिर्न डितिपरे इत्यर्थः । हरौ शशौ एकादशाना पूरण एकादश
विंशते पूरण दिशः । अङ्गाविति किम् ? विंशतौ ॥ १२६ ॥

अर्जुनस्य सखा कृष्णः कृष्णस्य सखिरजन इति महाभारते आर्षम् ॥ १२७ ॥

अथेवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् सख्युङ्गामिति पद षष्ठान्तं भूत्वा
अधेरिति पदञ्च सप्तम्यन्तं भूत्वा इहानुवर्तते । सख्युर्ऋकारस्य च त्रि स्यादधौ
घौपरे । अधौ किम् ? हे सखे ॥ १२८ ॥

टाश्च डितश्च टाडित तेषाम् । आश्च एश्च उस् च उस् च औश्च ते । सूत्रला-
त्तासी लुक् सन्धभावश्च । कचिद्विशेषण सामान्यो न बाध्यते इति गिचोऽवे इत्यत्र

१३० । पत्युरसे ।

पत्युः ५१, असे ७१ ।

पतिशब्दात् परेषां टाडितां स्थाने आ ए उस् उस् औ
एते क्रमात् स्युर्न तु से । पत्या पत्ये पत्युः पत्यः पत्यौ । असे
किं श्रीपतिना इत्यादि । शेषं हरिवत् । कतिशब्दो ब्रान्तः ।

१३१ । डतिसंख्याणो जसशसोर्लुक् ।

डति संख्या-ण ५१, जस्-शसोः ६१, लुक् ११ ।

डत्यन्तात् घान्तनान्तसंख्यायाश्च परयोर्जसशसोर्लुक् स्यात् ।
कति कति कतिभिः कतिभ्यः कतिभ्यः कतीनां कतिषु । एव
यति तति । डति-व्य-णान्त-संख्यास्तदयुष्मदः सदृशास्त्रिषु ।
त्रादयः संख्याशब्दा ब्रान्ताः ।

व्याख्यातम् । तेन सखिना वानरेन्द्रेण इति सिद्धम् । नेरयडिति हेष्टेरत्वे इत्यादौ
अनुकरणस्य सार्धकार्यान्वापि सङ्ख्युरिति निर्देशः । सखिशब्दस्य गौचत्वेऽपि
यद्वचमिति भाष्यमतज्ञापनार्थम् । जितसखा जितसखायौ जितसखाय जितसख्या
जितसख्ये जितसख्युः जितसख्यौ इति । मुख्यस्यैव यद्वचमिति न्यासः ।
तन्मते जितसखिः जितसखी जितसखय जितसखिना जितसखये जितसखे-
रित्यादि । स्त्रियान्तु नित्येवन्तत्वात् सखौ सख्यौ सख्य इत्यादि गौरीवतः । कौवेऽस्य
न प्रयोगः । तथाच “सखा मित्रसहाये ना वयस्याया सखी मता” इति मेदिनिः यत्तु
अङ्गी शिशुलं तव खल्लित न अरस्य सख्या वयसाऽप्यनेन इति नैषधे वयसा इत्यस्य
विशेषणं सख्या इति तत् पुस्त्येव अजङ्गिज्जत्वात् । अतएव हेतुस्तदङ्गवर्चसमिति
रघु ॥ १२८ ॥

कच्चिद्विशेषेण सामान्यो न बाध्यते इति न्यायात् पतिना नौयमानायाः पुर
शुक्रौ न दृश्यतीति । गते मृतं प्रव्रजिते कौवे च पतिते पताविति । सीताया,
पतये नमः इत्यादि सिद्धम् । छान्दसमिति केचित् ॥ १३० ॥

य च न च ण सख्या चासौ ण चेति संख्याण डतिश्च संख्याण चेति डति-
संख्याण तस्मात् । डतिः प्रत्ययः, तेन डत्यन्ताः कति यति तति इति त्रयः । लुक्-
त्वात् डति घटा इत्यत्र णिर्धुं इत्यादिना न गुणः । पञ्च इत्यादौ नान्तत्वाद् द्विर्धुः ।

१३२ । वेरयङ् नामि ।

वे ६, अयङ् । १, नामि ७ ।

विशब्दस्य अयङ् स्यात् नामि परे, डित्त्वादन्यस्य स्थाने । त्रयाणां त्रिषु । द्विशब्दो द्वान्तः ।

एष्य, क्रीवऽपि कति फलानि षट् पत्राणि पञ्च मूलानि इत्यादौ जस्शसी शि वा-
धित्वा लुमेव । अष्टौ अष्ट फलानीत्यादौ लुक् डौश्च स्यात् । न च निमित्तगत-
विशेषतो लिङ्गतविशेषस्य बलवत्त्वात् । सर्वाणीत्यादौ यथा स्त्रिसञ्जाविहितमिका-
रादेश्च बाधित्वा जस्शसी इत्यनेन शि स्यात् तथात्रापि शिरेवास्तु इति वाच्यम् ।
उतित्वशान्त इत्यादिना डत्यन्तादीना लिङ्गवये साम्यनियमेन लिङ्गविहितकार्य-
निषेधात् । एषा मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियक्तयः अतिषष्ठ अतिपञ्चानः
अत्यष्टानां युवान । उतित्व । पद्यार्द्धमिदम् । एषा पुस्त्रीनपुसकलिङ्गविहित-
कार्यं नालीत्यर्थः । अतएव युष्मदस्मद्भ्यां शसी नकारं विधास्यति । एव कति स्त्रिय
इत्थं पाच्छीणादीत्यादिना ईप् न स्यात् । पञ्च स्त्रिय इत्यत्र नान्तत्वादीप् न
स्यात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियक्तौनि प्राप्तस्त्रिणीनि प्रिय-
षधि प्रियपञ्चानि इति स्यादेव । किञ्च प्रियकति गणिका इत्यादावीपीऽप्राप्तिस्तु
उतिप्रत्ययान्तस्य स्त्रिणादित्वात् । एव नान्तसंख्याया लिङ्गविहितकार्यनिषेधेऽपि
नमन्सख्येत्यत्र सख्यावर्जनं नान्तसख्याभ्यो गौणेऽपि ईप्निषेधार्थम् । तेन प्रियपञ्चा
गणिका इत्यादि । विस्तरस्तु नमन्सख्येत्यत्र दृश्यं युष्मदस्मदीस्तु गौणत्वे मुख्यत्वे च
लिङ्गविहितकार्यं न स्यात् । तेन अतियुष्मत् इत्यादौ टेरत्वे स्त्रियामाप् न स्यात् ।
व्यादय इति । अत्र आदिशब्दस्य व्यवस्थावाधित्वादष्टादश पर्यन्ता एव । ऊन-
विश्वत्वादीनान्तु एकवचनान्तत्वमेव विश्वत्वाद्या, सदैकत्वे सर्वा सख्येयसख्ययोरित्य-
मरात् । एषामपि मुख्यानामेव ग्रहणम् । तेन प्रियवि प्रियचला प्रियपञ्चा इत्यादौ
सवा विभक्तयः स्युरेव ॥ १३१ ॥

मुख्यस्त्रैव ग्रहणम् । तेन अतिव्रीणा प्राप्तव्रीणाम् । आमीत्यनेनापीष्टसिद्धौ
नामीतिहृतान्तु आगमादेशयोः आगमविधिवैलवानिति न्यायादादौ नुमागम स्था-
दिति ज्ञापनार्थम् । तेन क्रीष्टूनामित्यत्र आदौ नुमागमेऽच परत्वाभावान्न दृष्टम् ।
किञ्च आगमेन अवयवादेश एव बाध्यते न तु सर्वावयवादेशः तेन पादशब्द-
स्यामि आदौ पदादेशे पञ्चाङ्गसन्तत्वाद्नुमागमाभावे पदमित्येव ॥ १३२ ॥

१३३ । त्यदां टेरः तौ ।

त्यदा ६॥, टे. ६।, अ. १।, तौ ७।

त्यदादीनां टेरकारः स्यात् तौ परे । द्वौ द्वौ हाभ्यां हाभ्यां
हाभ्यां द्वयोः द्वयोः । वातप्रमौः वातप्रम्यौ वातप्रम्यः ।

१३४ । यूतोऽम्शसोर्मावदौघोः ।

यूत. ५।, अम्-शसो. ६॥, औ १॥, अदीघीः ५।

दौधुवर्जादीदूदन्तात् परयोरम्शसोः स्थाने क्रमात् मनौ
स्तः । वातप्रमौ वातप्रम्यौ वातप्रमौन् वातप्रम्या वातप्रमौम्याम्
इत्यादि । एवमतिलक्ष्मणादयः । सुधीः ।

अनुकरणस्य स्त्रिसञ्ज्ञाभावेन टेरत्वाभावे त्यदामिति । स्त्रिसञ्ज्ञायोग्यानामेव
त्यदादीनां टेरः स्यात् । तेन गौणे अतितत् अतितदौ अतितदः अतितन्दि
कुलानि । त्यदाङ्कौ इति कृतोऽपीष्टसिद्धौ गौरवः ज्ञापयति । युष्मदस्मत्त्व-
न्यदा गौणत्वेऽपि अतसि टेर इति अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतिलान् अतिमान् ।
तसि तु युष्मत् अस्मत् लत्तः मत्तः अतियुष्मत् अत्यस्मत् अतिलत्तः अतिमत्तः ।
एव दिशब्दस्य मुख्यस्यापि तसि न टेर इति द्वित्वम् । अत्र लिङ्गादिभक्तोऽवश्यं-
त्वेऽपि क्तियङ्गत्वेन क्तोर्निमित्तत्वज्ञापनार्थम् । तेन हाभ्यां कृतं द्विकृतं तस्य पुनः
ततपुनः इत्यादौ क्तोर्लुकि ल्यलोपे ल्यलक्षणाभित्यायेऽपि लुकि न तत्रेति निषेधात् ।
टेरकारी न स्यात् ॥ १३३ ॥

इत्थं ऊर्ध्वं यूताभ्यां त यूत् तस्मात् । वातप्रमौमिति वातः प्रमातीति औषा-
दिकः कौप्रत्ययः । एव औषादिकः ऊर्ध्वप्रत्यये कर्कसून्नित्यादि । केचित्तु वात-
प्रमौशब्दस्य स्त्रियामौपि नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि दीसञ्ज्ञा विधाय हे वातप्रमि
वातप्रमौ वातप्रमौ, वातप्रमौणामिति । एव कर्कसूशब्दस्यापि कृतोदन्तत्वेन
स्त्रियामपि हे कर्कसू कर्कसू कर्कसू, कर्कसूनामित्याहुः । एवमतिलक्ष्मणादयः
इति । यत्र घातुल नास्ति तत्र पुस्वादीमञ्गापि नास्तीत्यर्थः । यथा अति-
लक्ष्मी अतिलक्ष्मीन् अतितन्मौ अतितन्मौन् अतिवधू अतिवधून् । बहुव्रीहौ च
समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप्रत्ययाभावे बहुप्रयसौ बहुप्रयसीन् अतिलक्ष्मीम् अति-
लक्ष्मीन् इति । भाष्यकारक्रमदौश्वरौ तु पुलिङ्गेऽप्येषा नदीसञ्ज्ञानिष्ठनिर्नासीति ।
मन्वानौ सर्वासु विभक्तिषु स्त्रीलिङ्गवदुदाहरतः । ऋद्वृद्धाग्रामप्यमशसोर्माविति
केचित् । लृजधामोर्कारस्य चानुकरणे लृपठ लृन्पठ लृ पठ लृन्पठ ॥ १३४ ॥

१३५ । धोरियुवचि ।

घो ६।, इयु-उव् । १।, अचि ७।

धोरीदूतोः स्थाने क्रमादियुवौ स्तोऽचि परे । सुधियौ
सुधियः इत्यादि । एवं सुश्री यवक्रादयः । प्रधौः ।

१३६ । कव्याद्यनेकाचोऽस्यादहनपुनर्वर्षा- कारादन्यभू सुधियोर्व्यौ ।

कव्याद्यनेकाचः ६।, अस्यात् ५।, अहन-सुधियोः ६॥, यूँ १॥

कादेव्यादेरनेकाचश्च धोरीदूतोरस्यात् परयोः क्रमात् यवौ

धर्मिकल्पनातो हि धमकल्पना लघीयसीति न्यायात् पूर्वस्थितस्य दूत इति
पक्षस्यनस्य अत्र षष्ठ्यन्तले नानुवृत्तिः । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् ।
सुध्यादय ए दिव्यादौ इयादृशाभाव दर्शयता आचार्येण अत्र अचीति स्याद-
रेवेति ज्ञापितम् । सामान्यशब्दोऽपि कुचित् विशेषपरो भवतीति न्यायात् ।
तेन रचीवधानो न च मे प्रयासः स्वार्थः स वैरिप्रतिनीचनाय इति रघुः । किञ्च
ज्ञापकसिद्धमन्त्रिमिति न्यायात् कुचिदन्यत्रापि भवति । तेन तुरासाह पुरीषाय
धाम स्वायम्भुव ययुरिति कालिदासः । विशेषविधिलाहीर्घस्यापि वाचकोऽय
तेन डौ सुधियि इत्येव ॥ १३५ ॥

कञ्च व्यञ्ज कव्ये ते आदिनी यस्य स कव्यादिः । स च अनेकाच कव्याद्यनेकाच
तस्य । नस्योऽस्यः तस्मात् । हन् च पुनर् च वर्षा च कारा च हन्पुनर्वर्षाकारा-
ता आदशौ वेषा ते हन्पुनर्वर्षाकारादय तेभ्योऽन्यः हन्पुनर्वर्षाकारादन्य स चासौ
भूयते हन्पुनर्वर्षाकारादन्यभू स च सुधीश्च हन्पुनर्वर्षाकारादन्यभूसुधियौ । न तौ
अहनपुनर्वर्षाकारादन्यभूसुधियौ तयोः । द्याविति द्विवचनान्तेन यथासंख्यार्थं दूत
इत्येकवचनान्तमपि दूतोरिति द्विवचनान्त भूत्वा अचानुवर्त्तते अर्थवशाद्विभक्ति-
विपरिणाम इति न्यायात् । यथ सेनां नयतीति क्विपि सनान्तौ एव खलत्रौ
प्रथ्यौ प्रथ्यौ दीधौ जुह्वौ । अस्यादिति किम् ? यवक्रियौ कङ्कप्रवौ इत्यादि ।
ह्युवोर्निषेधेऽपि यत्तावेत्यादिनैकेष्टसिद्धौ यवविधानं दीर्घस्यापि वाचनार्थम् ।
तेन डौ प्रथ्यि । अत्रापि पूर्वत स्यादेरिवानुवर्त्तते तेन प्रधीश्चरः इत्यादौ न प्रसङ्गः ।
हन्ति हि सार्थमव्यय दकारादिनान्त तदर्थं भवतीति क्विपि हन्भूः एषा

स्त्रीऽचि परे, न तु दृन्भू पुनर्भू वर्षार्भू काराभूभ्योऽन्यस्य
भूशब्दस्य सुधियश्च । प्रध्यौ प्रध्यः इत्यादि । एवं दीध्यादयः ।
कव्याद्यनेकाचः किम् । शुद्धधियौ शुद्धधियः । अस्यात् किं
यवक्रियौ यवक्रियः । नौः नियौ ।

१३७ । न्याप् दीभ्यो डेराम् ।

नौ-आप्-दीभ्यः ५, डेः ६, आम् ११ ।

नीशब्दादापी व्याञ्च परस्य डेराम् स्यात् । नियाम् । शेषं
सुधीवत् । अग्रणीः अग्रण्यौ । डौ अग्रण्याम् । शेषं प्रधीवत् ।

लिङ्गार्थनिर्णयस्तु दृन्भू स्त्री । कुलिशे चक्रे दृन्भू स्त्रीपुसयोरपीति विश्वप्रका-
शात् । पुनर्भू स्यात् विरूढायां दृन्भू, पन्नगवज्रयो । पुनर्नवाया वर्षार्भू
स्त्रिया किञ्चलुके प्रवे । काराभूर्निगडस्थाने क्रियायामपि चेष्यते इति कीषाञ्च ।
केचित्तु कारास्थाने कार पठित्वा कारभ्यौ कारभ इत्युदाहरन्ति तथाच
काराचेष्यते इति वामनः । वर्षादृन्पुनः काराहुव इति चान्द्रः । कारशब्दी
घञन्तोऽसौ भाष्ये च दृश्यते इति रचितश्च कारस्थाने कार पठित्वा कारभ्यौ
कारभ इत्यपि केचित् । दृन्भवादीना इयुवस्थानभिन्ना नान्यस्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञा-
यामादौ नुमागमे दृन्भूनामित्यादि । किन्तु दृन्भूशब्दस्य सर्पवाचित्वे पाक्षिक-
स्त्रीत्वाद्दीसञ्ज्ञाभावे दृन्भूनामिति । दृन्पुनर्वर्षाकारादिभूशब्दस्य वकारविधाने-
नैवेष्टसिद्धौ तद्विन्न भूशब्दवर्जनं ज्ञापयति क्षिप, प्राक्कारकाव्ययाभ्यां कृतसमास-
स्यैव धातोर्यवौ सौ न तु क्षिप पश्चात् समास इति । तेन भयन भौरिति
क्षिपि ईषज्ञीर्येषा ते ईषज्ञियः । एव कुचियः नानाधिय अधियः पापधिया
धर्मधिया दावलुवा इत्यादि । वृश्चिकभिया पलायमानस्याशीविषमुखे निपातः
इति भाष्यम् । वृश्चिकभियेत्यादि सम्बन्धे षष्ठीविवक्ष्येति चान्द्रः । अव्ययाना
मध्ये उपसर्गादेव विधानादौषज्ञिय इत्यादौ न स्यादिति केचित् । किञ्च ज्ञापक-
सिद्धमनित्यमिति न्यायात् प्रधीशब्दस्य क्षिप पश्चात्कृतसमासस्यापि य, स्यात् ।
अतएव सुष्ठुषी, प्रकृष्टा धौरिति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रध्यौ श्रीलक्ष्मीवदिति स्वयं वक्ष्यति ।
एव दीध्यादय इति दीधीर्ङ्लु देवने दीप्तौ क्षिपि अनेकाच्चात् यः ॥ १३६ ॥

नीशब्दस्य केवलस्य तदन्तस्य च गृहणात् नियाम् अग्रण्याम् । कौवे तु अन्तरङ्ग-
त्वादादौ ऋस्वे नुषि अतिनिनि कुले पुवद्भावपक्षे अतिनियामिति स्यादेवेति ॥ १३७ ॥

१३८ । त-तज-खादीयोङीवोः ।

त तज-खात् ५, ईय ५, ङ १, वा ११, उ. १ ।

तात् तस्थानजाद्वर्णात् खाच्च परादीकारजात् यकारात्
परो ङसिङसोर्ङ उः स्यात् वा । सुत्युः सुत्यः । लून्युः लून्यः ।
सुत्युः सुत्यः । शम्भुर्हरिवत् साध्यः । शम्भुः शम्भू शम्भवः, शम्भु
शम्भू शम्भून्, शम्भुना शम्भुभ्यां शम्भुभिः, शम्भवे शम्भुभ्या
शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भुभ्यां शम्भुभ्यः, शम्भोः शम्भोः शम्भूनां,
शम्भौ शम्भोः शम्भुषु, हे शम्भो । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

१३९ । क्रोष्टोस्तुनस्तृन्धौ घौ स्त्रियाञ्च ।

क्रोष्टो ६, तुन ६, तृन् ११, अघौ ७, घौ ७, स्त्रिया ७, च ११ ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुन स्थाने तृन् स्यात् अघौ घौ परे स्त्रियाञ्च
न इत् । [१२७] सख्युद्गामिति । क्रोष्टा हे क्रोष्टो । [१२८]
घौ त्रिः । क्रोष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् ।

तकारस्य स्थाने जातस्तज तस्य तजस्य खस्य ततजखं तस्मात् । ईकारस्य
य ईय तस्मात् मण्डूकल्युताधिकारात् धीरिल्यनुवर्तते तकारात् तकारस्थानी-
त्यन्नवर्णात् खकाराच्च परस्य घातुसम्बन्धिन ईकारस्य स्थाने कव्याद्यनेकाच इत्य-
नेन जातो यो यकारस्तस्मात् परो ङसिङसोरकार उः स्यादित्यर्थः । सुत्युरि-
त्यादि सुतमिच्छति सुतमिवाचरतीत्यादि वाक्ये सुतीयतीति क्तिपि ह्रसालोप
इत्यकारलोपे यूर्लोपे इति यलोपे सुती इति लिङ्गम् एव लुञ्गि क्तिदि क्त ल्वादि-
त्वात्तस्य न लून लूनौतितीति क्तिपि लूनौतिलिङ्गं सुखीयतीति क्तिपि सुखीति-
लिङ्गम् । ईय किम् ? दर्त्तिय भिन्निय. मूर्खियः इत्यादौ सयोगपरत्वादियि
कृते न स्यादिति ॥ १३८ ॥

क्रोशतीति औषादिकतुनि क्रोष्टु इति लिङ्गम् । तस्य तुन स्थाने तृन् इति
आदेशः स्यात् । न च तर्हि नकारो विफल इति वाच्यम् । धावस्वच्छण
श्रुत्यनेन गुणनिषेधकतया सार्थकत्वात् । गौण्यापि ग्रहणम् । तेन बह्व-
क्रोष्टारौ यस्मिन् देशे स बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टारौ । स्त्रियाञ्चेति स्त्रीलिङ्गवर्तित्वे
सति निमित्तान्तरमनपेक्ष्यैव तृनादेशे ऋदन्त्वादीपि क्रोष्टौ इति । एव बह्व-

१४० । वाचघौ ।

वा । १।, अचि ७, अघौ ७ ।

क्रोष्टुशब्दस्य तुनः स्थाने ढन् वा स्यात् अघावचि परे ।
क्रोष्टृन् क्रोष्टा क्रोष्ट्रे ।

१४१ । ऋतो डो डुः ।

ऋत. ५, ड' १, डु १ ।

ऋकारात् परो ङसिङ्सोर्ङो डु. स्यात् ड इत् । क्रोष्टुः
क्रोष्टु क्रोष्ट्रेः कोष्टूनाम् ।

क्रोष्टारी यस्या सा बहुक्रोष्ट्री पू । अत्र कोष्टुशब्दस्य पुन्वेऽपि समुदायस्य स्वीत्वात्
ढनादेशे ईप् । एवञ्च क्रोष्टृनतिक्रान्ता अतिक्रोष्ट्री ॥ १३९ ॥

पूर्वसूत्रेण वाधितत्वादवाधेरच एव प्राप्ती अघाविति व्यर्थम् । न च तर्हि
पूर्वस्य सिमावविषयतया साथकत्वे औकारादिष्वनेन विकल्पापत्तिरिति वाच्यम् ।
पूर्वस्य सिमावविषयत्वे सौ इत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । अत्र रामानन्दकाश्री-
श्वरौ तु तथापि अधिग्रहणं ज्ञापयति येषां कदाचिदपि घिलं सम्भवति तद्भिन्ने
ऽचि वा स्यादिति । तेन क्लीवे औकारस्य घित्वाभावेऽपि लिङ्गात्तरे घिलसम्भ-
वात् बहुक्रोष्टुनी वने इत्यत्र ढन् न स्यात् बहुक्रोष्टृनि वनानीत्यत्र पूर्वेषु ढन्
नित्यमित्याह तुस्तद्धेतुम् । वस्तुतस्तु नुष्किोऽच्यनामीति नुष्यमादावित्याद्योरा-
गमत्वेन वलवत्त्वादादौ नुषागमे ढनादेशाभावे क्रोष्टूनामिति वत् बहुक्रोष्टुनी वने
बहुक्रोष्टृनि वनानि इत्यादिकमेव स्यात् । अतएव क्लोवे न कुत्रापि ढनादेश इति
क्रमदीश्वराद्याः । किञ्च टाद्यचि पुवङ्गावविकल्पनात् बहुक्रोष्टा बहुक्रोष्टुना
वनेन बहुक्रोष्ट्रे बहुक्रोष्टवे बहुक्रोष्टुने वनाय इत्यादि । अघाविति ग्रहणन्तु यादृग्-
जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् घिवर्जनेन स्याद्यच
प्राप्त्यर्थम् । तेन क्रोष्टुनामोक्त क्रोष्टोक्त इत्यादौ न प्रसङ्गः । क्रोष्टृनिति यद्यपि
पाणिनिः क्रमदीश्वरादिभिष्टादावच्येव ढनादेशो विभाष्यते तथाऽप्यावाच्यः, शसादौ
तुनन्तस्य ढनन्तस्य च प्रयोग इति चान्द्रदुर्गसिद्धयोर्मतमवलम्ब्य शसि ढनादेश
कृतवान् ॥ १४० ॥

मुग्धम् । आगमादेशयोरगमविधिर्वलवानिति न्यायादादौ नुमागमेऽचपर-
त्वाभावात् ढनादेशाभावे क्रोष्टूनामिति नित्यम् ॥ १४१ ॥

१४२ । णुडिंध्योः ।

णु १, डिङ्घी ७॥ ।

ऋकारस्य णुः स्यात् ङी धौ च परे क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः । पक्षे ह्रस्वे च श्चुवत् । ह्रह्रः ह्रह्रो ह्रह्र इत्यादि, वातप्रमीवत् । एवमतिचम्बादयः । सुभूः सुभुवौ सुभुव इत्यादि, सुधीवत् । एव ऋट्प्रसूयम्बादयः । सुलूः सुल्हौ सुल्व इत्यादि, प्रधीवत् । एव ट्ठन्भूखलप्वादयः । धाता ट्ठनन्तक्रोष्टुवत् । धौ हे धातः एव नमृङ्घोत्पोत्वादयः । पिता हे पितः ।

पिता माता ननान्दा ना सव्येष्टृभ्नाट यातरः ।

जामाता दुहिता देवा न ट्ठनन्ता इमे दश ॥

सुगमम् । केचित्तु लकारस्य धौ जसि च गुण विधाया हेपठित गमलु शिष्य हेपठितगमल शिष्या इत्युदाहरन्ति । एव नमृङ्घोत्पोत्वादय इति । ट्ठन्साधितेन धातुशब्देन सास्यातिदेशात् ङीट्शब्दसाहचर्याच्च नमृदाय सर्वे ट्ठनन्तुल्या एव । नमा च ङीता गदितोऽथ पीता चत्ताथ नेष्टा तदनुप्रशस्ता । शास्ताथ शस्ता च ट्ठनन्तुल्या अष्टेति शब्दाः खलु तद्विभाज । एतं अष्टशब्दा, पीतादिषु रूढा सर्वे औष्णादिकटप्रत्ययान्ता । ननी शब्दनृत्योः सनीषादित्वात् सस्य प नमा । डलि होमोऽदने नेमीकाजा इति नेम् ङीता । पूज् शीधे इत्यादिषु इमीभावी निपात्यः पीता । चद सव्यो सौव चत्ता । निश् शीले नेष्टा । शासन्तु, शासने प्रशस्ता । शनसु हिंसास्तृत्योः शस्ता । केचित्तु शास्त्र शस्त्र इति द्वयोर्गुण विधाय शास्त्ररौ शास्त्रर शस्त्ररौ शस्त्रर इत्युदाहरन्ति । पिता मातेति । पित्र साहचर्यान्माट्शब्दोऽयं जननीवाचकः परिमाणवाचकत्वे तु ट्ठनन्त एव । तेन धान्यस्य मातारौ पुरुषौ । सव्येष्टृशब्दो रथवामपार्श्वस्थितवीरि रूढः टवर्गद्वितीयवान् । याट्शब्दः स्वाभिभातस्त्रीवाचकः अन्यत्र ट्ठनन्त एव । तेन तीर्थस्य यातारौ पुरुषौ । उष्णादौ निपातसाधिता एते ट्ठनन्तुल्यसंस्थाना अपि ट्ठनन्ता न वीक्ष्या इत्यर्थः । ननान्दृष्टदेवृणा ट्ठनन्तसंस्थानरहि तानामपि इङ्घीपन्यासो गुणप्राप्तार्थः पदपूरणार्थश्च । न च ननान्दादीना ट्ठनन्तभिन्नत्वेन प्रतीयमानानाङ्घीपन्यासात् पित्रादिभिन्ना ऋदन्ता अतृनन्ता अपि तृणन्ता एवेति वाच्यम् । क्रोष्टोरुडत् इत्यनेनैवेष्टसिङ्घौ तृणविधानवैयर्थ्यात् घावस्सष्टतुण इत्य

१४३ । घावस्वसृढणोः ।

घौ ७, अस्वसृढणो. ६॥ ।

घौ परे ऋकारस्य णुः स्यात् न तु स्वसृढणोः पितरौ पितरः
पितर पितरौ । शिषं धाढवत् । एवं जामाढभ्रात्रादयः ।

१४४ । नुर्वा नामि र्घः ।

नु ६।, वा ।१।, नामि ७, र्घः १। ।

नृशब्दस्य नामि परतो र्घः स्यात् वा । नृणां नृणाम् ।
शिषं पितृवत् ।

१४५ । ओरौघौ ।

ओ ६।, औ ।१।, घौ ७। ।

ओकारस्य औकारः स्यात् घौ परे । गौः गावौ गावः ।

१४६ । आ अम्शसीः ।

आ ।१।, अम्शसीः ७॥ ।

ओकारस्य आकारः स्यादमि शसि च परे । गां गावौ गाः
गवा गोभ्याम् इत्यादि । [१२४] ङ्स्यैङोलोप इति । गो' गो' ।

चापि स्वसृवर्जनवैयर्थ्यात् । यत्तु तिसृचतसादेश्योर्नृश्रिषां इत्युक्तं तद्विशेषविधेरुणस्य
निषेधे सामान्यविधिप्राप्तव्या वृद्धि कथं न स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् ॥ १४२ ॥

सखा च तृन् च ससृतृनौ न ससृतृनौ असृतृनौ तयो' ॥ १४३ ॥

गौश्लेऽपि अतिनृणा अतिनृणाम् ॥ १४४ ॥

अत्र लाक्षणिकमिदस्य ओकारस्य ग्रहणम् । तेन गौयवोरेव । लाक्षणिकस्य
तु दृष्ट उ शिवो येन स दृष्टो. इत्यादौ न स्यात् । एव चित्रा गौर्थस्य स चित्रगु
गवावादेरिति ऋस' । अस्य सम्बोधने हे चित्रगो इत्यत्रापि न स्यात् ॥ १४५ ॥

आद्ये इति कृते ओकार आ स्यात् द्वितीयाया अकारे परे इत्यनेनैवेष्ट-
सिद्धौ आ अम्शसीरिति गौरव ज्ञापयति ओकारशब्देनात्र एङ उच्यते । तेन
प्राप्त इ. कामो येन स प्राप्तेः दृष्ट उः शिव येन स दृष्टो; एतद्योरमि शसि च प्राप्ता
प्राप्ता दृष्टां दृष्टाः इत्यादि सिद्धमिति ॥ १४६ ॥

१४७ । रैरा स्भि ।

रै ११, रा ११, स्भि ७ ।

रैशब्दो रा स्यात् से भे च परे । राः रायौ रायः, राया राभ्याम्
इत्यादि । ग्लौः ग्लौ ग्लौः इत्यादि । इति अजन्तपुं लिङ्गपादः ।

तृतीयः पादः ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दः ।

१४८ । आवीव्भसात् सेलीपः ।

आप् ईप् उसात् ५, से ६, लीप १ ।

आप ईपो हसाच्च परस्य सेलीपः स्यात् । उमा ।

१४९ । यौरापः ।

ई ११, औ ११, आपः ५ ।

गौशब्देऽपि सुराभ्या कुलाभ्या सुरासु कुलिषु । क्लौवे स्त्र इति ऋसेऽपि एक-
देशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात् आदेशः ॥ १४७ ॥

इति अजन्त पुलिङ्गपादः ।

ननु स्यान्त्यारादित्यनेन स्यात् सलीपे सिद्धेऽत्र ह्रसोयद्वा कथमिति चेन्न
नेफ्रात् परस्य सेलीपार्थं दृश्यविधावापत्तेः । न च तर्हि आवीव्रादित्येव कार्य-
मिति वाच्यम् । तर्हि च से लुपि तदादित्तिर्विनिर्षेधात् लिङ्गादीना हकारा-
देशकाराद्यनुपपत्तेः । नान्ताना नकारस्य लीपानुपपत्तेः । एव ककडेच्छाश-
र्वचापले सुष्ठु ककते इति किपि सुकक् अत्र स्यादे सीलीप इत्यादेर्बलवत्त्वादादौ
कस्य ङीपे सेर्विसर्गे सुकः इत्यपग्रयोगापत्तेः । उमेति सज्ञाशब्दाना यथा
कथञ्चिदुत्पत्तिः कार्येति प्राप्तः । उ शिव, उ मिमीते जपतीति माङ्गलि-
शब्दे ह्रनजनाङ्गमादेरिति उग्रत्यये उम इति शब्दात् स्त्रियामपि उमेति
रूपम् । उमेति मात्वा तपसे निषिद्धा पश्चादुमाभ्या सुमुखी जगाम इति कालि-
दासस्य कवितैव ॥ १४८ ॥

आपः पर औरी स्यात् । उमे उमाः ।

१५० । धिटौसोः ।

धि-टा-औसि ७, ए १ ।

आप एः स्यात् धौ टौसोश्च परतः । हे उमे । उमां उमे
उमाः उमया उमाभ्यां उमाभिः ।

१५१ । डितां यम् ।

डिता ६॥, यम् ११ ।

आपः परिषां डितां यम् स्यात्, म इत् । उमायै उमाभ्यां
उमाभ्यः उमायाः उमाभ्या उमाभ्यः उमायाः उमयोः उमानां
[१३७] न्यापदौभ्योङेरामिति । उमायां उमयोः उमासु ।
एवं दुर्गामायाम्बिकादयः ।

१५२ । स्त्रेःसाम् स्वश्च ।

स्त्रे ५, खम् ११, स्वः १७, च ११ ।

स्त्रेरावन्तात् परिषां डितां स्यम् स्यात्, पूर्वस्य च स्वः ।
सर्वस्यै सर्वस्याः सर्वस्याः सर्वस्याम् । आमि सर्वासाम् । शेष-
मुमावत् । एवं विश्वादय आवन्ताः । अपुरीत्युक्तेः । अन्तरायै

इ इति लुप्तप्रथमैकम् । दीर्घकरणं जरसी इति सिद्धार्थम् । आपोयङ्गणा
दीर्घमसीर्निवृत्तिः ॥ १४६ ॥

अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति न्यायात् आप इति षष्ठान्तमनुवर्त्तते ॥ १५० ॥
डिति य इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डिता यम् विधानं यकारस्य विभक्तिभाजित्वात्
टाभिसित्यादिना ङेप्रभृतीनामथाद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । किञ्च डितिया इत्यने-
नापीष्टसिद्धौ डितां यम्विधानं आवन्तभिन्नानामाकारलोपं श्रसाद्यचीति,
वार्त्तिकमतआपनार्थम् । अतएव व्यादनजः क्रीयवित्यादौ ज्ञाशब्दस्याप्याकारी-
लुप्तः ॥ १५१ ॥

नगर्थे । द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्याः द्वितीयायाः द्वितीयस्यां द्वितीयायाम् । शेषमुमावत् । एवं द्वितीया ।

१५३ । सुभूदीद्वजम्बार्थानां धौ सूः ।

सुभू-दी-दि-अच्-बम्बार्थानां ६॥॥, धौ ७, सू १ ।

सुभूवो द्याद्वजम्बार्थानाञ्च स्वः स्यात् धौ परे । हे अस्व । शेषमुमावत् । एवमक्ताल्लादयः । द्वचः किः । हे अस्वाडे हे अस्वाले हे अस्विके । जरा । [११५] जरस् जराचितु । जरसौ केचिदादावीत्वमिच्छन्ति । जरसौ जरे । जरसः जराः इत्यादि [११६] पाददन्तेति नासिकापृतनानि शानां नस्पृन्निशः । नसः नसा नोभ्याम् इत्यादि । पृतः पृता पृङ्गाम् इत्यादि । निशः निशा ।

ननु उखमापीष्टसिद्धौ स्वयेति कथमिति चेन्न अस्मै इत्यादिसाधने सकार-परत्वाभावे सुभ्य इत्यस्याप्रवृत्ते ॥ १५२ ॥

अम्बार्था नाव्योक्तौ माढवाचका । वी अचौ येषां ते द्वाच' द्वाचश्च ते अम्बार्थायेति द्वजम्बार्थाः सुभूश्च दीच द्वजम्बार्थाश्च ते तेषाम् । द्यादिसाह-चर्यात् सुभू शब्दः स्त्रीलिङ्ग एव यावच्च । “विमानना सुभुः कृतः पितुर्गृहे” इति कालिदासः । प्रसिद्धं हे सुभूः पुरुष इत्यत्र न स्यात् । “दूरादरालभु विभाति वेला कलङ्कलिखामलिनेन धारा” इति रघौ अरालभु इति तन्वादेर्वेति उपि कृते उवस्थानत्वाभावात् दीसन्नाया ऋसः । एव “त्व' रचसा भीरु यती-अनौता त मार्गमेता कपया लतानि” इति रघौ । “विह्वर मया सह भीरु काननानि” इत्यादौ च भीरु इत्यत्र तन्वादेर्वेति उपि कृते ऋसः । ननु हे गौरि हे वयु इत्यादावनेन ऋसे ऋधिजसित्यादिना गुणः कथं न स्यादिति चेन्न तत्

१५४ । शङ्खाज-भ्राज-यज-व्रज-सृज मृज-व्रश्च
भ्रसृजां षड् भौ ।

शङ्खाज-भ्रसृजा ६॥, षड् ११, भौ ७ ।

शान्तानां ह्यन्तानां राजादेश्च षड् स्यात् भौ परे ।

१५५ । षोडः फे ।

ष' ६, ड १, फे ७ ।

षस्य ड स्यात् फे परे । निङ्भ्यां इत्यादि । पक्षे घौ च
उभावत् । गोपा विश्वपावत् । मतिर्हरिवत् । स्त्रीत्वान्न शस् न
न टा ना । मतीः मत्या ।

१५६ । द्याङितामम् ।

द्या' ५, ङिता ६॥, अम् ११ ।

द्याः परेषां ङितामम् स्यात्, म इत् । मत्यै मतये, मत्याः
मतेः, मत्याः मतेः, मत्यां मती । एवं श्रुतिस्रुतिबुद्ध्यादयः ।

सूत्रे ऋसेदन्तीदन्ताभ्या परवजातानामेव धिजसङिता गृह्णात् अत्र न प्रसक्ते ।
एवमक्काङ्गादय इति आदिशब्दात् हे अच हे अप्य ॥ १५३ ॥

शङ्खकुच राजश्च भ्राजश्च यजश्च व्रजश्च सृजश्च मृजश्च व्रश्च भ्रसृजश्च ते
तेषाम् । एषा दशाना षड् स्यात् लिङ्प्रकरणे ह्रस्वविरामयो, घातुप्रकरणे
भ्रस्वविरामयो, इत्यर्थः । यथा श्रौविश्वप्रवेशे क्तिपि विट् विङ्भ्या तौ प्रविष्टि
यङ्लुकि अवेवेट् प्रच्छैश्च जौषे प्राट् प्राङ्भ्या ष्टि अपरिष्टट् राजृज राट् राङ्भ्या
ह्रस्ववतेत्विति इम् निषेधे राष्टि, अराराट् इत्यादि ॥ १५४ ॥

ननु भ्रपभ्रसीरिल्नेनैव षस्य ड स्यात् किमनेन इति चेन्न निट्सु इत्यादर्श-
भवश्चवाच्यत्वात् । पारायणतत्त्वप्रदीपे श्रीपतिदत्तास्तु तालव्यशकारस्य टकाङ्ग
विधाय निङ्भ्यां निट्सु इत्याद्युदाहरन्ति ॥ १५५ ॥

द्याङित्य इत्यनेनापीष्टसिद्धौ ङितामस्विधानन्तु अकारस्य विभक्तिसम्बन्धि-

१५७ । स्त्रियां त्रिचतुरोस्तिष्ठचतस्रवत् तौ ।

स्त्रियां ७, विचतुरो. ६॥, तिष्ठचतस्र. १। ऋवत् ११, तौ ७ ।

त्रिचतुरो स्त्रीलिङ्गे क्रमात्तिष्ठ-चतस्रौ स्तः तौ परे । तौ च ऋवत् तेन न शुत्रिर्घा । तिस्रः तिस्रः तिष्ठभिः तिष्ठभ्यः तिष्ठभ्यः तिष्ठणां तिष्ठषु । टेरत्वे सत्याप् । हे हे दाभ्यां दाभ्यां दाभ्यां द्वयोः द्वयोः । गौरी गौर्यौ गौर्यैः, हे गौरि, गौरी गौर्यौ गौरौः, गौर्या गौरीभ्यां गौरीभिः । [१५६] द्याङिता-मम् । गौर्यै गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौरीभ्यां गौरीभ्यः, गौर्याः गौर्यैः गौरीणां, गौर्यां गौर्यैः गौरीषु । एवं वाणी-काली-नद्यादयः । ॐक्ष्मीः अनौदन्तत्वात् न सिलोपः । शेषं गौरीवत् । एवमवीतन्वयादयः । स्त्री । हे स्त्रि ।

तार्थम् । तेन स्त्रियै इत्यादिषु धीरियुवचौति इयादिश्च । नच द्याङितौ त्रि-रित्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । सर्वस्यामित्यादौ ङिस्थाने आमित्कते यथा आमो ङित्वात् स्यम् स्यात्तथा मयै इत्यत्र एकारस्य वृद्धावपि शुर्ध्वजसित्यनेन इकारस्य गुणापत्तेः ॥ १५६ ॥

अत्र सन्ध्याभावः सूचत्वात् । तौच ऋवदिति तावादेशौ दीर्घ-ऋदन्ततुल्यौ तेन हेतुना ऋस्यस्य स्थाने जायमाना शुत्रिर्घा न स्युः । यथा घावस्वसृदण इति शुर्ध्व-धोरित्येताभ्यां गुणौ चोत्रिरिति वृद्धिः । असनामिर्घ इति दीर्घो न स्यादित्यर्थः । न च स्वसृदण्यन्तमिन्नतया गुणेन वाधिताया वृद्धेर्निषेधो व्रथेति वाच्यम् । वाधकस्य गुणस्य निषेधे पुनर्वाधिताया वृद्धेर्दुर्निवारत्वात् । किञ्च ऋसान्तत्वात् यो दीर्घ-स्यस्यैव निषेधः तेन प्रियतिसृष्टि कुलानि इत्यत्र नान्तत्वद्वारा नसव्महश्च इत्यनेन दीर्घं स्यादेव । एवं समाहारिणापीष्टसिद्धौ शुत्रिर्घा इति बहुवचननिर्देशात् अमृशसीरादिलोपी न स्यात् ऋतो ङो ङ् रित्यपि न स्यात् । मुख्ये गौष्ये चात्र विधिः । किञ्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् सौ न ऋवदिति बोध्यम् । तेन सव्युद्गामिति सेडा । धौतु शुर्ध्वधोरितिशुण्यश्च स्यात् । एवम् आमस्य नुनामस्य स्यादेव । यथा प्रियास्तिस्रः स्त्रियो यस्य स प्रियतिसा हे प्रियतिसः प्रियतिसौ प्रियतिसः प्रियतिसः प्रियतिसौ प्रियतिसः प्रियतिसा प्रियतिसे प्रियतिसः प्रियतिसः प्रियतिसोः प्रियतिसृणा प्रियतिसि प्रियतिसोः प्रियतिसृषु ।

१५८ । स्त्रीभूयः ।

स्त्री १२, भू. १, घ. १ ।

स्त्रीशब्दो भूशब्दश्च धुसंज्ञः स्यात् । [१३५] धोरियुवचि ।
स्त्रियौ स्त्रियः ।

१५९ । स्त्री वाम् शसोः ।

स्त्री १२, वा १२, अमृशसो ७॥ ।

स्त्रीशब्दो धुसंज्ञो वा स्यात् अमि शसि च परे । स्त्रियं स्त्रीं
स्त्रियौ स्त्रियः स्त्री., स्त्रिया स्त्रीभ्यां स्त्रीभिः, स्त्रियै स्त्रीभ्यां

एव प्रियचतसा । प्रियास्त्रिस्तो यस्य तत् कुल प्रियति एव प्रियचतु अत्र स्यमो-
लुङ् करणात् आदेशः प्रियतिष्ठणौ प्रियतिमृणि इत्यादिषु आदौ सर्वावयवा-
देशस्ततोनुशासनः । भाष्यटीकाकृता तु स्यमोलुङ्कि कृतेऽपि आदेशो विभाष्यते
तन्मते प्रियतिष्ठ प्रियति प्रियचतस्र प्रियचतुः कुलमिति । यत्र विचतुरीर्न स्त्रिया
वृत्तिस्तत्र समुदायस्य स्त्रिया वृत्तावपिनादेशौ । यथाप्रियान्वयः, पुरुषा यस्या
वैश्याया, सा प्रियति, प्रियव्री प्रियव्रयः इति । तिस्र इच्छति त्रिकाम्यति चतस्र
इच्छति चतुर्थति तिस्रणा पति विपति चतस्रभि कृत चतुःकृतमित्यादौ क्लेर्लुङ्-
त्येचेत्यनेन क्लेर्लुङ्कि लुकि न तत्रेति निषेधान्नादेशौ । तिस्र इत्यादौ दन्त्यादेशकर-
णात् षत्वम् । ननु वासुसिस्मन्निति सुवेष इस् उस् इति दन्त्यान्त प्रत्ययकरणेऽपि
हविषा धनुषा इत्यादौ कथं षत्वमिति चेत् सत्य इत्सुसोर्मुहन्त्यान्तकरणे रङोऽसम्भवे
हवि हविर्भा धनु धनुर्भा इत्यादौ षोड फे इत्यनेन उकारापत्ति स्यादिति
दन्त्यान्तकरणम् । ततश्च इत्सन्तोसन्ताना सप्तिस्सुसलुषङ्गामिति फेरड् अन्यत्र
षत्वमिति एवमवतन्द्रादयः इति । अवी तन्द्री तरौ लक्ष्मी श्री द्वौ धौभ्यादि-
शब्दतः । अनीवन्ततया सेर्न खोपी गौणे न ऋसता इति । अवरजादौ अवी,
तद्विसादमोदे तन्द्रीर्दकारमध्यः । तन्द्रीर्निद्राप्रमौलथोरित्यमरः । तृतरैऽभिभवे
तरौ लक्षकञ्च दर्शनेऽङ्गे लक्ष्मी । एषु औणादिक ईप्रत्यय लक्षधातीर्माकाराग-
मस्य । त्रिजसेवने श्री, द्वौलिलज्जे द्वौ ध्येतु चिन्तने धौ जिभौलि भीत्या भी,
एते क्लिबन्ताः । जौसरास्तु प्रियपपी बहुवधौ इत्युभयञ्चाव पठन्ति ॥ १५३ ॥

इयुवार्थमिदं विधानम् ॥ १५८ ॥

स्त्रीयङ्गण भूनिष्ठव्यर्थम् । स्त्रिय स्त्रिय इत्यभयव चातुसज्ञासाफल्यार्थ-

स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रीभ्यां स्त्रीभ्यः, स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणां, स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु । श्रीः श्रियौ श्रियः । हे श्रीः डित्यामि च भेदः । श्रियै श्रिये, श्रियाः श्रियः, श्रियाः श्रियः, श्रीणां श्रियां, श्रियां श्रियि श्रीषु । सुध्यादयः पुंवत् । सुधुधीः प्रकृष्टा-धी इति नित्यस्त्रीत्वे सुधीप्रधौ श्रीर्लङ्गीवत् । धेनुर्मतवत् साध्यः । धेनुः धेनू धेनवः इत्यादि । बधूगौरीवत् । बधूः बध्वौ बध्वः इत्यादि । एवं चमूतन्वादयः । भूः श्रीवत् । भूः भ्रुवौ भ्रुवः इत्यादि । सुभूः हे सुभ्रु । पुनर्भू सुलूवत् । सुभूः पुंवत् । स्वसा धावत् । माता पितृवत् । द्यौर्गोवत् । सुराः पुंवत् । नौ ग्लौवत् ।

इति अजन्तस्त्रीलिङ्गपादः ।

मादौ इयादेशः पश्चादीवन्तत्वाभावादमृशसोरादिलोपी न स्यात् । स्त्रियै स्त्रियाः स्त्रिया स्त्रियां एषु चतुर्षु स्त्रीयुञ्जितीत्यत्र स्त्रीशब्दवर्जनान्नित्यदीसञायामादौ व्याङ्गितामम् डेराम्च स्यात् पश्चादियादेशः । एव स्त्रीणामित्यत्र वामौति सूत्रे स्त्रीशब्द-वर्जनान्नित्यदीसञायामादौ नुमागमे पश्चादच् परत्वाभावान्न इयादेशः । डित्यामि च भेद इति । श्रीशब्दस्य स्त्रीयुञ्जितीति वामौत्येताभ्यां दीसञा-विकल्पनात् रूपद्वयमित्यर्थः । सुध्यादयः पुवदिति शोभना धीर्यस्याः स्त्रिया इति विग्रहे सुधी शब्दस्य स्त्रीलिङ्गवर्तित्वेऽपि पु लिङ्गस्यापि सम्भवान्नित्यस्त्रीत्वाभावे दीसञाभावात् स्त्रीलिङ्ग विहित-कार्याभावे पुवदित्यर्थः । आदिशब्दात् रुश्री-यवन्नौ प्रध्यादयः । सुधुधीः इत्यादि । शोभना चासौ धीर्येति सुधी प्रकृष्टा चासौ धीर्येति प्रधीरिति कर्मधारये नित्यस्त्रीत्वाद्दीसञाया सुधीप्रधौ क्रमात् श्रीर्लङ्गीवत् । सुधीशब्द इयस्थानित्वेन डित्यामिव पाक्षिकदीसञकतया श्रीशब्दवत् । प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेन नित्यदीसञकलाङ्गश्रीशब्दवदित्यर्थः । अत्र प्रधीशब्दस्य क्तिबुत्पत्तेरनन्तरं कृतसमासस्यापीयप्राप्तिवौज कव्या-द्यनेकाच इत्यत्र व्याख्यातम् । एव चमूतन्वादय इति । तनु शब्दस्तु तन्वादिवेति ऊपपत्ते बधूवत् । अनूवन्तपत्ते धेनुवदिति । पुनर्भू सुलूवदिति पुनर्भूशब्दस्य कव्यादीतिवकार प्राप्ता सुलूशब्देन साम्यं नतु सर्वरूपैः तेनास्यनित्यस्त्रीत्वाद्दी-सञाया सर्वत्र बधूशब्दवदेव रूपम् । एव द्रुभूवर्षाभूकाराभूणामपि रूपं बोध्यम् ।

चतुर्थः प्रादः । [अजन्तस्त्रीवल्लिङ्गशब्दः ।]

१६० । स्त्रीवात् स्यमोऽधेर्मोऽतः ।

स्त्रीवात् ५।, सि-अम. ६। अधेः ६।, मः १।, अतः ५। ।

अकारान्तात् नपुंसकात् परस्याधेः स्यमस्य मः स्यात्
ज्ञानं हे ज्ञान ।

१६१ । स्त्रीवात् यौ ।

स्त्रीवात् ५।, ई। १।, औ १। ।

स्त्रीवात्पर औ रीः स्यात् । ज्ञाने ।

१६२ । जस्शसोः शिः ।

जस्शसो' ६॥, शिः १। ।

स्त्रीवात् परस्य जसः शस्य शिः स्यात्, श इत् ।

सुभृःपुंवदिति नित्यस्त्रीत्वाभावे नदीसञ्ज्ञाभावादित्यर्थः । स्वसा घाटवदिति
वृद्धिप्राप्ता साम्यं नतु सर्वरूपे' तेन शसि स्वसूरिति माता पिढवदिति अवापि
गुणप्राप्ता साम्यं नतु सर्वरूपे' तेन शसि मातूरिति ॥ १५९ ॥

इति स्त्रीलिङ्गपादः ।

नतु खदीभ्यामित्यनेन आदिलोपादेवेष्टसिद्धौ अमी मकारविधानं कथमिति
चेन्न सर्वलिङ्गविषयस्य खदीभ्यामित्यस्य स्त्रीवमात्रविषयेण स्वमीर्लुगित्यनेन वाधि-
तत्वात् लुगापत्तेः ज्ञानमित्यादौ मकारस्य विभक्त्याद्यवयवभिन्नत्वादात्मन्यस्य-
नेन आकारो न स्यात् ॥ १६० ॥

ई औ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम् । पुनः स्त्रीवादित्युपादानं सामान्यार्थं तेन
सर्वस्यात् स्त्रीवात् औकार ईः स्यादित्यर्थः । यथा ज्ञाने वारिणी मधुनी कर्तृणी
पयसी ॥ १६१ ॥

शित्करणं शिःस्त्रीव इत्यादौ विशेषज्ञापनार्थं तत्र इः स्त्रीव इति कृते सप्त-
म्येकवचनसमः स्यात् इति । कति कृत्वाणि षट्पदाणि पञ्च मूलानि अष्टौ

१६३ । नुस्सयमादौ भसन्तरलादौ तु वा ।

नुष् ११, अयमादौ ७, भसन्तरलादौ ७, तु ११, वा ११ ।

क्लोवस्य शौ परे नुष् स्यात्, न तु यमादौ, भसन्तरलयो-
रादौ तु वा स्यात् ।

१६४ । नसव्महन्नोऽधोर्ध्वोऽधौ घौ ।

नस्-अप्-महत्-न, ६।, अधो' ६।, र्ध १।, अधौ ७, घौ ७ ।

नमन्तस्यापो महतो नान्तस्य च धुवर्जस्य र्धः स्यात् अधौ
घौ परे । ज्ञानानि । द्वौ प्रीवत् । शेषं रामवत् । एवं वन-
धन-फलादयः ।

फलानि एषु लिङ्गविहितकार्यनिषेधान्न शिः । गौणे तु अतिकर्तृनि अतिषधि
अतिपदानि अत्यष्टानि इत्यादौ स्यादेव ॥ १६२ ॥

नुष् प्रकृतिभाजित्वात् ज्ञानानौत्यादौ नान्तत्वाद्द्वौर्ध्वं, यमस्यादि यमादि'
न यमादि, अयमादि' तस्मिन् । भस् अन्तो ययोस्तौ भसन्तौ भसन्तौ च तौ रलौ
चेति भसन्तरलौ तयोरादिः भसन्तरलादि' तस्मिन् । यमस्यादौ तु अमय-
माचक्षाणानि कुलानि अभयि पापवृत्तमाचक्षाणानि पापवि चत्वारि कुशलमाच-
क्षाणानि कुशल सुगन्ध माचक्षाणानि सुगणि बहुयज्वानि प्रशामि इत्यादि । ननु
नुष्पयम इति कृते यमन्तलिङ्गस्य नुष्पनिषेधादेवेष्टसिद्धौ अयमादाविति व्यर्थमिति
चेन्न । अथगत्या क्विपि अग्निं जलानि इत्यादौ यमन्तलानुषोऽप्रसङ्गात् । भस-
न्तरलादौ तु ऊनर्जं ऊर्जं सुवल्गि सुवनल्गि । अथ वा शब्दस्य व्यवस्थावाचितात्
वङ्गर्जशब्दस्य रेफात् परी नुष्पा स्यात् तेन वङ्गर्जि वङ्गर्जि इति । अत्यूर्जादिस्तु रेफात्
पूर्वमेव । ननु भसन्तरलोस्तुवेति कृते भसन्तरलन्तलिङ्गयोर्नुष्पविभाषयैवेष्टसिद्धौ
भसन्तरलादौ तुवेति कथमिति चेन्न ऊर्जं बलं रातीति ऊर्जं' इत्यननादस्य-
रिति छः । तत् ऊर्जमाचक्षाणानि कुलानि ऊर्जं इत्यादौ भसन्तरलन्तलिङ्ग-
भिन्नतया नुष्पविभाषानुपपत्तौ यमादौ नुष्प निषेधापत्ते ॥ १६३ ॥

न नसृच अपृच महत्त्वं न चेति नसव्महन्नं तस्य । यथा विद्वान् आपः महान् ।
न इति नान्तलिङ्गस्य यद्वचनम् । यथा राजा ज्ञानानौत्यादौ लिङ्गभाजिनो नुष्पो-
लिङ्गान्तेन जातलान्तलम् । पञ्चम्यादौ तु नकारस्य लिङ्गभाजित्वेऽपि लिङ्ग-

१६५ । तोऽन्यादेर्मोऽनेकतरात् ।

त १।, अन्यादेः ५।, म ६।, अनेकतरात् ५। ।

अन्यादेः परस्य स्यमोर्मस्य तः स्यात् नत्वेकतरात् परस्य ।
अन्यत् अन्ये अन्यानि । हे अन्य । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ।
एवमन्यतरादयः । अनेकतरात् किम् ? एकतरम् ।

१६६ । जरातोऽम् वा ।

जरात' ५।, अम् । १।, वा । १। ।

जराशब्दात्परस्य स्यमोर्मस्य अम् स्यात् वा । अजरसम्
अजरम्, अजरसौ अजरे, अजरांसि अजराणि । पुनस्तद्वत् ।
शेषं पुंवत् [११६] पाददन्तेति शीर्षहृदयोदकासनानां
शीर्षेण हृदुदनासनः । शीर्षाणि शीर्षा शीर्षभ्याम् इत्यादि ।
हृन्दि हृदा हृद्भ्याम् इत्यादि । उदानि, उद्गा, उदभ्याम्
इत्यादि । आसानि आस्ना आसभ्याम् इत्यादि । पक्षे शेषे च
ज्ञानवत् ।

१६७ । क्लीवे स्त्रः ।

क्लीवे ७, स्त्रः १। ।

क्लीवे घस्य स्त्रः स्यात् । स्त्रीपम् । ज्ञानवत् ।

मध्य विहितत्वान्न नान्तलम् । अधोरिति किं सुह्रिन् सुह्रिसौ । अधाविति किं
हे विहन् । पूर्वतः शिरसुवृत्तावपि धावितिकरण सर्वलिङ्गेषु दीर्घार्थम् । तैन
पथासि स्वाप्ति महान्ति कर्माणि स्त्रियान् सौमा सौमानावित्यादि ॥ १६४ ॥

स्यमोर्मस्येति किं हे अन्य । अन्यतमस्य अन्यादित्वाभावादन्त्यतममिति ॥ १६५ ॥

सेर्मस्य अमि जरसादेशेऽजरसम् । पक्षे ध्यम्शसादेरिति ज्ञापकादभादेश-
स्याप्यादिलोपे अजरमिति । अमितु आदौ जरसादेशे अमो लुगापत्तिः स्यादिति ।
वाशब्दस्य व्यवस्थया अन्तरङ्गत्वाद्भवतीऽपि जरसादेशादादौ अमो मकारे तस्य
अभादेशे अजरसम् अजरमिति अन्यथा अमोनिव्यत्वेऽपीष्टसिद्धौ वा यद्व्यस्य वैय-
र्थ्यापत्तेः ॥ १६६ ॥

क्लीवे वृत्तौ स्यामेव ऋस्त्र, स्यात् नतु निमित्तान्तरापेक्षास्तीत्यर्थः । एव येन

१६८ । स्यमो लुक् ।

सि-अमो ६४, लुक् ११ ।

क्लीवात्परयोः स्यमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

१६९ । नुस्मिकोऽचानामि ।

नुष् ११, इक ६१, अचि ७, अनामि ७ ।

इगन्तस्य क्लीवस्य नुष् स्यादचि परे नत्वामि । वारिणी वारीणि ।

१७० । गुर्धौ वा ।

गु ११, धौ ७, वा ११, ।

इगन्तस्य क्लीवस्य गुर्वा स्यात् धौ परे । हे बारे हे वारि । वारिणौ वारीणि, वारिणा वारिणे वारिणः वारिणः वारिणोः वारीणां, वारिणि वारिणोः । ह्रस्वे च ह्रस्वित् ।

१७१ । पुं वदार्थोक्तपुंस्कं टाद्यचि ।

पुवत् ११, वा ११, अर्थोक्तपुस्क ११, टाद्यचि ७ ।

विधिसदन्तस्येति न्यायात्तदन्तस्यैव ऋस्वः । अन्यथा औपमित्यादौ औशब्दस्यापि ऋस्वापत्तिः । श्रिय पातीति औपा प्रकृतिः । क्लीवे प्रयोगे ऋस्वे औपम् ॥ १६७ ॥

लुक्करणेन लुकि न तवेति निषेधात् यत् तत् इत्यादौ विभक्ति निमित्तकाष्टे-
रकारादयो न स्युः । विरामविहितकार्याणि स्युरेव ॥ १६८ ॥

गुणो लिङ्गभाजित्वात् वारीणि मधूनि इत्यादौ भान्तत्वाद्दीर्घः । येन केनापि प्रकारेण इगन्तस्यस्यापि ग्रहणम् । तेन प्रद्युनौ सुरिणौ सुनुनौ इत्यादि सिद्धम् । अनानीति किं वारीणामित्यादौ अन्तरङ्गत्वादादौ गुणि कृते ऋक्षपरत्वाभावाद्गु-
मागमाभावे दण्डिनामित्यादिवद्दीर्घो न स्यादिति ॥ १६९ ॥

धैर्लुकि कृते लुकिनतवेति निषेधात् शुर्धर्जस् इत्यस्य शुर्धिर्धोरित्यस्य चाप्राप्तौ विभाषा । हे वारि हे वारि हे मघी हे मघु हे घातः हे घाट । इहापि येन केनापि प्रकारेण इगन्त-ग्रहणात् हे प्रद्यो हे प्रद्यु इत्यादि ॥ १७० ॥

वायह्व परत्र वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । पुमानिव पुवत् अर्थेन एकार्थेन उक्तः

इगन्तं क्लीवम् अर्थेन प्रोक्तपुंस्कं पुंवहा स्यात् टाद्यच्च ।
अनादये अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् । अर्थेन किम् ?
पीलुने फलाय ।

१७२ । दध्यस्थिसक्थ्यच्चाऽनङ् ।

दधि-अस्थि सक्थि-अच्चा' ६।, अनङ् । १। ।

एषामनङ् स्यात् टाद्यच्च अङ्गावितौ । [११७] अनो-
ऽङ्गोपः । दध्ना दध्ने दध्नः दध्नः दध्नो दध्नां दध्नि दध्नि दध्नि दध्नि ।
शेषं वारिवत् । एवमस्थि सक्थि अस्ति । सुधि सुधिनी सुधीनि ।
हे सुधे हे सुधि । सुधि सुधिनी सुधीनि । सुधिया सुधिना
इत्यादि । एव प्रध्यादयः । मधु मधुनी मधूनि हे मधो हे मधु ।
हौ प्रीवत् । मधुना मधुभ्याम् इत्यादि । एवमम्बुसान्वादयः ।
[११६] पाददन्तेति स्तु वा । स्नूनि सानूनि इत्यादि भेदः ।
धातृ धातृणौ धातृणि । धौ । हे धातः हे धातृ । हौ प्रीवत् ।
धात्रा धातृणा इत्यादि । एवं ज्ञातृकर्तादयः ।

पुमान् येन तत् अर्थोक्तपुंस्कम् । यथा नास्ति आदिर्यस्य तत् कुल अनादि आदि-
रहितमित्यर्थः । अनादि पुरुष आदिरहित इत्यर्थः । अतएव अनादिशब्द
एकार्थोक्तपुंस्कः । एकार्थेन किं पीलुने फलाय पीलुः वृक्षविशेषवाची पुंलिङ्गः ।
हिहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियामित्यमरात् फलपुष्पादिवाचित्वे वृक्ष-
वाचकानां क्लीवत्वाभिधानात् । पीलु फलम् । अत्र पीलुशब्दस्य अर्थोक्त-
पुंस्कं नास्तीति पुं वदभावो माभूत् । एव रसे कटुः कटुकार्यं त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयो-
रित्यमरात् कटुने अकार्यथा अत्र पुं वदभावो न स्यात् कटवे कटुने कुलाय मत्सराय
तीक्ष्णाय वा इत्यर्थः । अत्र स्यादेव । एवञ्च तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः
कटुः । तिक्तोऽस्त्रश्च रसा पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु इत्यमरेण रसवति लिङ्ग-
वदाभिधानात् कटवे कटुने फलाय इत्यादि स्यादेव ॥ १७१ ॥

गौष्ठेऽप्ययम् । पीतदध्ना पुरुषेण घृतास्त्रा शिवेन एव अतिसक्था अत्यल्पा
पीतदध्ने स्त्रियै । अत्र दध्नादीनां वृद्धमेव ग्रहणं तेन दधातीति दधि द्विधा-

१७२ । एचो युत् स्वम् ।

एच १३, युत् ११, स्वम् २ ।

प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि । हे प्रद्यो हे प्रद्यु । हौ प्रौवत् ।
प्रद्यवा प्रद्युना इत्यादि । सुरि सुरिणी सुरीणि । धौ । हे
सुरे हे सुरि । सुराया सुरिणा सुराभ्याम् इत्यादि । सुनु सुनुनी
सुनूनि । धौ । हे सुनो हे सुनु इत्यादि । सुनावा सुनुना
इत्यादि ।

इति अजन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

अजन्ताध्यायः ।

दृङ् लोपिन इति किं द्विलिङ्ग । दधये पुरुषाय दध्यै दधये स्त्रियै दधये दधिने
ज्ञानाय इत्यादौ अनङ् न स्यात् । सुधीति । शीभना धीर्यस्य तत् सुधि कुल
इत्यादीनामप्येकार्थेनोक्तपुंस्त्वम् । एव प्रध्यादय, धातृ इति दधातीति धातृ
फलम् । अस्याप्येकार्थेनोक्तपुंस्त्वम् । एव ज्ञातृकर्त्तादय इत्यादौ अनङ् न
स्यात् । जानातीति ज्ञातृ कुल करीतीति कर्तृकुल एतदादीनामप्येकार्थेनोक्त-
पुंस्त्वम् ॥ १७२ ॥

इत्यजन्ताध्यायः ।

एच' क्लीवे ख इत्यादिभिर्ङ्खं प्राप्नुवन्तो युदेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ननु समान-
व्यवस्थयेवेष्टिज्ञौ किमनेनेति चेन्न कण्ठले समानस्य अकारस्याप्यापत्तेः । प्रकृष्टा
यौः खर्गो यस्मात् तत् प्रद्युपुण्यम् । शीभनो रा' धन यस्य तत् सुरि धनम् ।
शीभना नौर्यत्र तस्मिन् जलम् । एषामप्येकार्थेनोक्तपुंस्त्वम् ॥ १७३ ॥

इति श्रीदुर्गादास विद्यावागीशकृताया मुग्धबोधटीकायामजन्ताध्यायटीका ।

हसन्ताध्यायः । प्रथमः पादः । हसन्तपुंलिङ्गशब्दः ।

१७४ । विरुक्तजच्चादी द्विः ।

विरुक्त जच्चादी १॥, द्वि. १।।

कृतद्वित्वशब्दो जच्चादिश्च द्विसंज्ञः स्यात् ।

१७५ । होढोभौ ।

हः ६।, ढ १।, भौ ७।।

हस्य ढः स्यात् भौ परे । [१४८] आबोवभसात् सेलीपः ।

[६४] भप् भसोः इति चप्जबौ वा । लिट् लिङ् लिहौ लिहः,
लिहं लिहौ लिहः, लिहा लिङ्भ्याम् इत्यादि ।

१७६ । दादेर्घः ।

दादेः ६।, घ १।।

दकारादेर्हस्य घः स्यात् भौ परे ।

पूर्वे प्रयोजनाभावादनुक्ता सज्ञा आह । अत्र हेरेकत्वेऽपि विरुक्तजच्चादी इति द्विवचन प्रकृतिविकृतिभेदान्न विरुद्ध अतएव द्वौ द्वौ साधादिमासौ स्यादतुरित्यमरः । एव युवात्यौकन्वेत्यत्रापि वीध्य जच्चादिस्तु जचितिश्च दरिद्रातिश्चकास्ति' शास्त्रिरेव च । दीधौवेवौ च जागर्तिर्जच्चादि' सप्तधातुभिः । फलन्तु श्वन्तस्य त्रिदचोऽहेरिति द्विवर्जनात् । जच्चत् जच्चतौ कौवे जस्जसो. हेः शतुर्मुञ्चति जच्चति जच्चन्ति । आख्यातिकेऽन्तोऽद्वहेरिति जच्चति अनुस्सिहेरिति अजच्च । दीधौवेवौ इति द्वौ वेदिकौ आत्मनेपदिनौ विभक्तिव्यत्ययात् परस्मैपदे अनुस्सिहेरिति अनञ्जसि शुभ्र स्रज्यामिति गुणे अदीघसु अवेवयुरितिकामघेनौ वौपदेवः ॥ १७४ ॥

लिट् लिङ् भ्याम् । लटि अलट् ॥ १७५ ॥

द आदिर्घस्य हस्य स दादि. तस्य दकारस्य दकारादित्वमव्यवधाने न सम्भवतीति एकाच्व्यवधाने वीध्यम् । तेन धृक् धृग् । अनेकाच् व्यवधाने तु दधिलिट् इत्यादी न स्यात् । हस्यव्यवधानन्तु सजातीयत्वादव्यवधानवत् । तेन द्राह्मङ्जागरे किपि प्राक् प्राग् प्राग्भ्यामित्यादि ॥ १७६ ॥

१७७ । भभान्तस्यादिजवां भभाः फे, धीस्तु सध्वेऽन्ते च ।

भभान्तस्य ६१, आदिजवा ६॥, भभा १॥, फे ७, धी ६१, तु ११, सध्वे ७,
अन्ते ७, च ११ ।

भभान्तस्यादौ स्थितानां जवानां भभाः स्युः फेपरे, धीस्तु
सध्वे अन्ते च । धुक् धुग् दुहौ दुहः, दुहं दुहौ दुहः, दुहा
धुग्भ्याम् इत्यादि ।

१७८ । मुहां घङ् वा भौ ।

मुहा ६॥, घङ् ११, वा ११, भौ ७ ।

भभयासावन्तश्चेति भभान्तः । अन्ते स्थितस्य भभस्य आदौ स्थिता ये जवा-
स्तेषां भभाः स्युरित्यर्थः । तेषाञ्च अव्यवधानेऽसम्भवात् एकाज्जव्यवधाने एव स्युः ।
यथा भुत् भुदभ्यामित्यादि एव दध्नोतीति क्विप् धक् धग् भ्यामित्यादि फेपरे
विधानादेव प्रकृत्यन्तभभप्राप्तौ अन्तयङ्गण आदिष्ट भभीऽपि प्राप्तार्थम् । तेन गूह-
तीति क्विप् घृष्ट घृष्ट्या दीग्धीति क्विप् धुक् धुग् भ्यामित्यादि । ह्रस्वव्यवधानन्तु
अव्यवधानवत् सजातीयत्वात् तेन दुह्यजिघासे धुक् धुग् भ्यामित्यादि । गा
दीग्धीति गोधुक् गर्दभमाचष्टे इति औक्क्विप् गर्दप् इत्यादौ अनेकाच् व्यवधानत्वे
न पूर्वस्य । घातोस्तु धोच्यति अधुग्धु अधोक् । सध्वे किं दुग्धम् । व्यध्वी-
ताङ् इत्यस्य दन्त्यवकारादित्वात् स्रगाविदित्यादौ न प्रसङ्गः । किन्तु चपीऽवे जब्
इत्यादिवत् एकवचनेनैवेष्टसिद्धौ जवामिति बहुवचनं ज्ञापयति कदाचिदन्त्यवका-
रस्य जवभिन्नस्यापि भ स्यात् तेन व्यध्वीताङ् सनि बिभ्यत्सति इत्यत्र वकारस्य
भकारः । एव न्यासीऽपि सनि खे परस्य व्यध्वेर्वकारीवर्ग्यं अन्यत्र दन्त्य इत्याह ।
एवञ्च जकारस्य भकारी न स्यादिति वक्तव्यम् । तेन जभतीति क्विप् जप्-
जब्भ्या उज्जिहृषत्वे जेहते, इति क्विप् जेट् जेड् भ्यामित्यादि अतएव भभान्तस्यादि-
जवा ठभा इत्येव केचित् पठन्ति । एव घातीन्तु सध्वेऽन्तेचेति नियमादेव
लिङ्गस्य पूर्वतोऽनु वर्त्तमानेन भौ इत्यनेनापि फ प्राप्तौ फ्रथङ्गण स्पष्टार्थम् ॥ १७७ ॥

बहुवचनं गणार्थम् । गणश्च । सुहृद्गृह्णून्गणस्य णिङ्गा, पञ्च सुहादयः ।

मुहादीनां घङ् वा स्यात् भौ परे । मुक् मुग् मुट् मुङ्
मुहौ मुहः, मुहं मुहौ मुहः, मुहा मुग्भ्यां मुङ्भ्यामित्यादि ।
एवं द्रुह स्नुह नश् णिह ।

१७६ । वाहो वौ पौ श्वेतात् तु वा ।

वाह ६, वा ११, औ ११, पौ ७, श्वेतात् ५, तु ११, वा ११ ।

वाहो वाशब्दस्य औः स्यात् पौ परे, श्वेतवाहस्तु वा ।
विश्वौहः विश्वौहा इत्यादि । शेषं लिङ् वत् ।

१८० । अनाटूः ।

अनात् ५, ऊ १ ।

अनवर्णात् परो वाहो वा ऊः स्यात् पौ परे । भूह भूहा
इत्यादि ।

१८१ । अनडुच्चतुरोऽणाणौ धिध्योः ।

अनडुच् चतुरः ६, अण् आणौ १॥, धिध्यौ ७॥ ।

अनडुहश्चतुरश्च धौ परे ऽण् घौ परे आण् स्यात्, णडूत् ।

द्रुहेस्तु घङोऽप्राप्तिपक्षे ङीढोभावित्यनेन ङ एव न तु दादिर्घ इत्यनेन घ । अन्यथा
दादिर्घ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ मुहादावस्य पाठो व्यर्थ, स्यात् तेन भ्रक् भ्रुग् भ्रुट्
भ्रुङ् ॥ १७८ ॥

औकारेणापीष्टसिद्धौ औकरण इसात् परस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन वार्वङ्-
तीति वार्वट् अस्य शसादौ वारौह इत्यादि स्यात् । न च वाहो वोटपौ इति
कृतेऽपीष्टसिद्धिरिति वाच्य इसात् परच आटूटोत्रिः इत्यस्याप्राप्तौ वारौह इत्या-
द्यसिद्धेः । इत्यन्त पूर्वाहाङोविप्राप्तौत्येके ॥ १७९ ॥

अ अवर्णं न च' अनः तस्मात् । यादृग्जातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृग्-
जातीयस्येति न्यायादनवर्णपदेन अवर्णसजातीयोऽजिव याह्यो न तु इव । ततश्च
पूर्वसूत्रमवर्णविषय इत्यविषय एतत् सूत्रमिवर्णार्थे विषयमिति बोध्यम् ॥ १८० ॥

अनडुच्चतुर इत्येकवचनं यथा संख्यनिरासार्थम् । अणाणौ धिध्योरित्युभयस्य
विवचनान्नतात् यथासंख्यमस्येव । णित्वादन्वाच' परौ ॥ १८१ ॥

१८२ । हो नः सौ ।

ह ६।, न १।, सौ ७।

अनडुहो हस्य नः स्यात् सौ परे । अनड्वान् । हे अनड्वन् ।
अनडाहो अनडाहः । अनडाहं अनडाहो अनडुहः अनडुहा ।

१८३ । सस्ध्वस्वस्वनडुहां दङ् फे ।

सस् ध्वस् वसु-अनडुहा ६॥, दङ् १।, फे ७।

एषां दङ् स्यात् फे परे अडावितो । अनडुङ्गाम् इत्यादि ।

१८४ । श्वेतवाहवयाजुकथशाम्पुगोडाशं

डम् ।

श्वेतवाह पुगोडाशा ६॥, डम् ३। १।

एषामन्तस्य डम् स्यात् फे परे, डडावितो ।

१८५ । अत्वसोऽधोः सौ र्घोऽधौ ।

अत्-अस ६।, अधो ६।, सौ ७।, र्घ १।, अधौ ७।

अत्वन्तस्यासन्तस्य च र्घः स्यात् अधौ सौ परे, न तु धो ।

श्वेतवा ।

अनडुहचतुरोरनुहत्तावपि चतुरी हकाराभावादनडुह एवेत्यर्थः ॥ १८२ ॥

सस्ध्वस्वसना सस्य ऋप्भसीरित्यनेनैव दत्ते सिद्धे किमनेनेति चेन्न दान्तादा-
न्विषयस्य ऋप्भसीरित्यस्य दान्तमात्रविषयेण सीर्वि फे इत्यनेन बाधितत्वादिस-
र्गापत्ते स्तन्स ध्वन्स एतयोः क्तिपि नलोपि सत् सङ्गा ध्वत् ध्वङ्गाम् । वसुरिति
कसुप्रत्ययः । विङ्गत् कुल विङ्गङ्गाम् अन्यत्र सुवस्तेः क्तिपि सुव सुवोभ्यामित्यादौ
न स्यात् ॥ १८३ ॥

पुगोडीभ्यो डम् इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ डसङ् विधानं डिच्चादन्तस्य स्थाने जातत्वेन
डसङो लिङ्गभाजित्वार्थम् । तेन श्वेतवाहादीनामसन्तत्वादत्वसोऽधोः साविति
दीर्घः स्यात् । नच तत् सूत्रे असन्तलिङ्गत्व कथं वक्ष्यामीति वाच्यम् । दन्त्य-
शिसौ सचेति दन्त्यस इत्यादावपि दीर्घापत्ते । अत्र भिन्नस्य दन्त्यसकारस्य
अकारेण असन्तत्व नास्तीत्यर्थः ॥ १८४ ॥

अतश्च अस्च अत्वस् तस्य । अत्वन्तस्य यथा श्रीमान् धनवान् मघवान् युष्म-

१८६ । डस्डो धौ वा ।

डस्ड ६।, धौ ७, वा १। ।

डस्डो धौ परे धौ वा स्यात् । हे श्वेतवाः हे श्वेतवः ।
 श्वेतवाहौ श्वेतवाहः, श्वेतवाहं श्वेतवाहौ श्वेतौहः श्वेतवाहः,
 श्वेतौहा श्वेतवाहा श्वेतवोभ्याम् इत्यादि । [१११] किलादिति
 ष । तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः, तुरासाहं तुरा-
 माहौ तुरामाहः, तुरामाहा तुराषाड्भ्याम् इत्यादि । चत्वारः
 चतुरः, चतुर्भिः चतुर्भ्यः चतुर्भ्य [११०] नुमाम इति चतुर्णाम् ।

१८७ । रडो विः सुपि ।

रड ६।, वि १।, सुपि ७। ।

रडो वि स्यात् सुपि परे नत्वन्त्यरेफस्य । चतुर्षु । प्रियचत्वाः,
 हे प्रियचत्व, प्रियचत्वारौ प्रियचत्वारः, प्रियचत्वारं प्रिय-
 चत्वारौ प्रियचतुर, प्रियचतुरा प्रियचतुर्भ्याम् इत्यादि ।

दर्थं भवत् शब्दस्य भवान् । अत्वन्त्यस्य किं भवन् कुर्वन् इति श्वन्त्यस्य न स्यात् ।
 अधो किं सुव ॥ १८५ ॥

असन्तत्वादीर्घस्य धौपरे निषेधादप्राप्तौ विभाषा । हीदीभाविति ढले
 शासवस घससाढाच्चेति पृथक् ग्रहणाद्विनिताभावेऽपि षत्वम् । ढलाभावे तु
 तुरासाहौ इत्यादौ षत्व न स्यात् ॥ १८६ ॥

सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय ज्ञापकाय विकल्पाय वा इति स्वरसात् । सुपि परे
 स्त्रीर्वि, फे इत्यनेन रेफस्य विसर्गो भवन् रड एव स्यान्नत्वन्त्यरेफस्य इत्यर्थः । तेन
 चतुर्षु गौर्षु धूर्षु इत्यादौ विसर्गो न स्यात् । रडस्य पिपटीःषु सुपीषु सुतूषु
 स'जूषु अह'सु इत्यादौ विसर्गो स्यादेव । राजा इत्यत्र आदौ नस्य लुपि तदाद्य-
 विधेर्निषेधाद्दीर्घो न स्यादित्याशङ्क्याह नसवमहन्न इत्यादिर्घले नीलुविति पूर्वं प्रकृते-
 पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गतमिति न्यायान्नकार लोपमपेक्ष्य अन्तरङ्गतत्वाद्बलवती दीर्घस्यै-
 वादौ प्रातिस्तौ नकारलुबित्यभिप्रायः । ननु अन्तरङ्गत्वाद्बलवती नकारलोपस्य
 प्राथमिकत्वे ह्रस्वत्वाभावात् सेर्लोपाभावे विसर्गापत्तिरिति चेन्न सर्वविधिभ्यो लोप-
 विधिर्बलवान् इति न्यायेन प्रत्ययनिमित्तककात्यायत् प्रागेव प्रत्ययलोपात् प्रत्यय-

[१६४] नमस्महन्न इतिघत्वे [११८] नो लुप् । राजा हे राजन्
राजानौ राजानः, राजानं राजानौ । [११७] अनोऽस्त्रोपः । राज्ञः,
राज्ञा राजभ्याम् इत्यादि । डौ । राज्ञि राजनि । [११७] अम्-
वस्यादित्युक्तेः । ब्रह्मणः यज्वनः इत्यादि । शेषं राजवत् ।

१८८ । हन्पूषार्यमेनाऽधी सौ शौ र्घः ।

हन् प्रषाध्यमेन ६।, अधौ ७।, सौ ७।, शौ ७।, र्घ १। ।

एषां र्घः स्यात् अधौ सौ परे, शौ च । वृत्रहा, हे वृत्रहन्,
वृत्रहणौ वृत्रहणः, वृत्रहणं वृत्रहणी ।

१८९ । हनो क्लो घ्नो न णः ।

हन. ६।, क्ल ६।, घ्न १।, न १।, ण १। ।

हन. स्थाने जातस्य क्लस्य घ्नः स्यात् । तस्य च णो न
स्यात् । वृत्रघ्नः, वृत्रघ्ना वृत्रहभ्याम् इत्यादि । एवं पूषन् अर्थ्य-
मन् शार्ङ्गिन् यशस्विन् प्रभृतयः ।

निमित्तककाय्यानन्तरं प्रत्ययं लोप्यं त्यलोपि त्यलक्षणमिति न्यायस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
न च तर्हि य. स' पन्था इत्यादावपि निर्विसर्गापत्तिरिति वाच्यं लोपस्वरार्द-
शयो स्वरार्देशो विधिर्वैलवानिति न्यायादादौ टेरकारादेः प्राप्ताः सिलोपप्रसङ्गा-
भावात् । न च तथापि यत् तत् किमित्यादावप्यादौ टेरकारोऽस्ति वाच्यं
स्यमोर्लुप्तिवधानात् । यस्य लुक् क्रियते तन्निमित्तककायस्यादावुत्पत्तौ लुक्करण-
स्यैव वैयर्थ्यापत्तिरिति ॥ १८७ ॥

' इति हन्धातु सम्बन्धि एव ग्रहणं तेन ग्रीहानौ दीघाहानौ इत्यादीनां
भालन्तरसाधितानां नमस्महन्न इत्यनेन दीर्घः स्यादेव । वृत्रहा पूषा अर्थ्यमा ।
इति प्रत्ययस्तेन तदन्तस्य ग्रहणम् । धनयाही इत्यन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तानाञ्च ग्रहणम्
अधिकतनुं प्रविष्टं न च तद्वानिरिति न्यायात् तेन मेषावी गौमी वातकी बाम्नी ।
एषा मान्तात् नमस्महन्न इत्यनेन स्यादिपञ्चके प्रातव्यस्य दीर्घस्य नियमोऽयम् ।
तेन वृत्रहणौ पूषणौ अर्थ्यमणौ इत्यादिषु न स्यात् ॥ १८८ ॥

हन इति हन्धातुसम्बन्धिनी क्लस्यैवैत्यर्थः । तेन अक्ल पूवक्ल इत्यादौ न
स्यात् ॥ १८९ ॥

१८० । पूष्णो डिर्डिवा ।

पूष्ण ३।, डि १।, डि १।, वा १। ।

पूष्णि पूषणि पूषि ।

१८१ । मघानस्तुङ् वा क्तिष्योः ।

मघोन ६।, तुङ् ११।, वा ११। क्तिष्यो ७। ।

मघवन् शब्दस्य तुङ् वा स्यात् तौ पौ च परे, उडावितौ ।

१८२ । त्रिदचोऽहेर्नुण् घौ ।

उ ऋ-इत्-अच. ६। अहे ६।, नुण् ११।, घौ ७। ।

उकारित ऋकारितो ऽचश्च नुण् स्यात् घौ परे न तु हेः ।

पूषीति कश्चिन्न मन्यते ॥ १८० ॥

डिलान्नकारस्य स्थाने “अर्थ नानार्थशब्दानां यथाकार्यं वर्द्धुध.” इति वचनादत्र तुङागम एव सूच्यते न तु सवर्णो गृह्यत इति । पौ माघवत माघवत्ये माघवती । तौ परे विहितत्वात् समासिकेर्लुकि ल्यलोपे ल्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न तवेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् मघवती भक्ति मघवद्भक्तिरित्यादि स्यादिति केचित् । अतएव मघवद्वलज्जानिदानमिति दुर्गसिद्धतम् । वा यङ्गमुत्तरव वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १८१ ॥

उश्च ऋश्च वरौ तावितौ यथोक्तौ त्रितौ च अश्च त्रिदच् तस्य । उकारितो यथा विद्वान् मघवान् भवान् ग्रीमान् ज्ञानवान् । ऋकारितो यथा भवन् अदन् दीव्यन् भविष्यन् इत्यादि । अच इति । अन्चुगति पूजनयोरित्यस्य गतावधं किपि लुप्तनकारस्य यङ्गम् । तेन प्राङ् प्राच् इत्यादि अन्यत्र वक्तृ इत्यादि^१ अहेरिति । नहि अहि तस्मात् । अहेरिति पञ्चम्यन्तम् । नञ इह अल्यार्थ एव । तेनायमर्थः । हे परस्य शतन्तस्यैव नुण् न स्यात् । अन्यस्य तु स्यादेवेति । यथा ददत् दधत् पापचत् बीभुवत् जञ्चत् जायदित्यादि । बुभूषन् चिकीर्षन्नित्यादौ तु लोपीऽतोऽदचोरित्यनेन कृतस्य शपोलीपस्य स्थानिवत्त्वात् हे. परत्वाभावे नुण् स्यात् एव । न च दददित्यादावपि लुगदभ्योऽप इत्यङ्गेन कृतस्कारलोपस्य स्थानिवत्त्वात् नुणापत्तिरिति वाच्यम् । लोपीऽलोमाङीरिति लोपीऽतोऽदचोरिति ह्रस्वालोपीऽशितौत्तेभ्योऽन्यस्येण कृतस्य अकार

१८३ । स्यान्तस्यारात् लुप् फ ।

स्यान्तस्य ६।, अरात् ५।, लुप् ११।, फे ७। ।

स्यस्यान्तस्य लुप् स्यात् फे परे, न तु रात्परस्य । मघवान्
मघवा, हे मघवन्. मघवन्तौ मघवानौ, मघवन्तः मघवानः,
मघवन्तं मघवान्, मघवन्तौ मघवानौ ।

१८४ । श्वयुवमघोनामुर्वोऽते पौ ।

श्वयुवमघोना ६॥, उ १।, व, ६।, अते ७, पौ ७ ।

एषां वशब्दस्य उ. स्यात् पौ परे, न तु ते । मघवतः
मघोनः, मघवता मघोना, मघवद्ग्रां मघवभ्याम् इत्यादि ।
शुन शुना । यूनः यूना । शेषं राजवत् । अर्वा हे अर्वन् ।

लोपस्य स्थानवत्त्वान्नौकारात् । अस्य बीज सक्रीडलोपोऽच्यञ्च इत्यञ्च दृश्यम् ।
इं परस्य शब्दानादन्यस्य तु दट्टिवान् जजाग्वान् जग्मिवान् जगन्वान् वावदित्यन्
इत्यादौ नुष् स्यादेव ॥ १८२ ॥

स्यस्यान्त स्यान्त तस्य । लुप्करणात् वज्रमाचष्टे इति जौटिलोपे क्तिपि
जंलोपे वज्र इति लिङ्गात् सौ अनेन रेफस्य लुपि जकारस्य चूडिति कुङ् न
स्यात् । तेन वज्र वज्री वज्रभ्यामित्यादि । मघवानिति नस्य तुडि अत्वसीधो
रिति दीर्घं उदित्वाद्गुणि स्यान्तस्य लुप् । पिपलादिशब्दानां सयोगान्तस्य लुपि
सन्धिलुप्येव न सन्धिरिति वचनादेव भूपभूसीरित्यनेन चपे जवे च पिपक् पिपग्
इत्यादि सिद्धम् । सञ्ज्यायसूत्र कार्यं सन्धिरिति सन्धिलक्षणात् अरादिति कि
जर्कं उर्गभ्याम् । ननु पुसीऽर्थं पुसर्थं इत्यादौ । दान्तत्वाङ्गिरामप्राप्तौ यथा
सयोगान्तलोपस्तथा नयम्भ इत्यादावपि यकारादिलोपोऽस्तु इति चेन्न अस्य वध्यर्थ
इत्यादि ज्ञापकादत्र सन्धिजातेतरसयोगान्तस्यैव यङ्गणात् । न च आदेशानां
विधानसामर्थ्यादेव लोपो न स्यादिति वाच्यम् । सत्या बध्वा पित्रा पठितगन्ता
इत्यादावदान्ते तेषां सार्थकत्वात् अत एनृपा नलुग्वा इत्यादिवत् स्यान्तलुप् इत्येक
पदं नैवेष्टिसिद्धौ स्थानस्येति भिन्नपद ज्ञापयति । राष्ट्रं लोप, स्यादिति । तेन
चिकीर्षु इत्यादि सिद्धम् ॥ १८२ ॥

अनृच युवन्च ~~मघवन्तौ~~ तेषां मघवन्तमित्ति निदेशात् नान्तपक्षे

१८५ । अर्वणोऽनञ् स्तुङ् ल्येऽसौ तु ।

अर्वण ६।, अनञ् ६।, तुङ् १। ल्ये अ, असौ ७, तु १। ।

नञ्वर्जस्यार्वणो नस्य तुङ् स्यादसौ ल्ये परे । अर्वन्तौ अर्वन्तः, अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वन्तः, अर्वता अर्वङ्गाम् इत्यादि । अनञः किम् । अनर्वा हे अनर्वन्, अनर्वाणौ अनर्वाणः इत्यादि । शेष यज्ववत् ।

१८६ । पथिमथ्यृभुक्तां थितोर्नमौ घौ ।

पथि-मथि ऋभुक्ता ६॥, थ इतो. ६॥, नमौ १॥, घौ ७ ।

पथिन् मथिन् ऋभुक्त्विन् एषां थस्य नम् स्यात् इकारस्य चाकारः घौ परे ।

१८७ । टेरा सौ ।

टे ६।, आ १।, सौ ७ ।

पथ्यादीनां टेरा स्यात् सौ परे । पथ्या. पथ्यानौ पथ्यानः, पथ्यानं पथ्यानौ ।

एवाय विधिः । तेन मघवत् इत्यादौ न स्यात् । अते तद्धितभिन्ने पौ । यथा शुन. यूनः मघोनः शुनी यूनी मघोनी । तद्धिते तु श्रौवन यौवन माघवनम् । गौणेऽप्येवम् । धृतशुन बहुयून, दृष्टमघोन ॥ १८४ ॥

नास्ति नञ् यव सोऽनञ् तस्य । प्रत्यये यथा अर्वन्तौ अर्वन्तौ आर्वन्त आर्वन्तम् अर्वन्तमिच्छति अर्वन्त्यति अर्वन्वाचरति अर्वन्त्यते इत्यादि । सहस्र दृग्वर्गवर्ग इत्यादौ प्रत्ययाभावात् स्यात् । दुर्गसिंहसु समासेऽपि तुङविधाय अर्वन्तं मतः अर्वन्त अर्वन्तमनित्युदाजहार । स्वमते तु क्लृप्त्युक्ते चेति क्लृप्त्युक्ते ल्यलोपे ल्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न तत्रेति निषेधेऽपि नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् तत्समाधानीयम् । गौणेऽपि अनर्वन्तम् इति केचित् ॥ १८५ ॥

पथिन्च मथिन्च ऋभुक्त्विन्च तेषाम् । यच्च इञ् थितौ तयोः । नम्ध अथ नमौ ॥ १८६ ॥

सौपरे पूर्वेषु थस्य नमि इकारस्य चाकारे पथ्यन्निति स्थिते राजतिवदादौ

१८८ । लोपोऽचा घौ ।

लोप १, अचि ७, अघौ ७ ।

पथादीनां टेलीपः स्यात् अघावचि परे । पथः पथा ।
पथिभ्याम् इत्यादि । एवं मय्या ऋभुच्चाः । [१३१] उति-
मख्याण इति पञ्च पञ्च पञ्चभिः पञ्चभ्यः पञ्चभ्यः ।

१८९ । नो नामि र्घः ।

न ६, नामि ७, र्घ १ ।

नान्तस्य नामि परे र्घः स्यात् । पञ्चानां पञ्चसु ।

२०० । वाष्टनो जसशसो डौः ।

वा ११, अष्टन ५, जसशसो ६, डौ १ ।

अष्टनः परयो जसशसो डौः स्यात् वा, उ इत् । अष्टौ अष्ट,
अष्टौ अष्ट ।

सिलोपे ततो नलोपे पथ्येति निर्विसर्गमेव रूपं स्यात् । एव सन्बोधने दीर्घं
नकारलोपयोऽप्राप्तौ न पथ्यन्नित्यनित्यमपि स्यादिति अतष्टेरासाविति विधानम् ।
इदानीन्तु लोपस्वरदेशयोः स्वरदेशो विधिर्वलवानिति न्यायादादौ टेरकारं
नसुपरत्वाभावात् सेलीपाभावे विसर्गं पथ्या हे पथ्या ॥ १८७ ॥

न च लोपोऽचीतिरुक्तेऽपि पथिमथ्यभुच्चाभिति विशेषविधिना बाधितत्वादप-
रच एव प्राप्तौ अघाविति न वाच्यं यादृग्चातीयस्य विप्रतिषेधो विधिरपि तादृज्
जातीयस्येति न्यायात् घिवर्जनेन स्यादेरच एव प्राप्तव्यत्वात् । तेन पथोऽन्तः पथ्यन्त
इत्यादौ न प्रसङ्गः । नवा तर्हि लोपः पौ इत्यनेनापीष्टसिद्धिरिति वाच्यं स्त्रिया
नान्तत्वादीपि अतिमथिनी अतिऋभुच्छिणी इत्येतापि टिलीपप्रसक्ते कौर्वे तु अति-
मथौ अतिऋभुच्ची कुल्ले इत्यत्र टिलीपः स्यादेव । जसशसोन्तु अतिपथ्यानि
अतिऋभुच्चाणि कुलानि ॥ १८८ ॥

स्वसम्बन्धिनकारिण सहित आम् भाम् तस्मिन् । तेन यज्वना दग्धिना-
मित्यादौ न प्रसङ्गः पञ्चानामिति आमी तुमागमे अन्तरङ्गत्वादादावनेन दीर्घं
तुमागमस्यासम्बन्धेन फलाग्रीलुप् फेधाविति नस्य लुप् ॥ १८९ ॥

डौ इत्यस्याप्राप्तिपक्षे तु दल्वत्त्वादादौ जसशसोर्लुकि कृते लुकि न तवेति
निषेधात् डाक्तौ वेति डा न स्यात् ॥ २०० ॥

२०१ । डा तौ वा ।

डा ।१।, तौ ७, वा ।१। ।

अष्टनो डा स्यात् वा तौ परे, ड इत् । अष्टाभिः अष्टभिः
अष्टाभ्यः अष्टभ्यः, अष्टाभ्य अष्टभ्यः, अष्टानाम्, अष्टासु अष्टसु ।

२०२ । धोर्मो नः फस्वि ।

धोः ६।, म. ६।, न १।, फस्वि ७ ।

धोर्मस्य नः स्यात् फे मे वे च परे । प्रशान् प्रशामौ
प्रशामः, प्रशामं प्रशामौ प्रशान्भ्याम् इत्यादि ।

२०३ । इदमोऽयमियं पुंस्त्रियोः सौ ।

इदमः ६।, अयम्-इयम् ।१॥, पु स्त्रियो. ७॥, सौ १। ।

इदमः पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गयोः क्रमेणायमियमौ स्तः सौ परे ।

अयम् ।

२०४ । दामोऽदसश्च तौ ।

द. ६।, म. १।, अदस ६।, च ।१।, तौ ७ ।

इदमो ऽदसश्च दस्य मः स्यात् तौ परे । इमौ, इमे इमम्
इमौ इमान् ।

वा ग्रहण वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अष्टानामिति आदौ नुमागमे डादेशः ।
सदभावपक्षे तु दीर्घो नकारलोपश्च ॥ २०१ ॥

स्यादीयद्दसस्यैव फलेन वमोरप्राप्ते पृथग्वचनम् । फे प्रशान् प्रशान्भ्या
दान्तवत् समीति दान्तत्वान्नानुस्वारः । वमोस्तु जङ्गन्मि जङ्गन्त्व. जङ्गन्म' जग
न्वान् ॥ २०२ ॥

अयम् च इयम् च अयमियम् इति लुप्तप्रथमादिवचनान्त पुस्त्रियोरित्यनेन
यथासंख्यार्थम् ॥ २०३ ॥

अस्य पुत्र. इदपुत्रः असुष्य कन्या अद.कन्या इत्यादौ कौर्लुकि क्लिकिन तवेति
निषेधान्नादेशः ॥ २०४ ॥

२०५ । टौसीदमोऽनकोऽनः ।

टा औसि ७, इदम ६, अनक ६, अन १ ।

अनक इदमः टौसीः परयोरनः स्यात् । अनन ।

२०६ । सभ्यः ।

सभि ७, अ १ ।

अनक इदमः अ स्यात् मे भे च परे । [१०८] आत्तिम-
भवि । आभ्याम् ।

२०७ । भिम् भिसोऽदसश्च ।

भिस् १, भिस ६, अदस ५, च १ ।

अनक इदमोऽदसश्च परस्य भिसो भिसेव स्यात् नत्वैस् ।
[१०८] व्वे सभ्ये । एभिः । [१३३] टेरत्वे । [२-४] दस्य
मत्वे । [११२] डे स्मै पश्चात् [२-६] अः । अस्मै आभ्याम्
एभ्य, अस्मात् आभ्याम् एभ्य, अस्य अनयोः एषाम्, अस्मिन्
अनयोः एषु । अनक. किम् ।

नास्ति अक् यस्य सीऽनक् तस्य अदसी निवृत्त्यर्थमिदमी ग्रहणम् ॥ २०५ ॥

सच भच स्म तस्मिन् । अत्र मण्डूकश्रुत्याक्तावित्यनुवर्तते । तेन विभक्त्यव-
यवसमर्थोरित्यर्थः । ततश्च अस्य सिद्धिः, इदसिद्धिः, अस्य भद्र इदंभद्र इत्यादी-
न प्रसङ्गः । अत्र अनक इति नञोऽप्यर्थत्वात् । अनूक्तौ सभयो, परयोरिमक-
स्यापि अ आदेशः, यथा इमकश्चै धन देहि अथ अस्मै भूमि देहि इमकाभ्या-
वेदोऽधीत, अथ आभ्या तर्कोऽधीत अकोऽप्राप्तिपक्षः, एवेष्टसिद्धौ इद वचनम्
अनूक्तौ सभयोः परयोरिमकप्रयोगनिषेधार्थम् ॥ २०६ ॥

अत्र अनक इति विशेषणमदसीऽपि अनग्भ्यामिदमदीभ्या परस्य भिसोभिसेव
स्यात् तद्वेषणावस्थितः स्यादित्यर्थः । तेन असुकरिति सिद्धम् । अत्र नैसदशेत्य-
नेनापीष्टसिद्धौ गौरव ज्ञापयति कदाचिदैस् स्याच्च । तेन इमैर्गुणैः सप्तर्षयः स्वर्ग-
गता इत्यादि सिद्धम् ॥ २०७ ॥

२०८ । त्यादिव्यासभोस्त्तिस्त्रिस्त्रिर्वाक् प्राक्-
टैर्यकदश्च ।

त्यादि-स्त्रि ६।, वा १। अक् १२।, प्राक् १२।, टै ५।, व्यक् १२।, द १।, च १२।

त्याद्यन्तस्य व्यस्य स-भ ओस्-वर्ज-त्त्यन्त-स्त्रे स्त्रे च टै पूर्वाऽक्
स्यात् वा, व्यकस्य दश्च । इमकेन इमकाभ्याम् इमकैः इत्यादि ।

२०९ । द्वीटौ सीदैतयोरेनोऽनूक्तौ ।

द्वी-टा आसि ७।, इदैतयो ६॥, एन १।, अनूक्तौ ७।

द्वां टौसीश्च परत इदमेतदोरिदैतयोरेनः स्यात् उक्तस्य
पथादुक्तौ ।

सच भव ओस् च ते सभोसः । न विद्यन्ते सभोसी यत् सीऽसभोस्
असभोस् क्तिर्यस्यात् सीऽसभोस् क्तिः । स चासी क्षिप्ति असभोसक्तिक्षिः । पश्चात्
त्यादिश्च व्यञ्च असभोसक्तिक्षिप्ति क्षिप्ति तस्य । यथा भवतकि भवतक जीव-
तकात् स्वकः । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया सामिलर्द्धे जुगुप्सने इत्यमरीक्तस्य
सामि इत्यव्ययस्य न स्यादिति । सामि भुङ्क्ते सामि पश्यति । उच्चकै प्रक
परका । असभोसक्तिस्त्रे सर्वेणक इयक यत्रक तत्रक युष्माकक स्त्रेस्तु सर्वकेण
सर्वकत । पक्षे भवति भवत इत्यादि । सभ ओस् त्त्यन्तस्त्रेर्वर्जनात् सर्वस्मै
सर्वाभ्यका सर्वयको सर्वेषकु इत्याद्यपप्रयोगा न स्युः । सभ ओस्विभक्त्युत्पत्तेः
पूर्वन्तु सर्वकस्मै सर्वकाभ्या सर्वकयो सर्वकेषु इत्यादयः स्युरेव । विभक्त्युत्पत्ते
पूर्वमकिकृते पुनर्विभक्त्यन्तस्य अक् न स्यात् । तेन सर्वकेणक इत्याद्यपप्रयोगा न
स्युः । कृपाया निन्दने ज्ञाने नीतौ दानेन मानिति । प्रायोऽग्वान्यस्वरान् पूर्व-
सर्वनाम तिङव्ययादिति प्राञ्च । क्रमेणीदाहरणानि । ह्रासकस्त्वम् । पापी-
ऽहकम् । जल्पसकि । गोपायके कुलायुषी । उच्चकैर्ददाति । ऋस्त्राल्य-
ल्यथिश्च । ऋस्त्रेनाल्येन वा लया लयका । अवस्त्रेपणे च । लयका पुत्रेण
सा गर्विता । व्यकस्येति । अव्ययस्य टै पूर्वे अकि जाते अव्ययान्तकारस्य
दकारः स्यादित्यर्थः । यथा घिक् घकित् ॥ २०८ ॥

इदं एतश्च इदैतौ तथी । अनुपश्चादुक्तिः अनूक्तिः तस्याम् । टैरकार-
स्यावश्यकलेऽपि इदमेतदोरिदैतयोरिति विशेषाभिधानं कथमिति चेन्न । नपु सके
अभोऽनुक्ति लुकि न तवेति निषेधात् टैरलाभावे एनत् पुण्यम् एनत् फल पश्य

इमं विद्धि हरिर्भक्तं विद्वत्प्रथेनं शिवार्चकम् ।

इमाविमान् वित्तं शैवानिनावेनांस्तु वैष्णवान् ॥

अनेन पूजितः कृष्णो ऽथैनेन गिरिशोऽर्चितः ।

अनयोः केशवः स्वामी शिवः स्वामी अथैनयोः ॥

[१३३] त्वदां टेरः कौ। कः कौ के इत्यादि। [१७७] भभान्त-

स्येति वक्ष्य भः। भुत् भुद् बुधौ बुधः, बुधा भुङ्गाम् इत्यादि।

२१०। युजिरोऽसे नुण् धौ ।

युजिर् ६।, असे ७।, नुण् ११।, धौ ७।

युजिरो युज्शब्दस्य नुण् स्यात् धौ परे, न तु से ।

इत्यादौ मकारदकारयोः स्थितयेऽवश्यवक्तव्यत्वात् । किञ्च इदैतयोरीनादेश विधानसामर्थ्यात् लुकि न तवेति निषेधेऽपि एनादेशः स्यात् इति । यथा विभक्त्या उक्तिस्तथैव यदि पुनरुक्तिः स्यात्तैवादेशः स्यादिति । तेन अयं गुरु इमं प्रणम इत्यादौ न स्यात् । एव एकाधिकरण एव स्यात् तेन इमं गुरु प्रणम इमं शिव पूजय इत्यादौ न स्यात् । एन इति प्रकृत्यन्तरमप्यस्ति । तेन कण्ठ्यमानेन कट कटाचिद्व्यतिरेकोन्मथिता लगस्य । अथैनमद्रेस्तनया शुशोच इति रघु । विद्यामथेन विजया जयाञ्च रचोगण चिद्भुमविचितात्मा इति भक्तिः । जहातु नेन कथमर्थसिद्धिं सशय कर्णादिषु तिष्ठते य इति भारवि । इमं विद्धीत्यादि । हे साधो इमं जनं हरिर्भक्तं विद्धि इत्युक्तिः, अथ एनं शिवार्चकं विद्धीति पश्चादुक्तिः । हे साधव इमौ इमान् शैवान् वित्तं इत्युक्तिः एनौ एनान् वैष्णवान् वित्तेति पश्चादुक्तिः । अथ एनौ एनानित्युभयोर्विशेष्ययोरेकं विशेषणं वैष्णवानिति बहुवचनान्तमुक्तवता आचार्येण नानालिङ्गानां नानावचनान्तानां विशेष्याणामेकं विशेषणं परस्यैव लिङ्गं सख्याञ्च भजतौति सूचितम् । अतएव क्रमदीश्वरोऽपि क्वचिद्विभक्त्यविभक्त्योरिति सूत्रं कृत्वा स्त्रियो धनं सुतौ जातौ इत्याहृतवान् । अनेन कृष्णः पूजित इत्युक्तिः, अथ एनेन गिरिशोऽर्चित इति पश्चादुक्तिः । केशवः, अनयोः स्वामी इत्युक्तिः । अथ शिवः, अनयोः स्वामीति पश्चादुक्तिः । अथ अनयोरिति एनयोरिति च षष्ठीसप्तम्यन्तं बोध्यम् । स्वामि-शब्देन योगे स्वामीश्वराधिपतीत्यादिना षष्ठी सप्तम्योर्विधानात् । क इत्यादि । लोपस्वरादेशयोः स्वरादेशो विधिबलवानिति न्यायादादौ टेरत्वे सेर्विसर्गे ॥२०६॥

धौ परे घातीरसम्भवात् क्तिबन्तस्येत्यर्थः ॥ २१० ॥

२११ । चूड्-क्रुड्-युड्-स्रग्-दिगस्रगृत्विक्-
दधृक्-टक्-स्पृक्-स्रगृणिहं कुड् भौ ।

चूड्-उणिह्वा ६॥, कुड् । ११, भौ ७ ।

चवर्गान्तानामच्चादीनाञ्च कुड् स्यात् भौ परे । [५०] मूर्नु-
र्भस्यदान्ते [५१] । जपे जमोः । [१८३] । स्यान्तस्यारात्
लुप् फे । युड् युञ्जौ युञ्जः, युञ्जं युञ्जौ युजः, युजा युग्भ्याम्
इत्यादि । असे किम् ?—सयुक् सयुजौ सयुजः इत्यादि ।
युजिरः किम् । युक् समाधिमान् । अञ्च क्रुञ्च युजामेव
प्राक् कुड् पृथक् ग्रहणात् । तेन खन् खञ्जौ खञ्जः इत्यादि ।
[१५४] शच्छजिति षड् । [१५५] । षोडः फे । राट् राड् राजौ
राजः । एवं विभ्राट् देवेट् परित्राट् विश्वसृट् । परिसृट् ।

युञ्च अञ्च कुञ्च युञ्जच सञ्च दिश्च असञ्च ऋत्विञ्च दधृष्व
दृश् स्पृश् स्रश् ऊणिह्व ते तेषाम् । चवर्गं सचेह धात्ववयव एव । तेन
वहच् वह्वज्भ्या बह्वनञ् बह्वनञ्भ्याम् इत्यादौ न स्यात् । युञ् शब्दस्य युजिरी
ऽमेनुन्निति नुष्कृते युनज् इति रूपं अन्च कुन्च युञ्ज ण्षा चवर्गान्तत्वेनैव प्राप्नो-
त्यथक् ग्रहणं नियमार्थम् । नियमस्य ण्षामेव सयोगान्तलोपादादौ कुडि न-
स्यानुस्वारे तस्य च ङ्कारे जाते स्यान्तस्य लुप् स्यात् । अन्येषां सयुक्त चवर्ग-
न्तानान्तु फे परे आदौ सयोगान्तलुप् इति । तेन खजि पाङ्गुल्ये क्षिपि । खन्
खञ्जौ खञ्जः गुजि कूजने गुन् गुञ्जो गुञ्जः इत्यादि सञ्च असञ्च ऋत्विञ् ण्षा
चवर्गान्तत्वेऽपि शकृजिति षड् बाधनार्थम् । ऊणिह्व इति ऊर्द्धं स्निह्यतीति क्षिपि
मुह्यादिविहितषडोऽप्राप्तिपक्षे ह्रीदोभावित्यस्य बाधनार्थम् । कुडिति ।
कु. कवर्गं “अर्थं नानार्थशब्दानां यथा कार्यं वदेद्बुधः” इति वचनात् सघीनस्तु
ङ्वेत्यत्र अर्वाणोऽनञ् इत्यत्र च यथा तुङा नृणागम एव सूच्यते न तु सवर्णौ
गृह्यते तथात्र कुङा चुस्थानजातत्वात् सवर्ण एव गृह्यते न तु नृणागमः सूच्यते
इति । धात्ववयवकारस्यासम्भवेन ककारस्यापि शकृजिति बाधितत्वेन च जि
भ इत्येषा स्थाने कगच इत्येते स्फुरित्यर्थः यथा वचनौ वाक् उक्तिः भज्जौ मुखभाक्
भक्ति जर्भश्च जर्क जर्क्ति चवर्गसाहचर्योऽन्येषामपि कगच ण्षामन्यतम एव

२१२ । विश्वराजोऽदा ।

विश्वराज ६।, अत ११।, आ ११।

विश्वराजोऽकारस्य आ स्यात् भौ परे । विश्वाराट् विश्वा-
राड् विश्वराजौ विश्वराजः ।

२१३ । स्यादेः सो लोपः कोऽषट्ठन्यरचः ।

स्यादे ६।, स ६।, लोपः १।, कः ६।, अषट्ठन्यरच ६।

स्यादौ स्थितस्य मस्य लोपः स्यात् भौ परे । कस्य च न तु
षट्ठाभ्यामन्यस्य स्थाने जातस्य रचश्च । भट् भड् । [६४] ।
भपभमोरिति सस्य दः । [४६] । स्तुष्टुभिश्चशदिति । भृजौ
भृजः इत्यादि । ऊर्क् ऊर्ग ऊर्जौ ऊर्जः इत्यादि । ऋत्विक्
ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः इत्यादि । अवयाः हे अवयाः हे
अवयः अवयाजौ अवयाजः, अवयोभ्याम् इत्यादि ।

रामानन्दकाशीशरौ तु कङ् इत्युकारशून्य मला रुप्रभुनादिसाधनाय क्तवत्वो-
क्तस्य नत्वे जस्य ग इति सूत्रं कल्पयत । वस्तुतस्तु रुप्रभुश्च इत्यादौ निरवकाश-
त्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ वृडित्यादिना नकारस्य गकारे पश्चात्तकारस्य नकारः ।
भौ इति चवगार्थमेव अन्येषां लिङ्गानामेव ग्रहणात् फे परे इत्यर्थः । तथाहि
अक्ष क्रुच्च युञ् एषा घातुले चवर्गान्तत्वेन कुडि अक्ति, क्रुक्ति युक्तिरित्यादि
स्यादेव । सज् असृज् ऋत्विज् दष्टृष् उणिङ् पञ्चानां घातुलासम्भवः । दिश्
दृश् स्पृश् सृश् इति तालव्यान्तानां चतुर्णां घातुले सम्भवत्यपि लिङ्गमध्यपाठात्
लिङ्गानामेव ग्रहणम् । तेन दिष्ट दृष्ट स्पृष्ट सृष्ट इत्यादौ कुड् न स्यात् ।
विश्वसृज कुड् वा फे इति वक्तव्यम् । विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वसृगुभ्या विश्व-
सृङ्भ्याम् ॥ २११ ॥

भौ इत्यस्यानुवृत्तावपि अस्य घातुलासम्भवात् ह्रस्वविरामयोरेवेत्यर्थः ॥ २१२ ॥

स्व, सयोगः । स्व आदिष्यस्य स स्यादि तस्य । षञ्च ढञ्च षटौ ताभ्यामन्यः ।
तद्वा षट्ठन्यस्यायमित्तिष्ये, अणिलाङ्गुलरभावे षट्ठन्यसम्बन्धी इत्यर्थः । रच इति
रच घातु सम्बन्धी उपचारात् । षट्ठन्यस्य रच चेति समाहारेण न षट्ठन्यरच
अषट्ठन्यरच तस्य सयोगादि सस्य लोपी भौ परे । यथा भट् भड्भ्या सत्त्यति

२१४ । त्यदां तदोः सः सौ ।

त्यदा ६॥, तदो ६॥, सः १॥, सौ ७ ।

त्यदादीना तदयोः सः स्यात् सौ परे । स्यः ल्यौ ल्ये
इत्यादि सर्ववत् । एव तद् । एषः एतौ एते इत्यादि । [२०८]
ह्रीटौसौदैतयोरेनोऽनूक्ताविति प्रयोगस्तु इदम्वत् ।

अवभट् । स्यादे कस्य लोपो भौ परे । यथा तीष्टुमिच्छति तुतुचतीति क्तिपि ।
तुतुच् तुतुड्भ्याम् । लोटुमिच्छतीति क्तिपि लिङित् लिङित्भ्याम् । षट्सम्बन्धि
ककारवर्जनात् मोक्तुमिच्छतीति क्तिपि मुसुक् मुसुग्भ्या दोग्मुमिच्छतीति क्तिपि
दृष्टुक् दृष्टुग्भ्यामित्यादौ न स्यात् । रच वर्जनात् गा रचतीति क्तिपि गोरक्
गोरग्भ्याम् । जौमरास्तु रचधातोरपि ककार लुङ्गा गोरट् गोरड्भ्यामित्याहुः ।
एव रचवर्जनेन प्रकृतिककारस्यापि लोपप्राप्तौ काष्ठ तचतीति काष्ठतट् काष्ठ-
तड्भ्याम् । उच संचने समुट् मुसुड्भ्याम् इत्यादौ स्यादेव, ततश्च जातककाराणां
मध्ये षट्सम्बन्धौ ककारो लुप्यते । रचधातो ककार वर्जयित्वा प्रकृते, कका
रश्च लुप्यते इति निष्कर्षः । ननु षट्भिन्नवर्णसम्बन्धककारवर्जनेनाल खाष
वात षट्सम्बन्धिककारस्यैव लोप क्रियतामिति चेत् सत्य षट्सम्बन्धिककारस्य
लोपविधाने रचवर्जनमुन्मत्तप्रलापवद्भवतीति । एव षट्सम्बन्धिनो रचवर्जपक्षेऽप्येव
ककारस्य इत्यनेनाप्यतिगौरव स्यादिति । अतएव ककारमात्रस्य लोपप्रसक्तौ
षट्भिन्नवर्णसम्बन्धिनो रचश्च ककारस्य वर्जनं सङ्गच्छत । भट इति भस्जजौ
शपाकं क्तिपि गृहस्वपाद्योरिति जि, ऋत्विगिति ऋतौ यजतीति क्तिप् । ऊक इति
ऊर्जक जीवने क्तिपि ऊर्जपि रेफपरत्वात् सद्योयान्तलुप् । अवयवा इति अव-
यवजतौल्यवया निपातित ॥ २१३ ॥

बहुवचन गणार्धं त्यदादीनामित्यर्थः । सौ परे त्यदादीना टेरकारे कृते अव-
शिष्टौ भौ तकारादिकारौ तथी, स्थाने सः स्यादित्यर्थः । तेन त्यद् तदेतदा तका-
रस्य अदसो दकारस्येत्यर्थः । प्रयोगस्त्वित्त्वदिति । एत विद्धि ह्रस्वभक्त
विङ्गाद्यैर्न शिवार्चकम् । एतावेतान् वित्त शैवानेमावेनास्तु वैश्ववान् ॥ एतेन
पूजितं कृष्णोऽर्चनेन गिरिशोऽर्चितः । एतथी केशव स्वामी शिव, स्वामौ अथै-
नवोरिति ॥ २१४ ॥

२१५ । युष्मदस्मदो स्वाहौ युवावौ यूयवयौ
त्वन्मदौ तुभ्यमद्यौ तवममौ-सि-द्व-जस्-क्व-डे-
डस्सु ।

युष्मद् अस्मदौ ६॥, त्व-अहौ १॥, युव-आवौ १॥, यूय-वयौ १॥, त्वद-मदौ १॥,
तुभ्य-मद्यौ १॥, तव-ममौ १॥, सि-द्व-जस्-क्व डे डस्सु ७॥ ।

अनयोः क्रमादेते आदेशाः एषु परेषु क्रमात् स्युः ।

२१६ । डे ध्योर्मः ।

डे ध्यौ ६॥, म १ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य डे इत्यस्य घेश्च मः स्यात् । त्वम् अहम् ।

२१७ । सभमौष्वाड् ।

स भ अस् औषु ७॥, अड् । १ ।

युष्मदस्मदोराड् स्यात् से भे अमि औकारि च परे । युवाम्
आवाम्, यूय वयं, त्वां मा, युवाम् आवाम् ।

२१८ । शस्-भ्यस्-डसि-भ्यस्-डस्-सामां

न डभ्यम्-त-त-डाकमः ।

शस्-सामा ६॥, न-आकम १॥ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परेषामेषां स्थाने न-डभ्यम्-त-त ड-आकम्
एते क्रमात् स्युर्ड इत् । युष्मान् अस्मान् ।

लश्च अहश्च तौ युवश्च आवश्च तौ । यूयश्च वयश्च तौ त्वदश्च मदश्च तौ तुभ्यश्च
मद्यश्च तौ तवश्च ममश्च तौ । सिञ्च इञ्च जस्च क्वञ्च डे च डस्च तेषु । मुख्यत्वे
गौणत्वे चायं विधिः । यथा त्व अहम् अतित्वम् अत्यहम् ॥ २१५ ॥

एतदादिषु चतुर्षु सत्त्वेषु मुख्यत्वे गौणत्वे च युष्मदस्मदीप्तादादेशानाञ्च यद्वहम् ।
यथा युवाम् आवाम् अतियुवाम् अत्यावाम् ॥ २१६ ॥

भकारि आह्वरण भिस् ऐस् निवृत्त्यर्थं युष्माभिः अस्माभिः अतिलाभिः अति-
माभिः ॥ २१७ ॥

स्वसंख्यन्ति सकारेण सहित आम् साम् । शस्च भ्यश्च डसिञ्च भ्यस्च

२१६ । एङ् टाड्यामि ।

एङ् । १।, टा-ङि-आमि ७ ।

युष्मदस्मदोरेङ् स्यात् टाड्योः परयोः आमि च, ङ इत् ।
 त्वया मया युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्माभिः, अस्माभिः, तुभ्यं महां
 युवाभ्यां आवाभ्यां युष्मभ्यम् अस्मभ्यं, त्वत् मत् युवाभ्या आवाभ्यां
 युष्मत् अस्मत्, तव मम युवयोः आवयोः युष्माकम् अस्माकम् ।
 अतित्वयाम् अतिमयाम् अतियुवयाम् अत्यावयाम् अतियुष्मयाम्
 अत्यस्मयाम् । [२१५] कद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणात् । एवं सर्वत्र ।
 त्वयि मयि युवयो आवयोः युष्मासु अस्मासु ।

ङस्च साम्च तेषाम् । नञ् डभ्यम्च तश्च तय डश्च आकम्च ते । अत्र नकारे
 तकारवर्धे च अकार उच्चारणार्थः । डतित्वय्यादिना लिङ्गविहितकार्यनिषे
 धात् पुंसि तु शस् न इत्यस्याप्राप्तौ विषु लिङ्गेषु शसो न विधानम् । युष्मान्
 अस्मान् अतित्वान् अतिमान् । युष्माकमित्यादौ सामि परे अन्तरङ्गत्वान्निरवका-
 शत्वाच्च आदौ सभमाध्वित्यनेन आङि कृते कसेनापीष्टसिद्धौ आकम्विधानं ज्ञाप-
 यति वैभक्तिककार्यात् पूर्वं सभमौष्वाडित्यस्य न प्रवृत्तिरिति । तेन युष्मत् अस्मत्
 इत्यादौ भ्यस् स्थाने तकारादेशकरणात् पूर्वं सभमाध्वित्यनेन आङ् न स्यादिति ।
 साम आकम् विधानात् गौणत्वे स्त्रिसङ्गाभावे सुमागमाभावात् अतित्वयामित्यादौ
 न प्रसङ्गः ॥ २१८ ॥

आनीति गौणार्थमेव मुख्यत्वे साम आकम्विधानात् । अतित्वयामित्यादि ।
 त्वामतिक्लान्तानामिति वाक्ये युष्मद एकत्वे त्वदादेशे एङ्टाड्यामि । एव युवा-
 मतिक्लान्तानामिति वाक्ये युष्मदो द्वित्वे युवादेशः । युष्मान्तिक्लान्तानामिति
 वाक्ये युष्मदो बहुत्वे आदेशाभावात् स्वरूपेणावस्थानम् । एवमतिमयामित्यादि ।
 नञ् बहुवचने परे त्वदाद्यादेशः कथमित्याशङ्काह कद्वयोरर्थस्यापि ग्रहणादिति ।
 ततश्च अयमर्थः, —युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे गौणत्वे च सि जस् ङे ङसा स्वरूपग्रहणात्तु
 परेषु त्वाह-यूयवय-तुभ्यमन्न-तवममा, स्युरेव । सिजसादेरन्यत्र युष्मदस्मदोर्मुख्यत्वे,
 एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् ।
 गौणत्वे तु परविभक्तिमाहृत्य युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वन्मदौ, द्वित्वे युवावौ, बहुत्वे स्वरूपे-

२२० । द्वीचीषीणां क्लैर्वैस्ते स्ते-मे वां-नौ
वस्-नसौ वाऽपादवाक्यादा-वचवाहाहैवाट्ग-
दृश्यर्थैस्त्वा-मा त्वमा ।

द्वी-ची षीणा ६॥, क्लै. ३॥, वै ३॥, स्ते-मे १॥, वा-नौ १॥, वस्-

णावस्थानमिति, यथा त्वामतिक्रान्त, अतित्वम् अतित्वाम् अतियूयम् अतित्वाम् अति-
त्वाम् अतित्वान् अतित्वया अतित्वाभ्याम् अतित्वाभिः अतितुभ्यम् अतित्वाभ्याम् अति-
त्वभ्यम् अतित्वत् अतित्वाभ्याम् अतित्वत अतितव अतित्वयो अतित्वयाम् अतित्वयि
अतित्वयो अतित्वासु । युवामतिक्रान्त, अतित्वम् अतियुवाम् अतियूयम् अतियुवाम्
अतियुवाम् अतियुवान् अतियुवया अतियुवाभ्याम् अतियुवाभिः अतितुभ्यम् अतियुवा-
भ्याम् अतियुवभ्यम् अतियुवत् अतियुवाभ्याम् अतियुवत् अतितव अतियुवयो अतियुव-
याम् अतियुवयि अतियुवयो अतियुवासु । युष्मानतिक्रान्त, अतित्वम् अतियुष्माम्
अतियूयम् अतियुष्माम् अतियुष्मान् अतियुष्मया अतियुष्माभ्याम्
अतियुष्माभिः अतितुभ्यम् अतियुष्माभ्याम् अतियुष्मभ्यम् अतियुष्मत् अतियुष्मा-
भ्याम् अतितव अतियुष्मयो अतियुष्मया अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अतियुष्मासु ।
सामतिक्रान्त, अत्यहम् अतिमाम् अतिवयम् अतिमाम् अतिमाम् अतिमान् अतिमया
अतिमाभ्याम् अतिमाभिः अतिमह्यम् अतिमाभ्याम् अतिमभ्यम् अतिमत् अतिमाभ्याम्
अतिमत् अतिमम अतिमयो अतिमयाम् अतिमयि अतिमयोः अतिमासु । आवा-
सतिक्रान्त, अत्यहम् अत्यावाम् अतिवयम् अत्यावाम् अत्यावाम् अत्यावान् अत्यावया
अत्यावाभ्याम् अत्यावाभिः अतिमह्यम् अत्यावाभ्याम् अत्यावभ्यम् अत्यावत्
अत्यावाभ्याम् अत्यावत् अतिमम अत्यावयो अत्यावयाम् अत्यावयि अत्यावयो,
अत्यावासु । अस्मानतिक्रान्त, अत्यहम् अत्यह्यम् अतिवयम् अत्यह्यम् अत्यह्यम्
अत्यह्यम् अत्यह्यया अत्यह्यभ्याम् अत्यह्यभिः अतिमह्यम् अत्यह्यभ्याम् अत्यह्यभ्यम्
अत्यह्यत् अत्यह्यभ्याम् अत्यह्यत् अतिमम अत्यह्ययो, अत्यह्ययाम् अत्यह्ययि
अत्यह्ययो अत्यह्यसु । इति । ननु सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चिद्यते
इति जैमिनिवचनादेककलहिलयोरर्थयोरेव आदेशः । सुरित्येकवाक्येन मुख्यत्वे
गौणत्वेऽपि निर्वाहे सम्भवत्यपि मुख्यत्वे कृदयो परयोरादेशः स्यु गौणत्वे
एककलहिलयोरदेशः सुरिति विधिव्यक्त्यनगौरव ज्ञापयति क्वचित् द्विलेऽर्थे
आदेशः न सुरिति । तेन युवयोरय युष्मदीय, युवयोर्धन युष्मन्नम् आवयोर्गुह

नसौ १॥, वा । १॥, अपादवाक्यादी ७, अ च-वा हा-ह एव अट्ग् दृश्यर्थे १॥, त्वा-मा । १॥, तु । १॥, अमा ३ ।

युष्मदस्मदोर्हीचीषीणां द्वैः सहितयोस्ते-मे, द्वैर्वा-नौ, ब्वै-र्वस्-नसौ क्रमाद्वा स्याताम् । अमा युक्तयोस्तु त्वा-मा । न तु पादस्य वाक्यस्य चादौ स्थितयोः, न च वाद्यैरदर्शनाथे-दृश्यर्थ-धुभिश्च योगे ।

अस्मद्भुक् आवाभ्या कृतम् अस्मत्कृत युवामिच्छति युवामिवाचरति युवयो-रिवाचरति वा युष्मद्यति युवामाचष्टे युष्मद्यति इत्यादौ द्वित्वेऽपि विभक्त्युक्ति-आदेशो न स्यात् । त्वया कृत त्वत्कृत मम धन मङ्गल त्वामिच्छति त्वद्यति त्वामाचष्टे त्वद्यति इत्यादौ स्यादेव ॥ २१६ ॥

तेषु मेषु तेमे वाम्च नौश्च वानौ इत्युभय लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तम् । वस्च नस्च वस्नसौ । पादस्य वाक्यस्य पादवाक्ये, तयोरादि पादवाक्यादि न पाद-वाक्यादि, अपादवाक्यादिः तस्मिन् । पाद पद्यचतुर्भागेकभाग । वाक्य पर-स्वराकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः । दृक्दर्शनं न दृक् अदृक् । दृशिर्धातीरर्थ इव अर्थो येषां ते दृश्यार्था । अदृशि अदर्शने ये दृश्यार्था ते अदृग्दृश्यार्था चस्य वास्य हास्य हस्य एवस्य अट्ग्दृश्यार्थास्ते । न च वाहाहैवाट्ग्दृश्यार्था अचवाहाहैवाट्ग्दृश्यार्था तैः । च वाहाह एव इति पञ्चभिरव्ययैर्योगे आदेशा न स्युरिति गोवीचन्द्रोऽपि अत्र केचित्तु हा स्थाने ह हति ह स्थाने अह इति मन्यन्ते । एव स्वभावाद्दर्शनार्था ये धातवस्ते यदि धातूनामनेकार्थत्वाद्दर्शनमिन्नेऽर्थे वर्त्तन्ते तदा तैर्योगेऽपि न स्युरित्यर्थं त्वाश्च माश्च त्वामा इति लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तम् । अमायुक्तयोस्तु त्वामा इति विशेषाभिधानात् चतुर्थीषष्ठोरेव तेमे इति । दासी-दर इत्यादि । हे मित दासीदरस्त्वा त्वा मा मामपि भवतु मुकुन्दस्ते तुभ्य मे मङ्गल-मपि सुद हर्षं ददातु । विष्णुस्ते तव मे ममापि अघानि पापानि निहन्तु । असौ सुरारिर्वा युवा नौ आवासमपि रचतु । कृष्णोवा युवाभ्या नौ आवाभ्यामपि शर्मं सुखं ददातु । श्रीदयितो वा युवयो नौ आवयोर्दया करोतु । हरिर्वो युष्मान् नो अस्मान् पुष्पात । हरिर्वो युष्मस्य नोऽस्मभ्य धनं ददातु । हरिर्वो युष्माकं नोऽस्माकम् अश्वमानि हन्तु । प्रसुदाहरति युष्मानवलविरत कृष्ण इति पादादिस्थितत्वात् नादेशः । अस्मान् पातु शङ्कर इति वाक्यादिस्थितत्वान्न

दामोदरस्त्वावतु मापि भित्त, ददातु ते मेऽपि मुदं मुकुन्द ।
निहन्तु ते विष्णुरघानि मेऽपि, रक्षत्वसौ वामपि नौ सुरारिः ॥
ददातु वा नार्वपि शम कृष्ण, करोतु वां श्रीदयितो दया नौ ।
पुष्पातु वो नोऽपि हरिर्धनं वो, ददातु नो हन्त्वशुभानि वो नः ॥

अपादवाक्यादौ किं ? युष्मानवत्वविरतं कृष्णोऽस्मान् पातु
शङ्करः । अर्चादयोगे किम् ?

तुभ्यं मञ्जुञ्ज दद्यात् स्वं गोविन्दी मञ्जमेव शम् ।

श्रीकण्ठो मामपेक्ष्य त्वामालोकयति पूजकम् ॥

देश । चादियोगे उदाहरति । तुभ्य मञ्जुञ्ज इत्यादि सुगमम् । किञ्चाव
चकारी यदि युष्मदस्मादौ समुच्चायको भवति तदैवादेशा न स्युः । तेन रामी
सुक्तिञ्च मे दद्यात् इत्यत्र चकारस्य सुक्तिभिन्नाना घनादोना समुच्चायकत्वात् आदेश
स्यादेव । एवञ्च एव शब्दो यदा युष्मदस्मादोरवधारणं वर्तते तदैवादेशा न स्युः ।
तेन रामी मे धनमव दद्यादित्यत्र एव शब्दस्य धनभिन्नाना पुत्रादीना व्यवच्छेद-
कत्वादादेश स्यादेव । अङ्गुष्ठश्रैर्योगे उदाहरति श्रीकण्ठ इत्यादि । श्रीकण्ठो
मामपेक्ष्य मामपेक्षा कृत्वा त्वा पूजकमालोकयति विचारयतीत्यर्थः । अत्र ईच्छ-
दर्शने इति धातुरुपेक्षाया लोकादौ इति धातुश्च विचारणे वर्तते न तु दर्शने
इति । अत्र युष्मदस्मादामुख्ययोरेव ग्रहणम् । तेनाहम् अतियुष्मान् पश्यामि
मियायूय येषा तान् जानामि इत्यादौ न स्यात् । अत्र वाशब्दस्य अनेकार्थत्वा-
दिद विवर्णमि । अक्रन्दन्तार्काधिकरणात् परयोक्तयोनर्देशा स्युः । दया-
लोक्तव स्वं दर्शिनोर्युवयो स्वं धीमता युष्माक स्वं । क्रन्दन्तासु दरिद्रस्य ते स्वं
याहिणीर्वा स्वं पाठकाना व. स्वं । एवमस्मादोऽपि जसन्तैकाधिकरणात् । क्वावा
कौमारा वः स्वं क्वावा कौमारा युष्माक स्वं । पृथग्योगादक्रन्दन्तादिति नानु-
वर्तते । कदाचित् प्रथमाष्टतीयशोरण्यादेशा इति वामनः । तेन गेये केन
विनीतौ वा कस्य चैय कृतिः कवेः । इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमश-
सतामिति रघु । गेये गानविषये केन गुरुणा वा युवां विनीतौ शिष्या कारिता-
नित्यर्थः । एवं विष्णुः शरीरग्रहणमहमौशान एव च । कारिता स्ते यतोऽतस्तथा
क सोतु शक्तिमान् भवेदिति चण्डौ । यती ह्यती, ते त्वया विष्णुरहमौशानश्च
शरीरग्रहण कारिता अतः कस्मा सोतु शक्तिमान् भवेदित्यर्थः, एव अन्तर्निवृत्त-

२२१ । सदानूक्तेऽसादिप्राः ।

सदा । १। अनूक्ते ७। असादिप्राः ५।

अनयोरिते अन्वादेशे नित्यं स्युः न तु सपूर्वात् प्रान्तात्
परयोः ।

यूय वय विनीतास्तत् पातु वो नो महेश्वरः ।

यूयं वय हितास्तेन सोऽस्मान् पातु स व. शिवः ॥

योर्युष्मदस्मदीरेकत्वे सर्वत्र त्वन्मदौ । त्वामाचक्षाण त्वं त्वां त्व त्वा त्वा त्वान् त्वथा
त्वाभ्या त्वाभि त्व त्वाभ्या त्वभ्य त्वत् त्वाभ्यां त्वत् त्व त्वयो. त्वया त्वाकमिति
जौमरा त्वथि त्वयो त्वासु । त्वामाचक्षाण. म मा म मा मा मान् मया माभ्या
माभि म माभ्या मभ्य मत् माभ्या मत् म मयो मया माकमिति जौमरा मथि
मयो मासु । द्वित्वे सिजस् डेङ्स्भिन्नविभक्तिषु सर्वत्र युवावौ, यथा युवा
माचक्षाण त्व युवा यूय युवा युवा युवान् युवथा युवाभ्या युवाभि तुभ्य युवाभ्या
युवभ्य युवत् युवाभ्या युवत् तव युवयोः युवथा युवाकमिति जौमरा. युवथि
युवथा, युवासु । आवामाचक्षाण अह आवां वय आवां आवा आवान् आवया
आवाभ्या आवामिः मत्तम् आवाभ्या आवभ्य आवत् आवाभ्या आवत् मम आवयो
आवया आवकमिति जौमरा आवथि आवयो आवासु । बहुलं तु सो लाहौ
जसि यूय वधौ अस्मिञ्चौ च त्वन्मदौ द्विवचनेषु युवावौ अस्मिञ्चसुषु यूषासौ
टासहितयोः, त्वाम्या ङिस्सहितयो त्वा भ्य अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । यथा
युष्मानाचक्षाण. त्व युवा यूय त्वा युवा यूयान् त्वा युवाभ्या युवाभि तुभ्य
युवाभ्या युष्मभ्य युष्मभ्यमिति जौमरा' युष्ममिति कातक्ताः त्वत् युवाभ्या युष्मत् तव
युवयो युष्मथा युष्माक युषाकमिति जौमरा' त्वा युवयोः युषासु । अस्मानाचक्षाण'
अह आवां वय मा आवा असान् त्या आवाभ्याम् असाभिः मत्तम् आवाभ्याम् अस्मभ्य
अस्मभ्यमिति जौमराः । मत् आवाभ्याम् अस्मत् मम आवयोः अस्मयाम् अस्माकम्
असाकमिति जौमराः भ्य आवयो असासु इति ॥ २२० ॥

अनुपशादुक्तम् अनूक्तं तस्मिन् सङ्ग आदिना वर्तते या सा सादिः सादिशसौ
प्रौ चेति सादिशौ न सादिशौ असादिशौ तस्या । न तु स पूर्वोदित्यादि-
पूर्वस्थितपदान्तरिण सङ्गितात् प्रथमानात् परयोर्युष्मदस्मदीरेकस्य पश्चादुक्तौ
आदिशो नित्यं न स्युः । पूर्वेष्वेव विभाषया इत्यर्थः । यूय वय विनीता

२२२ । नाविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ।

न ।१।, अविशेष्यान्याद्यामन्त्रात् ५। ।

विशेष्यपूर्वमनामन्त्रपूर्वञ्च हित्वा अन्यस्मादामन्त्रादेते
आदेशा न स्युः । शम्भोऽस्मान् रक्ष, लक्ष्मीश सेव्य नोऽवाव सर्व
नः । सुपात् सुपादौ सुपादः, सुपादं सुपादौ ।

२२३ । पादः पत् पौ ।

पाद ६।, पत् ।१।, पः ७। ।

पादः पत् स्यात् पौ परे । सुपद' सुपदा सुपङ्गाम् इत्यादि ।
[२११] ऋडिति कुङ् [५०] नस्य लुः । [५१] नोर्ड । [१८३]
स्यान्तस्य लुप् । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः, प्राञ्चं प्राञ्चौ । एवं क्रुञ्च
तिर्यञ्चोदञ्चादयः ।

इत्युक्ति' । तत्पातु वो नो मर्हेश्वर इति पञ्चादुक्ति । तत् तस्मादित्यर्थ ।
असादिप्राः किं यूय वयं हिता इत्युक्ति । तेन सोऽस्मान् पातु इत्यादि पञ्चादुक्ति
अव तेनेति पूर्वपदेन सहितात् स इति प्रथमान्तात् परतया अस्मानिति पार्त्तिक
आदेशाभाव' पातु स व शिव इत्यव पार्त्तिक पूर्वपदेन सहितात् स इति
प्रथमान्तात् परतया व इति पार्त्तिक आदेश ॥ २२१ ॥ *

विशेष्यञ्च अन्यञ्च विशेष्यान्ते, अन्यदिति आमन्त्र भिन्नपदमित्यर्थं विशेष्यान्ते
आदौ यस्य तत् विशेष्यान्त्यादि, न विशेष्यान्त्यादि अविशेष्यान्त्यादि । अविशेष्या
न्त्यादि च तत् आमन्त्राच्चेति अविशेष्यान्त्याद्यामन्त्र तस्मात् । आमन्त्र सम्बोधन-
विहितप्रथमान्तपदम् । विशेष्यामन्त्रापूर्वं यदासन्त्र आमन्त्राभिन्नपदपूर्वञ्च
यदासन्त्रम् एतदुभयभिन्नादामन्त्रात् परयोर्ध्वम्दक्षदो स्ते मे प्रभृतय आदेशा
न स्युः । ततश्च पूर्वपदरहितात् विशेषणपूर्वाच्च आसन्त्रात् परयोर्नम्युरिति
निष्कर्ष । शम्भोऽस्मान् रक्ष इत्युदाहृत्य प्रत्युदाहरति लक्ष्मीशिति लक्ष्मीशिति विशेष्य-
पूर्वात् सेव्य इत्यामन्त्रात् परतया निवेधी मा भूत् । एवम् अव इत्यामन्त्रापूर्वात्
सर्व इत्यामन्त्रात् परतया निवेधी न स्यात् । ननु द्वौचौषौणमित्यव विशेष्य-
पूर्वदनामन्त्रापूर्वज्ञामन्त्रात् परयोर्ध्वम्दक्षदोरादेशविधानेनैवेष्टसिद्धौ तदुभय-
भिन्नादामन्त्रात् परयोरादेशनिवेध कथमिति चेन्न तर्हि आमन्त्राभिन्नपदात्
परयोः कुवापि नादेश इत्यनर्थापत्ते ॥ २२२ ॥

२२४ । अचो ऽल्लोपो घञश्च ।

अच ६।, अल्लोप १।, घ १।, च १। ।

अचोऽकारस्य लोपः स्यात् षौ परे, पूर्वस्य च घञः* । प्रतीचः
प्रतीचः प्रत्यङ्गन्धाम् इत्यादि ।

२२५ । तिर्य्यगमुयगदमुयगुदचां तिरश्चा-
मुमुर्द्धचादमुर्द्धचोदीचः ।

तिर्य्यक्—उदचा ६॥, तिरश्च—उदीचः १॥ ।

श्रीभनो पादौ यस्येत्यादि विग्रहे संख्यासूपमानादित्यादिना कृतस्य पादित्य
नकारान्तादेशस्य पत् स्यात् षौ परे इत्यर्थः । एव स्त्रियानीपि त्रिपदी इति ।
ल्लोवं त्रिपदी वस्तुनौ इति बोध्यम् । प्राङ्ङिति । अचु गतिपूजनधीरित्यस्य
क्विपि पूजार्थत्वात्प्रलोपाभावे प्रान्च इति लिङ्गस्य चस्य कृडि नस्यानुसारे तस्य च
ङ्कारे स्थानस्य लुपि प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्चौ । गत्यर्थस्य तु क्विपि न
लोपि प्राच् इति लिङ्गस्य त्रिदचोऽङ्गरेति नृणि कृते प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च
प्राञ्चौ इत्युभयोरिव स्यादिपक्षके समानरूपम् । शसादौ तु पूजार्थस्य प्राञ्च प्राञ्च
प्राङ्ङित्या प्राङ्ङु इति । गत्यर्थस्य तु प्राच प्राचा प्राग्भ्या प्राञ्च इति भेदः ॥ २२३ ॥

अचु गति पूजनधीरित्यस्य क्विपि गतावर्थे लुप्तनकारस्य ग्रहणम् । एव नदी-
मञ्चतीति नद्यङ् गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् कत्तारमञ्चतीति कर्त्तङ् गामञ्चतीति
गवाङ् राथमञ्चतीति राथङ् नावमञ्चतीति नावङ् । एषा शसादौ नदीचः,
नदीचा नद्यग्भ्या गुरुच गुरुचा गुर्वग्भ्या कर्त्तृच कर्त्तृचा कर्त्तृग्भ्या गोच गोचा
गवाग्भ्या रैच रैचा राथग्भ्या नौच नौचा नावग्भ्याम् इत्यादि । गोच इत्यादौ,
तु पूर्वे ऋस्नानामभावात् दीर्घः । दिवमञ्चतीति क्विपि दिवक् अस्य अकार-
लोपे उह्यसुङ् इति वस्य उले अनेन दीर्घे द्यूच, द्यूचा दिवग्भ्यामित्यादि ।
स्त्रियानीपि नदीचौ गुरुचौ इत्यादि, ल्लोवे तु नदीचौ गुरुचौ कुले इत्यादि ।
घञ्शेति चकारस्य अन्वाचयश्रितत्वात् पूर्वस्य दीर्घासम्भवेऽपि अल्लोपः स्यादेव
यथा तमञ्चतीति तदङ् शसादौ तच्च तच्चा इत्यादि । चीचीर्घश्चेति कृतेऽपीष्ट
सिद्धौ अचोऽल्लोपीर्घश्चेति गौरव ज्ञापयति पूर्वे पदान्तरस्थितेरावश्यकत्वमिति
तेन केवलस्य अच अचा इत्यादौ न प्रसङ्गः । अच इति लुप्तनकारस्य वि-
प्रजाया गुरुमञ्चतीति गुर्वङ् शसादौ गुर्वञ्च गुर्वञ्चा इत्यादि ॥ २२४ ॥

एषामेते क्रमात् स्य, पौ परे । तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्याम्
इत्यादि । अमुमुईच अमुमुईचा अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि । एव-
मदमुयङ् । उदीचः उदीचा उदगभ्याम् इत्यादि । शेष पूर्ववत्
[१५४] शृङ्गाजेति चस्य षत्वे तन्निमित्तस्य शस्य सत्वे [२१३]
स्यादेः सो लोपः । सुवट् सुवङ् सुवश्चौ सुवश्चः इत्यादि ।
[१६४] नमन्महन् इति घः । [१८३] स्यान्तस्य लुप् । महान्
महान्तौ महान्तं महान्तौ महतः महता महद्भ्याम्
इत्यादि । भवन् भवन्तौ भवन्तः, भवन्तं भवन्तौ भवत भवता
भवद्भ्याम् इत्यादि । शेष महद्वत् । [१८५] अत्वमोघोरिति ।
श्रीमान्, शेषं भवहत् । एवं यश्चस्वदादयः ।

२२६ । भगवद्भवद्भवतां भगोऽघो भो वा धौ ।

भगवत् अघवत् भवता ६॥, भगो अघो भो १॥, वा ११, धौ ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युर्वा धौ परे । हे भगो हे भगवन्,
हे अघो हे अघवन्, हे भोः हे भवन् । शेषं श्रीमद्वत् । [१८२]
अदेरित्युक्ते न नुण् । ददत् ददतौ ददतः इत्यादि । एवं
जञत् जाग्रदादयः ।

उदचामिति निर्देशात् गत्यर्थस्य अञ्जतेरेव यद्वा तेन पूजार्थस्य अमुमुयञ्च,
अमुमुयञ्चा इत्यादि । अमुमुईच, अदमुईच इति सम्भवावनिर्देशात् एव न
सन्धि अन्यथा एतयोर्यकारस्य द्विविधानेनापीष्टसिद्धिः स्यात् । शेष पूर्ववदिति
घौ प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च प्राञ्च प्राञ्चौ इतिवदित्यर्थः । सुवञ्चिति व्रश्चूश्च क्ते
दन्त्यस्य । तथा च नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भलिधातुषु । सकारज, शकारश्च
षाड्वर्गस्तुवर्ज इति वीपदेव । पञ्चाक्षकारयोगात्तालव्यस्य । सुवञ्चतीति
क्विप् यद्वास्वपादोरिति जि । ततः शृङ्गाजेति षङ् निमित्ताभावे नैमित्तिक-
स्याप्यभाव इति व्याघात्तालव्यस्य दन्त्यसत्वे स्यादेः सोलोप षोड,फे भपभ्भसी-
रिति । महानिति महपूजं औषादिकोऽतुप्रत्ययः । अस्य अत्वन्स्यापि नसम्भ-
द्भ्य इत्येव महती यद्वाप्ता स्यादपञ्चके दीर्घः । भवन्नित्यादि भूधातोः अवन्तस्य
रूपम् ॥ २२५ ॥

[१५४] शच्छ्राजेति षड् । विट् विड् विशौ विशः, विशं विशौ विशः, विशा विड्भ्याम् इत्यादि । [१७८] मुहां षड् इति । नक् नग् नट् नड् नशौ नशः नशं नशौ नशः, नशा नग्भ्या नड्भ्याम् इत्यादि [१८४] श्वेतवाहेति डसङ् पुरोडाः, हे पुरोडाः हे पुरोडः, पुरोडाशौ पुरोडाशः, पुरोडोभ्याम् इत्यादि । [२११] चूर्डिति कुड् । स्पृक् स्पृग् स्पृशौ स्पृशः, स्पृशा स्पृग्भ्याम् इत्यादि । दष्टक् दष्टग् दष्टशौ दष्टशः, दष्टग्भ्याम् इत्यादि । षट् षड् षड्भिः षड्भ्यः षड्भ्यः षसा षट्सु ।

२२७ । सषेसुस् सजुषङ्गां रङ् फेऽक्षः ।

सष-इस् उस्-सजुष्-अङ्गा ६॥, रङ् ११, फे ७, अक्ष. ६ ।

मस्य स्थाने जातस्य षस्य इसुसः सजुषोऽङ्गश्च रङ् स्यात् फे परे न तु क्षान्तस्य ।

हे भी इत्यादि राज्ञ्यादिषु निर्विसर्गार्थे हसात् सिलापस्य प्राथमिकत्वेऽपि सवावयवादिशाना बलवत्तरत्वात् वैभक्तिककार्यात् प्रागेव आदिशे ह्रस्परत्वाभावात् सेर्लोपाभावे विसर्गः । भवच्छब्दोऽयं भति रौणादिक उवत् प्रत्यये निष्पादितो युष्मदर्थः । अतः भगवदध्वजवता वत ऊवाधौ इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ भगो अघो भो इति गौरव ज्ञापयति भीक्षित इत्यादौ क्लीवे न ऋस्' सेर्लुक् च न स्यात् इति । वस्तुतस्तु वतो डोस्विधानेनापौष्टसिद्धौ गौरव स्पष्टार्थम् ॥ २२६ ॥

दन्यसस्य स्थाने जातो मूर्धन्य ष सष । पिपठिषे चिकीर्षुं वृभूर्षादीनां कृष् प्राक् षत्वे सस्थाने जातषः । श्रीपतिदत्तोऽपि पिपठिष्यन्ततोना कृष्ः प्राग्जातस्य षत्वस्य कृष्ि लिङ्गसञ्ज्ञायामपि निवृत्तिर्नासौत्याह । इसुसौ दन्त्यान्तौ । यथा पिष्ट गत्या सुपौः । तुस ध्वाने सुतुः एव हवि धनु सजुषी मूर्धन्यान्तत्वाद-प्राप्तौ पृथगुक्तिः । लुषीप्रौतिसेवनयोः जोषण जुट् सङ् जुषा वर्तते या सा सजू । सषश्च इस् च उस् च सजुष् च अहन् च तेषाम् । नच अक्ष तस्य । क्षान्तस्य तु लिङ्गलौ अक्षादे लिङ्गितोति कृष्ि लिङि अत्र ह्रस्वदले षटो, क स इति दस्य कले कृष्िदित्यनेन सन' सस्य षत्वेऽपि न रङ् । पिपठौसव, आश्रीवादः अहर्निशम् इत्यादौ विभक्त्यैव विरामे रङ् स्यादेव ॥ २२७ ॥

२२८ । व्यनच्तयौको धीर्घोऽकुरकुरोऽखेः ।

विं ७, अनच्तयि ७, इक ६, धी ६, घ १, अकुरकुर ६, अख ६ ।

धो रिको घः स्यात् वि रेफे च, न तु कुरकुरो न च खेः,
नाचि तये च । पिपठीः पिपठिषौ पिपठिष, पिपठीर्भ्या
पिपठीषु । एवं चिकीर्षादयः । दोः दोषौ दोषः दोषं दोषौ ।
[११६] पाददन्तेति दोषन् वा । दोष्ण. दोष' दोष्णा दोष्ठा
दोषभ्यां दोर्भ्याम् इत्यादि । [२१३] स्यादे मो लोपः । विविट्
विविड् विविचौ विविच विविड्भ्याम् इत्यादि । पिपक् पिपगे
पिपक्षौ पिपक्षः पिपग्भ्याम् इत्यादि । एवं गोरग् दिधक्षादयः ।
सुपीः सुपिषौ सुपिषः सुपीर्भ्या सुपीषु । एवं सुतूः । विहान्
हे विहन् विहासौ विहासः, विहासं विहांसौ ।

रच वच वं तस्मिन् विं । रेफसाहचर्यात् वकारोऽत्र दन्त्यः । तेन चञ्जती-
त्यत्र न दीर्घः । तस्यैव । तस्यासौ य चति तय अच तयच अचतयौ न विद्येते
अचतयौ परौ यस्मात् सोऽनच्तय तस्मिन् अनच्तयि इति, विं इत्यस्य विशेषण
कुरच् कुरच् कुरुर् न कुरुर् अकुरुर् तस्य, नखिरखि तस्य । यथा रेफे गौ धू
पिपठी सुपी सुतू सजू । वकारे यथा दीव्यति सीव्यति । अनच्तयौति कि ?
गिरौ गिरति दिवौ दिदिवतु । धुर वहतीति धुर्य चातुर्यं दिव्य किञ्च तय-
कारसाहचर्यादत्र अच्प्रत्ययस्यैव । तेन तुरर्थं धुरन्तः पिपठीरोक् आशीरा-
रक्ष इत्यादौ दीर्घः स्यादेव । धोः कि ? इवि' धनुः । अकुरकुर कि ? कुरब्धे
कुर्यात् चोक्त्यते । कुर इति स्वरूपग्रहणात् डुकृञ् कुर्यात् कुवं । कुशिं
लोपे कुर्यात् चीच्छुर्यते । अखे, कि ? श्रीरौड य क्षरणे रिष्ये । ब्रीडाजि क्षिपि
विब्रीड । न च अनेन दीर्घे कृतेऽपि ऋभखयहर्धेत्यादिना पुनर्ऋस्वेनैवैष्टसिद्धौ
खिवर्जनं व्यर्थमिति वाच्यम् । ऋभखयत्यादि सामान्य बाधित्वा व्यनच्तयौति
विशेषण आदौ दीर्घस्यापि दीर्घे कृते सकृदनेन विप्रतिषेधेन चद् बाधित तद्
बाधितमेव इति न्यायेन ऋभखयत्यादिनापि पुनर्ऋस्वासम्भवात् । इकस्थानिकतया
रेफवकारनिमित्तकतया अ व्यनच्तयौत्यादिविशेषः । दीर्घस्थानिकतया नि
निमित्तकतया च ऋभखयत्यादिः सामान्यः । पिपठीरिति । पठितुमिच्छ-

२२६ । वसो र्वः सेमप्युर्मतुष्योः ।

वसी' इ।, व. १।, सेम्।१।, अपि।१।, उः १।, मतुष्योः ७॥ ।

वसो र्वं शब्दस्य इम्सहितोऽपि उः स्यात् मतौ पौ च परे ।
विदुषः विदुषा । [१८३] सस्ध्वस् वस्विति दङ् । विहङ्गगाम्
इत्यादि । पेचिवान् पेचिवांसौ पेचिवासः, पेचिवास पेचिवासौ
पेचुष, पेचुषा पेचिवङ्गगाम् इत्यादि । जगन्वान् जगन्वामौ जग-
न्वासः, जगन्वासं जगन्वासौ । वस्योत्वे तन्निमित्तस्य नस्य मत्वे ।

तौति सनि वसीरस्येति इमि किलादिति षत्वे विभावे पिपठौष इति भागस्य धातु-
मज्ञाया क्रिपि हसाक्षीप इति सनीऽकारलोपे आतिदेशिकमन्थमिति न्यायात्
तस्य स्थानिवत्वाभावे सषेति रङि इमोऽपि धालवयवतया व्यनक्तयौति दीर्घं
रेफस्य विसर्गः । एव चिकौषादय इति । एवमिति रङप्राप्तार्थं न तु सर्व-
रूपसाम्यार्थं तेन चिकौषं शब्दस्य सुपि परं यस्य रङि स्थान्तस्यारादित्यत्र स्थान्त-
स्योति भिन्नपदज्ञापकात् वाड्रडौ लोपे रङी वि सुपीति नियमात् रेफस्य
विसर्गाभावे किलादिति षत्वे चिकौषु इति रेफयुक्त पदम् । एव वुवूर्षतीति
क्रिपि वुवू वुवूर्षौ वुवूर्षा वुवूर्षु इत्यादि । दारिति दस्य उत्क्षेपण इत्यस्मात्
क्रिपि भुञ्ज वाच्ये मनौषादित्वादकारस्य श्रीकारे अस्वठादित्वात् षत्वे सषेति रङ् ।
त्रिविडिति श्रौविश प्रवेशे । वेष्टुमिच्छतीति सनि श्कुर्निति षङि षटी. क से
इति ककारे कथौगात षत्वे क्रिपि विविच इति लिङ्ग अत्र घकारस्थाने जात-
ककारस्य लोपः । पिपगिति । डुञौष पच पाके पक्तुमिच्छतीति क्रिपि पिपच
इति लिङ्ग अत्र चकारजातककारस्य लोपाभावे स्थान्तस्य लुपि भपभक्षीरि-
त्यनेन कस्य कगौ सन्विग्रहणात् सन्विलुप्येव न सन्विरिति नियमात् । एव गीरक्
दिधक्षादयः इति गा रक्षतीति गीरक् अत्र रक्षवर्जनात् ककारलोपाभावे सथो-
गान्त लुप् । एव दहौ दाह दिधक्षतीति क्रिपि दिधक् अत्र दादृ इत्यनेन हस्य
षत्वे भपभक्षीरित्यनेन घस्य कले घस्य स्थाने जातककारस्य लोपाभावे सयोगान्त
लुप् । सुपीरिति पिरगत्या सुपे सतीति क्रिपि इसन्तत्वाद्दङ् । एव तस ध्वाने
उमन्तत्वाद्दङि सुतू । विहानिति वेत्ते, परस्म शतु कक्षादेशे त्रिदचोऽङ्गरिति
नृणि नसव्महन्न इति दीर्घे सयोगान्त लुप् ॥ २२८ ।

वस्त्वान्मवो प्रसङ्गाभावेऽपि मतौ परे वसीर्वकारस्थान्कारविधानं ज्ञापयति

२२० । हन गम जन खन घसामुङ्-लोपो-
ऽडेऽच्यसौ ।

हनगमजनखनघसा ६॥, उङ्लोपः १।, अडे ७।, अचि ७।, अणौ ७।

एषामुङ् लोपः स्यात् अणावचि, नतु डे । जग्मुषः
जग्मुषा जगन्वङ्गाम् इत्यादि । एव जग्मिवान् । [१८५]
अधोरित्युक्तेः । सुहिन् सुहिसौ सुहिसः, सुहिन्भ्याम् । ध्वत्
ध्वसौ ध्वसः, ध्वङ्गाम् । एव स्रत् । उक्थशाः हे उक्थशाः हे
उक्थशः उक्थशासौ उक्थशासः, उक्थशाभ्याम् इत्यादि ।

२२१ । पुंसो ऽमुङ् घौ ।

पुस. ६।, अमुङ् ११।, घौ ७।

पुसाऽमुङ् स्यात् घौ परे, उडावितौ । पुमान् पुमांसौ
पुमांसः, पुभ्यां पुभ्यामित्यादि ।

वस्तुनाम्तु नैव भाव्यमिति मती विदुषान् । पौ वैदुष्य वैदुष पैवुष्य पैवुष
विदुषी पैवुषी इत्यादि । जगन्वानिति । औगम्यलृगत्या कस्र. हिलम् । हन-
गम दृश् विशेति इमोऽभाव पचे धीर्मान् फन्वीति मस्य न. । वस्तीर्त्वे इत्यादि ।
शसि परे जगन्वर् शब्दस्य वस्य उल्ले स एव वकारो निमित्तं यस्य नकारस्य तस्य
स्थाने निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् । पुनर्मकारत्वे जगसुस
इति स्थिते कसोर्वकारसम्बन्धित्वादुकारस्याप्यगुणत्वे हनगमजनेत्युङ् लोपे किला-
हिति षत्वे जग्युष इति ॥ २२९ ॥

नडोऽङ् तस्मिन् । नास्ति णुर्यस्मिन् सोऽणः तस्मिन् । यस्मिन् परे गुणो
निधिवृत्तस्मिन्नचौत्यर्थः । तस्यापि आख्यातकृतोरेव सम्भवः । यथा जघ्नतु
जग्मतु जग्ने चख्वतुः । द्विधादुङ् लापिन इति क्तिप्प्रत्यये जग्निः जग्मिः चख्विः
जचिः । अङि इति अगमत् अवसत् । भौषिचिन्तीतिङे जना । सुहिनिति ।
द्विसिधकि 'हसे क्तिपि नसव्महन्न इत्यनेन प्राप्तव्यी दीर्घो अधोरित्युक्तेर्न
स्यात् ॥ २१० ॥

अमुङ् सदिच्चात् त्रिदच इति गुणि नसव्महन्न इति नसन्तत्वात् दीर्घे-

२३२ । **से ङीशनस्पुरुदंशोऽनेहसो ऽधेः ।**

से' ६।, डा १।, उशनस्-पुरुदशस्-अनेहस ५।, अधे. ६। ।

एभ्यः परस्य सेडा स्यात्, नतु धेः । उशना ।

२३३ । **धे ङडनौ वोशनसः ।**

धे. ६।, ङडनौ १॥, वा १।, उशनस ५। ।

उशनसः परस्य धेङडनौ वा स्तु. । ङ इत् । हे उशन हे उशनन् हे उशनः, उशनसौ उशनोभ्याम् । अनेहा हे अनेहः अनेहसौ अनेहसः । एवं पुरुदश । वेधाः हे वेधः वेधसौ वेधसः इत्यादि । [१८५] अधोरित्युक्तेः । सुवः सुवसौ ।

२३४ । **अदसः से रौः ।**

अदस ५।, से ६।, रौः १। ।

अदसः परस्य से रौः स्यात् । असौ ।

स्यान्तस्य लुपि पुमान् । पुन्र्यामिति सर्वाविधौ लोपविधिर्बलवानिति न्यायादादौ सयोगान्तलुपि सम्बिद्यहणात् सम्बिलुप्येव न सम्भिरिति नियमाद्वान्तेन इत्यादिना मस्यानुस्वारि बालरयपे इत्यनेन अनुस्वारस्य मकारे पुन्र्या पक्षे पुन्र्यामित्यपि ॥ २३१ ॥

उशनस्च पुरुदशस्च अनेहस्त्विति तस्मात् न धिरधि' तस्य ॥ २३२ ॥

सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूप सान्त तथा नान्तमथाप्यदन्तमिति व्याघ्रभूति' । वेधा इति विधश्चविधौ वासुसिति अस् । सुव इति वसूलङ क्तिपि अलसोऽधोरिति प्राप्तव्यो दीर्घो अधोरित्युक्तेर्न स्यात् ॥ २३३ ॥

असौ । अत्र सर्वविभक्ति-विषयकस्य दीर्घोऽदसश्चेत्यस्य बाधकेन त्यदा तदीरित्यनेन दस्य स एव । हे असौ पुरुषः इत्यत्र स्वदीर्घामित्यनेन प्राप्तव्यं, सेर्लोप औकारेण बाध्यते लोपस्वरदेशयोः स्वरदेशो विधिर्बलवानिति न्यायात् । एव हे असौ हि अत्रापि टेरत्वे आपि आदौ सेः स्थाने जातस्य औकारस्य स्थानिङ्-लामावात् धिटौस्ते इत्यनेन एकारो न स्यात् । अत्र सूत्रे परसूत्रे च पूर्वती वा शब्दोऽनुवर्तते । स च अभयवैव व्यवस्थामात्रवाची । व्यवस्था च्यम् । साको-

२३५ । मात् स्वर्धावुज ।

मात् ५, स्वर्धौ १॥, उज्ज १॥ ।

अदसो मात् परौ स्वर्धा वुदूतावाप्नुतः । अमू ।

२३६ । एरौ व्वे ।

एः १।, ई' ११, व्वे ७ ।

अदसो मात् परौ व्वेनिष्यन्न एकार ईः स्यात् । अमी ।
अमुम् अमू अमून् ॥ [१२३] टादसश्चास्त्रियान्तु ना । अमुना
अमूभ्याम् अमौभिः, अमुष्मै अमूभ्याम्, अमौभ्यः, अमुष्मात्
अमूभ्याम् अमोभ्य, अमुष्य अमुयोः अमौषाम् अमुष्मिन्
अमुयोः अमौषु ।

इति हसन्तपुलिङ्गशब्दः ।

ऽदस. सीरौर्वा अनकस्तु नित्यमिति एव मात्स्वर्धावुज इत्यत्रापि वाशब्दस्य व्यव-
स्थया साक्षीऽदस सीरौकाराभावपक्षेऽदस. सात्परस्य अकारस्य उत्त्वमिति तेन
असकौ असुक. पुमान् असकौ असुका स्त्री । केचित्तु औकाराभावपक्षे दीनी-
ऽदस इत्यनेन दकारस्य मकार कृत्वा असुक. पुमान् असुका स्त्री इति विभाषया
वदन्ति ज्ञातः स्वरणासुक इति प्रयोगोऽपि कौवे तु सेर्लुकि कृते लुकि न तवेति
निषेधात् त्यथा तदोरित्यस्य दीनीऽदसश्चेत्यस्य च अप्राप्तौ अदः अदकः कुल-
मिति ॥ २३४ ॥

अत्र मादितिग्रहणेन अमुष्य शिष्यः अदःशिष्य. अमुष्य स्त्री अदःस्त्री इत्यादौ
समासे विभक्तेलुकि लुकि न तवेति निषेधात् दीनीऽदसश्चेत्यस्याप्राप्तावुकारो न
स्यादिति एव उच्यहणेनैव उवर्णप्राप्तौ उज्ज इत्युभयग्रहणान्तु प्रत्ययादिश्रयो इद-
द्वितेनाका सवर्णो न गृह्यते इति ज्ञापनार्थम् ॥ २३५ ॥

येकि अमुस्त्रियौ अमू फले । अमुष्मै इत्यत्र टेरत्वे दस्य मले डेस्मै पश्चाद-
कारस्य उप्ते षत्वम् ॥ २३६ ॥

इति पुलिङ्गपादः ।

द्वितीयः पादः ।

हसन्त स्तौलिङ्गशब्दः ।

२३७ । नहो धङ् भौ ।

नह ६।, धङ् १।, भौ ७।

नहो हस्य धङ् स्यात् भौ परे । उपानत् उपानद् उपानहौ
उपानहः, उपानङ्गाम् [२११] चूडिति कुङ् । उष्णिक्
उष्णिहौ उष्णिग्भ्याम् इत्यादि ।

२३८ । दिव औङ् सौ ।

दिव ६।, औङ् १।, सौ ७।

दिव औङ् स्यात् सौ परे । द्यौ दिवौ दिवः ।

२३९ । वाम्याङ् ।

वा १।, अमि ७, आङ् १।

दिव आङ् स्यात् वा अमि परे । द्यां दिव दिवौ दिवः
दिवा ।

२४० । उहस्युङ् ।

उहसि ७, उङ् १।

दिव उङ् स्यात् उवर्णे हसि च परे । द्युभ्याम् । गीः

धीस्तु अनान्तीत् अनङ् अनानत् ॥ २३७ ॥

मुख्यत्वे गौणत्वे चायं विधिः । तेन द्यौः अतिद्यौः । खरादेशत्वेन क्ल-
बत्त्वादादावौकारे सेर्विसर्गः ॥ २३८ ॥

अयमपि मुख्यत्वे गौणत्वे च द्या दिव अतिद्या अतिदिव ननु दीशब्दस्य
द्यामिति दिवस्तु दिवमिति इत्युभयसिद्धौ वाम्याङिति व्यर्थमिति चेन्न अमृशसो-
रित्यत्र मुख्यस्यैव ग्रहणेन अतिद्यामित्यस्यानुपपत्तेः ॥ २३९ ॥

उः उवर्णः । दिव उद्यान द्युदान दिव ऊर्ह द्यूहम् । हस इत्यनेन

गिरौ गिरः । एवं पूः । [१५७] स्त्रियां त्रिचतुर इति चतसृ ।
चतस्रः चतस्रः चतसृभिः चतसृभ्यः चतसृभ्यः चतसृणां
चतसृषु । [१३३।२४६] टेरत्वे मत्याप् । का के काः इत्यादि,
शेष सर्वावत् । एव यद् । [२०३] इदमोऽयमितौयम् । इयं इमे
इमाः । इमां इमे इमाः, अनया आभ्या आभिः, अस्यै आभ्या
आभ्यः, अस्याः आभ्यां आभ्यः, अस्याः अनयोः आसाम्, अस्याम्
अनयोः आसु । स्रक् स्रजौ स्रजः, स्रग्भ्याम् । [१३३ । २४६]
टेरत्वे आप् । स्या त्ये त्याः इत्यादि सर्वावत् । एवं तद् एतद् ।
वाक् वाचौ वाचः, वाच वाचौ वाचः वाचा वाग्भ्याम् । अप्
शब्दो भवान्तः । [१६४] नसब्रम्हन्न इति घः आपः अपः ।

२४१ । भ्यपोदङ् ।

भि ७, अप ६, टङ् । १ ।

अपो दङ् स्यात् भि परे । अङ्गिः, अङ्गः, अङ्गः, अपाम्
असु । दिक् दिशो दिशः, दिग्भ्याम् इत्यादि । एव टक् । त्विट्
त्विषौ त्विषः, त्विषा त्विष्यम् इत्यादि । सजूः सजुषौ सजुषः,
सजुषा सजूभ्या सजूषु । एव आशौः । [२३४] अदसः सेरौ ।

सादीयप्रकरणेऽपि सामान्यहसोग्राह्य । अन्यथा सह इति स्फुटनिर्देशेनैवष्ट-
सिद्धौ । हस इति सङ्केतशब्दोपदानमनर्थकं स्यात् । न च तर्हि हसोऽन्तः फ
इत्यपि सह इत्येव वक्तुमुचितमिति वाच्यं तत्र सभ इत्युक्तौ सादीयनकारस्य
फलाभावात् पञ्चानामित्यादौ नोलप् फेषाविति न लोपानुपपत्तेः । हसि यथा
द्युभ्या द्युगतः द्युपतितः द्युक्तामः इति पूर्वतो वाशब्दोऽनुवर्तते । स चेह व्यवस्था-
वाचौ । व्यवस्था चेयम् । क्लौवे सुद्यु कुलमिति स्थमोर्लुकि विरामेऽपि उङ्
स्यात् । एव दिवि भवं दिव्य दिव्यामच्छति दिव्यति इत्यादौ न स्यात् ॥ २४० ॥

• अत्र वाशब्दस्य नानुवृत्तिः । व्यवस्थावाचिवाशब्दस्य इच्छयातुवन्तिरनिच्छया-
निवृत्तिरिति । अत्र प्रकरणबलात् भ इति स्यादेवेव तेन अन् भयमित्यादौ न
असङ्गः । गौषेऽप्यर्थं तेन स्वङ्गाम् इत्यादि । सजुर्विति सषसुसीतिरङ्गिर्न-

असौ असू असूः, असू असू असूः, असुया असूभ्याम् असूभिः,
असुथै असूभ्याम् असूभ्यः, असुथाः असूभ्याम् असूभ्यः, असुथाः
असुयोः असूषाम्, असुथाम् असुयोः असूषु ।

इति हसन्तस्त्रीलिङ्गः पादः ।

तृतीयः पादः ।

हसन्त स्त्रीवलिङ्गः शब्दः ।

[१६८] स्यमोर्लुगिति । [१८३] स्रस्वस् वस्विति दङ् ।
खनङ्त् खनडुही । [१८१] अनडुच्चतुरोऽण्णाणविति । खन-
ङाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पु वत् । चत्वारि । ब्रह्म ।

२४२ । स्त्रीवे नो लुब्वा धौ ।

स्त्रीवे ७, नः ६, लुप् ११, वा ११, धौ ७ ।

नपु मके नस्य लुप् स्यात् वा धौ परे । हे ब्रह्म हे ब्रह्मन्,

चतुर्थीति दीर्घः । एवमाशीरिति । आङ् पूर्वात् शासुचलुशासने इत्यस्मात्
क्विप् शासुडिङ्सङे इत्यनेन आकारस्य इकारे पदसन्नाभावादेव पदान्तत्वाभावे
शासवसघसेति षत्वम् । ततो लिङ्सन्नाया स्यादेत्युक्तौ सस्य जातस्य षस्य रङ्
स्यादित्यर्थः । अतएव सजू' शब्द साधयित्वा एवमाशीरित्याह । अन्यथा
हसन्तत्वेनैव रङि सिद्धे पाणिनिकातन्त्रयोः पृथगाशीर्ब्रह्मणमनर्थकः स्यात् । दुर्ग-
सिद्धोऽप्येवम् । श्रीपतिदत्तोऽपि सनुषाशिषीस्तु मूर्द्धन्यषस्यैव डकारापवादे रेफ,
इत्याह । ननु विभक्त्युत्पत्तेरादौ षत्ववत् षत्वमप्यास्मामिति चेत् सत्यम् । आदौ षत्वे
सुप्रणातीति सुप्रमां गृह्णातीति याहीत्यादौ दीर्घार्थं षकारलोपार्थञ्च तत्तत्-
पूर्वेषु मूर्द्धन्यकारस्य पृथग्यहण गौरव स्यादिति विभक्त्युत्पत्तेरादौ षत्व न
क्रियते । केचित्तु विष्णौ च वेधा स्त्रीलाशीर्हिता श्रंसाहिद्वयोः रित्यमरसिद्धेन
दन्त्यान्तमध्ये पठितमाशीः शब्दं मत्वा आशीरित्यादौ हसन्तत्वादेव रङ्
इत्याहुः ॥ २४१ ॥

श्रीमनोऽनङ्गान् यत्र गोष्ठे तत् खनडुत् ।

नीलुपक्षेवाविष्यस्याप्राप्ती विभाषेयम् । लुप् करणात् तदादिविधेर्निषेधे हे

ब्रह्मणी ब्रह्माणि । अहः अह्नी अहनी अहानि, अहोभ्याम् ।
किं के कानि । इद इमे इमानि । असृक् असृजी असृञ्चि,
असानि असृञ्चि, असृजा अस्ना असृग्भ्याम् असभ्याम् इत्यादि ।
ऊर्क् ऊर्जी ऊनर्जि ऊर्जि । सुवल् सुवली सुवलि सुवनलि ।
[१६३] नुस्सयमेत्यत्र भ्रमन्तरलयोरादौ तु वा नुष् । उकारेत्
नुर्विन्दुमात्रस्य नाख्या । त्यत् त्ये त्यानि । एवं यत् तत् एतत् ।
[२०६] अनूक्तौ तु ; एनत् । गवाक् गोचौ गवाञ्चि । तिर्यक्
तिर्यञ्चि । एवं परे । यक्तत् यक्तौ यक्तन्ति, यकानि
यक्तन्ति, यक्ता यक्ता यक्ता यक्ता यक्ता इत्यादि । एवं शक्तत् ।
ददत् ददती ।

२४३ । द्वेः शतुर्नुष् शौ ।

द्वे ५१, शतुर् ६१, नुष् ११, शौ ७ ।

द्वेः परस्य शतुर्नुष् स्यात् वा शौ परे । ददन्ति ददति ।
एवं जक्षत् जाग्रदादयः । तुदत् ।

घनिकुल इत्यादौ शुर्धौ वेति गुणो न स्यात् । नच शुर्धौ वेत्यत्र इगन्तप्रकृतित्व
विवक्षितमिति वाच्यम् । तर्हि प्रदीप्रवृत्तौनामपि द्वे प्रदी इत्यादौ गुणानुप-
पत्तेः । अह्नी अहनी इति ईद्वीस्तु वेति विकल्प । किमित्यादि । स्वमोर्लुकि
कृते लुकि न तत्रेति निषेधात् टेरकारी न स्यात् । ननु लोपस्वरदेशयोः स्वरा-
देशविधिवलवानिति न्यायादादौ टेरले क्लौवात् स्वमोऽधेरिति सर्मकारापत्तिरिति
चेन्न यस्य लुक्क्रियते तन्निमित्तककार्यस्यादावुक्त्यत्तौ लुग्विधानस्य वैवध्यात् ।
असानोति । पाददन्तेति असनादेशे यमादौ निषेधात् न नुष् । उकारेत्
नुरिति । ययस्यते इत्यादौ जमजपजमेत्यादिना यथा नुरित्यनुस्वारागम क्रियते
नुस्सयमेत्यत्र तथा न किन्तु उकारेत् नुर्नकार ननु विन्दुमात्रस्य आख्या सङ्गेत्यर्थः ।
अनूक्तौ तु एनदिति । अमो लुकि कृते लुकि न तत्रेति निषेधेऽपि इदमेतदयो-
रुनादेशविधानसाफल्यार्थमेतभागस्य एनादेश स्यादेव टेरलाभावे दकारस्थितिः ।
गोचौ इति । अचोऽङ्गीप इत्यकारलोप । एवं परे इति अमुमुयगादय इत्यर्थः ।
शक्तदिति तालव्यादिविष्ठावाचक शक्तत् शब्दस्य पाददन्तेत्यादिना शकनादेशः ॥२४३॥

२४४ । आदीपोः ।

आत् ५, ई ईपो ७॥ ।

अवर्णात् परस्य शतुर्नुण् स्यात् वा ईकारे ईपि च परे ।
तुदन्तो तुदन्तो तुदन्ति । भात् भान्तौ भाती भान्ति । पचत् ।

२४५ । अप्यनो नित्यम् ।

अप्-यन. ५, नित्य १ ।

अपो यनश्च परस्य शतुर्नित्यं नुण् स्यात् ई ईपोः परयोः ।
पचन्ती पचन्ति । दौव्यत् दौव्यन्ती दिव्यन्ति । स्वप् स्वपी ।
[१६४] नमस्महन्तोऽधोर्धः । स्वामि, स्वपा । [२४१] भ्यपोदङ्

त्रिदचोऽर्चिरित्यत्र च परस्य निषेधात् अप्राप्तौ विभाषा ॥ २४३ ॥

ईश्च इप् च ईपौ तयोः । इप. पृथग् ग्रहणात् ई इति लौवाद्यौ इत्यनेन
आदिष्टस्य ईकारस्य ग्रहणम् । अन्यथा तुदत् इदं तुदतीय इत्यादावपि प्रसक्तिः
स्यात् । तुदन्तौ इति । तुदन्तौ शब्दे शब्द दिवसुतुदेति श. लोपोऽतोऽर्चो-
रित्यकार लोपोऽपि स्थानिवत्त्वा दकारात् परस्य शतुर्वा नुण् । भान्ती इति ।
भालषदीतौ शब्द चेश्चरे इति शप् लुगङ्गोऽप इति शपो लुकि आकारात् परस्य
शतुर्वा नुण् । नच अत्र शपलोपस्य स्थानिवत्त्वेन शप. परत्वात् अप्यनोनित्य-
मित्यनेन नुणी नित्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । लोपोऽस्यो माङ्गीरिति । लोपोऽतो-
ऽर्चोरिति ह्रस्वालोपोऽस्ययोरित्येताभ्यामन्यसूत्रेण कृतस्य अकारलोपस्य स्थानि-
वत्त्वं नास्तीति नियमात् । अस्य वीजं सकोऽल्लोपोऽच्च्च् इत्यत्र दृश्यम् । एवं
या ल गतौ । वा ल गमनहिसयो । शा ल शोधने । आ ल पाके । आ ल खेदे ।
द्रा ल स्वप्ने पलायने च । पाल रक्षणे । रा ल दाने । ला ल च ग्रहे । दाल लूनी ।
ख्याल ख्यातौ कथने । प्राल पृच्छा । माल चमाने । फाल भक्षणम् । एषामपि चतुर्दशानां
यान्तौ यातो इत्यादि । अत्र वा शब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वनिमित्तमनप्रेत्यस्य
तु नुण् वा स्यादीपोः परयो इति बोध्यम् । यथा भविष्यन्ती भविष्यती ज्ञान-
सुखे । भविष्यन्ती भविष्यती मुक्तिः । एव स्तीथ्यन्ती स्तीथ्यती पत्यन्ती पत्यती ।
अव्याचोपो भविष्यन्त्या कार्यसिद्धेर्हि लक्षणमिति कालिदास. स चिन्तयत्येव-
भियस्तद्व्यती ॥ २४४ ॥

पचन्ती इति । कुञ्चोप पचपाके शब्द चेश्चरे इति शपि लोपोऽतोऽर्चोरिति
शपलोपस्य स्थानिवत्त्वेऽप. परत्वान्नित्यं नुण् । दौव्यन्ती इति । दिव्यजिगीषादी

सङ्गि । [२२७] सषेति रङ् । धनुः धनुषी धनूषि । एवं हविः । पयः पयसी पयांसि, पयसा पयोभ्याम् । अदः अम अमूनि । द्वी प्रीवत् । इति हसन्तनपुंसकलिङ्गपादः ।

चतुर्थः पादः ।

अव्ययः शब्दः ।

२४६ । व्यालुक् क्तेः ।

व्यात् ५१, लुक् १२, क्तेः ६१ ।

व्यात् परस्या सेलुक् स्यात् । स्वः प्रातः च वा हा है उच्चैः उच्चकै धिक् धकित् प्र परा हरिवत् कृत्वा ।

शब्द दिवसुतुर्दति स्मिन् नित्यं तुष् एव गोपायन्ती चीरयन्ती कारयन्ती चिको-
रन्ती पुचकायन्ती ज्ञानीयन्ती क्लृण्वन्ती नमयन्ती इत्यादि । मालवाच-
मान्ती वीर्यवाचरन्ती वीर्यान्ती इत्यपि दुर्गसिद्धि । विक्रमशता इत्यस्य
विष्कान्ति पणवाय इति आयपचे अपि विच्छायन्तीति नित्यम् । तुदादिपक्षे
तुदादित्वात् शिवच्छती विच्छन्ती इति । ततश्च भूदीन् वर्जयित्वा अदादः
स्वादिरुधादितनादि क्रादीनाञ्च तुष् न स्यात् ई ईपोः परयोः । तेन अदतां
सुन्वती रुन्वती कुर्वती क्रीणती इति । स्वप् इति । शोभना आपो यत् सरसि
तत् स्वप् । अत्र पथ्यपुर स इत्यनेन विहितस्य अप्रत्ययस्य नाचाया स्वतेरित्या-
दिना निषेधः । धनुरिति धनरवे वामुसिद्धमिति उप्ति उप्तन्त्वाद्रङ् उकारस्य
धातुसम्बन्धित्वाभावात् व्यनच्तथीति दीर्घो न स्यात् धनूषीति । नसन्त्वाद्दीर्घं
न्युक्तेऽपीति षत्वम् । एव हविरिति क्लृहिमीदने इप्ति इप्तन्त्वाद्दिङ्
इकारस्य धातुसम्बन्धित्वाभावाद्दीर्घः । पय इति । सेलुकि लुकि न तर्हेति
निषेधादल्लोपोरिति न दीर्घः । विरामसाश्रित्य विसर्गः । अद इति ।
सेलुकि लुकि न तचेति निषेधात् त्यदा तदीरिति सो न स्यात् । अमोलुकि च
दामाऽदसश्चेति मकारो न स्यात् ॥ २४५ ॥

इति हसन्त लौबलिङ्ग पादः ।

अव्ययानां प्राथमिकस्य स्वः शब्दस्य रेफान्तलाङ्गमन्त्राध्याये एव निरूपण-
मुचितं लिङ्गकाव्याभावाच्च पुलिङ्गादिपाठेष्वनुचितमितीह पृथगुपास्यासः ।

२४७ । उदः सः स्यास्तम्भोः ।

उद ५।, स ६।, स्यास्तम्भोः ६॥ ।

उदः परयोरनयोः सस्य लुक् स्यात् । उल्यानम् उत्तम्भः ।

२४८ । वातोऽवाप्योः ।

वा । १।, अतः ६।, अवाप्योः ६॥ ।

अवाप्योरकारस्य लुक् स्यात् वा । वगाह अवगाहः
पिधानम् अपिधानम् । इति व्य-पादः ।

इति हसन्ताध्यायः ।

तथाच सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सवासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति प्राञ्च । अलिङ्गानामव्ययानां विशेषणस्यापि अनिर्णीतलिङ्गत्वा-
नन्नेपुसकत्वमेवेति बोध्यं सामान्यत्वान्नपुसकमिति वचनात् । तेन स्व' सुन्दर स्व
काम्यमित्यादि ।

लुक्करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायेन विभक्तिनिमित्तककार्यं न स्यात् ।
यथा ह्य श्वं नम इत्यादीनां सेर्लुकि अत्वसीधोरिति दीर्घो न स्यात् विधुर्गस्तु
विराममाश्रित्य स्यादेव । एव खलु ननु इत्यादीनां शार्धिजसित्यादिना गुणो न
स्यात् । ननु अव्ययादिभक्त्यस्याश्रित्ये विभक्तिसुत्याद्य लुक्ता तन्निमित्तककार्यं
निषिध्यते इति कथं त्रयाः क्लियते । प्रचालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पृशेन वरमिति
न्यायात् तदनुत्पादनमेवाचितमिति चेन्न । विभक्तेरनुत्पत्तौ पदसञ्ज्ञाभावात् समासा
भावे प्रणम्य इत्यादौ यपोऽनुपपत्तेः पदान्तत्वाभावात् उद्गच्छतीति उन्मज्जतीत्यादौ
नकाराद्यनुपपत्तेः नमः प्रच्यतीनां विसर्गानुपपत्तेः । अतएव राज्ञः पुरुषो
राजपुरुष इत्यादौ समासे विभक्तेर्लुकि कृतेऽपि विभक्त्यर्थस्य विद्यमानत्वात् यथा
राजसम्बन्धोपपत्तेः प्रतीयते । तथा स्वः प्रकाशते स्वर्गच्छति स्वः स्पृहयति
स्वः पतति स्मर्निवसतीत्यादौ विभक्तेर्लुकि तदर्थस्य विद्यमानत्वात् स्वर्गतस्य
कर्तृत्वादिति प्रतीयते स्यात् । उच्चकैरिति त्यादिव्येति टिः पूर्वोऽक् । धकिदिति
धिक्ष्वन्दस्य धकि कृते व्यकस्य दः ॥ २४६ ॥

एतत् सूत्रं परस्त्वञ्च यद्यपि सम्यख्याये एव वक्तुमुचितं तथापि अव्ययपाह-
पूरणार्थमिह कृतं सूत्रसमूहः पाद इति पादलक्षणात् ॥ २४७ ॥

अवाप्योरकारस्य सर्वत्र लोपः स्यादिति सामान्यविधानम् । केचित्तु

१३३

+ अकारादिक्रमेण अव्ययशब्दसग्रही यथा—

अ अकक्षात् अयतस् अधोस् अङ्ग अचिरात् अञ्जसा अट्ट अतस्
अतीव अन्न अथ अयकिम् अयी अक्षा अद्या अधरात् अधरेण अधस्
अधस्तात् अधुना अनुपदम् अन्तस् अन्तर् अन्तरा अन्तरेण अन्यत् अन्य-
तरद्युस् अन्यतस् अन्यन्न अन्यथा अन्यदा अन्येद्युस् अपरेद्युस् अभितस् अमा
अमृत अयि अये अरे अरेरे अर्वाक् अवाच् अलम् अवश्यम् अक्षम् अस्ति
अस्तु अस्मि अहह अहहा अहे अहो अहोवत अज्ञाय । आ आ आ-
आरात् आविस् आहो आहोस्ति । इ इतरद्युस् इति इतिह इत्यम्
इदानीम् इव इस् । ईषत् । उ उच्चकैस् उच्चैस् उत उताहो उता-
होस्ति उत्तरतस् उत्तरात् उत्तरेण उत्तरेद्युस् उदक् उपजीषम् उपयोषम्
उपांश् उभयतस् उभयेद्युस् उम् उररी उरी उररी ऊ ऊम् ऊररी
ऊरी ऊररी । ऋते । ए एकदा एतर्हि एव एवम् । ऐ । औ । ओम् ।
औ । अक्षि कति कथम् कदा कदाचन कदाचित् कर्हि कर्हिचित्
कामम् किञ्च किञ्चन किञ्चित् किन्तु किन्तु किम् किम् किमु किमुत किञ्चित्
किवा किञ्च क्त कृतस् कृत कृचिक् केशकिेशि क कचन कचित् । खलु ।
चतुर्धा चिरम् चिरेण चिराय चिररात्राय चिरात् चिरस्य चिरे चेत् ।
जातु जीषम् । झटिति । तत् ततस् तन्न तथा तदा तदानीम् तावत्
तिरम् तिर्यक् तु तूष्णीम् तेषा तैषम् । दक्षिणतस् दक्षिणात् दक्षिणेन
दृष्टादृष्टि दिवा दिव्या दृष्ट द्राक् द्विधा द्वेषा द्विक् । न नञ् नक्तम्
नमस् नवतिधा नवतिशस् नवधा नवशः नहि ना नाना नाम नास्ति निकषा
नितराम् नित्यदा नीचकैस् नीचैस् नूनम् नी न्यक् । पञ्चधा परम् पर-
यस् पराश्वस् पराक् परितस् परत् परेद्यवि परेद्युस् पश्चात् पुन पुनर्
पुनर् पुरतस् पुरस् पुरस्तात् पुरा पूर्वेष पूर्वेद्युस् पृथक् पृष्ठतस् प्रका-
मम् प्रगे प्रत्यक् प्रत्यहम् प्रत्युत प्रसन्न प्राक् प्रातर् प्रादुस् प्राध्वम् प्राय-

स्यादन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

स्त्रीत्यः ।

२४६ । स्त्रिमामत आप् ।

स्त्रिया ७, अत ५, आप्।१।।

स्त्रीलिङ्गे स्थितादकारान्तादाप् । स्यात् । मेधा, सर्वा ।

लिङ्गानां स्त्रीत्वविवक्षायां स्याद्युत्पत्तेः प्रागिव यथासम्भवमावाद्य. स ।
स्याद्युत्पत्तेः पश्चादावादीनां कारणे प्रकृतेर्निरवकाशकाय्याणामादावुत्पत्तौ महानष्ट
स्यात् । यथा वाचप्रभृतेर्हंस परे आप् आदौ कुडापत्तिः. राजादाशब्दानां स्याद-
पञ्चके इप् आदौ नान्तत्वादीघापर्यन्तश्च । ल्यदादौस्तु स्याद्युत्पत्तं पूर्वम् आवाद-
विषयाभावादप्राप्तौ स्याद्युत्पत्तेः पश्चात् टेरले अदन्तत्वादाप् स्यादिति । अतएव
ल्यदादौटेरले सति आप् इति खयसुक्तम् । किञ्च लिङ्गसाधनयोग्यान्प्यावा-
दीन् काठिन्यभयात् स्त्रीलिङ्गपार्दे नोक्ता पृथग्वदति स्तिथामित्यादि । मेति
जर्मष्ट सङ्गे मेमक्तात्सरोरिति अप्रत्ययं मेध इत्यकारान्तान्नित्यस्त्रीलिङ्गादाप् ।
पानञ्चकस्त्रीलिङ्गान्तु सर्वा इति । आदौपी. पकारस्तु आवीवृभसदित्यादिषु
गीपा औपा प्रभृतीनामप्राप्तये विशेषणार्थः । उपस्तु पकार रूपकत्वं चेवूप्
इत्यादौ च स्त्राटेरप्राप्तये विशेषणार्थः ॥ २४६ ॥

अन् प्रायस् प्राङ् ग्रैव् । फट् । बहुसस् । भगीस् भयस् भूरि भूरि
अस् अशस् भी भीस् । सञ्च मत् सनाक् सम सा मिथस् मिथ्या सुधा
सुधासुष्टि सुष्टीसुष्टि सुहृस् स्वधा । यत् यतस् यत् यथा यथातथम् यथायथम्
यथाहम् यथावत् यथास्वम् यथाशक्ति यथेष्टितम् यदा यदि यावत् युगपद् ।
रहस् । वत वत वरम् वषट् वौषट् वहिस् वा विधिवत् विना विश्वक् विष्क् । श्नै
अश्नत् श्नानम् अत् अश्स् । सवत् सङ्गत् सवा सदा सद्यस् समन्तत् समन्तात्
समम् समया ससुपयोषम् सर्वतस् सर्व्व सर्वथा सर्वदा सहसा साकम्
सावात् साचि साभि साम्प्रतम् साय साहम् सुचिरम् सुतराम् स्थाने वा
ज्वतस् स्वधा स्वयम् स्ख स्खति स्वाहा स्खित् । ह हही हङ्गे हङ्गे हन्त
हला हा हिरक् ह्रिदि ह्री ह्रीह्री हुम् ह्रम् ह्रे ह्रे ह्री ह्रीम् । •

प्रादयीवैंशतिरूपसंगाश्चाव्ययशब्दा — १० सूत्र द्रष्टव्यम् ।

एतद्भिन्ना अपि अव्ययशब्दा सन्ति ।

२५० । हसात् वा ।

हसात् ५, वा ११ ।

स्त्रिया हसन्तादाप् स्यात् वा । वाचा वाक्, दिशा दिक् ।

२५१ । मनो डाप् ।

मन ५, डाप् ११ ।

स्त्रियां मनन्तात् डाप् स्यात् वा । सीमे सीमानौ, पामे पामानौ ।

अथ श्रीरामतेर्कबागीशकृतटीका ।

स्त्रियमित्यापादनधिकारः । अत इत्यनेन लाचणिकादपीति तेन स्यात् इत्यादौ सवदाप् स्यात् । तटादीनान्तु यदा स्त्रीत्व विवक्ष्यते तदैवावादयः स्युः, न तु पुस्त्वौवत्वविवक्षायामिति । आवादयस्तु साधुत्वार्थमेव विधीयन्ते । मेधेति । मेधञ्च मेधाया अस्मात् समक्तात्सरोरित्य । पश्चादाप् ॥ २४६ ॥

वाचा वाक् दिशा दिक् गिरा गौ, उष्णिहा उष्णिक् विपाशा विपाट् दृशा दृक् रुजा रुक् इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया शिष्टप्रयोगानुसारिणैव स्यात् न तु सर्वस्मात् हसात् । तेन खप् नदी इत्यादौ न स्यात् ॥ २५० ॥

श्रीरा टी—यद्यपि सामान्येनीकत तद्याप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तेन ‘तुधा वाचा दिशा कुञ्जा विपाशा च सजा रुजा । गिरीष्णिहा देवविशा पक्षे चतुर्धादिगादयः ।’ वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्वचिन्न स्यात् क्वचिन्नित्य तेन द्विपात् द्विपात् चतुष्पादित्यादौ न स्यात् । द्विपदा विपदा चतुष्पदा ऋगित्यादौ ऋग्-विषये नित्य स्यात् ॥ २५० ॥

सौ नामत्वाद्दीर्घे डापि कृते वा रूपभेदो नास्तीति श्रीकारे उदाहृतम् । सीमे सीमानाविति एव त्रामुसिति मनि कृते ददातीति दामा अस्यापि दामे दामानौ पटिमानमतिक्रान्ते अतिपटिमे अतिपटिमानौ स्त्रियौ इत्यादि ॥ २५१ ॥

श्रीरा टी—मन्त्रित्यन्वयकस्यापि ग्रहणम् । तेन सुधर्मे सुधर्माणौ समे बहु-पटिने बहुपटिमानौ स्त्रियो । तथाच ‘स्वभावश्चैव नारीणामिषु लीकेषु दृश्यते । विरुद्धधर्मास्यपला भ्रातृभेदकरा स्त्रियः’ ॥ २५१ ॥

१५२ । हे ऽनः ।

हे ७, अन' ५ ।

स्त्रियां हे स्थितादनन्तात् डाप् स्यात् वा बहुयज्वे । बहु-
यज्वानौ ।

२५३ । ईप् चाम्बस्यात् ।

ईप् । १ । च । १ । अम्बस्यात् ५ ।

मस्य वस्थान्यपरादनन्तात् हे स्थितात् स्त्रियामीप् डाप् च
स्यात् वा । बहुराज्ञौ बहुराजे बहुराजानौ ।

मसयोग-वसयोगपरस्थितात् अनन्तादिवाय विधिः । अन्यत्र परसूत्रेण वाधित-
त्वात् इत्यत आह बहुयज्वे इति बह्वी यज्वानौ ययोः समयोरिति विग्रहः ।
एव बहुव्रज्जे बहुव्रज्जाणौ समे एवञ्च शोभनी धर्मो ययोः समयोरिति बहुव्रीहौ
धर्मादनि कृते सुधर्मे सुधर्माणी इत्यादि ॥ २५२ ॥

श्रीरा टी—वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् डावभावपक्षेऽपि आवीपोर्निषेधः ।
तेन बहुयुवानौ सुमधवानौ पुर्यावित्यादौ न स्यात् । हे कि ? अतियज्वानौ ॥ २५२ ॥

मच वच्च स्वमित्यनेन भवान्त उच्यते स्वञ्च तत् सञ्चेति भवस्य, न भवस्योऽभवस्यः
तच्चात् । मसयोगवसयोगभिन्नवर्णात् परो योऽन् तदन्तादित्यर्थः । चकारात्
डाप् च वानुवर्तते पञ्चे नान्तस्यापि स्थित्यर्थः । बहुराज्ञौ इत्यादि बह्वी राजानौ
ययोः समयोरिति विग्रहे अनेन ईप् अनोऽज्ञोप, स्तुञ्भिरिति नस्य जः । पञ्चे
डापि टिलोपः समयोरप्राप्तपञ्चे नान्तस्थितिः । एव दृष्ट, पूषा याभ्या ते दृष्ट-
पूष्णौ दृष्टपूषे दृष्टपूषाणौ स्त्रियौ । एवञ्च सुदाम्नौ सुदामे सुदामानौ, सुधाक्ष्यौ
सुधामे सुधामानौ स्त्रियौ इत्यपि स्यात् । न चात्र नमनसस्थित्यनेन ईप्निषेधो-
ऽस्तु इति वाच्यम् । तत्सूत्रस्य बहुव्रीहिरन्यत्र मनन्तात् प्राप्तव्यस्य ईप् एव निषे-
धकत्वात् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् बहुयुवा पूः दृष्टमधवा स्त्री इत्यु-
भयत्र ईप् न स्यात् डाप् तु स्यादेव ॥ २५३ ॥

श्रीरा टी—मच वच्च स्व भवञ्च तत् सञ्चेति भवस्य, न भवस्यः अभवस्यस्तच्चात् ।
ह्रस्वविषयत्वात् यवानः सदानीऽज्ञोपसत्तैवाय विधिक्षेपे बहुयुवा पूः सुमधवा
योरित्यादौ न स्यात् अयुवमघोनेत्यादिना पावुत्वेऽज्ञोपाभावात् । बहुसीक्ष्यौ
पुर्यावित्यादौ नमनसस्थेति बहुव्रीहौ न ईप्निषेधः तस्याऽविषये चरितार्थत्वात्

२५४ । काप्यनाशीरकेऽदिदयत्तत्क्षिपादेः ।

कापि ७, अनाशीरके ७, अत् ११, इत् ११, अयत्तत्क्षिपादेः ६ ।

आशीरर्थाकवर्जं कापि परे अकार इकारः स्यात्, न तु यत् तत् क्षिपादेः । सर्विका कारिका । आशीरके तु जीवका । यदष्टु यका सका, क्षिपका भ्रुवका चटका ।

तथाच अ तुमवजितलोकपालधाम्नीमिति । पक्षे बहुसीमानौ बहुसीमित्यादि बहु-
राज्ञाविति बहुवो राजानो यथीनगर्थोक्ते इति वाक्यम् एवं बहुवचसां बहवश्च
बहुतच्चाणावित्यादि ॥ २५३ ॥

कयुक्त आप् काप् तस्मिन् । आशिषि अक, आशीरक नास्ति आशीरको
यत् कापि सोऽनाशीरकः तस्मिन् । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्-
जातीयस्येति न्यायादाशीरकवर्जनात् कृतककारस्य ग्रहणं न तु प्रकृतेः तेन तत्
सहने ह्रासे पचादित्वादिति तक्तौति तका एव शक्तौति शका इत्यादौ न
स्यात् । मनेयमित्यर्थे णे ममकादेशे अजादित्वादौपी निषेधे आपि कृते
मामिका इत्यत्र आदेशत्वात् कृतककारे स्यादेव । किञ्च परसूचीयवाशब्दस्य
व्यवस्थया नवं कायवीत्यर्थे कौशब्दे इत्यस्मात् हनजनाद्गमादिरिति उग्रप्रत्यये टलोपि
आपि कृते नविका स्त्री इत्यत्र प्रकृतिककारेऽपि स्यात् । एव बहुव, परिव्राजका
यस्या सा बहुपरिव्राजका, पुरी इत्यादौ समासे विभक्तौर्लुकि विभक्त्यन्तरीत्यसौ न
स्यात् एवञ्च बहुनि चमाणि यस्या सा बहुचर्मिका शाला इत्यादौ कप्रत्यये नो
लुप्प्रधाविति नस्य लुपि तदाद्यविधेर्निषेधेऽपि इकार, स्यादेव इति । सर्विकेति ।
व्यादिव्यासभोसिति सर्वशब्दस्य टे, पूर्वोऽक स्त्रियामत आप् ततः कापि परे
५ इकारस्थानेन इकार । कारिकेति । डुकुञ्ज ढष्कौ घे इति शक' ङङ्ङि आप्
कापि परेऽनेनाकारस्य इकार जीवकेति जीवतादिति वाक्ये आशिषीति अक,
पश्चात् स्त्रीत्वविवक्षया आप् आशीरकवर्जनादकारस्य इकारो न स्यात् यकेति
यदृशब्दस्य । सकीत तदृशब्दस्य । क्षिपादिश्च "क्षिपका भ्रुवका चैव करका
घारकेष्टका । एङका चटकाद्याश्च पितृणामष्टका भवेत् । उपत्यकाधित्यका च
तारकामहगशयोः । वर्णका वस्त्रभेदे स्यात् शकुनौ वातु वर्चका इति ।" इष्ट-
केति इच्छते रौष्णादिकस्तक अष्टकेति अश्नातेरौष्णादिकस्तक पितृणा सम्बन्धिनौ
आङ्कालत्वादित्यर्थः । तन अश्नातेरौष्णादिकतके अष्टका अष्टिका खारौ अष्टा-
वाढका, परिमाथमस्या इति कप्रत्ययेऽपि अष्टिकेत्येव । उपत्यका पर्वतस्य निकट-

२५५ । द्वैषसूतपुत्रवृन्दार-खञ्जाजभस्त्राधु- त्ययो वा ।

द्वैष—धुत्ययोः ६॥, वा । १ ।

हादे धुत्यवर्जयो कययोच्चाकार इकारः स्यात् वा कापि ।
हिके हके, चटकिका चटकका, आर्थिका आर्थिका । धुत्य-
योस्तु—नायिका कृत्यिका ।

भूमि । अधित्यका जडभूमि । तारका नलत्र नेत्राश्च अन्यत्र तारिका ।
वर्णका वस्त्रविशेष । अन्यत्र वर्णिका नटादीनाम् । शकुनी पक्षिविशेषे वर्चका
वाशब्दात् वर्चिका च । अन्यत्र वर्चिका दीपस्य ॥ २५४ ॥

श्रीराटी—कादाप् काप् तस्मिन् आशिषि अक, आशीरकः आशीरकस्य
‘क’ आशीरकक नास्ति आशीरकको यस्मिन् स अनाशीरककस्तस्मिन् कापौत्यस्य
विशेषणम् । क्षिप आदिर्यस्य स क्षिपादि यच्च तच्च क्षिपादिश्च तत् न तत्
अयत्तत् क्षिपादित्स्य पुस्त सौदत्वात् । जीवकेति आशिषीत्यनेनाक, क्षिपकेति
क्षिपघातीरिनुङ्त्वात् क, क्षिपस्तत् स्तार्थे अक, पश्चादाप् । क्षिपकादियथा ।
“क्षिपका ध्रुवका चैव चटका धारकेष्टका । करकाधित्यका प्रोक्ता चरकीप-
त्यकौडका । अलका यच्चपुर्त्यान्तु पिटका वासकेत्यपि । अष्टका तु पितव्यर्थे
तारका भट्टगंशयो । वर्चका शकुनी प्रोक्ता वणभेदे च वर्णिका । अस्य
प्रकृतिका, सर्वे नरिकामामिके विना ।” एषु किं अष्टिका तारिका वर्चिका
वर्णिका शकुनी वर्चिकेत्यपि कश्चित् । आकृतिगणोऽयम् ॥ २५४ ॥

इ इति द्विशब्दस्य टेरत्वे रूपम् । एष इति एतद् सौ । इष एषस्य सूतस्य पुत्रस्य
वृन्दारस्य स्वस्य ज्ञस्य अजस्य भस्त्रा चेति द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञाजभस्त्रम् । धुर्धातु,
त्यः स्वरूपं धुस्य त्यस्य धुत्वौ न धुत्वौ अधुत्वौ । कच यच क्य । अधुत्ययो क्य
अधुत्यक्यः पश्चात् द्वैषसूतपुत्रवृन्दारस्वज्ञाजभस्त्राधुत्यकौ तयोः । अयमर्थः । हादीना
नवानासकारस्य इकार, स्याहा कापि । घातो ककारयकारौ हिला त्यस्वरूपस्य
च यकार हिला अन्यौ यौ ककारयकारौ तयोरेकारस्य इकारः स्याहा कापौत्यर्थः,
दिके हके इति द्विशब्दस्य टेः पूर्वोऽपि कृते टेरत्वे आपि कृते हका इति स्थिन्ते-
ऽनेन अकारस्य इकारी वा । एष एषिका एषका सूतिका सूतका पुतिका पुत्रका
वृन्दारिका वृन्दारका खिका खका जिका ज्ञका अजिका अजका भस्त्रिका

भस्मका । भस्त्रा चर्मप्रसविका इत्यमर । भस्त्राशब्दस्य स्वार्थे ककारे निःशक्त इति ऋग्ये अनेन अकारस्य इकारो वा । भस्त्र इति अकारान्त इति केचित् एषा गौणत्वेऽपि बहुस्विका बहुस्वका इत्यादि चट्टकिके इत्यादि । चट्टचमेदि औष्णादिकोऽक चट्टक । तत् स्वार्थे ककारे आपि अनेनाकारस्य इकारो वा । आर्थिकेत्यादि ऋगतौ हृष्टयुगोऽस्ति ध्यणि वृद्धौ आर्थे तत् स्वार्थे क तत् न्वित्यासापि अनेनाकारस्य इकारो वा । नाधिकेति नीजप्रापणे णकि वृद्धौ सन्धि । अत्र धातुसम्बन्धियकारत्वादस्याप्राप्तौ पूर्वेण नित्यम् । धातो ककारस्य तु चक हतौ णक, चाकिका एव तत् ताकिका शक शाकिका इत्यादिषु पूर्वेण नित्यम् । त्यस्वरूपग्रहणात् त्यत्वाद्यचिरदक्षिणाद्यादित्यनेन इकार आकारस्य त्यत्वाद् परविहितस्य दक्षिणाद्, परविहितस्य त्यक्तोऽपि वर्जनम् । यथा कृमव इत्यथ त्य कृत्य, तत् स्वार्थे कः तत् आपि अकारस्य पूर्वान्वित्यमकारे कृत्यिका । एव त्यचत्यिका तत्रत्यिका इहृत्यिका अमात्यिका इत्यादि । दक्षिणाभव इत्यर्थे त्यणि कृत दाक्षिणात्यिका एव पौरत्यिका पाथात्यिका अत्र वाशब्दव्यवस्थावार्त्ति फलन्तु पूर्वसुवे लिखितम् ॥ २५५ ॥

यौराटी—अथ त्वत्तौ न तौ अथवा कच यच तत अधुत्यो' क्य पश्चात्
इष एष मृतस्य पुत्रस्य हन्दारस्य स्वस्य शस्य अजस्य भस्त्राच धुत्यक्वचतत्तच्च ।
द्विकिति द्विर्ना टेरत्वे पश्चादाप् ततश्चारी अकपश्चादि । एवम् एषका एषिक
एषति निर्देशात् एषिकेति पूर्वेष नित्य चटकिनेति चटकाशब्दात् स्वार्थे क
धुभिन्नत्वादिवी आर्थिकेति धुभिन्नत्वादिवी एव भाटव्याका भाटव्याका इत्यादि ।
नाधिकेति नीजधीर्णकः आप् धुवर्जनात् पूर्वेष नित्यम् । आङ्पूर्वध्वघातो-
र्मनीषादित्वात् घस्य ङः ततः स्वार्थे क आख्याका धुत्यवर्जनात् पूर्वेष नित्य
यथा सखाभावज्ञापनार्थं धीर्यकारणेयोदाहृतम् । कस्य यथा शिक्षा कामयति
शिक्षाका, शिक्षाका एव शिक्षाकिका शाकिका इत्यादि कृत्यकेति क्तभवा
इत्यर्थे ल्यताद्यचिरिति ल्यप्रत्यय ततः स्वार्थे क । एवम् इहल्यिका अवल्यिका
दाक्षिणात्यिका इत्यादि । ल्य इति स्वरूपस्य निषेधात् दूरत्यिका दूरत्यका
इत्यादौ स्यादेव । अच खञ्जाजाना गौणैर्ऽपि तेन बहुष्मिका बहुस्वका बहुञ्जिका
बहुञ्जका बह्वजिका बह्वजकेत्यादि । दादौना केवलानामिव तेन परमद्विकेति
मूर्ध्वेष नित्यम् । अन्ये तु जसीस्ते रिति सूत्रयित्वा नेच्छन्ति परमद्वका परमैषका
इत्यादि । भस्त्रका भस्त्रिका इति परमूदेष्टैव सिद्धे भस्त्रायद्वात् निर्भस्त्रका
निर्भस्त्रका इति गौणैर्ऽपि स्वात् इति परे ॥ २५५ ॥

२५६ । वाच्चापो ऽनुक्तपुंस्कस्य ।

वा । १।, आत् । १।, च । १।, आप. ६।, अनुक्तपुस्कस्य ।

आपः स्थाने जातोऽकार इदाच्च स्यात् वा कापि नतु उक्त-
पुस्कस्य । गङ्गिका गङ्गाका गङ्गका । उक्तपुस्कस्य तु शुभ्रिका ।

२५७ ! ध्रिन्वाह्नदादेरीप् ।

घ-ट-उ-ऊ-इत् नृ-ऊ-अच् वाह्न-नदादे. ५।, ईप् । १। ।

षकारितृकारित उकारित ऋकारितो नान्ता-दृदन्ता-दश्चौ
वाहो नदादेश इप् स्यात् स्त्रियाम् ।

वायह्नमकारस्यापि स्थित्यर्थम् । उक्त. पुमान् येन तत् उक्तपुस्क न उक्त-
पुस्क अनुक्तपुस्क लिङ्ग तस्य । गङ्गिकेत्यादि गङ्गा एव इति स्वार्थे कः कका-
रादाप् कैऽक. ख इति पूर्वापी ऋस्ते अनेन इकार आकारश्च । तथोरप्राप्तौ
अकारस्थितिः । एव दुर्गिका दुर्गका दुर्गाका ॥ २५६ ॥

श्रीराठी—चकारादित्यनुवर्तते । न उक्तपुस्क अनुक्तपुस्क तस्य गङ्गिकेत्यादि
गङ्गाशब्दात् स्वार्थे कः कैऽक. ख इति ख. पूर्वसूत्रभस्त्रायह्णात् भस्त्राका निर्भ-
स्त्राका इत्यप्यन्यः । शुभ्रिकेति एवमतिगङ्गिकेत्यादि ॥ २५६ ॥

षच टच उच ऋश्च इरः ते इतो येषां ते द्वितश्च नच ऋश्च अश्चच
वाहच नदादेशेति तस्मात् नकार ऋकारयोः केवलयोरसम्भवाच्चदनर्थयह्णम् ।
षकारितृ टकारितृ नदादीनां मुख्यानामेव ग्रहणात् बहुवैष्णवा बहुवराका पुरी ।
प्राशा लया बहुमूषणा स्त्री । बहुनदा बहुदेवादिक इत्यादौ न स्यात् । अन्येषां
मुख्यानां गौणानाञ्च ग्रहणात् अतिविदुषी अतिपचन्ती अतिदखिनी अतिकवौ
अतिप्रतीची अतिशाल्यूह्री इत्यादि स्यादेव ॥ २५७ ॥

श्रीराठी—षश्च टश्च उश्च ऋश्च 'तत् इ इत् यश्च स. नद आदिर्यश्च सः
नदादिः पश्चात् द्विच नच ऋश्च अश्चच वाहच नदादिश्च तत्तस्मात् पुंस्त्वसौच
त्वात् । अत्र द्विचनदादिभ्यः मुख्य एव अन्यस्मात् गौणगौणयोरेति । तेन बहु-
गार्था अतिकुञ्चर्या बहुनदा समत्स्या इत्यादौ न स्यात् । विदुषौ सुविदुषौ
पचन्ती बहुपचन्ती इत्यादौ स्यात् स्तनन्वथीति घट्टित्वात् ईप् ॥ २५७ ॥

२५८ । ययो लोपो ऽयुक्तौ पौ ।

ययोः ६॥, लोपः १॥, अ-यु क्तौ ७, पौ ७ ।

इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे । ष—वैष्णवी वराकौ ।

२५९ । क्यङ्यचौ चानात्यपत्यणास्य ।

क्य-ङ्य-चौ ७, च ११, अनाति ७, अपत्यणास्य ६ ।

अपत्यार्थणास्य लोपः स्यात् अयावक्तौ पौ परे, क्य ङ्य चौ च, नत्वाकारे । गार्गी ।

इय अय यौ तयोः । युञ् क्तश्च युक्तौ न विद्यते युक्तौ यव पौ सोऽयुक्तिः तस्मिन् । अय अय इय ए इति विग्रहे एलोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ययोर्लोप इति गौरवं ज्ञापयति क्वचिद्वर्णावर्णयोर्लोपो न स्यादिति । तेन प्रियादिशब्दानां इष्टादी परे प्राद्यादिशे प्रेष्ठ' स्वेष्ठः स्फेष्ठ' श्रेष्ठ' ज्येष्ठ इत्यादि सिद्धम् । एव पारस्त्रीशेषः चाटकेय' इत्यत्रापि लोपो न स्यात् । यौ ऊर्णायुः क्तौ वामे । ष इति षकारानुबन्धस्य उदाहरणमित्यर्थः । वैष्णवीति विष्णुर्देवता अस्या इति विकारसवेति ष णित्ते त्रिरिति वृद्धौ न्वीलोपोतावित्युकारस्य ओकारे सन्धिः । वराकौति । वृञ् वृत्तौ भिन्नजल्पेति षाके गुणः ॥ २५८ ॥

श्रीरा-टी—इय अय तौ तयोः युञ् क्तश्च तत् न तत् यस्मिन् अयुक्ति' तस्मिन् अयुक्तौ पावित्यस्य विशेषण पृथक्पदकरणात् प्रेष्ठ प्रेष्ठानित्यादौ न स्यात् । वैष्णवी विष्णुर्देवता यस्या इत्यर्थे षः । वराकौति वृञ्भोः षाकः । अयुक्तौ कि ऊर्णायु रामेष्टेत्यादि ॥ २५८ ॥

क्यश्च ङ्यश्च द्विष्टेति क्यङ्यचि तस्मिन् । न आत् अनात् तस्मिन् । अपत्ये षा' अपत्यणा तस्य । गर्गस्य स्त्र्यपत्यमिति गर्गादित्वात् षा' णित्ते त्रिरिति वृद्धौ ययोर्लोप इति अकारलोपो गार्ग्य', इति स्थिते पिलादीपि अनेन षास्य लोपो गार्गी' इति । के गार्ग्यमिच्छति गार्गीयति ङ्य गार्ग्य' इवाचरति गार्गीयते चूौ अगार्ग्यौ गार्गी भवति चूौ गार्गीभवति । क्तौ तु गार्ग्य' आकारे तु गार्ग्या-यण अपत्यणास्य इति कि ? सौभाग्यीयति इत्यादौ न स्यात् ॥ २५९ ॥

श्रीरा-टी—क्यश्च ङ्यश्च द्विष्ट तत्तस्मिन् पुक्ल सौमत्वात् न आत् अनात् तस्मिन् अयुक्ति पावित्यनुवर्त्त' अस्मैव विशेषण गार्गीति गर्गस्यापत्यमित्यर्थे षा' ।

२६० । सूर्यागस्त्यस्य तिष्यपुष्यस्य षा- मत्स्यस्येपो भूषणे ईपि यः ।

सूर्यागस्त्यस्य ६।, तिष्यपुष्यस्य ६।, षामत्स्यस्य ६।, ईयेपो ७।, भूषणे ७।, ईपि ७।, य ६। ।

एषां यस्य लोपः स्यात् ईयेपोः परयोः, नक्षत्राणां ईपि च ।
सौरौ आगस्तौ चातुरौ । ट-तयौ भूषणी । उ-विदुषो

क्ये गार्गीयति क्ये गागायते च्वा गार्गीकरीति इत्यादि अपत्ये किं ? मैत्रायते
अनादिति किं ? गार्गीयण वात्स्यायन ॥ २५९ ॥

ईयश्च ईपुच ईयेपौ तयौ । भे नक्षत्रे ष भूषणं तस्मिन् । सूर्यागस्त्ययो-
रीये ईपि च परे तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रावहिते षे परे षामत्स्ययोरौपि परे यस्य
लोपः स्यादित्यर्थः । ईये तु सूर्यस्येदमित्यर्थे षा सौर्यं तेजः । पुनः सौर्या-
वहित इत्यर्थे ईय प्रत्यये अनेन यलोपे सौरोयम् । सौरिति सूर्यस्येदमित्यर्थे षे
सौर्य इति स्थिते षिलादौपि अनेन यलोपः । एव आगस्त्यौ आगस्ती । तिष्येण
युक्ता रात्रिरित्यर्थे षे कृते अनेन यलोपे षिलादौपि तैषी एव पौषी । चातु-
रीति षास्य सामान्यस्य यद्वणात् चतुरस्य भावयानुर्थ्यं एव उचितस्य औचित्यं
मित्रस्य मैत्रा समस्य सामया इत्यादीनां पक्षे वक्तव्यत्वात् स्त्रीले षिलादौपि
अनेन यकारलोपे चातुरी औचित्यं मैत्री सामयी इत्यादि । ट इति टकारानु-
वन्धस्येत्यर्थः तयौ इति द्विवेदाऽयत् । भूषणीति भूषकि भूषणे भूष्यतेऽनयत्य-
नट् । उ इति उकारानुवन्धस्येत्यर्थः । विदुषीति वेत्ते शतं कुसुर्वेति शतस्थाने
कसु उदिलादौपि वसोर्वं सेमप्युरिति वस्योले क्लृप्तादिति पलम् । श्रीमतीति
श्रीरक्षि यस्या असौ इत्यर्थे मतुः । भवतीति भातरौणादिको डवतुः । ऋ
इति । ऋकारानुवन्धस्येत्यर्थः । पचन्तीत्यादि डुञ्जोपच पाके शतः । न
इति । नान्तस्येत्यर्थः । दण्डिनीति दण्डीऽस्ति यस्या असौ इत्यर्थे नैकाजादि-
न्वेति इन् । अर्वतीति नान्तत्वाद्दौप् अर्वणोऽनञ् इति तुङ् । राज्ञीति सुग-
मम् । शुनोति श्वयुवमघोनामिति वकारस्य उकारः । मघोनी मघवतीति
मघानस्तुङ् वेति तुङो विकल्पः ऋ इति । ऋदनस्येत्यर्थः । कर्तौति करोतो-
त्यर्थे क्त् । क्रीडतीति क्रीडुशब्दस्य क्त्वा हचौ क्रीडोस्तुन इति लृषादेशे ऋदन्तु-
त्वादौप् । अश्व इति अश्वघाती क्तिबन्धस्येत्यर्थः । प्रतीचीति प्रत्यक्षतीति क्तिप्
गतावर्थे हसुड नो लोपः इति न लोपे प्रत्यच् इति स्थिते ईपि अचोऽङ्गापौर्ध

अमती भवती । [२४५] अप् यनी नित्यं, ऋ—पचन्ती ।
[२४६] आदीपोः, तुदन्ती तुदती. भान्ती भाती । न—
दण्डनी अवती रात्री शुनी, मघवती मेघानी । ऋ—कर्त्री

येति श्लोपे दार्घ्यं । प्रत्यञ्चीति पूजार्थं नर्त्तापनिषेधः । तिरश्चीत्यादि तिरो-
ऽञ्चतीत्यादि वाक्ये क्तिपि गत्ययत्नान्नलोपे तिर्यग्गमुद्यगित्यादिना तिरश्चाद्या-
दर्शाः । बाह इति । विखल वरुतगित्यर्थः । भारीहीति भार वहतीति
ढाङ्गज वह इति विष् तत इपि बाहोर्वी पाविति वाशब्दस्याकारः । श्वेतौही
श्वेतवाहौति श्वेतासु वेति औकारी वा । शाल्यूहीति अनादुरित्युकारः । अत्र
वाह इत्यनेन विखल वहतेरेव ग्रहणं न तु बाहस्वरूपस्य तेन अनडुहीत्यपि
स्यात् । नदाद्रुदाहरणमाह नदीति नदशब्दे नदतीति पचादित्वादनि नदी ।
मन्तीति जातेरत इत्यव यकाराद् वर्जनादप्राप्तौ नदादित्वादीप् स्यादगस्त्यस्ये-
त्यादिना यलोपः । नदादित्वात् “नदीदेवश्चरश्चोरगाहचेलभषल्लवा” । गौरकन्द-
तकारास्तृण कणकाकिणौ । कदलामलकौ सूदहवीतक विभीतका । गर्वा-
वदीरसुदीर्था गूर्दं ट्रीणी च घातक । आयुष्मृणाटकौ पावकोषातक पुटास्ततः ।
कपाटमावटो नाटो नटो भोटश्च शल्लकः । वराट कुटर्भा लिङ्ग सुपाटपटश-
स्कुला । मूलाट, ज्वल, सूच शचीमण्डल कुण्डली । लीहिताण्डोऽथ शृङ्गा-
ण्डमटपुक्कल पिपला । कदल कन्दल पिण्ड काकली विकलीवृषः । आनन्द,
पूप आसत्री भौरिकिर्भौलिकिर्बृहत् । औद्गाही मालिगलम्बि निष्कली सुष-
पाण्डवी । सुम, सौधामर्दहश्च पिषङ्गातसवेतसा । मालत समसूपौ च विङ्ग-
मण्डप केकया । गडुकी महमण्डौ च सुषव, पृथिव पृथु । अनुस्रीय तर,
शङ्ग शर्म आवट इत्यपि । ऋथी मनुष्यी मत्स्यश्च सुकर्या गवथो हय । शठ
पुलस्तथा कोल एतदाद्या नदादयः । पुत्रशब्दोऽपि नदादाविति केचित् ।
तथाच सुतातु दुहिता पुत्रोति त्रिकाण्डशेषः । लज्जा तिरश्चा यदि चेतसि स्यादमश्रु-
पर्वतराजपुच्छा इति कालिदासीऽपि । नदादिराकृतिगण इति केचित् ॥ २६० ॥

औराटी—सूर्यस्य अगस्त्यस्य तत्तस्य तिथ्यस्य पुष्यस्य तत्तस्य ऋष्यस्य मत्स्यस्य
तत्तस्य ईशस्य ईप् च तौ तयोः भ नबव तच ण, तस्मिन् । सूर्यागस्त्यस्य
ईशपा तिथ्यपुष्यस्य भर्ष णमत्स्यस्य इपि यलोप इत्यर्थः । सौरौति सूर्यौ
देवता अस्या इत्यर्थे ण यथोर्लोप पित्वादिपौ अनेन यलोपः । एवमागस्त्यौ ।
चातुरौ चतुरस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् णाः सामान्यण्यग्रहणात् अनेन

क्रोष्टी । अन् च—प्रतीचो प्रत्यञ्ची, तिरञ्ची तिर्यञ्ची, अमु-
मुईचो अदमुईचो उदीचो । वाह—भारीही खेतोही खेत-
वाही शाख्यूहो । नदी मस्ती गौरी ।

यलोप । एव मैत्री औचित्यादि चयीति वयाणां पूरणीत्यर्थेऽयद् भूषणीति
भूष्यतेऽनया धेऽनद् । विदुषीति विदे, शतु' कुसु, औरस्ति यस्या इत्यर्थे मत् ।
भवतीति भाषोर्भवतु पचदिवतुदभा एतेभ्य, शट्, । दण्डी ऽस्या अस्तीत्यर्थे इन् ।
अवर्णस्तुङ् ईपि । राजन् शब्दस्य ईप्यलोप, अन्शब्दस्य ईपि वस्य उः मघोनस्तुङ् वा
ईपि पक्षे वस्य उ । कघोस्त्वण् कर्तुं क्रोष्टीः स्त्रिया ढणीप् क्रोष्टी । प्रत्यच्
शब्दात् ईपि अचोऽलोपीधंश्च स्त्रस्य घंश्च प्रत्यञ्ची पूजार्थेन नलोप । ईपि तिर्यच्
अमुमुयच् अदमुयच् उदच् तिरयाद्यादेशा । भारवाहशब्दादीपि वाह वा औ ।
श्वेतवाहीति श्वेतात् वा इत्युक्ते, । शाख्यूहीति अनाद्, नदीत्यादि मत्स्त्रस्य
ण्य मत्स्त्रस्येति यलोपः नदादियथा । नद मद देह तर दर चौर
देवगरी पुर तट नट चेलम् । अनडुत् कोल महदृष्टय गवय, मुकय मत्स्त्र
मनुथम् । देहल गडुज मण्डप मण्ड निष्कल विकल पुष्कल पिण्डम् । गाह
पृथु इव शठ भष सूच केकय पृथिव भीट पिण्डम् । पाण्डर गौर पुवानन्द
शस्त्रुल कुवल दुण तकार कन्दर कदरामलक, हष वदरी धातक वल्लक पूषम् ।
नाट मठाढक मालत सूप पिप्यल वेतस कल्लल विखम् । आरट मारट पट
सुष्कन्द द्रोण पुणौ कण काकिण पावम् । इष शष काकल, कदल कवाट
कीषातकपुटमतसवराटम् । शल्लक मण्डल कूड सद्राटम् । मूर्द्धहरौतक गूडस-
पाटम् । सुषवीर्ज विभीतक माकन्द वयसि किशोरस्वरुण चिरिण्डम् । वकारं
तलन कुमार वषूट नामनि केवल भैषज पापम् । सारङ्गावर भोग समानम् ।
रेचक देवक भिन्नकवर्गम् । कौखीगीघीटोटीडीब्यस्यीधीप्रीवीचीवीपीष्यः ।
प्रीवीच दीर्घजिह्वश्च भागऽय रजस्वलो मामकार्यं कृतौ शृङ्ग, मातङ्गश्च सुमङ्गल ।
अथ भौजिङ्गिरालम्बिभौरिक्यौन्दाहमालय । आयस्तु मौङ्गाहमालिभौलिकः
ऋषिरोमयः । कटाक्षरी विषाद्यादि पुच्छः प्रोक्तीऽयद्यायण' । सुर्म सौधर्म
सौधाम मातामह पितामहा । गूधाधिकारलवण कुण्ड नाटव माठनम् । उप-
मानात् पलपुच्छात्चे रोहिण रेवती । ऋष्यादि पञ्चाना जातिवाचित्वेऽपि गुण-
त्वात् पिण्डादि वयाणा वर्णवाचित्वेऽपि अदन्तत्वात् शकुलाद्येकपञ्चाशती जाति
वाचित्वेऽपि नित्यस्त्रीत्वाद्ग्राते' पाठ' । द्रोण शब्दोऽम्बुवाहिन्या कुटशब्दः
श्रावाणां नित्यस्त्रीलिङ्गः अवयस्यपि तरुणौ तनुनौत्यन्य, पुत्रशब्दो दुहित्वर्थं,

२६१ । णचखसाद्वनो रड्डीप् वा तु हे ।

नचखसात् ५१, वनः ५१, रड् ११, ईप् ११, तु ११, हे ७ ।

णादच. खसाच्च विहितात् वन ईप् स्यात्, वनोरड् च, स्त्रियां
हे तु वा । अवावरी धीवरी हरिदृश्वरी बहुधीवरी बहुधीवा ।

तथाच सुता च दुहिता पुत्रीति विकाण्डशेष । स्वमते कौत्यादीना पाठः ।
औन्दाहमालिभौलिङ्गि आलम्बि औदगाहमालि इत्येषा णेर्यङ्ददविधानार्थः
पाठ । भौरिकि भौलिक्यी क्रोद्यादि पाठात् भौरिक्या भौलिक्या इत्यपि ।
कटि' शीषि । अस्मरी रोगमेदः । विषाद्यादिपुच्छो यथा । विषपुच्छी शरपुच्छी
कलमपुच्छी श्वपुच्छी मणिपुच्छी । अग्रे हायनमस्या, अग्रहायणी अधिकारोऽस्त्यस्याः
अर्शादित्वादः अत पाठादीप् अधिकारी । उपमानात् पचपुच्छी यथा शुक्रपची
शक्रपुच्छी सिद्धपुच्छी । रोहिणी रिवती च नचवम् । आज्ञातिगणोऽयम् । वृजा-
तेरित । इदन्तान्मनुष्यजातेरीप् स्यात् कुन्ती अवन्ती दाक्षी औदमयी विशेष-
विधिर्यङो निषेध । इत कि दवत वृजाते कि तित्तिरि वैङ्गलि । ईपि
णस्य वा नायनी लोहितादेस्तु नित्यम् । एषा णस्य नायनी वा स्यात् ईपि
लोहितादे परस्य णस्य नायनी नित्य गार्गायणी वात्स्यायनी पक्षे गार्गी
वात्सीत्यादि । लोहितायनी कात्यायनी लोहितादिर्नडादौ ज्ञातव्य । आसुर-
माण्डूक-कौरव्याणा डायनी वा । एषा डायनी वा स्यात् ईपि डङ् आसु-
रायणी माण्डूकायनी कौरव्यायणी अतएव कौरव्यादीप् । वापचे आसुरी
माण्डूकी कौरव्या इदं नेच्छत्यन्ये कथं कौरवो सेनेति इदमर्थे णादीप् ॥ २६० ॥

सूत्रेण णच अञ्च खसयेति णचखस तस्मात् । णान्तादजन्तात् खसाच्च
धातो षर, वासुसित्यनेन विहिती यो वन्प्रत्ययस्तस्मात् । स्त्रिया ईपि सति
वनी रड् च स्यात् । बहुव्रीहौ तु रड्डीपो वा इत्यर्थः । अवावरीति ओष्ठ
अपसारणे वासुसिति वनिपि विङ् वनीडा इति णकारस्य आकारे ओकारस्य
अवि अवावन इति स्थिते अनेन ईप् रड् च । धीवरीति घञः कनिपि
दामागे इत्यनेन डी । हरिदृश्वरीति हरि दृष्टवतीति कनिप् प्रत्ययः वकारस्य
दब्यत्वेन भस्परत्वाभावात् शङ्काजेति षङ् न स्यात्, बहुधीवरीति बहुधी धीवानी
यस्यामिति बहुव्रीहौ ईप् रड् च ईपोऽप्राप्तिपक्षे रडोऽप्यभावः । एकयोगनिर्दिष्टाना
सहवा प्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिरिति न्यायात् । ईप् रडोरप्राप्तिपक्षे हेऽन इति

२६२ । ऋश्वोऽधः संख्यादि दाम वयोऽर्थ- हायनात् हे ।

स ।१।, नः ।१।, च ।१।, ऊधस् संख्यादि-दाम-वयोऽर्थहायनात् ५।, हे ७। ।

ऊधसः सङ्ख्यापूर्वात् दाम्नी वयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियाम् ईप्
स्यात् हे, सस्य च नः स्यात् । पीनोऽधो द्विदाम्नी द्विहायनी ।

डापि बहुधीवा डापीऽप्यप्राप्तिपक्षे नान्तत्वेन स्थितिः । किञ्च नान्तत्वादौपि कृते केवलरडो विधानेनैवेष्टसिद्धौ रड् संहितेपी विधानात् ईपचास्त्वस्यादित्यनेन प्राप्तस्य केवलस्य ईपी वाधनार्थम् । य च खसात् किं ? यच्चा ॥ २६१ ॥

श्रीराटी—यच्च अच्च खसश्च तत्तस्मात् वनीनान्तत्वादौपि सिद्धे विधानं ईप्येव रड्विधानार्थं तेन बहुधीवे बहुधीवानौ इत्यादौ न रड् । यच्चखसा-
ह्नोरडौपीति कृते अवरौ धीवरौ बज्जगत्वरौ बज्जलत्वरौत्यादि सिद्धावपि बहु-
धीवरौ बज्जधीवेत्यादि सिद्धार्थं बातुहे इति कृत ईपचास्त्वस्यादित्युक्ते । अवाव-
रीति श्रीष्टु अपसारणे अस्मादन् विदुनोडा ओ अक् । धीवरौति धाधातो
कृनिप् दामगैहाकपिवेति डौ । हरिडश्चरीति हरि पश्यति इति कृनिप् ॥ २६१ ॥

वयोऽर्थो यस्य स वयोऽर्थ सचासौ हायनश्चेति वयोऽर्थहायनं दामच वयो-
ऽर्थहायनश्च दामवयोऽर्थहायनी संख्या आदिर्ययोऽमी संख्यादी सख्यादी च तौ
दामवयोऽर्थहायनौ चेति संख्यादिदामवयोऽर्थहायनौ ऊधस च संख्यादिदामव-
योऽर्थहायनौ चेति तस्मात् । ऊधसः संख्यापूर्वदाम्, संख्यापूर्ववयोऽर्थहायनाच्च
स्त्रियामीप् स्याद्बज्जत्रौही सस्य च न स्यात् ऊधस एव अन्येषामसम्भवात् ।
हे इत्यस्य पुनरुपादानं परसुच् निवृत्त्यर्थम् । पीनोऽधोति पीनमूधो यस्या इति
वाक्यम् । हे दामनी यस्या, सा द्विदाम्नी । असंख्यादिस्तु सुदाम्नी सुदामे सुदा-
मानी धेनू इति । द्वौ हायनौ वयो यस्या सा द्विहायनी कन्या । असंख्यादिस्तु
गतहायना । वयोऽर्थः किं ? द्विहायना श्राला । वयस्तु प्राणिनो गत-परमायु ॥ २६२ ॥

श्रीराटी—स इति लुप्त प्रौक् न इति प्रौक् ख । वयोऽर्थे हायन अथवा
वयोऽर्थो यस्य सचासौ हायनश्चेति स दामच वयोऽर्थहायनश्च तौ संख्या आदि-
र्ययोऽमी तौ च तौ तौचेति संख्यादि दामवयोऽर्थहायनौ ऊधश्च संख्यादि दामवयो-
ऽर्थहायनौ च तत्तस्मात् ऊधस संख्यादिदाम् संख्यादिवयोऽर्थहायनाच्च स्त्रियामीप्
स्यात् ऊधस सस्य नश्च । पीनोऽधोत्यादि पीनमूधो यस्या सा दामनी यस्या; सा

२६३ । जातेरतो ऽस्त्री युङ् सत्काण्ड-
प्राक्प्रान्तशतैकादि पुष्पसम्भस्त्राजिनैकशण
पिण्डादिफल नादिमूलान् ।

जाते ५।, अत ५।, अस्त्री—मूलात् ५। ।

जातिवाचिनोऽकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् नतु स्त्री-

हो हायनौ वयो यस्याः सा इति वाक्ये किम् अतिदाम सख्यादि किं सुदामा
वयोऽर्थे किं विहायना शाला ॥ २६२ ॥

स्त्री नित्यस्त्रीलिङ्ग । य लङ् यस्य स युङ् । सत् च काण्डश्च प्राक् च प्रान्तश्च
शतञ्च एकश्च ते ते आदयो यस्य ततः सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादि सत् काण्ड प्राक्
प्रान्त शतैकादि च तत् पुष्पञ्चेति सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादि पुष्प समूहं भस्त्राजं
अजिनञ्च एकश्च शणश्च पिण्डश्च ते ते आदयो यस्य ततः सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि
सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादि च तत् फलञ्चेति सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलं नञ्
आदिर्यस्य तत् नादि नादि च तत् मूलञ्चेति नादिमूलम् । ततः स्त्री च युङ् च
सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्पञ्च सभस्त्राजिनैकशणपिण्डादिफलञ्च नादिमूल-
ञ्चेति । पश्चात् नञ् समासे अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्त शतैकादिपुष्प सभस्त्रा-
जिनैकशणपिण्डादिफलनादि मूलं तस्मात् । शीतपाकीति शीते पाकी यस्याः सा
शीतपाकी ओषधिविशेषः । जातिवाचिनो मुख्यादेव ईप् तेन अब्राह्मणा पुरी
बहुमृगा भूमिरित्यादौ न स्यात् । नित्यस्त्रीलिङ्गस्य तु मच्चिका बलाका । किञ्च नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् पाकं कर्णं पर्णं वनान्ताज्जातेर्नित्यस्त्रीलिङ्गा दीप् स्यात् ।
यथा ओदनपाकी शङ्कुकर्णी शालपर्णी गीवनी । अतएव शीतपाकी इति स्वयम्
उदाहृतम् । अजातेस्तु सुपाका स्त्री अपर्णा दुर्गा । युङस्तु वैश्या चत्विधा । ऋष्य-
हृद्यगवयसूकयमत्स्यमनुष्याणां युङत्वादप्राप्ती नदादौ पाठादीपि ऋषी हृयो गवयो
सूकयो इत्यादि सूकयो मृगविशेषः सत्काण्डाद्यादि पुष्पास्तु सत्पुष्पा काण्डपुष्पा
प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा । एभ्यः किम् ? शङ्कुपुष्पी चोरपुष्पी अजा-
तेस्तु बहुपुष्पा लता । सफला भस्त्राफला । भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः ।
भस्त्र इत्यकारान्त इति कश्चित् भस्त्रफला अजिनफला एकफला शणफला पिण्ड-
फला एभ्यः किम् ? पूतिफलौ रक्तफलौ । अजातेस्तु बहुफला शाखा । नादिमूलास्तु

युडादेः । मृगी हंसी शीतपाकी । स्त्रीयुडादेस्तु मच्चिका
वैश्या सत्पुण्या संपला अमूला । जातेः किम् ? मन्दा ।

अमूला नञ्पूर्वस्यैव वर्जनात् शतमूली बहुमूली । अजातेस्तु दृढमूला लता । ननु
मुख्यजातेरेव ग्रहणात् ग्रहपुष्पोल्यादिषु कथमौप् स्यादिति चेत् सत्यं यव गौण-
दशायामेव जातित्वं तत्र जातेर्मुख्यत्वमेव । जातिमाह आकृतियहणेत्यादि । आक्रियते
व्यज्यते अनेन आकृतिः सस्यान आकृत्या ग्रहणं ज्ञानं यस्या सा आकृतियहणा
जातिराकृतियहणा भवति सस्यानव्यङ्गा इत्यर्थः । तेन मनुष्य गीमृगहृसादीनां पृथक्
पृथक् सस्यानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वं गीत्वं हसत्वादिर्जातिः । एव ब्राह्मणचर्चयवैश्य-
शूद्राणां पृथक् पृथक् सस्यानाभावात् ब्राह्मणादिर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह
लिङ्गानाच्च न सर्वभागिति । या सर्वाणि लिङ्गानि न भजति साच जातिरित्यर्थः ।
स्त्रीपुंसयोरेकस्यान्ता द्विचतुःषट्पदीरगा जातिभेदाः पुमाख्याश्चेत्यमरसिद्धेन जाति-
भेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमं ब्राह्मणादीनां सर्वं लिङ्गभाजित्वाभावाज्जातित्वं किञ्च
अज्ञातहसस्य जनस्य हसदृष्टवतोऽपि तस्य सस्यानेन हसत्वं व्यञ्जितुं न शक्यते इति
हसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दीर्घः । एव देवदत्तादिसञ्ज्ञाशब्दस्यापि
सर्वलिङ्गभाजित्वाभावात् जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दीर्घः इति दीर्घव्यम-
पाकर्तुं द्व्यर्थलक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यातं निर्गच्छेति । सकृदेकवारं आख्यातेन
उपदेशेन निर्निश्चयेन याच्ना गृहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन ईदृशी हस इत्युपदेशे हस दृष्ट-
वत्तस्य सस्यानेन हसत्वं व्यञ्जितुं शक्यते ण्वेति पूर्वलक्षणस्य न दीर्घः । एवं देवदत्तादि
सञ्ज्ञाशब्दस्य एकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावाज्जातित्वं न स्यादिति परलक्षण-
स्यापि न दीर्घः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभाजित्वात्
सस्यानव्यवत्त्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह गोत्रञ्चेति ।
पुत्रपौत्रप्रभृतिकमपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितं गोत्रमिह गृह्यते । गार्गी
वाक्सीत्यादि । चतुर्थं लक्षणमाह चरणैः सङ्गृहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो
वेदैकदेशवाची कठादिरूपः । सच अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचकः
एव न तु जातिवाचकः । तेनास्य जातिसञ्ज्ञायै चरणैः सङ्गृह्युक्तं गार्ग्यादीनां धिला-
दौपि सिद्धेऽपि जातिसञ्ज्ञा फलन्तु गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्यः इत्यादौ नीता
ककीडित्यादिना पुंवद्भावनिषेधः । गार्गीचासौ भार्या चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ
कीडादिः पुंवदित्यादिना पुनः पुंवद्भावः । तत्रैव तल्लज्जात्याख्य इत्युक्तं गार्ग्याभावः
गार्गीत्वं गार्गीता इत्यादौ पुनः पुंवद्भावनिषेधश्च इति ॥ २६३ ॥

आकृतिग्रहणा जाति लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् ।

सकदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥

गार्गी कठी कौथुमी ।

श्रीरा-टी—य उङ् यस्य स' सञ्च काण्डय प्राक्च प्रान्तश्च शतञ्च एकञ्च तत् तत्
आदिर्यस्य तत् तच्च तत् पुष्पञ्चेति तत् सच भरतञ्च अजिनञ्च एकञ्च शण्डश्च पिण्डश्च
तत् तत् आदिर्यस्य तत् तच्च तत् फलञ्चेति तत् न आदिर्यस्य तन्नादि नादि च तत्
मूलञ्चेति तत् । पश्चात् स्त्रीच युङ् च सदाद्यादि पुष्पञ्च सदाद्यादि फलञ्च नादि-
मूलञ्च तत् न तत् अस्त्रीयुङ् सत्काण्ड प्राक् प्रान्तशतैकादिपुष्पसमस्त्राजिनैकशण-
पिण्डादिफल नादिमूल तस्मात् । सृगीति मुख्य एवाय विधि तेन बह्वसृगा भू-
बह्वसृगा पूरित्यादौ न स्यात् । शीतपाकीति शीतेन पाकी यस्या सा इत्यत्र ह
नजातिरुच्यतेऽतो जातिरर्गाण्यत्वम् । एवमीदमपाकी गोवनी शङ्कुकर्णीत्यादि । मर्चि-
कंति एव पिपीलिका बलाका इत्यादि । वैश्येति चत्त्रिया इत्यादि । सन्तुष्येति एव
काण्डपुष्पा प्राक्पुष्पा प्रान्तपुष्पा शतपुष्पा एकपुष्पा । एभ्य कि शङ्कुपुष्पौ चौरपुष्पौ-
त्यादि । सम्फलति एव भरतफला अजिनफला एकफला शण्डफला एभ्य, कि पूतिफलौ
तालफलौत्यादि । अमूलति न सन्ति मूलानि यस्याः इति वाक्यम् । नञः कि बहु-
मूलौ शतमूलौ जाते, कि घनपुष्पा स्थलफला निर्मूला श्रुतिः समूला स्मृतिः । अथ
जातिवाचकशब्दज्ञापनार्थं जातिलक्षणमाह । आकृतीति । आक्रियते व्यज्यतेऽनया
इत्याकृति, अवयवसंस्थानादि । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहण धसामान्यसिद्धत्वेन स्त्रीत्वा-
भावान्नेप् । आकृति, ग्रहण यस्या सा । यद्वा गृह्यते इति ग्रहण आकृत्या ग्रहण
यस्या, सा आकृतिग्रहणा संस्थानव्यङ्गा इत्यर्थः तथाच न्यसिद्धव्याप्तादिषु शब्द
शठादिसंस्थानव्यङ्गा सृगत्वादिजातिरेतेन गुणक्रियालक्षणा जातिनिर्नाकृतेति ।
ब्राह्मणत्वादिजातेन संस्थानव्यङ्गत्वं तत् संस्थानस्य जात्यन्तरसंस्थानसाम्यादती
लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति यानि लिङ्गाना पु स्त्री लोवाना सर्वाणि
रूपाणि न भजते सा जाति तथा चात्रिलिङ्गशब्दवाच्यापि जातिरित्यर्थं तेन ब्राह्मण-
चक्षिय वैश्य शूद्रादीना स्त्रीपुंसयोर्वचमानत्वादसर्वलिङ्गभाक्पदवाच्यत्वात् ब्राह्मण
त्वमिति जाति, तटत्वादिजाते स्त्रीलिङ्गभागाव्यत्येऽपि संस्थानव्यङ्गत्वात् पूर्वलक्षणेन
जातिल व्यवस्थापितमथवा नदादिपाठादीप् । ननु देवदत्तादेरसर्वलिङ्गभागाव्यत्येन
कथं न जातिलमित्यत आह सकदाख्यातनिर्ग्राह्येति सकृदकवारमाख्याता उपदिष्टा

२६४ । गुणाद्घोतो ऽखरस्योडः ।

गुणात् ५।, वा।१।, उत' ५।, अ-खर स्योड ५। ।

गुणवाचकादुकारान्तात् स्त्रियामीप् स्यात् वा, नतु खरोः

सती निर्याह्या निश्चयत्वेन याह्या इत्यर्थः । तथाचासर्वलिङ्गभात्तु ब्राह्मणादिषु उपदेश-
व्यङ्गा जातिरित्यर्थः । उपदेशो हि एकस्या व्यक्तावेकदा कृतोऽनेकव्यक्तिषु तत्तत्
प्रत्ययनिमित्त भुवनसकलव्यक्तिव्यापक इहाप्युपगम्यते यथा एकस्मिन् ब्राह्मणे सकृदुप-
दिष्टेनैकेन धर्मेणाय ब्राह्मणोऽय ब्राह्मण इत्यनेकव्यक्तिप्रतीतिः, न तथा देवदत्तादौ
सज्ञाशब्दत्वेनैकमात्रवृत्तित्वात् । एतत्तु सर्वस्य जातेरुपयुक्त तथाहि शुक्ले कृष्णे
वा गोपिण्डे सकृदुपदिष्टा गोत्वादि जातिः । पिण्डान्तरैरपि गौरयमित्यादि
ज्ञाननिर्याह्या भवति उपदेशस्य तथाभूतसाधनत्वात् । एतेन जातिरेका निरवयवा
नित्यानेकव्यक्तिसमवायिनी । तथा पारिभाषिकौ जातिमाह गोवच्च चरणै सह इति
पुत्रपौत्राद्यपत्यमिह पारिभाषिक गोतम् । यथा गान्ध. वात्स्य इत्यादिः गान्धत्वादेन
स स्थानव्यञ्जल तत् स्थानस्य जात्यन्तरसामान्यात् न वा सर्वलिङ्गभावाच्चल गान्धः
गान्धी गान्धि कुलम् इत्यादि प्रयोगात् अत पृथगुक्तम् । अस्य पारिभाषिकजाति-
त्वात् गान्धमानिनी वात्स्यायनमानिनीत्यादौ पुत्रज्ञाव, न तु वैद्याग्रपदीभात्यां इत्यादौ
जातिस्त्राङ्गेप्लमानिनी इत्युक्तेः । चरणे शाखा वेदैकदेश कठादिशब्दः, स तु
क्रियावचनः कठादिरूपचरणस्य अध्ययनक्रियासम्बन्धेन वर्तमानत्वात् । तथाच
कठादिशब्दोऽध्ययनविशेषणमाचक्षणी यथा तदध्ययनसम्बन्धात् अध्यस्तपुरुषेषु वर्तते
तदा क्रियैवास्य प्रवृत्तिनिमित्त सैव पारिभाषिकौ जातिः, अस्यापि पारिभाषिका-
जातित्वात् कठौ रेकौ कठमानिनी कठौभाष्यैत्यादिः स्यात् । लक्षणचतुष्टयाव्याप्य-
त्वात् सन्देहि न जातिः । गान्धीति गर्गस्यापत्य स्त्री गान्धी । गोत्रविहितयोः शेष
णामप्रत्यययोः युङ्गत्वादीप् निषेधे सिद्धे पुनरजादौ युङ्गङ्गाना पाठात् नेह
युङ्गत्वादीप् निषेधः । कठौति कठो ब्राह्मणस्तेन प्रोक्त' अधीयते य सोऽङ्गि
कठस्तस्मात् स्त्रियामनेनेप् एव कौयुमी ॥ २६३ ॥

सः संयोग' स उङ् यस्य स स्योङ् खरस्य स्योङ्चेति न खरस्योङ् अखरस्योङ्
तस्मात् । सङ्घी सङ्घीरति सार्दवगुणयोगात् । एव पट्टी पटु' लघ्वी लघु, गुर्वी
गुरुरित्यादि । खरशब्दस्य शुक्लवर्णवाचकत्वात् प्राप्नोति निषेधः । गुणमाह सल इत्यादि ।
यः सले द्रव्ये निविशते तद्वाश्रयतीत्यर्थः । अपैति ततः सत्वादपगच्छतीत्यर्थः । यथा

स्योडश्च । मृद्वी मृदुः । खरुस्योडस्तु खरुः पाण्डुः । गुणात् किं ?—

सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ धेनुः ।

श्यामता पूर्वमासादिकलसुपगच्छति पश्चात् पक्वदशाया ततोऽपैति । पृथग्जातिषु दृश्यते भिन्नेषु वज्रेषु पदार्थेषु दृश्यते । यथा आसादिकलं या श्यामता दृष्टा सा कदलीफलादिषु च दृश्यते स गुण स्यादित्यर्थः । ननु तर्हि उत्त्तेपणावक्षेपणा-
कुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणीति उक्तकर्मस्वपि गुणत्वापत्तिः । यदा द्रव्य सक्रिय भवति तदा कर्म सत्त्वे निविशते यदा द्रव्य निष्क्रिय भवति तदा कर्म सत्त्वादपैति पृथग्जातिषु च दृश्यते यथा मनुष्येषु गमनादिक्रिया दृश्यते तथा पश्चा-
दिषु च दृश्यते अतः कर्माणीगुणत्वमपाकर्तुमाह आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । आधेय उत्पाद्यः । यथा पक्वमृत्पत्रपात्रेषु रक्तागुणः सहि वज्रिसयीगादिना निष्पाद्यते अक्रियाज इति क्रियाया जायते क्रियाजः न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । आकाशादिषु महत्त्वादिर्गुणः । ततश्च गुणस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्च इति प्रकारद्वयदर्शनया कर्माणीगुणत्व न स्यादिति ज्ञापितम् । कर्मत्वं सर्वमेव उत्पाद्य-
मिति एवञ्चेत्तर्हि द्रव्यमपि गुणोऽस्तु तत्रापि ह्येते धर्मा वर्तन्ते । यथा तदपि द्रव्यमारभ्यते अवयवद्रव्ये निविशते ततोऽपैति च यथा शरीरमवयवि तद्धि मस्तका-
दिष्ववयवेषु समवेतं भवतीति तद्विनाशात् ततोऽपैति । पृथग्जातिषु पश्चादिषु च दृश्यते । एव द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वमनुत्पाद्यत्वञ्चास्ति अवयवि द्रव्यस्य उत्पाद्यत्वात् आकाशादेस्तु अनुत्पाद्यत्वादिति । अत आह असत्त्वप्रकृतिरिति । सत्त्वं द्रव्य प्रकृतिः स्वभावः सत्त्वं प्रकृतिर्यस्य स सत्त्वप्रकृतिः न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्वप्रकृतिः ॥ २६४ ॥

औरा-टी—स्य लङ् यस्य स खरुः अतार्थः । खरुश्च स्वीड् च तत् न तत् अखरुस्वीड् तस्मात् । गुणवाचकादिति गुण व्यक्तिगुण—वाचकः धेनुः । मनु-
लीपादभेदोपचाराद्वा तदिति द्रव्ये वर्तमानादुकारान्नादित्यर्थः । मृद्वीति मार्दवगुण विशिष्टा इत्यर्थः । अथ गुणवाचिशब्द ज्ञापनार्थं गुणलक्षणमाह सत्त्वं इत्यादि । सत्त्वं द्रव्य तव निविशते तदाश्रयति अपैति ततः सत्त्वादपगच्छति यथा श्यामी गुण पूर्व-
मासादिकलमाश्रयति पश्चात् पक्वदशाया ततोऽपगच्छति पृथक् जातिषु दृश्यते इति । पृथक् नानाजातयो येषां तेषु दृश्यते यथा हसादिषु यः शुक्लादिगुणो दृष्टः स शङ्खादिषु दृश्यते एतेन सर्वेषां जातिर्न गुणः न हि द्रव्यसमवायिनी जातिः सत्त्वा-

२६५ । पाच्छोणादि स्वाङ्गेतोऽक्तेर्वा ।

पाद—स्वाङ्गेत. ५१, अक्ते ५१, वा ११ ।

पादः शोणादेः स्वाङ्गात् इकारान्ताच्च स्त्रियामौप् स्यात्
वा न तु क्ते । त्रिपदी त्रिपात्, शोणी शोणा चण्डी चण्डा,
विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा । स्वाङ्गात् किं ?—

दपगच्छति जन्मन, प्रभृत्या विनाशादाधारस्यापरित्यागात् नापि जाति पृथग्जातिषु
दृश्यते ब्राह्मणत्वादिर्गवादिष्वसमवेतत्वादिदन्तु स्वरूपकथनम् । नापि सत्ता गुण, द्रव्य-
गुणकर्म्मसु वर्त्तमानत्वात् न च सा द्रव्यादपैति । नन्वेव कर्मापि गुण यदा सक्रिय-
भवति तदा सत्त्वे निविशते यदा निष्क्रिय भवति तदा सत्त्वादपैति पृथग्जातिष्वपि
दृश्यते यथा गमनादिक्रिया मनुष्येषु दृश्यते तथा गवादिष्वपि दृश्यते अतो निरा-
कर्त्तुमाह । आधेय इत्यादि । आधेय उत्पाद्य, क्रियाव्यापारस्तस्मात् जात, क्रियाज
न क्रियाजोऽक्रियाजः नित्य इत्यर्थः । तथाचीत्याद्य घटादिरूपम् अनुत्पाद्य परमा-
णादिरूप कर्मणस्तूपाद्यमेव नानुत्पाद्यत्वं तस्य अन्यत्वात् एव घटादिर्महत्वादिकमुत्पा-
द्यम् । आकाशादिर्महत्वादिकमनुत्पाद्यमिति । एव सति द्रव्यमपि गुण, द्रव्य हि
द्रव्यारम्भकेऽवयवभूते निविशते तदवयवसंयोगविभागविनाशादपैति पृथग्जातिषु
दृश्यते अवयविद्रव्यस्योत्पाद्यत्वम् निरवयवद्रव्यस्य अनुत्पाद्यत्वम् अत आह असत्त्व-
प्रकृतिरिति । सत्त्व द्रव्य प्रकृति स्वभावो यस्य स सत्त्वप्रकृतिर्न सत्त्वप्रकृतिरसत्त्व-
प्रकृतिर्द्रव्यभिन्न इत्यर्थः । एव सत्यपि व्यवच्छेदकफलकत्वात् सत्त्वे स एवेत्यवधारण
द्रष्टव्यमन्यथा अभावेऽतिव्याप्ति, स्यात् घटाभावस्य निवेशात् घटसन्निधाने कृते
तदपगमात् पृथग्जातिषु दर्शनात् ध्वंसस्य उत्पाद्यत्वादस्यन्ताभावस्यानुत्पाद्यत्वात्
तथाच द्रव्यभिन्नस्य क्वचिदधिकरणे द्रव्ये द्रव्यमात्रेऽभिनिवेशः । ततोऽपगम इति
इय निवेशमात्र क्वचिदधिकरणे । पृथग्जातिषु दर्शनं क्वचिदुत्पादनौयत्वं क्वचित्
नित्यत्वं स गुण इत्यर्थं यथोक्तधर्मानाक्रान्तत्वात् श्लेष्टिरित्यत्र नेप् ॥ २६४ ॥

पादित्यस्य स्वाङ्गत्वेनैव प्राप्तौ पृथक् गृह्यण नियमार्थम् । तेनाय नियम' बहुव्रीहौ
संस्थासूपमानादित्यनेन पादस्य स्थाने कृतात् पादित्यनकारान्तादेशदेव ईप् स्यान्नतु
अकारान्तात् पादात् । ततश्च भग्नपादा दीर्घपादा स्त्री इत्यादौ न स्यात् । विपदीति
वय, पादा यस्या, इति वङ्गव्रीहौ पादस्य पाङ्गावेऽनेन ईपि पात् पत् पाविति पद-
देशः । शोणादिश्च । शोण कृपण कल्याणौ पुराण, कमलस्तथा । विकटी दार-
चण्डाश्च साधारण विशङ्कटौ । सङ्गायारालभरुजा विषालाद्यास्तथापरे इति । शोणी

स्याङ्गं स्यादद्रवं मूर्त्तं प्राणिस्थमविकारजम् ।

दृष्टं तत्रातत्स्थमपि तद्वत्तादृशि च स्थितम् ॥

बहुस्वेदा द्रवत्वात् । सुन्नाना अमूर्त्तत्वात् । सुसुखा शाला
अप्राणिस्थितत्वात् । सुशोफा विकारजत्वात् । सुकेशी सुकेशा

लपणी कल्याणी पुराणी कमली विकटी उदासी चण्डी साधारणी विशङ्कटी सहायी
अराली भरुजी विशाली पक्ष शीशा इत्यादि । स्त्रीलिङ्गानां कटिस्थेऽपि प्रभृति
स्वाङ्गानामिदन्तत्वेनैव सिद्धे मुखनखादीनाञ्च स्त्रीत्वाभावात् स्वाङ्गमिहोपसर्जन-
मेवेति । चारुमुखी चारुमुखा सुनखी सुनखा दीर्घकेशी दीर्घकेशा इत्यादि । अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादिदं विवक्षणीमि । नासिकोदराङ्गश्च । वद्वचा स्वाङ्गानां
मध्ये नासिकोदराभ्यामेव ईप् स्यात् वा । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका चीणोदरी
चीणोदरा आभ्यां किं पृथुजघना चारुवदना दीर्घलोचना चारुश्रवणा । जङ्घौष्ठ-
कण्ठकर्णशङ्खाङ्गदन्तगान्धपुच्छात् स्त्रीङ् । सयोगीडा स्वाङ्गानां मध्ये एभ्य एव
ईप् स्यात् वा । दीर्घजङ्घी दीर्घजङ्घा रक्तीष्टी रक्तीष्ठा मुकण्ठी मुकण्ठा चारुकर्णी
चारुकर्णा दृढशङ्खी दृढशङ्खा चार्वङ्गी चार्वङ्गा सुदन्ती सुदन्ता सुगात्री सुगात्रा
स्थूलान्त्री स्थूलान्त्रा सुपुच्छी सुपुच्छा । एभ्य किं सुनेत्रा सुगुल्फा । प्रोष्ठौ ऋगला-
न्तीति नित्यं सञ्ज्ञायाम् । शर कवर विषमणिभ्यः पुच्छात् पृथग्योगात् सञ्ज्ञायामिति
नानुवर्तते । एभ्य परात् पुच्छादीप् स्यान्नित्यम् । शरपुष्पी कवरपुच्छी विषपुच्छी
मणिपुच्छी । पञ्चाक्षोपमानादि । उपमानपूर्वात् पुच्छपञ्चाभ्यां नित्यमौप् स्यात् ।
अपुच्छो सिंहपुच्छी शकपक्षी काकपक्षी । उपमानपूर्वात् किं सितपञ्चा हसी ।
गिरिपक्षी शाला इत्यत्र स्वाङ्गत्वाभावेऽपि ईप् । क्रौञ्च खुर बाल शफ गुद प्रोथ गल
भग यौवादेर्ग । एभ्य ईप् न स्यात् । मुक्रोडा मुखुरा सुशाला सुशफा सुगुदा सुप्रीया
दीर्घगला सुगला सुप्रीवा । सहविद्यमानं नञ् । एभ्य परात् स्वाङ्गादीप् न स्यात् ।
सहकेशा सकेशा विद्यमाननखा अकेशा । नखसुखान्नाम्नि । आभ्यामौप् न स्यात्
सञ्ज्ञायाम् । शूर्पणखा बालसुखा शूर्पणखीत्यपि केचित् । ऋचि पादः । ऋचि
वाच्याया पादित्यन्मादीप् न स्यात् । चतुष्पदा ऋक् विपदा गायत्री चतुष्पदा
ऋतिलिगित्वादिकन्तु पादशब्देनैव साध्यम् । स्वाङ्गमाह । स्वाङ्गं स्यादित्यादि । विकारी
धातुवैषम्यं विकाराज्जातं विकारजं न विकारजम् अविकारजम् अद्रव मूर्त्तम्
अविकारजं प्राणिस्थं यद्वस्तु तत् स्वाङ्गं स्यात् । यथा विम्बोष्ठौ विम्बोष्ठा । द्वितीय-

रथा अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । सुस्तनी सुस्तना
प्रतिमा । प्राणिवत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् । राजौ राजः,
क्तेस्तु बुद्धिः मतिः ।

लक्षणमाह दृष्ट तवातत्स्थमपीति । अद्रवमूर्त्ता विकारज प्राणिनि दृष्टम् अनन्तर-
मतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुकेशी सुकेशा रथेत्यादि ।
तृतीय लक्षणमाह तद्वत्तादृशि च स्थितमिति । तद्वत् अद्रवमूर्त्ता विकारजप्राणिस्थ-
वस्तुतुल्य यद्वस्तु तादृशि प्राणितुल्ये स्थितमपि स्वाङ्गं स्यादित्यर्थः । यथा सुस्तनी
सुस्तना प्रतिमा इत्यादि । राजौ राजिरिति एव धूली धूलि श्रेणी श्रेणि बाली
बालि, रजनी रजनि, पाणी पाणि रावौ राति पुरन्ध्री पुरन्धि, भूमी भूमि-
रित्यादि । किञ्च वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुगन्धि, स्रक् युवजानि, पूरित्यादौ
न स्यात् । क्तेस्तु बुद्धिः मतिः, हलि ग्लानिरित्यादौ कृगृज्याग्लान्हात्वादिरिति क्तेर्नि
आदेशे स्थानिवत्त्वान्नप् । एव क्तिवर्जनेन क्तिसमानार्थस्य स्त्रीलिङ्गविक्रितस्य इदन्त-
प्रत्ययस्यापि वर्जनात् अजीवनि' काकारिरित्यादावपि न स्यात् ॥ २६५ ॥

श्रीरा-टी—पादित्यनेन सख्यासूपमानादित्यादिनादिष्टस्य पादित्यस्य ग्रहण
श्रीण आदिर्यस्य सः । पाञ्च श्रीणादिश्च स्वाङ्गश्च इच्च तत्तस्मात् नक्ति रक्तिसस्या-
अर्धवशादितो विशेषणम् । विपदी त्रयः पादा यस्य सा इति वाक्यम् एव विपदी
विपात् चतुष्पदी चतुष्पादित्यादि । श्रीणीति अनुदात्तान्तवर्णादित्यनेन नित्यप्राप्तेऽनेन
विकल्पः । श्रीणादिर्यथा “श्रीण साधारणऽरानविषाण हयशङ्कटा । कृपाण कृपणी-
दारः कमलोविकटोऽञ्जतिः । अञ्जत्यहति कल्याण यष्टिर्वसि विशङ्कटा । सह्याय
भरुजौ चण्डः, पुराणोऽङ्गादि पश्चिमा । नदीभिर्दे चन्द्रभागा वर्षाभूस्तु ज्व स्त्रियाम् ।
अङ्गान् दन्तकण्ठश्च शङ्ककर्णोच्चमित्यपि । पुच्छं नेत्रं तथा गात्रं जङ्घमङ्गादिरौरित ।
“हयशब्दस्य जातिवाचित्वेऽपि युङ्गत्वात् अञ्जति अङ्गति अहति एषां व्याघ्रतृप्रकृति-
रूपकत्वात् यष्टिवत्सो, त्वन्तत्वात् । अङ्गाद्यन्तानां स्वाङ्गवाचित्वेऽपि खोडः, स्वाङ्ग-
स्याजादौ पाठात् शेषाणां सर्वाद्यैरेव वा प्राप्ते पाठः । केचिन्नादौ हयमाहुस्तत्र हयया
शतयोजनगामिन्येति हरिवशे दर्शनात् । अङ्गादि पश्चिमा यथा मृदङ्गी मृदङ्गा
स्थूनान्तो स्थूनान्ता वृगलास्त्री औषधिरिति नदादेराकृतिगणत्वात् । चारुदन्ती
किन्नरकण्ठी तीक्ष्णशङ्की चारुकर्णी कल्याणपुच्छी सुगात्रौ दीर्घजङ्गीत्यादि । पुच्छे
चारुदन्तेत्यादि । चन्द्रभागी चन्द्रभागा नदी एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायात्
चन्द्रभागी चन्द्रभागा च । तथाच चन्द्रभागी चन्द्रिभागा चन्द्रिभागी च चन्द्रिका ।

२६६ । धात् क्रौतात् ।

धात् ५।, क्रौतात् ५। ।

धनेन क्रौयते स्म धनक्रौती ।

२६७ । तादल्ये ।

क्रात् ५।, अल्ये ७। ।

धादित्येव । अभ्रलिप्ती, अभ्रेण लिप्यते स्म ।

चन्द्रभागी च सैवीक्ता नदीयेष्टा प्रकौर्त्तिता । इति हड्डवन्दः । वर्षाभ्वी वर्षा भ
भेकी । स्वाङ्गादुदाहरति सुमुखीति शोभनं सुखं यस्या' सा इति वाच्यम् । स्वाङ्गा-
द्गोष्ण एवास्य विषय । दोर्ध्नखी दीर्घनखा तुङ्गनासिकौ तुङ्गनासिका इत्यादि । अथ
स्वाङ्गलक्षणमाह स्वाङ्गमित्यादि । द्रवी घर्मादिस्तङ्गिन्न सूचं काठित्यादिस्पर्शविशेषः
वत् । प्राणिनि तिष्ठतीति प्राणिस्थ विकारो दोषस्तस्माज्जात विकारज न विकारज-
मविकारजम् । दृष्टमित्यादि अतत्स्थम् अप्राणिस्थमपि तच्च प्राणिनि दृष्ट चेत्तदा
स्वाङ्ग तादृशि प्राणिषट्पञ्चे प्रतिमादो स्थित स्तनादिक तद्वत् प्राणिस्थवत् स्वाङ्ग-
मित्यर्थः । द्रव्यादि पदानां व्याप्तिमाह बहुल्वेदेत्यादि राजौ राजिरिति राजघो-
रिस्थ एव घोषी समी शुचौ, सानौ वाटौ वेषी मणौ कपी । श्रेणी च रजनौपक्षे
श्रीणिमित्यादयः क्रमात् । अक्षेरित्यनेन त्वर्थस्योपलक्षणत्वात् अक्षरणि' अञ्जीवनि,
काङ्कारिमकार्षीं सर्वं कारिमकार्षमित्यादौ न स्यात् । क्रान्तादपि कश्चित् मा गा
स्नानी स्थाण्वीति तु स्नानशब्दात् भावे णि कृते षित्वादीप् । परे तूर्णशब्दादी-
कारान्तादपि तेन श्रीलक्ष्मीत्यादि । तथाच ता श्रीमिव समायान्तीमित्यादि प्रयोग
इत्याहुः । निषेधो यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्येति न्यायात् क्रदिकारादेव तेन
सुगन्धिः, युवजानिरित्यादौ न स्यात् ॥ २६५ ॥

करणपूर्वात् क्रौतादीप् स्यात् स्त्रिया क्तप्रत्ययव्युत्पत्तेः, प्रागेव समासाऽभिधानात्
इति शीपतिदत्तः । अतएव आह धनेन क्रौयते स्म इति वाक्यम् । धनेन क्रौता
धनक्रौता इत्यत्र सस्कारकाले भिन्नपदत्वेन करणपूर्वत्वाभावात् । धात् किं ? राज्ञा
क्रौयते स्म राजक्रौता ॥ २६६ ॥

* श्रीरा-टी—धनक्रौति क्रौघोः क्तः स्याद्युत्पत्तेः प्राक् क्रदन्तेन सह समासेऽनेनेप् ।
सा हि तस्य धनक्रौता प्राणेश्योऽपि गरीयसीति तु आबन्तेन सह समासादिति परे
अन्ये तु धनक्रौतीत्याहुः । धादिति पौनिर्देशादव्यवहित क्रौतशब्दादेवेत्यर्थः तेन

२६८ । स्वाङ्गाच्चे ।

स्वाङ्गात् ५, हे ७ ।

स्वाङ्गात् परो हे स्थितो य क्तः तस्मादीप् स्यात् । शङ्खभिन्नी ।

२६९ । वाच्छन्नाज्जातेः ।

वा । ११, अच्छन्नात् ५, जाते ५ ।

आच्छादंनजातिवर्जात् जातिवाचिनः परात् हे स्थितात्

धनसुक्रीतेत्यादौ न स्यात् । क्रीतान्तादपि कश्चित् तन्मते धनसुक्रीतीत्यादि । धात्
किं राजक्रीता ॥ २६६ ॥

करणपूर्वात् क्तान्तादल्पत्वे ईप् स्यात् स्त्रियां इहापि क्तप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक्
समास । अत एवाह अमेण लिप्यते स्मेति वाच्यम् असलिती अल्पाभा इत्यर्थः ।
अल्पे किं जलपूर्णा घटी ॥ २६७ ॥

श्रीराटी—धात् क्तान्तादीप् स्यात् धस्याल्पत्वे सति । अभलितीति अल्पेनाभेण
कृत्रेत्यर्थः । एव संप्रलिप्ता पात्री—अक्षरलिप्ता जिह्वेत्यादि । अल्पे किं ? सुखपूर्णा
भक्ति ॥ २६७ ॥

पृथक् योगात् धादिति अल्पे इति च नानुवर्तते । शङ्खभिन्नीति । शङ्खोनिघौ
ललाटास्थि इत्यमरः । शङ्खभिन्नो यस्याः सा शङ्खभिन्नी । उपसर्गव्यवधानेऽपि
श्रोष्ठविचिती । अत्र कृत मित जात प्रतिपन्नानामजातितान्न स्यात् केशकृता हस्त-
मिता दन्तजाता स्तनप्रतिपन्ना । स्वाङ्गात् किं ? घृतपीता । हे किं ? हस्तेन घृता
हस्तघृता । विवाहे पाणिगृहीतो यस्याः सैव पाणिगृहीतो पत्नी अन्यत्र पाणिगृहीता
चोरौ इति वक्तव्यम् ॥ २६८ ॥

श्रीराटी—क्त इति क्तान्त इत्यर्थः । शङ्खभिन्नीति शङ्खोललाटास्थि शङ्खो भिन्नो
यया इति वाक्यम् एवसुरभिन्नौ गलीत्कृत्तौ केशरीत्तुनीत्यादि । स्वाङ्गात् किं वक्-
कृता सुकृता । हे किं ? पादपतिता । परे तु नञदु सुवज्रसुखमास वत्सर दु ख
भिन्नात् कृतहसादन्तोदासात् क्तादीपमाह । तदयस्यकृता स्वाङ्गादिविशेषणात्
सुखकृता अकृता इत्यादि वारितम् ॥ २६९ ॥

कृत्र वस्त्रजातिः नास्ति कृत्र यत्र सोऽच्छन्नः तस्मात् । इक्षुर्भर्मचिती यथा सौ
इक्षुभचिती इक्षुभचिता । एव वकडष्टी वकडष्टा शुक्रजग्धी शुक्रजग्धा इत्यादि ।
जाते किं ? कटुभचिता । क्तात् किं ? ब्राह्मणप्रिया । कृन्नात् वस्तकृन्ना वस्त्र

तादीप् स्यात् वा । इक्षुभक्षिती इक्षुभक्षिता । कृन्नात् वस्त-
च्छन्ना ।

२७० । पत्न्यामपालकान्तात् ।

पत्न्या ७, अपालकान्तात् ५ ।

पुंवाचकादपालकान्तादीप् स्यात् भार्यायाम् । गोपी ।

पालकान्तात् गोपालिका ।

हृन्न' परिहितं यथेत्यर्थः । एव वसनप्राप्ता । अत्रापि कृतमिति जात प्रति-
पन्नानामजादित्वात् स्यात् । वृक्षकृता इक्षुमिता मृगजाता हंसप्रतिपन्ना ॥ २६९ ॥

श्रीरा टी—न कृन्नाच्छन्नसस्यात् । इक्षुभक्षितीति इक्षुभक्षितो यया सा
इति वाक्यम् । एवं वृकट्टष्टी शुक्रजग्धी मुरापीती पक्षे वृकट्टष्ट्यादि । जातेः
किं ? मासकृता घृतपीता शूद्राद्यादि ॥ २६९ ॥

पत्न्या ऊढा पत्नीति व्युत्पत्त्या विवाहकर्त्तृपलक्ष्यते इत्यत आह पुवाचका-
दिति । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् पाल-
कान्तवर्जनादकारान्तादेवाय विधिरिति । अन्यथा पुंस, पत्नी इत्यादावपि
प्रसज्येत् । पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः । किञ्च पालकग्रहणेनैव गोपा-
लिकादि प्राप्तवन्त्यग्रहणं पालकपर्यन्तस्य ज्येष्ठादिगणस्य प्राप्तार्थं तेन ज्येष्ठ कनिष्ठ
मध्यमोत्तम गोपालक पञ्चपालकवर्कात् पुवाचकादकारान्तादीस्राज्ञार्थायां
इत्यर्थः । गोपस्य पत्नी गोपी एव महामात्रस्य महामात्री पितामहस्य पिता-
मह्वी मातामहस्य मातामह्वी प्रष्ठस्य प्रष्ठो इत्यादि । पुवाचकात् किं ? प्राजाता
जातापत्न्या प्रजाताचेत्यमरः । पत्न्या किं ? देवदत्ता । प्रत्युदाहरति गोपालि-
केति । गोपालकस्य पत्नी गोपालिका स्त्रीलादापृक्काम्यनाश्रीरक इत्यकारस्ये-
कारः । एव ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा उत्तमा पञ्चपालिका । गोपीत्यादिषु जाति-
त्वादीपि सिद्धे इहोदाहरणं निषिद्धानामपि प्राप्तार्थम् । तेन चक्षिणस्य पत्नी
चक्षिणी वैश्यस्य पत्नी वैश्वी इत्यत्र जातित्वादीपो विधाने युद्धं वर्जनेऽपि पत्नीवि-
हितेऽस्मादेव ॥ २७० ॥

• श्रीरा टी—पालकोऽन्तो यस्य स पालकान्तः न पालकान्तिःपालकान्तसस्यात्
नञ् सादृश्यधीवकलात् । पुवाचकादपालकान्तादकारान्तादित्यर्थः । गोपीति
गोपस्य पत्नीति वाक्य पुवाचकगोपशब्दस्य स्वस्वामिले सम्बन्धवाच्ये स्त्रिया वृत्तिः ।

२७१ । ब्रह्मरुद्रभवसर्वमृडेन्द्रवरुणादानङ् च ।

ब्रह्म—वरुणात् ५१, आनङ् ११, च ११ ।

एभ्यः पद्भ्यामीप् स्यात्, तेषामानङ् च । ब्रह्माणी रुद्राणी ।

२७२ । मातुलोपाध्यायक्षत्रियाचार्यसूर्या-
र्यात् वा ।

मातुल—अर्यात् ५१, वा ११ ।

मातुलानी मातुली । अन्येत्वीपमपि विकल्पयन्ति,

एव वैद्यी वैश्यी शूद्रीत्यादि । गोपालिकेति गोपालकस्य पत्नीति वाक्यम् । एवमश्व-
पालिकेत्यादि पुवाचकात् किं ? प्रजाता ॥ २७० ॥

आनडादेशस्यानुरोधात् षष्ठान्तत्वेन वक्तुमुचितत्वेऽपि प्रधानस्य ईप् प्रत्ययस्या-
नुरोधात् वरुणादिति पञ्चम्यन्तम् । एभ्यः पद्भ्यामीप् स्यात्तेषामानङ् चेत्यर्थः ।
डित्वादन्त्यस्य स्थाने । ब्रह्मणः पत्नी ब्रह्माणी एव रुद्राणी भवानी सर्वाणी
सृडानी इन्द्राणी वरुणानी ॥ २७१ ॥

औराटी—ब्रह्माच रुद्रश्च भवश्च सर्वश्च मृडश्च इन्द्रश्च वरुणश्च तत्तस्मात्
डित्वादन्त्यस्थानङ् ब्रह्माणीति ब्रह्मणी भार्या इति वाक्यम् । एव रुद्राणी भवानी
सर्वाणी सृडानी इन्द्राणी वरुणानी । मण्डूकगत्यानुवर्त्तमानस्य वाशब्दस्य व्यवस्थया
महेन्द्राणी शक्राणी । तथाच चारुधामा महेन्द्राणी शक्राणी गजवाहिनीति तु
परे । केचित्तु ब्रह्मशब्दं न गृह्णन्ति तन्मते ब्रह्माणमनिति अनुषो, किपि नान्त-
त्वादीपि ब्रह्माणी शक्राणी एव शिवानी ईश्वराणीत्याहुः । महेन्द्राणीति मङ्गली,
चासी इन्द्राणी चेति व्युत्पत्तेः ॥ २७१ ॥

वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाचो इत्यत आह तद्वाशब्दोव्यवस्थाप्य इति । व्यवस्था
चेयं मातुलात् पद्भ्यामानङ् युक्त ईप् केवल ईप् आप् च । मातुलानी
मातुली मातुला । उपाध्यायात् पद्भ्यामानङ् युक्त ईप् केवल ईप् च उपाध्या-
यानी उपाध्यायी । स्वय व्याख्यातले तु केवल ईप् आप् च उपाध्यायी उपा-
ध्याया । क्षत्रियार्याभ्या पद्भ्या केवल ईप् क्षत्रियी अर्या । जातौ आनङ्
युक्त ईप् आप् च क्षत्रियाणी क्षत्रिया अर्याणी अर्या । आचार्यात् पद्भ्या-
मानङ् युक्त ईप् आचार्यानी स्वय व्याख्यातलेह आप् आचार्या । सूर्याद-

तदा मातुलेत्यादि । तद्वाशब्दो व्यवस्थाप्यः । आचार्यानी,
अत्र न एतन्म ।

२७३ । वृषाकप्यग्रिमनु पूतक्रतु कुसित
कुसीदादैङ् च ।

वृषाकपि—कुसीदात् ५, ऐङ् ११, च ११ ।

एभ्यः पद्मामीप् स्यात् तेषामैङ् च । वृषाकपायी
आग्नायी मनायी ।

२७४ । नारी सखी यवानी यवनानी

देवताया केवल ईप् सूर्यनामा कश्चित्तस्य पत्नी सूरौ सूर्यागस्त्यस्येति यलोपः ।
देवतायान्तु आप् सूर्या । अत्र सूर्याणीत्युदाहरण पाणिनि सर्ववर्मक्रमदीश्वरा-
णामसम्मतत्वाद्धेयम् । मातुलादिभिन्नानामपि व्यवस्थापकोऽयं वा शब्दः । यथा
वैश्यशूद्राभ्या पद्मामीप् वैश्यौ शूद्री । जातौ तु आवेव वैश्या शूद्रा कन्या ।
महाशूद्रात् पद्मा जातौ च ईप् महाशूद्रौ ऊढा अनूढा च ॥ २७२ ॥

श्रीरा टी—मातुलश्च उपाध्यायश्च चतुर्थश्च आचार्यश्च सूर्यश्च षष्ठ्यश्च तत्त-
स्यात् । मातुलानीति मातुलस्य पत्नीति वाक्यम् । अन्ये तु इत्यादि । ये तु
ईप् विकल्पयन्ति तन्मते मातुला इत्यपि तदस्मान्नते वाशब्दस्य व्यवस्थया ज्ञेयम् ।
एव उपाध्यायानी उपाध्यायी स्वयं व्याख्यात्रीचेदुपाध्यायी उपाध्याया च ।
आचार्यस्य पत्नी आचार्यानी स्वयं व्याख्यात्रीचेदाचार्य्यौ आचार्या च । सूर्यस्य
पत्नी सूरौ देवतायां सूर्याणी सूर्या च । चतुर्थार्य्ययोः पत्नी चतुर्थी अर्थ्यौ
जातौ चतुर्थ्याणी चतुर्थ्या अर्थ्याणी अर्थ्या च इति ॥ २७२ ॥

ऐङ्देशस्यानुरोधात् षष्ठान्ततया वक्तुमुचितत्वेऽपि प्रधानस्य ईपोऽनुरोधात्
पञ्चम्यन्तम् । विभाषाद्वयमध्यवर्त्तितादस्य परस्य च नित्यत्वम् । हरिविष्णू-
वृषाकपौ इत्यमरः । वृषाकपेः पत्नी वृषाकपायी एवमाग्नायी मनायी पूतक्रतोः
पूतक्रतायी पूतक्रतुरिन्द्र । कुसितस्य कुसितायी । कुसीदस्य कुसीदायी ॥ २७३ ॥

॥ श्रीरा टी—वृषाकपिश्च अग्रिश्च मनुश्च पूतक्रतुश्च कुसितश्च कुसीदश्च तत्त-
स्यात् । पञ्चतीत्यादौ वा यद्वशात् नित्यमिदम् । पद्मामिव गन्धमात् पूतक्रतु-
र्ब्राह्मणीत्यत्र न स्यात् ॥ २७३ ॥

हिमानी अरण्यानो मनावी पतिवत्प्रान्तर्वती
पत्नी भाजी गोणी नागी स्थली कुण्डी काली
कुशी कामुकी घटी कवरी नील्यशिखाः ।

नारी—अग्निश्वा' १॥ ।

एते निपात्यन्ते ।

एते इवन्ता निपात्यन्ते । निपातीत्यर्थविशेषे भवतीति तानह विवक्ष्यमि
नारीति । नरस्य जातौ एव वृषभक्षत्रविट्शूद्रैरित्यमरीक्या वृषन्दस्यापि मनुष्य-
वाचित्वे ऽस्यापि जातौ नारीति निपात्यम् । अतएव वृजातेरिति स्वयं
वक्ष्यति । अन्यत्र ऋदन्तत्वादीपि नृीत्यनिष्ट स्यात् । सखीति वयस्या इदन्त-
त्वादिकल्पे नित्यार्थो निपातः । यवानौ दुष्टोयवः । यवनानौ यवनस्य लिपिः
जातौ तु । यवानीति । हिमानी हिमसङ्घतिः । अरण्यानी मदारण्यम् ।
मनावौ मन्नोःपत्नी । पतिवत्पतिवत् सखी पतिरिह विवाहकर्त्ता तेनान्यथ
पतिमती सेना । अन्तर्वती गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती भूमिः । पत्नी पत्युरुढायां
अन्यत्र पतिरिय यामस्य । भाजी पक्वव्यञ्जनविशेषः । अपक्वा चेज्ञाना । गोणी
धान्यादिवह्नयर्थपात्रविशेषः । नागीस्थूला जातौ तु नागी हस्तिनी सर्पी च ।
स्थली अकर्तृकामुमिः अन्यत्र स्थल उल्यानादि । कुण्डी पात्रविशेषः अन्यत्र
कुण्डा अमृते जारजः कुण्ड इत्यमरात् । काली क्षणवर्णा अन्यत्र काला । कुशी
लौहविकारः अन्यत्र कुशा । कामुकी रिरसुः अन्यत्र घनस्य कामुका । घटी
अत्योषटः एव मृणाली कवीत्यादि । अतएव स्त्री स्यात् काचिष्मृशाल्यादिविव-
क्षापचये यदीत्यमरः । अन्यत्र करिषा घटना घटा । कवरी केशवेशः अन्यत्र
कवरा । नीली प्राख्योषधीः । नीली गौः नीलीनाम ओषधिः अन्यत्र नीला
लता । अग्निश्वा शिशुरहिता स्त्री अन्यत्र अग्निश्वा शाला । बहुवचनादप्येऽपि
निपात्यन्ते यथा बहुव्रीहौ पत्युः पत्नी वा स्त्रियाम् । स्थूलः पतिरस्याः स्थूलपत्नी
स्थूलपतिः स्त्री । एकसमानवौरभाटसपिण्ड पुत्रेभ्यो नित्यम् । एकः पतिरस्या
एकपत्नी एव समानः पतिरस्या इत्यर्थे पत्युः पत्न्यादेशे व्योतिर्जनपदेत्यादिना
समानस्य स आदेशे सपत्नीति एव वौरपत्नी भाटपत्नी सपिण्डपत्नी पुत्रपत्नी ।
किञ्च एकस्य पत्नीत्यादि वाक्येऽपि एकपत्नीत्यादि सिद्धौ आदेशविधानन्तु एकः
पतिरस्या इत्यादि वाक्ये एकपतिरित्यादनिष्टपदनिवारणार्थम् । समाधानस्य

२७५ । पद्मती शक्ती युवत्यनङ्गाही श्वेन्येनी

पत्युः पत्नी स्याद्वा । यामस्य पतिरित्यर्थे यामपत्नी यामपतिस्त्री । सुख्यस्य किं पतिं सतिक्कान्ता अतिपतिः ॥ २७४ ॥

श्रीराटी—निपातोत्तर्यविशेष इत्युक्ते । वयवयोर्जातो नारी सखी मुहुरदी भट्टो यवी यवानौ यमानौति सुभूतिः । यवनानां लिपिर्यवनानां अन्यत्र यावनी—भाषा । हिमानी हिमसहतिः । महारण्यमरण्यानी मनोःपत्नी मनावी मनावीच पूर्वेषु । पतिरख्यस्या' सा पतिवत्नी सभर्तृका, सतीर्तस्य वत् न च अन्यत्र पतिमती सेना अन्तरन्यस्या' अन्तर्वत्नी गर्भिणी अन्यत्र अन्तर्वती पत्नी पाणिगृहीती अन्यत्र पतिरिय स्त्री यामस्य । समानैकपुत्रसपिण्डवीरभाटभ्यश्च हे । एभ्यः पत्युः पत्नी निपात्यते हे । समानः पतिरस्या' सपत्नी एवमेकपत्नी वीरपत्नीत्यादि । हे किं एक-पति स्त्री यामस्य । अन्यस्माद्वा । वृद्ध' पतिरस्या' वृद्धपत्नी वृद्धपति, स्थूलपत्नी स्थूल-पतिः हे किम् ? अतिपतिः । यामस्य पतिरित्यर्थे यामपत्नीति केचित् । भाजी पक्का-याम् अन्यत्र भाजा । गोष्ठी धान्यादि वह्नपात्रभेदः अन्यत्र गोष्ठा । नागशब्दोऽत्र गुणवचनः नागी स्थूला । जातिवचनास्तु पूर्वैस्त्वैव यथा नागी करेण, नागी काट्रवधौ अन्यत्र नागा । स्थूलौ अकृतिमा भूः अन्यत्र स्थूला । कुण्डौ पात्नी अन्यत्र कुण्डा कारजा । काष्ठी कृष्यवर्णा अन्यत्र काष्ठा श्रोतुमशक्ता कुशी लौहविकारः, फाल इति अन्यत्र कुशा रज्जुः कासुकी मैथुनेच्छावती अन्यत्र कासुका धनस्य । घटादल्पत्वे घटी पात्रभेदः घटीत्युपलक्षणं प्रायशोऽल्पत्वविवक्षायां लिङ्गसामान्यादौप् तेन मठी पटी कृत्वी वशी सृष्टालौत्यादि । प्रायशः इत्युक्ते, अल्पीवृत्तः वृत्तक इत्यादौ न स्यात् । कवरी केशवेशः अन्यत्र कवरा कर्करा । नीलात् प्राखीषण्योः । नीली गौः नीली शोषधिश्व । कुवलयदलनीलाः कोकिला बालचूते इति तु नील्यारक्ततास्त्वर्थे अः तस्मादाप् नीला । यद्वा कुवलयदलवन्नोला कुवलयदलनीला । एव सर्वला-मल्लिका नीला इत्यमरः । नीला कङ्कुरिति तु लात्यभिधाने सञ्ज्ञायां वैति केचित् नञ् पूर्वशिरोर्जायायाम् अशिश्नी शिशुना विना जाया इत्यर्थः । पाणिगृहीतीत्युदा-याम् । पाणिगृहीतीऽस्या सा पाणिगृहीती जाया अङ्गसयोगेनोढा इत्यथ अन्यत्र तु उपपचारात् पद्मादि प्रयोगः । अनुदात्तान्ताद्वर्णादीप् । अनुदात्तान्ताद्वर्णवाचिनः स्त्रियामीप् स्यात् कल्पाशी शरणी सारङ्गीत्यादि । अनुदात्तान्तादिति किम् ? कृष्णा कपिला धवला इत्यादि । इदं नदादित्वात् सिद्धमिति केचित् । अनोदात्तस्य कृन्दीविषयत्वात् ॥ २७४ ॥

हरिणी भरिणी रोहिणी लोहिन्यसिक्ती पलिक्ती वा ।

पद्धती—पलिक्ताः १॥, वा । १ ।

पच्चे—पद्धतिः शक्तिः यूनी अनडुही खेता एता हरिता

एते निपाद्यन्ते वा । पद्धती शक्त्योः तत्पत्न्येनाप्राप्तौ ईपी विभाषा । यूनिस्ति-
प्रत्ययं कृत्वा युवति, वा निपात्यते । तथाच नरयुवतिविहङ्गा राशि षट्के ऋमा-
दाविति दीपिका । ततो ऋस्योदन्तत्वात् पाच्छीणादित्यनेन पच्चे ईप् युवतीत्यपि
तथाच विषयविषमा मधुराहि युवत्य इति यूपतिदत्तः एव युवती यौवननगरे
शिवशिव कुचमण्डलः साची इत्युद्भूतः । तयोः प्राप्तिपच्चे तु नान्तत्वादीपि यूनीति
स्यादेव । किञ्च युवानमतिक्रान्ता अतियुवा स्त्री बहुयुवा पुरीत्यादौ
गौणत्वात् ईप् प्रत्ययो न स्यात् । द्विक्, च्छाह इत्यत्र वाशब्देन विण्यन्त बहुतेर्गृह-
णादनडुह्युच्चादीपि जाते अनेन आकारागमी वा निपात्यते । तेन पच्चे अण-
डुहीति । श्रुतादि षड्भ्य ईप् तेषा तकारस्य नकारस्य वा निपात्यते । किञ्च
नचत्वे रोहिणीति नित्यम् । असितादहङ्गायामीप् तस्य ऋश्चवा । पलिताडुङ्गा-
यामीप् तस्य ऋश्चवा । अत्र वाशब्दस्य अनुक्तानामपि व्यवस्थापकत्वादिति विव-
रणमि । ईश्वरशब्दादीप् वा । ईश्वरी भुवनेश्वरो ईश्वरा । तथाच काली हैम-
वतीश्वरी इत्यमरः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरौश्वराया इति भावविः । एवं
केवलं सुमङ्गलं मामकं भागधेयं भेषजं समानं पापं आर्यं कृतं दीर्घजिह्वं अव-
रेचकं देवकं केकयं भिचुकादेरौप् नान्ति । केवलीं सुमङ्गलीं मामकीं भागधेयीं
भेषजीं समानीं पापीं आर्यं कृतीं दीर्घजिह्वीं अवरीं रेचकीं देवकीं केकयीं
भिचुकीं । नान्ति किम् ? केवला सुमङ्गला समेयं मामिका इत्यादि । एव
शेषभिन्ने वयसि वर्त्तमानं शब्दादीप् स्यान्न तु ह्रीडादिः । कुमारी किशोरी करभी
कर्करी तरुणी तनुनी बधूटी चिरगुटी आभ्या युवतिरुच्यते । एषा गौणत्वे न
स्यात् बहुकुमारा पुरी । शेषे वयसि तु हङ्गा स्थविरा । ह्रीडादेस्तु ह्रीडा
वाला वत्सा कन्या पाका मन्दा विनता पूर्वह्यायना अपरह्यायना । शरलं शारङ्गं
पिषङ्गं कलधेयं ईप् । शरली शारङ्गी पिषङ्गी कलधेयी । भन्द्रभागादनयाम् । चन्द्र-
भागे भवा चान्द्रभागी नयान्तु चान्द्रभागा । एवञ्च मनुष्यजातेरिदन्ताच्च । कुन्ती
अवन्ती गोदत्ताज्जातिः । अमनुष्यजातेस्तु तित्तिरि, एवञ्च वर्षांस्वी गुर्विणी सरसी
रीदस्यादयो निपात्याः । एव तथाणां फलानां समाहारस्त्रिफला अत्र स्त्रीलं

भरिता रोहिता लोहिता असिता पलिता । असिक्ती अवृद्धा,
पलिक्ती वृद्धा ।

२७६ । न मन्संख्यास्त्रज्जादेः ।

न । १।, मन् सङ्ग्रा-स्त्र-ज्जादेः ५ ।

आप् च निपात्यते । केचित्तु ऋदीकारादपि पक्षे ईप् विधाय तन्दी तन्दीः लक्ष्मी
लक्ष्मीः इत्यादिमाहुः । लक्ष्मीरियम् इति प्रयोगश्च । इय लक्ष्मीनामौ कन्या लक्ष्मीव
अन्वे व इत्यर्थः ॥ २७५ ॥

श्रीरा टी—पादस्य हतिरिति वाक्यं हनघोः क्तिः अक्तेरिति निषेधं प्राप्ते विधिः
शक्तघोः शक्ती शस्तमेदः बले तु शक्तिः । युवन् शब्दस्य नान्तत्वादीपि सिद्धे तद्ध
निपात्यते अनान्तत्वान्न वस्य डः । अनडुह् शब्दस्य ईपि वा आप् निपात्यते ।
श्वेत एत ह्रित भरित रोहित लोहिताना वर्णवाचितात् अनुदात्तान्ताद्वर्णात्
इत्यनेन नित्यसौमि प्राप्ते वा ईप् तस्य नञ् निपात्यते । ह्रिता भरिता इति विश्वः
भरित शब्द परे नाङ् । असित पलिताभ्यामीप् तयोः ऋश्च निपात्यते । वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचितात् प्रियवी प्रियतिः विश्वती विश्वति, इति ॥ २७५ ॥

स्त्रसाच अजश्च स्त्रसजौ तौ आदौ ययीक्षौ स्त्रसज्जादौ । मन्च सख्याच स्त्रस-
ज्जादौ चेति तस्मात् । सीमेति ङापीऽप्राप्तिपक्षे नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्य ईपीऽनेन निषेधं
दौर्घनकारलोपौ च एवम् अतिपटिभा । अत्र मनोवर्जनं नान्तत्वात् प्राप्तव्यस्वेपी
निषेधार्थमेव तेन लब्धसौम्यौ लब्धसौमि लब्धसौमानौ इत्यादिषु ईप् चान्वस्यादित्य-
नेन ईप् स्यादेव । सख्यावाचकानां मध्ये एकद्विषष्ट् बह्वनामीपीऽसम्भवः ।
तिस्र चतस्रो, सखादिपाठादेव तिस्रचतस्रभ्यामीपी निषेधः । ततश्च पञ्चाय-
ष्टादश पर्यन्तानां मुख्यत्वे ङतिव्यर्थान्तेत्यादिना विषु लिङ्गेषु समत्वविधानेनैव
लिङ्गकार्यनिषेधे सिद्धे सख्यावर्जनं नान्तसंख्याभ्यो मौण्यत्वे ईपी निषेधार्थम् । तेन
प्रियपञ्चा वेश्या इत्यादौ ईपचान्वस्यादित्यनेन ईप् न स्यात् । अतिपञ्चा स्त्रीत्यादौ
द्विद्वाष्ट्यादिना ईप् न स्यात् । किञ्चाच नञोऽत्यार्थत्वात् विश्वति षष्ठादे-
रिदन्तत्वान्निषेधाभावे पाच्छीष्टादित्यनेन ईप् वा स्यादेव यथा विश्वती विश्वतिः
षष्ठौ षष्ठिरित्यादि । अपञ्चा इति न विद्यन्ते पञ्च यस्या इति बङ्गव्रीहौ समा-
सान्विधेरनित्यत्वात् ङप्रत्ययभावे ईप् चान्वस्यादित्यनेन प्राप्तव्यस्य ईपी निषेधः ।
अत्र पञ्च इत्युदाहरणं लिपिकरप्रसादः । सखादिश्च । सख मातृ यातृ दुहितृ
ननानृ तिस्र चतस्र कति यति तति इति दश । स्वसा माता याता अत्र

एभ्य ईप् न स्यात् । सीमा, पञ्च, स्वसा माता, अजा बाला । [१०१] नेपीत्युक्ते—यावती बह्वी ।

माता जननी याता स्त्रीणां स्वामिन्नादस्त्री तेन धान्यस्य मात्री तीर्थस्य यात्री इत्यादौ ईप् स्यादेव । दृष्टिता ननान्दा प्रियतिसा प्रियचतसा कति वति ततीनां सुख्यले लिङ्गकार्यनिषेधात् गौणत्वे प्रियकतिः } प्रिययति प्रियततिः । अच नमृ शब्दोऽप्यस्तीति केचित् तद्वैयं नम्री पौत्त्री सुतात्मजा इत्यमरात् । अजादिभ्यः । अज बलक अश्ववट एडक चटक कीकिल परभृत परपुष्ट अन्यपुष्ट करट वर्चक सुषिक पिपोलिकादिः । एवं स्वाङ्गजातिभ्यां पराः कृतमित जात प्रतिपन्नाश्च इति । केशकृता ऋक्षमिता दन्तजाता स्ननप्रतिपन्ना । एषा साङ्गादे इत्यनेन विहितस्य ईपी निषेधः । वृचकृता इक्षुमिता मृगयाता हंसप्रतिपन्ना एषु पाच्छी-णादित्यादिना विहितस्येपी निषेधः । नेपीत्युक्तेरिति ईपि कर्त्तव्ये डत्यनुबहु-गणानां सख्यावज्ञावी नास्तीति प्रागुक्ते । यावतीवह्वीय संख्यावाचकत्वाभावे ईप् स्यादित्यर्थः । यावतीत्यत्र उदित्वादीप् बह्वीत्यत्र गुणाद्धीत इति ईप् ॥ २७६ ॥

थीरा टी—स्वसाच अजश्च तौ तावादी यथोः तौ मन्च सख्याच स्वस्रञ्चा-दीच तत्तस्मात् पुस्व सौत्रत्वात् । सीमेति नान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः षञ्चेति नान्त सख्याया एव ईप् निषेध इत्यन्ये । सामान्यतो निषेधात् एकस्य पन्नी एकेत्यादौ न स्यादित्येके । स्वसेति ऋदन्तात् प्राप्ते निषेधः । स्वसादिर्धया । स्वसा माता चतस्रश्च तिस्रो यादृननान्दरौ । दृष्टित्वात् समाख्याता नप्ता केन-चिदिष्टते । नन्नीत्यन्ये । अजिति जातिवाचित्वादीपि प्राप्ते निषेधः । अजादि-यथा । अजाश्चां सूषिका विप्रा कीकिला वाडवैडका । परपुष्टा परभृता चटका वर्चका तथा । शूद्राजगौ टकारे तु बहु यत्तत् किमः करः । तथा ह्यायन ह्यानौ च स्याता पूर्वापरत्वरौ । पन्ना बालीचमा न्येष्टा कनिष्ठा मध्यमापि च । स्वाङ्गे तु सीङ् गुद क्रौड शफबालभगोत्तरा । करधीणा शिखा नासा शिरो भुजगलानका । खुरथीवीत्तराश्चैव नख सुखान्ताश्च नामनि । स्वाङ्गात्कृतमितौ जात प्रतिपन्नी च हे मतौ । अजादि द्वादशेभ्यो जातिवाचकत्वात् । बहुकरादि-भ्यष्टित्वात् । बालादि पञ्चभ्यः पन्नां पुवाचकत्वात् । सीङ्गुदाद्यनेभ्यः स्वाङ्गत्वात् स्वाङ्गात् कृताद्यनेभ्यो हे तान्तत्वादीपि प्राप्ते निषेधः । उदाहरणानि यथा बहुकरा यत्करा तत्करा किकरा पूर्वह्यायणा अपरह्यायणा पूर्वह्यायणा अपरह्यायणा इह पाठाश्लम् । स्वाङ्गसीङ् यथा सुगुल्फा सुपाश्वी । गुदादिस्तु सुथीवा

इत्यादि । सञ्जाया तु सर्पनखा कालमुखा । अनासि तु सर्पणखी । स्वाङ्गात्
 कृतादिर्यथा केशजाता स्तनजाता इत्यादि । अनासिकीदरावह्वचः । नासिकीदरभिन्ना
 वह्वचः स्वाङ्गवाचिनोऽजादौ पठिता । पृथुजघना महाललाटा इत्यादि । नासिकी-
 दरात् । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका मङ्गीदरी महोदरा इत्यादि । सह नञ् विद्यमान
 पूर्वाणि स्वाङ्गानि । सकेशा अकेशा विद्यमाननासिकेत्यादि । स्वाङ्ग समुदायान्ताश्च ।
 कल्याण पाणिपाद यस्याः सा कल्याणपाणिपादा । अस्वाङ्ग समुदायान्तास्तु, कल्याणं
 विद्यमान सुख यस्याः सा कल्याणविद्यमानमुखी । पूर्वसूत्रे पूर्वद्वयहणात् सहनञ्
 विद्यमान पूवावयवानि स्वाङ्गानीत्यर्थोऽतस्तेनापि न निषेध इति परे । यकीशला-
 जादावटात् णीयङश्च । यकारान्तात् कौशलात् अजादात् अवटाञ्च णायङौ सर्वे
 आदिष्टाञ्जादौ पठिता गौरचस्य स्थपत्य गौरच्या एव पौतिमाया साकार्करच्या
 इत्यादि कौशल्या अजाद्या आवट्या । यङीयथा । णण्गौरनार्थयोगीति यङ्कूपीत्तमयो,
 स्त्रियाम् । गोवस्यावयवेभ्यश्च क्रौड्यादिभ्यश्च वा क्वचित् । क्रौडिरापिश्लिर्नाडिव्याडि-
 रापि चित्तस्यथा । भौरिकिभौलिकि शालास्थलिकापिठलीत्वपि । शौघातकिञ्चौप-
 यतस्तथा वैङ्गयतीमत । चैकयत' सैकयती भोजस्तु चक्षिये तथा । सुती युवत्या
 क्रौड्यादौ शेष शिष्टप्रयोगत । तिग्रभृतीनामन्यसुत्तम तस्य समीप उपीत्तम, रूप-
 सुपीत्तमं ययोस्तौ तयोः न आर्य्यो अनार्य्यो तयोः । णस्य णिश्च तौ तयोः । तथाच
 गोवविहितयोः णण्गौरनार्थयोः रूपीत्तमयोः स्त्रिया यङ् स्यात् ड इत् । करीषगन्ध
 इव गन्धः यस्य स करीषगन्धिः करीषगन्धश्च तस्य स्थपत्य कारीषगन्ध्या । एव
 बालाक्या बगराद्या इत्यादि । अनार्थयोः किं वाशिष्ठी वैश्वामिनी । रूपीत्तमयोः किं
 औपगवी कापटवी इह गोत्र शब्देनापत्य मावसुपलक्ष्यते । गोवे किम् ? अहिच्छत्वे
 जाता आहिच्छन्ती णण्गो, किम् ? ऋतभागस्यापत्य स्त्री आर्त्तभागी ऋतभागस्यान्त-
 रापत्यमित्यर्थे णिविधानादार्त्त भाग्येति । गोवस्य इत्यादि गोवस्यावयवा गोवसाभि-
 मताः । कुलाख्या' पुलिक लनिक मुखरास्तेभ्यः णेयङ् । पुलिकस्य स्थपत्यं पौलिक्या
 मौख्य्या इति । क्रौड्यादिदशाना णेचौपयतादि चतुर्णां णस्य यङ् । क्रौडस्यापत्य
 स्त्री क्रौड्या आपिशल्या नाड्या आपिचिल्या भौरिक्या भौलिक्या शाल्या स्थाल्या
 कापिठल्या सौघातक्या चौपयत्या वैङ्गयत्या सैकयत्या इत्यादि । भोजस्यापत्य स्त्रीभोज्या
 चक्षिया अन्यत्र भोज सुतस्यापत्यं स्त्रीसुत्या युवती अन्यत्र सूती वा क्वचिदिति देवयज्ञि
 शौचैवचि सत्यसुग्धि काण्डे विद्धि इत्येषा वा यङ् देवयज्ञा देवयज्ञी शौचहृद्या
 शौचहृत्तौ सत्यसुग्धा सत्यसुग्धी काण्डेविद्धा काण्डेविद्धी । अन्ये तु पारिभाषिक-
 गोवविहितयोः णण्गोरेव यङ्विधानम् अमन्तपत्या देवदत्त्या इति क्वचिदन्यतोऽपि

२७७ । उतो ऽयुङ् रज्ज्वादेर्नृप्राणिजातेरूप् ।

उत ५१, अयुङ् रज्ज्वादे. ५१, नृप्राणिजाते ५१, ऊप् । १ ।

स्त्रियामुकारान्तात् नृजातेरप्राणिजातेश्च ऊप् स्यात् नतु
युङो रज्ज्वादेश्च । कुरुः कर्कन्धूः । प्राणिजातेस्तु धेनुः । युङ्
रज्ज्वादेश्च अर्ध्वर्युः रज्जुः हनुः ।

२७८ । वाम लक्षण शफ सह सहित संहितो-
पमानादूरोः ।

वाम—उपमानात् ५१, ऊरो ५१ ।

वामोरुः रश्मोरुः ।

इति सूत्र विधायाङ् । एव वयस्यचरमे इति सूत्र विधाय । किशोरौ तरुणी
चिरण्टीत्यादि उदाहरन्ति । कन्या बालावाक्साङ्गीडापाकामल्लावितना इत्येषाम्
अक्षरमवधोऽर्थत्वाद्दीपि प्राप्ते अजादौ पाठ इत्याहुः ॥ २७६ ॥

न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणी चेति नृप्राणि नृप्राणि च तत् जातिश्चेति
नृप्राणिजातिः तस्याः । मनुष्यजातेरप्राणिजातेश्च उकारान्तात् स्त्रियामूप स्यात्
तु यकारोङी रज्ज्वादेश्चैत्यर्थः । नृजातेः कुरु एव ब्रह्मवन् ।

जातिवाचकात् परो वन्धुशब्दः कुत्साया वर्तते । अप्राणिजातेः कर्कन्धूः
अलावूः । अर्ध्वर्युरित्यत्र चरणत्वेन जातित्वात् प्राप्ते युङ्त्वान्निषेधः । अर्ध्वर्यु-
ब्राह्मणी । रज्ज्वादित्य । रज्जु हनु कहुः प्रियङ्गुरित्यादि । प्राणिजातेस्तु धेनुः
लकवाङ् । औतुरित्यादि ॥ २७७ ॥

औरा-टी—य उङ् यस्य स रज्जुः आदिर्यस्य सः युङ् च रज्ज्वादित्य तत् न तत्
अयुङ् रज्ज्वादिसत्त्वात् पुस्तक सौत्रत्वात् । न प्राणी अप्राणी ना च अप्राणी च वत् तच्च
तत् जातिश्चेति तस्याः । कुरुरिति कुरुशब्दः कुरुदेशस्य मनुष्य जातिवाची । एव
ब्रह्मवन् औबन्धूः एतौ कस्याञ्चित् ब्राह्मणजातौ वर्तन्ते तथा कारुरित्यादि ।
कर्कन्धूरिति कर्कन्धुशब्दो वदरी जातिवाची एवम् अलावूः एवाकुरित्यादि । धेनुरिति
नृभिन्न प्राणिजातिवाचकत्वात् न स्यात् । एव लकवाङ् । औतुरित्यादि । तथा
अर्ध्वर्युरिति चरणवाचित्वात् पारिभाषिकजातिवाची । रज्जुरिति अप्राणि जाति-
वाची एव हनुः तर्कुः त्तरुः स्त्रायुः इत्यादि आजातिगणोऽयम् ॥ २७७ ॥

२७६ । तन्वादे वा ।

तन्वादेः ५, वा । १ ।

तनूः तनुः चञ्चुः चञ्चुः ।

वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च सहितश्च इति वाम लक्षण शफ सह सहित सहित पश्चात् वामादि सहितश्च तत् उपमानश्चेति समाहारः तस्मात् । वामादिभ्यः षड्भ्यः उपमानाच्च परो य ऊरुशब्दस्तस्मात् ऊप् स्यात् स्त्रियाम् । वामौ वल्युप्रतीपौ हाविल्यमरः । वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा वामोः एव लक्ष्योः शफोः सहोः सहितोः संहितोः । उपमानात् रश्मे इव ऊरु यस्याः सा रश्मोः एव करभोः स्तम्भोरुत्वादि । एभ्यः किं ? वृत्तोः पीनोः ॥ २७६ ॥

श्रीरा टी—वामश्च लक्षणश्च शफश्च सहश्च सहितश्च सहितश्च उपमानाच्च तत्तस्मात् । वामोरुति वामौ मनोहरावूरु यस्याः सेति वाक्य वामादीनामनौपम्याच्च वचनम् । सफल सम्फलाभ्यामित्यन्ये । रश्मोरुति रश्मे इव ऊरु यस्याः सा एव करिकरीरुत्वादि ॥ २७६ ॥

वाशब्दोऽव व्यवस्थावाची तेनेद विवर्णोमि । पङ्क्तौ शब्दादपि पङ्क्तौ एव भद्रवाहोरुपि भद्रवाहनाम काचित् । एवं कद्रु कमण्डलुभ्या सञ्जायामूपि कद्रु, कमण्डलूः एव स्त्रीविशेषवाचिनो भौरुशब्दादपि भौरुः । सम्बोधने हे भौरु । विहर मया सह भौरु काननानौति वाक्चोकिः । एवञ्च शूशुरस्य पत्नीत्यर्थे ऊप् तस्मिन् चकारस्य अन्याकारस्य च लोपे शूशूरित्यादि ॥ २७६ ॥

तनुः आदिर्यस्य सः तस्मात् । तनूरिति गौणोऽपि वरतनु सम्भवदन्ति कुक्कुटाः । सुतनु सत्यमलङ्करणाय ते इत्यादौ स्यात् । तन्वादिर्यथा तनुश्चञ्चुरुन्मीरुः कङ्क पङ्क्तौ प्रियङ्गवः । गण्डुः कुङ्कुरिति प्रोक्ता तन्वादौ सरयूस्तथा । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नास्ति वाहलकमण्डलुकद्रुभ्यो नित्यमूप स्यात् सञ्जायाम् । भद्रवाहः भद्रवाहः कमण्डलूः नाम काचित् कद्रुर्मागमाता । नास्ति किं ? वृत्तवाहुः । शूशूः इदं निपात्यम् । शूशुरस्य पत्नी शूशूः । आवादेर्लुक् तलुकि । आप ईप ऊपश्च लुक् स्यात् तलुकि । बङ्गलाः कृत्तिकास्तसु जातः णस्य लुक् तलुकि अपीलुक् बङ्गला लुकि न तत्रेति निषेधान्न त्रिः आपीलुकि प्रकृत्यवस्थितिः । एव अश्विन्यां जातः णलुकि ईपो लुक् अश्विनौ । तलुकि किं ? बङ्गलानां अश्विन्याश्च पतिः बङ्गलापति अश्विनौपतिरिति ॥ २७६ ॥

इति स्त्रीत्यपादः ।

द्वितीयः पादः ।

कारकम् ।

२८० । ल्यर्थसम्बुद्धाक्तार्थे प्री ।

ल्यर्थ-सम्बुद्धि-उक्तार्थे ७, प्री । १ ।

लेरर्थे सम्बोधने ल्यैरुक्तार्थे के सति च प्री स्यात् । कृष्णः
श्रीः ज्ञानम् । हे विष्णो ।

सर्वो ऽर्च्यो जीवनः पाता दानीयः प्रभवो लयः ॥

स्यादिभिलिङ्गानां रूपाणि निरूप्य स्यादौनामर्थान् निरूपयति ल्यर्थेत्यादि ।
लिङ्गिङ्ग लेरर्थो ल्यर्थः अर्थोऽभिधेयः । यथा “शब्दोन्नीह्यार्थमात्रेण यदस्तु प्रति
पाद्यते । तस्य शब्दस्य तदस्तु ज्ञायतामर्थं सञ्जयेति” प्राञ्चः । एवमस्मात् शब्दा-
दयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति तार्किकाश्च । तज्ज्ञानान्तु व्याकरणा-
दिभ्यः अतएव शक्तियद् व्याकरणीयमानकोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्चेति प्राञ्चः ।
ततश्च कृष्णशब्दस्यार्थो विष्णुरिति । किञ्च यदा लिङ्गायादितिरिक्त कर्माद्यर्थो न
विवक्षते तदा लिङ्गात् प्रथमा स्यादित्यर्थः । अन्यथा कृष्ण शब्दस्य कर्मत्वादावपि
विष्णुवाचकत्वात् कृष्ण स्मरामीत्यादावपि प्रथमापत्तेः । तस्य एकत्वादभिधाने
शक्तिस्तु क्व द्वे ज्ञानीति सूत्रेण प्रकृत्यर्थस्य एकत्वं द्वित्वं बहुत्वेषु क्रमादेकवचन
द्विवचन बहुवचनानां प्रयुज्यमानत्वात् । यथा घट' घटौ घटाः इति । एव
हौ बहव इत्यादिषु सख्यापि लिङ्गार्थ एव । न च एकादिभिरैवाभिहितेषु एक-
त्वादिषु तेभ्यो विभक्तिप्रयोगो वृथेति वाच्यं नापदं शास्त्रे प्रयुज्यते इति नियम-
नैव केवलानां प्रयोगाभावात् । ततश्च पदलार्थं कर्मत्वादि प्रतीत्यर्थञ्च प्रयुक्तया
विभक्त्या प्रकृत्यर्थ एवानुद्यते अतएव प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति
प्राञ्चः । पुस्त्रादिकमपि लिङ्गार्थ एव इति ज्ञापयन्नाह कृष्णः श्री' ज्ञानमिति । ननु
कृष्ण इत्यत्र क्रियारहितं वाक्यं नास्तीति न्यायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारैषेव
उक्तार्थत्वात् प्रथमाप्राप्तौ ल्यर्थे ग्रहणं कथमिति चेत् ? सत्यं यत् असमापकक्रियापद
कर्त्तादिपदयुक्तं तत्रैव तत्रायात् भवत्यादि क्रियाध्याहारः । यत् तु केवलो
रुदशब्दः प्रयुज्यते तत्र वाक्यलाभावात् तत्रायस्यावसरी नास्तीति विस्तारस्तु
कारकशेषे दृश्यः । एवम् एकादिशब्दो यदा संख्येयवाचो तदा घटादिना समाना

धिकरणः स्यात् तत्र लिङ्गायै प्रथमा यथा एको घट इत्यादि । यदा तु सख्या-
माववाची तदा घटस्यैक इत्यादौ सन्धेये षष्ठी । एवञ्च प्रख्यादिशब्दे यदा
परिमेयवाची तदा ब्रौह्मादिना समानाधिकरण स्यात् तत्र लिङ्गायै प्रथमा
यथा प्रस्थो ब्रौह्मिरित्यादि । यदा तु परिमाणमाववाची तदा ब्रौह्म प्रस्थ
इत्यादौ सन्धेये षष्ठीति सम्प्रदायः । अन्यत्र व्यासक्तस्य काव्यान्तरे नियोजनार्थ-
माभिसुख्यविधानं सम्बुद्धिः । हे वृक्ष ह लते हे फल इत्यादावर्चने तु उपचारः ।
उक्तोऽर्थो यस्य तदुक्तार्थं कारकम् । तदुदाहरति सर्वं इत्यादि । सर्वं, शिव अर्थ-
तेऽयमिति अथ कर्मण्य ध्यायि अव सर्वं इति कर्मोक्तम् । जीव्यतेऽनर्नाति
जीवनं करणंऽनर् अव सर्वं इति करणमुक्तम् । पातौति पाता कर्त्तारं लब्धं
अव सर्वं इति कर्त्ता उक्तः । दीयतेऽस्मै इति दानीयः कृष्टी कभाव इत्यनेन
सम्प्रदानेऽनीय अव सर्वं इति सम्प्रदानमुक्तम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभव अपा-
दानेऽल् अव सर्वं इत्युपादानमुक्तम् । लीयतेऽस्मिन्निति लय अधिकरणेऽल् अव
सर्वं इत्यधिकरणमुक्तम् । त्यैरुक्ताये के इति बहुवचननिर्देशादन्वैरप्युक्तार्थं
प्रथमा । तथाच वार्त्तिके तिङ्कृतञ्जितसमासैरभिहिते द्वितीयादयो न भव-
न्तीति । तिवाद्यैर्यथा । रामो वनं ययौ अव कर्त्तारः । रामेण रावणो जप्ते
अव कर्मोक्तम् । कृद्धिः स्वयमुदाहृतम् । तद्धितैर्यथा वाचाकृतं वार्त्तिकं अव
कर्मोक्तम् । तर्कं वैच्यधौते वा तार्त्तिकं, अव कर्त्तारः । समासैर्यथा । आरूढो
वानरो य स आरूढवानरो वृक्षः । छिन्नच्छागो येन स छिन्नच्छागः, खड्गः ।
कृता पूना येन स कृतपूजन्कावः । दत्ता भूमिर्यस्मै स दत्तभूमिविप्रः । निर्गताः
पक्षिणा यस्मात् स निर्गतपक्षी वृक्षः । सुष्ठु तारा यत्र तत् सुतारसाकाशम् ।
एवञ्च अस्मात्प्रतिभित्यव्यर्थेनाप्युक्तार्थता यथा मनस्विगर्हितः प्रस्थाः समारोढुमसा-
म्प्रतमिति । विप्रश्चक्षोऽपि सवर्द्धः स्वयं हेतुमसाम्प्रतमित्यादौ अस्मात्प्रतिमिति
अयुक्त इत्यर्थः । तथाच युक्ते हे साम्प्रत स्थाने इत्यमरः । एवञ्च इति शब्दे ना-
प्युक्तार्थता यथा कृष्ण इत्यव्ययं नाम । कृष्णेति मङ्गलं नाम इत्यादाविति
शब्दस्य वर्षमावाभिधायकत्वेन उक्तार्थत्वेऽपि विभक्त्युत्पत्तिर्न स्यात् इति शब्दस्यैव
विभक्तिकार्यकारित्वात् पदार्थाविभावकत्वे तु स्यादेव यथा दशरथ इत्युदाहृतः
इत्यादि । ननु उक्तार्थं कथं गृह्यत कर्मादीनामुक्तार्थत्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति
न्यायात् द्वितीयादीनामप्राप्तौ लिङ्गार्थमाश्रित्य प्रथमैव भविष्यतीति चेत् सत्यं
उद्देशोऽयं स अधिकफलभाचष्टे इति न्यायात् सन्धेयस्याप्युक्तार्थत्वे पीतमन्वर
*यस्यासौ पीताम्बरी हरिरित्यादौ प्रथमा स्यात् । अन्यथा त्यैरुक्ताये के इति
वचनेन कारकादन्वस्य उक्तार्थत्वासम्भवात् ॥ २८० ॥

श्रीरा टी—सर्वार्थां स्वर्थं उक्तार्थासावर्थ्येति स. स्वर्थश्च सम्बुद्धिश्च उक्तार्थश्च

तत्तस्मिन् ल्यर्थो हि स्वार्थादि पञ्चात्मक केषाञ्चिन्मते स्वार्थादित्वात्मकः । यदुक्तम् । “स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सख्याकर्मादिरेव च । अस्मी पञ्चैव लिङ्गार्था स्त्रयः केषाञ्चिदयिमा” इति । तत्र स्वार्थो विशेषण द्रव्यं विशेष्य लिङ्गं पुस्त्वादि सख्या एकत्वादि कर्मादि ढादि । तथाहि गौर्नित्या इत्यत्र स्वरूपविशेषणत्वात् स्वार्थः । शब्दीह्यर्थे प्रतिपादयन् दीपवत् स्वरूपमपि प्रतिपादयति जातिः शक्यत्वात् द्रव्यम् । एव पटीय शुक्त नीलोघटः पाचकोमैव दम्भी चैव इत्यादौ जातिगुणक्रियासम्बन्धाः स्वार्थाः विशेषणत्वात् गुण घट मैव चैवादयो द्रव्याणि विशेष्यत्वात् गौः सुन्दर इत्यादौ तु शक्याश्रयतया व्यक्तिरेव द्रव्य जातिस्तु स्वार्थ इति यद्यपि प्रयोजननिर्वाहकारितया व्यक्तयो जातेर्भिन्ना एव तथापि ता एव व्यक्तयस्तिरोहितभेदा जातिरुच्यते । यदुक्तम् । “अर्थे क्रियाकारितया भिन्ना व्यक्तय एव च । ता एव व्यक्तयस्त्यक्तभेदा जातिरुदाहृता” इति । बर्मघर्नि-
 शोरभेदवादिमतेमेदम् । न च लिङ्गं ल्यार्थः कृष्णं श्रीः ज्ञानमित्यादौ एकयैव सिद्धिभक्त्या विशेषविधानानुपपत्तेः । नापि सख्या ल्यार्थः एको द्वौ वय इत्यादौ ल्यर्थताकल्पनात् स्यादिविधानन्तु साधुत्वार्थम् । परे तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकृत्यर्थ-
 विशिष्टं प्रत्ययार्थं सद्ब्रूत इत्युक्ते भ्यार्थमप्याहुः । एव ढादिरपि । अस्य तु स्वायादिचतुर्थ्येषु विषयः । ढादिषु विशेषविधानात् यदुक्त एक एकक इत्युक्ते द्वावित्युक्ते द्वयोऽपरे । चतुष्काः पञ्चका केचित् चतुष्के सूत्रमुच्यते । एकमते दधि पश्यतीत्यादौ चम्पककुसुमसुवासितवसनादिवत् क्तिजनिजसंस्कारविशेषादेव सख्याकसाधवममः । आढको ब्रीहिः प्रस्थो ब्रीहिरित्यादौ लक्षणाया परिमयो ब्रीहिः द्रव्यम् । परिमाणन्तु स्वार्थ इति तस्माच्छक्ति लक्षणात्यन्तर सम्बन्धेन ज्ञेयमात्र वन्तु ल्यर्थ इति यावत् । सम्बोधन इति स्थितस्याभिमुख्येऽभिधानं अत्र ल्यार्थातिरिक्तत्वात् स्या प्राप्ताया वचनं यथा हे विश्वो हे विश्वः हे विश्वः भी ब्रह्म भी ब्रह्म भी ब्रह्म इत्यादि । त्वैरिति अस्योपलक्षणत्वात् पौताम्बर ज्ञातरामः विष्वक्चोऽपि सवर्णः स्त्रयः केतुसमसाम्प्रतम् । मन्त्रस्वर्गहितं पन्थाः समारोढुमसाम्प्रतमित्यादौ सव्याभ्यामुक्तेऽपि प्री । के सतौति कमिह क्रिया-
 निमित्तभूत याह्य तेन सदुभयते इत्यत्र सदुनो नीत्तार्थता इदमप्युपलक्षणं तेन श्रिवो देवता अस्य श्रैव इत्यादौ ल्यर्थस्योक्तत्वात् को राम का सीता इदं ज्ञान-
 मित्यादौ उक्तत्वाभावेऽपि ल्यर्थे प्री । ये तु सर्वे हि वाक्य क्रियया परिसमा-
 प्यते इति न्यायादस्तीत्यादि अध्याहरन्ति तन्मते ल्यर्थग्रहणं कृष्णं श्री ज्ञानमि-
 त्यादौ ल्यर्थमात्रप्रतीत्या प्रीविधानार्थं क्रियाग्राह्यस्य वक्तृतात्वर्थानुरोधात् । अतो
 क्तार्थे वृषक् प्रीविधानात् द्वाद्वीनामनुक्त एव विषयः । त्वैरुक्तानां क्रमिण उदा-
 हरणं सर्व इत्यादि सर्व इत्यस्य षट्सु अन्यः । सर्वोऽर्च्यते अर्चधोर्ध्वं षण् सर्वेण

२८१ । कर्म क्रियाविशेषणाभिनिविशा- धिशीङस्थासन्वध्युपावस-ङं ढं द्वी ।

कर्म—ङ १।, ढ १।, द्वी १। ।

कार्यं क्रियाविशेषण अभिनिविशादेर्ङञ्च ढसंज्ञं स्यात् तत्र च
ह्री । रामं नमति सानन्दं धर्मानभिनिविश्य सन् ।

जीव्यते जीवघोर्घेऽनट् सर्वं, पाति पाघोर्घे ढन् सर्वाय दीयते दाघोर्घेऽनीव । अन्यवापि
प्रयोगत इत्युक्ते । सर्वात् प्रभवति प्रपूर्वं भूघोर्घेऽल् सर्वं लीयते लीघल्घोर्घे ॥ २८० ॥

यत् क्रियते तत् कर्मेति प्रसिद्धम् । करोतेर्निखिलक्रियावाचकत्वात् कर्त्तु-
व्यापारैर्यत् साध्यते तत् कर्मेत्यर्थः । अतएव क्रियाव्याप्य कर्मेति क्रमदीश्वरः, (कर्त्तु-
रीप्सिततम कर्म इति पाणिनिः, । तद्विभक्त्ये सति क्रियाजन्यफलशास्त्रिल कर्मत्वमित्य-
परे ।) तच्च कर्म त्रिविधम् । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्चेति निर्वर्त्यते लभ्याद्यते यच्-
न्निर्वर्त्यं अजातस्योत्पादना यथा घट करोति इत्यादि । विक्रियते विद्यमान वस्तु
अवस्थान्तरं नीयत इति विकार्यम् । तच्च द्विविधं प्रकृतेरुच्छेदकं प्रकृतेर्गुणान्तरा-
धायकञ्चेति । आद्यं यथा काष्ठं भस्म करोतीत्यादि अन्यं यथा सुवर्णं कुण्डलं
करोतीत्यादि । यथाचोक्तम् । “यदसज्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेषा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं विकार्यं काष्ठभस्म-
वत् । अन्यद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवदिति” । निर्वर्त्यविकार्याभ्या-
मन्यत् प्राप्यम् । यथा याम गच्छति चन्द्रं पश्यति इत्यादि । अनौप्सितमिति
चतुर्थं कर्मेति क्रमदीश्वरः । यथा पापं त्यजति धार्मिकः । क्रियाया विश्लेषण
क्रियाविश्लेषणम् । क्रिया धालर्थं तस्य च शब्दत्वाभावात् लिङ्प्रसङ्गाभावः, पुलि-
ङ्गादि कार्यं सख्या च न सम्भवत्येव । ततश्च तद्विश्लेषणस्य लिङ्प्रसङ्गापि लिङ्ग-
सख्ययोर्निर्णयभावे सामान्यत्वान्नपुंसकत्व प्रथमीपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावा-
च्चैकवचनत्वम् । तेन कवयः श्लोकं साधु पठन्ति कविना श्लोकं साधु पठन्ते
इत्यादौ कर्त्तुः कर्मणीवा बहुलं ऽपि क्रियाविश्लेषणस्य एकत्वमेव । किञ्च पृथग्यूप-
क्रियाया विश्लेषणस्य कर्मत्वादिकं न स्यादिति क्रमदीश्वरः, तेन साधुः पाकः
साधू पाकौ साधवः पाकाः । कविद्विती भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायेन
द्रव्यत्वादिदेशात् पाकस्य पृथग्यूपत्वमिति गीयौचन्द्रः । क्रियाविश्लेषणस्य कर्मत्वे-
ऽपि अकर्मकं घातूनामकर्मकत्वमेव । तेन शिशुना साधुं सुप्यते इति भावप्रत्ययः ।

श्रीशोऽधिगते ऽहि मधिष्ठितोऽब्धि-
मध्यास्य धीषं मथुरामनूय ।

शिशुः साधु सुष्ठु इति कर्त्तरि क्त । साता शिशु साधु स्नापयतीत्यादौ अजान्त-
कर्त्तुं कर्मत्व सञ्ज्ञा फलन्तु स्तोक विभेतीति स्तीकभीः स्तीकभ्यौ स्तीकभ्य । मन्द
लुनातीति मन्दलूः मन्दल्लौ मन्दल्ल इत्यादौ कर्मकारकादित्वात् कव्याद्यनेकाच्च
इति यवौ । अभेनिः अभिनि अभिनेर्विश अभिनिविशः शीङ्स्य स्थास्य आसु च
शीङ् स्थास्य अघेः शीङ्स्थास्य अधिश्रीङ्स्थास्यः अनुस्य अधिस्य उपस्य आङ् च
अन्वध्युपाः तभ्योवस, अन्वध्युपावस, । अभिनिविशस्य अधिश्रीङ्स्थास्य च अन्वध्युपावस
चेति तेषां ङ अभिनिविशाधिशीङ्स्थासन्वध्युपावस ङम् । पश्चात् कर्म च क्रिया-
विशेषणञेति समाहारः । राम नमतीत्यादि । सन् साधुर्वर्मानभिनिविशस्य
सानन्द यथा स्यात्तथा राम नमतीत्यन्वयः । राम इति नमनक्रियाव्याप्य कर्म
सानन्दमिति क्रियाविशेषण क्रियाया भेदाभावे सत्येव विशेषण स्यादिति ज्ञापय-
न्नाह सानन्दमिति । सह आनन्देन वर्तते यत् सानन्द आनन्दसहिताभिन्नौ
नमस्कार इत्यर्थः । एव मन्द पञ्चतीत्यत्र मन्दाभिन्न पाकः शीघ्रं गच्छतीत्यत्र
शीघ्राभिन्न गमनमित्यर्थः । अभेद इति किं आनन्दस्य विशेषणत्वं न स्यात्
आनन्दः सुख नमस्कारः करशिरःसंयोगादिः एतयोर्भेदात् । धर्मानिति
अभिनिविशतेरधिकरणस्य कर्मत्वम् । श्रीशः इत्यादि । यः श्रीशः अस्मिन्धि-
ष्ठितः सन् अहिमधिगते धीषं अध्यास्य मथुरा अनूय हारकासध्युषितः । विकु-
ण्डच्च उपवासत् स नोऽस्माकं हृत् हृदय आवसत्तादित्यन्वयः । अहिमिति अधि-
शीङोऽधिकरणम् । अस्मिमिति अधितिष्ठतेरधिकरणम् । धीषमिति अध्यास्तेर-
धिकरणम् । मथुरामिति अनुवसतेरधिकरण हारकामिति अधिवसतेरधिकरणं
विकुण्डमित्युपवसतेरधिकरणं हृत् इति आवसतेरधिकरणं सर्वत्र कर्मत्वे द्वितीया ।
आवसतादिति तुषः स्थाने तातङ् । एषामधिकरणस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि प्रत्ययोऽपि । यथा मण्डल मण्डलाकारो रेखा वाजिमयी जवे । सव्या-
पसत्य द्विसुखी नकुलाधिष्ठितो ह्य इति । बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीर्षोर्गता-
ध्वन । हारीतीत्छट्मारीचा मलयार्द्ररूपत्यका इति रघुः । अत्र गृहे
अधिष्ठान कल्याणेऽभिनिविश । यस्मिन् यस्मिन्नभिनिविशते इत्यादावपि दृश्यते
इति मौनरोः । खड्गस्तदपे मुनिमासने मुनिश्चिरन्तनत्वावदभिन्यवैविशदिति
माघ । इत्यादिकङ् आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् समाधानीयम् । एवञ्च
उपपूर्ववसतेरभिजनार्थस्य न स्यात् । तेन तीर्थे उपवसते उपवास करीतीत्यर्थः ।

यो हारकामध्युषितो विकुण्ठ-
मुपावसच्चावसतात् स हृन्नः ॥

अभाजनायेत्यस्य किम् ? तीर्थमुपवसति तीर्थे निवसतीत्यर्थः एकादशीमुपवसन्ति निरस्तुमन्ता इति । एकरावमुपोष्यैव इत्यादि च सदाध्यादि व्यातावित्यनेन कान्तस्य कर्मेत्वम् । अधिशौडस्यासामकर्मकाणां सव ग्रहणम् । तेन वने राजान-मधितिष्ठति अपेक्षते इत्यर्थः । गत्यथांशं शीति सूत्रे जनजृ इति द्वयोर्ग्रहणं ज्ञापकात् अनुपूर्वधीरेतयोः प्रयोगे यस्य पश्चात् जननं जरणञ्च तस्य कर्मेत्वं स्यादिति बोध्यम् । तेन राममनुजातीऽन्युत । विश्वमनुजीर्णोऽनन्त इति स्वयं वक्ष्यति । असौ कुमारस्तमजीऽनुजात इति रघु ॥ २८१ ॥

श्रीरा-टी—क्रियाया विशेषणं क्रियाविशेषणं नैर्विशं निविशः अभिनिविशः अभिनिविशः शीङ्च् स्यात् आसूचं तत् अधि शीङ्स्यात् अधिश्रीङ्स्यात् अनुश्च अधिश्च उपश्च आश्च तेभ्योवस, अभिनिविशश्च अधिश्रीङ् स्यात् अन्वध्युपावसञ्च तत् तस्य ङ तत् कर्म च क्रियाविशेषणञ्च अ भिनिविशाधि शीङ् स्यात् अन्वध्युपावसङ्ञ्च तत् । यत् क्रियते कर्तुं, क्रियया यदाप्यत तत्कर्म तत्तिविधं निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यतेति तत्र कर्तुं, क्रियया यक्षोत्याद, प्रकाशी वा तन्निर्वर्त्यं यथा कटं करोति पुनः प्रसूयते इत्यादि । कर्तुः क्रियया यस्या, प्रकृतेरनुच्छेदनीच्छेदेन वा अवस्थान्तरोत्पत्तिस्तद्विकार्यं यथा वस्त्रं रजति काष्ठं दह्यतेत्यादि । कर्तुं क्रियया कृतविशेष-सिद्धिर्दर्शनेनानुमानेन वा यत्तु न ज्ञायते तत्प्राप्यं यथा वेदमधीते सूर्यं पश्यति इत्यादि काष्ठं भस्म करोति सुवर्णं कुण्डलं करोति इत्यादौ काष्ठसुवर्णे विकार्यं भस्म कुण्डलं निर्वर्त्यं । यदुक्तम् । यदसञ्जायते पूर्वं जन्मना यत् प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म वेदा व्यवस्थितम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चित् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादि विकारवत् । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिदं कथ्यते । परे त्वनौष्ठितमपि कमान्तरम् । तद् द्विविधं प्रतिकूलमप्रतिकूलञ्च । यथा श्रीदेनं वसुधुर्विषं भक्षयति ग्रामं गच्छन् हचमूलमुपसर्पति इत्याहुः । तदस्मन्मते निर्वर्त्यं विकार्यमिन्नं प्राप्यमिति लक्षणेन प्राप्यान्तर्भूतमिति । चैत्रे ग्रामं गच्छतीत्यादौ उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्न-भूतिक्रियाव्याप्यत्वात् ग्रामस्य ढलम् । विवृचं त्यजतीत्यादौ तु पूर्वदेशविभागावच्छिन्न-व्याप्यक्रियाव्याप्यत्वात् हचस्य ढलम् । अतएव गमित्यजोनैकपथ्यायता इति । सुखं गच्छति पापं त्यजतीत्यादौ गौणगतित्यागक्रियाव्याप्यत्वात् सुखपापयोर्ढलम् । एव

२८२ । देशध्वकालभावं वाढैः ।

देश—अध्वन्-काल-भाव १।, वा ।१।, अढै ३॥ ।

अढै धूमि योंगि एते ठर्सज्ञा वा स्युः ।

पुष्पमाकर्षति भसरान् इत्यादौ लक्षणया कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् भसरणा ढत्वम् ।
 बलिवन्धमाचष्टे बलि बन्धयति कसबधमाचष्टे कस घातयति इत्यादौ बन्धबधा-
 ख्यानकर्तुः क्रियाव्याप्यौ बलिकर्त्तुः कथानुबन्धस्य तन्निबन्धत्वात् । क्रियाध्वर्थे, तद्धि-
 शेषणस्य एकल नपुंसकत्वं च क्रियाया लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तत्वात् । साधु पाक,
 साधू पाकौ साधवः पाका इत्यादौ कृद्विहितौ भावौ द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते'
 पुस्त्वैकत्वविलादयः स्युरेव । ढत्वादिदेशात्तु स्रदु नयतीति स्रदुनीसी स्रदुन्यौ इत्यादौ
 कल्यायनेकाच इति यः । राममित्यादि । धमानभिनिविश्य सानन्द यथा स्यात्तथा
 राम नमतीत्यन्वयः । सन् धीरः धर्माधिपातीताभिनिवेशीत्तररामविषयक सानन्दा-
 भिन्ननव्याययः इत्यर्थः । श्रीशो धोषमध्यास्य पश्यान्मथुरामनूष्य अस्मिन्मधिष्ठित, सन्
 अहिमधिष्ठिते । यश्च हारकामध्यधित सन् विकुण्ठ वैकण्ठसुपावसत् स नोऽस्माक
 हृदयमावसतादित्यन्वयः । कल्याणेऽभिनिवेशः पापेऽभिनिवेशः, या या सञ्जा
 यस्मिन्नभिनिविशते त्वय्यभिनिविष्टमनसः, अवाधिष्ठानं कुरु गृहेऽधिष्ठानमित्यादौ
 तु क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्त्यर्गोऽभिनिविशते इति न्यायात् डमेव । तौर्थे उपवसति
 यामि उपवसति इत्यादौ तु अप्रयुक्त वसन्नित्यस्य डम् । तथाच तीर्थे यामि वा वसन्
 सन् विराजसेकराव वा उपपसतीत्यर्थः । यदुक्त वसतावप्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरण
 मतम् । अप्रयुक्त विराटादिकर्मचोपवासं स्मृतमिति भाव्यम् । एके तु अनश्रुनार्थ-
 स्तोपवसतेरिह न ग्रहणमित्याहुः । तन्मते एकादशीपूषवसन्ति निरञ्जुभञ्जा ।
 उदीय रजनीमैकामित्यादौ सदाध्वादिना ढम् । एतेषा ढलविधानात् धर्मा अभि-
 निविश्यन्ते श्रीशेनाहिरधिगम्यते इत्यादौ ठे त्यः । रणे राजानमधितिष्ठतीत्यादौ न
 स्यात् । एषामढानामिष ग्रहणात् रणे राजानमपेक्षते इत्यर्थः ॥ २८२ ॥

देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्चेति समाहारः । देशः पृथगेकैकदेशं नदी-
 वनपर्वतादिः । अध्वा अध्वपरिमाणं यथा किस्कुर्हस्ते वितस्ती च कलः किस्कु-
 चतुःशतम् । चतुर्हस्तेष्वनुसस्य सहस्रं क्रोश उच्यते । क्रोशद्वयं गव्यूतिसहस्रं
 योजनं विदुरिति कालः क्षणं दण्डं सुहृत्तं प्रहरं दिनरात्रि पक्ष मासवत्सरादि-
 भावो घाल्यर्थः । नास्ति ह कर्म येषां ते अढाः तैः । अकर्मकसग्रहस्तुत्यादि

नदी र्वनेषु चोषित्वा क्रोशान्नल्लेखहर्निशि ।

चक्रमित्वा प्रियानीति रामो रक्षोवधे स्थितः ॥

अन्तादगत्यर्था इत्यत्र दृश्य । नदीरित्यादि । रामो नदीर्वनेषु च उषित्वा अहर्निशि नल्लेखे क्रोशान् चक्रमित्वा प्रियानीति प्रियाया आनयनक्रियाया रक्षोवधे च स्थित इत्यन्वयः । नदीरिति नद्या वसतेरसम्भवान्नदीशब्देन लक्षण्या नदीतीरमुच्यते उषित्वेति वसे श्री निवासिक्ताच् तद्वयोगात् नदीरिति कर्मत्व पक्षे वनेषु इति कालभावाधारमिति सप्तमी । चक्रमित्वेति वक्र क्रामतीति यङ् तत् क्ताच् वक्रगमनार्थत्वादकर्मकत्वे तद्वयोगात् क्रोशानिति अहरिति च कर्मत्व पक्षे नल्लेखित निशीति च सप्तमी । स्थित इति स्थाधातो कर्त्तरि क्त तद्वयोगात् प्रियानीतिमिति कर्मत्व पक्षे रक्षोवधे इति सप्तमी । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद-कर्मकैर्योगे व्याप्तौ गत्यमानायाम् अभिव्याप्य इत्यादि क्रियान्तरस्य अध्याहाराभावे सति दशादिभ्यो द्वितीया स्यान्नतु तेषा कर्मत्वमिति । काशी वसति क्रोश स्वपिति मासमास्ते ओदनपाक स्वपिति । भावे प्रत्यये तु काशीसुष्यते क्रोश सुष्यते मास मास्यते ओदनपाक सुष्यते । अभिव्याप्य इत्यादेरध्याहारितु कर्मणि प्रत्यये कृते काशी उष्यते क्रोश, सुष्यते मास आस्यते ओदनपाक, सुष्यते क्रोश कुटिला नदीत्यादिकन्तु भवतेर्गन्त्यमानत्वात् । अटैः किं ? दिने गत्य पठति रात्रावोदन पचति ॥ २८२ ॥

श्रीरा-टी—देशश्च अध्वा च कालश्च भावश्च तत् । नास्ति ढ घषा ते तैः । देशो नदमुषरकन्दरादिरध्वाध्वसान करयोजनादि । कालो मुहूर्त्तायनवत्परादिर्भाव-स्तदर्थत्वपरो वधादिः । करो हस्तमानम् । नदीरित्यादि । नदीर्वनेषु च उषित्वा वास कृत्वा क्रोशान्नल्लेखेषु च अहर्निशि चक्रमित्वा इतस्ततः सम्यक् कृत्वा रामः प्रिया-नीति सीताया आनयनविषये रक्षोवधे रक्षसा वधविषये स्थितोऽतिष्ठदित्यर्थः । एव कुरुन् स्वपिति कियन्तमध्वान तिष्ठति मास स्वपिति प्रीतिं वसति पक्षे कुरुषु स्वपितीत्यादि । ढत्वविधानात् नद्य उष्यन्ते क्रोशाश्चक्रम्यन्ते मासः सुप्त, इत्यादि स्यात् । विकल्पपक्षे तु नदीषु उष्यते जनैरित्यादि । अठा घव' सचायर्थेषु वर्त्त-माना' । तथाच सचानिवासासन सिद्धिं वृद्धिं क्रीडां क्वचि स्यन्दन जीवनेषु । नृत्यस्थिति त्रास विशेष लज्जास्पृहां हति क्रन्दन भाषणेषु । शुद्धौ जये जागरणे प्रैक्ये स्वप्नचयौहेगमदेषु दुर्गतौ । यत्रे क्रन्दे नाद कृतौ घबोऽठा ढस्याविवचावशत सटाश्च । तथाच भागुरिः "चातीरथान्तरे वसे घालर्थेनोपसयङ्गात् । प्रसिद्धैरविव-चातः कर्मणोऽकर्मिका, क्रिया" इति । केचित् सटैरपि रात्रिमोदन पचति

२८३ । सदाध्वादि व्याप्तौ सर्वैः सिद्धे तु धम् ।

सदा ।१।, अध्वादि ।१।, व्याप्तौ अ, सर्वे ३॥, सिद्धे अ, तु ।१।, ध १। ।

सर्वैर्धर्मियोगि अत्यन्तसयोगि अध्वादयो नित्यं ढसन्नाः स्युः,
अर्थमिद्धौ तु धसन्नाः ।

रात्रिरीदन पच्यते । पचे रात्रावोदन पचतीत्यादिकमिष्यत इत्याहुः । इदं
नित्यमित्यन्ते ॥ २८२ ॥

अध्वादि गृह्यण देशनिवृत्त्यर्थम् । सर्वैः सकर्मकैरकर्मकैश्च योगेऽत्यन्तसयोगि
क्रियाणां सध्वादी विच्छेदाभावे गम्यमानेऽध्वकालभावान्नित्यं कर्मसञ्ज्ञा स्यु
अर्थसिद्धौ तु पाठादीना प्रयोजनस्य ज्ञानार्थं, सिद्धौ सत्यान्तु करणसञ्ज्ञा स्युरित्यर्थः ।
भृत्परित्यादि । कृष्णः क्रोश व्याप्य भृत्परित्यादि, सन् मासौ व्याप्य गुरुगृहं स्थित,
सन् गुरुपदेश निवृत्तः सन् मास्यो वास्य सकल शास्त्रमध्यैष्ट इत्यन्वयः । अन्वित
इति अनुपूर्वं इन् गतौ कर्मणि क्तः अन्वितः पश्चात् गत इत्यर्थः । पश्चाद्गमनस्य क्रोश
विच्छेदाभावात् क्रोशस्य कर्मत्वम् । अन्वित इति कर्मणि क्तो मुख्यकर्मण कृष्णस्यैव
उक्तत्वं नलातिदेशिकत्वेन गौणस्य क्रोशस्य । एव मासावधीते रात्रिसधीते ।
कर्मणि प्रत्यये तु मासावधीतौ रात्रिरधीता । अतः मुख्यकर्मप्रयोगे गौणस्याप्युक्तत्वं
मुख्यकर्मप्रयोगे तु मासौ तर्कोऽधीत रात्रि स्मृतिरधीता । एव स्थितिक्रियाया
मासधीर्विच्छेदाभावात् कर्मत्वम् । निवृत्त इति निपूर्वं भृज धारणपोषणयो
अनेकार्थाहि घातव इति न्यायादयमत्र यवार्थः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः
निवृत्त कृतयत्न इत्यर्थः । यतनक्रियाया गुरुपदेशे विषये विच्छेदाभावात्तस्य कर्मत्वम्
अध्यैष्ट इति इज अध्ययने तन् विभक्ति अध्ययनक्रियाया मासयोर्विच्छेदाभावेऽपि
अध्ययनप्रयोजनस्य ज्ञानस्य सिद्धत्वात् मासयोः कारणत्वे साधनहेतुविशेषणेत्यादिना
दृष्टीया । प्रयोजनसिद्धेरन्वय मासौ ग्रन्थोऽधीतो जडेन किमपि न ज्ञातमित्यर्थः ।
कालाध्वनोरिवाय विधिरिति जौमरा । एकादश्या न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीत्या-
दिकन्तु पूर्वसूत्रीय वाशब्दस्य व्यवस्थया समाधेयम् ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—अध्वादिर्यस्य तत् । देश निवृत्त्यर्थमध्वादि इति उक्तम् । व्याप्ति-
साकल्येनाभिसम्बन्धोऽविच्छेद इति यावत् । तत्र अर्थस्य सिद्धिरर्थसिद्धिः, फल-
प्राप्तौ क्रिया परित्यागस्तत्र सर्वैरिति अदसद्वैरित्यर्थः । भृत्परित्यादि—कृष्ण वाङ्-
मय शास्त्र मास्यो मासाभ्या अध्यैष्ट ज्ञातवान् इत्यन्वयः । कृष्णः कौटुशः, भृत्परि-

भृत्यैः कृष्णोऽन्वितः क्रोशं मासौ गुरुगृहे स्थितः ।

गुरुपदेशं निभृतो माभ्यामध्यैष्ट वाङ्मयम् ॥

२८४ । घो ऽजौ जेः शब्दाशनगतिज्ञार्था-
दग्रहदृशश्रो-रखादनीक्रन्दाय शब्दाय द्वादामूत-
घवहाहिंसाभचो हृक्तमाभिवादिदृशस्तु वा ।

घ १।, अजौ ७।, जे' ६।, शब्द—श्रीः ६।, अखाद—भच' ६।, हृक्त माभि-
वादिदृश' ६।, तु ११।, वा ११।

अग्रन्तानां शब्दार्थादीनां यो घः स अग्रन्तानां ढं स्यात्,
न तु खादादेः, ज्ञादेस्तु वा ।

क्रोशमन्वित' क्रोशपरिमिताध्वान व्याप्याविच्छेदेनानुगत इत्यर्थः । पुन. कौटशः
मासौ गुरुगृहे स्थित. मासद्वय व्याप्याविच्छेदेन स्थित इत्यर्थः । पुन. कौटशः
गुरुपदेशं निभृतः गुरुवचने अत्यन्तासक्त इत्यर्थः । क्रोशमिति गौणद्वलेन नोक्त
न्यादिग्रन्तादगल्यर्थां सुख्ये ढे ढत्वमाप्नुयुरित्युक्तेः । माभ्यामिति घसज्ञाफल-
सिद्धत्वात् । अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैव ढत्वमिति भाष्ये अन्तर्भूतक्रियान्तरेणैवेत्यनेन
व्याप्तार्थमनुकर्षति । यदुक्तम् । कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरे' । सर्वै-
रर्कैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति । ढत्वविधानात् मास. सुष्यते मासौ सुष्यते
मासा सुष्यन्ते इत्यादौ सुख्यदाभावात् गौणे ढे ल्यः । केचिद्द्वौ विदधति तन्मते
मास. सुप्त इत्यदावव्याप्तिः । सुख्यदामावेऽढलाङ्गावे ल्य इति कश्चित् तन्मते
मास सुष्यते क्रोश सुष्यतेऽनेनेति एकादृश्या न मुञ्जीत इति तु वाशब्दस्य व्यव-
स्थया पूर्वैरेव विकल्पः । जन्म जन्म यदभ्यस्तमित्यत्र कालावच्छेदिकाया क्रियाया
आद्यक्षणावच्छिन्नक्रियाया उत्पत्तिपदार्थत्वेन क्रियाया कालावच्छेदकत्व कालो-
पचारात् । क्रोश कुटिला नदीति क्रियायाह्वारात् । व्याप्तौ किं मासवीर्य्यैष्ट
विच्छेदेनावीतवानित्यर्थः अपवादीऽयमिति धरे । कालध्वनोरेवाय विधि-
रित्यन्ये ॥ २८३ ॥

• अशनमिति अशनभीजने इत्यस्यानटि रूपं भोजनमित्यर्थः । ज्ञेति जानातेः
क्रिपि रूपं ज्ञानमित्यर्थः । शब्दश्च अशनश्च गतिश्च ज्ञाश्च शब्दाशनगतिज्ञा-
ते अर्था येषां ते शब्दाशनगतिज्ञार्थाः । नास्ति ढ कर्म येषां ते अढा । शब्दाशन-

गीयमध्यापयद् गोपान् यान्निकान्नमभोजयत् ।

स्वधामागमयच्छत्रून् भक्तास्तस्त्वमबोधयत् ।

धर्ममस्थापयद् विष्णुर्वेदानग्राहयद् विधिम् ।

दैत्यानदर्शयच्छक्तिं वेणुमश्वावयच्च गाः ॥

गतिज्ञार्थाच्च अद्याश्च यद्दृश्यं दृश्यं श्रुयेति समाहारस्तस्य । सूत, सारधिवः कर्ता यस्य स सूतवः न सूतघोऽसूतघ स चासौ बह्वेति असूतघवद्दः । न हिंसा अहिंसा अहिंसाया भञ्ज, अहिंसामञ्ज । खादश्च नीय कन्दश्च अयश्च शब्दायश्च ह्याश्च अदश्च असूतघवद्दश्च अहिंसामञ्जयेति समाहारः । न खादनी क्रन्दायश्चब्दाय-ह्यादासूतघवद्दहिंसार्थभञ्ज, अखादनी क्रन्दायश्चब्दायह्यादासूतघवद्दहिंसामञ्ज, तस्य । अभिवादि' अभिवादि' अभिवादिश्च दृश्यं अभिवादिदृश्यौ मे आत्मनेपदे अभिवादिदृश्यौ माभिवादिदृश्यौ च द्वयं लक्ष्य माभिवादिदृश्यौ चेति समाहारस्तस्य । खाद अद अहिंसामञ्ज एषामश्नाथत्वात् नी अय असूतघवद्द एषा गत्यर्थत्वात् क्रन्दाह्वा एतयोः शब्दाथत्वात् प्राप्ती निषेधः । शब्दायेति नामधातुः, शब्द करी-नीत्यर्थे शब्द सुख कष्टादेरिति उपप्रत्ययान्तः । अस्य अव्यक्तशब्दार्थत्वेनाकर्मकत्वा-च्छब्दार्थत्वाद्वा प्राप्तौ निषेधः । गीयमित्यादि—विष्णुर्गोपान् गीयमध्यापयत् इच्छ-अध्ययने अधीङ्ल अध्ययने जि, अस्य अज्यन्तकालीनकर्तृणा गोपाना कर्मत्व एव सर्वत्र । विष्णुर्गोपान् यान्निकान्नमभोजयत् भुज घौ वाणं मञ्जे जि । विष्णुः शत्रून् स्वधाम वैकुण्ठमगमयत् हल्वेति शेष औ गमल्ल गत्या जि । विष्णुर्भक्तान् तत्त्व याथार्थ्यमबोधयत् । बुध्यौ ङ् वोधने जि । विष्णुः धर्ममस्थापयत् जि ष्टा स्थानि जि । विष्णुर्विधिं वेदानग्राहयत् ग यद्द जादाने जि । विष्णुर्दै-त्यान् शक्तिमदर्शयत् । इदं शौ प्रेक्षे जि । विष्णुर्गां वेणुमश्वावयच्च शुर्गुगतौ शुतौ जि । खादादिस्तु—रामः कपिभीरवांसि अखादयत् खाद भञ्जणे जि । अस्य अज्यन्तकालीन कर्तृणा कपीना कर्मत्वाभावे गौणकर्तृत्वात् दतीयेव, एव सर्वत्र । रामः कपिभीरवांसि ऊर्ध्वलोकागमनाययत् नीजप्रापणे अस्य द्विकर्मक-त्वात् कपयोर्वांसि ऊर्ध्वलोकागमनयन्निति स्थित ततोऽपि नीवर्जनाद्व्यर्थं यद्दृश्ये-नैव प्राप्त्यर्थं यद्दृश्यमिति सूचितम् । पिता पुत्रं घञ् प्रापयति । ननु सा प्रापयु भर्तुर्नतिक्रमिति काण्डिदासः । रामः कपिभीरवांसि आक्रन्दयत् आह्वयदित्यर्थः । आङ्पूर्वक्रन्दतेः रोदने आह्वाने जि । रामः कपिभीरवांसि आशु शीघ्रं आययत्

खादादेस्तु—रक्षांस्खादयदनाययदूङ्खलोक—

माक्रन्दयत् कपिभिराययदाशु रामः ।

शब्दाययन् रिपुमजूहवदादयच्च

शैलानवाहयदभक्षयदिष्टभक्ष्यम् ॥

प्रापयदित्यर्थः । अयं गतौ जि । राम, कपिभिरक्षासि शब्दाययन् रिपुम् अजूहवत् इत्यन्वयः । शब्दाययन्निति, शब्द करोतीति व्यसतो जी श्वन्तम् । अजूहवदिति ह्येओस्वङाया जि द्विविभक्ति अङ्गि हिले ह्योर्जिरित्यादि आह्वय-यदित्यर्थः । राम कपिभोरिपु आदयच्च अदलौभक्षे जिः । राम, कपिभिः शैलान् अवाहयत् वह्यौज प्रापणे जि । राम, कपिभिरिष्टभक्ष्य फलमृतादि अभक्षयत् भक्ष भक्षणे जि । सारथि कर्तृकवह्निंसार्थभक्षयोस्तु वाहानित्यादि—हरिः वाहान् घोटकान् पार्थमर्जुनमवाहयत् सारथिर्मत्वेत्यर्थः, असारथिकर्तृकत्वाद्-जन्त कालीन कर्तृणा वाहाना कर्मत्वम् । सारथिशब्देनेह गवादीना नियन्ता-प्युच्यते, तेन वाहयति धात्य वलीवदान् यज्जदत्त । हरिवाहान् अरीन् अभक्षयच्च अत्र हिसार्थत्वाद्जन्तकालीनकर्तृणा कर्मत्व हिंसा तु प्राणवियोगफलक-व्यापार । ज्ञादेस्तु—राघवः कौशान् शैलान् अहारयत् पत्ने ऋक्षैर्भक्षकैर्वृक्षान् अजीहरत् । राघव, कपौन् सेतुमकारयत् पत्ने वानरैरपि सेतुमकारयदिति । राघवो जानकौ वृक्षान् अभिवादयते स्म । पत्ने लक्ष्मणेन च वृक्षान् अभिवादयते स्म अभिवादयते इति अभिपूर्वी वदधातुं ज्ञान्तो नमस्कृति वर्त्तते । पुनर्जौ कृते पूर्वजेलोपि फलवत् कर्त्तव्यात्मनेपदम् । मे कि पिता पुत्रेण गुरुणाभिवाद-यति । वादीति गृहणादिकजौ । शिष्यो गुरुमभिवादयतीत्यादौ नमस्कारार्थत्वात् गुवादे कस्मत्त्व नित्यमिति । लक्ष्मण, सीता आत्मानमदर्शयत अदर्शयतेति ज्ञान्तकालीनकर्मकर्तृत्वात् जेर्तेजौचि इत्यात्मनेपदम् । मे कि ? पिता पुत्र चन्द्रं दर्शयति इत्यत्र नित्यमेव । एव पानस्यापि भक्षणविशेषत्वात् माता पुत्र दुग्धं प्राययतीत्यादि । एवञ्च स्मरणमपि ज्ञानविशेषः तथाच सन्निवृत्तगवतीदेवौ स्मृत्यनु-भवभेदिकेति तार्किकाः । तेन गुरुः शिष्यं ज्ञोक स्मरयतीत्यादि । प्रेरण-क्रियाव्याप्यत्वेनैव कर्मत्वे सिद्धे शब्दार्थादीना गृहण नियमार्थम् । तेनाथ नियम् । ज्ञान्ताना मव्ये शब्दार्थादीनामेव कर्तृकर्मत्व नान्येषामिति । अत-एव पिता पुत्रेणात्र पाचयति राजा सत्येन शत्रुं घातयति । गृही गेपेन रक्षा रक्षयतीत्यादौ न स्यात् । शब्दादयः प्रेरणार्था एव न तु शब्दार्थार्थाः तेन

सारथिघवहृंहिंसार्थभक्षयोस्तु—

वाहानवाहयत् पार्थमरींश्चाभक्षयद्वरिः ॥

क्रादेस्तु—शैलानहारयत् कौशान् ऋक्षैर्वृक्षानजीहरत् ।

कपीनकारयत् सेतु वानरैरपि राघवः ।

पुनर्जौ कृते तेषां न स्यात् । यथा पिता पुत्रेण शिष्य वेद पाठयति राजा भृत्येन पुत्र ताम्बूलं भोजयति राजा पुत्रेण भृत्य ग्रामं गमयति पिता पुत्रेण शिष्यं श्लोकं बोधयति गृह्णो पत्रा पुत्रं धनं स्थापयति राजा पुत्रं विप्रं भूमिं ग्राहयति गृह्णो पत्रा पुत्रं चन्द्रं दर्शयति गुरु शिष्येण पुत्रं गीतं श्रावयति । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् अकर्मकधातो देशादेः कर्मत्वेऽपि अचान्त-
काशीनं कर्तुं कर्मत्वं स्यादिति बोध्यम् । यथा गुरुः शिष्यं रात्रिं जागरयति अतएव विकर्मकोदाहरणे अनन्तेन गोपीं रजनीं मजागरौदिति स्वयं वक्ष्यति । एव
अधिशीडादेरधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि स्यात् । तेन राजानो यौगिकं देशमधिष्ठापय-
तीति क्रमदीश्वरः । त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमकर्मिन्द्र इति भट्टिः ।
एव सकर्मकाणामकर्मत्वेऽचान्तकर्तुं सुतरां कर्मत्वम् । यथा शत्रुराहते पीडितो
भवति शूरः शत्रुमाघातयतीत्यादि । अन्यत्रापि देवदत्तं शतं ज्ञापयति । सुक्ताजालं
चिरपरिचितं त्याजितो देवगत्या । त्याजितैः फलमुत्खातेर्भग्नैश्च बहुधा नृपैरिति
रघुः । ह्यत्रमात्रापयदामीदम् । लोकसीचयते रूपमित्यादि ॥ २८४ ॥

श्रीराटी—नास्ति अजिस्तस्मिन् । शब्दस्य अशनञ्च गतिश्च ज्ञाश्च ते अर्था
वेषा ते । नास्ति ढ कर्म वेषा ते । शब्दाशनगतिज्ञाधार्थं अट्वाश्च ग्रहश्च
दृष्टश्च युश्च तत्तस्य पुस्तं क्षीवत्वात् । नास्ति सूतधी यस्य सः सचासौ बहुशक्तिः
स । न हि सा अहिंसा तस्या भक्षः स खाञ्च नीश्च क्रन्दश्च अयश्च शब्दायश्च
ह्वाश्च अदश्च असूतश्च वदश्च अहिंसा भक्षश्च तत् न तत् अखादनौ क्रन्दाश्च शब्दाश्च
ह्लादासूतवदह्वाहिंसा भक्षः तस्य । अभेर्वादिः स अभिधादिश्च टक् च तौ मे
आत्मनेपदे तौ हश्च कृश्च मामिवादि दृष्टौ च तत्तस्य । शब्दार्था लज्जारणार्था
शब्दद्वया धव इति धावत् । तथा पुत्रं सूत्रं पाठयति शिष्यः शास्त्रं वाचयती-
त्यादि । अशनार्था भक्ष्यार्था यथा आशयति विप्रमन्नं पाचयति पात्रं जल-
मित्यादि । प्रीतोऽहं भोजयिष्यामि भवतीं भुवनत्रय इत्यादौ गौशे भोजनार्थं
त्वात् ढलम् । गत्यर्था गमनार्था यथा गां व्रजं गमयत्यज इत्यादि । प्रवेशा-
न्नाह्वयतरणं प्रापणार्था अपि गत्यत्याक्षेपे प्रावेशयन्मन्दिरसंध्यमेनम् । तामहमा

स्वाभिवादयते वृद्धान् जानकीं लक्ष्मणेन च ।
सीतां रामेण चात्मानमदशयत लक्ष्मण ॥

रोष्य सुता प्रतस्थे प्रियासुदन्तमतीतरङ्गरि । ननु मा प्रापय भर्तुरन्तिक
रावण गमय प्रीतिमित्यादीत्येके । तन्मते सित सितिसा सुतरां सुनेवपुर्विसा-
रिभिः सौधमिवाय लभयन् । द्विजावलीव्याजनिशाकराशुभिः शुचिस्मिता
वाचमवोचदद्युत, इति तु अपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य निवेशात् । अन्ये तु प्रावे-
श्यदित्यादिषु उपसर्जनौभतध्वर्थी 'गति' प्रतीयते इत्याहुः । ज्ञायां ज्ञानायां
यथा बोधयति शिष्य धर्मम् । ज्ञापयति नृप हिताहितम् । ज्ञापयति जाया
पुष्पम् । स्पर्शयति गात्रं कामिनीमित्यादि । अढाः सत्ताद्यथाः यथा आसयति
सुते शाययति पतिमित्यादि नृदु शाययति सुत मासमधिशाययति पतिमित्यादौ
आपाधिकसद्वत्तेऽपि स्वभावासिद्धाद्वत्तमादाय अचान्तघस्य द्रवमिति । धूना स-
द्वत्तव्यवहारा हि कर्तुं क्रियाव्याप्यतेनैव । अन्यथा शीघ्रं मयते इत्यादाऽपि दे ल्यः
स्यात् । तथाच त्रिवर्गपारौणमसौ भवन्तमध्यासयन्नासनमेकमिन्द्र । विवेक-
दृश्यत्वमगात् सुराणां त मेधिली वाक्यमिदं वभाषि ॥ एव विप्रो सैव चैव सक्तीष
यति इत्यादि । अचैर्देवयते हरिर्हरिण्येव न स्यात् वाशब्दस्य व्यवस्थया धपल-
ऽपि सद्वत्तातिदेशात् । परे तु ग्रहधु न गृह्णन्ति । अयन्तु अजियहत् त जनको
धनुस्तत् येनार्दितत् दैत्यपुर पिनाकी । जिज्ञासमानो वल्लभस्य बाहोर्हसत्र-
भाङ्गौघ्रघुनन्दनस्तत् । अथाचितार न हि देवदेवमद्रि, सुता याद्वयितुं शशाक
समर्थो न वभव इत्यादि प्रयोगत गृहीतवान् । अत्र ज्ञानार्थत्वेनैव दृशः सिद्धि
ग्रहणाद्दर्शनार्थत्वेऽपि स्यात् तेन प्रिय प्रीति दर्शयति प्रकाशयतीत्यर्थः ।
एव ज्ञानाश्लेऽपि शीर्षहृण कचिदन्यवापीति ज्ञापनार्थम् । तेन पुरुषतत्त्वो
उषे युक्तान् यानस्य वाजिन । आयूषि त्वच्च निर्भियं प्राभञ्जनिरमोचयदिति
भद्रि । शरसेन पौरुष त्याजयति । सुक्ताजालं चिरपरिचित त्याजितो देवगत्या ।

शत दापयतीत्यादि स्यात् । अत्र खाद, हाडिस्त्रायभक्षामशनायं
तृप्तघवहा गत्यर्थतया क्रन्दशब्दायहामदतया प्राप्ते निषेध । हर्जो-
ऽव्यवहारार्थतया कृषीढाविवचया दृशश्च । नत्ये प्राप्ते अभिवादयतेरप्राप्ते
विकल्प । कृषः सीयादौ कृष, सद्वत्तादप्राप्ते हृष, सीया औ कृष सद्वत्ता-
दप्राप्ते विभाषेति भाष्यम् । गेयमध्यापयदित्यादि । गापा गेय अर्थोयन्
तान्-गीपान् गेय अध्यापयत् । गीपा याज्ञिकाद्रं भुङ्क्त गापान् याज्ञिकाद्रं

अभीजयत् । शचवः स्वधामागच्छन् शबून् स्वधामागमयत् शस्त्रपुतान्
 कृत्वा स्वस्य धाम स्थानं गन्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । भक्तास्तस्मै अनुबध्यन्त भक्तान्
 तच्छ्रुत्वा अभीधयत् परमात्मानं वीक्षितवान् इत्यर्थः । धर्मोऽस्तिष्ठत् धर्मे अस्थापयत् ।
 अनेन कर्मणा धर्मस्तिष्ठतीति लोकाशिक्षादिना धर्मं स्थापितवान् इत्यर्थः ।
 विधिर्वेदानगृह्यात् विधिं वेदानशास्त्रयत् ब्रह्मण्य वेदबोधित कर्म कर्तुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । देव्या शक्तिमपश्यन् दैत्यान् शक्तिं अदर्शयत् सा शक्तिं प्रकाशयितुं
 प्रेरितवान् इत्यर्थः । मावी वेषुमश्रूयन् गा, वेषुमश्रावयत् वेषुशब्दश्रवणमकारय-
 दित्यर्थः । विष्णुरिति सर्वत्र प्रयोजकः । खादादयस्त्विति कपथी रचास्य-
 खादन् कपिभीरचास्यखादयत् भीक्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपय, ऊर्ध्वलोका-
 मनयन् कपिभिरूर्ध्वलोकं अनाययत् लोकान्तरमगमयदित्यर्थः । कपय, आक्रमन्
 कपिभिराक्रमयत् रौदनं कारितवान् इत्यर्थः । कपथी रचासि आयन्त कपि-
 भीरचास्याययत् प्रापितवानित्यर्थः । कपयः शब्दायन्ते कपिभिः, शब्दाययन् राम
 इत्यस्य विशेषणं सिद्धनादं कारितवान् इत्यर्थः । कपयाऽहन् कपिभिरजुह्वयत्
 अथाद्रिपुभिः सार्द्धं स्पृष्ट्वा कारितवान् इत्यर्थः । कपथी रिपुमादन् कपिभीरिपु-
 मादयत् भीक्तुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । कपयः शैलानवहन् कपिभिः शैलानवाहयत्
 अनायितवान् इत्यर्थः । कपयः इष्टभक्ष्यं अभक्षन् कपिभिरिष्टभक्ष्ययमभक्षयत्
 अभिलक्षितं वस्तु खादयामास इत्यर्थः । सर्वत्र रामं प्रयोजकः घ । बाह्वः
 पाशमवहन् बाह्वान् पार्थमवाहयत् अर्जनं वीढ, अश्वान् प्रेरितवान् इत्यर्थः । हरिः,
 मारुत्यं कर्म कर्तृत्वात् ढत्वम् । बाह्वा अरीन् अभक्षन् बाह्वान् अरीन् अभक्षयत्
 खादायमाम इत्यर्थः । अत्र भक्षधीर्हिसार्थत्वात् घस्य ढत्व उभयत्र हरिः प्रयोजक-
 च । कौशा शैलान् अवहन् कौशान् शैलान् अवाहयत् आनेतुं प्रेरितवान्
 इत्यर्थः । कृचा वृक्षान् अह्वारुं कृचैर्वृक्षान् अजौहरत् उदाहरणव्ययेन विकल्पी
 दर्शितः । कपय सेतुं अकुर्वन् कपीन् सेतुमकारयत् वानरा, सेतुमकुर्वन्
 वानरैः सेतुमकारयत् उदाहरणव्ययेन विकल्पी दर्शितः । जानकीं ब्रह्मानभि-
 वादयतिस्म जानकीं ब्रह्मानभिवादयतेस्म लक्ष्मणीं ब्रह्मानभिवादयतिस्म लक्ष्मणेन
 ब्रह्मानभिवादयतेस्म नमस्कृतुं प्रेरितवान् इत्यर्थः । अभिपूर्ववदकं वाक्सन्दे-
 शयान्त्यर्थः, तस्मात् प्रेरणे जि पदव्ययेन विकल्पी दर्शितः । सर्वत्र राघवः प्रयो-
 जकः घ । सीतां रामस्य लक्ष्मणं अपश्यत् स लक्ष्मणं सीतां रामेण आत्मानं
 अदर्शयत् जेटोऽजी ये इति मम् । एषामिति किं पाचयत्येतेन सूदेनं गृही-
 त्यादि । परे तु गौषे क्रियापेक्षया घत्वे मुख्यक्रियाव्याप्यत्वेन ढत्वे सिद्धे निय-
 मार्षाभिदमिति नृवन्त, पाचयत्येतेन सूदं सूदेनं गृही वदियह्य प्रपञ्चार्थमि-
 त्याहुः । अन्ये तु उभयप्राप्तौ परत्वात् घत्वे प्राप्ते विधिरयमित्याहुः ॥ २८४ ॥

२८५ ।—

याच्जार्थं दुह चि प्रच्छ रुध् ब्रू शास जी नौ वहः ।

हृ दण्डि ग्रह कृष् मन्य मुष् पचाद्या धवो द्विदाः ॥

याच्जार्थं—वह १॥, ह—पचाद्या धव १॥, द्विदा १॥ ।

तमर्थयेह मोक्षं यो गोपैर्दुग्धमदुग्ध गाः ।

फलान्यवाचिनोदुहवान्, वार्त्ता पप्रच्छ वल्लवान् ॥

रुरोध गोकुलं गोपोरब्रवीच्च मनोहरम् ।

गोपालानन्वशात् केलीं-स्तत्राजय्यं जिगाय तान् ॥

एषा क्रिया स्वभावादुभयात्मिका अत एते द्विकर्मका इति श्रौपतिदत्त ।
तेषां सयज्ञार्थोऽयं श्लोकः । याच्जा अर्थो येषां ते याच्जार्था । ते च अथत्
कड चिद्धिड नायुड प्रभृतयः । याच्जायाश्च दुहश्च चिश्च प्रच्छश्च रुधश्च ब्रूश्च
शास च जिश्च नौश्च वहश्च ते याच्जायदुहचिप्रच्छरुध ब्रूशासजिनौवहः । पृथक्-
पदकरण श्लोकार्थत्वादिरामार्थम् । हृश्च दण्डिश्च ग्रहश्च कृष्श्च मन्यश्च मुष्श्च पचा-
द्याश्च ते हृ दण्डि ग्रह कृष् मन्य मुष् पचाद्याः । हे दे कर्मणी येषां ते द्विदाः ।
एते धातवः स्वभावाद्विकर्मका भवन्तीत्यर्थः । तमर्थय इत्यादि—अहं त श्रौकृष्ण
अर्थये अर्थेत्कड याचने यी गोपैः सह गा दुग्ध अदुग्ध । दुहलजौ दुहि ।
यो वल्लवान् फलानि अवाचिनीत् चिन चिज् चित्याम् । यी वल्लवान् गोपान्
वार्त्ताः पप्रच्छ प्रच्छौश्च श्रौप्ते । यी गोपी, गोकुल रुरोध गोपीहितक गोकुल-
साहणोदित्यर्थः । रुचिरौज आहतौ । यी गोपी मनोहर मधुरवाक्यश्च अब्र-
वीत् । ब्रूलुक्तौ । यो गोपालान् केलीन् अन्वशात् शासच्छु शासने । यस्तव
केली अजय्य युह गृहीत्वा तान् गोपान् जिगाय जि जये च । यो वृन्दावन गा
अनैवीत् नीज प्रापथे । यस्तच्छिश्न् गोशिश्न् व्रज अवहत् । वहैजौ प्रापथे ।
य आभीरौररख जहार निनायेत्यर्थः, हृज् हृत्याम् । यी दैत्यान् प्राणानदख्यत्
दण्डत् क तत्कृतौ । दैत्यानां प्राणयहणरूप दण्डमकरोदित्यर्थः । यी यज्वनी
आज्यमन्न जयाह न यह ज आदाने । य पूतना बलमकर्षत् कृषौ आकर्षथे
पूतना विजय्य बलमनयदित्यर्थः । योऽश्वोधिम् अमृत मनस्य ग मन्य गाहे अश्वोधि-
सुमनस्य अमृतमुत्पापयामासेत्यर्थः । यस्तदमृत दितिजान् सुमोष सुष ग वञ्चने
अमृतमपहृत्य दितिजान् खण्डितवानित्यर्थः । योऽसौ स्त्रीकानां पुण्यपाप सुखासुख

वृन्दावनमनैषीद्गा-स्तच्छिशूनवहद्व्रजम् ।
 जहाराख्यमाभीरो-दैत्यान् प्राणानदण्डयत् ॥
 जग्राह यज्वनी भोज्य-मकर्षत् पूतना बलम् ।
 ममन्यामृतमम्भोधि मुमोष दितिजांश्च तत् ।
 यऽमौ पचति लोकाना पुण्यपापं सुखामुखम् ॥

पचति डुजौ श पच पाके पुण्य सुख करोति पाप असुख करोतीत्यर्थः ।
 आद्यशब्दात् हिनु वईने गतौ गुरु शिष्य याम प्रहिणीतीत्यादि । शिव वरं
 हणीतीत्यादौ वरणस्यापि याच्जाविशेषत्वात् । पुनर्मन्ययन याचते इत्यादाव-
 ध्ययनमपि याच्जाविशेषः । जीमरास्तु ब्रू इत्यत्र ब्रवीत्यर्थे गृहीत्वा गदभाषे
 वदै वाचीत्यादीनामपि ग्रहणमाहुः । तण्डुलानोदन पचति वृच नौका करोतीत्यादि
 एकमेव कर्म प्रकृतिविकृतिभेदेन भिन्नं सुवर्णं कुण्डल करोतीत्यादिवत् ॥ २८५ ॥

श्रीराटी—याच्जा अर्थो येषा ते पच आद्यी येषा ते पचाद्या पश्चात्
 वृन्द. वे डे येषा ते । कर्तुः क्रियाव्याप्यत्वात् भीचादीना ठलं सिद्ध अनेन तु
 भीचादिहेतूना कृष्णादीना ठल विधीयते । तमर्थेऽहमित्यादि । यः श्रीकृष्ण.
 गोपे सङ्ग दीहनादिकं कृतवान् तमह भीक्षमथये इत्यन्वयः । शम्भु वर सृगयते
 टवान् वर हणीते इत्यादौ तु मृगिव्रजोर्याच्जार्थत्वात् । यो गोपैर्गा द्वुग्धमदुग्ध ।
 यो वृचान् फलानि अवाचिनोत् वृचान् सघट्टयन्नाददे इत्यर्थः । यो वल्लवान्
 वार्ता पप्रच्छ जिज्ञास्यमभिधातु प्रेरितवान् इत्यर्थः । गोपीर्गोकुल रुरोध गोपी-
 रन्त स्थापयन् गोकुलमावृणोदित्यर्थः । यो गोपीर्मनीह्वर अव्रवीत् प्रबोधवाक्य
 कथितवान् इत्यर्थः । यो गोपालान् केलीनन्वशात् केलौ देशयन् विनोतवान्
 इत्यर्थः । यस्मान् गोपालान् अजय्य नितु अशक्य युद्ध तत्र केलिविषये जिगाय
 अजय्य युद्ध स्वीकृत्य जितवान् इत्यर्थः । यो गा वृन्दावन अनैषीत् प्रापयामास ।
 यो व्रज तच्छिशून् गोवत्मानवहत् नीतवान् इत्यर्थः । य आभीरीररण्य जहारा
 गोपीररण्य प्रापयामास इत्यर्थः । यो दैत्यान् प्राणान् अदण्डयत् प्राणान्
 गृहीत्वा शशास इत्यर्थः । यो यज्वनी भोज्य जग्राह स्वीकृतवानित्यर्थः । य
 पूतना बल अकर्षत् विकृत्य बल निनाय । योऽम्भोधिममृत ममन्य समुद्रमुन्मथ्यामृत-
 मुत्थापितवान् इत्यर्थः । यो दितिजान् दैत्यान् तदमृत मुमोष खण्डितवानित्यर्थः ।
 यो लोकाना पुण्य पापं सुखामुख पचति लोकाना पुण्य सुख पचति लोकाना

२८६ । धिक् समया निकषा हान्तरान्तरे-
गौणाति येन तेनाभ्युभय परि सर्वतो विनर्त्तेऽभि
परिप्रत्यनूपद्गुपय्यधोऽधिभिः ।

धिक्—ऽधिभि ३॥ ।

एभिर्योगी हो स्यात् ।

वौष्पेत्यभ्रावविक्लेऽभिस्तेषु भागे परिप्रती ।

अनुस्तेषु सहाय्यं च ह्योनेऽनूपौ मताविह ॥

याप असुख पचति परिश्रमयतीत्यर्थ । तण्डुलानोदन पचति इत्यादौ तु
प्रकृतिविकारभावेनैकमेव ठ तेन तण्डुला ओदन पचन्ते इत्यत्र यथेष्टं द्विद्वयुष्मि-
त्यनेन न गौणमुख्यव्यवहार एव ढादिविहितत्वेन प्रकृतेरेव सस्या गृह्यते ।
यदुक्तं, विकारभावे प्रकृतेरेकं कर्म यतस्तत् । द्विकर्मक व्यवस्थाती न प्रत्यय-
यथेष्टता । प्रकृतेर्विकृतवापि यत्र चीक्रे इयोरपि । वाचकः प्रकृतेः सस्या
गृह्णाति विकृतेर्नतु इति । एव एका वृत्तः पञ्च नीका भवतीत्यादि । आद्य-
शब्देन श्रित्य धर्मं वदति जाया प्रियमाचष्टे सुत वाचो जगाद राजान हितमुप
दिशति । कुड्मवस्थान याचते अवस्थातुमनुनयतीत्यर्थ । केचित् वदत्यर्थं
गृह्णाति । इह यद्यपि न्यादौ सम्यग्ः पठितस्तथापि गौणदेत्यविधाय याचादौ
द्रष्टव्यः । तथाच दवासुरैरष्टतमस्वुनिधर्ममर्थे इति भारविः । तत्र न्यादौ
निवहकृत्वानेव पाठ इति परे ॥ २८५ ॥

धिङ्निर्भस्मननिन्दयोरित्यमरः । समयान्तिकमध्ययोरित्यमरः । निकषा शब्दा-
ऽप्यन्तिक वाची । अन्तराशब्दो मध्यवाची । अन्तरेण विना ऋते इति त्रयो व्यति-
रेकवाचिनः । पृथग्विनान्तरेणर्त्ते द्विरुड्गानां च वर्जने इत्यमरात् । एन इति
वैनोऽपीत्यनेन दिक्शब्दाददृग्दृग्शब्दार्थे प्रथमासप्तम्यो स्थाने एनादिश्च तेन तदन्ताना
दक्षिणेन इत्यमरीनां गृह्यणम् । येन तेनादिसाहचर्यात् अतिशब्द इहाप्यनुपसर्ग
एव । तेन अर्थातिक्रमार्थस्यैव गृह्यणम् । येनेति अव्ययप्रतिरूपक सादृश्यम् ।
तेन इति अव्ययप्रतिरूपक तादृश्यम् । अभिश्च उभयश्च परितः सर्वश्च अभ्युभय-
परिसर्वे तैभ्यस्तस्मै अभ्युभयपरिसर्वतः । अभितः उभयतः परितः सर्वतः । अभित
इति सामीप्यादौ समीपोभवतः श्रीप्रसाकल्याभिसुख्येऽमित इत्यमरात् । उभयत

धिग् लोकमीश्वराभक्तं, समया माधव रमा ।
 निकषा गिरिशं गौरी, हा लोकं केशवद्विषम् ॥
 कृष्णोऽन्तरा ब्रह्मशम्भू, नान्तरेणाच्युतं सुखम् ।
 दक्षिणेन हरिं रुद्रो, गोविन्दमति नेश्वरः ॥
 येनेश हरिरौशस्त तेनेशमभितो ऽर्चकाः ।
 रामकृष्णावुभयतो गोपेशं परित परे ॥

इति स्तभावायम् । परित सर्वत इति द्वय समन्तादर्थं समन्ततस्तु परितः
 सर्वतो विश्वगित्यमरात् उपरिश्च अधस्च अधिश्च उपर्यधोऽधय, । द्वयोर्द्विकृताश्च
 ते उपर्यधोऽधयश्चेति दुःप्रपञ्चोऽधय उपर्युपरि अधोऽध अधधि इत्यर्थः । ततो
 धिक्च समयाय निकषाश्च हाश्च अन्तराश्च अन्तरेणाश्च एनश्च अतिश्च येनश्च तेनश्च
 अभ्युभयपरिसर्वतश्च विनाश्च ऋतेश्च अभिश्च परिश्च प्रतिश्च अनुश्च उपश्च दुःप्रपञ्चो-
 ऽधयश्च ते । धिक् समयानिकषाहान्तरान्तरणेनाति येन तेनाभ्युभयपरिसर्वतो-
 विनक्तोऽभिपरि प्रत्यनूपदुःप्रपञ्चोऽधय, ते । अभिर्योगे द्वितीया स्यात् । योगित्विह
 अर्थेनैव न तु शब्देन तेन धिङ्ङीकं तव वस्तुतामिति । धिक् तव धिय यत्सा
 पुन पश्यसीत्यादि च सिद्धम् । अत्र अभिपरि प्रत्यनूपानामर्थविशेष एव ग्रहण-
 मित्याह वीक्षेत्यमित्यादि । इह द्वितीयाविधानो अभि वीक्षेत्यन्भावचिह्नं
 मत । परिप्रती तेषु वीक्षेत्यन्भावचिह्नेषु भागे च मतौ । अनुस्तेषु वीक्षेत्यन्भाव
 चिह्नभागेषु सहाय्यं च मत । अनूपौ हीने मतावित्यन्वयः । वीक्षा क्रियागुणद्रव्यै-
 र्युगपद्व्याप्तुमिच्छा । इत्यन्भाव कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिः । चिह्न लक्षणम् ।
 अभ्यादीनामिह विना ऋते इत्यादि साहचर्यात् वीक्षाद्विषयकत्वाच्च अनुपसर्ग-
 त्वमेव । धिक् लोकाभित्यादि । ईश्वराभक्त लोका धिक् स नियत इत्यर्थः ।
 रमा लक्ष्मीः साधवं समया साधवस्य समीपे इत्यर्थः । गौरी गिरिश निकषा
 गिरिशस्य समीपे इत्यर्थः, केशवं द्वेष्टीति केशवद्विष्टं त हा स विषादाहं, श्रीकाहो
 वेत्यर्थः । हा विषादयुगतिषु इत्यमरः । शुक् शोक, अर्तिः पीडा । हाशब्देन
 योगे विषादयोग्यात् शोकयोग्याहा लिङ्गात् द्वितीया । यत्र तु आत्मन पीडाया
 हाशब्दः प्रयुज्यते अत्रान्यस्य पीडायोग्यत्वासम्भवात्तेन योगे द्वितीया न स्यात् ।
 तेन हा तातेति क्रान्तिमाकण्ड विषय इत्यादि रघुः । हा राम हा रमण हा
 जगदकवीर हा नाथ हा रघुपते किमुपेत्यसे मामिति महानाटकम् । इत्यादौ

प्रमथाः सर्वतः शर्वं, शर्म नेशार्चनं विना ।

सुक्तिं नर्तं ऽच्युतोपास्ति, भूतं भूतमभि प्रभुः ॥

भक्तोविभुमभि, प्राज्ञो गोविन्दमभि तिष्ठति ।

हरिं पथ्यभवलक्ष्मी, हरिं प्रति हलाहलम् ॥

सम्वाधने प्रथमैव । कृष्णो ब्रह्मशम्भू अन्तरा ब्रह्मशम्भोर्मध्यं इत्यर्थः अच्युतमन्तरिण सुखं न स्यात् इत्यर्थः । रुद्री हरिं दक्षिणेन हरेरदूरदक्षिणे इत्यर्थः । गोविन्दमिति ईश्वरी न गोविन्दस्यातिक्रमिता ईश्वरा मास्तौत्यर्थः । हरिरीश येन ईशस्त हरि तेन हरि-रौशस्य यादृश ईशोऽपि तस्य तादृश इत्यर्थः । अर्चका ईशम् अभित ईशस्य समीपे उभयती वा इत्यर्थः । रामकृष्णौ गोपेश नन्दम् उभयत गोपेशस्य उभयो पार्श्वयो-रित्यर्थः । परेऽन्ते गोपबालका गोपेश परित गोपेशस्य सवासु दिक्षु इत्यर्थः । प्रमथा शिवगणा शर्वं शिवं सवत शिवस्य सवासु दिक्षु इत्यर्थः । ईशार्चनं विना शर्मं सुखं न स्यादित्यर्थः । अच्युतोपास्ति विष्णुपासना ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः । प्रभुरीश्वर भूत भूतमभि सर्वप्राणिषु अस्तीत्यर्थः । वीप्साया प्रकुज्यमानस्य पदस्य द्विभावाः लिधुपाद वक्तव्यः । जना भक्तो विभुमभि विभौ विषय भक्तिभावापन्न । एव साधुर्विप्रो मातरमभौति क्रमदीश्वर । विप्रा मातरि विषये साधुभावापन्न इत्यर्थः, इति गीयौचन्द्रः । प्राज्ञो गोविन्द अभिलक्ष्मीकृत्य तिष्ठति । समुद्रे मथिते लक्ष्मी, हरि परि हरेभागेऽभवदित्यर्थः । एव हलाहल विष ह्वर प्रति हरस्य भागेऽभवदित्यर्थः । एव वाप्सादौ भूत भूत परि प्रभुः । भक्तो विभुं परि प्राज्ञो गोविन्द परि तिष्ठति भूत भूत प्रति प्रभु भक्तोविभु प्रति प्राज्ञो गोविन्दं प्रति तिष्ठति । भर्गं शिव, विष्णुमनु विष्णुना सह अर्चते । एव वीप्सादौ भूत भूत मनु प्रभु भक्तो विभुमनु प्राज्ञो गोविन्दमनुतिष्ठति । हरि पथ्यभवलक्ष्मी-रिति । शक्रादयो देवा अच्युतमुप अच्युतात् ह्रीना इत्यर्थः । एव शक्रादयः अन्वच्युतमिति बोध्यम् । उपर्यधोऽधीना समीप्ये हित् लिधुपादे वक्तव्यम् । माधवः लोकानुपर्युपरि लोकानानुपरि समीपे आस्ते एव लोकानधोऽध । लोकानामध समीप आस्ते एवच्च लोकाना समीपे च आस्ते एवच्च लोकानामधोऽधि लोकाना समीपे च आस्ते इत्यर्थः । उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः अथ उपरि बुद्धीनां श्रेष्ठबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । समाहारइत्थे उपर्यधोऽधि इत्यनेनैवेष्टिर्ज्ञा उपर्यधोऽधिभिरिति बहुवचननिर्देशोऽन्यैरपि योगे द्वितीया स्यादित्यर्थः । तेन व्याप्तिस्तीमार्थं यावता योगे द्वितीया स्यात् ।

विष्णुमन्त्र्यते भर्गः, शक्रादय उपाच्युतम् ।

लोकानुपर्य्युपर्यास्ते ऽधोऽधो ऽध्यध्विच माधवः ॥

यथा रथ्यां यावत् दृष्टो देव । नदी यावदरुणानौ । व्यातिसीमार्थेनेति किं यावदन्ते हृदि प्राणास्तावदाशा विवर्द्धते । सीमार्थेन यावता पञ्चमी चिति केचित् । यामाह यावदह वोढा । सीपसर्गधी' कृषिद्रुह्यो, सम्प्रदान कर्म स्यादिति वक्तव्य पुस्तमभिक्रुयति । शत्रुमभिद्रुह्यति पुक्षाऽभिक्रुयते शत्रुर्भद्रुह्यते पुक्षस्याति-
क्रोधा शत्रोरभिद्रोढा । कृषिद्रुह्यो किं ? पुक्षाय प्रकुप्यति सीपसर्गधी, किं ? पुक्षाय क्रुप्यति शत्रवे द्रुह्यति ॥ २८६ ॥

श्रीरा-टी—अभिश्च उभयश्च परिश्च सर्वश्च ते तेभ्यस्तस् उपरिश्च अधश्च अभिश्च ते ह्यश्च ते उपर्य्यधोऽधयश्चेति ते । पश्चात् इह, । धिक्निर्भर्त्सन निन्द्यो, । समथानिकषौ समीपार्थौ । हा विषादशक्तिषु । अन्तरामध्यार्थः । अन्तरिण्ते विना व्यतिरेकार्थः । एनेति वैनीपीत्यनेन विहितैतन्त्यान्तः । अति-
रतिक्रमार्थः । येन तेनौ यादृगतादृगर्थौ । अभित इत्यादयस्तसन्ताः । उपर्य्यु-
'परीत्यादयो हिरुक्ता अन्येषामर्थविशेषमाह । वीक्षा इत्यादि । द्रव्यगुणक्रिया-
भिर्युगपत् प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीक्षा कस्यचित् प्रकारस्यापत्तिरित्यन्वाह । चिह्न लक्षण तेषु वीक्षादिषु भागे च परिप्रती । अनुस्तेषु वीप्सादिचतुर्वर्धेषु सद्धार्यं च चकारोऽनुक्त समुच्चयार्थेन हेतावपि यथा कावेरीमनुवर्धति कन्यामनु शौक इत्यादि । धिक् लोका इत्यादि । ईश्वराभक्त लोक धिक् ईश्वराभक्तस्य सर्वत्र निन्दादिक भवतीत्यर्थः । माधवस्य समीपे रमा लक्ष्मी । गिरिशस्य समीपे गौरी दुर्गा । केशव द्विष लोक हा केशवस्य द्विषो लोकस्य शोकपीडा सर्वदेव इत्यर्थः । ब्रह्मशिवयोर्मध्ये कृष्ण, अच्युतमन्तरेण विष्णुपूजा व्यतिरेकेण सुख न भवतीत्यर्थः । हरेरदृष्टदक्षिणेन रुद्रः । गीविन्दस्यातिक्रमिता न ईश्वर, ईश्वर येन हरि ईशस्य यादृशो हरि उपास्य, त हरि तेन हरेस्तादृग् उपास्य ईश' । एतेनाभिन्नावित्यर्थः । ईशमभितोऽर्चकाः शिवस्य सर्वत्र पूजका इत्यर्थः । रामकृष्णानुभयतो रामकृष्णयोरुभये पार्श्वेऽर्चकाः । गीपेश परित गीपेशस्य इतस्तत् परेऽर्चकाः । सर्वं सर्वतः सर्वस्य इतस्ततः प्रमथा, प्रमथगणा । ईशा-
र्चनव्यतिरेकेण कल्याण न भवतीत्यर्थः । अच्युतस्तीपासना विना मुक्ति न भवती-
त्यर्थः । सीऽच्युतो भूत भूतं सर्वभूतानां प्रभुरित्यर्थः । भक्ती विभु अभि विभी-
र्भक्तः जनः कश्चित् प्रकारमापन्नः गीविन्द लक्ष्मीकृत्य प्राञ्जलिष्ठति असेरुदाह-
रणत्रयेण परिप्रत्योरपि ज्ञेयम् । भागे उदाहरति । हरेर्भागे लक्ष्मीरभवत् ।

२८७ । दिवो धं वा ।

दिव ६।, घ १।, वा १।।

दिवो धं ढ स्यात् वा । अचै रचान् वा दीव्यतीश ।

हरस्य भागं हलाहलं विषं अभवत् । एव वीप्सादिषु अनीर्जयम् । सहायं तु विष्णुमनु विष्णुना सह भर्गोऽर्चते अथात् सङ्गि । अच्युतमुप अच्युताङ्गीना शक्रादयः । एवमच्युतमनु शक्रादय इति । लोकानुपव्यपरि निकटे साधव आस्ते अधीऽध समीपे साधव आस्ते अग्रधि इतस्तत आन् । इह समीपाय हेय-हृणात् नेह उपर्युपरि बुद्धीना चरन्तीश्वरबुद्धय अतिदूर उपचरन्तीत्यर्थः । यहा उपरिबुद्धीनामुपरि ईश्वरबुद्धयश्चरन्तीत्यर्थः । पूर्वाविप्रतिषेधेन प्रबोधितत्वात् सम्बोधनार्थं द्यातकत्वाद्वा हातातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषयः । हा पित क्रासि च सुभु वज्रव विललाप स इत्यादी सम्बोधने मा भूत् । शाखिभिहा हता भूया हृदयानामुद्वेजये' इति तु उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्वर्त्तीयसीति न्यायात् । यावता मय्यादाभिविज्यो नदी यावदरण्यानी । रय्या यावत दृष्टो देव इत्यादि । अनयो, किं यावदेते हृदि प्राणान्नावदाशा विवर्द्धते ॥ २८६ ॥

वा शब्दोऽव व्यवस्थावाची व्यवस्था चैव दीव्यते, करणं नित्यं कर्मसञ्ज्ञं स्यात् पक्षे प्राग्भूतकारणत्वात् तृतीयैवेत्यर्थः । तेनास्य सकर्मकत्वात् इति अच्चा दीव्यन्ते इति कर्मणि प्रत्ययः । ईशेन अच्चा द्यूता इति कर्मणि क्त । पावती ईशेन अचैरचान् वा देवयति अच अचान्तकर्त्तुं कर्मत्वं न स्यात् । ईशोऽच्चाया देविता इति कृदयोर्गे षष्ठी नित्येव । न च तेनादुदूषयद्राम सृगेण सृगलोचना इति भट्टो अचान्तकर्त्तुं, रामस्य कर्मत्वं कथमिति वाच्यम् । यतस्तेनेति दूदूषरेव कारणं नतु दीव्यतेरिति । खेच्छया दुदूषन्त राम मैथिली तेन सृगेण प्रेरित-षतीत्येवार्थः । ततश्च दीव्यते करणाभावादकर्मकत्वं चान्तकर्त्तुं, रामस्य कर्मत्वं मिति ॥ २८७ ॥

श्रीरा-टी—दिवः क्रौडार्थस्यैव ग्रहणम् । दिवो धं ढ स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्थया धपक्षेऽपि सटत्वादिदिशात् अटलक्षणं कार्यं न स्यात् तेन अच्चा दिव्यन्ते अचै देवयति क्वाच्चेण गुरु । अच्चाया देवक अच्चाया देवता इत्यादय एव स्युः । ननु अचैर्देवयते क्वाच गुरु अचैर्देवक अचैर्देविता इत्यादयः स्युः सदैव सटत्वात् । एव मनसा देवीति ढात्षण इत्याहु परे । वस्तुतस्तु पचा-यनि नदादित्वात् ईपिसञ्ज्ञाया वया न लुक् इति तेनादुदूषयद्राम सृगेण सृगे-

२८८ । साधन-हेतु-विशेषण-भेदकं धं कर्त्ता घ स्त्री ।

साधन—भेदकं १।, घ १।, कर्त्ता १।, घ १।, वी १। ।

नेत्रे पुण्येन भूषाभिर्नाम्ना दृष्टः शिवो जनैः ।

लोचना इत्यत्र तेनेति द्विवी घ न कित्तु दृष्टेरिति । अन्ये तु अक्षेर्देवक इत्यत्र वा धीत्याहुः । इदं सूत्रं धिक्समयेत्यन्तरम् इत्येके तन्मते मण्डूकगत्या ढमनुवर्त्तते इत्येव व्याख्या । गे क्रुधदुहोर्मम् । गे परयोरनयोर्भेदोऽस्ति स्यात् । वृषोऽसौन परिक्रुध्यति खलः पति सद्गच्छति वृषेणारथः परिक्रुध्यन्ते खलेन पति सद्गच्छते इति । अनुजनीजम् । अनुपूर्वस्य जनो ज ढसञ्च स्यात् । लक्ष्मणी राममनुजायते पश्चात् प्रभवति इत्यादि । एवं पुत्रमनुजाता कन्या ढत्वविधानात् लक्ष्मणेन रामोऽनुजन्यते । अनुपूर्वस्य जनेस्तत्पूर्वीकरणपूर्वके जन्यनि वत्तमानत्वात् सढत्व-मित्येके । अनोः किं ? रामात् सञ्जनयते हरिः । यजो ढमे घट्टे । यजघोर्ढमेध-ढसञ्चे क्रमात् स्याताम् । पशुना रुद्र यजते पशु रुद्राय ददातीत्यर्थः ॥ २८७ ॥

साध्यते कर्म निषाद्यते ऽनेनेति साधनम् । किञ्च क्रियाया साध्यायां बह्वन्ता कारणाणां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यद्वस्तु क्रियानिष्पत्तिकारणं विवक्षितं तदेव साधनं भवति अतएव कारणं साधकतममित्यमरः । तेन दावेण धान्य लनातीत्यत्र हस्तादेः कारणत्वेऽपि दावस्यैव कारणत्वं विवक्षितम् । तथाचीकृतम् । कारणाव्यवधाने तु क्रियानिष्पत्तिं कारणम् । यद्वै विवक्षितं तेषु कारणं तत् प्रकीर्तितमिति । फल साधयतु असाधयतु वा फलसाधनयोग्यी यं सः हेतुः । धनेन कुलम् अत्रे न वसतिः विद्याया यशः इत्यादौ धनादेः कुलादिसाधनत्वाभावेऽपि कुलादिसाधनयोग्यत्वादेव हेतुत्वम् । न च दावेण धान्य लनातीत्यत्रापि दावस्य हेतुत्वादेवेष्टसिद्धौ साधनयुक्त्यैव इति वाच्यं हेतुसाधनयोर्भेदात् । तथाहि यदधीना कर्त्तुं प्रवृत्तिः स हेतुः साधनन्तु कर्त्तव्यधीनप्रवृत्तिः । विशेष्यते सम्बुध्यते अनेनेति विशेषणम् । क्लेशेण क्वावमद्राक्षीदिति । भेदयति अन्यपदात् पृथक् करोतीति भेदकम् । नाम्ना शिवः गीत्रेण गार्ग्यः । विशेषणं दृष्टमेव भेदकान्तु अदृष्टमेव इति विशेषणभेदकयोर्भेदः । एव प्रकृत्या पटुः जात्या ब्राह्मणः जन्मना अश्वः स्वभावे नोदारः समेन तिष्ठति विषमेण धावति सखेन याति दुःखेन याति कात्क्षेत्रेण पचति साकल्येनादत्ते प्रायेण वैष्णवः इत्यादावपि प्रकृत्यादेः कारणत्वमिति दुर्ग-सिद्धिः । यथा प्रकृत्या पटुर्भवतीत्यत्र पटुत्वध्वने प्रकृतेः कारणत्वमेव स्यात् इति

विवक्षा । शुद्धेद्विप्रो दशाहेन वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धातौल्यादौ शुद्धिं प्रति दशाहाटेः करणत्वे तृतीया । अतएव अनन्यथासिद्धि-
निवृत्तपूर्ववर्तित्वे कारणत्वमिति तार्किका । साधनञ्च हेतुश्च विशेषणञ्च भेदकञ्चेति
य करोति स कर्ता इति सर्ववर्मा । क्रत्याश्रय कर्त्तेति तार्किका । साधनादीनि
धमज्ञानि स्युः कर्त्ता धमज्ञ स्यात् उभयतः तृतीया स्यात् इत्यर्थः । नेत्रैरित्यादि ।
नेत्रे साधने पुण्येन हेतुना भूषाभिर्विशिष्टा नाम्ना भेदकेन शिवो जनैः कर्त्तृभिर्दृष्ट
इति अन्वयः ॥ २८८ ॥

श्रीरा-टी—साध्यते अनेनेति साधन घटनट् यद्वापारानन्तरं कर्त्ता क्रिया
निष्पाद्यते तत् साधनमित्यर्थः तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको हि व्यापारः यथा
परशुना काष्ठं छिनत्ति सनसा जानाति पाणिना भ्रामयतीत्यादौ हेतुपरश्च सयोग-
व्यापारेण आत्मनः सयोगव्यापारेण हेतुनादेर्निष्पाद्यत्वात् साधनत्वम् । अश्वेन पथा
याति कायेन मनसा वाचा हरिराराधितो मया इत्यादौ इयोरुपयोगमपि
व्यापारवत्त्वात् साधनत्वं स्यात्वा पच्यते इत्यादौ तु स्यात्वादेर्व्यापारान्तरं क्रिया-
सिद्धेर्विवक्षितत्वात् । यदुक्तम् । क्रियायाः परिनिष्पत्तियद्वापारादनन्तरम् । विवक्षते
यदा तत्र कारणत्वं तदा स्मृतम् । वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तुव्यवस्थितम् । स्यात्वा
पच्यते इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ हेतुः फलसाधनयोग्यः । यथा विद्यया यज्ञः
धनेन कुलमित्यादौ कौट्यादिकमकुर्वन्नपि विद्यादिस्तत्कारणयोग्य एव । अन्ये तु
अन्वयव्यतिरेकनियमेन ज्ञापको हि हेतुः यथा धूमवत्त्वाग्निमान् अथ पर्वतः
इत्यद्राप्स्यन्वयव्यतिरेकं नियमिनाग्निमत्त्वस्य ज्ञापकं धूमवत्त्वमित्याहुः । तथाच यदधी-
नाप्रवृत्तिः कर्त्तुं स हेतुः कर्त्तृधीन साधनमिति साधनहेतुर्भेदः । विशिष्यते
सम्बुध्यते येन तद्विशेषणं विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगीति यावत् । यथा जटाभिस्तापसः
क्वाविषोपाध्यायमद्राक्षीत् उपलब्धवान् इत्यर्थः । शिखया परित्राजकः इत्यादौ जटाटे-
र्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वाद्विशेषणत्वम् । भेदयन्ति सामान्यावगन्ते इतरैश्चो व्यवच्छि-
नन्तीति भेदकमितरव्यावर्तकमिति यावत् । यथा काकैर्गृहे कृत्रिणे कान्तमुपाध्याय-
मद्राक्षीत् इत्यादौ काकादेर्विद्यमानसम्बन्धप्रतियोगित्वात् भेदकत्वम् । तथाच
विशेषणं विद्यमानं भेदकत्वं विद्यमानमिति विशेषणभेदकयोर्भेदः इत्येके वस्तुतस्तु
भेदकत्वं नैव जटाभिस्तापसः इत्यादौ सिद्धे विशेषणग्रहणं कचिदन्यतोऽपि
वीविधानार्थं तेन येनाङ्गविकारस्तदङ्गात् येनावयवेनाङ्गिनो हानिराधिक्यं
वा लक्ष्यते तदङ्गवाचिनस्त्री स्यात् । यथा मुखेन विलोचनं अक्ष्या काष्ठं पटेन
खड्गे धृष्टेन कुत्र इत्यादौ नित्यनैमित्तिकसम्बन्धे यो प्राप्ते त्री स्यात् । यथा

प्रकृत्या सुभग धान्येन धन नीलेष गाव्यं जाल्या विप्र, जन्मना वृद्धः स्वभावे-
नीदार स्वरूपेण प्रियवद प्रायेण वैष्णव समेन धावति सुखिन जाति कार्तस्त्रान
पचति तवागार धनपतिगृह्णादुत्तरेणास्मदीयमित्यादौ प्रकृत्यादीना सुभगादिना
अभेदेऽपि इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वमिति । तथाहि प्रकृतिशब्देन साहजिक
उच्यते साहजिकाभिन्नं सुभग, धान्याभिन्नं धन गोत्राभिन्ना गाव्याः गाव्यं-
कलीत्पन्ना इत्यादि क्रमेणान्वयबोधः । परे तु हेत्वादनेन घलमाहुः । अनेन त्री
विधाय धसञ्ज्ञा कृतेति । करोतीति कर्त्ता स्वतन्त्र, क्रियासिद्धावगुणत्वेन विव-
क्षित, साक्षात् क्रियाश्च इति यावत् । यथा रामो रथेन व्रज याति कृशी
भवतीत्यादौ गत्यादिक्रियाशिक्षी रामादेर्गुणत्वाभावात् कर्तृत्वम् । मैत्रस्तण्डुल
पचतीत्यत्र पचिर्विक्लेदनार्थः । अतएव विक्लेदनक्रियासिद्धौ मैत्रस्य गुणत्वा-
भावात् कर्तृत्वं यदा तु विक्लिप्त्यर्थस्तण्डुल पचते स्वयमेवेति दृष्टविषयः । ततः
प्रेरणे जीविक्लेदनार्थः पचिसमानार्थं यथा पाचयति तण्डुलं चैव इति एव यदा
निष्पादनार्थं कृधुसदा चैव कटं करोति यदा निष्पत्त्यर्थस्तदा क्रियते कटः
स्वयमेवेति । कैचित्तु विक्लिप्त्यर्थं पचो रूढ क्रियाश्रयत्वात् तण्डुलं पचति ।
विक्लेदनार्थस्तु प्रेरणार्थक्रियाया व्याप्यत्वात् तण्डुलादिकर्तृत्वमिति यदा तत् क्रिया-
व्याप्यस्य घलं विवक्ष्यते तदैव कर्मकर्त्तव्याहुः । काष्ठं पचति परशुश्लिङ्गनति
स्थाली पचतीत्यादौ काष्ठादीना गुणत्वाभावविवक्षया कर्तृत्वं तथाच यदा
काष्ठादीना क्रियानिष्पत्तौ घत्वादिर्न विवक्ष्यते किन्तु गुणत्वाभावी विवक्ष्यते तदा
घत्वमिति पथ्यवमितिऽर्थः । यदुक्तम् । निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वदैवास्ति
कारकं । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति । पाचयत्योदनं सूदनं
गृहीत्यादौ तु पाकक्रियासिद्धौ सूदस्य तत् प्रेरणक्रियासिद्धौ गृह्णित्वा, प्राधान्य-
भावाद्बलं तदाध्यातीनाक्तत्वात् गृहीत्यत्र प्री सूदनेत्यनुक्तत्वात् त्रीति । सूर्यं
पश्यति शिव जानीहि राम जानामीत्यादावप्रयुक्तानामपि चैवादीना गुणत्वा
भावविवक्षया घ वमिति । यदुक्तम् । प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कारकाणां य ईश्वरः ।
अप्रयुक्तं प्रयुक्तौ वा स कर्त्ता नाम कारकमिति । नेत्रैरित्यादि । नेत्रसाधनक
पुण्ड्रहेतुक भूषाविशेषणक नामव्यवच्छिन्न बहुलाश्रयजनकर्तृकातीतदर्शनविषय
शिव इत्यर्थः । नेत्राणां विषयसंयोगव्यापारेण साधनत्वं पुण्ड्रं शुभाहृष्टं तस्य
शिवदर्शनफलसाधनयोग्यत्वात् हेतुत्वम् । भूषाणामहिषलयादीनां विद्यमान-
सम्बन्धप्रतियोगितया विशेषणत्वं नामसञ्ज्ञा तस्य इतरव्यावर्तकत्वात् भेदकत्वं
जनानां दर्शनक्रियासिद्धावगुणत्वाद्बलमिति ॥ २८८ ॥

२८६ । सहवारणसमोनार्थार्थं विनापृथङ्- नानाद्यैः ।

सह—नानाद्यैः ३॥ ।

एभि र्योगे तौ स्यात् ।

सहेशार्थोऽच्युतो, भेदेनालं, तेन समोऽस्ति कः ।

विकारै रहितः शम्भुः, सतामथः शिवार्चया ॥

अर्थः प्रयोजन सहस्य वारणस्य समस्य जनस्य अर्थस्य सहवारणसमोनार्थाः
ते अर्था अभिप्रेत्या येषां ते सहवारणसमोनार्थार्थाः नाना आदौ येषां ते
नानाद्या ततः सह वारणसमोनार्थार्थाश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते
तैः । एभि र्योगे तृतीया स्यादित्यर्थः । अत्र अथनैव योगे न तु शब्देन । अत-
एवाय सहागत, पित्रा इत्यादौ व्यवधानेऽपि स्यात् । सहेशार्थ इत्यादि ।
अच्युत ईश शिवेन सह अर्थः । ईशेति ईशलङ ऐश्वर्ये ईष्टे इति कर्त्तरि
क्विप् ईट् तेन एव साक साह्यं सममित्यादि । देशाध्वकालभाव वाढेरित्यादि
ज्ञापकात् सहार्थे गम्यमानेऽपि स्यात् । तेन गुरुः शिष्येणागत इत्यादि । एव दिक्-
शब्दानां ऊहेऽपि पञ्चमीति बोध्यं यथा आदिगेचोरित्यत्र परशब्दस्यापि आदिति
पञ्चमी । अच्युतेश्वरोभेदेनालं भेदो व्यर्थ इत्यर्थः । तेन सभ, कोऽस्ति एव समान-
स्तुल्य इत्यादि । अत्र वे पुन, समार्था शब्दास्ते यदि पदान्तरापेक्षा सन्ती वर्त्तन्ते
तदा तैर्योगे तृतीयाषष्ठौ न स्यातामिति गोयीचन्द्र । तेन चन्द्रवन्मुखं गौरिव
गवयः । समान दर्शनमस्येव्यादिषु समानार्थत्वेऽपि पदान्तरापेक्षत्वात् तृतीयाषष्ठौ
मा भूतामिति । शम्भुर्विकारैरहित जन इत्यर्थः । एवमस्य ईत्यादि । सतां
साधूनां शिवार्चयार्थः । एव प्रयोजन कार्यमित्यादि । ईशेन विना और्न
स्यादित्यर्थः । शम्भुर्विश्वेन पृथक् विश्वस्य नश्वरत्वात् शम्भोर्नित्यत्वादित्यर्थः ।
तत् विश्व पुन शम्भुना न नाना भिन्न विश्वस्य शम्भुमयत्वात् । आद्यशब्दात् अधी-
चक्ष, श्रीकृष्णो रामादृषेण अवर, कनिष्ठ अत्र अवरशब्देन योगे वर्षेणेति
तृतीया एव मासिन पूर्व । एवञ्च येनाङ्गेन अङ्गिविकृत तन्वते तस्मादङ्गाश्च
तृतीया । यथा अङ्गा काण, पादेन खड्ग पृष्ठेन कुल इत्यादि । अत्र जौमरा,
उपमातुलाभ्या योगे तृतीया न स्यादिति मन्वसानां अख्युपमा शिवस्य नास्ति
तुला विश्वोरित्युदाहरन्ति तद्विन्वम् । प्रह्वीणपूर्वध्वनिबाधिरुदन्तुलामधारेण
शरद्भवेति रघोः । चिरोज्झिवालक्तकपाटलेन तुला यदारोहति इति कुमारतात् ।

श्री नेशेन विना शम्भु पृथक् विश्वेन, तत् पुनः ।

न नाना शम्भुना, रामात् वर्षेणाधोक्षजोऽवरः ॥

गिरिर्णापसामुपदध्न जगती इत्यादि दशनाच्च । उत्सुकप्रसिताभ्या योगे तृतीया-
रुतस्यौ स्यातामिति वक्तव्यम् । भोगैर्भोगेषु वा उत्सुक धर्मैर्धर्मेषु वा प्रसिद्ध ॥२८६॥

श्रीरा-टी—सहस्र वारणञ्च समश्च जनश्च ते तैऽथा येषां ते नाना आदौ
येषां ते सह वारणं समीनार्थायांश्च विना च पृथक् च नानाद्याश्च ते तैः ।
एभिरिति सहाधादिभिः, विनादिभिश्च योगे इत्यर्थः । यद्यपि सामान्येनोक्तं
तथाप्यविधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् तथाहि सहार्थेयोगे गौणे त्री गौणत्वञ्च
परम्परया क्रियागुणद्रव्यान्वयित्वम् । पुत्रेण सहागतं पिता पित्रा सह स्थूल
पुत्रं चैवैष सह सौतो गोमानित्यादौ पित्रादीनां साक्षात् क्रियाद्यन्वयः न तु
पुत्रादीनामिति । गत्यमानैः सहाद्यैरपि ब्रह्मी यूनागत इत्यादौ स्यात् ।
बोड्डा जमे च इत्यादि ज्ञापकात् । एव साकं माई सम सन्नूरमादिभि-
र्योगेऽपि । वारणार्थांश्च अल सास्त्र सा इत्यादयः यथा अल विलम्बेनित्यादि ।
परं तु वारणार्थयोगे त्री नैच्छन्ति । समाधा, सहशार्थां यथा गोपेन तुल्यी
हृदि । सामर्थ्येनेत्यादिना गोपस्य तुल्यी हरि इत्यादिषु षी च सादृश्यं गत-
मपनिद्रचूतगन्धैरित्यादौ तु धर्मवाचिनापि जीति । गिरिशस्यापमा नास्ति नास्ति
लक्ष्मीपतेन्तुला इत्यादौ तु नीपमाभ्या योगे चै स्यादनभिधानात् । गौरिव गवयः
इत्यादौ तु न स्यादिवशब्दस्य सादृश्यद्योतकत्वात् । जनायां जनहीन-
रहितदयः । यथा एकेनीन, पुण्येन हीन इत्यादि । अर्थयोगे यथा धान्ये-
नाथ । सतामर्थी हरिर्भक्त्या इत्यादि । यथा विना रामेण कीदृशो वा दश-
कण्डविनाशकृत् । एव धिक्समयेत्यादिना ही अन्यारभ्यार्थारदित्यादिना पीच,
यथा हरिः विना रामाद्भोक्तुल शोकसङ्कुलम् । विनाशब्दवत् पृथक्नानाद्यैश्च
योगे द्वौप्यौ चेति परं । सहशार्थं इत्यादि । ईशा सह अष्टुतोऽस्य ईशधोः
क्रिप् ईट् ततस्वी मेटेन अल अर्थात् शिवविष्णुभेदोऽवधारणीय इत्यर्थः । तेन
शिवेन विष्णुना वा क समीऽस्ति न कीदृशीत्यर्थः । शम्भुर्विकारैः कामक्रोधा-
दिभिः रक्षितं हीन इत्यर्थः । सता सुधिया शिवार्चनार्थं शिवप्रज्ञैव प्रयो-
जनमित्यर्थः ईशेन विना श्रीर्न शिवार्चना व्यतिरेकेण त्रिवर्गसम्पन्नी न भवतीत्यर्थः ।
शम्भुर्विश्वेन पृथक् सर्वस्मात् चराचरजगतीभिन्नः ससारस्य नश्वरत्वात् । तद्वि-
पुन शम्भुना न नाना शिवान्नान्यत् । तेन विना पदार्थाभावात् । अधोक्षजो
विष्णु रामाद्वलरामाद्वर्षेण एकवत्परिणावर कनिष्ठ एव आद्यशब्देन सासेन
पूर्वं, शास्त्रेण कलह गुडं न मिश्र इत्यादि ॥ २८६ ॥

२६० । कालभाट्टे वा ।

कालभाट्टे ५१, डे ७, वा ११ ।

कालवाचिनो नक्षत्रात् डे त्री स्यात् वा ।

रोहिण्यामभवत् कृष्णो रोहिण्यामीच्च चण्डिका ।

२६१ । मानाद्वीप्सायां डे ।

मानात् ५१, वीप्साया ७, डे ७ ।

शत शत पयोऽपीष्यत् वत्सान् विष्णुः शतेन गाः ।

हिद्रोणेन क्रोणाति, पञ्चकेन क्रौणाति, हिद्राणं पञ्चकम् ।

अश्विन्यादधी रेवत्यन्ता श्रद्धाश्रद्धस्य पक्षेषु वर्तन्ते काल वाच्ये । तस्य ण्य कृते वक्तव्यात्तस्य लुकि तदुपलान्तकालेषु वर्तन्ते । ततश्च काले वक्तमानान्न-
चववाचकादश्विन्यादिश्रद्धादधिकरणे तृतीया स्यादित्यर्थः । कृष्णो रोहिण्याम्
अभवदित्यत्र सप्तमी । चण्डिका रोहिण्या आसीदित्यत्र तृतीया । एव पुष्ये पुष्येण
वा प्रस्थान प्रशस्तमित्यादि । काले कि रोहिण्या प्रीतिचन्द्रस्य ॥ २६० ॥

श्रीराटी—कालवाचिनी नक्षत्रादिति तेन युक्त काल इत्यर्थः, विहितस्य
ण्यस्य लुकि काले वर्तमानान्नचवादित्यर्थः । रोहिण्यामिति रोहिण्या युक्त
काल इत्यर्थे विहितस्य ण्यस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेन विकल्पो
काल इत्यर्थे विहितस्य ण्यस्य लुकि कालवाचित्वात् । उदाहरणद्वयेण विकल्पो
दर्शितः । एव पुष्ये पुष्येण वा नवान्नमन्नीयात् इत्यादि । काले कि रोहिण्या
चन्द्र रोहिण्याभिष्ठातृदेवताया चन्द्र इत्यर्थः । डे इति कि अद्य पुष्य, पुष्य-
युक्तः काल इत्यर्थः ॥ २६० ॥

कर्मणि प्रयुज्यमाने मानात् परिमाणवाचकाद्वीप्सायां वाच्यायां तृतीया
स्यादित्यर्थः । मानशब्देनेह इयत्तापरिच्छेदकस्य यद्वशात् परिमाणस्य सख्यायाश्च
यद्वशमिति आह शत शतमित्यादि । विष्णुः शत शत वत्सान् पयोऽपीष्यदि-
त्यत्र तृतीयाया अप्रातिपत्ते द्वितीया । वीप्साया द्विमावः । पक्षे विष्णु, शतेन
गा पयोऽपीष्यदित्यत्र शतेनेति तृतीयाया वीप्साया उक्तत्वान्न हितम् । अपीष्य-
दि त पा पाने जि दिर्विभक्ति अङ्घ्रि पीष्यादेशः । पानस्यापि भक्षणविशेषत्वा-
दभयव अजानकतृणा वत्साना गवाश्च कर्मन्वम् । हिद्रोणेनेत्यादि । द्वौ द्वौ
द्वीषो परिमाणमस्येति तद्वितार्थद्विशुद्धतत्तृतीया द्वितीया च समासेन वीप्साया

२८२ । संज्ञो ऽस्मृतौ ।

सञ्ज्ञ ६।, अस्मृतौ ७।

स्मरणादन्यस्मिन्नर्थे वर्तमानस्य संपूर्वस्य जानाते हे त्वौ
स्यात् वा । संजानीष्व स्व-मौशा च संजानीहि तत शिवम् ।

२८३ । सन्दानो भे ऽधर्मे नित्यम् ।

सदान. ६।, भे ७।, अधर्मे ७, नित्य १।

उक्तत्वात् द्वित्व उभयत्रैव द्वौ द्वौ द्रोणौ धान्यं क्रीणातीत्यर्थः । एव पञ्च पञ्च
परिमाणमस्येत्यर्थे विकारसंघभावेदमिति कः । अभिधानादिकवाक्यत्वे द्वितीया-
दतीययोरिकवचने पञ्चकेन पञ्चकमिति । तद्वितेन वीप्साया उक्तत्वात् द्वित्वं
उभयत्रैव पञ्च पञ्च पशून् क्रीणातीत्यर्थः ॥ २८१ ॥

औरा-टी—मानवाचिनो वीप्सायां हे त्वौ वा स्यात् । शत शतमित्यादि ।
विष्णु शत शत वत्सान् पयोऽपूप्यत् शतेन गा' गोहृपान् वत्सान् पयोऽपूप्यत् ।
वरा वीप्सार्थस्योक्तत्वात् द्विः । संख्यापि परिमाणमिति कस्यचिन्मत अतएवोक्त
द्विद्रोणेन क्रीणाति द्विद्रोण क्रीणाति द्विद्रोणपरिमित द्रव्यं क्रीणातीत्यर्थः ।
द्वौ द्वौ द्रोणौ परिमाणमस्य इत्यर्थे कृते ण्यस्योक्तत्वात् द्विः । एव पञ्च पञ्च
परिमाणमस्य इत्यर्थे विहितकल्पेनीकत्वात् द्विः । इदं नेच्छन्ति परे ॥ २८१ ॥

सजानीष्वेत्यादि हे साधो । त्वं स्व आत्मानं सजानीष्व सम्यक् प्रकारेण
जानीहि । ईशा शिवेन च सजानीष्व ईशेति ईष्टे इति किप् ईट् तेन सजानी-
ष्वेति सम्प्रतेरस्मृतावित्यात्मनेपदम् । अस्मृतौ कि ? ततस्तदवधि शिवं सजानीहि
स्मर इत्यर्थः । अस्मृताविति पाणिनि-क्रमदीप्तर-अपतिदत्तानामसम्मतम् ॥ २८२ ॥

औरा टी—समीक्षा सज्ञास्तस्य । न् स्मृतिरस्मृतिस्तस्याम् । ईशा सच्चा-
नीष्व पत्ने स्व आत्मानं सजानीष्व सम्प्रतेरस्मृताविति स दृश्येन विकल्पो दर्शितः ।
कृति तु ईश सज्ञातौ इत्येव परत्वात् दृष्टे कृतौत्यादिना ष्या बाध्यते । ततस्तस्मात्
कारणात् शिवं सजानीहि स्मर इत्यत्र स्मरणार्थत्वात्तत्र वगै स्मृत्यर्थदृश्येनाम्
इत्यनेन षी च तेन शिवस्य सजानीहि इत्यपि ॥ २८२ ॥

सपूर्वस्य दानदाने इत्यस्य प्रयोगे अधर्मे शास्त्रविरुद्धव्यवहारे गम्यमाने
मे सम्प्रदाने दत्तीया स्त्रान्नित्यमित्यर्थः । सयच्छत इत्यादि । औश, गोष्ठा

संप्रवृत्तानमस्वन्निनि अधर्मं मे चै स्यान्नित्यम् ।

संयच्छते स्म गोप्येष्टं श्रीशः संयच्छति श्रियै ।

२६४ । यस्मै दिक्कासूयाक्रोधैर्घ्यारुचिद्रोह
स्याङ्गुल्लाघस्मृहि शप्राधीक्षाप्रतिशुप्रत्यनुगृधार्य-
यां भं चै तादर्थ्यं च ।

वस्म ४१, दिक्का—धार्यया १७, भ ११, ११, तादर्थ्यं ७, च ११ ।

यस्मै दातुमिच्छा, असूयादयः स्यादेरर्थश्च यस्मै, तत् भमंज्ञं
स्यात् तत्र चो, तादर्थ्यं च ।

इष्ट अभीष्टद्रव्य संयच्छते स्म । अत्र श्रिया ईशः स्वामी सन् गोप्यै परस्म्यै इष्ट
दत्तवानित्यधम संयच्छत इति दानं सा चञ्चार्थे इत्यात्मनेपद अधर्मं किं ?
श्रीशः श्रियै इष्ट संयच्छति अवाधमाभावात् सम्प्रदाने श्रियै इति चतुर्थ्येव । ॥२६३॥

शरा-टी—समीदानं सन्दानं तस्य । न धर्मो मरुत्स्निन् । धर्मशास्त्र-
विरुद्धाचारोऽधर्मः । श्रीशः लक्ष्मीशः, गोप्या इष्टं मयि चेत् अभिलषित
दत्तवानित्यधः । गोप्यैरतिदानेनाधर्मः, श्रियै श्रीशः इष्टं संयच्छति इत्येव धर्म-
शास्त्र विरुद्धाभावात् न त्रौ ॥ २६३ ॥

आ प्रतिभ्या शु आपतिशु प्रत्यनुभ्या गृ प्रत्यनुगृ स्याश्च ङ्गुल्लाघश्च स्मृहिय
शप् च राध् च ईच् च आपतिशुश्च प्रत्यनुगृश्च धारिश्च ते स्याङ्गुल्लाघ स्मृहिय
प्राधीक्षा प्रतिशु प्रत्यनु गृ धारय । तेषामर्था स्याङ्गुल्लाघ स्मृहि शः प्राधीक्षा
प्रतिशु प्रत्यनु गृ धार्यया । ततो दिक्का च असूया च क्रोधश्च ईर्ष्या च रुचिश्च
द्रोहश्च स्याङ्गुल्लाघ स्मृहि शः प्राधीक्षा प्रतिशु प्रत्यनु गृ धार्ययाश्च ते । दातु
मिच्छा दिक्का दानेनैवेष्टसिद्धौ दिक्काग्रहणं ज्ञापयति अस्मिन् द्रव्ये मत्स्वत्व-
त्यागपूर्वकमस्य स्वत्वं जायतामीदृशीच्छा यस्मै तदेव सम्प्रदानं स्यादिति । यथा
विभ्राय गा ददातीत्यादि । यत्तु शिष्टाया चपेटं ददाति शत्रवे भयं ददाती-
त्यादि तदुपचारात् । तथाचीकृतं सम्प्रदानं तदेव स्यात् पूजानुग्रहकाम्यया ।
दीयमानेन सयोगात् स्वामित्वं लभते यदीति । अतएव रजकस्य वस्त्रं
ददातीत्यादौ रजकादे सम्प्रदानत्वं न स्यात् । असूया गुणेषु दाषारोपः ।
यथा असूयति खलं साधवे । क्रोधी नेत्रलौह्यादि हेतुशिक्षाविकारः । यथा

ददातु सद्गः म सुखं हरिः, स्मरात्
गोपीगणो ऽसूयति कुप्यतीर्यति ।
स्म रोचते दृह्यति तिष्ठते क्लृते
ऽस्त्राघिष्ट यस्मै स्पृहयत्यग्रम च ॥

पुत्राय कृष्यति कुप्यति रुध्यति । ईष्या अचमा यथा ईर्यति गुणिने गुणी ।
रुचिरनुराग । यथा मीदकः शिशवे रोचते स्वदते खादते । द्रोहीऽनिष्टकरणम् ।
यथा शत्रवे दृह्यति ईष्टि । स्थार्थं दृह स्थित्या तोषणेच्छा स्थित्या स्वाभिप्राय
विज्ञापनेच्छा वा । यथा रामाय तिष्ठते सौता स्थित्या राम तोषयितुमिच्छति
स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वेत्यर्थः । अतएव ज्ञाघञ्स्थाशपां ज्ञीप्सति
क्रमदीश्वर । एषा प्रयोगे य ज्ञापयितुमिच्छा स सम्प्रदानसञ्ज्ञ स्यादित्यर्थः ।
विप्राय ज्ञाघने निङ्गुते तिष्ठते शपते । ज्ञाघनेन विप्र तोषयितुमिच्छति अभि-
प्राय निवेदयितुमिच्छति वेत्यर्थः । ज्ञीप्साशब्दस्य तोषणनिशमाद्यर्थवाचकेन
ज्ञाघातुना निष्पादितत्वात् । एव क्लृवनेन स्थित्वा शपनेन बोद्धव्यमित्यन्त गोपी-
चन्द्रः । सौपज्ञा अय्येवम् । युक्तश्चैतत् । अन्यथा ज्ञौक ज्ञाघने द्रव्य निङ्गुते
गृहे तिष्ठति शत्रु शपति इत्यादौ श्लोकादेरपि सम्प्रदानत्वापत्तेः । एव क्लृङ्क्ष
चौर्ध्वं ज्ञाघड कत्यने शपौच क्रोधे एषामपि प्रयोगे क्लृवनाद्यर्थेन य तोषयितु-
मिच्छति स्वाभिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वा स सम्प्रदानसञ्ज्ञ स्यादित्यर्थ इति
बोध्यम् । स्पृहृक्पोप्स इत्यस्य कर्मैव सम्प्रदानमञ्ज्ञ स्यादिति । पुष्पेभ्य स्पृह
यति राजा । पुष्पेभ्य स्पृह्यते राज्ञा इत्यकर्मकत्वात् भावे प्रत्ययः । राध इति
विशेषाभावात् राधौ सिद्धो इति देवादिकस्य सौवादिकस्य च ग्रहण ईच्छड
दशने इति त्रयाणामर्थ शुभाशुभपर्यालोचनमेवेति अत्र यस्य शुभाशुभे पर्या-
लोचते तस्यैव सम्प्रदानत्वम् । यथा देवञ्च शिशवे राध्यति राध्नीति ईच्छते ।
आप्रति पूर्वशृणोतिरर्थोऽङ्गीकार स च यस्य सम्बन्धे क्रियते तस्य सम्प्रदानत्व
यथा राजा विप्राय गामाश्चर्याति प्रतिशृणोति इत्यादि । गृणिशब्दे इत्यस्यैव ग्रहण
ननु गृ श निगरये इत्यस्य जीमराद्येकवाक्यत्वात् । प्रत्यनुपूर्वगुणतिरर्थः । पूर्ववक्तुः
प्रीकाहना तत्र पूर्ववक्तुः सम्प्रदानत्वम् । यथा विप्राय भूमि दास्यामीत्युक्तवते
राज्ञोऽमात्र्य प्रतिशृणोति अनुगृणाति । धारीति घृष्टड स्थितौ प्रेरण व्यन्तः ।
अस्यार्थो गृहीतापरिशीघनम् । तत्र यस्य घन गृहीत तस्य सम्प्रदानत्वम् ।

गर्गो राध्यति रामाय कृष्णाय स्नेहते ब्रजे ।

शुभाऽभं पर्यालोचयदित्यर्थः ।

विभीषणायाशुश्राव राज्यं प्रत्यशृणोद् यशः ।

यथा दरिद्र साधवे शत धारयति । दिव्यादिषाध्यथपर्यन्तानां यो विषयः सम्प्रदानसञ्चः स्यात् तत्र चतुर्थी स्यादित्यर्थः । तादर्थ्य इति अथास्तुतुषीविधाने-
नैवेष्टसिद्धौ तादर्थ्य इति शब्दार्थयोगैरेव ज्ञापयति अथशब्दस्यात्र प्रयोजन-
निवृत्तिश्चेति दावर्धौ याज्ञौ तथाच अर्थोऽभिधेयैरेवसु प्रयोजननिवृत्तिषु इत्यमरः ।
ततश्च स चासौ अर्थं प्रयोजनश्चेति तदर्थं तस्य भावः तादर्थ्यम् एव तस्यार्थो
निवृत्तस्तदर्थं तदर्थ एव तादर्थ्यं स्वार्थे ण्यः । ततः तादर्थ्यञ्च तादर्थ्यश्चेति एकशेषे
सूत्रत्वादिकेले तादर्थ्यं तस्मिन् यत्प्रयोजनं तस्माच्चतुर्थी यस्य निवृत्तस्तस्मादपि चतुर्थी-
त्यर्थः । यथा ज्ञानाय पठति पाठस्य ज्ञानं प्रयोजनमित्यर्थः । मशकाय धूमः, मशकस्य
निवृत्तये इत्यर्थः । अतएव नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवता इत्यत्र नरकाय
नरकनिवृत्तये इत्यर्थः । इति कर्तृभङ्गाचाय्याख्या । ददालित्यादि । स हरिः
सङ्गां सुखं ददातु अत्र हरेः सुखदानेच्छा सविषया तेन सता सम्प्रदानत्वं स क
इत्याह । अत्रात् कानाहेतोर्गोपीगणो यस्मै असूयतिस्व तस्य गुणेषु दीपारोपणं
करोतीत्यर्थः । असूद्धरोतीति कण्डूदित्वात् क्य असूयति स्मेन योगेऽतीति की ।
गोपीगणो यस्मै कृप्यति स्म गोपीगणो यस्मै ईर्ष्यति स्म गोपीगणो यस्मै रोचते स्म
यस्यानुरागपावनासीदित्यर्थः । गोपीगणो यस्मै दुहति स्म । गोपीगणो यस्मै तिष्ठति
स्म स्थित्वा य तोषयितुं मैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छत्वा इत्यर्थः । तिष्ठते इति
प्रतिज्ञानिर्णये त्यादिनात्मनेपदं गोपीगणो यस्मै कृतं अपक्रवेन यं तोषयितुमैच्छत्
स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छेत् इत्यर्थः । गोपीगणो यस्मै अश्नाति स्म स्वाधनेन य तोष-
यितुमैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छेत् इत्यर्थः । गोपीगणो यस्मै स्रष्टयातस्म
गोपीगणो यस्मै अश्रुतं च श्रुतेन य तोषयितुमैच्छत् स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमैच्छ-
ेत् इत्यर्थः । अश्रुतेति श्रुतयाशौर्गव्यनुकारे शङ्क नाथ इत्यादिनात्मनेपदम् । गर्गो
इत्यादि । गर्गो मुनिः ब्रजे गोष्ठे रामाय राध्यतिस्व कृष्णाय ईक्षतेस्व रामस्य कृष्णस्य
च शुभाशुभं पर्यालोचयदित्यर्थः । पर्यालोचयदिति कविकल्पद्रुमे अकिती वा
चुरादय इत्यत्र वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् लोचुडौचि इति भौवादिकस्यैव
चुरादिरूपम् । अथवा पर्यालोचनं पर्यालोचः घञजनट् इत्यादिना भावेऽलु ततः
पर्यालोच करोतीति लौ रूपम् । रामो विभीषणाय राज्यं आशुश्राव यशश्च प्रत्यशृणोत्

प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ।

रामः, प्रत्यगृणात्तस्मै लक्ष्मणोऽन्वगृणात् कपिः ।

दातुं प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । लक्ष्मणस्तस्मै रामाय प्रत्यगृणात् कपिं सुधीव तस्मै रामाय अन्वगृणात् । विभोषणाय राज्यं यश्च दान्वासीति = दत्तं राम साधुवादैः प्राप्ताह्वयमासेत्यर्थः । धारयत इति फलवत् कर्तव्यात्मनेपदम् । सर्वं, शिवं सङ्गां भक्तभ्यं सर्वं धारयत दयानुतया अवश्यं दायितुं सर्वस्य अधमर्णतुल्यत्वेन निर्दंशः । तादर्थ्यादाह्वयमाह त भर्जत्यादि । ह साधी । मुक्तये मुक्त्यर्थं त सर्वं भज मुक्ते, सर्वेण सह यागाभावात् चतुर्थी । यन्निमित्तस्य कर्मणा योगसत्त्वं देनायादिति सत्तत्त्ववत् न वस्त्रेषु रजकसंवधौ कृष्ण इत्यादि । एव यूपाय दारु अश्वाय घासः रत्ननाथं स्थालीत्यादि । तुमन्तोधातुर्गर्भस्थिता यव प्रतीयते तस्मात् कर्मणोऽपि यथा काष्ठाय व्रजति काष्ठमानेतु व्रजतीत्यर्थः । पाकाय व्रजति पाकं कर्तुं व्रजतीत्यर्थः । सूत्राय सम्पद्यते यवागू, यवागूरेव भक्षिता सूत्रं भवतीत्यर्थः । मेदविवक्षागन्तुं यवागूहतीर्मुत्र सम्पद्यत इत्येव । एवञ्च उत्पातनं ज्ञाप्यमानादाप । वाताय कपिला विद्युत् आतपाय लोहिता विद्युदित्यादि ॥ २९४ ॥

श्रीरा-टी—दातुमिच्छा दिग्मा । आश्च प्रतिपद्यतौ ताभ्यां यु. सः । प्रतिपद्य अतुश्च तौ ताभ्यां गृ. स । स्याच्च ऋश्च श्लाघश्च स्पृहश्च शप्च राध्व ईन्व आप्रतिशुश्च प्रत्यगृणश्च धारिश्च तं तेषामथास्ते दिक्मा च अस्या च क्रोधश्च ईध्याच रुचिश्च द्रीहश्च ते च ते तस्मै अर्थः प्रयोजनं तदर्थस्तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिन् तादर्थ्यं । यस्मै दातुमिच्छा इति देनं कर्मणा स्नेहं स्वेच्छया क्रियमाणं दानं यो लभत स भसज्ज, यश्च पुनरादानं नास्ति तद्दानमित्यर्थः । अतएव भगवान् पार्श्वानि, कर्मणा यमभि-
प्रेति स सम्प्रदानमित्याह । तेन विप्राय गा ददाति भाषानस्मै तिलेभ्यः प्रयच्छति इत्यादौ स्यात् न तु घृतं स्पृष्टं ददाति राज्ञां दण्डं ददाति रजकस्य वस्त्रं ददाती-
त्यादौ श्रवणे भयं ददाति भयानि कृतसीतायै भयं ददातु इत्यादौ तु स्वप्रयोजनं
मभिलष्यती घस्यात्मन्यसतोऽपि भयस्य देयत्वेन विवक्षणात् अतएवोक्तं ददातु सङ्गा-
सं सुखमिति । एव विवक्षावशात् यत्र वस्तुतो दानं तत्रापि न । यथा सममन्नान्नणे
दानं द्विगुणं दानाद्वाप्तुवे । अधीते शतसङ्ख्यमानन्तं देवपारगे इति मन् । परे तु
पूजानुग्रहकाभ्यां स्वद्रव्यस्य परार्पणम् । दानं तस्यार्पणं स्थानं सम्प्रदानं प्रकीर्ति-
तम् । गुरुदेवविजातीयौ भावशुद्ध्या कृतं हि यत् । ध्यानावनतिदानेनैव पूजा मानन-

रामं वदन्तं प्रीत्साहयामाम इत्यर्थः ।

सर्वो धारयते सर्वं मद्भा स्वं भज मुक्तये ॥

मुच्यते । विरूपोन्मत्तनि, स्नानामकुत्सापूर्वकं हि यत् । पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रहं
उदाहृतम् । यत्किञ्चित् फलमुद्दिश्य दानयज्ञजपादिकं क्रियते कायिकं यच्च तत्
काव्येति प्रकीर्तितम् । दानपात्रं सम्प्रदानं विधा तच्च निरूपितम् । दृष्ट्वैति प्रेरणात्
किञ्चित् प्रेरकं याचको यथा । महत्त्वात् याचते नैव भक्त्या दत्तन्तु मन्यते ।
अनुमन्तिकमेतत् स्याद्गुणवानतिथिर्यथा । न स्वीकरोति साहात्म्यान्न निराकरोति
तथा । अनिराकर्तृकं तत् स्याद्यथा चैव्यं कृपानिधि । इति मुख्यसम्प्रदानमन्यवतूप-
चारादित्यप्याहुः । अन्त्या गुणेषु दोषारोपः । क्रीडो नेत्रलौहिल्यादि चित्तविकारः ।
ईर्ष्या अलमा । रुचिः प्रीतिविशेषः । द्रोहः जिघांसा । असूयाद्यर्थानां धूना घम्य य
प्रति कीपः । रुच्ययानां प्रयोगे तु यो यस्य प्रीतिं करोति । स्याद्भुक्तावशपा प्रयोगे यो
बोधयितुमिष्टः, सहिषीः प्रयोगे योऽभीष्टः, राघवीचोः प्रयोगे यद्विषये विविधप्रश्नः
आप्रतिशु प्रत्यनुगो, एतया, प्रयोगे गम्यमानं प्राक् क्रियाया यो वः । धारे प्रयोगे यो
घनस्त्रामी स भसन्न स्यादित्यर्थः । ददाति । यस्मै हरये गोपीगणोऽसूयतिस्मै हरिर्गुणेषु
दीपमारोपितवान् । यस्मै गोपीगणं कुप्यतिस्मै य प्रति नेत्रलौहिल्यादिकं कृतवान् ।
यस्मै ईर्ष्यतिस्मै य प्रति न चान्तवान् । यस्मै रोचतेस्मै यस्य प्रीतिविषयीभूतो
गोपीगणः । यस्मै दुह्यतिस्मै गोपीगणो य प्रति हसितुमिष्टवान् । यस्मै गोपीगण-
स्तिष्ठतेस्मै य प्रति स्वाभिलाषं बोधितवान् प्रकाशे मम् । यस्मै ऋतेस्मै अपङ्गुवानी
गोपीगणः हरिं चातुर्यं बोधितवान् यस्मै अज्ञाविष्टं ज्ञातमानमात्मानं य बोधित-
वान् । यस्मै सृह्यतिस्मै यमीक्षितवान् पुष्यम् । सृह्यते राज्ञा इत्यादावढलाङ्गवे
मम् । सृह्यणीयाविभक्तय इत्यादि विकल्पदर्शनादिकल्पयन्त्यः । अत्र तु पुष्येभ्यः
सृह्यति पुष्याच्चि सृह्यति इत्यादौ क्रियाव्याप्ततया ढलम् । क्रियासम्बन्धविवक्षया
ढलमिति । यस्मै गोपीगणोऽश्रयं य प्रति गोपीगणः श्रपधादिना स्वस्य तदश्रय-
बोधितवान् । स हरिः, सद्भा, सुखं ददातित्यन्वयः । गर्गो रामाय राज्यतिस्मै
कृष्णाय ईक्षतेस्मै व्रजस्थाने विविधप्रश्नेन रामकृष्णयोश्चित्तं कौटुमिति पथ्या-
लोचितवान् इत्यर्थः । स्वादिराक्षीतेरपियङ्ग्यात् विप्राय राज्ञोतीत्यन्ते । रामो
विभीषणाय राज्यमाशुश्याव यश्च प्रत्यश्रयोत् याचमाने विभीषणे राज्यं यश्चोऽप्यङ्गी-
कृतवान् तस्मै रामाय लक्ष्मणः प्रत्यश्रयात् कपिह्मनूमाश्च अन्वश्रयात् विभीषणाय
राज्यादिकं दातुं शसती रामस्य प्रीत्साह्वनं कृतवानित्यर्थः । आप्रतिशु प्रत्यनुगोः

२६५ । शक्तार्थं वषट्कृतं सुखं स्वाहा स्वधा स्वस्ति नमोभिः ।

शक्तार्थ—नमोभिः, ३॥ ।

एभिर्योगे ची स्यात् ।

गम्यमानं प्राक्क्रियायां यद्वन्नात् याचनं शसनमिन्नेऽपि शृण्वद्वा प्रतिशृण्वन्ति
मध्यमाभोरुणोक्तमा । गृणद्वाऽनुगृणन्त्यन्वे कृताद्यानेव भद्रिषा इत्यादौ श्रवण-
कथनं प्राक्क्रियायां च न स्यात् । मद्वा सर्वं सर्वो धारयते सता सम्बन्धे सर्वस्य
स्वर्गमीक्षादिरूपधनस्याधमर्थं शिव इत्यर्थः । अन्ये तु वृणुष्वस्तिताविति गृह्णन्ति ।
वृणुष्वस्ति इति परे । वस्तुतस्तु वृणुष्वस्तिताविति वृणुष्वस्ति धारणे धृक् च धृत्यां
वृणुष्वस्ति चतुर्थी यद्वन्नात् । तथाच धनं प्रियते तिष्ठति साधुस्तद्धनं धारयति
स्थापयति साधुर्धनस्थितिं प्रयोजकं पूर्वकं स्वामी उत्तमर्थं धृत्यर्थे साधुर्धनं धारयते
धारयति वारं चति अत्र साधुरचरणकर्ता धनस्वामी उत्तमर्थः । एव साधु फलं
धारयते अव्ययं सयति साधुर्धननाशप्रयोजकं स्वामी उत्तमर्थः । सर्वत्र सत्प्रयोजके
चैत्रे पूर्वं स्वामिनं साधौ वे वी पातेऽनेन भवति सारार्थः । एव विप्राय शतं
धारयति चैत्रं विप्रस्य शतं प्रियते स्वरूपेणावतिष्ठते तच्छतं चैत्रं आत्मनि स्थाप-
यति इत्यर्थः । त ईदृशं शिवं सुक्तये भजं भजनं प्रयोजनम् एव नृपाय दारु रत्ननाथ
स्थालीत्यादि । अनुक्तचतुर्मन्त्रात् । अप्रयुक्तस्य चतुर्मन्त्रस्य ढाञ्ची स्यात् । काष्ठाय
व्रजति काष्ठमानेन तु यच्छतौत्यर्थः । युद्धाय सनद्धते युद्धं कर्तुं सन्नद्धनं कराति ।
पत्ये शते पतिं प्रीणयितुं शते इत्यर्थः । अनुक्तेति किम् एषानाहर्तुं व्रजति चतुर्मन्त्र-
भावात् चतुर्मन्त्रे यो भावत्यस्तदन्ताञ्ची स्यात् । पाकाय व्रजति पक्तुं व्रजतीत्यर्थः ।
एव मतये व्रजतीत्यादि । यद्यपि तादर्थ्यं गम्यते तथापि नियमार्थं तेन श्रीदेन
पावकी व्रजतीत्यादौ चैव चतुर्मन्त्रत्वान्न स्यात् । उत्पातेन बोध्यात् वाताय कपिलिका
विद्यत् कपिलिकाविद्युदुत्पातेन ज्ञायमानो वायुरित्यर्थः । एवमातपाय लोहिता
विद्युदित्यादि ॥ २६४ ॥

शक्तञ्च अर्थञ्च वषट् च हितञ्च सुखञ्च स्वाहा च स्वधा च स्वस्ति च नमश्च तैः ।
शक्तिं सामर्थ्यं अर्थं प्रयोजनम् । शक्तार्थं हितं सुखं इति चतुर्थीसमर्थयद्वात्
शक्तार्थं अर्थार्थं हितार्थं सुखाद्यानां यद्वन्नात् बोध्यम् । यथा शक्ती मल्ली मल्लाय
एव पर्याप्तः अलं प्रभुः प्रीथ, समर्थः इत्यादि । नृपाय अर्थं नृपाय प्रयोजनं

दैत्येभ्यो ऽलं हरिः, पूष्णे वषट् सङ्गो हितं सुखम् ।

स्वाहाग्ने, स्वधा पित्रे, स्वस्ति धात्रे, नमः सते ॥

वृषाय हित वृषाय पथ वृषाय सुख वृषाय शर्म इत्यादि । दैत्येभ्यः इत्यादि हरिर्दैत्येभ्योऽलं समथ पूष्णे वषट् सङ्गो हित सङ्ग सुखम् । अग्नये स्वाहा पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति ण्तानि स्यटानि । नमः सते इति सते नित्याय विष्णवे नम इत्यर्थः । सर्वत्र भवतेर्गन्धमानत्वात् वाक्यसमानि । वषट् स्वधा स्वाहा नमः त्यागार्थतया सम्प्रदानत्वेनैवेष्टसिद्धौ पृथक् यद्वय मन्त्रान्तर्गतानामपि प्राप्त्यर्थम् । तेन शिखायै वषट् शिरसे स्वाहा पितृभ्य स्वधीच्यता हृदयाय नम इत्यादि सिद्धम् । नारायण नमस्कृत्य इत्यादौ उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्गौरीयसीति न्यायात् कर्मत्वम् । शक्तार्थयोगे षष्ठापीति वक्तव्यम् । नाप्रोधीदस्य कश्चन इति भट्टिः ॥२५॥

श्रीरा-टी—शक्तोऽर्थो येष ते शक्ताया शक्तपत्न्यात् प्रसुप्रोथनादयः । दैत्येभ्य इत्यादि । दैत्याना सम्बन्धे समर्थो हरिः, एवं अलं प्रदोष प्रियसङ्गमाय शक्तौ मङ्गो मङ्गाय इन्द्रो वृत्राय प्रभुरित्यादि । यदा प्रभुशब्द ईश्वरवाची तदा प्यव तेन समाय प्रभु स्वामीत्यर्थः । भट्टो नाप्रोधीदस्य कश्चन इति दर्शनात् शक्तार्थयोगे प्यपीत्यर्थः । शक्तौ मङ्गो राज्ञ इत्यत्र राज्ञो न शक्तार्थयोगः । वषट् स्वाहा स्वधा दानाद्यद्योतकाः । पूष्णे वषडिति तत्प्राय दीयते इत्यर्थः । सङ्गो हित सङ्ग सुख परत्र यद्वयत् सतामित्यापि प्रामाद्व्यङ्गिना हितार्थात् भट्टिः । अग्नये स्वाहा अग्नये दीयते इत्यर्थः । एव पित्रे स्वधा धात्रे स्वस्ति पोष्टुः कुशलमस्तु इत्यर्थः । सते नम सता सम्बन्धे प्रणाम इत्यर्थः । सामान्यतः यद्वयत् कृष्णाय कुसुम नमः इत्यादौ त्यागार्थेनापि स्यात् नमस्कृत्य मुनिवयमित्यादौ नमः शब्दोक्ति-प्रणत्यर्थक्यो व्याप्यत्वात् ढत्वम् । रावणाय नमस्तुभ्यः स्यात् सीते स्वस्ति त भुवम् । नमो योगे क्रियाशब्दे चतुर्थी सम्प्रता बुधैः । करोत्यर्थविवक्षाया द्वितीया तत्र निश्चला । रावणाय नमः कुर्याः नमस्तकार देवेभ्यः इत्यादौ तु प्रणतिवाचकनमः-शब्दस्य क्रियाव्याप्यत्वात् ढत्व स्यादेव । बलि रचित प्रयोजनार्थार्थेन । बलि-रचिताया प्रयोजनवाच्यार्थेन च योगे ची स्यात् । कुवेराय बलि विप्राय रचित ब्राह्मणाद्यां यवागूरित्यादि नित्यं प्रयोजनार्थार्थेन वाच्यलिङ्गताचर्चितः स । कृतार्थैर्विकारैः सम्पद्यमानादभेदे । कृतार्थेषुभिर्योगे सम्पद्यमानाच्चौ स्यात् । विकारैः न तु भेदविवक्षायाम् । सूत्राय यवागू सम्पाद्या । सूत्ररूपेण यवागू-

२८६ । टेनाशिषि वा ।

टेन ३, अथवा टे ७, न ११, आशिषि ७, वा ११ ।

सङ्गः सता वा शं भूयात् ।

परिणमतीत्यर्थः । एवं उच्चाराय कल्पते मास इत्यादि विकारे किं सूत्रं यवागूः
सम्पद्यते अत्र विकारो न विवक्षितः किन्तु कारणात्मावम् । भेदे तु सूत्रं यवाग्वा-
सम्पद्यते यत इत्यादिना जलम् ॥ २८५ ॥

कर्मशब्देन क्रियाव्याप्य क्रिया चीच्यते कर्मक्रियेत्यमरात् । तेन कर्मशब्दे-
नास्य ढसञ्चाविधानात् ढशब्देनापि तदुभयमुच्यते । अतएव घेचादिढे त्त
इत्यादौ आदिक्रिया वक्तुं आदि ढमिति स्वयं वक्ष्यति । ततश्च ढशब्देनात्र
क्रियीच्यते क्रियायाश्च केवलाया प्रयोगासम्भवात् क्रियावाचकं पदमित्यर्थः ।
इष्टार्थाविस्तरणमाशीः आशिषि गम्यमानाया टेन क्रियावाचकपदेन अस्तु भवतु
भूयादित्यादिना योगे चतुर्थी स्यादित्यर्थः । न हि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति
न्यायादेव क्रियापदप्राप्तौ तद्व्योगविधानं साक्षात्-क्रियापद-सम्बन्धार्थं अन्यथा
देत्येभ्योऽल हरिरित्यादौ यथा भवतेर्गम्यमानत्वादलमाद्यैर्योगे चतुर्थी तथाचापि
सता कल्याणमित्यादौ चतुर्थ्यापत्तेः । अथवा आशिषि गम्यमानायामिष्टार्था-
विस्तरणस्य यत् कर्म कल्याणादि तेन योगे चतुर्थी स्यादित्यर्थः । अथवा टे
इति सप्तम्येकं न इति लुप्तप्रथमैकम् । आशिषि गम्यमानाया चतुर्थी स्याद्वा
न तु टे कर्मणि प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । कर्मणि तु औक्ता सता शं करोतु इत्यादौ न
स्यात् । आशिषि किं तेषां कुशलं भूतं पक्षे षष्ठीविधानात् षष्ठ्यर्थ एवात्र विधिरिति
बोध्यम् । तेन यामि कुशलं भूयादित्यादौ न स्यात् ॥ २८६ ॥

श्रीराट्टी—आशिषि गम्यमानाया यस्य सम्बन्धोऽवगम्यते तस्माच्चौ स्वाहा ननु
टे सति । यद्यपि सामान्तेनीकं तथाप्यभिधानाद्विशेषतो ज्ञेयम् । तथाहि कुशलायुष्य
प्रयोजनहितसुखशोभनार्थैरेव योगे ज्ञेयम् । सङ्गः साधूनां कुशलं भवतीत्यर्थः । एव
सङ्गः सता वा आयुष्यं जीवितं प्रयोजनमर्थः पथ्यसुपकारकं शर्म सात शोभनं भद्रं
वा भवतु भूयाद्वा इत्यादि । स्वस्ति गोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयादिति पूर्वेण नित्यम् । हित-
सुखयोरुभयं पाठादिनाशिष्यपि विकल्पार्थः । टे तु शिवस्तव करोतु शम् । टे
निषेधस्तु न पाणिन्यादिसम्मतः । आशिषि किं आयुष्यं प्राणिना वृत्तम् ॥ २८६ ॥

२६७ । परिक्रियो धे वा ।

परिक्रियः ६१, धे ७, वा ११ ।

भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता सद्भिर्विष्णो रुषारिभिः ।

२६८ । गत्यर्थमन्यटे चेष्टावज्जेऽनध्वाकाक- शूकशृगालनावज्जे वा ।

गत्यर्थमन्यटे ७, चेष्टावज्जे ७, अनध्वा—अज्जे ७, वा ११ ।

गत्यर्थमन्यत्यो ढं क्रमान्मार्गकाकादिवर्जं चेष्टावज्जयो श्यौ
स्यात् वा ।

परिपूर्वस्य क्रीणाते' प्रयोगे धे करणे चतुर्थी स्यादित्यर्थः । भक्त्यै इत्यादि ।
विष्णोः सकाशात् सद्भि साधुभि भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता अरिभि, दैत्यै, रुषा
क्रोधेन मुक्तिः, परिक्रीतेत्यर्थः । भक्त्यै इति चतुर्थी रुषा इति तृतीया । वेतन
एवाय विधिरिति क्रमदीश्वरश्रीपतिदत्ता द्रोणाय द्रोणेन वा अहः परिक्रतो
वैतनिकः । द्रोणवेतनेन कृतस्मसह, स्त्रीकृती वैतनिक इत्यर्थः । व्यवस्थार्थं परस्वे
वाशब्देऽवश्यवक्तव्ये विभाषादयमव्यवर्त्तितेऽप्यस्य विकल्पार्थः वा ग्रहणम् ॥ २६७ ॥

श्रीर-टी—परिपूर्वक्रीजी वेतनादौ धे ची वा स्यात् । नियतकाल कृत्वा
स्त्रीकरण परिक्रियः । सद्भि, विष्णोर्भक्त्यै मुक्तिः परिक्रीता विष्णुसेवनवेतनेन
सालोक्यादिरूपा मुक्तिर्निबद्धा इत्यर्थः । अरिभिः शत्रुभि, रुषा इषेण । उदा
हरणद्वयेन विकल्पी दर्शितः । एव द्रोणाय दीणेन वा परिक्रीतो वृषलः ।
'किञ्चित् कालपर्यन्तं स्त्रीकृतवानित्यर्थः' । परे, कि श्रुतेन क्रीतोऽश्वः । परे घस्य
भलमाहुः ॥ २६७ ॥

गत्यर्थस्य मन्यस्य गत्यर्थ मन्यौ तयोर्ढं तस्मिन् । चेष्टा च अवज्ञा च द्वयोः समा-
हारः चेष्टावज्जं तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शूकश्च शृगालश्च नौश्च अज्जं
तत् न तत् अतत् अकाक शूक-शृगालनावज्जं पश्चात् अनध्वा च अकाक शूक
शृगालनावज्जं द्वयोः समाहारः तस्मिन् । चेष्टा कायकृतव्यापारः परिस्पन्द-
नादिष्वक्षणेति केचित् । अपकृष्टत्वेनावज्ञा । ततश्च गत्यर्थधातोरध्वनि वर्जिते
कर्मणि चेष्टायां गत्यमानायां चतुर्थी वा स्यात् मन्यतेः काकादिवर्जिते कर्मणि
अवज्ञायां गत्यमानायां चतुर्थी वा स्यादित्यर्थः । व्रजाय व्रजतीत्यादि । पचे

व्रजाय व्रजति श्रीशो व्रजं व्रजति केशवः ।

न त्वा तृणाय मन्येऽहं न त्वा मन्ये तृणं खल ॥

चेष्टावन्ने किं—

मनसा हारकामेति त्वां मन्येऽहं जनार्दनम् ।

अध्वादौ तु—

गच्छत्यनन्तः पन्थानं न त्वा काकं स मन्यते ॥

व्रजं व्रजति । न त्वा तृणयिति । हे खल त्वा त्वा तृणाय न मन्ये तृणादत्यप-
कृष्टं मन्ये इत्यर्थः । मन्यतेयेन कर्मणा अनादरी गम्यते तत्रैव चतुर्थी तेन न त्वा
इत्यत्र न स्यात् । रामानन्दस्तु नत्वा तृणाय इत्युदाहरणज्ञापकात् नञ्सम्बन्धे
विधिरयमित्याह तद्वेद्यम् । तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽयं बाणेन रक्ष प्रधानन्निरास्य-
दिति भट्टिः । त्वा मन्येऽहं जनार्दनमिति प्रत्युदाहरणप्रयोगाभावात् । मन्यते-
रप्राणिकर्मणि चतुर्थीति केचित् स्वमते प्राणिकर्मण्यकर्मणि च काकमध्ये शक-
पाठात् । भवन्तु दृश्यं मन्ये त्वा मन्येऽहं पिशाचकमित्यादौ तु च्यप्राप्तिपक्षे
एव ज्ञेयम् । केचित्तु कुत्रापि विधिरपि न स्यात् तेन घाम कुमारसम्भवः स्वय-
म्भुवे नमस्कृत्य इत्यादि ॥ २८८ ॥

श्रीराष्टी—गतिरर्थो यस्य स स च मन्यश्च तत्तस्य ढ तस्मिन् । चेष्टा च
अवज्ञा च तत् तस्मिन् । न अध्वा अनध्वा काकश्च शकश्च शृगालश्च नौश्च अन्नश्च
तत्, न तत् अकाकशकशृगालनावन्नम् । पुनः अनध्वा च तच्च तत् तस्मिन् ।
नञ्ज्ञेयमुक्तं यथाक्रमदर्शनार्थम् । चेष्टायामित्युक्तेर्गतिरिह पादविहरणात्मिका
तेन स्त्रिय गच्छतीत्यादावपि न स्यात् ग्राम्यार्थत्वात् चेष्टाकाशकतव्यापारः परि-
स्पन्दनादिलक्षणमित्येके तन्मते स्त्रिय गच्छतीत्यादौ गृह प्रविशति इत्यादिवन्न
स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् अजा नयति गृह प्रविशति गिरिशिखर-
मारीरुति सागर तरति इत्यादौ न स्यादेव ग्रामाय ग्राम गन्ता वनाय वन गमन
मित्यादौ ढे अपि न स्यात् । ग्रामस्य गन्ता वनस्य गमनमित्याद्यपि भागवति ।
एके तु तादर्थ्ये च्या सिद्धाया ग्रामाय सप्तच्छतीत्यादिषु सप्तमोगच्छेत्यादिना
अढत्वान्मप्राप्तिनिरासार्थमिदमित्याहुः । न त्वा तृणयिति मन्यते येन देवानादरी
गम्यते तत्रैव चै तेन त्वाम् इत्यत्र न स्यात् । गच्छत्यनन्तम् इत्यादि अत्र मुख्यस्या-
ध्वनौ निषेधः । सुव्यक्तं साक्षादभिमतदेशप्राप्तिहेतून् तेन उत्पद्येन पथे

२६६ । यतो ऽपायभीजुगुप्सापराजयप्रमा- दादानभूवाणविरामान्तर्द्धिवारणं जं पी ।

यत. ५१, अपाय—वारण ११, ज ११, पी ११ ।

यत एते तत् जसंज्ञं स्यात् तत्र पी ।

गच्छतीत्यादौ स्यात् । पय सान्दभिमतदेशप्राप्तौ व्यवहितव्यापारवत्त्वेन
गौणत्वात् । न त्वा काकमिति त्वा काक न मन्यते काकादप्यपकृष्ट मन्यते
इत्यर्थः । एव न त्वा शक मन्ये न त शृगाल मन्य इत्यादि । परं तु प्राणि-
मात्रे निषेधात् । काकशकशृगालानामिव निषेध इत्याहुः । तन्मते शकस्थाने शुनः
पाठ अन्ये तु प्राणिषु काकशृगालाविव वन्ति ॥ २६८ ॥

अपायश्च भीय जुगुप्सा च पराजयश्च प्रमादश्च आदानश्च भृशं वाणञ्च
विरामश्च अन्तर्द्धिश्च — इति समाहारः । एकदेशे ते यस्माद्भवन्ति तदपा-
दानसंज्ञं स्यात् तत्र पञ्चमी स्यादित्यर्थः । अपायो विज्ञेय पूर्वसंयोगनाशस्तस्य
चोभयनिष्ठत्वेन हृत्वात् पच पततीतिवत् पचावृच्छतिष्ठतीत्यपप्रयोगापत्तेः वस्तुतस्तु
अपपूर्वं अयडनतो भावे घञि अपायश्चलनम् । यस्माद्वस्तुनो वस्तन्तरस्य च
चलनं भवति तदपादानमित्यर्थः । तेन पचावृच्छस्य चलनाभावात् पचस्य न
अपादानत्वम् । भीमयम् । यथा व्याघ्रात् विभेति । निन्दया मनोनिवृत्तिर्जुगुप्सा ।
यथा पापात् जुगुप्सते घोरः । एवं विभक्तते परस्त्रीभ्य इति हलायुधः ।
पराजयः सोढुमशक्त्या निवृत्तिः । यथा सिद्धात् पराजयते हस्ती । अन्यत्र
हस्तिन पराजयते सिद्धः । प्रमादः शास्त्रविहितकर्माकारणम् । यथा धर्मात्
प्रमादयति नीचः । आदानं ग्रहणम् । यथा कृपाद्धनं गृह्णाति विप्रः । एवम्
उपाध्यायात् श्रव्यमधीते छात्र पठति शृणोति जानातीत्यादि । भूकृत्पत्तिः
प्रादुर्भावश्च । यथा पितुः पुत्रो जायते हिमवतो गङ्गा प्रभवति । वाणं रक्षणं
यथा व्याघ्रात् गा रक्षति गोपः । विरामो विरतिः । यथा जपाद्विरमति
विप्रः । अन्तर्द्धिरन्तर्धानं लुकायनमिति यावत् । यथा गुरोरन्तर्धत्ते शिशुः ।
एव निष्ठीयते पलायते लुकायते लुकायतीति लुच्चापनयने कर्मणि क्तिप् लुक् ।
लुकायः शरीरं यस्य स लुकायः । एतेन इवाचरतीति क्लौ साध्यं वारणं निवा-
रणम् । यथा यवस्थो गा निवारयति । विभीषणेत्यादि । विभीषणं पदादभष्ट-
पदात् स्थानात् भष्टश्चलित इत्यर्थः । भातुर्भातः भय प्राप्त इत्यर्थः । जुगुप्सितः

विभीषणः पदादुभ्रष्टो, भ्रातुर्भीतो, जुगुप्सितः ।

पापात्, पराजितो दुःखात्, अप्रमत्तो विधेः सतः ॥

पापात् निन्दया पापान्निवृत्त इत्यर्थः । पराजितो दुःखात् दुःखं सोढुमशक्त्या निवृत्त इत्यर्थः । अप्रमत्तो विधेः शास्त्रविहितकर्मणोऽनिवृत्तो इत्यर्थः । सत आत्तविद्यः आङ्पूर्वदाञ् यद्वृत्ते वर्तते । ततः कर्मणि क्त' ग्यच्स्तविति तकारादेशः आत्ता गृहीता विद्या येन स आत्तविद्य सतः पण्डितात् गृहीतविद्य इत्यर्थः । स मुनेर्जातं मुनेर्विश्वश्रवसो जातो भूत इत्यर्थः । भ्रातुस्तातो निजै आत्मीयै, भ्रातु' रावणात् बधोद्यतात् तातो रक्षित इत्यर्थः । भवात् विरतः भवात् ससारव्यापारात् विरतो निवृत्त इत्यर्थः । अन्तर्हिती दुष्टात् रावणात् अन्तर्हिती लुक्प्रयुक्त इत्यर्थः । अन्तर्हितं अन्तरशब्दं पूर्वं दुष्ठाच्चलि अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । शीकात् रामेण वारितं त्वामहं लङ्काराजं करिष्यामीत्यादि प्रियवचनमुक्त्वा श्रीकान्निवारित इत्यर्थः । कुतो भवान् अयोध्याया इत्यादि प्रश्नाख्यानयोरागत इत्यस्याध्याहारिणैव अपाद्यसिद्धौ पञ्चमौ ॥ २९९ ॥

श्रीरा-टी—अपाद्यो विशेषः भीर्भयम् । जुगुप्सा गर्हया चित्तनिवृत्तिः । परानयः सोढुमशक्तः प्रसादोऽनवधानता । आदानं नियमतो वाक्यग्रहणं भूयस्ति प्रादुर्भावश्च । त्वारणं रक्षा । विरामोऽश्रद्धया चित्तनिवृत्तिः । अन्तर्हि-रन्तर्ज्ञानम् । वारणं प्रवृत्तिविघातः । यत एते इति । अपाद्याद्यवधिलेन यदिवच्यते तज्ज्ञं सज्ज्ञं स्यात् । तत्त्वविषयम् । निदिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा अपिचित्तं क्रियुञ्चेति त्रिधापादानमुच्यते । श्रुतसाध्यक्रियं यत् स्यान्निदिष्टविषयन्तु तत् । उच्च-साध्यक्रियं यत् स्यादुपात्तविषयन्तु तत् । अपेक्षितक्रियं तत् स्याद्यत् क्रियाशून्यमेव हि । क्रमेणोदाहरणानि । वृत्तात् पणं पतति घनाद्विद्योततं विद्युन्मेघान्निःसृत्य विद्योतत इत्यर्थः । श्रीश्रेष्ठो मायुरा आद्यतरा इत्यत्र नियमेन उत्कर्षक्रिया गम्यते । नियमश्चावश्यकता । ये तावदाद्यतरा भवन्ति ते दुर्गतेभ्य उत्कृष्टसुखभाजो भवन्ति इत्यर्थः । एव मायुरेभ्य श्रीश्रेष्ठो दीनतरा इत्यत्र नियमेनापकर्षक्रिया गम्यते इति । अपसरतो मेघादपसरति मेघ इत्यादौ एकस्यावधिलेन विवच्यते । यदा तु विवच्यते तदा मेघावपसरत इति एव त्रयस्य पर्यं पततौति सम्बन्धमात्रस्य विवचितत्वात् । तत्र भीमार्थयोर्भी भङ्गहेतुः । भयादीनामवधिलेन यदिवच्यते तज्ज्ञं सज्ज्ञम् । तत्र भीमार्थयोः भयहेतु पराजयितुं सोढुमशक्तम् । आदानं नियमतो वाक्यग्रहणस्य च आख्याता । उत्प-त्तिकर्तुर्गत् कारणं प्रादुर्भावकर्तुर्गदाद्योपलम्भनस्थानम् । अन्तर्ज्ञानकर्ता यस्यादर्शन-

आत्तविद्यो, सुनेर्जातो, भ्रातुस्त्रातो निजै, भवात् ।

विरतो, ऽन्तर्हितो दुष्टात्, शोकात् रामेण वारितः ॥

मिच्छति । जुगुप्सा विरामप्रसादवारणार्थानां यन्निमित्तं तस्यैवावधिलविवक्षायां जसन्नेत्यर्थः । विभीषण इत्यादि । विभीषणं पदादभ्यष्ट लङ्गायां रामस्य निकटं गत इति यावत् । स कौटुभ्यः सातु, रावणादभीतः तस्य भ्रातृवः भय-
हेतुः कुञ्चिकायैव भाययति इत्यादौ तु अवधिलाभावात् जलम् । पापात् जुगु-
प्सितः पापं निन्दनं ततो निवृत्तं । जुगुप्सायां, पापमेव निमित्तम् । दुःखात्
पराजितं दुःखं सौदृ न क्षमः, पराजयः, सौदृमशक्तमेव दुःखम् । अन्यत्र रिपून्
पराजयते अभिभवतीत्यर्थः । अवित्रे, प्रसक्तं अशास्त्रविहितात् कर्मणः प्रसक्तं,
प्रसादस्याशास्त्रविहितकर्मैव निमित्तम् । यद्वा विधेः अप्रसक्तं इति अशब्दो
निषेधकः । आदौ जलं पश्यान्निषेधाकारिणं सह सम्बन्धः, शमास्त्रिगच्छतीति
वत् । एव घनात् प्रसादयति इत्यादि । सत आत्तविद्यः, पण्डितान्नियमतो
गृहीतवाक्यं, गुरोरव्ययनस्य नियमपूर्वकत्वात् नियमतो वाक्यस्य सत आख्या-
तत्वं एवमुपाध्यायात् शृणोति पठतीत्यादि अनियमं तु नटस्य शृणोति । सुने-
र्विश्वश्रवसी जातः उत्पन्नः, विभीषणस्य सुनिर्निमित्तकारणम् । जायमानस्य प्रकृतेः
कारणं तद्विविधं समवायिनिमित्तञ्च तत्र यत् समवेतं काव्यं सुत्याद्यते तत् सम-
वायि यथा सृष्टिखण्डादौ जायते वीजादङ्गुरी जायते इत्यादि एतद्भिन्नं निमित्तं
यथा चक्रादघटी जायते पुत्तात् प्रसादो जायते इत्यादि समवायिकारणप्रत्यासन्न-
मवधृतसमवायि च कारणान्तरमित्यन्यं, यथा तन्तुद्वयसयगात् पटी जायते इति
शृङ्गात् शरी जायते गीमयाहृषिकी जायते इत्यत्र शृङ्गादि समवायिकारणं
शृङ्गादि समवायिशरादेरवश्यकसिद्धत्वात् । भ्रातृरावणात्रिजैरात्मीयैस्त्रातः ।
रावणो विभीषणस्य भयहेतुरेव एव काकात्तिला स्त्रायते इत्यत्र त्वप्राणिनि भयमुप-
चरणीयं भयस्य प्राणिषर्मत्वात् । भवादिरतः ससारमश्रद्धघनिवृत्तः, विरामस्य
भवो निमित्तं दुष्टादन्तर्हितः, आत्मनो रावणादर्शनमित्तवान् । रामेण शोका-
द्धारितः शोके प्रवर्तमानो निरुद्धः, रावणस्य निमित्तं शोकः । एव यवेभ्यो गा-
रुक्षति कृपादम्बं वारयति सत्यात् खलति आचाराखलति विप्राहस्त्रं गृह्णाति
इत्यादौ गौष्पागौष्पापायावधिलेन विवक्षितत्वात् जलं एव सति व्याघ्रो मां पश्येत् ।
तदा ध्रुवं सृष्टुरिति मनसा तं प्राप्य ततो निवर्त्तत इत्यादौ क्रमेणैव गौष्पापाय-
त्वात् सिद्धेत्यादि शङ्क्यं प्रपञ्चायमित्यन्ये । व्याघ्रादिमेति दस्युर्भ्यां रक्षितः स्वायं
इत्यादौ निवृत्त्यर्थस्याविवक्षितत्वे प्रवेशाप्राते शङ्क्यमिति परे ॥ २०६ ॥

३०० । अन्यारभ्यार्थारात् वह्निर्विनर्त्तेप्रति-
पर्यपाड् दिक्शब्दैर्हेतु यवर्थे च ।

अन्य—शब्दैः ३॥, हेतुयवर्थे ७, च ११ ।

एभिर्योगे हेतौ यवन्तस्यार्थे च पी स्यात् ।

आड् व्याप्तिसौम्योस्यागेऽन्यौ प्रतिदाननिधौ प्रति ॥

अन्यस्य आरभ्यस्य अन्यारभ्यौ तौ अथौ यथौस्तौ अन्यारभ्यार्थौ । अन्यार्थं आरभ्यार्थस्येत्यर्थः । दिशि वर्त्तमानाः शब्दा दिक्शब्दा । दिशः प्राधान्यात् वर्त्तमानेपार्थस्य दिग्देशकालवाचकानां दिक्शब्देन निर्देशः । अतएव तद्धितेऽपि दिक् शब्दो दिक्देशकालौस्तदिति स्वयं वक्ष्यति । दिक्शब्दाश्च पूर्वापरादयः प्रागुदक् प्रत्यगादयश्च । किञ्चात्र दिग्देशकालानां चयाणामेव ये वाचकास्तेषामेव ग्रहणम् । तेन कालमात्रवाचकस्य मासादिर्न प्रसङ्गः । अन्यारभ्यार्थौ च आराच्च वह्निय विनाच ऋतेच प्रतिश्व परिश्व अपश्व आड् च दिक्शब्दाश्च ते अन्यारभ्यार्थारावह्निर्विनर्त्ते प्रतिपर्यपाड् दिक् शब्दास्तः । यवितिक्ताच् स्थाने यवादिशः तस्य केवलस्यासम्भवात्तदन्तस्य ग्रहणं तस्यार्थो यवर्थः । हेतुश्च यवर्थश्चेति हेतुयवर्थं तस्मिन् । अन्यार्थेऽरारभ्यार्थेऽराराद्यैरटभिर्दिग्वाचकशब्दैश्च योगे हेतौ प्रयुज्यमानास्त्रिज्जादयवन्तस्यार्थे गम्यमाने च पञ्चमी स्यादित्यर्थः । प्रतिपर्यपा चतुर्णामर्थविशेषेष्वेव ग्रहणं मित्याह आड् व्याप्तिरित्यादि । अत्र आड् व्याप्तिसौम्योऽर्थयोर्वर्त्तते । व्याप्तिरभि-विधिः । सौमा अवधिः । प्रति, प्रतिदाननिधौ वर्त्तते दानञ्च निधिश्चेति समानहारदाननिधिः सूत्रत्वात् पुस्त्वप्रतिदाननिधिः, प्रतिदाननिधिः तस्मिन् प्रतिदाने प्रतिनिधौ चेत्यर्थः । प्रतिदानं विनिमय प्रतिनिधिस्तुल्यः । अन्यौ आड् प्रत्योर्मध्यवर्त्तनौ पर्यपौ त्यागे वर्जने वर्त्तते । नेतरी विष्णुरीशानात् शिवात् इतरी भिन्नी न । एव भिन्न अन्य इत्यादि । भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते । भवात् जन्मान प्रभृति स विष्णु-रर्च्यते । प्रातः कालं समारभ्य जपेन्मध्यदिनावधि इत्यादिकन्तु उपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्गौरवसौति न्यायात् कर्मणि द्वितीया । सोऽस्मदारात् अस्माकनिकट इत्यर्थं वह्नित्वत् तव वह्नित्वित्यर्थः । वृषात् विना श न, वृषात् पुण्यादित्यर्थः । वृषाद्वृतेऽर्थोऽनार्थोऽधन प्रयोजनं वा विना ऋते इति ह्यस्या योगे धिक् समयत्यादिना द्वितीया च विनाशब्देन योगे सह वारणेत्यादिना तृतीया च सामान्यविशेषाभावादभवतीति बोध्यम् । भक्ते, प्रत्यस्ततः शस्त्री शिवस्य भक्ते

नेतरो विष्णुरीशानात् भवात् प्रभृति सोऽर्च्यते ।

सोऽस्मदारात् वह्निस्त्वत्, शं विना नार्थो वृषादृतं ॥

भक्तेः प्रत्यमृत शम्भोः, प्रद्युम्नः, केशवात् प्रति ।

पथ्यनन्तात् त्रयस्तापाः, आमृत्यो सेव्यता हरिः ॥

प्रतिदानं सुक्तिं यः शम्भौ भक्तिं करोति शम्भुस्तस्मै सुक्तिं ददातीत्यर्थः । प्रद्युम्नः, केशवात् प्रति प्रद्युम्नं कामदेवं केशवस्य तुल्यं इत्यर्थः । पथ्यनन्तात् त्रयस्तापाः । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकासृजकास्त्रयस्तापा अनन्तेन वर्जिता इत्यर्थः । अनन्तस्य त्यागं जीवानां त्रयस्तापा भवन्तीत्यर्थः । एव अपानन्तात् त्रयस्तापा इत्यपि बीजम् । आमृत्योः सेव्यता हरिः मृत्युपर्यन्तं सेव्यतामित्यर्थः । ब्रह्मा-
न्त्यासकलात् । ब्रह्म इक्ष्वरं सकलं व्याप्यालीत्यर्थः । पूर्वः कृष्णाद्रामः पूर्व-
पूर्वकालीन इत्यर्थः । कृष्णादवरो गदः, अवरो, पश्चिमकालीन इत्यर्थः । एव
दिशिग्रामात् पूर्वस्यां प्राच्यां गङ्गादेशं गृह्णात् पूर्वं प्रागश्वत्थं कालं माघात् पूर्व-
प्राक् पौषः । एवमन्यदूहम् । आनन्दादित्यादि । ईशं शिवं आनन्दाद्धृतीं,
शैलात् शैलमारुह्य आसनात् आसने उपविश्य अलकां कुवेरपुरीसीक्षते पश्य-
तीत्यर्थः । आरुह्येति यवन्तस्यार्थं शैलादिति कर्मणि पञ्चमी । उपविश्येति
यवन्तस्यार्थं आसनादित्यधिकरणे पञ्चमी । कामाधिकरणाभ्यामन्यत्र यवर्थे पञ्चमी
न स्यादिति प्राञ्चः । अतएव तन्मतस्वीकारार्थं तथैरिवोदाहृतम् । अन्यत्र
बलिनानयति बलमाकृष्य नयतीत्यर्थः, इत्यादी न स्यात् ॥ ३०० ॥

श्रीरा-टी—अन्यश्च आरभ्यश्च तावर्थो येषां ते दिशि दिष्टा, दिक् शब्दाः ।
अन्यारभ्यार्थाश्च आराभ्यं वह्निश्च विना च ऋते च प्रतिश्च परिश्च अपश्च आङ्च
दिक्शब्दाश्च ते तैः । यपोऽर्थो यवर्थः, हितुश्च यवर्थश्च तन्मिन् । येन विधि-
स्तदन्तस्तेति न्यायादाह यवन्तस्तेति । आडादीनां नानार्थत्वादर्थविशेष एवाव
ग्रहणं इत्याह । आङ् व्याप्तिः इत्यादि । प्रतिदाननिधावित्यागमशासनस्यानित्य-
त्वात् न तुणः । प्रतिदाने परिवर्त्तने प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे प्रतिरत्नं गृह्यते इत्यर्थः ।
नेतर इत्यादि ईशानाद्विष्णुर्नेतरः शिवाभिन्नः, एवं सुरादन्येऽसुरवर्गा इत्यादि
परं तु नीचार्थेतरं शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति भवात् प्रभृति जन्मन आरभ्य स शिवो-
ऽर्च्यते अर्थादस्माभिः स्वात्मात् प्रभृत्येव स पञ्चवान्तीति कुमारसम्भवे । परितु आर-
भ्यार्थं शब्दं पृथक् गृह्णन्तीति आङ् पूर्वकलात् । स शिवोऽस्मदारात् अस्माकं
समीपवर्त्ती स लवङ्गिस्त्वत् दूरवर्त्ती क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तमर्थस्य निवेष्टात् कारस्य

ब्रह्माख्यासकलात्, पूर्वः कृष्णाद्रामोऽवरो गदः ।

आनन्दादीश्वर शैलादासनादीक्षते ऽलकाम् ॥

शैलमारुह्य आसने उपविश्येत्यर्थः ।

करभावंहि । वह्निरम्भीजवनस्य वानरा इत्यादौ षी । वृषाद्धर्माद्विना श न वृषाद्वेनाथी भवतोत्यर्थः । शम्भीर्भक्ते सेवाया, प्रत्यक्षत परिवर्त्तो मोक्षः । केशवात् प्रति प्रद्युम्न, कृष्णस्य प्रधान, सङ्गश्च, अनन्तात् परि विष्णोर्लयागात् तथः कायिकवाचिकमानसालापा भवन्तीत्यर्थः । एवमप्यनन्तादिति बोध्यम् । आसृत्वीर्मन्युपर्यन्त हरि, सेव्यता विष्णुराराध्यता अस्मादस्माभिः । आसकलात् सर्व चराचर जगदभिव्याप्य ब्रह्माऽस्ति । अत्र दिक् शब्देति कारणाद्विश्लेष-
कालार्थं पूवादीना आ आह्नित्यान्तानाञ्च ग्रहणम् । अत्र आह पूर्व' कृष्णाद्राम इति कृष्णात् पूर्वकानि जातो बलराम इत्यर्थः, कृष्णादवर उत्तरकानि जादोगद इत्यर्थः । एव इय अस्या, पूर्वादिक् अयमस्मात् पूर्वोद्दिश, माघात् पूर्वः पौषः दक्षिणाहि वनान्नदी उत्तराहि वसन् राम, समुद्राद्रक्षसा पुर इति भङ्गि' । उत्तरा जाङ्गवौ काश्या इत्यादि । प्राक् यामात् प्रत्यङ् नगरादित्यादि गम्यमान दिक् शब्देरपि । ल सि औजसित्यादि ज्ञापकात् आनन्दादित्यादि यस्यापि तु यवर्थ इति यद्यपि सामान्येनीकत तथापि विशेषतो ज्ञेयम् । भवतीति व्याख्यानतो विश्लेषणार्थप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम् । तथा हि अये ऋणे जेतौ पौ नित्य गुणे जेतौ अस्मिन्ना पौ वा स्यात् । शतान् बन्ध, शतस्य ऋणस्य बन्धनहेतुत्वम् । तत्रा प्राप्ताया वचन यत्ते शतेन वन्दित । ज्ञान्तवन्धे शतस्य प्रयोजकघल जाडाहङ्ग जाच्येन बन्धः परिख्यात्येन मुक्तम् । परिख्यात्यान्मुक्तः, परिख्यात्यं तत्त्वज्ञान इह गुणशब्देन द्रव्यान्तित्वगुणस्येव न ग्रहण किन्तु सम्बन्धिरूपस्य परार्थरूपापन्नस्येति तेन वङ्गिरत धूमादित्यादि । स्त्रियाणु विभ्ययासुक्त, स्त्रीशब्दे-
नावीवृषा ग्रहणात् घटोनास्ति इहानुपलब्धेरित्यत्र न निषेध । एव अप्रयुक्तस्य यवन्तडे च पौ स्यात् । यथा ईश्वर शिव' आनन्दाहेतो शैलादासनादल काभ्या पुरी ईक्ष्यते पश्यतीत्यर्थः । शैलादिति डे आसनादिति डे इत्याह शैलमारुह्य इत्यादि । ढडादन्यत्र बलिनानयति बलेनाकृष्य इत्यर्थः । अत्राहुः । प्रप्नोत्तरयी । अनयी, पौ स्यात् । कृतस्त्व वनात् । यत्र तु आगच्छामीत्यादि क्रिया अव्याज्जियते दाननिधि, तत्र पूर्वैषैव पौ स्यात् । यत्र तु नाव्याज्जियते तत्रैवास्य विषय इत्यन्ये । वस्तुतस्तु उपात्तविषयत्वात् पूर्वैषैव निःसृत्यव्याहारात् ॥ २०० ॥

३०१ । वारादर्थः ।

वा । १।, आरादर्थे ॥३॥ ।

दूरान्तिकार्थः पी स्यात् वा ।

रामाद्दूरस्य यो दूर पापाद्दूरस्य मोऽन्तिकम् ।

आरादित्यवयवस्य अर्थ इव अर्थो येषां ते आरादर्थो, तेः । आराद्दूरसमीपयो रित्यमरः । इत्यत आह । दूरान्तिकाद्येति । रामादित्यादि । यी रामाद्दूर स पापादन्तिकम् । यो जन रामस्य दूरे तिष्ठति स पापस्य अन्तिके तिष्ठतीत्यर्थः । अत दूरम् अन्तिकञ्च इत्युभयधर्मवाचितया सप्तम्यर्थे द्वितीयैक- वचनान्तम् । पक्षे यो रदस्य दूर स दुःखस्य अन्तिकमिति सम्बन्धे षष्ठी । वा शब्दोऽत्र व्यवस्थावाची तेनैव विवर्णामि । धम्मवाचि दूरान्तिकायात् सप्तम्यर्थे द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमीनामैकवचनानि स्युः । ग्रामाद्दूर- वसति दूरेण वसति दूराद्वसति दूरे वसति । धम्मवाचिनः किं ग्रामाद्दूरी वृत्त दूरी वृत्तौ दूरा वृत्ता । एवमन्तिकादप्युदाहरणीयम् । एव धम्मवाचिसौकात्यकतिपय कृच्छात् करणात् तृतीया पञ्चम्यौ । स्त्रीकेन मुक्ति अल्पेन नष्ट, अल्पाद्रष्ट कतिपर्यन्त गतः कतिपयाद्गत कृच्छ्रेण लब्ध कृच्छ्राद्भ्यः । धम्मवाचिनः किं स्त्रीकेन मधुना मत्तः । एव पृथङ् नानाभ्या ततोऽपि पञ्चम्यौ । घटेन घटात् पृथक् पटः, गवा गो नाना मद्भिषः । न चैतद्योरन्वयार्थत्वेनैव अन्यारभ्यार्थेत्यादिना पञ्चमी स्यादिति वाच्यं सह वारणेत्यादिना विशेषविधानात् बाधितत्वेन पञ्चमी प्रसङ्गाभावात् । एवञ्च आ आहि वहिरघोहि पञ्चमी षष्ठी । ग्रामाद्वचिणा ग्रामस्य दक्षिणावृत्तः, ग्रामात् दक्षिणाहि ग्रामस्य दक्षिणाहि वनम् । एवम् उत्तरा उत्तराहि । उत्तराहि वसन् रामः समुद्राद्वत्स पुरमिति भट्टः । गृहाद्वहिः, गृहस्य वहिः करस्य करभी वहिरित्यमरः । वहिरङ्गो यवनस्य वायसा इत्यादि । एव पादादधः, पादस्याधः, कफोणिः, कूर्परादधः ॥३०१॥

‘ श्रीराटी—वारादर्थो येषां ते तैः । आराद्दूरसमीपयोरित्यत आह दूरान्ति- कार्थेति । सौकात्यकतिपय कृच्छात् बाधसत्त्वे । ग्राम्य एभ्यः, पी वा स्यात् तु सत् । सौकान्त्युक्तः स्त्रीकेन मुक्तः । एवम् अल्पादल्प इत्यादि सत्त्ववाचिनस्तु स्त्रीकेन मधुना मत्तः, घात् फि स्त्रीकम् ॥ २०१ ॥

३०२ । समार्थेनार्थस्तस्माद्वितमुखैर्निर्द्धारै सम्बन्धे ढे च षी ।

समार्थ—सुखे ३॥, निर्द्धारि ७, सम्बन्धे ७, ढे ७, च ११, षी ११ ।

एभिर्योगि एषु च षी स्यात् ।

समाऽर्थी यथा ते समार्थाः । समानसमतुल्यसदृशादयः समायाश्च एनश्च
आश्च ऋश्च अस्च तस्च तात्च हितश्च सुखश्च तानि समार्थेनार्थस्तस्माद्वित
सुखानि तै । एन आ-रि अस् तस् तात् षडे ते तद्धिता । तेषाञ्च केवलाना-
मसम्भवात् तदन्ताना ग्रहणम् । ततश्च वैनीऽपौत्यत्र पूर्वेष्वेत्यादि । दक्षिणी-
त्तरादाह्वीति आदक्षिण उत्तराह्वीति । कुत, रि इति कुत, इत्यादिना निपा
तितोऽपि उपरि । अतएव अस् इत्यस्पुर अधः अव । तस्क्तेरिति तस्पूर्वतः इत्यादि
दिक्शब्दादिति । तत्पूरमादिति निपातनात् पश्चादुपरिष्ठादिति च । वाधराज्ञात्ता
इत्यादेशान्तेन योगेऽपि षष्ठी विधाय । ग्रामस्य उत्तराह्वसति । एव दक्षिणात्
अधरात् । जातिगुणक्रियाणां सुत्कर्षणापकर्षेण वा सजातीयत्वात् पृथक् करण
निर्द्धारः । यथा मनुष्याणां ब्राह्मण, श्रेष्ठ मनुष्याणां चण्डालो ह्येनः गवा कृणा
बहुक्षीरा अध्वगाना धावन्त, शीघ्रतमाः । सम्बन्धस्तु अवयवावयविजन्यजनक
सम्बन्धादिरनेकविधः । यथा विष्णोः पद राज्ञी धनमित्यादि । समार्थैरेनादि
षट् तद्धितान्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे निर्द्धारणे सम्बन्धे कर्मणि च षष्ठी स्यात्
इत्यर्थः । य. सर्वस्येत्यादि । तस्य पदयोर्भज इत्यन्वयः, स का इत्याह । य. सर्वस्य
सम. तुल्य । य. सर्वस्य दक्षिणेन स्थितः । स्थित इति वर्त्तमाने क्तः । अदूरदक्षिणे
तिष्ठतीत्यर्थः । य. सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्या दिशि अदूरं स्थितः । य. सर्वस्य
उपरि स्थितः, य. सर्वस्य अधः स्थितः । य. सर्वस्य पूर्वतः स्थितः । यः सर्वस्य
पश्चाच्च स्थितः । अखिल यस्य हित अखिल यस्य सुख एतानि स्पष्टानि स
देवाना वर्त्य, श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम् । निर्द्धारणे बहुवचनमेवेति सम्प्रदायः । यत्तु
श्रेष्ठं कृपालुष्वकार्दिरित्येकवचनं तदकार्दं समूहवाचित्वात् । तस्य पदे इति
अवयवावयविसम्बन्धः । पदयोर्भजे इति कर्मणि षष्ठी । केचित्तु सम. समोऽर्थः ।
अथ प्रयोजनाय इति मत्वा उदाहरणेऽपि य. सर्वस्य समोऽर्थश्च इति वदन्ति ।
सामान्यतः कर्मणि विहितार्थापि षष्ठी धातुविशेषाणामिति बोध्यम् । अन्यथा
सदधातूनां कर्मणि षष्ठ्या, कर्त्तव्यत्वे एकदैव कर्मणि द्वितीया-

यः सर्वस्य समो यश्च दक्षिणेनोत्तरा स्थितः ।

उपर्यधः पूर्वतश्च पश्चात्, यस्याखिलं हितम् ।

सुखञ्च, तस्य देवानां वर्य्यस्य, पदयोर्भजे ॥

षष्ठोर्विधानस्योचितत्वात् । तथापि तं सुक्तये भज इत्यत्र द्वितीयादर्शनाच्च, पदयोर्भजे इत्यत्र षष्ठी दर्शनया च धातुविशेषाणां कर्मण्यपि विभाषयैव षष्ठी स्यादिति न चित्तं तदेवात्र विवक्ष्यमानं स्मृत्यर्थद्वेषा कर्मणि षष्ठी वा । मातु स्मरति मातर स्मरति वा पुत्रः । एव व्येतुचित्तने व्यायति अधीनलक्ष्मृत्याम् अत्येतीत्यादि । भक्तस्य दृष्ट्यने भक्त दृश्यते भक्तं दृश्यते महेशः । मधुनी मधु इष्टे साधु यथेष्ट विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । ईशलङ्किते इत्यस्य ईश्वरी भाववाचित्वेनाकर्मकत्वेऽपि धातुनामनेकार्थत्वेन यथेष्ट-विनियोगार्थत्वात् सकर्मकत्वम् । कर्मणि प्रत्यये तु पुत्रेण माता स्मर्यते महेशेन भक्तो दृश्यते साधुना मधु ईश्वरते इत्यादावुक्तार्थत्वे प्रथमैव । जौमरात् एषा कर्मणि विद्यमानेऽपि भावे प्रत्यये कर्मणि नित्य षष्ठी विधाय मातु स्मर्यते पुत्रेण मातु स्मृत भक्तस्य दृश्यते शिवेन भक्तयोर्द्वयित भक्तानामीष्यते इत्युदाहरन्ति । रोगार्थ-स्याज्वर स्वाधे कर्त्तरि ज्वरिविवर्जितस्य रोगार्थधातो कर्मणि षष्ठी स्याद्वा तद्वात्यर्थं कर्त्तरि सति चौरस्य चौर रजति रोगम् एव अमकरोगे आमयति । स्वार्थे कर्त्तरि किं नदीकूल रजति । अज्वरे किं चौर ज्वरयति ज्वरः । चौर सन्तापयति सन्ताप इत्यपि जौमरा । तच्चान्द्रायसम्मतम् । करोते, प्रतियत्रे । सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्र । तत्किमर्थं करोतेः कर्मणि षष्ठी स्याद्वा । पटस्थोपस्फुरते पटमुपस्फुरते । उपस्फुरते सचनावक्षेपण इत्यादिनात्मनेपदे सम्भरे, सुम् उपालिति सुम् । आग्निशि नार्थः । इष्टार्थप्रापयेच्छा आशी । अपुत्रक पुत्रस्य पुत्र वा नायते पुत्री न भ्रादित्या-श्रसते इत्यर्थः । आग्निशि किं वृषं भूमि नायते विप्रः याचते इत्यर्थः । हनजस-नटक्रथपिषा हिंसायाम् । हनलौ गतौ वधे जसक वनेऽनादरे नटकभङ्गे क्रथसकि-वधे धौपिष् लृचूर्णेन इति पञ्चानां कर्मणि षष्ठी स्याद्वा हिंसाया चौरस्य चौर निप्रहन्ति निहन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्ति चौरस्य चौरम् उज्जासयति चौरस्य चौरम् उन्नाटयति । चौरस्य चौर क्रथयति चौरस्य चौर पिनष्टि । द्विष, शत्रुत्वस्य । चौरस्य चौर द्विषन् । शत्रुत्वस्य इति किं चौर द्वेष्टि ; व्यवहृजपणि दिव्यतीना व्यवहारे । व्यवहारीऽव द्यूत क्रयविक्रयौ च । एषा कर्मणि षष्ठी स्याद्वा द्यूते क्रये विक्रये च । शतस्य शतं वा व्यवहरति शतस्य शतं वा पणायति शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति व्यवहारे किं हिरण्यानि व्यवहरति गणयतीत्यर्थः । गरु पणायते कौतीत्यर्थः ।

शत्रु प्रति दीव्यति जिगीषतीत्यर्थं अनुपसर्गस्य दीव्यतेर्व्यवहारार्थं कभणि षष्ठी नित्यमिति जौसर। शतस्य दीव्यति एव शिष्टप्रयोगानुसारात् अन्यत्रापि यथा मासानामश्रीयादिति भाष्यम् । न चोपलेभे वणिजा पण्या इति भङ्गि । सा लक्ष्मी रूपकुरुते यथा परेषामिति किराते । नारायणस्यानुकरोति । गुरु विप्र तपस्वि दुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वसेषजैः शुवस्वीपकरोति यः । किं कुर्म कस्य वा ब्रूमी वास्वीह भूतले इत्यादि दर्शनात् गत्युक्ता सामान्येनोक्तम् ॥ ३०२ ॥ ॐ

श्रीराट्टी—समीऽर्थो येषां ते स्नाय आश्च तौ स्तौ ताभ्यां तौ स्नातौ पश्चात् समार्थाश्च एनश्च आश्च रिश्च अस्च तस्च स्नातौ च हितञ्च सुखञ्च तानि तैः । जातिगुणक्रियाभिः सजातीयव्यवच्छेदो हि निर्द्धारः, विशिष्टधीहेतुः सम्बन्धः, स चानेकप्रकारः स्वस्वामित्वजनकत्वावयवविलप्रतिधोग्यनुयोंगिताधाराधेयत्वादि । एभिर्योगे इति समर्थे एनादित्यन्तैर्हितसुखाभ्याञ्च योगे जात्यादिभिर्गन्धात् सजातीयाद्वावच्छेदस्तस्मात् सम्बन्धस्थोभयानिष्ठत्वेऽपि सम्बन्धस्य निरूपकत्वात् स्वाभ्यादेः । यदुक्तं भेदभेदकयोः स्निष्ट सम्बन्धोऽन्वोऽन्यमिष्यते । द्विष्टौ यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्यात्तिष्ठुः भेदकात् । महाकविप्रयोगदर्शनेन धुविशेषाणां यतः ढलेन विवक्षितं तस्मात् धीः स्यात् इत्यर्थः । यं सर्वस्येति यः सर्वस्य शिवस्य समन्तुल्यः पूर्वेण वीच्ये सर्वस्य दक्षिणेन दक्षिणस्या दिशि स्थितः द्वौ च पूर्वेण । यः सर्वस्य उत्तरा उत्तरस्या दिशि स्थितः पूर्वेण धौ च परे तु धौ नाहुः । यः सर्वस्य जगतः उपरि यः सर्वस्य जगतीऽधः यः सर्वस्य जगतः पूर्वतः पूर्वकालवर्ती यः सर्वस्य जगतः पश्चात् उत्तरकालवर्ती पश्चादित्याद्येन निपातितम् एव पुरस्तात् ग्रामस्य उपरिष्ठात् वृक्षस्य उत्तरादग्रामस्य इत्यादि एतेषां ग्रहणं दिक्-शब्दयोगे प्राप्तपौत्राधनार्थम् । कफीणि कूर्परादध इति उत्कर्गत्वात् धौ । यस्य देवस्याखिलं चराचरं हितं भित् यस्याखिलं जगत्सुखं प्रीतिजनकं तस्य देवस्य पदधीरहं भजे चरणौ सेवयामि । तस्यैववयवविलसम्बन्धे धौ । एव चैवस्य धनं मैत्रस्य पुत्रं कायस्य पूर्वं जलस्य घटं घटस्याभावः इत्यादि । आदिना राज्ञो शिरः इत्यतः तु अमेदसम्बन्धे धीति । तस्य कौटुम्बस्य देवानां वर्थस्य केनापि गुणेन देवेभ्यः प्रकृष्टस्य । देवानामिति निर्द्धारणे पदयोरिति ढे । एवं मासानामश्रीयादिति भाष्यम् । न च स्निह्यति कस्यचिदिति भङ्गि । सा लक्ष्मीरूपकुरुते यथा परेषामिति भगवति । नारायणस्यानुकरोति इत्यादि शिष्टप्रयोगः । एषु सम्बन्धमाविवक्षायां धीति परे । नतु ढविवक्षया यद्यपि ढ इति सामान्येनोक्तं तथाप्यविधानाद्दिशेषतोऽर्थम् । स्मृत्यर्थददेशा वा ।

३०३ । ज्ञोऽज्ञाने धे ।

जः ६।, अज्ञाने ७।, ने ७। ।

शम्भोर्मुकुन्दे जानीते भक्त्या जानाति शङ्करम् ।

विष्णोरध्वेति शम्भो, स्वरसि भक्तस्य दयते । दुर्गाभक्तस्य ईष्टे हरिः यथेष्ट विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । पक्षे विष्णुमध्वेतौत्यादि । कृत्वा गुणोत्कर्षे । येन धर्मेण यदन्तु लीके प्रकाश्यते स तस्य गुणस्तस्मात् गुणान्तरोत्पादन मुत्कर्षस्तत्र कृत्वा टे धी वा स्यात् पटस्योपस्तु कृते पट वा । सूचनावच्छेषण सेवेत्यादिना मम् । असन्तापि ज्वरि-
रोगार्थानां स्थाय्यघले । सन्तापिज्वरिभिन्नानां रोगार्थानां टे धी वा स्यात् रोगा-
र्थस्य घले सति । रोगशौरस्य रुजति चौर वा आमयशौरस्य आमयति वा
चौरमित्यादि । असन्तापिज्वरौति किं ? रोगशौरं सन्तापयति रोगशौरं ज्वर-
यति स्थाय्य घले किं ? नदीकूलं रुजति । नाध्यादिनाथयोर्हिंसाश्रयोः । नाध्या-
देर्हिंसायां नाथस्याश्रयि गम्यमानायां टे धी वा स्यात् । चौरस्य नाटयति चौर
वा । नाध्यादिर्यथा । नाटिशक्राधिकज्जासिर्हिंषिनाञ्ज श्रवन्त एव हि ।
प्रणिनिप्रप्रणिभ्यस्तुङ्गनीऽधपिप्लुरित्यपि । नटक भञ्जि क्रयकियधे उत्पूर्वज-
सकवधे ताङ्गने च । चुरादीना एषां व्यन्तनिर्देशात् यत्र नाटिकाधि लज्जासि
इति स्वरूप तत्रैवाय विधिक्षेपे दस्युमनी नटदित्यादौ न स्यात् द्विषौ च वेरे शत
चौरस्य द्विषन्, चौर वा । अश्रवन्तस्य तु चारं हेष्टि एव चौरस्य प्रणिहन्ति
निप्रहन्ति प्रहन्ति निहन्ति चौर वा धौपिष्टु ल रुचूर्णने । चौरस्य पिनष्टि चौरं
वा । आश्रीरभिलषितप्रापयेच्छा । नाथने पुत्रस्य पुत्र वा । अनयोः किं ? पिनष्टि
धाना, वटुरन्न नाथते याचते इत्यर्थः । पण्यव्यवहारीव्यवहारे । व्यवहारोऽत्र
द्युतक्रयविक्रयौ । शतस्य पण्यते व्यवहरति च शत वा । व्यवहारे किं ? श्रुताकां
व्यवहरति गणयतीत्यर्थः । दिवशाग्रेस्तु नित्यम् । व्यवहारे सगेर्दिवधोर्दे धी वा
स्यात् । अगेस्तु नित्यम् । शतस्य प्रतिदीव्यति शतं वा अगेस्तु शतस्य दीव्यति
व्यवहारे किं ? विष्णुं दीव्यति स्मृतिरिति इत्यर्थः । स्मृत्यादीनां भावे । भावव्याप्तानां
स्मृत्यादीनां टे धी नित्यं स्यात् । मातुः कार्यते विष्णोः स्मृतं भक्तस्य दयते
हरिणा भक्तानामीक्षते शम्भुना शतस्य प्रतिदीव्यते चैत्रेण ॥ ३०२ ॥

ज्ञानादव्यभिचित्रार्थे वर्त्तमानस्य जानातेर्धे करणे षष्ठी स्यात् । शम्भोरिति ।
शम्भो तुष्टे सति मुकुन्दे प्रवृत्तिर्भवति शम्भो साधनत्वम् । जानीते इति अडा-
दित्यनेनात्मनेपदम् । अज्ञाने किं भक्त्या जानाति शङ्करमिति । शम्भुनेत्यादि ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः, प्रवृत्त्यर्थश्च
जानातिः ।

३०४ । तप्तप्रार्थानां वा ।

तप्तप्रार्थानां ६॥, वा ११ ।

तत्त्वर्थधातोः प्रयोगे धे षी स्यात् वा ।

शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः पूर्णः शान्तेन शङ्करः ॥

३०५ । ढधे कृत्यव्यक्यकृतवतुखलर्थतोच्छ-
त्रानवमुशौलार्थढन् भव्यणार्थणिनि ।

ढधे ङ, कृति ङ, अ-व्य कि उक्त कृतव, खलर्थे क्त उत् शब्द आन वसु
शौलार्थ ढन् भव्य ऋणार्थ णिनि ङ ।

शम्भुना साधनेन मुकुन्दे प्रवर्त्तते इत्यर्थः । अतएव जानाति ज्ञाधातु, प्रवृत्त्यर्थश्च
भवति धातुनामनेकार्थत्वादिति शेषः ॥ ३०३ ॥

श्रीराटी—न ज्ञानमज्ञानं तस्मिन् । शम्भोरित्यादि । मुकुन्दे विष्णौ शम्भु-
रय इति बुद्ध्या प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्तौ शम्भो साधनत्वाद्भव प्रमात्मकज्ञानस्य वर्जनात्
सर्पिर्षो जानीते स भान्वर्थेऽपि स्यात् । इत्यादौ तु अस्य ज्ञानत्वेऽपि भिन्न-
त्वात् । इदं विकल्पमिति परे । तन्मते शम्भुना मुकुन्दे जानीते इत्यपि अज्ञाने
किं ? भक्त्वा जानाति शङ्कर इत्यत्र प्रमात्मत्वान्न स्यात् ॥ ३०३ ॥

तप्तप्रार्थधातूनां करणे षष्ठी स्याद्वा । शृङ्गारस्य हरिस्तृप्तः तप्त इति अकर्मक-
त्वात् कर्त्तरि क्त पक्षे पूर्ण शान्तेन शङ्करः पूर्ण इति पूरौष ड पूर्त्तौ पूर्त्तिरिङ्
आप्यायनम् अतएव ढधिविशेषः । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त शान्तेनेति भावं
क्त शान्त्या इत्यर्थः । एवं आङ्पूर्वस्य अज्ञातेच्छप्रार्थेनाकर्मकतया कर्त्तरि क्ते
आश्रितोऽन्नस्य अन्नैर्वा लोके । सदोद्गारमुगन्वीना फलानामलमाश्रिता इति
भट्टि । नाग्निसृष्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नान्तकः सर्वभूतानां
न पुसां वामलोचना इति ॥ ३०४ ॥

श्रीराटी—ढधिरर्धो येषां ते तेषां तप्तप्रार्थधी प्रयोगे धे षी वा स्यात् ।
शृङ्गारस्येत्यादि । उदाहरणद्वयेन विकल्पो दर्शितः । एव फलानामलमाश्रिताः ।
फलैरेवाश्रितम्भवमिति भट्टिः ॥ ३०४ ॥

ढध् षञ् ढधं तस्मिन् । व्यं चकारित् प्रत्ययश्च तुम् त्वाच् चणम् इति ।

व्यादिवर्जं कृतिं प्रयुज्यमानं दे घे च घी स्यात् ।

जगतां कारकं कृष्णं कृतिर्मुररिपोरियम् ॥

खलोऽथ इव अर्धो यस्य स खलश्च । ईषद् सो पगडातोभावे कर्मणि च वाचे विज्ञितो य प्रत्यय स खलश्च । तेन खल अल इति द्वयम् । खल अलयोर्ग्रहणं नन्दादित्वादनस्य अनटादस्य प्राप्ति स्यादिति खलश्चग्रहणम् । उदिति उकारान्तप्रत्ययः । णुक इण् युक्त्वा आत् अः इत् इत्यादि । गृह इत्यनेन ऋदनुबन्धत्वात् अकारोऽत्वादन्तत्वाच्च तुल्यस्य स्यतुरः ग्रहणम् । अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तत्तन्मायात् । एव आन इत्यनेन शान कानस्यमानानां ग्रहणम् । शीलमर्थो यस्य स शीलाश्च स चासौ तुन्चेत शीलाश्च तृन् । भव्य भविष्यत्कालः । ऋण प्रतिदयतया गृहीतं भव्यञ्च ऋणञ्च भव्यर्णेत्यर्थे यस्य स भव्यणार्थः । स चासौ णिन् चेति भव्यणार्थणिन् ततो व्यञ्च किञ्च उक्तञ्च त्ववतुश्च खलश्च त्वञ्च शतृच आनश्च वसुश्च शीलार्थं तृन्च भव्यणार्थणिन् च ते व्यक्त्युक्तं त्ववतु खलश्चोक्ता क्त्वा न वसुशीलार्थं तृन् भव्यणार्थणिनः । न विद्यन्ते ते यव कृति सोऽव्यक्त्युक्तं त्ववतु खलश्चोक्ता क्त्वा न वसुशीलार्थं तृन्भव्यणार्थणिनस्तस्मिन् । जगतामित्यादि । कृष्णो जगता कारकं कृजदडुच तृणकौवे इति णक' अस्य कर्मणि जगतामिति षष्ठी । मुररिपोरिय कृति । कृष्येव इति भावे कृति अस्य कर्त्तरि मुररिपोरिति षष्ठी । अत्र अनुक्तयोः कर्त्तृकर्मणोऽस्तृतीयोऽद्वितीययोः प्राप्तावेव षष्ठी न तु उक्तयोस्तृतीयत्वेन सवापवादिकयोः प्राप्तावपीति बोध्यम् । अन्यथा जगता कारकं इत्यादौ कृष्णदिरपि षष्ठ्यापत्तिः । अव्ययादीनामुदाहरणानि सूक्ष्मादि । अधानि जिष्णुर्मुदं दधानं को जनो हरिं संस्तुवन् अर्थितं न ईयिवान् अपितु सर्व एव इत्यन्वयः । हरिः कौटुह्य एतत् जगत् सृष्टा दधिं शारकम् । पुनः कौटुह्य अचकानुन्नीतवन्तम् । पुनः कौटुह्य यतिभिः सुदर्शनं ज्ञातञ्चेत्यर्थः । उदाहरणानि यथा । हरिः एतज्जगत् सृष्टा वर्चते स्रजौडविसर्गे पूर्वकाल इति क्त्वाच् अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठ्यापत्तिरितिर्थावे एवं तादर्थ्यं च तुम् । कृष्णं द्रष्टुं याति चण् वामौच्छा कृष्णं स्मार स्मारं नमति । हरिः एतत् जगत् दधिः । दुधाम्नि धारणादौ द्विषाद्रुद्धोऽपि न इति कर्त्तरि किः अस्य कर्मणि जगदिति षष्ठी । हरिः एतत् जगत् शारकं शृगिहसने शृग्याभक्तमित्यादिना कर्त्तरि जुक् । अस्य कर्मणि जगदिति न षष्ठी । हरिरर्चकानुन्नीतवान् वैकुण्ठं प्रापितवान् इत्यर्थः । उत्पूर्वनीज

व्यादौ तु—सृष्ट्वा दधिं शारुकमेतदचकान्
उन्नीतवन्तः, यतिभिः सुदर्शनम् ।

प्रापये तत्तवतुभूते इति कर्त्तरि त्तवतु अस्य कर्मणि अर्चकानिति न षष्ठी ।
यतिभिः सुदर्शनः दृशिरौ प्रेक्षे दृशशासपुत्रत्यादिना कर्मणि अल् अस्य कर्त्तरि
यतिभिरिति न षष्ठी । एवमन्यत्रापि एव ईषद्गु सोरित्यादिना खलिकृते यतिभिः
हरिः सुदर्शन इति यतिभिः हरिर्ज्ञातः । ज्ञागबोधने तत्तवतुभूते ढ भावे इति
षतीते काले कर्मणि त्त, अस्य कर्त्तरि यतिभिरिति न षष्ठी । न च ज्ञार्चच्छाश्रं
इत्यादि वक्ष्यविधिना ज्ञानार्थादीना वर्त्तमाने त्तविधानात् कथमतीते त्त इति
वाच्य प्रौढ्यगत्यदनर्थाड्डे च इत्यतश्चकारस्यानुवृत्तौ ज्ञानार्थादेव वर्त्तमानेऽतीते
क्तः स्यात् इति व्याख्यानात् विस्तारस्तु तत्र दृश्य कोऽघानि जिष्णुर्जिज्ये च ।
णक् भुज्जेरिति कर्त्तरि णक् अस्य कर्मणीति न षष्ठी । एव जिम्भाजेति इण्
दुःखसद्विष्णुः ग्लान्नास्येति स्तु, । अन्न पक्ष्णु, क्षिपवसेति क्रुः शर क्षिप्सुः प्रति-
गृहीत आलु घन गृह्यालु, । शदसदसीतिरु, सन्धुभिन्नाशंस उः । चन्द्र
दिदृङ्मः श्वन्द आरु, विष्णु वन्दारु स्तण्णिगदीति हु वाक्यं दूषयिबु, । को हरि
सन्तुवन् णञ्जलस्तुतौ कौपवदिति शतृ अस्य कर्मणि हरिरिति न षष्ठी । एव
तौपवदिति रुतृ हारि स्तोष्यन् याति । को सुद दधान, दधान इति शानका-
नयो, रूप डुधाजलि धारणे तौपवत इति शान् भवादिरि द्विरिति टौपवदिति
कानि धुर्दिष्टाडि इति द्वि अनयो कर्मणि मुदामिति न षष्ठी । एव तौप-
वदिति स्यमाने हरि स्तोष्यमाणो याति । क, अथित न ईयवान् इणगतौ टौप-
वत् इति कसु, अस्य कर्मणि अथितमिति न षष्ठी । शदातेतः । श दाता
कल्याणदानशील, मोक्षस्य दायी मोक्षस्य ऋणस्य दाता शिवः कदा कस्मिन्
काल मम हृन्मन, आगामी आनमिष्यतीत्यन्वयः, । शिव श दाता डुदाजलि
दाने तृषकौघे इत्यनेन शौलाशेऽपि कर्त्तरि तृन् अस्य कर्मणि श इति न
षष्ठी । शिवः कदा हत् आगामी गृह्णन्दिपचादरित्यत्र कालनियमाभावात्
भविष्यत्कालेऽपि कर्त्तरि णिन् अस्य कर्मणि हत् इति न षष्ठी । शिवो मोक्ष-
सृष्टं दायो डुदाजलि दाने ऋणवदवश्यदेयत्वे गृह्णन्तीति कर्त्तरि णिन् अस्य
कर्मणि मोक्षसृष्टमिति न षष्ठी । एव कर्मणामभिनिविष्टा शय्याया अधिशयिता
ग्रामस्य अधिष्ठाता पीठस्य अध्यासिता इत्यादि । कालार्दः कर्मत्वे वर्षशतस्य
औषक इत्यादि । छा शिष्याणा वेदस्य पाठयिता शिशोरन्नस्य भोजयिता

ज्ञातं हरिं जिष्णुरघानि मंस्तुवन्

मुदं दधानोऽर्थितमीयिवान् न क ॥

इत्यादौ घस्यापि कर्मत्वे हृदयोगे षष्ठी स्यादिति बोध्यम् । द्विकर्मणानु द्वयोरेव कर्मणो षष्ठी विष्णोर्मोचस्य याचको भक्त भक्तस्य वैकुण्ठस्य नेता विष्णुः । न मरान्मु कर्त्तरि कृति द्विकर्मणां मुख्यं कर्मणि षष्ठी न तु गौणे । यथा गा दुग्धस्य दोग्धा गोपः वन गवा नेता गोप इत्याहु । केचित्तु यात्रादिन्यायोगौ कर्म-
णोरेव षष्ठी इति मत्वा विष्णोर्मोच याचको भक्त । भक्त वैकुण्ठस्य नेता विष्णु रित्युदाहरन्ति । दीव्यते करणस्य कर्मत्वे देशोऽन्वाणा टेविता । एवञ्च द्वि ट्रोणस्य क्रेता पञ्चकस्य क्रेता शिवस्य सज्जा इत्यादि बोध्यम् । नन्वत्र व्यादौ क्तप्रत्ययस्य ग्रहणं कथं रामेण लङ्गा गता रामो लङ्गा गत इत्यादौ कर्तृकर्मणो षष्ठी निषेधार्थमिति चेन्न वर्तमानाधिकरणाभ्यामन्यत्र विहितस्य प्रयोगे कामुक मङ्गदार्ष्टके इत्यनेन षष्ठ्या निषेधेन तद्विषयस्य वेद्यध्यात् । वन्तस्तु अधिकक्तस्य ग्रहणं ज्ञापयति व्यादिभिन्नस्यापि कस्यचित् कृत प्रयोगे षष्ठी न स्यात् क्वचित् व्याट्तरपि प्रयोगे षष्ठी स्यात् । तेन धारैरामोदमुत्तममिति भङ्गौ । अस्वयधे-
त्यादिना विहितस्य क्तप्रत्ययस्य प्रयोगे षष्ठी ना भूदिति । धीमत्वोद्योगे । सुक्तानां कि दुराप महात्मना इत्यत्र दुरापमिति खलन्तस्य प्रयोगे षष्ठी । तत्र सर्वगतस्य सम्प्रति क्षितिपः क्षिप्पुर्भीषुमानिर्विति । सत्यार्थवक्ता नरकस्य जिष्णुरिति । एव यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि तादृग्जातीयस्येति न्यायात् व्यादि-
वर्जनेनैव कृत प्राप्तौ कृतो यद्वयं ज्ञापयति क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वेऽपि कृदयोगे षष्ठी न स्यात् । साधु पाचकः शीघ्रं गन्ता इत्यादौ एव क्तप्रत्ययान्तात् प्रत्यया-
न्तरोत्पत्तौ षष्ठी न स्यात् । यथा व्यतीहारेण न स्त्री इति व्यवहरते, निस्वार्थे ण, वृद्धो स्त्रियाभौपि व्यवहारौ घनानि ओदन पाचक भव इत्यादि ॥ ३०५ ॥

श्रीराटो—उच्च घञ् तत्तस्मिन् । खल अर्थ इव अर्थो यस्य सः । शीलमर्थो यस्य स चासौ तृतेति सः । भव्यञ् ऋणञ् ते, ते अर्थो यस्य स चासौ शिथ्येति सः । पञ्च व्यञ् क्षिञ् छकञ् तवतुञ् खलर्थश्च कश्च उच्च शतृञ् आनञ् वसुञ् शीलाञ्च तृञ् भव्यञ्छार्थं क्षिञ्च तत् न तत् अतत् तस्मिन् । जगतामिति कृष्णो जगता चराचराणां कारक कर्ता जगतामिति द्वे षौ । इय प्रथिव्यादि चरा-
चरमर्थौ सृष्टिर्मुंररिपोः कृतिरुत्पाद्या कृषोर्द्वे क्ति । मुंररिपोरिति घे षौ पूर्व-
सूत्रादानुवर्त्य तस्य व्यवस्थावाचित्वात् धारै रामोदमुत्तम पूर्वपूर्वं भुव नत्वा

शं दाता हृत् कदागामी दायी मोक्षमृणं शिवः ।

राजकृत्वा पिताखल मित्यादौ न स्यात् । छद्देत्यादि । कः पुरुषः, हरिं ससुवन् सन् अर्थित वाञ्छित न ईधिवान् अपितु प्राप्तवानेव । हरिं कौटुशं एतज्जगत् छद्म दधि, धारयन्तम् । छद्देति क्ताचल्यश्चिलाद्यालम् । एवं घटं कर्तुं पयः पाय विप्रं प्रस्थाप्य गत इत्यादि । दधिमिति धाधो, किं द्विरालोपश्च हरि-विशेषणत्वात् ढम् । पुनः कौटुशं एतत् जगत् शास्त्रकं सङ्हरन्तम् । श्रद्धो ह्यस्याभू इत्यादिना जुक्तः । पुनः कौटुशं अर्चकान् उन्नीतवन् स्वर्गं प्रापित-वन् उत्पूर्वं नौधो क्तवतु । पुनः कौटुशं यतिभिः जितेन्द्रियैः सुदर्शनम् । अनायासेनालोकनीयं दृशधो, खलार्थे अन् । एव पापिना दुष्करो धर्मं सुकरो धर्मिकेण स इत्यादि । कौषदख्समग्राणां किमेषामस्ति दुष्कर मित्यत्र तु सम्बन्धमात्रविवक्षाया धी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । पुनः कौटुशं यतिभिर्ज्ञातं ज्ञातोऽस्तीति क्तः । एव त्वया ज्ञातो मया ज्ञात इत्यादि । पुनः कौटुशः अधानि पापानि जिष्णुः पापस्याभिभवन्शीलः । जिधोः ण्कः । एवं धनं गृह्णुः सुखमिच्छुः शास्त्रं विदुः कन्यामल करिण्यरित्यादि । तव सर्वगतस्य सम्पत्तिं क्षितिप क्षिप्पुणभौषुमानिव । सत्यस्य वक्ता नरकस्य जिष्णु-रिति तु सम्बन्धविवक्षाया धी नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वाद्वा । हरिं ससुवन् सुधोः श्रद्ध । पुनः कौटुशं सुद दधानः हर्षं धारयमाणः धाधो, शानः । आन इत्यनेन कानस्यापि ग्रहणात् चक्राणो जगती हरिरित्यादि । अर्थित न ईधि-वानिति इनधो क्तम् । शिवः कदा हृत् हृदयमागामी आगमिष्यति अर्थान्धम् । गमधोर्भविष्यत्काले णिन् । शिवः कौटुशः प्रदाता शशब्दो मोक्षार्थः तथाच वदन्ति शं बुधाः । श्रेयः श्रान्तनेशा निगद्यते इत्येकाक्षरकोषः । तथाच श्रेयोदानशील इत्यर्थः । दार्धो शीलार्थे तृन् । अतएव शिवो मोक्षमृणं दायी मुक्तिं रूपं धनं ददातु अर्थान्धम् । मोक्षस्य ऋणत्वेनोपचारात् । आवश्यके णिन्विनिषेध इति कश्चित् । यथा अश्वहारौ दायद इति । अश्वस्य हारौत्यन्तं न च तुमर्थेणके प्रायः । चतुस्रं विहितं यो णकस्मिन् प्रयुज्यमाने ढे धी न स्यात् प्रायः । सुनीनां विपिनं भक्तं भोजको याति माधवः । सुन्यन्नं भोक्तुं गच्छतीत्यर्थः । कारका निवकार्याणि सौतालाभाय सोऽन्नवैदिति भट्टौ । प्राय इति किं—वर्ष-शतस्य पूर्वकी जीवति पुत्रपौत्राणां दर्शकोऽस्तौत्यत्र न निषेधः । यस्य ढस्योक्ताऽनुक्तस्य व्यवहारस्तत्रैव धी । तेन साधु पाचक इत्यादौ धी न स्यात् ॥ ३०५ ॥

३०६ । कामुक सङ्गतिर्जन ।

कामुक सङ्गतिर्जन ३ ।

कामुकशब्द न वर्तमानड्योर्विहितत्वेन च योगे ढे घे च
पी स्यात् ।

यो लक्ष्म्याः कामुकी ज्ञातः सता तस्येदमासितम् ।

३०७ । ल्यभावक्तास्त्राणकसङ्घ घे वा ।

ल्य—सङ्घ ७, घे ७, वा १।१ ।

सन् वर्तमानकालः, उ अधिकरण सञ्च डञ्च सङ्घे ते अर्थो यस्य स सङ्घाद्यः
स चासा तश्चेति सङ्घादङ्गः, कामुकश्च सङ्घाद्यङ्गश्च तत् तन । उक्तयार्थवर्जनात्
अप्राप्तो पुनर्विधानम् । यो लक्ष्म्या कामुकः कामुङ् स्पृष्टिः श्रद्धाभः इत्यादिना
कर्त्तरि जुक्तः, अस्य कामुणि लक्ष्म्या इति षष्ठी । सता यो ज्ञातः, ज्ञात्तच्छार्थे-
त्यादिना वर्तमाने तत् । अस्य कर्त्तरि सतामिति षष्ठी तस्य श्रीकृष्णस्य इदं स्थल
आसितं जिलास उ उपवेशने ध्राव्यगत्यदनेत्यादिनाऽधिकरणं तत् अस्य कर्त्तरि
तस्येति षष्ठी । सङ्घयोः क्तः सङ्घक्त इत्यनेनैवेष्टिसङ्घौ अधिकार्यस्य शब्दस्य ग्रहण
ज्ञापयति शैलितार्द्वर्त्तमाने क्त्यन्तस्यापि कर्त्तरि षष्ठी न स्यादिति । तेन शैलि-
तोऽयमनेन रक्षितोऽयमनेन कान्तोऽयमनेन इत्यादि । कान्त इत्यस्य विभाषयति
केचित् । प्रजाना प्रजाभिः, वा कान्तो हरिश्चन्द्र । कचित् सकर्मकादप्यधिकरणं
क्तः इदमेवा भुक्तमीदनस्य पीतमगार (पीयते यस्मिन् अगारे तत् पीतमगारम्)
पयसः कृष्णस्य इत्यादौ कर्मकर्तव्यो रुभवो षष्ठी स्यादेव ॥ ३०६ ॥

श्रीरा-टी—सञ्च डञ्च ते तस्यो यस्य स स चासा तश्चेति स कामुकश्च
सङ्घार्थकश्च तत्तेन । यो लक्ष्म्या, इत्यादि । यः, श्रीकृष्णो लक्ष्म्या, कामुकः, लक्ष्मी
कामयते यः सता ज्ञातः, धीरैर्ज्ञायते । ज्ञाधो ज्ञात्तच्छार्थेत्यादिना वर्तमाने तत्;
तस्य इदमासितं तेनात्र उपविष्टम् । आसधोध्राव्यगतौत्यादिना वर्तमाने ङे
क्तः । एवमिदं मेषामुपगतं इदमेवा भुक्तं अन्नस्य इत्यादि । पूर्वेषामप्राप्ते विधिः न
शैलितार्द्विना वातु कान्तेन । शम्भुना शैलितः हरिणा रक्षितः इत्यादि । प्रजाभिः,
कान्तः, प्रजाना वा तथाच कान्तो हरिश्चन्द्र इव प्रजाना इति ॥ ३०६ ॥

ल्यस्तव्याटि भावक्तः भावक्तः । अथ शक्तश्च अणकौ स्त्रियामणकौ स्थणकौ
न विद्यते स्थणकौ यत्र सोऽस्थणकः, तेन सह वच त योऽसौ सङ्घः, अस्थणकश्चासौ

ल्ये भावार्थ-क्ते स्त्रीविहितं अ' णकञ्च हित्वा अन्यञ्च सट्
घे षी स्यात् वा ।

सटश्चेति अख्यणकसटः । ततोऽल्यञ्च भावक्तञ्च अख्यणकसटश्चेति समाहारस्त-
स्मिन् । ल्ये प्रयुज्यमाने भावार्थक्ते प्रयुज्यमाने स्त्रीविहितौ अणकौ हित्वा अन्यस्मिन्
स्त्रीविहिते सकर्मके कृति प्रयुज्यमाने च कर्त्तरि षष्ठी स्यात् वा इत्यर्थः । तद्ये-
त्यादि । हे साधो ! त्वया मम च कृष्णोऽयं अर्चक पूजं हृद्युसीरिति
कर्मणि व्यञ्ज्यस्य कर्त्तरि त्वयेति तृतीया ममेति षष्ठी हि यस्मादत्र तीर्थं त्वया
मम च स्नात शाल शोधने भावे क्त । अस्य कर्त्तरि त्वया मम च तृतीया षष्ठी ।
स क इत्याह । यस्य सृष्टेः कृति करणं कृजदङ् कृतौ क्तिस्त्वपे इति भावे क्ति,
अस्य कर्त्तरि यस्मैति षष्ठी पक्षे येन सृष्टेर्हति । कृजहत्या भावे क्ति अस्य कर्त्तरि
वन इति तृतीया उभयत्र सृष्टेरिति कर्मणि ढवे क्त्येति षष्ठी । एव कृज्येति
हानिः सुखानां दरिद्रस्य दरिद्रेण । शीघ्रजेति परिचय्या गुरो शिष्यस्य
शिष्येण । शृङ्गागुर्यः । नागय्यां रावेष्कावस्य कावेण । जिश्रियस्यिष्यीति
वर्णना विष्णोर्भक्तस्य भक्तेन । नजोऽन्याक्रोशे । अग्रयाणि स्वर्गस्य व्याधस्य
व्याधनेति । सट इति किं ? साधोर्वाङ्मि, इत्यादौ कर्त्तरि पूर्वेण नित्य षी ।
अख्यणक इति किं ? यस्य सृष्टेश्चिकीषा कर्त्तुमिच्छा चिकीषा सत्त्वाद इति
स्त्रीविहितं अ' । यस्य सृष्टेर्भेदिका इति भेदेन भेदिका इति स्त्रीविहित
णक उभयत्र यम्येति कर्त्तरि पूर्वेण नित्य षष्ठी । अ इति अनुबन्ध हित्वा
अकारमात्रावशिष्टस्त्रीप्रत्यय ग्रहणेन कु श्रश्चेति शः क्रिया जगतः कृणस्य ।
सेमक्तात्परोरिति अकारे जागरारावेष्काचस्य । तुल्येच्छा निपातने इच्छा मुक्ते-
स्तपस्विनः । भोषीचिन्तीति कथा कृणस्य भक्तानां आतीऽन्त, अद्रे इति डे
अद्वाधर्मस्य धार्मिकाणां एषु कर्त्तरि पूर्वेण नित्य षष्ठी । वाशब्दोऽत्र व्यवस्था-
वाची तेनेद विवर्णोमि । अस्त्रीविहितं कृत्स्नं योगे षष्ठी नियम्यते । एकदात्-
भयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्तरि । तव्यादीनां प्रयोगे तु इधीरेव हि नेष्यते ।
यथा वेदस्य पाठश्चावेण मन्त्रस्य जपः साधकेन ग्रामस्य गमनं पाथ्येन दोहनं
दुग्धस्य गवामासीरेण नयनं गवा वनस्य गोपेन इत्यादि । कर्मणोऽव्याहारेऽपि
कर्त्तरि न स्यात् । भोजनं मनेन । तव्यादौ तु याचितव्य, कृष्णोभक्त भक्तेन
दोहनैया गौर्दुग्धं गोपेन । नेथो भक्ती वैकुण्ठ कृष्णेन बाह्योभारीग्राम
भृत्येन । अनुशिष्य, शिष्यो धर्मं गुरुणा । यापनीयो भृत्यो ग्राम नृपेण । एषु प्रत्ययन

त्वया मम च कृष्णोऽर्थः स्नातं ह्यत्र स यस्य तु ।

सृष्टेः कर्तृत्वेतिर्येन चिकीर्षा यस्य भेदिका ॥

एकस्यैव कर्मण उक्तत्वादप्येककर्मणि द्वैककृत्येनैव षष्ठो नित्य प्राप्ति कर्त्तृणि चानेनैव विकल्पेन प्राप्तिरिति एकदा इयो प्राप्ति निषेधः । एव सकर्मकधातो कर्मविद्यमानेऽपि भावे कृतप्रत्यय स्यादिति भाष्यादीना मतम् । तेन “न लग्नमिन्दुश्च गुञ्जिरीचते न वा शशाङ्क रविणा समागत”मिति दीपिका भान्ति टिप्पणनेकदुर्गविषम प्राप्त न किञ्चित् फलमिति । मया का दिश वा न गन्तव्यमिति । सभा वा न प्रवेष्टव्य वक्तव्य वा समञ्जसमित्यादि सिद्धम् । एषु च भावप्रत्ययानामनुक्त कर्मणि पूर्वेषु नित्यप्राप्तौ कर्त्तृणि चानेन विकल्पेन प्राप्ति निषेधः ॥ ३०७ ॥

श्रीराटी—भावे क्त, भावक्त, अथ यकश्च तत् स्त्रियामणक स्थणक नस्थणक अस्थणक द्वेन सह वर्तमान सटम् अस्थणकश्च तत् सटश्चति तत् ल्यश्च भावक्तश्च अस्थणकसटश्च तत्तस्मिन् । ल्यस्थय्यादि । लयेत्यादि । त्वया स कृष्णोऽर्थः मम स कृष्णः अर्थः पूज्य इत्यर्थः । अर्चघोष्ठि ध्यष् । ददथेन विकल्पोदधिति । एव कर्त्तव्य करणीय तव त्वया वा इत्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ल्ये यव घटयो वीसम्भावना तव इयीन स्यात् । तेन कृष्टव्या याम शाखा कपिना नेतव्या ग्रामसजा नरण अनुशिष्य शिष्यो धर्ममुपाध्यायेन । का दिश गन्तव्य मया इत्यादौ न स्यात् । यव तु ढमति वीसम्भावना तत्र पर्येव तेन गेयो साणवक साङ्गामिति गायतीति गेयः घेयो वक्तव्यः । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा अत्र स्नात स्नात कृतमित्यर्थः । एव कृत्वाश्च कृत्वेण वा हसित गत वेत्यादि । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्जगत कृति करणम् । यस्य कृष्णस्य येन कृष्णेन वा सृष्टेर्कर्तृत्वेन हरण कृत्वा कृत्वा भावे क्त । सडाहोरपि भावेत्य इति भागवति । एव शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य आचार्य्येण वा गवा दीहो गोपस्य गोपेन वा इत्यादी स्यात् स्त्रीविहितऽणकभिन्नसटकृतत्वात् । परं तु निषेधा यज्जातीयस्य विधिरपि तेज्जातीयस्य इत्युक्ते । परिचर्या गुरुणा शिष्यस्य शिष्येण वा उपासना पितृ पुत्रस्य पुत्रेण वा जागर्या रात्रेऽश्वाचस्य कृत्वेण वा अकरणि पुत्रस्य ज्ञानस्य ज्ञानेन वा इत्यादौ स्यात् । स्त्रीविहितकृतत्वात् । ननु शब्दानामनुशासन माचार्य्येण गवा दीहो गोपेन इत्यादौ अस्त्रीविहितत्वादित्याहुः । अणकथोरुदाहरति चिकीर्षेत्यादि । यस्य कृष्णस्य सृष्टे चिकीर्षा कर्त्तुमिच्छासननकृषो, सत्त्वादः । यस्य कृष्णस्य सृष्टेर्भेदिकामेदोनाश इति यावत् । एतेन कृष्णस्य

३०८ । स्वामीश्वराधिपति दायाद साच्चि
प्रतिभू प्रसूत कुशलायुक्त निपुण साधु सुजयैर्ना-
दरे स्त्री च ।

स्वामि—सुजयै' ३॥, नादरे ७, स्त्री ११, च ११ ।

सृष्टिस्थितिविनाशकर्मकसुलभिति भावः । उभयोरुभयत पूर्वेषु षी
नित्यम् । एव चिकीर्षारवेरालोकाना भेदिका चन्द्रस्य तमसामिति । सडे
किम् ? कृतिर्मुंरिपोरियम् । यत्र द्विदधूना कृता ढव्यमनुक्त तत्र द्वयोर्द्वयो, पूर्वेषु
षी । तेन कृणस्य मोक्षस्य याचको भक्तः । दोग्धा दुग्धस्य गोः कृणः क्षीरस्य गवा
दोहः कृणस्य कृण्णेन वा इत्यादीत्येके । मुख्यं ढ एवेत्यन्यः । यदुक्तम् । कस्मैद्वयं
दुहादीनामनुक्त स्यात् कृता यदि । कश्चित्तव समाचष्टे षष्ठी प्रधामकर्मणीति ।
तन्मते दोग्धा गा पयसी हरिः । गौणं ढे एवेत्यन्यः । तन्मते दोग्धा दुग्ध गवा
हरिरिति । परेत उभयप्राप्ती कर्मणीति सूत्रान्तरं विधायैकस्मिन् कृति प्रयुज्यमाने
ढवयोः प्राप्ते षी च एवेत्याहुः । तेन अद्भुत समुद्रस्य बन्धो वानरै । आश्रयं सुभग
रोषस्य दूतीभि परिमार्जन गवा दोह कृण्णेन हारयिता दुग्धस्य गोपेन हरि-
रित्यादि । ढघ प्राप्ती कि ? वनस्य यापयिता हरिः । दुग्धस्य गोपस्य हारयिता हरि-
रित्यादावुभयोर्ढवयो पूर्वेषु षी । एककृतीति कि ? ओदनस्य पाकी ब्राह्मणः ।
प्रादुर्भाव ॥ ३०७ ॥

सुचोऽर्थवार । सुचोऽर्थ इव अर्थो यस्य स सुजयः । वारार्थेनैवेष्टि सङ्गी
सुजययद्गुणं सुजयप्रत्ययान्ताना प्राप्तार्थम् । अन्यथा वारादिशब्दैर्योगेऽपि षष्ठी
सतस्यापत्ते । सुजयप्रत्ययश्च च कृत्वस् सुच (४८४, ४८५) इति वयम् । घाच्
प्रत्ययोऽपि सुजय इति जौमरा । स्वामी च ईश्वरश्च अधिपतिश्च दायादश्च
साची च प्रतिभूश्च प्रसूतश्च कुशलश्च आयुक्तश्च निपुणश्च साधुश्च सुजयश्च ते रै,
न आदरोऽनादरस्तस्मिन् स्वाम्यादोकादशभिः शब्दैः च कृत्वस् सुजनाभ्याश्च योगे
षष्ठी सप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः । अनादरं गम्यमाने च षष्ठीसप्तम्यौ स्यातामित्यर्थः ।
सुकुन्दः सर्वेषा स्वामी सर्वेष्विति च । अधोलजः सर्वेषु साची सर्वेषामिति च
एव कृण सर्वेषा सर्वेषु च ईश्वरः कृणः सर्वेषु सर्वेषामधिपतिः । स्वामीश्वराधिप-
तीनामैकार्थत्वेऽपि पृथक् ग्रहणात् स्वाम्यर्थे शब्दान्तरेण योगे न स्यात् । तेन कृण,
सर्वेषा पतिरित्यादौ, सम्बन्धे षष्ठेऽव । कृणो यावदेष यावदाना यादवः दायादः
ज्ञातिरित्यर्थः । मैत्र, चैवस्य प्रतिभूलंघ्रक इत्यर्थः । कृणो यादवदायादस्य

स्वामी मुकुन्दः सर्वेषां मां क्षीं सर्वेष्वधोक्षजः ।

निश्चङ्गं स्त्रिरगुं गोप्योऽपत्ये मातृरुदत्यजम् ।

प्रसूतः । कुशलायुक्ताभ्यां योगे तत्परत्वं एव । छावः पाठे पाठस्य कुशलस्तत्पर इत्यर्थः । भोक्ता भोजिषु भोगानामायुक्तस्तत्पर इत्यर्थः । तत्परत्वे किं कलाम् कुशलः सुशिक्षित इत्यर्थः । रथे आयुक्तः, अश्वः, बद्धः इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्यां प्रशसायामिव दाने दानस्य निपुणो वदन्त्य मातरि साधुं मातुं पुत्रः, सुजयै कालाधिकरणार्थेव । गोप्यो निशि वि अङ्गस्त्रिः अजं कृण्वन् अगुं तिरिति वीषि वाराणि इत्यर्थे सुचतुर्विद्विरिति सु - विद्वि इति द्वयं गतौ गार्ह्यामिति गादिषु अन् उम् जम्भुरित्यर्थः । एवं दिने दिनस्य पञ्चकालं पठति । कालाधिकरणात् किं ? गृहे हिर्भुङ्क्ते । अनादरमुदाहरति । गोप्योऽपत्ये रुदति मातु रुदत्या अजं श्रीकृष्णमगुं । रुददपत्यमनादृत्य रुदती मातरञ्च अनादृत्य इत्यर्थः । एव आह्वयति आह्वयतो गत आह्वयन्तमनादृत्येत्यर्थः । एवञ्च पश्यति पश्यतो हरः । पश्यतो हरः, स्वर्णकारः पश्यन्त जनमनादृत्यं हरतीत्यर्थः । मञ्जाया घट्टा अन्कः ॥३०८॥

ग्रीवा-टी—सुजयै इवार्धो वेषा ते तैः । स्वास्यादिभिः सुजयैत्यन्तैश्च योगे क्रियाया अनादरे गम्यमाने वीक्ष्यै स्थाता स्वामी मुकुन्द इति प्रयोगव्यवहारेण वीक्ष्यै दर्शिते । एव सर्वेषां सर्वेषु वा ईश्वर । अधिपतिदायाद प्रतिभः प्रसूतः, कुशलायुक्ताभ्यां तापर्व्येऽभिधानं शिवाचायां शिवाचायां वा कुशल आयुक्तो वा भक्तस्ततः पर इत्यर्थः । अन्यत्र कलासु कुशलं रथेऽयुक्तोऽश्वः निबद्ध इत्यर्थः । निपुणसाधुभ्यां पूजायां तौ अपूजायां वी एषाभिधानात् । मातरि साधुनिपुणो वेति पूजायाम् । अपूजायां तु पितृद्वेषस्य निपुण साधुवा पुत्रः निश्चङ्ग इति गोप्योऽजं विष्णुं निशि रावौ विलीनं वारान् अगुर्गतवत्यः । अङ्गो दिवसस्य विरगु ददयेन वीक्ष्यै दर्शिते । एव रावौ रावेर्वा पञ्च कालोभुक्ते घाचलेपि पूज्यर्त्तनं कतिधा रावौ रावेर्वा भुक्ते इत्यादि कालाब्दादिरभिधानात् कासपाद्या हिर्भुङ्क्ते पञ्च कालं रात्रिं भुक्ते इत्यादौ न स्यात् । अपत्ये रुदति मातुः क्रोशन्त्या । रुददपत्यं क्रोशन्ती मातरमनादृत्य वारं वारं गता इत्यर्थः । क्रोशन्त्या इत्यध्याहार्यं रुदती इत्यस्यैव लिङ्गकित्यव्ययेनान्वय इत्येके । पश्यतो हर इत्यत्र मञ्जात्या-ध्रित्य वी नतु शीत्येके । त्वा मामन्तरा स्वामी । साधुर्विप्रो मातरं प्रति । निपुणो मातरं परि । त्वया सह तस्य स्वामी तुल्यो गोभिः स्वामी । तुल्यो गवाः स्वामीत्यादौ तु पूर्वे विप्रतिषेधेन द्वादश एव स्युः । अन्ये तु प्रत्यादौ

३०६ । कालभावाधारं ङं स्त्री ।

काल-भाव-आधार १।, ङ १।, स्त्री १। ।

एते डसंज्ञाः स्युः, तत्र द्वौ ।

सामीप्यान्नेषविषयैर्व्याप्ताधारश्चतुर्विधः ।

देवनात्याक्तिरित्यर्थे सवयित्वा वृच्च वृच्च प्रति कुसुमानि सन्ति देवदत्तं प्रति कुप्यति ।
त्या प्रतिस्त्रामौ महचन प्रति साक्षी । केशान् प्रत्युत्सुकः । इत्युदाहरन्ति ।
साधव साधुभ्यां स्त्री । आभ्या योगे स्त्री स्यात् । साधु, कृणो मातरि असाधुमातुः
नियमार्यमिदम् ॥ ३०८ ॥

कालः चण, दण्डं सुहृत्तं प्रहरादि । भावो धात्वर्थः । आश्रित्यते पदार्थोऽस्मि-
न्निति आधारः सतु चतुर्विधो भवतीत्याह विषयेण सामीप्येत्यादि । आधार
सामीप्येन आश्रयेण विषयेण व्याप्ता च भवन् चतुर्विधः स्यादित्यर्थः । समीपे भवः
सामीप्य आश्रयेण एकदेशसम्बन्धः । विषयः प्रतिपाद्यादि । व्याप्तिः साकल्येन
सम्बन्धः । क्रमेणोदाहरति । गोविन्द गोपीभिः सह शरदि रेमे अत्र रमणक्रियायाः
शरदतुरधिकरणम् । विधौ उदिते सति गोविन्दो रेमे विधोरुदयक्रियान्तः
गोविन्दस्य रमणक्रियेत्यर्थः । उदित इति उत्पूर्वं इण गतौ कर्त्तरि क्तः । अवोदित
शब्दस्य उदयक्रियावाचकतयाऽधिकरणत्वात् सतस्यन्तत्वे तद्विशेष्य विधोरपि सतस्य-
न्तत्वं । एव सयि भुञ्जानेऽयमागतः मया पच्यमाने ओदने स यत इत्यादि ।
गोविन्द, कालिन्द्या कालीन्द्रीसमीपे रेमे । गङ्गाया घोषः प्रतिवसति इत्यत्र
गङ्गाशब्देन लक्षणाया यथा गङ्गातौर सुच्यते तथावापि कालिन्द्रीशब्देन तत् समीप-
तौरमुच्यते । गोविन्द कानने रेमे काननैकदेशे इत्यर्थः । एव वने सिद्धं कुण्डं
वदरमित्यादि । गोविन्द, केलौ कुशल, केलिविषये पटुरित्यर्थः । गोविन्द, सकलं
स्थितं सकलं व्याप्य स्थितः ॥ ३०९ ॥

श्रीरा-टो—काल चणलवसुहृत्तादिः । प्रसिद्धकालक्रियाद्वारेण क्रियान्तर
स्याऽप्रसिद्धं काल येन साधनभूतेन वक्ता लक्षयति स इह भावः । परे तु यस्य
क्रियाया क्रियान्तरं लक्ष्यते स इह भावः । अत्र क्रियाशब्देन सह सामानाधि-
करणे क्रियाशब्द एव साधनभूतः । यथा । दुष्टमानासु गोषु गतं दुग्धास्त्रा-
गत इत्यादि । अतीतगमनक्रियाद्वारेण दोहनादिक्रियाशब्देण साधनभूतेन
दोहनादिक्रियान्तरस्याप्रसिद्धं वर्तमानादिकालं वक्ता लक्षयति स दोहनादि-
क्रियाशब्दो भाव इत्यर्थः । असामानाधिकरण्ये क्रियाशब्द एव साधनभूतः ।

रेमे शरदि गोविन्दो गोपीभिरुदिते विधौ ।

कालिन्यां कानने केलौ कुशलः सकले स्थितः ॥

यथा गोदीर्घे गत इत्यादि । भुञ्जाने चैवे मैत्रो भुक्ते इत्यत्र एकस्याः क्रियायाः सम्बन्धिभेदाद्दे कलायमानेष्वाम्नेषु चैत्रो गतः पक्वेष्वागतः इत्यत्र कलाय इव मानं येषां ते तेषु क्रियान्तराभावात् सत्स्वित्यव्याहार्यं एव धने सुखं धने सति सुखं भवतीत्यर्थः । आध्रियन्ते परम्परया क्रियया यत्र स आधार घटावय इति यावत् । यदुक्तम् । “कर्तृकर्मव्यवहितामसाच्चात् धारयेत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ ग्राह्यऽधिकरणं मतम् ॥” स चतुर्विधः इत्याह सामीप्येत्यादि सामीप्यं समीपत्वं तेन एकः सामीपिक आधारः यथा नद्या घोषः प्रतिवसति इत्यत्र जले घोषस्य वासानुपपत्त्या नदीशब्देन तत् समीपं तौरमुपलक्ष्यते । एव गङ्गाया घोष मत्सोक्त इत्यत्र गङ्गाशब्दो वाचको लक्षकश्च वक्तृतात्पर्यात् । युगपद्विचित्रविरोधान्नैवविधः प्रयोग इति भट्टिः । सामीपिकस्य औपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धे पृथगुपादानं लक्षण्या ज्ञेयदार्थव्याप्याधारत्वज्ञापनार्थम् । तेन अङ्गु-ल्यग्रे करिशतमित्यवाङ्मुल्यनिर्दिष्टस्याप्याधारत्वमिति आश्लेष संयोगः पृथक् सिद्धयोः सम्बन्ध इत्यर्थः, तेन एकः औपश्लेषिक आधारः । यथा कटे आग्ने-स्थाल्या भीदनं पचति वने सिद्धं प्रतिवसतीत्यादि । विषयीकृत्यनन्वयः भावबोद्ध्या-श्रयणीबोधस्थानीयादिस्तव भवः एको वैषयिक आधारः यथा आकाशे शब्दो जायते धर्मे वेदाः प्रमाणम् । तीर्थे वसति गुरौ वसति इत्यादि आकाशशब्द-योरविनाभावसम्बन्धः । एव धर्मवेदयोर्विध्यबोधकभावसम्बन्धः । तीर्थवासयो-राश्रयश्रयिभावसम्बन्धः । गुरुशिष्ययोरुपास्योपासकभावसम्बन्धः इति सर्वत्रास्य विषयता । व्याप्तिः साकल्येनाभिसम्बन्धः, तेन एकः अभिव्यापाक आधारः, यथा पक्षेषु तैलमित्यादि । यद्यपि तिलतेजयोः सयोगादौपश्लेषिकत्वेनैव सिद्धस्त-थापि देशविभागाभावात् सयोगव्यवहारो नास्तीति पृथगुपादानमिति । रेमे इत्यादि । गोविन्दः शरदि शरत्काले गोपीभिः सह रेमे क्रीडितवान् । उदिते विधौ विधोरुदयक्रियानन्तरं अनेन विधाविति तौ उदित इति तद्विशेषणत्वात् तौ । यदुक्तम् । विशेष्यस्य हि यज्जिह्व विभक्तिवचनेचये । तानि सर्वाणि योज्यानि विशेषणपदेष्वपीति । कालिन्यां अमुनासमीपे, कानने केलौ क्रीडाश्रयणे कुशली निपुणः । सकले सर्वमभिव्याप्य स्थितः । परे तु वैषयिकत्वेन सिद्धत्वात् कालस्य पृथगुपादानम् । भावस्य ङ सज्ञा च न कुर्वन्ति ॥ ३०६ ॥

३१० । अधिकेशार्थोपाधिभ्याम् ।

अधिक-ईश-अर्थ उप-अधिभ्या ३॥ ।

अधिकार्थेनोपेन स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे स्ती स्यात् ।

गुणा उप परार्द्धं स्युः विणोराधि हरौ सुराः ।

३११ । टेनार्थात् ।

टेन ३, अर्थात् ५ ।

टेन योगे निमित्तात् स्ती स्यात् ।

वस्त्रेषु रजकमवधीत् कृष्णः ।

अधिकश्च ईशश्च अधिकेशौ तावर्थौ यद्यस्तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति अधिकेशार्थोपाधी ताभ्या स्वाम्यर्थेनैवस्य उभयार्थम् । अधिना योगे यस्य परिवारस्तस्मात् सप्तमी यस्य स्वामी तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । गुणा उपपरार्द्धं स्युः विणोरिति विणोर्गुणा, परार्द्धादधिका असंख्या इत्यर्थः । परार्द्धं चरमसंख्या । तयाचोक्तम् । एव दश शतञ्चैव सहस्रमयुततत्ता । लक्षञ्च नियुतञ्चैव क्रोडिरवुटमेव च । इन्द्रः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः । अन्य मध्य परार्द्धञ्च दशहज्ज्वा यथोत्तरमिति । एव उपस्वार्या द्रोण स्वाय्या अधिक द्रोण इत्यर्थः । अधिहरौ सुरा इति । सुरा हरः परिवारा इत्यर्थः । एव अभिसुरेषु हरिरित्यपि हरिः सुराणा स्वामी इत्यर्थः ॥ ३१० ॥

श्रीरा टी—अधिकश्च ईशश्च तावर्थौ यद्यस्तौ उपश्च अधिश्च तौ अधिकेशार्थौ च तौ उपाधी चेति तौ ताभ्याम् । गुणा इत्यादि । उपशब्देनाधिकार्थो द्योत्यते । विणोर्गुणा उपपरार्द्धं स्युः परार्द्धोदप्यधिका स्युरित्यर्थः । एवमुपस्वार्या द्रोण इत्यादिः । ईश, स्वामी स च स्वसापेक्षतया च यस्य स्वामी यस्य स्व ताभ्यामेव पठ्यंशेण स्ती । स्वस्वामित्वसम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । सुरा अधिहरो हरिस्वामिका इत्यर्थः । एव अधिसुरेषु हरिः सुराणा हरिः स्वामीत्यर्थः । एव अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला, अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादि ॥ ३१० ॥

अर्थो निमित्त क्रियाया निमित्त यदि कर्मणा सयुक्तं स्यात् तदा तस्मात् सप्तमी स्यादित्यर्थः । हननक्रियाया निमित्तस्य वस्त्रस्य हननकर्मणा रजकेन सयोगात् सप्तम्यन्तल एव चर्मणि द्वीपिन हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरौ हन्ति सौमि पुष्पलको हत इत्यादि । कर्मयुक्तात् किं ? कौर्त्तये द्वीपिन

३१२ । त्तेना ढे ।

त्तेना ३१, ढे ७ ।

क्ताद्विहितेन इना योगे ढे मी स्यात् ।

वेटे ऽधीती ।

३१३ । निङ्गारि ऽधिकेन क्रियान्तः काला-
ध्वनीश्च पी च ।

निङ्गारि ७, अधिकेन ३१, क्रियान्तः कालाध्वनी' ७॥, च १२१, पी १२१, च १२१ ।

हन्ति । सुक्ताफलाय करिण हरिण पलाय इत्यादयोऽपप्रयोगाः । अथ सुक्ता-
फलषु करिण हरिण फलषु इत्येव पाठः ॥ ३११ ॥

श्रीरा-टी—अर्थशब्दोऽत्र निमित्ताय इत्याह निमित्तादिति यन्निमित्तिका क्रिया
तस्मादित्यर्थः । वस्त्रे ष्विति रजकवर्धोह वस्त्रनिमित्तक एव । एव चर्मणि
वीपिन इति दन्तयार्हन्ति कुञ्जरम् । बालेषु चर्मरी इति सौमि पुष्पलको हत
इति । सौमा अण्डकोषः पुष्पलको गन्धस्रग् । अर्थात् कि खड्गेन रजक इति ।
तेन कि वस्त्रेण रजको स्रत । हतौ तत्र प्राप्ताया विधि । तादर्थ्यं व्या-
वाचकमिति कश्चित् ॥ ३११ ॥

क्तादिन् त्तेन् तेन त्तेना इति द्वितीयैकम् । वेदे अधीती इति अधीडल अ-
यने भावे क्तः । अधीतमध्ययन तदस्यास्तीति अधीती तेन योगे वेदे इति कर्मणि
सतमी । एव तर्के अधीती । क्तौ श्रुतौ वृद्धमतेषु धीमान् इति भट्टि । क्ताद-
व्यवहितेन इना योगे एवाय विधिः । तेन कृतञ्च तत् पूर्वञ्चेति कृतपूर्वं
तदस्यास्तीति कृतपूर्वम् । एव वेदमधीतपूर्वम् इत्यादौ न स्यात् ॥ ३१२ ॥

श्रीराटी—क्तादिन् त्तेन् तेन । वेदे अधीती इति अधीतमनेनेत्यर्थः ।
इष्टादिलात् भावक्तानादिन् । कि कर्मकमध्ययनमित्याकाङ्क्षाया पश्चात् कर्म-
सम्बन्धः । तस्मादनुक्तादनेन तौ । मुख्यं ढ ग्रहणात् मासमधीती इत्यादौ न स्यात् ।
त्तेना कि ? कृत पूर्वमनेन कृतपूर्वकटम् ॥ ३१२ ॥

क्रिययोरन्तः क्रियान्तः कालश्च अध्वा च कालाध्वानौ क्रियान्तश्च तौ काला-
ध्वानौ चेति क्रियान्तःकालाध्वानौ तयोः । निङ्गारि जातिगुणक्रियाणामुत्कर्षेण
अपकर्षेण वा सजातीयात् पृथक् कारणम् । कालश्च सुज्ञेन प्रहर दिन-

श्रेष्ठं कृपालुष्वर्कादिः रुद्रैकादशके ऽधिकम् ।

सूर्यष्टकात्, शिवं ध्यायन्, भुञ्जीथा द्वाङ्गि वा त्रहात् ।

भूस्थो योजनलक्षे ऽर्कं पश्ये लक्षद्वयात् विधुम् ।

रात्रादि । अध्वा अन्नपरिमाणं नल्लकोशं योजनादिः निर्द्धारं गम्यमाने पञ्चमी चकारात् सप्तमी च स्यात् । एव अधिकशब्देन योगे तथा क्रियाद्वयमध्यवर्तिनि काले क्रियाद्वयमध्यवर्तिनि अध्वनि च पञ्चमीसप्तम्यौ स्यतामित्यर्थः । हे साधो । त्वं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि त्रहाद्वा भुञ्जीथा । शिवं कौटुशं कृपालुषु अर्कादेश्च श्रेष्ठं रुद्रैकादशके सूर्यष्टकाच्च अधिकमित्यन्वयः । उदाहरणानि यथा । शिवः कृपालुषु श्रेष्ठः अर्कादेश्च श्रेष्ठ इति निर्द्धारणम् । एव अत्र समार्यं इत्यादिना षष्ठी च । मथुरा पाटलिपुत्रेभ्य आब्यतरा । काकात् कोकिलं कृष्णः, इत्यादि निर्द्धारणे पञ्चम्येव न तु षष्ठीसप्तम्याविति वक्तव्यम् । शिवो रुद्रैकादशके ऽधिकः, सूर्यष्टकाच्चाधिकः इत्यधिकशब्देन योगे । एकादशानां समूहः, एकादशकं रुद्राणामेकादशकं तस्मिन् । अष्टानां समूहोऽष्टकं सूर्योनामष्टकं सूर्यष्टकं तस्मात् । शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि भुञ्जीथा त्रहाद्वा भुञ्जीथा । अत्र शिवध्यानक्रिया-भोजनक्रिययोर्मध्यवर्तिनः कालात् द्वाङ्गात् सप्तमी त्रहात् पञ्चमी द्वाङ्गीति द्वाङ्गे द्वयो-रङ्गोर्भवः काल इति तद्वितार्थविगौ द्वाङ्गोऽदन्तः । ततोऽङ्गो सख्याविषयादित्यादिना अहनादिशेऽनोऽङ्गीपः । त्रहादिति त्रयाणामङ्गा समाहारः, त्रहः ततः पञ्चमी । भूस्थो जनो योजनलक्षे ऽर्कं पश्येत् लक्षद्वयात् विधुं पश्येत् । भुवि तिष्ठतीति भूस्थः, लक्षद्वयादिति सख्यायाः, साकाङ्क्षत्वात् पूर्वस्थितयोजनशब्देन रुन्धन्वः । अथवा समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गितिरिति न्यायात् । योजनलक्षद्वयादित्यर्थः । अत्र भूस्थितिक्रिया दर्शनक्रिययोर्मध्यवर्तिनि अध्वनि योजनलक्षे इति सप्तमी योजनलक्षद्वयादिति पञ्चमी ॥ २१३ ॥

‘श्रीर टी—क्रिययोरन्तः, क्रियान्तः कालश्च अध्वा च तौ क्रियान्तश्च तौ कालाध्वनौ चेति तौ तयोः क्रियान्त कालाध्वनौः । निर्द्धारं गम्यमाने अधिकशब्देन च योगे क्रियाद्वयमध्यवर्तिकाध्वनौश्च पीतग्री स्याताम् । श्रेष्ठमित्यादि । त्वं शिवं ध्यायन् द्वाङ्गि त्रहाद्वा भुञ्जीथा, इत्यन्वयः । अत्र ध्यानभोजनक्रिययोरन्तर्वर्ति-कालवाचकात् पीतग्री दर्शिते । शिवं कौटुशं कृपालुषु श्रेष्ठं अर्कादिरर्केभ्यः, श्रेष्ठं पूर्वेण षी च पुनः, कौटुशं रुद्रैकादशके एकादशरुद्रेषु सूर्यष्टकात् अष्टसूर्तिभ्योऽधिकम् । एकादशानां सङ्ग इत्यर्थे कः, एकादशकम् एवमष्टकमिति ।

३१४ । सीमान्तमार्गान् प्री चान्ते ।

सीमान्तर् मागात् ५, प्री । १, च । १, अन्ते ७ ।

सीमनाथाच्छतं क्रोशाः कृष्णः क्रोशेषु चायुतं ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाह्नवी ॥

भूस्थो जनः योजनलक्षेऽकं पश्येत् लक्षद्वयात् विभु पश्येत् । अत्र भूस्थिति दर्शनक्रिययोरन्तर्वर्त्यध्ववाचकात् पीतगौ । सर्वदोदाहरणद्वयेन पीतगौ दर्शिते । एव नराणां नरेषु नरभ्यो वा क्षत्रिय शूरतम गवा गीषु गोभ्यो वा कृष्णा गौः क्षीरिणी अध्वगानामध्वगेषु अध्वगभ्यो वा घावन्त शीघ्रतमा । अयं भुक्त्वा द्वाह्ने द्वाहाद्वा भोक्ता अत्र स्थित्वा क्रोशं क्रोशाद्वा लक्ष्य विव्यतीत्यादि । निर्धारणेऽभिधानात् पी न तु सर्वत्रेत्यन्ये । परे तु विभक्तिवति निर्धारणाश्रय एव पी । न तु पीताविति । यथा शौन्रभ्यो माथुरा आक्यतरा, माथुरभ्य शौन्रा दीनतरा इत्यादौ शौन्रत्व न माथुरेषु माथुरत्व न शौन्रेषु इति विभागात् । निर्धारणत्वात् पी सिद्धावपेक्षितक्रियत्वेन जलकल्पनात् तस्माच्च शसदिक भवतीत्याहुः । एवम् अधिकशब्दयोगेऽपि नैच्छन्ति । प्रसितोक्तुकाभ्यां पीतगौ । आभ्यां योगे द्वीपगौ स्थाताम् । केशं, केशेषु वा प्रसितस्तत्पर इत्यर्थः । केशे केशेषु वा उक्तुकः । आरादर्थेभ्योऽसले द्वीप्यौ च । अद्रव्ये वर्तमानेभ्यो दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वीपौ पीता स्युः । शम्भोर्दूरं दूरेण दूरात् दूरे वा य पापान्निकटं निकटं निकटात् निकटे वासः । परे तु तौ नैच्छन्ति । असले किं दूरं पश्य ॥ ३१३ ॥

मार्गोऽध्वपरिमाणं नल्लं क्रोशयोजनादि । सीमोरन्त सीमान्तं स चासीं मार्गश्चेति सीमान्तमार्गः, तस्मात् । सीमाद्वयमव्यवर्त्तितमार्गात् प्रथमा स्यादित्येकोऽर्थः । अन्ते गम्यमाने तस्मात् प्रथमा चकारात् सप्तमी च स्यादित्यपरोऽर्थः । अन्यथा गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशाश्च जाह्नवीत्यत्र प्रथमा अनुपपत्तेः । न च तत्र लिङ्गार्थे प्रथमेति वाच्यम् । व्याप्तावर्धेऽध्वनः कर्मसंज्ञायां द्वितीयया बाधितत्वात् सीमनाथात् शतं क्रोशाः कृष्णः, शतक्रोशान्ते इत्यर्थः । अत्र सीमनाथकृष्णयोः सीमन्मध्यवर्त्तिनो मार्गात् शतक्रोशादन्ते गम्यमाने प्रथमा सीमनाथादयुतक्रोशेषु च कृष्णः अयुतक्रोशान्त इत्यर्थः । अत्र सीमनाथकृष्णयोः सीमन्मध्यवर्त्तिनो मार्गादेरयुतक्रोशादन्ते गम्यमाने सप्तमी । अन्ते किम् ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कति क्रोशाश्च जाह्नवी कतिक्रोशान् व्याप्य तिष्ठतीत्यर्थः । हिमालयमारभ्य आसमुद्रात् गङ्गा अत्र मध्ये पथि यत्र देशे जङ्गमुनिना पीता पुनर्मुक्ता त देशमारभ्य आसमुद्रात्

३१५ । व्यादयो ऽर्थार्थैकक्तेः सेस्तु सर्वाः ।

वी आदय १॥, अर्थार्थैकक्तेः ५।, ख ५।, तु १।, सर्वा. १॥।

अर्थार्थैकक्ते ले स्यादयः स्युः, सेस्तु सर्वाः ।

भुक्त्यर्थेनार्थस्य मुक्तेः किं कार्यं नार्च्यते ऽच्युत ॥

या गङ्गा तस्या जाङ्गवीति नामान्तरं जाङ्गव्या मध्यदेशादयमुना नि सृता । ततश्च जाङ्गमुनिदेशादक्षिणस्या यमुनाया उत्तरस्या यो देश सत्र कतिक्रोशान् व्याप्य जाङ्गवी तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ३१४ ॥

श्रीर टी—सीमनान्तर्गते सीमान्तर्गते, तस्मात् । चकारात् तौ इत्यस्यानुवर्त्तते । क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते इति न्यायात् अवधिभूतयोरेकवचनं ध्ववाचिनं, प्रीमयी स्याताम् अन्ते गम्यमाने । सीमनायादित्यादि । सीमनायाच्छत क्रोशा, कृष्ण, सीमनायादत्रि सृष्ट्य शतक्रोशान्ते कृष्ण, सीमनायादयुतषु क्रोशेषु जाङ्गवी सीमनायादत्रिःसृष्ट्यायुतक्रोशान्ते जाङ्गवी गङ्गा इत्यर्थः । उदाहरणद्वयेन प्रीमयी दर्शिते । सीमनायादित्युपात्तविषयत्वात् पी । अन्ते किम् ? गङ्गायमुनयोर्मध्ये कतिक्रोशा, कियन्त, क्रोशा इत्यर्थः । तत्कालात् तौ । अवधिभूतयोर्मध्यवर्त्तिकालात् तौ स्यादन्ते गम्यमाने सति । कार्त्तिक्या आयुद्वायणी मासौ कार्त्तिकीमधिकृत्य मासान्ते आयुद्वायणीत्यर्थः । एव पौषा माघौ मार्ग इत्यादि अन्ते किम् ? पौषौमाघौर्मध्ये कति दिनानि ॥ ३१४ ॥

अर्थो निमित्त स एव अर्थोऽभिधेयो यस्य सोऽयार्थः । अर्थार्थेन सह सम्भविष्यतीति एका किर्यस्मात् सोऽयार्थैकक्ति, तस्मात् निमित्तार्थलिङ्गस्यैव विशेषणाल्लिङ्गात् तृतीयादयः पञ्च विभक्तयः स्युः । निमित्तार्थलिङ्गस्य विशेषणात् सर्वनामस्य सर्वाः प्रथमादयः स्युरित्यर्थः । भुक्त्या अर्थेन अच्युतोऽर्च्यते जनैरिति शेषः । भुक्तिर्भोगः । अन्तर्गतस्य विशेषणाद्भुक्तिशब्दात्तद्विशेष्यादद्यादपि तृतीया एतयोः अजहल्लिङ्गत्वाद्भिन्नलिङ्गत्वम् । एव मुक्तोऽयार्थः मुक्तेरर्थस्य । मुक्तावय इति किं कार्यम् अच्युतो न अर्च्यते जनैरिति शेषः । अपितु सर्वस्मै कार्यायेत्यर्थः । अत्र कार्यशब्दस्य विशेषणात् किम्, सर्वनाम सत्विशेषणात् कार्यादपि प्रथमा । एव किं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात् कस्य कार्यस्य कस्मिन् कार्ये इति ॥ ३१५ ॥

श्रीरा-टी—वि आदिर्वासा ता, अर्थोऽङ्गु, अर्थोऽर्थो यस्य सः एका किर्यस्मात् स अर्थार्थेन सह एकक्ति अर्थार्थैकक्ति तस्मान्निमित्तार्थार्थशब्द समानाधिकरणाल्लेख्यार्थः, सेस्तु सर्वा इति अर्थार्थसमानाधिकरणात् स्मिन्नकात् प्रादय इत्यर्थः ।

३१६ । संज्ञाः कम् ।

संज्ञा १॥, व १ ।

ठ ध ध भ ज डाः कसंज्ञाः स्युः ।

इति कपाद' ।

भुक्त्यर्थेनेति भुक्तिर्भाग एव भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरथात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तावर्थे ।
भुक्त्याऽर्थेन भुक्त्यै अर्थाय भुक्तेरथात् भुक्तेरर्थस्य भुक्तौ अर्थे । एव हेतुकारण-
निमित्तादियोगेऽपि तथाच अल्पस्य हेतौर्बहुं हातुमिच्छन्निति रघुः । हेतुशब्द-
योगेर्न वेति परे । किं कार्यं केन कार्येण कस्मै कार्याय कस्मात् कार्यात् कस्य
कार्यस्य कस्मिन् कार्ये वा अच्युतो नाच्यते केन हेतुना न पूज्यत इत्यर्थः ।
एव की हेतुः क हेतु केन हेतुना कस्मै हेतवे कस्माद्धेतो कस्य हेता कस्मिन्
हेतौ । हे निमित्ते हाभ्या निमित्ताभ्या इयानिमित्तयो इयो, प्रयोजनयो,
भवतसु कारणेषु इत्यादि । परं तु सामान्यलिख्यादिकौ स्मेतु प्रौ नेच्छन्ति
अन्ये तु खेरेव सवा' कौराहुः । न सामान्यलिख्यादिरिति कश्चित् तु द्वैतौ नाह
हेतुकारणनिमित्तशब्दसमानाधिकारणादित्यन्य' सत्वे प्रान्त यद्विधेयं प्रान्त तत्
प्राप्यते तु यत् । व्रान्त' तदस्य योगे स्यात् प्यन्त यस्मात् परन्तु तत् । यस्य स्थाने
भवेत् कार्यं तत् स्थानं समुदाहृतम् । प्रान्त गम्ये परे वाच्ये यस्मिन्नुपपदे तु तत् ।
क्वचिद्वाच्यतो ज्ञेयमिदं पाणिनिसम्मतम् ॥ ३१५ ॥

अस्मिन् पादे या या संज्ञा उक्ता सा क कारकसंज्ञा स्यात् । ठ ध ध भ ज
डाः कसंज्ञाः कारकसंज्ञाः स्युरित्यर्थः । कर्मकरणकर्तृसम्प्रदानापादानाधिकर-
णानामकतमत्वं कारकत्वमिति यावत् । क्रियानिमित्तं कारकं लोकोत्तरं, सिद्ध-
मिति दुर्गसिद्धः । चैत्रस्य इत्यादौ धनादिकमेवाकाङ्क्षितं स्यात् न तु गच्छेत्या-
दिकम् । तेन सम्बन्धस्य क्रियानिमित्तत्वाभावात् कारकत्वं एव लिङ्गार्थसम्बो-
धनवीरपीति । गृहे प्रविशतीत्यत्र गृहस्य कर्मतया द्वैतीयाप्राप्तौ अधिकरण-
विवक्षया सम्बन्धी । विवक्षावशाच्च कारकाणि भवन्तीति न्यायात् । ए० पुत्राणि
सृष्टयतीत्यत्र सम्प्रदाने कर्मविवक्षा । सृष्टयणीयविवक्षया इत्यत्र कर्मण्यनीय
स्थाल्या पच्यते इत्यत्र अधिकरणे करणविवक्षा । दीग्धि दुग्ध गोभ्यो गवा वा
याचते कम्बल राजभ्यो राज्ञा वा इत्युभयत्र कर्मणि अपादानविवक्षा । तपोवनेषु
सृष्ट्यालुरेषा इति रघुः । इत्यादौ सम्प्रदाने अधिकरणविवक्षा इत्यादयो सहा-
कविप्रयोगात् विवक्षया समाधानीयाः । स्थितेर्गतिश्चित्तनीयेति न्यायात् तेन

स्वच्छथा ग्रामं गच्छत'त्यादौ प्रयोगं न कर्तव्य इति साम्प्रदायिकाः । इथोयुगपत्-
 प्राप्ता तु । कत्ताकमाधिकरणे करणं सम्प्रदानकम् । आपादानञ्च सन्देहं पर-
 पूर्वेण वाच्यते इति वचनादव्यवस्था । यथा पश्य मृगी धावति अन्त्ये व घट पश्य
 इत्यादौ कर्म बाधित्वा कत्ता प्रवृत्तिः । गङ्गा गत्वा स्नाति इत्यादौ अधिकरणे
 बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । गृह प्रविश्य निःसरति तिष्ठत्य प्रविशति गृह वा
 इत्युभयत्र अपादानं बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । वरमाह्वय कन्या ददाति कन्या दानं
 वरमाह्वयति वा इत्युभयत्र सम्प्रदानं बाधित्वा कर्म प्रवृत्तम् । अश्वे स्थितो
 गच्छतीत्यादौ करणं बाधित्वा अधिकरणं प्रवृत्तम् । एवमन्यदप्युक्तं अतएव
 जामरा अपि । अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्माणाम् । कर्तृशान्त्यन्त्यसन्देहं
 परमेकं प्रवर्तते इति वर्दन्ति । अर्थेकवाक्यम् । गुरुणा शिष्येण इक्षुः खाद्यते
 अत्र खादयतेमुख्यकर्माणोऽभावात् गौरुकमण इक्षोरिव उक्तत्वं । गुरुणा
 शिष्येण इक्षुः खाद्यते गुरुणा शिष्यः श्लोकं पठ्यते । एतयोरेकवाक्यत्वे तु गुरुणा
 शिष्यः इक्षुः खादयते श्लोकं पठ्यते । अत्र शिष्यस्य खादयते, प्रयोज्यत्वेन गौरु-
 कर्तृत्वेऽपि पाठ्यते इत्याख्यातस्य प्रधानस्यापि कर्मत्वादुक्तत्वं एवं गुरुणा शिष्येण
 आदेन पठ्यते गुरुणा शिष्यः श्लोकं श्राव्यते एतयोरेकवाक्येऽपि गुरुणा शिष्यः
 आदेन पाचयते श्लोकं श्राव्यते एवञ्च विप्र पश्य विप्र आनीयते एतयोरेकवाक्ये-
 ऽपि पश्चाननीयते विप्र इति । अत्र पश्यति आख्यातस्यापि कर्तृविहितत्वेन
 कर्मणा सम्बन्धिभावात् । आनीयते इति कर्मविहितेन सुतरां कर्मण उक्तत्वं ।
 एव मयाज्ञतं अहं पश्चामीत्यादीनामेकवाक्येऽपि अहं कर्तुं पश्यामि इत्यादिक-
 नेव । प्रधानेन आख्यातेन उक्तत्वात् । अतएव रहन्तदुक्तं निषप्रमृष्टं
 अरामि वानीरगृहेषु सुप्तमिति रघौ । मया सुप्तमहं अरामीत्यर्थः । आख्या-
 तास्तिबादयः । तेषाञ्च प्रधानत्वं वाक्यसमापकत्वात् अतएव आख्याते वाक्य-
 समाप्तिः । एवञ्च विधिनिषेधयोर्विधिरिव बलवान् । तेन राजत्वात् पठयन्
 इक्षुः खादयतीत्यत्र खादयते निषेधेऽपि पाचयते कर्मत्व इति । कर्तव्यतु कृत्ये-
 श्च ल्येके प्राञ्चः । कृत्यास्तव्यादयः । तद्याहि रामेण वनं गतं रामो रावणं हत-
 वान् साधुभिः रामं चर्तव्यः । एषु भवत्यादि क्रियाध्याहारो नास्ति । रामो
 जगतां कर्ता रामो जगतां संहारकः । रामेण स्वर्गः सुगमः इत्यादौ भवतीत्यादि
 क्रियाणामध्याहारं विना वाक्यसमाप्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया मुग्धबोधायां

मुग्धबोधटीकाया कारकपाठ समाप्तः ।

श्रीरा-टी—प्रकरणादस्मिन् पाठे या या मज्ञा तस्या' कसञ्चा इत्यर्थः । ढादिषष्टा मज्ञान्तरं आह ढ ध घ भ ज डा कमिति क कारकं तच्च शक्तिस्तस्यानेकरूपत्वात् द्रव्यन्तु शक्तिमद्रशक्तिसम्यक्स्वभावस्थानेकरूपतयाऽयुक्तत्वात् । द्रव्ये कारकव्यवहारस्तु शक्तिशक्तिमतीभेदस्याऽविवक्षितत्वात् । पुष्पाणि स्पृहयति परशुष्कनन्ति स्थाली पचति दोम्नि पथी गोम्यो मवा वा धनं याचते राजम्यो राज्ञा वा । रिपौ कीप पुष्पे स्पृहा तपोवनेषु स्पृहयानुरेषा इत्यादौ ढादयो ननु भादयः । विवक्षावशात् कारकाणि भवन्तीत्युक्ते । इह कारकाणां भयप्राप्तिसन्देहे भादिकमेवैव प्रवृत्तिं ननु जादयः । यथा विप्राय दत्त्वा वस्त्रं गृह्णाति धनुषा शरान् क्षिपति उपविश्यात्तिष्ठति पीठे, गृहं प्रविशति निःसरति । अस्यैव घटः, पश्वेत्यादि । यदुक्तम् । अपादानसम्प्रदान करणावारकमंशम् । कर्तुंशान्वीन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्तते इति । विप्राय दृष्ट्वाति विप्राय द्वाघते वरायाङ्ग्य कन्या ददाति विप्रायाऽर्चयित्वा धेनुर्दीयते इत्यादौ उत्सर्गे स्यापवादं प्रधानेन गुणस्य च । बाधा विधीयते यस्मात् ततोऽनेन न बाधिता इति । चैवोऽश्ने न ग्रामं न गच्छति इत्यादौ तु ढ ध घान्तव्यवस्थिता क्रिया चैवादौ केनापि प्रकारेण व्यापारिता निर्दिष्टा पञ्चमज्ञा योगः । कारणकारकं क्रिया स एव साध्यत्वेन मुख्य एषामित्यर्थः क जाल्यपेक्षया एकलं कारकं क्रियानिमित्तमित्यर्थः । नन्वेव विप्राय गा ददाति इत्यत्र यथा विप्राऽनुमतिद्वारा तस्य क्रियानिमित्तत्वं तथा चैवस्य तण्डुलं पचतीत्यादावपि तण्डुलसम्प्रदानद्वारा चैवस्य क्रियानिमित्तत्वात् स्यात् । कलापतिरिति चेत् सत्यम् । चैवस्य इत्युक्ते पचत्यादिनापि चेतुः किन्तु धनादिमतो न क्रियानिमित्तत्वम् । शिवं पशुना इत्याद्युक्ते, पश्यति क्षिप्रं इत्यादिकमपेक्षत एव । अतः क्रियानिमित्तत्वं कालमित्येकै । त्वय्यद्वारा क्रिया न्वयित्वं कालमिति कश्चित् । तत्र विषयव्यवहारोऽपि सबद्धं स्वयं कर्तुमसाम्प्रत इत्यादाव्याप्तेः । वस्तुतस्तु अव्यत्ययाद्वारकत्वे सति त्वय्यद्वारा क्रियान्वयित्वं कालं चैवस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ ल्यर्थद्वारमेव विषयव्यवहारोऽपि सबद्धः इत्यादौ ल्यर्थद्वारकत्वात् अव्याप्तिवारणाय लौ अव्यति विशेषणीयमिति तथापि कर्तृकर्मव्यवहितत्वादाधारस्य कारकत्वाऽप्रसङ्गः स्यादत आह ढादिकमिति गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः । माषाणामग्नौयादित्यादौ तु त्वय्यद्वारेण एव क्रियावयात् स्यात् कालमिष्टमेव दे प्रविधानादिति दिक् ॥ ३१६ ॥

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्येण विरचिता

कारकटीका समाप्ता ।

उय पादः ।—समासः (सः) ।

३१७ । दैक्यं सोऽन्वये ।

दैक्यं १।, सः १।, अन्वये ७।

इयो बह्वना वा दानामैक्यं स-सन्नं स्यात् ।

तच्चान्वये मति कार्यम् ॥

स्यादीनामयान्त्रिष्य स्याद्यन्तानामिकपटोकरणाद्येमाह दैक्यमित्यादि ।

द पट तच्च स्याद्यन्तमेव अन्यथा त्यादिप्रकरणे द्वित्वा अत्र एतद्विधानमनर्थक्यं स्यात् एव लिखति च पठति च इत्यादावपि समासापत्तिः स्यात् । अतएव नाम्ना समासो युक्तार्थस्तत्स्या लोप्या विभक्तय इति सर्वव्यापि । नाम्ना स्याद्यन्त-
निज्ञानामित्यर्थः । प्रथममिति निषेधतौत्यादीं समासस्तु व्यस्यग्यनुकारित्यादि विध्यन्तरात् । ननु प्रथममिति निषेधतौत्यादीं समासेऽवश्यकर्तव्ये इहैव स्याद्यन्त-
त्याद्यन्तयोः समासो विधीयताम् । लिखति च पठति च इत्यादीं समासा-
भावस्तु व्यस्यग्येत्यादिना नियमेन ग्यनुकारडाजादिभिन्नानां त्याद्यन्तेन समास-
निषेधात् इति चेन्न तेलुक् चेत्यत्र स्याद्यन्तत्याद्यन्तयोः समासस्यानुवृत्तौ हरि-
हरादित्यादिवत् समासे प्रथमतौत्यादीं विद्युत्कल्प इत्यादिवत् प्रत्यय पचति कल्पमित्यादावपि तिवादित्य लोपापत्तिः । टं च दानि च इत्येकशेषं दानि दानामैक्यं दैक्यम् । इयो स्याद्यन्तयोः बह्वना स्याद्यन्तानां वा ण्यस्य स सन्नं स्यादित्यर्थः । स समासः प्रत्ययान्तु पदानां परस्परकाङ्क्षा योग्यता च । यदा वन्द्या चरणां कृष्णस्य इत्यर्थे चरणाविति ऋच-पट षष्ठ्यन्तमवयविपदमाकाङ्क्षति । कृष्णस्येति षष्ठ्यन्तमवयविपदञ्च कर-चरणादिकमवयवपदमाकाङ्क्षति । तेन कृष्ण-
चरणाविति समासः । वन्द्याविति कर्मणि घ्यणन्त पदं कर्तृपदमेवाकाङ्क्षति । तज्यादीनां कर्त्तरि षष्ठ्यामपि योग्यताया अभावात् कृष्णस्येति पदं नाकाङ्क्षति । तेन कृष्णवन्द्याविति समासो न स्यादित्यर्थः । एव काष्ठैः स्थाव्यामोदनं पचती-
त्यत्र पचनक्रियायाः कारणं काष्ठम् एव पचनक्रियाया अधिकरणं स्थाली पचन-
क्रियायाः कर्म औदनः । तेन काष्ठैः स्थाव्यामोदनमिति त्रयाणां परस्पर-
काङ्क्षाभावान्न समासः । अभिप्रेतार्थबोधकत्वमन्वयमिति केचित् । हरिहरा-
दित्यादिद्वन्द्वे तु परस्परसाद्वित्यमेवान्वयः । किञ्च यत्र प्रतीयानिकारकमिन्न-

यथा—वन्द्यो चरणौ कृष्णस्य इत्यर्थः, कृष्णचरणौ
वन्द्यो इति स्यात् न तु कृष्णवन्द्यो चरणाविति ।

पदापेक्षा वर्तते तत्र समासो न स्यात् । यथा ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा इत्यत्र
ऋद्धस्येति विशेषणस्य राज्ञ इति विशेष्येण समासाभावे राज्ञ इति पदस्य मातङ्गा
इति पदेन समासो न स्यात् । तेन ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति न स्यादिति ।
यत्र प्रतियोगिपदकारकपदयोरपेक्षा वर्तते तत्र स्यादेव । यथा रामस्य नाम-
महिमा कृष्णमाश्रितमना । वार्ष्णेन भिन्नहृदयः रामेण हतभर्तृका । विप्राय
दत्तभूमिं व्याघ्राक्षयभयः । सिन्धौ निमग्नसर्वस्वः इत्यादि । तथाच प्रतियोगि-
पदादयत् यदन्यत् कारकादपि । वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नैष्यते इति
प्राञ्च । एव हृद्धस्य बाह्योरपत्यमित्यत्र हृद्धस्य बाह्यविरिति न स्यात् । वीर
पुत्रमिच्छतीत्यत्र वीरः पुत्रकाम्यतीत्यपि न स्यात् । सर्वं समासो विकल्पितः ।
तेन हरिश्च हरश्च जयति हरिहरौ जयतः । चत्वारो भुजा यस्य तस्मै नमः
चतुर्भुजाय नमः । नीलमुत्पलमिदं नीलोत्पलमिदम् । विशोभन्तोऽयं विशु-
भन्तोऽयम् । पञ्चभिर्गोभिः कृतोऽयमश्वः पञ्चगुः । कृष्णमधिकृत्य कथा अधिकृत्य
कथा इत्यादि । कचिन्नित्यम् । यथा कृष्णसर्पः लोहितशालिः इत्यादौ समास-
योग्यवाक्यं न तिष्ठतीति कचित् समासो न स्यात् । तेन रामो जामदग्न्यः ।
व्यासः पाराशर्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । शङ्खः पाण्डवः इत्यादि । तथाच
नित्योऽनित्यो विकल्पितश्च समासः कर्त्तरिच्छेदेति प्राञ्च । अनित्य इति नित्य-
समासाभावः इत्यर्थः । एव विशेषज्ञानं महाकविप्रयोगालुसारात् । अतएव
कृतञ्जितसमासानामभिधानं नियामकमित्यादि स्वयं वक्ष्यति ॥ ३१७ ॥

श्रीराटी—दैक्यमिति दक्ष दक्ष ते दे दक्ष दक्ष दक्ष तानि दानि दे च
दानि च तानि दानि तेषामैक्यम् एकस्य भावः । ऐक्यं ब्राह्मणादित्वात् ण्यः एकशेष
मन्वानोऽप्याह इयोर्वङ्गनामिति । दानामिति बहुत्वमविवक्षितमित्येके । तथाच अने-
कदानामेकदत्त दैक्यं स सञ्जः स्यादित्यर्थः । तच्च ऐक्यम् अन्वये सति कार्यम् । अन्वयो
परस्परसम्बन्धरूपः स च क्वचित् विशेषणरूपेण क्वचित् विशेष्यरूपेण बन्धे तु सर्वेषां दाना-
साहित्यरूपेणावयव इति । कार्यमित्यनेन ऐक्यं विधायकं लक्षणमप्येतदित्युक्तम् अतएव
कृष्णस्येत्यस्य चरणौ विलेनैव सम्बन्धान्न तु वन्द्याविलेनैक्यमित्याह न तु कृष्णवन्द्यो
चरणाविति एव राज्ञः पुत्रो राजपुत्र इत्यादौ स्यात् न तु भाष्या राज्ञः । पुत्रो
दवदत्तस्य इत्यादौ यथा ऋद्धस्य राज्ञो मातङ्गा तदुक्त्यो हपत्त्यो भाष्या यस्येत्यादौ

३१८ । भिन्नान्यैकार्थद्वादिसंख्याव्यादीनां

च ह य ष ग वाः ।

भिन्न-व्यादीना इ॥ च वा. १॥ ।

भिन्नार्थानां दानां स श्वसंज्ञः, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः, एकाद्यानां दानां यसंज्ञः, द्वादित्यन्तपूर्वदानां षसंज्ञः, संख्या-पूर्वदानां गसंज्ञः, व्यपूर्वदानां वसंज्ञः स्यात् ।

तु सापेक्षसमर्थं भवतीति न्यायान्न न स' । केचित्तु प्रतियोगिकारकाभ्यां सापेक्षत्वेऽपि स । यथा चैवस्य दासभाष्या कृष्णेन हतपुत्र, गमदत्तः कुसुमः इति । यदुक्तं प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धनेन नेष्यते । यथा तरुण्यो वृषलीभार्यं प्रदौरं पुत्रकाव्यति । ऋहस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तय । चैवस्य दासभाष्येण लूनचक्ररथो मया । शरैः शतितपवोऽयं ब्रह्मादिति सता मतमित्याहुः । असमानाधिकरणसापेक्षस्य गमकत्वेन साध्यपगमात् समानाधिकरणसापेक्षसमर्थं भवतीति कथितम् । अन्वे तु समनव्यासमन्तेन नित्यापेक्षेण सङ्गातं । स समास स च चतुर्हा सर्वदार्थ-प्रधानं सर्वदार्थाप्रधानं उत्तरदार्थप्रधानः पूर्वदार्थप्रधानः । यथा हरिहरौ पीताम्बरं नीलोत्पलजगणाश्रित हरिचात विरामी अधिपति इत्यादि ॥ ३१७ ॥

भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते अर्था अभिधेया येषां तानि भिन्नान्यैकार्थानि । द्वौ द्वितीया विभक्तिरादिर्यासा ता द्वादय तासाञ्च केवलानामसम्भवाच्चदन्ता एव गृह्यन्ते । द्वादयश्च सख्या च व्यञ्ज द्वादिसंख्याव्यानि तानि आदयो येषां तानि भिन्नान्यैकार्थानि च द्वादिसंख्याव्यादीनि च तेषाम् । भिन्नार्थानां पृथक् पृथग्भिधेयानां दानां समासश्चसंज्ञः स्यात् । ची इह' ननु नीलस्यार्थः कालः उत्पलस्यश्च पुष्पविशेषः तेन भिन्नार्थत्वात् नीलोत्पलमित्यादौ सर्वसमासे इह्वा-पतिरिति चेन्न बहुव्रीह्यादयो विशेषसंज्ञा यत्र न प्रवर्तन्त तदैव सामान्यइहसंज्ञा-प्रवृत्ते । ननु अमेदः शिवरामयोरित्यादिवचनात् । नेतरो विष्णुरीशानादिति वोपदेवीयाञ्च पदार्थयोर्भेदाभावे हरिहराविति इहः कथम् । पदभेदे इह इति चेत्तर्हि नीलोत्पलमित्यादावपि इह्वापत्तिः । अत्र पदार्थयोरभेदेऽपि भेदविवक्षया इह । अतएव विनायके विघ्नराजहैमातुरगणाधिपा इत्यमरः । किञ्च इह उभयपदार्थप्रधानेऽपि परपदस्यैव लिङ्गं भज्यतीति । यथा घटश्च फलञ्च घटफले

फलञ घटश् फलघटौ । स्त्री च पुर्वा च स्त्रीपुवा । अन्याथाना समस्यमान-
पदान्तरार्थानां पदाना समासो हसञ्, स्यात् । हो बहुव्रीहिः । स तुभयपदार्था-
प्रधानः । तेन पीताम्बर इत्यत्र पीतशब्देन गौरवर्णं उच्यते, अम्बरशब्देन वस्त्र-
मुच्यते समुदायेन पीताम्बरपरिधायी कृष्ण उच्यते । स च द्विविधः । तदगुण-
संविज्ञानोऽतदगुणसंविज्ञानश्च । यत्र समस्यमानपदार्थं समासवाच्ये वर्तते
स तदगुणसंविज्ञानः । यथा त्रिलोचन शिवः । तदन्योऽतदगुणसंविज्ञानः । यथा
हृतकंसः कृष्ण इति । एकाद्याना विशेष्यविशेष्यभावापन्नानां पदानां समासो
यसञ्, स्यात् । य कर्मधारयः स तूत्तरपदप्रधानः । यथा नीलोत्पलम् ।
द्वितीयादिविभक्त्यनपदपूर्वकाणां पदानां समासः च सञ्, स्यात् । वस्तुतुष्ट, स
चोत्तरपदप्रधानः । यथा कृष्णाश्वित इत्यादि । संख्यापूर्वदानामित्यादि । तस्यार्थे
इत्यादि वक्ष्यमाणनियमात् तद्वितार्थं समाहारे उत्तरपदे परे च संख्यावाचकपद-
पूर्वकाणां पदानां समासो ग सञ्, स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा द्विमूर्धं, द्विपात्
इत्यादि बहुव्रीहौ एकाह सप्तर्षय इत्यादि कर्मधारयेऽपि द्विगुत्वापत्तिः । न च
उत्तरपदे परे यो द्विगु स बहुव्रीहरेवान्तु अन्यपदार्थवाचित्वादिति चेन्न ।
पञ्चगवधन इत्यादौ गौरतार्थे इत्यादीनामप्राप्तेः । गो द्विगु । यथा हैमातुरः पञ्चगु
विसख पञ्चगवधनः । तद्वितार्थं उत्तरपदे परे च द्विगुरुभयपदार्थप्रधानः ।
समाहारं द्विगुरुत्पदप्रधानः । व्यपूर्वदानामित्यादि । व कसामीप्येत्यादिनियमात्
कारकादावर्थे अव्ययपदपूर्वकाणां पदानां समासो वसञ्, स्यात् इत्यर्थः ।
अन्यथा असक्त्यः सुप्रजाः सुपात् निर्धनः इत्यादावपि अव्ययौभावापत्तिः ।
योऽव्ययौभावः । स च पूर्वपदप्रधानः । यथा अधिक्कृष्णमित्यादि ॥ ३१८ ॥

श्रीराट्टी भिन्नश्च अन्यश्च एकश्च ते, ते अर्था येषां ते ही आदिर्थासां ताः,
ताश्च संख्या च व्यञ्च तानि तान्यादयो येषां ते पश्चाद्भिन्नान्यैकार्थाश्च द्वादि-
संख्याव्यादयश्च ते तेषां चश्च इश्च यश्च वश्च गश्च वश्च ते इन्वात् परः श्रूयमाणः शब्दः
प्रत्येकमभिसंज्ञते इति न्यायात् । संज्ञिसंज्ञानां समसंख्यत्वाच्च यथासंख्य
दर्शयन्नाह ' श्रावार्थानां दाना इति । परस्परभिन्नार्थानां दानां सञ्च सञ्च, पदार्थो
हि जातः कृतव्यक्त्य जाति धर्मः, आकृतिरवयवसंस्थानादि व्यक्ति स्वरूप
अतएव नीलघट इत्यादि पदार्थतावच्छेदकयोः परस्परभिन्नत्वात् अभेदविवक्षाया
तु य स्यादेव एव हरिहरावित्यत्र वस्तुतोऽभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकयोः स्थिति-
संहारकयोर्भेदाद्वेद इत्येके । तथाच पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदे च इति पर्थे-
वसितोऽर्थः । अन्याथानामिति असमस्यमानपदार्थपरार्थां समस्यमानानां दाना

३१६ । क्ते लुक् त्वे च ।

क्ते ६, लक् ११, त्वे ७, च ११ ।

से स्थितायाः क्ते लुक् स्यात्, त्वे च परि ।

सो ह सञ्च यथा आरुढा वानरी य आरुढवानगो वत्त दृष्ट कृष्णो येन दृष्टकृष्ण, पुरुष इत्यादि । समस्यमानपदार्थोऽपि अन्यदार्थः स्यात् व्यपदेश्य-
व्यपदेशिवद्भावात् यथा शोभनशरीर, शोभापुत्र जनार्दनश्चात्मचतुर्थ एवेत्यादि ।
एकाधानामिति परस्परसमानाधिकरणानां सो य सञ्च यथा नीलोत्पल परमात्मा
इत्यादि । द्वादित्यन्तपूर्वदानामिति यदि समस्यमानानां दाना पूर्वदानि
द्वादित्तीनामेकतमानानि भवन्ति तदा तेषां दानां स' य सञ्चो भवति । यथा
कृष्णमाश्रित कृष्णाश्रितः मासेन पूर्वं, मासपूर्वः यूपाय दारु, यूपदारुः पापाद्द्वय
पापभय कृष्णस्य सखा कृष्णसखः पूर्वाङ्गे कृतं पूर्वाङ्गतमित्यादि । सख्यापूर्वं
दानामिति । समस्यमानानां दाना पूर्वदानि यदि संख्यावाचकानि भवन्ति
तदा तेषां तादांशौ सो य सञ्चः । यथा पञ्चगुः त्रिलोकौ पञ्चगवधन इत्यादि ।
व्यपूर्वदानामिति समस्यमानानां दानां यदि पूर्वदानि व्यसंज्ञकानि भवन्ति तदा
तेषां कादौ स' वसञ्च' यथा अधिक्कृतमित्यादि । इह एकत्र संज्ञाद्वयसमा
वेशाभावात् विशेषणबोधितानामवैताः सञ्चा ज्ञेयाः तेन पञ्च भाव्या सतर्कय'
श्रपतित, पञ्चगु, अधिहृर इत्यादौ द्वादिसंज्ञा न तु गाढय इत्यादि अन्यथा
सर्वेषां दाना भिन्नार्थत्वात् च सञ्चा प्राप्ते । चो इत्थो ह्यो बहुव्रीहिः य, कर्म
धारय घनत्पुरुषः गो द्विगु वोऽव्ययीभाव, यगौ च विशिष्टाविति परे । एषां
सामान्यतो लक्षणान्युक्तानि विशेषणानि तत्तत्प्रकरणे विशिष्य वक्ष्यामः ॥ ३१८ ॥

सर्वसमासेषु स्थिताया स्यादं क्ते लुक् स्यात् । सर्वप्रत्ययेषु परेषु च स्यादं-
लुक् स्यादित्यर्थः । समासे यथा हरिहरो पीताम्बर परमात्मा कृष्णाश्रित
पञ्चगु उपक्रमम् । प्रत्यये यथा श्रीमान् पुत्रकास्यति वाचिक चविय माशुर
हैम यास्य इत्यादौ प्रथमादेर्लुक् । किञ्च तत्रत्य सार्वत्रिक इत्यादौ वाटेशस्य
लोपाभावस्तु स्यादिप्रकरणं हित्वा तद्विप्रकरणे आदंशविधानसामर्थ्यात् ।
स्यादिविभक्तोरिति किं प्रथममिति निषेधति इत्यादौ व्यस्येत्यादिना समासेऽपि
तिवार्तर्नलोपः । पचतितरा पचति कल्पमित्यादौ प्रत्ययेऽपि तिवार्तर्न लोपः ।
लुक्करणेन ल्यलोपे ल्यलक्षणासि न्यायात् प्राप्तव्य विभक्तिनिमित्तक कार्यं लुकि
न तदेति निषेधान्न स्यादिति । तेन कस्य पुत्र किं पुत्र इत्यादौ टेरकारी न

द्वन्द्वसमासः । (चः) ।

इतरतरयोगे च समाहारे च चो द्विधा ।

स्यात् । धातार गत, धातुगत, इत्यादौ न वृद्धिः । यज्वा चासौ विप्रश्नेति यज्वविप्र इत्यादौ न दीर्घः विरामविहितस्तु स्यादेव । तेन ब्रह्माच्युतिश्च इत्यव नीलुप् क्रियाविति नस्य लुप् । पयसो विकार पयोविकार इत्यादौ सस्य विसर्गः । अनडुह्यर्म अनडुह्यर्म इत्यादौ दडादि । किञ्च त्वया कृत त्वत्कृत मया कृत मत्कृतमित्यादा विभक्तौ लुकि कृतेऽपि युष्मदस्मदीरेकत्वेऽर्थे लन्मदौ भवतः कश्चोरथस्यापि ग्रहणादिलुक्ते । युवावार्दशो तु द्विवचने परे एव स्याता न तु द्वित्वेऽर्थे । तेन युवाभ्या कृत युष्मन् कृत आवाभ्या कृत अस्मात् कृतमिति । अत्र द्विवचनस्य लुकि युवावार्दशोरसम्भवे स्वरूपेणावस्थानम् । अस्य वीजं पुरा लिखितम् ॥ ३१८ ॥

श्रीरा-टी—अधिकारात् स इत्यनुवर्तते इत्याह से स्थिताया इति । से कर्त्तव्ये समस्यमानदंभ्य क्तेरित्यथ' प्रकरणात् स्यादित्तेरेव तेन पचतिरूप पचति-तरामिति न त्वे क्तैर्लुक् । यतस्त्य अवत्य इत्यादौ तु स्यादिदृष्टान्तत्वेऽपि स्वबादि-पाठात्तदकाना तद्धितान्तर्गतत्वात् न स्यादित्कर्त्तुक् । लुक्करणात् स्यादिर्निमित्त कार्यं न स्यात् यथा सखिप्राप्तं गवाश्रित इत्यादौ न घौ त्रिः आ आम्भसोरिति वाक्त्वच राजपुरुषेत्यादौ तु विराममाश्रित्य कुङ्नीलुप् स्यादेव ॥ ३१८ ॥

इतरतरिति । चो द्वन्द्व इतरतरयोगे च समाहारे च भवन् द्विधा भवति । इतरतरयागोऽवयवप्रधान । तेनावयवकृते द्वित्वे बहुलं भवतः । समाहार, सहतिप्रधान, तेन सहतेरेकत्वद्वित्वादिकवचनमेव इति भेदः । हरिश्च हरश्च इति वाक्ये सिद्धयस्तु लुकि द्वयोः पदत्वेऽपि हरिहर इति समुदायस्य लिङ्गसंज्ञाया औकारोपपत्तिः । राजदण्डिनावित्यादौ तु पूर्वपदस्य विभक्तौर्लुकि विरामविहित-नकारस्य लोपः स्यात् परविभक्तौर्लोपेऽपि पुनर्लिङ्गसंज्ञाया विभक्त्युपपत्तौ विराम-विहितनकारलोपादिक न स्यादेव । कातन्तान्तु, अत्यस्त्रो भवेत् पूर्वं द्वन्द्वे यच्चारित इय' इति मत्वा दैत्यदानवौ क्षणार्जुनौ इत्याद्यप्युदाहरन्ति । इदन्तु मनुष्यदेवौ चक्रवाकगरुडौ सट्खलमुषले काकमयूरौ इत्यादि विस्तरव्यभिचार-दर्शनादनेनोपेक्षितम् ॥ ३१८ ॥

श्रीरा-टी—इतरतरयोगे चेति । चो द्विधा द्विप्रकारः, तत्र एक इतरतर-यागः इतरस्य इतरेण सह योग इति परस्परपेक्षावयवभेदानुगतकृत द्वयोः प्राधान्यात् न बह्वना प्राधान्यात् त्व स्यादेव यथा हरिहरौ ब्रह्माच्युतिश्च । इत्यादि

हरिश्च हरश्च हरिहरी । ब्रह्मा च अच्युतश्च ईशश्च ब्रह्माच्युतेशः ।

अन्य' समाहार. स च तिरोहितवयवभेद. किन्तु समुदितभिन्नभेदस्तस्यैकत्वात् क्रम् । यथा समौदृशद वाक्त्वच घवस्वदिगपलाश इत्यादि समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय इति दर्शनात् । कर्तृत्वत्वे चेति एक मृवमिति योगविभागः कर्तव्यः तस्मादिष्टसिद्धि । कचित् निषिद्ध स्यात् तथाहि, नौज. सङ्घसमोऽन्धोऽज्ञ स्तपस. पूवात् च्या. । पूर्वदभुतेभ्य ण्यस्या लृक् न स्यात् । ओजसाद्धत पुन. सहसा भुक्ते तमसा पिहित अभसा पुत अन्नमानिप्यादित तपसा कृत तथाच तमोजमानिजित देवराज दृष्टा रथस्य तपसानिमिद्धिमिति बोध्यम् । तप शब्दात् विकल्पयन्त्ये तथाच तप कृशा. शान्त्युदकुम्भहका इति भट्टि । पूवात् कि ? सङ्घ ओजसा वर्तन् इत्यर्थे सौज कृत सततैश्वर्यमोष्ठमिति भारवि. । उदन्व-दभः परिधीतमूर्त्तिरिति माघ. । पुत्रनुषोऽनुजान्वे । आभ्यामिनयो क्रमात् तत्रा लृक् न स्यात् पुसानुज पुस्यलृक् विधानादेव स्थायं त्रौपुसास प्रत्यनुजत्वे न पुसो हेतुलाभेता वा वेति । अनुषान्वः अनुजन्व तेनाश्व' । मनसो नाश्वरा-ज्ञायिनि व । मनसख्या लृक् न स्यात् रुद्रायां आज्ञायिनि शब्दे च परे मनसादेवो मनसायुत मनसा सङ्गतम् नास्ति कि ? मनोदत्ता कन्या । मनसा आज्ञातु शीलमस्य मनसाज्ञायी योगी असञ्ज्ञाय. पृथगुपादानम् । आत्मन. पूरणे । आत्मनख्या लृक् न स्यात् पूरणत्वान्ते परे । आत्मना षष्ठ. आत्मना पञ्चम. । जनार्दनश्चाकचतुर्थ एव इति तु आत्मा चतुर्थोऽस्येति ह । व्याकरणाख्यायामात्म-पराभ्या च्या. । व्याकरणे व्यवहित्यभाषा या सञ्ज्ञा तस्या गम्यमानाया आत्म पराभ्या च्या लृक् न स्यात् । आत्मनेपद परस्मैपद आत्मनेपदे भाषा उक्तिर्वस्य आत्मनेभाष. । लोकातिकदूरार्थकृष्णात् ते प्या । लोकादर्थेभ्य' कृष्णाच्च क्तान्ते परे प्या लृक् न स्यात् । लोकाभ्युक्त अस्याभ्युक्त. अन्तिकान्मुक्त अभ्या-सादागतः दूरादागतः विप्रकृष्टादागत. कृष्णाभ्युक्त इति तु धी स्यात् । ते किम् ? लोकाभयम् । बलब्राह्मणाभ्यां कारशंसिनोः । आभ्यां प्या लृक् न स्यात् क्रमादनयो. । बलादनौचित्यात् करण बलात्कारः ब्राह्मणो वैदेकदेश-स्तत उद्भूय शसितु शीलमस्य ब्राह्मणात् शसी ऋत्विग् विशेष । ज्ञेये प्या वा तु पुत्रे । ज्ञेये गम्यमाने प्या लृक् न स्यात् पुत्रशब्दे तु वा । चौरस्य कुल दास्या पति दास्या पुत्र. दासीपुत्र । ज्ञेये किं ? विप्रकुल विप्रपुत्र. । वाक् दिक्-श्रुत ो युक्तिदृष्टहरि । एभ्य एतेषु क्रमात् प्या लृक् न स्यात् । वाची युक्ति

दिशौ दृष्ट, पश्यतोद्हर पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । अदस षायननीनश-
कान्तकुलणकान्तपुत्रेषु । अदस ष्या लक् न स्यात् षायने नीन षकान्तकुलि
षकान्तपुत्रे च । असुष्यापत्य नडादित्वात् षायन, आसुष्यायण विख्यातपितृकं
असुष्य कृते साऽ आसुष्यकुलीन साधौ प्रतिजलार्दणीन । असुष्य कुलस्य भावः
मनीश्रलात षक आसुष्यकुलिका एवमासुष्ययुतिका इति भावार्थभूतवदङ्गीकारात्
षकान्त इति विशेषणम् । ऋतो विद्याधोनिस्सम्बन्धे । ऋदन्तात् ष्या लक् न
स्यात् पूर्वोत्तरदयोर्विद्याधोनिस्सम्बन्धवाचित्वे सति । होतु, शिष्य होतु पुत्रः
पितुरन्तेवासौ स्वसु पुत्र । ऋत इति किम् ? मातुलपुत्रः । विद्याधोनिस्सम्बन्धे
किम् ? होतृधनम् । वा स्वसृपत्न्योः पितुस्तु पितरि । ऋदन्तात् ष्या लक् न
स्यात् वा अनयो, पितुस्तु पितरि । मातुः स्वसा मातृस्वसा होतु स्वसा होतृस्वसा
दुहितु पति, दुहितृपति, पितु, पिता पितृपिता । पितामह, पितृपिता
तत् पिता प्रपितामह, इत्यमरः । दिवो दासि नाम्नि । इदम्, ष्या लुक् न
स्यात् दासि नाम्नि । दिवोदास, वृषतिभेदः । शुन, पुच्छलाङ्गूलशेफशेफसि ।
शुन, ष्या लक् न स्यादेषु नाम्नि गम्ये । शुन, पुच्छ, शुनी लाङ्गूल शुन, शेफः
शुन, शेफा ऋषौणा नाम चतुष्टयम् । क्वचिदन्यथापि । उक्तलक्षणेऽपि
ष्या लुक् न स्यात् । वाचस्पतिः वासोऽर्थति, दिवस्पतिः शुनष्कारं देताना प्रेयः
इत्यादि प्रयोगातुसारं ज्ञेयम् । गोऽङ्गसन्तात् तत्र नाम्नि । गोशब्दाददन्ताङ्ग-
सन्ताच्च परस्मात् तत्र लुक् न स्यात् सञ्ज्ञायाम् । गविष्ठः गविष्ठर वर्हिष्ठादि-
त्वात् य । अदन्तात् । वनेकिंशुका वनेकिंशुका वनेवल्लभा । गोष्ठे
प्रवौर इत्यादि । हसात् युधिष्ठिर वर्हिष्ठादित्वात् य ल्विसार । कथं लक्सार
इति तु लक्सारो यस्येति ह । एभ्य किम् ? नदीकुक्कुटिका । नाम्नि इति
किम् ? अक्षशौण्ड । अङ्गा यमिति योनिषु । वेत्ये मतो योनौ च परे अङ्गाः
तत्र लुक् न स्यात् । असु भव, दिगादित्वात् य, अप्रमव्य, असुसमिति, असु-
योनिः संज्ञायामिति सः । अपूर्वोदिति किम् ? परमास्मृतिः । मध्यान्ताभ्या
गुरौ । पृथग्विधानादनाम्नि । मध्येगुरु अन्तेगुरु अप्रवादिष्वेव सन्मध्येगुरु,
कथं मध्येगुरु, अन्तगुरुरिति मध्ये गुरुर्यस्य इति ह मध्येगुरु अन्तगुरुश्च गण इति
कान्दस । असूर्ध्वमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । सूर्ध्वमस्तकवर्जात् स्वाङ्गवाचकात् तत्र
लुक् न स्यात् न तु कामशब्दे परे । कण्ठेकाल उरसिलोमा शतु चकारोरसि
वाणमाशु । असूर्ध्वमस्तकादिति किम् ? सूर्ध्वनि शिखा यस्य मूर्ध्निशिख मस्तकशिख
अकामे किम् ? मुखकाम, अङ्गसन्तादित्येव अङ्गुलिवाण गोचरः । स्वाङ्गादिति

३२० । पुंवत् सः ।

पुंवत् । १।, खेः ६। ।

किम् ? धर्मवर्षि धममति । घञन्तवन्त्वे वा । घञन्तवन्त्वे परे स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च
 मया लुक् न स्यात् वा ये सति । करिवन्त्सः करवन्त्स चक्रवन्त्स चक्रवन्त्सः सरसिवन्त्सः
 सरोवन्त्सः । अङ्गसन्तादित्येव । मखिवन्त्स गुतिवन्त्स । बहुल ये ह्रदन्तेऽस्ये । अन्ये
 ह्रदन्ते मया लुक् न स्यात् तत् पुरषे सति । बहुलयङ्गण नित्यविकल्पनिषेधाद्यस्त्वन्ते रमः
 कर्णेजप पङ्केरुह, खेचर, अश्वचर, जघनेकालः काण्डेरुह, इत्यादौ नित्य सरसिरुह
 सरोरुह वनेचर, वनचरः दिविषद, द्युषदः इत्यादौ विकल्पः कुरुचर, स्थाण्डिलशायी
 साङ्गासिङ्ग इत्यादौ लुगेव अस्थ इति किम् ? समस्य, विषमस्य कूटस्यः कायस्थ
 उदरस्थ हरीतकी तथाच कपालेन कारस्थेनेन्दुशंखर इति दण्डौ । अन्ये तु असाध-
 रित्याङ्ग, कथ इतिस्थ इति बाहुल्यात् सत्येष्ट वार्हृष्ठादि पाठाद्वा अप्रुषादेव तेन
 नीलसरोरुह मङ्गावनचर इत्यादि । द्युशरत् प्राष्ठ कालाज्जे वर्षचरशरवरात् वा ।
 एभ्यः मया लुक् न स्यात् परे वर्षादिभ्यः वा । दिविजः शरदिजः प्राष्ठविजः कालेजः
 वर्षेजः वर्षजः खरेजः खरजः शरेजः शरजः वरेजः वरजः । एभ्यः किम् ? अम्बुजः
 गृहजः स्थलजः । कालनाम्नः कालितरादौ च । वल्यनुवर्तते कालनाम्नः मया लुक् न
 स्यात् वा कालशब्दे परे तत्तमतनचतरा चतमासु च । पूर्वाङ्गे काल कृत पूर्वाङ्ग-
 कालकृत पूर्वाङ्गितरः पूर्वाङ्गततरः पूर्वाङ्गतम पूर्वाङ्गततम, पूर्वाङ्गितेनः पूर्वाङ्गतनः
 पूर्वाङ्गितरा पूर्वाङ्गततरा पूर्वाङ्गतमा पूर्वाङ्गतमाम् एवमपराङ्गे काले कृतम् अपराङ्ग-
 कालकृतमित्यादि । अङ्गसन्तादित्येव गवितराया जागर्ति । अकालाहासश्चवासिषु ।
 अकालवाचिनः मया लुक् न स्याद्वा वासश्चवासिषु । वनेवास, वनवास खेचर,
 खेचरः ग्रामवासौ ग्रामवासौ अन्तेवासौ अन्तवासौ । अकालादिति किम् ? पूर्वाङ्ग-
 शयः, अङ्गसन्तादित्येव गुहाशयः, भूमिशयः । कारनाम्नि ह्रसादौ । वषिर्कषकपशु-
 पालादौ पालनार्थं राज्ञी देयो य स करः कर एव कारः तस्य नाम कारनाम
 तस्मिन् वाक्ये ह्रसादौ परे मया लुक् न स्यात् वा । ह्रस्वपदिका ह्रस्वपदिका ।
 ह्रौ ह्रौ पादौ परिमाणमस्य इत्यर्थे सखादेराभीष्टोक्तः कः पादः पदादेशः, तार्थे सः
 खभावात् स्त्रील'त्येन आभीष्टा दीतयति यूथेपशु यूथपशुः देय इति ह्रसादौ
 किम् ? अविकटे सरणी टथ इत्यर्थे अविकटारण अङ्गसन्तादित्येव नङ्गीदोहन परे
 तु कार' परिभाषिकानियमः, यं तु निविशेषण कारनाम्नीति पठन्ति तन्मत्तं कूपे
 शाल इत्युदाहरणं भवति वस्तुतस्तु विकल्पेनाय प्रतिषेधः ॥ ३१२ ॥

सं स्थितायाः स्त्रेः पुवत् स्यात् त्वे च परे ।

पूर्वपश्चिमे ।

पुमानिव पुवत् । त्वे चानुवर्तते । किञ्च त्वशब्देनात्र विभक्तिभिन्नप्रत्ययो स्यात् । अन्यथा सवनामशब्दानां स्त्रीलिङ्गे प्रयोगो न स्यादिति । किञ्च विभक्ते स्थाने तद्धित-प्रत्ययोक्तानामादेशे पुवत् स्यादेव । यथा सर्वस्या दिशि सर्वत एव सर्वस्या, दिश, सर्वतः इत्यादि । सर्वसमासे सर्वप्रत्यये च परे सर्वनाम् पुवङ्गाव स्यादिति । किञ्चो-पस्थितप्रथमानां हित्वा स्त्रेरिति विप्रकृष्टषष्ठान्तग्रहणं ज्ञापयति । पूर्वपदस्य स्त्रे पुवद्-भावः स्यादिति । तेन पश्चिमा च पूर्वा च पश्चिमापूर्वे इत्यादौ परपदस्य स्त्रे, पुवङ्गावी न स्यात् इति । न च न गौण्याख्येत्यनेन इन्द्रे स्त्रिसञ्ज्ञानिषेधात् पूर्वपश्चिमे इत्यत्र कथं पुवङ्गाव इति वाच्यं न गौण्याख्येत्यनेन इन्द्रे समासे कृते एव स्त्रिसञ्ज्ञा निषिध्यते पुवत् स्त्रेरित्यनेन सं स्थितस्यैव वर्तमाने कविधानात् समासे क्रियमाणं सर्वादे, पु वङ्गावी विधीयते इति विरोधाभावात् । समासी यथा पूर्वा च पश्चिमा च पूर्व-पश्चिमे एव सवा प्रिया यस्य स सर्वप्रिय । पूर्णप्रीयेत्यादिभूतस्य पुवत्स्त्र्युक्त्या-दिना सूत्रविहितपु वङ्गावनिषेधार्थकत्वात् । एवञ्च सर्वा चासौ स्त्री चेति सर्वस्त्री सर्वासा पति, सर्वपति इत्यादि । प्रत्यये यथा सर्वाभिच्छति, सर्वकाम्यति भवतौ-मिवचरति भवत्यति इत्यादि । किञ्च सर्वादिशब्दस्य स्त्रिया सप्तम्यास्त्रादेशे सर्वस्त्रे-त्यादौ पुवङ्गाव कर्त्तव्ये तद्विज्ञानां स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् ॥ ३२० ॥

औरा टौ—सं त्वे चानुवर्तते सं स्थितस्येति सर्वस्मिन् सं त्वे च स्त्रेः पुवत् स्यात् इत्यर्थं तेन पूर्वपश्चिमे सर्वस्या प्रिय सर्वप्रिय । पूर्वपश्चिमे इत्यादौ तु न गौण्याख्या चेति चे स्त्रिसञ्ज्ञानिषेधस्य जसादेरिकाराद्यादेशाभावफलकत्वादुत्तरदस्यैव स्त्रिसञ्ज्ञा-निषेधस्तेन पूर्वपदस्य पुवङ्गावः चसे पूर्वपदस्य स्त्रिसञ्ज्ञानिषेधाभावात् अतएव पूर्वोत्तरे इत्यादौ नोत्तरपदस्य पुवङ्गावः तस्य स्त्रिसञ्ज्ञानिषेधात् । यद्वा सं कर्त्तव्ये वाक्यस्थितस्य स्त्रे 'पु वङ्गावः पूर्वोत्तरे इत्यादौ तु न द्विविशेषणत्वादावपि पूर्वोत्तरे इत्यादि । त्वं यथा सवस्या सर्वत सर्वस्या सर्वत्र एकस्या भाव एकत्र सर्वाभिच्छति सर्वकाम्यति पूर्वा पुरस्तात् इत्यादि । आत् सुसाम इत्यत्र अग्रहणज्ञापकात् स्यादित्ये न पु वङ्गाव तत्र सवा सर्वे सर्वा इत्यादौ न स्यात् । अवाहु । इदुदन्ताजाद्यदन्ताल्पाच् तरच्चेत् हयोर्द्वयोः । तुभ्यै, पूर्वे प्रयोक्तव्यं बहूनामपि पूजितम् । समाचराणां भर्तृणां यद्यत् पूर्वं कर्मण तत् । सख्यानामल्परूपाणामर्थघर्मादिषु हयम् । बाध्यत्व बाधकत्वञ्च ज्ञेयं पूर्वापरकृमात् । यथा हरिहरौ शम्भुकृणौ अच्यतशङ्करौ शिवगौर्यौ पितापुत्रौ मातृ

३३१ । ऋदो डा तत् पुत्रे सगोत्रविद्ये चे ।

ऋत, १६, डा ११, तत्पुत्रे ७, सगोत्रविद्ये ७, चे ७ ।

चे स्थितस्य ऋदन्तस्य डा स्यात् ऋदन्ते पुत्रे च परे
सगोत्रविद्ये ।

मातापितरौ पितापुत्री, होतापीतारौ ।

ताततनूद्वा' भरणीकृत्तिके ग्रीष्मवर्षां विंशतिसप्ततौ । धर्माद्यौ गुणद्वयो च कामाद्यौ
मधुसपिषी । आद्यन्नावयशब्दौ च धर्मादा पणिकीर्त्तितौ । अन्त्येऽप्यन्त्यादि रूप
त्रयं प्रयोगतः । सातताततनूद्वा इत्यत्र तातापिचया नान्यत्र तत्त्वम् । रभे
धारणपापाम्ना तातान्माता गरीयसीत्युक्ते । एव मातापितराविति । युधिष्ठिरार्जुनौ
विप्रचक्षिथविट्युद्रा, इत्यादिसिद्धयं भाता ज्यायान् वर्षं, क्रमेणैति सूत्रद्वयं कुर्व-
न्त्यने । तदस्मन्मते तु जन्ममरणकृताद्यभ्यर्हितत्वात् सिद्ध एतत् सर्वं प्रायिकं धूमाग्नौ
लक्ष्यं हेतू । समुद्रादी काकशकौ काशकुशवल्जमिव्यादि शिष्टप्रयोगतः ॥ ३२० ॥

स च पुत्रश्च तत्पुत्रं तस्मिन् । तत्पुत्रे नह पूर्वस्थितऋदन्त एवोच्यते । समाने
गोत्रविद्ये यस्य तत् सगोत्रविद्यं तस्मिन् । मातापितरौ पितापुत्री इत्युभयत्र
समानगोत्रत्वम् । होतापीतारौ इत्यत्र समानविद्यत्वम् । सगोत्रविद्ये किं दाह-
भोक्तारौ जामातृपुत्रौ । मातापितरौ इत्युदाहरता प्रायण इन्वे स्त्रीलिङ्गस्यैव
पूर्वस्थितिरिति सूचितम् । तेन पार्व्वतीपरमेश्वरौ लक्ष्मीनारायणौ बधूवरौ इत्यादि ।
क्वचिन्न स्याच्च तेन सोऽभवद्वरबधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतिसमन्वित इति रघौ ॥ ३२१ ॥

ग्रीरा-टी—स च पुत्रश्च तस्मिन् गोत्रं विद्या च ते समाने गोत्रविद्ये
यस्य तत् तस्मिन् तत्पुत्रे न ऋदन्त पराश्रयत इत्यत्र आह ऋदन्ते पुत्रे चेत्यादि ।
तथाच ऋदन्तानां चे डा स्यात् ऋदन्तपुत्रयोः ॥ पूर्वोत्तरद्वयोर्विद्यायोर्निसम्बन्ध-
वाचित्वे सतीत्यर्थः । तत्रादौ योर्निसम्बन्धीदाहरणमाह मातापितराविति माता
च पिता च तौ पिता च पुत्रश्च तौ इत्यादि वाक्यम् एव मातापुत्रावित्यादि
पुत्रार्थग्रहणात् पुत्री च दुहितृत्वज्ञौ इति श्वादिति कश्चित् । होतापीतारा-
विति होता च पीता चेति वाक्यम् । एव नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ
हीतापीतारौ च नेष्टोद्गातारौ च ते हीतापीतानेष्टोद्गातार होता च पीता च
नेष्टा च हीतपीतनेष्टार इत्यत्र न स्यात् से सर्वादित आदिद सबान्तदसुत्तरद-

३३२ । चगैक्यवं क्लीवम् ।

चगैक्यव १।, क्लीव १। ।

चस्यैक्यं गस्यैक्यं वञ्च क्लीव प्रात् ।

मिति पूर्वाचार्यैर्व्यवस्थितमत पीठशब्देन व्यर्वा तत्वात् । हीटपीठनेष्टारश्च उद्गाता च ते हीटपीठनेष्टीद्गातार इत्यत्र तु स्यादेव समस्तासमस्तयोर्देयो' पुनश्च इति पूर्वोत्तरव्यवस्थाया अविरुद्धत्वात् । शंषवाचिनां समानविद्यासम्बन्ध कात्यायनेन दर्शित । यथा ब्रह्मीद्गाट हीटव्यर्थु ब्राह्मणाच्छसि प्रस्नीट मैवा-वरुणप्रतिष्ठाटपीठ प्रतिच्छट अच्छावाक् नष्टृ अग्नीव्र अब्राह्मण्य यावन्तु उन्नेट प्रहणौता इति । सगोर्वावये कि ? वक्तृश्रीतारौ । अवायुर्देवतार्थस्य तस्मिन् । वायुभिन्नस्य देवतार्थस्य च डा स्यात् अवायुर्देवतार्थे शब्दे परे । इन्द्रासीमौ इन्द्रापूर्वणौ इन्द्रावृहस्यती मित्रावरुणौ अग्नाविष्णु सूर्याचन्द्रमसौ । इह देवता-शब्देन वेषामेकेन मन्त्रेण ये पदेवा वेदे सहदानमुक्तं तेषामेव ग्रहण्य तेन ब्रह्म-प्रजापती शिववैश्वर्यौ स्कन्दविशाखौ रविचन्द्रौ इत्यादौ न स्यात् । तथाच रवि-चन्द्रावपि नोपलक्षिताविति घटकपरं । अवायु इति कि ? अग्निवायु वायुग्नी । अग्नेर्डी सीमवरुणयो । अग्नेर्डी स्यात् सीमवरुणशब्दयोर्देवता च । अग्नीषोमौ अग्नीवरुणौ । लवे कुशस्य । आदरायौऽय आरम्भ । कुशस्य डी स्यात् लव शब्दे परे । कुशीलवाविति वाक्कीकिप्रयोग । दिवो द्यावापरदे पृथिव्या दिवस च । परदे परे दिवो द्यावा स्यात् पृथिव्यान्तु द्यावादिवसौ च । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमौ द्यावाभूमौ द्यावाक्षम देवतार्थस्यैव विधानात् द्युसरमौ इत्यादौ न स्यात् । अनौवन्तभूमिशब्दस्यैव वेदे सहदानेनोक्तत्वेन देवतार्थत्वा-दीवन्ते न स्यात् तथाचैक्य भिन्दन् द्युभूमोरिति सूर्यशतकम् । परदग्रहणात् सर्वान्तद एव तेन द्युभूमिद्वया इत्यादौ न स्यात् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-स्पृथिव्यौ द्यावापृथिव्यौ दिवसमिति अविकृतनिदेशात् न वि । उषासीषस' । देवतार्थसीषस, परदे परे उषासा स्यात् च । उषासानक्त उषासासूर्यौ । अग्नेर्न तौ त्रिमत्यवैश्ववे । वैश्वभिन्ने त्रिमति पदे परं अग्नेर्डी डा च न स्यात् च । अग्निश्च मरुश्च तौ देवते अस्य अग्निमारुत हवि' । अग्निवारुणीमनङ्गाह्वी-मालभेत । वैश्वे तु अग्नावणव चरु त्रिमति कि ? आग्नेन्द्र कर्म ॥ ३२१ ॥

चगथोरैक्य चगैक्य चगैक्यञ्च वञ्च चगैक्यव अव्ययीभावस्य क्लीवल्लफलान्तु उपसर्गं उपलक्षि इत्यादौ ऋस्व । चगाभ्यामन्यत्र ऐक्याभावात् ऐक्यग्रहणा'

देवदत्तमिहौ चगेक्ययत्नं ज्ञापयति । कचिदन्वोऽपि क्लीव स्यादिति । यथा
षष्ठांतादुपज्ञा गुरोरुपज्ञा गुरुपञ्चम् । उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः । षष्ठी-
बहुवचनान्ताच्छाया । वचनां कथा हचच्छाया । देवसनुष्यवर्जात् षष्ठांतात्
सभा । रज्जु सभम् । एव यत्तन्मूर्ध्वकिन्नरपिशाचादोनाम् । देवसनुष्यवर्जादिति
किम् ? देवसभा विप्रसभा । अराजराजाद्याह । इनसभ ईश्वरसभम् । राज्ञस्तु
राजसभा । केचिदत्र वृषशब्दं राजार्थे वदन्ति तेन वृषसभ दासीसभं रज्जुसभ-
मित्यमरः । सर्वेभ्यः समन्तः स्त्रीसभ राजसभ दासीसभम् । मीनासुराशालानिशा-
च्छाया वा । षष्ठांतात्परा मीनादि क्लीव स्यात् । ब्राह्मणानां मीना ब्राह्मणसेन
ब्राह्मणसेना । यवजन्तव यवजन्तः । यवर्जा देशविशेषः । गोशालं गोशाला गोनिश
गोनिशा वक्तव्यं वक्तव्यो कथा हचच्छाया वक्तव्यो कथा इति ॥ ३२९ ॥

थीरा-टी—चयं गद्यं तौ तथोरैक्यं चगेक्यं चगेक्यञ्च वक्ष्यते । चस्यैक्यमित्यादि
एक्य समाहारः स चगेक्यमित्यर्थः । स च एक एव तत्र समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय
इति न्यायार्थकत्वं सिद्धमनेन तु क्लीवल विधीयते । यं तु समुदायिभ्योऽन्यः समुदाय
इत्याहुः तं एकत्वादिदर्शार्थं पृथक् स्तु कुर्वन्ति । अनेकार्थाभिधायिनः शब्द-
कार्थाभिधातिलामश्वत्वात् वक्ष्यते । इति अधिस्त्रीत्यादौ पूर्वद्वयप्राधान्यात् लिङ्गकत-
प्रयोगवैलक्ष्य्याभावे प्राप्ता उक्तसङ्ग्राह्यत्वात् । अन्यपदाद्यत्वादन्विताया प्राप्ताया
वचनमिदम् । उपज्ञोपक्रमः य तदार्थित्वकथनं । उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतोऽन्तः
यद्वैरिति ड । उपक्रमस्य इत्युपक्रमः ढ घञ् उपज्ञोपक्रमान्तं य क्लीव स्यात् तथो
रुपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्यस्य प्रतिपादनं सति । सवज्ञरूपज्ञा सर्वज्ञोपज्ञा वेदः सर्व-
ज्ञोनादावुपज्ञायत इत्यर्थः । आठ्योपक्रम आठ्योपक्रमं यज्ञ आठ्योनादावारम्भ
इत्यर्थः । केकयव्यपज्ञा वत बह्वनश्च । तदार्थित्वकथनं किं देवदत्तोपज्ञाप्रकारः ।
छायं बह्वनाम् । छायान्तं य क्लीव स्यात् सा चेद्वह्वना सम्बन्धिनी । वचनां कथा
हचच्छाया विच्छाया वक्तव्यं किम् ? वक्तव्यं कथा हचच्छाया । सङ्गे सभाग्रहऽमनुष्या-
राजार्थाभ्यां च । सभान्तं य क्लीव स्यात् सङ्गे ग्रहे तु मनुष्यभिन्नेभ्यो रज्जुपिशा
चादित्यो राजभिन्नराजार्थेभ्यश्च । देवतानां सभा देवतासभ दासीनां सभा दासीसभ
स्त्रीणां सभा सङ्गति स्त्रीसभ सङ्गे किम् ? दासीनां सभाग्रहं दासीसभा ग्रहे तु
रज्जुसभं पिशाचसभम् अमनुष्यशब्देन रज्जुपिशाचादौ रूढत्वात् वृषसभ इनसभम् ।
कौचकवधे वृषतिसभागमवेपमाना इत्यत्र वृषतिसभो राजविशेषवाची न तु
राजसामान्यवाची अतएव चन्द्रगुप्तसभा इत्यत्र न स्यात् । वृषा पतित्यत्र सभाधा
या वृषतिसभमिति कश्चिद् अराजंति किं राजसभा । ग्रहं किं राजसभमिति

३३३ । चैक्याच्चुदषहोऽः ।

चैक्यात् ५१, चुदषह ५१, अ १ ।

पूर्वेण । उशीनराख्यासु कन्या । उशीनराख्यजनपदप्रतिवङ्गग्रामाणां मञ्जासु
विषयभृतासु कन्यान्त ये क्लौव स्यात् । सौशनीना कन्या सौशनिकस्य आह्वर
कन्यम् । उशीनराख्यासु किं दाक्षिकन्या । वा तु छायासेनासुराशाला-
निशा' छायायन्तानि ये क्लौवानि स्युः । वृक्षस्य, वृक्षयोवा छाया वृक्षछाय
नृसेन यवसुर गोशाल अश्वनिश्च पक्षे वृक्षच्छायेत्यादि । व्यसख्यास्था पथीषगे
च । व्यसख्यास्था पर, कृतशान्तपथ क्लौव स्याद् ये षेगे च । विशिष्टपन्या,
विषय उत्कृष्ट, पन्या उत्पथ विरुद्धार्थविशिष्टात् कुशब्दाच्चाव्यवेति चान्द्रा ।
तथाच व्यध्वो दुरध्वो विषयः कदध्वा कापथ समा इत्यमर । वाट पथश्च
माथश्चेति चिकाण्डशेषेऽदन्तपुलिङ्गपथदर्शनात् तेनैव समासे सिद्धमिति राय ।
एकश्यासौ पन्याश्चेति एकपथ इयं पन्या द्विपथ चतुर्था पन्याश्चतुर्थम् ।
आभ्या किं सत्यथ । पथ इति किं अपन्या' । अङ्गवादिष्वविशेषणे । अङ्गवा-
दिष्वविशेषण च क्लौव स्यात् । अहवादिष्वया—अङ्गैर्च सरक विमानमलिन
मान गृह मीढक धर्मं शर्म सुवर्णवर्णरूचक शङ्ख' क्रम गीमयम् । वज्रं कृत्-
पविचपप्रचषक शेष तमालाटक सार शाकटकर्वाटुर्दण्डं पिण्याककन्दौषधम् ।
कासारव्रतवासराङ्गननख काषापण कङ्कन, शीघ्रस्थाणुपिधानवेणुवल्लयप्रथीव-
कीलाहलम् । माषोद्योगदलान्धकारकवच कान्तारदेहायम पादौद तितल
प्रवालचरक शील खलीनं सुखम् । जीवातुवस्तुकुलिशध्वजसुस्तकुञ्जद्रोणीपवास-
कुमुदीदनयलकष्टम् । आकाशकोशपटलामलकावतस प्रस्थत्रणस्तवकमक्रम
सातुशङ्खम् । तण्डकण्डककुट्टिमकच्छ सङ्गममवलताण्डवपुच्छम् । क्षेमचुडित-
सातकचमम यूप, चिकसकपिशं दिवसम् । पारावाराव्ययशतमान यूपयुगम्बर-
दिनसन्तानम् । टङ्ककमण्डलपल्लवषण्ड चरणं तोरणं पुरमुखम् । मण्डपकङ्कण-
चन्दनवह्नि किशलयदोहदशखरकिरोटम् । कम्बुतडाग कुतपं तीव्रं हिङ्गुवीप
पौठकनिष्कम् । त्र्यसैन्धवराष्ट्राणि वषन्ध्यासवास्तवम् । कटक वारवाणोऽयश्नतं
भवनमासनम् । क्लौव शरीर कुसुम लोमारण्य तण सुखम् । वस्त्र दण्डं वसन्तातपत्रं
हस्त घृतादय । केषास्त्रिद्विद्वामव वैदिकत्वादसम्भता । अङ्गवादि समाख्यातः
शेष ज्ञेयं प्रयोगत । शेषमित्यादिना कौरकतैलादयः । अङ्गवादिपाठादव सरका-
दौनामसेऽपि क्लौवल्य व्यविशेषणं यथा अचय स्वः परम प्रादुरित्यादि ॥ ३२२ ॥

चवर्गान्तादृषहान्तात् चैक्यात् अ. स्यात् ।

वाक् च त्वक् च द्वयोः समाहारः वाक्त्वचं, श्रीस्रजं शमी-
दृशदं वाक्त्विषं पीठच्छत्रोपानहम् ।

३३४ । ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवं धेन्वनडुहौ अहो-
रात्रः स्त्रीपुंसौ वाङ्मनसे ऋक्सामे दारगवं अक्षि-
भुवं इत्यादयः साध्याः ।

इति चः ।

चदषह इति पञ्चम्येकम् । चुश् दश् सृङ्म्यश्च ह चेति चुदषह तस्यात् ।
आदिन् इत्यनेन एतदादीना तद्धितत्वात् नद तसावित्यनेन दान्ताभावात्
विरामाभावे वाक्त्वचमित्यादौ कुडादि न स्यात् । एवं समासपदीकप्रत्यया
अन्तपदादेव स्युः । तेन त्वक् च पवश्च त्वक् पवं सृष्ट्युः पुनः सखिपुनः सखिपुनः
इत्यादौ पूर्वपदान्नप्रत्ययः । अथ निपात्या । ऊर्क् च अष्ठीवनौ च ऊर्वष्ठीवं
पादौ च अष्ठीवनौ च पदष्ठीवं उभयवाप्रत्ययः, पादशब्दस्य पदादेशः । धेनुश्च
अनडुश्च धेन्वनडुहौ । एतदादिभ्योऽप्रत्ययः । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।
अत्र समाहारेऽपि पुनस्तु अङ्गाहान्ता चूडभेदा रात्रान्ता प्रागसंख्यका
इत्यमरः । सख्यापूर्वत्वे क्त्वात्वमेव यथा विरात्रमित्यादि स्त्री च पुमाश्च स्त्री
पुसौ । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । ऋक् च साम च ऋक्सामे । दाराश्च
गावश्च दारगवम् । अक्षिणी च भुवौ च अक्षिभुव इत्यादयः साध्याः निपात्या
इत्यर्थः । अत्रादिशब्देन षट्समासेऽनुक्ता उच्यन्ते । तत्र समासान्तरेऽनुक्तं
तद्वैव ब्रूयामि । इहोऽनुक्तानि तु विवृणोमि । यथा नक्तञ्च दिवा चेति
नक्तन्दिवा रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवा एवमहर्दिवम् । ऋक् च यजुश्च ऋक्-
यजुषम् । एव इहैव देवश्च देवे दीर्घः । अग्निमीमौ सूर्याचन्द्रमसौ इत्यादि ।
इतः अ निवावरुणौ किमीतौ इति भट्टिः । रविचन्द्रावपि नोपलब्धताविति
घटकपरेः । अनपुस्काना यजुर्वेदीकक्रतूनां समाहार एव । अर्काश्च अश्व-
मेधश्च अर्काश्चमेधम् । नपुंस्कानान्ता राजस्यवाजपेथे । यजुर्वेदीक इति कि
दर्शपौर्णमासौ । गवाश्चादीनाञ्च । गौश्च अश्वश्च गवाश्चम् । एव गवाविकम् ।
कुजवामन पुनर्पौ च छद्मखर दर्भश्चरदित्यादि । निकटपाठानाम् । निकटः
पाठो येषां तेषामपि समाहार एव । पदश्च क्रमश्च पदक्रम पदमधीते इति

कप्रत्ययः। वेटी हि पदमधीत्य क्रममधीते। पदक्रमयोर्निकटपाठात् तत्पाठ-
योरपि निकटपाठत्वम्। गुणकर्मवर्ज्यानामप्राणिजातीनाम्। आरा च शस्त्री
च आराशस्त्रि। प्राणिजातेस्तु ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। गुणकर्मणोस्तु रूपरस-
गन्धस्पर्शाः। उत्क्षेपणावक्षेपणाकुचनप्रसारणगमनानि। भिन्नलिङ्गानां नदी-
देशनगराणाम्। शीणश्च गङ्गा च शीणगङ्गम्। कुरुश्च क्षेत्रञ्च कुरुक्षेत्रम्। मथुरा
च पाटलिपुत्रश्च मथुरापाटलिपुत्रम्। अभिन्नलिङ्गानां गङ्गायमुने। मद्र-
केकर्यौ। अयोध्यामथुरे। नित्यवैरिणाम्। अहिनकुलम्। अश्वमहिषम्।
काकीलूकम्। शिल्पिनाम्। तच्चा च अयस्कारश्च तच्चायस्कारम्। रजकतन्त्र-
वायम्। प्राण्यङ्गानाम्। पाणिश्च पादश्च पाणिपादम्। मुखञ्च नासिका च
मुखनासिकम्। तूथ्याङ्गवादकानाम्। मार्दङ्गिकश्च पाणविकश्च मार्दङ्गिक-
पाणविकम्। मृदङ्गपणवमिति। अप्राणिजातित्वादेव। सेनाङ्गानां बहुले।
हस्तिनश्च अश्वाश्च हन्यश्चम्। बहुले किं ? हस्ती च अश्वश्च हन्यश्चौ। चूद्रजन्तु-
फलानाम्। अत्रापि बहुलमेव। दशश्च मशकाश्च दशमशकम्। बहुले किं ?
दशश्च मशकश्च दशमशकौ। चूद्रजन्तुरनस्थि स्यादथवा चूद्र एव यः। प्रभूत
वा श्रुत येन केनचित्। वदराणि च आमलकानि च वदरामलकम्। बहुले
किं ? वदरश्च आमलकश्च वदरामलके। वृक्षलणधान्यस्यगपचिविशेषाणां वा।
एषा बहुले समाहारः स्याद्वा। प्लवाश्च न्ययोधाश्च प्लवन्ययोध प्लवन्ययोधाः।
एव कुशकाश्च कुशकाश्च। तिलमाष तिलमाषाः। रुरुप्रसभ रुरुप्रसभाः। हसचक्र
वाक् हसचक्रवाक्। बहुले किं ? प्लवन्ययोधौ इत्यादि। व्यञ्जनविशेषाणां बहुलावहु-
ल्यौ समाहारः स्याद्वा। दधिघृत दधिघृतानि दधिघृतौ इति पुस्त वैदिक-
मित्येके। अद्रव्याणां विरोधिना समाहारः इतरेतरयोगश्च। सुखदुःखं सुख-
दुःखे सहानवस्थानमिह विरोधः। विरोधिनामिति किं ? कामक्रोधौ। कामा-
शये क्रोधोऽस्तीति न विरोधः। एवञ्च दधिपयसौ सर्पिर्मधुनीत्यादौ न समा-
हारः। अत्र प्रयोगानुसारेण इतरेतरयोगः समाहारश्च इति। पुंसां स्वरूप-
स्त्रिया लुक्। पुलिङ्गेन सह इन्वे समानरूपस्त्रीलिङ्गस्य लुक् स्यात्। अश्वौ
च अश्वश्च अश्वौ। हसौ च हसश्च हसौ। रम्भोरुश्च रम्भोरुश्च रम्भोरुः। युवती
च युवा च युवानौ। स्वरूपस्त्रिया इति किं ? लतावृक्षौ। भावा स्वसुः। पुत्रेण
दुहितुः। भाता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ। श्वशुरः श्वशुरेण
मातुः पित्रा वा। शशूश्च शशुरश्च शशुरौ। पत्ने श्वशूश्च श्वशुरौ। माता च पिता
च पितरौ मातापितरौ एवं मातरपितरौ इति। ऋदन्तोऽरश्च निपात्यते। तेन
मातापितृभ्यां मातरपितृभ्यां मातृपितृभ्यां इति रूपवचम्। एव जाया च पतिश्च
इति इन्वे जम्पती दम्पती इति रूपवचं निपात्यते वा। पत्ने जायापती इति।

गोव्रतक्षितान्तेन तद्वितान्ती लीप्य । गार्ग्यश्च गार्ग्योयणश्च गार्ग्यौ । वाङ्मित्रश्च
वाङ्मित्रायनश्च वाङ्मित्रौ । त्यदादीना सर्वः । स च दैक्यमित्यत्र दे च दानौ-
त्वेकशेषदर्शनात् । सृष्टपाण्यामैकलिङ्गानामप्येकोऽवशिष्यते इति बोध्यम् । तेना-
र्जुनश्च अर्जुनश्चार्जुनी रामश्च रामश्च रामश्च रामा । सङ्घ इति किं रामश्च
कृष्णश्च रामकृष्णौ । इति चः (इन्द्र) ॥ ३२४ ॥

श्रीरा-टी—चस्य ऐक्यं चेक्य तस्मात् । पुत्र दस्य षष्ठ्य इ च तत्तस्मात् तेन
दशयोरकार उच्चारणार्थः । चैक्यादिति कृतसमाहारचादित्यर्थः । वाक्त्वच-
मिति । वाक् च लक् च इमे समाहृते इति वाक्य अस्याकारस्य तत्त्वान्नद-
तसाविति दान्तलनिषेधेन विराममाश्रित्य न कङ् । एव सुवाक् सुप्रश्नश्च श्रीसज्ज-
मिति एव वागूर्जमित्यादि । चे किं ? पञ्चानां वाचा समाहार पञ्चवाक् ।
ऐक्यमिति किं ? प्रावृट्शरदौ । सर्वौ हि इन्द्रो विभाषयैकवदभवतीति न्यायात्
यदा समाहारसदा प्रावृट्शरद इति स्यादेव । प्राणितूर्यसेनाङ्गानामैक्य चे ।
प्राणङ्गादिवाचिना चे ऐक्यं स्यात् । हस्तस्य पादश्च हस्तपादम् । शिरोशीवम् ।
मुखनासिकाभ्या यो निष्क्रामात स वायुः । शीवाकुचिललाटेषु नित्य स्नेदः
प्रशस्यते इति वैद्यके । गण्डे चुम्बो ललाटालिकचोरुभगमुहं सु इति कामशास्त्रे ।
नेत्रास्यनासिकाबाहुद्वयेभ्य इति चण्डौ । इति तु दधिपथ आदित्वात् सिङ्-
मिति । अथवा मुखसङ्घिते नासिके मुखनासिके इति शाकपाथिवादित्वात्
मध्यपदलोपः पुटद्वयभेदात् हिलम् । एव शीवाकुचिसङ्घितानि ललाटानि
इत्यादि सः । प्राणिभेदाङ्गलाटादेर्वम् । चण्डान्तु आर्षः । तूर्यशब्दोऽन्वार्श आदित्वा-
दन्त्यान्तस्तेन तूर्यवत् प्राण्यर्थः । सृदङ्गवादनं शिल्पमस्य सार्दङ्गिकः । एव पाणविक ।
चे सार्दङ्गिकपाणविकम् । सृदङ्गपणवमिति लप्राणिजप्रतिवाचित्वात् । अन्ये तु
प्रथक् तूर्याङ्गतत्प्रवीणयोर्यङ्गण व्यतिक्रानिरासार्थं तेन शस्त्रिशङ्खावित्यादौ न
स्यात् । प्राण्यङ्गस्याप्राण्यङ्गेनापि स्यादेव यथा वाक्त्वचेनातिसर्वेष्वेति भट्टिः ।
इत्याहुः । सर्वौ हि इन्द्रो विभाषयैकवदभवति इति न्यायात् । वाक्त्वचेनेति परे ।
रथेन चरन्ति रथिका पदातीना समुहः । पदातानि । भिच्चादित्वात् ण् रथिकाश्च
पदातानि च रथिकपादात इक्षिषोटकम् । इक्ष्वश्वरथपादातं सेनाङ्ग स्यात्तुष्टय-
मित्यमरः । इत्यन्ते पृतनाङ्गानि इक्ष्वश्वरथपत्तय इति तु अवहृत्वे सेनाङ्गानामैक्य-
निषेधात् । पारिभाषिकसेनाङ्गग्रहणात् खरोष्ट्रशारिश्चिरस्त्राणा न ग्रहणम् । स्थेनो
ध्यामनुवादे चरणानाम् । चरण, शाखा अश्व आदित्यादः । अनुवादे गन्धमाने
चरणान्यायिप्राणिव्याचिना चे ऐक्यं स्यात् । टीपरयोः स्थेनी, प्रथमे सति । प्रसा-
णान्तरावगतस्वार्थस्य शब्देन सकौर्त्सनं अनुवादः । कठाश्च कालापाश्च कठकालाप
अथ्यङात् क्राठाश्च कौषुमाश्च काठकौषुमसुङ्गात् । यदा कठादीनां प्रतिष्ठोदयो शब्दे-

नानुद्येते तद्वेदमुदाहरणम् । यदा प्रथममेवोपदेशस्तदा 'उदयु' कठकालापा-
त्यादि । स्येनोः किं ? अनिन्दिषु कठकालापा । व्या किं तिष्ठन्ति कठ-
तौयसाः । अक्षीवयजु सीमयागानाम् । क्षीवलिङ्गभिन्नाना यजुर्वेदविहित-
सीमपानीपलक्षितयागवाचिना चे ऐक्य स्यात् । अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्व-
मेधम् । सान्नाश्च अतिरात्राश्च साह्यातिरात्रम् । अक्षीवेति किं ? राजसूयवाजपेये ।
जुरिति किं ? इषुवज्जु । सीमयागेति किं ? दर्शपौर्णमासी । पाठनिकटा-
नाम् । अव्ययनेन प्रत्यासन्नानां चे ऐक्य स्यात् । यत्तावद्देदमर्थज्ञानं विना
स्मात् पठति स क्रमकः प्रथमपाठी । यश्च तस्यैवार्थमधीते स वार्तिकः । क्रमक-
वार्तिकं पदक्रमकं पदानां क्रमस्य च पाठः प्रत्यासन्नः । छादोपाध्याय गुरु-
श्रेष्ठप्रत्यासत्तौ पाठ एव निमित्तम् । पाठेति किं ? पितापुत्रौ । निकटानां
के ? याज्ञिकमीमांसकौ । अप्राणिजातौनाम् । प्राणिभिन्ननिष्ठा या जाति-
वाचिना चे ऐक्य स्यात् । आरा चर्मभेदिका शलाका । शस्त्री कुरिका । आरा
। शस्त्री च आराशस्त्रि । धाना भृष्टयवा । शक्कुलि, पिष्टकमेदः । धानाशक्कुलि ।
सशैलम् । "रञ्जिता तु विविधासुरशैला" इति तु तरुप्रधाना शैलासुरशैला
ति शाकपार्थिवादित्वात् व्यक्तिपरत्वेन निर्देशादिति परे । एवमिह कुण्डे
दरामलकानि सन्तीति । अप्राणि इति किम् ? विप्रचत्विधौ । जातौति
क ? विन्ध्यहिमालयौ । एव रूपरसगन्धस्पर्शाः । गमनाकुञ्चने इति गुणक्रिया-
तष्ठाया जातेरभावात् । भिन्नलिङ्गनदीदेशनगराणां नद्यादिवाचिनां चे
क्य स्यात् । नदीनां नित्यस्त्रीलिङ्गत्वात् नदौ सङ्घे चे अस्य विषयः । गङ्गा च
तेष्वंश गङ्गाशेष उद्धारावति राढासगंध वारेन्द्रीसगंध पृथक् नदीप्रहणात्
श्रीऽत्र जमपदाख्यः । तेन कैलासस्य गन्धमादनश्च कैलासगन्धमादने इत्यादौ
स्यात् । मधुराकान्यकुञ्जं मधुरापाटलिपुत्रम् । नगरस्य देशलेऽपि प्रहणात्
समावाचिना ग्रामनगरवाचिना न स्यात् । तेन जाम्बवश्च ग्रामः साम्बकिनी च
नरी जाम्बवसाम्बकिन्यौ । सौम्यं नगरम् । केतकव्रतौ ग्रामः । सौम्यकेतकव्रतौ ।
श्वित्त्वं सौम्यकेतकव्रतमित्याह । भिन्नलिङ्गानां किं गङ्गायामुने राढावारेन्द्रौ
। न्यकुञ्जपाटलिपुत्रौ । अवहिष्कृतशूद्रसुद्रजन्तुनित्यविरोधिनाम् । एषां चे
त्वं स्यात् । रजकतन्त्रवाय तच्चायस्काः भिल्लधीवरम् । इति मे यान्ति
वसा' सम रजकनापितै' इति लेकशेषात् । येन भुक्ते पात्रं पुनर्गठनेन विना
शुद्धाति स बहिष्कृतः शूद्रो यथा चाण्डालहडिपौ । दशमशकां यूकालिख्यम् ।
द्रजन्तुरनस्थि' स्यादथवा सुद्र एव यः । शतं वा प्रसृतौ शेषा केचिदानकु-
।दपि इति सुद्र एव यः इति यवदृश्य इत्यर्थः । अश्वमेधं शशश्यालम् ।
।त्यविरोधिना किं ? देवासुराः कुरुपाण्डवाः इत्यत्र नैमित्तिकविरोधः । गवा-

आदीनाम् । गवाश्चादीनां च ऐक्यं नित्यं स्यात् । गवाश्चादीं गवाश्च स्यात् पुत्रपौत्र गवाविकम् । शक्त्यन्तेद. श्चागङ्गालं गवेडकमङ्गेडकम् । तृणालप स्त्रीकुमार दासीदास कुटीकुटम् । भागवतीभागवत दभात्तु शरपूतिकम् । कुक्कावामनकैरातमुद्रात् खरशशां तथा । मासात् शोणित शान्धा. पिचट प्ररुषोऽर्जुनात् । शक्त्युरीष मृताञ्च ज्ञेयं ज्ञेयं प्रयोगतः । गवाश्चमित्यादि निर्दे-
 शत् गोऽश्व गोऽश्वौ इत्यादीं पशुत्वादिकल्पः । इह केषाञ्चिदिकल्पे प्राप्ते दासी-
 दासानां एलशेषनिरासार्थं केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः । श्चागङ्गालमित्यस्य नित्य-
 विरोधित्वात् सिद्धे अविरोधार्थः पाठः । दर्भशर दर्भपूतिकं कुक्कावामनं कुक्क
 कैरात उद्ग्रहण उद्ग्रहण मांसशोणितं ग्राटीपिचट अर्जुनपुरुष सत्रशक्तं मृद-
 पुरीषमिति । आहूतिगणोऽयम् । पक्षिहस्तमृगपशुधान्यतृणव्यञ्जनानां वा । पक्ष्यादि-
 वाचिनां च ऐक्यं स्यात् । हसचक्रवाक धवखदिरपलाश रुरुषतगीमहिष
 व्रीहियव कुशकाश दधियुतम् । येषामञ्जानानां दधिपय आदीं पाठस्तेषां ज्ञाना-
 नार्थं वाक्यम् । पक्षे हसचक्रवाका इत्यादि । मृगाणां पशुत्वेनैव सिद्धे पृथक् यद्
 णात् मृगवाचिनां पशुत्वरवाचिनां सद् च न स्यात् । तेन रुरुमहिषा इत्यादि । अत्रा-
 प्राणिजातौनां नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थः । येषां सर्वे हि इन्द्रो विभाषयैकवद्भवतीति
 न्यायात् विकल्पं तेषां पाठो व्यतिकरनिरासार्थः । तथाच, हनुमन् कीदृश सख्य
 नरवानररक्षसामिति भट्टिः । निरुद्धाद्रव्याणाम् । सहानवस्थितानां अद्रव्यवाचिनां
 च ऐक्यं स्यात् । श्रौतीणां श्रौतीण्यो जन्ममरणं जन्ममरणम् । विरुद्धेति किं ?
 कामक्रीडा । अद्रव्य इति किं ? स्वर्गनरकौ । श्रौतीणां उदके । अश्ववडव-
 पूर्वापरधरीतराणाम् । इहाश्वशब्देनैव पाठात् हयवडवौ इत्यत्र न स्यात् ।
 अश्ववडव पूर्वापर अधरीतर पक्षे अश्ववडवौ इत्यादि । न सेनाफलशुद्रनानु
 पक्षिहस्तमृगधान्यतृणानामञ्जानानाम् । अञ्जानानामेषां च ऐक्यं न स्यात् ।
 रथिकाश्वारोहो वदरामलक्ष्मण युक्कालिख्ये हसचक्रवाकौ वृक्षस्योर्ध्वं रुरुषतौ
 व्रीहियवौ कुशकाशौ । दधिपय आदीनाम् । अञ्जानानां दधिपय आदीनां
 च ऐक्यं न स्यात् । दधिपय आदिर्यथा । दधिपयसौ ऋक्सामे स्तान्दविशाखा ।
 वाद्यावसाने च । सर्पिमधुनी अज्ञानधे स्वर्गापवर्गौ च ब्रह्मप्राजपती मधा-
 तपसौ हरिकौषिकौ । अपवर्गोपनिषदौ परित्वाजकशैखिकौ शिववैशाखा
 विश्ववर्हिषौ दधिसर्पिषौ । शुक्लशणौ । तथा वाङ्मनसे अध्ययनात्प. । उद्-
 खलान्तु सुषलं प्रीता अवीनवधिशतिः । इह केषाञ्चिदिकल्पे केषाञ्चिन्नित्ये प्राप्ते
 ऐक्ये निषेधः । अध्ययनात्प इति अध्ययनतपसौ उद्खलसुषलं । इषावर्हिषौ
 इति गणपाठात् च इति चावयवानामित्यथा वा तु सामीप्ये । चसावयवौ
 भूतानां दानामित्यथा गम्यमानायां प्राप्तमैक्यं न स्यात् । ससामीप्याथामित्यथा

तु वा । दश दत्तौष्ट्या सप्त साटङ्गिकपाणविका । उपदशा दत्तौष्ट्या, उपदशं दत्तौष्टं उपदशा' इति हस समीपिप्राधान्यात् व्वम् । उपदशमिति वस, सामीप्य-प्राधान्यात् व्वम् । इटं प्रकरण नियमार्यम् । प्राण्यङ्गादीना समाहारे च एव दधिपय आदीनामितरितर च एव अन्येषा विकल्पार्थ एवेति । उर्व । उरु च अष्टीवन्तौ च तत्पादौ च अष्टीवन्तौ च तत् धेनुश्च अनङ्गाय तौ अहश्च रात्रिश्च स' स्तौ च पुमाय तौ वाक् च मनश्च ते ऋक् च साम च ते दाराश्च गौश्च तत् अक्षिणी च भवौ च तत् इति वाक्य दमेद । समाहारितरितराकारताज्ञापनार्थ । आदिना नक्तञ्च दिवा च नक्तान्दिवम् । हयोरधिकरणार्थलेनामेयसापेक्षलादसामर्थ्यमपि स । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवा अहश्च दिवा च अहर्दिव प्रतिदिन-मत्यर्थ । ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुष उदूखलसुषल तण्डुलक्षिन्न चित्ररथ-वाह्नौक विष्वक्सेनार्जुनौ चित्रास्त्रातौ भार्यापती पुत्रपौत्रौ केशश्मश्रू । विशेषण-विशेष्य इत्यपि कथित् । मातकराजानो प्रतिष्ठालिप्तं सूर्याचार्यौ मर्यादाभि-विधौ शिरोजान् पाण्डुधृतराष्ट्रौ । उदूखलादीना सुषलादिभि, सह च पूर्व-निपात । एव जाया च पतिय जम्पतौ दम्पती । जायाया जन्दच्चादिशो वा । पचे जायापती । माता च पिता च मातरपितरौ । मातुमातरादेशो वा । पितुश्च पितर, इति ऋषणक्षसन्मते मातरपितराभ्या मातरपितरयोरिति । पचे माता-पितरौ इत्यादि सयङ् । शेष शिष्टश्रयोगानुसारेण बोध्यम् । अहोरात्र इति निर्देशात् अहोरात्रादीना पुस्तमपि निपात्यते । अहोरात्रादिर्यथा "अहो-रात्रादिषु प्रोक्ता रात्राङ्गाना अह्नका, । पुण्याहसुदिनाह्याभ्या विनाहर्चार्-दयस्तथा । सूक्तवाकोऽनुवाकश्च शेषं ज्ञेय प्रयोगत ।" अहश्च रात्रिश्च अहो-रात्रावपि इतरेतरयोगात् । तथाच, अहोरात्राविसौ पुण्यो इति । एवं पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वाह्न अपराह्न द्यौर्ह द्यौर्ह, इत्यादि । पुण्याह सुदिनाहयोर्वर्जनात् पुण्याहं सुदिनाह अहं ऋच प्रह्वं, सरक, इत्यादि पूर्वण क्लीबत्वञ्च अहर्चादि-राकृतिगणत्वात् । पुण्यरात्रं प्रियागमे इत्यादि । वचधोर्घञ् । वाकः अनुक्रान्तौ वाकोऽनया अनेन कुलेन वा अनुवाकः । एव सूक्तवाक इत्यादि । एषा पाठसाम-र्थ्यात् च सभिन्नस्येति पु'स्त्वम् । पु स्त्रियोस्त्वभिन्नयो शिष्यो ना । त्वमात्रकृतमेदयोः पु'स्त्रियो, पुमान् शिष्यते । देवश्च देवौ च देवौ । गौरश्च गौरिय इमौ गावौ इत्येव व्यकृतमेदाभावेऽपि अयकृतमेदात् स्यादेव । त्वभिन्नयो, कि १ हरगौर्व्यौ इन्द्रेन्द्राग्यौ । लिङ्गमात्रकृतमेदे विधानादिन्द्राविति कथित् । तथाच वरुणा-वन्तौ भवौ सर्वा सृष्टा इत्यादि । गोत्रयूनीर्गोत्रम् । त्वभिन्नयोर्गोत्रयुवत्वान्त-र्गोत्रत्वान्त शिष्यते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । गोत्रयूनी, कि २ गरी-गार्ग्यायणौ नर्गगार्ग्यौ । त्वभिन्नयो कि २ गार्ग्यवाः स्वायनौ । भगवित्तस्यापत्यं भाग-

वित्ति गीतेऽदन्तात् णि । भागवितस्यापत्य युवा कुम्भा खंवीरगीवात् णिकः
 भागवित्तिक । भागवित्तिय भागवित्तिकय भागवित्तभागवित्तिकौ इत्यत्र न
 स्यात् । त्यातिरिक्तकुम्भायुक्तमेदात् भागवित्ती इति कश्चित् । स्त्रीपु वच्च । त्यभिन्न-
 योगीन्द्रयूनोगीन्द्रत्यान्ता स्त्री शिष्यते । स्त्रिया. पु वदभावश्च । गार्गी च गार्ग्यायण्य
 गार्ग्या । गार्ग्या च गार्ग्यायणा च गगा । दाक्षी च दाक्षायण्य दाक्षी । त्यभिन्नयो.
 किम् ? गार्ग्या वाक्यायनौ । क्लीवाक्लीवयोः क्लीव वा तु क्त्व क्लीवाक्लीवयोः क्लीव
 शिष्यते । तस्मात् क्त्व वा । शुक्लश्च शुक्ता च शुक्लश्च शुक्लम् । पक्षे शुक्लानि । त्यभिन्नयो
 कि ? सितधवलशुक्लानि । हिमहिमान्यौ भावस्त्वसौ पुत्रदुहिताभ्यातृपुत्रौ । भ्रातृ
 स्वस्तीभ्याता पुत्रदुहिता पुत्र. शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहिता च
 पुत्रश्च पुत्रौ । अतरुणानकश्वरुण्यपशुसङ्घेषु स्त्री । अतरुणानामनेकश्वराणा
 मास्यपशूना सङ्घेषु स्त्री शिष्यते । इमे अजाय इमा अजाय इमा अजाः ।
 इमे गावश्च इमा गावश्च इमा गावः । अतरुण्यति कि ? इमे वक्त्राश्च इमा वक्त्राश्च
 इमे वक्त्राः । इमा वक्त्राश्च इमे वक्त्राश्च इमे वक्त्राः । अनेकश्वरति कि ? इम
 अश्वाश्च इमा अश्वाश्च इमे अश्वाः । मास्यति कि ? इमे हरवश्च इमा हरवश्च इमे
 हरवः । सङ्घे कि गौषाय गौषय इमौ गौषौ । त्यदाद्यन्यदोस्त्वदादि. । त्यदा-
 दन्यदोस्त्वदादि. शिष्यते । स्वय चैवत्य त्वा । स च मैवत्य तौ यश्च यिश्च यौ
 त्यदादीना यत् पर तत् शिष्यते । स्वय स च तौ । स च यश्च यौ । यश्च एष च
 एतौ । स च त्वश्च युवा स च त्वश्च ऋक्षश्च वयम् स च कश्च को । त्यदादिर्द्यथा ।
 त्यद तद्यच्च इदम् अदस् एतद् एक द्वि युष्मदस्मद् भवत् किम् इति । स्वरूपा
 णामेकतावावेक । तुल्यरूपाणामेक. शिष्यते । एकस्या तौ । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ ।
 वृक्षश्च त्वक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा । गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्यश्च गार्ग्या । माषी ब्रीहिः माषो
 मूर्खः माषो माषकान्ते माषा. । अर्चो विभोतकः अर्चो रथावयव. अक्षः पाशकस्त
 अक्षा. । पादा रश्मिर्द्वि तूष्ण्याशा. । एषामर्थभेदेऽपि सारूप्यमेकानुपूर्विकत्वात् इह
 सरूपाणा क्लीनामेकशेष. । इति मते तु वृक्षे वृक्ष औ वृक्ष वृक्ष त्वच जस् इति स्थिते ।
 एकस्यामौ आदि तावेक. शिष्यते अर्थादर्थे निवर्तने सरूपसमुदायात् कताया-
 मेकत्वेना तौ परत एक. सिद्धः शिष्टोऽर्थवान् समुदायमभिदधते । “सरूपसमु-
 दायाद्वि विभक्तियार्थं विधीयते । एकस्तदायवान् सिद्धं समुदायार्थवाचक.”
 इति । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षावित्यादि वाक्यव्युत्पत्त्यं क्लान्तार्थकथन तच्चाभ्यासाद्यतु-
 प्रवेशादिकलाभावात् इवमेव भवत एव न तु क्लमिति । यदुक्तम् । सङ्गभाव-
 विवक्षाया इति ईदृशैकशेषयो. । क्रमेणायप्रतीतौ हि न स्यात् द्विवचनादिक-
 मिति । क्लान्तार्थकशेष इति मते तु क्लिबिभक्तिविभज्यते स्वर्थाऽनयेति
 विभक्तिः कारकम् । तथाच, एकस्मिन् कारके विवक्षिते सति सरूपार्थमेकशेष

बहुव्रीहिसमासः । (हः)

पीतमम्बर यस्यामौ पीताम्बरो हरि ।

नीलमुज्ज्वलं वपुर्यस्यासौ नीलोज्ज्वलवपुः कृष्णः ।

इत्यर्थः । एवञ्च सर्वं सिद्धातिः । किन्तु वृत्तयोर्वृत्ताणां वा पुष्पमित्यादाविकलेऽपि सरूपाणामेकशेषनिर्देशादेव स्यात् । न च एकशेषश्च द्वन्द्वविशेष इति वाच्यम् । पथि-
भ्यामृग्भ्यामित्यादौ अकारप्रत्ययप्रसङ्गात् च विशेष एकशेष इति कश्चित् । तन्मते
पथिभ्याम् ऋग्भ्यामित्यादौ तु सान्तविधेरनित्यत्वात् इति चेत् युञ्जावित्यत्र युजा-
विति स्यात् । पूर्वोक्तानामेकशेषमते दे च दानि च तानि तानि इत्यादौ तु
त्यन्तेनायकयनम् । तथाच कणादभाष्ये । खल्वेकलेभ्योऽनेकबुद्धिसिद्धितेभ्यो
निष्पत्तिरपेक्षा । बुद्धेस्त्विनाशादिनाश इति । एकत्वे च एकत्वानि च इत्येकशेष
विधाय व्याख्यातमुदयनाचार्यैरिति । एकतौ किं ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां
दत्ता गौः । व्यक्तौ व्यक्तौ पदार्थे प्रत्येक शब्दाभिनिवेशात् यावन्तस्ते पदार्था-
स्तावता शब्दानां प्रयोगे प्रात एकशेषो विधीयते । तथाच प्रत्यर्थ शब्दाभि-
निवेश इति भाष्यम् । एव पञ्चपुलौ च पञ्चपुलौ च पञ्चपुलौ च पञ्चपुल्य
इत्यादि स्यात् । इह समानलिङ्गानां सरूपाणामित्येव तेन माता जननी माता
ध्यानस्य तौ मातृमातरौ इत्यादौ न स्यात् । ॥ समर्थानाञ्च । समाधाना
विरूपाणामेकः शिष्यते । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च तौ वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ
वा । मातापितरौ श्वश्रूश्चरथोः पितृश्वश्रुरौ वा मातापितरौ । पिता श्वश्रूश्चरथो
श्वश्रुरः शिष्यते वा । माता च पिता च पितरौ मातापितरौ श्वश्रूश्च श्वश्रुरश्च श्वश्रुरौ
श्वश्रूश्चरथौ । इति चः (द्वन्द्वसमासः) ॥ ३२४ ॥

सं च तुल्याधिकरणानां पदानाम् अन्वार्थत्वं स्यादिति वीक्ष्यम् । यथा
पीताम्बरादिः । भिन्नाधिकरणानाम्, पुत्राय धनमस्य शिवाय विद्याऽस्य भीत्यर्थं
वासीऽस्य इत्यादौ न स्यात् । समातृक इत्युदाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणा-
नाञ्च स्यात् । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः त्रिकालवृत्ति उरसिलोमा कण्ठे
काल इत्यादि । एवं पीताम्बर इत्युदाहरता विशेषणविशेष्ययोः समासे विशेषण-
मेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन पीताम्बर इत्यम्बरपीत इति न स्यात् ।
एव त्रिलोचन, चतुर्भुज, दीर्घकिशौत्यादि । एवञ्च शङ्खभिन्नी इक्षुभक्षितीत्यादि
उदाहरता क्वचित् क्तान्तविशेषणं पूर्वं स्यात् परं वा स्यादिति सूचितम् । तेन
अव्याहृतस्त्रैरुपगतरिति । अर्थस्मिन् भर्तुर्गुणस्थितौदयमिति स वृत्तचूडश्चलकाक

[१०७] प्रु, गोंऽदान्तं न इति । हरिभाविणी हरिभाविनी ।
श्रीभावैण श्रीभावेन । रम्यविणा श्रीकामेण । रम्यपक्वेन
रम्ययूना रम्याङ्गा ।

पञ्चकैरित्यादि च रघु । सुखजात, सुरापीतो नृजग्धो मान्यधारय इति भट्टि ।
एव जातदन्त दन्तजात जातश्मयु, श्मयुजात पीततैल तैलपीत पीतवृत्त
वृत्तपीत छन्दभाष्य । भार्योदन्तमवधारयति भट्टि । गतभाष्य, भाष्योगत
गताथ अथगत अग्न्याहृत, आहिताग्नि पुत्रजात जातपुत्र, यातयाम, याम-
यात दु, खजात जातदु, ख । एव गतकण्डुः कण्डुगत इत्यादि बोध्यम् । एवमुद्यत-
चक्र चक्रोद्यत, उद्यतासि, अस्युद्यत उद्यतखड्ग, खड्गोद्यत इत्यादि गुह्येभ्यो
नित्य पूर्वमात जोमरा, । यथोद्यतचक्र इत्यादि । एवं सव समानवल्गात्
पूर्वम् । सर्वश्चेत, । सख्यासर्वनाम्नी, सख्या । द्विपर । पूव सतस्यन्तमचन्द्रादि, ।
सतस्यन्त पद पूव स्यान्न गु चन्द्रादे । धर्मं व्रतिर्यस्यासौ धर्मव्रति, उरसिलीमा
कण्ठकाल इत्यादी सरसिजवत् विभक्तेरनुक् । चन्द्रादेश्च चन्द्रशेखर, चन्द्रचूडः
पद्मनाभा शूलपाणिः कुशहस्त । प्रियो वा गुडप्रिय प्रियगुडः । किञ्चार्कटो
वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष, । वृष्ट' कृष्णो येन स वृष्टकृष्णो भक्त, । दत्ता
भूमिर्यस्य स दत्तभूमिर्विप्र, । निर्गता, पक्षिणी यस्मात् स निर्गतपक्षी वृक्ष । चलारो
भुजा यस्यास चतुर्भुजी त्रिण । बह्वनि नक्षत्राणि यत्र तद बहुमन्त्रमाकाशम् इति
द्वितीयान्ताद्यन्यपदार्था बहुव्रीहय, इति सर्वे मन्यन्ते । स्वमते तु प्रथमान्ता-
न्य-पदार्थोऽपि । यथा सङ्ग मात्रा वर्तते योऽसौ समातुकः । एव समपञ्चक सनामक ।
ब्राह्मणमानिनीत्यादि । हरिभाविनीत्यादि हरि भावयितु श्रीलमस्या इति
भुक् । शुद्धिचिन्तयो रित्यस्मात् यच्चनन्दीति णिनि कृते जेर्लोपि नान्तलादीपि
समासीत्तरविहितेनेपा सहितस्य नस्य शत्वम् । श्रिया भावो यस्यासौ श्रीभाव, तेन
श्रीभावैण समासीत्तरविहितस्यादिसम्बन्धिनो नस्य शत्वम् । उभयत्र एकाच् कवर्ग-
शब्दसम्बन्धिभिन्नत्वाविकल्प, । रस्यो वि, पक्षी यत्र तेन रम्यविणा । श्रियां कामो
यस्य तेन श्रीकामेण । उभयत्र एकाच् कवर्गशब्दसम्बन्धित्वान्नित्य शत्वमिति ।
रम्यपक्वेनेत्यादि । पक्ष्युवाहवर्जमात्र शत्वमिति ।

श्रीरा-टी—इदानीं हंसं विशेषयती निरूपयद्वाह । पीतान्तर इत्यादि ।
अवाङ्ग' । अप्रान्तान्धार्यानाम् एकार्यानां ह, । इत्यादित्यन्तार्थपराणां समा-
नाधिकरणानां दाना ह, स्यात् । आरूढो वानरो य स आरूढवानरो वृक्ष, ।
आरूढा वृक्षा बहुवो वानरा ये स आरूढवृक्षवहुवानरो वृक्षः । निर्जित, कामी

येन स निर्जितकाम' । उपनीत भोजन यस्यै स उपनीतभोजन । निःसृती जनी-
 ऽव्यात् स निःसृतजन । शुक्र, पटो यस्य स शुक्रपट । उषिती विहगो यस्मिन् स
 उषितविहग इत्यादि । उच्चैर्मुख नीचैर्मुख, उद्वाहुरित्यादौ उच्चैरादीना
 हसत्ववाचितात् सामानाधिकरण्याभावेऽपि गमकत्वात् सामानाधिकरण्यमभ्युप-
 गन्तव्यमिति कश्चित् । अस्ति चीरा नान्ति दोष इत्यादौ अस्तिनास्तिशब्दौ
 क्यन्तप्रतिरूपकनिपातौ । प्रान्तान्यार्थानान्तु वृष्टे देवे गत । एकार्थानां किं ?
 पञ्चभिर्भुक्तमस्य । पञ्च भुक्तवन्तीऽस्य इत्यन्तानभिधानात् न स्यात् । तथाच
 कृतञ्चित्तसमासाश्चाभिधानगत्या, इति भाष्यम् । सख्यादूराधिकासन्नयाना
 मख्येयमख्यया । सख्यावाचिनामदूरादीना व्यानाच्च सख्येयवृत्तिसख्यावाचिना
 सह ह स्यात् । द्वौ वा तयो वा द्वित्रा, । त्रिचतुराः पञ्चषा लक्षकोटा ।
 एकहान् द्विसप्ततिष्ठ । सप्तष्टैर्दिनैर्घास्यसि । वार्थ एवाय स । वार्थोऽच
 मशयो न विकल्प' । सशयस्यैव उभयपक्षपरामर्शित्वेन व्यविवयत्वात् । अदूरे दशाना
 इमे अदूरदशा । अधिका दशाना इमे अधिकदशा । आसन्ना दशाना इमे
 आसन्नदशा । समीपे दशाना इमे उपदशा उपविशा । यदा समीपिप्राधान्यं तदा
 हस इति यदा समीपप्राधान्यं तदा वस इति । सख्येय इति किं ? अधिका विशति-
 र्गवाम् । दिङ्नाम्ना विदिशि । दिङ्नाम्ना ह स्यात् दिङ्मध्याख्यायाम् । पूर्वस्याश्च
 दक्षिणस्याश्च दिशोर्मध्ये या दिक् सा पूर्वदक्षिणा पूर्वोत्तरा उत्तरपश्चिमा दक्षिण-
 पश्चिमा दिङ्नामयद्वयात् यौगिके सा भूत् । तेन ऐन्द्राश्च कौर्व्याश्च दिशोर्मध्ये या
 दिक् इत्यत्र न स्यात् । वीतान्तयो सरूपयोर्युद्धे व्यतीहारे । परस्परप्रहरणादि-
 रूपक्रियाकरण व्यतीहारसत्त्वं तुल्यरूपयोस्त्रीतान्तयोर्युद्धे वाच्ये ह' स्यात् ।
 दण्डेऽथ दण्डेऽथ प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं दण्डादण्डि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा आक्रुष्य वा
 इदं युद्धं वृत्तं केशकेशि । अन्तर्भावितार्थत्वात् वर्तितमित्यर्थः । युद्धमिति उक्तं
 अन्यथा भिन्नघत्वात् ज्ञात् न स्यात् । अनभिधानात् क्षत्रियेण क्षत्रियेण च प्रहृत्य
 इदं युद्धं वृत्तं इत्यादौ तु घवन्तेन स्यात् । एव प्रहरणाकर्षणयद्वयान्य-
 क्रियाव्यतीहारे न स्यात् । तेन रथे रथे स्थित्वा इदं युद्धं वृत्तमिति । स्वरूपयो
 किं ? हलैश्च सुषलैश्च युद्धं वृत्तमित्यादौ न स्यात् । युद्धे किं ? हस्तेन हस्तेन
 गृहीत्वा क्रौडन वृत्तम् । तुल्ययोगे सहस्य वान्तेन । तुल्ययोगे वर्तमानस्य
 सहस्रशब्दस्य चान्तेन सह हः स्यात् । पुत्रेण सह आगतः सपुत्र सच्छात्र
 इहोभयोस्तुल्यमागमनम् । तुल्ययोगे किं ? सदैव दशभिः, पुत्रैर्भारं वहति
 गर्दभीति विद्यमाने पुत्रैरित्यर्थः । सपत्न सधर्मा सलीकः सकर्मा सदर्पः
 समद इत्यादौ तु नीचैर्मुख इतिवत् पूर्वेष्वेव सः । तथाहि । सह विद्यमानौ
 पचावस्य इति वाक्यम् । तुल्यार्थे प्रायिकत्वात् स इति परे । प्रान्तान्यार्थ-

त्वादप्राप्ते स्वचतुष्टयमुक्तम् । विश्लेषणमि त्तान् प्राक् । एतानि पुराणि स्युर्हे । पीताम्बर चित्रगु । कुलालकर्तृको घटः गिरिप्रधानो देश रुसुद्रान्ता मही विप्रपूर्वा वर्षा चूतादयो वृक्षा कर्मपराः सन्तः दूतोत्तरी वृष कृष्णस्वामिका गोपा इत्यादौ तु कुलालादिषु घटादीना साध्यत्वेन प्राधान्याद्विशिष्यत्वे अतो न प्राग्भावः । सर्वश्वेतः सर्वकृष्णः । यत्र गुणशब्देन सह सः सोऽस्य विषयः द्रव्यवाचिना सह से विश्लेषणत्वेनैव सिद्धत्वात् । कृतमृत्कटः कृतसर्वशुक्लः स्त्रिविश्लेषणाभ्या सह यत्र सः सोऽस्य विषयः ज्ञातराम इत्यादौ ज्ञातादेर्विश्लेषणत्वे नैव सिद्धत्वात् । न्विसंख्यया सख्यासंख्याना त्वत्वा । न्विसंख्ययोर्हे से सख्या प्राक् स्यात् । सख्याना हृद्येदत्वरूपा । हावन्मौ यस्मात् स ह्यन्य वान्य सत गावो यस्य सतगुप्त्यादि । विश्लेषणत्वात् पूर्वेष्वैव द्विवा, पञ्चषाः । तन्नात् पञ्चादिक्तालाञ्च प्रकरणाथ । ह पञ्चादिप्रान्तात् प्राक् स्यात् । प्रहरणार्थसु मीक्तालाभ्या । नामौ स्थित पञ्च यस्य स पञ्चनामः । गर्भे स्थिता दुहिता यस्याः सा दुहितृगमा । पञ्चदशः कमण्डलुपाणि, गडुकुष्ठ अगुरुशिरा, इत्यादि । पञ्चादि कि ? कण्ठे कालः, उरसिलोमा धर्मद्वयः । दण्डपाणि, शूलपाणि, चक्रपाणि, असुद्यत, चक्रीद्यत, इत्यादि प्रायिकोऽय परनिपातः । तथाच “तसुद्यत निशातासि प्रत्युवाच निजजीविषुरिति” भट्टिः । उदृगूर्णलोद्गलगुडै परितोऽनु-विद्ध इति माध । त्तान्ताज्जातिकालसुखादयः । जातिकालसुखादयः त्तान्तात् प्राक् स्युः । सारङ्गजग्धी पलाण्डुभक्षितो मासजाता सवत्सरजाता सुख-जाता दुःखजाता अलीकजाता इत्यादि । प्रातीदकः उपाकृतपशुरिति तु प्रायिकत्वात् । आहिताग्न्यादिषु वा । प्राप्तपूर्वनिपातो वा स्यात् । आहि-ताग्नि जातपुत्र जातदन्त, जातश्मश्रु पीततैल पीतघृत ऊढभार्य, गतार्थ, पत्न्य भग्न्याहित इत्यादि । तान्नोपमानादर्थस्य लोपो दे । तान्नोपमानपूर्वस्य दस्य लोपः स्यात् दे हे । कण्ठे स्थित इति बहुलम् । से कृदन्ते इति म्ना अलुक् । कण्ठे स्थित कालोऽस्य कण्ठे कालः । उरसि स्थितानि लोमानि अस्य उरसि-लोमा । उदृगूर्णमिव सुख यस्य स उदृगूर्णसुख । उपमानावयवस्वैबोद्गादरूपमानलोप चारात् ये तु लोप न कुर्वन्ति ते तु वैयधिकरणेऽपि कण्ठे काल इत्यादौ तु हसुक्ता स्थितादिपद अन्तर्भूतमित्याहुः । एव उदृगूर्णमित्यादौ तु उद्गादिशब्देन लक्षणाया सुखमुच्यते । एव परत्वापि बोद्धव्यम् । विकारसमुदायव्यादेः । विकारसमुदाय-योविहिता या धी तदन्तपूर्वस्य लोपः स्याद्धे । सुवर्णानां विकारः सुवर्णविकारः । सुवर्णविकारो लक्ष्मिारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः । केशसमूह चूडा अस्य केशचूडः । विकारसमुदाये कि ? राजदुहिता भार्या यस्य स राजदुहितृभार्य । शास्त्रधन इत्यत्र शास्त्रशब्देन लक्षणाया शास्त्रज्ञानमुच्यते । प्रादेः कृदन्तस्य वा । प्रपतिते

३२५ । नञो ऽनौ वाञ्छसोः ।

नञः ६।, अनौ १॥, वा १।, अच् हसो ७॥ ।

नञो ऽचि परे अन् हसे च अः स्यात् से वा ।

नास्त्यन्तो यस्यासौ अनन्तः नान्तः । अच्युतः नच्युतः ।

षण् यस्मात् स प्रपर्णं, प्रपतितपर्णं । नञोऽस्त्यर्थानां । नञ पराणामस्त्यर्थ-
वाचिना दाना हे लोपः स्याद्वा । अविद्यमानः पुत्रीऽस्य अपुत्रः, अविद्यमानपुत्रः ।
रम्यविशेषादि । रम्यो वि पक्षी यत्र वने तत् । श्रिया स्थितः, कामोऽस्य । हृदि
भावयितुं शीलमस्या सा । दानामैक्यविधानेऽपि घात् क्रीतादित्यादिज्ञापकात्
स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि काना स इति । तथाच कृतिकारकोपदानां कृद्भि समासवचन
प्राक् सुबल्यत्तेरिति भाव्यम् । श्रीभावेण इति श्रीस्थितो भावो यस्येति वाक्यम् ॥३२४॥

अन् च अश्च अनौ । अञ्च हस् च अञ्छसौ तथौ । समासे स्थितस्य नञः
स्थाने अचि परेऽन् हसे च अः स्याद्वा । नच्युत इति च्युतिर चरणे । कृगृञ्चि
के च्युततीति च्युत' नश्चर इत्यर्थः । न च्युत अच्युत' च्युतभिन्न इत्यर्थः ।
तथाच "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थः-
षट् प्रकौत्तिताः" इति प्राञ्च । क्रमेणोदाहरणानि । न ब्राह्मणोऽब्राह्मणः ब्राह्मण-
सदृश इत्यर्थः । पापस्याभावः अपापम् । अघट पट घटादन्व पट इत्यर्थः । अनुदरौ
अन्तोदरौ इत्यर्थः । अकेशी अप्रशस्तकेशीत्यर्थः । असुरः सुरविरोधीत्यर्थः । अत्र
वाञ्छस्य व्यवस्थावाचिनात् नाकादिषु आदेशो न स्यात् । यथा "नाको नवेदा
नकुलश्च नक्रो नासत्यनक्षत्रनपाञ्च नम्राट् । नपु सक वै नमुचिर्नखश्च नादेश-
नतेषु वदन्ति धीराः ॥" इति न पातीति नपात् औषादिकस्तत्प्रत्ययः । चेपे गम्यमाने
तिवाद्यन्ते नित्यमादेशः । यथा अपचति जात्य इत्यादि अच समासो वक्तव्यः ।
न गच्छतीति नगः, अगः इत्यादि विकल्पः ॥ ३२५ ॥

श्रीग-टी—अन् च अश्च तौ अञ्च हस् च तौ तथौ नास्ति अन्त इत्यादि
अन्तो नाश्च, च्युत च्युति, इदं नित्यमिति परे । तेषान्तु नान्तनच्युतावसम्भत्तौ ।
अस्य सामान्यं स एव विषयः । हे पुरणीत्यत्र ह्यहृणात् तेन अब्राह्मणः अनौश्वरः
इत्यादावपि स्यात् । वाञ्छस्य व्यवस्थावाचिनात् । अगः प्राणिनि नित्यः ।
न गच्छति इति अगो वृषः शीतेन जडीकृत इत्यर्थः । प्राणिनि तु शैलवृक्षौ नगा-
वगौ । त्याद्यन्ते चाच्चेपे । त्याद्यन्ते परे अनौ स्याता नित्य आच्चेपे गम्यमाने । अव-
चति जात्यः । अनेष्वस्य पाप इति । आच्चेपे किं ? न पचति चैत्र' । न नचत्रादिषु ।

३२६ । महत्तैकार्थे जातीयघासकरविशिष्टे तु तौ च ।

महत् । ६। त । १। आ । १। एकार्थे ७। जातीयघासकरविशिष्टे ७। तु । १।
तौ । १। च । १। ।

महत्तस्त आ स्यात् एकार्थं, जातीयादौ तु तौ च महाबलः ।

नचवादी नञो ऽनौ न स्याता । नचवादि यथा । “नचत्र नमुचिर्नाको नपा-
न्नको नपुंसकम् । नवेदा नकुली नभाषासत्या नख इत्यपि” । न चरति न
च्रीयते वा नचचम् । चरत्योस्त्रप्रत्यये चदादेशो मनीषादित्वात् । न मुचतीति
नमुचि मुचधीः किं । नात्यक् दुःख यत्र नाकः । न पातीति नपात् पाधीः शतृ ।
तन्नूपान्त् प्रमुच्यतीति भट्टि । न पातयतीति नपादिति क्तिबन्त इति कश्चित् । न
क्रामतीति नक्र । क्रमधोर्गमादित्वात् ङ । न स्त्री न पुमान् नपुंसकम् । मनीषा-
दित्वात् स्त्रीदस्य लोपः, अक् विधानश्च । न वेत्तीति नवेदा विदधीरम् । नास्ति
कुलमस्य नकुल । न सजति नभाट् । सत्सु साधव सत्या न सत्या असत्या
न असत्या नासत्या । नित्यं व्यविषय एवायमिति पर । त्रिकाण्डे तु नासत्यौ
देवभिषजौ इति तु सूर्यपर्वी २ ज्ञा तस्या नासाविनिष्ठतत्वात् व्युत्पत्त्यन्तरणिति ।
नास्ति खमिन्द्रियमस्य नख । नैक यथो यस्य स नैकयथा । नैकगुणा नैक
कीर्तिरित्यादौ वयाणा दाना हे नञो अनादेशो न स्यात् । परदस्याङ्भसोर्विधा-
नात् से सर्वोत्तरदम्येवोत्तरदत्वात् ॥ ३२५ ॥

महत् इति लुप्तपष्ठेऽकम् । त इति लुप्तप्रथमैकम् । आ इति लुप्तप्रथमैकम् । एको
ऽर्थो यस्य स एकार्थः तस्मिन् । जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टश्चेति तस्मिन् ।
महत्तस्तकार आकारः स्यादेकार्थे विशेष्यशब्दे परे इत्यर्थः । जातीयादौ परे तु
महत्तस्तीकारस्य आकारः स्यादित्यर्थः । महद्बलमस्य महाबलः । एव महती
कौर्ण्यस्यासौ महाकौर्ण्यित्यादौ पु वद्भावादीषो निहतौ तकारस्यैवाकारः ।
परव विशेष्यपदन्तु* बहुव्रीहौ कर्मधारयेऽपि सम्भवति । तेन महती चासौ
कौर्ण्येति महाकौर्ण्येति एकार्थे इति किं ? महाश्च पण्डितश्च महत्पण्डितौ
महतः पुत्रः सङ्गत्युव इत्यादौ न स्यात् । एव महापूज्यस्मादधिकारणेऽपि स्त्रीलादापि
महत्तेऽस्यामिति महा । ततो महा चासौ अष्टमौ चेति कर्मधारये पूरणप्रत्ययान्ते
पु वद्भावनिवेधेऽपि महाष्टमौ महानवमीति सिद्धं । जातीयादौ तु । महती

३२७ । पुंवन् स्त्रुत्तपुंस्कः स्त्रियां व्यमा- नितत्व शसन्तरादौ चारूप्ये ।

पुंवत् । १।, स्त्री । १।, उक्तपुंस्कः । १।, स्त्रिया ७।, व्य—तरादौ ७।, च । १।, चरूप्ये ७। ।

उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गः पुंवत् स्यात् एकार्थं स्त्रीलिङ्गे, व्यादौ
च नतु रूप्ये ।

महत्या वा प्रकार इत्यर्थे जातीयप्रत्यये महाजातीयः । महतो महत्या वा घासो
महाघासः महतो महत्या वा करो महाकरः महती महत्या वा विशिष्टः महा-
विशिष्टः । चू तु नेष्यते । अमहान् महान् भूतः महङ्गतयन्द्रः अत्र केचित् एकार्थं
समासान्तपदे परे एव महतस्त आ स्यात् । तेन महत सुन्दर वपुर्यस्य स महत्सुन्दर-
वपुरित्यत्र न स्यात् सुन्दर महत्पुर्णस्य स सुन्दरमहावपुरित्यत्र स्यादेव इत्याहुः ॥ ३२६ ॥

श्रीरा-टी—महदिति लुप्तश्रीक द ती इत्यनेनाप्यन्वयात् त इति लुप्तश्रीक द
आ इति लुप्तश्रीकम् । एकोऽर्थो यस्य स तस्मिन् जातीयस्य घासस्य करस्य विशिष्टस्य
तत्तस्मिन् । महाबल इति । महत्बल यस्येति वाक्यम् । एकार्थत्वात् महादेव इति
येऽपि स्यात् जातीयार्थावसानाधिकारस्येऽपि महतस्तत्पराकारः पृथग्विधानात्
तेन महतो महत्या वा प्रकारः महाजातीयः महत्या महतो वा घासः महाघास
इत्यादि । पूर्वसूत्रानुवर्तितस्य व्यवस्थावाचित्वात् अमहान् महान् भूतः महङ्गत-
यन्द्रमाः अमहती महती भूता महङ्गता ब्राह्मणी व्यादावभूततद्भावे न स्यात् ।
एकार्थं किम् ? महतः पुत्री महत्पुत्रः ॥ ३२६ ॥

पुमानिव पुवत् । उक्तः पुमान् येन स उक्तपुंस्कः शस् अन्ते यस्य स शसन्तः तर
आदिर्यस्य स तरादिः शसन्तस्यासौ तरादिश्चेति शसन्तरादिः । व्यश् मानिन् च तस्य
त्वश् शसन्तरादिश्चेति तत्तस्मिन् । न रूप्योऽरूप्यः तस्मिन् । उक्तपुंस्कः स्त्रीलिङ्गशब्दः
पुवत् स्यादेकार्थं विशेष्ये स्त्रीलिङ्गे शब्दे परे व्यादौ च परे न तु रूप्ये इत्यर्थः । यथा
सुन्दरी भार्या यस्य स सुन्दरभार्यः । एव सुन्दरी चासौ भार्या चेति सुन्दरभार्या ।
व्यादौ तु सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते । आत्मानं सुन्दरी मन्यते या सा सुन्दर-
मानिनी । सुन्दर्या भावः सुन्दरता सुन्दरत्वम् । शसन्तरादिस्तु । तरस्तमश्च रूपश्च
चतरा चतमा तथा । इष्टेयम् इमन्कल्पौ देश्यौ देशीय इत्यपि । बहुः पाशशरी
रूप्यश्च स चैते तरादयः । यथा इयमनधीरतिशयेन शुभा शुभतरा । एव शुभतमा

अतिशयेन शुभा शुभरूपा । एव किलरां किलसाम् उक्तिय । अतिशयेन लघ्वी लघिष्ठा लघ्वीयसी लज्जा भावो लघिसा ईषदूना शुभा शुभकल्पा शुभदेश्या शुभदेशीया ईषदूना शुभा बहुशुभा । अत्र वही परस्थित्यभावात् पुत्रभाव । वहीश शसन्तरादा-
वुपन्यासन्तु अर्थसङ्गात् । कुम्भिता शुभा शुभपाशा भूतपूर्वा शुभा शुभचरी । शुभाया
भूतपूर्वा गौ शुभारूप्यः अत्र रूप्यवर्जनात् पुत्रभाव । बह्वीर्देहि बहुशो देहि । उक्त-
पुम्न किम् ? गङ्गाभाष्य । किञ्च एकस्मिन्नर्थे यस्मैपुसयोर्वर्तते स उक्तपुम्न । तेन
द्रोणी सम्पत्तिः अत्र पुत्रस्य स्यात् । यतो द्रोणीशब्दः काठान्बुवाहिन्या स्त्रिया परि-
माणे पु सीति । एकार्थं किम् ? सुन्दर्या बुद्धिः सुन्दरीबुद्धिः । स्त्रीलिङ्गे किम् ?
सुन्दरीधन । तरादौ चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तद्विधितार्थवाचे द्विगौ द्वाभ्या
कुण्डोष्ठीभ्या क्रीत द्विकुण्डोष्ठाः एव कुकुया अण्ड कुकुटाण्डम् । स्रग्या, चौर स्रग
चौर स्रग्या पद स्रगपद काव्या, शाव काकशाव' एवपि पुत्रभावः स्यात् ॥३२७॥

ग्रीरा-टो—एकप्रवृत्तिनिमित्तेन उक्तः, पुमान् येन सः शसन्ते यस्य स तर
आदिर्यस्य स शसन्तस्यासौ तरादिश्चेति स इय मानी च तत्र तस्य शसन्तरादिश्च
तत्तस्मिन् पुम्न सूचत्वात् । न रूप्योऽरूप्यस्तस्मिन् । एकार्थं इत्यनुवर्तते इत्याह ।
एकार्थं स्त्रीलिङ्ग इति चिद्वगुरित्यादि वक्ष्यति । एकार्थत्वात् वद्वा चासौ भाष्या
इत्यादौ वेऽपि स्यात् । एकप्रवृत्तिनिमित्तेन एकवृद्धिवाच्यत्वेनीभयार्थस्य सन्निकृष्ट-
त्वादेकप्रवृत्तिनिमित्तनीकपुम्नस्य पुत्रभाव । तेन द्रोणीभाष्या इत्यादौ न स्यात्
द्रोणशब्द परिमाणे पु सि काठान्बुवाहिन्या स्त्रिया वर्तते अतो भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेन
बुद्धि यगात्स्वेनीभयार्थाभिधानस्य विप्रकृष्टत्वात् । एकार्थस्त्रिया किम् ? तरुणी
प्रधान यस्य स तरुणीप्रधान । व्यादौ यथा । गौरौवाचरति गौरायते । दर्शनौयां
मन्यते भाष्यां चैत्री दर्शनौयमानी भाष्याया । पट्टा भाव पटुता पटुत्वम् ।
इयमनयोऽतिशयेन शुभा शुभतरा शुभतमा पटुरूपा पटिष्ठा पटीयसी शुक्तिमा
वृद्धकल्पा वृद्धदेश्या वृद्धदेशीया वृद्धपाशा पटुचरी बह्वीम्बो देहि वृद्धश
इत्यादि । अरूप्ये किम् ? शुभारूप्यः । एकस्या आगतम् एकरूप्यं तस्याः ततः तस्या
तत्र तथा प्रकृत्य तथा तस्या विलाया तदा तर्हि इत्यादौ तु पुं वत् खेरिति पुत्रभाव ।
तत्वे त्वजात्याख्य इति पटुता पटुत्वमित्यादौ सिद्धे कचिदन्यथापि तेन अपत्यार्थ-
ण्येयभिन्ने वाक्ये जातीये त्वे च पुं वत् । यथा हस्तिनीना सघः हस्तिक श्येन्या इद
श्येन वास, अयाथी देवता अस्य आग्नेयः स्थालीपाक इत्यादि । अपत्यार्थण्येय तु
रीहिण्या अपत्यं रौहिण्येयं । श्येनेय । अजायै हिता अनया भूमिरिति । कुकुया-
देरण्यादौ । कुकुयादिः पुं वत् स्यात् अण्डादौ परे । असामानाधिकरण्ये अस्य

३२८ । नोप्ताककोङ्पूरण्याख्यायुसक्त- विकारार्थणित्तं जातिस्वाङ्गेप् त्वमानिनि ।

न । १।, ऊप्—णित्तं १।, जातिस्वाङ्गेप् । १।, तु । १।, अमानिनि ७ ।

ऊवन्तं, तस्याकस्य वा केन ककारोङ्, पूरणीत्यान्तं
मञ्जाभृतम्, इम् उम्-रक्तार्थ-विकारार्थवर्जं णित्तान्तञ्च, पुंवन
स्यात्, जातिस्वाङ्गविहितेवन्तन्तु मानिन् वर्जं ।

विषय । कुकुट्या अण्ड कुकुटाण्ड सृग्या, चौर सृगचौर सृग्या पद सृगपद
काक्या' शावक काकशावक' प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविका द्वितीयाया भिन्ना द्वितीय-
भिन्ना उत्ताना श्ते उत्तानश्या प्रजाता भाव्या यस्य प्रजातभाव्यं । प्रसूता भाव्या
यस्य स प्रसूतभाव्यं इत्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञेयम् । प्रजाताप्रसूताशब्दयोर्गर्भ-
विमोचकप्रवृत्तिनिमित्तेन स्त्रिया वृत्तेर्न पुं सि नित्यस्त्रीत्वादत्र पाठः ॥ ३२७ ॥

तश्च अकश्च ताकौ ताकयो, कः, ताकक ताकक उङ् यस्य स ताककोङ् ।
इश्च उश्चेति यु ताभ्यां स । सकारस्य प्रत्येकसम्बन्धेन इम् उम् इत्यर्थः । रक्तश्च
विकारश्च रक्तविकारौ रक्तविकारौ च तौ अर्थौ चेति रक्तविकारार्थौ युम् च
रक्तविकारार्थौ च युसक्तविकाराथा, न विद्यन्ते ते यत्र सोऽयुसक्तविकाराथः ।
सूदन्य ण इत् यस्य स णित् णिच्चासौ तश्चेति णित्त अयुसक्तविकारार्थश्चासौ
णित्तश्चेति अयुसक्तविकारार्थणित्तं । पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च आख्या
च अयुसक्तविकारार्थणित्तश्चेति । जातिश्च स्वाङ्गश्च जातिस्वाङ्गे ताभ्यामौप् जाति-
स्वाङ्गेप् न मानिन् अमानिन् तस्मिन् । ऊवन्तं पदम् । तद्धितस्य केन अकस्य वा केन
ककारोङ् पदम् । द्वितीयादिपूरणप्रत्ययान्त पदम् । दत्ताभद्रादिसञ्ज्ञारूप पदम् ।
इम् उम् रक्तार्थविकारार्थवर्जणकारित्तद्धितप्रत्ययान्त पदञ्च पुंवन स्यात् जातिविहि-
तेवन्त स्वाङ्गविहितेवन्तञ्च मानिन्वर्जं शब्दे परे ए वन्न स्यादित्यर्थः ॥ ३२८ ॥

श्रीराटी—तश्च अकश्च तौ ताकयो' कः ताकक; स उङ् यस्य स' ण इत्
यस्य स णित्तो यस्मान् तत् इश्च उश्च तौ युस्या युसौ अवयवापेक्षया द्वित्व
रक्तश्च विकारश्च तौ तावर्थौ त्रेषा ते युसौ च रक्तविकारश्च ते न विद्यन्ते ते यत्र
णित्ते तत् तच्च तत् णित्तश्चेति पश्चात् ऊप् च ताककोङ् च पूरणी च आख्या च

३२६ । पूरणी प्रिया मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा
क्षान्ता कान्ता वामना वामा चपला बाला
समा सचिवा तनया दुहितृ स्वा कल्याणी
भक्तौ ।

पूरणी—भक्तौ ७ ।

एषु परेषु पुवन्न स्यात् ।

३३० । गवावादेः स्त्रोऽन्ते गौर्ग्येऽनीयसः ।

गवावादौ. ६।, स्त्र १।, अन्ते ७, गौर्ग्ये ७, अनीयसः ५ ।

अयुक्तविकारायणिसच्च तत् जातिश्च स्वाङ्गश्च ते ताभ्या ईप् तत् न मानौ
अमानौ तस्मिन् । उदाहरणन्तु । वामोद्भाय्य इत्यादौ वक्ष्यति ॥ ३२८ ॥

पूरणी च प्रिया च मनोज्ञा च सुभगा च दुर्भगा च क्षान्ता च कान्ता च
वामना च वामा च चपला च बाला च समा च सचिवा च तनया च दुहिता च
स्वा च कल्याणी च भक्तिश्चेति तस्मिन् पूरणी पूरणीप्रत्ययान्तस्त्रीलिङ्गशब्द-
द्वितीयादि भक्तिशब्दोऽत्र कर्मविहितक्तिप्रत्ययान्ता बोद्धव्यः भावसाधितं तु पु वत्
स्यादेव । एषु अष्टादशसु परेषु पु वद्भावपरिहार इति । दृढभक्तिरिति ऊष्ठे
राव्यवृणापराङ्मुख, -ति रषु । प्रातस्तज्जननौ प्रसूततनया जामातृगृह गता
इति तु प्रसूत तनयया यस्या इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ॥ ३२९ ॥

श्रीरा टी—पूरणी च प्रिया चेति ह्यन् । पञ्चिति पुराणार्थत्वात् प्रियादि-
सप्तदशशब्देषु-चेत्यर्थः । अन्ये तु क्षान्तातनययोः स्थाने क्षमातस्यावाह-
वालावामाशब्दौ नाहुः इह द्रव्याद्यप्रियादिसाहचर्यात् द्रव्यान्तस्य भजमानद्रव्या-
र्थस्य भक्तिशब्दस्य ग्रहणात् भावत्यन्तेन निषेधः । तथा मघदूते दृष्टभक्तिर्भवान्येति
रघौ दृढभक्तिरिति । कान्ताशब्द परेणाहुः कोङ् पूरण्यादौत्यादीनां य से
पु वत्भावात् ह्रस्वपदानर्थोर्विषयः । सपत्नीदीनाञ्च सपत्नीदीना प्रातपु वन्न
स्यात् । सपत्नीभार्यः । सपत्नीवन्दारिका । सपत्नीदार्दिश्या सपत्नीवन्दुही
रोहिण्यनङ्गाश्च रेवती । पृथिवी च सपत्नीदाविह प्रोक्ता ग्रहायणी ॥ ३२९ ॥

गौश्च भावादित्येति तस्य । ईयस् अनीयस् तस्य पु वद्भावस्य विधिविधौ निरूप्य
उदाहरति । शीतगुरित्यादि । शीता शीतला गौः किरणी यस्यासौ शीतगुण्यन्दः ।

अन्ते स्थितस्य गोः आप ईप ऊपश्च स्वः स्यात् अप्रधानत्वे
सति, नत्वीयस । शीतगुः ध्वस्तमायः कालतनुः । ईयसस्तु
बहुप्रेयसो । ऊवादेस्तु [३२८] वामोरुभार्यः रसिकाभार्यः

ध्वन्ता माया यस्य स ध्वस्तमाय उभयतः पूर्वस्य पुंवद्भावः परस्य ऋस्वः । ईवन्त
बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन बाधितत्वान्नोदाहृतम् । काली तनुर्वस्यासौ कालतनुः पूर्वस्य
पु वद्भावः, अनभिधानादूपः कप्रत्ययाभावे ऋस्वः । अन्यत्रापि गौणत्वे पञ्चगुः
अतिमाय अतिमन्त अतितनुरित्यादि । ईयसस्तु बह्वः प्रेयसो यस्य स बहुप्रेयसी
कृष्णः । पूर्वस्य पुंवद्भावः परस्य ईयसो वर्जनादौपी न ऋस्वः । साध्वन्यानां
सखिर्द्विध इत्यत्राप्रत्ययाभावो ज्ञापयति समासान्तविक्षेपनित्यत्वादिति । तेन द्यूतः
क इत्यनेन कप्रत्ययो न स्यात् । एवञ्च न्यञ्चत्वालतमालदन्तुरदरी तत्रापि
गोदावरौति विस्तृतनौव्य इति दुग्ध्यत्काञ्च इति । विलुलितकवरौ श्वरौति ।
खरमञ्जरीत्यादिषु कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ऋस्वो न स्यात् । अनौयस इति
नञोऽन्याथत्वात् बहुव्रीहिरन्यत्र ऋस्वः स्यादेव अतिप्रेयसि, पञ्चभिः प्रेयसीभिः
क्रौतः पञ्चप्रथसिरिति । तथाच ईयसौ न बहुव्रीहौ कश्च सुप्रेयसीकुलम् ।
सुप्रेयसीयुक्त्यात्वात् प्रेयसिरिति प्राञ्चः । वामोरुभार्य इति वामौ सुन्दरी
ऊरू यस्याः सति वामलक्षणेति लप् । रसं वेत्तीति रसिका ढवकादिति णिकः ।
पचतीति पाचिका तृष्यकौ घे इति णकः । घञा पूरणी षष्ठी चतु षड्ढतीति घट् ।
दत्ता इति सञ्ज्ञा । मिथिलाया भवा मैथिली ढवकादिति ण एषु पूर्वपदाना-
मूबन्तादीनां पु वद्भावनिर्घञ्च परपदानां ऋस्वः । ब्राह्मणीभार्य इति जाति-
विहितवन्त न पुंवत् । असानिनि किं ? आत्मानं ब्राह्मणीं मन्यते या सा
ब्राह्मणसानिनी यद्धनन्दिपचार्दरिति णिन् नान्तत्वादीप् । अत्र सानिनि परे
पुंवद्भावः । एव सुकेशसानिनी । युमादिषु व्याकरणं वेत्यप्रतीते वा वैयाकरणी
ढवकादिति ण द्योर्गुमिति इम् । सुष्ठु अथा यस्य स खश्च स्वश्रुस्य सौवश्रु
विकारसधिति योर्धुमिति उम् । कषाथण रक्ता काषाथी ढवकादिति ण । ह्रस्वो
विकारः द्वैती विकारसहति ण युक्तविकारार्थवर्जनादिषां पु वद्भावः ।
पूरुषादौ परे लडाहरिष्यन् सूत्रमाह ॥ ३३ ॥

श्रीरा-टी—आवादिष्यस्य सः गौश्च आवादिष्य तत्तस्य । पुंवत् सूत्रत्वात् ।
गुणस्य भावो गौण्यं तत्किन् । न ईयोऽनौयस् तस्मात् न त्वीयसः इति ईयसः,
परस्येपः प्राप्तस्वो न स्यात् इत्यर्थः । तेन सुप्रेयसीकुलमित्यादौ क्लीबे स्व इति

पाचिकाभार्यः षष्ठीजायः दत्ताजायः मैथिलीभार्यः । ब्राह्मणी-
भार्यः सुकेशीभार्यः । अमाननि किं—ब्राह्मणमानिनी ।
युमादेस्तु वैयाकरणभार्यः मौवश्वभार्यः काषायकन्यः
हैममुद्रिकः । पूरण्यादौ तु [३२६] ।

सो न स्यात् । नार्हपिपपल्यादं, अर्हपिपपल्यादं प्रातस्सो न स्यात् । अर्हं पिपपल्याः
अर्हपिपपल्यादिर्यथा अर्हपिपपली अर्हखारी पूर्वगरीत्यादि । अर्हपिपपल्यादं, किं ?
प्रातो जीविका प्रातर्जीविकः आपन्नजीविकः । ईयसीहं । ईयसी हं एव सो न
स्यात् । वह्नाः प्रेयसो यस्य स बहुप्रेयसी पुरुष कुल वा । गौणत्वेऽपि
ईपं सेलीपं, स्यादेव । हं किं ? अतिप्रंयसि, खल, उपप्रंयसि प्रेम । लाघवा-
देकत्र त्वद्वयोदाहरणमाह शीतगुरित्यादि । शीता गौर्यस्येति वाक्यं शीता
शैत्यगुणयुक्तेत्यर्थः । पट्टी च सट्टी च पट्टीसट्टौ ते भार्ये यस्य स पट्टीसट्टुभार्यः
इत्यत्र पट्टीशब्दस्य न पुनर्भावः, एकार्यस्त्रीलिङ्गोत्तरादेतद्विधानात् । यद् तु
पट्टुसट्टुभार्यन्तत्र यगर्भं ह । एकार्यं किं कल्याण्या माता कल्याणीमाता ।
स्त्रियाभिति किं ? तरुणी प्रधानं येषां ते तरुणीप्रधानाः । ध्वसामय इति ध्वसा
नष्टा इत्यर्थः । कालतनुरिति कालो ऋणवर्णेत्यर्थः । गवादादौः किं ? अतिलक्ष्मीः
वामोरुभार्य इति वामोरुभार्या यस्य इति वाक्यम् । एवं धीवन्मुखासौ बाला
चेति धीवन्मुवाङ्गित्यादि । रसिकाभार्य इति रसोऽस्या अस्ति इत्यर्थे इकः ।
रसिकेति तककारोड् । पाचिकाभार्य इति पचतीत्यर्थे णक्, पाचिकेति
अकककारोड् । ताककोऽड् किं ? पाका भार्या यस्य पाकभार्य, शुष्कभार्यः ।
षष्ठीजाय इति षष्ठा पूरणीत्यर्थे थट् एव पञ्चमीभार्य इत्यादि । दत्ताजाय इति
यद्यपि सञ्ज्ञाशब्दानां एकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्तपु स्तत्वाभावेनैव पु वत्ताप्राप्ति-
स्तथापि शास्त्रे लिपुसंज्ञादि शब्दवद्दत्तादीनां अनेकद्रव्याभिनिवेशित्वात् उक्त-
पुंस्त्वत् दत्तगुप्तात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्वश्रुद्रयोरिति स्मृतेः । तथाच दत्तत्व-
प्रवृत्तिनिमित्तेनैव दत्तः पुमान् दत्ता स्त्रीति पुंस्त्रियोर्वर्त्तते अतो निषिद्धाते ।
एव गुप्ताभार्य इति । मैथिलीभार्य इति मिथिलाया भवा इत्यर्थे ण ।
ब्राह्मणीभार्य इति जातिवाचित्वादीप् । सुकेशीभार्य इति स्वाङ्गत्वादीप् ।
जातिस्वाङ्गेपिति किं ? कुमारभार्य, । युवतौ जाया यस्य स युवजानिः । तथाच ।
युवजानिर्धनुषाणिरिति भट्टिः । कुमारत्वादिजातिवाचिनस्तु कुमारीभार्य
इत्याहुः ब्राह्म-मानिनीति ब्राह्मणी मानिनी यस्या इति वाक्यं एवं ब्राह्मणी

३३१ । हे पूरणीप्रमाणीभ्यामः ।

हे ७, पूरणी-प्रमाणीभ्या ५॥, अ. १ ।

आभ्याम् अः स्यात् हे । [२५८] ययोर्लोपो ऽयुक्तौ पौ ।
कल्याणीपञ्चमा रात्रय, कल्याणीप्रियः । मुख्यात्र पूरणी
ग्राह्या, तेन—

आत्मानं मन्यते इति वाक्येऽपि एवं सुकेशमानिनी दीर्घकेशमानिनी भाष्यायाः ।
मानिनीभिन्ने जातिस्त्राङ्गे एव नियमात् । दत्ता मानिनी पञ्चमी मानिनीत्यादि
निषेधः स्यादेव । वैयाकरणभाष्यं, इति व्याकरणं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे ण
यस्यम् नित्ताङ्गि । सौवश्वाभार्य इति स्वश्वस्यापत्य इत्यर्थे ण वस्य उम् णिति
त्रि । काषायकस्य इति कषायेण रक्ता इत्यर्थे णः हैममुद्रिक इति हेमो
विकार इत्यर्थे णः ॥ ३३ ॥

पूरणी द्वितीयादि । प्रसीयते अनयति प्रमाणी पञ्चानां पूरणी पञ्चमी
नोऽसंख्यार्दरिति मट् । कल्याणी प्रशस्ता पञ्चमी रात्रियासु रात्रिषु ता
रात्रय, कल्याणीपञ्चमाः । अत्र पञ्चमीशब्दे परे पुंवद्भावी नाभूत् । पञ्चमी-
शब्दादप्रत्ययं यथोर्लोप इति ईपो लोपे स्त्रियामत आप् । एव कल्याणी-
प्रियः, कल्याणीमनोज्ञः इत्यादि । मुख्यात्रेति अत्र पूरणप्रत्ययान्ते परे पुंवद्-
भावनिषेधे पूरणप्रत्ययान्तादप्रत्ययविधाने च उभयत्र मुख्या पूरणी ग्राह्या ।
तेन हेतुना कल्याणी पञ्चमी रात्रियस्मिन् पक्षे स पक्षः कल्याणपञ्चमीकः
इत्यत्र पञ्चमीशब्दस्य गौणत्वात्तस्मिन् परे पुंवद्भावनिषेधो नाभूत् तस्माद्-
प्रत्ययोऽपि नाभूत् । ततो द्युतः कः इति कः प्रत्ययः । ननु समासवाच्यत्व
मेव मुख्यत्वम् । ननु तथापि पञ्चमरात्रिभिन्नाना रात्रीणां समासवाच्यत्वात्
पञ्चमरात्रे, कथं मुख्यत्व इति चेत् सत्यं समासवाच्यानां योऽसाधारणधर्मः,
तद्वत्त्वं मुख्यत्वम् । ततश्च समासवाच्यानां रात्रीणां असाधारणधर्मो रात्रित्वं
तत्तु तासु रात्रिषु पञ्चम्या रात्रावपि वर्तते अतो मुख्यत्वम् । कल्याणीपञ्चमीकः
पक्ष इत्यत्र समासवाच्यः पक्षः तस्यासाधारणधर्मः, पक्षत्वं तत्तु प्रतिपदादिपञ्चदश-
तिथ्यात्मककाल एव वर्तते न रात्रौ इति भेदः ॥ ३३१ ॥

श्रीरा-टी—पूरणी च प्रमाणी च ते ताभ्याम् । कल्याणी पञ्चमा रात्रय

३३२ । द्यूतः कः ।

दी ऋत ५, क १ ।

दीसंज्ञकादृन्ताच्च कः स्यात् । हे । कल्याणपञ्चमीक पञ्चः ।
रात्रिः पूरणी वाचा चेति पूर्वत्र मुख्यत्वम् । स्त्रीप्रमाण ।

इति कल्याणी पञ्चमी यासा रात्रीणां ताः पूरणीत्यान्ते परे कल्याणीत्यस्य न पुं वद्भाव एव कल्याणीप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे । एवं कल्याणीमनीज इत्यादि गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इति न्यायेनात्र पूरणीप्रियेत्यत्र मुख्यपूरणीयद्वयमित्याह मुख्यात्र पूरणी याचेति अत्र अनयोरित्यर्थः एतस्य फल दर्शयन् तेनेत्युक्ता सूत्रान्तरसापेक्षत्वात् सूत्रयति ॥ ३३१ ॥

दी च ऋचेति द्यूतं तस्मात् । स्त्रीप्रमाण इति अनुक्तपुंस्त्वात् पूर्वस्य न पुं वद्भावः प्रमाणीशब्दादप्रत्ययः । तथा अनडुत्पुं सधोर्लक्ष्मीनावामिकत्वे बहु-
व्रीहौ की द्वित्वबहुत्वयोस्तु वा । यथा लब्धोऽनडुान् येन सः लब्धानडुत्कः एवं उक्तपुंस्कः पीतयस्कः स्थिरलक्ष्मीकः आरुढनौकः । द्वित्वबहुत्वयोस्तु लब्धौ अनडुहौ लब्धा अनडुहौ वा येन स लब्धानडुत्कः लब्धानडुान् उक्ती पुमासौ उक्ताः पुमासौ वा येन स उक्तपुंस्कः उक्तपुमान् पीते पयसौ पीतानि पयांसि वा येन स पीतपयस्कः पीतपयाः स्थिरे लक्ष्म्यौ स्थिरा लक्ष्म्यौ वा यस्य स स्थिरलक्ष्मीकः स्थिरलक्ष्मी । दृष्टे नावौ दृष्टा नावौ वा येन स दृष्टनौकः दृष्टनौः । इनतात् स्त्रियाम् । इनताद्वहुव्रीहौ स्त्रिया कः स्यात् । बहुव्री वादिनो यस्य सा बहुवादिका सभा । स्त्रिया किं ? बहुवादौ राजा बहुवादि कुलम् । भ्रातुरस्तुतौ भ्रातुः कः स्याद्वहुव्रीहौ नतु स्तुतौ । धीरमादकः । स्तुतौ तु धीरमाता । नाडी तन्मीश्वरमाज्ञे । बहुनाडिकी दिवसः बहुतन्त्रिका वीणा । स्वाङ्गे तु वज्रनाडिर्देहः । अत्र कप्रत्ययस्याभावे ऋसः । बहुतन्त्री यीवा अत्र कप्रत्ययाभावेऽपि अनभिधानात् ऋसो न स्यात् ॥ ३३२ ॥

श्रीराटौ—दी च ऋच्च तत्तस्मात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः इति कल्याणी पञ्चमी रात्रिर्यस्मिन् पञ्चे सः इहान्यपदार्थे पञ्चे पञ्चमीरात्रिः परम्परया प्रविशतीत्यतो गौणत्वम् । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः इत्यत्र तु अन्यपदार्थभूतासु रात्रिषु पञ्चमी साक्षादेव प्रविशति इत्यतो मुख्यत्वमित्याह रात्रिः पूरणी

३३३ । सहः सो वा

सहः ६, सः १, वा १ ।

सहस्य हे सः स्याद्वा ।

सह मात्रा वर्तते यो ऽसौ समाटकः सहमाटकः ।

वाच्येति पूर्वतः मुख्यत्वमिति पूर्वतः कलाणीपञ्चमा रात्रय इत्यत्र इत्यर्थः । स्त्रीप्रमाण इति स्त्री प्रमाणी यस्येति वाक्य पूर्वतः प्रमाणीत्यस्याप्रधानस्यापि ग्रहणादः । स्त्रीत्वस्य उक्तपु स्तुलाभावात् पु वदभावः । मध्वादिक्कार्यनावादिभ्याम् । मध्वादेरेककार्यनावादेशकः स्याद्वा । प्रिय सधु यस्य स प्रियमधुक, अनर्थकः । मन्त्रादिर्यथा । सधुपान दुर शालि नञर्थो दधिसर्पिषी । लब्धा नौर्येन स लक्ष्मीकः । नावादिर्यथा नौरनङ्गान् पयो लक्ष्मी, पुमान् पञ्चेह कौर्त्तिता । कार्य किं ? हे नावी यस्य द्विनौ । स्त्रियामिनः । हेऽन्यदार्थभूताया स्त्रियां मिनन्तात् कः स्यात् । बहुवो वाग्मिनी यस्या सा बहुवाग्मिका सभा । स्त्रिया किं ? बहुदण्डी राज्ञा । कृद्वाकृतसान्ताम्ना वा । कृदन्तदीसंज्ञकात् अकृतसान्ताञ्च कः स्यात् वा हे । बहुतन्त्रीः । सुबधू, सुबधूकः । लङ्गा, किं ? सुस्त्रीः सुभूः बहुमान, बहुमानकः, बहुयोगिकः । बहुयोगी । कृतसान्तात् । प्रियपथ प्रियधुरः । नाख्यायाम् । सञ्जाया नन्यमानायां प्रातः की न स्यात् । विश्वो देवो यस्य स विश्वदेव । विश्वयशाः । इयः स्वाङ्गार्थनाङ्गीतन्त्रीभ्यः । इयसः साङ्गाथाभ्यां नाङ्गीतन्त्रीभ्याञ्च की न स्यात् । बहुप्रेयसौ बहुनाडि कायः बहुतन्त्रीर्धवा । साङ्गे किं ? बहुनाडिकी दिवसः बहुतन्त्रीका वीणा पूर्वेण वा । भातु, स्तुतौ । सुभाता लक्षणः पुण्यभाता विप्रः । स्तुतौ किम् । बहुभाटकः क्रूरः । निरः प्रवाल्याः । निर्गता प्रवाली शलाका यस्मात् स निष्प्रवालि, पटः । क्वचिदन्यदापि । ब्राह्मणमानिनिः । निःसृतनील्यः विलुलितकवरी श्वरीत्यादयः ॥ ३३३ ॥

समाटक इति पूर्वेण कः । अनेन सहस्य सः पञ्चे सहमाटक इति । केचित्तु प्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिसमन्यमाना मात्रा सहित, समाटक इति तृतीयातत्पुरुषं वदन्ति ॥ ३३३ ॥

श्रीरा-टी—सह इति पृथे प्रौ अनुकरणत् तस्या अलुक् समाटक इति वाक्यस्य सातपूर्विकत्वात् सह मात्रा वर्तते इति वाक्यमिति परे । सह

३३४ । सकथ्यच्चाः षः स्वाङ्गे ।

सकथ्यच्चा' ५।, ष १', स्वाङ्गे ७। ।

आभ्यां हे षः स्यात् स्वाङ्गे । दीर्घसकथः, पुण्डरीकवदक्षिणी
यस्यासौ पुण्डरीकाक्षः । स्वाङ्गे किं ? दीर्घसकथि शकटम् ।

३३५ । दारुण्यङ्गुलेः ।

दारुणि ७।, अङ्गुलि. ५। ।

पञ्चाङ्गुल दारु ।

समान उदरस्य सोदर सहादर' । त्व सोदरस्यातिमदीक्षतस्य इति भङ्गिः ।
हे इति किं ? सह कृत्वा । गौडलवर्त्तवाशिषि ण्वेवाशिषि गम्यमानाया सहस्य
सो वा स्वाङ्गे । स्वस्ति ते चैवाय सगवे सहगवे सहलाय सहहलाय सवत्साय सह
वत्साय । एषु किम् ? स्वस्ति ते सह पुत्राय । सञ्जाधिक्यानुनियग्रन्थसमाप्तिषु निव्यम् ।
एष्वर्थेषु सहस्य सो नित्य स्वाङ्गे । अन्वत्येन सह वर्त्तते यत् तत्साश्चत्यं नचत्तचक्रम्
एवं सपलाशं सशिंशपं स्थलम् । सकाकलीको द्रोण काकल्या अधिक इत्यर्थः
साग्निः कपोतः गृहं कपोतपातात् भाव्यग्निरनुमीयते इत्यग्निरनुमीय. एवं सपिशाचा
वात्या । साङ्गान् वेदानधीते अङ्गाना समाप्ति यावदित्यर्थः ॥ ३३३ ॥

सकथि च अचि चेति सकथ्यचि तस्मात् । दीर्घे सकथिनी यस्य स दीर्घसकथ
यप्रत्यये ययोर्लोप इति इकारलोपः । पुण्डरीकाक्ष इत्यत्र पुण्डरीकमेव चक्षुन सम्भव-
तीति लक्षयया पुण्डरीकेणाच पुण्डरीकतुल्यमभिधीयते इति ज्ञापनार्थमेव पुण्डरीक-
वदित्युक्तम् अतएव व्याघ्रश्चासौ आ चेति व्याघ्रश्चा इति स्वय वक्तव्ये व्याघ्री व्यघ्रतुल्य
इत्यर्थः । पित्वादीपि दीर्घसकथी सरोजाचौ । विभाषादयमभ्यवर्त्तत्वाद्रित्य ॥ ३३४ ॥

श्रीराटी — सकथि च अचि चेति सकथ्यचि तस्मात् । साङ्गलक्षणमुक्त स्वाङ्ग-
वाशिष्यां आभ्याम् इत्यर्थः । पुण्डरीकवदिति पुण्डरीक सितपद्म मत्तोपमानान्या-
दिना वत्शब्दलोपः पित्वात् स्त्रिया दीर्घसकथी पुण्डरीकाचौ दीर्घसकथीति शक-
टस्य प्राणित्वाभावात् इति भावः । हे किं दीर्घसकथि देवदत्तस्य ॥ ३३४ ॥

अङ्गुलेः षः स्वाङ्गत्रौही दारुणि वाच्ये । पञ्च अङ्गुलय परिमाणस्य
पञ्चाङ्गुलम् एवं दत्ताङ्गुल दारु । पित्वादीपि पञ्चाङ्गुली समित । दारुण्यैति किम् ?
पञ्चाङ्गुला शिला । अतएव तद्धितार्थदिगौ सख्याव्यादिति अप्रत्यये स्त्रियामतं
आप् ॥ ३३५ ॥

३३६ । द्वित्रे मूर्द्धः ।

द्वित्रे ५।, मूर्द्धः ५।।

३३७ । लोपीतौ ते ऽच्ये ।

लो' ६॥, लोपीतौ १॥, ते ७।, अच्ये ७।।

नस्य लोपः स्यात् उवर्णस्य ओत् स्यादचि ये च ते । द्विमूर्द्धः ।

३३८ । सङ्ख्याया डो ऽवहोः ।

सङ्ख्याया, ५।, ड. १।, अवहो. ५।।

श्रीरा-टी—अन्यदार्थे दारुणि अङ्गुलि प स्याद्धे । पञ्चाङ्गुलमिति पञ्चाङ्गुलयो यस्मिन् इति वाक्यम् । अङ्गुलितुल्यावयवयुक्त धान्याद्युत्कर्षणकाष्ठमुच्यते । दारुणि किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्त इत्यत्र न स्यात् ॥ ३३५ ॥

द्वित्रिभ्या परान्मूध ष स्याद्बहुव्रीहौ ॥ ३३६ ॥

श्रीरा-टी—द्वित्रि त्रिषु तत्तस्मात् । आभ्यां परस्मात् मूर्द्धः ष स्यात् हे ॥ ३३६ ॥

न च उच्च नूतयोः । लोपश्च ओत् च लोपीतौ । अच्च यश्च अच्यं तस्मिन् हौ मूर्द्धानौ यस्य स द्विमूर्द्धः । पूर्वात् षप्रत्यये अनेन न लोपे ययीर्लोप इत्यकारलोपः । एव द्विमूर्द्धः, द्विमूर्द्धौ राक्षसी । द्वित्रे किम् ? बहुमूर्द्धौ । एवं वाह्विः वाभ्यस्य । नदतमावित्यादिना दान्तत्वनिषेधान्नौलूपे धावित्यस्याप्राप्तौ नलोपार्थमिदम् ॥ ३३७ ॥

श्रीरा-टी—न च उच्च तौ तयोः लोपश्च ओच्च तौ अच्च यश्च अच्यस्मिन् इत्यस्य विशेषणम् । द्विमूर्द्ध इति हौ मूर्द्धानौ यस्य इति वाक्यम् एवं तयो मूर्द्धानौ यस्य स द्विमूर्द्धः आभ्यां ष बहुमूर्द्धौ । ओदयथा वाह्विः, वाभ्यस्य इत्यादि । पृथक् दकरणत्वाच्चित्रं स्यात् । तुरासाह पुरोधाय धाम स्वायम्भवं ययुरिति कुमारसम्भवे ॥ ३३७ ॥

नास्ति बह्वर्थव सा अवहो तस्या । पञ्चषा इति ङप्रत्यये टेलोपः । पञ्चषा इत्युदाहरता मख्यावाचकानां समासे अत्यमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन हौ वा तयो वा परिमाणमेवां ते द्वित्रा एव चतुः पञ्चाः इत्यादि एवम् उपगता विशतिर्यस्य स उपविशः ङप्रत्यये विशतेस्तेलोपे ययीर्लोप इत्यकारलोपः ॥ ३३८ ॥

बहुवर्जायाः सङ्ख्याया उः स्यात् हे । पञ्च षट् परिमाणं येषां
ते पञ्चषाः, उपगताः दश येषां ते उपदशाः । बहोस्तु उपबहवः ।

३३८ । नाभे नान्नि ।

नाभे' ५१, नान्नि ७१ ।

पद्मनाभः ।

३४० । लोम्नो ऽन्तर्वह्निभ्याम् ।

लोम्न ५१, अन्तर्वह्निभ्याम् ५॥ ।

अन्तर्लोमः वह्निर्लोमः ।

श्रीराटी—बहुवर्जाया इति बहोर्बहुवर्जत्वात् उपगता इत्यत्र न स्यात्
तेनाकृतसंज्ञात् उपगता इत्यपि । बहुवर्जनात् सख्येयवृत्तिसंख्याया एव ग्रहणं
तेनाष्टभिः सह वर्तते साष्टा पञ्चाशदित्यत्र न स्यात् । पञ्चषा इति पञ्च वा षड् वा
इति वाक्यमिति परे । एवमुपदशा इत्यत्र दशाना समीपे ये ते उपदशा नव
एकादश वा इत्यर्थः । सख्यादूरेत्यादिना यत्र स' तदैवाय विधिलेन शोभना दशा
येषां ते सुदशान इत्यत्र न स्यात् इत्यपि परे । उपबहव इति सख्यावड्डतीति
सख्यात्वातिदेशात् प्रागै निषेधः । सी'श्च प्रातभ्याम् । सी. पराभ्यामाभ्या उ'
स्यात् हे । शोभनं शोऽस्य स्वशू, स्वशू स्वशू, सुप्रात सुप्रातौ सुप्राता, दिवसा ।
तथाच सुप्रातमासादितसम्यद तत् इति भट्टिः ॥ ३३८ ॥

नाभे परी उ स्यात् बहुव्रीहौ सञ्ज्ञायाम् । पद्म नाभौ यस्य स पद्मनाभः,
अथवा पद्म पद्मवत् । एव वज्रनाभः । नान्नि किम् ? गभीरनाभिः प्रजा इवाङ्गाद-
रविन्दनाभेरिति समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥ ३३९ ॥

श्रीराटी—सञ्ज्ञाया गत्यमानाया नाभेर्ङ' स्यात् हे । पद्मनाभ इति नाभिस्थितं
पद्म यस्य इति वाक्यम् । प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेरिति तु सान्तविधेरनित्यत्वात्
असञ्ज्ञात्वाद्वा एव नाभिस्थिता ऊर्णा यस्य मनोषादित्वात् स्वे ऊर्णनाभी मर्कट'
ऊर्णनाभिस्थित्ये । तथाच प्रवृत्तिर्नां विना कार्यसूर्यनाभेरपौष्यते इति भट्ट-
वार्तिकम् ॥ ३३९ ॥

३४१ । नञ्दुःसोः सक्थो वा ।

नञ्दुःसोः ५।, सक्थः ५।, वा ।१। ।

असक्थः असक्थिः ।

३४२ । अस् प्रजायाः ।

अस् ।१।, प्रजायाः ५। ।

अप्रजाः सुप्रजाः ।

पृथग्योगान्नोति नानुवर्त्तते । अन्तर्वह्निभ्या पराह्नीको डः स्यात् बहुव्रीहौ ।
अन्तर्लोमान्मस्य अन्तर्लोमः एव वह्निर्लोमः ॥ ३४० ॥

श्रीरा टी—अन्तर्लोम इत्यादि अन्तर्गतानि लोमानि यस्य वह्निर्गतानि
लोमानि यस्य स इति वाक्यम् । अत्र नाम्नोति नानुवर्त्तते पृथग्योगात् ।
आभ्या किं दीर्घलोमा चैव ॥ ३४० ॥

नञ् च दुश् सुश्चेति तस्मात् । एभ्यः परात् सक्थो डः स्यात् बहुव्रीहौ वा ।
नास्ति सक्थि यस्य सोऽसक्थः असक्थिः एव दुःसक्थः दुःसक्थिः सुसक्थः
सुसक्थिः ॥ ३४१ ॥

श्रीरा टी—एभ्यः परात् सक्थो डः स्यात् हे वा । असक्थ इति नास्ति
सक्थि यस्य इति वाक्यम् । असक्थिरिति एते उदाहरणे अस्त्राङ्ग एव ज्ञेये
स्त्राङ्गे तु सः पूर्वेष्वेव । परे तु इह हलिशब्दस्यापि यङ्गणात् अहल, अहलि
दुर्हल, दुर्हलिः सुहल, सुहलिरित्यप्याहुः । अन्ये तु नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थि-
सक्तिभ्यो यथाक्रममुक्ता अहल, अहलि' दुःसक्थः दुःसक्थि' सुसक्तः सुसक्तिः
इत्याहुः । हलशक्तशब्दाभ्या एव सिद्धत्वात् चान्द्रा हलि सक्ती न गृह्णन्ति ।
एकस्मिन्नर्थे प्रयोगद्वयसिद्ध्यर्थं अकृतसान्नात् कविधानार्थञ्च हलिसक्तिग्रहण
मित्यन्ये । एतत् सर्वं यत्कृत्यते वाच्यस्य व्यवस्थया सिद्धमिति ज्ञेयम् ।
सक्तिरिति सन्जघोः क्तिः ॥ ३४१ ॥

नञ्दुःसुभ्यः परस्याः प्रजाया अस् स्यादबहुव्रीहौ । नास्ति प्रजा यस्यासौ
अप्रजाः असि कृते यदीर्लोप इत्यकारलोपः अलसीधोरिति दीर्घः । एवं
दुष्प्रजा सुप्रजा । इह नजादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन सुष्ठु शुणि प्रजा
यस्य स सुगुणिप्रज इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४२ ॥

३३४ । मन्दात्याच्च तु मेधायाः ।

मन्दात्यात् ५।, च । १।, तु । १।, मेधाया' ५। ।

अमेधाः सुमेधाः मन्दमेधा ।

३३४ । धर्मादन् ।

धर्मात् ५।, अन् । १। ।

सुधर्मा ।

श्रीरा-टी—वेति नानुवर्त्तते व्यतीहारे चिरित्वव वायहणात् । नञ्दुःसुध्य प्रजाय अस् स्याद्धे । अप्रजा इति एव दुष्प्रजाः सुप्रजाः अलसी धीमिति घः ॥ ३४२ ॥

मन्दात्याभ्या चकारिण नञ्दुःसुध्यश्च परस्या मेधाया अस् स्यात् बहुव्रीहौ । मन्दा मेधा यस्यासौ मन्दमेधाः । एव अन्यमेधा, अमेधाः दुर्मेधाः सुमेधा, अत्रापि मन्दात्यादेरव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन मन्दा बहुमेधा यस्यासौ मन्दवज्रमेधः इत्यादौ न स्यात् । तन्तत्वादस्यादौना परत्र नानुवर्त्ति, ॥ ३४३ ॥

श्रीरा-टी—चकारान्नञ्दुःसीरित्यनुवर्त्तते । नञ्दुःसीर्मन्दात्याच्च परस्या मेधाया अस् स्याद्धे । अमेधा इति एव दुर्मेधाः सुमेधा' अन्यमेधा, । परे तु नञ्दुःसीर्मेधाया अस् नित्य अन्यस्मात्तु वेल्याङ् तन्मते मन्दमेधाः मन्दमेध, अल्पमेधा, अल्पमेधः इत्यपि ॥ ३४ ॥

पूर्वपदात् परात् धर्मादन् स्यादवज्रव्रीहौ । समानधर्मा कुधर्मा विधर्मा सुधर्मा बद्धधर्मा । अत्रापि पूर्वपदादव्यवहितोत्तरत्वमपेक्षितम् । तेन सुनेधर्मा मुनिधर्मः कृतो मुनिधर्मो येन स कृतमुनिधर्म इत्यादौ न स्यात् । अत्राकृत समासपूर्वपदात् पराङ्मादन् स्यादिति वक्तव्यम् । तेन परमहितो धर्मा यस्य स परमहितधर्म इत्यादौ न स्यात् ॥ ३४४ ॥

श्रीरा टी—तन्तत्वात्स्यादयो नानुवर्त्तन्ते तेन सामान्यतोऽयं विधिः । सुधर्मेति नसर्वमव्यवहितेति घः । एव सन्दिग्धधर्मा इत्यादि इह केवलधर्मस्यैव यहणात् । स्वस्यासौ धर्मश्चेति स्वधर्मः परम स्वधर्मा यस्य स परमस्वधर्मः इत्यादौ न स्यात् परम' स्त्री धर्मा यस्य इति वाक्ये परमस्वधर्मा इति स्यादेव केवलधर्मशब्दस्य ह्रस्ववत्त्वात् । सुवृणसीमङ्गरिताज्जम्भाइत्याहारयोः । स्वादिभ्यः परात् दन्त आहारे च वर्त्तमानात् जम्भशब्दादन् स्याद्धे । शोभनी जम्भो दन्त आहारी वा यथ सुजम्भा दणवज्जम्भो दन्तोऽय दणवज्जम्भा सोमजम्भा हरितजम्भा

३४५ । नञ् सुत्रिव्युपाच्चतुरोऽः ।

नञ् सु-त्रि वि-उपात् ५।, चतुर. ५।, अ १। ।

एभ्य चतुरः अः स्यात् हे । अचतुरः सुचतुरः ।

३४६ । भान्नेतुः ।

भात् ५।, नेतुः ५। ।

नक्षत्रात् नेहशब्दात् अः स्यात् हे । मृगनेत्रा रात्रिः ।

एभ्यः किं ? पतितजन्मः । दन्तयोरन्तरा क्षुद्री दन्तो जन्मसंयाशनमिति रुद्रः ।
दक्षिणादीर्माद्वाधवर्णिते । दक्षिणात्परादीर्मादन् स्याद्वा व्रणश्च द्वाधकृती भवति ।
दक्षिणस्थितमीर्मस्य दक्षिणेर्मा स्रगः । अन्यत्र दक्षिणेर्म, शूकर. ॥ ३४४ ॥

नञ्च सुश्च विश्व विश्व उपश्चेति तस्मात् । एभ्य पराचतुरः अः स्याद्वक्तु
ब्रौह्मी । न स्तुति चत्वारि यस्यासौ अचतुर. कुष्ठु चत्वारि यस्यासौ सुचतुर ।
ब्रौहिणि चत्वारि मानं येषां ते चिचतुराः विगताश्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगता-
श्चत्वारो यस्याः सा उपचतुरा । संख्याया इति उपत्यये टिलीपादनिष्ठं स्यादिति
अप्रत्यय ॥ ३४५ ॥

श्रीराट्टी—नञ्च सुश्च विश्व विश्व उपश्च तत्तस्मात् । अचतुर इति अविद्य
माना धर्माधेकाममोक्षाश्चत्वारो यस्य सोऽचतुरः सुचतुर. इति शोभनाश्चत्वारो
यस्य सः एव वयश्चत्वारो वा मानं येषां वयो वा चत्वारो इति विचतुराः विगता-
श्चत्वारो यस्य स विचतुरः उपगताश्चत्वारो येषां चतुर्णां समीपे वा उप-
चतुराः ॥ ३४५ ॥

स्रगशिरो नेता प्रापको यस्या. सा राविर्मृगनेत्रा अप्रत्यये स्त्रिवामत
आप् । एव पुष्यनेत्रा रात्रिरित्यादि यस्मिन्नक्षत्रे रात्रिः प्रवर्तते तन्नक्षत्रं तां
रात्रिं नयति ॥ ३४६ ॥

श्रीराट्टी—स्रगनेत्रेति स्रगो स्रगशिरो नेता यस्या सा एव हस्तनेत्रा पुष्य-
नेत्रा रात्रिरित्यादि । यस्य नक्षत्रस्य उदयसमकालं रात्रिः प्रवर्तते तत्तस्या
नेत्र इति । गेर्मासिकाया नस् च । गे परस्या नासिकाया अ स्यात् तस्मिन्
नसादेशश्च हे । प्रगता नासिका अस्य प्रणसं उन्नस मुखम् । नासिका प्रति-
प्रदेरगिलेऽपि गवादिक्त्रियागुगतत्वात् गिलम् । गेः किं ? शोभना नासिका यस्य

३४७ । सङ्क्रासूपमानात् पात् पादो ऽहस्यादेः ।

सङ्क्रा-स-उपमानात् ५।, पात् १।, पाद' १।, अहस्यादे' ५। ।

एभ्यः पादस्य पात् स्यात् हे । नतु हस्यादेः । द्विपात् सुपात् । व्याघ्रपात् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः ।

सः सुनासिकः । अनुपशान्नासिका यस्य स' अनुनासिक । अस्य खान्नासि खरखुराभ्यान् वात्यलुक् । स्थूलभिन्नात् परस्या नासिकाया अः स्यादे संज्ञाया तस्मिन् नसादेशश्च खरखुराभ्यां परस्यास्तुल्यस्य वा लुक् स्यात् । द्रुव नासिका यस्य स द्रुणसः वाह्निनसः । नासि किम् ? तुङ्गनासिक । स्थूलानु स्थूलनासिको वराहः । खरा तीक्ष्णा नासिका अस्य खरणस, खरणा, खरणाः खरणसः । वे' खगौ च । वे, परस्या नासिकायाः अः स्यादे तस्मिन् रुगौ आदेशौ चकारात् नसादेशश्च । विगता नासिका अस्य विखु, वियः विनसः । तथाच । विनसा हतबान्धवा इति भट्टिः । विखु रित्येके । सुदिवाद्या । सुदिवाद्या अदन्ता निपात्यन्ते । श्रीमन् दिवा यस्य स सुदिवः शारिकुचिरिव कुचिरस्य शारिकुचः चतुर्वीक्ष्यो यस्य सः चतुरस्रः एखा इव पादा यस्य स एषोपाद, अजपदः प्रौढपदः गोर्धूलिर्यस्य स गोधूल इत्यन्ते ॥ ३४६ ॥

संख्या च सुख उपमानश्चेति तस्मात् । न हस्यादिरहस्यादि' तस्मात् । एभ्य, परस्य अकारान्तपादस्य अनकारान्तपात् स्वाद्वहुव्रीहौ न तु हस्यादेः परस्य । उपमानतया प्राप्तो हस्यादेर्निषेधः । द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् श्रीमनौ पादौ यस्य स सुपात् व्याघ्रस्येव पादौ यस्य स व्याघ्रपात् अत्र गूढादपीति वक्तव्यं गूढपात् सर्प, । हस्यादेस्तु हस्तिन इव पादौ यस्मासौ हस्तिपादो जन । हस्यादिश्च हस्ती मङ्गान् वे गणिका कटोलकण्ठीलगण्ठीलकुशूलदास इति कटोलश्चाखालः कण्ठीलो धान्याद्या भारविशेषो ङोल इति ख्यातः । मण्ठीलो बाटुल इति ख्यातः ॥ ३४७ ॥

श्रीरा-टी—संख्या च सुख उपमानश्च तस्मात् द्विपादित्यादि । द्वौ पादावस्य । श्रीमनौ पादावस्य । व्याघ्रपादा इव पादा यस्येति वाक्यम् । हस्यादेस्तु हस्तिपादः । हस्यादिर्यथा । हस्ती कटोलः कण्ठीलो गणिका मङ्गान् । दासी कुशूल इत्यष्टौ हस्यादौ परिकीर्तिताः । इह मङ्गशब्दस्यानुपमानत्वेऽपि पाठात् कचिदनुपमाना- हपि पादस्य पात् तेन गूढो पादावस्य गूढपात् पादसमानार्थपातशब्देनेत्यन्तम् ॥ ३४८ ॥

३४८ । कुम्भादेरीपि ।

कुम्भादे' ५।, ईपि ७ ।

कुम्भादेः परस्य पादस्य पात् स्यात् हे ईपि परे । [२२३]
पात् पत् पौ । कुम्भपदी शतपदी । ईपि किं ? कुम्भपादः ।

३४९ । व्यतीहारे चिः पूर्वी घौ ऽनच्चा वा ।

व्यतीहारे ७, चि. १।, पूर्व १।, चं १।, अनचि ७, आ १।, वा १। ।

ईपीति विषयसप्तमी । तेन कुम्भादे परस्य पादस्य पात् स्यात् बहुव्रीहौ
ईपि कर्तव्ये । कुम्भाविषय पादौ यस्या सा कुम्भपदी शत पादा यस्याः सा
शतपदी अनेन पाज्ञावे पाच्छीणादीत्यादिना ईपि कृते पात् पत् पाविति पदादेशः
पाच्छीणादीत्यस्य वैकल्पिकत्वेऽपि अच ईप् नित्यः । अन्यथा कुम्भादे.
स्त्रियामित्यनेनापौष्टसिद्धौ ईपीति ग्रहणमनर्थं स्यात् । यदा ईप् सम्भाव्यते
तदैव पाज्ञाव इत्यर्थः । अतएवाह ईपि किम् ? कुम्भपादः इति । कुम्भादिश्च
कुम्भाज्जाला शतमूलगोधा विष्टः शितिर्द्रीणकुण्ठी च कृष्णः । निरङ्गसूची सङ्गदेक
दास्यो वि. शूकरो वै कलसोऽपि चेति ॥ ३४८ ॥

औरा-टौ—ईपीति विषयसप्तमी तथा च । स्त्रियामन्यदार्थभूताया कुम्भादे.
परस्य पादस्य पात् स्यात् । कुम्भपदीति कुम्भाविषय पादावस्या, शत पादा
अस्या इति वाक्यम् । कुम्भादिर्यथा । कुम्भजालशताष्टेककृष्णकुण्डलेशूकरा ।
सूत्रगोधासङ्गदासौतृचीकलसनिर्वयः । मुनिर्द्रीणः शितिर्वाणी विष्टश्च कथिता
इमे । इह केषाञ्चित् सख्यावाचित्वात् केषाञ्चिदुपमानत्वात् पूर्वेष्वेव सिद्धे
निधमार्थमिदमत आह । ईपि किम् ? कुम्भपाद इत्यादि ईपोक्तौ । पाच्छीणा-
दीत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थया कुम्भाद्यादिपाच्छब्दात् स्त्रिया नित्यमीप् ॥ ३४८ ॥

परस्परमेकजातीयक्रियाकरण व्यतीहारः तत्र यो बहुव्रीहिस्य परपदात्
चि. स्यात् चो कृते पूर्वपदस्य आकारः पक्षे दीर्घश्च । एव बाह्यावाहवौत्यत्र
नोर्लोपीतावित्युकारस्य ओकारः अस्यस्येति चो कृते पूर्वस्य अच परत्वान्न
आकारः अभिधानात् तत्र गृहीत्वा तेन प्रकृत्य युद्धे व्यतीहारे यो बहुव्रीहि-
स्तवेवाय विधिरिति । तत्र गृहीत्वेति किम् ? कायश्च कायश्च गृहीत्वा युद्धमित्यादौ
न समास । गृहीत्वा प्रकृत्येति किम् ? रथे च रथे च स्थित्वा युद्धमित्यादौ न
समास । युद्धे किम् ? हस्ते च हस्ते च गृहीत्वा सख्यमित्यादौ न समासः ।

व्यतीहारे यो हः तस्मात् चिः स्यात् पूर्वस्य च चः
स्यात् । आ वा नत्वचि । केशेषु केशेषु गृहीत्वा यद् युङ्

व्यतीहारे किम् ? केशेषु केशेषु गृहीत्वा युङ्मित्यादौ न समासः । किञ्च कर्णाकर्णि
अपत्तिरुक्तं निश्चितं शम्भुस्वयम्भूगणा इति महानाटके । युङ्गादन्वचापि दृश्यते ।
आयायाः आनिः । युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः । धनु धनुषो धन्वन् । अधिव्य
धनुर्यस्य स अधिव्यधन्वा । अधिव्यधन्वा विचचार दावमिति रघुः । एव पुष्प-
धन्वा इत्यादि । यत्तु यज्ञौजाय इति स्वयमुक्तं तत् समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञाप-
नार्थम् । तेन धृतधनुषमक्राय दणवदित्यादि सिद्धम् । प्रसम्भ्रां जानुनो जुः
प्रशंसायाम् । प्रकृष्टे जानुनौ यस्य सः प्रजु, सज्ज, ऊहाडा । ऊर्हज्जु, ऊर्हजानु ।
अखूलान्नासिकाया नसो नास्ति । दुरिव नासिका यस्य स द्रुणसः । खल्लं प्रागुक्तम् ।
खूलान्तु खूलनासिकः । खुरखुराभ्यां नस् वा । खुरणा, खुरणसः खुरणाः खुरणसः ।
उत्प्रादंश्च । उन्नस, प्रणस । प्रसंश्रायं नित्यार्थञ्चेदम् । वर्थ । वे परस्या नासिकाया
यः स्यादवहुत्रौहौ । विगता नासिका यस्य स विव, । वयसि सन्धारुभ्या दन्तस्य
ददः । ऋदित्वागुणीपौ । हौ दन्तौ यस्य स द्विदन् द्विदन्तौ स्त्रिया द्विदतौ । सुदन्
सुदन्तौ सुदतौ । वयसि किम् ? द्विदन्तं करौ सुदन्तो गटः । अग्रान्तादेर्वा । पृथग्-
योगाद्वयसीति नाद्याति । अग्रान्तादिभ्यः परस्य दन्तस्य ददः स्याद्वा । कुशायदन्
कुशायदन्तः । अग्रान्तादिस्तु कुशाय कुशलाय युङ्ग युभ त्व वराह आहि सूषिक
अश्व शिखर गर्दभ ईशा । अश्रीतपिवता एव खादन्तीदन्त्यादि । अश्रीत
पिवतीत्यन्तीति भट्टिः । अतएव क्रियासातत्यत्यायनेन समासः स्यादिति केचित् ।
एवम् अस्ति चौर यस्या सा अस्तिचौरा गाः नास्ति दीषो यस्याः सा नास्तिदीषा
इत्यादौ त्याद्यन्तप्रतिरूपकाभ्याम् अस्तिनास्तीत्यव्यवाभ्या समासः ॥ ३४६ ॥

श्रीरा-टी—परस्पर प्रहरणादिरूपक्रियाकरण व्यतीहारस्तस्मिन् व्रीतान्तयो-
रित्यादिना यत्र हस्तवेवाय विधिः । दण्डादण्डौत्यादि । चित्त्वाच्चात् कर्तुंक् ।
मुष्टासुष्टीति । परे तु पूर्वस्यात् न चेच्छन्ति । तेषां मते तु मुष्टौसुष्टौत्येव ।
विदण्डादयः विदण्डादयश्चान्ता निपात्यन्ते । हौ दण्डावस्यां क्रियायां
विदण्डि प्रहरति । विदण्डादिर्यथा । विदण्डि उभयापाणि द्विसु-
बल्यं कपयति । उभाहस्त्युभयाहस्ति उभापाण्युभयाङ्गुलि । उभाकर्ण्यु-
भयाकर्णि उभयादन्त्युभाङ्गलि । सहतपुच्छाभादन्ति निकुञ्चकर्णि इत्यपि ।
उभावाङ्गभयावाङ्ग श्रोष्ठपंथान् सम्मतम् । अर्धोभयशब्दस्य अप्रयोगेऽपि उभया-

प्रवृत्तं—केशाकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्त्य यद् युद्धं प्रवृत्तं—
दण्डादण्डि । मुष्टामुष्टि मुष्टीमुष्टि, बाह्याबाह्वि बाह्यबाह्वि ।
अचितु अस्यसि ।

हति हः ।

पाणि इत्यादौ उभयन्तस्योभयादेशः । उभावाङ् उभयावाङ् इत्यत्र चर्लुक्
निपातनात् । कर्षा निकृच्य धावति प्रौष्ठस्य गो. पद गृहीत्वा धावति
इत्यर्थे निकृच्यकर्षि प्रौष्ठपदि इति ये चिर्गणपाठात् क्रियाविशेषणानामेवाभि-
धानाद् द्विदण्डा शला इत्यादौ न स्यात् । धनुषीनडप्रायो धातु नाम्नि । धनुषीऽनङ्
प्रायः स्याद्दे सञ्ज्ञायान्तु वा । गाण्डीव धनुर्यस्य गाण्डीवधन्वा गृहीतधन्वा इत्यादि ।
प्राय इति किम् ? धृतधनुषमङ्गाय इति पुष्यदन्तः । नाम्नि किं ? पुष्यधन्वा पुष्यधनुः,
कन्दर्पः । सप्राञ्जानुनो ज्ञुवातु कङ्गात् । सप्राभ्या जानुनो ज्ञुः स्यात् हं कङ्गात्तु
वा । सङ्गतं जानु यस्य सः सज्जुः । प्रगत जानु यस्य प्रज्जुः, ऊर्ध्वं जानु यस्य ऊर्ध्वज्जुः,
ऊर्ध्वज्जानुः । सुसंख्याभ्या वयसि दन्तस्य ददृ । सुशब्दात् संख्यावाचकाच्च परस्य
दन्तस्य ददृ स्याद्दे वयसि गम्यमाने ऋड् । श्रीभना दन्ता अस्य सुदन् प्रोडशब्दन्
कुमारः द्विदन् वत्सः । वयसि किं ? द्विदन्तो गजः । स्त्रिया नाम्नि । स्त्रिया
अन्वयार्थभूताया दन्तस्य ददृ स्यात् हं संज्ञाया गम्यमानायाम् । सुदन्ती काल-
दन्ती । नाम्नि किम् ? सुदन्ता । अद्यान्तश्चावादिभ्या वा । अद्यान्तात् श्वावा-
देश परस्य दन्तस्य ददृ स्यात् हं वा । कुन्दकुण्डलायवद्दन्ता यस्य स कुन्दकुण्डलायदन्
कुन्दकुण्डलायदन्तः, श्वावदन् श्वावदन्तः । श्वावादिर्यथा श्वावाकोकवराहहि-
वृषभूषिकगर्दभाः । शिखरः, यत्तुभौ च श्वावादौ दश कौर्त्तिताः । ककुदस्य
ककुदवस्थाया श्लैलं तु त्रैः । अवस्थायां गम्यमानाया ककुदस्य ककुत् स्यात्
हं । त्रैस्तु श्लैलि । अजातं ककुदमस्य अजातककुत् वत्सः, स्थूलककुत्क्षणः ।
अवस्थायां किं ? श्वेतककुदः, ककुदिव ककुदः शङ्खादि । वीणि ककुदानि यस्य
विककुविकूटः । व्युदभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य काकुत् स्याद्दे पूणात्तु वा ।
विगत काकुदमस्य विककाकुत् उत्काकुत् पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः । सुदुर्था
हृदयस्य हृन्निवशब्दो । आभ्या निवशब्दो क्रमात् हृदयस्य हृत् स्याद्दे ।
श्रीभन हृदयमस्य सुहृन्निव दुष्ट हृदयमस्य दुहृत् शत्रुः, अनयोरिति किं ?
सुहृदयः साधुः दुहृदयः खलः । आभ्या किं ? प्रहृदयं निवम् । जायाया जानिः,

कर्मधारयसमासः (यः) ।

परमश्चासावात्मा चेति—परमात्मा । संश्चासौ चिच्चासा-
वानन्दश्चेति—सच्चिदानन्दः ।

जायाया जानि स्याद्धे । युवती जाया यस्य स युवजानि' इदजानि, । तथाच
युवजानिर्धनुष्याणिरिति भट्टिः ॥ ३४८ ॥

इति बहुव्रीहिसमासः समाप्तः ।

स च विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरेव । यथा परमात्मा उत्तरपदविगुह्यवङ्गव्रीहि
वर्जं पदवङ्गले समासो नाम्नीति दुर्गसिद्धक्रमदीश्वरौ । तन्मत्तमखौकुर्वन् विभि,
पदैरपि कर्मधारयमाह । सच्चिदानन्द इति । आनन्दयतीति पचादित्वादिन
आनन्द इति विशेष्य पदम् । त्रयाणां विशेषणत्वे समासानुपपत्ते । तथापि
विशेष्यविशेषणयोर्विशेषण पूर्वम् । तेन दीर्घब्राह्मणः न तु ब्राह्मणदीर्घ इति ।
गौरादिर्वा । गौरविप्र विप्रगौर, । गौरादिस्तु । गौर कञ्ज्जर जठर कपिल
गडुल काण खोड खड्ग कुज कुण्ड खल इह भिच्छक तनु इति ।

श्रीराटी—इदानीं समाह । परमश्चासौ इत्यादि । व्यवत् ध्यन्तम् । इतः-
पर सत्त्वं यत् ध्यन्त निर्दिष्टं तद्व्यवत् स्यात् अतिदेशाद्व्य पूर्व पूर्वनिपातः ।
विशेषणानां विशेष्यैः । विशेषणानां विशेष्यैः सह य स्यात् । एकार्थाना
दाना सो यसञ्च इत्युक्तं तच्च एकार्थता च सामानाधिकरण्या तच्च भिन्नप्रवृत्ति-
निमित्तानामेकार्थन्नये इति, सा च विशेषणविशेष्यरूपाणामेव भवति । तत्र
यत्कामान्याकारेण प्रवृत्तमनेकप्रकारवस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकत्र प्रकारे
व्यवस्थापयति तद्वेदक विशेषण एव यद्वेद्यं तद्विशेष्यम् । परमात्मेत्यादि परम-
शब्दस्योक्तार्थस्य जीवात्मनः परमात्मव्यावर्त्तकत्वादिशेषणत्वम् । आत्मनो भेद-
त्वाद्विशेष्यत्व एव नीलोत्पल पुच्छवत् गृही पाचकपुरुष इत्यादि । यद्यपि
नीलादिवत् उत्पलादीनामपि इतरव्यावर्त्तकत्व तथापि नीलाद्याश्रयत्वेनीत्यला-
दीनां प्राधान्याद्विशेष्यत्व नीलादीनामुत्पलाद्याश्रितत्वेनाप्राधान्याविशेषणत्वम् ।
अत एव नीलादीनामुत्पलाद्याधीनत्वात् तत्तत्क्षिप्रवचनत्वम् । कुजकुण्ड' कुण्ड-
कुज विसृष्टपटु पटुविसृष्ट इत्यादौ द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य
कामचारादेकस्य विशेष्यत्व कल्पति अभिधानाद् य स कचिन्नित्यः कचिन्न स्यात्
कचिन्निकल्प, । यथा कृष्णसर्प, । लोहितशालिः रामो जामदग्न्यः अर्जुनः
कात्तवीर्यः नीलोत्पल नीलमुत्पलमित्यादि । विशेषणस्य इतरव्यावर्त्तकत्वेन

विशेष्येव सह यः । तेन वृत्तः, शिशपा लोहितस्तचकः इत्यादौ न स्यात् ।
 'आमहृच्च' शिशपाहृच्च' इत्यादौ 'आमादौना यदा विशेषवृत्तिर्नावधार्यते तदैव
 फलवृत्तयोर्वर्तमानत्वात् सामान्याकारिण्य प्रवृत्तत्वेन विशेषणत्वात् स इति कथितं
 वीस एवेत्यन्वः । बहूना दानामपि यस्य कुर्वन्नाह सञ्चासौ इत्यादि । अन्ये तु
 बहूना दानाच्च ह्यन्यसं न कुर्वन्ति महश्च तन्नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति । पट्टी चासौ
 श्यामा चासौ कन्यका चेति राज्ञी गी.चीरमित्यादौ महद्नीलोत्पलं पट्टी श्याम-
 कन्यका राजगीचीरमित्यादिप्रयोगापत्तेः । से सर्वान्तदस्यैव परदलेन तस्य
 पु'वद्भावाकाराभावप्रसङ्गात् यगर्भयसोऽपि महद्नीलोत्पलं पट्टश्यामकन्यका वीष-
 गर्भबीषे राजगवीचीरमिति तु स्यादेव । बहूना दाना हसौ स्त्रीकृत्यापि ।
 राज्ञी गौश्च अश्वश्च पुरुषश्चेति पञ्च भुक्तवन्तो ब्राह्मणा अस्तेत्यादौ राजगवाश्च पुरुषाः
 पञ्चभुक्तब्राह्मण इत्यादि न स्यादनभिधानादित्याहुः । ग्रन्थकृत्यते तु । मह-
 द्नीलोत्पलं इत्यादि रूपाभावनियमश्चेदस्ति तदा राज्ञी गवाश्च पुरुषा इत्यादिवत्
 तादृशप्रयोगमावोऽनभिधानादिति प्रत्याख्यातम् । तथाच कालाः परिमाणेनेति
 पाणिनीयतुल्ये काला इति वृत्तिर्देशात् त्रिदोऽप्ययं सस्तेन हे अहनी जाते अस्तेति
 वियद्दे ह्यङ्गजात इत्यादि न्यासकृतीकृतमिति । अभिधानात् क्वचिदन्यत्रापि ।
 एकादौना यः । एकादौना स्यादन्तेन सह यः स्यात् । एका चासौ शाटी
 चेति एकशाटी एकादेः पूर्वनिपातः एव सर्ववेदाः । एकापदिर्यथा । एक सर्व
 जरत् पूर्वं समानं नव मध्यमाः । जघन्यचरमौ वीर पुराण पर केवला । मध्य-
 प्रथम एकादाविह पञ्चदश स्मृता । सामान्यशब्देनोपात्तत्वात् कार्षापणार्थ-
 पुराणशब्दस्य इह न ग्रहणम् । विशेषणविशेष्यत्वादेव सिद्धे एकपण्डित सर्वश्रुतः
 जरत्पाचक इत्यादौ पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः । पूर्वकालस्य । पूर्वकालक्रिया-
 वाचिनः परकालक्रियावाचिना सह यः स्यात् । आदौ स्नातः पश्चादनुलितः
 स्नातश्चासावनुलिप्तश्चेति स्नातानुलितः लूनप्ररूढः लिप्तवासितः बह्वताङ्गितः
 स्नापितभोजितः इदमपि पूर्वनिपातार्थम् । दिक्संख्ययोर्नाम्नि । दिग्वाचिन
 सख्यावाचिनश्च स्यादन्तेन यः स्यात् नाम्नि गम्यमाने । पूर्वा चासौ इषुकाम-
 शमी चेति पूर्वेषुकामशमी चतुर्विधाः पञ्चास्वाः सप्तर्षयः अत्र स एव सञ्चाप्रतौतेः
 वाक्याभावेऽपि बालबोधनार्थमर्थकथनम् । नाम्नि किं ? उत्तरा वृक्षा अष्टौ
 ब्राह्मणाः । विशेषणत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनानाम्नि न स्यात् ।
 पञ्चपुराणानां दशदिक्षु पञ्चपुरुषगामिन्य इत्यादयो ऽसाधव इत्यन्वे शिष्टप्रयोग-
 दर्शनात् उत्सर्गत्वेन क्वचिदनाम्नापीत्यन्वः । चतुर्दिगोशानवमन्य मानिनी हि-

चन्द्रज्ञानमित्यादौ तु चतस्रणा दिशा समाहारश्चतुर्दिक् इतीयन्त्यर्थो' समाहार.
 द्विचन्द्रमिति गमात् । पूर्वासु वर्षासु भव. पौर्ववार्षिक. इत्यत्र तु कालवाचि-
 पूर्वशब्दस्यैकादित्वात् स. । कतरकतमयोजातिप्रश्ने । कतरकतमयोजातिप्रश्न
 एव य' स्यात् । कतरकट' कतमकट । जातिप्रश्ने कि ? कतर. पाठकः ।
 किम. क्षेपे । क्षेपी निन्दा तस्या गम्यमानाया किमी य' स्यात् । कि राजा
 यो न रक्षति प्रजा. कि गौ. यो न वहति भारम् । क्षेपे कि ? की राजा
 पाटलिपुत्रे । प्रश्नेऽत्र किं शब्द । निन्द्याना निन्दनै. । निन्दाविषयाणा निन्दा-
 करणै सह य. स्यात् । वैयाकरणस्यासौ खसुचिर्षति वैयाकरणखसुचि. निष्-
 प्रतिभ इत्यर्थः । याज्ञिककितव' अथ्याज्याजना दृष्टापरा इत्यर्थः । तार्किक-
 दुर्दृष्ट' नास्तिक इत्यर्थः । निन्द्याना कि ? वैयाकरणस्यैव न ह्यत्र वैयाकरणत्वं
 निन्द्यते किन्तु चौरत्वम् । निन्दनै. कि ? कुक्षितो विप्र. विशिष्यस्य पूर्वनिपातार्थ
 इदम् । पापनकयोर्निन्दै. । निन्दाविषयै सह पापानकयोर्यः स्यात् । पापा-
 नापितः अनकनापित. इह पापानकशब्दौ स्वव्यपरीक्षणनिन्दावचनौ निन्द्यस्य
 पूर्वनिपाते परनिपातार्थमिदम् । उपमानस्य सामान्यवाचिना । उपमीयत
 येन तदुपमान सादृश्येन स्वभिन्नपदार्थपरिचायकं इत्यर्थः । उपमानोपमेययोरेव
 साधारणो धर्मः सामान्य. तद्वाचिना सह उपमानवाचिनी य' स्यात् । शस्त्रीव
 श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता हसस्येनी श्वाटी । सामान्यवाचिना कि ? पर्वता
 इव बलाहकाः । उपमानस्येति कि ? देवदत्ता इव श्यामा । कश्चित् श्यामत्वं
 गुणमुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्ताया वर्तते अत' सामानाधिकरण्यामित्याह तन्मते
 शस्त्री चासौ श्यामा चेति वाक्यम् । वचनसामर्थ्याद्वैयर्थिकरणेऽपि य' स
 इत्यन्वः । एव परचापि । उपमेयस्य व्याप्राद्यै. सामान्याप्रयोगे । उपमेय
 वाचिनी व्याप्राद्यै' सह यः स्यात् सामान्यस्याप्रयोगे सति । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव
 पुरुषव्याघ्र. । व्याघ्रादियथा । व्याघ्रपुङ्गव शार्दूल सिंह कण्ठीरवर्षभा. ।
 वराह महिषा-कर्ष पद्मकुञ्जरहस्तिनः । कमल पद्मवं नाग केशरी वृषभो हरि. ।
 वृषश्चन्द्रः किशलय कङ्करीऽन्ये प्रयोगतः । सामान्यप्रयोगे किं ? पुरुषो व्याघ्र
 इव शूरः शूरत्वमिह - उपमेयोपमानयो पुरुषव्याघ्रयो. साधारणो धर्मः ।
 श्रेष्ठ्यादे' कृतादिना च्यर्थे । श्रेष्ठ्यादेः कृतादिना सह यः स्यात् । अभूतवद्-
 भावे । श्रेष्ठ्यायः श्रेष्ठ्य' कृता. श्रेष्ठ्यैकताः । श्रेष्ठ्यादियथा । श्रेष्ठि कुङ्कुम-
 सुदक पूग. कुशल निधन कुसुम कूट । इन्द्र. कुण्डिमपण्डितमुखं निचयो
 निपुणो देवविशिष्टम् । अमण्यश्मलो राशिर्दृशदीऽध्यापक. पटु. । ब्राह्मण'

चक्षिणी भूती वदान्यः कृपणी स्रुदुः । कहुमविशिष्टयो स्थाने पदार्थविषयशब्दी
 पठत्यन्यः । कृतादिर्यथा । कृतभूतसमाज्ञात सम्भावित निराकृताः । गत उक्त
 समाज्ञात-समाख्यात-विकल्पिता । मतावधारिताख्यातमुक्तस्मात्तयुतानि च ।
 कलितोपकृताज्ञातावधारितमुपाकृत । एकविंशतिरचीकृता शेषं ज्ञेयं प्रयोगतः ।
 श्रेणीभूतः पूगीभूत इत्यादौ तु श्रेण्यादित्वात् स । च्युर्ये किम् ? श्रेणयः कृता ।
 अनञ्क्तम्य नञ्क्तेन । अनञ्क्तान्तस्य स नञ्क्तान्तेन सह यः स्यात् । कृतञ्च तदकृतञ्चेति
 कृताकृत कृतभागसम्बन्धात् कृतम् अकृतभागसम्बन्धात् अकृतम् अवयवधर्मे समुदायस्य
 तथा व्यपदेशात् एव क्लिष्टाक्लिष्टं सुक्ताभक्तम् इत्यादि । कृताटिरपकृतादिना ।
 कृताटिरपकृतादिना सह यः स्यात् । कृतञ्च तत् अपकृतञ्चेति कृतापकृतम् अभिमत-
 नभिमत भागयोः करणाकरणात् भक्तञ्च तदभ्यर्हितत्वात् विभक्तञ्चाशीभनत्वात्
 भक्तविभक्त कियद्गत कियत् प्रत्यागत गतप्रत्यागत यदा तु पूर्वगत पश्चात् प्रत्यागत-
 मिति वाक्यं तदा पूर्वकालस्येति सः । क्रयश्चासौ क्रयिका चेति क्रयक्रयिका
 मनीषादित्वात् घं । क्रयावयवत्वात् क्रयः क्रयिकावयवत्वात् क्रयिका इति अवयव-
 धर्मेण समुदायस्य तथा व्यपदेशादभेदः । एव पुटापुटिका फलाफलिका । माला-
 मालिका इति । सदादिपूज्यमानयोः पूज्यमाननागादिभ्याम् । सदादेः पूज्यमान-
 वाचिना नागादिना सह यः स्यात् । संज्ञासौ पुरुषश्चेति सत्पुरुषः । सदादिर्यथा ।
 सन्महत् परमीत्कष्टोत्तमाः पञ्च सदादयः । पूज्यमानेन किम् ? सन् स्युः विद्या-
 मान इत्यर्थः । उत्कृष्टा गौ पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः । नित्यसापेक्षे सहावस्थापनीय एव ।
 गौश्चासौ नागश्चेति गोनागः । नागादिर्यथा । नागो हृन्दारकश्चैव कुञ्जरोऽव वयो
 मता । व्याघ्रादित्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगेऽपि यस्यविधानार्थमिदम् । तेन नाग-
 हृन्दारकः स्रो नरहृन्दारको बुधः । पूज्यमानस्येति किं ? मैत्रो नागः सूखत्वात् । जाते
 पीटादिप्रशस्यार्थाभ्याम् । जातिवाचिनः । पीटादिना प्रशसावाचिना च सह यः स्यात् ।
 इभ्या करेण पीटा स्त्रीपुंसलक्षणा इभ्या चासौ पीटा चेति इभ्यपीटा गोवेहत् । पीटा-
 दिर्यथा । पीटा वेहत् वशा धूर्त्तं स्तोत्रं श्रुतिव्य घेनव । प्रवक्ता युवतिर्गृष्टिस्थावस्कर-
 नीत्यपि । अध्यापकः केतिपयो दशचिभिरिहिरिताः । वक् इव वक्ताः पुरुषः स चासौ
 धूर्त्तश्चेति वक्धूर्त्तः इत्यत्र निन्द्याना निन्दनेरित्यनेनैव सिद्धे कठधूर्त्तः इत्यादौ अनिन्दार्थं
 वचनं धूर्त्तकठः जनयति कुमुदसान्तिं धूर्त्तवकीर्द्धि मत्स्यानामित्यादयो ऽसाधव इत्यन्ये
 उ सगृह्णात् विशेषणविशेष्यत्वेनैव साधुलभित्यपरः । अत्र प्रशंसार्थशब्देन रुढिशब्दादिना
 मतल्लिकादीनाम् एव ग्रहणम् गौश्चासौ मतल्लिका चेति गोमतल्लिका गोमचर्चिका ।
 गोप्रकाण्डम् विप्रीद्वः विप्रतल्लजः । यूनः पलितादिना । युवन्शब्दस्य पलितादिना

सङ्ग यः स्यात् । युवा चासौ पलितश्चेति युवपलित । पलितादौ तु पलितः खलितौ बलिनो जरन् । प्रायो नामयङ्गे निङ्गविशिष्टस्यापि यङ्ग्येन युवतौ चासौ पलिता चेति युवपलिता युवजरतौति । ल्यतुल्यार्थयोरजात्या । ल्यमञ्जकत्वान्तानां तुल्यार्था-
नाञ्च जातिभिन्नवाचिभिः सङ्ग यः स्यात् । भोज्योष्णं पानीयशीतं शीतपानीयोष्ण-
पानीयादयोऽसाधवः इत्यन्ये । शीतगुणयुक्तं पानीयमित्यादि वाक्ये शाकपार्थिवादित्वात् सिद्धमित्यन्यः । तुल्यश्चेतः सर्वश्चेतः तुल्यमहान् सट्टश्महान् इत्यादौ तु सदादित्वात् प्रातः सोऽनेन बाध्यते परत्वात् वस्य तु महापुरुष इत्यादौ विषयः । अजात्या किम् ? भोज्यं भोदनः । वर्णानां वर्णः । वर्णवाचिना वर्णवाचिभिः सङ्ग यः स्यात् । कृष्णसारङ्गः कृष्णसबलः सारङ्गसबलशब्दौ सुख्यवृत्त्या समुदायहन्तौ अवयवप्रसिद्धेः समुदायसिद्धे-
र्बलौयसीति न्यायात् कृष्णशब्दो हि कृष्णावयवसम्बन्धात् समुदाये वर्तते इति गौण-
सामानाधिकरण्यात् पूर्वोणाप्रातेऽनेन यो विधीयते । तत्र गौणत्वाद्दिशेषणत्वेन कृष्णशब्दस्यैव पूर्वनिपातः । यत्र तु अवयवसम्बन्धात् हावेव समुदायहन्तौ तत्र कामचारात् प्राग्भावः । यथा कृष्णशृङ्गः शृङ्गकृष्ण इति । कुमार्थाः श्रमणा-
दिना । कुमारीशब्दस्य श्रमणादिना सङ्ग यः स्यात् । कुमारी चासौ श्रमणा-
चेति कुमारीश्रमणा । श्रमधीन्यादित्वादनः । श्रमणादिस्तु । श्रमणा तापसी दासी वत्सकी कुलट्यपि । तथा प्रव्रजिता गर्भिण्याश्च सप्त प्रकीर्तिताः ।
कुमारस्य च सहादिना । कुमारशब्दस्य कुमारीशब्दस्य च सहादिना सङ्ग यः स्यात् । कुमारश्चासौ सृष्ट्येति कुमारसृष्टः । कुमारी चासौ सृष्टी चेति कुमारसृष्टी । मृदादियथा । मृदुपटुपण्डितचपला निपुणः कुशला-
ध्यापकमध्यभिरूपः । मृदादीनां कुमारीसामान्याधिकरण्ये स्त्रीत्वमेव विशि-
षणत्वात् । चतुर्थदा गर्भिण्याः । चतुर्थदा जातिवाचिना गर्भिण्या सङ्ग यः स्यात् । गीर्गर्भिणी । अजगर्भिणी । चतुर्थदा किं ? ब्राह्मणी गर्भिणी शरभौ गर्भिणी मयूरव्यंसकाद्याः । मयूरव्यंसकाद्याः शब्दाः व्यंसकाः निपात्यन्ते । व्यस्यति क्लयति व्यसकी धूर्त्तः । विपूर्वादसघोषं कः मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति मयूरव्यंसकः क्लृप्तव्यंसकः कान्बोजमुण्डः यवनमुण्डः । एहीहादयोऽन्यार्थे । अन्यार्थे वर्त्तमानाः एहीहाद्या मयूरव्यंसकादित्वात् येति निपात्यन्ते । एहि इह यत्र कर्मणि वर्त्तते एहीह वर्त्तते एहियवैरिति यत्र कर्मणि तत् एहियवः एहि वाणिज्ये इति यस्या क्रियाया सा एहिवाणिज्या एहिस्वागतमिति यस्यां क्रियाया सा एहिस्वागता । प्रोहकटमिति यस्या क्रियाया सा प्रोहकटाः प्रोहकर्दसा आहव-
वसना आहववेला आहववितण्डा उद्धरच्छा कृन्निविचच्छणा भिन्दिलवणमित्युच्यते यस्या क्रियाया सा भिन्दिलवणा पचलवणा उत्थर छत्सृजेति यस्या क्रियाया

३५० । कोडादिः पुंवत् यज्ञातीयदेशीये तत्वे त्वजात्याख्यः ।

कोडादि १।, पु वत् ११।, य-जातीय देशीये ७।, तत्वे १।, तु ११।, अजात्याख्यः १। ।

सा उन्मरोत्सृजा उद्भमविधमा उद्यतनिपता अर्गिहप्रघसा उदक् च अवाच् च उच्चावच उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीच आचितश्च उपचितश्च आचोपच आचितश्च पराचितश्च आचपराच निश्चितश्च प्रचितश्च निश्प्रचं नास्ति किञ्चिदस्य अकिञ्चन' न किञ्चनो वा पीला स्थिरक' भुक्ता मुहितक, प्रीथ्य पापीयान् इह पञ्चमी इह द्वितीया स्वात्वा कालक, उच्यते लाक्ष्णिकजाता निपत्य रोहिणीजाता विषण्-श्यामाजाता इत्यादि उन्मरोत्सृजेत्यादीनां त्यादिख्यादिना क्रियासातत्य इत्यादिना एव सिद्धेऽसातत्यार्थो गण्य पाठः । पीलास्थिरक इत्यादी से सत्येकदत्तात् पीलास्थिरकस्य इदं इत्यर्थे ण्ये पीलास्थिरक भौक्तामुहितकम् । प्रीथ्यपापीयस इत्यादी ण्यिचे आद्यचो वि । ह्यन्त देनाभीच्यां वि । ह्यन्त देन सह अभीच्यां गत्यमाने मयूरव्यसकादित्वात् यस्ते निपात्यते यदि ससो घमाह । जहिजीहमिति य पुन पुनराह स जहिजीहं उज्जहिजीहं जहिस्तुम्बः उज्जहिस्तम्ब । व्यादित्तेन क्रियासातत्ये । व्याद्यन्त त्याद्यन्तेन सह क्रियासातत्ये गत्यमाने यस्ते मयूर-व्यसकादित्वात् निपात्यते । अश्रौत प्रिवत इति यस्या क्रियाया सा अश्रौतपिवता पचतभञ्जता खादतमीदता इत्यादि । शाकपार्थिवाद्याः । शाकपार्थिवाद्या निपात्यन्ते । शाक' शक्तिः प्रधान यस्य स शाकप्रधान शाकप्रधानः पाथिव, शाकपार्थिव मरुनामा महीभृत् मरुमहीभृत् सुग्रीवनामा कपि सुग्रीवकपिः श्रीहर्षनामा वृषति श्रीहर्षवृषति । सुखयुक्ता नासिका मुखनासिका त्रिगुणैकता जगती विजगती अद्वाविष्टष्ट घृत अर्द्धघृत इत्यादि शाकपार्थिवादिराकृतिगण । अवहित य स लक्ष्णो मयूरव्यसकादौ द्रष्टव्य' आकृतिगणत्वात् । एषा मयूर-व्यसकादीनां वान्तरं न स्यात् । तेन परमी मयूरव्य सक, ॥ ३४६ ॥

कोड् आदिर्यस्य स कोडादिः । यस्य जातीयश्च देशीयश्चैवि यज्ञातीयदेशीयं तस्मिन् । तस्य त्वत् तस्मिन् । जातिश्च आख्या च जात्याख्ये न विद्येते जात्याख्ये यत्र कोडादौ सोऽजात्याख्यः । पु वत् ख्युक्तपु क्त इत्यादिना उक्तपुंस्त्वस्य तु कोडादिः पुंवद्भावस्य प्रसक्तौ नोक्ताकोडित्यादिना निषेध कर्मधारयादौ पुनरनेन विधिः क्रियते । तेनायमर्थः । ताककोड् पूरखाख्या युक्तविका

कोङ् पूरण्यादिः पुंवत् स्यात् यादौ । तत्वयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् । पाचकस्त्री । पञ्चमभार्या ।

राथयिचजातिस्त्राङ्गेवन्त पदं यद्युक्तपु स्तु भवति तदा एकार्थे स्त्रीलिङ्गे परं कर्म-
भारये पुंवत् स्यात् जातीयदेशीयप्रत्यये च पुंवत् स्यात् तत्त्वयोः परयोस्तु जाति-
संज्ञावर्जम् उक्तपु स्तु, कोडादिः पु वत् स्यादिति । जातीयप्रत्ययं तु पु वदभाव-
प्रसङ्गाभावेऽपि कोडादि, पु वत् स्यादित्यर्थः यथा रसिका चासौ भार्या चेति
रसिकभार्या एव पाचकभार्या पञ्चमभार्या दत्तभार्या मैथिलभार्या ब्राह्मणभार्या
सुकेशभार्या रसिकदेशीया रसिकता रसिकत्वम् । जातीयप्रत्यये तु रसिक-
जातीया पाचकजातीया षष्ठजातीया दत्तजातीया मैथिलजातीया ब्राह्मण-
जातीया सुकेशजातीया । कोडादिभिन्नस्य तु दीघा जातीया इत्यादीनां पु वन्न
स्यात् उक्तपु स्तुः किं ? गङ्गिकाभार्या गङ्गिकाजातीया गङ्गिकता गङ्गिकत्वम् ।
अजात्याख्य इति किं ? ब्राह्मण्यत्वं दत्तात्वम् । केचित्तु कोडादिशब्देनात्र यथा
पु वदभावी निषिद्धस्य एव गृह्यन्ते । तेन पूरण्यादिः पूर्वस्थिताः पु वदभावयोग्य-
शब्दाः । पूरणीत्यादिना निषेधेऽपि कर्मभारये पुंवत् स्युः । यथा कल्याणपञ्चमी
महाष्टमी महानवमी कल्याणप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि इत्याहुः ॥ २५० ॥

श्रीरा-टी—कोङ् च पूरणी च ते आदौ यस्य सः । यस्य जातीयस्य देशीयस्य
तत्त्वयिन् । तस्य त्वस्य तत्त्वयिन् जातियस्य आख्या च ते न स्त्री यच्च स ।
कोङ्पूरण्यादिरित्यादि । कोडादयो नोपाककोङ् इत्यादि स्त्रे ये पठिता
पूरण्यादयः पूरणौ प्रियत्यादि स्त्रे य पठितास्ते च पुंवत् स्युः । ये जातीये
देशीये च परः । पाचकस्त्रीति पाचिका चासौ स्त्री चेति इति वाक्य एव
रसिकभार्या इत्यादि पञ्चमी चासौ भार्या चेति वाक्य दत्तभार्या मैथिल-
भार्या सुकेशभार्या महाष्टमी महानवमी सुन्दरप्रिया कल्याणमनोज्ञा इत्यादि ।
वैशाकरणभार्या सौवशभार्या काषायकन्या द्वैमसुद्रिका ब्राह्मणमानि-
नीत्यादि तु निषेधाभावात् पूर्वेष्वैव सिद्धम् । नोपाककोङ् इत्यादिना
येषां निषेधः प्राप्तस्तोषान्नानेन पुंवदभावः तेन सचिका वन्दारिका त्रीश्वीभार्या
इत्यादौ न स्यात् । जातीये पूर्वेष्वप्राप्ते देशीये कोडादिलादप्राप्ते विपर्यया
तार्किकजातीयः कारकजातीयः तार्किकदेशीया इत्यादि अजात्याख्य इत्यस्य
विशेषणत्वात् गुणवचनस्यैव तत्वयोः पु वत् तेन पठ्या भावः पटुता पटुलं सदुता
भृदुल इत्यादौ स्यात् न तु कटील दत्ताल पाचिकाल व्यभिचारिणील इत्यादौ

३५१ । द्वित्रिष्टाधिका द्वात्रयोऽष्टा खिद- शाद्येऽन्त्यषट्के त्वनशीतौ वा ।

द्वित्रिष्टाधिका. १॥, द्वात्रयोऽष्टा. १॥, त्रिदशाद्ये ७, अन्त्यषट्के ७, तु ११,
अनशीतौ ७, वा ११ ।

एषामेते क्रमात् स्युः दशादित्तिके । चत्वारिंशदादिषट्के
अशीति वर्जं त वा । द्वाधिका दश द्वादश । त्रयोदश । अष्टादश ।
द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशत् । अनशीतौ किं ? द्वाशीति ।

ये तु क्रियापि गुण. इत्याहुः तन्मते पाचकत्वं व्यभिचारित्वमिति तन्वीलमित्यादौ
तु नोपाककोङ् इत्यादिना निषेधः क्वचित्त्वेन वृत्त्यात् अप्सम्भवस्यैव यद्वणम् ।
कोङ्पूरश्चादि किं ब्रह्मवन्मुवाला । यादौ किं रसिकामास्य. पञ्चनीयते आत्मानं
पाचिका मन्वते पाचिकामानिनी दत्तापाशा पाचिकाकल्पा हैनोरुष्या ब्राह्मणौदृश्या
सुकेशीकल्पेत्यादि ॥ ३५० ॥

हि च त्रिष्य अष्टा च द्वित्रिष्टानः द्वित्रिष्टभिः सहिता अधिकाः द्वित्रिष्टा-
धिकाः शाकपाथिवादित्वात् सहितपदस्य लोपः इन्वात् परस्याधिकशब्दस्य
प्रत्येकेन सम्बन्धात् द्वाधिकात्रिधिकाष्टाधिका इत्यर्थः । हाश्च त्रयस् च अष्टाश्च
द्वात्रयोऽष्टाः । दश आद्यौ वेषा ते दशाद्याः त्रयाणां दशाद्यानां समाहारः
त्रिदशाद्य तस्मिन् । पातादित्वात् । त्रिदशाद्ये इत्येकवचनान्निमित्ते यथा-
सख्याभावः । षष्ठां समूह. षट्कम् । अन्त्यश्च तत् षट्कञ्चेति अन्त्यषट्कं
तस्मिन् । पूर्वतो य जातीयटिशीयानां अनुवृत्तावपि इह त्रिदशाद्ये इति
परनिमित्तस्य लुप्तौ जातीयद्विरवृत्त्यभावे केवलो य एवानुवर्तते । तेन द्वाधिका-
त्रिधिकाष्टाधिकानां स्थाने क्रमाद् हा त्रयस् अष्टा इत्येते आदेशाः स्युः दशशब्दे
विंशतिशब्दे त्रिंशच्छब्दे च परे कर्मधारय इत्यर्थः । चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टि
सप्तति नवतीति पञ्चसु परेषु वा स्युरित्यर्थः । यथा द्वाधिकाश्च ते दश चेति
द्वादश त्रयोदश अष्टादश एवञ्च द्वाविंशतिः त्रयोविंशति अष्टाविंशतिः त्रयस्त्रिंशत्
अष्टात्रिंशत् । अन्त्यषट्के तु द्वाधिका चासौ चत्वारिंशच्चेति द्वाचत्वारिंशत् ।
पञ्चे शाकपाथिवादित्वात् अधिकपदस्य लोपे द्विचत्वारिंशत् शाकपाथिवादि-
यथा । शाकप्रधानासासौ पार्थिवञ्चेति शाकपाथिवं । अत्र प्रधानशब्दस्य
लोपः शाकः शक्तिः । एव द्रव्या मिश्रित औदनः द्रव्यौदन इत्यादि एवं

३५२ । वैकोनस्यैकाद्वैकान्नौ सङ्ख्यायाम् ।

वा । १।, एकोनस्य ६।, एकाद्वैकान्नौ १॥, सङ्ख्यायाम् ७ ।

एकाद्वैविंशतिः एकान्नविंशतिः एकोनविंशतिः ।

३५३ । सख्यहोराशः षः षगे च ।

सखि अहन्-राशः ५।, षः १।, षगे ७।, च । १। ।

एभ्यः षः स्यात् ये षे गे च । प्रियमखः परमाहः महाराजः ।

हापञ्चाशत् द्विपञ्चाशत् हाषष्टिः द्विषष्टिः हासप्ततिः द्विसप्ततिः हानवतिः हिनवतिः इत्यादि । अनशीतौ किं द्यशीतिः द्यशीतिः, अष्टाशीतिः । कर्मधारये किं ? हाधिकदा दश यच्च स हाधिकदश इत्यादौ न स्यात् ॥ ३५१ ॥

श्रीरा-टी—हौ च त्रयश्च अष्टा च ते । हाश्च त्रयश्च अष्टाश्च जे । दश आद्या येषां ते दशाद्याः, त्रयाणां दशाद्यानां सप्ताहारास्त्रिदशाद्यः पात्रादित्वापन्ने पृ तस्मिन् षष्ठा समूहः षट्क अन्तेभव अन्य अन्त्यश्च तत् षट्कश्चेति तत्तस्मिन् न अशीति-रनशीतिः तस्याम् । एषामित्यादि द्वित्राष्टन् इत्येतेषां स्थाने हा त्रयसु अष्टा इत्येते आदेशाः क्रमान् स्युः, दशादिविकसख्याशब्दे परे द्वित्राष्टान् अदधिका भवन्ति । इह त्रिदशाद्यशब्देन दशविंशतिविंशत् शब्दानामेव ग्रहणम् । अन्यथा अन्यषट्के अशीतिवर्जनमनर्थकं स्यात् त्रिदशाद्य इति कान्तत्वात् न यथासंख्यम् । पञ्चसु एते आ-देशा इत्यर्थः । द्वि अधिका दश इति शाकपार्थिवादित्वादधिकशब्दलोपे हाद्यादश । एवं हाविंशतिः, त्रयोविंशतिः अष्टाविंशतिः हात्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत् अष्टात्रिंशत् इति हाचत्वारिंशदित्यादि एव त्रयश्चत्वारिंशत् चिचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् इत्यादि । एव पञ्चाशत् षष्टि सप्तति नवति शब्दे परेऽपि । द्यशीतिः च्यशीतिः अष्टाशीतिरिति सहर्षे च । एषु किं ? द्विशत त्रिशत अष्टशत इत्यादि ॥ ३५१ ॥

एकोनस्य स्थाने एकाद्वैकान्नौ स्याता वा सख्यावाचके परे कर्मधारये । एकोना चासौ विंशतिश्चेति एकाद्वैविंशतिरित्यादि । वाशब्दस्य व्यवस्थया सख्याशब्देनेह विंशत्यादिरेवीच्यते । तेन एकोनाश्च ते दश चेति एकोनदश । कर्मधारये किं ? एकोनाविंशतिर्यत्र स एकोनविंशतिः ॥ ३५२ ॥

श्रीरा-टी—एकाद्वैकान्नौ सौ । वाक्यमध्यवर्तितात् नित्ये ग्राप्ते वा ग्रहणम् । परे तु जनार्थं नञः प्रकृतिवत् भावं विधाया एकशब्दस्थानागमं कुर्वन्ति । एकाद्वैविंशतिः, एकाद्वैविंशतिः । एकोनविंशतिस्तु जनशब्देनेव ॥ ३५३ ॥

३५४ । सर्वैकदेशसङ्ख्यातसङ्ख्याव्यान्नैकान्नैक्ये ऽङ्गो ऽङ्गः ।

सर्व—व्यात् ५, न ११, एकात् ५, न ११, ऐक्ये ७, अङ्ग. ६, अङ्ग १ ।

एभ्यः परस्य अहन् इत्यस्य स्थाने अङ्गः स्यात् यादौ न
त्वेकात् न च ऐक्ये ।

३५५ । प्राग्वत् नो णो ऽतो ऽङ्गस्य ।

प्राग्वत् ११, न. ६, ण ११, अतः ५, अङ्गस्य ६ ।

सखाच अहश्च राजा चेति सख्यहोराजिन् तस्मात् । प्रियश्चासौ सखा
चेति प्रियसख. अनेन षप्रत्यये ययोर्लोप इतीकारलोप. । भित्तादीषि प्रिय-
सखी । परमाह इति न्वीर्लोपौताविति नलोपे ययोर्लोप इत्यकारलोपः ।
अङ्गान्ताना पुंस्त्वमभिधानात् महाराज इत्यत्र मङ्गतस्य आकारः नलोपादिषु ।
एव कृष्यस्य सखा कृष्यसख. तथाया सखीना समाहार. त्रिसखम् ॥ ३५३ ॥

औरा-टी—षगे चेति य. क्रमप्रातः चकार' षगसमभिव्याकृत. षगसनुकर्ष-
दीत्यत आह । ये षे गे चेति षकारस्वेवाधेत्वात् परदेभ्यः एभ्यः ष इत्यर्थः ।
तेन सखिसुत इत्यादौ न स्यात् । प्रियसख इत्यादि । प्रियश्चासौ सखा चेति
परमञ्च तदङ्ग्येति महाश्चासौ राजा चेति वाक्यम् ॥ ३५३ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च संख्या च व्यञ्चेति तस्मात् । न एको नैक.
तस्मात् । न ऐक्य नैक्य तस्मिन् । अङ्ग एकैकभावे वर्तमान पूर्वादिकदेशः ।
एभ्यः परस्य अहन्शब्दस्य अङ्ग इत्यकारान्त. स्याद्यादौ न त्वेकात् परस्य न च
समाहारे । सर्वश्च तत् अहश्चेति सर्वाङ्गः अङ्गान्ताना पुंस्त्वमभिधानात् मध्याङ्गः
सख्याताङ्ग द्वे अह्नौ प्रिये यस्य स इङ्गप्रिय. प्रकृतमङ्गः प्राङ्गः । नैकात् किं ?
एकाह । नैक्ये किं ? त्रह ॥ ३५४ ॥

औरा टी—सर्वश्च एकदेशश्च सख्यातश्च संख्या च व्यञ्च्य तत्तस्मात् । न एको
नैकस्तस्मात् न ऐक्य नैक्य तस्मिन् । एभ्य इत्यादि । सर्वशब्दात् एकदेशवाचिन' पूर्वादे'
सख्यातशब्दात् एकशब्दभिन्नात् सख्यावाचिनी व्यसञ्जकाश्च परस्याहन्शब्दस्याङ्गादेशः
स्यात् ये षे समाहारभिन्ने गे च । पूर्वशब्दात् षइत्यस्य क्तिविपरिणामेनानुवृत्ते ये
परे इत्यर्थः. तेन प्रियपूर्वाङ्गं सुर इत्यादौ कृतसान्तत्वात् को न स्यात् ॥ ३५४ ॥

निमित्तवतोऽकारान्तपदात् परस्य अङ्ग इत्यकारान्तस्य नस्य ण. स्यात् अव-

सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । एकात्तु एकाङ्गः । अत इति किं ? त्रिभि-
रहोभिर्जातः त्र्यङ्गः ।

३५६ । कौटग्रामात् तच्चाः ।

कौटग्रामात् ५।, तच्चाः ५। ।

कौटतच्चः । ग्रामतच्चः ।

३५७ । जातमहद्ब्रह्मादुच्चाः ।

जातमहद् ब्रह्मात् ५।, उच्चाः ५। ।

जातोच्चः । महोच्चः । ब्रह्मोच्चः ।

३५८ । शुनोऽप्यप्राण्युपमानात् ।

शुनः ५।, अति-अप्राण्युपमानात् ५। ।

कुपुन्तरेऽपि सर्वाङ्गः पूर्वाङ्गः । अदन्तात् परस्य किं ? त्रिभिरहोभिर्जातः त्र्यङ्गः ।
अदन्ताङ्गस्येति किं दीर्घाणि अहानि यस्या सा दीर्घाङ्गी पाठट् ॥ ३५५ ॥

श्रीरा-टी—प्राग्बदित्यनेन प्रुः अवकुपुन्तरेऽपीति प्राप्तं तथाच घकारवर्ग-
कृत्वर्थयुक्ताददन्तात् परस्याङ्गस्य नो ण स्यात् अवकवर्गपवर्गव्यवधानेऽपि
सतीत्यर्थः । सर्वाङ्ग इति सर्वञ्च तदहश्चेति वाक्य एव पूर्वाङ्गः अपराङ्ग इति ।
अङ्ग इति किं दीर्घाण्यहानि यस्या दीर्घाङ्गी भरत् । एकाङ्ग इति एकञ्च
तदहश्चेति वाक्य त्र्यङ्गः इति त्वर्थे ग. प्रत्युदाहरणायमिहोक्तमिदम् । प्राग्बदिति
किं ? संख्याताङ्गः व्यङ्गः इत्यादि संख्याताङ्ग इति कश्चित् । नैक्ये किं द्वयोर्ङ्गी.
समाहारः द्वाङ्गः । सर्वैकदेशादि. किं ? पुण्याङ्गम् ॥ ३५५ ॥

आभ्या परात् तच्चाः सः स्याद्यादौ । कौटशासौ तच्चा चेति कौटतच्च
एव शासस्य तच्चा यामतच्च ॥ ३५६ ॥

श्रीरा टी—आभ्या परात्तच्चा षः स्यात् यादौ । कौटतच्च इति कुक्ष्यां भव
कौट कौटशासौ तच्चा चेति वाक्यम् ॥ ३५६ ॥

एभ्यः परादुच्चा ष स्याद्यादौ । जातशासौ उच्चा चेति जातोच्च एव
महोच्चः ब्रह्मोच्चः ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—एभ्य परादुच्चा ष स्यात् यादौ । जातोच्च इति जातशासौ
उच्चा चेति वाक्यम् । एव महोच्चः । ब्रह्मोच्चः । यादौ किं महोच्चा शिव ॥ ३५७ ॥

अनेः प्राणिवर्जादुपमानाच्च गुनः षः स्यात् यादौ । आकर्ष
इव खा आकर्षश्चः । प्राणिनस्तु व्याघ्र इव खा व्याघ्रश्चा ।

३५६ । पूर्वोत्तरसृगाच्चानतेः सकृद्युः ।

पूर्व-उत्तर-सृगात् ५, च ११, अनन्तेः ५, सकृद्युः ५ ।

एभ्यः पूर्वाक्ताच्च अतिवर्जात् सकृद्युः यः स्यात् यादौ । पूर्व-
सकृद्युम् ।

न प्राणी अप्राणी अप्राणी वासौ उपमानञ्चेति अप्राण्युपमानम् अतिश्च अप्राण्यु-
पमानञ्चेति तस्मात् । आकर्ष इति । आकर्ष्यते ऽनेनेति आकर्षः । आकुडुषी इति
ख्यातः । आकर्ष आकर्षण्युत्थ, इति ज्ञापनार्थं इवशब्दः । आकर्षश्च इति अप्राण्युप-
मानात् परात् गुनः षः । अतस्तु ज्ञानमतिक्रान्त, अतिश्चः । प्राण्युपमानान्तु व्याघ्र
व्याघ्रतुल्यवासी आ चेति व्याघ्रश्चा ॥ ३५८ ॥

श्रीराटी—उपमीयते यत् तदुपमानम् उपमेयमित्यर्थः । अप्राणी च तदुपमानं
चेति तत् अतिश्च अप्राण्युपमानञ्च तत् तस्मात् । आकर्षः खेवेति उपमेयस्य व्याघ्राद्यै-
रित्यनेन षः । आकर्षो द्यूत इन्द्रिये । प्राणके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि ।
आकर्षणे ऽपि पुंसि स्यादिति मेदिनी । श्वन्शब्दो व्याघ्रादौ द्रष्टव्य आकृतिगण-
त्वात् यद्यपि आकर्षशब्दोऽपि व्याघ्रादौ वर्तते तथापि श्वन्शब्दस्य आकर्षशब्देन
सङ्ग इव । उपमेयवाचिनः उपमानवाचिभिर्योगाद्यैः सङ्ग षविधानम् । इह तु
उपमेयवाच्यकर्षशब्दः । एवं व्याघ्रश्चेति प्रत्युदाहरणेऽपि । परे तु अप्राणिनि
वर्तमानात् उपमानवाचिन गुनः षः इत्याहुः । एके तु आकर्ष इव आकर्षः
आकर्षश्चासौ आ चेति आकर्षश्च इत्याहुः । मूले आकर्ष इव अति दर्शनात् तन्मते
उपमीयते ऽनेन इति उपमानं धे अनट् ॥ ३५८ ॥

पूर्वश्च उत्तरश्च सृगश्चेति पूर्वोत्तरसृग तस्मात् । नास्ति अतिर्यक् सोऽनतिः
तस्मात् । पूर्वोत्तरसृगेभ्योऽप्राण्युपमानाच्च परात् सकृद्यु यः स्यादयादौ पूर्वश्च तत्
सकृद्यु चेति पूर्वसकृद्यु एवम् उत्तरसकृद्यु सृगस्य सकृद्यु सृगसकृद्यु फलकमिव
सकृद्यु फलकसकृद्यु प्राण्युपमानान्तु कूर्म इव सकृद्यु कूर्मसकृद्यु अनन्ते, किं ?
सकृद्यु अतिक्रान्तः अतिसकृद्यु, ॥ ३५९ ॥

श्रीराटी—पूर्वश्च उत्तरश्च सृगश्च तत्तस्मात् न अति अनतिः तस्मात् ।
पूर्वोक्तादिति अप्राण्युपमेयवाचिन इत्यर्थः पूर्वसकृद्युमिति पूर्वशब्द, सकृद्युः

३६० । देशात् ब्रह्मणः कुमहङ्गान्तु वा ।

देशात् ५१, ब्रह्मणः ५१, कु-महङ्गा ५१, तु ११, वा ११ ।

कुक्षितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा ।

३६१ । सरोऽनोऽयोऽश्मनः संज्ञाजात्योः ।

सरस् अनस् अयस् अश्मन ५१, संज्ञा-जात्योः ७१ ।

महानसम् उपानसं लोहितायसं कालायसं पिण्डाश्मः अमृताश्मः ।

पूर्वावयववाचौ सक्थिशब्दोऽपि तदवयववाचौ पूर्वश्च तत् सक्थि चेति वाक्यं
पूर्वं सक्थः इति । एवमुत्तरसक्थमिति फलकं शरावरणं चर्मफलकं
फलकं सक्थि इवेति वाक्यं तत्रापि सर्वं पूर्ववद्ब्रह्मम् ॥ ३५८ ॥

देशवाचकात् परात् ब्रह्मणः यः स्यादादौ कुमहङ्गा परात् वा । अवनौ ब्रह्मा
अवन्निब्रह्मः कुक्षितो ब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा । एव महान्नब्रह्मः महान्नब्रह्मा ॥ ३६० ॥

श्रीराट्टी—देशो जनपदः तद्वाचिनः परात् ब्रह्मशब्दात् यः स्यात् यादौ वा
तु कुमहङ्गम् । कुक्षितो ब्रह्मेति वाक्यम् । ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्रह्मण्यवाचौ । कुशब्दस्य
ब्रह्मशब्देन सङ्गं यः स इति परे एवं महान्नवाचौ ब्रह्मा चेति महान्नब्रह्मः महान्नब्रह्मा
देशात् अवन्निब्रह्म इति वक्ष्यति ॥ ३६० ॥

सरस् च अनस् च अयस् च अश्मन् चेति सरोऽनोऽयोऽश्मन् तस्मात् । संज्ञा च
जातिश्च संज्ञजाती तयोः । एभ्यः यः स्याद् यादौ संज्ञाया जातौ च । जालस्य
सरः जालसरसम् इति संज्ञा । एव मण्डूकसरसमिति जातिः मण्डूकं तत् अनर्थेति
महानसमिति संज्ञा । एवम् उपगतमनः उपानसमिति जातिः । लोहितमयः
लोहितायसमिति संज्ञा एव कालायसमिति जातिः पिण्ड इव अश्मा पिण्डाश्मः
इति संज्ञा एवम् अमृताश्म इति जातिः । संज्ञाजात्योः किम् ? दीर्घसरः दृढाभ्यः
ऋषाभ्यः भग्याश्मा ॥ ३६१ ॥

श्रीराट्टी—सरस् अनस् अयस् अश्मन् इत्येतेभ्यः नास्ति जातौ च यः स्यात्
यादौ । महानसमिति मण्डूकं तत् अनर्थेति उपगतस्य तदनर्थेति लोहितस्य
तत् अनर्थेति कालस्य तदयर्थेति पिण्डस्यासावश्मा चेति वाक्यम् अमृताश्मासौ
अश्माचेतिवाक्यम् । सरःशब्दस्य तु मण्डूकसरसं जालसरसमिति वक्ष्यति
एषु जालसरसमहानसलोहितायसपिण्डाश्माः संज्ञायां । मण्डूकसरसीपान-
सकालायसायताश्माः जातौ । अनयोः किम् ? सत्सरः महान्नः । चन्द्रसरः

३६२ । सर्वकदेश सङ्ख्यातपुण्यवर्षादीर्घाद्वाचः ।

सर्व—दीघात् ५।, रात्रे ५। ।

रात्रेरैकदेशे वर्तमानः पूर्वादिरेकदेशः । पूर्वरात्रः अपररात्रः ।

३६३ । गोरतार्थे ।

गो. ५।, अतार्थे ७ ।

गोशब्दात् यः स्यात् यादौ । नतु तार्थे । परमगवः ।

३६४ । नावो ऽर्द्धात् गे च ।

नाव ५।, अर्द्धात् ५।, गे ७, च ११ ।

हेतवनसर इत्यत्र चन्द्रहेतवनशब्दौ सञ्ज्ञे न तु समुदायो विशेषनिष्ठसञ्ज्ञाशब्दस्य सम्बन्धादुत्तरदस्य विशेषपक्षे ॥ ३६१ ॥

सर्वश्च एकदेशश्च संख्यातश्च पुण्यश्च वर्षाश्च दीर्घश्चेति तस्मात् । एभ्यः परस्मात् रात्रेः यः स्याद्यादौ । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रः । रात्रान्नाना पुंस्त्वभिधानात् । पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति पूर्वरात्रः रात्रेः पूर्वभाग इत्यर्थः । एवं संख्यातरात्रः पुण्यरात्रः वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः दीर्घरात्रः ॥ ३६२ ॥

श्रीरा-टी—सर्वशब्दादेकदेशवाचिपूर्वादि. संख्यात पुण्य वर्षा दीर्घेभ्यश्च परस्मात् रात्रेः यः स्याद्यादौ । पूर्वरात्र इति रात्रिशब्दोऽपि लक्षणेन पूर्वावयवे वर्तते पूर्वा चासौ रात्रिश्चेति वाक्यम् । पूर्वं रात्रेरिति परे । एवम् अपररात्रः मध्यरात्र इत्यादि । सर्वा चासौ रात्रिश्चेति सर्वरात्रं संख्याता चासौ रात्रिश्चेति संख्यातरात्रः पुण्यं चासौ रात्रिश्चेति पुण्यरात्रः वर्षाणां रात्रिः वर्षारात्रः दीर्घां चासौ रात्रिश्चेति दीर्घरात्रः । परे तु वर्षादीर्घशब्दौ नाङ् । तिरात्र अतिरात्रम् इत्यादौ संख्याव्याघ्रावाङ्गुलिभ्यामः । यादौ किम् ? पुण्यरात्रिर्ह्यन्तः ॥ ३६२ ॥

परमशसौ गौश्चेति परमगवः राज्ञी गौः राजगवः त्रिगवः पञ्चगवश्चनः । अतार्थे किं पञ्चगु ॥ ३६३ ॥

श्रीरा-टी—यादाविति ये ये तार्थभिन्नमे चेत्यर्थः । परमगवः इति परमशसौ गौश्चेति वाक्यम् । एव पुमांश्चासौ गौश्चेति युद्धवः षष्ठा गवा समाहारः षड्वर्गं राज्ञी गौ राजगवः स्त्रिया परमगवतीत्यादि । अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्गौभिः क्रौतः पञ्चगुः तार्थ इति वाच्य एव तेन पञ्चस्थी गोभ्यः आगतः पञ्चगववृक्ष इति स्यात् परसूत्रे ग यद्व्यञ्जनापकात् ॥ ३६३ ॥

अर्द्धात् परात् नौशब्दात् यः स्यात् अतार्थे मे च । अर्द्धनावम् ।

३६५ । खार्या वा ।

खार्या ३।, वा १। ।

अर्द्धखारम् अर्द्धखारी ।

इति यः ।

अर्द्धात् परादौ शब्दात् यः स्यादादौ । अत्र परत्र च यादिरनुवृत्तावपि अर्द्धशब्दस्य नावि खार्याश्च अभिधानात् कर्मधारय एव । चकारादौ शब्दात् यः स्यादतद्धितार्थे द्विगौ इतपरोऽर्थः । अर्द्धश्च तत् नौश्चेति अर्द्धनावम् अत्र क्लीबल-
अभिधानात् । अर्द्धात् किम् ? दीर्घनौ एवं दिनाव दिनावधनः । तद्धितार्थे तु पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौ ॥ ३६४ ॥

श्रीरा-टी—अर्द्धनावमिति अर्द्धश्च तत् नौश्चेति वाक्यम् अर्द्धे नाव इति परे । एव द्वयोर्नावोः समाहार दिनाव चिनावम् । अतार्थे किम् ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः वाच्य एव निवेद्यात् । इभ्यां नौभ्यामागत दिनावरूप्य इति ॥ ३६४ ॥

अर्द्धात् परात् खारौशब्दात् यः स्यात् वा यादौ इत्येकोऽर्थः । खारौशब्दाद्वा यः स्यादतद्धितार्थे द्विगौ इत्यपरोऽर्थः । अर्द्धश्च तत् खारौ चेति अर्द्धखारं क्लीबल-
अभिधानात् । पक्षे अर्द्धनारी । एव द्विखार द्विखारि द्विखार द्विखारधनः । तद्धितार्थे तु इभ्यां खारौभ्यां क्रीत द्विखारिरिति ॥ ३६५ ॥

श्रीरा टी—अर्द्धात् परम्या खार्या, यः स्याद्वा ये ये तार्थभिन्ने च । अर्द्धखार-
मिति अर्द्धश्च तत् खारौ चेति वाक्यम् अर्द्धं खार्या इति परे । मे द्वयोः खार्योः, समाहारं द्विखारं द्विखारि द्विखार द्विखारि हे खार्ये ध्रुवमस्य द्विखारधनः इत्यादि । याभावपक्षे द्विखारि, त्रिखारिः स्त्रियामिति न्यासः, वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् अर्द्धखारमित्यत्र क्लीबलम् अर्द्धनावः अर्द्धनावो अर्द्धनावमित्यत्र द्विखार-
लमिति ॥ ३६५ ॥

इति यः ।

तत्पुरुषसमासः (षः) ।

कृष्णमाश्रितः कृष्णमाश्रित ।

अथ तत्पुरुष । कृष्णमाश्रित कृष्णमाश्रित एव क्रियाविशेषणस्य नित्य भौहः
नित्यभौहः मन्दगासौत्यादि ।

श्रीरा-टो—इदानीं समास कृष्णमाश्रित इत्यादि । इया आश्रिताद्यैः षः ।
इत्यन्त्याश्रिताद्यैः सङ्ग षः स्यात् । कृष्णमाश्रित इति एव कष्ट श्रित, कष्टश्रित,
वेद विद्वान् वेदविद्वान् । विप्राय वेदविद्वेषे इति भागवते । आश्रितादिर्यथा ।
आश्रितश्रितविदासीऽतीतीऽभ्यस्तुमुत्तवः । आपन्नप्रतिपत्तगमिगामिबुमुत्तवः ।
ममिन् गामिन् इत्यभ्यपाठात् भव्यार्थणिष्यपि वा त्रिरित्यन्ते । औषादिक
इतिगमौति परे । आकृतिगणत्वात् सुखमौषुः सुखेसुः हिषहीर्यनिराकरिषुः
हंसमण्डल्युतिजिण्ठित्यादि । खट्वायाः क्तेन चेपे । इत्यन्त्याया, खट्वायाः चेपे
मम्यमाने क्तान्तेन सङ्ग षः स्यात् । खट्वाखटो जात्यः खट्वाङ्गुती जात्यः सत्य-
स्थित इत्यर्थः । न केवल खट्वाखट्वात्वेण यस्य निन्दा सीऽभिधीयते किन्तु येन
केनाप्युपायिनानुचितान्तरणेन यस्य निन्दा स इति । इह वाक्ये निन्दा न
भवति इति वाक्याभावात् नित्योऽयं सः । सवाक्यी षः समासः स्यात् स विकल्पः
सुसंयतः । वाक्याभावे तु नित्य स्यादिति शब्दविदो विदुः । चेपे किं ?
खट्वामाखटो अश्व्याक, शिष्यान् अध्यापयति । कालानाम् । इत्यन्तानां काल-
वाचिना क्तान्तेन सङ्ग षः स्यात् । दिने सक्रान्ता दिनसक्रान्ता सुहर्षा, रात्रि-
माहता रात्रिमाहता, किरणा मास प्रमितः मासप्रमितश्चन्द्रः मास प्रमातुमारब्ध
इत्यर्थः । मासस्यैकदेशस्य प्रतिपद्यन्त्येण सङ्ग सन्त्यन्त्यात्तल्लसंयोगः । व्याप्ता-
वन्त्येः । अत्यन्तसंयोगे इत्यन्तस्य कालवाचिनः क्तान्तेनान्येः स्यादन्ते, सङ्ग षः
स्यात् । मासौ स्थित मासस्थित वर्षे भीम्य, वर्षभीम्य, सुहर्षे सुख सुहर्ष-
सुखं सर्वरात्रकल्याणी सर्वरात्रशोभना । इति चौषः । अथ त्रौषः । द्रागः
समाद्यैः । द्रान्तस्य समाद्यैः सङ्ग षः स्यात् । पित्रा समः पित्रसमः धान्ये-
नार्थः । धान्यार्थः, समादिर्यथा । समाऽर्थो निपुणः पूर्वं जनार्थं सङ्ग्रा-
हता । अन्त्यः कलहसप्राद्यप्रादिभिश्चैव मताविह । जनार्थयहणात् एकोनः
पुण्यहीनः विकाररहितः इत्यादि प्रायो नामसङ्गणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण
इति न्यायात् गुरुसङ्गोऽपि । सप्राद्यप्रादिभिश्च इति धान्यप्रमित्यः, गुहमित्यः
इत्यादि । अस्याकृतिगणत्वात् भयविकल अस्त्रस्य प्रकटजरा गमनमन्यरः
नयोऽप्येष्टः । विरङ्गकथः । खेदादः गुहाधिक बन्धुविधुर, वाक्त्रिकल गुरुगुरु

इत्यादि व्रीकृतगुणवचनेन । वा कृत व्रीकृतः व्रीकृतयासी गुणवचनश्चेति गुणमुक्तवान् गुणवचन कभावेऽनौच्युक्ते षेऽनट् यः पूर्वे गुणे वर्त्तिता पश्चात् द्रव्ये वृत्तते स गुणवचनी न तु गुणमावाभिधायक, गुणेनेत्यकरणात् तेन द्यूतेन पाटवमित्यत्र न स्यात् । व्रान्तस्य व्रान्तायैकृतगुणवचनेन सह ष स्यात् । शङ्खुलया कृत खण्ड, शङ्खुलखण्ड गिरिणा कृतः काण् गिरिकाण्, प्रसादेन कृतो मूर्खं प्रसादमूर्खं । खण्डकाणादय, खण्डननिनीलनादौ गुणे वर्त्तिता पश्चात् तवति द्रव्ये वृत्तते । शङ्खुला शस्त्रभेदः । गिरिः शिशुकीङ्गनद्रव्य प्रसादोऽनवधानता । खण्डादयस्तु व्रान्तशङ्खुलादिवान्यकृता इति । व्रीकृतैति किम् ? अद्या काण न ह्यत्र चान्तेन अद्या काणलं कृत किन्त्वन्येन केनापि । भागवत्तिस्तु व्रान्तेनाद्या काणलकरणादक्षिकाणः स्यादेवेत्याह । गुणवचनेन किं ? गोभिर्वपावान् गोशब्देन लक्षणया गयमुच्यते परश्वतध्वनिमुखरः शरदन्तुर' इत्यादयस्तु पौषेण मुखरदन्तुरशब्दयोगगुणवचनत्वात् । विशेषार्थावगति शब्द-सिद्धौ कृतमर्थावगतिनिमित्तमर्थनियम मण्डपादिवदतिक्रामतीति व्रीषस्यैव वाक्यार्थवत्स्यष्टकत्वात् इत्यन्ये । समीटेराकृतिगणत्वात् व्रीष इत्यन्य । अथयी कृता दहुलम् । धधदोर्विहितता या व्री तदन्तस्य कृदन्तेन सह षी वङ्गल स्यात् । नखलून चक्रच्छिन्न, अङ्घ्रिहत, ङ्गिरात इत्यादि । वङ्गल-अहृणात् गलेचोपक पादहारक इत्यादौ कृततरस्यापि ष । दात्रेण लूनवान् मरशुना किन्नरान् इत्यादौ न स्यात् । धधयी किं ? भिच्चाभिरुषित । अद ङीती व्री । स्तुतिनिन्दयोर्ये । स्तुतिनिन्दयोर्येऽस्यमानयोर्धधविहितव्रान्तस्य ल्यन्तस्य ल्यसञ्ज्ञकान् सह ष स्यात् । कर्चेतयानि पुष्पाणि वाष्पच्छेद्यानि तृणानि विश्वैरपास्यो विश्वोपास्य' शब्दु शुना लेख्य, श्वलेख्य, कृप । अनयो किं ? काकेन पातय्य जल मैत्रेण गम्यी यामः वङ्गलातुङ्गनेष्टपापेभ्य लृण्येन उपेभ्य ज्वलन इत्यादि स्यात् नात्र स्तुतिनिन्द्यावगम्यते पूर्वस्यैवाय' विधि प्रपञ्च इत्यन्ये । सस्कारस्य सस्कार्येण । तान्तस्य सस्कारवाचिन सस्कार्यवाचिना सह ष स्यात् । दक्षा लपसिता ओदन, दध्योदन' गुडेन मिश्रा घाना, गुडघाना, गुडपूपा इत्यादि । अश्वरथ गोथानं मणिसुकुट कुङ्कुमवस्त्र जलगर्गरी दधिभास्त्र धान्य-कुशूल इत्यादयस्तु अश्वयुक्तो रथ इति षसे शाकपार्थिवादिलात् मज्जपदलोप इति व्रीषः । अथ चौष, । च्या बल्यादौ, । चल्तस्य बल्यादे, सह ष, स्यात् । कुवेराय बलि, कुवेरबलि । बल्यादिर्यया । बालिर्हितमुखे चैव रक्षितोऽन्वे' मयीगतः । अकृतिगणत्वात् वरप्रदेया कन्या । गुरुप्रदेयोऽधिकनिष्कृष्टोऽर्थी प्रितदानमित्यादि । विकृते, प्रकृत्या तादर्थ्येन तादर्थ्यविहितचान्तस्य विकृति-वाचिन, प्रकृतिवाचिना सह ष स्यात् गुपाय दारु यूपदारु कुच्छलाय हिरण्यम्

अन्वय रन्वनाय स्यात्तु । अन्वाय घास' । अन्वयश्चर' रन्वनस्यात्तुति तु चोपि
नित्यं प्रयोजनाधार्येन वाच्यलिङ्गता च । प्रयोजनवाचिना अर्थशब्देन सह च्यन्त
यः स्यात्, नित्यं वाच्यलिङ्गता च । ब्राह्मणार्थं पय ब्राह्मणार्थं सूपः ब्राह्मणा
यवागू । वाच्यलिङ्गताविधानात् यच्च वाच्यलिङ्गता नास्ति तच्च न स्यात् । तेन नृप
अर्थ, मशकार्थं धूम इत्यत्र मशकशब्देन लक्षणया मशकनिवृत्तिरभिधीयते अ
शब्दस्तु प्रयोजनाय । अतः अप्रयोजनाधार्यशब्दप्रयोगे चोपविधानाभावेऽपि प्र
जनार्थशब्दस्य निवृत्तिरूपप्रयोजनवाच्यशब्देन चोपविधानार्थमिति कश्चित् । मश
स्यार्थं निवृत्तिर्यस्यात् इति व्यधिकरणेनैत्यम् । इति चोप । अथ पौष । ।
सुक्ताच्च । अन्वयस्य सुक्ताच्च, सह य स्यात् । पापान्मुक्त पापमुक्त । सुक्तादियथा । सु
भौतिरपवत्तो जुगुप्सा भीतानर्गता । इतर, पतितोऽपेताभयपेतौ सताविह । अ
कृतिगणत्वात् वक्ष्यकभी, अधर्मजुगुप्सु, तदन्य, वक्ष्युत, भास्वत्यावोद्धत, वेदवर्हिण
इत्यादि । अनभिधानात् क्वचिन्न स्यात् । महाप्रासादात् पतित, महाभोजनादपव
इत्यादि । इति चोप । अथ पौष । सम्बन्धे कृता च प्या, सदात्वकेन क्रीडा कौ
कथी । सम्बन्धे कृदयोगे च विहितता या घी तदन्तस्य स्याद्यन्तै सह य, स्या
क्रीडाजौविकयोर्विहितणकान्तेन तु नित्यम् । राज्ञ पुरुष, राजपुरुष, विप्रवस्त्रः
गोस्त्रामौ गवोश्चर इत्यादी स्वामोश्चरेत्यादिना विहितत्वेऽपि सम्बन्धेऽपि सम्बन्धो
धकतीविधाने व्यप्राप्ति चकारण तदनुकर्षणात् कृदयोगे यथा एवसौ व्रश्चन ए
व्रश्चन । पलाशाना शतान पलाशशतानम् इत्यादि । क्रीडाया पुष्पभञ्जिका मद
भञ्जिका पुष्पप्रचारिका । जौविकाया दन्तलखक, नखलखक चित्तलखक नित्य
ज्ञात्वाभाव, । क्रीडाजौविकयोर्यकी वक्तव्य, । क्रीडाजौविकयोरिति किम् ? अदीन
भोजक । न निहारणे सङ्घर्षत्वेन च । निहारणे वृत्तमानाधिकर योर्विहित
योगे च विहितता या घी तदन्ताना घी न स्यात् । नराणा क्षत्रिय शूरतम । गवा कृ
क्षीरिणी । अश्वगाना घावन्त, शीघ्रतमा, । राज्ञा ज्ञात । नराणा पूजित । कल
राममद्वितः कृतवर्तिनिति तु अतीतकालेन च वरा स्यात् सम्बन्ध्या, स्याद् इदम
सुपगतम् । ढवप्राप्तौ ढे । ढे घे च प्या प्रातौ सत्या ढे या घी तदन्तस्य घी न स्या
गवा दीहो गोपालकेन समुद्रस्य बन्धो वानरै, । उभयप्राप्तौ ढे इत्यनेन यत्र निय
तत्वेवाय निषेधत्वेन इच्छुभञ्जिका विप्रस्य अर्थेहा दरिद्रस्य इत्यत्र प्या, घ, स्या
अदीनपाकः सूपकारस्य इत्यत्र तु अदीनस्यति सम्बन्धविवक्षाया घी ततोऽनेन
निषेध । ढणकाभ्यामङ्घोवादिभ्याम्- ढोवादिभिर्भाभ्या ढणनणकालाभ्यां व
अन्वयस्य घी न स्यात् । पुरा भिन्ना अपा स्पष्टा अदीनस्य भोजक, तखुलस्य पाचक

अहीवादिभ्या किम् ? हविर्होता शचीभर्ता पत्यर्थभर्तृग्रहणात् वलस्य भर्ता धारक इत्यत्र निषेधः । क्षत्रिययाजक देवपूजक इत्यादि । हीवादिर्धया हीता पत्यर्थभर्ता च हता याजकपूजकौ । गणको रथपङ्क्तिभ्यां क्षापकः परिष्कारकः । उत्सादको- हर्षकाध्यापकाश्च परिवेशकः । प्रयोजका इमे प्रोक्ता शेषं ज्ञेयं प्रयोजनतः । रथपङ्क्तिभ्यां परस्य गणकस्यैवैह पाठात् ग्रहाणां गणक इत्यत्र च प्रतिषेधः । आकृतिगणत्वात् चित्तग्राहकः सम्प्रदानवीधक इत्यादि । लणसाहचर्यात् च विहितगणकान्तस्यैवैह ग्रहणं तेन तमोभिदिका चन्द्रस्येत्यादौ षः स्यात् भावविहितत्वात् । व्यक्त्यन्तान्- पुरणैः । व्यसन्नकतदन्तेन श्रुतशानाभ्यां पूरणव्यान्तेन च सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । ब्राह्मणस्य कृत्वा विप्रस्य प्रकृत्य देवस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुवाण, सर्वत्र सम्बन्धविव- चाया धौ । विप्राणां दशमं क्रावाणां पञ्चमम् । एभिः किम् ? तदुपरि मदुपरि । तथाच, यत्कृतेऽरीन् व्यष्टङ्गीन् समुद्रमतराम चेति भङ्गि । यस्यां कृते इति वाक्यम् । द्रव्यात्मगुणैः । ये गुणा गुणैः गुणिनि च वर्त्तन्ते ते द्रव्यात्मगुणाः ते, सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । पटस्य शृङ्ग जलस्य शीतमित्यादि । यदुक्तम् । कदाचिन्न प्रयोगोऽस्ति यो शृङ्गगुण इत्ययम् । तेनैवमादिषु प्राप्तं समासोऽयं निषिध्यते इति । इह वैशेषिकशास्त्रीयाणां सख्यासुखदुःखादीनां न ग्रहणं तेन गोशतं मत्सुखं लब्धं दुःख- मित्यादि । यदुक्तम् । वैशेषिकगुणा नेह सख्यादुःखसुखादयः । गृहीता गोशतं सीता दुःखमित्यादि दर्शनात् । द्रव्यात्मेति किं ? चन्दनगन्धः कथ्यारूपं नदीघोषः फलरसः कुचस्पर्श इत्यादि । गन्धादिशब्दानां केवलगुणस्थत्वात् । यदुक्तम् । न कदाचित् प्रयो- गोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम् । चन्दनस्यैव गन्धो हि स्वप्रधानं प्रतीयते । एव रूपदय- स्तस्मात् समासो न विह्वल्यते इति पटशौक्ताम् अर्थगौरवं वचनकौशलं गात्रमार्दव- मित्यादौ भावव्यान्तानां केवलगुणव्रत्तित्वात् षः स्यादेव । तथाच यथा गन्धादयः शब्दा गुणमात्रव्यवस्थिताः । तथा शौक्तादयस्तेन पटशौक्तादयः स्मृता इति भागुरिः । अन्ये तु भावव्यान्तेनापि कारणादिना निषेधत्वेन काकस्य कार्थं बलाकायाः शौक्ता- मित्यत्र निषेधः । अथगौरवमित्यादौ तु स्यादेवेष्टाङ्गः । एवं पुरुषोत्तमदेवनाप्युक्तं न्यासकारादिभिस्तु नोक्तमिति समानाधिकरणैः । समानाधिकरणैः स्यादन्ते सह व्यन्तस्य षो न स्यात् । सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम् ऋद्धस्य राज्ञी मातङ्गा । समाना- धिकरणैः किम् ? राजस्त्रियौ गौरवं कण्यचरणौ वन्द्यौ । घृतस्य ह्रीरो गन्धः चन्दनस्य वृद्धगन्धः इत्यादौ त्वन्वाभावात् स्यात् । इति धौषः । अथौषः । सा शौखाद्यैः । प्रान्तस्य शौखाद्यैः सह षः स्यात् । अथौषः । अथशौखः शौखशब्दः सुरापः कृष्टः । इह तृपचारात् अचधूर्त इत्यभिधौषते । नन्वेवमिति क्रियाभावादधिकरणत्वाभावेन

कथं तौ ? इति चेत् सत्यम् । प्रसक्तिक्रियायां तत्तावन्तर्भावादिष्वपि । शैश्यादिर्यथा,
शैश्वर्यकृतव सम्भूत प्रवीण व्याङ्ग्य पण्डिता । सिद्ध साहसिको दक्षयतुरो निपुणः
पटुः । कुशलसंपलो घूर्तः शुक्लपक्वावधीत्यपि । मध्यार्थान्तस्तथा बन्ध, परे शिष्टप्रयोग-
मतः । अधिशब्दस्याधेयाप्राधान्येऽत्र पाठः । यथा ब्राह्मणेष्वधि ब्राह्मणाधीन, परेष्वधि
पराधीन, अधुत्तरदात् सदैव ईनः केवलाधिप्रयोगाभावात् । मध्यार्थस्यान्तःशब्दस्या-
धिकरणप्राधान्ये पाठः । यथा वनान्तर्वसति वनमध्ये वसतीत्यर्थः । अधिकरणप्राधा-
न्येऽधिशब्दस्य पूर्वपदार्थप्राधान्येऽन्तःशब्दस्य तु वस यथा अधिस्ति अन्तर्वनमिति ।
आकृतिगणोऽयम् । ल्यर्थेन नियमे । ल्यसञ्ज्ञककारत्यानेन सह स्रान्तस्य घः स्यात्
अवश्यकरणीयत्वे गम्यमाने सति । मासे एव दिवस्य मासद्वय मासे समाप्ते सति
ऋणम् अवश्यं दातव्यमित्यर्थः । एवं वर्षद्वयस्य पूर्वाह्णस्य साम मासकरणीय
दिवसकरणीयम् । जन्मकृतमित्यादौ तु शैश्यादेराकृतिगणत्वात् । लयेनेति किम् ?
पवणि स्थातव्यम् । तत्राहोरात्रावयवानां क्तेन क्षेपे च । तत्रेत्यस्य दिनावयवरात्र-
वयववाचिनश्च स्रान्तस्य क्तान्तेन सह घः स्यात् निन्दायाच्च । तत्र कृत तस्येद तावकृत
आद्यचो त्रिः । मन्त्राङ्गगतः पूर्वावकृतः । अवयवेति किम् ? अङ्गि कृतं रात्रौ कृत
दिनकृताः सिञ्चयुः रात्रिव्रत्तावेदयत इत्यादि ध्वयोः कृता बहुलमित्यनेन तौ
स्यात् । निन्दाया प्रवाहे सूत्रितं प्रवाहसूत्रित भस्मान् हुल्लं भस्मज्जतम् उदकविशीर्णम्
अन्धकारनटितमित्यादि । प्रवाहादिना सूत्रितादिना च सुख्यार्थमपह्नायाथान्तरमभि-
धीयते तथाहि । प्रवाह इव अनादये कार्ये सूत्रितमिव निष्फल प्रवर्त्तनमित्युभयद्वयोरिव
सुख्यार्थत्यागात् निन्दा गम्यते इत्यादि क्रमेणार्थो बोद्धव्यः । ध्वाङ्गार्थेन सह स्रान्तस्य
घः स्यात् निन्दाया गम्यमानायाम् । तीर्थे ध्वाङ्ग इव तीर्थध्वाङ्गः तीर्थकाकः नगर-
वायसः ध्वाङ्ग इव स्थित इत्यर्थः । पात्रे समितादयः । क्षेपे गम्यमाने पात्रे समितादयः
क्षेपे निपात्यन्ते । पात्रे एव समिताः सङ्गता न पुनः क्वचित् कार्ये पात्रे समिताः ।
आखनिके खाते वक् इव आखनिकवक् यथा वक्ः खातगतानेव मत्स्यान् भक्षयति
तद्वत् यो गृहगतमेव भक्षयति नान्यत्र गच्छति सः । मातरिपुरुष प्रतिषिद्धसेवीत्यर्थः ।
उडुम्बरे मशका इव एकस्या उडुम्बरमशकाः । यथा उडुम्बरमध्ये मशकाः एकस्या
एव नान्यत् पश्यन्ति तथा त्रै अष्टदशान्तरास्ते इत्यर्थः । पिण्ड्यामेव शूरः पिण्ड्यशूरः
अन्वच कात्याक्षम् इत्यर्थः । एव गेहे विजौतीत्यादावपि निन्दा गम्यते । पात्रे समि-
तादिर्यथा । पात्रे समिता आखनिकवक्को मातरिपुरुष उडुम्बरमशकाः । पिण्ड्यशूरो
गेहे विजौती गेहेनर्द्धौ गेहेनर्त्तौ । गेहेदाहौ गेहेदहो गेहेमेहौ गर्भे लसः । गोष्ठेपण्डितः
गोष्ठे शूरो गेहेच्छे ह्री गेहे व्याडाः । उडुम्बरकृमिः पात्रे बहुलाः कूपकच्छपः । कथं

चुरचुराश्चैव कृपमच्छ्रुत् इत्यपि । कथं टिटिरिका गेहेप्रगल्भोऽन्ये प्रयोगतः ।
 येषां गये व्यान्तता तेषां प्रयोगेऽपि व्यान्तता । तथा च वृत्स्वं पात्रे समितोरिति
 भट्टि । पात्रे समितादीनां ह्यातिरिक्तसंस्तरं न भवतीत्येतदपि ज्ञेयम् । तेन
 परमा पात्रे समिता इत्यादौ न घः । वज्रपात्रे समिता इत्यादौ ह्रस्वः स्यादेव । वने
 कश्शकाद्या नास्ति । वने केशरकाद्या, ग्रीषे निपात्यन्ते सञ्ज्ञायाम् । वने
 कश्शकाः वने किंशुका पुरुषोत्तमः नगाधिराज इत्यादि । वने केशरकादीनां
 पात्रे समिताद्यन्तर्गतत्वे सिद्धे पृथग्विधानमनिन्दार्थम् । पुरुषोत्तम, नगाधिराज
 इत्यत्र न निह्वारण इति निषेधे प्राप्ते वने कश्शकादिपाठात् सञ्ज्ञायां स
 इत्यन्ये । परे तु सञ्ज्ञायामिति सूचयित्वा वनेकिशुका, वनेकेशरका इत्युदा-
 हरन्ति । ते तु यच्च समुदायो निह्वार्यमाणो निह्वारणकृतुश्चेति द्वयं तत्रैव न
 निह्वारण इति निषेधस्तेन पुरुषोत्तम इत्यादौ न निषेधे इत्याहुः । यद्यपि ह्यादि-
 क्त्यन्त पूर्वदानमिव यन्यक्तता य उक्तस्तथापि प्राप्तपूर्वदानामप्यभिधानात् ज्ञेय-
 मिति तथा च । नञ् । नञिति व्यस्य स्याद्यन्तेन सह घः स्यात् । न
 ब्राह्मणोऽब्राह्मणः । नञोऽर्थो हि द्विविधः । पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्चेति ।
 यदुक्तम् । प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो
 यदोत्तरपदे न नञ् ॥ अप्राप्तान्य विधेयत्वं प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रति-
 षेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् । इति अब्राह्मण इत्यादौ परपदाद्यसदृशार्थ-
 कत्वात् विधेः, प्राधान्य प्रतिषेधांश्चेति तात्पर्याभावात् प्रतिषेधस्याप्राधान्य अतएव
 पर्युदास नञः परदेन सह परस्परसापेक्षत्वात् स' । किञ्चित् न कुर्वाण
 इत्यादौ विध्यंश्चेति तात्पर्याभावात् विधेरप्राधान्य प्रतिषेधांश्चेति शब्दप्रयोगात् तस्य
 प्राधान्यं अतएवोत्तरदेन सह प्रसज्यप्रतिषेधनञ् करोतीत्यर्थः । क्रियया सह
 सम्बन्धेन परस्परसापेक्षत्वाभावात् स' । नन्वेवं सति सूर्यं न पश्यन्ति इत्यर्थे
 असूर्यपश्यानि सुखानि । पुनर्न मीयन्ते अपुनर्गोया, श्लोकाः । आहं न मुञ्क्ते
 अथाहभोजौ ब्राह्मण इत्यादौ कथं स इति चेत् सत्यम् । नहि क्रियया सह
 सम्बन्धः स निषेधकरणं किन्तु अगमकत्वं तथाहि असूर्यपश्यानीत्यादौ ममकत्वात्
 स' । किञ्चिन्न कुर्वाण इत्यादावगमकत्वान्न स इति । यदा असूर्यपश्यानि सुखानि
 सूर्यविषयकदर्शनवद्भिन्नानि सुखानि । सैवकर्तृकपुनर्गोयभिन्नाः श्लोकाः आह-
 कर्मकभोजनवद्भिन्नौ ब्राह्मण इत्यर्थात् पर्युदास एवेति अत्यन्ताभाववत् काल-
 भेदात् भेदस्याव्याप्यवर्त्तते । देवदत्तेन न भूयते इत्यादौ क्रियया सह सम्बन्धात्
 प्रसज्यप्रतिषेध इति दिक् । प्राहस्तु नञोऽर्थः षड्विधः । यदुक्तम् । तस्या-
 दृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदत्यन्ता । अप्राप्तस्य विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः

यथा अग्राह्यः । अपापम् । अघटः पटः । अनुदरी कन्या । अकेशी वेश्या । असुर
 इत्याहुः । अक्षितं अघर्मः इत्यादौ रुद्धिविषयत्वात् न सादृश्याद्यवगमः । केचित्तु
 नञ्संयुक्तभावेयन्ति तन्मते उद्धैर्मुख इत्यादिवत् विशेषणविशेष्यत्वमवगन्तव्यम् ।
 न नीलोऽनील इत्यादौ नञो द्योतकत्वादप्राधान्येन विशेषणत्वात् न पूर्वनिपातो-
 ऽनियम इति । अन्ये तु तदसद्वेत्त्याहुः । ईषतो गुणवचनैः । गुणसुक्ता
 गुणिनि वर्त्तन्ते ये ते गुणवचनास्तैः सह ईषदिति व्यस्य षः स्यात् । ईषत्-
 पिङ्गलस्तस्यापत्य ऐषत्पिङ्गलि । एव ईषदिकट ईषत्पात ईषदुन्नत इत्यादि ।
 ईषद्गार्ग्य इत्यत्र गार्ग्यद्रव्याश्रितगुणक्रिययोरल्पत्वबोधकत्वेऽपि ईषतो गार्ग्यशब्दे न
 सह न षो द्रव्यवाचित्वात् । पूर्वादेशिनैकत्वे । एकत्वे वर्त्तमानानां शिना सह
 पूर्वादेशः षः स्यात् । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपरकायः उत्तरकायः पूर्वाह्न मध्याह्नः
 सायंकः पश्चिमरात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरादिति भारविः । यद्यप्येकदेशे
 समुदायोपचारात् विशेषणविशेष्ययोर्यस्यैव पूर्वकाय इति सिध्यति तथाप्यवयवा-
 वयविसम्बन्ध्याः ये कायपूर्वं इत्याद्यनिरूपनिरासार्थमिदम् । षौषेऽपि राज-
 दन्नादित्वात् परनिपात इति कश्चित् । तन्मते तु नेद स्वमिति । एकत्वे किं ?
 पूर्वं ह्यवाणा पूर्वं वर्षाणां पूर्ववर्षा इति तु वर्षास्यास्याशिन एकत्वात् । क्लीबाई
 तुर्यं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं तुरीयाणां वा । क्लीबलिङ्गानामेषामेकत्वे वर्त्तमानानां
 अशिना सह षः स्याद्वा । अर्द्धे कायस्य अर्द्धकायः । तुर्यमिच्छा द्वितीयमिच्छा
 तृतीयमिच्छा चतुर्थमिच्छा तुरीयमिच्छा । पले कायाईमित्यपि । तथाचाह
 पुपाई मत्तितं मथेति भाष्यम् । एव मिच्छातुर्यमित्यादि । एकत्वे किं ? अर्द्धं
 चान्वानाम् अर्द्धपिपल्य इति तु अर्द्धपिपली च अर्द्धपिपली च अर्द्धापपली च
 इति एकशेषात् । अस्य नित्यत्वात् अर्द्धं कायस्येत्यादि वाक्यसत्वेऽपि वा यद्वर्णं
 पाक्षिकधीवज्ञापनार्थम् । तेन व्यक्तच्छदानपूरणैरिति न षौषमिषेः । कालानां
 परिमाणभिः । कालवाचिना परिमाणवाचिभिः सह षः स्यात् । मासी
 ऋतस्य मासजातः इह अहनी जातस्य वारुजातः । यद्यपि द्रोणादकादौ नानेव
 परिमाणवाचकत्व प्रसिद्धम् तथाप्यत्र कालस्य गौण परिमाणत्वमवच्छेदहेतुत्वात्
 तथाहि मासी जातस्येत्यादौ मासादयो जातसम्बन्धिनः सूर्यगतिक्रिया गमयन्ति
 इत्यवच्छेदहेतव इति । इया प्राप्तापन्नयोः । अनयोर्ज्ञानेन सह षः स्यात् ।
 प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविक अपन्नजीविकः जीविकाप्राप्तः जीविकापन्न इति
 इया आश्रितादित्वात् । प्राप्तजीविका आपन्नजीविका इत्यत्र तत्त्वग्रहणज्ञाप-
 कात् पुनदभावः । एव द्वितीया मिच्छा द्वितीयमिच्छा इत्यपि । स्वयं साम्योक्तम् ।
 स्वयं सामि इत्येतयोर्व्यसजयोः ज्ञानेन सह षः स्यात् । स्वयं घौत, तस्यैव
 स्वायधौत सामिकृत सामिशब्दोऽहंपर्यायः । तेन तदर्थस्य यद्व्यात् नेमिज्जत

३६६ । व्यं पूर्वम् ।

व्य १, पूर्व १ ।

अङ्गकृतमित्यपि कश्चित् । कदन्त्यहणं कारकोपसर्गपूर्वस्यापि ग्रहणमिति
न्यायात् । स्वयं चिरविलीनः स्वयं धर्मगत इत्यादि । कुप्राद्योर्नित्यम् । कु इत्यस्य
प्रादेश्य व्यसंज्ञकस्य स्याद्यन्तेन सह ष, स्यान्नित्यं नित्यसे स्वपदविग्रहाभावात्
पदान्तरेणार्थकथनम् । कुक्षित, पुरुषः कुपुरप ईपञ्चल काजर्ल प्रकटगत,
प्रगतः प्रपतिवो वा पुरुषः प्रपुरुष । विशिष्टो विरुद्धो वा पुरुषः विपुरुषः
दुष्टो जनः दुर्जन, शोभनी जन सुजन, इत्यादयः । शिष्टप्रयोगानुसारेण ज्ञातव्याः ।
क्रान्तादावत्यादृक्षा । क्रान्तादावर्थं वर्त्तमानस्यात्यादृक्षान्तेन सह नित्यं ष,
स्यात् । अतिक्रान्तो विलामतिवेल उद्धतो विद्या उद्विद्य । कुष्टादावत्यादृक्षा ।
कुष्टादावर्थं वर्त्तमानस्यात्यादृक्षान्तेन सह नित्यं ष, स्यात् । अवक्रुष्टं कौकिलया
अवकोकिल वनम् । अवक्रुष्टः कौकिलेन अवकोकिलो बन्धु । सशब्द इत्यर्थः ।
सन्नद्धो वर्मणा सवमा परिणद्धो वीरान्ध, परिवीरुत् सन्नतमशनेन समशनं
प्रतीतोऽन्वेष प्रत्यक्षो घट, सुसन्नतां वलयया सुवल, अधिगतीऽन्वेष अध्वक्षो घट
इत्यादि । स्नानादौ पथ्यादिश्या । स्नानादावर्थं वर्त्तमानस्य पथ्यादिश्यान्तेन सह
नित्यं ष, स्यात् । परिस्नानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः पर्याप्तं कुमार्यै अलंकुमारि,
अलशब्दस्य पाक्षिकः स इति कश्चित् । तन्मतेऽलंकुमार्यै इति वाक्यमपि ।
उदयुक्ती युद्धाय उदयुद्धः अभिगतः श्रुताय अभिश्रुतः । क्रान्तादौ निरादं प्या ।
क्रान्तादावर्थं वर्त्तमानस्य निरादं, प्यन्तेन सह नित्यं ष, स्यात् । निष्क्रान्तो वनात्
निवन, अपगतो ग्रामात् अपग्राम, अन्तर्गतो सुखात् अन्तर्मुख, इत्यादि ।
कचिदन्वेषापि एतः स्वैयत्राप्राप्त सस्तत्रापि शिष्टप्रयोगदर्शनात् ष, स्यात् ।
पुनाराज, पुनर्गव, भूतपूर्वं पुनः, शिल्पी अविनाभूत अविनाभावः अन्यार्थोपपत्ति,
अध्यगन्तव्य इत्यादि । अस्याद्यन्तेनापि कृतोपपदस्य स्याद्युत्पत्तेः प्रागपि कदन्तन सहो-
पपदस्य नित्यं ष, स्यात् । कुम्भं करीतीति कुम्भकारः । शक्तिग्रह, धनक्रीतीत्यादि ।
हरिभाविनीत्यादौ तु णिनोऽन्याधत्वात् ह एवीकम् । न ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादः ।
ह्यादिनिमित्तस्य प्रत्यादः, कुप्राद्योरित्यनेन प्राप्त, षी न स्यात् । प्रति वचं विद्योतते
विद्युत् अभिसन्तर्जुनतः प्रति स्थित्वा गतः । त्रिगर्तेभ्यः परीत्यादि ।

समासान्प्रत्ययानामेव निमित्तोत्पत्तस्य पादेरिह पूर्वनिपातेऽनुवृत्तिर्नास्ति ।
तेन समासमावेऽस्य विधानात् उपक्रान्तमित्यव्ययीभावेऽपि पूर्वनिपातः अति-

परं व्यं पूर्वं स्यात् से सति । राजानमर्तक्रान्ता अतिराजौ ।
अतिश्वी । अत्यङ्गः । अतिस्त्रिः ।

३६७ । सङ्ख्याव्याघ्राच्चङ्गुलिभ्याम् ।

सङ्ख्याव्यात् ५॥, रात्रि-अङ्गुलिभ्या ५॥, अः १ ।

राजौति । सङ्ख्यहरिति ष प्रत्यये नकारादिलोपे षित्वादीप् । एव अतिश्वीति
शुनोऽत्यप्राख्युपमानेति ष । अत्यङ्ग इति सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः अतिस्त्रिरिति
गवावर्देरिति ङस्त् । एवं अतिमाय, अतिवासोः । राजानमर्तक्रान्ता अतिराजौ-
त्युदाहरता क्रान्ताद्यर्थेरत्यादिभिर्द्वितीयान्तस्य समास इति सूचितम् । तेन वेलासुद्धतः
उद्भूतः, ज्यामधिकृढ अधिव्य सुखमभिगतः अभिसुखः इत्यादि बोध्यम् ॥ ३६६ ॥

श्रीरा टी—व्यमिति सविधायकलक्षणे धीनिर्दिष्टस्योपलक्षक तेन पूर्वकाय,
अर्हपिपलीत्यादी पूर्वादीना पूर्वनिपाती नतु शाक प्रति इत्यत्र प्रतेरिति ।
अतिराजौति अतिक्रान्ता राजानमित्यादिस्वरूपेणार्थकथनमित्यन्ते । सङ्ख्यहो
रात्रः षः षगे च इति षः । षित्वादीप् । अतिश्वीत्यत्र शुनोऽत्यप्राख्युपमानात्
इति षः । अत्यङ्ग, इत्यत्र सङ्ख्यहोरात्रः इति षे सर्वैकदेश्यादिनाङ्गो ङादेशः ।
पूर्वदार्थप्राधान्येऽपि षविधानस्येति फलम् । एवं अतिनदि, अतिभर्ता इत्यादौ
कादयो न स्युः, अङ्गत्वात् अतिस्त्रिरिति परमदार्थस्याप्राधान्याद्वैषल्येन गवा-
वर्देरिति ख । राजदन्तादिषु परम् । प्राप्तपूर्वनिपात द राजदन्तादिषु
पठित चेत् पर स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः, लिप्तवासित सितससृष्ट
नम्रमुषित भृष्टलुठितं अवक्लिन्नपक्वं अर्पितीदस्त उत्तगाढम् । सप्तसु पूर्वकालस्य
लक्षणेऽस्य विषयः । उद्भूतलसुषलं तखुलक्लिन्न चित्ररथवाङ्मौक विष्वक्सेनार्जुनौ
चित्रास्त्रातो भार्यापती पुत्रप्रसौ केशश्मशू विशेषणविशेष्य स्नातकराजानौ
प्रतिष्ठास्त्रिंशे शुद्धाचार्यौ मर्यादाभिर्विधौ शिरीजानू पाण्डुधृतराष्ट्रौ अलावुश्च
कर्कशुश्च ते अलावुकर्कशू ईदूतीर्वा परदे इति खः । ते च हन्मुश्च ता अलावु-
कर्कशूद्वन्मू उद्भूतलादिभिर्मुषलादीनां च परनिपातः । विशेष्यविशेषणे इत्यपि
स्यादिति कश्चित् । एव वनस्याये अश्वेवन रात्रौणा गण्यो गण्यरात्रं वाणस्य
वारी वारवाण, अन्तरं गृह गृहान्तरम् । अन्तरगृहोऽवान्तरार्थः । अः पर परश्च,
इत्यादि शेष शिष्टप्रयोगानुसारिण ज्ञेयम् ॥ ३६६ ॥

सङ्ख्या च व्यञ्ज सङ्ख्याव्यं तस्यात् । एकवचनं यथासङ्ख्यानिरासार्थम् ।
मङ्गुलकङ्गुताधिकारात् घादेरनुष्ठिति । रात्रिमर्तक्रान्तोऽतिरात्रः, एव अत्यङ्गुलः

सङ्ग्राया व्याच्च पराभ्यां रात्राङ्गि भ्यामः स्यात् यादौ
नतु तार्थे । अतिरात्र अत्यङ्गुलः । हरिणा त्रातो हरित्रातः ।
विष्णवे दत्त विष्णुदत्तम् । अच्युतात् जातं अच्युतजातम् ।
कृष्णस्य सखा कृष्णसखः, महावासः, ग्रामतच्च, मृगसक्थं,
जालसरस, मण्डूकसरसं, राजगवः, वर्षारात्रः ।

एवं त्रिरात्र द्वाङ्गुलम् । तृतीयाभाह । हरिणा त्रात इति । एव खड्गच्छिद्र-
रथत्रज्या हर्षजागरा मासपूर्व, वषावर मासीन' असिकलह, वाङ्निपुणः गुङ्-
मिश्रः इत्यादि । वङ्गा हतान् शस्त्रेण ज्ञात्वा मनसा कर्तुमिच्छति । हस्तेन
कुर्वन् बलेन कुर्वाण इत्यादावनभिधानान्न स्यात् । एवं दध्ना मिश्रित षोदन,
दध्योदन, दध्ना मिश्रिता शक्तवः दधिशक्तवः गुङ्गेन मिश्रिता धाना गुङ्गधाना
हस्तिना युक्तो रथः हस्तिरथः एवं अश्वरथ, दध्ना पूर्णो घटः दधिघटः इत्यादौ
शाकपार्थिवादिनामध्यपदलोपः । अवादय, कृष्टाद्यर्थे तृतीयात्वेन समस्यन्ते ।
कोकिलया अवकुष्ट अवकोकिलं वनं अवस्य पूर्वनिपातः । गवावादेरिति क्रस् ।
एव अवसयूर् वत्सरेण परिणतः परिवत्सरः अक्षेण अधिगतः अध्यक्षः अक्षेण
प्रतीतः प्रत्यक्षः अक्षमिन्द्रियम् । चतुर्थीभाह । विष्णवे दत्त विष्णुदत्त एव
गोभ्यो हितः गोहित' यूपाय दारुः यूपदारु एव अश्ववासः वासगृह शयनपर्यङ्क
इत्यादि । एषु षष्ठीसमास इति केचित् । एवञ्च ग्लानाद्यर्थे पर्यादिना
चतुर्थीसमासः । तथा अध्ययनाय परिग्लान, पर्यध्ययनः युद्धाय उद्युक्त
उद्युद्ध, कुमार्ये अलं अलङ्कुमारि गवावादेरिति क्रस्, । गोभ्योऽल अलगवः
गोरतार्थे इति विशेषविधानात् ष, । पञ्चमीभाह । अच्युताज्जात अच्युतजात एव
व्याघ्रभीत' घर्मभीत' अश्वपतित अर्जुनपराजितः राजगृहीत' सर्परचित, घटमित्र
इत्यादि । गुरोरध्येता ग्रामादुद्धृत, प्रसादात् पतित इत्यादावनभिधानान्न
स्यात् । गताद्यर्थे निरादिना पञ्चम्याः समासः । कौशाब्बा निर्गतः
निष्कौशाब्बि, गवावादेरिति क्रस् । शाखाया अपगत अपशाख यूथाद्विच्युतः
विच्युतः । षष्ठीभाह । कृष्णस्य सखा कृष्णसख इति सख्यहीराज्ञ इति षः ।
महतो देशस्य महत्या भूमिर्वा वासः महावासः । महत्सकारस्य तीकारस्य वा
आकारः । ग्रामतच्चः कौटग्रामादिति ष । मृगसक्थं पूर्वोत्तरिति ष ।
जालसरसं सरो न इति षः । एवं मण्डूकसरसं राजगवः । गोरतार्थे इति षः ।
वर्षाणां रात्रि वषारात्र इति सर्वैकदेशेति ष, । रात्रान्ता, प्रागसंख्यका इत्यमरात्

३६८ । मुख्यार्थरसः ।

मुख्यार्थं चरत् ५ ।

मुख्यार्थादुरमशब्दादः स्यात् यादौ । अश्वीरसं, मुख्यो-

पुस्त्वम् । एवं मासजातः सप्तवत्सरजात इत्यादौ सत्त्वर्थे षष्ठीसमासः । आषष्ठः
भिच्चा द्वितीया इत्यादौ पूरणप्रत्ययान्तेऽपि समासः ॥ ३६७ ॥

श्रीरा-टो—सख्कृद्भूत्या यादावित्यनुवर्तते इति तच्च षसे पृथक् संख्यावाचिनी
रात्रे षावधानात् षमर्थरिवाय विषयः इत्यत आह यादाविति । न च तत्र षिक्त्वात्
स्त्रियामौष्विधानात् सख्यायङ्गण कत्तव्यमिति वाच्यम् । रात्रान्तानामहोरात्रादि
त्वात् सदैव पुस्त्वात् । सख्याव्यादिति कनिर्दंशान्न यथासख्यमित्यत आह अतिरात्र
अत्यङ्गुलमिति । गे तु द्वयो रात्रा, समाहार द्विरात्रं त्रिरात्रः अतिरात्र
अत्यङ्गुल इति एव निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुल हे अङ्गुली परिमाणसख्य इङ्गुलं चेव
इङ्गुला भूमिः । भुमिरप्यङ्गुलमिति तु यवमानार्थी अङ्गुलशब्दस्तथाच । अङ्गुलन्तु
यवो मत इत्यमरमाला । कृष्णसख इति सख्यही रात्र इति ष । मङ्गघास इति
मङ्गतो मङ्गल्या वा घास इति वाक्यम् । घासशब्दे परे मङ्गतो मङ्गल्यास्त्योरा । याम
तच्च इति । यामस्य तच्चा इति वाक्यम् । कौटयामादिति ष । स्रगस्रकृथमिति स्रगस्य
सकृथ इति वाक्यं पूर्वोत्तरमृमादिति ष । कालसरसमिति । अत्र कालस्य काल-
कृटाप्यमरत्वस्य सरः कालसरस कालीयङ्गद इति परे । राजगव इति गीरताये
इति ष । वर्षारात्र इति वर्षाया रात्रिरिति वाक्यं सर्वैकदेशित्यादिना ष ॥ ३६७ ॥

दशार्थां पञ्चम इत्यादावनभिधानान्न स्यात् । मुख्यार्थः । मुख्यार्थादिति
किं ? वृद्धस्य उत्तरः वृद्धार, वृद्धस्य वच्च इत्यर्थः । सप्तमीमाह पुरुषेष्विति । निर्द्धा-
रणे षष्ठान्तस्य समासनिषेधात् पुरुषेषु उत्तम, पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः ।
अवन्निब्रह्मः देशादन्नब्रह्म इति ष । इत्यादयः साध्या इति वचनादवेदं
विवक्ष्योमि । आश्रितातीन् पतिताभ्यस्त प्राप्तापन्न गम्यादिभिर्वितीयान्तस्य । कृष्ण-
माश्रित कृष्णाश्रित एव ससारातीन् कूपपतितः कृच्छ्राभ्यस्त, सुखप्राप्तः शोका-
पन्नं ग्रामगमौ सुखेच्छुः सुक्तिप्रेप्सु अन्नबुभुक्षुः । एभि किं ? ओदनं मुक्तवान्
घटं कुर्वन् पटं कुर्वाणः ग्रामं गत्वा तीक्ष्णं मनु' इत्यादौ न स्यात् । ज्ञानेन
द्वितीयान्त खट्वाद्या' चेपे । खट्वामारूढ खट्वारूढी जाज । गुरुसमक्षमिति चेपः ।
चेपे किं ? खट्वामारूढी गुरु पाठयति । सामिकालयोः । सामि इत्यव्यय-
मङ्गार्थम् । काशी दिनादि । द्वितीयान्तयोरेतयो ज्ञानेन समासः स्यात् ।

इष्व इत्यर्थः । पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः, अवन्तिषु ब्रह्मा
अवन्तिब्रह्मः ।

इति षः ।

सामिकृत रात्रिमारुहः रात्र्यारुहः । एव मासप्रतिपन्नश्चन्द्रः । व्याप्तौ द्वितीया-
न्तस्य । सुहृत्तं व्याप्य सुखं सुहृत्सुखम् । एव सर्वरात्रकल्याणी । प्राप्तापन्नयो-
र्द्वितीयान्तेन समासे पूर्वनिपातः पुवञ्च । प्रियां प्रातः प्रातप्रियं, अव प्रातस्य
पूर्वनिपातः । गवावादेरिति प्रियाया ऋस्वः । राजान प्रातः प्रातराजः
यामापन्नः आपन्नगवः जाया प्रातः प्रातजायः धर्मं प्रातः प्रातधर्मः । एषु
बहुव्रीहौ कृते प्रातप्रिय इत्यत्र प्रियाशब्दे परे पुवन्न स्यात् । प्रातराजः आपन्नगवः,
इत्युभयत्र व प्रत्ययो न स्यात् । प्रातजाय इत्यत्र जानिरादेशः स्यात् । प्रात-
धर्म इत्यत्र धर्मादन् स्यादित्यतस्तत्पुरुषविधानम् । प्रज्ञा प्राप्ता प्रातप्रज्ञा स्त्री
जीविकामापन्ना आपन्नजीविका स्त्री इत्युभयत्र परपदस्य एकार्थत्वाभावे पुवन्न
स्यादिति पुवन्नाविधानम् । न हेतुविशेषणसहाय्यं कुस्विताङ्गे च तृतीयासमासः ।
कन्यया शोक भूषाभिः शिवः पित्रा सङ्गागत अच्छा काष्ण घृष्टेन कुजः ।
दृष्टान्तमाश्रयति भवानपि पुत्रश्रीकादिति रघौ । पुत्रश्रीकादिति सम्बन्धविवक्षया
षष्ठ्या समासः । ज्ञानेन स्त्रीकादेर्न पञ्चम्या । स्त्रीकान्मुक्तः स्त्रीकयुक्तः कृच्छ्राङ्गव्यं,
कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् इति रघौ तृतीयया । गुणमात्रवाचकेरुपादिभिः
षष्ठ्या समासः स्यात् । हेम्नो रूप हेमरूपं एव इक्ष्वरस्य चन्दनगन्धः वायुस्पर्शः,
शङ्खशब्द इत्यादि । किञ्च शुक्लादीनां शीतादीनां मधुरदीनाञ्च गुणमात्रवाचित्वे
षष्ठ्या समासो न स्यात् । यथा पटस्य शुक्तं जलस्य शीतं आसस्य मधुरं एषा
गुणवाचित्वे तु द्रव्यस्य विशेषणन्या पूर्वस्थादिना बहुव्रीहि कर्मधारयश्च स्यात् ।
यथा शुक्तपटो विप्रः शुक्तपटोऽयं शीतलजला नदी शीतलजलमिदं मधुरासो देशः
मधुरासमिदं इति । एषा भावप्रत्ययेषु षष्ठ्या समासः स्यादेव । यथा पटस्य
शौक्तां पटशौक्ताम् एव जलस्यैव आसमाधुर्यम् । सख्यायास्तु सख्यामात्रवाचित्वेऽपि
षष्ठ्या समासः स्यात् । यथा गवा शत गोशत एवं नरसङ्ख्यमित्यादि । याजकादीनां
कर्मणि षष्ठ्या समासः । विप्रस्य याजकः विप्रयाजकः एवं विष्णुपूजकः वेदपाठकः ।
अव्ययैः पञ्चादादिभिरेव षष्ठ्या समासो न च पूर्वनिपातः । पूर्वस्य पश्चात्
पूर्वपश्चात् सर्वपश्चात् तदुपरि तत्कृते इत्यादि । नियमः किं ? त्रिनिशूणौ
यौभस्य दिवा ह्यावस्तीचैर्यं हस्तिव्यादौ न स्यात् । निर्धारणे षष्ठ्या समासो न

द्विगुसमासः (गः) ।

तस्यार्थे—विषये, वाच्ये अपत्यार्थणिष्कादिकम् ।

प्रोज्झाजादेः, समाहारे, गस्त्रिधोत्तरदे परे ॥

पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ।

स्यात् । पुरुषाणां शूर । एव मातुः कृतवान् सर्पिणीं ज्ञानवान् वर्षशतस्य जीवक इत्यादावपि न स्यात् । राजदन्तादीनां परस्य पूर्वनिपातः । यथा दन्तानां राजा राजदन्त कायस्य पूर्व पूर्वकाय कृणो उत्तम उत्तमर्ण, कृणो अधम अधमर्णः इत्यादि । तीर्थं काकादयः चेपि सप्तस्था समस्यन्ते । तीर्थं काक इव चञ्चल तीर्थ-काक एव तीर्थवायस तीर्थध्वज कृपमण्डूक कृपकच्छप । चेपि किं ? तीर्थं काक-स्तिष्ठति इत्यादि । तदशब्दः कर्तुं न समस्यते । तत्रकृत तदमुक्तमित्यादि । समासे तद्वितादेशस्य न लोपः । तत्रकृतस्येदं तावकृत इत्येकपदत्वात् पूर्वस्य वृद्धिः । पात्रे समितादयः चेपि समस्यन्ते विभक्तेरनुक् च । यथा पात्रेसमितः पात्रेवहुल गेहेनर्द्धं पिण्डीशूरः इत्यादि । पात्रे एव नान्यत्र इति चेपी बुध्यते । एवं पिण्डीशूर इत्यत्र विभक्तेरनुक् अभिधानात् । विनिश्चयादेर्विभक्तौ न लक् । वचनेचरादेस्तु वा । विलेशयः खलेशयः उरसिलोमा कण्ठेकालः वनेचर वनचर खेचरः खचरः त्वचिसारः लक् सारः सरसिज सरोजमित्यादि ॥ ३६८ ॥

श्रीरा टी—मुख्योऽर्थो यस्य तत् मुख्यार्थं तच्च तत् उरश्चेति तस्मात् । अश्वोर-समिति अश्वस्य उर इति वाक्यम् । उरःशब्दो मुख्यवृत्त्या हृदयवाची लक्षणया प्रधानार्थं तथाहि । यथा उरःशरीरावयवानां प्रधानं तथा अश्वानां प्रधानमित्यर्थः । मुख्यार्थादिति किं ? मैत्रस्योरो मैत्रोरः । अवन्तिब्रह्म इति अवन्तिदेशभेदः तत्र ब्रह्मा ब्राह्मणः एव सुराष्ट्रब्रह्मः काण्डकुम्भब्रह्म इत्यादि । देशादिति किं ? देवब्रह्मा नारदः ॥ ३६८ ॥

इति षमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।

तस्यार्थे इति गो द्विगुः तस्य तद्विषयस्यार्थे समाहारे सप्तरे पदे परे च भवन् द्विधा भवति । तद्विषयार्थे द्विधा भवति यथा तद्विषयप्रत्ययमात्रस्य अजादेर्हसादेर्वाऽर्थे विषये इत्येकः अपत्यार्थणिष्कादिकं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा अजादे-रद्विषयस्यार्थे वाच्ये इत्यपरः । इति तद्विषयार्थमधिकृत्य हास्यानिकोऽर्थः ।

३६६ । गैक्यादतोऽपाचादेरीप् ।

गैक्यात् ५।, अत ५।, अपाचादेः ५।, ईप् १। ।

अपत्यार्थेणिकादिकामिति । णिरेव णिक, कन्दोऽनुरोधात् स्वार्थे क' णिप्रसृतिक-
मित्यर्थः । यत्र तत्सार्थविषये समास, क्रियते तत्र तद्विप्रत्ययानुत्पत्तेः पूर्वावस्थाया
समासे कृते तत्र प्रत्ययत्यचौ तद्भाति । तेन द्वयोर्मातोरपत्यमित्यत्र प्राप्तव्यस्य णप्रत्यय-
स्योत्पत्तेः, पूर्वावस्थाया द्विमात्र एतयोरेकपटीभावे पश्चात् णप्रत्यये कृते द्वि इत्यस्यैव
बहुः सव्यासभट्टादित्यादिना डुरि कृते द्वैमातुर इति । एव पश्चाना नापितानामपत्यं
पाञ्चनापति । वाच्य तु यथा पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यत्र कर्मणि वाच्ये करण-
कारकात् ढषिकादित्यादिना प्राप्तव्यप्रत्ययस्यार्थे वाच्ये समासेनैव तद्वितस्य उक्तायत्वे
उक्ताधानामप्रयोग इति न्यायात् तद्विप्रत्ययस्यानुत्पत्तौ गवावादिरिति क्रस' । अजा-
देरिति किं ? द्व्योनूर्ध्वमिव द्विसूक्ष्म इत्यादौ विषये एव समास, स्यान्न तु वाच्यं ।
समाहारे यथा वयाणा सखीना समाहारस्त्रिसखम् इत्यादि । उत्तरपदे परं यथा
पञ्चगवधन इत्यादि ।

श्रीरा-टी—इदानीं गमाह तस्यार्थे इत्यादि । गस्मिन् विप्रकारः, तत्र तस्यार्थे
एक', समाहारे एक', उत्तरपदे परे एक', इति तस्यार्थे कृतगमात् तस्यस्य सत्तासत्वात्
तस्यार्थे इत्यत्र एकस्या तत्रा एव विषयत्वं वाच्यत्वं चत्यर्थं इत्यत्र आह विषय इत्यादि ।
अपत्यार्थे णिकादिकञ्च विहाय अजादेस्तस्यार्थे वाच्ये अपत्यार्थे णिकादिकस्य
हसादित्य तस्यार्थे विषयभूते ग इत्यर्थः । यथा पञ्चसु कर्णान्सु सङ्कृतं रूपं पञ्चकर्णः
सुप, द्वौ वेदौ वेत्यधीते वा द्विविद इति त्वन्, इत्यादौ सङ्कृताद्यशस्य सेनोक्तत्वात्
उक्ताधानामप्रयोग इति न्यायात् न णादयः । पश्चाना नापितानामपत्यं पाञ्च-
नापति, हाभ्या शूपाभ्या क्रीत द्विशोर्पिक द्विस्वारीक, अर्द्धस्वारीण' पश्चाना गगाणा
भूतपूर्वौ गौ पञ्चगर्गह्वय' पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधु पञ्चब्राह्मण्य, इत्यादौ अपत्याद्यशस्य
विषयभूतत्वानुक्तत्वात् णादयः स्युरेव णिकादि इत्यनेन अर्हति इत्यादौ विहितो
ष, णिकस्तदाया अर्हति इत्यादिविहिता ये त्या सञ्ज्ञायामेव तेषा वच्चादिभिन्नज-
र्येषु यऽजादयस्यासौषाञ्च ग्रहणं तत्र पञ्चगुरित्यत्र क्रीतार्थस्य अर्द्धादित्वेऽप्यसञ्ज्ञाया-
मणिकादित्वादाव्य'ग । सञ्ज्ञायानु पञ्चभिर्लोहितः क्रीतः पञ्चलोहितकमित्यादौ
विषय एव ग, णिकादित्वात् । हाभ्या सुवर्णाभ्या क्रीत द्विसौवर्णिक द्विसुवर्ण
द्विसाहस्र' द्विसहस्रमित्यादौ सञ्ज्ञायामपि वाच्यस्य विधानात् विषये वाच्येऽपि
ग, । एतत् सर्वं तत्राद विशिष्य वक्तव्यम् ।

मैक्यादकारान्तादीप् स्वात् नतु पावादेः ।
त्रयाणां लाकानां समाहारः त्रिलोकी ।
पावादेस्तु द्विपात्रं त्रिपात्रं त्रिभुवनं, चतुर्युगम् ॥

३७० । वानापः ।

वा । ११, अन्-आप ५ ।

अनन्तादापश्च ईप् स्वाहा । पञ्चकर्मी पञ्चकर्मं त्रिष्वट्टी
त्रिष्वट्टम् ।

गस्य ऐक्यं गैक्यं समाहारद्विगुः । त्रयाणां लोकानां समाहार त्रिलोकी । समा
हारद्विगुना क्लौवलेऽपि ईपो विधानाददन्तानां स्त्रीलं सूचितं पावादेस्तु एकपात्र
द्विपात्र त्रिभुवनं चतुर्युगं चतुष्यथ मित्यादि ॥ ३६६ ॥

श्रीरा-टी—गस्येक गैक्यं तस्मात् । पात्रमादिर्यस्य पात्रादिनं पावादि-
रपात्रादितस्मात् निषेधी यज्जातीयस्य विधिरपि तज्जातीयस्य इति न्यायात्
पावादिवर्जनेनैवात इत्यस्य लामिऽपि अतो ग्रहणं कृतसान्तादन्तस्यापि प्राप्तार्थं तेन
लोडशराजौ द्विधुरौ प्रचराजौत्यादि । पञ्चराजशब्दस्य पावादौ पाठात् पञ्चराज-
मिति भाव्यम् । त्रिबाकौति ईप् पितृकरणादेव चमैक्यवमित्यनेन न क्लौवलमतो
नित्यस्त्रीत्वमिति । एव पञ्चमूली सप्तशतीत्यादि । ननु समाहारस्यानेकवृत्तित्वात्
कथमेकापूपीति चेत् सत्यं दानक्रियया सम्भूमेयं वा एकस्याप्यपूपस्य बहुत्वमध्यारोप्य
समाहार इति । पावादेस्त्रित्यादि द्विपात्रं त्रिभुवनं त्रिगुणं चतुर्गुणं चतुःशत
चतुष्यथ चतुर्मुखं पञ्चनाव पञ्चनवं द्विद्वारमित्यादि शिष्टप्रयोगानुसारेण बोध्यम्
अत इति किं ? विजगत् पञ्चपटु ॥ ३६६ ॥

अन् च आप् चेति अनाप् तस्मात् । वाशब्दोऽत्र चकारार्थं तेन अदन्तादाव-
न्ताच्च मैक्यादीप् स्वात् वाशब्देनानुक्तं । सख्याव्यादिव्यादितोऽप्रत्ययश्च स्वादित्यर्थः ।
ईकश्च चानुक्तं नोत्तरव इति न्यायात् अप्रत्ययस्य परचानुवृत्तिर्नास्तीति । पञ्चकर्म-
मिति प्रश्नानां कर्मणा समाहारः इति वाक्येऽनेन अप्रत्यये न्वीर्लोपीताविति नलोपे
यथोर्लोप इत्यकारलोपे चमैक्यवमिति क्लौवले समाहारे एकत्वं सेमः । एवं
पञ्चकर्मी इत्यत्र ईपि नकार अकारयोर्लोप इति ॥ ३७० ॥

श्रीरा टी—मच्छूकगत्या सख्याव्यादिव्यादितोऽकारानुवृत्त्या नैव्यवाऽप्रश्ने षाड् वा

३७१ । तार्थे मानात् काण्डाच्चक्षेत्रे ।

तार्थे ७, मानात् ५, काण्डात् ५, तु ।१।, चक्षेत्रे ७ ।

त्राटकौ, त्रिकाण्डी रज्जुः । क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा भूमिः ।

३७२ । पुरुषान् वा ।

पुरुषात् ५, वा ।१। ।

दिपुरुषौ दिपुरुषा । त्रिसखं त्रिगवं त्रिनावं, त्रिखारं
त्रिखारि, त्रयहः ।

अर्हस्य लाभः । वाशब्दीऽन समुच्चयार्थं, तथाचाऽनन्तावन्ताभ्याम् अईप् च
स्यादित्यर्थः । तेन पञ्च कर्म वित्तचमित्यादि स्यात् । अस्तेपसप्तकत्वेन पञ्च-
कर्मी वित्तचैत्यत्र नकाराकारयोर्लोपः ॥ ३७० ॥

अत्र अप्रत्ययो नानुवर्तते । तेन तद्वितार्थद्विगौ परिमाणवाचकादीप् स्यात्
काण्डात् तद्वितार्थे द्विगौ क्षेत्रभिन्ने वाच्ये ईप् स्यात् । तत्र आटकाः परिमाण-
मस्या द्वाटकौ धान्यसङ्घतिः । एव त्रिकाण्डी रज्जुः । क्षेत्रे तु त्रिकाण्डा
क्षेत्रभूमि अत्र आवेव ॥ ३७१ ॥

श्रीर टी—इह वाऽकारव्यो नानुवर्तते परत्र वा ग्रहणात् तार्थे गे मानार्थ-
कादीप् स्यात् काण्डशब्दात् क्षेत्रभिन्ने वाच्ये । त्राटकौ त्रयः आटका मान-
मस्या इति वाक्यम् । एवं द्वौ द्वौ मानमस्या द्विद्वौ द्वाटकौत्यादि त्रि-
काण्डीति त्रयः काण्डाः परिमाणमस्या इति वाक्यं एवं त्रिकाण्डीत्यादि सप्त
परिमाणाथविहितस्य मात्रस्य लृक् । अक्षेत्रे इति किं ? त्रिकाण्डा क्षेत्रभूमिः
क्षेत्रेकदेशः । मानात् किं ? प्रश्नभिरन्यैः कौता प्रश्नाभ्यां द्विवर्षां त्रिशता इत्य-
त्रापि न स्यात् ॥ सुपाञ्चालादौ सख्यापूर्वपरिमाणार्थसप्तत्वरसंख्यानां प्रथम-
ग्रहणेन कालसख्ययोरपरिमाणत्वात् समाह्वरि तु दशशतीत्यादयः स्युरेव ।
न विस्मारितकम्बल्यात् । तार्थे गे मानार्थेभ्य एव ईप् न स्यात् । हे विसौ
मानमस्या द्विविक्ता द्वाचिता द्विकम्बल्या ॥ ३७१ ॥

पुरुषादीप् स्यात् तद्वितार्थे द्विगौ । द्वौ पुरुषौ परिमाणमस्या दिपुरुषौ
दिपुरुषा भित्ति । समाहारमाह । त्रयाणां सखीनां समाहारस्त्रिसख सख्य-
होरिति धप्रत्ययः । त्रयाणां गवां समाहारस्त्रिगवम् अत्र गोरितार्थे इति
धप्रत्ययः । त्रिसूयां त्रात्रा समाहारस्त्रिनावम् अत्र नावीर्हादिति धप्रत्ययः ।

३०३ । द्वित्रेर्वाञ्जलेरः ।

द्वित्रेः ५।, वा ।१।, अञ्जलिः ५।, अ १। ।

द्वाञ्जलं द्वाञ्जलि, द्वाङ्गुलं त्रिरात्रम् । पञ्च गावो धनं
यस्यासौ पञ्चगवधनः द्विनावधनः द्विखारधनः द्वाङ्गप्रियः ।

इति गः ।

तिसृणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् अत्र खार्या वा इति षप्रत्ययः पञ्चे विखारि
अत्र क्लीवे स्त्र इति ङस्त्व । त्रयाणामङ्गा समाहारस्त्र्यङ् । अत्र सख्यहोरात्र इति
षप्रत्यये सर्वैकदेशेत्वं समाहारवर्जनात् अङ्गादेशाभावे अङ्गान्तत्वात् पुस्तम् ॥३०२॥

श्रीरा-टो—तार्थे मे मानार्थात् पुरुषादोप् स्याद्वा । त्रिपुरुषीति त्रयः पुरुषा
मानमस्या इति वाक्यं एव द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा त्रिसखमित्यादि त्रयाणां
सखीनां समाहार इति वाक्यम् । क्रमेण सख्यहोरात्र, गौरतार्थे नावोर्द्वाद मे
च खार्या वेति षप्रत्ययः, विखारि वाभावपञ्चे चगंक्यवमिति क्लीवत्वात् क्लीवे स्त्र ।
त्राङ् इति त्रयाणां अङ्गा समाहार इति वाक्यं सख्यहोरात्र इति मे सर्वैकदेश
इत्यत्र ऐक्यनिषेधात् अङ्गी नाङ्गादेश अहोरात्रादित्वात् पुस्त एव द्वाङ्ग । अनैक्ये
तु द्वयोरङ्गोर्भाव द्वाङ्ग द्वाङ्ग इत्यादि स्यादेव ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परादञ्जले अ स्याद्वा तद्वितार्थे द्विगौ । द्वावञ्जली परिमाणमस्या
द्वाञ्जल जलम् । पञ्चेऽप्रत्ययाभावे जलवाचित्वात् क्लीवल एव द्वाञ्जल द्वाञ्जलि
जलम् । त्रिलोचनस्तु तद्वितार्थमिदं द्विगौ द्वित्रिभ्यामञ्जलेरप्रत्यय विधाय
द्वयोरञ्जल्योः समाहारः, द्वाञ्जल द्वाञ्जलि एव द्वावञ्जली प्रियौ यस्य स द्वाञ्जल-
प्रियः, द्वाञ्जलिप्रियः इति समाहारोत्तरपदयोर्द्वद्वात्वं तद्वितार्थे तु द्वाभ्या-
मञ्जलिभ्यां क्लीतः द्वाञ्जलिरित्यन्तमाह । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः द्वाङ्गुलम् ।
तिसृणां खारीणां समाहारस्त्रिखारम् इत्युभयव सख्यायादिति अप्रत्ययः । उत्तर-
पदे परे उदाहरति । पञ्चगावो धनं यस्यासौ पञ्चगवधनः अत्र धने उत्तरपदे-
परे द्विगौ गौरतार्थे इति ष प्रत्ययः । हे नावौ धनमस्य द्विनावधनः नावोर्द्वा-
दिति ष । हे खार्यौ धनमस्य इति द्विखारधनः द्विखारीधनः, खार्या वा इति
ष प्रत्ययोवा हे अङ्गनौ प्रिये यस्यासौ द्वाङ्गप्रियः अत्र सख्यहोरिति षप्रत्यये
सर्वैकदेशेति अङ्गादेशः ॥ ३०३ ॥

अव्ययीभावसमासः (व) ।

वः कसासीप्यसादृश्य साकल्यानुक्रमर्हिषु ।

वीप्सापर्यन्तयोग्यत्व पश्चादर्थानतिक्रमे ।

शब्दप्रादुर्भावाभाव योगपदेष्वनेकधा ॥

श्रीराटी—वायङ्मन्तात् तार्थे इत्यस्य च निवृत्तिः तथाच द्वित्रिभ्यां परादञ्ज-
लिर, स्यादतार्थे गे । द्वाञ्जलिमिति द्वयोरञ्जल्योः समाहारः इति वाक्य एवं
त्राञ्जलं त्राञ्जलिं हावञ्जली जलमस्य द्वाञ्जलजलः द्वाञ्जलिजल इत्यादि । तार्थे तु
द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां त्रौतः द्वाञ्जलिः द्वाञ्जुलमित्यादि सख्याव्यादित्यत्र उत्तरद्वगमाह ।
पञ्चगवङ्ग इति । आदौ त्रिभिः द्वैः हः पश्चात् घनशब्दे परे पूर्वयोर्द्वयोर्गे गसौ
गोरुत्तरदत्तात् गोरतार्थे इति घ । एवं द्विनावधन द्विखारधन' द्विखारीधन'
द्वाङ्गप्रिय, इत्यत्र नावीर्जात् गे च स्वाध्या वा सख्यङ्गोराञ्ज इति क्रमेण घ वेङ्गोऽ-
ङ्गादेशः । व अङ्गी जातस्य द्वाङ्गजात इत्यादौ त्रिभिर्दे' घ पश्चात् पूर्वयोर्द्वयोर्गे
अभिधानात् उत्तरदे गसौ नित्य एव तेन पञ्चमीधनं इति न स्यात् अन्ये तु समाहारः
सघः तव तार्थे इत्यनेनैव गे सिद्धे समाहार इति कृत सचरूपार्थे अनिराकरणार्थ-
मित्याहुः । परे तु दिग्वाचिपूर्वदानामपि गमुक्ता पूर्वस्यां शालाया भवः पौर्वशालः
पूर्वं शाला प्रिया अस्य पूर्वशालाप्रियः इत्युदाहरन्ति ॥ ३७३ ॥

इति गसमासः (विष्णुः ।)

वः कसामीप्य इत्यादि । वीड्यबोधोभावः । कारकादिषु चतुर्दशेषु अर्थेषु
भवति प्रयोगानुसारादनेकधा च भवति इत्यर्थः । पर्यन्त' शेषसीमा । शब्दस्य
प्रादुर्भावः शब्दप्रादुर्भावः । युगपदिकाल' तस्य भावो योगपदम् ।

श्रीरा टी—इदानीं वमाह । व' कैत्यादि । व्यपूर्वदाना सो वस उक्त स च
कसामीप्याद्यर्थेषु गम्यमानेषु व्यानां दाना स्याद्यन्तैः सहाभिधानप्राधान्यान्नित्यं
स्यात् कसामीप्याद्यर्थमेदादनेकधा अनेकप्रकार इत्यर्थः । परस्परसापेक्षवादिह
मीदाहृतम् ।

३७४ । वात् क्तेर्मोऽतोऽप्याः ।

वात् ५।, क्ते ६।, मः १।, अतः ५।, अप्याः ६। ।

अकारान्तात् वात् परस्याः क्ते र्मः स्यात् नतु प्याः ।

क्षणमधिकृत्य प्रवृत्ता कथा, अधिकृष्टम् ।

अप्याः किं ? क्षणस्य समीपात् गतः उपक्षणात् गतः ॥

३७५ । त्रीप्तोर्वा ।

द्री-प्री ६३, वा १। ।

उपक्षणं उपक्षणेन कार्यम् । उपक्षणं उपक्षणे स्थितः

अकारान्तशब्दस्य अव्ययीभावसमासे कृते क्तेर्लुक् त्येच्यनेन क्तेर्लुकि पुनर्लिङ्ग-
संज्ञाया उपपद्यमानविभक्तौना स्थाने सः स्यात् नतु पञ्चम्या इत्यर्थः । आह
जातायाश्च प्रतिषेधो विधिरपि ताङ्गजातीयस्येति न्यायात् पीवर्जनैव क्तेः प्राप्ती
क्तेर्गृह्यं लुक् परादित्यत्रानुवृत्त्यर्थम् । कारकमाह क्णमधिकृत्य अधिकृष्टं
अत्राधिकशब्देन कर्माणि वाच्ये समासः । व्यंपूर्वमिति अधिः पूर्वनिपातः । क्तेर्लुगि
त्यनेन क्णशब्दादनो लुक् अधिकृष्ट इत्यस्य पुनर्लिङ्गसंज्ञाया जातस्य से स्थाने
म एव सर्वत्र । सामीप्ये आह क्णस्य समीप उपक्षणं अत्र उपशब्देन सामीप्ये
वाच्ये समासः । तत्र उपक्षणं शब्दस्यापादानविवक्षाया जाताया, पञ्चम्या वर्जनान्न
मकार उपक्षणादिति । अव्ययीभावादेव विभक्तेर्मकारविधानात् उपक्षणमति-
क्रान्तौ अलुपक्षणौ इत्यादौ पुनर्लिङ्गीया तत्पुरुषे विभक्तेर्मो न स्यात् ॥ ३७४ ॥

श्रीरा-टी—अप्या इति प्रथक् दकारं लुक् परादित्यत्रानुवर्त्तनार्थं क्णमधि-
कृत्येत्यादि । यद्यपि क इति सामान्येनीकत तत्राप्यभिधानात् द्वीप्तोरर्थे एव ज्ञेयः ।
एवं स्त्रीव्यधिकृत्य कथा प्रवर्त्तत अधिस्त्रीत्यादि । अन्ये तु प्रथमे एव वस कुर्वन्ति
नित्यत्वादस्य द्वीप्तान्देनार्थकथनम् । उपक्षणादिति अप्या इत्यस्य प्रत्युदाहरणेनैव
सामीप्योदाहरणं दर्शितं एवं कुम्भस्य समीप उपकुम्भमित्यादि । दण्डकाद्वक्ष्ये
नाहं सरितोऽद्रीन् वनानि च इत्यत्र एतत्त्वान्तद्विषयेनेति व्यस्य सामीप्यार्थत्वेऽपि
न स अभिधानात् । गृहस्थीपरि उपरि तिष्ठति शिरसी घट इत्यत्र सामीप्यार्थ-
साविवचितत्वात् अन्यथा उपरिशब्दस्य द्वित्वं स्यात् ॥ ३७४ ॥

अकारान्तादव्ययीभावात् परयोस्त्ववीयासप्तम्योर्मो वा स्यात् । क्णस्य समीप

३७६ । लुक् परात् ।

लुक् ११, परात् ५ ।

अकारान्तादन्यस्मात् वात् परस्या क्ते लुक् स्यात् ।

३७७ । सहः सोऽकाले ।

सह ६, स १, अकाले ७ ।

सहस्य स स्यात् नतु काले ।

उपक्रुण्णमिति स्थिते पश्चात्तस्य करणविवक्षायां अधिकरणविवक्षायाश्च जातयोस्तृ-
तीयासप्तम्योर्नो वा उपक्रुण्णं उपक्रुण्णेन कार्यं श्रेय, उपक्रुण्ण उपक्रुण्णे स्थितः
साधुरित्यर्थः । एव गङ्गाया, समीप उपगङ्ग इत्यादौ चगैक्यवन्मिति क्लीबत्वे क्लीवि-
स्य इति इत्सु तृतीयासप्तम्यो, उपगङ्गं उपगङ्गेन उपगङ्गं उपगङ्गे पञ्चम्यां उपगङ्गात्
इत्यादि । अन्यत्र सर्वविभक्तौ उपगङ्गमिति ॥ ३७५ ॥

श्रीरा-टी—अकारान्तात् वात् परयोस्त्रीश्रीर्म' स्याद्वा । वाशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् सुमद्र उन्मात्तगङ्ग एकविंशतिभारद्वाजमित्यादौ सप्तद्विन्दौ सख्या-
वयवेभ्यः प्रा न वा मादेशः ॥ ३७५ ॥

सामान्यविधानेऽपि विशेषविधिभ्यां पूर्वत्वाभ्यां अवयवं बाधितं तद्विद्वत्स्येव
प्राप्तौ परादिति ज्ञापयति पूर्वतरात् अप्या इति पूर्वात् बौध्दोरिति वा इत्यपि
नानुवर्तते । त्तेरित्यनुवर्ततश्च ततश्च अकारान्तभिन्नादिजन्ताञ्जसन्ताञ्च अव्ययी-
भावात् परासा सर्वविभक्तौना नित्य लुक् स्यादित्यर्थः । यथा उपहृरि उपगौरि
उपलिट् उपषय, इत्यादि ॥ ३७६ ॥

श्रीरा टी—वेति नानुवर्तते क्लीवाहृत्यत्र वायदृष्ट्यात् त्तेरित्यनुवर्तते इत्यत
आह त्तेरिति ॥ ३७६ ॥

सादृश्ये आह हरे, सदृशमिति सदृशत्वेन सादृश्ये वाच्ये समासेऽनेन सहस्य
सादेश, पूर्वेष विभक्तेर्लुक् । साकल्ये आह त्वेनेति । यदर्थं यदृष्टहीत
तत्र तस्य निःशेषत्व साकल्यम् । त्वेनेन सह सकलमपि सदृश, किञ्चिदप्यदनौय
न त्वजतीत्यर्थः । अनुक्रमे आह अनुवर्त्येति त्वेष्टस्य हीनो भूत्वा गच्छती-
त्यर्थः । त्वेष्टमनुक्रम्य इत्यत्र हीनार्थेन अनुना योगे द्वितीया न तु कर्मणि
अन्यथा कारकत्वादेव समासे सिद्धे अनुक्रमस्य पृथक् ग्रहण विफल स्यात् ।

हरः सट्शं सहरि। काले तु सहपूर्वाह्णम् ।

ट्णनेन सह सकलमन्ति सट्णम् । ज्येष्ठमनुक्रम्य अनु-
ज्येष्ठम् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । विष्णुं विष्णुं प्रति प्रति-

अत्राकर्णकोऽयं क्रमधातु । ऋद्धी उदाहरति मद्राणां समृद्धिः सुमद्रमिति ।
वैष्णवा आह विष्णु विष्णु प्रति प्रतिविष्णु इति । एवम् अतिविष्णु परिविष्णु
अनुविष्णु इति । पर्यन्ते आह अग्रोऽयं पर्यन्तमधीते साग्रि अत्र सहस्य सार्द्धः
अग्रिग्रन्थात् पर किमपि नाधीते इत्यर्थः । योग्यत्वे आह रूपस्य योग्यमनु-
रूपमिति । पञ्चादर्थे आह शिवस्य पञ्चादनुशिर्वमिति । अनतिक्रमे आह
शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति इति । शक्तिः सामर्थ्यं यादृश सामर्थ्यं तादृशं
धारयतीत्यर्थः । अत्रापि अतिशब्देन योगे द्वितीया न तु कर्मणि । शब्द-
प्रादुर्भावे आह हरः शब्दः प्रादुर्भूत इति हरिः । इति शब्देन शब्दप्रादुर्भावे
वाच्यः । हरिरित्यत्र शब्दो लोके प्रादुर्भूत इत्यर्थः । अभावे आह आपसा-
भावोऽप्यपमिति । अत्र नञोऽकारादेशः । एवं मच्चिकायानभावो निर्मच्चिक-
मित्यादि । अत्ययोऽपि अभाव एव । अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तम् । एव-
मतिश्रौतमित्यादि । एवम् ऋद्धभावेऽपि ऋद्धभावे यवनस्य दुर्यवनम् ।
ऋद्धभावे भिक्षाया दुर्मिचम् । यौगपत्ये आह चक्रेण युगपदेहि सचक्रमिति ।
हे विष्णो एकस्मिन् काले चक्रेण सह गदा धारय इत्यर्थः । अनेकधा इत्यस्य
उदाहरणमाह यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽप्युतप्रणामा यावच्छ्लोकमिति । श्लोकाना-
मिश्रतया प्रणामानामिश्रता विवक्षिता इत्यर्थः । एवं योऽभोजनपात्रं ब्राह्मणाभिमन्त्र-
यस्य इति । यावन्ति भोजनपात्राणि वर्चन्ते तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः ॥ ३७७ ॥

* श्रीरा टी—वादित्यस्याथवशात् क्तेर्विपरिणामः, तेन वे इत्यर्थः 'हरः सट्शः' इति
सहरि गुरुरित्यत्र गुणभूतेऽपि साट्शस्ते व, साट्शस्तेत्यनेन गुणागुणभूतसाट्श-
यद्वशात् । एवं सट्शः, किख्या, सकिखि हरः साट्शः सहरि गुरो सकिखि
कुक्कुरस्येत्यादौ किखि खे खीति ख्यात श्रमालभेदः । तथाच किखि, श्रमालभेदे
स्यादिति विश्वः वानरीति केचित् । सह पूर्वाह्णमिति मूलाह्णस्य सट्शमित्यर्थः ।
कालस्य निषेधान्न सहस्य स, ट्णनेन सहेति यदर्थं यदुद्गृहीतं तत्र तस्याः शेषत्व
साकल्यं सट्णमिति ट्णमपि न परित्यजतीत्यर्थः । ज्येष्ठमनुक्रम्येति अनुक्रमं
आनुपूर्वम् अनुज्येष्ठं प्रविशति ज्येष्ठानुपूर्वेण प्रविशतीत्यर्थः । मद्राणां समृद्धिरिति
सुमद्रं वर्चते सुभिच्छं वर्चते मद्राणां भिक्षाणां वाचिकेन ऋद्धिः, प्रवर्चते इत्यर्थः ।

विष्णु । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि । रूपस्य योग्यं
अनुरूपम् । शिवस्य पश्चात् अनुशिवम् । शक्तिमनतिक्रम्य
यथाशक्ति । हरेः शब्दः प्रादुर्भूतः इतिहरि । पापस्याभावः

यदा समृद्धे प्राधान्यं तदैव वसः । यदा समृद्धेरप्राधान्यं तदा प्रादिल्लात् ष. एव
यथा समृद्धाः मद्रा सुमद्रा इति समृद्ध्या मद्राणां विशेष्यमाणात् । विष्णुं विष्णु
प्रतीति यद्यप्यस्य नित्यसत्त्वात् वाक्याभावः, तथापि धिक्सुसमर्थेयत्वेन वीक्षाया
प्रतिना द्वीविधानार्थं वाक्यात् वाक्यस्थितिः, वीक्षार्थस्य सेनीकत्वान्न द्विः । अग्नि-
ग्रन्थपर्यन्तमधीते इति यद्यप्यत्र साकल्यमस्ति तथाप्यग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते ततोऽन्यत्
नाधीते इत्यस्य असाकल्यार्थं वचनम् । एव सालोक्यमधीते असाखीकेऽप्यध्ययने
आलोक्यपर्यन्तं पठतीत्यर्थः । रूपस्य योग्यमिति अनुरूपं ददाति रूपस्य योग्यं
ददादौत्यर्थः । शिवस्य पश्चादिति अनुशिवं भक्ता । एवमनुरथ पदात्ता रथानां
पश्चादित्यर्थं तथाच मेघदूते तदनु जलद शोथसि श्रोत्रेयमिति तु षौ स्यात् अवच्छि-
वर्जनमिति परे । शक्तिमनतिक्रम्येति यथाशक्ति ददाति एव यथावलम्बनीते इत्यादि
हरे शब्दस्य प्रादुर्भूतमिति प्रादुर्भावः प्रकाश हरिशब्दो लाके प्रकाशते इत्यर्थः इति
पाणिनिः । एव विक्रमादित्योऽपि । अभावस्योदहरणमाह अपापमिति । अभावः
संसर्गाभावः स च प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणक एव तेन अर्थाभावः ऋद्धभाव-
प्रवृत्तसाभावीपभोगाभावानां ग्रहणं अर्थाभावावो ह्युत्तरदार्थाभावः यथा अपाप
मत्तिकाया अभावो निर्मलिकः इत्यादि । ब्राह्मणो न भवतीत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधनञ्चा
ब्राह्मणत्वधर्मो निषिध्यते गोरश्चो न भवतीत्यत्र अन्योन्याभावेनाथान्तरं निषिध्यते
अतो नाप्यभयथाभावः अर्थशब्दस्यात्र वस्तुपरत्वात् ऋद्धभावो यवनस्य दुर्यवर्नं
दुर्भिक्षमित्यत्र नीत्तरदार्थाभावः, किन्तु यवनादिसम्बन्धिन्या ऋद्धेरिति । अत्ययः
शीतस्य अतिशीतम् अत्ययो वसन्तस्य अतिवसन्तमित्यादि । अत्ययोऽतिक्रमः प्रवृत्तसा-
भावः स च नात्यन्ताभावः अर्थाभावे हि कश्चित् प्रदेशे वस्तुनि संसर्गाभावो न वस्तुनः
प्रवृत्तः इति । यौवनस्य नायमुपभोगकालोऽतियौवनम् अतिकम्बलमित्यादि उपभोग-
कालस्तु विद्यमानस्यैव यौवनादेर्त्तवर्मानकाले उपभोगाभावः अतो नार्थाभावो-
ऽत्ययश्चेति । चक्रेण युगपदेष्टेति यौगपद्यम् एककालीनता सचक्रं निधेहि युगप-
चक्रं निधेहीत्यर्थः । सङ्घः सोऽकाले इति सङ्घस्य स, यौगपद्येति विनिर्देशदान्तेषु
अर्थेष्वपि तेनावधारणे गम्यमाने यावदिति व्यस्य नित्यं वस इत्यत्र आह यावन्त

अपापम् । चक्रणे युगपदेहि सचक्रम् । यावन्तः श्लोका-
स्तावन्तो ऽच्युतप्रणामाः यावच्छ्लोकम् ।

इत्यादि । अवधारणमियत्तापरिच्छेद इवटेवेति निश्चयः यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः
एवं यावद्भोजनपाव ब्राह्मणानामन्वयस्व धावद्भूतं यून आनयस्व इत्यादि । अव-
धारणे किं ? धावत् दत्त तावद्भुक्तं कियद्दत्तं कियद्भुक्तं इत्यादि नावधारितमित्यर्थः ।
एवमसदृशार्थे वर्तमानस्य यथेति व्यस्य वसस्तेन ये ये तथाभूता यथातथमिति ये
ये वृद्धा यथावृद्ध ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति यथाशक्ति ददतीत्यवानुक्रमानतिक्रमयोः
पूर्वेष्वेव इति सादृश्ये तु यथा वृद्धस्तथा युवा इह गुणभूतसादृश्ये निषेधादन्यत्र स्याद-
वेति ज्ञापितम् । अल्पस्य च प्रतिनाऽल्पत्वे । अल्पत्वे वर्तमानेन प्रतिना सह
व्यस्याव्यस्य च बो नित्यम् । स्व प्रति सार्थं प्रति सूप्रति शाकप्रति स्वर्गादिः
श्लोकमित्यर्थः । अल्पत्वे किं ? वृत्तं प्रति व्योतते विद्युत् वृत्तं खचीकृत्य विद्योतते
इत्यर्थः । एक द्वि त्रिचतुरऽक्षशलाकानां परिष्ठा द्यूतपराजये । द्यूतपराजये गम्य-
माने परिष्ठा सहैषां नित्यं वः सात् । एकेन परि एकपरि द्विपरि त्रिपरि
चतुपरि एकादिशब्दैरेव एवाभिधीयते द्यूतपराजय इत्यस्य सम्बन्धात्तथाहि
एकेनावेष्टाकारितमित्यादि । क्रमेणार्थं तथाच पञ्चभिरच् शलाकाभिर्वा पञ्चिका
नाम द्यूत तत्र यदि पञ्च उत्ताना अवाञ्चो वा पतन्ति तदा पातयिता जयति
अन्यथा पाते पातयिता हारयतीति । एव अचपरि शलाकापरि अचक्षे शला-
कया हारितमित्यर्थम् । इहाचशलाकयोरेकत्वे वर्तमानयोरेवायं स स्वभावात्
न हि स्वभावार्थो निमित्तान्तरमपेक्षते इति । अनौद्व्यसामीप्ययोः । अनयो-
वर्तमानस्यानो स्याद्यन्तेन सह बो नित्यं स्यात् । अनुयमुनं मथुरा यमुनेव
मथुरा दौर्वेत्यर्थः । अनुवृत्तं नदी वृत्तस्य समीपा इत्यर्थः । धर्मवचनस्यानो-
रनेन स सामीप्यधर्मवाचिनस्तु पूर्वेष्वेव यथा अनुवृत्तं नदी वृत्तस्य सामीप्य
इत्यर्थः । अनयोः किं ? वृत्तमनु विद्योतते विद्युत् वृत्तं खचीकृत्य इत्यर्थः ।
नाभि नदीभिरन्यार्थे । नदीवाचिभिः शब्दैः सङ्गान्यदार्थे वर्तमानस्य स्याद्यन्तस्य
बो नित्यं स्यात् सञ्ज्ञाया विषये । उन्मत्तगङ्गा लोहितगङ्गा शनैर्गङ्गा तूष्णीं गङ्गा
चत्वारि देशनामानि । नाभि किं ? शीघ्रा गङ्गा यन्मिन् स शीघ्रगङ्गा देशः
अन्यार्थे किं ? कृष्णा चासौ वेत्ता चेति कृष्णवेत्ता । तिष्ठद्गवाद्या । तिष्ठद्गवाद्या
वसंशका निपात्यन्ते । तिष्ठद्गवादिसु तिष्ठद्गु वृद्धगु चायतीगवम् । खली
संस्क्रियमाणाया नूतमानाश्च सज्जतात् । नूनाद्यववृषेपूर्णात् पूर्वमाणात् यव-

सथा । आयतौपुखपापाधाद् समीप्यथ समं समात् । भूमि पदातिरित्येवौ
 सुनिर्दुरपरात् समम् । प्रथं प्रथमं प्राक्तमपसव्यं प्रदक्षिणम् । समस्तसमस्त्ये-
 कान् तयापदिशमित्यपि । षट्त्रिंशत् कथिता ज्ञेयं शेषं शिष्टप्रयोगतः ।
 तिष्ठन्ति वदन्ति आयन्ति च गावो यस्मिन् काले स कालः तिष्ठद्गु वद्गु आयतौ-
 गवश्च । खले यवा यस्मिन् काले स कालः खलेयवः सस्त्रियमाणश्च नूयमानयवः
 सस्ततयवः नूययवं खलेवषमित्यादि पूर्णं यवा यस्मिन् काले स कालः पूर्णयवः
 पूर्यमाणयवम् । आयत्वं, समा संवत्सरा आयतौसमम् एव पुखसमं पापसमम्
 अघसमं समस्त भूमिं समं भूमिं समभूमि एव समं पदाति समपदाति । पूर्वदार्थ-
 प्राधान्य एव वसः परदार्थप्राधान्ये तु समभूमिः समपदातिरिति य एव समा, पदा-
 तयो यस्मिन् समपदातीति परायण समशब्दस्य वा सममादेशा निपातनात् सम भूमिं
 सम पदातीत्यन्वे । समार्थसममिति व्यस्याभ्या सङ्ग व स इति कश्चित् शोभनत्वं समस्य
 सुषमं नि घम दुःषमम् अपरसमम् । एवं प्रगतत्वं रथस्य प्ररथं प्रथमं प्राक्तमपसव्यं
 प्रदक्षिणमिति । परदार्थप्राधान्यात् कुप्राद्योर्नित्यमिति ष एव सम्प्रतिशब्द पठित्वा
 असम्प्रतीति पठितं वसे कृते सान्तराभावात् । एकमन्तस्य एकान्तं दृशीर्नञ्जमपदि
 शमिति । अस्याकृतिसम्भवात् अपदक्षिणमित्यादि । इह यदात् कार्यं लक्षणेन न
 सिद्ध्यति तत्तत् सर्वं निपातनाज्ज्ञेयम् । तिष्ठद्गवादीनां बादन्वसी न स्यात् यथा
 परम तिष्ठद्गु इत्यादि वसस्तु स्यादेव तथाच अतिष्ठद्गु जपन् सत्या प्रक्रान्तामायतौ-
 गवमिति भट्टिः । अभिप्रत्योरभिमुख्ये लक्षणद्वया वा । अभिमुख्ये वर्त्तमानयोरभिप्रे-
 तोर्लक्षणेऽर्थे विहिता या द्वौ तदन्तेन सङ्ग वः स्याद्वा । अभ्यग्निं प्रत्यग्निं पक्षे अभ्यग्निं
 प्रत्यग्निं श्वलभाः पतन्ति । अग्निं लक्ष्मीकृत्य श्वलभाः पतन्तीत्यर्थः । अत्राग्नि-
 र्लक्षणे तेन पतद्गाना पातो लक्ष्यते तयोर्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धी यथाऽभिप्रतिभ्या
 दीव्यते तथा शब्दशक्तिस्त्वभावादाभिमुख्यमपि दीव्यते अतएव अग्नेरभिमुखमेव
 पतद्गा पतन्ति न आग्ने न पृष्ठे इत्यर्थः । अभिमुख्ये किम् ? गङ्गामभिवसति ।
 लक्षणेऽति किम् ? शुभ्रं प्रतिगच्छति शुभ्रान्मथुराक्षितिं दिङ्मोहात् दिग्-
 म्भसात् शुभ्रमेव निवर्त्तत इत्यर्थः । नाम लक्षणे द्वौ किन्तु द्वे इति । अङ्पर्यप-
 वद्दि रक्षा प्या । एषा प्यन्तेन सङ्ग वः स्याद्वा । आपाटलिपुत्रं परिव्रिगर्त्तं
 अप्रतिगर्त्तं वह्निर्गामं प्राक्गामं वृष्टौ देवं पक्षे आ पाटलिपुत्रात् परिव्रिगर्त्तेभ्यो
 इत्यादि । वह्निरादिसाहचर्यादाङ्गादीनां योगे वेष्मर्धेसु पी तेष्मर्धेसु एवेह
 गृह्यं तेनापगतं, शब्दात् अपशब्दः अपघर्मः अपचार इत्यादौ क्रान्तादौ निरादिः
 इति घः । वह्निरङ्गी गुण इत्यत्र त्वपपदार्थप्राधान्याद्वा । वह्निरङ्गं प्राग्गामं

३७८ । शरद्विपाङ्गयश्चे तोमनीविडुपान- हिमवद्विद्वनडुद्विक् चतुर्यत्तदो ऽः ।

शरद—तद, ५।, अ. १। ।

एभ्यः अः स्यात् वे । उपशरदम् ।

इति तु विशेषणविशेष्यत्वेन ष सः । पारे मध्ये स्या । पारे मध्ये इत्येतयोः
अन्तेन सङ्ग व स्यात् । पारगङ्ग मध्ये काशि सूत्रनिर्देशात् गङ्गा अलुक् पक्षे
पारे गङ्गाया मध्ये काश्याः । गङ्गापार काशीमध्यम् इति तु षीषात् । एके तु
अयेऽन्तरीयदृष्ट्या त्रया अये यामस्य अययामम् अन्तः प्रयोगम् अन्तः प्रयोगस्तेत्याहुः ।
संख्याया विद्याजन्यैकयोगैः । विद्यया जन्मन वा एको योगो यत्र तद्वाचिभिः सङ्ग
संख्यावाचिनी वः स्यात् । द्वौ सुती व्याकरणस्य द्विसुनि व्याकरणस्य विद्यया
माथिनिकात्यनयोर्मन्थरीको यागः । पूर्वदार्धप्राधान्य एव वसन्तेन द्विसुनिरागम
इत्यत्रान्यदार्धप्राधान्यम् । एके तु वा त्वन्यार्थे इति सूत्रं विधाय द्विसुनिशब्दानुशिष्टः
द्विसुनिर्वा इत्याहुः । द्वौ मार्गौ लोकानां दिगार्ग्यं दशभारद्वाज द्वयोर्गार्ग्ययो-
र्दशभारद्वाजानाञ्च जन्मनैकयोगः । समाहारे नदीभिश्च । समाहारेऽर्थे नदीवाचिभिः
सङ्ग संख्यावाचिना वः स्यात् । द्वयोर्गङ्गयोः समाहारः दिगङ्ग सतगोदावरम् ।
समाहारे किम् ? एकनदी एके लोकभिन्न संख्याया एव वस विधाय एकसुनिर्भाष्य-
स्तेत्यादि प्रत्युदाहरन्ति ॥ ३७७ ॥

शरद च पिपाश च अयस् च चेतस् च मनस् च त्रिंश ज्ञ उपानह ज्ञ हिमवच्च
विद्व च दिव् अनडुह् च दिश् च चतुर् च यद च तद चेति तस्मात् । शरदः समीपम्
उपशरदम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतसम् उपमनसम् उपविशम्
उपोपानहम् उपहिमवतम् उपविदम् उपादिव प्रत्यनडुह् प्रतिदिशम् उपचतुरम्
उपयदम् उपतदमिति ॥ ३७८ ॥

श्रीराष्ट्री—शरद विपाट् च अयश्च चेतश्च मनश्च विट् च उपानहश्च हिमवाश्च
विद्वश्च द्यौश्च अनडुहश्च दिक् च चतुश्च यश्च तत् तस्मात् उपशरदमिति शरदः
समीपमिति वाक्यम् एवम् उपविपाशम् उपायसम् उपचेतस प्रतिमनसं
प्रतिविशम् उपोपानहम् उपहिमवतम् उपविद प्रतिदिव प्रत्यनडुहं प्रतिदिशम्
उपचतुरम् उपयदम् उपतदम् इति । वे किम् ? चतुष्टया दिशा समाहारः चतुर्दिक्
तथाच चतुर्दिगीशानवसन्त्य मानिनीति काण्डिदासः । अन्ये तु पथिदृष्टदुष्टसत्
किञ्चदनेहः शरदादौ पठन्ति अयश्चेती मनोविद्वदस्तु नाहुः ॥ ३७८ ॥

३७६ । जराया जरस् च ।

जराया ६।, जरस् १।, च १। ।

उपजरसम् ।

३८० । सरजसोपश्रुने ।

सरजसस उपश्रुने १॥ ।

निपात्ये ।

३८१ । सम्परःप्रत्यनुभ्यो ऽच्चाः ।

सम् परस् प्रति अनुभ्य, ५॥, अच्चा' ५। ।

समच्चम् ।

जराशब्दाद. स्यादव्ययीभावे तस्य जरसादेशश्च । जरायाः समीपम् उपजर-
सम् इति ॥ ३७६ ॥

श्रीरा-टी—जराया अ स्यादा तस्मिन् जरसादेशश्च । उपजरसमिति जरायाः
समीपमिति वाक्यम् ॥ ३७६ ॥

रजस सदृशं सरजसं शुन समीपम् उपश्रुनम् एतौ निपात्यौ ॥ ३८० ॥

श्रीरा-टी—सरजसश्च उपश्रुनश्च ते । रजसा सदृशं सकलमिति सरजसं साकश्ये
नः । सदृशं सोऽन्वालि इति सदृश्यं स । हे तु सरजसं पद्ममित्यसाधु । सरजस-
तामवनेरपा निपात इति किराति चित्यं शुन समीपम् उपश्रुनं श्रुतवमघेनामिति
ते निवेष्टेऽपि वस्योच्च निपातनात् सङ्गीपाभ्यामेव नियमात् उपरज, प्रतिश्च इत्यत्र
अन इत्यनेन तद्वेषे अन्त्योऽपि न स्यात् ॥ ३८० ॥

एभ्यः परादच्चा' अ स्यादव्ययीभावे । अच्चाः समीपं समच्चम् अच्चा' पर,
परोक्ष' । अत्र परपदस्य निपातनादसन्तस्य परस् इति सागस्य गृह्यणम् । तेनाव्यय-
त्वादव्ययीभावः । अच्चाःरभिमुखं प्रत्यक्षम् अन्वक्ष्यं गत्यच्च परोक्ष इति तु
अच्चाक्षमिन्द्रिय इत्यभरोक्ते न इन्द्रियवाचिना अकारान्तेनाच्चाशब्देन अच्चाणां प्रति
प्रत्यक्षः अच्चाणां पर परोक्ष इति षष्ठौसमासे व्य पूर्वमिति पूर्वनिपात ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—सच्च परश्च प्रतिश्च अनुश्च ते, तेभ्यः परादच्चाः स्यादे । समच्चमिति
अच्चाः, समीपमिति वाक्यं पर इति कृतसामानाच्चशब्दे परे मनौषादित्वात्

३८२ । अनः ।

अनः ५ ।

अनन्तात् अः स्यात् वे । अध्यात्मम् ।

३८३ । क्लीवाद्वा ।

क्लीवात् ५, वा । १ ।

उपचर्मम् उपचर्म ।

३८४ । भूपन्दीपौर्णमास्याग्रहायणीगिरेर्वा ।

भूप—गिरेः ५, वा । १ ।

उपसमिधम् उपसमित्, उपनदम् उपनदि ।

इति वः ।

परिश्रद्धस्वादितस्य परस् इत्यस्य ग्रहणं अत्रः परि परोचं आङ्पथ्येप इत्यादिना वः अन्ये तु अचि अचि परि परोचमिति वीसाया व इत्याहुः । एके तु अच्यो, पर, परोचं पर इत्यपस्कारादित्वात् सुट् इत्याहुः अचिणी प्रति प्रत्यचं अभि-प्रत्योराभिमुख्ये इत्यादिना वः । वीसायामित्यन्य प्रत्यची घट इति तु इन्द्रि-यार्थेनाचवद्देन प्रादिषात् अच्य, समीपमन्त्रचं समीप्ये व ॥ ३८१ ॥

पृथग्योगात् समादेर्नानुवृत्तिः । अनन्तादः स्यादव्ययीभावे । आत्मानमधि-कृत्य अध्यात्मम् । एव अधिराजं अधिपूषम् ॥ ३८२ ॥

श्रीरा-टी अध्यात्ममिति आत्मानमात्मनि वा अधिकृत्य अध्यात्मं कार्ये वः अकारत्ये न्वीर्लीपी ताविति नलीपे ययीरित्यादिना अलीपः ॥ ३८२ ॥

क्लीवादनन्तादः स्यात् वा अव्ययीभावे । चर्मण, समीपं उपचर्मं उपचर्म्यः एवं उपचर्मं उपचर्म ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—क्लीवलिङ्गादनन्तादः स्यात् वा वे । उपचर्ममित्यादि धानात् समीपमिति वाक्यं समीप्ये व, एवं प्रत्यहं प्रत्यहं वीसायां वः ॥ ३८३ ॥

भूपान्तात् नद्यादेश अः स्यात् वा अव्ययीभावे । वासहस्यं परच वाधिषट्कु निवृत्त्यर्थम् । समिध समीपं उपसमिधं उपसमित् । एवं उपतङ्कित उपसौ तङ्कित् प्रतिनदं प्रतिनदि प्रतिपौर्णमासं प्रतिपौर्णमासि प्रत्याग्रहायण प्रत्याग्रहा-यणि उपगिरिं उपगिरि अप्रत्ययाभापपदे दीर्घानानां क्लीवे स्व, अन्येषां लुक्

परादिति विभक्तौलुक्। अनेकधा इत्युक्तेः इत्यादयः साध्याः इत्युक्तेषु
विशेषाणि अयं मध्ये पारि अन्तर, षष्ठा वा। एवं षष्ठान्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा। तेषालुगभिधानात्। अयं राम अयं रामस्य मय्येकाग्रि मध्ये काश्याः
पारि गङ्गाया पारिगङ्गं अन्त, प्रयागं अन्त, प्रयागस्य एवं पारिसमुद्रं लङ्गायामिति
भट्टौ। पारि सिन्धुपुरी पुरीपरिसरे प्राचीरमन्त्रं लिङ्गमिति महानाटके। पथ्य-
पाङ्गवहिरच्चां पञ्चम्या वा। एषामव्ययानां पञ्चम्यन्तेन सह अव्ययीभावः
स्यात् वा। परिविगर्तं परिविगर्तात् अपविगर्तं अपविगर्तेश्च, आपाटलिपुवं
आ पाटलिपुवात् वह्नियामं वह्नियामात्। प्रत्यक्तस्य प्रत्यक्तरीः। प्रत्य-
भेर्लक्षणेनाभिमुख्ये वा। आभिमुख्ये वर्त्तमानायां प्रत्यभ्योर्लक्षणीभूतेन सहाव्ययी-
भावः स्यात् वा। प्रत्यग्रि प्रत्यग्रिं शलभा पतन्ति अग्रि लक्ष्मीकृत्य पतन्ती-
त्यर्थः। अनोर्देव्ये। अनुगङ्गं काशी गङ्गावत् दीर्घा इत्यर्थः। रूढौ नद्या।
उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गं देशः। ह्यादेः समाहारे नद्या। समाहारे द्विप्रभतेन द्या
सहाव्ययीभावः स्यात्। इयोर्गङ्गयोः समाहार द्विगङ्ग एवं त्रियमुनम्। काले
खलेयवादीनि। कालेऽर्थे अव्ययीभावे खलेयवादीनि निपात्यन्ते। खले यवा
अस्मिन् काले। खलेयवं संस्कृतयव संस्कृतयव सन्क्रियमाणयव खलेयुषं संस्कृतयुषं
संक्रियमाणयव नूनयवं नूयमानयवं पूर्णयवं पूर्णमाणयवं एव तिष्ठन्ति वहन्ति
आयन्ति गावो यस्मिन् काले इत्यर्थे तिष्ठद्गु वहद्गु आयतौगवं स्वभावादिति
ऽन्यपदार्थपरत्वात् कालविशेषवाचिनं तथा समल भुमे सम भूमि समपदाति
सममिति मान्तमथय तुल्यार्थे पक्षे समभूमि समपदातिरित्यपि जौमराः। एव
आयतील समाया आयतोसम पापल समाया, पापसम एवमपरसम अवसमम्।
समा वक्तर, तथा शोभनत्वं समस्येत्यादि वाक्ये सुषम विषमं निषम दुःषमम्।
एयु षल प्रायुक्त एव हिम्यग प्ररथं प्रदक्षिणमित्यादि। तथा क्वचिदव्ययस्य
अर्धनिपातो नास्ति यथा अर्धेण परि अर्धपरि शलाकापरि एकपरि द्विपरि
इति। एव यथायथं तथातथं यथावत् ब्राह्मणास्तिष्ठन्ति। यथाशब्दस्य
परोक्षप्रवाचित्वे तु न स्यात् यथावत्तथा युवेति। अव्ययीभावसंज्ञा तु इन्वङ्-
त्वादव्ययत्वेनैव निरन्तरा एव। तेनाव्ययीभावसः अनव्ययत्वे अकारान्तात् पञ्चम्यादेः
अव्ययीभावः स्यात् तन्निन्नात् सर्वविभक्तौर्लोपीऽपि सङ्गरीकरोति इति चूँ परि दीर्घः
स्यात्। सहस्रिभ्यश्च इत्यत्र खिति परि मन् स्यादिति ॥ ३८४ ॥

श्रीराटी—भूप्रत्यवाहार। भूप्र च नदी च पौर्णमासी च अग्रहायणी च
गिरिश्च तन्मन्त्रात् ऋक्ताम्रयादेश अ. स्यात् वा वे। पुनः वायव्यं परव निङ्-

षट्समासाः ।

३८५ । पथ्यप्पुरः से ।

पथिन्-अप् पुरः ५।, से ७।

एभ्यः अः स्यात् से सति । सखिपथौ, रम्यपथो देशः,
महापथः, दक्षिणापथः, चतुष्यथम्, उपपथं विमलापं सरः,
विष्णुपुरम् ।

अर्थ उपसमिधमित्यादि । समिध, समीपमिति वाक्यम् । एव उपदृश्यद्
उपदृश्यत् उपतडित उपतडित् इत्यादि । उपसमिन् उन्ननदमित्यादि । नद्यादीनां
स्वरूपस्य ग्रहणं नद्या, समीपमिति वाक्यम् । एव उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि
उपायहायण उपायहायणि उपगिर उपगिरि उपगिरस्तुभिर्विभासमानामिति
भावः ॥ ३८४ ॥

इत्यव्ययीभावः (व) ।

पथिन् च अप् च पुर चेति तस्मात् समासाधिकारिऽपि समासग्रहणं सर्व-
समासप्राप्त्यर्थम् । सखा च पन्थाश्च सखिपथौ । रम्य पन्था यत्र स रम्यपथो
देशः । महापथो पन्थाश्चेति महापथः । दक्षिणस्या दिशि दक्षिणे देशे वा
पन्था, दक्षिणापथः अत्र दक्षिणीत्तरादाह्वी इत्यनेन सप्तम्याः स्थाने आ इत्यादेशः
तद्धितादेशत्वान्नलोपः एव उत्तरापथः । चतुर्णां पथा समाहारश्चतुर्पथः पथः
समीप उपपथ एषु अप्रत्यये न्वोर्लोपोऽताविति न लोपे यपौरितौकारलोपः ।
विमला आपो यत्र तद्विमलाप सरः विष्णी, पूं विष्णुपुर अत्र क्लीबत्वमभिधानात्
से इत्यस्य पादसमाप्तिपर्यन्तेषु इत्यधिकारः ॥ ३८५ ॥

श्रीर-टी—पन्थाश्च आपश्च पूश्च तत् तस्मात् स इति सामान्यार्थो मतः षट्सु
उदाहरति सखिपथावित्यादि सखा च पन्थाश्च तौ रम्यः पन्था यत्र महापन्थासौ
पन्थाश्चेति दक्षिणस्या पन्था इत्यर्थे दक्षिणीत्तरादाह्वी इति सा आकारादेशः
चतुर्णां पथा समाहारः प्रथ, समीपे उपपथ विमला आपो यस्मिन् विष्णुपुरमिति

३८६ । द्वान्तर्गेर्योऽपोऽनात् ।

वि अन्तर्-गेः ५।, ई। १।, अ. १।, अप. ६।, अनात् ५। ।

एभ्यो ऽनवर्णान्तेभ्यो ऽपो ऽकार ईः स्यात् ।

द्वीपम् अन्तरीपं समीपम् । अनात् किं ? प्रापम् ।

३८७ । समापानूपौ ।

समाप अनूपौ १॥ ।

निपात्यौ । समापो देवयजन, अनूपो देशः ।

३८८ । सम् तुम् मनः-कामे, ज्वश्यं ल्ये,

विष्णोः पूरिति वाक्यं यद्यपि अदन्तः पुरश्ब्दोऽस्ति तथापि पुरश्ब्देनानिष्ठनिवा
रणार्थमिदम् ॥ ३८५ ॥

अन्तरिति रेफान्तमव्ययम् । दिश्य अन्तर् च गिश्य द्वान्तर्गिं तच्चात् ईं इति
लुप्तप्रथमैकं न अ. अनः तच्चात् द्वयोर्दिशोरापो यत्र तत् द्वीप अन्तर्गता आपो
यस्य तत् अन्तरीपं शोभना आपो यत्र तत् समीपम् । से किं ? अस्य अन्तः
आपो वर्त्तन्ते ॥ ३८६ ॥

श्रीरा-टी—द्वौ च अन्तश्च गिश्य तत् तच्चात् न' अ अनस्तच्चात् ईं इति
लुप्तप्रीक द्विशब्दान्तः शब्दौ अनदन्तावेव अवर्षेभ्य इति गेर्विशेषणम् । एभ्य.
इति द्विशब्दान्त. शब्दान्नवर्णान्ताङ्गे रित्यर्थः । द्वीपमित्यादि द्विगता आपो यत्र
इति एव अन्तर्गता आपो यत्र सम्यक् आपो यत्रेति वाक्यं एषा रूढिशब्दत्वाद-
तद्वाच्यमिमांसा एवमन्वीपं प्रतीपमित्यादि । प्रापमिति प्रगता आपो यत्र इति
वाक्यं एव परापमिति ॥ ३८६ ॥

एतौ निपात्यौ, शोभना आपो यत्र स समापो देवयजनं अनुगता आपो
यत्र स अनूपो देशः ॥ ३८७ ॥

श्रीरा-टी—निपातो ह्यर्थविशेषे अत आह समापो देवयजनमित्यादि ।
समीचीना आपो यत्र अनुगता आपो यत्रेति वाक्यं अन्यत्र समीपमन्वीपमिति
अन्ते तु समाङ्पूर्वादप. समीपमिति साधयन्ति ॥ ३८७ ॥

सम् इति लुप्तप्रथमैकम् । तुम् इति च लुप्तप्रथमैकम् । मनःकामाभ्या

अन्यलोपं, सम्-मांसौ तु हित-तते पाक-पचने वा ।

सम् ।१।, तुम् ।१।, मन-कामो ७, अवश्यं ।१।, ल्ये ७, अन्तलोप २,
सम्मांसौ १॥, तु ।१।, हित तते ७, पाक पचने ७, वा ।१। ।

सम् तुम् च मनः-कामयोः, अवश्यं ल्ये, अन्यलोपं याति ;
सम् हितततयोः, मांस पाक-पचनयो वा ।

समनाः सकामः, रन्तुमना रन्तुकामः, अवश्यसेव्यः,
सहित सहितः सततः सन्ततः, मांस्याक मासपाकः, मास्य-
चन मांसपचनम् ।

यथासंख्यानिरासार्थम् । मनस् च कामश्च मनःकाम तस्मिन् । सम् च मासश्च
सम्मांसौ अत्र स्वरूपप्रधानत्वात् पुल्लम् । हितञ्च ततञ्च हितततं तस्मिन् पाकश्च
पचनञ्च पाकपचनं तस्मिन् । सम् मनःकामयोः तुम् मनःकामयोः अवश्यम्
ल्येऽन्यलोपं याति से सति । सम् हितततयोर्मांस पाकपचनयोरन्यलोप
याति वा से सतीत्यर्थः । सम्यक् मनो यस्य स समना सम्यक् कामो यस्य स
सकामः तुम् इति तादर्थ्ये चतुम् । रन्तु मनो यस्य स रन्तुमनाः रन्तु कामो
यस्य स रन्तुकामः ल्यस्तव्यादिः अवश्यं सेव्यं अवश्यसेव्यः एवं अवश्यकर्तव्यः
अवश्यकरण्यः, अवश्यगम्यः, अवश्यकृत्यः अवश्यपचेलिमास्तष्टुलाः, सम्यक् हितमस्य
सहितः, सहितः, सम्यक् ततमस्य सततः, सन्ततः, अप्रत्ययान्तयोर्हिततयोः, सम्-
शब्दस्य मकारलोपो नित्यमिति केचित् । साहित्यं सातत्यम् । समते तु तद-
वाशब्दव्यवस्थाप्यम् । मांसस्य पाकः मांस्याकः । अत्र अकारलोपस्य स्थानिव-
त्वात्तत्र विसर्गः । पचि मासपाकः, मासस्य पचनं समासे किं ? रन्तु मनो भवति
नैव कदाचिदस्य गन्तुं कामो यदि नहि भवेत् तीर्थराजं महीन्द्र । अवश्यं
सेव्यन्ते भवति यदि लक्ष्मीपतिरसौ इत्यादि ॥ ३८८ ॥

श्रीरा-टी—सम् च तुम् च तौ सौचत्वादौ लुक् मनश्च कामश्च तत्तस्मिन्
अन्यस्य लोपः अन्यलोपस्य सम् च मासश्च तौ हितश्च ततश्च तत्तस्मिन् । पाकश्च
पचनञ्च तत्तस्मिन् स इत्यनुवृत्तते ल्ये तव्यादौ सम् हिततते मांसः, पाकपचने
इति पदद्वयकरणात् सम् मासावित्यनेन यथाक्रमं दर्शयति सम् हितततयोर्मांसः

३८८ । धुरो ऽनक्षस्याः ।

धुर. ५।, अनक्षस्य ६।, अ. १। ।

राजधुरा । अक्षस्य तु अक्षधूः ।

३८९ । ऋचः ।

ऋच ५। ।

ऋचः परः अः स्यात् से । अर्द्धचम् ।

३९१ । नञ्वहो मानवक-चरणे ।

नञ्वहो. ५।, मानवक चरणे ७। ।

पाकपचनयोरिति सकाम इत्यादि । सम्यक् कामी यस्य सम्यङ्मनो यस्य इति वाक्य अवश्यसेव्य इति अवश्यशब्दस्य मयूरव्य शकादित्वात् ल्यान्तेन सङ्घ समास. असे तु अवश्य सेव्य इति तथाच भट्टवार्तिकं सम्बन्धातुभवो ऽवश्यमेव शीघ्रश्च लिङ्गेन इति सङ्घित इत्यादि सम्यक् हित प्राप्त येन इति वाक्य सततमित्यादि सम्यक् ततमिति प्रादिस. वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सातत्यमित्यत्र नित्य मांसपाक इत्यादि मांसस्य पाकः मांसस्य पचन इति वाक्यं सम्मासौ त्विति तु शब्दो भिन्नक्रमार्थत्वेन वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्न सम्बन्धः । अवश्य नि प्रादुरादिव्यवधानेऽपि । अवश्यप्रसेव्यः अवश्यप्रादुःसेव्यः अवस्थाङ्गीकरणीय इत्यादि ॥ ३८८ ॥

धूसु स्याद्धारचिन्तयोरित्यमरः । धूर. अः स्यात् समासे न त्वक्षसम्बन्धिन्याः । राज्ञो धू. राजधुरा अत्र स्त्रियामत आप् । एव महाधुरा इत्यादि अनक्षस्येति किं ? अक्षस्य धू. अक्षधू एवं दृढधूरक्षस्य । से किं ? मम धू. ॥ ३८९ ॥

श्रीराट्टी—धुर अः स्यात् से न तु अक्षसम्बन्धिन्याः । राजधुरेति राज्ञो-धूरिति वाक्य स्त्रीत्वादाप् अक्षधूरिति अक्षस्य धूरिति वाक्यम् । अक्षो रथावयव-चक्रसम्बन्धिकाष्ठविशेषस्य धूमारं एवं दृढधूरक्षस्य इत्यादि ॥ ३८९ ॥

अर्द्धं तत् ऋक् चेति । अथवा ऋचोऽर्द्धं राजदन्तादिः । अर्द्धं अत्र लोवल्लमभिधानात् । एव सप्त ऋचो यस्मिन् स सप्तर्षी मन्त्रः ॥ ३९० ॥

श्रीराट्टी—अर्द्धमिति अर्द्धं ऋच इति वाक्यम् । सप्त ऋचो यस्मिन् सप्तर्षी मन्त्रः ॥ ३९० ॥

अनृचो मानवकः, बह्वचः चरणः । अन्यत्र अनृक् साम,
बह्वृक् सूक्तम् ।

३८२ । प्रत्यन्ववात् सामलोमः ।

प्रति अनु-अवात् ५।, साम लोम ५। ।

प्रतिसाम प्रतिलोमम् ।

३८३ । अक्षणो ऽचक्षुषि ।

अक्ष्णः ५।, अचक्षुषि ७। ।

गवामक्षीव गवाक्षः । चक्षुषि तु विप्राक्षि ।

नञ् च बहुश्च नञ् बहु. तस्मात् । मानवकश्च चरणश्च मानवकचरण
तस्मिन् । नञ्. पराट्च. अ. स्यान्मानवके वाच्ये । वही पराट्च. अ. स्याच्चरणे
वाच्ये से सति इत्यर्थः । नास्ति ऋक् यस्यासौ अनृचो मानवकः । बह्व्र. ऋचो
यत्र स बह्वृचश्चरणः । मानवकचरणे किं ? न ऋक् अनृक् साम, बह्वृक् सूक्तम् ।
अत्र पूर्वेषामपि स. स्यात् ॥ ३८१ ॥

श्रीरा-टी—नञ् च बहुश्च तत्तस्मात् पुस्त सौचात् मानवकश्च चरणश्च तत्त-
स्मिन् । नञ् बहुभ्या परस्या ऋचोऽ' स्यात् क्रमात् मानवकचरणयोर्वाच्ययो.
अनृच इत्यादि नास्ति ऋक् यस्य बह्व्र ऋचो यस्मिन् इति वाक्य अनृक् सामेति
अकृतसान्तत्वात् वाक्ये अनृक बह्वृकमित्यपि ॥ ३८२ ॥

प्रतिश्च अनुश्च अवश्च प्रत्यन्वव तस्मात् । एभ्यः पराभ्या सामलोमभ्याम. स्यात्
से सति । साम साम प्रति प्रतिसाम, लोम लोम प्रति प्रतिलोमम् एव अनुलोमम्
अवलोमम् । समासे किं ? दातार प्रति साम गायति वट्. ॥ ३८२ ॥

श्रीरा टी—प्रतिश्च अनुश्च अवश्च तत्तस्मात् । एभ्यः पराभ्यामाभ्याम स्यात्
से सति । प्रतिसाममिति प्रतिगत साम इति प्रादिस' प्रतिगत साम यस्मेति वा
ह. साम साम प्रति इति वीप्साया वा व. । एव प्रतिलोममिति अनुसाम
अनुलोम अवसाम अवलोमम् ॥ ३८२ ॥

न चक्षुरचक्षु तस्मिन् । अक्षोऽ. स्यात् समासे अचक्षुषि वाच्ये । गवा-
मक्षीव गवाक्षी वातायनम् । चक्षुषि तु विप्रस्याक्षि विप्राक्षि ॥ ३८३ ॥

श्रीरा-टी—अनेवाथादक्षोऽः स्यात् से । गवामक्षीव इति गावो जालानि

३८४ । ब्रह्महस्तिराजपण्यात् वर्चसः ।

ब्रह्म—पण्यात् ५।, वर्चस ५। ।

ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसम् ।

३८५ । समवान्यात् तमसः ।

सम् अव-अस्यात् ५।, तमस. ५। । -

सन्तमसम् ।

३८६ । प्रवोवसीयस-प्रवःश्रेयस-निःश्रेयसम् ।

श्वोवसीयस—निःश्रेयस १। ।

एते निपात्याः ।

तेषामचीव गवाचं पद्मादि वातायने रुढस्तत्र पुलिङ्ग । एवं पुष्करमचीव पुष्कराचं लवणमचीव लवणाचं सर्वत्र उपमेयस्य व्याघ्राद्यैरिति यसः विशालाचः पद्माचः इति तु हसात् विप्राचीति विप्रस्याचीति षीषात् ॥ ३८३ ॥

पण्य इति पण्ड्यवृद्धतौ सुताविति सूङ्गान्तस्य रूपम् । पण्य इति अन्तस्थाहृतौयमध्यमिति केचित् । एभ्यः पराङ्चंसोऽ, स्यात् से । ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्चसम् एव हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसं वर्चस्तेजः ॥ ३८४ ॥

श्रीरा-टी—ब्रह्मा च हसी च राजा च पण्यञ्च तत्तस्मात् । एभ्य परात् वर्चसोऽ, स्यात् से । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्मणो वर्च इति वाक्यम् एव हस्तिवर्चसं राजवर्चसं पण्यवर्चसमिति वर्चस्तेजस्यथाच तेज. परीषद्योर्वर्च इत्यमरः । पलसुन्मानमास-योरिति रुद्र पलसुन्मानसस्य पण्यम् उन्मान प्रकारेण रक्ष्य द्रव्यमित्यर्थे, सर्वस्वे तु पलालरज्ज्वा वेष्टयित्वा त्रींश्वरवस्थापनं पल्यमित्युक्तं यत्र पलालरज्ज्वा त्रींश्वे वेष्टयित्वा स्थापयन्ति तत् पल्यमिति घातुपारायणम् ॥ ३८४ ॥

एभ्य परात्तमसोऽ, स्यात् से । सन्ततं विसौर्णं तमः सन्तमसम् अवचीर्णं तमः श्रवतमसम् अश्वं करोतीति ज्ञानात् पचादिलादनि अश्वम्, अश्वञ्च तत् तमश्चेति अश्वतमसम् ॥ ३८५ ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परात् तमसोऽ, स्यात् से । सन्तमसमिति सन्ततं व्याप्तं तम इति प्रादिस' एवम् अवचीर्णं तमः श्रवतमसम् अश्वयतीति अश्वम् अश्वत् क दृक्चये अस्मात् पचादिलादन् अश्वञ्च तत् तमश्चेति अश्वतमसमिति अ. ॥ ३८५ ॥

३६७ । तप्तान्ववाद्रहसः ।

तप्त-अनु-अवात् ५।, रहस ५। ।

तप्तरहसम् ।

३६८ । प्रत्युरसानुगवे ।

प्रत्युरस अनुगवे ?। ।

एते निपात्ये ।

एते निपात्या अव्ययानामनेकार्थत्वात् अ शोभनम् अवसीय, श्रोवसीयसं कल्याण
अ, शोभन श्रेयः अ'श्रेयस कल्याण निर्निश्चित श्रेयो निःश्रेयस निवाणम् ॥ ३६६ ॥

श्रीराटी—निपाती ह्यर्थविशेषे तेन श्रोनिर्भ्या श्रेयसः असीवसीयश्च शुभे
वाच्ये यस्य अदन्ता निपात्यन्ते वसुमत् शब्दादियसु लुङ्मङ्गिनामिति भवोर्लुक्
ओमश्चेति ङित्वाडुकारलोपि वसीय शब्दशक्त्या श्रेय आह श्रोऽनागतोऽङ्गि वसीयः
श्रोवसीयसम् एव प्रशस्यशब्दादीयसु श्रेय अ'श्रेयस नि श्रेयसम् उभयव मयूरव्यश-
कादित्वात् य यद्यपि अ शब्दोऽनागतदिनार्थं वसीय, श्रेय शब्दौ श्रेयोऽर्थौ
तथाप्युक्ततावयवार्थेन संसुदायेन शुभमाह निपातनात् । निश्चित श्रेयो नि'श्रेयस-
मिति प्रादिस. ॥ ३६६ ॥

एभ्यः पराटङ्गोऽ स्यात् से । तप्तमिति तप्पौदवैश्योरित्यस्य ऐश्वर्यार्थस्य
अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्ते रूपम् । तप्तञ्च तत् रहश्चेति तप्तरहस श्रेष्ठ रह इत्यर्थः ।
रहो रहोऽनु अनुरहसम् अवगतं रहः अवरहसम् ॥ ३६७ ॥

श्रीराटी—एभ्यः परात् रहसोऽ स्यात् से । तप्तरहसमिति तप्तमिव तप्तं
तप्तञ्च तत् रहश्चेति वाक्यम् । अकथ्य यद्वेत् वाक्यं तत् तप्तरहस विद्, इति ।
एवम् अनुरहसम् अवकलित रह अवरहसमिति प्रादिस. ॥ ३६७ ॥

एते निपात्येते । उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरसम् अधिकरणे वाच्ये अव्ययीभावे
अ. । गवामनु आयातम् अनुगव शकटम् । अन्यत्र प्रतिगतसुरः प्रत्युरः । गवां
पश्चादनुग पश्चादर्थे अव्ययीभावे क्लीबे स्तः ॥ ३६८ ॥

श्रीराटी—उरसि प्रति वर्त्तते प्रत्युरस सप्तर्षे वः गवामनु दीर्घम् अनुगव शकटम्
अनीर्दीर्घसानीयशोरित्यादिना व. अन्यत्र उरः प्रति प्रत्युर बीप्साया वः गवा
पश्चात् अनुग पश्चादर्थे वः ॥ ३६८ ॥

३६६ । गेरध्वनः ।

गे. ५।, अध्वनः ५। ।

प्राध्वो रथः ।

४०० । पाण्डूदक्कृष्टात् भूमेः ।

पाण्डू-उदक्-कृष्टात् ५।, भूमे ५। ।

पाण्डुभूमो देशः ।

४०१ । सङ्ख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च ।

सङ्ख्यायाः ५।, नदी-गोदावरीभ्या ५॥, च १। ।

पञ्चनदं सप्तगोदावरं, द्विभूमः प्रासादः ।

४०२ । निसः शतो ङः ।

निस' ५।, शतः ५।, ङ १। ।

उपसर्गात् परादध्वनोऽः स्यात् से । प्रगतीऽध्वान प्राध्वो रथ एवं प्रत्यध्व शकटम् ॥ ३६६ ॥

श्रीरा-टी—गे' परादध्वनोऽ' स्यात् से । प्राध्व इति प्रगतीऽध्वानमिति वाक्य कृप्राध्वोर्नित्यमिति स. प्रगतीऽध्वा येन इति वा अ' ॥ ३६६ ॥

उदक् इति उत्पूर्वस्याञ्चतेर्गतावर्थे कर्त्तरि क्तिबन्तस्य न लोपे रूपं कृष्ट इति ऋषी विलिखने इत्यस्य क्तान्तस्य रूपम् । एभ्य परस्या भूमेर स्यात् से । पाण्डु' भूमिर्यस्मिन् स पाण्डुभूमौ देश उदीची उद्गता भूमिर्यस्मिन् स उदग्भूमः । पुवङ्गावादुदक् इति स्थिति । कृष्टा भूमिर्यस्मिन् स कृष्टभूम केचित्तु कृष्ण इति पठित्वा कृष्णा श्यामा भूमिर्यस्मिन् स कृष्णभूम इत्युदाहरन्ति ॥ ४०० ॥

श्रीरा-टी—एभ्यः परस्या भूमेरः स्यात् से । पाण्डुभूम इति पाण्डुभूमिर्यस्मिन् देशे इति वाक्यम् एव पाण्डुश्चासौ भूमिश्चेति पाण्डुभूमा उदीची भूमिरस्या नगर्थ्याम् उदीची चासौ भूमिश्चेति वा उदग्भूमा कृष्टा भूमिर्यस्या नगर्थ्या कृष्टा चासौ भूमिश्चेति वा कृष्टभूमिति । कृष्टस्याने कृष्ण इति वदन्ति केचित् ॥ ४०० ॥

सङ्ख्यायाः पराभ्या नदीगोदावरीभ्या चकारात् भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्चाना नदीना समाहारः पञ्चनदम् एवं सप्तगोदावरं द्वे भूमी यस्य स. द्विभूमः प्रासादः ॥ ४०१ ॥

श्रीरा टी—सङ्ख्याया पराभ्या नदीगोदावरीभ्या भूमेश्च अः स्यात् से । पञ्च-

निस्त्रिंशः निश्चत्वारिंशः ।

४०३ । सूत्सुरभिपूते गन्धादि वर्तूपमानात् ।

सू-उत्-सुरभि-पूतेः ५।, गन्धात् ५।, इ. १।, वा । १।, तु । १।, उपमानात् ५। ।

सुगन्धिः, पद्मगन्धिः पद्मगन्धः ।

नदमित्यादि पञ्चाना नदीना समाहारः पञ्चनदं एवं समानां गीदावरीणा समाहारः, सप्तगीदावर चकारात् हे भूमौ यत्रेति वाक्यम् ॥ ४०१ ॥

निसः परात् शदन्तात् छ स्यात् से । निर्गता विंशद्वयस्य स निस्त्रिंशः । एवं निश्चत्वारिंशः, निष्पञ्चाशः, संख्याया ङो वहोरित्यनेनैवेष्टिसङ्घौ एतद्विधानं नियमाद्यम् । तेन कुविशत् दुस्त्रिंशत् इत्यादौ न स्यात् ॥ ४०२ ॥

श्रीरा-टी—निसः परात् शदन्ताद्धः स्यात् से । निस्त्रिंश इति निर्गता विशदिति वाक्यं क्रान्तादौ निरादे प्या इति ष अस्य ष एव विषय इति परे । एकं तु सामान्य एवेत्याह । एव निश्चत्वारिंश निष्पञ्चाशः । शत इति कि ? नि. षट्. नि सप्तति इत्यादि । गोष्ठ्याद्याः । गोष्ठ्याद्या निपात्यन्ते । गोष्ठे श्वेव गोष्ठश्च. पुरुषस्यायु पुरुषायुष षीष । हे आयुषी समाह्वते द्वायुषं त्रीणि आयूषि समाह्वतानि द्वायुषं समाह्वरे ग । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदि प्रकृते यज्ञे यावती वेदि करणीयेति कथिता ततो द्विगुणा विगुणाः वा अन्यस्मिन् यज्ञे इत्यर्थः । क्रियया सङ्ग सामानधिकरण्यात् द्वित्रिंशत्वात् सूच् तथोक्तावती-शब्देन मयूरव्यशकादित्वात् स । एषा विशेषार्थे विशेषयोर्निपातनात् गोष्ठस्य श्वा गोष्ठश्च पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषौ द्वयोस्त्रयाणां वा आयुः द्वायुस्त्रायुर्द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुरित्यत्र न स्यात् ॥ ४०२ ॥

सुश्च उच्च सुरभिश्च पूतिश्चेति सूत्सुरभिपूतिस्तस्मात् । एष्य. पराङ्गन्धादिः स्यात् से । उपमानवाचकात् पदान्तु वा इत्यर्थः । शोभनी गन्धो यस्य स सुगन्धिः । एव उद्गन्धिः सुरभिगन्धिः पूतिगन्धिः । पद्मस्येव गन्धो यस्य स पद्म-गन्धिः, पद्मगन्धः, चित्ताविव गन्ध इति तार्किका. स तु गन्धः पुष्पादौ समवाय-सम्बन्धेनैव वर्तते । वाय्वादौ तु सयोगसम्बन्धेनैवेति । ततश्च समवायसम्बन्धेन वर्तमानात् गन्धादेव इ' स्यात् नतु सयोगसम्बन्धेन वर्तमानादिति सम्प्रदायः । अतएव भट्टौ आप्राप्तिवान् गन्धवहः सुगन्ध इति, केचित्तु सयोगसम्बन्धेन वर्त-मानाङ्गन्धादिर्वा स्यादिति मत्वा सुगन्धिः सुगन्धो वायुरित्युदाहरन्ति । समतेऽपि

४०४ । नार्चायां स्वतेः सख्यादेरः ।

न । १', अच्चाया ७, सु अते. ५१, सख्यादे ५१, अ' ११ ।

स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरो न स्यात् पूजायाम् । श्रीभनो
राजा सुराजा, अतिशयेन राजा अतिराजा । अर्चायां किं ?
गामतिक्रान्तः अतिगवः ।

तद्वाशब्दाद्व्यवस्थायं अतएव अपा हि लहाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धि' स्वदते
तुषारा इति औद्दृष्टं । नवमालिकयाति सुगन्धौ इति जयदेवश्च । एव गन्धस्या-
ल्पत्वेऽपि इवा । तेन घृतगन्धि घृतगन्धं भोजनमिति । किञ्चात्र गुणवाचका-
देव गन्धादिः स्यात् न तु गुणवाचकादिति बीध्यम् । यथा श्रीभनानि गन्धद्रव्याणि
यस्या सा सुगन्धा विपणिरिति ॥ ४०३ ॥

श्रीरटी—सुञ्च उच्च सुरभिश्च तत्तस्मात् एभ्यः पराङ्गत्वादि. स्यादुपमानात्
वा । सुगन्धिरिति श्रीभनो गन्धोऽस्येति वाक्य एव उद्गतो गन्धोऽस्य उद्गन्धि सुरभि-
र्गन्धोऽस्य सुरभिगन्ध पूतिर्गन्धोऽस्य पूतिगन्धः । यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि
ह एवास्य विषय । अत्र यद्यपि समवायसम्बन्धेन गन्धो वर्तते तट्टेकारस्तथाच
आप्रायिवान् गन्धवहः सुगन्ध इति भट्टिः । कसूरिकाष्ठगवमिदं सुगन्धिरिति
साध । उपमानविवक्षयेति पञ्चगन्धिरिति पञ्चगन्ध इव गन्धो यस्येति वाक्यम् ।
एभ्यः किं ? दुर्गन्ध । भृतित्यादेमासादिक । भृतिवैतनं तच्च विहितो यस्य-
स्तदन्तादेमासादिक' स्यात् से । पञ्चास्य भृतय इत्यर्थे कः । पञ्चको मासीऽस्य
पञ्चकमासिकः । एव दशकमासिकः इत्यादि अस्यापि ह एव विषयः ॥ ४०३ ॥

प्रशंसाया वर्त्तमानाभ्या स्वतिभ्यां परात् सख्यादेरप्रत्ययो न स्यात् । सख्य-
होराश इत्यारम्भ गेरध्वन इति पर्यन्तेषु येभ्योऽप्रत्ययो विहितस्तोभ्य इत्यर्थः ।
श्रीभनो राजा सुराजा अतिशयेन राजा अतिराजा एव अतिशयेन आ अतिश्चा
सुगौ, अतिगौ सुरात्रि, अतिशयेन रात्रि अतिरात्रिः सुपत्या सुधू अतिधूः
सुकृ अत्युक् स्वध्वा अत्य- । अर्चाया किं ? गामतिक्रान्तोऽतिगव एवं अति-
सखः इत्यादौ स्यादेव । सख्यादेर्यङ्गणात् तत् पूर्ववर्त्तिभि सक्यत्थः च
इत्यादिभिर्वङ्गब्रीहौ अप्रत्यये स्वच इत्यादयः स्युरेव ॥ ४०४ ॥

श्रीराटी—सुञ्च अतिश्च तत्तस्मात् । सखा आदिर्यस्य स तस्मात् । सख्यादे-

४०५ । किमः क्षेपे ।

किम. ५१, क्षेपे ७ ।

किं राजा ।

४०६ । नजो ऽहवे ।

नज. ५१, अ-ह-वे ७ ।

नजः परात् सख्यादे रो न स्यात् नतु ह वयोः ।

असखा । ह-वेतु अनपं सरः, अधुरम् ।

रिति सख्यहीराज इत्यादि सूत्रे येभ्योऽकारः उक्तस्तेभ्यः पूजार्थं सतिभ्यां परेभ्यो न अ स्यात् । सुराजा अतिराजा । कुप्राद्योर्नित्यमिति वः सख्यादे किं ? श्रीभन सक्थि यस्य सुसक्थ प्रत्यक्षी विप्रः । सतेः किं ? परमराज, अन्ये तु पूजार्थं सतिभ्यां परस्माः संख्याया ङीऽपि न स्यात् । सुदशा अतिदशा ब्राह्मण इत्याहुः ॥ ४०४ ॥

किमः परात् सखादेः अः न स्यात् निन्दायाम् । कुम्भितो राजा किं-राजा, किं राजा यो न रक्षति प्रजा एव किं गौर्यो न वहति भारम् । निन्दायां किं ? केषां राजा किं राजः किं गण ॥ ४०५ ॥

श्रीरा-टौ—क्षेपो निन्दा तस्या वर्त्तमानात् किम. सख्यादेः अः न स्यात् । किराजा कुम्भितो राजेत्यर्थः । एवं निन्दिता भूस्व किंभू शकटम् । क्षेपे किं ? केषां राजा किंराज ॥ ४०५ ॥

नज परात् सख्यादे अः न स्यात् से न तु हवयोः । न सखा असखा एवं अराजा अगौरिवादि । हवयोस्तु न सन्ति आपो यत्र तत् अनपं सर पथ्यप् पुर इति अप्रत्ययः स्यादेव । धुरोऽभावः अधुरं अत्र धुरोऽनवसेति अप्रत्ययः स्यादेव ॥ ४०६ ॥

श्रीरा-टौ—ह्य वक्ष्ये तत् न तत् तस्मिन् हवभिन्ने से नजः परात् सख्यादे. अः न स्यात् । असखिति न सखा इति वाक्यं नजः इत्यनेन वसः यद्यपि नज इत्यनेनैव सिद्धाति तथापि नजः स्यादनेन सह हव संज्ञापनार्थमह्व इत्युक्तं अनपं सर इति न सन्त्यापी यस्मिन् सरस्वीति वाक्यं अधुरमिति धुरोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०६ ॥

४०७ । पथो वा ।

पथः ५, वा ११ ।

अपथ अपन्या । ह्रवे तु अपथो देशः, अपथम् ।

४०८ । कत् कच्चिरथवदे ।

कत् ११, कु ११, अच् विरथवदे ७ ।

कोः स्थाने कत् स्यात् से अजादौ परे । कदन्नं कदथः ।

४०९ । का ऽचे ।

का ११, अचे ७ ।

काचम् ।

नञ्, परात् पथ, अः स्याद्वा न तु ह्रवयो । न पन्या अपन्या, । पचे अपथ-
नित्यत्वं लौबलम् । अपन्यास्तपथ तुल्ये इत्यमरात् । ह्रवे तु नास्ति पन्या यस्यासौ
अपथो देशः पथोऽभावः अपथम् । उभयत्र पथप् पुर इति अपत्ययो नित्यम् ॥४०७॥

श्रीरा-टी—ह्रवभिन्ने से नञ् परात् पथो न अः स्याद्वा । अपन्या इति न
पन्या इति वाक्य अपथमिति व्यसंख्याभ्यां पथ इति लौबल अपथो देश इत्यादि
नास्ति पन्या यस्मिन् देशे पथोऽभाव इति वाक्यम् ॥ ४०७ ॥

अच्च त्रिष्य रथस्य वदथेति अच्चिरथवदे तस्मिन् । पापकुतसेषदर्थे कु
इत्यमरोक्तस्य अव्यय कुशब्दस्य कत् स्यादजादौ परे से सति । भिन्नविषयत्वात्
पूर्वतः किमपि नानुवर्त्तते कुत्सितमन्नं कदन्नम् । एव कदाकार, 'कदौषधम् ।
एव कुतसितास्त्रयः कक्षयः कदथः कददः अव्ययस्येति किं ? गोत्रा कु, पृथिवी-
त्यमरोक्तस्य तु कोः पृथिव्या उत्पित, इत्यादौ न स्यात् दृणजातौ च वक्तव्यः
कच्चुण जातौ किं ? कुदृणमिदम् ॥ ४०८ ॥

श्रीरा-टी—अच्च त्रिष्य रथस्य वदथेति तस्मिन् । कदन्नमित्यादि 'कुक्षित-
मन्नं कुक्षिताः वय, इति वाक्यम् कुप्रादेर्नित्यमिति सः । एव कदथ, कददः
इति वदतीति वद, पचाद्यन् । पक्षिति किं ? कुब्राह्मणः अस्य तृत्तस्य ष स
एवाभिधानात् कुक्षितो रथो यस्मैत्यादौ न स्यात् जातौ दृणे । दृणशब्दे परे जातौ
वाच्याया कोः कत् स्यात् कच्चुण नाम जातिः अजातौ कुक्षितानि दृणानि ॥४०८॥

४१० । पथिपुरुषे वा ।

पथि-पुरुषे ७, वा ।१।।

कापथः कुपथः, कापुरुषः कुपुरुषः ।

४११ । कारौषदर्थ ।

को. ६।, ईषदर्थे ७।।

ईषज्जलं काजलम् ।

अकारान्तेऽपि परे कोः काः स्यात् । कुक्षितमन्त्रमिन्द्रियं काचम् । एवं कुक्षितोऽच. पाशा इति ख्यातः काच एवञ्च कुक्षिते अचिणौ चक्षुषी यस्य स काचः । अच सक्त्याच इति ष प्रत्यये इकारलोपे अच इति खामात् कादेशः स्यादेव ॥ ४०८ ॥

श्रीरा-टी—अचशब्दे परे कीः का स्यात् । काचमिति अचमिन्द्रियं कुक्षित-मन्त्रमिति वाक्चं कुप्रादेर्नित्यमिति षः । अच इत्यस्य सामान्यतो यद्वशात् कुक्षितोऽचिणौ यस्य काचो विप्र इत्यवाचिशब्दात् षे कृतेऽपि स्यात् ॥ ४०८ ॥

कोः काः स्याद्वा पथिपुरुषयोः, परयोः । कुक्षितः पन्थाः कापथः कुपथः एव कापुरुषः कुपुरुषः ॥ ४१० ॥

श्रीरा-टी—पन्थाश्च पुरुषश्च तत्तच्छिन् । को. का स्यात् वा पथि पुरुषयोः परयोः । कापथमिति कुक्षितः पन्था इत्यर्थः व्यसंख्याभ्यां पथ इति क्लीबत्वं एवं कुपथमिति परे तु कापथमिति नित्यमाहुः । कापुरुषः इति कुक्षितः पुरुषः इत्यर्थः । ईषदर्थे कोः पुरुषे शब्दे परे वा कादेश इति भागवतिः तन्मते ईषत् पुरुषः, कापुरुषः, कुपुरुषः इति ॥ ४१० ॥

कोरिति पुनरुपादानं वाचिकारनिवृत्त्यर्थं परनिमित्तनिवृत्त्यर्थञ्च तेन ईषदर्थे वर्त्तमानस्य कोर्नित्यं का. स्यात् । प्रयोगानुसारेण यस्मिन् कश्चिन्नपि परे इत्यर्थः । यथा ईषज्जलं काजलं एव ईषदन्नं काजम् । कातन्नं काजवचं एवञ्च ईषत् पन्थाः कापथः । कुत्सायान्तु पूर्वेषु विकल्पः ॥ ४११ ॥

श्रीरा-टी—पुनः कुयद्वृत्त्य पथिपुरुषयोरननुवर्त्तमानत्वायमन्त्र आह काजल-मिति एव ईषज्जलं ईषदादी यद्वा कावाद इत्यादि । ईषदन्नं काजं ईषदन्नं काजं ईषदाकारोऽस्य स काकारः इत्यादौ अनेनापि कदादेशो वाध्यते

४१२ । कल्कवौ चान्युष्णौ ।

कल्-कवौ १॥, च ११, अग्नि-उष्णं ७ ।

कदग्निः कवाग्निः काग्निः, कदुष्णं कवोष्णं कौष्णम् ।

४१३ । ज्योतिर्जनपदं रात्रिर्नाभिर्बन्धु-
गन्धपिण्डलोहितकुक्षिवेणी ब्रह्मचारी तीर्थ-
पत्नी पक्षे समानः सं ।

ज्योतिः,—पक्षे ७, समान ११, सं. ११ ।

समानं ज्योतिर्यस्यासौ—सज्योतिः ।

अपेक्षितविधित्वात् परत्वात् । तथाच भारविः । देवाकानिनिकादे वाङ्मिकास्-
स्वकाहि वा । काकरेभमरेकाका निस्त्रयस्य व्यस्यनि ॥ ३११ ॥इषदर्थे कौः स्थाने कल्कवौ अकारात् का च स्यात् अग्न्युष्णयो परयोऽरित्यर्थः ।
इषदग्निः कदग्निः कवाग्निः काग्निः एवं कदुष्णं कौष्णम् ॥ ३१२ ॥श्रीरा-टी—इषदर्थे कौः कल्कवकाः स्युरग्न्युष्णयोः परयोः । कदन्निरिति ।
परे तु अग्निशब्दे परे काकवादेशौ नाहुः । कदुष्णमिति अनौषदर्थेऽपि कौष्ण-
शब्दे परे कल्कवादेशा इत्यन्ये ॥ ३१२ ॥एषु चतुर्दशसु परेषु समानः सं. स्यात् से सति । समानं ज्योतिर्यस्यासौ
सज्योतिः, एवं सजनपदः जनपदपथ्यायग्रहणात् समानो देशः सदृशः । सरात्रि
सनाभिः सवन्धुः संगन्धः सपिण्डः सलोहितः सकुक्षिः सवेणीकः । ब्रह्मचर्यादि-
सम्बन्धेन समानशब्देन एक एव उच्यते न तु तुल्यः, समाने एकस्मिन् ब्रह्मर्षि-
वेदे चरतीति वाक्ये गृह्यादिलार्घ्याणि ब्रह्मचारिणि परे समानः सं. अतएव एक-
ब्रह्मचरताचारा मिथः सत्रह्मचारिण इत्यमरः । तीर्थस्यजिजुषजले गुरावित्यमरः ।
समानात् एकस्मात् तीर्थान् गुरोः पठतीति ठधेकादिति अनित् शेषे तीर्थं इति
भागे समानः सं. अतएव सतीर्थार्थैकगुरव इत्यमरः । निर्यकारे तीर्थं न
स्यात् तेन समानतीर्थं गङ्गातीरादि येषां तेन समानतीर्था इति । समान
एकः पत्निरस्या इति वाक्ये निपातनात् पत्न्युः पत्नादेशे समानस्य सादेशे सपत्नी
एवं सपत्नः । से किं ? हि चन्द्रेण समानं ज्योतिस्तव कुत्र ॥ ३१३ ॥

४१४ । रूप नाम गोत्र स्थान वर्ण वयो वचन धर्म जातीयो-दर्थ्य वा ।

रूप—उदर्थ्यं ७, वा । १ ।

सरूपः समानरूपः ।

इति समास पादः ।

औरा टी—एषु चतुर्दशसु परेषु समानस्य स. स्यात् । ज्योतिरिति समानश्च तत् ज्योतिशेति बाक्वम् एकादीनाञ्च इति षस' एवं सजनपद' सरात्रिः सनाभि सवन्धुः सगन्धः सपिण्डः सलोहित' सकुचिः सवेण्णी सव्रह्मचारी ब्रह्म वेद. तदध्ययनार्थं यदुक्तं तदपि ब्रह्म तच्चरतीति ब्रह्मचारी समानो ब्रह्मचारी तस्यैव वेदाख्यस्य ब्रह्मण सट्शत्रुत चरतीत्यर्थः । समाने तीर्थं गुरौ वसतीति सतीर्थ' एकगुरुः समानतीर्थशब्दात् तव वासिनीत्यर्थे शीत्ये समानस्य स. । समान' पतिर्यस्या. सपत्नी ईपि पतिशब्दस्य पत्नी-देशे समानस्य सः । समान पत्न सहाय सपत्न परे तु गन्ध पिण्ड लोहित कुचि वेण्णीति पञ्च ऋङ् । अन्ये तु पञ्चस्विति पिण्डभिन्नान्नाङ्गः सेतुशब्दश्चाङ्गः ॥ ३१३ ॥

एषु दशसु परेषु समान. स. स्यात् वा से सति । समान रूप यस्यासौ सरूप समानमेक नाम यस्य स सनामा समाननामा । एव समीप. समानगोत्र. सस्थान समानस्थान सवर्ण समानवर्ण सवया समानवया सवचन' समानवचन' सधर्मा समानधर्मा । इत्युभयत्र धर्मादन् इति अन् समानस्य प्रकार इति जातीयप्रत्यय परे सजातीयः समानजातीय. । समाने एकस्मिन्नुदरे भवतीति उघे कादिति अनिति ष्य परे समानः सो वा । सीदर्थ्य' समानोदर्थ्यः । समासे इति किम् ? हे देवेन सभान नाम किले इत्यादौ न स्यात् इति । इत्यादयः साध्या इति वचनादवेद विवश्योमि अहमेव पुरुषोऽनेति सम्भावना अहोपुरुषिका । अह पूर्वमेवेति आर्वाक्प्राया अहपूर्विका । अह प्रधानमेवेति अहकृतिरहमिका सैव परस्परश्चत् अहमहमिका इत्यादयो बहुव्री निपात्या. । अथ लिङ्गनिर्णय । इतरेतरकदम्बः कर्मधारय एव हि अथ तत्पुरुषश्चैते परशब्दोयत्तिङ्गिनि । अङ्गाहान्तास्तु पुंसि सू रात्रान्ता प्रागसंख्यका. । तद्वितार्थे द्विसुपुरुषी द्वाढश्चाद्या स्त्रिया मताः । अपात्रादेरदनस्य समाहारद्विगु. स्त्रियाम् । आवन्तानामनन्ताना तथैव स्त्रीनपु सकम् । समाहारद्विगु-दन्तावयवीभाव एव च । सख्यापूर्वकरावान्ताश्चत्वार. स्युर्नपु सके । अर्धनावच्छाङ्ग-

स्वारमईवमपथं तथा । बहुव्रीहिसिद्धितार्थे तथोत्तरपदे द्विगुः । वाचलिङ्गा इमे
ख्याताः परं ज्ञेयं प्रयोगतः इति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीश्विराचिताया सुबोधाय

सुम्भबोधटीकाया समासटीका समाप्ता ।

श्रीराटी—एषु दशसु समानस्य सः स्यात् वा । सरूप इति समानं रूपं
व्यस्यति वाक्यम् एव सनामा सभोवः सस्थान, सवर्णः सवधाः सवचन, सधर्मा
समानप्रकार, सजातीय, समान उदरे शयिता इत्यर्थे य' सीदथ्ये, पक्षे समान-
रूप इत्यादि । परे तु उदथ्यभिन्नेष्वेष्वपि नित्यं माङ्ग । धर्मोदथ्यभिन्नेषु वेति
चान्द्रा । अरिष्टादिचिञ्कार्यस्य कर्णे घं । रिष्टादिभिन्नस्य चिञ्कार्यस्य घं
स्यात् कर्णे शब्दे परे । दात्रमिव चिञ्' कर्णे यस्य स दात्राकर्णः, द्वौ गुणौ
यस्य स द्विगुण तदाकार चिञ्' कर्णे यस्य स द्विगुणाकर्णः, गुणशब्दा-
ऽत्रावयवायः । द्व्योरङ्गुल्यो समाहार, द्व्यङ्गुल तदाकार चिञ्' कर्णे यस्य स
द्व्यङ्गुलाकर्णः । इह चिञ्शब्देन पशूना स्वामिनिर्ग्रथसम्बन्धनापनार्थं कर्णे दात्रा-
कारादि यत् क्रियते तस्यैव ग्रहणं तेन शोभनकर्णं महाकर्णः इत्यादौ न स्यात्
रिष्टादस्तु रिष्टकर्णः । रिष्टादिर्यथा । रिष्टस्वस्तिकपञ्चाष्टाच्छिद्राणि च यव ।
भिन्नश्चेतौह रिष्टादावष्टशब्दाः प्रकीर्त्तिता । विश्वस्य वसुनि । विश्वस्य घं
स्यात् वसुशब्दे परे । विश्व वस्वस्य विश्वावसुः । अपीलादेरिक्ता वह ।
पीलादिभिन्नस्येगन्तस्य घं स्यात् वहशब्दे परे । कपि वहतीति पचाद्यन्
कपोवह सुनीवह शमीवहम् । पीलादस्तु पीलुवह चारुवह दारुवहमित्यादि ।
इक, किम् ? गन्धवहः । गेः काशे । इगन्तस्य गेः काशशब्द परे घं स्यात् ।
निकाशते इति पचाद्यन् नौकाश, अनुकाश । इकः किम् ? प्रकाश । गेर्घञा-
मनुष्ये बहुलम् । गेर्घः स्यात् मनुष्यभिन्नवाच्ये घञन्तपरि बाहुल्यात् क्वचिन्नित्यं
क्वाचिकल्प क्वचिन्निषेध, क्वचिदन्यत्रापि । यथा अपामार्गं वीमार्गं, नौक्षेद,
नौहारः नौशार, नौवार इतौ प्राकार, गृहमेदे प्रासाद, इत्यादौ नित्यम् ।
अन्यत्र प्रकार, प्रसाद, प्रतीवेश' प्रतीहार, प्रतीकार' प्रतीरोधः नौकार,
अतीसारः परीहासः पक्षे प्रतिवेश इत्यादि वेशादौ विकल्पः । प्रवेश, प्रहार,
विशारः परिवेशः इत्यादौ निषेधः । पूर्वामुखः पश्चिमामुख' उत्तरामुख,
दक्षिणामुख, इत्यादौ गिभिन्नस्याप्यघञन्तेऽपि । अमनुष्ये इति किम् ? निषादश्वा-

स्थालः । क्विवन्तरुचादौ कस्य च । गे' कस्य च क्विवन्तरुचादौ परे च स्यात् ।
 अतीरुक् वीरुत् नीरुत् प्रावृट् परीतत् उपानत कारकस्य समावित् स्रगवित् ।
 गिकयो' किं ? तिस्मा रुग् यस्य स तिमिररुक् । तुरादे' सङ्घि वा तु वैरुद्धयोः
 तुरादे' च' स्यात् सङ्घि वेन्तु रुद्धधीर्वा । तुरं वेगवन्त सङ्घते ढाङ्गजसङ्घवर्हति
 विष्णु तुराषाट् एव ऋतीषाट् जनाषाट् इत्यादि । विरोहति किप् वीरुद्धो
 षड् क्को वीरुत् विरुत् रुवधो' क्विपीत्यन्ये । विवधतीति पचाद्यन् वीवधः
 विवधः । शुनो दन्तादौ । दन्तादौ परे शुनो च' स्यात् । शुनो दन्तः श्वादन्तः
 श्वादङ्गा । दन्तादिर्यथा । दन्तदङ्गा कर्ण कुञ्ज पद पुच्छा षड्रीरिताः । वराहो-
 ऽप्यव एतेन श्वा वराहविति क्वचित् । पदपुच्छयोर्वेति चान्द्रा तन्मते श्वपद-
 श्वपुच्छ इत्यपि । चिते के । अकृतसन्ताडेत्यनेन विहिते के परे चित्यन्तस्य
 च' स्यात् । एका चितिर्यस्य एकचित्तौ । कोटरकिशुलकाद्यौ वनगिर्यौ-
 नास्मि । कोटराटिर्वनशब्दे परे कि शुलकादेर्गिरिशब्दे परे च' स्यान्नास्मि । कोट-
 राणा वन कोटरावनम् । कोटरादिर्यथा कोटर शारिक सिन्नक् द्ववग मिश्र
 इति पञ्चेह प्रोक्ता । कि शुलुकाना गिरिः कि शुलुकागिरि कि शुलुकाञ्जनमञ्जन-
 लोहितकुक्कुटमिति पञ्चेह प्रोक्ता । नास्मि कि ? कोटरवन भञ्जनगिरि ।
 विश्वस्य भिन्ननरयो' । विश्वस्थानयो' च' स्यान्नास्मि । विश्वामित्रो नाम ऋषिः
 विश्वानरो नाम कश्चित् । नास्मि किं ? विश्व मित्र यस्य स विश्वमित्रो विप्रः ।
 विश्वे नरा यस्य विश्वनरी राजा । अष्टनो वक्रादौ । अष्टनो च' स्यात्
 वक्रादौ नास्मि । अष्टौ वक्राणि यस्य अष्टावक्रो नाम ऋषिः अष्टापदं सुवर्ण-
 मित्यादि । अनास्मि अष्टवक्रो वृक्षः । गोकपालयोर्युक्तहविषोः । गोशब्दे
 परे युक्ते वाच्ये कपालशब्दे परे हविषि वाच्ये अष्टनो च' स्यात् । अष्टभिर्गोभि-
 र्युक्त अष्टागव शकट अष्टसु कपालेषु संस्कृत हविः अष्टाकपाल हविः उभयत्र
 तार्थे ग । युक्तहविषोः किं ? अष्टगवं अष्टकपाल विप्रस्य समाहारे ग' ।
 इष्टकादेश्चिवादौ ख । इष्टकादे' ख स्यात् चिवादौ परे इष्टकाभिश्चितं इष्टक-
 चितं, इष्टीकायासूत्र इष्टीकतूष्णं माला भक्तुं श्रीलम्बस्य मालभारीत्यादि । तदन्त-
 स्यापि । पक्षेष्टकचित्तं मुञ्जे षीकतूष्णं मल्लिकामालभारिण्य इति दृष्ट्वै । आवीपी-
 नास्मि वङ्गलम् । आवीपीर्वङ्गल ख' स्यात् नास्मि । वङ्गलञ्च क्वचित् नित्यं
 क्वचित् विकल्पः क्वचिन्निषेधः क्वचिदपूर्वविधिः । यदुक्तं प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च
 विभाषोक्तविधिः क्वचित् । पूर्वोक्तस्याविधानञ्च वङ्गल स्याच्चतुर्विधम् । कन्या

कुलाऽखिन् देशे कन्धकुली देशः शिल वक्षतीति शिलवक्ष शिला प्रस्थोऽस्येति
 शिलप्रस्थ नगरं मन्दुराया जातो मन्दुरजोऽश्च रेवतीमित्रमस्य रेवतिमित्रः
 रद्विष्णा पुत्रो रोद्विणिपुत्र इत्यादौ नित्यम् । शिशपस्थली शिशपास्थली
 प्रमदावन प्रमदवन रेवतिपुत्र रेवतीपुत्रः कालिदासः कालीदास इत्यादौ
 विकल्प लोमकागृह लोमकावृद्ध नान्दीकरः नान्दीघोषः नन्दीविशाल इत्यादौ
 निषेध । कलिङ्ग, सुसूक्त, जटकेश, इत्यादौ अर्शज्ञायामपि बाहुल्यात् । अनौवियुव
 व्यस्ययूतो वा परदं । ईप इयुव ईदूतो व्यसन्नकादन्यस्य ईदूत, स्व स्याद्वा परदं ।
 यामणिपुत्रः यामणीपुत्र, घीबन्धुपुत्र' घीवन्धुपुत्रः । अलावुपुत्र, अलावुपुत्रः ।
 अलावुकर्कन्धूङ् भू फलमित्यत्र ङन् भ्वा एव ख न तु पूर्वयो, से तु सर्वान्तदस्योत्त-
 रदलात् यदा अलावूश्च कर्कन्धूश्च अलावुकर्कन्धौ ते च ङन् भूश्च अलावुकर्कन्धूङ्-
 भ्यः तासां फलं अलावुकर्कन्धूङ्भुफलमिति तु स्यादेव । ईवादेशु गार्गी
 पुत्र औकुल भूकुल शक्तीभूतम् । भुवः कु सादाददतौ च । भुव, कु सादौ
 ऋत् अत् स्व एते बहुलं स्यु । भुव, कु सो भाषणमस्य भृकु सञ्च भकुसञ्च भुक्-
 सञ्च भूकु सञ्च इति शब्दमहार्णवः । एव भुवो कुटि भृकुटि भकुटि भुकुटि,
 भूकुटिथेति अन्ये तु भ्वाभाव इत्याहुः । तथाच तन्वी प्रमीला भृकुटि भकुटि
 भूकुटि,—स्त्रियामित्यमरः । कुसः स्याद्भाषणे पुंसि । यङ ई, पुत्रपत्न्यौ, ये ।
 ण्यणोरनार्षयोरित्यादिना विहितस्य यङ ईः स्यात् पुत्रपत्न्यौ, परयो, वे सति ।
 कारीषगन्धी, पुत्र' कारीषगन्धीपुत्र कारीषगन्ध्याया पति कारीषगन्धीपतिः
 एव वाराहोपुत्र' वाराहोपतिः इत्यादि । वे किं ? कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य स
 कारीषगन्ध्यापतिर्याम । बन्धौ ह वा तु मातमातृमातृकेषु । यङ ई स्यात्
 बन्धौ हे सति वा तु मातादिषु । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः कौसुद-
 गन्धीबन्धु कारीषगन्ध्या मातास्य कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामातः कारीष-
 गन्धी माता कारीषगन्ध्यामाता समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा क. कारीषगन्धीमातृकः
 कारीषगन्ध्यामातृक इति । मातृकशब्दस्याकारान्तमातादेशो बचनसामर्थ्यात्
 मनीषादित्वाद्वा सर्वे सुखमिति ॥ ४१४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिता

सपादस्य टिप्पणी सम्पूर्णा ।

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

चतुर्थः पादः ।

तद्धितः (त) ।

४१५ । बाह्याद्यतोऽव्यावादेर्गर्गादिर्नङादेः
पिटृष्वसादे रेवत्यादेः शेषशिवादेः षि-ष्ण-य-
ष्णा-ष्णा-यन-णीय-ष्णिक-ष्णा अपत्ये ।

बाह्याद्यतः ५।, अत्रावादेः ५।, गर्गादेः ५।, नङादेः ५।, पिटृष्वस दे. ५।,
रेवत्यादे. ५।, शेषशिवादेः ५।, षि-ष्णा' १३३, अपत्ये ७ ।

एभ्यः परा एते क्रमात् स्युरपत्यार्थे ।

बाह्यादिष्व अञ्च बाह्याद्यत् तस्मात् । अत्रिष्व आप् च अत्रापी, तौ आदौ यस्य
स अत्रावादिः तस्मात् । आदिशब्दस्य इत्तात् परतया प्रत्येकेन सम्बन्धात् अत्रादे-
रावादिष्वेत्यर्थः । आवादिष्व—आप् ईप् ऊप् निपातनेन युवन् शब्दादिष्वेति चत्वारः ।
उक्तादन्यः शेषः । शेषश्च शिवादिष्व शेषशिवादि तस्मात् न पतति वञ्चो येन जातेन
तदपत्यं तस्मिन्, तेन पुत्रपौत्रप्रपौत्रादौ एवं कन्यायाञ्च अपत्यप्रत्ययः स्यात् ।
अतएव राघवावपि निनाय विभक्तौ तज्जगुःश्रवणजं कुतूहलमिति रघौ राघव-
शब्देन रघोः प्रपौत्रावपि रामलक्ष्मणावुक्तौ । ततश्च अपत्यप्रत्ययान्तात् पुनरपत्ययो
न स्यात् एकेनेवापत्यप्रत्ययेन तदर्थस्यापि प्रतिपादनात् । यस्तु गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः
तस्यापत्यं गार्ग्यायणः । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः तस्यापत्यं दाक्षायणः इत्युदाहरणं तत्
प्रशंसार्थमेवेति दुर्गसिद्धः । अपत्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् षष्ठान्तस्याकाङ्क्षायां षष्ठान्ता-
देव प्रत्ययः षिप्रत्ययानां षकार ईवर्थः, णकारो वृद्धार्थः ॥ ४१५ ॥

श्रीरा-टी—वाङ्मारादिर्ह्य स वाङ्मादि स च अत्र तत्तस्मात् अत्रिय आप् च
 तौ अत्रापौ तावादी यस्य स अत्रावादि. तस्मात्, गर्ग आदिर्यस्य स तस्मात्,
 रेवती आदिर्यस्य स तस्मात्, शिव आदिर्यस्य स. । शेषश्च शिवादिश्च तत्तस्मात् ।
 पुस्त सौमत्वात् शिवा श्वेयश्च आश आशनश्च शौघश्च शिकश्च णश्च ते । एते
 सप्तदभिन्वेभ्यः सप्तभ्यः क्रमात् स्युरित्यर्थः । अपत्य इति अपतनादपत्य धी व्यवहिते
 जनितः सोऽप्यपत्य भवत्येवेति तस्मिन् वाच्ये यस्य सत्त्वन्ध अवगम्यते तस्मात्
 ष्यत्वात् भवतीत्यर्थः । यद्यपि अपत्ये इति सामान्येनाक्त तथाप्यभिधानात् गर्गनडा-
 दिभ्या गोत्रापत्य एव तत्र किं गोत्रमिति चेत् अत्रोच्यते पौवादिर्गोत्रमेकस्यसत्र
 लुक् न भवाद्यचि तस्मादेवास्त्रिया यूनि तत्र लुङ् नायमस्तु वा । वश्ये जीवत्यपत्यं
 तस्याः पौत्रप्रभृतेर्युवा । ‘जीवति धातरि ज्येष्ठे कनीयास्तु स उच्यते । वृद्धतरे स
 वान्यस्मिन् सपिण्डे सति जीवति । पूज्ये वृद्ध युवा वा स्यात् कुत्सायां वाऽयुवा
 युवा ।’ णादेऽणां यस्य भवेत् तदादि प्राग्वेशः एङित्यसथत्यदादि । वृद्ध तथा
 गोत्रपरोक्षर दं बाह्यावधेय प्रणयन्ति वृद्धाः । अस्यायमर्थः यत् पौवाद्यपत्य तस्मिन्
 परिभाष्यते तस्मिन् विवक्षिते भेदेन अपत्यत्वोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमः क्रियते एकस्य
 इति तत्र गोत्रे एक एव त्व इत्यर्थः । तथा च एकस्य त्वसः तत्तदपत्यार्थबोधकत्व-
 मिति । यथा गर्गस्यान्तरापत्य मार्ग्यस्तत्पुत्रोऽपि मार्ग्य इति । तस्य गोत्रत्यस्य
 अचीति विषयतो भवाद्यचि विषये गर्ग्यस्तु इत्यादिना प्राप्ति लुक् न भवतीत्यर्थः ।
 यथा गर्गस्यान्तरापत्याना क्वावाः मार्गीया क्वावा एव यास्कीया वैदीया इत्यादि ।
 भवादीति किं मार्ग्येभ्यो कृतं मार्गीयम् । अचि कि गर्ग्ये आगतः गर्गरूप्य इति ।
 गोत्रापत्यस्य वै क्षोपिनो यूनि ज्ञान्तस्य कृदधीर्बहु लुक् । विद्वानामपत्य युवा वैदः
 विद्वानाम् अपत्ये युवानौ वैदौ वैदशब्दात् यूनि वाच्ये णौ कृते ष्टट् न चक्षियेत्या-
 दिना णेलुक् कृत्वान्तस्य गोत्रस्य तु यूनि वै लुग्भवत्येव यथा वैदस्य वैदयोर्वा
 अपत्यानि युवानः विदाः एवम् उवां इत्यादि । ननु यून्यपत्य विवक्षिते कस्याः प्रकृ-
 तेऽस्यो भवतीत्यत्र आह तस्मादित्यादि तस्मादेव गोत्रादेव पुनस्यो भवतीति नियम्यते
 स्त्रिया न भवति यथा गर्गस्यान्तरापत्य मार्ग्यं मार्ग्यस्यान्तरापत्य युवा मार्ग्यायण एवं
 बाह्वस्यायनः । दक्षस्यान्तरापत्य दाक्षि, तस्यापत्य युवा दाक्षायण । प्राक्षायण, एवं
 प्राक्षायण । उपगौरान्तरापत्य औपगव, तस्यापत्य युवा औपगवि । एव कापटवि.
 नङ्गस्यान्तरापत्य नाङायन तस्यापत्य युवा नाङायनि एव चारायणिः । स्त्रियां दाक्षी
 मार्गीत्यदि तत्रेत्यादि तत्र भवाद्यचि विषये युवत्यस्य लुग् भवति यथा फाण्डाकृत-

स्थानरापत्य युवा सौवोरगोवात् पाष्ठाकृतिमिमतादितिनः॥ पाष्ठाकृतस्य क्वावा
इति विवक्षिते नस्य लुकि गोदत्तान्तात् णः प्राप्तः पाष्ठाकृतान्ताच्चा. एव भाग-
वित्तस्थानरापत्य भागवित्ति भागवित्तेरपत्य युवा रेवत्यादित्वात् णिकः तस्य
क्वावा भागवित्ता इत्यादि । नायनस्तु वेति आयन्निति नान्निर्देशात् आयननायन्यो-
र्ग्रहणं तथाच भवाद्यचि विषये युवत्यस्यायनी लुग्व भवति यथा गार्ग्यायणानां
क्वावा गार्ग्यायणीयाः गार्गायास्तथा यस्तस्थान्तरापत्य यास्त यास्तस्थान्तरापत्यं
युवा इति क्वादित्वात् नायनि' यास्तायनि. तस्य क्वावा यास्तायनीया यास्तौयान्क्वावा
इत्यादि । भवाद्यचि इति कि पाष्ठाकृतस्य यास्तायनिरूप्य इत्यादि प्रसङ्गादाह ।
वंशे जीवतीति वंशे भवी वंश. पित्रादिः तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रसूतेरपत्यं
युवोच्यते एतं गार्ग्यं गार्ग्यं जीवति सति गार्ग्यस्यापत्य युवा गार्ग्यायणः नडादित्वात्
णायन. तुशब्दोऽत्रावधारणार्थ. युदैव न गार्गमिति असंशयऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि
जीवति सति कनैयान् भ्राता युवोच्यते गार्गस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तयोः कनैयान् युवा
ज्येष्ठौ गार्ग्य एव ज्येष्ठे भ्रातृयुगले कनैयानपि गार्ग्य एव । वृद्धतरे इत्यादि
सप्तपुरुषावधयो ज्ञातय. संपिण्डा, तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि संपिण्डे पितृव्ये पितृ-
भङ्गभ्रातार वा वयोधिके जीवति पौत्रादरपत्य युवा भवति । गार्ग्यस्यापत्यं
गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा वृद्धतराभावे स्थिते वा गार्ग्य एव । पूज्य इत्यादि शास्त्रान्तरे
परिभाषणादगोत्रं वृद्ध पूजाया वा युवोच्यते । स भ्रातृन् गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा
पूजायामिति कि गार्ग्य एव । कुत्सायां इति ये येषु वा न उक्तास्ते निन्दायां
अयुवानो वा भवन्ति गार्ग्यायणा गार्ग्या वा अत्य इत्यादि । इदानीं वृद्धलक्षणाच्च
आर्दजित्यादि अत्र मध्ये यस्यादैच् आयाति तद्वृद्ध वृद्धाः प्रणयन्ति यथा मालाया
इद मालौय शिवस्य विषया देश. श्रैवः तत्र भवः श्रैवीय. सौपगवीय इत्यादि ।
प्राग्भ्राभिधानेऽत्र मध्य एकादि तद्वृद्ध यथा एनीपचनी देशस्तत्र भव. एनीपच-
नीय' गोत्रदीय भोजकटीय गोमतीया मत्स्या एडि कि अहिच्छत्रे भव. अहि-
च्छत्र काव्यकुल प्राग्भ्रा इति कि देवदत्तो नाम वाहीकयाम. तत्र भव देवदत्तः
गोमतामिद गोमत प्राग्भ्रा शब्दु "प्रागुदीच्या विभजते हस. चौरमिवोदकम् । विदुषां
शब्दसिद्धार्थे सा न. पातु शरावती" । त्वदादिरपि वृद्धमुच्यते न्यत्र भवत्यदीयः
अस्यदीय इत्यादि एव गोत्रं आदि परं येषां तानि गोत्रोत्तराणि यस्य गोत्रं
परोत्तरं दमित्यस्य विशेषण यथा वृद्धगार्ग्यं स्त्राय वृद्धगार्गीयम्क्वावा. एव वृद्धकाश्च-
पौथ इत्यादि । परे तु जिह्वाकाव्यहरितकयोर्द्वयं नेच्छन्ति तेन ज्वैहाकातः

४१६ । णित्ते त्रिराद्यचः सुभग-सुपञ्चालाद्योस्तु

इत्यन्यदानाम् ।

णिङ्ते ७।, त्रिः १।, आद्यच् ६।, सुभग-सुपञ्चालाद्योः ६॥, तु १।, इत्यन्यदानाम् ६॥

अचां मध्ये आद्यचो त्रिः स्यात् णिति ते परे, सुभगादेस्तु
इयोर्द्वयोः, सुपञ्चालादेस्त्वन्यस्य दस्य । [३३७ न्वोर्लोपी तौ
तेऽप्ये] बाह्योरपत्यं बाह्विः, उपविन्दोरपत्यम् औपविन्द्विः,
उडुलोन्मोऽपत्यम् औडुलोमिः, अग्निशर्मणोऽपत्यम् अग्नि-
शर्मिः । कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः । ।

हरितकात इति । नामधेय वा वृद्धमुच्यते । यथा यवदत्तायः यवो दत्त इत्यादि
एतास्तिष्ठः सञ्जा यथायथ विशिष्यलक्षणेषु वक्तव्या इति ॥ ४१५ ॥

सूत्रेण इत् यस् स णित् णिञ्चासौ तश्चेति णित् तस्मिन् । आदिञ्चासौ
अर्धेति आद्यच् तस्य । सुभगश्च सुपञ्चालश्च सुभगसुपञ्चालौ तौ आदौ यद्यसौ
सुभगसुपञ्चालादौ तथो । इ च अन्तश्च इत्यनानि च तानि दानि चेति इत्यनदानि ।
तेषां अचा मध्ये आद्यस्याचो त्रिः स्यादिति ते परे । सुभगादेस्तु इयो पदयोराद्यचो
त्रिः । सुपञ्चालादेस्तु अन्तस्य पदस्य आद्यचो त्रिः स्यादित्यर्थः । पूर्वः अतएव
वृद्धिः स्थानिवत्त्वेन निर्देशऽपि अत्राचो ग्रहण परस्ये आद्यचोऽनुवृत्त्यर्थम् ।
बाह्यादीनाह बाह्योरपत्यं बाह्विविरिति पूर्वेषु षष्ठ्यानात् णि । अकारस्य वृद्धिः ।
क्लोर्लुक् ल्ये चेत्यनेन षष्ठ्या लुकि न्वोर्लोपीताविति उकारस्योकारे सप्तौ बाह्वि
इति भागस्य पुनर्लिङ्गसञ्ज्ञायाः स्यादुत्पत्ति एव सर्वत्र । यथा विभक्त्या वाक्य
तद्विभक्त्यनात् प्रत्ययः । उपविन्दोरपत्यं औपविन्द्विः, एवम् उडुलोन्मोऽपत्यं
औडुलोमिः, अग्निशर्मणोऽपत्यं अग्निशर्मिः उभयत्र न्वोर्लोपीताविति न लीये यद्यो-
रित्यकारलोपः, कृष्णस्यापत्यं कार्ष्णिः । बाह्विदिस्तु बाहु चटाकु उपचाकु निताकु
चूडा वल्का वृणाक पुष्करसद अन्तरहित सुमित्रा दुर्मित्रा कृष्णद्व आजीर्णार्त
युधिष्ठिर अर्जुन शान्म गृध्र प्रद्युम्न राम रावण कङ्का इन्द्रशर्मन् उदय अजयव
उपविन्दु मृषिका ध्रुवका नगला शकला अनडुत् देवशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन्

अष्टन् शङ्खमेदिन् खरनर्दिन् प्रकारसर्दिन् मासशराविन् चेमध्वल्क् इत्यादि । अथ
येऽदन्तालोषा गणान्तरपाठात् शरप्राप्तौ बाह्यादौ पाठः ॥ ४१६ ॥

श्रीराटी—य इत्यस्य स णित् णिञ्चासौ तथेति स णित्तस्त्विन् आदिशासौ
अञ्चेति आद्यच् तस्य, सुभगश्च सुपञ्चालश्च तौ तावादी यथौ तौ सुभगसुपञ्चालादौ
तयोः, इ च अन्तश्च तानि ह्यन्तानि तानि च तानि दानि चेति तानि ह्यन्तदानि
तेषाम् आद्यच् इति अजपेक्षया बोद्धव्य अन्यथा आग्निशस्त्रि, औपगवि, इत्यादिष्वेव
स्यात् । न तु कार्ष्णि रित्यादौ स्यादच आदित्वात् इत्याह अचा मध्ये आद्यस्याच इति
औडुलोमि, औडुलोमौ उडुलोमा एवं शारन्तामीव लोमा ज्वे तु शेषादित्वात्
अनितश्च । बाह्यादिर्यथा । “बाह्य कृनामाता कलितकलरत्नसूतम् । भद्रशस्त्रा-
ग्निशस्त्राणौ ट्वशस्त्रा च कश्यपः । युधिष्ठिरार्जुनौ रामः कृष्णप्रद्युम्नकेशवा ।
शाल्वा दशरथोऽनङ्गान् पञ्चसप्तलक्षणाः । चेमध्वर्त्तन्शस्त्राणौ गदमायशराविणौ ।
शङ्खमेदिसुनामानौ सेनलोमशिरोन्तदा । शौ श्रौर्षशिरसश्चाथ चटकुखरनर्दिनौ ।
पुष्करसदृगीर्तद्रोणजीवातु पर्वता । अजघेनुश्च मण्डूक उदङ्गुगनर्दिनौ । चूडा
सुमित्रा दुर्म्भिया चूकना भगना तथा । ध्रुवका ध्रुवका जङ्गा हिडिम्बा चैव सूषिका ।
सवर्णा सकला चैव नगन कारुवाचिन । उदङ्गश्चशुरौ नाम्नि वेदप्राकारनर्दिनौ ।
सस्य लोपो भवैत् शौ च सदभ्युक्तौ मितौजसाम् । अकौशिकेशलङ्घुश्च लोपः ।
शौष्यायनेऽप्युत । उपविन्दुर्यासविस्वौ निषादश्वववौ तथा । पटसु घाता च
चण्डालो व्यासादौ परिकौत्सिताः ।” इह केषाञ्चिदप्राप्ते पाठः अदन्तानां शिवा-
धकवाधनार्थः अन्तरहृतीऽपत्यं आन्तरहृतिः सुभगादित्वात् दध्योर्त्रिः । कश्यपस्य
त्रिषु पाठात् काश्यपि, काश्यपेयः काश्यपः । युधिष्ठिरादिर्द्वयोः कुरुवंशत्वात्
रामादिपञ्चानां त्रिष्विवशत्वात् शिवादिश्चवाधनार्थः । दशरथस्योभयव पाठात् दाशरथः
दाशरथि, च तथा प्रदीयता दाशरथाय मैथिलीति । उभयवानङ्गुह पाठात्
आनुङ्गुहिः आनुङ्गुह्य, लक्षणशब्दस्य इह कुर्वादी च पाठात् लाचणि, लाचण्यः
एवं सेनान्तानां ह्यारिषेणि, ह्यारिषेण्य, सहस्रशिरसोऽपत्यं साहस्रश्रीर्षः । शौ
शिरसः श्रीर्षादेश, एव ह्यस्तिश्रीर्षः इत्यादि । पुष्करसदोऽपत्यं पौष्करसादि,
सुभगादित्वात् दध्योर्त्रिः । द्रोणादिवयाणा उभयव पाठात् द्रौणिः द्रौणायण
जैवन्तिः जैवन्तायनः पार्वन्तिः पार्वन्तायनः, मण्डूकशब्दस्य त्रिषु पाठात् माण्डूकि-
माण्डूक्यः माण्डूकः उदीचोऽपत्यं औदचि, मनीषादित्वात् उदचादेशः । सूषिका-
शब्दस्य इह गोधादौ च पाठात् मौषिकि मौषिकारः । सवर्णाया उभयव पाठात्

४१७ । योर्युम् दान्तेऽस्वङ्ग व्यङ्ग व्यङ्ग्यव्यवहार व्यायाम स्वागत स्वध्वर गणः ।

यूः ६॥, युम् १॥, दान्ते ७, अस्वङ्ग—एन' ६ ।

आद्यच. स्थाने जातयोर्दान्ते स्थितयोर्यवयोः स्थाने क्रमादिमुमौ स्तो णिति ते परे, न तु स्वङ्गादेः ।

सावर्णिः सावर्णिक । कारुवाचिना इह कुवादो च पाठात् तान्त्रवायि. तान्त्रवायि
नापिति. नापित्य. । उदङ्गी नाम कश्चित् तस्यापत्य औदङ्गि अदन्तात् प्राप्ते
यौगिकशब्दान्निषेधार्थ. पाठ । एव आशुरि । नान्नीति कि औदङ्ग' श्रुत्यर्थ. ।
तथाच श्रुत्यर्थो देवरश्चालौ इति । सङ्गुथसोऽपत्य सादृभूयि णौ मलोप एवम्
आम्भि आमितौजि । इहाकौशिके शलङ्कु पठ्यते कौशिके तु नडादौ तथाच
णौ णायने उतो खोपी भवति तेनाकौशिके शलङ्गि अकौशिके शलङ्गा-
यनः ॥ ४१६ ॥

य च व च यू तथो इय उथ यू ततो मकारानुबन्धस्य प्रत्येकेन स्वङ्गस्यात् इम्
उम् इत्यर्थ. । युमिति लुप्तप्रथमादिवचन यथासम्बन्धार्थ. । स्वङ्गस्य व्यङ्गस्य व्यङ्ग्य
व्यवहारस्य व्यायामस्य स्वागतस्य स्वध्वरस्य णन् चिति । पश्चान्नञ्-समास तस्य ।
स्वङ्गादय. स्वरूपा । णप्रिति यतौहारे णन्स्वीति कृतप्रत्यय. । तेन तदन्तस्य
ग्रहण आद्यच इति णित्ते इत्यनुवर्तते । आद्यच स्थाने जातयोर्दान्तेस्थितयोर्यवयो
स्थाने क्रमादिमुमौ स्थाता णित्तद्धिते परे । न तु स्वङ्गादीनाम् ॥ ४१७ ॥

औरा-टी—य च व च तौ तथो' इय उथ तौ यू ताभ्या ममित करोति युम्
यस्यालो दान्त तस्मिन् । स्वङ्गस्य व्यङ्गस्य व्यङ्ग्य व्यवहारस्य व्यायामस्य स्वागतस्य
स्वध्वरस्य णन् च तत् न तत् अस्वङ्गव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यव्यवहारव्यायामस्वागतस्वध्वरणं तस्य
पूर्वसूत्रादाद्यच इत्यनुवर्तयन्नाह आद्यच इति । णित्ते आदौ इमुमि कृते पश्चान् त्रि ।
उदाहरणानि वैयश्चिरित्यादि वत्यति आद्यच इति कि दक्षिप्रियोऽश्वाः शाकपार्थिव-
दिवान्मध्यपदलोपे दध्यश्च. तस्यापत्य दाध्यश्चि' । दान्ते इति किं इन् ल गतौ श्रुत
यत् तस्येदं यातमित्यादि । ननु कथं द्वाशीतिक इति चेन्न सुपाञ्चालादिपाठेन
पूर्वपदस्यानिमित्तत्वात् ॥ ४१७ ॥

४१८ । द्वार स्वर स्वः स्वस्ति स्वादु मृदु
व्यल्कस श्वः श्वन् स्फाकृत स्व स्वाध्याय स्वग्रा-
मैकन्यग्रोधानां श्वापदन्यङ्कोस्तु वा नत्विति
श्वादेः ।

द्वार-न्यग्रोधानां ६॥, श्वापदन्यङ्को. ६।, तु १२/, बा १।, ना २।, तु १।, इति ७,
श्वादे ६। ।

द्वारादेरद्वितीयस्य न्यग्रोधस्य च योर्दुम् स्यात् श्वापद-
न्यङ्कोस्तु वा, न तु श्वादेरिकारादौ ते ।

वैयश्विः सौवश्विः । सङ्गादेस्तु स्वाङ्गिः व्याङ्गिः व्याङि ।

एकोऽद्वितीयश्चासौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोधः । ततो द्वारश्च स्वरश्च स्वरिति
रिक्तान्तमव्ययञ्च स्वस्तीत्यव्ययञ्च स्वादुमृदुश्च व्यल्कसश्च श्वम् इति सान्तमव्ययञ्च आ
च स्फाकृतस्य धन्नादिवाचौ स्वश्च स्वाध्यायस्य स्वग्रामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषाम् ।
श्वापदश्च न्यङ्कुश्चेति श्वापदन्यङ्कु तस्य । आ आदिर्यस्य स आदि' तस्य । द्वारादीना
यवयोरदन्तत्वादप्राप्तौ ग्रहणं पृथक् । हारादिर्यवयोरिसुमौ स्याता णित्तद्धिते परे ।
श्वापदन्यङ्कोस्तु वा । न तु श्वगणप्रवृत्तीनां इकारादौ तद्धिते परे इत्यर्थः । अदन्ता
नाह वेयश्विरित्यादि विगतीऽश्वा यस्य स व्यश्व' तस्यापत्यं वैयश्विः । अत्र यकारस्य
इमि कृते तस्यैव वृद्धि एव शोभनोऽश्वो यस्य स स्वश्व, तस्यापत्यं सौवश्वि अत्र
वकारस्य छमि कृते तस्यैव वृद्धिः । आद्यच्च स्थाने जातयो किं दक्षिप्रियोऽश्व
दव्यश्व, तस्यापत्यं दाव्यश्वि । मधुप्रियोऽश्वः मध्वश्व, तस्यापत्यं मध्यश्वि' इत्यादौ
युम् न स्यात् । दान्ते स्थितयो किं इष्य गतौ शब्दं यिष्योऽच्यनाविति यादेशे यन्निति ।
यत् इदं यातमिति । एव टुडु उपतापे कृञ्जीरिति किं मनीषादित्वादुकारस्य
वकारे विरिति शब्दः । इयोर्वर्षयोर्भव दिवाषिक इत्यादौ युम् न स्यात् । सङ्गादेस्तु
शोभनमङ्ग यस्य स स्वङ्गः तस्यापत्यं स्वाङ्गिः, इत्यादीना आद्यच्च स्थाने जातत्वाद्दान्त
त्वाच्च प्राप्ते निषेधः । णनन्तस्य तु व्यावक्रोशी अत व्यतीहारं णन्स्वीति णन् प्रत्यये
णनन्तात् स्वार्ये ण इति स्वयं वक्ष्यति । तेन भित्तादीपि इत्यादौ न स्यात् ॥ ४१८ ॥

४१६ । व्यासादेर्ङक् ण्यौ ।

व्यासार्दः ६।, डक् ११।, णौ ७।

वैयासकिः सौधातकिः । आत्रेयः शौभ्रेयः । गाङ्गेयः
माह्वेयः यौवतेयः ।

श्रीरा-टी—एकशसौ न्यग्रोधश्चेति एकन्यग्रोध दान्तरानुपलजित इत्यर्थः ।
हारश्च खरश्च खश्च खस्तिश्च स्वादुसदृश व्यक्तस्य श्वश्च श्वा च स्मरकृतश्च श्वश्च
स्वाध्यायश्च स्वयामश्च एकन्यग्रोधश्च ते तेषां श्वापदश्च न्यङ्गश्च तत्तस्य पुस्त्य सौत्वत्वात्
श्वादिर्गस्य स श्वादिस्तस्य आदि' पूर्व । एतेषां यवयोरदान्तात् आद्यश्च
स्थानेऽजातत्वाच्च पूर्वेषां प्राप्ते वचनमिदम् । पूर्वसर्वोदाहरणमाह वेयश्चिरिति ।
विगतोऽश्वो गन्ध स व्यश्च, तस्यापत्यमित्यर्थेऽदन्तत्वात् णिः यस्यादाविम् पश्चात् त्रि' ।
एवं शौभनः अश्वी यस्य स स्वश्च, तस्यापत्यं सौवश्चिः । प्रत्युदाहरति स्वाङ्गिरिति
शौभनमङ्ग' यस्य स तस्यापत्यं इत्यादि वाक्यम् ॥ ४१८ ॥

व्यासादेर्ङक् स्मात् ण्यौ परे डित्वादन्त्यस्य स्थाने । व्यासस्यापत्यं वैयासकि
यकारस्य इमि कृते ङङ्गौ डक् । एव सुधातुरपत्यं सौधातकि । अत्र ण्यौ परे
सुधातृशब्दस्य डक् विधानसामर्थ्यादेव णिः । व्यासादिस्तु व्यास वरुड निषाद
चण्डाल विश्व सुधातृ इत्यादि । अत्रादीनाह अत्रेयपत्य आत्रेय, सुभस्यापत्य
शौभ्रेयः । अत्रादिस्तु अत्रि निधि शुभ विष्ट पुरु ब्रह्म कृत शतदार शताहार
शलाका शाला खुला कुमारिका कुवेरिका अम्बिका गन्ध पिङ्गला खलीन्मता
रोहिणी अजबस्ति विश्वक्रन्दि शलाकाम् लंखाम् विमातृ विधवा किकसा रुक्मिणी
दशशालूक शकम्बि गीवा ककलास अनौवी प्रवाहण भरत भारत स्रकण्डु मयूर
कर्पूर अन्यतर आलीढ सुदन्त दन्त सुदच्च सुनामन् कद्रु उद आकाशायन
किशोरिका जिह्माश्विन् परिधि वायुदत्त शवल शकल खट्वर अशीक अन्तर्दृष्टिन्
हरतिन् वलीवर्द्धिन् विश्वचित् वीज अश्व अश्विन् अश्वन् श्वन् कद्रु पाण्डु
अजिरेत्यादि अत्र ये आवन्ता ईवन्ताश्च तेषां गणान्तरपाठात् ण्यस्य बाधे अत्रादी
पाठः । आवादीनाह गङ्गाया अपत्य गाङ्गेय मज्जा अपत्य माह्वेय । एव युवते-
रपत्य यौवतेय, । अत्र युवत्यनङ्गाहीति निपातसूत्रेण युवन्शब्दात् कृतस्य

तिप्रत्ययस्यापि आवाटित्वात् शब्दः । पाच्छीणादीत्यनेन पक्षे ईपि कृते तु युवत्या अपत्यं योवनेय अतः ईवन्तत्वात् सुतरां शब्दे ॥ ४१८ ॥

श्रीरा टी—व्यास आदिर्यस्य स' तस्य व्यासार्द्धिक् स्यात् शी परं । वैद्यासकि-
रित्यादि व्यासस्यापत्यं सुधातुरपत्यम् इत्यादि वाक्यम् । डित्वाटन्त्यस्याक् एव
वैश्वकिः नैषाटार्क' वारुडकि चाण्डालकिरिति पञ्चास्यकुकावधिकुरुभ्यश्चेति
शब्दे प्राप्ते बाह्यादी पाठः यत्न गौववाचित्वेन प्रसिद्धान्तेभ्यो गौववाचित्वे णि' तेन
बाहुनां कश्चित् तस्यापत्यं बाह्वि' इत्यादि । ग्यट् चक्षिघाषेभ्यो युव शर्लुक् ।
स्यात्प्रातः क्षत्रियात् आषाढ यून्त्ये शर्लुक् स्यात् । कुरीव्रीह्नापत्यं कौरव्य
तस्यापत्यं युवा कारव्यो ब्राह्मण क्षत्रिये तु कौरव्यायणिः । द्रात् विदस्यापत्यं
वैद तस्यापत्यं युवा वैद । एव मोक्ष' । क्षत्रियात् स्फफन्कस्यापत्यं स्फफन्क
तस्यापत्यं युवा स्फफन्कः । एव वामदेव आनिरुड । आषात् वशिष्ठस्यापत्यं
वाशिष्ठ' तस्यापत्यं युवा वाशिष्ठ एवं वैश्वसैव' गरीशब्दो नडादिस्त्रे गते भर्गस्यापत्यं
भार्गि' तस्यापत्यं युवा भार्यायण इति आक्षेप इति अवैरपत्यं शब्दे । तैर्लुकि
यथोक्तं । त्रि । शौर्भे य इति शुभस्यापत्यमिति वाक्यम् एव गाङ्गेय । अत्रादिदया ।
“अति, गम्भुनामदत्तशवला, शालूकजिह्वाशिनौ शाकम्बान्यतराजवन्तिशकला
कर्पूरवौजाश्विनः । विश्वक्रन्दिशलाखलापविषयः कट्ट, खड्गुरोऽजिर आनीवीभरतो
मृकण्डुकुकरावस्मादशश्वौदिशः । अस्मा विमाता विषया शलाका किशीरिका
विष्णुपुरीमयूरः । प्रवाहणा लौढसुदन्तसुग्धा कुमारिकाशीकसुदचगीषा' ।
वायुर्दत्तशलाकाभू नैखाभू गन्धपिङ्गला । अन्तर्दृष्टी वलीवर्दी हरितौ विश्वचित्तया ।
शतहार, शताहार, खलीन्मत्ता कुर्वरिका । अम्बिकारोहिणी ब्रह्महृदाकाशायनी-
भवः । विश्वेभुवो भुव शब्दे वाशिष्ठे श्यामलक्ष्णौ । अणायान्जिकावान्ता
वडवा शुक्रलो मत' । विकर्ण काश्यपे प्रोक्तस्तैव हि कुसीतकः । अम्बिका च
चतुष्पाद पाण्डु कमण्डू टुक्कुला । माता पितृखसुः शब्दे उकाराभ्या डिदी-
रितम् ।” अविशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् शब्दे प्राप्ते पाठः अवादनानां पाठोऽतः
णिवोधनार्थः । शखलादिशब्दानां आवीवन्तानां अउङ्गानां नदी मानुषकी
सन्नकानां शिवादित्वात् शब्दे प्राप्ते पाठः । शखला इत्यत्र नाम निशखला शब्दोऽपि
कश्चित् । इह कट्टशब्दः पिङ्गवणार्थकः । अथाच मदिनिः कट्टिषु स्वर्णपिङ्गे
नामानां मातरि स्त्रियाम् इति । ककलास रोहिणी अजवन्ति प्रभृतयो येष्व चतु
ष्याज्जातिवाचिनस्तेषां अचतुष्याज्जातिवाचकत्वेऽपि यथार्थं पाठः विषवाशब्द-

४२० । ओलीपोऽकट्टपाण्डुरेय ।

ओ. ६१, लोप १।, अकट्टपाण्डुरी ६॥, एये ७।

उवर्णस्य एये परे लोपः स्यात् नत्वनयो । कामण्डलेयः ।
तयोस्तु काट्टवेयः पाण्डवेयः ।

स्यावादित्वात् णौ मिद्धे पाठः यदा तु शीलाभिधायिनी तदैव वाधनार्थं प्रवाहण-
शब्दस्य सुभगादिसुपञ्चालाद्यो पाठात् प्रवाहणेषः गीषाशब्दस्यापाठो गीषादे-
रारस्य नित्यत्वज्ञापनार्थः । भ्रूवोऽपत्य भ्रूवेय ण्येय भ्रूवादेश भ्रूव इति कि
शालाकार्थेयं लिखाभेय ण्येयं भ्रूलोपः । ग्र्याम्यो वाशिष्ठ ब्राह्मणेयो वाशिष्ठः
अन्यत्र श्यामायनः लाक्षणायणं लाक्षणायणं अण्येय इत्यादि । हरिरपत्य हरिय
एवं वैधवेय शक्तेय इत्यादि । अण इति कि दाक्षिरपत्य दाक्षायणः प्राक्षायण ।
इयच इति कि मारीच सौरुच, वडवाया अपत्य वाडवेय शुक्ल' अन्यत्र वाडव,
वैकर्णेय काश्यप कौसीतकेय, काश्यप अन्यत्र वैकर्णिः कौसीतकिः चतुष्पाद इति
कमण्डलुयतुष्पादजातिविशेषः तस्यापत्य ण्येय उत्तलोपार्थमाह ॥ ४१९ ॥

कमण्डलीरपत्य' कामण्डलेय अत्र कमण्डलुशब्दात् सञ्जायामूप प्रागुक्तः । ऊव-
न्नात् ण्येय उकारस्य लोपः । महाकुलीन ऐल्वाकि ऋशे दाशरथिर्ममेति' भट्टौ ।
ऐल्वाक इति तु इल्वाकुमाचष्टे इति जां ङित्वात् टिलोपे इल्वाकयति इति स्थितौ
ततः इल्वाक्यते इल्वाकुरुच्यते असौ इति कर्मणि घञि इल्वाक, इल्वाकस्याथं
ऐल्वाक, इति साध्यम् । तयोस्तु काट्टवेय पाण्डवेय अत्र न्वीलोपीतावित्युकारस्य
ओकारः । पाण्डुशब्दस्य गगादिपाठात् ण्ये पाण्डव्य, शिवादिपाठात् ण्ये
पाण्डव ॥ ४२० ॥

ग्रीरा-टी—कट्टश्च पाण्डुश्च तत् कट्टपाण्डु तस्य पुस्त्व सौत्वत्वात् अनिताऽका णी
गृह्यते उकारलोपे कामण्डलेय एव श्रुतिवाहोरपत्य श्रुतवाह्येय' अन्वाया अपत्यं
आन्वेय काट्टवेयः इति नागमात्वाचकस्य नेह ग्रहणं तस्थीवन्त्वात् ण्येयप्राप्तेः ।
पाण्डवेय इति शिवादित्वात् पाण्डव दौक्कुलियं दुक्कुलीनः । मातृष्वस्यपितृष्वस्य
ण्येयो ङित् मातृष्वस्य पैतृष्वस्य, पितृष्वस्यदित्वात् मातृष्वस्य, पैतृष्वस्य
अदितेरपत्यम् आदितेय' कुवादित्वात् आदित्यः एव दैतेयः दैत्य आकृतिगणो-
ऽयम् । आवायुदाहरति माह्वेयः इति मन्त्रा अपत्यम् इति वाक्यम् एव यौवतेयः

४२१ । कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी
रजकी वलीवर्ही ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा, पर-
स्यनुसृष्ट्यनुदृष्टिकुलटाम्य इनेयः ।

कल्याणी—कुलटाम्य ५॥, इनेयः १ ।

सौभागिनेयः दौर्भागिनेयः ।

सौपण्येय कौशकार्येय । द्वाचाऽनद्या नदीवर्जितात् प्रीत्यान्तात् द्वाच ष्येयः
स्यात् । दाख्येय गौपेय नद्या इति किं गौणा गोदावरी गौण वृद्धाभ्यो नदी
मातुषी सञ्जाभ्यः इति ष्येयप्रार्त्ते विषयम् एतत् ग्रन्थकृता मार्हय इत्युक्तम् ॥ ४२० ॥

अथवशादिभक्तेर्विपरिणाम इति न्यायात् एव इति सप्तस्यन्त षठ्प्रान्त भूत्वाऽनु
वर्तते इति त्रयोदशस्य परस्य ष्येयस्य स्थाने इनेयः स्यात् । स्थानिवत्तादृङ्ङि
स्त्रियामोप् च । कल्याण्या अपत्य काल्याणिनेयः स्त्रिया काल्याणिनेयी अत्र
सुभगा दुर्भगा परस्त्री इति वयाणा सुभगादित्वात् उभयपदस्य वृद्धिः यथा सौभागि-
नेयः परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैष्येय इत्यत्र इनेयं कृते सुभगादिपाठसामर्थ्यात्
यद्योर्लोप इतीकारस्य लोपाभावे सन्धौ अस्वेव वृद्धिः ॥ ४२१ ॥

श्रीराटी—कल्याणी च सुभगा च दुर्भगा च बन्धकी च रजकी च वलीवर्ही च
ज्येष्ठा च कनिष्ठा च मध्यमा च परस्त्री च अनुसृष्टिश्च अनुदृष्टिश्च च कुलटा च ता
ताभ्यः । राजतीस्थाने रजकीति लिपिकरप्रसादः । जिनेन्द्रवृद्धिपादेन जृधोरद्वत्येन
साधितम् एष्यश्चतुर्दशस्यः पूर्वस्थितप्रान्तनिर्दिष्टस्य ष्येयस्य क्ति विपरिणामात्
इनेय यकारणकार विनैवादेशः । अतएव धीत्वादीप् णित्वाङ्ङिः । तेन कल्याणि-
नेयीत्यादि । इती लुगिनेयस्य परस्त्रियाः । परस्त्रीशब्दात् परस्य इनेयस्य इतो लुक्
स्यात् पारस्त्रैष्येयः सुभगादित्वात् पदवयीर्त्रिः । इहासत्यर्थकुलटाया ग्रहणं तेन सत्या,
कुलटाया अपत्यं कौलटिनेयः अवादिराकृतिगणत्वात् कौलटिनेयः । असत्यास्तु
कौलटेर कौलटेयः । सौभागिनेय इति । सुभगादिर्धेयः । “सुभगजङ्गलकृत् सिन्धु
धेनु वनजदोतराः । वध्यो गो गारवेणुश्च शतकुक्षपरस्त्रियाः । इह सबपरादिस्तु
लोक प्रयोग इत्यपि । असिंहत्या चतुर्विद्या कुरुपञ्चाल एव च । अहिर्वादिभूतौ
च ष्येय राजपुरुषी मतः । सर्वात् पुरुषभूमौ च तथा व्रान्तरङ्गत् धृतः । अत्रादि-

शति कोऽपि स्यादनुसवत्सरो मत । अस्य द्वैत्यस्य द्वैत्यो च तथा कुरुक्षती मत ।
 स्यात् पुष्करसादित्वेव सत्वपूर्वनङ् स्यूत । अभिगमोऽनुहोडश्च प्राग्लेशनगरान्ता ।
 नेन्तात्तघादिवरुणास्तर्चे चेद्देवता अपि । अथ प्रवाहणः ष्येयं ष्येयान्ताच्च षष्ठी-
 त्यपि । अर्द्धादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजनद यदि । अनौश्वरोऽश्वचिञ्चैवाच्चेवज्ञा-
 कुशलो मती । सुभगादिरिति ख्यातोऽस्यस्तन्नेहु तान्तिके ।' सुभगादीनि दान्यु-
 चरदानि येषां ते सुभगाया अपत्य सौभागिन्य । द्वयोर्द्वयोर्नि । एव सौभाग्य
 दीर्भांय महासौभाग्य दीयते उद्याविदिषु छान्दस । कुरुजङ्गलं भव, कौरु-
 जाङ्गलः कश्चित् जङ्गलवेनुवनजान्ता सुभगादो न पठ्यन्ते तन्मते कौरुजङ्गल, वैश्व-
 धेनव सोवर्णवनज इति । सुहृद इदं भाव सौहार्द सौहार्दम् इह सुख्यस्य गृहणात्
 आदिष्टस्य तु सौहृदमिति सुहृद इदं सौहृदं प्रकृतप्रधानं सिन्धु, मन्वदलोपात् प्रकृत-
 सिन्धु, तलं भव शाक्तुसैन्धव सिन्धुशब्द, कच्छादिषु पठ्यते तेन तदन्तर्विधिरपि षण्
 वेश्वधेनव समूहं आधेनव सौवर्णवानज वज्रीगशब्दो विदादिस्तस्यान्तरापत्य द्रुः
 वाय्वीग, अनन्तरं वाय्वीगि । अगारवणुनामा कश्चित् तस्यापत्यम् आगारवैण्व,
 एव शातकोम्भ परस्त्रिया अपत्यं पारस्त्रैण्येयः ष्येयस्य इनेय इह लोके भव ऐह-
 लौकिक लोकोत्तरादिति णिक सर्वलोके विदित, सार्वलौकिकः परलोके भवः
 पारलौकिक प्रयोगे भव प्रायौगिक आध्यात्मादित्वात् णिक असिंहत्याया भवः
 असिंह्याय चतस्रा विद्या' चतुर्विद्या, चतुर्विद्या एव चातुर्विद्य' चातुर्वर्ण्यमित्यन्त, ।
 परे तु विद्यास्थानेऽप्येवमाहुः कुरुपाञ्चालि भव कौरुपाञ्चाल' आधिदेवे अधिभूते भवम्
 आधिदैविकम् आधिभौतिकम् आध्यात्मादित्वात् णिक । राजपुरुषस्य भावो ब्राह्म-
 णादित्वात् ण्य, राजपौरुष धेता कि राजपुरुषस्यापत्य राजपुरुषायणि' सर्वपुरुष-
 स्येदं सार्वपौरुष सर्वभुम् निर्मितम् ईश्वर, सयोगः उत्पातो विदितो वा सार्वभौम ।
 अन्तरहृतोऽपत्यम् आन्तरहृति, अनुश्रुतिकस्येदम् आनुश्रुतिकम् अनुसवत्करण दीयते
 आनुसवत्कारिकम् अस्य हति, प्रयोजकमस्य आस्यहैतिक गणपाठात् मध्यलुक् ।
 अस्य हत्येति युक्त, आस्यह्यावः ष्यः । अत्र परैकदिशि न अस्यहति अस्यह्यौ शब्दौ
 न पठन्ति । अस्यह्यत्यशब्दोऽप्याये वर्तते । कुरुकतस्यापत्य कौरुकात्य, गर्गादित्वात्
 षण्य । पुष्करसदोऽपत्य पौष्करसादि बाह्यादित्वात् णि । सूत्र पूर्व यस्य स सूत्रपूर्व,
 स चासौ नङश्चेति तस्यापत्य सोवनाङ् । अभिगमस्यच्छति अभिगामिको गुण, ।
 अनुहोतेन पठति आनुहोतिक, । नगररूपमिदं येषां ते प्राग्लेशे वर्तमानाश्चेत् सुभ-
 गादयः । पुण्ड्रनगरे भव, षौण्ड्रनागरः सौचनानगर, । प्राग्लेश इति कि मङ्गानगरे भव,

महानागर, इन्द्रोऽन्तो यस्य स इन्द्रान्तं घं आदिर्यस्य स घादि घादिशामौ वरुणश्च ति
घादिवरुण इन्द्रान्तश्च घादिवरुणश्च तौ न विधीते यासु ता, तच्छब्देन देवतौच्यते ।
तासाञ्चः इन्वः तच्च तस्मिन् तथाच देवतानां च सति देवतावाचकशब्दाः^१ सुभगादौ
पठ्यन्ते तेनाग्निश्च सुरुच तौ देवतऽस्य आग्निमारुतं कर्म क्रियते यौ देवताइन्वः सूक्त-
सम्बन्धी हविःसम्बन्धी वा तत्रैवायं विधि इह तु न भवति स्कान्दविशाख ब्राह्म-
प्रजापत्यः नेन्द्रान्तघादिवरुणा इति किं सोमेन्द्रम् ऐन्द्रावरुण हविः इह तु स्यादेव
ऐन्द्राग्रम् आग्निमारुतम् । अथानन्तरं प्रवाहणशब्दोऽवादिषु पठ्यते ण्य एव तस्य
ग्रहणं तेन प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहण्यं तस्यापत्यं युवा प्रावाहण्यं एतदादि सर्वं
सुपञ्चालादावपि पठ्यन्ते । तेन पूर्वदस्य विकल्पं प्रावाहण्यं प्रावाहण्यं । आदि
ऽहो अचेति आद्यच् न अत् अनत् आद्यच् अनत् यस्य तत् परिमाणविशिष्यं तथा
चाकारात् भिन्नाद्यच् अद्यादिपरिमाणं सुभगादौ पठ्यते तेन अर्द्धद्रोणेन क्रीतम्
आर्द्धद्रोणिकम् अर्द्धकोडविकम् अनदिति किम् अर्द्धप्रस्थेन क्रीतम् आर्द्धप्रास्थिकम्
अर्द्धप्रस्थिकम् इति कश्चित् सुपञ्चालादिवात् अर्द्धद्रोणिकम् अर्द्धकोडविकम् । एवम्
आनेय्यम् आशौचम् अशौचम् आक्षेपजम् अक्षेपजम् आकोशनम् अकोशनम्
आर्नपुण्यम् इत्यादि । अमन्यं सुभगादि तन्न तान्निर्गन्तं तेन उदकशुद्धस्यापत्यम्
औदकशुद्धिरित्यादि । प्रसङ्गसङ्गत्या साहित्येन सुपञ्चालादिरिह निरूप्यते । सुसवा-
ह्यञ्जनपदा दयामद्रादिशब्दं ते । प्राग्ग्रामनगरादिभ्योऽवयवावृत्तवाचिनः । सवत्सरस्तु
सख्यादिः सख्या संख्यादिरिव च । अशानपरिमाणञ्च सख्यादिचिदनामनि । अभि-
विष्याति सख्यादिवष प्रोष्ठपदास्तुज । अथ प्रवाहण, ण्येयं णोयान्तवर्णौत्यपि ।
अद्यादिपरिमाणञ्च भवेदाद्यजस्यदि । अनोश्चरौ शुचिश्चैव चैवज्ञाऽकुशलो मतो ।
अनिपुण्यश्च केचिवा यथा तथा यथा पुरी । सुपञ्चालादयश्च ते कथ्यन्ते कीविदीतमै ।
सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्यो जनपद्या सुपञ्चालादौ पठिता तेन सुपाञ्चालं भव
सुपाञ्चालक, एव सर्वपाञ्चालक, अर्द्धपाञ्चालक अथानन्तरं ते जनपदा
मद्रभिन्ना दिक्पूर्वाश्चेद्वन्ति तदा सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्वापाञ्चालक
उत्तरपाञ्चालक दक्षिणपाञ्चालक अमद्रा इति किं पूर्वमद्र आपरमद्र दिग्वाच-
केभ्यः प्रालेभ्यश्च यामनगरवाचका, सुपञ्चालादौ यथा पूर्वा चासौ इषुकामशमी
तत्र भव, पूर्वेषु कामशम, पूर्वकाण्यं दक्षिण नगराणां तावत् पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रं
भवः पूर्वपाटलिपुत्रकं पूर्वकान्यकुलकः नगराणां यामग्रहणेन व सिद्धे भेदेन
यत् उभयोस्तुपादानं तत् सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं तथाच दिक्पूर्वसमुदाय, पूर्वेषु

४२२ । क्षुद्रागोधाभ्यो वैरारौ ।

, क्षुद्रागोधाभ्यः ५॥, वा । १), एरारौ १॥ ।

नाटेरः नाटेयः, गौधेरः गौधारः गौधेयः । गार्ग्यः वात्स्य
जामदग्न्यः पाराशर्यः ।

कामशस्यादिर्यामनामधेयम् इह तु दिग्वाचकं विनैव पाटलिपुत्रादिशब्दो नगर-
माह । पूर्वव शमवाचकसमुदायस्यादिक्पूर्वावयवादुत्तरस्य त्रिः । इह तु दिग्वाच-
कान्ननगरस्योत्तरदस्य त्रिरिति । ऋतुशब्दस्य समुभिव्याहारात् ऋत्ववयववाचिन
पूर्वदात् ऋतव सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा पूर्व वर्षाणां पूर्ववर्षास्तत्र भव' पूर्व-
वार्षिकं पूर्वहैमन्तम् अवयवादिति किं पूर्वासु वर्षासु भव पौर्व'वार्षिक । संख्या-
पूर्वसवत्सर सुपञ्चालादौ पठ्यन्ते यथा द्वौ सवत्सरौ व्याप्याधीष्टौ भती भावी वा
दिसावत्सरिक एव संख्यापूर्व'संख्यापि सुपञ्चालादौ यथा द्वे षष्टौ व्याप्याधीष्टौ
भती भावी वा द्विषाष्टिक । दिसाप्तिक द्विषष्ट्यादिशब्दा' संख्यासु वर्तमाना
कालाधिकारीयस्यसुत्पादयन्ति । संख्यादिशानवर्जित परिमाणमसंज्ञायां सुपञ्चा-
लादौ पठ्यते । यथा द्वौ कुड्वौ मानमस्य द्विकौडविक द्वाभ्या सुवर्णाभ्या
क्रौति द्विसौवर्णिकम् । अनामनि इति किं पाञ्चलोहितिक पाचकपालिक ।
भविष्यति तु त्रीणि वर्षाणि व्याप्य भावी त्रैवार्षिकं तथाच नक्षत्र ताभिर्युक्तकाल
इत्यर्थे ण तस्याऽऽर्धशेषे लुप् प्रोष्ठपदा तत्र जात इत्यर्थे ऋतुनक्षत्रात् ण, प्रोष्ठपाद
ज इति किं प्रोष्ठपदासु भव कुशलो वा इत्यर्थे ण प्रोष्ठपद प्रोष्ठपदा । इति
निर्देशात् तत् पथ्यायभाद्रपदाशब्दस्यापि ग्रहण तेन भाद्रपद अर्ज तु भाद्रपद
इति । अथ प्रवाहण श्येय इत्यादि प्रयोगा प्रदर्शिता । केऽपीत्यादि आहुरिति
शेष तेन अयाथातथ्यम् अयाथापूर्थ्य परमते अथथातथ्यम् अथयापूथ्यमिति ॥४३१॥

क्षुद्राश्च गोधाश्च क्षुद्रागोधा ताभ्य एरश्च आरश्च एरारौ । क्षुद्रा शीलकुलक्षीना
अङ्गक्षीनाश्च । गोवा गोधादि अब वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् क्षुद्राभ्यः परस्य
ण्येयस्य एर' स्याद्वा । गोधाटे, परस्य ण्येयस्य एरारौ स्याता वा इत्यर्थः । शील-
क्षीना यथा नय्या अपत्य नाटेर नाटेयः एव कुलटाया अपत्य कौलटेर' कौलटेय'
पूर्वादिनेये कौलटिनेय एव' दास्या अपत्य दासेर दासेयः । अङ्गक्षीना यथा ।
काणाया अपत्य काणेरः काण्यश्च गोवाया अपत्य गोमेर गौधेयः गौधारः ।

चटकाया अपत्यं चाटकेर अत्र यथोर्लोप इत्यत्र यथोरिति ज्ञापकादाकारलोपा-
भावः वाशब्दव्यवस्थयास्य नित्यम् । एवं स्वपत्ये ण्यस्य लुकि चटका इत्येव
निपात्यते । गर्गादिमङ् । गर्गस्यापत्यं गार्ग्यं इत्यादौ यथोरित्यनेन अकारादे-
र्लोपः । स्वपत्ये गार्गी स्यागस्यस्येति यकारलोप एव वाक्य इत्यादि ॥ ४२२ ॥

श्रीरा-टी—चुद्राश्च गोधाश्च तास्माभ्यं व्यनिर्द्देशनार्थं एषवाविधानसामान्यात
नस्या अपत्य इति वाक्यं पर्च नाटय, एव यदा कुलटाशब्दाऽसतीवाचकसदा
कौलटेर कौलटेयं शीलहीनत्वात् । अङ्गहीनायाम्नात् काणाया अपत्यं काणेर
काणेश एव कौञ्जेर इत्यादि । गोघार इति गोधाया अपत्यम् इति वाक्यं चुद्रा
दिपाठात् गौधेर, अत्रादौ प्रघष्ण पाठात् गोधेश इति लुटस्यापत्यं जौष्टारः स्या
अपत्यं मार्गार, घण्डस्यापत्यं घण्डार काक्या अपत्यं काकार मषिकाया अपत्यं
मौषिकार बाह्यादित्वात् मौषिकि, । चटकाभ्यो मैरो लृष्ण तु स्त्रियाम् । चटकाञ्च
चटकायाश्च परस्य णेरस्य णेर, स्यात् । स्वपत्ये णेरस्य लुक् । अतएव चटकात्
छणेश, चटकस्य चटकाया अपत्यं चाटकेर स्तिथान् चटकस्य चटकाया अपत्यं
स्त्री चटका । गार्ग्यं इत्यादि । ननु गगादिनडादिभ्या गोत्र एव ण्यप्रत्ययान्तौ तत्
कथमपत्यसामान्ये विहित इति चेत् सत्यं जामदग्न्यं पाराशर्यं इत्युभाभ्याम् अन-
न्तरे ण्यस्य द्रोणायन इत्यत्र ण्यायनस्य दर्शनात् सामान्येनोक्तं अन्यत्रान्तरे ण्यस्य
द्रोणायन इत्यत्र ण्यायनस्य दर्शनात् सामान्येनोक्तम् अन्यत्रान्तर एवेति भावः ।
गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यं ; अनन्तरे तु अत्र, ण्यः गार्गिरित्यादि । गगादिर्यथा । गर्गो
वत्साकृतीरेभ्यो व्याघ्रपादवटं शठः । अजो विलस्यन्निवेशं जवमानो धनञ्जयः ।
दृक्षो विश्वासुः शङ्खो वसंधूमण्डलस्य, । सस्कृतिर्वेदश्चदयागेन्द्रहाराजस्वसेमधुः ।
विप्रेऽथ लीहितो मण्डर्जिगौषुर्गुह्मर्गुत्तु । कपि बोधवतश्छास्त्राङ्गिरसेऽप्यथ
कौशिके । कद्रु शसित्वसत्विन्द्र मानायी मनुकच्छपा, । मङ्सु शम्बु, कतिसङ्ख-
सरुत्वा रुच मङ्क्षु च । तसु ण्यरुक्तस्यैव शकलेभनर तथा । कम्पागसिखिरो-
हितौ वषवद्, पूर्वोऽगणः शिपुलु कृष्णौ भिण्डिलशण्डिलौ च चिकितोदभसितिचा-
भिषक् । गोकक्षारिव काचुलूकमुयनौ स्थूलासुनाभ्युलूकम् । ताता मन्त्रितभिण्ण
त्रोऽस्मरथ गोलुन्दं तथा कुण्डली । अनडुदयश्चवल्कौ च पर्यवल्क पराशरः ।
जलकर्णः शकराक्षः धृतिमाषश्च पिण्डल, । सूद्यानो वृद्धदग्निश्च कुटीभज्जमदग्नि
च । लीहितादिश्च कर्णादिर्गार्गादौ परिकीर्त्तिता । गर्गस्याऽन्तरापत्यम् इति वाक्यं
यथोर्लोप इति अकारलोपे वि स्त्रिया पिच्चादौप गार्गी वानायनपच्चे गार्ग्या-

४२३ । ओदौतोऽज्वत्तकृद्य-क्यङ्याः ।

ओत् औत् ५।, अच्वत् १।, तकृद्य क्य-ङ्या. १॥ ।

ओदौङ्गां परस्तमंजः कृत्मंजकश्च यः क्यङ्यौ च अज्वत्
स्यात् । बाभ्रव्यः । नाङ्गायनः गार्ग्यायण दाक्षायणी ।
पेढ्वस्त्रोयः । माढ्वस्त्रोयः । रैवतिकः । आश्वपालिकः ।
यादवः आङ्गिरसः ।

यणी एव सर्वबोहनीयम् । इह पुलस्तिशब्दपाठात् वे, पुलस्तय, पुलस्त्यशब्दस्य
तु वे पीलस्या इति । यद्यपि वेदभृच्छ्र-दाहृषिष्ये कृते पश्चात् स्वार्ये ष्ये वेदभृत्य
इति सिद्धाति तथापि वे लुक् वेदभृत इति सिद्ध्यर्थं पाठः तत्र तु वेदभृत्या
इति राजशब्दोऽसौ गगादि' तेन राजस्यापत्यं राज्यं से तु सौराजि एतेनाम्बोषा
नेऽपि सौगार्ग्य इत्यादि । माधव्यो विप्र अन्यत्र माधव, शकलान्ताक्षीहितादे,
णस्य स्त्रिया नायन्नित्यं तेन लौहितायनीत्यादि । कपेरन्तरापत्यं काष्य स्त्रिया
काप्यायनी एब' बोध्य, बौध्यायनी वातण्ड्य वातण्ड्यायनी । अनाङ्गिरसे तु कापेय
वौवि वातण्ड्य शिवादित्वात् ण, अनाङ्गिरसेऽपि गगादित्वाच्च वातण्ड्य स्त्रिया
वातण्ड्यायनी वातण्ड्यीति कथित ॥ ४२२ ॥

अच् इव अज्वत् अच्तुल्या । तच्च कृच्च तौ तकृतौ च तौ यौ चेति तकृत्यौ
तकृत्यौ च क्यङ्य ङाय ते । बभ्रवपत्यं बाभ्रव्य इत्यत्र ष्ये कृते न्वीर्लोपीताविति
उकारस्यौकारे अनेन यकारस्याच्तुल्यत्वे औकारस्यावादेशः । एव नावा त र्थं
नाभ्यम् अत ढघेकादिति षे कृते अनेन यकारस्याच्तुल्यत्वे औकारस्य आव् ।
एव लूयते य स लव्यः तव्यानीयया इति यप्रत्यये उकारस्य गुणे यकारस्य अच्
तुल्यत्वात् औकारस्य अव् । एवञ्च भाव्यमित्यत्र ष्यणि कृते ह्रस्वौ यकारस्याच्तुल्यत्वे
औकारस्य आव् औकारस्य अव् ये । एवञ्च गामिच्छति गम्यति नावमिच्छति
नामति इत्युभयत्र क्योन्मादयश्चेति क्ये कृते यस्याच्तुल्यत्वादवावौ । एवञ्च
गौरिवाचरति गम्यते नौरिवाचरति नाव्यते इत्युभयत्र घान्ङ्यङ्गीति ङे तस्याच्
तुल्यत्वादवावौ । नचात्र अथा यूरित्यनेन पक्षे वकारलोपीऽस्त्विति वाच्यं न लोप
क्यङ्य इत्यनेन क्यङ्यायीर्नकारलोपादन्यस्य विरामविहितकार्यस्य निषेधेन दान्त-
त्वाभावात् अतएव वाचमिच्छति वाच्यति इत्यादौ न कुीडादि । ननु त्यय इत्युक्तौ

प्रत्ययकारेणैवेष्टसिद्धौ सकृदयक्यद्वा इति गौरव कथम् इति चेन्न । उद्भूत-
इत्यस्य प्रपूर्वस्य प्रोयते । केवलस्य च्वा भूयोऽमि अयत इत्यादौ यकीऽपि अञ्चला-
पत्ते । मर्मादित्तु मर्म वत्स आकृति सञ्कृति अज व्याघ्रपद वेदभृत् वीणाग्राम
पुलस्तिलिस्तिलि रेभ अग्निवेश शङ्ख शट अथट धूम वर्मिन् धनञ्जय लक्ष विश्वावसु
जवमान लोहित सशित वभ, मण्डु मङ् च मङ्, मनु बोध शम् नितु गुग्गुलु
जिनीषु मन्थु तन्तु इन्द्र मनावी मनावी मनु कल्यक रुच तनुच तरुच तण्ड
वतण्ड कपितक कुरुकत सकल देवहु काप्य गीकच अगस्ति कुण्डली अनङ्गाह
अश्ववल्क पर्यावल्क जात विवीहित वृष गणनावह गण शण्डिल मुद्गल मुषल पगाशर
जतूकर्ण मन्त्रित अश्वरथ शर्कराच पुतिमास स्थूवा अवरका पिङ्गल कृष्ण गोलुन्द
उल्लुक्क तितिच भिषज् विष्णुज भण्डिल दन्त किकत एकलू पिप्पलु इहदग्नि
जमदग्नि सुलोभिन् कुटीषु पाण्डु इत्यादि । ८७ । नडादिमाह । नडस्यापत्यं
नाडायन, चाग्नि एतदुभयप्रत्ययान्तेऽपि नडादि स्थादित्यत आह गार्गायण,
दाक्षावर्णौति गर्गस्यापत्य गार्ग्यं गार्ग्यस्यापत्य गार्ग्यायण अत्र क्यडाचौ चेत्यत
आकारवर्जनात् णस्य लीपो न स्यात् । एव दक्षस्यापत्य दाक्षि, दाक्षे रूप्यपत्यं
दाक्षावर्णौ अत्र ययोर्लीप इति इकारलोप पित्वादीप् । नडादित्तु । नड अथ
अग्रन् शङ्ख विद पुट रीहिण्य खर्जूर स्वरूप भडिल भडित भण्डिल भण्डित प्रकृति
कामदक्ष अनुयीवा काश काण कोशल गोलाच अर्कश्चन् वलसद चक्र कुल शविष्ठा
घविद्रिन् गोमिन् श्याम घूम घूस वाम्बिन् विश्वानर कूट जल वड ग्रीष्म अहं वृच
विश्वथ विश्वाथ गिरि चपल जुष दासक वैष्ण वाय्य अनुडुह्य अर्जुन शूद्रक
सुमनस् ओजस् हस आतप किर खिर खदिर चरमुञ्ज इतिक इतिस उदक
नमक सप्तन् राजव्यतिक प्राण नव सायक दास मित ह्रीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर
कातर काखल काश्च काञ्च अज अमुष्य अमित्र लिप्त चित्र कुमार लोह सूर्ज
कल्म शिशपा अग्र शृण शकट लक्ष शलभ मितत ऋच् जल इन्ध जलम्बर
युगम्बर हसक दण्डिन् हस्तिन् पञ्चाल चमसन सुक्रव्य स्थिरक ब्राह्मण चरक
वदर अश्मल स्वरूप कामुक ब्रह्मदण्ड उडुम्बर ओष आलोह मण्डप इत्यादि ।
कुञ्जादित्तिदादिश्च नडाद्यन्तर्गणौ ॥ ११६ ॥ पिटवस्त्रादिमाह । पिटवसुरपत्यं
पेटवस्त्रीय एव माटवस्त्रीय स्त्रिया पेटवस्त्रीया पित्वाभावादाविव । पिट-
वस्त्रादित्तु । पिटवसा माटवसा भाता चतुष्टयमिति । रैवत्यादिमाह । रैवत्या अपत्यं
रैवतिक, एवम् आश्वपालिकः । रैवत्यादित्तु । रैवतौ अश्वपाल हारपाल मणिपाल

इक ठणिक ठकयाइ कर्णमाइ कुकुटाच ॥ २ ॥ शेषमाइ । यदीरपत्यं यादवः
अत न्नीर्लोपीताविति उकारस्य ओकारेऽव् अङ्गिरसोऽपत्य आङ्गिरस एव रचोः
राघवः उपगी, औपगव पशीः पाशव, इत्यादि । न्नीर्लोपीतावित्यनेन प्राप्त
मलोप निषेधयति ॥ २३ ॥

यीरा टी—ओच ओच तत्तस्मात् अजिव अज्वत् तथ कञ्च तौ तक्रतौ तक्रतोर्यं,
तक्रदय तक्रदयश्च कश्च ङश्च ते । बाभ्रव्य, इति बधीरन्तरापत्य ण् । न्नीर्लोपीताविति
उवर्णस्यौकार यस्याज्वहावात् यलायवायाव इत्यवादेश कौशिक एवाभिधानम्
अन्यत्र बाभ्रवः तनुस्थाने तनुरिति पठत्यपर । कतो मुनिविशेष, तस्यान्तरा-
पत्य कात्य स्त्रिया कात्यायनी । कखादेः प्रयोजनमग्रे वक्ष्यति । मगांदिराक्रति-
गणत्वात् रामरथशब्दः कखादौ ज्ञातव्य रामरथस्यापत्य रामरथ्य व्वे तु
रामरथाः स्त्रिया रामरथ्यायनी रामरथौ रामरथ्यस्यापत्य पुवा रामरथ्यायन
रामरथ्यस्य छावा रामरथा सङ्हाङ्गघोषलक्षणानि रामरथानि रामरथशब्दादगोत्रे-
ऽप्युपचारात् । कुर्वादेरधिद्वीराजश्चश्वरात्तन्मनोऽस्तु सश्च । कुर्वादिर्गोत्रेऽगोत्रे च
ऋषीपितृ स्यात् ण्य इत्यर्थः गोराजश्चश्वरेभ्यस्तु अनित् इत्शुभ्यो य इत्यर्थः । मनोऽस्तु
यद्योगैः सश्च न इत् । कुरीरपत्य कौरव्य कौरव्यौ कौरव्या इत्यादि स्त्रिया कौरव्या-
यणी कौरव्या, केचित् कौरव्यायणीति नित्यमाहुः । एव लाचण्य, लाचायण्यौ
लाचायण्याः स्त्रिया लाचण्या इत्यादि । कुर्वादिर्यथा । कुरु करि गर्गे गयेका-
कृत शकल शलाका सत्यङ्कारम् । शाक शुभोर्मतिमङ्गुष तथा लचणवडभीकारम् ।
एवकार कौशेरि रथकारकश्च पट्टिका । पिण्णौमूलेन्द्रजालौ राकेशकम्बुकविधा-
रकः । एकजित् स्यात् न मन्यायश्च पितृमत् पधिकारिणौ । हन्ता भर्ता शर्प-
नाथो दानोश्चिषि विनस्तथा । भर्तुः, प्रभावय, प्रभावपुत्र, सेनान्ता मता । कारव
चक्षिरे सम्भाटः केशिन्याः केशिनी भवेत् । न्येधातुर्वर्त्म तस्यैव वेन केनचिदीरित ।
यमादित्वावदितिश्चेवा पञ्चाद्यादिपतिर्दिति । पञ्चश्चकुलराष्ट्रार्थमणवास्तु घन वसु ।
विद्याशतनवक्षेप प्राणधान्य समाजगत् । रथकारशब्दोऽव जातिवचन । शिल्पि-
वचनस्तु कारत्वेन एव प्राप्ते । शके भवतीति शक भूरिह पाठवलाश्चकारागम, ।
हारिवेष्ट वैष्क्सेन्व, वाह्नादित्वात् हारिवेष्टि वैष्क्सेनि एव तान्त्रवाय, तान्त्र-
वाविरित्यादि । समाजोऽपत्य साम्राज्य चविय अन्यत्र वाह्नादिराक्रतिगणत्वात्
साम्राजि केशिन्या अपत्य कौशिन्य ण्ये केशिनादेश, अन्यथा पुत्रहावे कौश्य स्यात् ।
भातुरपत्यः भाटव्यः ण्यस्य वम् प्रिटव्यत्वादित्वात् भाटीय, कस्यचिन्मते वेषशब्दस्य

कुर्वादिवात्, वैख' तथा च वैख' पृथु हैहयमर्जुनश्च इति । वैशाखान्दसीति
 पाणिनिस्तुवाच्छान्दसमिदम् । यमस्यापत्यं याम्ब' आदित्यस्यापत्यम् आदित्यं श्ये
 श्यलोप अदितेरपत्यम् आदित्य' प्राजापत्य एव वैश्वपत्य' दितेरपत्यं दैत्यः पञ्चा-
 द्यादिपतेस्तु पाश्र्वपत जानत्यतम् इति कुर्वादि । गौरपत्यं गव्य' राज्ञीऽपत्यं राजन्य'
 चत्विरेऽभिधानम् अन्यत्र राजन' मनवर्जैत्यादिना नियमेन न नलोप हनषण इति
 नियमान्न उड्लोप श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यं सन्नाया बाह्वादिवात् श्वाशुरि मनोरपत्यं
 मनुर्य' ये सन् न इत् । नाडायन इति नडस्यान्तरापत्यम् इति वाक्यम् । नडादि-
 यंथा । नड भङ्गित रीद्विष्य शङ्खपुट पद काण चर गिरि चक्र कुटम् । विद
 काश्च वनं कुल घूम जल किर चित्र सुर खडलीह नरम् । भडिलो भडलो भडित'
 प्रकृतेऽपलो भमक' खदिरो भिमत' । चरक' शकटं सुलभी वदर' स्थिरक खरप-
 सुमनोऽजजना' । शायक टासक किङ्कर दुर्ग कातर काखल पिङ्गल घूमम् ।
 भङ्गिल कीशल सुपक विशाल सातप चुपमश्वविशम् । भुज' खरूप खङ्गाल वानी
 दक्षी धरितिष । अगमा गीली च गीलाच्च जलम्बर युगम्बरा । कुमार शिशपा
 काव्यो वीचाङ्गाविति सेतिकौ आनङ्गुह्याङ्गुनौ दृग्शीक्षानी वाम्नी च सतम । इन्द्रा-
 मुष्णो निगु' काव्यो राजव्यातीकपिङ्गरा । वीप प्राणी दास निवी मुञ्जाप वण
 शूद्रका' । अनुयीव अविष्ठा च विश्वानरश्च हसक । मण्डपा कश्मलसत्त्व खजूर
 चमसञ्च ऋक् । ग्रीष्मो हस्तौ वैश्ववाप्यो मुक्त' शीषकामुकौ । ब्राह्मणोऽध्वरा
 नोह द्रोणजीवन् पर्वता । सन्धीऽश्वलोघदण्ड स्यात् शलङ्कुस्तु ह्यकौशिके । वाशिष्ठे
 तु वरुणविष्टे कथजातस्तु पूरुषे । दमं आयायणे भर्गस्त्रैगते युनक्तसथा । वस्ये
 ऋषावप्रशर्मा स्वाच्छरवास्तु भार्गवे । भारद्वाजे तु आत्रेयो भरद्वाज शपसथा ।
 आत्रेयेऽथ आयायणे च क्रोष्टीरुस्तुक् सदा मत । आत्रान्ता आत्रान्ताश्व गोवार्था, आत्रान्ताश्च
 हरितादयः । शिशपाया अपत्यमित्यर्थे । आद्यची णित्ते शिशपादाययो दीर्घसव-
 देविकानाम् । शिशपादीना णित्ते परे आद्यच स्थाने विप्रसङ्गे आत् स्यात् शाशपा-
 यनः आनङ्गुश्च इति गर्गादि आत्रान्तः अङ्गु'नस्यान्तरापत्यम् आङ्गु'नायन बाह्वादिवा-
 दाङ्गु'नि । एवं साहायन' साप्ति' पञ्चानामपत्यं पाञ्चायन' बाह्वादिवात् बाह्वि ।
 वैख इवि वैशी नाम राजर्षिस्तस्यापत्यं वड्डेऽकीशलाजादेरिति खड्क् वैष्यस्तस्या-
 पत्यं युवा वैश्यायनः अथएव खट्व' चत्विद्यार्षेभ्य इति न लुक् । द्रौणा-
 यनोऽश्वत्यामा इति तु पुने पौवलोपचारात् । शलङ्कोरन्तरापत्यं शालङ्कायनः
 आयायने छतो खीपः । इदम कौशिके कौशिके तु बाह्वादि वानायनो वाशिष्ठः

अन्यत्र वानिः काष्णायनी विप्र अन्यत्र काष्णिः जातस्थान्तरापत्य जातायन पुमान्
युरुष इति कि जाताया अन्तरापत्य जातेयि, प्रातिपदिक यङ्ग्ये लिङ्गविशिष्टस्यापि
यङ्ग्यमित्यस्य आपकमिदम् । दार्भायण आश्विन्य अन्यत्र दार्भि भाग्ययण चैगर्ते
अन्यत्र भार्मि, शौनकायनी वाक्स अन्यत्र शौनक' विदादित्वात् ट् आग्निशर्मायण-
ऋषि अन्यत्र बाह्वादित्वात् आग्निशर्मि शारदतायनी भार्गव अन्यत्र शारदत
विदादित्वात् ट् आत्रेयायणी भरद्वाज अन्यत्रात्रेयि भारद्वाजायन आपायनश्चात्रेय
अन्यत्र भारद्वाज ऋषिष् आपि अत, णि क्रोष्टीरपत्य क्रोष्टायन उत्ती लुक्
णायने इदमकौशिक इति कथित् । गोवविहितश्चण्डाऽगोवविहितश्चण्डाश्च नडादौ
पठ्यन्ते तस्मादेव नियमात् यूनि प्रत्यय' । मूले गार्ग्यायण' इति गर्गस्थान्तरापत्य
गार्ग्य तस्यापत्य युवा इत्यर्थे णायन' आति न णस्य लोप एक वाक्यायन इत्यादि ।
मूले दाक्षायण इति दक्षस्थान्तरापत्यम् इति दाक्षिस्तस्यापत्य युवा दाक्षायण' एव
झाक्षायण इत्यादि स्त्रिया गर्गस्थापत्य यूनी गार्गौ गार्ग्यायणी दाक्षीति स्त्रिया
युवत्यनिषेधात् दाक्षायणी तु दक्षस्यापत्य दाक्षायण स्त्रिया पित्वादीप् । गोवार्थ
इति कि सोमी देवता अस्य सौम्यस्तस्यापत्य सौमि । सुतङ्गमस्य निवास सौतङ्गमि-
स्तस्यापत्य सौतङ्गम, शेष ष एव ट्प्रान्ता हरितादय' हरितस्थान्तरापत्य हारित
विदायन्तर्गणत्वात् गोत्रे ट् तस्यापत्य युवा हारितायन परस्त्रिया अपत्य पार-
शरस्तस्यापत्य युवा पाराशरायण इत्यादि । बाल्यादे, णायनस्य लुक् । बाल्यादे-
परस्य णायनस्य यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । बालस्थान्तरापत्य बालि तस्यापत्य
युवा बालि । एवमुदीचोऽपत्यम् औदक्षिस्तस्यापत्य युवा औदक्षिरित्यादि । बाल्यादि-
र्यथा । बालिरोदक्षि भौलिङ्गे सत्यकामि च सत्यकि, । औदङ्ग्यौद मद्यौद
शुद्धि शालङ्क्यस्तथा । गौपासञ्जौदमयी च देवस्थान्योद्गायनी । आफल्को दक्षिती-
वाह चित्तित्वैकीजिहायनि । पैङ्गलायनि वाल्कायनि पैङ्गायनि वारुयवाणि ।
श्चण्डान्तर्गणेषा प्राचा षेष्वावैष्ठादेरित्यनेन लुकि सिद्धे प्राचार्ये पृथगुपादानम् । प्राचा
षेष्वाह वैष्ठादे, वैष्ठाद्यै । प्राचा मोत्रे य णिस्सदन्तात् यूनि विहितस्य णायनस्य
लुक् स्यात् न तु वैष्ठादे । पद्मागारस्यापत्य' पद्मागारिस्तस्यापत्य युवा पद्मागारि ।
वैष्ठादेस्तु विद्धस्थान्तरापत्य' वैद्धिः तस्यापत्य युवा वैष्ठावन । धारणस्थान्तरापत्य'
धारणि तस्यापत्य युवा धारणायन इत्यादि । वैद्धि धारणि बाक्कीति देवप्राणा-
हतिस्तथा । तौमस्या सुविदेवीहि पौष्टिवैरकिवैक्किनि । कारेशपादि वैक्कीर्ण
कालिङ्गा ऋसकौ तथा । चापेटक्यासिबान्नी पौष्करसादिश्च नैयमिः । देवमत्यन्ति

इहती तथा दैवयजिमत' । न भरतगीवाञ्च । प्राच्यात् भरतगीवाञ्च यूनि विहि-
तस्य लुक् स्यात् । अर्जुनस्त्रान्तरापत्यम् अर्जुनिस्त्रस्यापत्य युवा अर्जुनायन, पूर्वस्त्र
बाधकोऽयम् । पैटवस्त्रीय इत्यादि पिटव्सुरपत्यमिति वाक्यं षीय, षिस्वाद त्रिः
स्त्रिबां पैटवस्त्रीया पैटवस्त्रीया भार्या इत्यादि पिटवसा तथा माटवसा भ्रातृ-
रनित् भवेत् । कुत्साया षायणिश्चैव सौवीरगीवसम्भव । माटवशब्दात् षीयी षित्
तेन सावीयभार्य, इति सौवीरगीवसम्भवी षायनि, कुत्साया पिटवसादौ पठ्यते
तस्मादपि अणिषीयः । यमुद्वस्त्रापत्य यामुद्वायनिः तस्यापत्य युवा नित्य मामुद्वा
यनीयौ जाञ्च, रेवत्यादित्वात् यामुद्वायनिक, एव सौयामायनीय' सौयामायनिकः
वाष्पायनीय' वाष्पायनिक, । तथाच यमुद्वस्त्रं सुयामा च वाष्पस्तेभ्य क्तिञ्, श्रुता, ।
सौवीरेषु च कुत्सायात् द्वौ योगौ शब्दवित् खरित् । इति महावृत्ति द्वौ षीय-
णिकौ । षित्त्वाभावे पुर्ववत् प्रयोजनम् । रैवतिक, इति रेवत्या अपत्यम् इति
वाक्यं वयोर्नित्यादिना ईकारलोपं त्रिष्य स्त्रियाम् । रैवतिकौ आश्रमपालिक इति
अश्रम पालयतीति अश्रमपाल, षण् तस्यापत्यमिति वाक्यम् । रेवत्याश्रमणिहारपूर्व-
पाक्षोऽयं कुत्सने । गीवस्त्रियश्च बाहुल्याद् ब्रह्मा, सौवीरगीवजा । कर्णभाटवकयाज्ञौ
कुक्कुटास्यस्तथैव च । हक्वस्त्री सवर्णा च परे शिष्टप्रयोगत । अश्रमणिहारेश्च,
पाक्षौ रेवत्यादौ पठ्यते जयादित्यन्तु अश्रमपालौ मणिपालौ । हारपालीति स्त्रीलिङ्ग-
भङ्गीकरोति न्यासे तु हारपालादौनामदन्निर्देश । अध्यानन्तरं गीवविहितव्यान्ता-
स्त्रिलिङ्गाः कुत्साया पठ्यन्ते गार्ग्यं अपत्य युवा गार्गिकं स्त्रुचुकायनेरपत्य युवा
स्त्रीचुकायनिको जाञ्च भिमतादित्वात् गार्ग्यं, स्त्रीचुकायनश्च जाञ्च । गीव इति
क्वि कारिकेयो जाञ्चः स्त्रिय' इति किम् औपमव, कुत्सायामिति किं गार्ग्ये
मानवकः । कुत्सन इत्येव सौवीरगीवे ये ब्रह्मस्तेऽपि बाहुल्याद्रेवत्यादौ पठ्यन्ते भाग-
वित्स्त्रान्तरापत्य भागवित्स्त्रान्तरापत्य' युवा भागवित्तिको जाञ्च बाहुल्यात् पञ्चे
यथा प्राप्तं भागवित्तायनी जाञ्च, । टणविन्दोरन्तरापत्य तार्णविन्दव तस्यापत्यं
युवा तार्णविन्दविकः । आकशवस्त्रान्तरापत्यम् अवग्राहिराजनिगणत्वात् आक-
शयैवः तस्यापत्य युवा आकशयैविकः अन्ये तु अवग्रादिपठितत्वात् आकशयन-
शब्दस्यैव आकाशयवैविको जाञ्च इति वदन्ति तत्र तथाचाहुः भागपूर्वपदो वित्ति-
र्हितीयस्त्रार्णविन्दव । तृतीयस्त्राकशयैवो गीवात् ठग्वङ्गुल तव इति परे । ठक्
णिक । वृद्धियङ्गमिङ् स्त्रीनिवृत्त्यर्थं सौवीरगीवज इति किम् औपमविर्जान्,
कुत्सायामिति किं भागवित्तायनी मानवकः । शिवागुदाहरति यादव इति यदुर्नाम

४२४ । मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येनोऽनोऽध्वात्मनो- ऽपत्यणोऽविकारणाभावकर्म्य ईने न नलोपः ।

मन्वर्जान् वर्मोक्षस्येन' ६।, अन ६।, अध्वात्मन ६।, अपत्यणो ७।, अविकार-
णाभावकर्म्ये ७।, ईने ७।, न १।, नलोप १ । ।

मन्वर्जस्यानो वर्मण उच्छ्राः स्यात् परस्येनश्चापत्यार्थ-णो
अनो विकारार्थवर्जे णो भावकर्म्यार्थवर्जे ये च, अध्वात्मनोरीने,
नलोपो न स्यात् । याज्वनः भाद्रवर्मणः औच्छ्राः चाक्रिणः ।
श्रैवः वाशिष्ठः ।

कश्चित् तस्यान्तरापत्यम् इत्यर्थे णा' आङ्गिरस इति आङ्गिरसीऽपत्यम् इति वाक्यं
मुनी तु शिवादितात् एवम् औपगव' भावव' मारीच इत्यादि ॥ ४२३ ॥

मन् वर्जयतीति मन्वर्जं डात् षण् मन्वर्जंशसौ अन चिति मन्वर्जान् । स्त्र'
सयोग स्यादिन् स्त्रेन् मन्वर्जान् च वर्मन् उच्चन् च स्त्रेन् च मन्वर्जान्वर्मोक्षस्येन्
तस्य । अध्वन् च आत्मन् च अध्वात्मन् तस्य । अपत्ये णा' अपत्यणः, तस्मिन् । न
विकारीऽविकार अविकारे णा' अविकारणः भावश्च कर्म्यं च भावकर्म्येणो न भाव-
कर्म्येणौ अभावकर्म्येणौ अभावकर्म्येणोर्यं अभावकर्म्येय । अविकारणश्च अभाव-
कर्म्येयश्चेति अविकारणाभावकर्म्येय तस्मिन् विकारार्थवर्जेषु सर्वेषामनन्ताना
नलोपनिषेधे अपत्यणो मनन्तस्य नलोपार्थमाह मन्वर्जानिति । अपत्यणो परे
मन्वर्जस्यैव अनन्तस्य नलोपी न स्यात् । मनन्तस्य तु नलोप' स्यादेव । अपत्या-
र्थान्यत्र मनन्तस्यापि नलोपी न स्यात् । मनन्तवर्जनात् वर्मोक्षोऽपि नलोपे सिद्धे
तस्य नलोपनिषेधार्थं पुनर्वर्मोक्षो गृह्यमाणम् । उच्छ्रास्तु इह यदृणं नियमार्थमेव तेन
उच्छ्राऽपत्यार्थेण एव नलोपी न स्यात् अनर्थेण तु नलोप' स्यादेवेति । यथा
उच्छ्राऽपत्य औच्छ्रम् । अन्यत्र उच्छ्रा' इदम् औच' चर्म । याज्वनोऽपत्य याज्वन,
श्रेष्ठतात् णो कृते अनेन नलोपनिषेधः । मनन्तस्य तु सौपामः भाद्रपामः । हित
नास्त्व नलोपी वा वक्तव्यः । हितनाम्न हितनामः भद्रवर्मोक्षोऽपत्य' भाद्रवर्मोक्ष'
उच्छ्राऽपत्यम् औच्छ्रा' इत्यत्र हन् यत् घृत रात्रामिति उच्छ्राऽलोपः । चक्रिणोऽपत्य'
चाक्रिणः, एव' आङ्गिरः दाण्डिनः ५५।१।१ । न विकारार्थवर्जे णो यथा ब्रह्मणो

जातः ब्रह्म वेति इत्यर्थे वा उच्येकादिति चो ब्राह्मणम् । एवं साध इदं सामनम्
अव मनस्तस्यापि वर्जनं नास्ति । यन् इदं श्रौतनं साधवनं चर्मण इदं चार्मणम् ।
यन् सङ्कीर्णं चर्मणम् कोषे वाच्ये ब्रह्मण इदमित्यर्थे न वा निर्दिष्टमनित्यमिति
न्यायात् नलोपनिषधी न स्यात् । श्रौत सङ्कोचः । चार्म कोषः । ब्रह्मणोऽयं
ब्राह्मी मन्त्रः । विकारार्थे चो तु ह्येवो विकारं हेम अश्मनी विकारं आशम् ।
अन्यत् हेमनम् आशमम् । भावकमर्थवर्जे चो मूर्धनि भवी मूर्धन्यं सामनि साधु
सामान्यं ब्रह्मणि साधुः ब्रह्मण्यः । भावकमर्थे तु राज्ञी भावः कर्म वा राज्यम् एव
सौदास्यम् अघ्यात्मनोरीने यथा अघ्नि साधु अघ्ननीनः एवम् आत्मनीनः एवम्
अघ्नयः अघ्नं तु अनन्तत्वादभावकर्मण्ये सामान्यान्लोपनिषधः । शिवस्यापत्यं श्रैव
एवं वाशिष्ठः । शिवादिभ्यः । शिवं तच्चनैः गङ्गा विपाशा क्रुञ्चा कोकिला प्रोष्ठ
वतश्च पिष्टं मयूरं कर्णं खजूं रक्तं भूरि सन्धिं मुनिं कुठारं अनभिज्ञानं ककुत्स्थं
मुपिष्टं ऋष्टिषेणं यक्षमूर्तिं इणां सपत्नीं जलत्कारं पैष्टिकं चण्डं कुम्भं कङ्कोष्ठं ।
ककुम्भं वीधं धौवरं दण्डं कर्णं चौरं रुद्रं जलं रुद्रं परिषिकं गीमिलं जटिलं कंठिकं
मुञ्जरिकं वृषिकं खड्गारं खड्गालं रेखं लेखं वस्तुं लं पिषाकं इक्षुं कुं नडाकं कर्ण-
नाभं उत्तुकेवा रोहितिका आर्यश्चेता लक्षं वशिष्ठं त्वचं अस्त्रस्थूलं किनन्दनं विरूपाक्षं
इत्यादि ॥ ६२ ॥ यस्मादिविंदादिश्च शिवाद्यन्तर्गणौ ॥ ४२४ ॥

श्रीराटी—मनं वर्जयतीति मन्वर्जं स चासौ अन्वेति मन्वर्जान् स च
वर्मा च उच्चा च स्नेहः च (खादिन् स्नेहः) तत् मन्वर्जान् वर्मोऽस्नेहः तस्य अघ्नः
अघ्नः आत्मा च तच्चस्य न विकारोऽविकारस्तस्मिन् च अविकारणः । भावश्च कर्म च
ते भावकर्मणो न भाव कर्मणो अभावकर्मणो तयोर्ध्वं अभावकर्मणं पथात् अवि-
कारणश्च अभावकर्मण्यश्च तत्तस्मिन् । याज्वन इति यज्वनोऽपत्यम् इत्यर्थे च
न्वीर्लोपोतीतेऽच्चे इति प्रामलीपोऽनेन निषिध्यते मन्वर्जं इति किं भाद्रसाम
सौत्तमः अपत्यश्च इति किं चर्मणो परिहृती रथः चार्मणो रथः मन्वर्जानित्युक्ते
वर्मणो वर्जने प्राप्ते वर्मग्रहणादाह भाद्रवर्मणः इति भद्रवर्मणोऽपत्यम् इति वाक्यं
एव श्राववर्मणः इत्यादि औच्छ इत्यादि । यद्यपि मन्वर्जोऽनेन नलोपः प्रतिषेधा-
द्बुद्धोऽपि प्रतिषेधः सिध्यति तथाप्युच्छः प्रथमग्रहण एव ज्ञापयति अपत्यस्याति-
रिक्तो चो नलोपनिषधी न भवति तेन औच्छ पदमित्यतानो विकारश्च निषेधी न
स्यात् चाक्रिण इति चक्रिणोऽपत्यम् इति वाक्यं न्येनी न नलोपः । अस्य सूत्रस्य
बीजविभागः कर्तव्यः, तेन कचिदन्वयापि तथाहि । ब्रह्मणो जातापवक्ष्यन्ते ।

ब्रह्मणोऽपत्यं नलीपी न स्यात् जातौ । ब्रह्मणः अपत्यं ब्राह्मणो जातिः अप-
त्यं इति किं ब्राह्मो नामौषधिजातिः जातौ किं ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्म इति । पणि
गणि गधि केशि विदथिनो वा तु हितनाम् । एषामपत्यं नलीपी न स्यात्
हितनाम्बस्तु वा । पाणिनोऽपत्य पाणिनं माथिनं केशिनं वैदथिनं । हित-
नाम्नोऽपत्यं हितनाम् । इनोऽकलाप्यादेरनपत्यं । इनो नस्य लीपः स्यात् न तु
कलाप्यादेः अनपत्यं परं स्वविषय इदं स्वविषयः मेधाविनं अपत्यं तु मेधाव
इत्यादि । कलाप्यादेस्तु कलापिन इदं कालापम् कलापी पौठसर्पिं तु कुथुनौ
तेतिलौ तथा । जाजली लाङ्गली स्यात् स ब्रह्मचारिशिखण्डिनौ । कलाप्यादौ
शिला लौ च नवशब्दाः प्रकीर्तिता । कर्मचर्मणोरताच्छैल्यकीषयो । ताच्छैल्य-
भिन्ने कर्मण कोषभिन्ने चर्मणो नलीपी न स्यात् । कर्मणः चार्मणं अताच्छैल्य-
कीषयोरिति किं कामं कर्मणौ चार्मं कीषः । दण्डिहस्तिनः श्यायने जिह्वा-
श्रिवांसिनोऽस्तु शेषायन्वी । दण्डिनी हस्तिनश्च श्यायने नलीपी न स्यात् जिह्वा-
श्रिवांसिनोस्तु क्रमात् शेषायन्वी दण्डिनोऽपत्यं दण्डिनायनः एवं हस्तिनायनः
जौह्नाश्रिनेश्च वासिनायनि । अथर्वणं णिके । अथर्वणा कृतो ययः अथर्वा-
चमधीते वेति वा आथर्वणिकः । श्रैवा इत्यादि । शिवस्यापत्यमिति वाक्यम् ।
शिव तच्च मन्त्रा कुकुमो मयूरो वनख मूमी मुनि सन्नि यस्ताः । पृथा विपाशा
दृषकर्णं कुम्भा मण्डूक वीधान भिमान वण्डा । हृत्ताक खड्गावक रेखकर्णौ
खड्गाव कोलव सुपिष्ट पीला । खड्गको भूमिलता कपिष्ठा, पिञ्जारको वणिक
कीकिलेला । पटको वर्तन शोफी विरूपाक्ष कलम्बनः । मञ्जीरकी जरत्कार-
कहीडा लेख प्रोवरा । अथस्थुणो वधिरक चत्केया प्रोष्ठवर्तुलौ । श्रुञ्चा जटि-
लकी गोभिलकोत्कुर्वी मनन्दनः । खजूरकी नभिस्रानः ककुत्स्थः पौष्टिक-
स्रवा । अथिविष कुठाराख्यं चेत लोहितिका अपि । ऊर्ध्वनामश्च पिठकः सपत्नी
प्रोष्ठिकस्रवा । तच्चशाखा जलज्जद कुठं सन्धकं वण्य । अट्टहा मानुषी सज्जा
जदौसज्जा मता इह । भारहाजी तु शङ्खः स्यादात्रेये कृगली मतः । वास्यत्
विकर्णोऽथ चौरज्जदः परिषकोऽपि च । दशरथोऽथ कुलीनश्च कन्यायां च भवे-
त्तथा । निवेष्ट्यास्त्रिवथो विश्ववस्तु वरणीऽपि च । विश्ववथो मनोर्वा सन् गथ-
सूतप्रमाथवः । इह्मादन्ताणां बाढः शिवाधनार्थः राजिकारान्तानां स्त्रीत्वान्तां
अथवाचनार्थः तच्च अन्धश्च काश्चवाचकत्वात् शिवाधनार्थः तच्छोऽपत्यं ताच्छः
मनुजान् इति अनन्तत्वात् नलीपी न स्यात् कुर्वदित्वात् ताच्छः । मन्त्राया

अपत्यं माङ्गः । अम्रादित्वात् माङ्गः तिस्रादित्वात् माङ्गायनिः । पीत्वावा अपत्यं
 पेलः अम्रादिराकृतिमणत्वात् पैनेय परे तु कृचित् अपवादविषये उत्सर्गोऽपि
 निविशत इति न्यायात् इत्याहुः एव शालाया अप्यूङ्नीयम् जरत्कारशब्द उदन्त-
 सन्वादिपाठात् । ऋषिवेशशब्दस्यानन्तत्वात् अणिविवाधनार्थः । कुरुव शीत्यन्ना
 ऋषिवाचकां अन्वकवशीत्यन्ना ऋषिवशीत्यन्नाश्च सर्वे शिवादौ पठ्यन्ते । कुरौ
 नाकुल साहदेव ऋषिः । मूले वाशिष्ठ इति वशिष्ठस्यापत्यम् इति वाक्यम् एव
 वैश्वामित्रः । अन्वकस्य स्नाफल्स्य तौरसः । उष्णे वासुदेवः आनिरुद्ध इत्यादि ।
 ननु सर्वेषां व्याकरणानां माहेशमूलकत्वेनाधुनिककुठंथस्य कठणिवशवाचकानां कथं
 शिवादौ पाठ इति चेत् सत्यं शिवस्य सर्वज्ञत्वात् तत्र तेषां सङ्कलनं यदा ऋषेरना-
 दित्वात् कुठंथस्य कठणिवशा एवानादयः । अतएव तेष्वस्य विधानमन्यदोषः ।
 अठङ्गानां मानुषीसञ्चानां तावत्, चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितं श्रेष्ठितं गौतमः ।
 अठङ्गानां नदीसञ्चकानां तावत्, यमुनाया अपत्यं यामुनः, इरावत्या अपत्यम् ऐरा-
 वतः नर्मद इत्यादि । अठङ्गा इति किं वासवदत्तेयं चान्द्रभागीयः शुद्धस्यापत्यं
 श्रीङ्गो भारहाजः अन्यत्र श्रीङ्गः । कृगलस्यापत्यं कृगलः आत्रेयः अन्यत्र कृगला-
 यनिः विकर्णस्यापत्यं वैकर्ण्यो वाक्यः अन्यत्र वैकर्ण्यः, कन्याया अपत्यं कानीनः,
 कर्णः व्यासश्च । विवेक्या अपत्यं वैवेक्यः । विश्वसोऽपत्यं वैश्वस्यो रावणः
 वैश्ववणश्च मनोरपत्यं इत्यर्थे ण् तद्धितानी सन् वा न इत् मानुषः पक्षे मानवः
 इति । विदादेर्मोविऽनुषेखानन्त्ये ट् । विदस्थान्तरापत्यं वेदः और्वं स्त्रिया
 विश्वादीप् वेदी इत्यादि । विदादिर्यथा । विदः सर्वो भरद्वाजः किलातः कुशिको
 हरित् । काश्यपापस्तम्बो हृदरथो भरतौ । कुचवारश्चरदन्तौ रघुन्तर-
 गविष्ठरी । ऋषिवेशश्च किन्दर्भो मठरीऽयं विविष्टपि । पुनर्भूदुहितपुत्रः प्रति-
 बोधननान्दरी । हृद्यश्च प्रियकी चेनुर्वप्यीगशुनकावपि । ऋतभानश्च किन्दासी
 व्ययस्काकाकरावपि । महाकुलः, प्रदाकुलः निषादीऽयं परस्त्रिया । परशुष्टे
 स्वाहोपवल्, शिशुभामनविन्दवः । अशावतारश्यामाकमुपर्णाः समुदीरिताः । अत्र
 ये शब्दा अष्टविवाचकास्तेभ्यो योनिवाचकेभ्योऽन्तरापत्यं एव ट् । अतएव पौनः-
 पौनर्भवः दौहित्र इत्यादि । ननु कथं, वा कुशिकास्त्रन्तरापत्यं कौशिको विश्वा-
 मित्रः कथं वा व्यवहृतापत्ये इन्द्रहर्नाम सप्तमः काश्यपानां च सुगिति चेत् सत्यं
 कृचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो निविशत इति न्यायात् ऋषिष्वेन भवितव्यम् अथवा
 वस्येदमित्यर्थे णेन । परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः, ट् परश्वदेष्टः । अत्र परस्त्री-

४२५ । संख्यासंभद्रान्मातृङ्गुणौ ।

संख्या-संभद्रात् ५१, मातृ. ६१, कुर. ११, णे ७ ।

वैमातुरः ।

शब्देन भिन्नजातीयया स्त्री वाच्या अतएव पारश्वो विदुर तथाच पारश्व पुमान् परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपि च इति मेदिनीकार । अर्थान्तरे तु पारस्त्रे-
येय बाह्यादिराकृतिगणलात् विदस्थान्तरापत्य वैदिरित्यादौ णि न तु ऋषिण ।
यद्यपि शिवादिलात् णे कृते वैद इत्यादि सिद्धे विदादे पृथक् द्विविधान् मवड्वाध-
नार्थम् । उक्तादे । उक्तादेष्टु स्यात् पृथक्योगादपत्यसामान्ये । उक्स्थान्तरापत्यम्
श्रौतम् जानपद इत्यादि उक्तादियथा—उक्तो जनपदविनदौ धत्वा विकच महा-
नट तरुणं धेनु । मरत महानस पृथिवी देव' पत्तिर्जगती कुरुपञ्चालम् । उद-
प्राप्सो महाप्राण' ककुभन्तनुनी महान् । इच्छावसान विकारविष्टबुद्धिगन्धम् ।
उशीनर' सुवर्णश्च भल्लकौयो रथन्तर' । बृहन्मध्यन्दिनश्चाथ सत्वतो नृणु भवेदिह ।
उदस्थानन्तु देशे से वयम्कोऽशे वषन्त' । योषोऽवन्ते समाख्यात शेष' जयं
प्रयोगत । इह कुरुशब्दस्य पाठात् कुरीरपत्यम् इत्यर्थे कौरव' इति जयादित्य' ।
सत्वतश्चो वल्लन्तस्य ट्' नृणु सत्वतोऽपत्य सत्वन्त पाठवलात् उदस्थाने भव
श्रौटस्थानो देश । अदेशे तु उदस्थान' कश्चित् तस्यापत्यम् श्रौटस्थानि । वषद-
श्चोऽशे वाच्ये ट्' वार्षद अनशे त वार्षद ण । ननु णट्टयो को विशेष' इति
चेत सत्य णान्तवार्षदस्य मङ्गे वार्षदक' । ट्'ान्तस्य तु वार्षद इति विशेष । अतएव
इति तत्त कन्ट तस्मिन् येष अत्रत इति किं येषौ विष्टविति ऋतुनक्षत्रादिति ण
तस्माद्विकारि मयट येषमयं ट्'ान्ताद्विकारि येषमिति विशेष ॥ ४२४ ॥

संख्यावाचकेभ्य समी भद्राच्च परस्य मातृशब्दस्य कुर स्यात् णि छिन्त्यादन्यस्य
स्थाने । कुरो रैफस्य विसर्गाभाव' स्पष्टार्थे द्वयोर्मावीरपत्यं वैमातुर' । अत्र तद्धि-
तार्थे विषये द्विगौ शेषलात् णे कृते एकपदीभावात् हेरिकारस्य वृद्धि । एवं
तिष्ठणा मातृणामपत्यं वैमातुर', षष्ठां मातृणामपत्यं वाक्सातुर' समातुरपत्यं
शानातुर' एवं भद्रमातुर' ॥ ४२५ ॥

श्रीरा-टी—संख्या च सम् च भद्रश्च तत्तस्मात् संख्यावाचकात् समी भद्राच्च
मातृशब्दस्य कुर स्यात् णे । छिन्त्यादन्यस्य सौवत्वान्न त्रिः वैमातुर इति द्वयोर्मावी-
रपत्यमिति वाक्यं शेषात् ण, एवं वाक्सातुर' ॥ ४२५ ॥

४२६ । नन् पुंस्त्रियोः ।

नन् । १।, पुंस्त्रियोः ६॥ ।

पौंसः स्त्रैषः ।

४२७ । कुञ्जादेर्णायन्योऽस्त्रीव्वऽपत्ये ।

कुञ्जादे ३६, णायन्य १।, अस्त्रीव्व ७।, अपत्ये ७। ।

कुञ्जादेरपत्यार्थे णायन्यः स्यात् न तु स्त्रियां न च व्वे ।
कौञ्जायन्यः ब्राह्मायन्यः । स्त्रीव्वे तु । कौञ्जायनी कुञ्जायनाः ।

अनयोर्नन् स्यात् णे नित्वादन्ते । नकारोऽदन्तः । पुंसोऽपत्यं पौंसं तत्र
णं परे पुंस्त्र्यशब्दस्य ननि कृते नकारस्य प्रकृत्यवयवत्वेन दान्तत्वाभावात् सकारस्य
लोपो न स्यात् । यथोर्लोप इति नकारस्य अकारलोपः । स्त्रिया अपत्यं स्त्रैषः
पवम् इदमाद्यर्थे णे कृतेऽपि नन् स्यादेव । तेन पुंस इदं पौंसम् कर्म । स्त्रिया
इदं स्त्रीणां समूहो वा स्त्रैषम् ॥ ४२६ ॥

श्रीरा-टी—पुमाश्च स्त्रो च ते तयो ॥ ४२६ ॥

स्त्री च व्वच्च स्त्रीव्व न स्त्रीव्वम् अस्त्रीव्व तस्मिन् । कुञ्जादिर्नडाद्यन्तर्गणः ।
कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यं, णित्वाद इति । ब्रध्नस्यापत्यं ब्राह्मायन्यं स्त्रीव्वे तु कुञ्जस्य
स्त्रपत्यं कौञ्जायनी कुञ्जस्यापत्यानि कौञ्जायना इत्युभयव गडादिन्वात् णायन्य एव ।
केचित्तु कुञ्जादे प्रथमापत्ये णायन्यं णायन्योऽपि न स्यात् अदन्तत्वात् णिरेव तेन
कुञ्जस्य प्रथमापत्यं कौञ्जिरिति प्राहुः । कुञ्जादिस्तु । कुञ्जं ब्रध्नं शङ्खं भस्मन् लीमन्
गन्धं शट् शकं शुक्लां शुम्भा विपाशं स्कन्दं स्कन्धं इत्यादि । १३ । तिकादिर्नडाद्यन्तर्गण-
त्वात् अपत्यार्थे णायन्यं, तदन्तस्य प्रयोगाभावाद्भवद्भारौतिवत् णायन्यन्तात् सार्थं
णि । यथा तिकस्यापत्यं तैक्कायनि । तिकादिस्तु । तिकं कितव सञ्जा वालं शिखा
शाखा कौशल्या सैन्धव मुञ्जं रूप्यं श्याम्यं नौडं कुरु देवरथं तखिलं श्रीरसं लाङ्गटं
कोकचं क्षत्रियार्थं कौरव्यं गोकर्णं भौरिकिं भौलिकिं तैकयतं चैकयतं वैकयतं
सैकयतं ध्वाजयतं चन्द्रमस् उरस् अमित्रं शुभं गङ्गा वारुण्या वन्धु आवटी वज्रका
खल्यका खीमका मुयामन उदन्त्यं यज्ञवल्क्यं गवेठं काकण्ड्यं काकं लङ्का चर्मिणं
इत्यादि । ४७ । एव त्पदादिर्नडाद्यन्तर्गणत्वात् णायन्यं, तदन्तस्य प्रयोगाभावात्

स्वार्थे णि । यथा तस्यापत्यं तदायनि एवं यादायनि । कैमायनि एवञ्च
स्यादे' शिवायन्तर्गणत्वात् च । यथा तस्यापत्यं त्याद् याद, कैम ॥ ४२७ ॥

श्रीरा टी—स्त्री च व्यञ्च स्त्रीव्यञ्च न स्त्रीव्यञ्चम् अस्त्रीव्यञ्चं तस्मिन् । अपत्यग्रहणं
पूर्ववत् सामान्यविधानात् अथ नडाद्यन्तर्गणं चायन्येन आवनो बाध्यते तेनानन्तरापत्ये
कौञ्जि, कौञ्जयन्त्य इति कुञ्जस्थान्तरापत्यमिति वाक्यम् एव ब्राह्मणायन्य । कुञ्जादि-
र्यथा । कुञ्जो ब्रह्मो बुधो लोम भस्म शङ्खा, शटो मणः । श्रीक शृङ्गा विपाशा च
शृङ्गा स्तम्भः प्रकौर्त्तित । तिकादेर्नायनिवृद्धादेस्तु यन् च । तिकादेरपत्ये नायनि
स्यात् वृद्धादेस्तु नायनेर्यम् च न इन् । तिकस्यापत्यं तैकायनि कितवस्यापत्यं
क्रेतवावनि । तिकादिर्यथा । तिककितवौ वस तौतिख नौल भौरिकि भौलिकि
वस्नारव्य चौरयत कुरुसञ्जा यञ्च गङ्गा खाडट शृङ्गय मुन्नम् । खल्यका लोमका
कृष्य ग्राम्यभ्याजायता उर । शाठ्या बाह्यशिखा वैद्ययत' सैक्यतस्तथा । सैक्यत
स्त्रयामोऽथ कौरव्य, चनिये मत । नौकचश्चन्द्रमाद्यै जयती रचान्तादा मता ।
इत्यथ, शान्ता देवरथोऽभिदा दन्ध प्रकौर्त्तितम् । चनियार्थे कौरव्य पठ्ययते तेन
जनपदख्यान्तस्य न तु कुर्वादिख्यान्तस्य, स तु ब्राह्मणवचनस्य आत् शेलुंगेव जनपद-
स्यात् कुरोरपत्यं युवा कौरव्यायणिः चनियः । रचान्ताचावत् गौरवस्यापत्यं
गौरवायणिः कामार्थ्यायणिः कुर्वादित्वात् कामार्थ्यः । कौशली शब्दो जनपदवचनः ।
ननु कथं कौशल्यायनि वल्लभमिति भट्टि' । उच्यते गृजातेरिति ईपि कौशल्या-
यनी तस्यापत्यं युवा इत्यर्थे आवादित्वात् श्येयस्तस्य लुक् विषाद्य स्त्रीत्यस्य लुकि
कौशल्यायनिरिति परे वस्तुतस्तु तिकादेराकृतिगणत्वात् नायनिरिति यथा च
कौशल्याकामार्थ्याभ्यामेति पाणिनिस्त्वम् । ब्रह्मादनपत्याद् वा पुत्रान्ताद् वा किलादे-
स्तु कश्च अनपत्यान्ताद् ब्रह्मसञ्ज्ञकात् नयनिर्वा स्वत् पुत्रान्तात् वा किलादिभ्यश्च
तेषां हुकन् च न इत् । आस्यगुप्तस्यापत्यम् आस्यगुप्तायनि नापितायनि एवं
त्यादायनि तवापत्यं त्यादायनि, युवयोर्बु'भाक् वा अपत्यं यौषदायनि कथं
भारतायनि वाश्रवस्य व्यवस्थावाचित्वात् पक्षे आस्यगुप्ति नापिति नापित्यं त्याद-
न्त्यापत्यं युवा त्यादायनि ब्रह्मादिति किं देवदत्ति याज्ञदत्ति औपगव । अनपत्या-
दिति किम् औपगवि, पुत्रान्तात् मार्गी पुत्रकायणि मार्गी पुत्रायणीति पूर्वेष्वेव
सिद्धे कविधानार्थं, पाठ आयनाभावपक्षे मार्गीरिति पुत्रौरिति रूपवय वाकिलादि-
भावत् वाकिलकायनि वाकिलायनि, वाकिलि । वाकिलादिर्यथा वाकिलशर्मि-
नावेठौ काकिलङ्गा मथैव च । कार्कश्यवर्मिणावव षड् बुधे, परिकौर्मिताः । परे

तु कन् विकल्पयन्ति तन्मते वाकित्वादेर्ह्यम् । अहङ्गादायनिर्वा । वाशब्दी बहु-
 लार्थः । इहसंज्ञकभिन्नादायनिर्वा स्यात् अपत्ये । लुचुकस्यापत्यं लुचुकायनिः पञ्च
 स्त्रीचुकि । आहिचुस्वकायनिः आहिचुस्वकि बाहुल्यात् कचिन्न भवति तेन दच-
 स्यापत्यं दाचि प्राचिरित्यादि । यूनि लुक् नावने णस्य । नावने परस्य यूनि
 विहितस्य णस्य लुक् स्यात् । तिकस्यापत्यं तैकायनि तस्यापत्यं युवा तैकायनि-
 रित्यादि । कुलाददादिनी येन शेषका दादेस्त्विन । दादिभिन्नात् कुलात् य इज
 शेषक पते स्युः दपूर्वादीन् एव । कुलस्यापत्यं कुल्य कुलीन कौलियक बहुकुल्यः
 बहुकुलीन बाहुकुलिरक । बहुल्यस्यादत्वात् दादेस्तु आत्कुलीन श्रीवियकुलीन ।
 दुर्महङ्गा शेषकनौ नौ वा । आभ्या परात् कुलात् शेषकनौ नौ क्रमाद्वा स्याताम् ।
 दौकुल्यक । अवगादिच्चात् दौकुल्य पञ्च दपूर्वात् दुष्कुलीन महकुलीन-
 उल्हादित्वात् माहाकुल पञ्च महकुलीन । च्वादिषी जातौ च्चवशब्दाज्जाता-
 वपत्ये इय स्यात् च्विय जाति । जाताचिति कि च्चावि । सौवीरगीवात्
 फाष्टाकृतिमिमतात् णायनी । सौवीरगीवात् फाष्टाकृतिमिमताच्च णायनी
 स्याता फाष्टाकृतेरपत्यं फाष्टाकृत । सौवीरगीवत्वात् यून्यस्य विषयः फाष्टाकृता-
 यनि एव मिसतस्यापत्यं सैमत सैमतायनि । परे तु अल्पाच्छेदस्य व्युत्क्रम-
 निर्देशात् यथासंख्यमिच्छन्ति तन्मते फाष्टाकृत सैमतायनि इत्येव सौवीरगीवा-
 दिति कि फाष्टाकृतायनः । सैमतायनः । देवपृथ्वीभ्यां खणौ वा । आभ्यां
 क्रमात् खणौ वा स्यातामपत्ये । देवस्यापत्यं देवः पृथिव्या अपत्यं पार्थिव स्त्रिया
 देव्या पार्थिवा उल्हादित्वात् देवः पार्थिव देवौ पार्थिवौ । अमन्तादौ लोमा-
 न्तात्तु ल्वे । यामन् इत्यन्ताद स्यात् लोमन्तात्तु ल्वे । अश्वत्थामा नाम कश्चित्
 तस्यापत्यम् अश्वत्थाम उडुलोमीऽपत्यानि बह्वनि उडुलोमा । के किम् औडु-
 लोमि औडुलोमी । रुढाद्राशि घ ट् ण्ठुडाङ् ममघ कलिङ्ग शूरमसात् । अपत्ये
 राशि च देशतुल्याश्चविद्यात् ट् स्यात् वङ् मगघादेस्तु ण पञ्चालानामपत्यं
 राजा वा इत्यर्थे पाञ्चाल वैदेह । वज्रादेस्तु आङ् वाङ् सौङ् मगघ, कलिङ्ग
 शूरमस । रुढादिति कि पञ्चालस्य ब्राह्मणस्यापत्यं पाञ्चालि । इह कौशला-
 जादादाम्बारिशाले यत् स्याद् । गाम्बारिशाले यभिन्नात् इडादिकारात् कौशला-
 दजादाज्ञापत्ये राजनि च खङ् स्यात् ट् ण्योरपवाद आम्बस्यपत्यं राजा वा
 आम्बस्य सौवीरस्यापत्यं राजा सौवीर्य । कुन्तेज नपदयवियस्यापत्यं राजा वा
 कौन्त्य । अवन्तेरावन्त्यः कौशलस्य कौशल्यः आजान्य, स्त्रियामजादत्वादाप् आजान्या ।

४२८ । गर्गयस्कविदादि-भृग्वचि-कुत्साङ्गिर
वशिष्ठ गीतम-रूढास्तुक् ष्वेऽस्त्रियाम् ।

गर्ग—रूढात् ५।, लुक् ११।, ष्वे ७।, अस्त्रिया ७।

देशतुल्यास्यः चतुर्यो रूढः । एभ्यः परेषामुक्तानां त्यानां
ष्वे विहिताना लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।

गर्गाः वत्साः यस्काः लह्याः विदाः उर्वाः भृगवः अत्रयः
कुत्साः अङ्गिरसः वशिष्ठाः गीतमाः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः ।
स्त्रियान्तु भागव्यः ।

कौन्त्यावन्ययीश्च कुन्ती अवन्ती कुरुकुन्त्यवन्तिभ्योऽपत्यस्य लुकि ऋजातिरिति ईपि
डित्वात् पतिप्रवादौ यङ् ई आम्बुपति आम्बुपति इत्यादि । गान्धारिशालीयान्तु
गान्धार, शालीय, पूर्वेण ट् । कुरुन्त्यादिभ्यो, य्य पाण्डोर्ङिञ्च । कुरोर्निर्पूर्वशब्देभ्यो
जनपदेभ्यो य्य, स्यात् ङिञ्च पाण्डो । कुरोर्जनपदस्यापत्य राजा वा कौरव्यः कथ
मापि कुरुरकौरवरस्त्रिय तथा सरस्वन्तु कौरवा इति उच्यते जनपदाविवक्षाया
विषयो देश इत्यर्थे य्ये वा तस्येदमित्यर्थे वा । कथमचतुर्यकौरव्या, परश्च इत्युप-
चारात् । न्यादे, निघनस्यापत्य राजा नैघन्य नैघन्य पाण्डोर्जनपदस्य चवि-
यस्यापत्य राजा वा पाण्ड्य इति टिलोप । रूढ इति किं महाभारते पाण्डोरपत्य
पाण्डव । न हि तस्य पाण्डुदेश उडुम्बरादे षि, । रूढाद्राङ्गि चेति ट्स्य बाधक,
उडुम्बरस्य जनपदस्य चतुर्यस्यापत्य राजा वा । औडुम्बर तैलखलि । उडुम्बरि-
स्तिलखली मद्रकारो युगम्बर । भूलिङ्ग शरदण्डश्च कालकूटोऽश्चकस्तथा । प्रत्ययहे
नव प्रीता परे शिष्टप्रयोगत । कैकेय प्रलय मित्र यूना णित्ये यादेरिय, । एषा
यादेर्भागस्य णित्ये इयादेश, स्यात् । कैकेयस्यापत्य कैकेय, प्रलयादागत प्रालिख
हिम मित्रयोर्भावं, मैत्रेयिका गीतचरणात् णक, ॥ ४२७ ॥

गर्गश्च यस्काश्च विदश्च गर्गयस्कविदा ते आदयो येषां ते गर्गयस्कविदादयः ।
आदिशब्दस्य प्रत्येकेन सम्बन्धात् । गर्गादियस्कादिविदादय इत्यर्थः । गर्गयस्क-
विदादयश्च भृगुश्च अत्रिश्च कुत्सश्च अङ्गिरस् च वशिष्ठश्च गीतमश्च रूढश्चेति तस्मात् ।
अथ अपत्ये इत्यनुवर्त्तते इत्यत आह उक्तानां त्यानामिति । अपत्यार्थं प्रत्ययाना-

मिथर्थः । लुङ्गरेणात् ल्यलोपे ल्यलक्षणमिति न्यायात् उडादिर्न स्यात् । गर्गस्यापत्यानि गर्गा एव वक्ता आभ्या णस्य लुक् । यक्स्यापत्यानि यक्ता एव लङ्गाः विटस्यापत्यानि विदाः एवम् चर्वा भृगोरपत्यानि भृगवः एभ्यः णस्य लुक् । अवेरपत्यानि अत्रय अव णेयस्य लुक् । कुक्षस्यापत्यानि कुक्षाः अङ्गिरसोऽपत्यानि अङ्गिरस वशिष्ठस्यापत्यानि वशिष्ठा, गीतमस्यापत्यानि गीतमा एभ्योऽपि णस्य लुक् । ष्वे किं गार्ग्यं गार्ग्यौ एव सर्वत्र । एकवचने द्विवचने च प्रत्ययस्थितिः । देशतुल्याख्य इति । देशेन तुल्या आख्या नाम यस्य चतियस्य स देशतुल्याख्य चतियो रुढ इत्यर्थः । यथा वङ्गो देशविशेष वङ्गं पालयतीति ढवकादिति अनित् णे वङ्गो राजा । वङ्गस्यापत्यानि वङ्गा एवम् अङ्गा कलिङ्गाः मत्स्या पञ्चाला, विदेहा मगधा इत्यादय एभ्योऽपि णस्य लुक् । एषामपि एकलङ्घितयो वाङ्गः वाङ्गौ इत्यादयो बोध्या । देशतुल्याख्य इत्युपलक्षणम् कदाचित् प्रसिद्धचतियोऽपि रुढौ वा वक्तव्यः । तथा च गलितवयसामिच्छाकूष्मदि हि कुलव्रतमिति । आचक्ष्य मत्वा वशिना रघूणा मन, परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति इति च रघु । पायादपायात् सतत भवन् नाथो रघूणामथवा यदूनामित्युद्धत । स्त्रियान्तु भृगो ल्यपत्यानि भार्गव्यः अव णस्य न लोपः । अपत्यार्थप्रत्ययानामिति किं भृगोरिमे भार्गवा मन्वा इति अव इदमर्थे कृतस्य णस्य लोपो न स्यात् एव प्रिया गर्गा यस्य स प्रियगर्ग अव समुदायस्य एकत्वेऽपि गार्ग्यशब्दस्य बहुवे प्रयुक्तत्वात् णस्य लोपः स्यादेव । एव प्रियो गार्ग्यौ येषां ते प्रियगार्ग्या अव समुदायस्य

तेऽपि गार्ग्यशब्दस्य एकत्वे प्रयुक्तत्वात् णस्य लोपो न स्यात् । एव प्रिययस्कः पिच्छा इत्यादयो बोध्या । यक्षादिस्तु । यस्तु लक्ष्य अयं स्थूल लक्ष कर्णभ नन्दन वद्धिर्द्यौर्म कर्णाटक पिच्छी जङ्गावक सूक्त वचस् अन्नर जङ्गारथ चत्कास कटक मन्तुक विष्णुपद उपरि मेखला क्रीडू कास्त्र क्रीडूपाद शीर्षमाण शीर्षमाय पदक कर्षक विशिष्टवि अजवस्ति भल्लिल भल्लिल भल्लित खरप पुस्तरसद इति । ३३ । विदादिस्तु । विद पुत्र चर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज किलात किलदर्भ विश्वानर ऋष्टिषेण ऋतभाग इत्यर्थः प्रियक अयस्त्रय कुचराव शरङ्गत् श्रुत चेनु इति । १८ । यक्षादिविदादिश्च द्वावेव शिवाद्यन्तर्गणौ । ततश्च द्वाभ्यामेकगणौ त्वापि इष्टसिद्धौ गणद्वयकरणं प्राचामनुरीघात् ॥ ४२२ ॥

श्रीरा टी—गर्गश्च यस्तस्य विदस्य ते आदयो येषां ते गर्गयस्तुविदादय ते च भृगुश्च अत्रिश्च कुक्षश्च अङ्गिराश्च वशिष्ठश्च गीतमश्च रुद्रश्च ततस्मात् । रुद्रशब्दस्य

व्युत्पत्तिमाह देशतुल्यास्व इत्यादि तथाच गर्गादि ण्य यस्कादि ण्य श्यादि
 णि षेषा विदादि ट् अचि ष्येय भृशकुत्साङ्गिरी वशिष्ठगीतम् च रूढ णट्
 ष्यङ् ष्यणि इत्येषा व्वे लुगित्यर्थः । क्रमेणोदाहरति गर्गा इत्यादि । कदयोस्तु
 गार्ग्यं गार्ग्यो यास्त यास्कौ वेद वेदौ भार्गव भार्गवौ आत्रेय आत्रेयौ कौत्स
 कौत्सौ आङ्गिरस आङ्गिरसौ वाशिष्ठ वाशिष्ठौ गौतम गौतमौ आङ्ग आङ्गौ
 इत्यादि । एव व्वे लुगिति किं गर्गाणां धनं गर्गधनम् । अङ्गधनमित्यादि
 व्वे विहितानां तानानामिति किं गार्ग्यं च वास्यं च आग्निवेश्यं च ते गार्ग्यं वास्याग्नि-
 वेद्या एव गार्ग्यो च वास्यौ च आग्निवेश्यौ च ते गार्ग्यं वास्याग्निवेश्यं इत्यादौ
 लुग् न स्यात् । पारैकदेशिनस्तु एकवचनान्तानामपि द्वन्द्वसमार्थे वाक्ये समाने
 एकायांभावात् सङ्गभावविवक्षायां बहुत्वे लुगित्याहुः । तेन गर्गवत्स्याग्निवेश्या इति
 चदानङ्गुः । प्रियवाङ्मा इत्युदाजङ्गुरिति । गर्गविदादौ उत्तौ । यस्कादिर्यथा ।
 यस्को लक्ष्मन्नीयस्तृणकलन्दतुर्णकर्णा । भण्डितखरुभाङ् तथा रूपा भाङ् सट्
 मतः । क्रोष्टु मायो वह्निर्योगं कण्वलीह्वारकर्षकौ । क्रोष्टुमायो विषपुट परि-
 मेखलपादका, कर्णाटक क्रोष्टुपादस्तथा कटुकमन्थक । वकशक्त शीर्षमायं
 पिच्छीजङ्गलस्यैव च । जहारथ, शीर्षमाललज्जारचाऽसुरास्तथा । उपकाशोऽज
 वस्तिश्च विशि, क्षुदिरिमे ववः । यस्कादय षट् शिवादय भण्डितादय, पञ्च
 नडादयः अजवस्वादयस्त्रय अवप्रादय । शेषाणामदन्तात् । यस्कादेराकृति-
 गणत्वात् पुष्करसञ्च्येऽपि तेन पौष्करसादि, पौष्करसादो व्वे पुष्करसदः । वज्रची
 गोवस्य प्राच्यभरतेषु । कञ्च, शब्दात् प्राच्यभरतगीवविहितस्य त्यस्य लुक् स्यात्
 व्वे । पद्मगारस्यान्तरापत्यं पान्नागाकि, पान्नागारी व्वे पान्नागारा । भरत-
 गोत्रे यौधिष्ठिरि यौधिष्ठिरौ युधिष्ठिरा । एवमार्जुनि आर्जुनौ अर्जुना ।
 वज्रच इति किं भेसि भेसौ भेसय । अगस्त्यकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिलौ च । आम्ना
 गोवत्यस्य व्वे लुक् स्यात् लुकि सति अगस्तिकुण्डिल्योरगस्तिकुण्डिला वादेशौ
 क्रमात् स । अगस्त्यस्यान्तरापत्यम् ऋषिण आगस्त्य आगस्त्यौ व्वे अगस्तय ।
 कुण्डिल्या अपत्यं गर्गादित्वात् कौण्डिल्यं कौण्डिल्यौ कुण्डिला । तिकाकित-
 वादेश व्वे । गोवविहितस्य त्यस्य च लुक् स्यात् व्वे । तैकायनश्च कौतवायनश्च
 न तिकाकितवा । उपलभका कुञ्जककुभा, उरीखड्गटा, अग्निवेशकशेरुका वज्रुर-
 भण्डीरथा पापकनरका वररथा अश्वरपरिशङ्का खडाशान्तमुखा कृष्णाजिन
 कण्णसुन्दराः अष्टकपिठिला इत्यादि । चे किं तैकायनश्च कौतवायनश्च व्वे किं

तैकाद्येनिश्च कौतवायनौ च तैकायनौ कौतवायनौ । उपकादिभ्यो वाचे च । उपका-
दिभ्यो ऋ विहितस्य बीदत्यस्य अवे चे च ऋ लुक् स्यात् वा । उपका औपका-
यना, नमका, नमकायना औपकायनाय नामकायनाय उपकनमकाः औपकायन-
नामकायनाः । उपकादिर्यथा । उपकनमकमुपिष्टमयूरं जटिलकवधिरकवृषिकक-
र्णम् । पिष्टकपिष्ठलभावी जङ्घानुजकमलाखनकलसी कण्डम् । कासकृतस्त्री निदा-
घस्य मन्दक, कृष्णमुन्दर । कृष्णादिनावतारश्च षष्ठकः कृष्णपिङ्गल । उन्दुकृष्णह-
कस्यै चाकटानककुसीतकौ । अनुलोमा प्रतिहत प्रतालो जपयस्तथा । उपकन-
मकौ नडादौ मुपिष्ठाटय शिवादय । अनुलोमनवाद्वादि शेषाणामन्दन्तात्
शिप्राणि । ऋ कि औपकायनय नामकायनौ च औपकायननामकायनाः
गर्गविदादय, कृदयो ये । गर्गादेर्विटादेश्य ये वर्त्तमानस्य कृदयोर्विहितस्य
बीदत्यस्य लुक् स्यात् वा । गर्गस्य गर्गयोर्वा धनम् गर्गधनं गर्गधनम् एवं
वेदस्य वेदयोर्वा धनं विदयन् वेदयनम् । रुद्रात् कम्बोजादिनित्यम् । कम्बा-
जादे र्टात् कम्बोजादयस्य तु नित्यं स्यात् । कम्बोजजनपदस्यापत्य राजा
वा कम्बोज कर्षजः कर्षजाः कम्बोज केवलश्रीलभोजनिन्दखशाः शव
इत्यादि । स्त्रियाम् कुरुकुल्यवन्तिभ्य । एभ्यो राजापत्योत्पन्नस्य स्त्रिया लुक् स्यात् ।
कुरीजनपदस्यापत्य स्त्री राज्ञी वा कुरु उत इत्यादिना ऊप् एव कुन्ती अवन्ती ।
खड्गो लुकि नृजातेरिति इत् ईप् । अतथाप्राच्यभर्गयौध्यादि । प्राग्गीतभर्गादि-
यौध्यादिभिन्नाद्राजापत्योत्पन्नस्य अतस्त्वस्य स्त्रिया लुक् स्यात् । शूरसेनस्यापत्य स्त्री
राज्ञी वा शूरसेनी इडविडोऽपत्य स्त्री राज्ञी वा इडविडौ इत्यत्र ट्स्य मद्रस्यापत्य
स्त्री राज्ञी वा मद्रौ दरदोऽपत्य स्त्री राज्ञी वा द्रघ ण्यस्य वा लुक् लुकि जातेरत
इति ईप् मद्रशूरसेनाभ्याम् । अत इति किं कौशल्या आज्ञाया । अप्राच्यभर्ग-
यौध्यादेरिति किं पाञ्चालौ वेदेही मायधी आङ्गौ वाङ्गौ सौङ्गौत्यादि । भर्गादे,
भर्गौ कैकेयी । कथं प्राक् कैकेयीती भरतस्यतोऽभूत् आद्यप्रकृतेर्बर् नदादि-
पाठात् भागवत्ति । भर्गादिर्यथा भर्गे करुण कश्मोरः कौरव सुस्यकेकयौ ।
भ्रातृोऽनुभवश्चैव भर्गादि परिकीर्त्तित । यौध्यादि यौध्वी शौच्यौत्यादि ।
स्त्रियासिति चकारिणानुकर्षणात् ब्रूमव । नगोपरणादि । गौपरणादिगौवत्य
लुङ् स्यात् । अथ विदायन्तर्गण । गौपरणो गौपरणा गौपरणस्य गौपरणयो कुल
गौपरणकुलमित्यादि । उक्तीऽपत्यधिकार । एषी वेत्त्यादौ यमगदित्यस्त्र-पत्यवत् ।
स्याद्यन्वाङ्गे, ण, स्यात् वेत्त्यादिष्वथेषु यमादिभ्यस्तु अपत्यवत् त्या सु । वेत्त्यादि-

४२६ । ढघे कात् षणीककसीनियाश्चानितश्च ।

ढ घे ७, कात् ५, षणीक कन् षीन इयाः १॥, च ११, अनित १॥, च ११ ।

कात्परा एते पूर्वं च सेतोऽनितश्च स्युः ढे घे च वाच्ये ।

तर्कं वेत्ति अधीते वा तार्किकः, पदकः, क्रमकः, वैयाकरणः । वाचा कृतं वाचिकं, पाणिनीयम् । शक्त्या युध्यते-ऽसौ शाक्तीकः, याष्टीकः ; तिष्ठेण युक्ता रात्रिः तैषी, पौषी ; क्षत्राय साधुः क्षत्रियः, यज्ञाय हितं यज्ञियं, मथुराया आगतः माथुरः, इह भवं ऐहिकं, कदाचिद्भवं कादाचित्कं, ग्रामीणः, ग्राम्यः, मूढेन्यः, नाटेयः, शालीयः, नागरः, अग्र्यः ।

यथा । वेत्ति अधीते रक्त युक्त काल दृष्ट मास, परिहृता रथ । उद्धृत सङ्गत भक्ष्य व्रतशायिता पौर्णमास्यस्मिन् । अस्य देवसमूहविषयो देशः । अस्य प्रागर्थस्य स्याम । तदस्यस्मिन् देशे निवृत्त निवासः । अदूरभव, विकार, अवयवभवः व्याख्यानं प्रायभव जात कृतः क्रीतलब्धं चर्षं दृश्यते सम्भूतः साधुः पुष्पते पचमानम् उप्त देयस्य सग्री व्याहरति अस्य सीदम् आगत प्रभवति गच्छति अभिनिष्क्रामति । अधिष्ठत्य कृती गत्य अस्य निवास अस्याभिजन अस्य भक्ति, गृह्यते श्रूयते उच्यते प्रोक्त उपज्ञात कृती गत्य, इदम् । यमादिस्त्ववत् । यम आदित्य अग्नि कलि दिति अदिति पृथिवी देवम् अपश्चाद्यादिस्थानान् उत्सादयत्य पश्चादिव्यक्तं कुर्वादी । उदाहरणानि तत्र तत्र वक्ष्यामि । दित्यदितिभ्या न षण्ये । आभ्यां वेत्यादौ षण्यो न स्यात् । दिति वेत्ति अधीते वा दैत्य आदित्य इत्यादौ षण्य न देतेय इति ॥ ४२८ ॥

ढघ घञ ढघ तस्मिन् । षणीकश्च कश्च च षीनश्च इयश्च ते । न विद्यते इत् येषां तेऽनित । षणीककसीनियाश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारिण पूर्वोक्ता, णिप्रभृतय प्रत्यया समुच्चयान्ते । अनितश्चेति प्रत्ययसम्बन्धचकारिण सेत इति विशेषणान्तर समुच्चयान्ते । यतश्च इह चलार, पूर्वोक्ता, सप्त इत्येकादश प्रत्यया प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्य कर्म्मणि कर्त्तरि च वाच्ये स्फुरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण सर्वकारकेभ्य, कर्म्मणि कर्त्तरि च वाच्ये स्फुरित्यर्थः । ते च प्रयोगानुसारेण क्वचित् इद्विज्ञा, स्फुरित्यर्थः । ननु अन्येषां सत्रे वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे वकांदिः षिकादिः क्रियते इह अर्थानुक्तौ तर्कः ।

श्रुतीत्यादावपि तार्किक इत्यादि प्रयोगोऽस्तु इति चेत् सत्यं तेषां मते प्रकृतेरनु-
 ञ्जावपि वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे तर्कात् णिकः व्याकरणात् ष्व' पदक्रमभासां कः इति
 प्रकृतिनियम कथं लभ्यते । कृतञ्जितसमासानामभिधानं' नियामकमिति वचना-
 टेव इति चेत् अस्मन्मतेऽपि तद्वचनाटेव प्रकृतिनियमोऽर्थनियमः प्रत्ययनियमश्च लभ्य-
 इति कर्मणः' कर्त्तरि वाच्ये आह तार्किक इति । तर्कं वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे णिके
 णित्वाद् वृद्धिः यथोलीप इत्यकारलोपः एव पट्क क्रमकः उभयत्र अणित् कण् ।
 एव वैयाकरणश्च अत्र ष्वे कृते योर्युमिति यकारस्य इमि तस्य वृद्धिः करणात् कर्त्तृषि
 वाच्ये वाचा कृतमिति अत्र णिके कृते नदन्तसारवित्यनेन दान्तलनिषेधादिरामाभावे
 चकारस्य कुडादिर्न स्यात् । स्त्रियान्तु वाचिकौ वृत्तिः । कर्त्तृकारकात् कर्मणः
 वाच्ये शर्ववर्मणा कृतं शर्ववर्मिकमित्यत्र णिके कृते वृद्धौ व्थोलीपौताविति न लोपे
 ययोरित्यकारलोप एव पाणिनोयम् अत्र ष्वीये कृते ययोरित्यकारलोप । करणात्
 कर्त्तरि वाच्ये शक्या युज्यते शाक्तौक इति अत्र ष्वीये कृते वृद्धौ ययोरिति इकार-
 लोपः एवं यथा युज्यते यादौक, पुनः कर्त्तृकारकात् कर्मणः वाच्ये तिथ्येण युक्त-
 रात्रि तैषी अत्र ष्वे कृते वृद्धौ सूर्यागम्यस्येति यकारलोपे षित्वादीप् । एव पौषी ।
 अत्राय साधुर्भवतीति चवियः । यथा परिभाषाया सत्यामपि सज्ञापाद इत्युक्तं तथा
 वापि तादर्थ्ये चतुर्थ्यात् प्रत्यय करिष्यतापि कारकादित्युक्तं प्राधान्येन व्यपदेश-
 भवन्तीति न्यायात् । अथवा वसोर्वसकर्मणिषात् इत्यस्य वृत्तौ नान्यत इति ज्ञापका-
 दकारकादपि प्रत्ययः । न चात्र साधुना योगे षष्ठीसप्तम्योरेव प्राप्तिरिति वाच्य-
 सम्बन्धविदवायामेव स्त्राव्यादिभिर्वर्गे षष्ठी सप्तम्योः प्राप्तेः । अन्यथा चैवो मेवस्य
 प्रतिभूर्धनाय भवतीत्यत्र घनादपि षष्ठीसप्तम्यापत्तेः । एव यज्ञियम् उभयत्र इये ययो-
 रित्यकारलोप । अपादानात् कर्त्तरि वाच्ये मथुराया आगतः माथुर इत्यत्र ष्वे
 कृते वृद्धिः अधिकरणात् कर्त्तरि वाच्ये इह भवम् ऐहिकम् इति णिके कृते वृद्धिः ।
 एव कदाचिद्भव कादाचित्कम् अत्र कश्चि कृते षित्वाद् वृद्धिः । ग्रामे भवो ग्रामीणः
 अत्र ष्वीन । एव ग्राम्यः अत्र ष्वीन । सूर्वेति भवो मूर्धन्यः अवानित् ष्वीन मनुवर्जा-
 निति नलोपनिषेधः । नवा भवो नादयः अत्र ष्वीये वृद्धौ ययोरिति इकारलोपः ।
 शालाया भव शालीय अत्र ष्वीय नगरी भवो नागर, अत्र ष्वे वृद्धिः अये भवोऽयः
 अवानित् ष्वीन ॥ ४२८ ॥

। श्रीराट्टी—क कारक ढञ घञ तत्तन्निन् णीकश्च कण् च णीनश्च इत्यत्र ते ।
 नास्ति इत् वेषा ते । चकारेण पूर्वसप्तम्या अनुकथ्यन्ते तथाच अवस्थाता एकादश

सेतोऽनितश्चभिधानाद् भविष्यन्तीत्यर्थं ढादित्यधिक्रियते ढात् प्राक् । वेत्त्यधीते ।
ढात् परं च स्यात् वेत्त्यधीते चार्थः । वैधाकरण इति व्याङ्पूर्वात् कधीरनट सः
अर् व्याकरणं वेत्ति अधीते वा इत्यर्थे च स्थिते युम् त्रिं यथोरित्याकारलोप एव
प्रभाकरीपलक्षितो ग्रन्थः प्रभाकरस्य वेत्ति अधीते वा प्रभाकर इत्यादि । शिक-
उक्यादे षष्टिपथशतपथाभ्यां लनित् । उक्यादेः शिक. स्यात् षष्टिपथशतपथा-
भ्यान् शिक । उपचारात् उक्यशब्दस्य औक्थिकार्थं त वेत्ति अधीते वा औक्-
थिक । लोकायतिक । उक्यादिर्यथा । उक्थो लोकायत. सूक्ष्मं पुराणं
संहिता शरदः । वर्षा वमन्तो ह्येन्तः सङ्घातं सयष्टी गण । अथर्वा शिशिरी
इतिश्चार्थवर्णलक्षणम् । न्याय न्यासा वह्नपदा तुगुणात्मगुणा अपि । द्विपदा
त्रिपदा ज्योतिरायुर्वेदः क्रमेतर । बल्ललक्षानुकल्पश्च पुनरुक्तः पदक्रमः । चरम-
प्रथमाभ्यान् गुणोऽयं क्रतुवाचिनः । आख्यानाख्यायिकाश्चेद्विज्ञासौ चै लक्षणीतराः ।
अधर्माद्यादिविद्यान्ता अथ कल्पादिवर्जिता । सूत्रान्ताश्च कल्पान्तस्तथास्मिन्ननु-
सृपि । अथर्वाणं वेत्त्यधीते वा आथर्वणिक इति न लोपः । नैयायिक, नैया-
मिक श्रौतं इतीमि त्रि । अनुकल्पशब्दं परे पठन्ति । वस्तुतस्तु कल्पान्तत्वात्
सिद्धमिति चारमगुणिक प्राथमगुणिकः । क्रतुवाचिनः क्रतुविशेषवाचिनः । आश्व-
मेधिक वाजपेयिक राजसूयिक आख्यान ग्रन्थान्तर्गतापेक्षितस्य वर्णनं यव-
क्रीतमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे च कृते क्वचित्तस्य लुक् त वेत्त्यधीते वा यावक्री-
तिक पैङ्गविक । मूले तार्किक इति । आख्यायिका प्रबन्धविशेषः तमधिकृत्य
कृतो ग्रन्थ तस्य लुक् त वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे शिक एव वासवदत्तिक सौमनीङ्ग-
विक इत्यादि । लक्षणीतरा इति लक्षणशब्द उत्तरी येषां गौलाचणिकः आश्व-
लाचणिक । अधर्माद्यादिविद्यान्ता इति सार्पविधिक वायसविधिकः । धर्मा-
द्यस्तु धार्माविद्य वैविद्यः आङ्गविद्य । अधानन्तर कल्पादिवर्जिता सूत्रान्ता
इति सयष्टीविक वार्तिकसूत्रिक । कल्पादिसु कल्पसूत्रम् कल्पान्ता इति मातृ-
कल्पिक पाराशरकल्पिक अनुसूत्राणि ग्रन्थविशेषः त वेत्त्यधीते वा इत्यर्थे शिक ।
इसुसूत्रान्तादिकस्य क । उक् प्रत्याहारः । इसन्तादुसन्तादुक् प्रत्याहारात्
तान्ताश्च परस्य इकस्य क. स्यात् । आनुसूक्त शिकस्येकस्य कत्वविधानात् पित्त-
त्रि । षष्टिपथ वेत्त्यधीते वा षष्टिपथिकः षष्टिपथिको शतपथिको । पदादेः
कः । ढादित्वेव पदादेर्वेत्त्यधीते चार्थः क. स्यात् । मूले पदक. क्रमक इति ।
यद शिवा क्रमः सामः मौमासोपनिषद् षट् । शिचकः मौमासकः केऽकः स्यादौ

दीप्तरादिकः । पदमुत्तरपदं यव तस्मात् इकं स्यात् वेत्यधीतेऽर्थे पूर्वपद-
 व्यधीते वा पूर्वपदिक उत्तरपदिक. एकदेशिनस्तु पदीत्तरपदादेव इकं-
 कः पदीत्तरपदिक इत्याहुः. आनुपदिक इति उक्त्यादित्वात् । अनुब्राह्मणा-
 न् । उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यानं ब्राह्मणशब्दनीतं तस्य सदृशम् अनु-
 ब्राह्मणं सादृश्यं च स तद्विध्यधीते वा अनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणि-
 न इति चान्द्रान्तु अश्वर्थेनासाधयन्ति इति चिन्त्यम् । इयस्तु वाधीते कृन्दस्य श्रौतस्य ।
 दसोऽधीतेऽर्थे इयं स्यात् वा तस्मिन् कृन्दस्य श्रौतदेश्य कृन्दोऽधीते श्रौतस्यः
 च कृन्दस्य ललस्य नानुहति । सूत्रात् सख्याकोडा लुक् । सूत्रवाचिनं सख्या-
 कने कोडोऽध्यैवेदिर्विहितस्य तस्य लुक् स्यात् । पाणिनीयमटकं सूत्रं
 व्यधीते वा अटक. पाणिनीय दशको वैयात्रपद्य । सख्येति किं महाकार्तिकं
 त्वं वेत्यधीते भाट्टाचार्यकं कोड इति किं चतुर्थं सूत्रं वेत्ताधीते वा चातु-
 र्य । सहस्रपूर्वाङ्ग । सहस्रपूर्वाङ्गं लेः परस्यध्यैवेदिर्विहितस्य
 तस्य लुक् स्यात् । सर्वात्मिकं वेत्ताधीते वा सर्वात्मिकं सस्यग्रह एव स्ववेदः
 सर्वशास्त्रं पञ्च वेदान् वेत्ताधीते वा ताचि वाच्ये ग । प्रोक्ताङ्ग । प्रोक्तविहितव्या-
 नादध्यैवेदिर्विहितस्य तस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्त पाणिनीय तद्वेत्ता-
 धीते वा पाणिनीय स्त्रिया पाणिनीया अपिशलस्यापत्ये आपिशलि' तेन प्रोक्तम्
 आपिशलं तद्वेत्ताधीते वा आपिशल स्त्रियामापिशला धितेऽपि गौणत्वात्नेप् ।
 कल्पसूत्रकृन्दो ब्राह्मणानि तद्विषयानि । एतानि प्रोक्ताधिकारव्यानि अध्यैवेदि-
 तविषयानि भवन्ति अन्यत भावो विषयार्थः । तथाच प्रोक्तव्यानानामध्यैवेदि-
 तविषयताव्याप्यविषयताकत्वमिति पथ्यवसिताय एतेन स्वातन्त्र्यम् उपाध्यन्तरयोगे
 वाक्यं निवर्तते । कल्पस्य तावत् कश्यपेन प्रोक्तम् कल्प वेत्ताधीते वा कश्यपौ
 कश्यपशब्दात् प्रोक्तार्थे णित् तस्मादध्यैवेदिर्विहितस्य तस्य लुक् लुकि सति अनेन
 प्रोक्तस्याध्यैवेदिटविषयत्वे लिङ्गवचने न भवत । एव कौशिकी इह कल्पविषयस्य
 ग्रहणात् पेङ्गोकल्प इत्यादौ न स्यात् । सूत्रस्य तावत् पराशरं प्रोक्तं भिच्छुसूत्र
 तद्वेत्ताधीते वा पराशरी भिच्छु शैलाली नट कश्मन्दी कृशाश्वो । कृन्दसत्तावत्
 कठो ब्राह्मणं तेन प्रोक्तं कृन्दो वेत्ताधीते वा कठ । मोद पैपल, अचिणभौ
 राजसनेयो । ब्राह्मणस्य तावत् भास्विना विप्रेण प्रोक्तं ब्राह्मणं वेत्ताधीते वा
 भास्वि शायानो ऐतरेयो एषा मिति किं पाणिनीय व्याकरणम् । अगोत्रणिक-
 दण्डाहवादीवो भवादी । गोत्रविहितव्याप्तवर्जितात् कञ्जादिशान्तवर्जि-

ताच्च ब्रह्मसंज्ञकादीय' स्यात् भवादिव्यर्थेषु गार्गीय वात्सीयः शालीयः शैवीयः
 श्रीपगवीयः लदीय मदीय अस्मदीय इत्यादि । गोवणिकखादिष्णाभ्यान्तु दाच
 काख्य नामदभ्य गोवार्थे इति किं सुतङ्गनेन निवृत्त सौतङ्गम' तस्येदं सौत-
 ङ्गमीयं ण्य इति किं काखी देवताऽस्य काख तस्येदं काखीयम् । इत्यत्र, प्राच्य-
 भरताच्च । प्राच्यगोवण्यन्तात् भरतगोवण्यन्ताच्च इत्यत्र ईय स्यात् भवादौ । पूर्वेषां-
 प्राप्तेऽनेन विधीयते पौष्पीयः, रैङ्गीयः काशीय इत्यत्र इति किं पान्नागार प्राच्य-
 भरतादिति किं दाच प्राच ननु कथं काशीय इत्युदाहृतं काश्यादिर्णिकणि-
 कयोर्विधानादिति चेन्न तत्र चेदिशब्दसमभिव्याहृतदेशवाचककाशीशब्दग्रहणात्
 इह गोवार्थस्य ग्रहणं न तु देशवाचकस्येति । काखीजी देशे । ब्रह्मादित्येव कका-
 रोडं खकारोडश्च देशे वर्त्तमानादीय स्यात् भवादौ । कीड्ण्यस्य वाहीक-
 यामेभ्यश्चेति णिकणि कयोर्विधानार्थम् । आवहनकौय द्रोचनकौय आचत्यकौय
 कौटशिखीयम् आयोमुखीय ब्रह्मादिति किं सौमुखम् । याम कन्य ऋद फलद
 नगरीत्तरदात् । यामाद्युत्तरदाह्देशवाचकात् ब्रह्मादीय, स्यात् भवादौ । दाचि-
 यामीय दाचिकन्यीय दाचिङ्गदीय टाचिपलदीय दाचिनगरीय माहकिद्या-
 मीयमित्यादि । ब्रह्मादिति किं महानगरे भव माहनगर उत्तरदादिति किं बाहु-
 ग्राम बाहुनगरम् । वाहीकयामेभ्यश्चेति णिकणि कयोर्विधानार्थम् । पर्यङ्गकणाम्भार-
 डाजि । ब्रह्मादिति निवृत्तम् । भारडाजि नाम्नि देशे वर्त्तमानाभ्यां पर्यङ्गकणाम्भ्याम्
 ईय स्यात् भवादौ । पर्यङ्गि ककणीयम् । भारडाजदेशभिन्ने तु पाथं कार्कणं गह्वा-
 देर्भवतस्तु दङ् च । गह्वादेरीय स्यात् भवादौ भवच्छब्दस्य ईये दङ् च ड इत् ।
 गह्वीयम् अन्तरीयम् । गह्वादिर्ग्रथा । गह्वान्तरी नेमि समानशाखी दत्ताशका
 ज्वलि घन्निनश्च । आहिसिनाचैवलिपूर्वपक्षा भौरि शम शैशिरिकृत्तरश्च । उत्तमी
 विषमी भौलिरन्तस्थी मगधामुरी । इषुप्रपरपचीऽङ्गाधमशाखी तथा ध्यमि ।
 शौरिकृत्तमशाखश्च व्याडि खाडायनौ तथा । इष्वनीकोऽग्निश्चा च शैमिरा राठकी
 तथा । एकहचश्च वाल्मीकि परस्यन्दन पार्श्वत । एकग्रामो दैवशर्मिः कामप्रस्थ-
 स्तवैकत । आमित्येकपलाशौ च मुखत जेमधूर्तिं च । येऽच ब्रह्मास्तेभ्य औत्सर्गिकः
 णी येऽब्रह्मास्तेभ्यो जगत्पदलात् णकी ये तु ण्यन्तास्तेभ्यो व्यभिन्नप्राच्यभवलात् णी
 बाध्यते । पार्श्वतौय व्यटिलोप इति टिलोप, कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थान्तलात् णके
 प्राप्ते विधानं पूर्ववदेकतीय इति चान्द्रा आकृतिगणोऽयं भवच्छब्दस्यान्तस्य दङ्
 भवदीयः । पर्वतात् वा लऽमनुष्ये । पर्वतशब्दात् मनुष्ये वाच्ये ईय, स्यात् भव

मनुष्यभिन्ने तु वा । पार्वतीयो मनुष्यो राजा वा पार्वतीय पार्वतमुदकम् । गर्त्त-
 त्तरदाद्विशे । देशवाचकात् गर्त्तत्तरदादीयः स्यात् भवादौ । इकमर्त्तौ च त्तरदादिति
 किं बाहुवर्त्त । बाह्वीकग्रामेभ्येति शिकणिकयोर्वाघनार्थम् । प्राचि तु कटादे ।
 प्राग्देशवाचिनः कटपूर्वादीयः स्यात् भवादौ । कटनगरीयः कटघोषीय । प्राग्देश
 इति किं काटनगरः । स पर देव राज जनस्य कश्च । स्वकीय देवकीय परकीय
 राजकीय जनकीयः । आगमशासनमनित्यमिति न्यायात् स्वीय देवकीयमित्याद्यपि ।
 तथा च घनमहुरदत्त स्वीयमिति शिष्टप्रयोगः । वामनधर्मदासौ तु स्वस्य
 इदं सौवमित्याहुतुः । पृथिवीमध्याच्च मध्यमय । पृथिवीमध्यशब्दात् ईदं स्यात्
 तस्मिन्मध्यमादेशश्च । मध्यमीय । रेणुकार्दणित् । रेणुकार्दरीयो णित् स्यात् भवादौ ।
 रेणुकीय । रेणुकार्दियथा । रेणुक चिचकमुत्तरपदक मध्यमपदक प्रस्थकमन्वत् ।
 अन्यदित्यनेन शारदीयः रेणुकार्दि पञ्चानां कोटत्वात् णि प्राप्ते पाठः । आकृति-
 गणोऽयम् । काश्यादेः शिकणिकौ । काश्यादेः परौ शिकणिकौ स्याता भवादौ ।
 काशिका काशिकौ चैदिका चैदिकौ । काश्यादियथा । काशिश च्यच्युत मोद-
 माना सवाञ्च गौरासन साधुमिवम् । सुरङ्ग सम्पालुपराज पूर्वकालोर्द्ध्वाकाल अपि
 सिन्धुमिव । शकुलादौ हस्तिकर्षु कुलाम्भकारणेन च । आपत्कालं हिरण्याभ्या
 दासमितेण सयुतः । क्लृप्तग्रामी देवदत्तो युवराजयुतस्तथा । सर्ववर्मा देवराजो
 व्यासीऽरिन्दम एव च । सौधावतान इत्यष्टाविंशति समुदीरिता । काशिविदिभ्या
 जनपदत्वात् णक सम्पातिशब्दात् व्यङ्गिन् प्राच्यभरतगीतण्णान्तात् णे येऽन ब्रह्मा-
 स्तेभ्य ईंथी ये अब्रह्मास्तेभ्य णीऽस्ति कर्षुशब्दाद्देशवाचकात् दान्तात् णिकश्च बाध्यते ।
 देवदत्तशब्दोऽन प्राग्देशवाचकः तस्माद् ब्रह्मसंज्ञकलादीये प्राप्ते विधानम् । बाह्वीक-
 ग्रामवाचकात् देवदत्तः । ब्रह्माबाह्वीकग्रामाद् वा तूशीनरग्रामात् । बाह्वीकग्राम-
 वाचकात् ब्रह्मात् शिकणिकौ स्याता भवादौ । शाकलिका शाकलिकी मात्यरिका
 मात्यरिकी । अब्रह्मात् माहनगरम् । उशीनरग्रामवाचकात् आहवजालिका
 आहवजालिकौ सौदर्शनिका सौदर्शनिकी पक्षे आहवजालीया सौदर्शनीया । देशे
 युङ् मरुवचनाभ्या णकोऽख्याञ्च ब्रह्माद् युङो देशवाचकाद् ब्रह्मान्मरुवाचकाच्च णक
 स्यात् भवादौ न तु ख्याञ्च । साकाशक कान्तिपल्यकः मागध्यकः धन्वनशब्दा
 मरुवाचो पारे मध्ये इत्यादिना वस आन इत्यनेनास्य पारे धन्वे जातः पारेधन्वकः
 ऐरावतं जातः ऐरावतकः । ख्याञ्च सुप्रख्यस्त्र इदं सौप्रख्य सौप्रख्यदेशे भवः
 सौप्रख्यनीयः ख्याञ्चो यकारः यकारस्थानीयः तस्मात्सिद्धत्वमिति पाणिनीयाः । बह्व-

३८४

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

ग्रन्थपुरातनत्वं । बह्वान्तात् प्रस्थानात् पुरातनत्वं देशवाचिनी ब्रह्मात् एक स्याद्वादी
 पैलुवङ्क फाखुनीवङ्कः मालाप्रस्थक नान्दीपुरक रुडत्वात् धरसूत्रेण सिद्धे
 पुरग्रन्थम् प्राचार्यं तत्राहि नान्दीपुरमुदीच्य ब्रह्मादिति किं शैवपुर । प्राची
 त्नीरुड । प्राचीति देशविशेषणम् ईकारान्ताद्रेफ्रीडश्च प्राग्देशवाचकात् ब्रह्मात् एकः
 स्याद्वादी । साकन्दक काकन्दक पाटलिपुत्रक एकचक्रक एकचक्रग्रन्थस्य प्राग्-
 देश एडादित्वात् ब्रह्मसञ्ज्ञा । ब्रह्मादिति किं द्रष्टुपुरे जात दाशपुर प्राचीति
 किं दाक्षामिनीयः सौवीरनगरीय दक्षामिनी सौवीरनगरी एते छदीचदेशस्थे ।
 जनपदतदवधिभ्याम् । ब्रह्माद् देशवाचिनी जनपदात् जनपदावधेय एक स्याद्-
 वादी । अभिसारकः अप्राच्यत्वात् पूर्वस्थाप्राप्तेऽनेन एक आदर्शक जनपदावधे-
 स्त्वावत् औष्वठक श्यामायनक, ननु जनपदावधिजनपद एव न याम किमर्थं
 तर्हि पृथग् ग्रन्थमिति चेत् सत्य तदवधिग्रहण बाधकबाधनाय तेन सौगर्तक
 इत्यत्र मर्त्तत्तरदादित्यैव बाधित्वा जनपदावधेयक एव स्यादिति वामन । व्यव-
 धयाद् ब्रह्मात् । जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च व्यवधयात् एक स्याद्वादी ।
 अथेयोरपवादः । अब्रह्माज्जनपदात्तात् अज्ज अज्जक । अब्रह्माज्जनपदावधे-
 स्त्वावत् अजमीद्वा, अजमीढक, अजक्रन्दा, अजक्रन्दक । ब्रह्माज्जनपदात्तावत्
 दावा दावक । ब्रह्माज्जनपदावधेस्त्वावत् कालकञ्जरा कालक्रञ्जरा विषयग्रहण
 मन्त्र भावार्थं तेन जनपदैकदेशे माभूत् वर्त्तनी च वर्त्तनी च ता वर्त्तन्य वार्त्तन ।
 ननु ब्रह्मात् पूर्वेष्वेव एक सिद्धे किमर्थं स्तकारेण तदनुकर्षणमिति उच्यते । ब्राह्म-
 येभ्यो दधि दीयता तक्र कौण्डिन्याय इति न्यायात् व्यवधयात् ब्रह्माद् बाधा विज्ञे-
 यित्वा । वर्त्ताधिक्यवक्रोत्तरदात् । वर्त्ताद्युत्तरदात् देशवाचकात् ब्रह्माद्ब्रह्मात्
 एक स्याद्वादी । अथेयोरपवादः । चक्राणि वर्त्तनेऽत्र उक्तवर्त्तं ब्रह्म वर्त्तने
 डे घञ् तस्माच्चक्रवर्त्तकः एत कालाग्रिक, त्राशकच्छक ऐन्द्रवक्रक वर्त्ताग्रिकच्छ-
 न्कानादिति कृते सिद्धे उत्तरपदग्रहण बहुल्यपूर्वदप्राप्तार्थं तेन बाहुवर्त्तं । कश्च
 बाहुवर्त्तक, इति उच्यते बह्वी वर्त्तनेऽत्र इति व्युत्पत्त्या बाहुवर्त्तकः । धूमादेः ।
 धूमादेर्देशवाचकाश्च स्याद्वादी । धौमक धौमस्थलक । धूमादित्य धूमो
 धौमस्थलो धेवपुष्पो दण्डायनस्थली । वात्साराज्ञी मुराज्ञी च तीर्थपद्मी प्रशदना ।
 शास्त्राशिता राजगृह भचाणीवर्वावरी । सम्यायी माठरी मद्र कुडाञ्जी कुज
 शर्दभी । अर्जुनायन सकेत घडङ्गा दक्षिणापथ । वीपान्तरीपीज्जिनी दण्डवा-
 ण्य कुच्य । एकत्रिशदिमे प्रोक्ता स्याद्वाराय महास्थली । नगरात् कुसुमप्राची-

खयः । निन्दायां प्रावीण्ये च नगरशब्दात्क, स्याद्वादी । नागरकः चीर प्रवी-
ण्य । कुत्सनप्रावीण्ययोरिति किं नागर' पुरुषः । अरण्यान्तृपथिन्यायविहारा-
ध्यायहस्तिषु वा तु गीमये । अरण्यादेतेषु वाच्येषु णक, स्याद्वादी गीमये तु वा ।
अरण्यकी मनुष्यः न्यायी विहारेऽध्यायो हस्ती च । आरण्यकी गीमय, आरण्यश्च
ण्विति किम् आरण्या, पञ्चव, । कच्छादेर्नृत्तस्थयी । देशवाचकात् कच्छादेर्मनुष्ये
मनुष्यस्थे च वाच्ये णक, स्याद्वादी । काच्छकी मनुष्य, काच्छिक चूडा काच्छिकी
नख काच्छक हस्तिव काच्छकी विवाद काश्मीरकी मनुष्य काश्मीरकी नख,
काश्मीरक हस्तिव । कच्छादिर्यथा कच्छ काश्मीर कम्बोज मधुमत् कुरु सिन्धव ।
कतुम्भवविरूपी च द्वीपा रुप विजायका । शालाङ्गाराऽनुषण्डाश्चाजपादवर्णरङ्गु च ।
इह शालशब्दपाठो वक्ष्यमाण ण प्राप्तार्थम् । शालादपदात् । शालशब्दात् पदाति-
भिन्न मनुष्ये मनुष्यस्थे च वाच्ये णक स्याद्वादी । शालकी मनुष्य शालकं
हस्तिव । पदादौ तु शाल पदातिर्जाति । नियमार्थं वचनम् । गीयवाग्बीज ।
शालादित्येव शालकी गौ शालिका यवागूः । वर्णं कन्याया । वणुर्नाम नदः
वणुर्नदसमीपवाचिन, कन्याशब्दात् णक स्याद्वादी । णिकस्य बाधकमिदम् ।
कान्यक, अन्यत्र कान्यिक, । वा तु कुरुयुगन्तराभ्याम् । आभ्या णको वा स्याद्वा-
दी । कौरवक कौरवश्च गौ । दृत्तस्थयीस्तु । कौरवकी मनुष्य कौरविका
चूडा । कच्छादिपाठात् यौगन्तरकः यौगन्तरश्च गौ जनपदावेतौ एताभ्या हङ्गा-
दपीति नित्ये प्राप्ते विकल्प, । कुलात् सौवीरे । कुलशब्दात् सौवीरे वाच्ये णक
स्याद्वादी । कौलकः सौवीर अन्यत्र कौल, पाथेयानर्त्तविदेहप्राण्डुकात् । एभी
णक, स्याद्वादी । पाथेयशब्दस्य युङ्क्त्वेऽपि आर्दशार्थे वचनम् आनर्त्तविदेहयो-
र्जनपदत्वेऽपि अजनपदार्थम् । पाण्डुकाशब्दात् कोड णस्य बाधनार्थं यथा पाथे-
यक आनर्त्तक वेदेहक पाण्डुककः । राष्ट्रादिय । राष्ट्रशब्दादिय, स्यात् भवादी ।
राष्ट्रिय । दूरीतराभ्यामेत्यणाहौ । आभ्यामेतौ क्रमात् सा भवादी । दूरेत्य-
ञ्चैतराह । नदीकर्त्रीपारदिवादिभ्य ष्येयष्येयकेनया, । नद्यादे ष्येय, कत्य्रादि-
ष्येयक, पारादेरीनी दिवादेर्यं, स्यात् भवादी । नादेय, वाराणसेय । नद्यादि-
र्यथा । नदी वाराणसी दूर्वा वाना काशायनी मही । शिवन्ती खादिरी दामा
कोखान्ती सेनकी गिरि । शाला दूर्वी पुर पूर्वं नगरी वडवा हवे । चम्पवनमिति
प्रीक्त नद्यादौ कीविदीप्तम् । येऽव हङ्गास्तेभ्य ईय येऽहङ्गास्तेभ्य ण हङ्गेकारान्ता-
णकः रुडौ णकस्य बाध्यते वाङवेयो षः अन्यत्र वाङव, । कर्त्तादितावत् कार्त्तयकः

कौलियकः । कर्त्यादिर्यथा । कर्तान्ति पुष्कर हस्ती पुष्कल यामयौवनम् । कुण्डौ चम्पल्यती माह्विपती ग्रीवा तु भूषणे । कुड्यायास्तु यलोपोऽस्मिन्नसौ कुचितुल' शनि । सञ्ज्ञाया नगरी पञ्चदशेह परिकीर्तिता । ग्रेवेयक कण्डभूषा कौड्येयक । अत्र येयके यलोप' कौड्येयकः खड्ग कौलियकश्च । अत्र सञ्ज्ञाया नगरी शब्द पठ्यते नागरेयक जातौ तु नागरः । पारादे । पारीण, अवारीण । पारादिर्यथा । पारावारा वारपार पारावारा इमे मताः । यामश्च पञ्च पारादाविह पण्डित-सत्तमै । दिवादे । दिवि भव दिव्यम् । दिवादिर्यथा—दिक् प्राक् प्रागुदक् प्रयक् पराङ्गयामनित्यपि । अङ्गावराङ्गा धर्माङ्गोत्तमाङ्गमिह कौर्त्तितम् । याम-शब्दस्य विषु यामेयक, यामीण याम्य इत्यादि । कापिश्चादे शायनो वा तु रङ्गीरट्प्राणिनि । कापिश्चादे शायन स्याद्भावाद् रङ्गीस्तु रश्मि-प्राणिनि वा । कापिशायन' । कापिश्चादिर्यथा । कापिशिवह्निपव्यङ्गिं चतुष्क परिकीर्तितम् । कापिशिशब्दान् वृद्धसञ्ज्ञकादीय शेषेभ्य अवृद्धादपि व्यवविधा-दिति णको वाध्यते । राङ्गवायणी राङ्गवो गौ प्राणिनीति कि राङ्गव, कञ्चल । अनरीति कि राङ्गवको मनुष्य, रङ्गुशब्द कच्छादौ पठ्यते । रुप्योत्तरद्वारखाभ्या-ण । रुप्योत्तरदादरखाच्च ण, स्यात् भवादौ । वार्कण्य णस्यापवाद' वृद्धसञ्ज्ञ-कात् तु मालिकरूप्यात् युङ्णको वाध्यते णविधानात् स्त्रियामारखा गौ । दिक्-पूर्वादानामनि दिक्शब्देन दिग्वाचकोऽभिधीयते । दिक् पूर्वो दी यस्य तस्मात् असञ्ज्ञाया ण स्यात् भवादौ । पौर्वशाल औत्तरशाला स्त्री दिशि उत्तरदे तार्धे यम इति परे । नान्ति तु पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति पूर्वेषु कामशमी तस्मात् पूर्वेषु कामशम । सुपञ्चालादिलात् औत्सर्गिकणे अन्यस्य दस्य त्रि, दयहण न्वरूपविधिर्निरासार्थम् । मद्रात् ट्, दिक्पूर्वदादित्येव । दिक्पूर्वदात् मद्र-शब्दात् ट्, स्याद्भावाद् । पूर्ववद् यस्य । पौर्वमद्र असद्रादिश्च इति पर्युदासात् पूर्वदस्य त्रिः । बह्वचोऽन्तोदात्तादुदीच्यग्रामात् उदीच्यग्रामवाचकादन्तोदात्तात् बह्वचो खे, ट्, स्यात् भवादौ । णस्यापवादोऽर्थं भाहनगरम् । महनगरशब्दस्य यस्य । खरेणान्तीदात्तत्वात् उदीच्यग्रामादिति किं माथुर, मध्यदेशग्रामत्वात् ण । बह्वच इति किं ध्वान, ध्वजौशब्दात् णं अन्तोदात्तादिति किं शाकरी-धनम् अस्मिन् शास्त्रे खरलक्षणाभावादपि वृद्धीपदेशादन्तोदात्तादिकमवगन्तव्यं अखरलक्षणां नोक्तानि अस्मिन्ननुपयुक्तात् । तीरोत्तरदाच्च । तीरोत्तरदाच्छब्दात् ङ, स्याद्भावाद् थ्यथीरपवादः । बालञ्जतीर कौर्त्तित्तीरम् । कन्या भवङ्गा श्विकः ।

‘माभ्या णिक’ स्याद्भवादौ णेययीरपवाद । कायिक, भावत्क’ । इ सुसुक्तात्तात्
 णिकस्य क गृहादिपाठात् भवदीय । भवदत्र डवचनस्य ग्रहणात् श्वन्तभव-
 ष्ट्वात् माभृत् तेन भावत इति । ओर्देशे वृद्धात् प्राचि । उ वर्णान्ताद्देशवा-
 चकात् णिक’ स्याद्भवादौ । प्राग्देशे वर्त्तमानादुवर्णान्ताद् वृद्धादेव नान्यस्मात् ।
 मरौ जात मारुक उवर्णान्तादिकस्य क णिति त्रि एव नैवादकर्षक शरवजम्बूक,
 शरवजम्बूकस्य इकस्य के कृते केहक स इति स्वः । देशे इति कि पाठव, वैणव ।
 प्राचि वृद्धात् आढकजम्बूक नापितजम्बूक उवर्णात् वृद्धादित्येव णिक वृद्धादिति
 नियमात् अवृद्धात् माभृत् तेन पण्वात् तुशब्दस्य पार्णवास्तव एव मान्दवास्तव ।
 तालिभ्य । कालवाचिभ्य णिक स्यात् भवादौ । मासिकम् आर्हमासिक सावत्स-
 रिकम् आर्हसावत्सरिक यथा कथञ्चिद् गुणवृत्त्या काले वर्त्तमानादपीष्यते तेन
 ादम्बपुण्यिक ब्रैह्मिपलालिक’ । न च गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसमन्वय इति
 च गौणवृत्त्या काले वर्त्तमानेभ्यो नचत्ववाचिभ्य, णविधानात् कालिभ्य इति
 निर्देश स्वरूपविधेर्निरासार्थ । आर्ह शरदो वा तु रोगातपयो’ । आर्ह चाच्ये
 ष्ट्वात् णिक स्यात् भवादौ रोगे आतपे च वाच्ये वा, ऋतुणस्य बाधकोऽयम् ।
 दिक आर्ह, आर्ह कर्मविशेष, न तु आर्हवान् पुरुष । शरदिको रोग
 पक्षे शरद शरदीय । वर्षाभ्यो षा तु निशाप्रदीपहेमन्तपूर्वाह्नपरा-
 र्वाह्णशब्दात् णिक स्यात् भवादौ निशादेस्तु वा । वार्षिक नैशिक नैश
 क’ प्रादीप हेमन्तिक हेमन्तस्य णे तलीपी वा हेमन्त, हेमन्त’ तथाच
 जनीषु शेरते इति वृत्तिकृता श्रिष्टप्रयोग उद्भावितः । पौर्वाह्निकम्
 पक्षे त्यदाद्यचिर इति एन. पूर्वाह्णेतनम् अपराह्णेतनम् । अस्.
 म् । अस्वशब्दात् णिकस्यादौ तम् स्यात् म इत् । श्रौवस्तिकः । ननु
 इत्यादिनात्यष्टनाभ्या बाधित्यते इति चेत् सत्य’ णिकस्य तम् विधान-
 णिकोऽपि तवीभयगणपाठात् अस्व, अस्तन इत्यपि । सपूर्वदादृङ्गात्
 तु यश्च । पूर्वदेन सह वर्त्तमानादईशब्दात् णिक’ स्यात् दिक्पूर्वदात्तु य-
 त्नी । गौतमार्द्धिक वाणेशार्द्धिक’ दिक्पूर्वात्तु पौर्वाह्निक’ पूर्वाह्ण-
 दक्षिणार्द्धं दिवादिलात् परार्द्धमिति नित्यम् उभयव द्यहृष’
 ासार्थम् । यामजनपदैकदेशादिकपूर्वादृङ्गात् ट्ठश्च । यामैकदेश-
 कपूर्वादृङ्गाज्जनपदैकदेशवाचिनी दिक्पूर्वादृङ्गाच्च णिकट्टौ स्याता
 िवाद । पौर्वाह्निक, पौर्वाह्ण, यामजनपदैकदेशादिति कि’ पौर्वा-

शिकं पूर्वाङ्गमिति पूर्वेषु शिकषौ । प्राठप ण्य । प्राठ् शब्दादित्य स्यात्
 भवादौ । प्राठपेण णत्वविधानं प्राठपेणमाचक्षाण प्राठपेण इत्यत्र णत्वार्थम् ।
 मध्याह्न साधारणे । साधारणे वार्थे मध्यशब्दाह स्यात् भवादौ । मध्यो वैया-
 करण नात्तमी नाधम इत्यर्थः । त्याद्यचिरिति प्रातमस्यापवादः । व्रीपादुपसमु-
 द्रात् ण्य । समुद्रमसीपे वर्त्तमानात् व्रीपात् ण्य स्यात् भवादौ । कच्छादित्वात्
 णे प्राप्ते वृत्तस्ययोर्लके च प्राप्ते विधानम् । द्वैष्य द्वैष्या भवन्तोऽनुचरिष्यन्ति तत्
 क्रमम् । अनुपसमुद्रात् द्वैष्य वृत्तस्ययोस्तु द्वैषक । ऋतुनचवात् ण । ऋतु-
 वाचकात्रचववाचकाच्च ण स्यात् भवादौ । कालणिकस्यापवादः । येष पौषम् ।
 कोङ् कच्छनद्यादेः । कोङ् कच्छादे नद्यादेश्च ण स्यात् भवादौ । नैलीनक
 निलीनकशब्दात् बह्वचोन्नीदात्तात् ट् प्राप्ते विधानम् । इच्छाकुशब्दादोङ् इत्यने
 शिकं बाधित्वा इडादपि ब्वविषयादिति प्राप्ते गकी बाध्यते णट्टयोरेवैव
 कच्छशब्दो न नित्यबहुवचनान् तस्मात् णो वेत्त्यादाविति णे सिद्धे इह पा
 कच्छादेर्नृत्तस्ययोरिति णकबाधनाय विजायकशब्दात् कोङ्त्वात् णे सि
 वृत्तस्ययोरिति णकबाधनार्थः पाठः कच्छादेर्देश एवाभिधानात् पल्यमदेला
 पालद पारिखः । पलद्यादियंघा । पलदौ पारिखा गोष्ठौ पर्वडाहीकपर्वत
 फलकीटः शरमेनी बहुकीटः पटच्चर । तचीदपानलोमानि गीतमी क
 भिदा । सन्निवेला यक्रकस्थ्या पौर्णमासी तयीदशी । अमावस्या तमावास्या नै
 प्रतिपत् शरत् । पुन वन गिरि पञ्चदशी सवत्सर फलः । पर्वण्यपि पल
 शेष शिष्टप्रयोगतः । गोष्ठी नैकती गीतमीशब्दानां बाहीकयामत्वात् प्र
 र्णिकणिकयोर्वाधका ईदन्तलचणको बाध्यते । बाहीकशब्दस्य कोङ्त्वात् णे
 अत्र पाठ एव ज्ञापयति येष लचणानां इडाहइसामान्यविषयस्तेषां ल
 इडावहित ईयी वाधको भवति तेन औङ् लुके भव औङ् लुकीयः बाहक
 बाहकरूपीय इत्यादौ कोङ् णं बह्वचोन्नीदात्तादुदीच्ययामादिति ट् च
 ईय एव भवति । सन्निवेला सन्ध्या पौर्णमासी अमावास्या प्रतिपत् पञ्चद
 पाठः कालणिकबाधनार्थः । शरच्छब्दस्येह रेणुकादौ च पाठात् शारद
 पुरवनगिरीणाम् इह नद्यादौ च पाठात् पौर पौरियः वान कानेय इ
 इति सावत्सर फल सावत्सर पर्व अत्यत्र सावत्सरिकमृषम् । शेषा
 ग्रामत्वात् प्राठट्वाचनार्थः पाठः । प्रस्तीत्तरदात् । प्रस्तीत्तरदाच्छब्दात्
 भवादौ । मावीप्रस्थ बह्वचोन्नीदात्तादुदीच्ययामादिति प्राठट् बाध्यते

स्यात् पृथ्वीमध्यान्मध्यमश्च चरणे । चरणे वाच्ये निवासवाचकात् पृथ्वीमध्य-
 शब्दात् ण स्यात् तच्चिन् मध्यमादेशश्च । पृथ्वीमध्ये निवासोऽस्य मध्यम कठं
 अनिवासस्य तु पृथ्वीमध्यादागतं मध्यीय कठ, पृथ्वीमध्यस्य मध्यमश्चेति द्वयस्य
 बाधकमिदं चरण इति किं मध्यमीय, शूद्र । युष्मदपदो वा शीनश्च । आभ्या-
 णो शीनश्च वा स्यात् भवादौ । ब्रह्मादीयस्यापवादौ । यौष्माक यौष्माकीण पक्षे
 युष्मदीय एवम् आत्माकम् आत्माकीनम् अस्मदीयम् । ननु नाधिकारो धादित्यतः
 प्राक् तत् कथं ढाधिकारे भवादिनिरूपणमिति चेत् सत्यं भवादपि पठितगच्छ-
 त्वाद्यर्थे ढान्तात् भवादित्या भवन्ति अतएव प्रसङ्गादुक्तमिति । गच्छति पथि
 दूतयो । ढादिति वर्तते नच्छतीत्यर्थे यथाविहितं त्य, स्यात् यो गच्छति स च त्
 पन्था दूतो वा भवति । शुभ्र गच्छति पन्था दूतो वा शौन्न पन्था दूतश्च ।
 ढात् धेव्य माथुर कान्यकुब्ज वाराणसेयं राष्ट्रिय, इत्यादि पथिदूतयो-
 रिति किं मथुरा गच्छति साधु । अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ढादित्येव अभिनिष्क्राम-
 तीत्यर्थे यथा विहितं त्य स्यात् यन्निष्क्रामति तत् द्वारं चेत् भवति शुभ्रमभिमुखेन
 ण्क्रामति द्वारं शौन्न द्वारम् एव माथुर कान्यकुब्ज वाराणसेयं राष्ट्रियमित्यादि ।
 र निष्क्रामणक्रियायाः साधनत्वेन प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा
 ध्वसिच्छिनोति द्वारमिति किं मथुरानभिनिष्क्रामति पुरुष । अधिकृत्य कृतो
 । ढादित्येव अधिकृत्य एतदपेक्षया द्वौपमधिकृत्य आरभ्य अभिप्रेत्य इत्यर्थः ।
 कृत्येत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्य स्यात् यः कृतः स ग्रन्थश्चेत् भवति सुभद्रामधि-
 कृतो ग्रन्थः सौभद्रो ग्रन्थः ग्रन्थ इति किं सुभद्रामधिकृत्य कृतं प्रासाद ।
 अधिकृत्यो लुब् बहुलम् । आख्यायिकाभ्योऽधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे उत्प-
 ण्य बहुलं लुप् स्यात् । वासवदत्तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः वासवदत्ता मुमनो-
 र्वसी । बहुलं किं भैमरथ । सीतान्वेषणादेरीय । ढात् सीतान्वेषणादे-
 र कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईय स्यात् णस्यापवादः । सीतान्वेषणीय । सीतान्वे-
 र रक्षोऽसुरगुणमुख्यावपि शिशुकन्द । शिशुकन्दो नाम रोगः । अदेवा
 । देवासुरादिभिन्नादधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थे ईय, स्यात् चे से सति ।
 तीथी ग्रन्थः किराताजुनीय, सर्वार्थसम्बन्धीय देवासुरादेश देवासुर रक्षी-
 णादि । परे तु रक्षोऽसुरगुणमुख्यशब्दौ देवासुरादौ प्रत्युत्थागमनशब्दं सीता-
 पठन्ति । तेषां मते रक्षोऽसुर गौणमुख्यं प्रत्युत्थागमनीय, देवा इन्द्र-
 प्रतिषेधेन च देवासुरादौ द्रष्टव्याः । शिकी रक्षत्यादौ । ढादित्येव

रक्षतीत्याद्यर्थेषु णिक स्यात् । समाज रक्षति सामाजिक । टात् वेत्य रक्षति ।
उज्जति वर्त्तने वक्ति धारयते गृह्णाति समवेति हन्ति तिष्ठति प्रयच्छति करोति चरति ।
पश्यति वर्त्तयति आपनुपृच्छति गच्छति अधीष्ट भुत भुतभावी अर्हति नित्यमर्हति ।
पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति आहरति एव शाकानुवृत्ति आकिक ।
प्रतीपादवर्त्तते । टात् प्रतीपादवर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात् यद्यपि हतधोरकर्म्मकलात् ।
टाभावस्तथापि धुविशेषणत्वात् ढसञ्चाप्रतीप यथा स्यात् तथा वर्त्तने प्रातीपिक ।
प्रतीप प्रतिकूल प्रतिलोमानुलोमनी । परिपार्श्वन्वीपपरिमुखानुकूलमित्यपि ।
प्रभताद्वर्त्तते । टात् प्रभताद्वर्त्ततेऽर्थे णिक स्यात् । प्रभृत यथा तथा वक्ति प्राभृ-
तिक । प्रभृत प्रतिभृतीऽव पय्यातेन मृहेरिता । माशब्दे नित्यशब्दस्य काथ्य-
शब्दस्मर्येति षट् । पदव्यादेस्तद्भावति । टात् पदव्यादेस्तद्भावतीत्यर्थे णिक स्यात् ।
पदवी वर्त्त पदवी धावति पादविक पदस्य पदादनुपद तत् धावति आनुपदिक-
आक्रन्दत्यस्मिन् आक्रन्दी देश त धावति आक्रन्दिक । माथीत्तरदाञ्च । टान्माथ-
शब्दोत्तरदाज्ञावतीत्यर्थे णिक स्यात् । दण्डमाथ धावति दाण्डमाथिक पाद-
माथिक । माथशब्द पथिपय्याय । पदीत्तरदात् गृह्णाति । टात् पदीत्तरदा-
गृह्णातीत्यर्थे णिक स्यात् । पौर्वपदिकम् उभयत् उत्तरदशहण बहुत्वे निषेधार्थम् ।
अर्थललामप्रतिकण्डाञ्च । टेभ्य एभ्यो गृह्णातीत्यर्थे णिक स्यात् । अर्थे गृह्णा-
अर्थिक लालामिक कण्ट कण्ड प्रतिकण्ड तत् गृह्णातीति प्रातिकण्डिक ।
हायात् समवेति । टात् समूहायात् समवेति इत्यर्थे णिक स्यात् । समुद्र प-
ति सामूहिक सामवायिक, स्य परिषदी वा तु सेनाया । टात् परिषद् प्र-
समवेत्यर्थे स्त्र स्यात् णिकस्यापवाद सेनायाम् । परिषद समवेति पाति-
सेना समवेति सैन्य सैनिक । स्रगमत्स्यपक्षिभ्यो हन्ति । व्वनिर्देश स्वका-
निर्नासाय । स्रगमत्स्यपक्षिवाचिभ्यो हन्तीत्यर्थे णिक स्यात् । स्रग हन्ति मकर-
रौरुक श्रौकरिक । नैयडुक आपदम्यहोस्तु वेति वा युम् पचे त्याडुकः इव च ।
मात्सिक शाकुनिक श्रौष्ठिकः पाक्षिक ह्यारीतक मायूरिक, पातत्क ।
दिकस्य क । परिपथात् तिष्ठति च परिपन्थश्च । टात् परिपथात्-
तिष्ठतीत्यर्थे च णिक स्यात् तस्मिन् परिपथस्य पन्था देशश्च । परिपथ हन्ति ।
वा पारिपन्थिकश्चौर पन्थान परित्रज्य हन्ति तिष्ठति वेत्यर्थः । परिपन्थ-
परिपन्थशब्दोऽस्तीति हत्तिकारः । निन्द्यात् प्रयच्छति । शास्त्रीकच्यवहासात्
व्यवहारी निन्द्य, तस्मात् टात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिक स्यात् । द्विगुणार्थं द्रव्ये

प्रयच्छति वैगुणिक, यदा उत्तमं एकद्रव्यं द्विगुणार्थं कृत्वा प्रयच्छति पश्चात् तद्वत्-
यति तदा द्विगुणं निन्द्य यदा त्वेकं गुणं प्रयच्छति पश्चाद् द्विगुणं गृह्णाति तदा न
द्विगुणं निन्द्य शास्त्रविहितत्वात् एव वैगुणिक । वृषपञ्च वृद्धे । निन्द्यात् वृद्धि-
शब्दात् डात् प्रयच्छतीत्यर्थे णिक स्यात् वृद्धिशब्दस्य वृषपादेशश्च । वृद्धार्थं द्रव्यं
वृद्धिं वृद्धिं प्रयच्छति वार्हुणिक । यद्यपि वृद्धिशब्दपर्यायो वृषपञ्चोऽप्यस्ति तथापि
वृद्धिशब्देनानिष्टनिवारणार्थमिदम् । कुसीददशैकादशाभ्यां णिक । निन्द्यात्
कुसीदशब्दात् डात् दशैकादशशब्दाच्च प्रयच्छतीत्यर्थे णिक स्यात् । कुसीद वृद्धि-
स्तदर्थं द्रव्यं कुसीदं तत् प्रयच्छति कुसीदिक दशशब्दो दशार्थं वर्तते एकादशशब्द-
एकादशार्थेऽपि उपचारात् दशसु वर्तते अतः सामानाधिकरण्यात् दश च ते
एकादश चेति यस्य दशैकादश प्रयच्छति दशैकादशिक दशैकादशिकौ दश एका-
दशार्थं प्रयच्छतीत्यर्थः । शब्ददूर्वाभ्यां करोति । आभ्यां करोतीत्यर्थे णिक स्यात् ।
शब्दं करोतीति शाब्दिकी वैयाकरण दादुरिक, कुलाल । ददुरी वाद्यभाण्ड-
विशेष भाण्डसंस्कारकाले ददुरशब्दविशेषं करोति इति रचितं । धर्मादेश्चरति ।
डात् धर्मादेश्चरतीत्यर्थे णिक स्यात् । धर्मं चरति धार्मिक चरणमत्र सेवा तेन
कदाचिदाचरणे माभूत् धर्मादिर्यथा । धर्माधर्मो महानाक्षौ गोदानसहितास्तथा ।
आदित्यव्रतमित्येते पञ्चेह समुदीरिता । अवान्तरदीक्षादेर्ङिन् । डादवान्तरदीक्षा-
देर्ङिन् स्यात् चरतीत्यर्थः । अवान्तरदीक्षा चरति अवान्तरदीक्षी एषोऽवान्तर-
दीक्षाव देवव्रतं तिलव्रतम् । अष्टाचत्वारिंशतो ङकश्च डादष्टाचत्वारिंशच्छब्दात् चरती-
त्यर्थे ङिन् ङकश्च स्यात् णिकस्यापवादः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टा-
चत्वारिंशौ अष्टाचत्वारिंशक । चातुर्मास्यानां यत्नीपञ्च । चातुर्मास्यशब्दात् चरती-
त्यर्थे तौ स्यातां तयोर्वत्नीपञ्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासी चातु-
र्मासक । नान्ति ललाटकुक्कुटाभ्यां पश्यति । डाभ्यामाभ्यां पश्यतीत्यर्थे णिक,
स्यात् ललाट पश्यति ललाटिक, यं सेवकं शिष्यो वा प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभो-
गुरीर्वा ललाटमेव पश्यति यः कार्यार्चनम्, सोऽभिधीयते कुक्कुटशब्देन कुक्कुटपात-
योग्यदेशोऽभिधीयते तं देशं पश्यति कौक्कुटिको भिक्षु यः कुक्कुट पातयोग्य-
मन्यतरदेशं पश्यन् गच्छतीति स इत्यर्थः । पारायणीत्तरायण चान्द्रायणेभ्यो वर्त्त-
यति । देभ्य एथ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे णिक स्यात् । पारायणं वेदस्य शास्त्रस्य वा
समस्ताध्ययनकर्म, उत्तरायणं यज्ञविशेषः, चान्द्रायणं व्रतविशेषः, सन्नायामुत्तरदस्य
नी णः पारायणं वर्त्तयति पारायणिक, यद्यपि पारायणं शिष्ये गुरौ च वर्त्तते

तथापि शिष्ये एव ल इति न्यास । एवमौत्तरायणिकी यजमान' न तु याजक चान्द्रायणिकल्पस्वी । तदन्ताच्च । हैपारायणिक द्वौत्तरायणिक हैचान्द्रायणिक । सशशादापन्ने । ढात् सशशशब्दात् आपन्नेऽप्ये णिक स्यात् । सशश सन्देह तमापन्न. साशयिक' सशयितेति न्यासकारन्तु सशयमाने स्थाखादी त्वमुत्पादयति न तु सशयितरैति तत् वङ्गनामसम्मतम् । अतएवान्नरकोषे प्राणि-वर्गे साशयिक सशशापन्नमानस इति । मुञ्जातादे पृच्छति । ढात् मुञ्जातादे पृच्छतीत्यर्थे णिक व्यात् मुञ्जात पृच्छति सौमनातिक सौम्यमुपिक मुञ्जातादि-रत्र मुमशया रात्रय मुखशब्दात् । योजनादेर्गच्छति । ढात् योजनादेर्गच्छती-त्यर्थे णिक स्यात् । योजन गच्छतीति योजनिक । योजनादियेषा । योजन गुरुतल्पच्च दारागुरी परादपि । शत क्रीशात योजनाच्च वृधैरद वजीरिता' । पथ' त्रिक । ढात् पथिशब्दात् पिक स्यात् । पन्थान गच्छतीति पथिक स्त्रिया पथिकौ । नित्य ण् पन्थश्च । ढात् पथी नित्य गच्छतीत्यर्थे ण स्यात् तस्मिन् पन्थादेशश्च । पन्थान् नित्य गच्छति पान्थ स्त्रिया पान्था । कालेभ्योऽधीष्टभूतभूत-भाविष । अन्निर्देश स्वरूपविधेर्निरासाय' । तेभ्य एभ्य कालवाचिभ्योऽधीष्टे भूते भूते भाविनि चार्थे णिक स्यात् । अधीष्ट स्वकृत्यव्याघृत भूती वेतनेन कीत भूत सत्तया व्याप्तकाल । भावी सत्तया व्याप्तकाली भविष्यति य सदाध्वादीति ढ मास अधीष्टी मासिकोऽश्यापक मास भूत मासिक नाम भूती मासिकी व्याधि मास' भावीति मासिक उत्सव नन्वध्वेषण भवने मङ्गत व्याप्य क्रियते तत कथ ताभ्या मासी व्याप्यते इत्युच्यते । यदर्थे हि ते क्रियेते तत्फलभूतया क्रियया मासी व्याप्यमानस्ताभ्यामपि व्याप्यत इत्युच्यते उप-चारात् । सख्याशब्दोऽपि यदाकाले सख्ये वसेते तदापि ल्यः । ई षठीभूती भावी वा । विषाष्टिक विमासतिक सुपञ्चालादित्वादुत्तरपदस्य त्रि । मासात् यनीनी वयसि । ढान्तासादयस्यभिधेये एष्वथेषु यनीनी स्यातात् । मास भूती भावी वा मास्य मासीन माणवक इति पुरुषोत्तम. । अपरे भूतेऽर्थे अभिधान-मित्याहु वयसीति किं मासिक कर्मकर । गाद य । ढात् कृतगात् मासा दयस्यभिधेये य स्यात् भूते । द्वौ मासौ भूत' विमास । षष्ठासात्र्यणिकौ च । ढात् कृतगात् षष्ठासात् वयस्यभिधेये भूताद्यर्थे ण्यणिक य एते सु । षष्ठासान् भूत षाष्ठास्य षाष्ठासिकः षष्ठास्य' विधानसामर्थ्यात् नेकी लुक् इकस्याव-वयसि । ढात् कृतगात् षष्ठासात् भूतेऽर्थे इकस्यौ स्याताम् । षाष्ठासिकः

वाष्माखी रीग । समाया ईनी गात्तु वा । ढात् समाशब्दात् ईन' स्यात् कृतगात्तु-
वा एष्वर्थेषु । समानधीष्टो भूतो भावी वा समीन हे समे अधीष्टो भूतो
भावी वा हिसमीन पक्षे हैसमिक । गाद्रात्वरुह सवत्सरादीन शिकौ वर्षात्तु
लुक् च वा चित्तवति नित्यम् । टेभ्य एभ्य कृतगेश्य ईन शिकौ स्यातां तेषु वर्षात्तु
वा लुक् चित्तवति तु नित्यम् । हे रात्री अधीष्टो भूतो भावी वा हैरात्रिक व्रह्मीन
हैयज्ञिक हिसवत्सरीण हिसावत्सरिक सुपञ्चालादित्वात् उत्तरदस्य त्रि । द्वि-
र्वीण द्विवार्षिक द्विवर्ष अभविष्यति सख्यादिवर्षादीति परदस्य त्रि । भवि-
ष्यति तु हे वर्षे भावी हैवार्षिक द्विवर्षो वत्स' नित्य तयोर्लुक् चित्तवतीति कि
द्विवर्षाणी द्विवार्षिक द्विवर्षो व्याधि । अहति । ढात् अहंतीत्यर्थे शिक
स्यात् । वस्त्रमहति वाल्मिक श्वेतच्छविक । दण्डादित्यर्थ । ढाङ्गुणादेरहंतीत्यर्थे
य स्यात् । दण्डमहति दण्डा' कश्य । दण्ड कशावधी मेधा मीघार्घो मुसल
धनम् । मधुपर्क शुभ वश सवीदकयुगं पणम् । कडङ्गरस्यालीविलदक्षिणभ्य
ईयश्च । टेभ्य एभ्योऽहंतीत्यर्थे ईयीयश्च स्यात् । कडङ्गरम् अहति कडङ्गरीय कड-
ङ्गस्य स्यालीविलीय स्यालीविल्य दक्षिणीय दक्षिण्य । पावादेर्येयी । ढात्
पावशब्दादहति इत्यर्थे य एयश्च स्याताम् । पावमहति पावा पात्रेय । यज्ञर्लिङ्ग-
भ्यामियणीनौ कर्माहति च । ढाभ्यामाभ्याम् अहति कर्माहति चित्यर्थे क्रमात्
स्याता यज्ञमहति कर्माहति । यज्ञियो ब्राह्मण । ऋत्विजमहति कर्माहति वा
आर्त्विजीनः । छेदादेर्नित्यमहति । ढाच्छेदादेर्नित्यमहति इत्यर्थे शिक स्यात्
छेदं नित्यम् अहति छेदिक भैदिक' । छेदादित्यथा, छेदी भेदस्यथा द्रोही नर्त-
कर्षे शिके भवेत् । विरागस्य विरङ्गीऽय सम्प्रयोगश्च सम्प्रति । सम्प्रवणश्च सम्प्रञ्चो
दशेह परिकीर्तिता । विराग नित्यमहति वैरङ्गिक शिके विरङ्गादेश । शिर-
च्छेदात् यश्च शिर शीर्ष । ढात् शिरच्छेदशब्दात् नित्यमहति इत्यर्थे शिक, यश्च
स्यात् ल्ये कृते शिरस शीर्षादेशश्च । शिरच्छेद नित्यमहति शीर्षच्छेदिक शीर्ष-
च्छेदः । पचति सम्भवति अवहरति च । ढादेतेष्वर्थेषु शिक स्यात् सम्भवत्यर्थेऽव
सम्भव' आधेयस्य प्रमाणानतिरेकस्यथा च "सम्भव' कथितो हेतावुत्पत्तौ मेलकेऽपि
च आधारानतिरिक्ते आधेयस्य च सम्भव." इति विश्व । अवहरत्यर्थोऽवहरण
सहरणनित्यर्थः । प्रस्थ पचति सम्भवति अवहरति वा प्रास्थिक, कौडविक कटाह
यद्यपि प्रस्थ पचति चरुः प्रास्थिक इत्यत्र पाकेऽपि सम्भवो विद्यते तथापि प्रस्थ
पचति ब्राह्मणी प्रास्थिकीत्यत्र सम्भवत्यर्थेन विनापि पचत्यर्थदर्शनात् पृथक् पचति-

यदृशम्, पादाचिताढकविस्त्रादीनी वा । टेभ्य ण्य एवर्थेषु ईनः स्यात् वा । पाद पचति सम्भवत्यवहरति वा पाद्रीणा आचितीना विस्त्रीणा स्यात् । पचे पादिकीत्यादि । गात् पिकश्च वा । टेभ्य कृतगोभ्य पिक ईनश्च स्यात् वा एवर्थेषु । हे पादे पचति सम्भवति अवहरति वा द्विविस्त्रिकौ द्विपादिकौ द्विपाद्रीणा द्वाचि-
तिकौ द्वाचितीना द्वाढकी द्वाढकीना द्विविस्त्रिकौ द्विविस्त्रिना पचे णिकस्या-
वाच्ये लुकि तार्थे मानादित्यादिना ईपि द्विपादौ द्वाढकी आचितविस्त्राभ्यान्
अजादित्वात् द्वाचिता द्वि विस्त्रा आप् नलीप् पूर्ववयाणा पिकणिकयोर्न विशेषः
श्रयग्योग उत्तरार्थे । कुनिजाङ्गुक् पिकणिकेना । डात् कृतगात् कुनिजात्
लुक् पिक णिक ईन एते स्तु एवर्थेषु । द्विकुनिजी मनादितीप् द्विकुनिजिकौ
द्वैकुनिजिकौ द्विकुनिजीना । वशादिभ्यो भारावहति हरत्वाहरति । डात् वशादि-
पूर्वभारावहति इत्याद्यर्थे लुक् पिक् णिक ईन स्यात् । वंशभार वहति हरति
आहरति वा वाशभारिक । बालुजभारिक । वश बलुज मूलेषु स्थूलाक्षकुटजाः
— कुटा । अस्मा खट्वा दश प्रोक्ता वशादिरिह कीविदैः । केचित् भारशब्दो-
ऽर्थवारेण वशादीना विशेषणात् भारभूतेभ्यो वशादिभ्य इत्यर्थः । तेन भारभूतान्
वशान् वहति वाशिक, बालुजिक इत्याहुः । वहति उत्क्षिप्य धारयति । हरति
देशान्तर प्रापयति आहरति उत्पादयतीत्यर्थः । द्रव्यवस्त्राभ्या केकौ । ढाभ्या-
माभ्या क्रमात् केकौ स्यातां एवर्थेषु । द्रव्यं वहति हरति आहरति वा द्रव्यक
वस्त्रिक अर्हत्वादौ शतादयेकावशते । डाच्छतशब्दात् अर्हतीत्याद्यर्थेषु य इक
इत्येतौ स्याता न तु शते । शतमर्हति पचति सम्भवति अवहरति वहति हरति
आहरति वा शल्य शतिक, कम्बलः अशत इत्युक्तेयं प्रकृत्युक्तसंख्यायास्यवाच्यस्य
संख्येयत्वं भवति तत्र न स्यात् । तेन शतमध्याया, परिमाणमस्य शतक निदान-
मित्यादौ प्रकृत्या शतशब्देन उक्ताया, संख्यायास्यवाच्यस्य निदानस्य संख्येयत्वात् तौ
न स्यातामिति शल्य, शतिक, कम्बल इत्यादौ त्यवाच्यस्य कम्बलस्य न संख्येयत्वं किन्तु
येन त्रौतस्तस्यैवेति । संख्याया अतिशदनायाः क । डात् त्यन्तशदन्तवर्जात् संख्या-
वाचकात् क स्यादर्हत्वादौ । पञ्चक, बहुक गणक, । अतिशदनाया इति किम् ।
साम्तिक चत्वारिंशत् क तादिकस्य कः । अथ वितस्त्रिशब्दस्य वर्जनात् डतेर-
प्रतिषेधत्वेन कति क । विशतिविशद्वा चासत्रायान् डकः । ढाभ्यामाभ्याम्
अर्हत्वादौ कः स्यात् असत्रायान् डक । विशतिक, त्रिशत्क, असत्रायान् विशकः
त्रिशक । वती, कस्मिन् वा । वलनात् कस्य इम् वा स्यात् न इत् । यावतिकः

तावतिकः यावत्क' तावत्क । कसार्द्धाभ्या षिक । ढाभ्यामाभ्या षिक स्यात्
अर्हत्यादौ । कसिकी अर्हिकी । कार्षापणा वा तु प्रतिश्च । ढात् कार्षापणात्
षिक स्यात् अर्हत्यादौ अस्मिन् प्रतिरादिश्रुते वा । कार्षापणिक प्रतिक ।
वसन सहस्र शतमान विशतिकात् ण । ढेभ्य एभ्य ण स्यात् अर्हत्यादौ । वासन
साहस्र शातमान वैशतिकम् । रूर्पात् ढ्री वा । ढात् रूर्पात् ढ्री वा स्यादर्हत्यादौ
णिकस्यापवाद । शूर्प पक्षे शूर्पिक । गाद्व्यङ्गांश्चिरसन्नाया लुक् स्यात् । ढात्
कृतगात् अव्यङ्पूर्वाङ्गत्यादौ ये विहितस्यास्तेषाम् अमन्नाया लुक् स्यात् । द्विक-
सम् अव्यङ्कसम् अव्यङ्गुर्पम् असन्नायामिति किम् । पाञ्चलौहितिक' पाञ्च-
कपालिकम् अत्र त्याज्यं नाम इति । सहस्रशतमानसुवर्णकार्षापणेभ्यो वा । ढेभ्य एभ्य
कृतगेभ्योऽव्यङ्पूर्वभ्यश्च अर्हत्यादौ विहितानां त्याना लुक् स्यात् । द्विसहस्रम् अव्यङ्
सहस्रं द्विशतमानं द्विसुवर्णम् अव्यङ्सुवर्णं द्विकार्षापणम् अव्यङ्कार्षापणं पक्षे
द्विसाहस्रं अव्यङ्साहस्रं द्विशतमानम् अव्यङ्शतमानं द्विसौवर्णम् अव्यङ्सौवर्णं
सुपञ्चालादित्वात् अन्त्यस्य दस्य त्रि । द्विकार्षापणिक द्विप्रतिक षिक एवमव्यङ्-
कार्षापणिकम् अव्यङ्प्रतिकम् । विशतिकादौन । ढात् कृतगात् अव्यङ्पूर्वाङ्
विशतिकादौन स्यात् अर्हत्यादौ । द्विविशतिकौन लुग् बाध्यते । पाद पण्य
मासात् यी वा तु शतशणात् । ढेभ्य कृतगेभ्योऽव्यङ्पूर्वभ्यश्च एभ्यो य' स्यात् अर्ह-
त्यादौ शतशणाभ्यान्तु वा । द्विपाद्य' द्विपण्य द्विमास्यम् अव्यङ्द्विपाद्यम् अव्यङ्द्विपण्यम्
अव्यङ्द्विमास्यं शतशणादिस्तु द्विशत्यम् अव्यङ्द्विशत्यं पञ्चशाख्यम् अव्यङ्द्विशत्यं पक्षे द्विश-
तम् अव्यङ्द्विशतं पञ्चशाख्यम् अव्यङ्द्विशतम् । खारीकाकिनौभ्यामीक केवलाभ्याञ्च ।
ढाभ्या कृतगाभ्याम् अव्यङ्पूर्वाभ्यां केवलाभ्याञ्चाहत्यादौ ईक, स्यात् । द्विखारीक
अव्यङ्द्विखारीक द्विकाकिनौक अव्यङ्द्विकाकिनौक । खारीक. काकिनौक । द्विः
शाणात् ण्यो वा । द्वित्रे पूर्वात् अर्हत्यादौ ण्यो वा स्यात् । द्वैशाण त्रैशाण पक्षे
पूर्वण वा यश्च द्विशत्यं' त्रिशत्यम् उभयत्यक्तपक्षे लुक् द्विशणं' त्रिशण्यमिति ।
बह्वोश्च निष्क विस्वात् ण्यिकी वा । ढात् द्वित्रिवहुपूर्वात् निष्कात् विस्वाच्च ण्यिकी
वा स्यात् अर्हत्यादौ । द्विनैष्किक द्विबैष्किक बहुनैष्किक द्विवैष्किक' बहुवैष्किक
पक्षे द्विनिष्किक विनिष्किक बहुनिष्किक द्वित्रिस्त्रिक द्विविस्त्रिक' बहुविस्त्रिकम् ।
उत्तरी रचत्यादि । युग रथ प्रासङ्गात् यी बहति । ढेभ्य एभ्यो बहत्यर्थे य' स्यात् ।
युग बहति युग्यं रथ्यं प्रासङ्गं गादपि द्वियुग्यं द्विप्रासङ्गं । नानि तु जनात् ।
राज्जनशब्दात् बहत्यर्थे य, सन्नायाम् । जन बहति जन्यो वरस्त्रिग्व । जनौ-

शब्दात् वधूश्चकादय इति जयादित्य । धुर ण्येनौ च । ठात् धुर् शब्दात् वह-
 ल्यर्थे ण्य इत्य एते स्यु । धुर वहति धौरेय' धुरीण धुर्य' । सर्वदक्षिणीत्
 ङात् धुराया इन' । ठात् सर्वादिपूर्वात् धुराशब्दात् वहल्यर्थे ईन स्यात् ।
 सर्वधुरा वहति सर्वधुरीण, दक्षिणधुरीण उत्तरधुरीण । एकधुराया लुक्
 च । एकधुरीण एकधुर । शकटाहलसौरात् णिणिकौ गाञ्च । ठात् शकटात्
 ऋतगाञ्च ण हलसौरात् ऋतगाञ्च णिक स्यात् वहल्यर्थे । शकट वहति शाकट
 ङे शकटे वहति वैशकट हल वहति हलिक सैरिक ङे हलि वहति वैहलिक
 ङे सैरिक । धनगणाभ्या यी लञ्चि । ठाभ्यामाभ्या लञ्च्यथे य स्यात् । धन लब्धा
 धन्य गयल्ल शोलार्थे ढणी ढे न यी णोऽर्थात् । अर्थ लब्धा आर्थश्चाव ।
 वशाङ्गते । ठात् वशाङ्गतेऽर्थे य स्यात् । वश आयत्तता त गती वश' ।
 ऋवांटे पत्रपथ्यङ्गकश्चपादादीनी व्याप्नोति । ठात् सर्वपूर्वात् पत्रादेर्व्याप्नोत्यर्थ
 ईन स्यात् । सर्वपत्र व्याप्नोति सर्वपत्रीण सारथि सर्वपथीनी रथ सर्वाङ्गीच
 वास सर्वकर्माणि, पाणि सर्वपाद्रीण औदन । आप्रपदात् प्राप्नोति । ठादा
 प्रपदान् प्राप्नोत्यर्थे ईन' स्यात् । आप्रपद प्राप्नोति आप्रपदोन वास । सर्वाङ्गाद-
 भजयति । सर्वाङ्गानि भजयति सर्वाङ्गीनी भिच्छ । अनुपदाङ्गज्ञा । अनुपद वहा
 अनुपदीना उपानत् पदप्रमाणेत्यर्थे । अयानयान्नेये । अय प्रदक्षिणम् । अनय
 अपसव्य प्रदक्षिणापसव्यगामिना शरीणा यस्मिन्नपरिह समावेश सोऽयानय ठाद-
 यानयशब्दान्नेयेऽर्थे ईन स्यात् । अयानय न्येय अयानयौन शारि । परस्पर
 पत्रपौत्रपरावरैर्भ्योऽनुभवति । ढेभ्य एभ्योऽनुभवत्यर्थे ईन स्यात् । पारङ्गामी
 पारीण । पङ्खापरञ्चानुभवति सूत्रनिर्देशात् परस्परौण पुत्रपौत्रीण तथाच लक्ष्मी
 परस्परौणा त्व पुत्रपौत्रीणता नयेति भट्टि । पराञ्चापराञ्चानुभवति सूत्रनिर्देशादीत्वं
 पागवरीण त्वेन विनापि परस्परशब्दो दृश्यते न तु परीवर इति । पारादेशीमिनि ।
 ठात् पागादेशीमित्यर्थे ईन, स्यात् । पारङ्गामी पारीण । पारावारा पारवार
 पारावार प्रकीर्तितम् । अत्यन्तमनुकामञ्च पारादी कीविदोत्तमै । अध्वनी यश्चाल
 ज्ञामिनि । अध्वानमलङ्गामी अध्वनीन अध्वन्य । अध्वमिवादीये नौ च । ठादभ्य-
 मिवाटलङ्गामित्यर्थे ईन ईय य एते स्यु । अभ्यमितम् अलङ्गामी अभ्यमित्रीण
 अभ्यमित्रीय अभ्यमिव अमिवाभिमुखम् अल गच्छतीत्यर्थे । भविष्यन्निर्देशो वैचि-
 द्दार्थ्यं गन्तुमात्रे त्य । समासमीनानुगवीनाव्यञ्चीना एते निपात्यन्ते । मना समा
 विचार्यते समासमीना गौः प्रत्यब्द प्रसवेत्यर्थे । अनुगुगी, पश्चादलङ्गामी अनुगवीनी

गीप । अद्य श्री वा विजायते अद्यश्रीना गौ आसन्नप्रसवेत्यर्थे । कथमद्यश्रीनो
 वियोग विजायते इत्यस्यानुवृत्तिरिति जयादित्य । निपातो ह्यर्थविशेषः । उक्तो
 ङाधिकारः । धात् । धादित्यधिक्रियते धादित्यतः प्राक् । णिको दीव्यतीत्यादौ ।
 दीव्यति जयति खनति जिव कृत भवति चरति जीवति हरति निवृत्तं कार्यं लभ्यं
 सुकर परिजय्यं सखत सष्टम् उपसिक्त वर्तते सम्पादौ क्रीत गच्छति आहृतं
 युध्यते दृश्यते श्रूयते इति । धादेश्चर्षु णिक स्यात् । हलेन दीव्यति जयति
 खनति जितो वा ह्यलिकः । जितेऽर्थे ङेऽपित्यस्तेन अच्चेर्जितं द्रव्यम् आचिकम् ।
 धादिति किं देवदत्तेन जितम् । प्राक् वत् कायाभ्या कृते । धाभ्यामाभ्या कृतेऽर्थे
 णिक स्यात् । मूले वाचिकमिति । एव कायेन कृत कायिकम् आभ्यामिति किं
 मनसा कृत मानसं तथाच हेममुरि । कायिक वाचिकं तत् स्याद्वाचा कायेन यत्
 कृतम् इत्याह इदं पाणिनीयमिति । चरति । धाञ्चरति इत्यर्थे णिक स्यात् । दध्ना
 चरति दाधिकं दध्ना भक्षयति इत्यर्थे, हस्तिना चरति ह्यस्तिक हस्तिना गच्छती-
 त्यर्थः । चरेरुभयार्थे गृह्यम् । पर्पादे षिक । पर्पादेश्चरत्यर्थे धात् षिकः
 स्यात् । पर्पेण चरति पर्पिक, स्त्रिया पर्पिकी वर्षशब्देन इत्यादिनयनार्थां लृण-
 पूर्णा नौरुच्यते । पर्पाकष रघ व्यास व्याल जालाश्चमेव च । पादस्य पदभवे-
 त्रित्यमष्टपर्पादयः स्मृता । पादेन चरति पदिक आकषी निकषी पल । आकष-
 शब्दपाठात् आकषिकमाभ्यं इत्यत्र कीङ्त्वेऽपि न पुवन्निषेधः । व्यासव्यालशब्दयो-
 रणित्तेन युग्मं जालशब्दस्य द्रववाधनार्थं पाठः । खगणाद्वा । धात् खगणाच्चरत्यर्थे
 षिकी वा स्यात् । खगणेन चरति खगणिक खगणिक । वेतनादेर्जीवति । धादे-
 तनादेर्जीवत्यर्थे णिक स्यात् । वेतनेन जीवति वेतगिक । वेतनं वाहजालाऽङ्ग-
 वाहप्रवेशं शक्त्यर्थः । दण्डीधनुरूपस्थानं सुखशय्या तथैव च । स्थिरपादौ धनु-
 दंष्ट्रीपनिषद्देशमेव च । उपास्थिरुपदेशश्च सप्ततिदेशकौर्चिता । वत्सं क्रयविक्रय
 क्रयविक्रयादिक । धेभ्य एभ्यो जीवत्यर्थे ईक स्यात् । वत्सनेन जीवति वत्सिकः ।
 क्रयिक विक्रयिक क्रयविक्रयिक । आयुधादीयश्च व्रताङ्गीनः । आयुधेन जीवति
 आयुधिकः, आयुधीयः । ये नानाजातीया अनियतवृत्तयः शरीरमायास जीवन्ति ते
 व्राता तत्कर्मणि व्रात तेन जीवति व्रातीनो विप्रः । उत्सङ्गादेर्हरति । ङादु-
 त्सङ्गादेर्हरत्यर्थे णिक स्यात् उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । उत्सङ्गा पटकीप्राश्च
 उडूपीप्योऽमेव च । भस्त्रादे षिक । ङाङ्ग्रादे षिक स्यात् णिकस्यापवादः ।
 भस्त्रया हरति भस्त्रिकः, स्त्रिया भस्त्रिकी । भस्त्राऽशमार वरटाऽशं भारभरण

८५ । मन्त्रादौ शीर्षभारश्च शीर्षे भारः प्रकीर्तितः । विवध वीवधाभ्या वा । विव-
 दन्त हरति विवधिक वैवधिक स्त्रिया विवधिकौ ववधिकौ एव वीवधिकौ-
 ऽयदि कुटिलिकाया ण । धात् कुटिलिकाशब्दात् हरत्यर्थे ण स्यात् ।
 कुटिलिकाशब्देन कुटिला गति अवयवा लौहादिमयी दृष्टिश्च द्रव्यते कुटिलिकया
 कुटिलगत्या व्याध हरति द्रव्ययति कौटिलिको मृग तथा कुटिलिकयाऽवयव
 लौहयथाङ्गारान् हरति कौटिलिक कर्मकार । अचद्युतादिर्निवृत्ते । धात्व-
 णतादेनिवृत्तेऽयं शिक स्यात् । अचद्युतेन निवृत्तम् अचद्युतिक भेरम् अचद्युत
 ऽयच्छेदपाद मर्दनकण्टकम् । यातीप्रयात प्रकृत गतागत गमागमम् । याचिता-
 ऽप्रमत्याभ्या ककणौ । धाभ्यामाभ्या क्रमात् ककणौ स्याता निवृत्ते । याचितेन
 निवृत्तं याचितकम् अपपूर्वमेडप्रतिदाने यदि अपमित्यनिवृत्तम् आपमित्यकम् ।
 सते ऽति निदेशी अनुकरणात् । कालिभ्य काय्य लभ्य सुकर परिजयेषु ज्ञ । व्वनि-
 ऽग स्वल्पविनिर्नासाय । धेभ्य कालवाचिभ्यो निवृत्ते कार्यादिषु अ शिक
 स्यात् । मासेन निवृत्त मासिक आइमासिक सावत्सरिक एव मासेन काय्य
 लभ्य सुकर परिजयैर्वा मासिक इत्यादि । समादेरधीटादिवत् । धात् समादे-
 ऽनृच्छेय अधीटादिवत् यथा विहित त्या स्यु । समान्निवृत्त समीन दिसमीन
 दसमिक द्विरावीण द्वाराविक, द्वाहीन द्वैयज्ञिक दिसवत्सरीण दिसवत्सरिक
 ऽवयवोण द्विवाचिक द्विवर्ष । चित्तरति नित्य लुक् द्विवर्षोत्सव एतत् पुरुषा-
 , सेनात्मनः षट्पञ्चा । निपात्या । षट्पराक्षेप प्रच्यते षट्पिकी प्रीहि । सष्टष्टे ।
 धात सत् ऽये शिक स्यात् । द्रव्यान्तरेण यन्मिश्रकृत तन् सष्टष्ट दध्ना सष्टष्ट
 ऽविक शावईवैविकम् । मुद्गवूर्णाभ्या णेनौ । धाभ्यामाभ्या क्रमात् सष्टष्टेऽर्थे
 ण नौ स्याताम् । मुद्गेन सष्टष्ट मौद्गेन चूर्णेन सष्टष्ट चूर्णेनोऽपूपः । लवणात्
 ऽयक् । लवणेन सष्टष्ट, लवण स्तूप । लवणशब्दोऽत्र द्रव्यवाची । व्यञ्जनेभ्य उप-
 ऽसक्तौ । धेभ्या व्यञ्जनावचिभ्य उपसितेऽर्थे शिक स्यात् । दध्ना उपसित दाविक
 शावईवैविकम् । व्यञ्जनादिति किम् । उटकेनोपसित ओदन । ओज सहोऽम्भसो
 वत्तते । धेभ्य एभ्यो वर्त्ततेऽर्थे शिक स्यात् । ओजसा वर्त्तते औजसिक साहसिक
 आत्मसिक । सम्पादिनि । धात् सम्पादिन्त्यर्थे शिक स्यात् । सम्पादौ शोभा-
 यक्त कर्णवेष्टकाभ्या सम्पादि मुख कार्णवेष्टकिक मुख वास्त्रयुगिक शरीर
 विक्रमता भाजत इत्यर्थः । कर्मवेष्टाभ्या य । धाभ्यामाभ्या सम्पादिन्ये य,
 नात् । दध्ना सम्पादो कर्मस्थ वेष्टा, वेष्टोऽत्र नेपथ्यवाची । मूल्यात् कीर्ते ।

मूल्यवाचिनः क्रीतेऽर्थे णिक स्यात् । वस्त्रेण मूल्येन क्रीतं वास्तविकम् । मूल्यादिति किं हस्तेन क्रीतं युद्धम् । हान्तात् भ्रान्ताच्च ल्यो न भवति अनेभिधानात् तेन प्रस्थाभ्या प्रस्थैर्वा क्रीतमित्यर्थे न स्यात् यत् तु प्रकृत्यर्थस्य सख्याभिदागमे प्रमाणमस्ति तत्र भवत्येव यथा दाभ्या क्रीतं द्विक पञ्चकमित्यादि । कथं मुद्गेभ्योऽर्थैर्वा क्रीतं मौद्रिक माषिक वसनमिति चेत् सत्यं तत्र भवत्यभिधानात् न ह्येकेन मुद्गेन माषेण वा क्रयणं सम्भवति । शतादेरर्हत्यादिवत् । घात् शतादेरर्हत्यादिवत् यथाविहितं स्यात् क्रीतार्थे । शतेन क्रीतं शल्य शतिक द्विक पञ्चक विशतिक यावत्क कसिक कार्षापणिक प्रतिक वासन शीर्षं शौर्षिक द्विकसम् अर्धशकसं द्विसुवर्णं द्विसौवर्णं शतिकौनः द्विपाद्यं द्विशयं द्विशतं खारौकं द्विशणं द्वैशणं द्विनैषिकमित्यादि । उत्तरादेः पथो गच्छत्याहृतयोः । धादुत्तरादिपूर्वात् पथिशब्दात् गच्छति आहृते चाऽर्थे णिक स्यात् । उत्तरपथेन गच्छति आहृतो वा औत्तरपथिक आहृतेऽर्थे ढे ल्यः । वारिपथिक । उत्तरो वारि कान्तारं जङ्गलं स्थलं शस्त्रं । अजं समेहोत्तरादौ कोविदे परिकीर्त्तिता । युध्यते । धाद्युध्यतेऽर्थे णिक स्यात् । खड्गेन युध्यते स्ताङ्गिकं घनुषा युध्यते धातुक् उत्सन्तलात् इत्यस्य कः । शक्तियष्टिभ्यां णिकः । धाभ्यामाभ्यां युध्यतेऽर्थे णिक स्यात् । मूले शक्त्या युध्यत इत्यादि । परे तु धात्वोदाहृतं किन्तु ध्रान्तादित्याहुः । उक्ती दीव्यत्यादि. रागाद्रक्ते । धाद्रागवाचिनो रक्तेऽर्थे ण स्यात् । यद्यपि रज्जधोरनेकार्थत्वं यथा भोजने रक्तं रक्ता गौ तथाप्यत्र शुक्लस्य वर्णान्तराभादेन रज्ज्वर्थः । काषायेण रक्तं काषायं माञ्जिष्ठं कौसुमम् । कथं काषायौ गर्दभस्य कर्णौ हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ इति तु उपमानाङ्गविषयित्वं । काषयेण रक्ताविव काषायौ हरिद्रया रक्ताविव हारिद्रौ इत्यर्थः । रागादिति किं प्राणिना प्राङ्गम् । हरिद्रा महारजनौभ्यां ट्रौ नीलास्त्रनिन् । धाभ्यामाभ्यां रक्तेऽर्थे ट्रं स्यात् नीलीशब्दानु ट्रोऽनिन् । हरिद्रया रक्तं हारिद्रं माहारजनं नील्या रक्तं नीलम् । चान्द्रास्तु नीलिशब्दात् अमाहुः । पीतात् को लाक्षारोचनात् णिको वा तु शकलकर्दमात् । धात् पीतात् क स्यात् लाक्षा रोचनाभ्यां णिकं शकलकर्दमाभ्यां णिको वा । पीतेन रक्तं पीतकं लाक्षया रक्तं लाक्षिकं रौचनिकं शाकलिकं कार्दमिकं पक्षे ण शाकलं कार्दमः । नक्षत्रेभ्यो युक्ते काले । धेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो युक्तेऽर्थे वेच्यादिलात् ण स्यात् यो युक्तं स कालश्चेद्वति मूले तिष्ठेप्येयादि कृते ण सूर्यागस्य इत्यादिना य लोपः । एव पौषी । ननु कालेन

सह सर्वदैव नक्षत्राणां योग कालस्य नित्यत्वात् कथं तिथ्यादिना कालविशेषी-
 ऽभिधीयते इति चेत् सत्यं गङ्गायां घोषं प्रतिवृत्तिं इत्यादौ यथा गङ्गाशब्देन तत्-
 समीपस्थमुपलक्ष्यते तथाऽत्रापि तिथ्यादिभिर्नक्षत्रैः समीपस्थं चन्द्रो वदा लक्ष्यते
 तदा तेभ्यस्तस्य उत्पद्यते तथाच तिथ्यसमीपस्थेन चन्द्रमसा युक्तं इत्यर्थः । नक्षत्रेभ्यः
 इति किं चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किं पुण्येण युक्तचन्द्रमा । अविशेषे
 लुप्तश्चतुर्थ्यवशाभात्यन्तं नास्ति । धेभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यो विहितस्य ण लुप् स्यात्
 अश्वत्थयवशाभ्यन्तु सञ्ज्ञायाम् । रात्रादिविशेषी यदि नाभिधीयते । अथ पुण्य
 अथ मघा । अत्र यावान् नक्षत्रेण कालो लक्ष्यते स कालोऽहोरात्रमस्य विशेषा-
 भावात् । अविशेषे इति किं पौषी रात्रिः पौषमह अश्वत्थेन युक्तो मुहूर्त्तः अश्वत्थी
 मुहूर्त्तः श्रवणा रात्रिः विशेषार्थोऽयमारम्भः । सञ्ज्ञायामिति किम् आश्वत्थी
 रात्रिः श्रवणमहः । सर्वत्र लुपि युक्तवद्भावः । भवादौय कृतभात्रक्षत्रवाचकात्
 युक्ते कालोऽर्थः ईय स्यात् । तिथ्यपुनर्वसवीयमहः । अथ तिथ्यपुनर्वसवीय राधा-
 नुराधीया रात्रिः अथ राधानुराधीयम् । परत्वात् लुप् वाधित्वा विशेषविशेषधी-
 प्रवर्त्तते । भ इति किं विधुश्च पुष्यश्च ताभ्यां युक्तः कालः परिहृतेऽर्थः । धात्
 परिहृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् य परिहृतं स रथश्चेद्वति वस्त्रेण परिहृती
 रथ वास्त्रो रथ चास्त्रीणी रथ विकारभित्ते ण न नलोपः । कास्वली रथ
 समन्तादेष्टित इत्यर्थः । यस्य सर्वावयवो न वेष्टितस्तत्र न भवति यथा कुर्वे परि-
 हृती रथ । रथ इति किं वस्त्रेण परिहृतं कायः । वैपवैयाघ्रात् ट् इत्सु पाण्डु-
 कम्बलात् धाभ्यामाभ्यां ट् स्यात् पाण्डुकम्बलात् तु इन् । परिहृतो रथेन वैपौ
 रथः वैयाघ्रो रथः पाण्डुकम्बली रथः । हस्तं यथा कथा चाभ्यां षण्णौ दीयते कार्ये
 च । आभ्यामाभ्यां क्रमात् य णौ स्याता दीयते कार्ये च । हस्तेन दीयते कार्यं
 वा हस्तं यथा कथाच शब्दो व्यः समुदायोऽनादरार्थः । यथा कथाच दीयते
 कार्यं वा यथाकथाचम् । कुन्दसो यो निर्मिते उरसः णश्च । धात् कुन्दसो
 निर्मितेऽर्थे यः स्यात् उरसो यः णश्च । कुन्दसा इच्छया निर्मितं कुन्दस्य विश्वम्
 उरसा निर्मितम् उरस्त्रम् औरसम् । पूरणान्तात् को ग्रन्थं गृह्णाति तस्य लुक् च ।
 पूरणत्यान्तात् ग्रन्थं गृह्णाति इत्यर्थे कः स्यात् तस्य पूरणस्य लुक् च । ग्रन्थग्रहण-
 योग्यो रूपादिरेव पूरणत्यान्तोऽभिधेयः । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विती-
 यं वटुः तृतीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति त्रिकः लुकि पूर्वप्रकृतिः ग्रन्थभिन्नग्रहणे तु पञ्च-
 मेन दिनेन शब्दं गृह्णाति द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति । एव चक्षुषा दृश्यते

चाचुषं ग्रवणेन श्रूयते श्रावणं मनसा ज्ञायते मानसः दृशिज्ञानार्थ इति धाधि-
कारः । घात् । घादित्यधिकारी जादित्यत प्राक् । दृष्टे सान्नि । घात् दृष्टेऽर्थे
वेत्त्यादित्वात् ण् स्यात् । यत् दृष्ट तत् साम चेद्भवति । वशिष्ठेन दृष्ट साम वाशिष्ठं
वैश्वामित्रम् । णी डिहा । अत्रार्थे विहित णी डिहा स्यात् । विश्व्या दृष्ट
साम वैश्व इति टेलीप । पक्षे वैश्वत साम । एव औशनस साम । यमादि-
भ्यस्त्वपत्यवत् इति यमेन दृष्ट साम याम्यम् आदित्यन् आश्रय कालिय दैव्य दैव
प्राजापत्य पाशुपतम् औत्समित्यादि । वामदेवात् य । घाहामदेवशब्दाद् य स्यात्
दृष्टे सान्नि । वामदेवेन दृष्ट साम वामदैव्य साम । तीयात् णीक । तीयान्ता-
दत्रार्थे णीक स्यात् । द्वितीयेन दृष्ट साम द्वितीयीक तार्त्तीयीक साम । गोवा-
दङ्गवत् । अपत्यान्तेभ्यो येभ्योऽङ्गे येत्या विधेया अत्रार्थे ते त्या खु दृष्टे
सानन्वर्थे । औपगवेन दृष्ट साम औपगवक साम । रञ्जुकायनिना दृष्ट साम
रञ्जुकायनक साम वेदेन दृष्ट साम वेद साम गार्ग साम दाक्ष साम । नान्नि
मच्चिकादे कृते । घान्मच्चिकाद्ये कृतेऽर्थे ण् स्यात् समुदायेन सञ्ज्ञा चेद्भवति ।
मच्चिकाभि कृत मच्चिकं मधु । मच्चिका पुच्छिका गर्भुत् सरघा परिकीर्त्तिता ।
प्रौत्तिक गार्मत सारवं मधुन सञ्ज्ञा । सुद्रा धनर वरटा वातपात् ट् । घेभ्यः
एभ्य कृतेऽर्थे ट् स्यात् । सुद्राभि कृत चौद्र भामर वाराट् वातप मधु ।
कुलालादेर्णक । घात् कुलालादे कृतेऽर्थे णक स्यात् नान्नि । कुलालेन कृतं
कौलालकम् । कुलाली गिरिक सेना चण्डाल परिरुद्ध । कर्मागरी वरुडोऽन-
ष्टान् कुम्भकार उरुसथा । ब्राह्मणी देवराजश्च शपाक परिकीर्त्तित । निषादश्च
कुसालादौ परिशिष्टप्रयोगत । कृते ग्रन्थे । घात् कृतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण् स्यात्
य कृत स चेद्ग्रन्थो भवति । वररुचिना कृतो ग्रन्थ वाररुचिक प्राभाकरः । यमा-
दिस्तु याम्य आश्रय प्राजापत्य कालियः दैव्य औत्स । भवादित्वात् पाणिनिना
कृतो ग्रन्थ पाणिनीय ग्रन्थविशेषणत्वात् मूले पाणिनीयमिति ह्रीवम् एवं
काशकृत्का काण्मित्यादि । प्रीक्ते । घात् प्रीक्तार्थे वेत्त्यादित्वात् ण् स्यात् ।
प्रकर्षेणीक्त प्रीक्त व्याख्यातम् अधीतं वा न कृतो ग्रन्थ इत्यनेनावगतत्वात् याज्ञ-
वल्क्येन प्रीक्त याज्ञवल्क्य गीतमं मूले शार्वन्मिक शर्ववन्मै णा प्रीक्तमिति वाक्यं
काश्यादित्वात्किञ्चि कौ स्त्रिया शार्वन्मिका शार्वन्मिकीति एव पाणिनीयम् ।
पणोऽस्यास्ति पणौ तस्यापत्य णो पाणिन पण्वादित्वात् न नलोप स भवान् पाणिनिः
युवत्यः पुत्र्यत्वेन न्यासकारस्तु पणोऽस्यास्ति फणादित्वादिन, तस्यापत्यम् अत णि,

तन् प्रोक्तं गङ्गादिपाठादीय इत्याह । गोवाऽर्थे ष्येत् । आपिशलिना प्रोक्तम् आपिशनम् एव कार्त्तुं न प्रोक्तं काश्च याज्ञवल्क्यम् । यमादिन्तु याम्य प्राजापत्यम् आग्नेय कान्त्य पायुपत औक्मिन्यादि । उखतित्तिरि वरतन्तु खण्डिकास्थी-
 ण्डन्ति । धेभ्य एभ्यः कन्दसि विषये प्रोक्तार्थे षीय स्यात् कल्प सूत्र कन्दो ब्राह्म-
 णानि तद्विषयाणि इति तद्विषयता । उर्वेन प्रोक्तं कन्दोऽधीते औखीय तैत्तिरीय-
 वारतन्तवीय खाण्डिकीय । कन्दसीति किम् उर्वेन प्रोक्ता श्लोका औखा ।
 छगन्निनी षेयिन् । घाच्छगलिना प्रोक्तोऽर्थे कन्दोविषये षेयिन् स्यात् । कलाप्यन्ते-
 वामित्वास्त्रिषोऽपवाद । छगलिना प्रोक्त कन्दोऽधीते वा छगल्ये प्रोक्तात्
 लुगिन्त्येन अर्थो लवेदित्वाण्य लुक् एवमन्यव । शौनकादिर्णिन् । घाच्छौनकादे-
 ण्डन्ति विषये प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् शौनकेन प्रोक्त कन्दोऽधीते शौनकी स्कान्दी ।
 शौनक स्कन्द शालिय शम्भेय पुरुषायुष । शापायनी रज्जुकण्ठो देवदर्शनेन शाङ्कर ।
 लन्त्वा वाजसनेयी च नवकारिण सयुतौ । खाडायनी रज्जुभार कषाय इह
 कीर्तिता । कठशाठौ शौनकादौ षड्भिर्दर्शननीषिभि । कठशाठाविति
 समुदितस्यात्र यद्वयम् । कठशाठाभ्यां प्रोक्त कन्दोऽधीते काठशाठी केवलात् लुक्
 वक्ष्यति यत्र इडास्तेभ्य ईय अन्तेभ्य णी वाध्यते । कलापिशिष्याकलापिवैशम्पा-
 यनशिष्येभ्य । धेभ्य कलापिशिष्येभ्य कलापिवर्जभ्यो वैशम्पायनशिष्येभ्य कन्दो-
 विषये प्रोक्तोऽर्थे णिन् स्यात् । तत्र कलापिशिष्याश्चत्वारो हरिद्रुःकगली तथा ।
 उपलन्तुस्तुरुक्षाय वैशम्पायनशिष्यका । पलिङ्गकामलाऽलम्बिक भाण्ड्यकलापिन ।
 श्वासायनोऽपि ऋषभोऽरुणिरिति नव स्मृता । हरिद्रुणा प्रोक्त कन्दोऽधीते हारिद्रवी
 एव पालिङ्गी । ननु कलापौ वैशम्पायनशिष्य तच्छिष्या हरिद्रादयश्चत्वारो वैश-
 म्पायनशिष्या भवन्ति वैशम्पायनशिष्यहारिष्वैव सिद्धाति किं पृथग्यद्वयेनेति चेत् सत्यम्
 अत्र कलापिशिष्ययद्वयं साक्षात् शिष्यज्ञापकार्यम् । अन्यथा कठशिष्यस्य खाडायनस्य
 वैशम्पायनशिष्यत्वात् शौनकादौ पाठोऽनुचित न च खाडायनशब्दस्य न पठनीय इति
 वाच्यम् अथ प्रशिष्येभ्यो णिन् प्रसङ्गात् । अकलापिन इति किं कलापिना प्रोक्त
 कन्दोऽधीते कलाप कलाप्यादिलाग्नलीपनिषेधाभावात् न लोप इकारलोप ।
 कठचरकात् लुक् । घाभ्यामाभ्यां लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्त कन्दोऽधीते कठ-
 चरक । कन्दवीति किं काठ चारकः श्लोक । ऋषे काश्यपकौशिकोऽस्मिन्
 कल्पे च । घाभ्यामाभ्यां कल्पे कन्दसि च वाच्ये प्रोक्तोऽर्थे णिन् स्यात् ईयस्यापवाद ।
 काश्यपेन प्रोक्तं कल्प कन्दो वाऽधीते काश्यपी कौशिकौ । ऋषेरिति किम्

इदानीन्तनकाश्यपगीत काश्यप तेन प्रोक्तं कल्पं कन्दो वा अधीते काश्यपीय
 कौशिकीय वृद्धादीय । यज्ञकर्मस्थनुष्ठेयविधिर्विधायकी ग्रन्थ कल्प । काश्यपेन
 ऋषिणा प्रोक्तं श्लोक काश्यपीय श्लोक । अपरे इह कन्दो नासुवर्त्तयन्ति ।
 पाराशर्यशिलालिम्बा भिच्चुनटसूत्रयो । चाभ्यामाभ्या क्रमात् भिच्चुनटसूत्रयो-
 र्वाच्यो प्रोक्तार्थे णिन् स्यात् । पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्चुसूत्रमधीते पाराशरी भिच्चु
 ईयो बाध्यते । शिलालिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीते शैलाली नट । कस्मिन्दक्षशास्त्रा-
 भ्यामिन् । चाभ्यामाभ्या क्रमात् भिच्चुनटसूत्रयोर्वाच्यो प्रोक्तेऽर्थे इन् स्यात् ।
 कर्मन्धेन प्रोक्तं भिच्चुसूत्रमधीते कर्मन्धी भिच्चु कशाखेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीते कशाखी
 नट भिच्चुनटसूत्रयोरिति नि कान्मान्द काशश्च श्लोक । ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
 कल्पयोर्णिन् न याज्ञवल्क्यादि । याज्ञवल्क्यादिभिन्नात् घात् ऋषिप्रोक्तयोर्ब्राह्मण-
 कल्पयोर्णिन् स्यात् उपनिषद्भागातिरिक्तवेदव्याख्यान ब्राह्मण शास्त्रायनेन प्रोक्तं
 ब्राह्मणमधीते शास्त्रायनी पिङ्गेन प्रोक्तं कल्प पैङ्गी कल्प । याज्ञवल्क्यादिस्तु
 याज्ञवल्क आश्रय्य शौनभन । याज्ञवल्क्यादिभ्यां वेद्यादिविहितेष्वस्य प्रोक्ता
 धिकारविहितत्वाभावादध्यैवेदिदिविषयता माभूत् पैङ्गीत्यत्र णिन् प्रोक्ताधिकार-
 विहितत्वेऽपि न स्यात् कल्पग्रहणेन तत्र ऋषे काश्यपकौशिकाखीन कल्प इति
 कल्पस्यैव ग्रहणात् । इति धाधिकार । अत्र चत्वार्य साधु क्षत्रिय यज्ञिय इति
 मूले लिपिकरप्रसाद । भाष्याभावात् । जादित्यधिकारी डात् प्राक् । आगते ।
 जादामतेऽर्थे वेद्यादित्वात् ण स्यात् । मूले मधुराया इत्यादि ष्वे आकारलीप
 त्रिष एव औन्न इत्यादि । यमादिस्तु यमादागत यास्य प्राजापत्यः पाशुपत
 आग्नेय औत्स । भवादित्वात् गार्गीय काशिकु राहिय नादेय इत्यादि । इह
 यन्मुख्यं तस्यैव ग्रहणं तेनेह न स्यात् शुद्धादागत सन् हचमूलादागत इति ।
 आयस्थानेभ्य णिकोऽशुष्टिकादे । जेभ्य आयस्थानवाचिभ्य आगतेऽर्थे णिक
 स्यात् न तु शुष्टिकादे आय स्वामिग्राह्यो भाग स यस्मिन् उत्पद्यते तदायस्थानम् ।
 शुक्लशालाया आगत शौक्लशालिक आतरिक, व्वनिर्देश, स्वरूपविधिनिरासार्थं
 शुष्टिकाया आगत शौष्टिक । शुष्टिककृकणस्तीर्थभूमिपर्यटणीपलम् । उपदान
 स्थण्डिलश्च शुष्टिकादौ नवेरिता । कृकणपर्यटणी, पाठ पर्यंककणाद् भारद्वाज
 इति ईयस्य बाधनार्थ, तीर्थस्य धूमादिपठितस्य एकबाधनार्थ । उद्दानस्य
 उक्तादिपठितस्य टृबाधनार्थ अन्येषामायस्थानवाचित्वात् णिकनिषेधार्थं पाठ ।
 विद्याधीनिसम्बन्धादतः । विद्याकृतो योजिकवश्च सम्बन्धी यस्य तस्मादतो जात्

आगतेऽर्थे णिक स्यात् । ह्रीतुरागत ह्रीटक माटक स्वाटक' उक्त प्रत्याहारां
 दिक्स्य क । विद्यायीनिसम्बन्धादिति कि सवितुरागत सावित कार्त्तम् ।
 अस्मिन्नर्थे णाणिकौ स्याता पितुरागत पितृ पेटक पूर्ववदिकस्य क । अनृती
 णकः । जाद्विद्यायीनिसम्बन्धादनृदन्तास्य स्यात् आगतेऽर्थे । उपाध्यायादामत
 औपाध्यायक पैतामहक मातामहक मातुलक । नृहेतुभ्यो मयट्क्यौ वा ।
 जेभ्यो नृवाचिभ्यो हेतुवाचिभ्यश्च आगतेऽर्थे मयट् क्यश्च स्यात् । देवदत्तादागत
 देवदत्तमय देवदत्तक्य पचे देवदत्त हृदपचे देवदत्तौव एव यज्ञदत्तमय यज्ञ-
 दत्तक्य यज्ञदत्तीयमित्यादि । हेतुभावत् समादागत सममय समक्य पचे
 समीय गृहादित्वात् ईय एव विषममय विषमक्यं विषमौय व्यनिर्देश, स्वरूप-
 विधेनिरासार्थं । अपत्यादङ्गवत् । अपत्यान्तभ्योऽङ्गे यैभ्यो ये त्या विधियास्तेभ्य
 आगतेऽर्थे ते त्या स्यु । औपगवादागत, औपगवक, वेद गार्ग, दाच इत्यादि ।
 प्रभवति । जात् प्रभवत्यर्थे वैच्यादित्वात् ण स्यात् । हिमवती गङ्गा प्रभवति
 हैमवती गङ्गा दारदी सिन्धु । यमाटेस्तु याम्य प्राजापत्य पाशपत आश्वेय,
 औत्स इत्यादि । भवादित्वाद् गाङ्गाय काशिक राष्ट्रिय, नादेय, इत्यादि । बाल-
 पायाभ्यो विदूरश्च । जात् बालवायात् प्रभवत्यर्थे ण्य, स्यात् ष्ये विदूरादेश्य
 बालविदूरादेश्य । बालवायात् प्रभवति वैदूर्यमिणि परैकदेशिनस्तु वैदूर्यं
 साधयन्ति । धर्मादेर्योऽनपेते । जाड्यर्मादेरनपेतेऽर्थे य स्यात् । धर्मादनपेत
 धर्म्ये धर्माधेन्यायपत्यानश्चत्वारोऽव प्रकीर्त्तिता । इति जाधिकारः । डात् ।
 डादित्यधिकारं व्या प्राक् । पावाद्भृते । डात् पाववाचिन उद्धृतेऽर्थे वेच्या-
 दित्वात् ण स्यात् । पाव भाजून उद्धृत मुक्तीच्छिष्टन् । शराविषूजत ओदन,
 शराव कार्पर । पावादिति कि पाणाबुद्धृतम् । स्थण्डिलाद् व्रतशयितरि ।
 व्रतेन य शेते स व्रतशयिता तस्मिन् । डात् स्थाण्डिलात् वेच्यादित्वात् ण' स्यात् ।
 स्थण्डिले व्रतेन शेते स्थाण्डिलौ ब्रह्मचारी व्रतमिति शास्त्रतो नियम । सस्मृते
 भक्ष्ये । डात् सस्मृतेऽर्थे वेत्तादित्वात् ण स्यात् यत् सस्मृतं तत् भक्ष्य चेत्
 भवति । भष्टे सस्मृता' भाष्टा मुक्ता पैठरा, पूषा । खरविषदमभ्यवहार्थं भक्ष्य-
 मिति जयादित्यादिभिरव रुढिरुक्ता खरमभ्यवहार्थं भृष्टमुद्रादिविषदमभ्यवहार्थम्
 ओदनादि । भक्ष्य इति कि पुष्पपटलेन सस्मृती मणिगुण' । दध्न, णिकी वा
 नृदस्त्रित, । डाह्नः सस्मृतेऽर्थे णिकः स्यात् उदस्त्रितस्तु वा दध्नि सस्मृतं दाधिक
 तेन संस्मृतमित्यत्र दधिकृतमेवोक्तार्थाधानम् इह तु द्रव्यान्तरेण लवणादिना

आधारभूत दधि संस्क्रियत इति मेद । अन्ये तु दधिमस्कृतमित्यर्थविवक्षाया णी
 मामुदित्येतदर्थमित्याहु । उदस्त्रिति मस्कृतम् औदस्त्रित्क तादिकस्य क । पक्षे
 औदस्त्रितम् । क्षीरात् ण्येय । डात् क्षीरात् सस्कृते भक्ष्येऽर्थे ण्येय, स्यात् । क्षीरे
 सस्कृता क्षीरेयी यवागृ । शूलीखास्या य । डाभ्यामाभ्या सस्कृते भक्ष्येऽर्थे य स्यात् ।
 शूले सस्कृत शूल्यम् उखाया सस्कृतम् उख्यम् नासम् । भवे । डाङ्गवेऽर्थे वेत्थादि
 त्वात् ण' स्यात् । शुक्ले भव श्रौत माधुर येयसि भव आयस । आदायची णित्ते
 शिशपेत्यादिना च आत् एव दावसव दाविकं यमादेस्तु यास्य' प्राजापत्य पाश-
 पत आग्नेय श्रौत भवादित्वात् गार्गीय काशिक राष्ट्रिय इत्यादि । अध्यात्मादि'
 णिक । डादध्यात्मादि' भवेऽर्थे णिक' स्यात् । अध्यात्मे भव आध्यात्मिक
 आध्यात्ममुपज्ञानुपकर्षं न्यादुपनीवि च । अधिभूताधिदेवत्वं स्वयामीर्हन्तम तथा ।
 ऊर्द्धदेह, समानादिलोकोत्तरदमेव च । स्वाध्यायचतुरर्थे च कदाचिदिह षोडश ।
 अध्यात्मादाविह प्रोक्ता समानोऽन्ये प्रयोगत । आध्यात्मादय षट्कृतवा अधि-
 भौतिकम् आधिदैविकं सुतगादित्वात् इयोर्हयोत्रि' । ऊर्द्ध'न्दमशब्द ऊर्द्ध'समानार्थ'
 समानादिस्तावत् समानदेशिक समानयामिक लोकोत्तरदात्तावत् ऐहलौकिक
 पारलौकिक दयोर्हयोत्रि' । चतुरर्थे भव चातुरर्थिक अत्र पाठात् गवाच्ये न
 लुक् ल्यस्य । मूले ऐहिकमिति एव कादाचित्क समाने भव' सामानिक
 अस्याकृतिगणत्वात् शेषे भव श्रेषिक । वाऽन्त पूर्वात् । डात् कृतवात् अन्त'-
 शब्दपूर्वात् भवेऽर्थे णिक' स्यात् । अन्तरगारि भव आन्तरगारिक, आन्तर्दैहिक,
 अन्त'शब्दस्याधिकरणप्रसिद्धत्वात् त्रर्थे वस । ग्रामात् पर्यन्तपूर्वात् । डात् कृत-
 वात् पर्यन्तपूर्वाद् ग्रामाङ्गवेऽर्थे णिक' स्यात् । परिग्रामे भव पारिग्रामिक
 आनुग्रामिक आभ्यामिति किं मूले ग्रामीण ग्राम्य इति पारादित्वात् ईन
 दिवादित्वात् य । प्राख्यङ्गदिगादिभ्या यो देवादेस्तु णित् । डेभ्य प्राख्यङ्गवाचिभ्यो
 दिगादिभ्यश्च भवेऽर्थे य स्यात् णित् देवादे । मूले मूर्धन्यमिति मूर्द्धि' भवमिति
 वाक्यम् एव ह्ययं कण्ठर वालव्यमिति । दिगादिस्तावत् दिशि भव दिश्यम् । दिक्-
 पञ्चसुगपन्यानीऽनीकशस्त्रिवह्नीगणा । वर्गमिवान्तराकाशवैशकालादयो मुखम् ।
 जघन मेघयूथाऽन्ता न्यायघाथ्यावुखापि च । मेघोऽनुवशी वशीऽथ सञ्ज्ञायामुदक
 मतम् । अत्र ये हङ्गास्तेभ्य ईय' शेषेभ्य णी' बाध्यते । मुखजघनयो प्राख्यङ्गवचन-
 त्वेऽपि प्राख्यङ्गभिन्नेऽपि य प्राप्तार्थ, पाठ । उदके भवा' उदका रजसला नात्र
 प्रकृतिप्रत्ययार्थेन शब्दवृत्ति' संज्ञायामिति किम् औदका मत्स्याः देवादिस्तावत् देव

४३० । व्यटेलीपोऽनाराच्छ्रवतोऽच्येऽथौ ।

अट्टे ६।, लीप १।, अनारात्प्रश्रुत ६।, अच् ये ७।, अथौ ७। ।

पौन पुनिकः वाह्यः वाहीकः ।

भव देव यथापि यमादिन्वात् देव्यमिति सिद्धति तथापि भवार्थे देवमिति वार
णाश्रमे । देव पञ्चजनश्वैव गन्धारीऽथ वसे परे । परिशीवानुसीवीपसीवीपलणमेव
च । पश्यीश्चापकालापानुशीत परिमुख तथा । परिहृत्वनुगङ्गानुमाषानुप्रयमेव हि ।
अनुवश परिखलाऽनुपधानुतिलक्षया । अनुशूपमथो यत्रे चतुर्मास प्रकीर्तितम् ।
अद्यानन्तर परे श्रद्धा । परिसीवादय सप्तदश वसे देवादी पठ्यते । पूर्वमनुवश-
शब्दोऽवसे । परिमुखमिष्यव सर्वतो भावार्थे परिश्रुतस्य योगविभागादिह वस-
यङ्गश्चापकाहा वस । चतुर्षु मासेषु भव चातुर्मासी यत्र मूले नादेयमिति
न्यादिन्वात् शेष्य । शालीयमिति षड्वादीय । शालायां भव इति वाक्य नामर
इति ण । अयात् येयेया । ढादयशब्दात् य इय ईय एते सुभवेऽर्थे । मूले अग्र-
मिति अग्रियम् अग्रीय परैकदेशिन तदन्वादपीच्छन्ति तेनाग्र्यमितिर्वादि ॥ ४२९ ॥

व्यस टि व्यटि तस्य । आराञ्च श्रुत् च आराच्छ्रुत् न आराच्छ्रुत्
अनाराच्छ्रुत् तस्य । अञ्च यस्य अच्य' तस्मिन् । नास्ति युयं सौऽयुस्तस्मिन् ।
अच्ययस्य टेलीप स्यात् प्रकरणवलात् युंभिन्ने तद्वितसञ्ज्ञकेऽचि ये च । न तु
आरात् श्रुतो । पुन पुनर्भवतीति णिन्ने षडौ अनेन टेलीपे पौन पुनिक एव
वर्हिर्भव इति णे कृते टेलीपे बाह्य । एव णीके वाहीकः । एव सायं
प्रातर्भवतीति सायम्प्रातिक । अथौ किं शयु अहय' । आरात् श्रुतोस्त
आरात् भवतीति णीये लीपाभावे वक्ष्यमाणेन दान्तत्वनिषेधात् तस्य दकाराभावे
आरातीय एवं शास्त्रिक अव णिक । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायादेवाव्ययप्राप्ते पुनरव्ययस्य ग्रहणं ज्ञापयति कस्यचिद
व्ययस्य क्वचित् टेलीपी न स्यात् इति । तेन सुष्ठु इत्यस्य भाव सौष्ठव विकार-
सङ्केति ण । एव शय कय इत्यादौ टेलीपी न स्यात् ॥ ४३० ॥

श्रीराटी—व्यस टि व्यटि, तस्य आराञ्च श्रुत् तत् न तत् अनाराच्छ्रुत्
तस्य अञ्च यस्य अच्य तस्मिन् नास्ति युयं तस्मिन् अयुस्तस्मिन् आराच्छ्रुद्विज्जितस्य व्यस्य
टेलीप स्यात् अचि ते युवज्जिते ये च । पौन पुनिक इति पुन पुनर्भव इति

४३१ । न दं तसौ त्वस्यर्थे च ।

न । १।, द १।, तसौ १॥, तु १।, अस्यर्थे ७, च । १। ।

अथावचि ये च ते पूर्वं दसञ्च न स्यात् तान्तसान्ती तु
अस्यर्थे च । आरातीयः शाश्वतिकः ।

वाक्यम् अध्यात्मादेराकृतियणत्वात् णिक अनेन टिलीप । अथावचि किम्
अह्यु । वहिषी यखणीकौ । डावहिष्यच्चात् भवेऽर्थे यखणीकौ स्याताम् । मूले
वाञ्छ इति पचे वाहीक वहिर्भव इति वाक्यम् अनेन त्वे पूर्वेण टिलीप ॥ ४३० ॥

तथ सञ्च तसौ । अस्ति इति अर्थो यस्य सोऽस्यर्थे तस्मिन् । प्रत्ययेषु क्लेर्लुक्
त्यच्चेत्यनेन विभक्तोर्लुकि कृतेऽपि आतिदेशिक यद्दान्तत्व तन्निषेधयति यथा त्वच
इद त्वच दिशि भव दिश्यम् इत्यादौ दान्तत्वाभावाद्भिरामे न कुडादि । एवम्
अनडुङ्ग इदम् आनडुङ्गम् अत्र न दङ् मधुलिङ्गमित्यादौ नङ्गोदुङ्गमित्यत्र न घ ।
चपानह इदम् औपानहमित्यत्र न घङ् । तस्मन्तत्वे तु तडितो भाव ताडित
तडित्वानित्यादौ चपो जङ् न स्यात् । एव पयसो विकार पयस्य घृतादिपायस.
परमात्रम् । पयोऽस्यस्य पयस्वान् पयस्वी तेजस्वी इत्यादौ सस्य विसर्गो न स्यात् ।
अत्र सकारस्य दान्तत्वनिषेधज्ञापकात् अदान्ते स्वीर्षि फे इति न स्यात् । अथो
कि शयु अह्यु अत्र दान्तत्वादान्ते न इति मस्यानुस्वार । अथे कि लञ्मात्र
दिङ्महम् अनडुङ्गावम् इत्यादौ दान्तत्वाद्भिरामविहित कार्यं स्यादेव । किञ्च
नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् भवद्दीयन्त्रित्यादौ दान्तत्वान्न । एव शय.
कथ इत्यत्रापि मस्यानुस्वार. ॥ ४३१ ॥

औराटो—अथे यावित्यनुवर्तते । तथ सञ्च तौ अस्ति अर्थो यस्य तस्मिन्
तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्येति न्यायात् पूर्वदमावपितीत्यत्र आह पूर्वं दसञ्च न स्यादिति
अत्र क्लेर्लुकि लुप्तमिति श्रित्य द्रुत्वे अनेन निषिध्यते आरातीय इति आरात्रव इति
वाक्य इहसञ्चकत्वादीयम् अनेन दत्वनिषेधाय चपोऽवे जङ् । कडे च । को डो
च पूर्वं दसञ्च न स्यात् । ग्रामिच्छति गम्यति गौरिवाचरति गवते इत्यादौ दान्त-
त्वात् वाऽवगीर्दान्ते इति न अवादिश इति, एव तडितमिच्छति तडित्यति न चपो-
ऽवे जङ् नमुस्यति इत्यत्र न वि । शाश्वत णिकौ वा णकथ । डाक्यश्च्छब्दात्
णिकौ वा स्यात् णिकस्य णकथ मूलं शाश्वतिक इति शश्वत् विधुक्कालेषु भव.

विद्यमान इत्यर्थे पक्षे शास्त्रत न टर्लोप न चपीडेव जवश्च । अहि-वक्ष्यऽस्ति कुचि-
 इति कलसीभ्य ण्येयी ग्रीवाया ण्य । उभ्य एभ्यो भवार्थे ण्येय स्यात् ग्रीवाया-
 ण्येयशर्तौ । अहो भवम् आह्वेय वास्तेयम् अस्तीति त्यन्तप्रतिरूपनिपातस्य घनवाचक-
 स्यान्निगदस्य गृह्यम् आस्तेय कौचिय दात्तेय कालीयं ग्रैवेय ग्रैवम् । अङ्गुलि-
 जिह्वामूलाभ्यामीय । डाभ्यामाभ्या ईय स्यात् भवेऽर्थे । अङ्गुली भव अङ्गुलीयः
 जिह्वामूलीय कथं सुखतीय पाश्वतीय, गङ्गादित्वात् । वर्गान्ताच्च । डाङ्गर्गा-
 नाङ्गवेऽर्थे ईय स्यात् । कवर्गे भव कवर्गीय पवर्गीय, वर्गान्तादिति किं वर्ग-
 दिगादित्वात् य । अशब्दे यीनी च । डाङ्गर्गान्तात् य ईन ईय एते स्यु भवेऽर्थे ।
 कण्वगे भव, कण्ववर्गीय कण्ववर्ग, कण्ववर्गीय । शब्दे ङ कवर्गीयो वर्ग ।
 मन्थानामीय दिनसीया दस्य तुम् च । डान्मध्यादेते स्यु, भवेऽर्थे दस्य तुम् च भ
 इत । मन्थे भव मध्यम मध्यमीय माध्यन्दिन मध्वीय । कर्णललाटाभ्या
 कौलङ्कारे । टाभ्या भवेऽर्थे क स्यात् भूषणार्थे । कर्णे भवोऽलङ्कार कर्णिका
 ललाटिका यस्यापवाद । अलङ्कार इति किम् कर्णं ललाट्यम् । त्यामानिना-
 नात् लुक् । डात् त्यामानादजिह्वान्ताच्च भवे विद्धितस्य त्यस्य लुक् स्यात् । अश्व-
 न्यामि भव, अश्वत्यामा इकाजिन, सिंहाजिन, । श्यादनेकाच णिक । डात्
 ग्रन्थवाचकादनेकाच णिक स्यात् भवेऽर्थे । इटौ भव ऐटिक पाशुकः । एका-
 चस्य सुपि भव सौप तैड । बह्वचोऽन्तीदात्ताच्च । डादन्तीदात्ताद् बह्वचो ग्रन्था-
 ङ्वेऽर्थे णिक स्यात् । षत्वञ्च षत्वञ्च षत्वञ्च तथैर्भव षत्वणत्विक स सखरेषा-
 नादात् । अन्तीदात्तादिति किं सङ्घिताया भव साङ्घित प्रादिसखरेणाद्युदात्त
 पूर्वेष्वेव सिङ्गेऽनन्तीदात्ताद् बह्वच ण एव पृथग्विधानात् । ऋटक् पुरश्चरणाभ्या-
 तेभ्य । ऋटन्तात् ऋक्शब्दात् पुरश्चरणशब्दात् आख्यातशब्दाच्च डात् णिक
 स्यात् भवेऽर्थे । पञ्चस्रु ङीटषु भव पाञ्चङ्गीटक ऋचि भव आर्चिक एकाचत्वात्
 णस्यापवाद पौरश्चरणिक आख्यातिक अनन्तीदात्तत्वात् णस्यापवाद । ऋवे-
 रव्याये । डाडध्यभिधानग्रन्थवाचकात् भवेऽर्थे णिक स्यादध्याये वाच्ये । ऋवि-
 शब्द उपचारात् ग्रन्थविशेषमभिधत्ते वशिष्ठे भव वाश्विष्ठिक वेश्वामिनिक अध्याय
 इति किं वाशिष्ठी ऋक् । यज्ञक्रतुवाचिभ्याम् । डाभ्या यज्ञवाचिभ्या क्रतुवाचिभ्या
 च णिक स्यात् भवार्थे । अनन्तीदात्तार्थे आरभ्य । नवयज्ञे भव नावयज्ञिक ।
 क्रतुभ्यस्मात् ऋजस्यिक । क्रतुभ्य इत्येव सिङ्गे यज्ञग्रहणसोमयागि यथा स्यात्
 ऋचौदैनिक पुरीडाशपौरीडाशभ्यामणित् । डाभ्यामाभ्या ग्रन्थाभ्या भवेऽर्थे

शिकीऽणित् स्यात् । पुरीडाश्च पिष्टकपिण्ड तत्र भव पुरीडाशिक । पुरी
डाशिकी ऋक् पुरीडाशसस्कारकी मन्त्र, पौरीडाश्च तत्र भव, पौरीडाशिकः
पौरीडाशिकी पौरीडाशश्चादन्तीदात्तात् पूर्वेष णिकविधाने पौरडाशिक पुरी-
डाशिकीति सिद्धे पौरडाशग्रहण पुनर्भावनिषेधाभावाद्यभिनि । ण ऋग्यनादे-
ः कृन्तस्यो यश्च । डाहग्रयनादेश्न्याहवेऽर्थे ण स्यात् कृन्तस्यु ण्यौ ऋग्यने भव
आर्ग्यणम् । ऋग्यनविद्यानिसमन्याय कृन्दीभाषीत्यति पुनरुक्तम् । कृन्दीवित्ति
कृन्दीविजिति कृन्दीमानव्याकरणानि । अङ्गविद्या तथैविद्या पदव्याख्याननेव च ।
कृन्दीव्याख्यानेपनिपक्वचासवत्सराद्यपि । उपपातो मुहूर्त्तश्च क्षेत्रविद्या तथैव च ।
वान्तविद्यानिसित्तश्च निरुक्त परिकीर्तितम् । कृन्तसि भव कृन्तस्य कृन्तस्य
सवस्मात् णिकी वाध्यते । सरयुः श्येलीप । सरयुः भव सारव अत्र यलीप ।
भवे कि सरयुः जात सारयव । जाते । डादित्वेव । तज्जातेऽर्थे वेत्यादिजात् णः
न्यात् । भवजातयोरय भेद भवी विद्यमान जात उत्पन्न । शुब्रे जात श्रीन्नः
मायुर । यमादेस्तु वास्य आदित्य आग्नेय कालिय प्राजापत्य पाशुपत औस-
दित्यादि । भवादित्वात् गार्गीय शालीय नार्दय कावेयक कालिक राष्ट्रिय इत्यादि ।
प्रावृष इक । प्रावृषि जात प्रावृषिक एखस्यापवाद । नानि शरदी णक् । डाह-
रच्छासक स्यात् जातेऽर्थे त्यान्तेन सञ्ज्ञा चेत् गम्यते । शरदि जाता शरदकाः
मुदा दर्भाश्च । अनामि तु शास्त्रिक यथा प्राप्त मूलाद्रावस्करप्रदीपपूर्वाङ्गापराङ्गात्
क । डेभ्य एभ्यो जातेऽर्थे क स्यात् । मूले जात मूलक आर्द्राया जात आर्द्रकः
केऽकस्य इति स्व अवस्करक प्रदीपक पूर्वाङ्गक अपराङ्गक अनामि तु यथा
प्राप्तम् । पथ पथ्य । के पथ पथ्यादेश्च पथि जात पथ्यक । अमावास्यामावस्या-
भ्यामश्च वा । डाभ्यामाभ्या क अश्च वा स्यात् जातेऽर्थे सञ्ज्ञायाम् । अमावास्याया
जात अमावास्यक अमावास्य । पचे पलद्यादि ण अमावास्य, एवम् अमावस्यक
अमावास्य अमावास्य इति । सिखपकराभ्या क णटौ च । डाभ्यामाभ्या जाते-
ऽर्थे क स्यात् णटौ च क्रमात् स्याताम् । सिन्धौ जात सिन्धुक णे सैन्धव कच्छा-
दिपाठात् दृढतत्पथ्यीर्णकस्यापवाद । अपकरे जात अपकरक ट्टे आपकर ।
एतत् पथ्यन्त नामौचित्येऽतिशय । तिष्यपुनवसुखातिहस्ता विशाखावङ्गुलाभ्यो लुक् ।
पथ्यो जातार्थस्य त्वस्य लुक् स्यात् । तिष्ये जात तिष्य पुनवसु खाति हस्तः
विशाख बहुला कृत्तिका तासु जात बहुल तस्य लुकि स्त्री ण्य लुक् । नक्ष-
त्रेभ्यो वा । नक्षत्रवाचिभ्यो जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । ण्येभ्यो जात अश्वी

ये अस्य लुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । पचे आश्विन अश्वयुक् आश्वयुज, रौहिण स्रग्
 िगा' मार्गशीर्ष अभिजित् अभिजित' चित्र चैत्र' श्रवण श्रवण रैवत रैवत ।
 वत्सशालात् । वत्सशालशब्दाज्जातार्थस्य लुक् वा स्यात् । वत्सशाले जात' वत्स-
 शाल । फल्गुनौ शतभिषग्भ्या टडौ । आभ्या जातार्थस्य लुक् वा स्यात् लुकि
 सति क्रमात् टडौ वा स्याताम् । फल्गुन्या जात फल्गुन, टपचेऽपि फल्गुनः
 स्त्रिया फल्गुना फल्गुनी च न्ये कृते टिलादीष् उभयव्यक्तपचे फाल्गुनी शतभिषजि
 जाता शतभिषा इति टिलीप लीपे अत आप् डाभावपचे शतभिषक् लुगभाव-
 पचे शतभिषजी । अविष्ठाषाढादीयुणीयौ च वा । आभ्या जातार्थस्य लुक् वा
 स्यात् लुकि ईय' श्रौयश्च वा । अविष्ठाया जात अविष्ठ' पचे आविष्ठौय लुगभावपचे
 आविष्ठ' । आषाढाया जात आषाढ पचे आषाढौय, लुगभावपचे आषाढ अन्ये
 तु आषाढेति ऋसादि तथाच अद्रोहिणीयोगफल तदेव भवेदाषाढा संहिते च
 वन्द इति वराह इत्याहु । स्थानान्तखरशालगीशालात् लुक् न नित्यम् एभ्यो जाता
 शस्यस्य लुक् नित्य स्यात् । गीस्थाने जात गीस्थानमहिषस्थान खरशाले जात
 खरशाल गीशाल एभ्य कि स्थाने जात स्थानीय, माहिषशाल' । स्त्रिया चिवा-
 रौहिणीरैवतीभ्य । आभ्यो जातार्थस्य ब्रित्य लुक् स्यात् स्त्रिया वाच्यायाम् ।
 चिवाया जाता चिवा रौहिणी रैवती कन्या उभयव नडादेराकृतिगणशलादीप् ।
 स्त्रियामिति कि चिवाया जात चित्र रौहिण रैवत । न मघादे । मघादे
 जंतार्थस्य लुक् न स्यात् । मघाद्यु जात माघ आश्वत्येषु जात आश्वत्य प्रोष्ठ-
 न्दाद्यु जात प्रोष्ठपाद सुपञ्चालादित्वात् अन्यदस्य त्रि । कृतलम्बकृतेषु । डादि
 च्यनुवर्तते डादेत्यर्थेषु वेत्यादित्वात् ण स्यात् । शुभ्रे कृती लम्ब, क्रीती वा औन्न
 माधुर । यमादिस्तु यास्य आदित्य आग्नेय कालिय प्राजापत्य पाशुपत औत्स
 इत्यादि । भवादित्वात् मार्गयि नादेय राष्ट्रिय इत्यादि । कुशले । डात् कुशल-
 ेवे वेत्यादित्वात् ण । शुभ्रे कुशल, औन्न माधुरः । यमादिस्तु यास्य औत्स
 इत्यादि भवादित्वात् मार्गयि नादेय राष्ट्रिय इत्यादि । पथ्यादेरक । डात्
 पथ्यादेरक स्यात् कुशलार्थे । पथि कुशल पथक । पथ्या पिचिच्छा निचया-
 षमद्रादाह्लादानयाकषजयै पिशाच । पथ्यादयश्चेष्ट दशैव सिद्धा भाष्यादिशास्त्राणि
 बुधैर्विचार्य । त्वरशकुन्यशनिभ्य क । डेभ्य, कुशलार्थे क स्यात् । त्वरौ कुशल
 नरक शकुनिक अशनिक' । प्रायभवे । डात् प्रायभवेऽर्थे वेत्यादित्वात् ण
 स्यात् । शुभ्रे प्रायभव, बाहुल्येन भवः औन्न, माधुर । यमादिस्तु यास्य, आदित्य,

आग्नेय कालेय प्राजापत्य पाशुपत औत्स इत्यादि भवादित्वात् गार्गीय नादेय^१
 राष्ट्रिय इत्यादि । उपनीत्युपजानूपकर्षणात् शिक डेभ्य एभ्य प्रायभवेऽर्थे शिक
 स्वात् । उपनीविनि प्रायभव औपनीविक औपजानुक श्रीरिकस्य क औप-
 कर्षिक । सम्भूते । डात् सम्भूतेऽर्थे वेत्त्यादित्वात् ण स्यात् अत्र सम्भूतशब्देन
 सत्तोत्पत्तौ नीच्यते भवजाताभ्यामनुगतार्थत्वात् किन्तु आधाराधेययोरन्यूनानतिरि-
 क्ता । शुक्ले सम्भूत औन्न माधुर । समादेस्तु धाम्य आदित्य आग्नेय कालेय^२
 प्राजापत्य पाशुपत औत्स इत्यादि । भवादित्वात् गार्गीय नादेय राष्ट्रिय इत्यादि ।
 कीषाङ्गस्त्रमेदे णेय । डात् सम्भूतेऽर्थे वस्त्रविशेषवाच्ये णेय स्यात् । कीषे सम्भूत
 कौषेय कृमिकौषीत्य वस्त्रम् । वस्त्रमेद इति किं कौष कृमि । कालेभ्य साधु-
 पुष्यापच्यमानेषु । डेभ्य कालवाचिभ्य एष्वर्थेषु भवादित्वात् यथाविहित त्याः स्यु
 न तु सामान्यले । हेमन्ते साधु पुष्यति पच्यते वा हैमन्तिक हैमन्तः हैमन
 वासन्तौ कुन्दलता शारदा शल्य प्राद्वेषण्या तिला इत्यादि पुष्यविकसने शत
 शपञ्चौष पाके दृष्टे ईशना पचमान । उभे च । डेभ्य कालवाचिभ्य उभेऽर्थे
 भवादित्वात् यथाविहित त्याः स्यु । हेमन्ते उच्यन्ते हैमन्तिका हैमन्ता हैमना यवा
 प्राद्वेषण्यास्तिला शारदा मुद्गा इत्यादि पृथग्योग उत्तरार्थ । आश्वयुज्या णक ।
 डादाश्वयुज्यौशब्दादुभेऽर्थे णक स्यात् । आश्वयुज्यामुस आश्वयुजको मास आश्व
 युजौ आश्विनी पौर्णमासी । औषवसन्ताभ्या वा । डाभ्यामाभ्यामुभेऽर्थे णक स्यात्
 वा । औष उभः औषक वासन्तक । पक्षे औष वासन्त । देयकृणे । डेभ्य काल-
 वाचिभ्यो देयैऽर्थे भवादित्वात् यथाविहित त्याः स्यु यद्देय तद्वृण चेहवति । मासे
 देयकृण मासिकम् आर्द्धमासिक सावत्सरिक सन्ध्याया देयकृण साम्य पलदादि-
 त्वात् ण । अश्वत्यकलापियववृषादक । डेभ्य एभ्य कालवाचिभ्यो देयैऽर्थे अकः
 स्यात् यस्मिन् कालेऽश्वत्य कलिन मयूरा कलापिन यववृषमुत्पद्यते सकालः साङ्-
 चर्यादश्वत्यादिभिरुच्यते । अश्वत्ये देयकृणम् अश्वत्यक कलापक यववृषकम् ।
 औषावरसमाभ्या णित् । डाभ्यामाभ्या देयैऽर्थे अकौ णित् स्यात् । औषे देय-
 कृण औषकम् अवरसमाया देयकृणम् आवरसमकम् । अवरसमाशब्देनागमिवत्सर
 उच्यते । संवत्सराग्रहायणीभ्या णिकश्च । डाभ्यामाभ्या देयैऽर्थे णक णिकौ
 स्याताम् । संवत्सरे देयकृण संवत्सरक संवत्सरिकम् आयहायणकम् आयहाय-
 णिकम् । ननु वेति कृते सिद्धे णकाभावपक्षे कालवाचित्वात् णिकौ भविष्यति
 किमिह णिकविधानेनेति चेत् सत्य पलदादौ फलपर्वणोः संवत्सरशब्दस्य पाठात्

देयार्थत्वेन काले विवक्षिते णिक् वाचित्वा ण' प्रवर्तते तदाधनाय इदमिति । व्यव-
 हरति स्मरे । कालेभ्य इति प्रवर्तते डेभ्य कालवाचिभ्यो व्यवहरत्यर्थे भवादिनात
 सहाविहित' त्या स्यु यी व्यवहरन् स स्मर्येऽभवति । निशाया व्यवहरन् स्मर-
 नैश्चिकी नैश् प्रादोषिक' प्रादोष हैमन्तिक हैमन्त हैमन् प्रावर्षेण इत्यादि ।
 स्मर इति कि निशाया व्यवहरन्नर । कालेभ्य इति कि वने व्यवहरति स्मर ।
 णिके नियुक्ते । लङानियुक्तेऽर्थे णिक् स्यात् । हारे नियुक्तो दौवारिक धर्म-
 नियुक्त धार्मिक । अगारान्नादिक । डादगारान्नानियुक्तेऽर्थे इक स्यात् । देवा-
 गारं नियुक्त देवागारिक । निषिद्धदेशकालाभ्यामधीते णिक् । डाभ्यां देशकाला-
 भ्यामधीतेऽर्थे णिक् स्यात् । चतुर्थ्येऽधीते चातुर्थ्यधिक' चातुर्दधिक । कठिनान्त-
 ग्रन्थानसंस्थानेभ्यो व्यवहरति । डेभ्य एभ्यो व्यवहरत्यर्थे णिक् स्यात् । वशकठिने
 व्यवहरति वाशकठिनिक प्रास्थानिक, सास्थानिक । वसतिनिकटात विकल्पाव-
 सथात् । डात् निकटशब्दात् वसत्यर्थे णिक् स्यात् आवसथात् षिक । निकटे
 वसति नैकटिक आवसधिकी आवसधिकभार्य्य पु वज्ञाव । पृथिवीसर्वभूमिभ्य
 ट्पृथ्वी विदिते । डाभ्यामाभ्यामेतौ क्रमात् स्याताम् । पृथिव्या विदित' पाथिव्य-
 सर्वभूमौ विदित सार्वभौम सुभगादित्वात् द्वयोर्त्रि । लोकासर्वलोकभ्या णिक्
 प्रसिद्धे च । प्रसिद्धे विदिते चार्थे णिक् स्यात् । लोके । लोके प्रसिद्धी विदितो
 वा लौकिक सार्वलौकिक दयीर्द्वयोर्त्रि । कालेभ्यो दीयते कार्ये वा भववत् ।
 डेभ्य कालवाचिभ्या दीयते कार्ये वाऽर्थे भववत् त्या स्यु । मामि दीयते कार्ये
 वा मासिकम् आर्हमासिक सावत्सरिक प्रावर्षेण हैमन्त हैमन्तमित्यादि । व्युटादे-
 ण । डाद्व्युटादेदीयते कार्ये वाऽर्थे ण स्यात् व्युटे दीयते कार्ये वा वैयुटम् ।
 व्युटसङ्घातमित्योपवासतीयप्रवेशन प्रवालनिक्रमौ पीलमूलाग्रपदमित्यपि । य
 साधौ । डात् साधावर्थे य स्यात् । सामनि साधु निपुणो योग्यो वा सामन्य ।
 एव ब्रह्मण्य कर्मण्य । प्रतिजनादर्शनी । डात् प्रतिजनादर्शनी स्यात् साधा-
 वर्थे । प्रतिजन साधु प्रतिजननीन । प्रति पञ्च ऋद्विष्वसर्वाद्विजनसयुगौ । पर-
 पूर्वकुलामुख कुल सत्यपरायुगम् । इद युगमिह प्रोक्ता दश एकाधिका बुधै ।
 जन जन प्रति प्रतिजन वीक्षाया वस प्रतिसयुगीनमित्यादि । असुख कुलमिति न
 नीतास्तकुलस्य । कुले न थ्य लुक् । असुख कुलीन । भक्ताश्च परिषदी ख्यश्च । डात्
 भक्तशब्दात् साधावर्थे ण स्यात् परिषदस्तु ख्यश्च । भक्ते साधु भक्ता पारिषद पारि-
 षद । अपरे तु परिषच्छब्दात् ण नेच्छन्ति । कथादे' णिक् । डात् कथादे-

४३२ । अङ्गोऽङ्गोऽनीने ।

अङ्ग ६।, अङ्ग १।, अनीने ७ ।

आङ्गिकम् । ईने तु इग्रहीनः ।

सुपाञ्चालकः अर्द्धपाञ्चालकः ।

दौवारिकः सौवरं सौव सौवस्तिकः सौवादुमृदवं वैयत्कसं
श्रीव श्रीवनं स्तैयक्तं सौवं सौवाध्यायिकं सौवग्रामिकम् ।
नैयग्रोधम् । एकेति किं न्यग्रोधमूलिकम् । श्रीवापदं श्वापदं,
नैयङ्गवम् नाङ्गवम् । श्वागणिकम् ।

साधावर्धे णिकं स्यात् । कथाया साधु काथिक । कथा वितण्डाजनवादवाधौ
गुणी गणी वेणु गुडो निवास । सजुपवासौ वसुधा च वृत्तिः प्रवासमासौदनसय-
हायः । विकथेच्च कण्वविदायुवेदौ निमुरा तथा । कुन्नाषपूपसग्रामसङ्घाता पञ्च-
विंशतिः । पथ्यादे श्येय । डात् पथ्यादे साधावर्धे श्येय म्यात् । पथि लाधु-
पाथेय स्वापतेय धनम् । पथ्याश्च अपतिस्रैवातिथिर्न सतिरित्यपि । सतीर्था वा
वासिनि । डात् वासिन्यर्थे सतीर्थशब्दात् य स्यात् । सती वासी सतीर्थ एक गुरु-
समीपे यस्य वासोऽस्ति स इत्यर्थः । सीदरसमानीदराच्छयितरि । डाभ्यामाभ्या शयि-
तर्थ्यर्थे य स्यात् । सीदरे शयिता सीदर्थ समानीदर्थः । सगर्भस्यूथाभ्यामनुज-
सहचारिणी । डाभ्यामाभ्या क्रमादनयोर्थयोर्थः स्यात् । समानी गर्भं सगर्भः
तवानुज सगर्भः । समान यूथ स्यूथ तव सहचारौ स्यूथ । अन्ये तु कान्दस-
नित्यप्याहुः ॥ ४३१ ॥

न ईनीऽनीनं तस्मिन् । अङ्गन्यदस्य अङ्गं स्यादपि ये च तद्धिते न तु ईने ।
त्वन्तसम्बन्धत्वादित्यर्थे इत्यस्य नानुवृत्तिः । अङ्गि भवम् आङ्गिकम् अत्र णिके अङ्गा-
देशे ह्रस्वि । ईने तु वयोर्ङ्गीर्भवतीति तद्धितार्थविवये द्विगौ ईने कृते अङ्गादेश-
निषेधात् न्दीर्घोपी तावति नलीपे ययोरित्यकारलीपे इग्रहीनः । सुपञ्चालादी-
नुदाहरति । सुपञ्चाले भव सुपाञ्चालक अर्द्धपञ्चाले भव अर्द्धपाञ्चालक इत्युभयव-
कणि कृते सुपञ्चालादित्वात् परपदस्य ह्रस्वि । सुपञ्चालादिभ्यः । सुपञ्चाल अर्द्ध-
पञ्चाल सर्वपञ्चाल पूर्वपञ्चाल दक्षिणपञ्चाल उत्तरपञ्चाल गुरु ऋजु सहितं परार्थं

पितृपितामह वातपित वातज्ञेभ एकपुरुष पूर्वपुरुष पूर्वहायन अपरहायन पूर्वेषु कामशम पूर्वकृष्ण मृत्तिका पूर्वपाटलिपुत्रक पूर्वकान्यकुलक विसवत्सर विसप्तति द्विवर्ष द्विकुडव दिनष्क निसुवर्ष प्रोष्ठपद भाद्रपद इत्यादि । विकुलिजी वा द्विकुलिजिक विकौलिजिकम् । हारादौतुदाहरति हारे नियुक्त दौवारिक अत्र णिके हारस्वरत्यादिना वस्य उमि तस्य वृद्धिः । हार इति अदन्तस्य ग्रहणात् रेफान्तस्य न स्यात् तेन हारि नियुक्त हारिक अत्र उम् न स्यात् । एव स्वर भव सौवरम् अत्र ण । स स्वर्गे भव सौवम् अत्र णे व्यटेरिति टेलीप । दुर्गैसिद्दन्तु स्वर्गमनमाह उत्यदापि सौवर्गमनिकमित्याह । स्वस्तीत्याह सौवस्तिक णिके टेलीप । स्वादुमृदोरपत्य सौवादुमृदव अत्र शेषत्वात् ण । एव स्वादुमृदुना कृत सौवादुमृदवम् इति वा । विगतोऽर्कं व्यर्कं, तं स्यतीति व्यस्फस कपलिकादित्वात् रैफस्य लत्वम् । वाक्फसो भव वैयस्फसम् अत्र ण आद्यस्य स्थाने जातत्वादेव इमि सिद्धे अस्य हारादौ पाठोऽव्यत्यसिपत्वे इन्प्राप्तार्थः । श्व परदिने भव शौवम् अत्र णे टेलीप । शौवस्तिकत्व विभवा न येषां व्रजन्ति तेषां दयसे न कष्मादिति भट्टौ । शौवस्तिकत्वमिति श्व परदिनं तैकते गच्छतीति शस्तिक, कृगृज्ञा प्रीति क । शस्तिक एव शौवस्तिक स्वार्थे णे उमि वृद्धिः । तस्य भाव शौवस्तिकत्वम् । शुनि भव शौवन अत्र णे कृते श्वयुवमधोनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्बन्ध उवाभावे मनवर्ज्यानि न लोपनिषेधः । स्फाकृतस्येद स्फैयकृत विकारसङ्घेति ण । स्वस्येद सौव विकारसङ्घेति ण स्वासावध्याययेति स्वाध्याय, तेन जीवति तत्र भवी वा सौवाध्यायिक अत्र णिक । स्वयामे भव सौवग्रामिकम् अत्र णिक स्वग्रहणेनैवेष्टिसिद्धौ स्वाध्यायस्वयामयोर्ग्रहणम् अन्यशब्दान्तरस्य निषेधार्थम् । तेन स्वशब्दस्येद स्वाशब्दम् अत्र ण स्वीदर पूरयति स्वीदरिक अत्र णिक, इत्यादौ उम् न स्यात् । न्यग्रीधस्येद नैयग्रीधम् अत्र विकारसङ्घेति ण । एक इति कि न्यग्रीधमूल भव न्यग्रीधमूलिकम् । श्वापदस्येद शौवापद श्वापदम् । न्यङ्गोरिद नैयङ्गव न्याङ्गवम् उभयव विकारसङ्घेति णे पत्ते उमि इमि च कृते वृद्धिः । नत्विति श्वादेरिति शुना गण श्वगण श्वगणस्येद श्वगणिकम् अत्र णिके उम्निषेध इकारादाविति कि श्वदंष्ट्राया भव शौवादंष्ट्री मणि अवाकारस्य दौर्घो मनौषादित्वात् । अन्यान्यप्युदाहरामि । कर्षेण कर्त्तरि । पन्यान सतत गच्छति पथिक अवाणित् कण । सरिपात्रै वरत्तने पारिपात्रिक क्रियाविशेषणस्य कर्षत्वम् अत्र णिके वृद्धिः वदराणि चिनोति वादरिकः । समाज समवेति सामाजिक, शब्द करोति शाब्दिकः

वैयाकरणे रूढ । मृगादेहंतीत्यर्थे णिक । मृगं हन्ति मार्गिक, एवं पाक्षिक
मात्सिक शाकुनिक ऐणिक शौकरिक मायूरिक । दिगुण गृह्णाति द्वैगुणिक एव
त्रैगुणिक वधुषी धान्यादेर्हृदि ता गृह्णाति वार्धुषिक । घर्म्मं चरतीति घार्म्मिक
बलाटं पश्यति बालाटिक बालाटिक प्रभीर्भालदर्शी काव्याचमय य इत्यमर ।
कुक्कुटी दाभिकचेष्टा तामाचरति कौक्कुटिक । योजनादेस्त गच्छतीत्यर्थे णिक ।
योजन गच्छतीति यौजनिक एव पारदारिक गौरुतल्पिक मुन्नातान् पृच्छति
सौन्नातिक दिष्टमाह दैष्टिक, अपूपम् करोति आपूपिक कन्दुं करोति कान्दविक
अचैर्दैव्यति आश्विक अत्र दिव करणस्य कर्मत्वम् एषु णिक । सर्वपथ
व्याप्नोति सर्वपथीना सेना एव सर्वाङ्गीन संवोग पादाय प्रपदम् आप्रपदं
व्याप्नोति आप्रपदीन वस्त्रम् एव सवपथीण सर्वकर्मीण सर्वकर्मदत्त सर्वात्र
मुङ्क्ते सर्वाङ्गीनो भिक्षु । दण्डादिस्तदहं ऽणित् णा । दण्डमर्हति दण्ड
दण्डादित् । दण्ड वध धन मुषल मधुपर्कं कशा अर्घं मेघा मेघ उदक वश युग
श्रमम् । ११ । दक्षिणादेरिणित् णीयस्य । दक्षिणामर्हति दक्षिण दक्षणीय ।
दक्षिणादित् दक्षिणा कडङ्गर स्थाली विल इत्यादि । अत्यन्त भृश गच्छतीति
अत्यन्तीन गानतुचरतीति अनुमवीनी गोप अभिवस्य अभिमुखम् अभ्यमित्र तद्ग-
च्छतीति अभ्यमित्र अभ्यमित्रवीय अभ्यमित्रवीय एषु अणित्वान्न वृद्धि । युगरथ-
प्रासङ्गेभ्यस्तद्वहतीत्यर्थे ऽणित् णा युग वहति युग्य एव रथ्य प्रासङ्ग । करणात्
कर्मणि । नावा तार्थं नाव्य जलं विषेण बध्य विध्य एवं मुषल्य तुलया
सन्धित तुल्यम् एषु अणित् णा चक्षुषा गृह्य चाक्षुष रूपम् । एव श्रावण श्रव
कुसुम्भेन रक्त कौस्तुभम् एव हारिद्रम् एषु ण दन्ना सष्टष्ट दाधिकम् एव
मारौचिकम् उभयत्र णिक । शतेन क्रौत श्रुतिक अत्राणित् णिक । द्विशौ-
र्पिक सुपञ्चालादित्वादन्त्यपदवृद्धि । एव कार्षापणिक प्रास्थिक उभयत्र
णिक । सप्तभि पदै प्राप्य साप्तपदीन सख्यम् अत्र खीन । करणात् कर्त्तरि ।
तेन चरतीत्यर्थे पर्पादेरिणित् णिक । पर्पेण चरति पार्पिक, पर्पादित् । पर्प
अश्वरथ जाल व्यास व्याल आकर्ष इत्यादि । योऽनियतव्रति सन् शरीरमुपास्य
जीवति स व्रात तस्य कर्म व्रातम् इदमर्थे ण । तेन जीवति व्रातीन अत्र खीन ।
अश्वमेधेन ब्रह्महत्या तरति आश्वमेधिको ब्रह्महत्याया काण्डप्लवेन नदी तरति
काण्डप्लविको नद्या, उभयत्र सम्बन्धे षष्ठी शकटेन तरति शाकटिक एव दाण्डिक
शार्ङ्गवेधिक, घाण्टिकः एषु णिक, एव गोपुच्छिक, प्लाविकः उभयत्राणित्

शिक' । चन्दनेन शोभते चान्दनिकम् एव कार्णवेष्टनिकम् उभयत्र शिक' भूत्या जीवति भूमिक अत्र अणित् शिक' एव ताम्बूलिक' तैलिक' तेन जीवतीत्यथे वेतनादे' शिक' । वेतनेन जीवति वेतनिकः । वेतनादिस्तु वेतन बाह् स्तदङ्ग पणव मुरज जाल वेश प्रेषण उपास्ति मुख शय्या शक्ति उपनिषद् स्थिर पद उपस्थान धनुर्दण्ड वसु क्रम विक्रम क्रय विक्रय इत्यादि । अधिकरणात् कर्मणि । उदरखलि क्षुत्ता औदूखलास्तखुला । दृग्दि पिष्टा दाशंदा शक्तव । अधिकरणात् कर्तरि । कर्मणि साधु कर्मण्य एव पितृ वने भवी वन्य' । कण्ठे भव' कण्ठ एव तालव्य मूईन्य दन्त्य श्रीष्ठ एभ्योऽणित् श्या । पन्थान' वर्जयित्वा इत्यर्थे परिपन्थ मनौषादित्वात्त्रिधात्यम् । परिपन्थे तिष्ठतीति पारिपन्थिकश्चैर' परलोके भव पारलौकिकम् एव ऐहलौकिकम् । निकटे वसति नैकटिक, एव वार्त्तमूलिक आवसथिक एषु शिक' । अद्य श्री वा प्रसूते अद्यश्चीना गौ अद्य श्री वा भवति अद्यश्चीन मरणम् उभयव ईने व्यटेर्लोप अध्वनि कुशल अध्वनीन उभयवाणित्वान्न ह्रिज् । कानौनाद्या निपात्यन्ते । कन्याया अपत्य कानीन, श्री गोदीहाङ्गवति हैयङ्गवीन घृत हैयङ्गवमित्येके । पराश्च परतराश्च अनुभवतीति परम्परोष्ण पराश्च अपराश्च अनुभवतीति परावरोष्ण पुत्रश्च पौत्रश्च अनुभवति पुत्रपौत्रीण समा समा प्रसूते समांसमनीना गौ । आशितास्तथा गावो यत् तत् आशित गवीन वन देविकाया भव दाविक सरयू भव सारव गोदानपथ्यन्त कर्म करोति आगवीन कर्मकर, परलोके कर्मफलनस्तीत्याह आलिक । तन्नास्तीत्याह नास्तिक इत्यादि ॥ ४३२ ॥

श्रीराटी—न ईन अनीन तस्मिन् । तथाचाहन् इत्यस्य ईनभिन्ने ताच्च युभिन्नेत्ये च अङ्ग इत्यादेश स्यात् । आङ्गिकमिति अङ्गि भवतीति वाक्यम् कानवाचित्वात् शिकेऽनेनाङ्गादेश । इङ्गहीन इति हे अङ्गनी अश्वीष्टी भूती भावी वा इत्यर्थे वा इङ्ग सवत्सरादित्वादीन सान्तविधेरनित्यत्वात् यत्याभावेन सर्वैकदेशेत्यादिना नाङ्गादेश । अथवा अत्र ईनवर्जनञापकात् यत्वे कृतेऽपि नाङ्गादेश । सुपञ्चालादेरन्त्यस्य दस्य त्रि दर्शयति सुपञ्चालक इति शोभनाश्च ते पाञ्चालायेति सुपञ्चालास्तव भव इत्यर्थे व्यवधयादङ्गञाच्चेति शक । पञ्चालानाम् अङ्गम् अङ्गपञ्चालास्तव भव अङ्गपञ्चालक पूर्ववत्शक । पञ्चालादि प्रायुक्त । वारस्वरित्यादिसुवत्स्योदाहरणमाह दौवारिक' इत्यादि । वारे नियुक्त इत्यर्थे शिके वस्य उम् पञ्चाद् त्रि । स्व रमधिष्ठत्य कृतो ग्रन्थ, सौवर, स्व, स्वर्ग भव' शिके वस्य उम् पञ्चाद् त्रि । स्व रमधिष्ठत्य कृतो ग्रन्थ, सौवर, स्व, स्वर्ग भव'

४३३ । विकारसङ्गभावेदं हितस्वार्थादौ ।

विकार स्वार्थादौ ७ ।

एष्वर्थेषु च ते त्याः स्युः । हेम्नो विकारः हैमः आप्यः
आग्नेयः, भिक्षाणा समूहः भैक्षम् आङ्गं गाणिक्य राजकं,
गुरोर्भावः गौरव यौवन साम्य वैरुध्य राज्य सौहार्दं, विष्णो-
रिदं वैष्णव त्वदोय माघवन शौवनम् ।

सौव व्यटेरिति णे टेलीप सस्ति वक्ष्यति सौवस्तिक सस्ति यथा स्यात्तथा
वक्ति सौवस्तिक प्रभृतादित्वात् णिक इत्यन्ये । स्वादुन्दुनि सङ्कत सौवादुन्दव
भक्त सङ्कते भक्ष्येऽर्थे वक्ष्यादित्वात् ण । व्यक्त्सोऽव्युत्पन्नस्तत्र भव वैयक्त्सः ।
अन्वे हारादौ न पठन्ति तेषां मते विगतोऽर्को व्यक्तस्त सति व्यक्तसं कपिलिका-
दित्वात् रस्य ल तत्र भव वैयक्त्स इति आद्यच्च स्थानजातत्वात् यस्य इम् पश्चाद-
त्रि । श्री भव शौवस्तिकम् अत्र शौवमिति पाठो लिपिकारप्रसादः । कालवाचि-
त्वात् णिक तस्य तम् । तथाच शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां व्रजन्ति षषा दयसं
न कक्षादिति भट्टि । शुनि भव शौवन मास अविकारणं नलोपाभावः । स्फुरते
भव सौवस्तिकत्वात् खादिर खड्गलेन कृतमिति त्रीसं खे घने भव सौव स्वर-
देवराजजनस्यैवत्वात्कार्यस्वशब्दस्य ग्रहणात् इह स्वस्य धनार्थत्वात् वामनधर्मदासौ
तु आत्मार्यस्वशब्दस्यापि इदमर्थे सौवमित्यप्याहृतः । स्वाध्याये भव सौवाध्यायिक-
वेदाध्ययनम् । स्वयाने भव सौवयामिकम् । आभ्यामध्यामादित्वात् णिकः ।
यद्यपि स्वाध्यायस्वयामशब्दयोः स्वशब्दस्य ग्रहणेनैव सिद्धयति तथापि अन्यत्वादि-
स्थितस्वशब्दस्य न स्यादित्येतदर्थं पृथगनयोर्ग्रहणम् । दुर्गटीकायान्तु स्वयाम-
इत्यत्र स्वर्गमनमित्युक्ता स्वर्गमनं वक्तृत्वार्थे सौवर्गमनिक इति वर्तते । न्यग्रोधे
जातः नैयग्रोधश्चमसः । न्यग्रोधमूलिकमिति न्यग्रोधमूलिनः सङ्घट्टम् इत्यर्थे णिकः ।
शुन इव पदमस्य आपदः, शुनोऽदन्तादावितिर्घं तत्र भव शौवापदः पक्षे आपद-
मिति पक्ष्यादेराकृतिगणत्वात् ण अथवा क्वचिदपवादविषये उत्सर्गोऽपि निविशते
इति न्यायात् ण । न्यङ्गौ भव नैयङ्गवः न्याङ्गवः आगणिकमिति आगणेन चरति
आगणानन्वेति षिकणिकौ णिकपक्षे इकारादौ णित्ते न वस्य उम् । इकारादिभिन्ने
तु अदङ्गाभां भवः शौवादङ्ग इत्यादौ स्यादेव । अत्रापि शुनोऽदन्तादावितिर्घः । अत्र

आदे श्वपूर्वस्थेव इकारादौ ते वस्य उम् निषधात् दारादीनां सर्वेषां णित्वे सामान्य-
पवयीरिसुनौ स्यातामित्यर्थे अतएव न्ययीधस्यैकेति विशेषणस्य सार्थकत्वमिति ।
तथा दृशदि पिष्टां ह्यस्याश्च दार्शदा माषा इत्यादि ॥ ४३२ ॥

स्वस्य आत्मनोऽर्थोऽभिधेयं स्वार्थं । स्वार्थं आदिर्यस्य स स्वार्थादि विकारश्च
सङ्गश्च भावश्च इदम् च हितञ्च स्वार्थादिष्वेति तद्धिन् । अवस्थितपदार्थस्य प्रकारा-
न्तरापत्तिर्विकारः सङ्गः समूहः भावोऽसाधारणधर्मः । यथा घटस्य घटत्वम् इदं
मिति सम्बन्धोपलक्षणम् । हितमिष्टसाधनम् । स्वार्थाऽन्यानतिरिक्तः । ते एकादश
प्रत्यया एष्येषु च स्युः । अत्रापि अस्या प्रकृते, अस्मिन्नर्थे अयं प्रत्ययः सेतु-
अणिङा स्यात् एतत् सर्वं प्रयोगानुसारैरेव बोध्यम् । यथा ह्रस्वी विकारः हैम
अनेन णे ह्रस्वी लोलीपौताविति न लोपे ययीरित्यकारलोपः । एवम् अपाम् आय्य
अत्र ण्य एवम् अग्ने आग्नेय अत्र ण्येयः । भिक्षाणां समूहः भैक्षम् अत्र ण्य एवम्
अङ्गम् आङ्गम् अत्र ण्ये अङ्गी अङ्ग इत्याङ्गादेशः । एव' गणिकानां गणिक्यम् अत्र
ण्य एव राज्ञा राजक्यम् अत्र कण् गुरोर्भावं गौरवम् अत्र ण्य, एव यूनां धौवनम्
अत्र ण्ये श्रयुवमघोनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्विकारस्य उल्लेखः न स्यात् । अविकारण्ये न
लोपाभावः, एव समस्य साम्यं विरूपस्य वैरूप्यम् उभयत्र ण्य । एव राज्ञः
राज्यम् अत्र ण्ये लोलीपौताविति नलोपे ययीरित्यकारलोपः । एव सुभगस्य
सौभाग्यम् अत्र ण्य सुहृदः सौहार्दम् अत्र ण्य । उभयत्र सुभगादित्वात् उभय-
पदस्य ह्रस्विः । सुभगादिस्तु । सुभग दुर्भग अनुह्रीड अनुसंवत्सर पुष्करसदः अन्तर-
हितं त्वं नड उदकं स्नात्वा अगारं वेणुं वध्योगं कुरुकतं कुरुपञ्चालं इहलोकं पर-
लोकं अधिदेवं अधिभूतं प्रयोगं असिद्धतं सर्वलोकं सर्वपुरुषं शतकुम्भं परस्त्रीं
अनुशतं सर्वभूमिं अभिगमं चतुर्विधां सुहृदं शक्तिसिन्धुं शशं नगरं अग्निं मरुतं
राजपुरुषं अस्य हेति अस्यहृत्य इत्यादि । ३३ । विष्णोरिदं वैष्णवम् अत्र ण्ये
लोलीपौताविति उकारस्य ओकारे अच् । एव तव त्वदीयम् इत्यादौ अणित्
शीयः । एव मघोनां माघवनं पक्षे तुङ्गि माघवतं शुनः, शौवनम् उभयत्र ण्ये
श्रयुवमघोनामित्यत्र अते इत्युक्तेर्विकारस्य न उकारः अविकारण्ये न लोप-
निषेधः ॥ ४३३ ॥

श्रीराटी—विकारश्च सङ्गश्च भावश्च इदञ्च हितञ्च स्वार्थश्च ते आदयो यस्य स
तद्धिन् । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते इन्वीचरश्रुतत्वात् । प्रकृतेरवस्थान्तर-
विकारः । सङ्गः समूहः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । इदमिति सम्बन्ध-

माद्रीपलक्षणं' द्धितमिष्टसाधनं स्वार्थं प्रकृत्यर्थानतिरेकं ते त्या स्युरिति षि
 ष्येय षण् षायन षीय षिक ष षीक कष् षीन इय एते सेतोऽनित्येति अमि-
 धानात् ज्ञातव्या इत्यर्थः । ष्या । ष्या इत्यविकारः प्राप्ता प्राक् । विकारे । ष्यन्ता-
 विकारे वेच्यादित्वात् ष स्यात् ष्यत्तिकाया विकारः मात्तिकः आप्रस्र प्रासादः ।
 नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् आश्मन इति कश्चित् तथाच यथापमाश्मनप्रत्ययः सेषु
 घत्तेऽन्यदुपैहमिति भट्टिः । अस्मन्मते तु इदमर्थे भविष्यति । प्राण्योषधिवृत्तेभ्यो-
 ऽवयवे च ष्यन्तेभ्य एभ्यो विकारोऽवयवे च वेच्यादित्वात् ष स्यात् प्राण्यभ्य ष
 वक्ष्यामि तत्रैवोदाहृत्यम् इह प्राण्यग्रहणन्तु अतः परं ये त्या वक्तव्यास्ते प्राण्यो-
 षधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयो अन्येभ्यो विकारभावे भवन्तीति ज्ञापनार्थम् औषधि-
 भ्यस्तावत् । मूर्वाया विकारोऽवयवो वा मौर्वः, एव दौर्वः वृत्तेभ्यस्तावत् पलाशस्य
 विकारोऽवयवो वा पालाशः शिशपाया विकारोऽवयवो वा शाशपः । इकारः स्यात् ।
 उप्राणिरजतादिभ्य षण् । ष्यन्तात् उवर्णान्तात् प्राणिवाचकाद्रजतादेश्य षण् स्यात्
 विकारावयवयो । देवदारोर्विकारोऽवयवो वा देवदारवः प्रैयङ्गवः, कपोतस्य
 विकारोऽवयवो वा कापोतः मायूरः शुनो विकारोऽवयवो वा शौवः मासः रजतस्य
 विकारोऽवयवो वा राजतः कुण्डलः काञ्चनः तथाच पुरीं द्रव्यथ काञ्चनीमिति
 भट्टिः । काञ्चनी वासयार्ष्टरिति कालिदासः । परशव्यस्य विकारोऽवयवो वा
 प्रारश्व्यः विकारे वा विद्धितस्य लुक् वक्ष्यते । रजतः काञ्चन लौहः सीसः
 खोहितकः तथा । चडुस्वरः पौतदारुविकण्टकविभीतकाः । कण्टकारी नौपः
 दारुः परशवोऽव कौर्त्तितः । अनुदात्तादे । ष्यन्तादनुदात्तादेर्विकारोऽवयवे चार्थः
 ट् स्यात् । दण्डिनी विकारोऽवयवो वा दाण्डः दाधित्यः, कापित्यः । पलाश-
 देर्वा । ष्यन्तात् पलाशादेस्तयो ट्नी वा स्यात् । पालाशः, पत्ते षण्, पालाशः पालाशस्य
 विकारः पालाशमयः । पलाशः खद्विरी रक्षा पुन्नागशिशपावपि । विकण्टकः कटीरश्च
 शिरीषः स्यन्दनस्तथा । यवासश्च दश प्रोक्ताः पलाशादौ मनीषिभिः । ट् नन्
 शस्या । शनीशब्दस्य विकारावयवोत्वन्न ट् नन् स्यात् न इत् । शस्या विकारोऽव-
 यवो वा शामीनः पल्लवः शासिनी ऋक् अतएव ट् विधानसामर्थ्यात् न नलोप्र ।
 हङ्गशराद्येकाज्भ्यो मयडभत्याच्छादनयोर्वा तन्मेभ्यः । ष्यन्तात् हङ्गात् शरादे-
 रकाचश्च भत्याच्छादनभिन्ने वाच्ये विकारावयवयोर्मयट् स्यात् हङ्गादिभिन्नात् तु
 वा ट्प्रणयोरपवादः । आसस्य विकारोऽवयवो वा आसमयः शालमयम् । शरा-
 देस्तु शरमयः दर्भमयम् । शरी दर्भः कुटीरश्च टणसीमश्च वल्लजः हिरण्येन स्रष्टु

ग्रीको हिरण्यस्य हिरण्ययेः । एकाच सृग्मय वास्यय तन्मय तन्मयम् । अभल्या-
 च्छादनयोरिति किं त्वाच व्यञ्जन वस्त्रञ्च । अन्वभ्यसावत् । अग्नमनोविकार,
 अग्नमय आग्न दूर्वाभय दूर्वा कपोतमय कापीत खीहमय लौह भक्ष्याच्छाद-
 नयोरिति किं मौद्ग सूय कापीस वास । ब्रौह पुरोडाशे यवतिलाभ्या त्वस-
 द्वाधाम । ध्वलाद् ब्रौह्मिष्ठान्तयोर्मयट् स्वात् पुरोडाशे वाच्ये असञ्जायान्तु
 यवतिलभ्यान् । ब्रौह्मिविकारोऽवयवो वा ब्रौह्मस्य पुरोडाशः पुरोडाश इति किं
 ब्रौह्मस्य यवस्य तिलस्य सञ्जायान्तु यावक यवादित्वात् स्वार्थे क तैलम् ।
 पिटाञ्च कर्तुं नानि । ध्वलात् पिष्टशब्दान्मयट् स्वात् सञ्जाया तु क पिष्टस्य
 विकारः पिष्टस्य भक्ष्य सञ्जायान्तु पिष्टक पूष । अप्दसीयाभ्या ख्यणौ ।
 ध्वलाभ्यासाभ्या विकारि ख्यणौ स्याताम् । मूलं आप्यमिति अपा विकार इति
 वाक्यम् कथनमयम् अपवादविषये क्वचिदुक्तम् । कसीयस्य विकारः कान्य
 विकारण्ये हितार्थं त्यस्य लुक् वक्ष्यते । एणौरुषाभ्या ण्येय । ध्वलाभ्यासाभ्या
 विकारावयवयो ण्येय स्यात् । एण्णा विकारोऽवयवो वा ऐषेय पौरुषेय । मूलं
 आयेय इति । अग्निर्विकारोऽवयवो वा इति वाक्यं यमादित्वात् ण्येय एव कालेय
 ग्राम्य प्राजापत्य, पाशुपत औक्मन्त्यायूहनीयम् । कीङ्विल्लादिभ्या ण । ध्वलाभ्या
 कीङ्विल्लादिभ्या तयोः ण, स्यात् ट्रादिरपवाद । मघूकस्य विकारोऽवयवो वा
 माघूक् तार्कव तैन्डिक् विल्लादिस्तावत् विल्लस्य विकारोऽवयवो वा वैल्लः
 गोधूम । विल्ल गोधूम कर्पासी मुद्ग रेणु यवेषुका । मसूर वरुण ब्रौह्मिष्ठ पट-
 लीन्द्रा उदेलव । इन्द्राणिका च कर्कन्तु कुटीरथापि ब्राह्मिण । इन्द्रत्वविसपीयूचा
 काण्ड श्यामाकमित्यपि । वृद्धेभ्यो मयट् अन्वभ्य ट् ण्यश्च बाध्यते । हेमार्थतालाभ्यां
 मानधनुषो । ध्वलात् सुवर्णवाचिनी माने तालाङ्गुलि वाच्ये तयोः ण स्यात् ।
 मूलं हेममिति । विकारार्थेण्ये नस्य लोपः हेमो निष्कः एव ह्वाटक पलं जात-
 रूप कार्ष्णपणम् । मान इति किं हेममयी यष्टिः । तालस्य विकारोऽवयवो वा
 ताल धनु । धनुषि किं तालमयो दृष्टः । तत्प्राङ्गान्तात् विकारावयवार्थप्राङ्गान्तु
 विकारावयवयोः ण स्यात् । देवदारवस्य विकारोऽवयवो वा देवदारव, कापा-
 तस्य कापीत श्रौवस्य विकारोऽवयवो वा श्रौवः राजतस्य राजत पारशवस्य पार-
 शवः दाधित्यस्य दाधित्यः पालाशस्य पालाशः णः, पच्चे पालाशः ५ गालाशमयः
 शमीनस्य शमीन । तदिति किं ह्यारिद्रस्य विकारोऽवयवो वा ह्यारिद्रमय, ट्रान्ता-
 दिवि किं वैल्लमयः । कास्येण्येयात् । विकारावयवार्थान्ताभ्या आभ्या

विकारावयवयो ण स्यात् । कसीयस्य विकार कास्य तस्य विकार कास्य एण्वा ऐण्येय तस्य ऐण्येय तस्यादिति वक्तुं तेन एण्वा अपत्यम् ऐण्येय अस्य विकारोऽवयवो वा ऐण्येयस्यम् । वपुजतुनी. णे सन् । अनयोर्विकारविहिने णे सन् स्यात् न इत् । वपुषो विकार. वापुषस् एव जातुषम् अतएवास्याम् उदन्तत्वेऽपि ण । उष्ट्रास्यको वा तुनीर्णाभ्याम् । यन्ताष्ट्रशब्दात्तयोर्लङ्क स्यात् उनीर्णाभ्यान्तु वा । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रक प्राणिष्ट्रस्यापवाद । उमा अतसी ऊर्णा मेषनीम औमकम् औमस् और्णकम् और्ण ण । नःष्ट्रपयोभ्या यो माने त द्रोर्वय । यन्तेभ्य एभ्यस्त- योर्य स्यात् द्रुशब्दात्तु वयो माने वाच्ये । गोर्विकारोऽवयवो वा गब्ब द्राष्ट्र्येय पयस पयस्य माने तु द्रोर्विकारोऽवयवो वा द्रुवय मानम् । अल्लचाटे फले लुक् तेषा कटस्वादित्तु पुष्ये च । अल्लादिभिन्नेभ्य । विकारावयवयोरुत्पन्नाना फले वाच्ये लुक् स्यात् कटस्वादित्तु फले पुष्ये वाच्ये । आमलक्या विकारोऽवयवो वा फल आमलकम् उलुकि स्त्रीत्यस्य लुक् । एव वदर पीलु वकुल फल फलितस्य हलस्य फलमवयवो विकारश्च भवति । यथा पल्लवितस्य पल्लव इति वासन । अल्लाटेस्तु अल्लस्य विकारोऽवयवो वा फल झाच फलम् । अल्लस्यग्रीधहहतीककु- भाश्वत्यवेषणव । ककटुगिर्दौ शिशुहलित्य कथिता दश । कटस्वादित्तात् कटस्वस्य विकारोऽवयवो वा कटस्व फल पुष्यश्च चम्पक फल पुष्यश्च । कटस्व- चम्पकाशीककोविदारमुकण्डका । कुटज करवीरस्य सिन्धुवार इहेरिता । कर्णिकार पाटला च कटस्वादौ दशेति च । जम्बू लुप् च वा । जम्बूशब्दाद्विकारा- वयवोत्पन्नस्य लुप् लुको स्यात् वा । चातुल्लष्ट पुष्य नानुवर्तते फल एव । जम्बू विकारोऽवयवो वा लुकि जम्बूफल लुपि जम्बूफल फले फलानि चेति विशेष । लुपि सति प्रकृतैर्लिङ्गवचने न इति न्यायात् उभयत्यन्तपक्षे जास्व फल जास्वने फले जास्ववानि फलानि । ब्रीहिरौतक्यादिभ्या लुप् पुष्पमूलयोस्तु सल्लिकाविदार्यादिभ्याम् । ब्रीह्यादिर्हरीतक्यादिभ्यः फलविषये तदुत्पन्नस्य लुप् स्यात् । सल्लिकादिस्तु पुष्ये विदार्यादिस्तु मूलं लुप् । ब्रीहिणा विकारोऽवयवो वा ब्रीह्य फलानि एव मुद्गा माषा यवास्त्रिला इत्यादि । हरीतक्यादिस्तु तावत् हरीतक्या विकारोऽवयवो वा फल हरीतकीफलम् । हरीतकी श्रौतपाकी देती श्रेफालिका कशा । सल्लिका पिप्पली चिन्ना श्वेनपाकी च कचटी । पथ्या कोषातकी द्राक्षा ऋद्वीका कण्टकारिका । तथा चार्जुनपाकी च पथि उपप्रयागत । सल्लिकायाः पुष्य सल्लिका । सल्लिका मालती जातौ केतकी वनमालिका । श्रेफाली साधवी

दन्ते पाठवी नवमालिका । शिफालिकैकादशप्रोक्ताः शेष शिष्टप्रयोगतः । इह
 दन्तेष्वदौ च मल्लिकादेतीशफालिकानां पाठात् फलपुष्पयौन्यस्य लुप् । पाठाना-
 श्चन्देह कदम्बादौ लुक्लुपी फले लुप् वा । विदार्या विकारोऽवयवो वा
 विदार्यामूलम् । विदारी वृद्धती रम्भा गम्भारी शालपर्णपि । हृदिद्राघ्नमती सप्त
 शब्द शिष्टप्रयोगतः । ब्रीह्यादीनां लुपि प्रकृतेर्वचनं न भवति किन्त्वभिधेयवत्
 तन् ब्रीहिविकारोऽवयवो वा फलानि ब्रीहय एव हरीतक्या, फलानि हरी-
 तक्य फलानीत्यादि । मानात् क्रीतवत् । परिभाषवाचिनं क्रीतार्थं यस्मात्
 ह्यो विहितस्त्रिधाकारेऽर्थे सत्यं स्यात् । निष्कस्य विकारं नैषिकं द्विनैषिकं
 त्रिनैषिकम् इह मानशब्देन सख्यापि गृह्यते तेन शब्दं द्विसहस्रं त्रिसहस्रम्
 इत्यादि बोध्यम् । ह्यो गोदीक्षाश्वीनो ह्ययङ्गुष्ठं घृते । घृतात् ह्यो गोदीक्षशब्दात्
 विकारे घृते वार्थं शीनं स्यात् तस्मिन् ह्ययङ्गाट्शब्दः । ह्यो गोदीक्षस्य विकार-
 ष्वयङ्गवीनं घृतं घृते किं ह्यो गोदीक्षमुदखितम् । सङ्घे । घृतात् सङ्घेऽर्थे जेष्यादि-
 त्वात् ण स्यात् । नराणां सङ्घं नारकाका यमादेस्तु याम्यम् आदित्यं प्राजापत्यं
 यागपतनम् आश्रये कालियं श्रौतमिव्यादि । कवचि हृन्मभिचाद्यचित्तेभ्य णिक ।
 घृतात् कवचिनी हस्तिनी भिन्नादिवर्ज्येभ्योऽचित्तवाचिभ्यश्च सङ्घे णिकं स्यात् ।
 कवचिना सङ्घं कवचिकं हस्तिना सङ्घं हस्तिकं प्रतिपदीकृत्य हृणं लिङ्गविशेष-
 मपि गृह्यते तेन हस्तिनीनां सङ्घं हस्तिकं णेयभिन्नवाच्यं पुनश्चाव । अचित्तेभ्य-
 णावत् अप्रपञ्चः । सङ्घं आपूपिकं शाकुलिकं घाटिकमित्यादि । भिन्नादेस्तु भैक्षम् ।
 भिन्नेष्वेवारीपाटुर्वर्षपट्टितदक्षिणा । सङ्घाङ्गारगभिर्गोऽथवा युवतिचर्मिण्यैः ।
 गर्भिणीयुवत्योश्चित्तत्वात् णे मिङ्गे पुनश्चावार्थं पाठ इति जगदित्य । तेन गर्भिणीनां
 मघं गर्भिण्यौवनं भाष्यकारस्तु वा पुनश्चावमङ्गीकरोति तन्मते यौवनमिति च ।
 तथाच स्वरूपमभिनेष्य कलाकुशलयौवनम् । यस्य पुण्यकृतं प्रैष्यं सफलं तस्य
 प्रवृत्तमिति भाष्यम् । म्रुलि आङ्गमिति अङ्गा सघ इति वाक्यम् । भिन्नादिपाठात्
 ण न तु णिकं अङ्गोऽङ्गोऽनीन इति अङ्गादिश । कृतावीनोऽङ्गः । घृतादिहन्
 शब्दादीनां स्यात् सघे क्रतुविषय एव अङ्गा सघं चहीनं ईने नारादिश । गणि-
 काया ण्य केशात् वा । घृतात् गणिकाशब्दात् ण्य स्यात् केशात् वा । मूलं
 गणिक्यमिति गणिक्यानां सघ इति वाच्यं केशानां सघं, केशं पक्षेऽचित्तवत्त्वात्
 ण्यकं कैशिकम् । केदारात् कण्च वा । घृतात् केदारशब्दात् ण्यकण्यौ वा
 ख्याताम् । केदाराणां सघं, केदार्यं केदारकं पक्षेऽचित्तवत्त्वात् ण्यकं, केदारिकम् ।

गीवराजादिभ्या णक् कंस्तु घेनोरनजः । ध्वन्तादपत्यान्ताद्राजादेश्च सङ्घे णक् ।
 स्यात् नञ् वर्जित्तेनुशब्दात् तु कण् । दाक्षीणां सङ्घ' दाचक मार्गिकम् औपगवकम् ।
 मूलं राजकमिति राज्ञा समूहः इति वाक्यम् । राजराजन्यवत्सजां ङरभो ब्रह्म
 इत्यपि । राजपुत्रा मनुष्योऽष्टौ क्षत्र्योऽत्र दशकौर्त्तिताः । घेनूनां सङ्घ' घेनुक गी-
 घेनुकम् । अनज इति किम् आधेनवम् आधेनवमिति कश्चित् । अश्वदीयो वा ।
 ध्वन्तादश्वशब्दादीय स्यात् वा सङ्घे । अश्वानां सङ्घः अश्वीय पक्षे आश्वम् । पर्श-
 ण् । ध्वन्तात् पर्शुशब्दात् ङण् स्यात् सङ्घे । पर्शूनां सङ्घः पार्श्व इति टिलीप ।
 अनुदात्तादिखण्डिकादिभ्या ट् । ध्वन्तादनुदात्तादेः खण्डिकादेश्च सङ्घे ट् स्यात् ।
 कपीतानां सङ्घ कापीत मायूर तैत्तिरम् अनुदात्तादि, पूर्वाचार्यादिभ्यो ज्ञातव्य' ।
 खण्डिकानां सङ्घ खण्डिकम् । खण्डिकावडवीलूक हलवल्क्युगणकः । वरवा
 भिक्षुका निश्वा हरिद्रा च प्रकौर्त्तिताः । अत्र येऽचित्तास्तेभ्यः णिकः ये आद्युदात्ता-
 स्तेभ्य' णी वाच्यते अङ्गुशब्दस्योभयत्र पाठात् णट्टी स्याता न णिकः । क्षुद्रक-
 मानवात् सेनाभ्यायाम् । ध्वन्तात् क्षुद्रकमानवशब्दात् सङ्घेऽर्थं ट् स्यात् । सेना-
 सञ्चाया क्षुद्रकमानवशब्दौ रुढौ क्षुद्रकस्यापत्य राजा वा ब्रह्मेत् कीशलाजाविति
 मानव्य' व्येकृष्टात् लुक् क्षुद्रकाश्च मानवाश्च ते क्षुद्रकमानवास्तेषां सङ्घः क्षौद्रकमानवी
 सेना सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकम् । यद्यपि अनुदात्तादित्वात् ट् सिद्धमिति तथापि
 योगविभागात् सामूहिके तदन्तविधिज्ञापनार्थं सेनाख्याया नियमार्थश्चेदम् अतएव
 गोवत्सेऽपि गोदान्तत्वात् सेनाभिन्ने क्षौद्रकमानवकमिति गीवराजादिभ्यामिति
 कण एव बालह्रासिकमिति अचित्तवत्त्वात् णिकः । परै तु अनज् सिद्धिरनु-
 दात्तादेः कौऽर्थः क्षुद्रकमानवात् । गोवाहुज् चेन्न तङ्गीव तदन्तान्न तु सर्वत' ।
 ज्ञापक स्यात् तदन्तले तथाचापिशलेर्विधि । सेनायां नियमार्थञ्च यथाबाध्येताञ्
 वुजा । वुजा णकेन अञ् ट्टी बाध्यते । एतेन पूर्वविप्रतिषेधश्च णके णापित इति
 शक्तिकारः । अन्ये तु समूहाद्यर्थान्नादितञ्जितविषये लुक् निषिध्य क्षौद्रकमानव्य-
 शब्दादेव ल्यमाहुः । पुरुषात् णेयः । ध्वन्तात् पुरुषशब्दात् सङ्घेऽर्थे णेयः स्यात् ।
 पुरुषाणां सङ्घ पौरुषेयम् । पृष्ठब्राह्मणवाडवमानवादः । ध्वन्तेभ्य एभ्यः सङ्घेऽर्थं
 य स्यात् । पृष्ठानां सङ्घ पृष्ठं ब्राह्मण्य वाडव्य' मानव्यम् । पृष्ठात् क्रतौ । ध्वन्तात्
 सोदाथपृष्ठशब्दात् क्रतौ विषये सङ्घेऽर्थे यः स्यात् । पृष्ठं, षडङ्गी यागः । तथाच
 प्रशाहीनौ क्रताविति चान्द्रसूत्रम् । पाशादेः स्त्रिया ध्वन्तात् पाशाद्ये सङ्घेऽर्थं य
 स्यात् स च स्त्रिया पाशानां सङ्घ पाश्या धूम्या । पाशधूमवनाङ्गारद्वयपीठगण

हनम् । वाती नड पीठगल पिठग खर्गोगया । अङ्गारशट्ठीभयव पाठान्
 आङ्गारम अङ्गाय्या । चरयेभ्यो धर्मावत् । प्यन्तेभ्यश्चरवाचिभ्यो षन्तेऽयं येभ्यो ये
 त्या वक्तव्यालेभ्यस्ते त्या सङ्केऽपि स्युः । कठाना सङ्ग काठक कालापक कान्दी-
 ग्यम् औकथिक्य वाध्व्यम् आधर्वणमित्यादि । विषये देशे । सङ्ग इति नानु-
 वृत्तं ते प्यन्तादिष्येऽयं वेत्यादित्वात् ण । यी विषय स देश्येऽवति अत्र विषय-
 शब्देन ग्रामसमूहो गृह्यते । देशग्रहणात् न तु इन्द्रियग्राह्यरूपादि । शिवाना
 विषयो देश शैव देश इति किं चक्षुषो विषयो रूपम् । राजन्यादेशकम् । प्यन्ता
 राजन्यादेशकं स्यात् विषये देशे णस्यापवाद । राजन्याना विषयो देश राजन्यक
 साम्यिक । राजन्यसन्मियो दाक्षिर्मानवीडुस्वरावपि । आर्जुनायनगालङ्का
 जलजालम्बरायणा । शैलूषा ग्रीडवसतिविगर्तावसवस्था । ऊर्णनाभश्च वेकशो
 देवपातस्तथैव च । आथकामेशास्वरौषपुद्गौ रेणुवन तथा । बिल्ववन विराटश्च शेष
 शिष्टप्रयोगत । विधो भौरिक्यादे । प्यन्तात् भौरिक्यादे विषये देशे विध स्यात् ।
 भौरिकीषा विषयो देश भौरिकिविध भौरिकिभौलिकीपयाता विद्युत्तस्या ।
 शैक्यतश्च कान्वेया भौरिक्यादौ षड्वीरिता* । चान्द्रायणादिभक्त । प्यन्ताच्चान्द्रायणा-
 देविषये देशे भक्त स्यात् । चान्द्रायणाना विषयो देश, चान्द्रायणभक्त । चान्द्रा-
 यणो दासमित्रिवैषुका विषमखि च । तुण्ड खाडायनौ देवदासमित्रायणावपि ।
 वेन्दाधनवसौरीनी तथा शायण्डिरित्यपि । शौद्रायणश्च श्यालस्याधनदात्रायणावपि
 तात्रायणश्च इत्येते पञ्चभिदश कीर्तिता । गत्याङ्गाख्याने नववत् । गत्यवाचिभ्यो
 येभ्यो ये त्या उक्ता भवेऽयं तेभ्य प्यन्तेभ्य ते त्या व्याख्याने स्युः । इष्टे व्याख्याने
 गत्य ऐष्टिक पाशुक । एकावस्तु सुपो व्याख्यान, सौप । पालणालिक पात्र
 ह्रीतिक आर्चिक वैशामित्रिक राजसूयिक पुरोडाशिक आर्गयण कान्दस गत्या-
 दिति किं पाटलिपुत्री सुकीशना पाटलिपुत्रं सुकीशल्योर्वाख्यायन इत्यर्थः ।
 व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यान घेऽनट् । भावे वर्णदृढादिभ्य, षो वा । प्यन्तेभ्यो
 वर्णविषयेभ्यो दृढादिभ्यश्च भावे षो वा स्यात् । वर्णविशेष शुक्लादि शुक्लस्य भाव
 शौक्ल्य कार्ष्ण्य पक्षे शुक्लता शुक्लत्व शुक्लिमा इत्यादि । दृढस्य भाव दाढ्यम् ।
 दृढादिर्यथा । दृढव्रदपरिव्रदभृशशैतम् । विसतिर्धमलीवधिरविलातम् ।
 पण्डिततरुणौ मधुरौ लवण सम्यतिरस्त्रौ जडसम्पानौ । सूक्ष्मोपेन्द्र विजालुणसूखा,
 पाठविशारदौ । वक्रौ दृढादौ विबुधैरितीता षट् च विशति । पक्षे दृढता दृढत्व
 द्रढिसेत्यादि । प्यन्ताना वर्णदृढादीना क्लीबत्व स्तभावात् षित्वन्तु उत्तरार्थम् ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः क्रियायाञ्च । अन्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च भावे क्रियायाञ्च ण्यः
 स्वात् वा । मधुरस्य भाव क्रिया वा माधुर्यं जायते काश्चैर्कार्पण्यम् । यद्यपि
 दृढादीनां गुणवचनत्वाद्नेन सिद्धयति तथापि पूर्वव पाठः पृथ्व्याद्यन्तर्गणत्वात्
 इमन्नर्थः । पुरुषोत्तमस्तु इमन्नर्थः कर्माणि ण्यो माभूदित्येतदर्थश्च पाठः इत्याह
 तन्मते जडलक्षणशब्दौ दृढादौ न पाठ्यौ । ब्राह्मणस्य भावः क्रिया वा ब्राह्मण्यं
 मानव्यं ब्राह्मणमानवचपलसङ्घाय गडुली रुद्रानिपुणविषायम् । मिव तत्परद्रुत-
 विदग्ध परिषदिकपरमन्यविधम् । महितपुरोहितसारयितुस्थं शिल्पिको
 धार्मिकसदृशः स्वस्थम् । पिशुनो बालिशकुशलसमन्य विषमसमालसकविविष-
 मन्यम् । खण्डिकदण्डिकवाडवचौर वर्थिक शर्थिक सुकरसमग्रम् । सूचिकपूतिक-
 तरमदीन आनिकरूपविशेषमुदासीनम् । आवाधयापभाधयविषाधयकापुरुषदुष्टरु-
 धाञ्च । उपवाधयविज्ञातौ प्रतिकूलाः तीक्ष्णदायादाः । सम्भाषी बहुभाषी सवेशी
 शीर्षविघातिसमाजी । पूर्वांपरीत्तराधरपुन पुनरितिह धर्माञ्च । एकभावविभावा-
 ल्यभावकक्षलिका अपि । ज्येष्ठाभिरूपसर्वादपरस्परमनीश्वरः । एकातुकुशला रक्षा
 धूर्तो न व्यस्य इत्यपि । अन्तेवज्ञानपूर्वञ्च प्रतिखेदविशन्ति च । पत्यन्ताञ्च यथा
 कामविभावचतुरोचितम् । ब्राह्मणादिदिष्टं शीतं परं शिष्टप्रयोगतः । ब्राह्मण-
 बालिशशब्दयोः पाठः द्रवाधनार्थः । विषाद्यविशस्योः तत्वबाधनार्थः नैताभ्यां तत्वमिति
 अन्तेऽप्याहुः । चौरधूर्तयोर्नमोऽज्ञादिसमावेशार्थं कुशलदीनाञ्च खरादिगणसमा-
 वेशार्थः । आवाधयशब्दो जनपदवचनसंज्ञात् इहैव कोशलित्यादिना गृह्यते तथा उप-
 वाधयविषाधयापभाधयाञ्च जनपदासेभ्य द्रुः रुढात् कम्बोजादिलुक्नित्यमिति लुक्
 सती गौतमचरणविक्रितं एकवाधनार्थं एव मानववाडवयोरपि अनीश्वरादिप्रभृतीनां
 भज्यादिति प्रतिषेधनार्थः । पत्यन्तात्तावत् आधिपत्यं गाथपत्यं प्राजापत्यम् । पत्यन्त-
 पुरोहितादिष्य इति सूत्रयन्ति तन्नाटतमन्त्राभिः खरस्येष्टाप्रयोगात् । वा स्त्रियां रुद्रा-
 दिरहंतस्तु गुणः च । अन्ताद्द्रवादेर्भावक्रिययो ण्यः स्याद्वास च वा स्त्रीलिङ्गं अहं-
 तस्तु गुणः च । ब्राह्मणादित्वे सिद्धे लिङ्गव्यत्ययार्थं वचनम् । रुद्रस्य भावः क्रिया वा
 रौद्री रौद्राः शिलादीपि ईपि ण्यस्य लोपः । रुद्रमित्यथाकाम समयसंचिततथा ।
 चतुरास्यानुपूर्वञ्च रुद्रादिः परिकीर्तितः । अहंती भावः क्रिया वा आहंती आहंत्यं
 प्रशसायां ढन् । राजसदन्ताञ्च । अन्ताद्राजशब्दात् तदन्ताञ्च भावक्रिययोः ण्यः
 स्याद्वा ब्राह्मणादेरयं प्रपञ्चः । राज्ञां भावः क्रिया वा राज्यम् । भावकर्त्तव्यं नश्य
 लोपः अधिराज्यं प्रादिसः । दूतवणिग्भ्यां यञ्च । अन्ताभ्यामाभ्यां भावक्रिययोः ण्यो

यद् वा स्नात् । दूतस्य भावः क्रिया वा दौत्यं दूत्यं वाणिज्यं पक्षेऽनन्त-
वसित्वं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । दूत्या भावः क्रिया वा
दौत्यं दूत्यं दूतत्वमिति तथा चागतप्रियकयैव दौत्यमिति भारविः । अन्ये वाणिक्-
शब्दस्य स्त्रीत्वमिच्छन्ति वाणिज्या वाणिज्येति । दूतवाणिग्भावाच्च वक्तव्यमिति न्यास-
कारः । सखिस्तेनाभ्या नलीपश्च । योगविभागात् णी नानुवर्तते ष्यन्ताभ्यामाभ्या
भावक्रिययोर्द्वे स्यादा स्तेनस्य नलीपश्च । सख्युर्भावः क्रिया वा सख्यः स्तेनस्य भावः
क्रिया वा स्नेयः पक्षे सखित्वं स्तेनत्वं परे तु ब्राह्मणाद्विजातः स्नेयमिति वदन्ति । उपूर्व-
गन्तहायनान्तयुगादिभ्यः णात् । ष्यन्तात् उपूर्वेगन्तात् ह्यायनान्तात् युवादेशः तयो-
णात् स्याद्वा । मूले गौरवमिति उपूर्वेगन्तत्वात् णात् एव पाठवमिति । पक्षे सुरुता
गरुत्वमिति पटुता पटुत्वं उपूर्वेति किं श्वुता श्वुत्वं विहायनस्य भावः क्रिया वा
विहायनं विहायनं युवादन्तावत् मूले यौवनम् अविकारण्ये न नलीपः । साम्यं वैरूप्यं
सौभाग्यं सुभगादिवात् इयोर्द्वयोत्रिं ब्राह्मणादित्वात् सिद्धं वाणिज्यमिति राज्ञ-
सदन्ताच्चेति णात् औह्यमिति युवादित्वात् । युवाचपलवृषणस्त्रीकुशलपिशुनय-
नमानसुहृदयानि । हीता ब्राता दुःस्त्रीकुस्त्रीकुलकवर्षकानिपुणश्च । सुब्रह्मचारि-
सुभाहमहत् दुहत् कुतूहलाः । चैवञ्चानृशसश्च दुहदयः कमण्डलः । दुर्भात-
स्वविरौ ज्यौः गन्त्राजक इत्यदिः । यवणः युवादोऽसुरटाविंशतिरोरिताः । युव-
त्रिति मनोशादिसमावेशार्थं सुहृदयः हृदयश्चोऽस्मिन्निमित्तवाचकौ ब्राह्मणादि-
णासमावेशार्थः । तेन सुहृदस्य भावः क्रिया वा णे कृते नित्यं हृदादेशः सुभगा-
दित्वात् इयोर्द्वयोत्रिं सौहाहं णी तु हृदयस्य हृत्तास इत्यादिना वा हृदादेशः ।
सौहाहं सौहृदस्य एव दुहृदस्य हृदादेशाभावपक्षे दौहृदस्यमिति वस्तुतस्तु
हृदयपर्यायशब्दस्य सौहाहं सुहृदयदुहृदयशब्दयोस्तु सौहृदः सौहृदस्य दौहृद-
दौहृदस्यमिति । हीटस्यविरणश्चोऽस्मिन्निमित्तवाचकौ तेन सघावर्येषु ट्रे कृते णः
हीव णे कृते इवादीयः हीवीयम् एव स्थाविरीयम् । हृत्पुरुषाभ्याञ्चासे ।
ष्यन्ताभ्यामाभ्यां तयोरेसे णी वा स्यात् । हृदं पौरुषम् । असे किं परमपुरुष-
त्वम् । औत्रियस्त्रियस्य लीपश्च । औत्रियस्य भावः क्रिया वा औत्रं णि इत्यस्य
लीपः । हीवादिप्राणिजातिवयीभ्यः ट् । ष्यन्तात् हीवादि प्राणिजाते वयीवचनाच्च
भावक्रिययोः ट्, स्यात्वा । हीतुर्भावः क्रिया वा हीत्वम् । हीता भर्ता प्रयास्ता च
उदात्तगणकौ रथः । उन्नेता प्रतिहन्ता च अध्वर्युः, सुष्ठु दुष्टु च । हीट उदात्त-
उन्नेट अध्वर्युः इत्येषां पाठः हीवादिभ्यः, य इति बाधनार्थः । प्राणिजातेस्तावत् ।

शुनी भाव क्रिया वा शौवं कृते रौरवं वयोवचनात्तावत् कौमारं स्याविरम् ।
 कपिज्ञातिभ्या ष्येय । अन्ताभ्या तथी ष्येय स्याद्वा । कपिर्भाव क्रिया वा
 कापेय ज्ञातेय पक्षे कपिता कपिल ज्ञातिता ज्ञातित्व कपिशब्दस्य चपूर्वगत-
 त्वात् षो वाध्यते । मनीज्ञादर्णक । अन्ताभ्यानीज्ञादिस्तथीर्णक स्याद्वा । मनी-
 ज्ञस्य भाव क्रिया वा मनीज्ञकम् । मनीज्ञकल्याणकुरूपपुत्रा युवा सहाय कुल-
 पुत्रवृद्धा । अमुष्यपुत्र परपुत्रधूर्ता मेधाव्यवश्य बहुलश्च चौर । आभ्यकुलाभि-
 रूपेन्द्रान्दस्योदिया अपि विश्वोदरस्तथा ग्रास्यपुत्रामुष्यकुलावपि । ग्रासात्
 षण्ड कुमारी च परे च स्यु प्रयोगत । सहायचौरधूर्तानां ब्राह्मणादिष्णसमा-
 देशय तेन साहाय्य साहायकमिति अमुष्यपुत्रामुष्यकुलशब्देयोर्णकान्तकुलपुत्रयो-
 रिति ष्या न लुक् आमुष्य पुत्रिका आमुष्यकुलिका स्वभावात् स्त्रीत्वम् एव यौव-
 निका इति कश्चित् । बहुलशब्दस्य फे मन्समादेशार्थः । तेन बाहुलक बाहुल्य
 वह्निमा इत्यादि । युङ् रूपोत्तमादसुप्रख्याच्च । य उङ् यस्य स युङ् उत्तमशब्द-
 स्वभावात् विप्रभृतीनामन्त्यमाह उत्तमस्य समीपम् उण् उत्तम रु उपीत्तम यस्य स
 रूपोत्तम युङ् चासौ रूपोत्तमस्येति स तस्मात् स्यन्तात् भावक्रिययोर्णक स्यात् न तु
 सुप्रख्यात् रमणीयस्य भाव क्रिया वा रमणीयक रमणीयकम् युङ् इति णि
 विमानता विमानत्वम् । रूपोत्तमादिति किं चवियत्वं चवियता । असुप्रख्या-
 दिति किं सौप्रख्य सुप्रख्यत्वं सुप्रख्यता । चात् स्त्रियाम् । अन्तात् कृतचसाङ्गाव-
 क्रिययोर्णक स्यात् स च स्त्रियाम् । गोपालपशुपालानां भावः क्रिया वा गोपाल-
 पशुपालिका । शौथीपाध्यायिका कौत्सकुशिकिका देवासुरिका । गीतचरणाच्च
 ज्ञाघादौ । अन्ताङ्गीतवाचिनश्चरणवाचिनश्च भावविक्रयोर्णक स्यात् ज्ञाघादि-
 विषये । स च स्त्रियाम् । या आख्या अपत्यनिमित्ता सा गीतपदवाच्या अथवा
 ये पत्यन्ते ते गीतपदवाच्या इति या आख्या वेदाध्ययनप्रयुक्तान् पुरुषानाचष्टे मा
 चरणपदवाच्या । गार्गिकया काठिकया च ज्ञाघते अधिचिपति तामवगतवान्
 प्राप्तवान् वा गार्गिलेन ज्ञाघत आत्मनि कथ्यन् करोति अधिचिपति परान्निन्दति
 तामवगतवान् तच्छब्देन गीतचरणसम्बन्धिभ्यौ भावक्रिये उच्येते ते ज्ञातवान् प्राप्त-
 वान् लब्धवान् इत्यर्थः । एवं काठलेन ज्ञाघते इत्यर्थे ज्ञाघादेरन्यत्र गार्गत्वम्
 काठत्वम् । ऋत्विग्य ईय । अन्तेभ्य ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यौ भावक्रिययोर्णक
 स्यात् । मित्रावरुणौ, प्रसीदौ । मित्रावरुणप्रसीदब्राह्मणाच्छसि पीत च ।
 यावस्तुताद्रंभावौ च प्रतिप्रसीदहीत च । ऋषायेष्टा सुब्रह्मण्योऽच्छावागऽग्नीव्रमेव

ष । अध्वर्युं प्रतिष्ठतां च ब्रह्मोद्गाता च कौर्त्तित । एते पञ्चदशशब्दाः ऋत्विः
 त्विशेषवाचिन इति कात्यायन । ऋत्विगर्थाद् ब्रह्मणस्त । अन्ताद्वित्वाचिनी
 ब्रह्मशब्दाद्वाक्यक्रिययोस्त स्यात् ब्रह्मणो भावः, क्रिया वा ब्रह्मणो भावः क्रिया वा
 ब्रह्मत्व नेति वक्तव्ये त्ववचनान्तवाधनार्थम् । ब्राह्मणार्थात् तु ब्रह्मत्वं ब्रह्मता । न
 नञो यादश्चतुराटे । नञपूर्वात् भूतात भावे क्रियावाच्च उक्तास्त्या न स्युः, न चतु-
 रादे । न युक्तं अयुक्तस्तस्य भावः क्रिया वा अयुक्तत्वम् अयुक्तता अदृढत्वम्
 अदृढता अमधुरत्वम् अमधुरता अत्राब्रह्मणत्वम् अत्राब्रह्मण्यतेत्यादि यादिति किं
 नास्ति पटुर्गस्यापटुस्तस्य भावः अपाटवम् । अचतुरादेरिति किम् अचतुर्ग्यम्
 अचतुरत्वम् अचतुरता न चतुरीश्चतुरस्तस्य भावः क्रिया वेति वाच्ये
 एवम् आसङ्गत्वम् आनरथ्यम् आवह्यम् आरुच्यम् आमुध्यम् आवश्यम् आलस्यम् ।
 धान्यवाचिनस्तन्नेत्रे णीन । अन्तेभ्यो धान्यवाचिभ्यो णीन स्यात् तत्तत्त्वे
 वाच्ये । मुद्गानां भवनं चैव मौद्गीनां कौलथीनां कौद्रवीणां धान्यीनामिति भाग-
 वृत्तिः । शालित्रोद्भिभ्यां ष्येयः । अन्ताभ्यामाभ्यां चैत्रे वाच्ये ष्येयः, स्यात् णीन-
 स्थापवादः । शालीनां भवनं चैव शालिर्गं त्रैहैयं चैव स्त्रियां शालीयौ भूः । यव
 यवकं षट्ठिकाभ्यो वा तु तिलं भद्रा माषाऽणुमाष्य । अन्तेभ्य एभ्यस्तत्तत्त्वे य
 स्यात् तिलादिभ्यो वा । यवानां भवनं चैव यव्यं यवकं षट्ठिकम् । यवकशब्दो
 कोरीधान्ये ऋट् तिलादिभ्यो तिल्यं भङ्ग माष्यम् आणव्यम् उभ्य पक्षे तैलौनमित्यादि ।
 भङ्गाशब्दः कार्पाते वर्त्तते इति धातुप्रटीपः । रक्षितस्तु भङ्गासमाख्यशब्देऽपीति
 विश्व इति । अश्वादेकाहगमे णीन । एकाहेन गम्यते एकाहगमः, तस्मिन् वाच्ये
 अश्वशब्दात् णीनः, स्यात् । अश्वस्य एकाहगमः पत्या आश्वीनः पत्याः । इदमर्थः ।
 अन्तादिदमर्थे वेच्चादित्वात् ण स्यात् मूले विष्णीरिदमिति वाक्य भवादित्वात्
 ब्रह्मादीयः एव तदीयः गार्गीयः नादीयः राष्ट्रीयमित्यादि । माघवनमिति मघोऽन
 इदमिति वाक्यं तेन च अविकारणे न नलीपः तुङ्पक्षे माघवतमिति शौवनमिति
 अन इदमिति वाक्यं हारादित्वात् वस्योम् पूर्ववन्न नलीपः । यमादिभ्यो धाम्य प्राजा
 पत्य पायुपतम् आग्नेयम् कालियम् औत्समित्यादि अत्र लिङ्गवचनमतन्नं तेन विष्णो-
 रिय वैष्णवी विष्णोरिमौ वैष्णवावित्यादि । इदमिति सम्बन्धमात्रं विवक्षितं तथाच
 श्वेव शिवसन्धीत्यर्थः । रथरथान्तात् यो रथाङ्गे । अन्तात् रथात् रथान्ताच्च इदमर्थः
 रथाङ्गे वाच्ये यः स्यात् णस्थापवादः । रथस्येदं रथ्यं चक्रं परमरथ्यं चक्रं रथाङ्गम्
 इति किं रथस्येदं स्थानमिति । बाह्वनवाहनादिपरिप्रदध्यर्थुभ्यः ट् । बाह्वनवाचकात्

वाहनवाचिपूर्वशब्दात् परिषच्छब्दादध्ययशब्दाच्च इदमर्थे ढ् स्यात् । हस्तिन
इदं हान्म आवत आश्वम् । वाहनपूर्वात् हस्तिन चर्म हस्तिचर्म तस्येदं हस्ति-
चर्म आश्वशकटम् । पारिषद आश्वयवम् । जयादित्यन्तु वाहनावाच्य एवार्थं
वाहनपूर्वशब्दाच्च ल्यमुक्ता अश्वस्येदं वहनीय आश्व यान अश्वरथस्येदम् आश्वरथ
मित्याह तज्ञायादिविरुद्धमिति । हलसौराभ्या णिकः । हलस्येदं हलिक
सैरिकम् । अपत्यास्की शिष्यदण्डमानवयो । ध्वन्तादपत्यान्तादिदमर्थे णक
स्यात् न तु शिष्ये दण्डमानवे ण । म्लुचुकायनेरिदं ग्लौचुकाऽन औपगवकम् ।
अशिष्यदण्डमानवयोरिति किं दाक्षेयमन्तेवासी दाक्ष गौकचदण्डमानव दण्ड-
प्रधानो मानव शाकपार्थवादित्वालोपः । चरणाद्धर्मास्माययो । ध्वन्ताच्चरण-
वाचिन इदमर्थे धर्मास्माययोर्वाच्ययोर्णक स्यात् । कठस्याय धर्म आस्मायो वा
काठक कालाधक चरणा वेदनिमित्तेन पुरुषे वर्त्तमाना कठादयश्चरणवाचजा
आस्माय पाठपरम्परा । नटीक् थिकबह्वृचच्छन्दीगयाञ्जिकाणां । अन्तेभ्य एभ्य इदं
मर्थे धर्मास्माययोर्वाच्ययोर्णक स्यात् । नटस्याय धर्म आस्मायो वा नाट्य औक्
थिक्य बह्वृच छान्दीग्य याञ्जिक्य । औक् थिक सामव्याख्यानाऽध्येता बह्वृच
ऋग्वेदी छन्दीग सामवेदी याञ्जिकी यज्ञविद्याध्येता । चाददेवासुरादेरको वैर-
विवाहयो । ध्वन्ताद्देवासुरादिभिन्नात् कृतचसादिदमर्थे वैरविवाहयोर्वाच्ययोरक
स्यात् । वैर विरीक्ष काकश्च उलूकश्च तयोरिदं वैर काकोलूकिका अश्वमहिषिका ।
अविथश्च भरद्वाजश्च तेषां विवाह अविभरद्वाजिका कुत्सकुशिकिका गर्ग्यस्त्रोत्या-
दिना ऋषयस्त्र लुक् स्वभावादस्य स्त्रोत्वम् । देवासुरादेस्तु देवासुर रक्षोगन्धर्व
यक्षीशैरमित्यादि देवासुरादेर्वैरम् एव निषेध इत्येके । अग्नीषी रण् गेहे नदञ्च
ध्वन्तादग्नीष्येदमर्थे रण् स्यात् गेहे वाच्ये तस्मिन् पूर्वं दसञ्च न स्यात् ।
अग्नीष इदं गृहम् आग्नीध्रम् अग्निमित्ये इत्यग्नीष्ये ह्येता अन्तर्भावितज्जान्तादिध्वो
क्तिप् । समिध आधाने ण्य एनम् च । समिध् शब्दादाधाने वाच्ये इदमर्थे
ण्य स्यात् ण्यस्य एनम् च, स इत् । समिध इदमाधानं समिधेभ्यो मन्त्रं समि-
धेनी ऋक् ईपि ण्यस्य लोपः । रैवतिकादेरौय । ध्वन्ताद्रैवतिकादेरिदमर्थे
ईय स्यात् । रैवतिकस्येदं रैवतिकीय वैजवापीयम् । रैवतिकी वैजवापि
श्रीरग्रीवौदमेवि च । क्षौमष्ट्रयोदवापी च स्वापिशि सप्त कीर्तिता । सर्वेभ्योऽप-
त्यन्तान्तात् णको वाच्यते । हस्तिपादकौपिञ्जलात् ण । ध्वन्ताभ्यामाभ्यामिदं
मर्थे ण स्यात् । हस्तिपादस्येदं हस्तिपाद कौपिञ्जलस्येदं कौपिञ्जलम् ।

४३४ । ऋट्रो ये ।

ऋत् ११, र ११, ये ७ ।

पितृम् ।

४३५ । हन् षन् धृतराज्ञामुङ्लोपः षो ।

हन् षन् धृतराज्ञा ६॥, उङ्लोप ११, षो ७ ।

वात्रेभ्य पौष्ण धात्तराज्ञम् । एषा किं सामनम् ।

अपत्यत्यान्ताभ्या णकी बाध्यते । आथर्वणिकादथर्वणश्च । ध्यन्तादाथर्वणिकादिद-
मर्थे ण स्यात् षो अथर्वणादेशश्च । अथर्वणा प्रीतम् आथर्वण तदधीते तदेति वा
आथर्वणिक पाठवलात् अथर्वणवेदिनीर्न लुक् आथर्वणिकस्याय धर्म आनायी वा
आथर्वण धर्मास्त्रायथीरेवाभिधानात् आथर्वणिक गृहमित्यादौ न स्यात् । वीदु
र्वहितश्च । ध्यन्तावीदृशब्दादिदमर्थे ण स्यात् तस्मिन् वद्विवादेशश्च । वीदुरिद
वाहित सपूर्वादपि सावाहितम् । णिणाट्टात् सङ्गाङ्गोपलक्षणम् । ध्यन्तेभ्य
णान्तणान्तान्तेभ्य इदमर्थे सङ्गादिषु वाच्येषु ण स्यात् । दाक्षे सङ्गाङ्गो घोषो
लक्षण वा दाक्षे झल्ल णान्तात् गार्ग्य वाक्य ट्टान्तात् वेद औत्स इत्यादि
एभ्योऽपत्यत्यान्तेभ्यो णकी बाध्यते गोवलीवर्दवदिहाङ्गलक्षणयोर्भेद । शाकला-
न्यकश्च । ध्यन्ताच्छाकलशब्दादिदमर्थे सङ्गादिषु वाच्येषु ण स्यात् णस्यापवाद ।
शाकलेन प्रीतमधीते शाकल तस्य सङ्गाङ्गो घोषो लक्षण वा शाकलक चका-
रात् णश्च शाकल । नानन्तरादिषु । ध्यन्तादिदमर्थेऽनन्तरादिषु वाच्येषु इदमर्थे
विहितान्या न स्यु । समुद्रस्येदम् अनन्तर द्र समीपमुपर्यधी वा इत्यादि ॥४३३॥

ऋकारो र स्यात्तद्वितये । पितुरिद पितृम् अणित् ण । ये कि णित् कणि-
पेठकम् ॥ ४३४ ॥

श्रीरा-टी—ऋत् लुप्तधीक दम् । पितृप्रमिति पितुरिदमिति वाक्यम् अत्र ये
रेफविधानात् य एव ॥ ४३४ ॥

हन् च षन् च धृतराज्ञन् च ते तेषा उङ्गो लोप । षन्निति मूर्धन्यषादि
रकाराङ् दन्त्यनान्तीभाग, तस्य केवलस्य असम्भवात् उच्चन् पूषन् प्रभृतीना यङ्-
णम् । अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तज्जानिरिति न्यायात् सदानीऽलोप इत्यनेनैवाङ्गीर्षे

४३६ । युष्मदस्मद्वत्त्वन्मदां युष्माकास्माक- तवकममकाः ण्यणीने ।

युष्मद-मदा ६॥, युष्माक ममका १॥, ण्यणीने ७ ।

यौष्माकं यौष्माकोणं, आस्माकम् आस्माकौनं, तावकं
तावकीन, मामकं मामकौनम् । सूर्याय हित सौरोयम्
प्रागस्तीयम् आत्मनौनम् । चौर एव चौर, त्रैलोक्य रामकः ।

इह इद नियमाय तेन णे परे एषामेव उड् लीप स्थापनान्यस्य इत्यथ । द्ववन्न
द वार्चन्नम् अत्र णे परे वड्डी अनेन अल्लोपे हनीर्ज्ञान्न एव पूष्ण पौष्ण धृतराज
धार्तराजम् उभयत्र णे वड्डी उड्लीप । उच्छान्तु अपत्यार्थं णे औच्छ इति
विमुदाहृतम् इदमर्थं णे तु मनववर्ज्यनेन अपत्यायभिन्ने णे नकारलोपादुड्-
लोपाभावे औच्छ चम् । एषा किं सान्न इदं सामनम् अत्र णे पूर्वेषापि उड् लोपां
। स्यात् ॥ ४३५ ॥

औरा-टी—हृश् पूषश्च धृतराजश्च ते तेषां उड्डी लीप उड् लीप । इनन्त
इनन्त धृतराजन् इत्येषा णे परे उड्डी लोप स्यात् । वार्चन्नम् इति द्ववन्न इद-
मित्यर्थे ण अनेन उड्डी लोपे हनीर्ज्ञान्न इति न्न । पौष्णमिति पूष्ण इदं णे उड्डी
लोपे णत्वञ्च एवमौच्छम् । धार्तराजमिति धृती राजा येन धृतराजा तस्येदं णे
उड्डी लोपे चुल्ल सववाविकारणे नलोपाभावः । सदानीऽल्लोप इत्यनेन उड्डी
लोपे प्राप्ते नियमार्थं वचनं तेन साम्न इदं सामनमित्यादौ न स्यात् ॥ ४३५ ॥

युष्मद अस्मद्वत्त्वद् मद एषा स्थाने क्रमात् युष्माक अस्माक तवक ममका एते
प्रादेशां स्तु णे णीने च परे । युष्माकमिदमित्यर्थे णे णीने च विभक्तैर्लुकि युष्मद
स्थाने युष्माकादेशे वड्डी यौष्माक यौष्माकौणम् एवम् आस्माकम् आस्माकौनमिति
एव तव इदम् इत्यर्थे णे णीने च त्लैर्लुकि युष्मद एकत्वात् त्वदादेशे तस्य च तवका-
देशे वड्डी तावक तावकौनम् एव मामक सामकौनमिति । सूर्याय हित सौरीयम्
अत्र णीये वड्डी सूर्यागन्त्यस्येति यलीप । एवम् प्रागस्तीयम् आत्मने हितम् आत्म-
नौनम् अत्र णीने बुध्वात्मनीरीने इति नलोपनिषेधः । स्वार्थमुदाहरति । चौर एव
चौर, अत्र णे वड्डी, त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् अत्र णे वड्डी ययौलीप, इत्यकारलोपः ।

स्वाशप्रत्ययान्तास्तुल्लिङ्गा एव इति नियमोऽपि अस्य लीवल्लसमिधानात् । राम उव
 रामक अत्र कण् । कण्प्रत्ययस्य स्वाध्यादितिरिक्तोऽप्यर्थः यथा अज्ञाने कुम्भिते
 चैव सञ्ज्ञायमनुकम्पने । तद्युक्तनीतावयवस्ये वाच्ये ऋस्वे च क स्मृत इति प्राञ्च ।
 यथा अश्वक कस्यायमश्व कुम्भितो वा इत्यर्थः । इत्यादौ कणोऽणित्वान्न वृद्धिः ।
 विप्रक कुम्भितो विप्र इत्यर्थः । सञ्ज्ञाया देवदत्तक यज्ञदत्तक अनुकम्पाया
 वयक दुर्वलक बुभुक्षितक पुत्रक अनुकम्पायुक्तनीतौ प्राग्निवत् गृहच्छिद्र
 यद्वात् कुर्वीत गुप्तकय । अन्त्ये नेनक ऋस्वे वृचकम् ॥ ४३६ ॥

श्रीराटी—युष्मच्च अस्मच्च चच्च सच्च ते तथा युष्माकश्च अस्माकश्च तवकाश्च सम-
 काश्च ते । णश्च णीनश्च तत्तत्त्वन् । एवमेते क्रमात् स्यु ण्णनीनयो परयो ।
 योष्माकमित्यादि युष्मदीयैकात्मिकमित्यर्थे युष्मदी युष्माकादेश्च ण्णनीनयो । योष्माकौ
 णमित्यत्र णत्वस एवमात्माकमिति आत्माकोनमिति आवयोरेष्माक वा इदमिति
 वाक्यम् । तावकमित्यादि तवेदमिति वाक्यम् । ण्णनीनयोरिति किं युष्मदीयम्
 अस्मदीय त्वदीय मदीय पत्ने वचादीय । आ ईयी हितेऽराजादे । च्यन्ताङितेऽर्थे
 इय स्यात् न तु राजादे । मूलं सूर्याय हितमिति सूर्यस्याय धर्मं सौम्यं तस्मै
 हितमित्यर्थे ईये कृते सूर्यागम्यस्थिति यलोपः । एवमागम्यमिति एव सूर्याय
 हितं सूर्याय एवमागम्यं तस्मायमित्यादि । राजादेस्तु राज्ञे हितम् । राजा
 ब्राह्मण आचार्यो वृषलोऽन्ये प्रदोभत । यद्यपि च्यन्तस्य च्यन्तभिन्नत्वं तथापि
 पञ्चविहितायाश्चरा कृत्वात् पूर्वत गेह्मण इहोदाहृतम् । आ इत्यधिकार
 प्राप्ता प्राक् । सर्वोपश्च । च्यन्तात् सर्वप्रवृत्तात् हितेऽर्थे ईयी नश्य स्यात् । सर्वेभ्यो
 हितं सर्वेभ्यः सावे स्मिया सर्वेभ्यो सावो । प्राण्यङ्गतदन्तब्रह्मादिर्यः । च्यन्तात्
 प्राण्यङ्गवाचकात् प्राण्यङ्गवाचकान्तात् ब्रह्मादेश्च हितेऽर्थे य स्यात् ईयस्यापवादः ।
 दन्तो हितं दन्त्यम् ओडा राजदन्त्य राजोडा शीषस्या केशा ब्रह्मणे हितं
 ब्रह्मण्यम् अभावकर्मणे न नल्पोपः । ब्रह्मातिलवणौ सापरधौ खलवणे इति शिरसे
 हितं शोषणम् । अञ्जान्या ख्यः । च्यन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे ख्य स्यात् । अवये
 हितो अविख्या शान्ता अजाय हितो अजख्या भूमि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
 विशिष्टस्यापि यत्तणमिति त्यागात् अजाये हितो अजख्या इत्यपि च । आत्म-
 भोगोत्तरदाभ्यानीनः । च्यन्तादात्मन्यद्वात् भोगोत्तरदाच्च हितेऽर्थे ईन स्यात् ।
 मूलं आत्मनीनमिति आत्मने हितमिति वाक्यम् अन्त्यात्मनीरीन इति न लोपः ।
 भागश्च शरीरवाची राज्ञा भोग राजभोग तस्मै हितं राजभोगीन सात्वभोगीन

छुभ्रगदित्वाद्गण' । चरकमानवाभ्या णित् । च्यन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे ईनी णित् स्यात् । चरकाय हित चारक्रीण मानवीनम् । विश्वजनादेर्ये । च्यन्तात् विश्व जनादेर्हितेऽर्थे ईन स्यात् यस्ये सति । विश्वजनाय हित विश्वजनौन य इति किं विश्वे जना यस्य तस्यै हित विश्वजनौवम् । भाष्ये तु सामानाधिकरण्यात्मानेऽभिधान तन्मते विश्वस्य जनी विश्वजनस्तस्यै हित विश्वजनौय सर्वजनौयमिति प्रत्युदाहरणं पूर्वव विश्वजनौनमिति । सर्वजनमहाजनवाभ्या णिक । च्यन्ताभ्यामाभ्या हितेऽर्थे णिक स्यात् यस्ये सति । सर्वजनय हित सार्वजनिक विश्वजनादिपाठाच्च सर्व-जनौन इति पूर्वेष महाजनिक । य इति किं सर्वेषां जन तस्यै हित सर्वजनौय महाज्जनी यस्य तस्यै हित महाजनौयमिति । पुरुषात् ष्येयस्तद्वधतत्कृतयो । च्यन्तात् पुरुषशब्दात् हितेऽर्थे तद्वधे तत्कृते च वाच्ये ष्येय स्यात् । पुरुषाय हित पौरुषेयी वध पुरुषकारय । कसपरशुभ्या लुक् विकारार्थे । आभ्या हितार्थं लुक् स्यात् विकारार्थे ले परे । कसीयस्य विकार कास्य परशस्यस्य विकार पाशस्यम् । पशोर्हितादौ यो वक्ष्यते । ईयी विकारादुपादानकारणे तादर्थ्यं । प्रकृतेरवस्थान्तर विकार तदर्थान् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्यं गम्यमाने ईय स्यात् । अङ्गारभ्य एतानि काष्ठानि अङ्गारीयणि काष्ठानि अङ्गारशब्दे विकारयस्तस्योपादान काष्ठ तस्य तादर्थ्यं गम्यते । एव प्राकारौया इष्टका इत्यादि । तादर्थ्यं इति किं धान्याना यवा, विकारादिति किम् उदकाय कूप । कृदिर्बलिभ्या ष्येय । च्यन्ताभ्यामाभ्या विकारार्थाभ्यामुपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्यं गम्यमाने ष्येय स्यात् । कृदिषे लणानि कृदिषेयाणि लणानि बालियास्तण्डुला । ऋषभो-पानङ्गा यथ । च्यन्ताभ्यामाभ्या विकारवाचकाभ्याम् उपादानकारणे वाच्ये तादर्थ्यं गम्यमाने ष्य स्यात् ऋषभाय वत्स आर्षभौ वत्स औपानङ्ग काष्ठम् । चर्याणि ट्रोऽनुपानह । च्यन्तादुपानच्छब्दभिन्नात् विकारार्थादुपादानकारणे चर्याणि वाच्यं तादर्थ्यं गम्यमाने ट् स्यात् । वरत्रायै चर्यं वारत्र चर्यं व्यात्र चर्यं । अनुपानह इति किम् औपानङ्ग चर्यं । ब्रह्माद्यादेरित्यत्र, सर्वत्र तदन्तविधिरिष्यत इति न्यासकारत्तेन परमब्रह्मस्य परमादिख्या परमाजख्या परमात्मनौन परमविश्व-जनौय परममहाजनिक परमचरक्रीण परमाङ्गारीय काष्ठ परमवरत्रायै चर्यं परमवरत्र चर्यं इत्यादि । विकारार्थादुपादानकारणे येत्यां पञ्जास्ते हितार्थं भवन्तीत्यन्ते तेषां मतेऽङ्गाराय हितम् अङ्गारीय कृदिष्यमिष्यादि । हितवादावु-गवादेर्योऽपूपादिहविर्वाचिभ्यस्तु वा । च्यन्तादुवर्णाताद्ववादिश्च हितवादावर्थे य

स्यात् अपूपादिर्हविर्वाचिभ्यस्तु वा । धेनवे हित धेनव्य बध्वे हित बध्व्य' शल-
 द्यश्चैविकारार्थे, तस्मात् ङ्रं बाधित्वाऽनेन य शलङ्कवे चर्म्य शलङ्क्य' चर्म्य ।
 जघाटस्त्वावत् सवे हित गव्य हविष्यम् । गीहविर्युग्मेधावितुल्लसदरूपस्तु चा' ।
 वज्रैकादशक प्रीक्षामन्तर' बहिरष्टका । अपूपाटस्त्वावत् अपूपाय हितम् अपूप्यम्
 अपूपीय पृथुक् पृथुकीकम् । अपूप पृथुकीऽभ्युपो धूमाघौषिचुणा सह । स्थूना-
 कटकमिन्नानि प्रदीपो दीपतण्डुर्न । अश्वपादाऽथ सर्वेऽन्नविकारा इह कीर्तिता ।
 अवेऽन्ने विकारवाचका अपूपादयः यथा पिष्टाय हित पिष्ट्य पिष्टीय शक्तुशब्दा
 टवर्णान्त्वात् प्रवेण नित्यम् । शक्तव्यम् । हविर्वाचिनस्तावत् आनिच्चाये हित
 आनिच्चीय पुरीडाशेभ्यस्तण्डुला, पुरीडाश्या पुरीडाशीया, तण्डुला' । चरुशब्दा-
 टवर्णान्त्वात् हवि शब्दात् गवादित्वात् प्रवेण नित्य चरव्य हविष्यमिति । उधसो
 नङ् च । च्यन्तादुध शब्दाद् य स्यात् हितादौ तस्मिन् नङ् च अङ्गावितौ ।
 उधमे हितम् उधन्यम् । शुन शुनयनौ च । च्यन्तात् अन्शब्दात् हितादौ य स्यात्
 तस्मिन् शुनशुनौ इत्येतौ स्याताम् । शुने हित शुन्य शुन्यम् । नास्मि कस्त्वत्वात् ।
 च्यन्तात् कस्त्वलशब्दात् हितादौ य स्यात् नास्मि गम्यमाने । कस्वलाय हितम्
 उपादानकारण वा कस्त्वल्य ऊर्णा पलशतम् । नास्मीति किं कस्त्वलीया ऊर्णा ।
 अप्राण्यन्ने नामिर्नभश्च । च्यन्तान्नाभिश्च्यत् हितादौ य स्यात् अप्राण्यङ्गे तस्मिन्ना-
 नेर्नभाटिश । रथैकदेशो नाभि नाभये हितम् उपादानकारण वा नाभ्य काष्ठम् ।
 त्राण्यन् इति वि' नाभये हित नाभ्य तैल प्राण्यङ्गवाचित्वाद् य पूर्वस्त्वेव ।
 गवादित नदव तदन्तविधिरिति जयादित्य । चैन परमगव्य' यवापूष्य यवापूपीय
 नरकानित्य परमासिद्धीय परमोदन्य' परमशुभ्य परमनभ्यम् इत्यादि । हितादि
 रिह हित तादर्थ्ये उपादानकारणम् उपादानकारण' चर्म्य इति । सन्तापादे
 लिक भवति । च्यन्तात् सन्तापादे, प्रभवत्यर्थे णिक, स्यात् । सन्तापाय
 प्रभवति, सन्तापिक, । सन्तापसासप्रवेशशक्तुसङ्घातमोदन । उपवासप्रवासीपसर्ग
 मस्यादनन्तदा । मासौदनश्च सन्नाह, सयोगश्च प्रकीर्तित । पारायणमापवास्तु
 अर्मा निष्येय इत्यपि । निसर्गश्च विसर्गश्च धीवैरेकीनविशति । योगायश्च । योगाय
 प्रभवति योग्य, यौगिकश्च । कश्चयौ शुक् । च्यन्तात् कर्मशब्दात् प्रभवत्यर्थे शुक्;
 न्यात् य इत् । कर्म्येण प्रभवति कर्मुक्ता धत्त । अतिथेय्य' तादर्थ्येऽणित्वदेवतान्-
 यादर्थेभ्य । च्यन्तादतिथेय्य' स्यात् तादर्थ्ये देवतान्तादेस्त्वणित् । अतिथये कलम्
 धातिथ्यम् अतिथ्यर्थमित्यर्थः । पितृदेवतायै इह पितृदेवत्वम् अग्निदेवत्वम्

पादाय इदं पादम् अर्वाय इदम् अर्धम् । प्रा' । प्रा इत्यधिक्रियते चातुरधि-
कात् प्राक् । ण प्रज्ञादे' स्वार्थे वा । प्रान्तात् प्रज्ञादे, स्वार्थे ण स्याद्वा । प्रजाना-
तीति प्रज्ञ प्रज्ञ एव प्राज्ञ पचे प्रज्ञ' मूले चीर एवेति । प्रज्ञ चीर वणिक् विद्या
देवता वसुवन्वव । उणिक् साधारणकुञ्च पिशाचासुरश्रव' । सत्वदाश्रयणा-
ऽध्रीप्रवयी वचीमलीहित । मरुत् प्रत्यच् चच् वि विपति व्याहृती विदन् । चिकी-
र्षद् योध जुह्वन्तचण्डाल विखरीऽपि च । अयहायण इत्येते विशञ्च द्रष्टृधिका इह ।
साधारणशब्दोऽनन्यन्त स्त्रिया साधारणैव साधारणी । सत्वच्छब्दोऽसची शब्द
सत् तस्मात् वत् सत्वन् स एव सत्वत् विददिति श्वन्त् । कृष्णस्यार्थः जुह्वदिति
श्वन्त् कृष्णस्यार्थं जुह्वन्नेव जीह्वत कृष्णस्य । आकृतिगणोऽयम् । कुन्दीभ्य ।
प्रान्तेभ्य कुन्दीवाचिभ्य स्वार्थे ण स्याद्वा । विष्टुवेव वैष्टुभ जागत गायव स्वभा-
वात् क्लीवल पचे विष्टुवित्यादि । सन्देशवाग्युक्तात् कर्मण । प्रान्तात् सन्देश-
वाचा युक्तेऽर्थे वर्त्तमानात् कर्मणश्चात् स्वार्थे ण स्याद्वा । कर्मैव कर्मण' यद्वा-
चिक युत्वा वशीकरणादिकर्मानुष्ठायते तदेवोच्यते । कृष्णविसारिभ्या स्तमस्ययी ।
प्रान्ताभ्यामाभ्या क्रमादनयोर्वर्त्तमानाभ्या णी वा स्यात् । कृष्ण एव काष्ठी स्तमः
विसायेव वैसारिणी मत्स्य इनीऽकलापादेरिति न नलीप पचे कृष्ण विसःरी
श्रीतीषधिभ्या शरीराजाल्यो । प्रान्ताभ्यामाभ्याम् अनयो क्रमाद्वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे
णी वा स्यात् । श्रोतमेव श्रोत शरीर मणिवत्स्ववाचके तु न भवति औषधिरौषधम्
औषधिभिरवकन्दादिजातौ तु औषधि फलपाकान्ता जाति । विनयादे' णिक'
उपायस्य स्वश्च । प्रान्ताद्विनयादे' स्वार्थे णिक स्याद्वा उपायशब्दस्य णिके स्वश्च ।
विनय एव वैनयिक विनयव्यवहारोपचाराऽत्यन्ताऽनुगामिनः । सम्प्रदाय समु-
त्कर्ष विशेष विषयात्यया । समाहारसमूहौ चाकस्मात् समयसङ्गति' व्यासा-
देशौ च सम्प्रतीकता सप्तभिर्दश कीविदै । अकस्मादेव आकस्मिक टेलीप । व्यास
एव वैद्यासिकः तेन निर्वृत्ता वैद्यासिकी संहिता इति आदिश्यतेऽसौ आदेश' आदेश
एव आदेशिक । उपाय एव औपयिक णिके स्व' । अस्याकृतिगणत्वात् चातु-
रर्थिक इत्यादि । वाच सन्देशे । प्रान्तात् सन्देशे वर्त्तमानात् वाचशब्दात् स्वार्थे
णिक, स्यात् णिक विनैव शब्दब्रह्मभावात् विकल्पप्रकरणे नित्योऽय विधि ।
वाचिक सन्देश । सन्देश इति कि वागस्य मधुरा । चतुर्वर्णादे' ण । प्रान्ता
चतुर्वर्णादे' स्वार्थे ण' स्याद्वा चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्य' चतुर्वर्णमुखाऽनन्तचतुराश्रम-
षड्युगा । विलोकी सर्वदेवश्च सेना मेवजसन्निधि । त्रिकालावसथौ चैव सनीप-

मणिर्कोपमा । विषष्टिरितिह प्रीता कीविदेदंशसप्तति । मूले त्रैलोक्यमिति
 इतिह एव ऐतिह्यम् । यावादे क । प्रान्ताद् यावादे क' स्याद्वा । याव एक
 यावक । यावमानसमुद्गाढज्ञाताऽज्ञाताच्चि'मित्येव । चन्द्री रामगडुसक्तिपुष्ट-
 दृताश्चतुर्दश । मूले रामक इति । आकृतिगणोऽथ तेन पोतक इति । हृदयगु
 पवतनुभ्य आच्छादन निपुण इतिम सूत्रेषु । प्रान्तेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमाच्च'मानेभ्य
 ण्य स्वार्थे क स्याद्वा । हृदयेव हृदयिका आच्छादनविशेष' अन्यत्र हृदयी
 ओषधि अणुरेव अणुक निपुण अन्यत्र अणु सूत्रम् । पुत्र एव पुत्रक' कविम
 अन्यत्र पुत्र । तनु एव तनुक सूत्रम् अन्यत्र तनुधैव । शीतीणाभ्याश्चतौ । प्रान्ता
 भ्यामाभ्याम् ऋतौ वाच्ये क स्याद्वा स्वार्थे । शीत एव शीतक उष्णक ऋतु अन्यत्र
 शीतो वायु उष्ण कम्बल । लूनविपाताभ्या पशौ । प्यन्ताभ्यामाभ्या पशौ वर्त्त-
 मानाभ्या स्वार्थे क स्याद्वा । लून एव लूनक पशु विपातक पशु अन्यत्र लून
 विपात । कुमारखिलनेभ्य । कुमारै' खेत्त्यते येन तद्वाचिभ्य स्वार्थे क स्याद्वा ।
 कन्दुरेव कन्दुक' भ्रमक गिरिक शङ्खक पक्षे कन्दुरित्यादि । ज्ञातशून्यलीहितेभ्यौ
 वेदसमाप्तिरिक्तमणिषु । प्रान्तेभ्य एभ्य एष्वर्थेषु क्रमात् स्वार्थे क स्याद्वा । वेद
 ससाप्य ज्ञात स एव ज्ञातक' अन्यत्र ज्ञात । शून्य एव शून्यक घनादिहीन
 इत्यर्थः । लोहित एव लोहितको मणि, अन्यत्र लोहित' । प्रियादेर्जातौ । प्रान्ता-
 ज्ञातौ प्रियादे स्वार्थे क स्याद्वा । प्रिय एव प्रियक चित्तक मृगजाति गुह्य एक
 गुह्यको देवयोनिजाति गील एव गीलक कुब्राह्मणजाति । कुज एव कुजक तरु-
 जाति इत्यादयः प्रयोगदर्शनात् ज्ञातव्या । काललोहिताभ्यामनित्यवर्णे । प्रान्ता-
 भ्यामाभ्यामनित्यवर्णे वर्त्तमानाभ्या स्वार्थे क स्याद्वा । काल एव कालको वैलक्षण्येन
 लोहित एव लोहितक पीङ्गनेन तदनित्य यत् कदाचित् भवति कदाचिन्न भवति
 गुणहस्तेरस्य द्रव्यवाचित्वे ल्यौ विधीयते न तु गुणहस्तेरिति । अनित्य इति किं काला
 लोहिता मौ । यावत् द्रव्यभावित्वान्नित्यौ वर्णः । वर्ण इति किन् असति वर्ण-
 यद्वहे नित्य इति द्रव्यस्यापि विशेषण स्यात् तर्हि लोहितिका समुद्गा पार्थिवा'
 परमाणव इत्यत्र की न स्यात् तेषा नित्यत्वात् सति वर्णयद्वहे नित्येऽपि द्रव्येऽनित्ये
 वर्णे ल्य सिद्ध्यति । रक्ताञ्च । रक्तार्थे विहित्वात् स्वार्थे की वा स्यात् । कालेन
 रक्त काल काल एव कालक वा लोहितक काललोहिताभ्यामिव विधि यदा
 ऽनयोर्भावत् द्रव्यभाविता तदैवोदाहरणमनित्यतायान्तु पूर्वधैव । लोहिनीशब्दादपि
 के से लोहिनिकीति भवति अन्यत्र लोहिनेति । अनात्यन्तिके ज्ञात् । प्रान्ताद्-

आत्यन्तिकविशिष्टे वर्त्तमानात् ज्ञानात् स्वार्थे की वा स्यादनात्यन्तिकं भिन्नं भिन्न-
कम् अनात्यन्तिकं इति किं भिन्नम् अत्यन्तमेव भिन्नमित्यर्थः । सामिञ्जलम् अर्धभुक्तं
भेदमिञ्जलमित्यत्र न भवति अनात्यन्तिकस्य साम्यादिभिरुक्तत्वात् स्वयं साम्यात्तेनेति
वसः । अर्धभुक्तमित्यत्र साम्यार्थे स इत्येके । अथवा विशेषणं स, हसी वा । बह-
भिन्नापपन्नसुकरादेस्तरात् । प्रग्नानात् बह्नादिपूर्वतरात् स्वार्थे क, स्याद्वा । बहु-
तरकम् अभिन्नतरकम् उपपन्नतरकं सुकरतरकं तरादिति किं बहुतरमित्यादि ।
इत्यसौ । प्रग्नानादीयभुक्त्यान्तात् स्वार्थे क स्याद्वा । श्रेयानेव श्रेयस्कः । पूरणान्ताद्
यद्विषये तस्य लुक् वा । गृह्यतेऽनेनेति यद्विषयं रूपादि प्रग्नानात् पूरणत्यान्ताद् यद्विषये
वर्त्तमानात् स्वार्थे की वा स्यात्तस्य पूरणत्यस्य लुक् वा स्यात् । द्वितीयमेव द्विती-
यकं द्विकं रूपं द्वितीयेन रूपेण गृह्यते इत्यर्थः एव तृतीयकं द्विकं चतुर्थकं
चतुष्कम् । उपविचतुष्पाङ्गा श्रेयः । प्रग्नानादुपविचतुष्पाङ्गाचिनश्च स्वार्थे श्रेय
स्याद्वा । उपधीयत इत्युपधि, रथाङ्गम् । उपधिरेव औपधेयम् । शरणं एव
शरणेयं धारणेयं । अहमादिवर्णेभ्यः कारी रास्तेफ । प्रग्नानादहमादिवर्णविशेष-
वाचकाच्च कारः स्याद्वा स्वार्थे रवर्णात्तु एफश्च । अहमेव अहङ्कार एव एव एव
कारः श्रीमेव श्रीङ्कार, सत्यमेव सत्यङ्कार तुरेव तुकार दुरेव टुकार इत्यादि ।
वर्णात्तु अतएव अकार, औकार, ककार, हकार इत्यादि । र एव रेफः । उत्कर्गाप-
वादयोः क्वचिदुत्कर्गापि निविशते इति न्यायात् रकार इत्यपि तथाच रकारादीनि
नामानि शृण्वती मनः पार्वतीति । ऋदस्तिकं प्रशसायान्तु सस्त्री । प्रग्नानात् ऋच्छ-
द्वास्तिक, स्याद्वा स्वार्थे प्रशसायान्तु स स्त्रियः । ऋदेव ऋतिका प्रशस्ता ऋत् ऋक्ता
ऋत्स्ना च । रूपनामभ्यां घेयो भागात्तु यश्च । प्रग्नानाभ्यामाभ्यां स्वार्थे घेयः स्याद्वा
भागश्च्चात् तु घेयी यश्च । रूपघेयं नामघेयं भागघेयं भाग्यम् । देवात् । देव
एव देवता स्वभावात् स्त्रीत्वम् । नवाद् यन्त्रेण तना नृश्च तेषु । प्रग्नानात् यवश्च्चात्
य व ईनं तन एते सु स्वार्थे । तेषु नवश्च नूरादिश्रूयते । नवमेव नव्यं नूवं
नवीनं नूतनम् । प्रात्रन्ने नतना । प्रग्नानात् प्रशब्दात् न व ईनं तन इत्येते सु स्वार्थे ।
प्र एव प्रणं प्रन्नं प्रीणं प्रतनम् । तीयादविद्यार्थात् ष्णीकः । प्रग्नानाद्विद्याव्यतिरिक्ता-
र्थात् तीयान्तात् स्वार्थे ष्णिक, स्याद्वा । द्वितीयैव द्वैतीयैकौ तार्त्तवैकौ अविद्यार्था-
दिति किं द्वितीया विद्या । अव्यव्यन्ता षड्चाशितङ्गुलं कर्म पुरुषादोनः । प्रग्नानेभ्य
एभ्यः स्वार्थे ईनः स्यात् वा । अधिशब्दः आयत्तपर्यायः । अध्येव अधीनः, तथाच
अस्मास्वधीनः किमु निस्त्रिङ्गाणामिति भारविः । अधिशब्दः, श्रीगङ्गादि, गुरुषु अधि

गुर्वधि गुर्वध्वेव गुर्वधीन' एवं ब्राह्मणाधीनः । भाष्यकारमते तु केवलादधिश्च्युतात् य' तन्मतेऽधीन इति च । षड् अक्षीणि यस्मिन् षडक्ष न षडक्ष, अषडक्ष एवं अषडक्षीण, द्वाभ्यामेव कृती मन्त्र । आशिताष्टप्रा गावी यस्मिन् वने तत् आशि- तद्गु सूतनिर्देशादशितस्य मन् आशितद्गुव आशितद्गुवीनम् । अल कर्मणि अलं कर्म तदेव अलकर्मण्यम् अल पुरुषाय अलपुरुष स एव अलपुरुषीण भाव- प्रधानोऽव पुरुषश्च अलपुरुषभावाय इत्यथ गीठाङ्गूतपूर्वं खीन । प्रन्ताङ्गूतपूर्वं वर्त्तमानाङ्गीठशब्दात् स्वार्थे खीणी वा स्यात् । मृतपूर्वं गीठ गीठीनं मृतपूर्व इति किं गीठी वर्त्तते । वस्तुनि जात्यन्तादीयः । प्रन्ताङ्गुनि द्वये वर्त्तमाना- ज्जातिशब्दान्तात् स्वार्थे ईय स्यात् वा । ब्राह्मणी जातिरस्य ब्राह्मणजाति ब्राह्मण- जातिरेव ब्राह्मणजातीयः, तज्जातीय वस्तुनि किं ब्राह्मणजातिरदुष्टा । स्थाना- न्तात् तत्तुल्ये वा । प्रन्तात् तत्तुल्ये वर्त्तमानात् स्थानान्तात् स्वार्थे ईय स्यात् वा । पितृस्थानीय पितृस्थान राजस्थानीय राजस्थान तत्तुल्य इत्यर्थः । मानार्थ- वल्लान्मात्रव्यसटौ । प्रन्तान्मानार्थे वल्लान्तात् स्वार्थे मात्रव्यसटौ स्याता वा । कियदेव कियन्मात्रं कियद्द्वयस तावन्मात्र तावद्द्वयस स्त्रिया कियन्मात्रौ किय- द्वयसीत्यादि पञ्चे कियदिति । विशीजातौ ख । प्रन्ताज्जातौ वर्त्तमानात् विशशब्दात् स्वार्थे ख स्यात् वा विडेव वैश्य विट्च जाताविति किं विष्णवाम् । सूरचेमनर्नयविठात् य । प्रन्तेभ्य एभ्यो य स्यात् वा स्वार्थे । सूर एव सूर्य चेभ्य मर्त्य, यविष्ठा पञ्चे सूर इत्यादि । पूगादमुख्यपूर्वात् । पूगा सघा नानाजातीया अनियतव्रतयो धर्मकामप्रधानास्तद्वाचिन शब्दादमुख्यपूर्वात् स्यात् अनिर्दिष्टा- र्थान्वा, स्वार्थे भवन्ति इति न्यायात् स्वार्थे लोहध्वजशब्दः सङ्गवाचकः लौह- ध्वज्य शिविशब्दात् शैव्य, स्वमुख्यपूर्वात् तु देवदत्तो मुखोऽस्य देवदत्तको लौकः स एषा मुख्य इति क अत्र देवदत्तशब्दो मुख्यवाचकोऽस्य पूर्वावयव इति अस्मात् खी न स्यात् । वाङ्मैकेश्वराज्यादब्रह्मण्यादायुधजीविसङ्गात् ण । वाङ्मैकिषु आयुधजीविना सङ्गवाचकात् राजन्यशब्दभिन्नात् ब्राह्मणजातिवर्जात् ण, स्यात् नञ्च्येन ब्राह्मणराजन्यधीर्जातिस्वरूपे अवगन्तव्ये कौण्डीन्वशब्दात् कौण्डीन्व, चौद्रक्य, मानव्य' वाङ्मैकिसिद्धि किं शवरपुलिन्द, अराजन्त्यादिति किं शालङ्का- यनः आयुध जीविनामिति किं मन्द, सङ्गातादिति किं वक्रधीणः । वक्रात् णे न्य । आयुधजीविसङ्गवाचकात् वक्रशब्दात् ण्यन्य, स्यात् स्वार्थे । वाक्येन । जातिशब्दान्तामृत कामक्रीडौ मनुष्याणां खादितारौ वक्राविव । दामन्यादेरीयः ।

४३७ । कैऽकः खो हे तु वा ।

कै ७, अक ६।, ख. १।, हे ७, तु ११।, वा ११ ।

कन्यका सुकन्यकः सुकन्याकः । शिवो देवता यस्यासौ

शैवः शाक्तैः ।

आयुधजीवसङ्गाहामन्यादेरीय स्यात् । दामनीय । दामनौ सौमपादिषु सावित्री-
पुत्र औदधिः । काकान्दक्या वितस्ती च सार्वसेनिय वैदधिः । औदकिर्वैज-
वापिष्य शाकुन्तकिस्तथौपनि । मौञ्जायन समुद्दिष्टा दामन्यादौ तयोदश । क्रौष्टु-
क्यादेस्त्रिगतेषु । आयुधजीविसङ्गात् क्रौष्टुक्यादेः स्वार्थे ईय स्याद्वा । क्रौष्टुकीय ।
क्रौष्टुकिर्ब्रह्मगुप्तिश्च कात्यायि दाण्डिकौ तथा । जालमासिर्जालकिश्च कौण्डोपरश्च
इत्यपि । पर्शूर्ध्वौघ्यादिभ्यां णट्ठावस्त्रियाञ्च आयुधजीविसङ्गात् पश्चादेः ण-
यौघ्यादे ट् स्याद्वा स्वार्थे । पर्शूश्च ह्रस्ववत् व्युत्पन्न । पार्श्वं च पर्शू-
स्त्रिगतां स्त्रिया पर्शू । पर्शूर्चो मरुत् सलत् बाह्वीकवसवोऽसुरः । दाशाहश्च
पिशाचश्च वयः काशीपणोऽग्निः । सन् यस्यास्ति वल्ग्वन् । यौवेयादेः यौघेय च
यौघेया अजादेराकृतिगणत्वात् स्त्रिया यौघेया इत्यादि । यौवेयौशीनरात्रेयशौर्च य-
भरता अनी । यौक्तेयच्चारण्येयौ च त्रिगतांऽन नव स्मृता । आयुधजीविनिवृत्ते सङ्ग-
इति प्रवर्तते । व्रातवचनाच्चः । ये नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सवजीविनस्ते
व्राता सङ्गास्तेभ्यो ण्य स्याद्वा स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । ब्राह्म, ब्रह्मस्य, कापीतपाक्
अस्त्रियामिति किं व्रातेति । अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्य । सङ्गादिति
निवृत्तम् अभिजिदादेरपत्यणान्तात् ण्य स्यात् स्वार्थे न तु स्त्रियाम् । अभिजिर्वा-
ऽपत्यम् अभिजित स एव अभिजित्य । अभिजिदेदध्यावावदूर्णातत् अमता
सह । शिखावच्च शमीवच्च शश्वदष्टाव कौर्त्तिता । अपत्यग्रहणं किम् अभिजिदेवता
अस्य अभिजितः स्थालीपाक इत्यादौ न स्यात् । अस्त्रियामिति किम् अभिजित्यः
स्त्रियः । अस्यापत्यार्थत्वात् अभिजित्यस्यापत्यं युवा अभिजित्यायन इति । पूगण्यादे-
र्लुङ् च्चे । पूगाश्च इत्यादि स्वार्थिकाल्या च्चे लुक् स्यात् न तु स्त्रियाम् ।
लौहध्वजा । कपीतपाका, कौण्डोदधा, वका दामनयः क्रौष्टुकश्च पशुं त्रिगताः
अभिजिता इत्यादि अस्त्रियामिति किं लौहध्वज्यः स्त्रियः, एव कौण्डोदधयः
अजादिलादाप् दामनीयाः स्त्रियः उक्ता, स्वार्थाः ॥ ४३६ ॥

अक ख स्यात् कणि परे बहुव्रीहौ तु वा । कन्या एव कन्यकां अत्र अखित
 कणि कृते अनेन ऋखे स्वार्थप्रत्ययान्तासङ्गिज्ञा एवेति स्त्रियामत आप् । एव सृणा-
 लिका सेनानिक यवस्क, वामीरुका इति । शोभना कन्या यस्य इति बहुव्रीहौ
 सुकन्यक सुकन्याक, अत्र वा ऋस् । अक इति कि नौरिव नौका । अत्र
 वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् समासे कचिद्वसे परेऽपि अक, ख स्यात्वा इति
 बांयम् । तेन कालिदासकविता नव वय इति रघोदतायामुद्भट । वैदेहिबन्धी-
 हृदय विदद्रे इति रघु । अश्नेषपिवप्रयमवर्जिविशाखयुक्तमिति दीपिका । विबुध-
 कृतिरभीष्टा नाडीनक्षत्रहीने इति च दीपिका । विरहिनिष्ठान्न कुलमुखाकृति-
 केतकिदत्तुरिताशे इति जयदेवश्च सङ्गच्छते । आदि पदस्य उदाहरणमाह शिवी
 देवता यस्यासौ शैव, अत्र ण्य एव शाक्तेय अत्र ण्येय, एव शाक्त वैष्णव, गाणपत्य
 इत्यादि । एव शाखा मुख अयजघन स्तम्भ तरस शरण चरण शङ्ख मेघ विरस
 दुग्ध साम्ये य । शाखा इव शाख्य, मुखमिव मुख्यम् इत्यादि एव कर्मणि अल
 कर्मणि कर्मसमर्थे अल पौरुषाय अलपौरुषीणः । अव्ययादधिपशब्दादीने अधीन
 आयत्त प्राच्यतीति प्राचीन इत्यादि । एव तदस्या क्रीडाया प्रहरण इत्यर्थेऽपि
 दण्ड प्रहरणमस्या दण्डा क्रीडा मुष्टि, प्रहरणमस्या मौटा क्रीडा इत्यादौ अखित
 ण । एव घजन्तात् सोऽस्यामित्यर्थेऽपि अषिति ण्ये दण्डपातोऽस्यामिति दाण्ड-
 घाता फाल्गुनी । श्येनपातोऽस्यामिति श्येनम्पाता स्रगया तिलपातोऽस्यामिति
 तैलपाता स्वधा । उभयत्र अषित् ण्ये सकारागमौ निपात्य । न विद्यन्ते षडच्चाखि
 यत्र सोऽषडच्चीणो मन्त्र । अत्र ईन । अन्यान्यप्युदाहरामि । भिच्चादे, समूहे
 ण । भिच्चाणा समूहो भैचम् । भिच्चादिस्तु । भिच्चा अहन् गर्भिणी युवति
 सहस्र करीष अथर्वन् चैत्र अङ्गार पङ्क्ति दक्षिण खण्डिक श्वन् युग वरवा हरिटा
 वडवा हलबन्ध भिच्छुक युक् उलूक इत्यादि । २२ । वाडवादि समूहे अषित्
 ण्य । वाडवाना समूहो वाडव्यम् । वाडवादिस्तु । वाडव मानव ब्राह्मण पृष्ठ
 इत्यादि । ४ । राजन्यादे, समूहे कण् । राजन्याना समूह राजन्यकम् । राज
 न्यादिस्तु । राजन्य राजन् शैलूष शालङ्कायन जालन्धरायण अर्जुनायन सन्निभ
 मानव विगर्त मट विराठ कर्णनाभ देवपात औडुम्बर वैल्बन बाभ्रव आज्रीत
 आर्थकामिष अम्बरीष पुन विल्वन वैकर्ण वत्स धेनु हस्तिन् लक्ष्ण दाच वसति
 इत्यादि । २७ । दाक्षिवसत्योरिकारस्य च अकार । दाक्षीणा समूहो दाचक
 एव वसतीना वासतकम् । हज्जात् समूहभावयो, कण् । हज्जाना समूहो भावी

वा वाङ्मयम् । पाशादि समूहेऽणित् ण्य स्त्री । पाशाना समूहः पाश्या । पाशा-
दिभ्यः । पाश दण धूम हलवात वन अङ्गार नड पिटक पीट पेट गल खल गथ
गौरथ इत्यादि । १६ । ब्राह्मणादिर्भावकर्मणी ण्य । ब्राह्मणस्य भाव कर्म वा
ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः । ब्राह्मण मानव वाङ्मय चौर घूर्त आवाधय विवाधय
उपवाधय अपवाधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अचेदञ्च सवादिन् सवेदिन्
समाधिन् बहुभाधिन् शीर्षघातिन् समस्य विषमस्य मध्यस्य अनौश्वर कुशल चपल
निपुण पिशुन बालिश अलस दुर्गुरुष कायुरुष गणपति अधिपति दयाद विशम्भि
विशय पद्मस्य रविसहाय गडुल विज्ञात इत्यादि । ४१ । मित्रादिर्भावकर्मणी
ण्य स्त्री वा । मित्रस्य भाव कर्म वा मैत्र्यम् । पित्रादीपि सूर्यागस्त्यस्य इति
यन्तोपि मैत्री । मित्रादिभ्यः । मित्र उचित चतुर अनुपूर्वं यथाकाम समय
रुद्र इत्यादि । बन्धिक्षुताभ्यां भावकर्मणी ण्यो यञ् । बन्धिजी भाव कर्म वा
वाणिज्य बणिज्यम् एव दौत्य दूत्यम् । सख्युयं । सख्युर्भाव कर्म वा सख्यम् ।
स्नेहद यो न लोपय । स्नेहस्य भाव कर्म वा स्नेह्यम् । कापिज्ञातिभ्यां ण्येय ।
कापेर्भाव कर्म वा कापेयम् एव ज्ञातेयम् । लघुपूर्वादन्ताङ्गावे ण्य । लाघव
गौरव माद्व पाटव लघुपूर्वात् कि शतुलम् । युवादिद्वायनान्ताभ्यां भावे ण्य ।
यूनी भाव यौवनम् । युवादिभ्यः । युवन् चपल कुशल निपुण पिशुन स्थविर
मुह्यद कुतूहल सुभात दुर्भात यजमान घात कर्णक कुण्डक श्वण कमण्डलु कुस्त्री
दुस्त्री मुह्यदय दुर्ह्यदय वृषण परिव्राजक मुद्रघ्नचारिन् अनुशस चेतञ्च इत्यादि । २६ ।
वैहायन वैहायनमित्यादि । अचतुरस्य भावः । अचातुर्यम् एवम् असङ्गतस्य असा-
ङ्गत्यम् अलवणस्य अलावण्यम् एभ्य ण्यः अपटीर्भाव अपाटवम् अत्र ण्य । एषु
सुपञ्चालादित्वादन्तपदस्य वृद्धिः । दुर्मेसिह्यस्तु एषु पूर्वपदस्य वृद्धिः कृत्वा आचतुर्यम्
आसङ्गत्यम् आलवण्यम् आपटव्यम् इत्याह । एव कूपस्य कौपीनम् अकार्यं
गुह्ये कौपीनमित्यमरात् । एव शालायां शालीनोऽग्रगल्भ उभयत्र गौन ।
वस्त्रेभ्यो हितो वस्त्रीय गोभ्यो हित गव्य वनमित्यादि । मन एव मानसम् अत्र ण्य
ताभ्यां एव तारका अत्र काष् । इवशब्दात् तुल्यार्थेऽपि क । अश्व इवायम् अश्वक
एव देवदत्तक इत्यादि । एव वङ्गस्य राजा वाङ्गः अत्र ण्य एव कौरव्य कौशल्य
पाण्ड्य एभ्य ण्य अत्र पाण्ड्यरुकारलोपी निपात्य । कर्षीनेयाश्चेति चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थेऽपि । तेन प्रयोगानुसारादन्वेऽपि प्रत्यया स्युः । यथा प्रावृषि भव
प्रावृष्ये ण्य वरेण्यः भातुरपत्य भाव्यः । कर्मणि शूरः कर्मठः । सजातीय-

सहायाभावे एकादाकिन्कौ । एक एव एकाकी एकक । सद सन्तौ प्रशंसं
याम् । प्रशस्ता सृत् सृत्ता एवम् अवेदुं गन्धम् इत्यर्थे अविदणम् अविसीढम्
अविसम् अव सत्ताभावी निपात्यः । एवम् अवेर्विस्तरीऽविपट । देवात् स्वार्थे
त । देव एव देवता स्त्रीलसमिधानात् । वर्णात् स्वार्थे कारतौ । अकारोऽत्
आकार आत् औकार औत् हसात् कार । ककार चकार औङ्कार वषट्कार ।
गदफ । र एव रफ निष्फले तिले तिलपेजः तिलपिञ्ज इत्यादि । अथ निपात्या
वृक्षवाचिना फले वाच्ये इदमर्थे कृतस्य तद्धितस्य लुकि लौवलम् । आमस्येद
फलम् आमम् एव नारिकेल तालमिव्यादि । हरौतक्यादिस्तु फले वाच्ये इदमर्थे
कृततद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । हरौतक्या इद फलं हरौतकी हरितक्यादिस्तु ।
हरौतक्यल्लिकी पथ्यामृद्धीकापिप्यलीकणा । चिच्चा कीषातकी द्राक्षा कर्कटी
कण्टकारिका । श्वेतपाकी च कर्काश रेवा चेलादयः स्मृता इति । रूपवय फले
जम्बा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् । मल्लिकादेः पुष्पे वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् ।
मल्लिकायाः पुष्प मल्लिका । मल्लिकादिस्तु । मल्लिका सुमती मुस्ता विदारौ शाल-
पर्ण्यपि । जाती हरिद्रा गन्धारी बृहती मल्लिकादयः इति । त्रीहिणामपि फले
वाच्ये तद्धितलुकि तल्लिङ्गत्वम् । यथा यवस्य फलं यवः एव मुद्गं तिल इत्यादि ।
एव शुक्लादिकायादिशीतादीनां गुणवाचिनामन्वयप्रत्ययस्य लुकि विलिङ्गत्वम् ।
यथा शुक्ल पट शुक्ला घेनु शुक्ल पुष्पम् एव मधुरी गुडः मधुरा सिता मधुर फलम् ।
एवञ्च शीतो वायु शीता नदी शीत जलमित्यादि ॥ ४३७ ॥

त्रैरा-टी—अक् प्रत्याहार' अक्' के परे स् स्थात् हुने तु वा । कन्यकेति कन्या
शब्दात् यवादित्वात् क अनेन स्वः सुकन्याका इति शोभना कन्या यस्या इति वाक्य
पक्षे सुकन्यका वा स् । शिर्कोऽस्मै सदा दीयते । प्रन्तादस्मै इत्यर्थे शिर्क' स्यात्
य प्रन्तनिर्दिष्ट सदा दीयते चेद्भवति अग्रभोजन सदा दीयते अस्मै आग्रभोजनिक
प्राथम्यकालिक इत्यादि । प्राणामासौदनमासौदनात् पिकः । प्रन्तेभ्य एभ्योऽस्मै
सदा दीयतेऽर्थे पिक । प्राणाः सदा दीयतेऽस्मै प्राणिकः मासिक औदनिक'
स्त्रिया प्राणिकीत्यादि प्राणिकभार्य्य इत्यादौ पिकविधानात् । पुत्रज्ञाव इत्येके भक्तात्
ष्णी वा । भक्त सदा दीयतेऽस्मै भक्तः पक्षे पूर्वेण शिर्क' भक्तिक । अस्य देवता ।
प्रन्तादस्मैत्यर्थे वेच्यादित्वात् ण स्यात् यत् प्रन्तनिर्दिष्ट सा देवता चेद्भवति । मूले
शिवो देवतास्तेति शैव शक्त इति शक्तिदेवतास्य इति वाक्य देवताशब्देनेह देयस्य
पुरोडाशादेः सामीप्येते यथा शैव हविरित्यादि कथं शैवी मन्त्रः शैवः सव इत्यादि

अथ शिव प्रकाशकलेन मन्त्रस्तुत्यादि शिवी देवतेत्युपचार इति । यमादिस्तु यास्यम्
 आदित्य प्राजापत्य पाशुपत आग्नेय आग्नेयो ब्राह्मण इत्युपमानात् कालिय दैव
 द्रैवम् औत्समित्यादि । कस्य णे काय । क प्रजापति की देवतास्य काय हवि ।
 शुक्रादियः । प्रन्तात् शुक्रशब्दात् देवतास्येत्यर्थे इय स्यात् णस्यापवादः । शुक्रो
 देवतास्य शुक्रियम् । शतरुद्रादेरीयस्य पते प्रथः । प्रन्ताच्छतरुद्रादेर्देवतास्येत्यर्थे
 इय ईयथ स्यात् तयो पते प्रादेशः । शतरुद्रो देवतास्य शतरुद्रिय शतरुद्र्रीयम् ।
 अपोनपात् अपानपात् शब्दौ देवताविशेषवाचकौ अपोनपाद्देवतास्य अपोनप्तियम्
 अपानप्रीयम् अपानप्रीयम् । शतरुद्रा अपोनपात् अपानपात् इति वयम् ॥ ४३७ ॥
 महेन्द्राद्वा तौ । प्रन्तान्महेन्द्रशब्दात्तौ इय ईयौ वा स्याता देवतास्येत्यर्थे महेन्द्रो
 देवतास्य महेन्द्राय महेन्द्रियं पक्षे माहेन्द्रमिति । वायुपैङ्गाचीपुत्रादिभ्या यैथौ ।
 प्रन्ताद्वायुद्वयं पैङ्गाचीपुत्रादिरौ, स्यात् देवतास्येत्यर्थः । वायुर्देवतास्य वायव्य
 वायुच्छतरुद्र पितृ चतुष्क परिकीर्तितम् । पैङ्गाची पुत्रो देवतास्य पैङ्गाची-
 पुत्रिय तृणविन्दवीय पैङ्गाचीपुत्रतृणविन्दू हौ । मरुत्वतादेशः । प्रन्तात् मरु-
 त्वतादेर्देवतास्येत्यर्थे यैथौ स्याता मरुत्वान् देवतास्य मरुत्वत्य मरुत्वतीय शुनौ वायु
 श्रौण आदित्य, शुनस्य शीरस्य ते देवते अस्य शुनाशीर्यै शुनाशीरीयम् । मरुत्वद्-
 हमेव्यग्रीषोम द्यावा पृथिव्यपि । वस्तीपाति, शुनाशीर इह वट् परिकीर्तिता ।
 सोमात् ण्य । अवार्थे ण्य, स्यात् सोमो देवतास्य सोम हवि, अपत्योपलक्षकत्वात्
 सोमौ ऋक् ण्यस्य लोपः । महाराजग्रीठपदाभ्या णिक । प्रन्ताभ्यामाभ्या देव-
 तास्येत्यर्थे णिक स्यात् महाराजो देवतास्य माहाराजिक ग्रीठपदिकः । कथं
 महाराजिक इति महती राजिर्यस्येति है क कालेभ्यो भववत् । येभ्य काल-
 वाचिभ्यो भवार्थे ये त्या विहित्वास्तेभ्य प्रन्तेभ्यस्तेभ्यो देवतास्येत्यर्थे स्तु । मासी
 देवतास्य मासिक सातत्सरिक वासन्त हैमन्त हैमन्त प्रावर्षेणमिति हन्दीभ्यस्त-
 द्वादि प्रागर्थे प्रन्तेभ्यश्चहन्दीवाचिभ्यश्चहन्द् आदि प्रागर्थे वेल्यादित्वात् ण स्यात् ।
 पङ्क्तिरादिर्यस्य प्रागर्थस्य पाङ्क्त प्रगाथ आनुष्टुभः प्रगाथ यव प्रगन्थनात् प्रगन्थ-
 त्वात् है ऋचौ तिस्र क्रियेते समस्तप्रगाथ । तदादीति किम् अनुष्टुप् मन्वाशास्य
 प्रगाथस्य प्रगाथ इति किं पङ्क्तिरादिरस्यानुष्टुपास्य हन्दीभ्य इति किम् उदन्त्यश्च
 आदिरस्य प्रगाथस्य । योङ्प्रयोजनेभ्यो युङ्गस्य । प्रन्तात् युङ्गवाचिन प्रयोजन-
 वाचिनश्चास्येत्यर्थे वेल्यादित्वात् ण, स्यात् यत् वीनिर्दिष्टं तत् युङ्ग चङ्गवति ।
 अर्जुनो बीडास्य सयामस्य अर्जुन, सयाम, पञ्चालो बीडास्य सयामस्य पाञ्चाल;

सयाम सुभद्रा प्रयोजनमस्य सौभद्र सयाम । सयाम इति किं सुभद्रा प्रयोजन-
 मस्य दानस्य योद्धृप्रयोजनेभ्य इति किं सुभद्रापेक्षितास्य सयामस्य । कालेभ्य
 सीडे । प्रान्तेभ्य कालवाचिभ्य सीढार्थे वक्तृमानेभ्योऽस्येत्यर्थे भवादित्वात् यथा-
 त्रिहित त्वा स्यु । सीढ जितमभ्यसमित्यर्थ । निशासहचरितमध्ययन निशा
 तत् सीढमस्य क्वावस्य नैशङ्काव नैशिक, प्रादीष प्रादीषिक निशासस्यध्ययन-
 मभ्यस्यतीत्यर्थ, । निवासि । प्रान्तान्निवासेऽर्थे वक्तृमानात् यथाविहित भवादित्वा
 स्यु । निवसत्यस्मिन्निवास यत् प्रान्तनिर्दिष्टं स निवासश्चेन्नवति । शुद्धो निवासो
 ऽस्य औन्न पुरुष । अभिजने । अभिजना पूर्ववात्स्वास्ते सन्ति यव सीऽभिजन
 अशोदित्वाद् तथाच यव सम्प्रत्युत्थने स निवास यव वात्स्वै पूर्वमुचित सीऽभि
 जन इत्यर्थ । प्रान्तादभिजनार्थे वक्तृमानात् भवादित्वादस्येत्यर्थे यथात्रिहित
 त्वा स्यु । शुद्धोऽभिजनोऽस्य औन्न पुरुष, माधुर राष्ट्रिय इत्यादि पृथग्युद्दृष्ट-
 मुचरायम् । सिन्धुतक्षशिलादिभ्या षट्ठी । प्रान्ताभ्यामाभ्यामभिजनेऽर्थे वक्तृमाना-
 भ्याम् अस्सेत्यर्थे क्रमात् षट्ठी स्याताम् । सिन्धुरभिजनोऽस्य सैन्धव । सिन्धादि
 यथा । सिन्धुकश्मीरकिष्किभ्य श्वकस्वीजवर्षव । गन्धार दरदौ शास्त्रशब्दिका
 मधुमत्तया । सरदा च वय प्रेक्ता शब्दा द्वादश कोविदे । सिन्धुवर्षमधुकश्मीर-
 शालाना पाठ कच्छादित्वात् न तत्स्थयीर्लुक्वाधनार्थ । शेषाणा व्यवधयादिति
 शकवाधनार्थ । तक्षशिलादेस्त्वान् तक्षशिलाभिजनोऽस्य ताक्षशिल । इह तच्च
 शिलावन्धौ वत्सोत्तरश्ववटी । श्वत्सयामन्धौकौत्सवरसङ्घुचिता अपि । कौत्से-
 राशोष्पसिद्धिकोटाश्च काण्डवारणम् । कसच्छिन्नी च कौत्सश्च शब्दा षोडश
 कोर्त्तता । कौत्स स्वरणग्रामणौ काण्डवारणाना जनपदत्वात् शकवाधनार्थ,
 शेषाणा व्यवधयादिति शकवाधनार्थ । ईर्यो गिरिभ्य शस्त्रजौविनि । प्रान्तेभ्योऽभि-
 जनेऽर्थे वक्तृमानेभ्यो गिरिवाचिभ्योऽस्येत्यर्थे शस्त्रजौविनि वाच्ये ईर्य, स्यात् ।
 हृद्गोणी गिरिरभिजनोऽस्य हृद्गोणीय शस्त्रजोवि कुहालीय शास्त्रजौवी । शस्त्र-
 जौविनीति किम् ऋचोदी गिरिरभिजनोऽस्य विप्रस्य आर्चोदी ब्राह्मण गिरिभ्य
 इति किं साङ्गाश्वोऽभिजनोऽस्य साङ्गाश्वक शास्त्रजौवी । शाण्डिकादेर्य ।
 प्रान्तादभिजनेऽर्थे वक्तृमानात् शाण्डिकादेरस्येत्यर्थे स्य स्यात् । शाण्डिक्योऽभि-
 जनोऽस्य शाण्डिक्य सर्वसैन्य । शाण्डिका सर्वसैन्य सर्वकेशी वुचेर्हि षट् ।
 शङ्गाबाध शकवक कचवाच प्रकीर्त्तित । तुदीवन्मतीभ्या षेय । प्रान्ताभ्या-
 माभ्यामभिजनेऽर्थे वक्तृमानाभ्यामस्यार्थे षेय, स्यात् । तुदी अभिजनोऽस्य तौदिय;

वाच्यते । शालातुरात्रीय । शालीतुरीऽभिजनोऽस्य शालातुरीयम् । सेव्ये ।
 प्रान्तात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानादसेव्यर्थे भवादिलात् यथाविहितं त्वा स्यु । शुभ्र
 सेव्याऽस्य शौभ्र मायुर राष्ट्रिय इत्यादि । अकालदेशादचित्तात् षिक । प्रान्तात्
 कालदेशभिन्नादचित्तवाचकात् सेव्येऽर्थे वर्त्तमानात् असेव्यर्थे षिक स्यात् ॥
 अप्रप सेव्योऽस्य आपूपिक शाश्वलिक पायसिक । अचित्तादिति किं देवदत्तः
 अकालदेशादिति किं शैष शौभ्र । महाराजाञ्च । महाराज सेव्योऽस्य महा-
 राजिक स चित्तार्थोऽयमारभ्य । गोवत्तद्विद्याख्येभ्यो णकी वासुदेवार्जुनाभ्यान्व-
 षित । प्रान्तेभ्य सेव्येऽर्थे वर्त्तमानेभ्योऽपत्यान्तेभ्य चविद्याख्येभ्यश्च असेव्यर्थे णक
 स्यात् । वासुदेवार्जुनाभ्यान्तु अक स्यात् । स्तुचुकायन सेव्योऽस्य स्तुचुकायन
 औपगवक । चविद्याख्येभ्यस्तावत् नकुल सेव्योऽस्य नाकुलक साहदेवक शालक
 आभ्या यद्वय प्रसिद्धचविद्यग्रहणार्थे तेन मूढचविद्य सेव्योऽस्य मौढ । वासुदेव-
 शब्दोऽत्र देववाची वासुदेव सेव्योऽस्य वासुदेवक एवमर्जुनक । क्वचिदमभिधानात्
 भवति पाणिनीय पौरवीय । व्ये रुढाज्जनपदवत् । प्रान्तादभिजनेऽर्थे वर्त्तमानाद्वा
 विषयादेशतुल्याख्यचविद्यात् जनपदतद्वाचिभ्यामित्यादौ वक्ष्यात् यो विहित तस्मात्
 स त्व स्यात् असेव्यर्थे । अङ्गा चविद्या सेव्या अस्य अङ्गिक वङ्गिक मद्रक-
 वज्जिक । व्ये इति किं मद्रस्यापत्य माद्र हज्जरपत्य वार्ज्यं हज्जेत् कौशलेत्यादिना
 यङ् । माद्रौ सेव्यौ अस्य माद्रक वार्ज्यक । रुढादिति किं पञ्चाला विप्रा सेव्या
 अस्य पाञ्चाल । षिक, पण्ये किशरादेस्तृणित् वा शलानुन । प्रान्तात् पण्येऽर्थे वर्त्त-
 मानादसेव्यर्थे षिक स्यात् विकन्तु किशरादे शलानुशब्दाच्च वा । सौदक पण्यमस्य
 सौदकिक आपूपिक, लावणिक । किशरादेस्तावत् किशर पण्यमस्या किशरिकौ
 नलदिकौत्यादि । किशर नलद पर्णी हरिद्रोशीरगुग्गुलु । हारिद्रभगवौ चैव
 स्थगरी नदरी दश । किशरादयो दश शब्दा गन्धविशेषवाचका । शलानुपण्यमस्य
 शलानुक इकस्य क स्त्रिया शलानुकी पच्चे षिक शलानुकी । शिल्पे । षिक
 इत्यनुवर्त्तते प्रान्तात् शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानात् असेव्यर्थे षिक स्यात् सदङ्गवादन
 शिल्पमस्य मार्दङ्गिक । पण्यविक शिल्प कौशल क्रियाभ्यासपूर्वकज्ञानविशेष
 इति न्यासकार । वस्तुतस्तु ज्ञानविशेषजन्याभिधातविशेष । ननु सदङ्गवादन
 शिल्पमसेव्यर्थोपादानात् सदङ्गवादनशब्दात् त्वो भविष्यति कथं सदङ्गशब्दादिति
 सत्यं सच्चा क्रीशन्तीति वत् सदङ्गादिशब्दात्तत्तद्वादनेऽप्युपचारा वर्त्तन्त इति ।
 मङ्गडुकभर्भराभ्या णो वा । प्रान्ताभ्यामाभ्या शिल्पेऽर्थे वर्त्तमानाभ्या असेव्ये

की वा स्यात् । मड्डकवादन शिष्यमस्य माड्डक' । आर्भर' पक्षे माड्डकिकः
 भर्भरिक । प्रहरणे । प्रान्तात् प्रहरणेऽर्थे वर्तमानादस्येयर्थे शिष्यक स्यात्
 मण्डकगत्या शिकीऽनुवर्तते । असि प्रहरणमस्य आसिकः चाक्रिक प्रासिक
 कानुक उत्सन्नादिकस्य क । शक्तियष्टिभ्या शीक । प्रान्ताभ्या प्रहरणार्थे
 वर्तमानाभ्यामाभ्याम् अस्सेत्यर्थे शीक, स्यात् शिकस्य बाधक । शक्ति प्रहरणमस्य
 शक्तौक, याष्टौक, । शीले । प्रान्ताच्छीलौ अर्थे वर्तमानादस्येत्यर्थे शिष्यक स्यात् ।
 पञ्चवचन शीलमस्य भारुषिक, अपूपभक्षण शीलमस्य आपूपिक अत्रापि उप-
 चारात् प्ररुषादिशब्दा वचनादौ वर्तन्ते । क्वादिर्ण । प्रान्ताच्छीलार्थे वर्तमाना
 क्वादिर्ण स्यात् अस्सेत्यर्थ । क्व क्वादनमावरण शीलमस्य क्वाव । क्व
 िन्दा कृषिभिन्दा चुधा सत्यावृत्तानि च । पुरोदासीदकस्थानकर्माणि विशिष्टा
 नग्रा । आवन्तात् स्थ । प्रान्तादावन्तात् स्वाधीनिष्यन्नास्ते शीषार्थे वर्तमाना-
 दस्येत्यर्थ न स्यात् । सस्या शीलमस्य सास्य स्त्रिय सास्या । तपशुराभ्या
 पा । तप शीलमस्या तापसी चुरा शीलमस्या, चोरी । अध्ययने कम्बहत्तम् ।
 अध्ययनविषये कम्बहत्तमस्येयर्थे, प्रान्तास्ते शिष्यक स्यात् । एकरूपम् कम्बहत्त
 अध्ययनेऽस्य ऐकरूपिक तार्थे गत । एकमन्यत् कम्बहत्तमस्ययने अस्य ऐकान्यिक
 अध्ययने निवृत्तस्य परीक्षाकाल प्राठितस्त्रलितरूपमेकम् अन्यत् कम्बजातमित्यर्थ ।
 अध्ययने ह्यन्यलमपपाठरूपमेव सम्भवति । वक्तव्यपूर्वादिक । प्रान्ताद्बह्वपूर्वादात्
 कम्बहत्ताद्यनेऽस्येयर्थे इक स्यात् । हादशरूपाणि कर्माणि हत्तान्ययनेऽस्य
 दादशरूपिक तर्थादशान्यिक । अपपाठ एव हत्ते त्य इष्यते इति न्वासकार ।
 अस्तिनास्तिभ्या मतौ, प्रान्ताभ्यामाभ्या मतौ वर्तमानाभ्याम् अस्सेत्यर्थे शिष्यक
 स्यात् । विद्यमान परलीकभावो यस्य स विद्यमानपरलीक स्वर्ग परलीकीऽस्ति
 इति ज्ञान यस्य स आस्तिक । एव परलीकी नास्ति इति ज्ञान यस्य स नास्तिक
 मद्भुत्परलोकत्वे अस्तिनास्तिशब्दौ व्यौ । परे तु व्याघ्रप्रतिरूपकौ निपात्यौ
 वदन्ति अन्त्ये तु विधिवलान् व्याघ्रनादिव त्य इत्याहु । दिष्टात् प्रमाणिकदेवपरयो ।
 प्रान्तान्मतौ वर्तमानाद्विष्टशब्दादस्येयर्थे शिष्यक स्यात् अनयोरथयो प्रमाणान्त,
 मातिनी मतिरस्य स दैष्टिक, देवपरं तु दैष्टिक । तथाच साध दैष्टिकता
 न निषीदति प्रौरुष इति । परिमाणे । प्रान्तात् परिमाणे वर्तमानादस्येत्यर्थे
 अर्द्धादिवात् यथाविहित त्या स्यु । प्रस्य परिमाणमस्य प्रास्थिक द्रौणिक
 भाट्टकीवित परिमाणमस्य षाष्टीक वर्षशत परिमाणमस्य वर्षशतक, द्वेष्टौ

जीवित परिमाणमस्य इति वाक्ये गादलुभिवधानात् द्विसप्ततिक इति जया-
दित्यः । शत परिमाणमस्य शय शतिकं पञ्चकं बहुकं गणकं कतिकं
यावत्क, यावतिकं विशतिकं वशिकं अर्द्धिकं कार्षापणिकं प्रतिकं, शौर्पे
पौर्णिकं अर्धशौर्पं अर्धशौर्पं साहस्रः अर्धशौर्पसहस्रम् अर्धशौर्पसहस्रम् अर्धशौ-
र्पारिकं विशतिकोन अर्धशौर्पस्य विशाषं दैशाषं दिनिकं द्विनैकिकं खारौकं
इत्यादि । सख्यायां सूत्राध्ययनसङ्केषु सञ्ज्ञायाम् । सूत्रादित्यार्यविशेषण प्रान्तात्
सख्यावाचिनोऽस्येत्यर्थे अर्द्धादिवत् त्या स्यु सञ्ज्ञायाम् । अष्टाध्याया परिमाणमस्य
सूत्रस्य अष्टकं पाणिनीयं दशकं वैयाघ्रपदीयं त्रिकं काशकृतम् अत्र्ययने
तावत् पञ्च परिमाणमस्याधीतस्य पञ्चकोऽधीतं सप्तकः अष्टकं अधीतिरव्ययन
स पाठ तस्य सख्या परिमाणं पञ्चावृत्तयः पञ्चवारा पञ्चरुपाध्ययनमस्य पञ्चक-
मध्ययनम् । लोमे उविधिरिति चान्द्रा । पञ्चदशमन्त्रा परिमाणमस्य पञ्चदश-
लोम एकविंश लोम प्राणिसमूहे सङ्गशब्दो रुढ, अतएव उक्तं सूत्रमिति । पञ्च-
दशभ्या उतुर्वर्गे । प्रान्ताभ्यामाभ्या वर्गाभिधेये तदस्य परिमाणमित्यर्थे उडा स्यात्
कस्यापवाद् । पञ्चपरिमाणमस्य वर्गस्य पञ्चत् वर्गं दशपरिमाणमस्य वर्गस्य दशत्
वर्गं, पचे पञ्चकं दशकं वर्गं । शतिर्द्विदशतं शतु त्वादेर्दशतस्तथा । षडादेस्त्रिरेव
स्यादेतेषु दशतो हि लुक् । द्विविंशेस्त्रि चतुर्विं पञ्चाष्टोऽष्टौषषषषस्याद्दशदशत-
स्त्रे ममेवदशदशत, शतम् । द्वादश तौ परिमाणमस्य विशतिः । त्रयोदशतं परि-
माणमस्य विशत् । चतुर्दशतं परिमाणमस्य चत्वारिंशत् । पञ्चदशतं परिमाण-
मस्य पञ्चाशत् । षड्दशतं, परिमाणमस्य षष्टिः । सप्तदशतं परिमाणमस्य
सप्ततिः । अष्टादशतं परिमाणमस्य अशीतिः । नवदशतं, परिमाणमस्य नवति ।
दशदशतं परिमाणमस्य शतम् । विचत्वारिंशद्भ्यां ङन् ब्राह्मणाख्ये यन्यनामनि ।
प्रान्ताभ्यामाभ्या तदस्य परिमाणमित्यर्थे ङन् स्यात् ब्राह्मणाख्ययन्यनामनि ।
उनावितौ । त्रिशदध्याया, परिमाणमेषा ब्राह्मणानां त्रिशानि चत्वारिंशानि
ब्राह्मणानि । पञ्चतस्त्रिंशच्च । प्रान्तात् पञ्चच्छेदात् ति, स्यात् स च ङित् ङिति
टिलीप । पञ्चत् परिमाणमस्य पञ्चत्स्त्रिंशच्च टिलीये कङि चस्य नुचे कङ ।
समयान् प्राप्ते । प्रान्तात् समयशब्दात् प्राप्तेऽर्थे अर्द्ध्यादित्वात् शिक स्यात्
अस्येत्यर्थे । समयं प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् । कालात् य । प्रान्तात्
कालशब्दात् प्राप्तेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे य स्यात् । कालं प्राप्तोऽस्य काल्य
शीतम् । ऋत्वादे, ण । प्रान्ताद्वत्वादे, प्राप्तेऽर्थे वर्त्तमानादस्येत्यर्थे ण, स्यात् ।

ऋतु' प्राप्तिऽस्य आर्त्त'व पुष्प चेत्यादि । ऋतुश्चोपरतश्चैव प्राशिलीऽपि त्रयी-
मता । प्रयोजने । प्रान्तात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् खेरहत्यादिवात् शिक-
सात् अस्त्रेत्यर्थः । इन्द्रमह प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिक' गार्ग्यमहिक । एका-
गाराश्चौरैः । प्रान्तादेकागारशब्दात् प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्त्रेत्यर्थः शिक स्यात्
चौरैऽभिधेये । एकागार प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चौर । विशाखाषाढाभ्या-
णी मन्थदण्डयो । प्रान्तात् विशाखाशब्दान्मन्थे वाच्ये आषाढाशब्दाद् दण्डे वाच्ये
प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्त्रेत्यर्थः ण स्यात् । विशाखा प्रयोजनमस्य मन्थस्य
वैशाखो मन्थ' आषाढो दण्ड । चूडादेशः । प्रान्ताच्चूडादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्त-
मानादस्त्रेत्यर्थः ण स्यात् । चूडा प्रयोजनमस्य चौड । अद्वा प्रयोजनमस्य आड-
मित्यादि आकृतिगणीऽयम् । अनुप्रवचनादेरीयो लुक् तु स्वस्तिवाचनादे । प्रान्तात्
प्रयोजनार्थे वर्त्तमानादस्त्रेत्यर्थे ईय स्यात् स्वस्तिवाचनादेस्तु ईयस्य लुक् । अनु-
प्रवचन प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनौयम् । अनुप्रवचन दीर्घजीवितोत्थापने अपि ।
उपस्थान तथा सम्प्रविषणाभरणमित्यपि । अनुवासनसयुक्तमनुवादनमौचितम् ।
स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनपुण्याहवाचने शान्ति-
वाचनम् । ऋद्धिवाचनमित्यादि बुधैरत्र प्रकीर्तितम् । सपूर्वदात् प्रवेशनादे ।
प्रान्तात् सङ्घपूर्वदात् प्रवेशनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानात् अस्त्रेत्यर्थः ईय स्यात् ।
गृहे प्रवेशन प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनौयम् । अश्वप्रवेशनौय प्रपाप्रणौय प्रासा-
दारीहणौयम् । प्रवेशन प्रपदन पूरणारीहणे अपि । समापन चेति पञ्च शब्दा-
इह समीरिता । घनादेर्य । प्रान्ताद्घनादे प्रयोजनेऽर्थे वर्त्तमानादस्त्रेत्यर्थः य
स्यात् । घन प्रयोजनमस्य धन्य' । घनमायुर्गर्भं स्वर्गधर्मा पञ्चाऽत्र कीर्त्तिता ।
कालात् प्रकृष्टे शिक । प्रान्तात् प्रकृष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् कालशब्दादस्त्रेत्यर्थः शिक
स्यात् । प्रकृष्ट' कालीऽस्य कालिकम् ऋणम् कालिक वैरम् । स्यादीयोऽस्मिन्
परिखायास्तु ण्येय' । प्रान्तादस्यास्मिन् वार्थे ईय स्यात् परिखाशब्दान्तु ण्येय
स्यात् । प्रीतिर्दिष्ट तत् स्यात् चेत् भवति । प्राकार स्यादासा प्राकारीया इष्टका
प्राकार स्यादस्मिन् प्राकारीया इष्टका प्राकारः स्यादस्मिन् प्राकारीयो देश ।
प्रासादीय दाह प्रासादीया भूमि- कचिदनभिधानात् स्यात् प्राकारी देवदत्त-
स्यात् । परिखा स्यादस्यास्मिन् वा पारिख्य स्यादिति सम्भावने खी । उग-
वादिथो हितवत् । प्रान्तादुवर्णान्तात् गवादेशास्याऽस्मिन् वा स्यादर्थे हितार्थे ये
विहितास्ते स्म । धेनुरस्यास्मिन् वा स्यात् धेनव्य गव्यम् अपूष्यम् अपूपीय लक्ष्म

कष्टमित्यादि । पौर्णमास्यामस्मिन् सञ्ज्ञायाम् । ग्रन्तात् पौर्णमास्या वर्तमानात्
 अस्मिन्निर्घर्षे वेत्यादित्वात् ण स्यात् सञ्ज्ञाया गम्यमानायाम् । पौषी पौर्णमासी
 अस्मिन् मासेऽङ्गमासे सवत्सरे वा पौषी मासीऽङ्गमासी वत्सरश्च । एषमिधानान्नेह
 पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्रे इति एव भूतकमासेऽपि न स्यात् । अश्वत्या-
 यहायणीभ्या णिको वा तु चैत्री श्रावणी कार्ति'की फाल्गुनीभ्य । ग्रन्ताभ्यामाभ्या
 पौर्णमास्या वर्तमानाभ्यामस्मिन्निर्घर्षे णिक स्यात् । चैत्रादेस्तु वा । अश्वत्यश्वो-
 ऽश्विनौपर्याय अविशेषे लुप् अश्वत्यात्तु सञ्ज्ञाया वा तु चित्रेत्यादिना लुप् । अश्वत्या
 पौर्णमासी अस्मिन् मासे आश्वत्यिको मास । आयहायणी पौर्णमासी अस्मिन्मासं
 आयहायणिको मास । आयहायणशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्त्रार्थे ण पौर्णमासी
 विशेषणादायहायणीसञ्ज्ञाया नो ण । चैत्रादेस्तु चैत्री पौर्णमासी अस्मिन् मासे
 चैत्रिक चैत्र श्रावणिक' श्रावण कार्ति'क फाल्गुनिक' फाल्गुनी मास ।
 पदात् दृष्टे य' । ग्रन्तात् पदात् दृष्टेऽर्थे वर्तमानादस्मिन्नित्यर्थे य स्यात् ।
 षद दृष्टमस्मिन् पद्य षत्या' पद्य कर्दम पद पादचिह्न दृष्ट दर्शनयोग्यमित्यर्थ ।
 एतेन कर्दमस्यावस्था लभ्यते नातिद्रवी नातिशुक्लमित्यर्थ । प्रहरणात् ण
 क्रीडायाम् । अस्मिन्निति वर्तते इदम्शब्दस्य क्रीडाविशेषणत्वात् लिङ्गव्यत्ययेनास्या
 मिति । ग्रन्तात् प्रहरणवाचिनीऽस्यामित्यर्थे ण स्यात् क्रीडाविषये । दण्डप्रहरण-
 मस्या क्रीडाया दाण्डा मौटी क्रीडा प्रहरणादिति किं मनी भूषणमस्या क्रियायाम् ।
 क्रीडायामिति किं खड्ग प्रहरणमस्या सेनायाम् । भावघञन्तात् वृत्तौ स्त्रियाम् ।
 ग्रन्ताङ्गावहितवचनान्तात् अस्मामित्यर्थे ण स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । श्येनपातो-
 ऽस्या क्रियाया श्येनपाता मृगया तैल पाता पितृक्रिया दाण्डपाता तिथि,
 मौषलपाता । पूर्णमासात् णो वर्तते । ग्रन्तात् पूर्णमासशब्दादस्या
 वर्तते । ङमासी वर्ततेऽस्या तिथौ पौर्णमासी तिथि पूर्णमासश्च तस्येय
 इदमर्थे ण । व्युत्पत्त्यन्तरम् । अथ प्रकीर्णकम् । कालात् ब्रह्मचर्यं
 मस्येति णि । कालवाचिनी ब्रह्मचर्यमस्येति णिक स्यात् । मास व्याप्य
 ब्रह्मचर्यमस्य मासिकी विप्र, आर्हमासिक सावत्सरिक । मासी ब्रह्मचर्यस्यास्य-
 मासिक इति ग्रन्तात् ल्य इत्यपरे । एकदिशि । एकदिश्यर्थे भवादित्वात् यथा-
 विहित ल्या स्यु । सुदान्न एकदिक् सौदामनी वियुत् हैमवती तैककुक्षी पैलु-
 मूली । तश्च । एकदिश्यर्थे तस् स्यात् सुदान्न एकदिक् सुदामत नीलुपक्षिवाविति
 नख लुप् खरादिपाठादिति व्य एव हिमवत्, पीलुमूलतः । उरसो यथ । उर

शब्दादेकदिश्यर्थे तस्य धौ स्याताम् । उरसा एकदिक् उरस्त, उरस्य' । नौ वयो
विष तुला चर्मभस्माय तुल्य वध्य सम प्राप्ये । एभ्य क्रमादेध्वर्थेषु य स्यात् । नावा
नार्थं नाव्य वयसा तुल्य वयस्य विधेय बध्य, विध्य तुलया सम तुल्य धर्मोऽप्य
प्राप्य धर्मम् । हलसीताभ्या कृष्टसङ्गतयोस्तदन्ताच्च । आभ्यामनयोरर्थयो क्रमात्
य, स्यात् तदन्ताच्च । हलेन कृष्ट हल्य सीतया सङ्गत सीत्य द्विहल्य द्विसीत्यम् ।
सतजनान्धा साधनजल्पयो । सत्य जल्पम् । मूलात् समानास्थयो । मूलशब्दात्
समे आनास्थे च य स्वात् । मूलेन सम मूल्य, पट, यावद्धन पटीत्यसौ लग्न
तावदेव लग्नत इत्यर्थः । मूलेन आनास्थ अनभिभवनीय मूल्यम् उत्पादनव्यति-
रेकेणाभ्यपवादीत्यर्थः । स मुख्य एवामिति क । लि' क, 'लात् मुख्य एषा-
मित्यर्थः । त्व मुख्य एषा लत्का' मत्का देवदत्तका इत्यादि । अन्नमस्मिन्
प्रायेण नास्ति ट् नौ तु कुल्यासवटकाभ्याम् । प्रायेणान्नमस्मिन्नित्यर्थे क स्यात् नास्ति
गम्यमाने कुल्यासात् ट् वटकादिनय । गुडापूपा प्रायेणान्नमस्या गुडापूपिका
धीर्षमासी स्त्रिया काप्यदि एव तिलापूपिका कौल्यासी वटकिनीतिथि, स्वभा-
वान् स्त्रीत्वम् । धातुपारायणे कुल्यासी दन्त्यवान् । श्रयात् परिजाते । शस्यशब्दो
गुणवचनस्तस्मात् क स्यात् परिजातेऽप्ये । शस्येन गुणेन परिजात सम्पन्न, शस्यको
मास' शस्यको वत्सर शस्यक शालि' सर्वप्रकारेण गुणसम्पन्न' इत्यर्थः । अश-
ङ्गारिणि । अशशब्दाद्वारिण्यर्थे क स्यात् । अशको दायद । अनी कमित-
यतेस्तु वार्धयः । अनुशब्दात् कमितरि वाच्ये क स्यात् । अमेस्तु केर्धो वा । अनु-
जामयते अनुक अभिकामयते अभिक अभौक । तन्नादचिरापङ्गवे । तन्मशब्दात्
अचिरापङ्गवेऽप्ये क स्यात् । तन्मको नवकपट । शीघ्रशियिलाभ्यामुष्णशीताभ्या
कारिणि । उष्णशीताभ्या शीघ्रशियिलाभ्या कारिण्यर्थे क, स्यात् । उष्ण शीघ्र
कारौ उष्णको दक्ष शीत शियिल कारौ शीतकोऽलस । ब्राह्मणोऽभ्या देश
यवागुविशेषयो । आभ्यामनयोरर्थयो, क्रमात् क स्यात् । ब्राह्मणको देशविशेष
यव देशे आयुषजौविनी ब्राह्मणा वर्त्तन्ते स देशश्च उच्यते उष्णिका यवागु । अध्या-
रुढादधिश । अध्यारुढशब्दात् क स्यात् केऽधिरादेशश्च । अध्याङ् पूर्वर्हधोऽर्धे
यदा तत्सदैव अधिको द्रोण, खारौ यदा तु द्वे त तदा द्व्येकत्वात् अधिका
खारौ द्रोणेन । पार्श्वान्विच्छति णिकत्वय, शूलदण्डाजिनाभ्याम् । पार्श्वशब्दादन्वि-
च्छतीत्यर्थे कः स्यात् अय'शूलदण्डाजिनाभ्या णिक । पार्श्वमनूपायलक्षणम् ।
तेनान्विच्छति अनुसरति पार्श्वक, शठः । आय, शूलिक, तीक्ष्णकारी साहसिक

इत्यर्थः । दण्डाजिनैरान्विच्छति दण्डाजिनक दाम्भिकस्तपस्वीत्यर्थः । उत्कण्ठाव-
 म्मुद । उद' क स्यात् उत्कण्ठावतीत्यर्थः । उत्क प्रवासी । शृङ्खलादङ्ग कर-
 भस्य बन्धने । शृङ्खलशब्दादस्य करभस्य बन्धनमित्यर्थः क स्यात् । शृङ्खल बन्धन-
 भस्य करभस्य शृङ्खलक, बन्धनमिति किं शृङ्खल वामभस्य करभस्य करभ इति किं
 शृङ्खल बन्धनमस्य गी । घनहिरण्यात् कामे । आभ्या कामे क स्यात् । घनस्य
 काम धनक गेहोऽपि निस्पृहस्यास्य मुमुक्षोर्धनक कुत । इति शिष्टप्रयोगः ।
 स्वाङ्गेभ्य प्रसिते श्लिक्कमूद्रादायूने । स्वाङ्गवाचिभ्य प्रसितेऽर्थे क स्यात् ।
 उदरात् श्लिक्क आयूने वाच्ये । केशेषु प्रसित केशकस्तत्पर इत्यर्थः दन्तक, नखक
 इत्यादि घनदेशात् स्वाङ्गसमुदायादपि नखकेशक इत्यादि उदरे प्रसित औद-
 रिक आयून् क्षुधया पीडमान स्वस्थैर्वीदरपूरणमपेक्षत इत्यर्थः । अन्यत्र उदरक ।
 कालाद्रीगनाम्नि । कालवाचकाद्रीगनामनि वाच्ये क स्यात् । द्वितीयको ज्वर
 द्वितीयादिनात्पन्नी ज्वर इत्युच्यते तृतीयकः चतुर्थक इत्यादि । कार्यकारणे
 अस्मेति । ले कार्यमस्य कारणमस्मेति चार्थे क स्यात् रोगनामनि वाच्ये । शीत
 कार्यमस्य ज्वरस्य शीतको ज्वर विषपुण्य कारणमस्य ज्वरस्य विषपुण्यको ज्वर ।
 अन्यङ्गस्वपुम्बिताज्ञातावचेपणेषु । रोगनाम्नीति नानुवर्त्तते । ले क स्यात् एवार्थेषु ।
 अल्प तैल तैलक क्रतुते हृत् हृत्क कुम्बितोऽश्व अश्वक इहाज्ञातशब्देन य स्तेन
 रूपेण ज्ञाते विशेषेणाज्ञात स गृह्यते क्रतुयामश्वक अश्वक । अवलिप्यते श्वक्
 क्रियते येन तदवचेपण तस्मिन् वेद्याकरणत्वे केन त्व विकल्पसे व्याकरणत्वं
 गर्वित । कृपायाम् । कृपाकारुण्येनाभ्युपपत्ति तस्या गम्यमानायां ले क,
 स्यात् । पुत्रक, दुःसुचितक ज्वरितक । तद्युक्ताद्रीतौ । कृपायुक्तात् ले क,
 स्यात् नीतौ गम्यमानायाम् । हन्तते गुडका । कृपायुक्ता दानेनाश्वासयति दान-
 कृपानीतिर्मन्यते पूर्वेषु प्रत्यासरेरनुकम्पमानादेव त्व इह तु हेतादपि यथा
 स्यादिति वचनम् । इनेयौ च जाते, नृनाम् । मनु । नानातिशब्दात्
 कृपाया नीतौ गम्यमानायां क इनेयौ च स्युः । व्याघ्रकः, व्याघ्रि, सोऽनु-
 कम्पित, शिञ्जितो वा व्याघ्रकः व्याघ्रिष्य' व्याघ्रिष्य, इत्यादि । नानानाङ्गीपञ्चाजि-
 नस्य । अजिनान्नात्रावस्ते स्युः कृपायां नीतौ गम्यमानायां तेषु अजिनस्य
 लोपश्च । व्याघ्राजिननामा कश्चित् सोऽनुकम्पित' शिञ्जितो वा व्याघ्रक व्याघ्रिष्यः
 व्याघ्रिष्य, एव कृष्णाजिनात् कृष्णिग, कृष्णिक, कृष्णिय, इत्यादि । इकस्य बहुव्रीहि-
 तादित्तीयाच्चतुर्थाचौ लोप्यः पूर्वदस्य पर्यायेण उक्त इत्यस्य न । मनुष्यनाम्नी बहुच;

क इन इय इकश्च एते स्तु कृपाया नीतौ च गम्यमानायाम् आदिद्वितीयाच आदि
चतुर्थश्च परीभागी लीप्यश्च । पूर्वदश्च पर्यायेण लीप्य उगन्तात् परस्य इनस्य
नार्दशश्च । देवदत्तोऽनुकम्पित, शिञ्जितो वा देवदत्तक अचि तु देविक, देविन,
देविय पत्ने दत्तक दत्तिक दत्तिय शोभनकर्मानुकम्पित शिञ्जितो वा शोभन-
कर्म्मक अचि तु शोभिक' शोभिन शोभिय आदिद्वितीयाच परी लीप्य पूर्व-
दस्य लोपे कर्म्मक कर्म्मिक कर्म्मिण कर्म्मिय इत्यादि । आदिचतुर्थात् तु वृह-
स्पतिदत्तक वृहस्पतिक वृहस्पतिन वृहस्पतिय' पूर्वस्य पर्यायेण लोपे दत्तिक
दत्तिन' दत्तिय इति मधुसूदनदत्तोऽनुकम्पितं शिञ्जितो वा मधुसूदनदत्तक मधु-
सूदिक मधुसूदिन मधुसूदिय इत्यादि । पूर्वदस्य लोप दत्तिकेत्यादि । बह्वच
इति कि दत्तक अचि कि देवदत्तक उक्तस्तु वायुदत्तोऽनुकम्पित' शिञ्जितो वा
वायुदत्तक अचि द्वितीयाच परी लीप्य' न्वीर्लोपौ ताविति वायविक इमेस्य नले
वायुन वायविय एव भानुदत्तकै भानविक भानुन, भानविय, पितृदत्तकं
पितविक पितृण पित्रिय । एव भ्रातृदत्तक भ्राविक' भ्रातृण' भ्रात्रिय इति
पत्ने दत्तक इत्यादि । परैकदेशिनस्तु इयस्य यादेश' स्त्रीकुर्वन्ति तन्मते वायुय
पितृय इति । तदुक्तम् । चतुर्थादनजादौ च लोप पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये
तथैवेष्ट उगन्ताश्च इनस्य चेति । तन्मते अनजादौ के वृहस्पतिक । प्रत्ययाभावे-
ऽपि देव पूर्वलोपे दत्त पत्ने देवदत्त इत्यादि । उपपूर्वात्तकौ च । मनुष्यनाम
उपादे परौ तकौ चकारात् इक इन इय एते स्तु कृपाया नीतौ च गम्यमानायाम्
इत्यच परभागी लीप्यश्च अचि । उपदत्तोऽनुकम्पित शिञ्जितो वा उपत उपक
उपिक उपिन उपिय । अचि किम् उपदत्तक' । परलोप्ये द्वितीयेच्च । बह्वचो
मनुष्यनाम एषु परभागी लीप्य एव लीप्य अचि परे । कुवेरदत्तोऽनुकम्पित
शिञ्जितो वा कुविक कुविन कुविय' ए वम् उपेन्द्रदत्तोऽनुकम्पित' शिञ्जितो वा
उपिक उपिन उपिय' कही उदत्तोऽनुकम्पित शिञ्जितो वा कहिक, कहिन
कहिय' अचि कि कुवेरदत्तक उपेन्द्रदत्तक कहीउदत्तक इत्यादि । एकाजद
परश्च । बह्वचो नृनाम् एकाच्छब्दात् परभागो लीप्य स्यादेचि कृपाया नीतौ च
गम्यमानायाम् । वागाशीर्दत्तोऽनुकम्पित' शिञ्जितो वा वाचिक' वाचिन वाचिय ।
एव षड्जुलिदत्तोऽनुकम्पित' शिञ्जितो वा षडिक षडिन षडिय नवानिर्दिष्ट-
त्वाग्रनदमिति मायम् अचि कि वागाशीर्दत्तक' षड्जुलिदत्तक । आदिद्वितीया
दत्तोऽप्येतादौ । बह्वचो नृनाम् एव नृनां देरादिद्वितीयाच, परभागी लीप्य, स्यात्

अचि परे कृपायां नौती गम्यमानायाम् । अर्थमदत्तोऽनुकम्पित शिञ्चितो वा
 आर्थमिक आर्थमिण आर्थमिय । अचि किम् अर्थमदत्तक । अर्थमौ शैवल-
 शैव विशालवरूपौ तथा । विशालशरणच्चापि अर्थमादि प्रकीर्तित । अर्थमादेरिति
 कि शोभनकम्पानुकम्पित शिञ्चितो वा शोभिकः इत्यादि । क, प्रतिरूपनान्नी-
 रिवे । प्रतिरूप प्रतिकृतिस्तस्या सञ्ज्ञाया च इवार्थे सादृश्ये क स्यात् । अश्वकः
 गर्दभक चित्तक यथा तत्प्रकृतिरुच्यते अथवा तत्सादृश्यस्यैव सञ्ज्ञायाम् । प्रतिरूप
 इति कि गौरिव गवय । लुप्तनुयविक्रयेजीविकार्थचित्रध्वजाचांसु । मनुष्यवाये
 विक्रयवर्जजीविकार्थेषु कस्य लुप् स्यात् । चञ्चैव नर चञ्चा चञ्चावर्द्धिका जीविका-
 र्थेषु चित्रध्वजाऽर्चान्नित्याभिधानम् । राम, कृष्णरामादिप्रतिकृति गृहीत्वा भ्रमतीत्यर्थ
 ध्वजगरुड ह्व, अर्चाया वामुदेव देवनादीना जीविकार्था प्रतिकृतय उच्यन्ते ।
 अविक्रये इति कि वासुदेवकात् विक्रीणीते । अनर्चादिषु तु हस्तिकान् कथादर्शको
 दर्शयति । देवपथादेश । देवपथादे प्रतिकृते कस्य लुप् स्यात् । देवपथस्य
 प्रतिकृति, देवपथ । देवाजशङ्कुहसिभ्य पथिन् कङ्कसुख तथा । मत्स्येन्द्रवास
 रञ्ज्यश काकतुण्डस्य कम्प । सिद्धपथो दश प्रोक्ता बुधैर्वा विपथेन च । वस्ते .
 ष्येय शिलायास्तृणिडा । वस्तिशब्दादिवाच्ये ष्येय स्यात् शिलाशब्दात् ष्येयोऽस्तिडा
 स्यात् । वस्तिरिव वास्तेयः शित्वेव शिलिय अप्रतिरूपेऽपि वास्तेय इत्यपर ।
 कुशयादेरौ । कुशयादिशब्देभ्यो इवार्थे ईय' स्यात् कुशयामिव कुशायौया
 बुद्धि सूक्ष्मादतितीक्ष्णत्वाच्च । अभ्वजरतौव अभ्वजरतौयम् अभ्वजरती समाने
 वर्तते तद्वदिष्टानिष्टत्वात् । कालतालीय काकतालशब्द, काकस्य गमन एव
 तालस्य पतनेन काकस्य मरणे वर्तते तद्वत् आकस्मिक सङ्गतम् एव घृणाक्षरौयम्
 अजापनीयम् अभ्वगतौयं खलतिवह्नौयमित्यादि । काकतालादिशब्दाना अर्थविशेषे
 स गणपाठवत्वात् अथवा मयूरव्यसकादित्वात् । शर्करादे, ष सपवग्रास्त्विति ।
 शर्करादेरिवार्थे ष स्यात् सपवीशब्दात्त्वणित् शर्करैव शर्कर । शर्करा'पुण्डरीकस्य
 शतपत्रम् कपालिका । गोलोमापि च नाराच सिकता नकुल तथा । कृकाटिका
 च गोपुच्छ कृपा चैव प्रयोगत । सपवीव सपवश्च प्रतिपच्च स उच्यते । अङ्गुल्यादि,
 षिक एकशालायास्तृणित् । अङ्गुल्यादेरिवार्थे षिक स्यात् एकशालायास्तृ षिक
 इद्वहित । अङ्गुलीव अङ्गुलिक । अङ्गुलि कुलिश वल्गु रुदस्वित् वभुसखलम् ।
 घोनीचरुर्भणिवर्कः कपिलो भरुजी हरि' । खलवर्णौ च विज्ञेयौ शकुलिशोरसा
 सह । एकशालेव एकशालिकः चकारात् षिकस्य ऐकशालिक इत्यन्ये । कर्क-

लौहिताभ्या णीक' । आभ्यामिवार्थे णीक' स्यात् कर्क इव कार्कीक लौहितीक' स्वयमलौहित' स्फटिकादि' जवाद्याशयवशाज्जोहित इवाभासते य स एवीच्यते । शाखादेर्वो द्रोस्तु भव्ये च । शाखादेरिवार्थे य स्यात् दुश्शब्दात् भव्य चेदय । शाखेव शाख्यम् । शाखामुखो रोजवानाय मेघा' स्तन्वच्च षड् वचनच्च तव । ब्रानेन सार्द्धं शरणेन चाऽपि शाखादिरुक्तो बहुभि प्रयोगात् । दुरिव द्रव्य स्वभावात् क्लीबलिङ्ग यथा द्रुम फलादिभिरर्थिन ग्रीणाति तथाग्रमपि स्वविभवे भवति आत्मगुणसम्पन्नोऽपि द्रव्यमुच्यते द्रव्य हि क्रिया विनयति द्रव्यमिति हिरण्यादिकमपि द्रव्य पुरुषार्थसाधकत्वात् णीककक्षीनेयाद्येति व्वनिर्देशात् अन्ये त्यास्य यथा । एकात् काकिनौ सजातीयसङ्घाये । इमेति निवृत्त सजातीय-द्वितीयरहिते एकशब्दात् क आकिन् एतौ स्याताम् । एकक एकाकी शतमेका-किनी यान्तीति चिन्त्य अष्टमासी भागे लुक् वा षष्ठात् माने कश्च अष्टमी भाग आष्टम लुक् वा अष्टम । षष्ठी भाग षाष्ठ षष्ठ माने तु षष्ठक षाष्ठ षष्ठ । तत्र सङ्घते हिमादेतु । हिमशब्दादेतु स्यात् तत्र सङ्घत इत्यर्थे हिम न सङ्घते हिमेतु । शीतीष्णतादालु । एभ्यो न सङ्घते इत्यर्थे आलु स्यात् । शीत न सङ्घते शीतालु चणालु ढणालु । बलवातादूल । आभ्या न सङ्घते इत्यर्थे ऊल स्यात् । बल न सङ्घते बलूल वातूल । आभीच्छेय सक्तादेरक पाद पाञ्च । स्रव्यापूर्वात् पादशब्दादाभीच्छेयऽक स्यात् पादस्य पञ्च । हौ हौ पादौ ददाति द्विपदिका ददाति तार्थेगसङ्ख्याऽक काप्यदि त्वे आभीच्छेय द्योतिते सति न द्वि एव द्विपदिका वे वे शते द्विशतिकां द्विमोदिका ददाति आभीच्छेय इति कि हौ पादौ ददाति ददात्यवारोपणार्थे । दानार्थकत्वे तु परसूत्रविषय । दण्डव्यप-सर्गयोश्च । अव्ययार्थोऽयमारम्भ व्यपसर्गो दान हौ पादौ दण्डित द्विपदिका दण्डित हौ पादौ व्यपसृजति द्विपदिकाम् एव द्वितीयिका द्विमोदिकामित्यादि । हौ हौ मासौ ददाति हौ मासौ व्यवसृजति इत्यत्र न स्वादनभिधानात् । वेश नानाशसङ्घटा । वेरेते सु च इत् चित्वाद्य विना विनाश विसङ्घट नञ आनाच् । नञ् शब्दादानाच् स्यात् चित्वाद्य नाना । नेर्विडविरौषौ । नेरिमौ स्याताम् । निविड निविरौषम् किल कक पिटाश्चिषु । नेरित्यनुवर्तते नेरेते सु तस्य त्रिव्येगे निश्चिरादेशश्च । चिकिलः चिकक, चिपिट सार्थे के चिपिटक एते गुणशब्दा यथा कथञ्चिदुन्नेया अतएव सूत्रकारेणीपेक्षिता । क्तिन्नाल्लश्चक्षुषि के चिपिचु वः । क्तिन्नशब्दात् चक्षुषि वाच्ये लः स्यात् ले परे क्तिन्नशब्दस्य चित् पित्

चुत् एते आदेशाः स्युः । चिह्नं पिह्नं चुह्नं तोल्लेहं । अवात् कटकुठारौ वैरूप्ये भट टोटनाटान्तु नासिकानमनादौ । अवशब्दात् वैरूप्ये कटकुठारौ स्याता नासिकानमनादौ तु भट टोट लाटा स्युः । अवकट अवकुठार अवभट अव टोट अवलाट नतनासिक इत्यर्थः । पक्षात्तिर्मूले स्त्रियान्तु यून् । पक्षशब्दात्ति म्यात् मूलैऽर्थे युवन्शब्दात्तु स्त्रियाम् । पक्षति युवति । तिलात् पिन्ननेजौ निष्फले । तिलशब्दान्निष्फलेऽर्थे एतौ स्त । तिलपिञ्ज तिलपेज निष्फल इत्यर्थः । पितृमातृभ्या डामहस्यतितरि तदुच्चातरि तु व्यङ्ग्यौ । सौत्रत्वात् नडा । आभ्या तथी पितरि डामह स्यात् तयोर्भातरि तु क्रमात् व्यङ्ग्यौ स्त ड इत् । पितामह मातामह पितुर्भाता पितृव्य मातुर्भाता मातुल । अवेदुर्गन्ध सादृशसमरोसा । अविशदी मेपवाचक तस्मात् दुग्धेऽर्थे एते स्युः । अवेसिदस अविदसम् अविमरीस विधानसामर्थ्यान्नप इति जयादित्य । भर्तृहरिस्तु मूर्ध्न्य एव विदध्यात् । विस्तारि पट । विस्तारिऽर्थे पट स्यात् । अवीना विस्तार अवि पट ग्रातिपदिकादिति परे । अव्युपाभ्या त्यकोऽङ्ग्राह्यसन्नभागयी । आभ्या क्रमादेतयोर्यथोक्त्यक्त स्यात् । अवित्यका अद्रेऽङ्गभाग उपत्यका अद्रेऽसन्ना भू. स्वभावादनयो स्त्रात्वम् । कथ समुद्रीपत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरीति चेत् सत्य समुद्रीपत्यकेत्युगचारात् । णिक उदरगतदधीनालसि । उदरशब्दात् तदधी नालसि वाच्ये णिक स्यात् । औदारिक । इन्द्रादियो लिङ्गादौ चेत्तु परचेत्वे चिकित्से । इन्द्रशब्दादिषु लिङ्गदृष्ट सृष्ट लुष्ट दत्तेषु । चैवशब्दात्तु परचेत्वे चिकित्से इत्यर्थः । इन्द्र आत्मा तस्य इदम् अनुमापक लिङ्गम् इन्द्रियम् आत्मा चक्षुरादिभिरनुमीयते न खलु कर्तुं कारणमस्ति अथवा इन्द्रस्यात्मनो विषयीप-
भागाय भवति तस्येदम् । परचेत्वे जन्मान्तर शरीर तत्र चिकित्से इत्यर्थे चैवियो याधि स इह जन्मन्त्याध्य इत्यर्थः अथवा परचेत्वे अन्तःशरीर तत्र सक्रमय चिकित्से चैवियम् । अथवा शस्यचेत्वे लक्षणे वा परचेत्वे तत्र चिकित्से विनाश लक्षणे चैवियम् अथवा परदारा परचेत्वे तवाग्रभङ्गेतुलात् तत्र चिकित्से निग्राह्य पारदारिक चैविय शालीनकौपीनसातपदीनान्यऽष्टकाकार्यसंख्येषु । एतान्येतेषु अर्थेषु शीनान्तानि निपात्यन्ते । शालाप्रवेशमर्हति शालीना वधू अष्टष्टेत्यर्थः । ऋप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्यम् । सप्तभिः पादैः प्राप्य सप्य सातपदीन सप्यम् । यथा मुखीनसन्मुखीनौ दर्शने । दर्शनेऽर्थे एतौ निपात्येते दृश्यतेऽव दर्शनं मुखस्य सदृश यथामुख यथासादृश्ये इति वस. दर्पणादिस्वप्रतिबिम्ब उच्येते

तस्मादीनी निपात्यते तथाच ययामुखीन' सीताया पुङ्गवे बहुलोभयन्निति भट्टि ।
 सम च तत् सुख्येति सम्मुखीनः निपातनात् समकारसाकारलोप अथवा सम-
 गर्धन समशब्देन प्रादिस. हास्या दर्पण उच्यते । सर्वचर्मणो यीनेनौ कृते । अस्मात्
 कृते यीनेनौ स्तः । सर्वेण चर्मणा कृत सर्वचर्मणि सूत्रनिर्देशात् घस षीसे
 तु सर्वस्य चर्मणा कृतमिति वाक्यम् । साक्षात् द्रष्टरि सञ्ज्ञाया ङिन् । साक्षा
 ऋन्दात् द्रष्टरि वाच्ये ङिन् स्यात् नाम्नि । साक्षी साक्षिणौ साक्षिण इति । अनु-
 पदादिन्नन्वेष्टरि । अनुपदशब्दादिन् अन्वेष्टरि वाच्ये । मृगस्यादनुपदी रामो
 जगाम गजविक्रम । सपूर्वपूर्वात् । सपूर्वदात् पूर्वशब्दात् इन् स्यात् । कृत
 पूर्वमनेन कृतपूर्वी कट भुक्तपूर्वी भोदन । इष्टादे । इष्टमनेन इष्टी घागे
 अर्धतीत्या व्याकरणे निराकृती गृहीती कृतीशुतीत्यादि । इष्टसङ्गलिताऽघीत
 पुच्छव्याकुलिताऽटितम् । नियुक्तागदितायुक्त निगृहीतावकल्पितम् । निराकृत
 निपतित गदित परिरचितम् । आसीवितावकौर्णावधारितश्च निसारितम् ।
 युतसरचित्ता स्नातीऽपाकृतीपकृतानि च । परिगदित परिकल्पितम् । निकथित-
 मुपसादिताऽनुयुणितश्च । अनुपचित परिगणित तथा पचितमुदगृहीतश्च ।
 पूर्वात भुक्ते । केवलपूर्वशब्दात् भुक्तेऽर्थे इन् स्यात् । पूर्वमनेन आश्रित भुक्त पीत
 वा पूर्वी । आङ्गादिकश्च । आङ्गशब्दात् भुक्तेऽर्थे इक् स्यात् चकारादिन् च ।
 आङ्ग वैदिककर्मविशेषस्तत्साधन द्रव्य आङ्गम् उपचारात् तस्मिन्नङ्गनि भुक्ते येन स
 आङ्गी दिवसान्तरे भुक्ते न आङ्गीलुच्यते । नवयज्ञादिर्धिकोऽव वर्त्तते । नवयज्ञादेरव
 वर्त्ततेऽर्थे थिक् स्यात् । नवयज्ञी वर्त्ततेऽस्मिन् नावयज्ञिक पक्षे याज्ञिक इत्यादि-
 गकृतिगण । घेनी स्थी दुग्धे ऋणदत्तायाम् । घेनुशब्दात् दुग्धरूपेण ऋणदत्ताया
 घेनौ वाच्याया रुः स्यात् । घेनुष्या गौ । अथ चातुरार्यिक । अस्मिन् देशे-
 ऽस्तीति नाम्नि । अस्मिन् देशे अस्तीति वेत्यादित्वात् ऋ स्यात् सञ्ज्ञायाम् । छडु-
 ब्वराऽस्मिन् देशेऽस्ति औडुब्वरो देशः एव बाल्लज पार्वत इत्यादि सत्वर्थीयापवादी-
 ऽय योग । निर्वृत्ते । नास्तीति वर्त्तते लेखेन निर्वृत्ते अर्थे वेत्यादित्वात् ऋ
 नाम्नि । सङ्ख्येण निर्वृत्ते परिखा साङ्ख्यौ परिखा कुशव्येन निर्वृत्ता कौशास्त्री
 नगरी । निवासदूरभवयो' ले परोऽनयोरेययोर्वेत्यादित्वात् ऋ स्यात् सञ्ज्ञायाम् ।
 निवसत्यस्मिन् निव्यास शिवीना निवासो देशः शैवो देश एव ऋलुनावाना निवासी
 देशः आर्जुनाव' आम्बष्ठ विदिशया अदूरे भव वैदिश । श्रीरसुवास्तादेश्लेषु ।
 छवर्णादमुवास्तादेश्लेषु अर्थेषु ट् स्यात् सञ्ज्ञायाम् । अवटङ्, सन्ति अस्मिन् देशे

आवटव ककतव सत्यस्मिन् देशे काकतव । सुवास्तादेस्तु सुवास्तव सत्यस्मिन्
 देशे सौवास्तवः टूणयो सहाड्योषलचणेषु भेदः । सुवास्तु, श्रौवलीवर्णः शिखण्डी
 खण्डुकर्कशौ । कण्डु, कठीकटकर्को विकर्णश्च भगीरथ । गर्भ्य कर्कन्धु सत्यस्मिन्-
 गाङ्गकपूरिणौ तथा । वीक्षीवीष्मन् कोडश्च तथा भीमरथी मतः । अर्वावर्णाति-
 रिक्ताना पाठी विपाशोत्तरकूपे चेति टूणाधनार्थः । वीक्षीवीष्मन्तरथी पाठात्
 वीषाना सह वीषीय आजकदीषीय इत्यादि । कोडसावत् कर्णच्छिद्रकीण
 निर्हत्ता कार्ष्णिच्छिद्रका तथा सह कार्ष्णिच्छिद्रकीय एष कार्कवाकवीय इत्यादि ।
 बह्वजन्ताभ्या मतुवतुभ्या च । बह्वच परस्मान्तोर्वतोश्च चतुर्थ्येषु टू स्यात् ।
 सुरुचिमता निर्हत्त सौरुचिमत् इककटशब्दान् मीङ्मभ्रपादतुरिति वतु नाम्ना-
 ल्यर्थ इतिर्घ इककटवान् तेन निर्हत्त ऐककटवत्, बह्वजन्ताभ्यामिति किं माला-
 वता निर्हत्त मालावत् तस्य सह मालावतीय । कूपे बह्वच । बह्वच् ले कूपे
 वाच्ये चतुर्थ्येषु टू स्यात् । दीर्घवरत्वेण निर्हत्त दीर्घवरत् कूप तस्य सह इत्यर्थे
 दीर्घवरत् इत्यत्र च इत्यादि । विपाशोत्तरे च । कूप इत्यनुवर्तते विपाशा नाम
 नदी तस्या उत्तरे च । कूप तस्मिन्नभिधेये टू स्यात् । अवहजर्थ आरम्भ । दत्तेन
 निर्हत्त दात्त कूप गौप्त तस्य सह । गौप्त इति विपाशाया दक्षिणतः
 कूपे दात्त, गौप्त च तस्य सह । गौप्त इति गौप्त । सङ्गलादेशः । सङ्गलादेशतु-
 र्थ्येषु टू स्यात् । सङ्गलेन निर्हत्त सङ्गल तस्य सह सङ्गल इत्यादि । सङ्गल
 कुक्कुल कुम्भलीम गम्भीर मण्डपम् । अनधानानीक वेमान् सुभतोत्पुटमुद्गलम् ।
 उत्पुलेवर मीविन्द निवासाहात्मगन्तव्यः । अभिशक्तश्च सिकता भङ्गपालसुमङ्गली ।
 सुदन्तो वरुणो राजभृती बहुलमित्यपि । पुलीमश्च कृपासश्च सखी मदज एव
 च । सुदन्तश्च सुनेवश्च पलाशीऽन्ये प्रयोगतः । स्त्रीषु सौवीर शाल्वप्राचु ।
 शौवीरदेशे शाल्वदेशे प्राग्देशे च स्त्रीलिङ्गे वाच्ये चतुर्थ्येषु टू स्यात् । दत्तामित्रेण
 निर्हत्ता दात्तमित्रौ सौवीरनगरी विधूमाग्निना निर्हत्ता विधूमाग्नी शाल्वनगरी
 ककन्देन निर्हत्ता काकन्दौ प्राच्यगनरी । यकोऽरीहरणादि । अरीहरणादेशतुर्पु
 अर्थेषु णक, स्यात् । अरीस्यात् । अरीहरणेन निर्हत्तम् आरीहरणकम् । अरी-
 हरणकाश्च कृतस्त्रा भगली कुन्दवीरणम् । विशाख, शिशपाविलौ विपाश, साञ्च-
 रायण । किरणद्रव्यौ चापि श्वास चान्द्रायणावपि । रैवतोदञ्चनौ कुण्ड खदिरा
 वसतायनम् । श्रौटायनश्च वधिर चैगर्तायन खाण्डवा । शिरोषी जास्ववत्
 खाडायना, शौटायनस्तथा । श्रुतायनश्च शण्डिल्यायन, सोतायनीऽपि च ।

मयश्च वराहश्च शर्करान्धे प्रयोगतः । ऋष्यादेः कः । ऋष्यादेश्चतुर्षु अर्थेषु कः
 स्यात् । ऋष्येण निर्हन्त ऋष्यकः । ऋष्यन्यग्रीधखदिराः शर्करान्तर खण्डवः ।
 परिवेशः स्थूलबाहुर्वरश्च शमधूसरी । उत्तराश्मा वितानश्च विहीनश्चापि
 कर्दमम् । विधानश्च बिलङ्गश्च परे शिष्टप्रयोगतः । सुतङ्गमादि णि । सुतङ्गमा-
 दंश्चतुर्षु अर्थेषु णि स्यात् । सुतङ्गमेन निर्हन्त सौतङ्गनि, स्त्रिया सौतङ्गनी
 सुतङ्गनो महाचित्तो विप्रचित्ताऽर्जुनाऽजिरा । शुनश्चेत महापुवास्तथा भृकोऽन-
 मन्मत । मुनिचित्तौ विप्रचित्तौ गदिकीऽन्धे प्रयोगतः । सख्यादे श्वेयः । सख्या-
 दंश्चतुर्षु अर्थेषु श्वेयः स्यात् । सख्या निर्हन्त सखेयः । सखिश्रीकरचक्राणि चक्र-
 वाक्य शीफिनः । क्कगलीऽशोक वाम्दत्ता सखिदत्तकरस्तथा । सीमवल्लभ-
 पालश्च शमन सुरसोऽसुरा । ख, सङ्काशादेर्बलादेस्तृणित् । सङ्काशादेश्चतुर्षु
 अर्थेषु ख स्यात् बलादेस्तृ य । सङ्काशेन निर्हन्त साङ्काश्च । सङ्काश यूपकम्भोन
 कश्मीराशौन नासिका । मुगदीसगदीनाशो विवर्णोऽगस्तिरेव च । पुलिनं
 तोर्यकूटाश्च कीविदारस्तथैव च । अङ्गचूडारमञ्जारा, कलिर खडिरस्तथा ।
 भगदीसगधः शूरसेन कर्म्मर इत्यपि । विकारीऽय सुपत्यश्च सुपयोऽन्धैर्विधायने ।
 सुपया निर्हन्त सौपत्यः ख्य सुपय सुपत्यादेश बलादेस्तावत् वलेन निर्हन्त
 वन्यम् । बल पुलमूलश्चैव कुल दुल नल बलम् । सुरो नदश्च सप्रोक्तो नव
 चाव प्रकीर्तिता । पचादिर्णायन । पचादिश्चतुर्षु अर्थेषु णायन स्यात् । पक्षेण
 निर्हन्त पाचाद्यण । पक्ष चैव तुषाराश्च कुम्भश्रीकर रोमकाः । सुवर्णसरली
 चैव लोमको हसकोऽण्डकः । अलिकः सरकोहस्त विलश्च समनी मत । पयः
 पत्नी णायने स्यात् पक्षीत्तरदश्च चृता । पया निर्हन्त पात्यायनः । कृशाश्चाद-
 शीय । कृशाश्चादिश्चतुर्षु अर्थेषु शीयः स्यात् । कृशाश्चेन निर्हन्त काशश्चीय ।
 कृशाश्चोऽरिष्टशग्रनाऽरण्यवेश्माऽजिर सुखम् । विशालो वामकः कूटः लोमशा
 विनतस्तथा । ब्रचीरूपुरया धूमा मौदान्यविनतावपि । सृङ्गश्च वाद्यज्ज्ञैव सगरः
 सुन्दरस्तथा । शर्कराप्यत्र चा ग्रीक्ता वाविशतिर्मनीषिभिः । कुमुदादि णिकी
 गतादिस्त्रिणित् । कुमुदादिश्चतुर्षु अर्थेषु णिक स्यात् गतादिरेव । कुमुदंन
 निर्हन्त कौमुदिकम् । कुमुद गीमठ कर्ण रयकारी मुनिखल् । अश्वत्थ
 शाल्मली दास यामश्चैव कुटन्नटम् । शर्करा च शिरीषोऽपि दादशैः स्मृता बुधैः ।
 गतादिस्तावत् गत्तं निर्हन्त, गत्तिकः । गत्तं न्यसीध कुमुदाश्चत्यकूपविककृता ।
 प्लाशश्च शर्करा जीवं कङ्कटेकट वल्लजाः । प्रिवाप, शिरीषश्च सराश्च, पञ्चभिर्दश ।

कणादेश्यायनिः । कणादेश्यतुर्षु अर्थेषु णायनि स्यात् । कर्णेन निर्वृत्तः कणा-
यनि । कर्णो वशे स्त्रिक कुम्भीजीवीऽखवान् शपसया । अर्को वशिष्ठ कुलिश
पञ्चजन्यं तथैव च । द्रुपदश्च समाख्याता वादशैव मनोविभिः । रोऽस्मादे ।
अस्मादेश्यतुर्षु अर्थेषु र स्यात् । अश्वना निर्वृत्तः अस्मर स्त्रियाम् अस्मरा रोगे तु
अस्मरी नदादित्वादीप् । अस्मा यूय भुषो मीनो दर्भाहन्दगुडौ शिखी । खण्ड-
काखनखाद्यैकादशाऽस्मादौ समीरिता । लणादे स । लणादेश्यतुर्षु अर्थेषु
स स्यात् । लणेन निर्वृत्ता लणसा अभिधानात् स्त्रीत्वम् । लण जलनमौ पणं
स्वर्णं वर्षं कलं बलम् । वरणस्य वराणः सेऽवाष्टावाहुर्मनीषिण । वरणादुद्भव
वराणस तव भवा पू णी वाराणसीति । प्रेक्षादेरिन् । प्रेक्षादेश्यतुर्षु अर्थेषु इन्
स्यात् । प्रेक्षया निर्वृत्तः प्रेक्षी प्रेक्षिणौ प्रेक्षिण । प्रेक्षा न्यग्रोध फलका वन्धका
धुरकैकटा । चिपका ध्रुवका चैव सङ्घटप्रङ्कटौ मतौ । काशादेरिन् । काशादे-
श्यतुर्षु अर्थेषु इन् स्यात् । काशेन निर्वृत्तः काशिन । काश वास गुहाऽश्चत्य
पौयूचा ककरा लणम् । कर्तुरकर्दमौ चैव पलाश विषकण्टका । नडी वनमपि
प्रोक्ताश्चतुर्दश मनोविभि । मधुविसादिभ्या मत्वत् । आभ्या चतुर्षु अर्थेषु कृमात्
मत्वत् स्याताम् । मधुना निर्वृत्तः मधुमान् । मधुरेण शमीस्थानुर्कर्मभुवम्भ-
शक्त्य । आहूतिर्हृष्टिवासन्दीचुरेकादश कीर्तिता । विसेन निर्वृत्तः विसवान् ।
विसपाङ्गुसवाद्यैव कबीरशकटेष्टका । किशवाषार्थ्येणञ्चैव हिमञ्च वरण दश ।
यद्यपि चान्द्रशेद नोच्यते मत्तुरस्पर्धे मीङ्मङ्गपाङ्गुत्तरित्याभ्या सिद्धे तथापि देशनाभि
णावाधनार्थः । नद्यामस्पर्धे वदसुवास्तादिश्च । सुवास्तादिभिन्नात् चतुर्षु अर्थेषु नद्या
मभिधेयायाम् अस्पर्धेवत् मत्वत् स्याताम् । इच्छणा निर्वृत्ता इच्छमती नदी । एव
गरावती उडुम्बरावती वीरणावती पुष्करावती । सुवास्तादिस्तु सौवास्तवी भागीरथी
नदी सुवास्तादि प्रागुक्त । नडकुमुदमहिषवेतसेभ्यो डित् । एभ्यश्चतुर्षु अर्थेषु वतश्च
डित् स्यात् डिति टेलीप । नडा अस्मिन् देशे सन्ति नडान् कुमुदान् महिषान्
वेतस्वान् । नडशदाहल । आभ्या चतुर्षु अर्थेषु बल स्यात् । नडा अस्मिन् देशे
सन्ति नडवल शाल डिति टेलीप शयवाचिन शदशब्दादेव लो न तु कर्दम-
वाचिनोऽनभिधानात् इति भागवति । शिखाया बल । शिखाशब्दात् चतुर्ष्वर्थेषु
बल स्यात् । डिन्नानुवर्त्तते शिखा सन्त्यस्मिन् देशे शिखाबलं नगर मत्वर्थोऽपि
बल सन्त्यस्मात् इह तु देशे नाम्नेव । उत्करादेरीयौ नडादे, कश्च । उत्करादे-
श्यतुर्षु अर्थेषु ईय, स्यात् नडादेस्तु ईय, कन् च स्यात् । उत्करेण निर्वृत्तम् उत्करी-

४३८ । त्वतौ भावे ।

त्वतौ १॥, भावे ७ ।

साधुत्व जडता, पाचकत्व ब्राह्मणीत्वम् ।

यम् । उत्कर सङ्कर' पर्य पिप्यली मूलपिप्यली । अश्मार्कसङ्कलाश्चत्यकुलका-
शातपा ऋतु । भस्त्राग्निकितवा शाला विशालीत्क्रीशशर्करा' । खण्डाजिना-
ऽनेकतिका सुवर्णचिवुकावपि । पलाश' खदिर श्याव नाथोनैरीचकस्तथा ।
आर्द्रवन्दे इत्तान्य जनकर्म निचाकर । नितान इच्च' कश्चित् भ्रियोर्णचिवुकी-
मत । नडरेण' कपीतेक्षु विल्ववेतस तच्च च । काष्ठवेवमपि लक्ष क्रुञ्चाया स्त्रीऽव
सम्मत । नडादि क्रुञ्चाद्यन्तर्गण ईय कमी न इत् । नडेन निर्वत्त नडकीयम् ।
क्रुञ्चकाया निर्वत्त क्रुञ्चकीय कनि स्त्र । जनपदे लुप् । देशे तन्नाम्नीति चतुर्व-
र्थेषु विहितस्य जनपदवाच्ये लुप् स्यात् । ग्रामसमुदायो जनपद पञ्चालाना जन-
पद पञ्चालाः सन्त्यस्मिन् देशे पञ्चाला' कुरव, मस्या' अङ्गाः वङ्गः सुम्ना' पुष्पा
इत्यादि । इह कस्मान्न भवति उडुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति औडुम्बरी जनपद.
वैदिशी जनपद इति तन्नाम्नीति वत्तंते न चेत् लुवन्त तन्नामाभिधेय भवति ।
वरणादेश्च । वरणादेश्चतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् । अजनपदार्थोऽयमारम्भ ।
वरणाया अदूरभवो ग्राम वरणा एव शङ्खीशालम्ल इत्यादिराकृतिगणीऽग्रम् । शर्क-
राया वा ण्यश्च । शर्कराशब्दाच्चतुर्षु अर्थेषु उत्पन्नस्य लुप् स्यात् वा ण्यश्च वा स्यात् ।
शर्करा अस्मिन् देशे सन्ति शर्करा पक्षे ण शर्कर उभयत्यक्तपक्षे प्रमादितत्वात्
शर्कराकम् ऋष्यादित्वात् शर्कराक लशादित्वात् शर्करीय कुसुमादित्वात् शर्क-
रिक गर्भादित्वात् शर्करिण काशादित्वात् शर्करिणम् उत्करादित्वात् शर्करीय-
मिति उक्त्यातुरर्थिक इति प्रकीर्षकम् ॥ ४३७ ॥

साधयन्ता त्वतौ साता भावेऽर्थे । भावस्तु प्रवृत्तिनिमित्त येन धर्म्येण अय
गौरिति प्रतीति स्यात् स धर्म्यो गौशब्दस्य भाव इत्यर्थे साध्या भाव' साधुत्व जडता
भावी जडता उभयव पुवत् स्तुक्तेति पुवङ्गाव' । पाचिकाया भाव पाचकत्वम् अत्र
नोपाककोड इत्यनेन निषेधेऽपि कोडादि. पुवदिति विशेषविधानात् पुवङ्गाव ।
एव षष्ठ्या भाव षष्ठल मैत्रिल्या भावी मैत्रिलत्वम् इत्यादौ पुवङ्गाव स्यादेव ।
ब्राह्मण्या भावी ब्राह्मणीत्व दत्ताया भावी दत्तालम् उभयव तत्त्वज्ञात्याख्य इत्युक्तेर्न

४३६ । लीकोऽर्धात् सः ष-स्ति ।

लि-इक' ५।, अर्धात् ५।, स ६।, ष १।, ति ७।

अर्धास्त्रीकः सः षः स्यात् तद्धिते ते । यजुह्वम् । घात्तु
गोस्त्वम् ।

पुवङ्गाव । अत्र त्वान्तस्य स्त्रीत्व तात्पर्यं च स्त्रीत्वमभिधानात् । अत्र उक्तस्य
नत इत्युभयस्य पूर्वोक्तस्य भावविहितत्वादित्य सामान्यविशेषत्वाभावात् बाध्यबाधक
त्वाभावे जडस्य भागे जडत्व जडता । जाडम् । एव गुरीर्भावः गौरव गुरुत्व
गुरुता इत्यादि स्यादेव ॥ ४३८ ॥

श्री रा-टी—तत्र तौ भावेऽर्थे स्यन्तात् तौ स्तः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त
भावः स चानेकप्रकारेण क्वचित्पक्षेषु एकाग्रत्वमिच्छाजनकं यथा गीत्वाञ्चत्वादिजाति
क्वचित् स्वरूपमात्रं यथा चैत्रत्व नक्षत्रं त्वचित् सत्त्वधित्वं यथा शुक्लस्य पटस्य पुनश्च
जडता क्वचित् द्रव्यसम्बन्धित्वं यथा दह्यित्व विशेषणत्वं क्वचित् कर्मण्यसम्बन्धित्वं यथा
पाचकत्वं गन्तृत्वम् । साधुत्वमिति साधीर्भाव इति वाक्यं येन कर्मणा साधुर-
मिति बुद्धिर्जायते तत्कर्मण्यसम्बन्धिवन्निष्ठ भावः । जडतेत्यत्र जाड्यगुणसम्बन्धित्वं
जडाया भाव इति वाक्यम् एव पाचिकाया भाव पाचकत्वं तत्वे जात्याख्याभिन्नम्
पुवङ्गाव । ब्राह्मण्यीत्वमिति जातिः स्वाङ्गेयौन्नं पुवङ्गाव । एव चन्द्रमुखीत्वमि-
त्यादि ॥ ४३८ ॥

लेरिक् लीक् तस्मात् नास्ति चो यव लोऽर्धः तस्मात् । दीर्घवर्जात् लीक
परस्य सस्य षः स्यात् तकारे परे, तकारस्तु प्रकरणावलात् तद्धित एव । यजुषो भावः
यजुह्वम् एव हविष गिरी भाव गीत्वम् अत्र व्यनच्त्वयीति दीर्घे विरासे रैफस्य
विसर्गे पुनर्विसर्गस्य सकारे षत्वप्राप्तौ दीर्घपरतान्निषेधः । एव पूलम् । लीकः
किं वभूलराम् । तद्धिते तकारे इति किं यजुस्तेन पठितम् ॥ ४३९ ॥

श्री-रा टी—लेरिक् लीक् तस्मात् न षं अर्धस्यत्वात् तीति सौकान्तं दम् ।
लेरिक्, परस्य सस्य यः स्यात् तसञ्ज्ञतकारे परे न तु परस्य यजुह्वमिति यजुषो
भाव इति वाक्यं घात् घूस्त्व लैः किं कुर्युस्तरा कुर्युस्त्वनाम् ॥ ४३९ ॥

४४० । चूत् साम्ये ।

चूत् ११, साम्ये ७ ।

उपमानार्थे चूत् स्यात् । कृष्ण इव कृष्णवत् ।

४४१ । मतुरस्त्यर्थे ।

मतु ११, अस्ति अर्थे ७ ।

औरस्ति यस्यासौ औमान्, विदुष्मान् दोष्मान् ।

समस्य भावः साम्यं तस्मिन् स्याद्यन्तात् चूत् स्यात् उपमानेऽर्थे चकारोऽव्ययार्थः । कृष्ण इव कृष्णवत् शिवी भाति एव कृष्णमिव शिवं मन्ये कृष्णवत् एव सर्वविभक्त्यन्तात् चूत् प्रत्यये कृते विभक्तोर्लुक् । द्रव्यसाम्ये यथा कुवेर इव धनी कुवेरवत् गुणसाम्ये चन्द्र इव शुक्ल चन्द्रवत् गुणहीन अन्धवत् क्रियासाम्ये तपस्विवत् ॥ ४४० ॥

औ-रा टी—समस्य भावः साम्यम् उपमानम् । कृष्णवदिति अभिधानात् उपमानं क्रियाविशेषणाय तेन पुत्रेण तुल्यं स्थूलं पुत्रेण तुल्यं पिङ्गल इत्यादि गुणतुल्ये न स्यात् । एव शिवमिव विष्णुं पश्यति शिववद्विष्णुं पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवत् वर्तते ब्राह्मणवत् च विद्याय ददाति व्याघ्रवन्मार्जारोऽस्मिन्मिति देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य धनं मायुरवत् युष्मे प्राकारा धीमती क्रियायदृष्टं नानुषज्यते । परे तु दीधीमन्त्ये चूत् त्य कुवन्ति भाष्यविरोधात् तच्चन्द्रो न मन्यते किन्तु ह्यन्तादेव तन्मतमवलम्ब्य गन्धकं तुल्यमिति । अर्हे च । अर्हतीत्यर्हं पचायन् लोरर्हेऽर्थे चूत् स्यात् । राजानमर्हति इत्तं राजवत् इत्तं मुनिवत् इत्तम् अनभिधानात् ब्राह्मणमर्हति इत्तम् इत्यत्र न स्यात् ॥ ४४० ॥

तदस्यास्तीत्यर्थे स्याद्यन्तान्मतु स्यात् तेन प्रथमान्तादित्यर्थः । मतोरुकारं त्रिदशोऽङ्गेरिति नुशर्थः स्त्रियामीवर्थश्च । तेन औमान् औमती । विद्वान् अस्ति यस्य विदुष्मान् अत्र मतौ परे वसीर्क्कारस्य उकारविधानसामर्थ्यादेव अकारोऽन्तेन प्राप्तव्यं वतु बाधित्वा मतु स्यात् । ततश्च मतौ परे वकारस्य उकारे नद तस्यवित्यनेन दान्तलनिषेधात् विरामाभावे खसृज्जसिति दडोऽप्राप्तौ षत्वम् । एव दीरस्ति अस्त्वदोष्मान् । मत्वादीनां स्थानमाह दुर्गसिद्धः । भूमनिन्दां प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । ससर्गोऽस्ति विवचायां मत्वादयो भवन्त्यस्मै द्वेति । एष्वर्थेषु यदा-

४४२ । सोऽङ्ग-भपादतुः ।

भ अ-उङ्-म् भपात् ५१, वतु' १ ।

मकारोऽङ्गोऽवर्णोऽङ्गो मकारान्तादवर्णान्तात् भपात्ताच्च
वतुः स्यादस्यर्थः । लक्ष्मीवान् यशस्वान् भास्वान् किंवान् ज्ञान-
वान् विद्यावान् विद्युत्वान् ।

ऽस्तीति विवक्षा क्रियते तदा सत्वादयो भवन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । भूमि
बहुले गावः सन्त्यस्य गोमान् । निन्दायां पापी । प्रशसायां रूपवान् । मित्यर्थोऽपि
क्षीरिणो वृक्षा' अतिशयने उदग्गतौ कन्या । सुसर्गे दण्डी पात्र्य । अत्र न
कर्मधारयान्त्वर्थोऽपि बहुव्रीह्येदर्थप्रतिपत्तिकार इति प्राञ्च । तेन शीमना बुद्धि-
रिति कर्मधारये सुबुद्धिमान् जन इति न स्यात् । शीमना बुद्धिर्यस्यासौ सुबुद्धि-
रिति बहुव्रीह्येव तदर्थप्रतिपादनात् । ननु वर्जयेत् द्विदलं गूली कुष्ठौ माग
क्षयी स्त्रियम् । द्रवमन्नमतीक्षारी सर्वञ्च तरुणज्वरी । अत्र कर्मधारयात् कच
मित्रिति चेत् सत्यम् । तरुणज्वरी यस्येति बहुव्रीहिणा ज्वरस्यासित्वमत्र प्रति-
पाद्यते न तु ज्वरस्यातिशयार्थं प्रतिपादयितुं शक्यते तेनातिशयार्थो मत्वर्थोऽपि
स्यादेव । एव मत्वर्थोऽपि सत्त्वपी मत्वर्थोऽपि न स्यात् । यथा धनमस्यास्तीति
धनवान् पुनर्धनवानस्यास्तीत्यर्थं भामान्तादपि वतुनं स्यात् । असत्त्वपत्य
स्मादेव यथाज्ञानमस्यस्य ज्ञानी पुनर्ज्ञानिनः सन्त्यस्य इत्यर्थं ज्ञानिमान् राज्ञः
इति ॥ ४४१ ॥

श्री-रा-टी—अस्ति अर्थो यस्य यस्मिन् वा अस्यर्थस्तस्मिन् अस्यर्थो विद्यमान-
सत्त्वन्' ग्रन्थादस्यास्मिन्नित्यर्थे सतु स्यात् य, ग्रन्थनिर्दिष्टे सीऽस्ति चिह्नवति ।
श्रीमानिति उदित्वादत्वसोऽधीरिति घं, त्रिद च इति नुष्प श्रीरस्यास्मिन्निति
वाक्येऽपि श्रीमान् विदुषामिति वसोर्वस्वीत्वात् नद तसौत्वस्यर्थे इति दान्तत्वनिधि-
धात् किलादिति ष । एव दीप्मानिति । यवादेशः । यवादेरस्यर्थे सतु स्यात् ।
यवोऽस्यास्मिन् वास्ति यवमान् एव तिमिमान् । यव तिमि, कृमि भूमिर्द्राक्षा क्रुद्धा
हरित् गरुत् । ऊर्षिं क्षामि कलुद्रस्मिद्रुम द्रुम धुरन्धरा । कान्तीक्षु वसुमान्
भानुसिद्धाश्वविन्दवः । वस्तु चारु हनु प्रीत शेष शिष्टप्रयोगत । इह यवद्राक्षा
क्रुद्धाभ्योऽवर्णान्तात् तिमि कृमि भूमि ऊर्षिं क्षामि रस्मि दुमेभ्यो मुडत्वात् हरित्

शस्त्रं ककुद्गी भपान्त्वात् इतरेभ्योऽसञ्ज्ञात्वात् प्राप्तो वतुर्वाच्यते दिङ्मान्
गोषुद्गादित्यादि स्थानिवत्त्वात् वतु ॥ ४४१ ॥

मश अश मौ, मौ उडौ यथोक्तौ मोडौ, मोडौ च मश अश भपथेति तस्मात् ।
लक्ष्मीरस्यस्य लक्ष्मीवान् एव यशस्वान् भास्वान् इत्युभयत्र दान्तलनिषेधात् सस्य
न विसर्गः । एव विद्युत्वान् इत्यत्र तकारस्य न द । अत्र कुमुदवतसनामल्लोपी
वतौ नडस्य तु वतु वलथोरिति मनीपादित्वात् कुमुदानि सन्त्यस्य कुमुदान् । एवं
महिषान् नडान् नडुल । अत्र रज आदित्वाडलः एव वतौ रात्रं प्रशसाया
न लोपाभावी निपात्य । शोभनो राजा अस्यस्य राजन्वान् देश अन्यत्र
राजवानिति ॥ ४४२ ॥

औ-रा-टी—म च अश म समुङ् मोट् च म च अश भपथ तत्तस्मात् भपप्रत्या-
हार । लक्ष्मीवान् इति लक्ष्मीरस्ति अस्यास्मिन् वा इति वाक्यम् । पूर्ववत् घं,
नृष् स्थान्तर्गुप् च । अवर्णोऽमुदाहरति यशस्वान् भास्वान् इति मान्तमुदाहरति
कि वान् इति अवर्णमुदाहरति ज्ञानवान् अज्ञावानिति भपान्तमुदाहरति विद्यु-
त्वान् इति तान्तत्वात् दम् । मतोरपवादः । सञ्ज्ञायाच्च । सर्वस्मात् ले सञ्ज्ञार्था
विषयेऽन्त्यर्थे वतुः स्यात् अहिरस्यस्या अस्या वा अहीवती कपीवती अनीवती अशि-
क्तीवान् याम् । नास्त्रास्ये चीर्घ इति र्जः । चक्रास्त्रिकलासनाना चक्राऽष्टी-
कल्पसन्धी वतौ । एषामेते आदिशा स्तु सञ्ज्ञाया वतौ । चक्रमस्रस्यास्मिन् वा
चक्रौवान् असञ्ज्ञाया चक्रवान् अस्यस्रस्यास्मिन् वा अष्टौवान् अन्यवास्त्रिमान
कक्षाऽस्रस्यास्मिन् वा कक्षौवान् ऋषिभेदः अन्यत्र कक्षावान् । आसनमस्रस्यास्मिन्
वा असन्दीवान् याम् अन्यत्र आसनवान् । उदकस्योदन् रुर्युदध्यौ । उदकशब्दस्य
उदन्नादेशः स्यात् अनयोरर्थयो र्वतौ । उदकमस्रस्यास्मिन् वा उदन्वान् ऋषि-
समुद्रश्च उदकम् आधीयते यस्मिन् स उदधिर्घटादिरपि तेन उदन्वान् घट
उदन्तु मेघ उदकवान् घट इत्यत्र तु सन्त्यन्मावपिवत्त्वणात् । प्राण्यङ्गचुद्रजन्तु-
रीगादादन्ताहा । प्राण्यङ्गवाचकात् चुद्रजन्तुवाचकात् रीगवाचकाच्चाकारान्तात्
वतुर्वा स्यात् अस्त्रार्थः । चूडास्रस्यास्मिन् वा चूडावान् पक्षे चूडादित्वात् ल. चूडालः
कर्णिकाल शिखाशब्दात् इना ली वाच्यते शिखावान् शिखी यूकास्रस्यास्मिन्
वा यूकावान् यूकाल । विवर्चिकावान् विवर्चिकाल मूर्च्छावान् मूर्च्छाल ।
एष्य किं शिक्षावान् आदन्तादिति किं हस्तवान् सङ्कुलवान् ज्वरवान् । चूडादि-
भाटात् विकल्पो सिद्धे वा यद्दृश्य नियमार्थं तेन वलभावपक्षे ल एव ॥ ४४२ ॥

४४३ । सङ्घीधास्मायात् विन् वा ।

सङ्घ मेधा—अस् मायात् ५।, विन् १२।, वा १२। ।

सङ्घी मेधावी तेजस्वी मायावी । पक्षे सङ्घान् इत्यादि ।

४४४ । नैकाजादिन् वा ।

नैकाजात् ५।, इन् १२।, वा १२। ।

अनेकाचोऽवर्णान्तादिन् वा स्यात् अस्यर्थे । ज्ञानी शिखी ।

सङ्घ च मेधा च अस् च माया चेति द्रष्टव्यम् । एभ्यो विन् स्याद्वाक्यार्थः । सङ्घ-
अस्यस्य सङ्घी अत्र दान्तलनिषेधाभावाद्द्विरामे चङिति कुडादि ॥ ४४३ ॥

श्रीरा-टी—सङ्घ च मेधा च अस् च माया च तत्तस्मात् । एभ्योऽस्यर्थे विन् वा
स्यात् । सङ्घीति हनपूषेति धः नोलुपक्षधाविति न लुप् । एवं मेधावी मेधा-
वान् तेजस्वीति अस्त्वन्वादिन् एव पथस्वीति ज्योत्स्नादित्वात्तापस पक्षे तपस्वान् ।
एव मायावी मायावान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् आसधावी आसयावान्
नाम्नास्त्वर्थेऽचीर्षं, इति आसयीति । ऊर्जोऽस्य साहङ्गारि । ऊर्जशब्दात् विन्
स्यात् तद्धितसंज्ञ साहङ्गारि । उर्क् अस्यस्त्राग्निन् वा ऊर्जस्वी साहङ्गार अन्यत्र
ऊर्ग्वान् ॥ ४४३ ॥

न एको नैकः नैकोऽच् यस्य स नैकाच् नैकाच्चासौ अश्वेति नैकाज तस्मात् ।
ज्ञानमस्यस्य ज्ञानी एव शिखी । एव माला अस्यास्तीति माली तत स्तार्थं
कप्रत्यये मालिक एव दण्डिक इत्यादि । वाशब्दोऽत्र मलादीना विषयव्यवस्था-
पकः । तेनेश विवृणोमि । यकादेरस्यर्थे वतुर्न स्यान्मतुरेव । यथा यवमान
इत्यादि । ते च यवो द्राक्षा ककुत्कुचा मरुत् भूमि क्षिप्ति क्वमि । हरिदुर्मि दश-
भ्यस्तु वतु नेच्छन्ति पण्डिता इति । चुद्रागीवाभ्यामपीति कातन्वा । द्रुमकर्णवधे-
भ्योऽपीति जौमरा । एव पूरणप्रत्ययान्तात् वयसि इदमेव । पञ्चाना पूरण पञ्चमी
दिवसी मासी वत्सरी वा सोऽस्यास्तीति पञ्चमी पुनः । वयस्तु मतपरमायुः । पर-
मायुस्तु प्राणधारणकालः । तेन पञ्चमवान् इव । तथा अस्वाङ्गात् प्राणिस्थइन्द्रात्
निन्दितरीगाच्च । कटकवलथी हारकुण्डली कुडी । अस्वाङ्गात् किं स्तनकोशवती ।
आग्निस्थात् किं धवखदिरवान् देशः । इन्द्रात् किं हारवान् । निन्दितरीगात् किं

ञ्वरवान् । सर्वपूर्वात् । सर्वबीजी सर्वकेशी । धर्मशीलवर्णान्तात् । विप्रस्य धर्मो विप्रधर्मं सोऽस्वास्तीति विप्रधर्मो पण्डितशीली ब्रह्मवर्णो तदन्तात् किं धर्मवान् वर्णात् सञ्ज्ञायाम् । वर्णो ब्रह्मचारी । अन्यत्र वर्णवान् । हस्तदन्तकराद्नाम्नि । हस्ती दन्ती करी गज । नाम्नि किं हस्तवान् योध' । ग्रीह्यादे' । ग्रीहिरस्वास्तीति ग्रीही कर्षक एव शाली । रुढदेशे पुष्कराटे । पुष्करिणी । पुष्करादिस्तु । पुष्कर उत्पल नड विस तमाल कपित्थ कुमुद मृणाल कर्दम शालूक करीष हिरण्मादि । रुढदेशे किं पुष्करवान् हस्ती । मनन्तमान्ताभ्या नाम्नि । दामिनी सीमिनी । नाम्नि किं दामवान् सीमवान् मकारोऽवादन्त' । एव मुखी दुःखी अलीकी च करुणी कृपणी हली । कृपी कुक्षी प्रतीती च इत्यादेरिन् विधीयते । अथ निपात्या' । पाणिधमनिभ्यामीनो वासार्थे । पाणीन् पाणिमान् धमनीनः धमनिमान् । शाकसमूहो महाशाको वा शाकी पलालसमूहो महापलालो वा पलाली । तथाहि शाकी पलाली सरसी शाकाद्योषमहत्त्वयोरिति रत्नाकर । कटूशाकी पलाशौभ्योस्तार्थे न तासां क्रुत्तश्च । कटुण, शकिन' पलाशिन । कटुर्नागमाता गोधा वा । लक्ष्मीशब्दादस्तार्थे वा डन । लक्ष्मण डित्वात् टिबीप । पत्ने लक्ष्मीवान् । मलादीमसी वा । मलीमस । पत्ने फलादित्वादिने मलिन । पत्ने मलवान् इति । आमयादाविन् । आमयावी ॥ ४४४ ॥

श्रीरा-टी—नास्तोकाच् यस्य नैकाच् नैकाज्ञासावशेति नैकाजस्तस्मात् ज्ञानीति यथोर्लोप इत्यकारलोप । अभिधानादादन्तात् शिखादावपि शिखीति । शिखा-दिर्यथा । शिखा वीणा वृणा सञ्ज्ञा पताका वडवाटका । मनीषा मेखला दष्टा शाखा केका गदा यवा । वीणा माला फला माया परे शिष्टप्रयोगत । पत्ने शिखा-वान् बोणवानित्यादि । नैकाजतोऽसुखादेरिक । सुखादिवर्जितादनेकाचोऽका-रान्तादिक स्यात् । ज्ञानमस्तस्यास्मिन् वा ज्ञानिक दण्डिक पत्ने ज्ञानी ज्ञान-वान् । असुखादेरिति किम् । सुखी सुखवान् । सुखादिर्यथा । सुख दुःख हलानीक क्रुत्तवान् व्रतोद्यमा । मानीक्षाहालकोद्दाम मुकुल स्ववक् फलम् । परिणाहनशरोहोऽवरोह निचुला अपि । व्यायाम वर्त्मकस्मार्णि लक्ष प्रतिप कर्म च । कच्चा प्रणयसीढाऽस्योपश्राम करुणापि । कृपणेन सह प्रीक्ता परे शिष्ट-प्रयोगत । धर्मशीलवर्णान्तादिन् । धर्मान्तात् शीलान्तात् वर्णान्ताज्ञास्तार्थे इन् स्यात् । विजधर्मो भिद्यशीली विप्रवर्णो । अन्तादिति धर्मवान् शीलवान् । करदन्तहस्तादिभ्यः । एभ्यो गजे वाचोऽस्तार्थे इन् स्यात् । करी दन्ती हस्ती

अन्यत्र करवान् दन्तवान् हस्तवान् । मालाया चपे । मालाशब्दात् चपे गम्यमाने
 ऽस्यर्थे इन् स्यात् । माली अन्यत्र मालावान् शिखादिपाठात् माली च । पूरणान्तात्
 वयसि । पूरणान्तान्तात् वयसि गम्यमानेऽस्यर्थे इन् स्यात् । पञ्चमी मासो वर्षोऽस्य
 पञ्चमी सङ्घट्ट' दशमी हृद् अन्यत्र पञ्चमवान् । वर्षात् ब्रह्मचारिणि । वर्षशब्दात्
 ब्रह्मचारिण्यर्थे इन् स्यात् । वर्षी ब्रह्मचारी अन्यत्र वर्षवान् । अर्थतदन्तादाका-
 ङ्क्षिणि । अर्थशब्दात् अर्थशब्दान्ताच्चाकाङ्क्षिण्यर्थे इन् स्यात् अस्यर्थे । अर्थी
 याचक, धान्येनार्थं धान्याय सौऽस्यास्ति धान्यार्थी यवार्थी अन्यवार्थवान् । मन्थान्ता-
 द्वास्त्रि । मनन्तात् मालाच्च सन्नायामिन् स्यात् अस्यर्थे । प्रथिमिनी दामिनी माला-
 कीमिनी यामिनी स्वभावात् स्त्रीलम् । पुष्करादिदेशे । पुष्करादिभ्यो देशे वाच्येऽस्यर्थ
 इन् स्यात् । पुष्कराणि तीर्थानि अस्मिन् देशे सन्ति पुष्करिणी पद्मिनी उत्पलिनी ।
 पुष्करोत्पल शालूक शिरीष पद्मकर्दमाः । तमाल नलकाम्बूल तरङ्गकुसुमानि च ।
 यवस करव चापि प्रोक्तान्यत्र चतुर्दश । स्वभावादस्यापि स्त्रीलम् अन्यत्र पुष्करवान् ।
 प्राणिस्थादतोऽन्वाङ्मांससि । प्राणिनि तिष्ठतोति प्राणिष्ठस्तस्मादकारान्तात् साङ्ग-
 वर्जितात् चमे इन् स्यात् अस्यर्थे । कटकवलयिनी शङ्खनूपुरिणी स्वाङ्गात् सनकेश-
 वती अत इत्येव त्रिविक्रमलटिकावती च इति किं शङ्खवती नूपुरवती सिन्दूरवती ।
 रोगगच्छाच्च । रोगवाचकात् गिन्दावाचकाच्च प्राणिस्थादन्तादस्यर्थे इन् स्यात् ।
 कुक्षी किलासी शूची गच्छात् ककुदावर्ती हय प्राणिस्थादिति किं पुष्पफलवान्
 पुष्पवान् । अत इति किं मूर्च्छावान् । सर्वपूर्वाञ्जैर्बाह्वर्षपूर्वात् वल, १ । सर्वशब्द-
 पूर्वाञ्जरेत इन् स्यात् अस्यर्थे बलात् बाह्वर्षपूर्वात् । सवधनौ वार्धुषिक, सर्वकेशी
 नट बाहुवली ऊरुवली सर्ववलीति पूर्वेषु । नावादेरिको वा । नावादेरिस्तार्थे
 इक स्याद्वा । नौरसि यस्यासौ नाविक । नौ कुमारी सभा माया यवखदा
 करणेन हि । पक्षे नौमान् यवखदावान् मायाशब्दस्य शिखादिलात् मायी
 मायावाय । ब्रीहिसौ । ब्रीहिशब्दादस्तार्थे इन्निकौ स्याताम् । ब्रीहिरसि
 यस्यासौ ब्रीही ब्रीहिक यथोलीप इति इकारलोप पक्षे ब्रीहिमान् । शिरस,
 शीर्षे च वती । शिरशब्दादस्तार्थे इन्निकौ स्याता तयो शीर्षादेशश्च वती च ।
 शिरीऽस्यास्ति शीर्षी शीर्षिक पक्षे वती शीर्षवान् । स्वाङ्गात् हृद्वा । स्वाङ्गवाव
 कात् हृद्वा वर्तमानादस्तार्थे तौ स्याताम् । कर्णी कर्णिक पक्षे कर्णवान् फलादि-
 त्वात् कर्णिन । न प्रार्थे । मया अर्थे तौ न स्याताम् । दण्डीऽस्त्रास्मिन्नित्यर्थे दण्ड-
 वान् दण्डीऽस्त्रास्यासौ दण्डी दण्डिक, दण्डवाय । अकार्यादिकत, । कार्यादि-

४४५ । शं-कं-भ्यां य-यु-त-तु-ति-व-भाः ।

श क भ्या ५॥, य—मा १॥ ।

शयः शयुः शन्तः शन्तुः शन्तिः शंवः शम्भः ।

४४६ । गो तृण मैघा दन्त काण्ड द्यु बल
बलि पर्व चूडा फेन लोम पाम प्रज्ञा मधु केश
रजः फलोष्मां शृङ्ग निद्राऽर्शो वातादेर्मिन् सेरो-
रेगमोलेभ तलेल श न ण रववलेनयारकात्त्व-
किन् वा ।

गो वातादे. ५, मिन्-किन् ११, वा ११ ।

एभ्य एते क्रमात् स्युरस्त्वर्थे वा । गोमी ।

वर्जितात् कृदन्तात् तौ न स्याताम् । पाचकवान् कारकवान् क्षेहवान् कुम्भकार-
वान् ईश्वरवान् हिसवान् । शकीऽनषण् वरी वस्त्रा हान्यद्रव्यादय स्मृता । यथा
धान्यवान् द्रव्यवान् पुष्यवान् माख्यवान् सत्यवान् भाग्यवान् अपत्यवान् इत्यादि
प्रयोगानुसारेण ज्ञातव्या । कार्यादेस्तु कार्यौ कार्थिक काव्यवान् । कार्यादेव
गृहस्थान पीतभोगादयो मता । जातेरतण्डुलादे । जातिवाचकात् तण्डुलादि-
वर्जितात्तौ न स्याताम् । व्याघ्रवान् गजवान् अश्ववान् इत्यादि । तण्डुलादेस्तु
तण्डुलौ तण्डुलिक तण्डुलवान् । कपटी कपटिक कपटवान् इत्यादि । यदुक्तम् ।
एकाक्षरात् ह्रस्वी जाते सप्तम्याश्च न तौ स्मृताविति ॥ ४४४ ॥

शम् कम् इति मान्ताव्ययभ्याम् एते सप्तप्रत्यया स्युरस्त्वर्थे । शम् अस्त्रास्त्र
शय अत्र टिलोपाभाववीज व्यटेलीप इत्यत्र दृश्यम् । एव' नद तसावित्यत्र
नजा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् दान्तत्वनिषेधाभावे मस्यानुस्वार । एवं शयु-
रित्यादि ॥ ४४५ ॥

श्रीरा टो—शञ्च कञ्च तौ ताभ्याम् । यश्च युश्च तश्च तुश्च वश्च भश्च ते । शय
इति शमटेलीपाभाव. युसमभिव्याहृतये ॥ ४४५ ॥

उदाहरणे बोध्यम् ॥ ४४६ ॥

४४७ । नाम्नास्त्वर्थोचो धः ।

नाम्नि ७, अस्त्रार्थे ७, अच ६१, घं १ ।

स्वामी, तृणसः, मेधिरः, रथिरः दन्तुरः, काण्डीरः,
अण्डीरः, द्युमः द्रुमः वलूलः, वातूलः बलिभः तुन्दिभः
पवेतः, मरुत्तः, चूडालः, मासलः, फेनिलः, पिच्छिलः,
लोमशः, रोमशः, पामनः, अङ्गना, प्राज्ञः, आह्वः, मधुरः,
कुञ्जरः, केशवः मानवः, रजस्वला, कृषीबलः, फलिनः,
वर्हिणः, ऊर्णायुः, अह्यु, शृङ्गारकः हृन्दारकः, निद्रालुः,
दयालुः, अर्शसः, वैजयन्तः, वातकी, अप्रिसारकी ।

श्रीराटी—गौश तृणञ्च मेधा च दन्तश्च काण्डश्च द्युश्च वलञ्च बलिश्च पर्व च
चूडा च फेनश्च लोम च प्रज्ञा च मधु च केशश्च रजश्च फलञ्च ऊर्णा च शृङ्गञ्च निद्रा
च अर्शश्च वातश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् मिश्रं सञ्च इरश्च उरश्च ईरश्च नञ्च
फलश्च इभश्च तञ्च लञ्च इलश्च शञ्च नञ्च णञ्च रञ्च वञ्च बलञ्च इनश्च युञ्च आरकाञ्च
आलुञ्च अञ्च किञ्च तत् । गौमीति हनपुषेति घं पूज्य इत्यर्थः । यद्यपि सामान्ये-
नाक्तं तथाप्यभिधानात् अर्थविशेषे ज्ञातव्यः । तेन गौशयोः पूज्येश्वरयोरभिधानं
पक्षे गोमान् ॥ ४४६ ॥

अचो दीर्घं स्यादन्वर्थप्रत्ययेषु नाम्नि वाच्ये । स्त्रीऽस्त्रास्तीति स्वामी ईश्वर ।
गवादित्वान्निम्नि अनेन दीर्घं । अस्त्रायाः स्त्रश्चब्दस्य गवादित्वाभावे स्ववान् इति
एवम् अङ्गीवान् । शरादेर्नाम्नि वतौ दीर्घं शरावती । शरादिस्तु । शर वश्च पञ्च
धूम अहि कपि मणि मुनि चन्द्र इत्यादि । अत्र येभ्यो वतुर्न सञ्भवति तेभ्योऽपि
नाम्नि वतु स्वात् शरादिगणपाठसामर्थ्यात् । नाम्नि किं शरवान् गाम । अजिर
खदिर खपुर पुलिन मलय कारखव चक्रवाक वर्जवह्नी वतौ नाम्नि दीर्घं ।
उडुम्बरावती मशकावती नाम्नि किं मशकवान् गाम । तृणादेः स, दन्त्य ।
तृणसः । तृणादिस्तु । तृणं पर्णं नडं वर्णं खणं दलं बलं जलं । घं । मेधादेरिर ।
मेधिर रथिर इत्यादौ ययोर्लोपि इति इवर्णावर्णयोर्लोपि । दन्तादेरुर । दन्तुरः
इति पाददन्तेत्यत्र पादश्चब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् नददादेशः । काण्डीरीरः

‘वी’ काण्डीर अखीर’ । यु आदिर्म । युम द्रुम । वलादेरुल दीर्वी । बलूल’ ।
 जलदिस्तु । बल वात ललाट दन्त गल । बल्यादेरिभ । बलिभ । बल्या-
 त्तु । बलि तुन्दि वटि । ३ । पर्वादेस्त । पर्वत मरुत । चूडादिलं ।
 चूडान् । चूडादिस्तु । चूडा सिमन् गडु नामि वीज प्रज्ञा निष्पाव पाश्व हनु
 कर मणि सक्खिलञ्जी मास खेह जटा वस्त्र पण्ड श्याम उटशीत पुष्क पिङ्ग
 पङ्कन् पृथु सञ्जु कण्डु कपि जटु चटु पत्र पर्ण मृदु कृष्ण पेश फेन श्लेष्मन् । ३७ ।
 फेनादेरिल । फेनिल । फेनादिस्तु । फेन पिच्छा ध्रुवका ध्रुवका प्रज्ञा पूर्णा
 कल पादक व्रीहि पाणि धमनि । ११ । लोमादे श तालव्य । लोमश । लोमा
 दिस्तु । लोम रोम रुह बभु हरि तरु कपि खर्ष कर्क । १० । पामादिर्न ।
 पामन । पामादिस्तु । पाम शान श्लेष्म दद्रु कृमि बलि वाम अङ्ग । ८ । प्रज्ञा-
 देर । णिल्लात् वड्वी प्राञ्ज । प्रज्ञादिस्तु । प्रज्ञा यज्ञा अर्धा वृत्ति शर्करा सिकता
 ज्योत्स्ना । ७ । शर्करादिभ्य स्त्रियामीप् वक्तव्य । मध्वादेर । मधुर । मध्वादिस्तु ।
 मधु कुञ्ज शशि छष पुष्क भुख नख पाश्व पाण्डु बभु खलता सिन्धु कच्छु । कच्छा-
 ऋक्ष । कछुर । केशादेर्व शेषव । केशादिस्तु । केश मणि हिरण्य कुमार
 विल विषु राजी इष्टगा गाण्डी अजकः । १० । रज आदिर्बल । रजखला । रज
 आदिस्तु । रजस् कृषि दन्त पुत्र भ्रातृ उत्साह शिखा परिवत् प्रघत् । ८ । कषी-
 बल दन्तावल इत्युभयव नाम्न्यस्त्वर्थे दीर्व । फलादेरिन । फलिन । फला-
 दिस्तु । फल वह्नं शृङ्ग मल । ४ । ऊर्णादेर्युः । ऊर्णायु । ऊर्णादिस्तु । ऊर्णा
 अहम् युभम् । ७ । अह्यु युभयु इत्युभयव युवर्जनान्नव्यटेलीय । शृङ्गादेरारक ।
 शृङ्गारक एष हन्दारक । निद्रादेरालु । निद्रालु । निद्रादिस्तु । निद्रा दया
 तन्द्रा यज्ञा कृपा हृदय । ६ । अर्श आदेर । अर्शस । अर्श आदिस्तु । अर्शस्
 बैजयन्ती उरस् उदर चतुर पलित कटा घाटा भस्म इत्यादि । वातादे किन् ।
 वातकौ । वादादिस्तु । वात अतिसार प्रतिसार । ७ । अत्र वाशब्दस्थानुक्तसमुच्च-
 यः शब्दात् सर्वेभ्य शालिन् वा स्यादस्त्वर्थे । श्रीशाली धनशाली तेज शाली गीशाली
 इत्यादि ॥ ४४७ ॥

श्रीराटी—मञ्जायाम् अत्रार्थे ल्ये परेऽचीर्षं स्यात् । प्रायिक च तत् ।
 स्वामीश्वर पक्षे स्ववान । गीश्वी गवादी । ढणादे स । ढणस् ढणादिधातु-
 रधिके उक्त पक्षे ढणवान् । मेधादेरिर मेधिर इति मेधाक्ति यस्य यस्मिन् वा
 आदिशब्दात् रधिर रधिक रथवान् । दन्तादुर । आदिशब्दाऽन न प्रयुज्यते

प्रयोजनाभावात् दन्तुर इति उन्नतेऽभिधानात् । अन्यव दन्तवान् । काण्डादेरीर । काण्डीर इति पक्षे काण्डिक काण्डवान् आदिशब्दादण्डीर पक्षे अण्डवान् । द्यु आदेर्म द्युशब्द दिवसवाचक द्युम इति द्युमान् आदिशब्दात् द्युम इति द्युशब्द वृक्षावयववाचक पक्षे द्युमान् । बलादेरुल । बलूल इति पक्षे बल । बलवातौ गलदण्डौ लनाट पञ्चमी मत । बन्धादेरिभ बलिभ इति यर्थः शीप इतीकार-लोपः । पक्षे बलिमान् । बलितुखिवलमस्तयः । पर्वदेस्त । पर्वत इति पक्षे पर्ववान् आदिशब्दान्तरुत् नद तसाविति नदम् । चूडादेर्ल चूडाल इति पक्षे चूडी चूडावान् । चूडा मणौ मास गडुश्च नाभि प्रज्ञा कपि पाशुपटू च कर्णः । सिन्धो च निम्बाव सृष्टुः कृष्ण स्नेहश्च पेष पृथुपव पर्णः । वीजस्यामोदक कर्तुं वन फेनैश्च सक्थि च । जङ्घा पर्णुर्हनु सूक्ष्म यीशने पटुमञ्जर । घाटाकाल जटाक्षेपे वन-वत्यस एव हि । चूडादौ कथिताश्चैते वत्सल स्नेहवत्यपि । अथ प्राण्यङ्गमावन्त तथा कक चुट्रजन्तव । घाटा अस्ति अस्यास्मिन् वा घाटाल फेनादिवात् घाटिल एव कालान् कालनिन अस्माच्चन्द्रादिभिर्नीच्यते । जटाल, जटिल क्षेपे अन्यव घाटा-वान् कालवान् जटावान् बलवति असल अन्यवासवान् दुर्बल स्नेहवति स्नेहल अन्यव स्नेहवती गौ । प्राण्यङ्गावन्तात् कर्णिकाल कर्णिकावान् गजः । शिखायाः प्राण्यङ्गलेऽपि अनभिधानान्नेह शिखीति पूर्वैरेव प्राण्यङ्गण किं शिखावान् शिखा वेदस्याङ्ग न तु प्राणिनः । रुगावन्तात् सूक्ष्माल विचर्चिकालः । चुट्रजन्तावन्तात् यूकाल, सचिकाल इत्यादि । आवन्तादिति किं हस्तवान् ज्वरवान् मशक वानित्यादि । फेनादेरिल । फेनिल इति । फेन कर्णोदक प्रज्ञा भुवका भुवका कला । पिचिण्ड यवपिच्छाश्च कोकत्रोहि गुह्यायहा । जङ्घा पादोदक पत्र कर्णं तुण्ड शटा वसा । शर्करा सिकतादेशे क्षेपे काल घटा जटा । पाणिश्च धमनिश्चैव फेनादौ परिकीर्त्तिता । कैश्चित् गुह्यायहशब्दौ न पठ्येते । पाणि-धमनिभ्यामोनी वा । आभ्यामोनी वा स्यात् अन्यथे । पाणिनि पाणिनि पद पाणिवान् धमनीन धमनिन, पक्षे धमनिवान् । लीमादे, श । लीमश्च इति । लीम रोम तरुर्मान वरुवर्को कपिर्हवि । बहुवच दशोद्दिष्टा लीमादौ गन्धको-विदे । पामादेर्न । पामन इति पाम अस्ति अस्य अस्मिन् वा इति वाक्यम् । पाम स्नेहा कृमिर्द्वुर्वलिश्च वामसामनी । अङ्ग तु स्यात् प्रशसाया नित्विसो ज्योतिषो हि लुक् । कट्टशाकौ पलाशीना स्त्री नेलक्ष्मास्तुडस्तथा । विश्वश्च दक्षतेर्लुक् च गणसूत्रप्रमाणतः । अङ्गनेति प्रशसाया सभावात् स्त्रीलम् अन्यवाङ्मवती नेपूरे

ज्योतिष इषो लुक् ज्योत्सा इन्दुद्युतावभिधानम् अन्यत्र ज्योतिषती कद्रूनां गजननीं
 गृहणीषा च कद्रुण शाकौ शाकसमूहे स्थात् महत्शक्ति वा शाकमस्यास्मिन् वा
 शाकिन पलाशी महत्पलाशे पलाशसमूहे वा पलाशिन त्रयाणां स्त्र लक्ष्म्याड
 लक्ष्मण विषु अचते किप् विष्वगस्यस्मिन् वा विषुष अचतेर्लुक् । भ्रञ्जादिर्ष ।
 भ्राञ्ज इति । भ्रञ्जा श्रद्धा च भङ्गूको भालुकभलुकावपि । भङ्गूकश्च यवश्चापि रोहिण्यो
 भरुदित्यपि । कण्ठोल वक्रवक्ष्यञ्चौ लाङ्गूलवयसावपि । मध्वादेर । मधुर इति ।
 मधु माधुर्यमस्यस्यास्मिन् वा मधुरी रस शब्दशक्तिस्वभावात् विवक्षितार्थ एव त्य
 द्रव्याभिधानन्तु तथोगात् मधुरी गुड यथा शक्तादिगुणयोगात् शक्त पट इत्यादि ।
 मधुपक्षमुखं पाशु रूप पाण्डु नखं शृषि । वन्धुरव्यय मन्त्राया खकुञ्जनगमिन्धव ।
 खस्तु कच्छा शिखायाश्च तमस्तु तिमिस्रि । खरी नर्दभं कुञ्जरी हस्ती नगरो
 जनपद सित्युरीदेश कच्छुरस्यस्यास्मिन् वा कच्छुर रे स्त्र अन्यत्र कच्छमान् एव
 शिखा अस्यास्ति शिखर तमोऽस्यास्ति तिमिर तमिस्र पक्षे तमस्वितमस्वत् । केशा-
 देवं केशव इति । केशेष्टकामानहिरण्यराजी कुमार विश्वाश्च विधुर्विषव्यम् । अर्थ
 सलुगवेजकाजगवौ तु नाम्नैव गाण्डी च परे प्रयोगात् । अणोऽस्यास्यस्मिन् वा
 अर्थवः सकारलुक् रुदिशब्दात् अत्रान्यत्यस्य निवृत्ति अजी विष्णु को ब्रह्मा ताव-
 स्मिन् विद्येते अजक धनु अथवा अजी मुख्योऽस्य मुख्ये क सोऽस्यस्यास्मिन् वा
 अजकव परैकदेशिनस्तु अजकावमित्याहुः । अज गच्छति अजग सोऽस्यस्या-
 स्मिन् वा अजगवमिति चान्द्रा । गाण्डी यन्त्रि सोऽस्त्यस्मिन् वा गाण्डीव अर्जुन
 धनु । रज आदेर्वल । रजस्वलेति स्त्रीधर्मिण्यभिधानम् । नाभि रज शिखा-
 दन्त परिषत् कृषिर्वाति । भावीत्सङ्गोत्साहपुत्राश्चलारः सूरनामनि । शिखा-
 वली मयूर दन्तावली हस्ती परिषद्वली राजा अप्रतिसदेति य । मूले कृषी वल-
 इति नाभीति षं आतीवल शौण्डिक षट् सञ्ज्ञायाम् असञ्ज्ञायान्तु आटवल ।
 उत्सङ्गवल उत्साहवल । ऊर्जोऽसङ्गनवलेऽहङ्गारे । न इत् ऊर्जस्वल साहङ्गार ।
 फलादेरिन फलिन इति । फल वह्णो गर्भो मल श्रद्धश्च कथ्यते । मलादीमसो
 वा । मलशब्दादीमस स्याद्वा अस्यर्थे । मलीमस, मलीन, मलवान् बर्हिण इति
 घूर्ण इति ष पक्षे वर्ह्येत्यादि । ऊर्णादेर्युं । ऊर्णायुरिति ऊर्णां मेघलोम
 अयुक्ताविति नाकारलोप । ऊर्णां शुभमहचय । शुभम् अहं शब्दौ शुभाहङ्कारयो-
 र्वर्त्तते स्वादिपाठात् व्यौ । निद्रादेरालु । निद्रालुरिति । निद्रा तन्द्रा दद्या लज्जा
 कृपा हृदयमेव च । अर्श आदेर, अर्शस इति वैजयन्त इति वैजयन्ती माला अस्ति

प्रस्थानी वेजयन्त अग्रं आदिगणतिगण । वातादे' किन् । वातकी । वाताति-
सारपिशाचा इति वय । शृङ्गादेरारक । शृङ्गारक इति पक्षे शृङ्गी शृङ्गिक
शृङ्गिण शृङ्गवान् हन्टारक पक्षे हन्टी हन्टवान् । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ।
हिमादे' । हिमादेरस्यर्थे य स्यात् । हिम्य हिमवान् पर्वत । हिम गुणी
ब्राह्मणश्च महज्ज महस्तप । रूपादाहतप्रशसायान् । रूपादस्यर्थे य स्यात् ।
निधातिकायालाडनादिना निष्पादित यत् पुरुषाकृतिरूप तदाहतपदेनोच्यते ।
उक्तपदादिघटितव्यवहाराय द्रव्य दीनार दक्षिणदेशे आहत प्रसिद्ध रूपमस्मि
यस्यासौ रूप्यी दीनार प्रशस्तरूपमस्यासौ रूप्यी गौ । हिमादे'नु । वेत्येव हिम-
मस्ति यस्यासौ हिमे'नु पक्षे हिम्य' हिमवान् । नित्य णिकी नैकद्रव्याद्भवेत्पूर्व-
त्रिकपूर्वात् तु शातसहस्रात् । एकद्रव्यवर्जाद्भोपूर्वात् एकपूर्वाच्चास्यर्थे णिकी नित्य
स्यात् निकापूर्वाच्छतात् सहस्राच्च । गौरस्तिक गौशतिक गौसहस्रिक एक-
शतिक एकसाहस्रिक । सख्या सख्यादात परपदस्य त्रि नैष्कशतिक नैष्क-
सहस्रिक । एकद्रव्यात् तु एकद्रव्य हिमादिगणतिगणत्वाद् य पक्षे एकद्रव्य-
वान् । कथमेकादशेति पूर्ववाशब्दस्य व्यवस्था नदादि । नित्यग्रहणादन्यस्यान्त-
थस्य निवृत्ति । ज्योत्स्नादे' ण । वेत्यनुवर्तते नगडूकगत्या ज्योत्स्नाति यस्यासौ
ज्योत्स्न ज्योत्स्नावान् स्त्रिया ज्योत्स्नी ज्योत्स्नावती । ज्योत्स्ना तसौ विसर्ग-
तप शिच्चा विपादिका । सुवा सन्नन् लुतप सिकता शर्करा सिद्ध । कुण्डलक
समाख्याता द्वादशेति मनूषिभि । शर्करासिकताभ्या लुक् वा देशे । आभ्यामस्यर्थ-
विहिताना लुक् स्यात् वा देशे । शर्करा सिकता देश पक्षे शर्करिल सिकतिलः
इति शर्कर शर्करवान् सैकत, सिकतावान् । सूक्तसाक्षीरीयः । लिरस्यर्थे सूक्ते
सामनि चाभिधेये ईय स्यात् । अच्चावाक् शब्दोऽस्ति यस्मिन् सूक्ते अच्चावाकीर्थ
सूक्त यज्ञोऽस्ति यस्मिन् सामनि यज्ञीय साम । अव्यायानुवाकयोर्लुक् वा ।
अनयोर्ध्वयोरभिधेययोरस्यर्थे ईय स्यात् वा लुक् च । गर्दभाण्डोऽस्मिन् अव्याये
वर्त्ततेऽनुवाके वा गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन् अव्याये वर्त्तते गर्दभाण्डोऽव्याय गर्द-
भाण्ड अनुवाकश्च एव दीर्घजीवितीय दीर्घजीवित पलितस्तम्भोय पलितस्तम्भ
इत्यादि । विमुक्तादे' ण । विमुक्तादेरस्यर्थे ण स्यात् अव्यायानुवाकयोर्ध्वयो ।
विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नव्याये वर्त्तते अनुवाके वा वैमुक्त अव्याय अनुवाकश्च । विमुक्ता
वर्त्तमान् प्रेषा दाशार्ह परिश्रावक । देवासुरा दशाणां च हर्षवानपि हवहा ।
सुवर्णोपसदौ सोम, पततीतीर्वशी वय, असिहव्यो हविर्दान सगदाविण् च वर्ध-

४४८ । वाग्मिवाचाटवाचालाः ।

वाग्मि—वाचाला १॥ ।

वाचोऽर्थे एते निपात्यन्ते ।

४४९ । जन-खलादि गो-रथ-वातात् तेन्त्वक्-
डोलं सङ्गे ।

जन—वातात् ५॥, त इन्-त कश्च ऊल १॥, सङ्गे ७॥ ।

जनता वन्धुता, खलिनौ हलिनौ, गोत्रा, रथकक्षा, वातूलः ।

वान् । रक्षोऽसुरश्च पवीमान् हाविशतिष्ठदीरिता । गोषदादेरक । गोषदादेरत्यर्थे-
 ऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरक स्यात् । गोषच्छब्दोऽस्ति यस्मिन्नध्यायेऽनुवाके व
 गोषदकोऽध्यायोऽनुवाकश्च । गोषन्मातरिश्च च देवौ वा पारवेष्टृ च । देवस्त्वला
 च रक्षोहा स्वाधोषिडा कृशानव* । प्रहर्षश्च प्रकर्षश्च प्राणैश्च हादशेरिता । मत्वर्थी-
 यान्तात्र समानजातीयमत्वर्थीय । समानजातीयमत्वर्थीयत्वान्तात्र समानजातीयो
 मत्वर्थीयत्व स्यात् दण्डोऽस्यास्ति दण्डिक दण्डिकोऽस्यास्तीत्यर्थे न पुनरिक , किन्
 विरूपो भवत्येव दण्डि कवान् एव दण्डौ स यस्यास्ति दण्डिमान् देश इत्यादि । गुण
 वाचि रसादेरिन्द्रादय । गुणवाचिनो रसादेरिन्द्रादयो न स्युः । रसोऽत्यस्यासौ
 रसवान् एव रूपवान् शब्दवान् गन्धवानित्यादि । गुणवाचीति कि रसिको नट
 भाववाचकोऽत्र रसशब्द रूपिणो जन्वा शोभार्थो रूपशब्दः । रसो रूपश्च शब्दश्च
 गन्धश्चौ च सम्पत्तौ । वर्षस्तेजोऽपि ज्ञेयौ सप्त सख्या उदीरिता । तत्राहुः । भूम्नि
 निन्दा प्रशसाया नित्ययोगेऽतिशयने । ससर्गेऽस्ति विवक्षायांससौ मत्तादय स्मृता ।
 भूम्नि बहुले घनवान् निन्दायां ककुदावर्त्तौ ह्य ककुदावर्त्तौऽनिष्टदायित्वान्निन्यः ।
 प्रशसाया रूपवतौ कन्या नित्ययोगे चौरिणी वृक्षा अतिशयने च्छदरवतो कन्या
 ससर्गे दण्डी न तु यस्य गेहे स्थितौ दण्ड, स दण्डी प्रायिकश्चेतत् । पुत्रवान् स्वस्ति
 मान् इत्यादि ॥ ४४७ ॥

वाचश्चब्दस्य स्थाने एते निपात्यन्तेऽत्यर्थे । विभाषाद्वयमव्यपातादस्य नित्यत्वम् ।

अत्र निपातो ह्यर्थविशेषे इति वचनात् प्रशला वाच, सत्यस्य इत्यर्थे वाग्मी । कुस्मिता
 वङ्गवो वाच, सत्यस्य इत्यर्थे वाचाट, वाचालश्च ॥ ४४८ ॥

४५० । संख्याया डट् पूरणे ।

संख्याया ५१, डट् ११, पूरणे ७ ।

एकादशाना पूरणः एकादशः ।

श्री रा-टी—वाग्मी च वाचाटश्च वाचालश्च ते । निपातो ह्यर्थविशेष इति वाग्मीति प्रश्नसाया वाचाटवाचालौ निन्दाया बहुभाषित्वात् उक्तोऽस्मादर्थः ॥ ४४८ ॥

जनश्च खलश्च जनखली तौ आदौ यथोक्तौ जनखलादौ जनखलादौ च गौश्च रथश्च वातश्चेति तस्मात् । तथ इन् च वयश्च कड्यश्च जलश्चेति तेन् वकड्योलम् । जनादस् । खलादेरिन् गौश्चत्वात् व रथात् कड्य वातादूल स्यात् समूहे । जनाना समूहो जनता एव वन्तुता । जनादिस्तु । जन वन्तु गज गाम अरविन्द सहाय सुग इति । खलाना समूह खलिनी एव हस्तिनी इत्यादि एव गवा गोवा रथाना रथकड्या वाताना वातूल अत्र जलप्रत्ययान्तस्य पुंत्वम् अन्येषा स्त्रीत्वसम्भवात् ॥ ४४९ ॥

श्रीरा टी—जनश्च खलश्च तौ तावादी यस्य स जनखलादि , स च गौश्च रथश्च वातश्च तत्तस्मात्, तथ इन् च वयश्च कड्यश्च जलश्च तत् । ध्वन्तेभ्य एते क्रमात् स्यु । जनतेति स्त्रीत्व स्वभावात् । जनी वन्तु सहायश्च गजहन्तौ च पञ्च ते । खलिनीति । खल कुसुदमन्दाको लूकपद्महल विषम् । नलकुङ्कुमगर्भश्च सरोजमपि पद्मजम् । गोवेति गवा सह इति वाक्यम् । रथकड्येति रथाना सह इति वाक्यम् एतेषामपि स्त्रीत्व स्वभावात् । वातूल इति वाताना सह इति ॥ ४४९ ॥

संख्यावाचकेभ्यो डट् स्यात् पूरणे । पूर्यतेऽनेनेति पूरण करणेऽनट् । दश-पथ्यन्ताना विशेषेण बाधितत्वात् तान् विहाय उदाहरति । एकादशाना पूरण, एकादश येन करणेन एकादश संख्या पूर्णा भवति स एकादश पुन दशपुत्रेभ्य पर इत्यर्थः । एव द्वादश चतुर्दश पञ्चदश षोडश सप्तदश अष्टादश दित्वात् टिलीप टिल्लादीप् एकादशी इत्यादि ॥ ४५० ॥

श्रीरा-टी—पूर्यते सम्पद्यते संख्या येन स तस्मिन् ध्वन्तात् संख्यावाचिनः पूरणेऽर्थे डट् स्यात् । डटावितौ अकार एव त्य, एकादश इति ङिति टिलीप, । येनीपजातेन संख्या सम्पद्यते स इत्यर्थः ॥ ४५० ॥

४५१ । नोऽसंख्यादेर्मट् ।

न ५।, असंख्यादे ५।, मट् ११। ।

असंख्यादेर्नान्तसंख्याया मट् स्यात् पूरणे । पञ्चमः ।

४५२ । तमट् षष्ठ्यादेः ।

तमट् ११।, षष्ठ्यादे ५। ।

असंख्यादेः षष्ठ्यादेः पूरणे तमट् स्यात् । षष्ठितमः सप्तति
तमः संख्यादेस्तु एकषष्टः ।

४५३ । शतादि-मास-संवत्सरात् ।

शतादिमास संवत्सरात् ५। ।

अभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे । शततमः एकशततमः मासतमः
संवत्सरतमः ।

संख्या आदिर्यस्या सा संख्यादि । न संख्यादिरसंख्यादि तस्या । पञ्चाना
पूरणं पञ्चम एव सप्तम अष्टम नवम दशम असंख्यादे किम् एकादश एषा
अख्यानामेव ग्रहणम् । तेन अतिपञ्चाना पूरणं इत्यादौ न स्यात् ॥ ४५१ ॥

श्रीराटी—संख्या आदिर्यस्य संख्यादि न संख्यादिरसंख्यादित्वात् न
इत्यस्य विशेषणं पञ्चम इति पञ्चाना पूरणं इति वाक्यं नीलुप्ते भाविति नस्य
लुप् टित्वात् पञ्चमी एव सप्तम नवम दशम इति । असंख्यादेरिति किं एकादश
द्वादश इत्यादि ॥ ४५१ ॥

षष्टिरादिर्यस्य स षष्ठ्यादित्वात् । असंख्यादेरित्यनुवर्तते इत्यत आह असं-
ख्यादेरिति । षष्टे पूरणं षष्ठितम अशौतितम नवतितम, टित्वादीपि षष्टि-
तमी । असंख्यादे किम् एकषष्टे पूरणं एकषष्ट अत पूर्वेषु डट् ॥ ४५२ ॥

श्रीराटी—षष्टिरादिर्यस्य स तस्मात् । षष्ठितम इति एव सप्ततितम । एव
ऊनषष्ठितम ऊनसप्ततितम इत्यादि । एकषष्ठितम एकसप्ततितम इति तु
विशेषादेरिति विकल्पते ॥ ४५२ ॥

शतादिश मासश्च संवत्सरश्च शतादिमाससंवत्सर तस्मात् । प्रथक् योगादसंख्या-
देरिति नानुवर्तते । तेन संख्यादिभ्योऽसंख्यादिभ्यो वा अभ्यस्तमट् स्यात् पूरणे ।
अतस्य पूरणं, शततम, एकशततम, एव सप्ततम, मासतम, संवत्सरतम, ॥ ४५३ ॥

४५४ । विंशत्यादेर्वा ।

विंशत्यादि ५१, वा । १ ।

विंशतितमः विंशः, त्रिंशत्तमः त्रिंशः ।

४५५ । चतुःषड्ङितिकतिपयात् थट् ।

चतु — कतिपयात् ५१, थट् । १ ।

चतुर्थः षष्ठः कतिथः कतिपयथः ।

ग्रीरा-टी—शतमादिर्यस्य स, शतादिश्च मासश्च सवत्सरश्च तत्तस्मात् यद्यपि मर्यादादिग्रहणेन शतादेरपि ग्रहणं तथापि शतादिग्रहणम् असंख्यादिनिवृत्त्यर्थं तेन एकशततम इत्युक्तम् एवमेकमासतम एकसवत्सरतम । आदिशब्दात् सहस्रतम इति ॥ ४५३ ॥

संख्यादेरसंख्यादेर्वा विंशत्यादेस्तमट् स्याद्वा पूरणे । विंशतेः पूरणं विंशतितमं पक्षे विंश पूर्वेण ङिति विंशतेस्तेलौपि ययोरित्यकारलोप एव त्रिंशत्तमं विंश चत्वारिंशत्तमं चत्वारिंश, पञ्चाशत्तमं पञ्चाश । संख्यादेस्तु एकविंशतितमं एकविंश इत्यादि । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पूर्वेण संख्यादिवर्जनेऽपि संख्यादेर्वाद्यादे पूरणे तमट् स्याद्वा । एकषष्टितमं एकषष्ठ इति । भागवत्तिरप्येवम् ॥ ४५४ ॥

ग्रीरा टी—विंशतिरादिर्यस्य स आदिशब्देन नवतिपर्यन्तं व्यवस्थीयते । विंशत्यादे संख्यायास्तमट् स्याद्वा पूरणे । पक्षे ङट् । विंशतितम इति विंशते पूरण इति वाक्यं संख्यादेस्तु एकविंशतितमं । विंश इति ङिति तैल्लङाविति तेलौपि वाशब्दस्य व्यवस्थायामपि तेनाष्टाविंशतिर्न युग इति चण्डी ॥ ४५४ ॥

चतुर् च षष् च ङतिश्च कतिपयश्च चतु षड्ङितिकतिपय तस्मात् । ङतिरिति प्रत्ययस्तेन तदन्तानां कतियतिततीनां ग्रहणम् । एभ्यश्चट् स्यात् पूरणे । चतुर्णां पूरणं चतुर्थः एव षष्ठः कतिथः यतिथः ततिथः कतिपयथः । ननु चतुर्थे षष्ठ इत्युभयत्र विभक्तौर्लुकि दान्तत्वादिरामे विसर्गङकारौ कथं न स्त इति चेत् सत्यं विद्यमानविभक्तौना पदत्वं स्वाभाविकं लुप्तविभक्तिकानां पदत्वन्तु आतिदेशिकमेव ततश्च आतिदेशिकमनित्यमिति न्यायात् पदत्वाभावेन विरामाभावात् खीर्वि फे इति षोड फे इति च न प्रवर्तते टित्वादीपि चतुर्थीत्यादि ॥ ४५५ ॥

ग्रीरा टी—चत्वारश्च षट् च कतिथः कतिपयश्च तत्तस्मात् एभ्यश्चट् स्यात् ।

४५६ । बहु-गणपूग-सङ्घातोस्तिथट् तलोपश्च ।

बहु—अतो ५।, तिथट् ।१।, तलोपः १।, च ।१। ।

बहुतिथः यावतिथः ।

४५७ । द्वितीय-तृतीय-तुर्थ्य-तुरीयाः ।

द्वितीयतृतीयतुर्थ्य-तुरीया १॥ ।

एते निपात्याः ।

४५८ । संख्याया धाच् प्रकारे ।

संख्याया ५।, धाच् ।१।, प्रकारे ७। ।

चतुःप्रकार चतुर्धा ।

डटोपवाद । कतिरिति कतित्यान्तं डतिरिति लिपिकरप्रमादं कतिपयशब्दं स खग्राभिन्नं विभाषयोर्विचिन्तितं । चतुर्थं इत्यादौ कथं न विरित्याद्याच्चेप मनी-षादित्वाच्चेति पत्नीहार । षष्ठ इत्यत्र णुभिश्चित्तिथस्य ठ न ड इति नैरुक्तम् ॥४५५॥

बहुश्च गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्चेति तस्मात् । अतुरिति प्रत्यय गेन तदन्तानां यावत् तावत् एतावत् कियत् इयता ग्रहणम् । एभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे । तिथटि परे यथासम्भव तलोपश्च । बहूनां पूरणं बहुतिथ एव गणतिथ पूगतिथ सङ्घतिथ यावतिथ तावतिथ एतावतिथ कियतिथ इयतिथ । अत्र निमित्ताव्यवहितपूर्वतकारस्यैव लोप इति बोध्यम् ॥ ४५६ ॥

श्रीरा टी—बहुवचं गणश्च पूगश्च सङ्घश्च अतुश्च तत्तस्मात् अतोर्निरर्थकस्य ग्रहणम् । तेन मतुवलो प्राप्ति त इति लुप्तवैकृतम् । बह्नादिभ्यस्तिथट् स्यात् पूरणे तस्मिन् बह्नादीनां तकाराभावात् अतोस्कारलोपश्च । बहुतिथ इति बहूनां पूरण इति वाक्यं तिथटि तलोपः तावद्विध इति एतावतिथ इति ॥ ४५६ ॥

एते पूरणार्थे निपात्या । यथा द्विभिन्ना तौयः । चतुरो य ईय इति प्रत्यय-वचं चकारलोपश्च । तुर्थ्य इत्यत्र तद्धितयकारवर्जनात् र्यनचतयीति दीर्घो न स्यात् ॥ ३५७ ॥

श्रीरा-टी—द्वितीयश्च तृतीयश्च तुर्थ्यश्च तुरीयश्च ते । पूरणार्थे एते निपात्यन्ते विशब्दस्य तौयी जित् । चतुरशब्दस्य चकारस्य तौयस्य तकारस्य च लोपो नित्य ईकारस्य वा ॥ ४५७ ॥

४५८ । द्वैधं द्वेधा त्रैधं त्रिधा षोढैकध्वं वा ।

द्वैध—एकध्व १३३, वा ११ ।

एते निपात्यन्ते वा प्रकारे । पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा
एकधा ।

४६० । संख्याया अवयवे तयट् ।

संख्याया ५१, अवयवे ७, तयट् ११ ।

चतुरवयव चतुष्टयम् ।

संख्यानुवृत्तावपि संख्यायङ्ग्य संख्यातुल्याना उल्यतुवहुगणाना च प्राप्तयम् ।
तेन संख्यावाचकेभ्य उल्यतुवहुगणभ्यश्च धाच् स्यात् प्रकारे । चकारोऽव्ययार्थं ।
प्रकार सादृश्यम् । प्रकारो भेदसादृश्ये इत्यमरात् । चतु प्रकार चतुर्धा एव
कतिधा यावद्वा बहुधा गणधा । वारार्थेऽपि धाच् स्यादिति केचित् ॥ ४५८ ॥

श्रीरा टी—प्रकार सामान्यभेदको धर्मः, स च द्रव्याश्रितः, पटुत्वादि । चतु -
प्रकारमिति चत्वार प्रकारा यस्य सर्वत्रार्थ एवायमिष्यते तेन चतुर प्रकारान्
भुङ्क्ते चतुर्भि प्रकारैर्भुङ्क्ते चतुर्धा भुङ्क्ते एव नवधा द्रव्यम् एकराशि पञ्चधा
कुरु इत्यादि ॥ ४५८ ॥

एत धाजन्ता निपात्यन्ते वा । द्विप्रकार द्वैधं द्वेधा त्रिप्रकार त्रैध त्रिधा ।
षट्प्रकार षोढा एकप्रकारम् एकध्व पक्षे द्विधा त्रिधा षड्धा एकधा इति ॥ ४५८ ॥

श्रीरा टी—एते निपात्यन्ते । द्विप्रकार द्वैध द्वेधा त्रिप्रकार त्रैध त्रिधा षट्-
प्रकार षोढा एकप्रकारम् एकध्व पक्षे द्विधेत्यादि । षडधति षोड फे इति डे
कृते दान्ठुपरत्वान्न धस्य ढ ॥ ४५८ ॥

पुन संख्यायङ्ग्य उल्यतुवहुगणानामप्राप्तम् । संख्यावाचकेभ्यस्तयट् स्याद-
वयवे । चतुष्टयमिति रेफस्य विसर्गे विसर्गस्य सकारे लौकीर्णादिति षत्वे तस्य
टन्वम् । एव पञ्चतयमित्यादि । टित्वादीपि चतुष्टयौ इति ॥ ४६० ॥

श्रीरा टी—अवयवावयवि सम्बन्धे षी । पुन संख्यायङ्ग्य बह्वादिनिवृत्त्यर्थे
द्वयाविभाषयोर्मध्ये विधिर्नित्य अवयववत्ते संख्यायास्तयट् स्यात् ट इत् । चतुर-
वयवमिति । चत्वारोऽवयवा अस्य कुलस्य चतुष्टयमिति स्त्रिया चतुष्टयौ रज्जु ॥ ४६० ॥

४६१ । द्विवेर्वायट् ।

द्विवे ३१, वा ११, अयट् ११ ।

द्वय द्वितयं त्रयं त्रितयम् ।

४६२ । तरतमौ द्वि-बह्वनामेकोत्कर्षे ।

तरतमौ १॥, द्वि-बह्वना ६॥, एकोत्कर्षे ७ ।

द्वयोरैकस्यातिशये तरो बह्वना तमः स्यात् । अयमनयो-
रतिशयेन विद्वान् विद्वत्तरः, अयमेषामतिशयेन विद्वान् विद्व-
त्तमः । शुभ्रतरा शुभ्रतमा ।

आभ्यामयट् स्यादा अवयवे । हावयवे इत्यर्थे अयटि यदीलोप इतीकारलोपे
इयम् । पक्षे पूर्वेषु तयटि द्वितयम् एव वितय टित्वात् द्वयौ त्रयौ ॥ ४६१ ॥

श्रीराटी—द्वौ च द्वयश्च तत्तस्मात् पुस्तं सौवत्वात् । आभ्यामवयवेऽयट् स्यादा ।
द्वयमिति हावयववावस्य इति वाक्य पक्षे तयट् द्वितयम् एव वितय त्रय वाशब्दस्य
व्यवस्थया उभयशब्दान्नित्यमयट् उभावयववावस्य उभय ननु कथम् उभये देव-
मनुष्या इति देवमनुष्याणां बहुत्वान् इति चेत् सत्यं देवत्वमनुष्यत्वयोर्द्वित्वमादाया-
वयवद्वयमिति ॥ ४६१ ॥

तरश्च तमश्च तरतमौ । द्वौ च बह्वश्च द्विवह्व तेषाम् । द्विवह्वनामिति निर्धा-
रणे षष्ठ्या द्वितीयमध्ये एकस्यैव उत्कर्षः, सम्भवतीत्यत आह द्वौ एकस्यातिशये इति ।
एव द्विवह्वनामिति बहुवचनान्तरेऽपि शब्दसाक्षात् तरतमाभ्यां यथासाख्यम् । अय-
मनयोर्मध्ये अतिशयेन विद्वान् इत्यर्थे तरो ससम्भसिति दङि ऋप् ऋसिति दस्य त
विद्वत्तर । एवम् अयमेषा मध्ये अतिशयेन विद्वान् विद्वत्तमः । एतेन उत्कर्षार्थ-
प्रत्यया प्रथमान्तादेव तदन्ता पूर्वल्लिङ्गा इति बोध्यम् । इयमनयोरतिशयेन शुभ्रा
शुभ्रतरा एवम् अतिशयेन शुभाश्चौ साधुतरा अव पुवत्स्त्रुक्ता इति पुवज्ञावः ॥ ४६२ ॥

श्रीराटी—तरश्च तमश्च तौ द्वौ च बह्वश्च ते तेषां निर्धारणे वीति उत्कर्षार्थ-
ऽन्यर्थे प्रकर्षोऽतिशय इति पर्यायः । स च स्वरूपं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकापेक्ष्य एव
भवति न तु जातिः । स्वयं प्रधारणायां स्वमपेक्षते तथाच जातिभिन्नप्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकप्रकर्षो भवत्येव तेन गीतरी गीतम इति न स्यात् भवति च । गुणे शुक्लतरः

४६३ । रूपकल्पे चैवूप् खंवा त्रित् पुंवच्च ।

रूपकल्पे अ, च । १।, ईप् ऊप् । १।, ख १।, वा । १।, त्रित् । १।, वु । १।, पुवत् । १।, चा । १।

चकारात्तरतरमरूपकल्पेषु ईवन्तमूवन्तश्च खं ग्राह्या उट्ट-
दित् पुवच्च । स्त्रितरा स्त्रीतरा, वामोरुतरा वामोरुतरा ।
विदुषितरा विदुषीतरा विद्वत्तरा, सतितरा सतीतरा सत्तरा ।

शुक्लतम क्रियाया पाचकतर पाचकतम । ननु कथं गीतर गीतम चैवतरथ
चैवतम इति न स्यात् । इति चेत् न गीत्वादिरेकमावहत्तिले प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
विशिष्टान्तरापेक्षलाभावात् । यदा तु तत्तत् ह्युत्कर्षातिप्रकर्षस्तदा स्यादेव तार-
तर तारतम मन्दतर, मन्दतम, इति । विद्वत्तर इति विद्यागत उत्कर्षो गम्यते ।
सम्भवसति दङ् । शुभतरति इयमनयोरतिशयेन शुभा इति वाक्य शसन्तरादा-
विति पुवङ्गाव । ननु पाठलिपुत्रेभ्यो मथुरा आख्यातरा इत्युत्कर्षे तर तर्हि कथं
मथुरा विशेषेणाख्याशब्दात्तर इति चेत् सत्यं राशिद्वयावाचिलयोत्कर्षे तर पाठलि-
पुवात् वर तु अवयवापेक्षया ॥ ४६२ ॥

रूपश्च कल्पश्च रूपकल्प तस्मिन् । ईप् च ऊप् च ईवूप् । उश्च ऋश्च वरी ।
वरौ इतौ यस्य स त्रित् । पुमानिव पुवत् । चकारात् तरतमादयश्च इत्यत आह
तरतम रूपकल्पे षिति । इयमनयोरतिशयेन स्त्री स्त्रितरा अनेन ऋस्वम् । पचे
स्त्रीतरा एव वामोरुतरा वाम लक्षणेत्यादिना कृपि अनेन वा ऋस्वः । विदुषितरे-
त्यादि । वेत्ते, शतु, कसुर्वेति कसौ उट्टित्वादीप् । इयमनयोरतिशयेन विदुषी
इति तरे कृते ऋस्वे विदुषितरा पुवङ्गावे विद्वत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणावस्थानम्
एवम् अस्मभावे श्रद्धलोपाख्यसोरिति अकारलोपे ऋदित्वादीपि इयमनयोरति-
शयेन सती इति तरे कृते ऋस्वे सतितरा पुवङ्गावे सत्तरा उभयोरप्राप्तौ स्वरूपेणाव-
स्थानम् । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचिलात् अनेकाच् ईवलस्य तरादौ ऋस्वी न
स्यात् । तेन यवान्तीतरा । हिमान्तीतरा अरण्यानीरुपा । पद्मीकल्पा इत्यादि ।
एष्वपि चक्रपुंस्त्वानामीवन्ताना पु वत्स्त्रुत्तयपु स्केत्यनेन पुंवङ्गावी नित्य । यथा
अतिशयेन वैष्णवी वैष्णवतरा शाक्ततमा गौररुपा । ईषदूना पट्टी पटुकला इत्यादि ।
केचित्तु ब्रुवादी परे उकारेति ऋकारेतीर्विभाषया पु वङ्गावर्जस्वी विधाय विदुषिब्रुवा

४६४ । त्यादेश रूपः ।

चाटे ५, त्र।१, रूप १।

लेख्यादेशोत्कर्षे रूपः स्यात् । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

विदुष्वुवा इत्युदाहरन्ति । अत्र वुवी वचादेशाभावस्तु अरविहितकार्यस्यानित्य-
चात । अतएव विवृति कटके कृता इत्यादि सङ्गच्छते ॥ ४६३ ॥

यौग टौ—रूपश्च कल्पय तच्छिन् ईप् च ऊप् च तत् स्वमिति प्रीकान् दम्
उश् च्छ ह, ह इयस्य त्रित् । तरतमाविति क्तिविपरिणामात् तरतमशीश्वकारिण्य
रूपकम्पे इति समुच्चयते अत आह तरतमरूपकल्पेति पु वच्चेति पु वत्स्त्रुपु स्त
इति नित्ये प्राप्ते विकल्प । ननु कथं स्त्रीतरा ब्राह्मणीतरा इत्यादौ द्रव्यजाति
वाचिच्चे प्रकर्षाभावात् तरतमाविति चेत् न स्त्रीपदेन स्त्रीविशेषावयवसंयोग,
ब्राह्मणपदेन ब्राह्मण्यप्रतिपादकक्रियाविशेष कथ्यते तस्मात् गुणक्रियगत्वप्रकर्षा
तरतमाविति । विदुष्वितरेति विदुष्वितौ शृष्ट शतुर्वसु उद्दीप्तादीप् वसीर्न सेम
इति वक्ष्य उ अनेन स्त्रु पक्षे विदुषीतरा इति पु वङ्गावपक्षे विदुष्वितरेति तैरभावाद्
वक्ष्य उ । सवितरेति अस्रभावे शृष्ट आयकारखोप ऋदित्वादीप् अनेन स्त्रु पु वक्ष
व । त्रुव चेल मोव मत हतेषु पु वदिवाजेकाव । ध्रुव चेल गीवशब्दा कुत्सार्था
पञ्च नतहतयोश्चानेका जीवन्त स्त्री वा स्यात् त्रितु पु वद्वा । पत्रितुवा पत्नीतुवा
तृल्लुको पचद्यनि कित् ब्राह्मण्यचेली ब्राह्मणीचेलि तरुणिगीणा तरुणीगीणा
कुनारिहता कुमारीमता गौरिहता गौरीहता विदुषितुवा विदुषीतुवा विदुषीतुवा
सतिवली सञ्जेली सतीचेली चिलशञ्जकौ पचादित्वाद् नृदादित्वादीप् । अनेका-
जिति किम् । स्त्रीतुवा स्त्रीचेली ईविति किं वामोरुतुवा लञ्जीचेलीत्यादि । नानुक्त-
पक्षानेकाच् चरादिषु तौ । नित्यस्त्रीलिङ्गानेका जीवन्तस्य स्त्रुपु वङ्गावौ न स्याता
वदन्तरा वदन्तैतमा वदन्तीतुवा । अनेकाजिति किं स्त्रितरा अनुक्त इति किं
गौरतरा गौरौचेली ॥ ४६३ ॥

द्विवह्नामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । साद्यन्तात् त्याद्यन्ताच्च रूप स्यात् । अत्र एक-
प्रत्यक्षस्य अर्थहतेन यद्धामत्यासम्भवात् हयोर्मध्ये एकस्यातिशये बह्वना मध्ये एक-
स्यातिशयेऽपि स्यादित्यर्थः । अतएव उत्कर्षे इत्येव स्वयं लिखितम् । अयमनयो-
रेषा वा अतिशयेन पटु पटुरूप एवम् अतिशयेन प्रट्टी पटुरूपा इत्यादौ पु वङ्गाव ।

४६५ । किमेव्याच्चाद्रव्ये चतरां चतसाम् ।

किम् ए व्यात् ५१, च ११, अद्रव्ये ७, चतरा चतसाम् ११ ।

किम् पदन्तात् व्यात् त्याद्यन्ताच्च द्विज्जनानामेकोत्कर्षे चतरां चतसाम् स्तः न तु द्रव्ये । किन्तरां प्राज्ञेतरा उच्चैस्तरां पचति-
तराम् । एवं चतसाम् । द्रव्ये तु उच्चैस्तरस्तरं ।

अतिशयेन पचति पचतिरूपम् एवं पचतीरूप पचन्तिरूपम् । एषु कर्तुरेकत्वहितं बहुत्वानुरोधेन तिबादय प्रयुज्यन्ते न तु क्रियाया एकत्वहितवद्भवानि । ततश्च क्रियाया असूतत्वात् पुस्त्याभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गनिर्णयभावे सामान्य-
त्वात्पुसकमिति वचनात् क्रीवत्वम् । एवं क्रियाया संख्याभावे रूपान्तरक्रियापदस्य लिङ्गसञ्ज्ञानुरोधेन जायमानानां स्वादीनामपि एकवचनमेव प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् ॥४६४॥

यी रा टी—तिरादिर्यस्य स तस्मात् येन विधिसदन्तस्येति न्यायात् आहं त्यादि-
येति उत्कर्षे स्थाये पटुरूप इति प्रकृतं पटुरिति वाक्यं प्रकृष्टा पट्वी पट्टिरूपा पट्टी-
रूपा इवभावपक्षे पटुरूपेति । पचतिरूपं प्रकृतं पचतीति वाक्यं क्रियाप्राशस्त्य
रूपत्वेन द्योत्यते क्रियाया लिङ्गसंख्याभावात् पचतीरूप पचन्तिरूपमित्यादि त्वत्ता-
दिति त्वन्वत्वाङ्गिङ्गम् ॥४६४॥

किम् च एष व्यञ्ज किमेव्यं तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन् । चतरा च
चतसाम् च चतरा चतसाम् सूत्रत्वादीकारलोपः । चकारात् त्याद्यन्ताच्च । किन्तु चान्
कृत नीचतर इति त्याद्यन्तस्य नानुवृत्तिः । द्रव्याणि यथा पृथिव्यपृथिवीवायुकाश
काष्ठदिगात्मनसि नवैव द्रव्याणि । रूप रस गन्ध स्पर्श शब्द सख्या परिमाण
पृथक्त्व संयोग विभागपरत्वापरत्व बुद्धिं सुखदुःखेच्छा द्वेष प्रयत्नादयो गुणा ।
उत्प्रेषणावप्रेषणाकुक्षनप्रसारणगमनानि पञ्चैव कर्माणि इति भाष्यम् । इदमन-
धीरतिशयेन किं किन्तु किम्शब्दीऽव कुत्सार्थः अतिकृत्स्नित रूपमित्यर्थः ।
प्राज्ञेतरामिति एकैकारान्तात् प्रत्ययविधानसामर्थ्यात् सप्तस्यन्तात् प्रथये विभक्तेरनुक्
अभिधानात् । ननु द्रव्यस्य कथमुत्कर्षः सम्भवति क्रियागुणयोरेव उत्कर्ष इति चेत्
सत्यं क्रियागुणयोरेव उत्कर्षेणैव तदाशयस्य द्रव्यस्य उत्कर्षः स्यात् उपचारात् यथा
मञ्जः क्रीडन्ति इत्यत्र मञ्जस्थितजनस्य क्रीडनेनैव मञ्जक्रीडनमुच्यते अत्र किम्

४६६ । गुणादिष्ठेयम् ।

गुणात् ५, वा ११, इष्ठ ईयस् १॥ ।

गुणवाचिनो द्विवह्नामेकोत्कर्षे क्रमादिष्ठेयस् ईयस्त्रिष्ठौ
वा स्तः ।

दीनां मध्ये ये गुणादिवाचिनो द्रव्यवाचिनश्च तेभ्यो गुणादौ प्रत्ययौ न द्रव्ये वाच्ये
तु न न इत्यर्थः । ये तु द्रव्यमात्रवाचिनो भवन्ति तेभ्यो द्रव्ये वाक्येऽपि प्रत्ययौ न
विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा अद्रव्ये इति नीत्ता अद्रव्यादित्येवावदिष्यत । अतएव
प्रातस्तारा पतविभ्य प्रबुद्ध प्रथमन् रविमिति भट्टो । अतिशयेन प्रातः कालं
इत्यर्थः । अयमनयोरतिशयेन उच्चै उच्चैस्तारा शब्दः । एव नीचैस्तारा गन्धः ।
इदमनयोरतिशयेन पचति पचतितरा अत्र पचनक्रियाया उल्कर्ष एव चतमान् ।
द्रव्ये तु उच्चैस्तारस्तार एव नीचैस्तारी घटः । किन्नरी राज्ञा ॥४६५॥

श्रीराटी—किम् च एष व्यञ्ज तत्तस्मात् न द्रव्यम् अद्रव्यं तस्मिन्, चतराञ्च
चतमाश्च तौ मण्डूकगत्या द्विवह्नामेकोत्कर्ष इत्यनुवर्तयन्नाह द्विवह्नामित्यादि
किन्नरामिति इदञ्च किम् इदमनयोरतिशयेन किम् इति वाक्यं किन्नरामिति
इदञ्च किम् इदमेषामतिशयेन किमिति वाक्यं यद्यपि किं प्रश्ने तथापि न
प्रश्नप्रकर्षे ल्य णि तर्हि पृच्छमानगुणस्य क्रियाया वा प्रकर्षे चतरा
चतमा ल्य पृच्छमानप्रकर्षस्यैवावगम्यमानत्वात् । प्राक्किन्नरामिति कालवाचिन
मार्गस्तेरादौ लुगभावविधानात् कालस्य द्रव्यवाचित्वात् अद्रव्य इति निषेधे प्राप्ते
वचन कालव्यतिरिक्तस्य एतदन्तत्वाभावात् एव पूर्वाह्नेतराम् अपराह्नेतराम्
इत्यादि । उच्चैस्तारामिति गुणप्रकर्षे एव सुतरा नितरामित्यादि पचतितरामिति
क्रियाप्रकर्षे एव पचन्तितरा पचन्तितरामिति चित्वाङ्गम् । उच्चैस्तार इति
यद्यपि द्रव्ये प्रकर्षाभावस्तथापि गुणक्रियाप्रकर्षो वदा द्रव्ये आरोप्यते तदैवायं
प्रतिषेधः पूर्वेण तरतमाविति ॥४६५॥

द्विवह्नामुत्कर्षे इत्यनुवर्तते । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची विकल्पवाची च ।
व्यवस्थया क्रमाभावः । तेन गुणवाचिनो द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे इष्ठेयस् बहुना मध्यं
एकोत्कर्षेऽपि इष्ठेयस् स्याता वा ॥४६६॥

श्रीराटी—इष्टस्य ईयसुश्च तौ इह सामान्यगुणशब्दस्य विशेषपरतया गुणमात्र-

४६७ । जीमंश्च डिन्नैकाचः ।

जि-इमन् १२१, च १२१, डित् १२१, नैकाच ५॥ ।

जिरिमन् इष्ठ ईयसुश्च अनेकाचो लेः परो डित् स्यात् ।

लघिष्ठः, लघौयान् ।

४६८ । लुङ्गद्विनाम् ।

लुक् १२१ मत् वत् विनाम् ६॥, ।

मतिष्ठः, मेधिष्ठः ।

गुणस्व ग्रहणं न तु गुणवृत्तिगुणस्व तेन घटस्य शुक्लौयान् शुक्लिष्ठौ गुण इति न स्यात् गुणादिति किं पाचकतर पाचकतम क्रियाप्रकर्षे मा भूत् । यद्यपि इयोरैकस्यातिशये ईयसुर्वह्नान् एकातिशये इष्ठ पाणिनीये यथा अतिशयेन तमविष्ठनौ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ तरप् तमप् साहचर्यादीयस्तिनिष्ठनौ प्रतिधादितौ यथा सच्चिससारेऽपि गुणादीयस्तिष्ठति तथापि अन्यकृता द्विवचनामित्यनुवर्त्य क्रमेण इष्ठेयम् ईयस्तिष्ठौ भवत प्रयोगदर्शनादित्युक्तं वृत्तौ ॥ ४६६ ॥

जिश्च इमन् च जीमन् । उ इत् यस्य स डित् । न एको नैक नैकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात् । चकारादिष्ठेयम् च इमन् इष्ठ ईयसूनां साहचर्यात् जिरिच ले पर एव । एतेन जागरयतीत्यादौ न प्रसङ्गः । एव शसन्तरादिभिः सङ्क्षेपव्यासात् जिरिपि शसन्तरादिर्वीज्य । तेन युवतिमाचष्टे इत्यत्र जी पु वद्भावात् प्रत्ययस्य निवृत्तौ कनादेशे कनयति पचे यवादेशे यवयति एव गुर्वीमाचष्टे इत्यत्र जी पु वद्भावादीपो निवृत्तौ तन्निमित्तस्य वकारस्यापि उकारत्वे गरादेशे गरयति । अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघु लघिष्ठ इष्ठे डित्वात् टिलोपः । एव लघौ यान् । पचे लघुतर लघुतमः एवं लघौर्भावः लघिमा एवम् अतिशयेन लघौ लघिष्ठा लघौयसी लघूभावा लघिमा । एषु शसन्तरादितया पु वद्भावादीपो निवृत्तौ डित्वात् टिलोपः ॥ ४६७ ॥

श्रीरा टी—जिश्च इमश्च तत् जीमन्, नास्त्वैकोऽच् यस्य स नैकाच् तस्मात् । लघिष्ठ इति अयमनयोरेषा वाऽतिशयेन लघुरिति वाक्यम् एव लघौयानिति वेति

४६६ । टन् लोप्यः ।

टन् । १।, लोप्य १। ।

करिष्ठः ।

पचे लघुतर लघुतम इति औकीरदाहरणं तत्तत् प्रकरणे वक्ष्यति प्रेष्ठ इत्यत्र
प्रथक् पौनिदेशात् न ययीर्लोप ॥ ४६७ ॥

मनुष्यवतुश्च विन् च मइडिन् तेषाम् । अथैवशाहिभक्तिविपरिणाम इति न्यायात्
अग्रादे सप्तम्यन्तत्वेनानुवृत्तिः । तेन जि इमन् इष्ठ ईयस् एषु परेषु मनुवतुविना
लुक् स्यात् । अतिशयेन मतिमान् मतिष्ठ अवानेन मतीर्लुकि ङित्वात् टिलोप ।
किञ्चाव असिद्ध बहिरङ्ग इति न्यायात् टिलोपस्य सिद्धलाभावे तकारस्य दकारो
न स्यादिति अतिशयेन मेधावान् अतिशयेन मेधावी वा इत्युभयत्र इष्ठे वतुविनी
र्लुकि ङित्वात् टिलोपे मेधिष्ठ. एव मतीयसी मेधीयसी । मतिमता भाव
मतिमा मेधिमा मतिमन्तमाचष्टे मतयति । अत्र समाहारैषैवेष्टसिद्धौ महहि-
न्मिति बहुवचन गणार्थम् । तेन अनट् क्तवतु ञच् अल् आनङ्युक्त ईप् एषा
लुक् स्यादाख्येन औ परे इति बोध्यम् । उदाहरणं ले कल्याख्येन इत्यत्र दृश्यम् ।
मत्वर्थिनामिति पाठे गोमी टणस इत्यादीनां मिनादेरपि लोपापत्तिः ॥ ४८८ ॥

श्रीराटी—मनुष्यवतुश्च विन् तेषां लुक् स्यात् अग्रादिषु । मतिष्ठ इति
अयमनवीरेषा वा अतिशयेन मतिमान् इति वाक्यम् अयमनवीरेषा वा मेधावान्
मेधावी वा मेधिष्ठ पचे मतिमत्तर. मेधावत्तर इत्यादि । एषामिति किं गोमिष्ठ
गोमीयान् मनुपचेऽपि गविष्ठ गवीयानिति ॥ ४६८ ॥

टनो लोपः स्यात् अग्रादिषु । अतिशयेन कर्ता करिष्ठ । अत्र टनो लोपे
त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे एकाचत्वान्न टिलोपः । एव करीयान्
करिमा कर्तारमाचष्टे कारयति अत्र टनो लोपे गुणस्य निवृत्तौ औ परे पुन.
दृष्टिः ॥ ४६९ ॥

श्रीराटी—अग्रादिषु टन्लोप्य स्यात् । करिष्ठ इति अयमनवीरेषा वा अति-
शयेन कर्ता इति वाक्यम् एवमियमनवीरासां वा दीर्घी दीहिष्ठा दीङ्घीयसी गौ ।
अपि दान्ताभाव, अतएव टन्लोप्यावाचकास्तौ ॥ ४६९ ॥

४७० । वाढान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र
क्षुद्र प्रिय स्थिर स्फिरोरु गुरु बहुल तप्र दीर्घ
ऋक्ष वृद्ध वन्दारकाः—साध नेद स्थव दंव यव
क्षेप क्षोद प्र स्थ स्फ वर गर वंह तप्र द्राघ ऋस
वष वन्टाः ।

वाढ—वन्दारका १॥, साध—वन्टा १॥ ।

एषा स्थाने क्रमादेते स्यर्जादिषु ।

साधिष्ठः नेदिष्ठः स्थविष्ठः दविष्ठः यविष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः
प्रिष्ठः स्थेष्ठ स्फेष्ठः वरिष्ठः गरिष्ठः वंहिष्ठः त्रपिष्ठः द्राघिष्ठः
ऋमिष्ठः वषिष्ठः वन्दिष्ठः ।

अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वाढ साधिष्ठः । एक सर्वत्र प्रथमान्तेन वाक्यस्य
अन्तिक नेदिष्ठ स्थूल स्थविष्ठ दूर दविष्ठ युव यविष्ठ क्षुद्र क्षोदिष्ठ प्रिष्ठ
प्रिष्ठ स्थिर स्थेष्ठ स्फिरोरु वर्य स्फेष्ठ उरुर्महदर्थ वरिष्ठ गुरु गरिष्ठ बहुल
वंहिष्ठ तप्रीतीति तप्र औषादिकी रेफ इति रमानाय । तप्र त्रपिष्ठ टीक्ष्ण
द्राघिष्ठ ऋक्षो ऋमिष्ठ वृद्धो वंहिष्ठ वन्दारकी देवी मुख्या वा वन्दिष्ठः । एषु
पूर्वेण इष्टे क्रमादादेशा एषा मध्ये ये गुणवाचका न भवन्ति तेभ्योऽपि इष्टादर्थो
भवन्ति इष्टादिषु परेषु आदेशविधानसामर्थ्यात् । अत्र प्रस्थस्फादीना यथोर्लोप
इत्यकारलोप कथं न स्यादिति गाढानुपपत्तिः । अत्र रामानन्दस्तु जीमश्वेत्य-
वैकाचवर्जनसामर्थ्यात् यथोर्लोप इत्यपि न स्यादित्याह तद्वेद्य रायमाचष्टे राययति
एव नावयति इत्यादौ एकाचवर्जनस्य साफल्यत् । काशीश्वरस्तु प्रस्थस्फादीनाम्
अदन्तनिर्देशादेव यथोर्लोप इति न स्यादित्याह तदपि हेय प्रियमाचष्टे प्रापयति
इत्यादौ नाप् सत्यर्थे त्वदिनामाप् विधानेनैव अदन्तसाफल्यत् । वस्तुतस्तु यथो-
र्लोप इत्यत्र अश्व इत्य ए इति वियङ्गे एर्लोप इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ यथोरिति गौरव
प्रापयति प्रस्थस्फ इत्यत्र इष्ट ईयसु इमन् एषु यथोर्लोप इत्यकारलोपो न स्यादिति ।
तेन प्रिष्ठ प्रिष्ठान् प्रेमा इत्यादि । अतिशयेन वाढ साधैयान् वाढस्य भावः
साधिसः पाढसाचष्टं साधयति ॥४७०॥

४७१ । प्रशस्यः श्रः ।

प्रशस्य । १।, श्र १। ।

श्रेष्ठः ।

४७२ । ज्यो वृद्धश्चेयस्याः ।

ज्य १।, वृद्ध १। च । १। ईयसी । १। आ १। ।

वृद्धः प्रशस्यश्च जगदी ज्यः स्यात्, तस्माच्चेयसीरी आ
स्यात् । ज्येष्ठः ज्यायान् ।

४७३ । पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृद्धस्यर्द्रः ।

पृथु—परिवृद्धस्य ६।, ऋत् १।, र १। ।

एषामृकारस्य जगदी रः स्यात् । प्रथिष्ठः ।

श्री रा टी—वाढश्च अन्तिकश्च स्थूलश्च दूरश्च युवा च क्षिप्रश्च सुदृश्य प्रियश्च
स्थिरश्च स्फिरश्च चरुश्च गुरुश्च बहुलश्च उग्रश्च दीर्घश्च क्रस्त्रश्च वृद्धश्च वृन्दारकश्च ते,
साधश्च नेदश्च स्वयश्च दवश्च यवश्च क्षेपश्च गोदश्च प्रश स्थश्च स्फश्च वरश्च गरश्च वहश्च
तपश्च द्राघश्च क्रस्त्रश्च वर्षश्च वृन्दश्च ते । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वाढ इत्यादि
वाक्य साधिष्ठ साधीयान् इति टिलोप परे प्रस्थस्कान् विना सर्वे हसन्तादेशाः,
एकाच्वात् जगदीना न डित्वम् ॥४७०॥

प्रशस्य श्र स्यात् जगदी । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठ एव
ज्यायान् श्र मा आपयति ॥४७१॥

श्री रा टी—प्रशस्य इति व्यर्थे प्रीकान्त द प्रशस्य' आदेशः स्यात् जगदिषु ।
श्रेष्ठ' श्रेयान् इति अयमनयोरेषा वातिशयेन प्रशस्य इति वाक्यम् ॥४७१॥

ईयसीरी ईयसी इति लुप्तप्रथमैकम् । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन वृद्ध
प्रशस्यो वा ज्येष्ठ । एव ज्यायान् अव ज्यादेशात् परस्य ईयसीरीकारस्य आ ।
एव ज्येमा ज्यापयति ॥४७२॥

श्री रा टी—ईयस ई ईयसी लुप्तपीक दम् आलुप्तप्रीकदम् । अयमनयोरेषां वा
अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा इत्यर्थे ज्येष्ठ ज्यायान् पूर्वेषां वर्षिष्ठः वर्षीयान् ॥४७२॥

पृथुश्च मृदुश्च कृशश्च भृशश्च दृढश्च परिवृद्धश्चेति तस्य । अयमनयोरेषा वा

४७४ । युवाल्पो कन् वा ।

युवाल्पो १॥, कन् ११, वा ११ ।

कनिष्ठः यविष्ठः अल्पिष्ठः । एवमीयसुः ।

४७५ । गुणादिमन् भावे ।

गुणात् ५॥, इमन् ११, भावे ७॥ ।

गुणवाचिन इमन् स्याद्भावे । लघिमा ।

अतिशयेन पृथु प्रथिष्ठ अत्र इष्ठे डित्वात् टिलोप । एवं सद्विष्ठ क्रश्विष्ठ
भश्विष्ठ द्रविष्ठ परिहृविष्ठ एवञ्च प्रधीयान् प्रथिमान् प्रथयतीत्यादि ॥४७३॥

श्रीराटी—पृथुश्च ऋदृश्च कृश्च ऋश्च दृदृश्च परिहृदृश्च तत्तस्य । प्रथिष्ट
प्रधीयान् इति एव सद्विष्ठ सदोयानिति क्रश्विष्ठ क्रशीयानिति भश्विष्ठ भशीयान्
द्रविष्ठ यदीयान् सर्वत्र टेलीप ऋदृश्च ॥४७३॥

युवा अल्पश्च कन् स्याद्वा जग्रादौ । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन युवा कनिष्ठ
पक्षे यविष्ठ, वाढान्तिकेति यवादेश । अयमनयोरेषा वा अतिशयेन अल्प कनिष्ठ
पक्षे अल्पिष्ठ एवम् कनीयान् कनिमा कनियति । एवमीयसूरिति पूर्वोक्तपूर्वेषु
उदाहृत्य इत्यर्थः ॥४७४॥

श्रीराटी—युवा च अल्पश्च तौ ध्यर्थे प्रीयूनीऽल्पस्य च कन् वा स्यात् जग्रादिषु ।
कनिष्ठ इति युवाल्पयोरुदाहरणम् एवम् कनीयान् इति अयमनयोरेषा वा युवाल्पो
वेति वाक्यं पक्षे यविष्ठः अल्पोयान् पूर्वेषु यवादेशः ॥ ४७४ ॥

लघोर्भावः लघिमा । पूर्वतो वानुवर्तते । तेन पक्षे लघुल लघुता लाघवम् ।
वाशब्दोऽत्र व्यवस्थावाची च । तेन रूपादिशब्दादिमन् स्यात् । यथा रूपस्य भावः
रूपलं रसलं गन्धलं स्पर्शलमित्यादि । गुणादिष्वेयम् इत्यत्रापि एव व्याख्येयम् ।
इमनन्तं पुलङ्गोऽभिधानात् । किन्तु प्रियस्य भावः प्रेमा इति तु पुलङ्गीययोः प्रेमा
ना प्रियता इदं प्रेम स्नेह इत्यमरात् । गुणात् किं वृत्तलं वृत्तता वार्त्तम् ॥ ४७५ ॥

श्रीराटी—लघिमेति लघोर्भावः लघुता भावः लघुनी भावः श्रवन्तरादाविति
पु वज्ञाव टिलोपश्च सामान्यगुणादेव नौलस्य भावः निलिमा शुक्तिमा कालिमा
इत्यादि पक्षे लघुलं लघुता लाघव नैल्यं शौक्ल्यं काल्यमिति यद्यपि सामान्येनोक्तं
तथापि पृष्ठादिवर्षविशेषदृढादिभ्यो ज्ञातव्यं तेन प्रथितेत्यादि पृथु ऋदृ कृशेत्यादिना

४७६ । भूयोभूमभूयिष्ठाः ।

भूयस् भूमन् भूयिष्ठा १॥१॥

वहीरौयस्त्रिभ्रिष्ठान्तस्य क्रमादेते निपात्यन्ते ।

४७७ । त्वादेशोने कल्पदेश्यदेशीयाः ।

त्वादे ५१, च १२१, ओने, ७, कल्प देश्य देशीया १॥३॥

लेख्याद्यन्ताच्च ईषदूनेऽर्थे एते स्युः ।

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः विद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः ।

तार्किकदेशीया । पंचतिकल्पम् ।

अट्ट १ प्रथमदुपटुक्तिप्रवक्तुल्लुट्रसाधन । बह्वकिञ्चन खण्डास्य लघु स्वादु प्रियं
जिव । चण्डी बाली गुरुमन्दी वक्षः पाकस्तनुर्महान् । आगु ज्ञसीरु दीर्घश्च
होढ सर्वे दृढादयः । पवे पृथुल पृथुता पृथ्वादे किम् अनिकता इत्यादि ॥४७५॥

ईयसादिषु बह्वीर्भादेश ईयसीमीरादिकोपः इष्टे यकारागमस्य निपात्यते ।
अतिशयेन बहु भूयान् बह्वीर्भाव भूमा अतिशयेन बहु भूयिष्ठः । पूर्वसूत्रस्था-
शब्दस्य इह नानुवृत्तिः, यती व्यवस्थावाचि वाशब्दस्य इच्छयानुवृत्ति इच्छया
निवृत्तिरिति । अत्र ईयसादिषु बह्वीर्भू आदेश कृत्वा तत्साहचर्यादाख्यानं जी च
बह्वीर्भू आदेश स्यादिति सूचितम् । तेन बहुमाचष्टे भावयति ॥ ४७६ ॥

मीरा टी—भूयश्च भूमा च भूयिष्ठश्च ते ईयसुना भूय इमा भूमा इष्टेन भूयिष्ठ
बहुशब्दस्य निपात्यन्ते ॥ ४७६ ॥

आ ईषत् ऊन ओन तस्मिन् । लोपोऽस्येत्यकारलोपः । ईषदूनो विद्वान्
विद्वत्कल्पः । अत्र विरामे स्तम्भसिति दृढः । एव विद्वद्देश्य विद्वद्देशीय । एषा
पूर्वलङ्घितेव । एव ईषदूना दीर्घा दीर्घकल्पा दीर्घदेश्या दीर्घदेशीया । एषु शस्-
न्तरादिलात् पु ब्रह्मव । ईषदूना तार्किकी तार्किकदेशीया । अत्र लोडादि
पु ब्रह्मव । ईषदून पचति पचतिकल्पः पचतिदेश्य पचतिदेशीयम् । एषु एकल
लोबलयीर्वीजं त्यादेश्य रूप इत्यत्र लिखितम् ॥ ४७७ ॥

मीरा-टी—तिरादिष्वस्य तत्तस्य कल्पश्च देश्यश्च देशीयश्च ते । विद्वत्कल्प इति ।
विद्वदिति न्यूनत्वमुच्यते एव गुडकल्पा ब्राह्म इत्यादौ ब्राह्मयामारोपितस्य

४७८ । लिर्वहुः प्राक् ।

ले ५१, बहु ११, प्राक् ११ ।

ईषदूनः पटुः बहुपटुः ।

४७९ । पाशः कुत्सायाम् ।

पाश ११, कुत्सायाम् ७१ ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

गुडवस्य किञ्चित् न्यूनत्वमिति स्वार्थिकता कञ्चित् स्वार्थिकान्ता प्रकृतेर्लिङ्गवचना
न्यतिक्रम्य वर्त्तन्तेऽपीति अत स्त्रीलिङ्गता एव पाचककल्प इत्यादि पचतिकल्प
इति ईषदून यथा स्यात् तथा पचतीति वाक्य किञ्चित् न्यूनपाचक क्रियेत्यर्थः ।
एव पचत कल्प पचनिकल्पमित्यादि ॥ ४७७ ॥

ले पुनरुपादानं व्यादि नञ्त्वयम् । स्याद्यन्तात्परी बहु, स्यादीषदूनेऽर्थे स च
बहु परव ज्ञात सन् पूर्वं स्यादित्यर्थः । ईषदून पटुः बहुपटु अव विभक्तेर्नुक्ति
कृतेऽपि पुनर्लिङ्गसच्चाया विभक्तिः । ईषदूना विदुषी बहुविदुषी । अव बहुप्रत्ययस्य
शसन्ततरादिवेऽपि परस्यायित्वाभावात् न पु वङ्गाव ॥ ४७८ ॥

यौरा टौ—प्रान्तात् लेरीषदूनेऽर्थे प्राक् बहु स्यात् । बहुपटुरिति ईषदूनः
पटुरित्यर्थः, एव बहुगुडा द्राक्षा ननु किञ्चित् न्यूनार्थबहुशब्देन क्रियाविशेषणम्
यथा बहु ददाति बहु पचतीति तथावापि बहुपटु बहुद्राक्षा इति स, करणीयः
कि लक्षणेनेति तदसत् बहुगर्भ इत्यादौ गर्भोत्तरदत्त्वादीय स्यात् न तु अ, । एवं
बङ्गक् बहुपत्या बहुराजा बहुसखा इत्यादावसाविति स्यात् ॥ ४७९ ॥

स्याद्यन्तात् पाश स्यात् कुत्सायाम् । कुत्सिता विदुषी विद्वत्पाशा शसन्ततरा-
दिलात् पु वङ्गाव ॥ ४७९ ॥

यौरा-टौ—ले पाश स्यात् स तु कुत्सायाम् । भिषक्पाश इति निन्दितो
भिषकित्यर्थः । एव वैयाकरणपाश पाचकपाश इत्यादि । तथाच भट्टि रच पाशा-
निति । परे तु येन प्रहृत्तिनिमित्तेन शब्दस्य प्रहृत्तिस्त्वैव निन्दा गम्यते तस्मात्
न । यव प्रकारान्तरेण निन्दा गम्यते तत्र न स्यात् । तेन वैयाकरणयौर इति
निन्दन्ति ॥ ४७९ ॥

४८० । चरट् भूतपूर्वे ।

चरट् ११, भूतपूर्वे ७ ।

भूतपूर्वेऽर्थे चरट् स्यात् । भूतपूर्वं आख्यः आख्यचरः ।

४८१ । घ्या रूप्यञ्च ।

घ्या ५, रूप्यञ्च १, च ११ ।

अन्तादूप्यश्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कणस्य भूतपूर्वो
गौ, कणरूप्यः कणचरः । शुभ्रारूप्यः शुभ्रचरः ।

४८२ । बह्वल्पायात् काच्चशस् वा ।

बह्वल्पायात् ५, कात् ५, चशस् ११, वा ११ ।

बह्वर्थादल्पायाच्च कात् परश्चशस् स्याद्वा ।

बहुशो देहि भूरिश्च अल्पश्च स्तोकश्च ।

स्यादन्ताच्चरट् स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । भूतपूर्वा विदुषी विदुश्चरी अत्र शसलतरा-
दिलात् पु वज्ञाव टित्वादीप् ॥ ४८० ॥

श्रीरा-टी—भूतपूर्वं प्राग्भूत तस्मिन् चरट् स्यात् । टित्वादीप् । आख्य
चरीति पृथग्दृष्ट्यात् यत्र भूतस्य वर्तमानता प्रतीयते तत्र न स्यात् । यथा इक्षुरी
भूत इत्यादि । गोष्ठान्नीन । गौऽश्वात् भूतपूर्वं खीन स्यात् । गौडीनम् ॥ ४८० ॥

पठगन्तात् लिङ्गात् रूप्यश्चरट् च स्यात् भूतपूर्वेऽर्थे । कणस्य भूतपूर्वो गौ
कणरूप्य एव कणचर । शुभ्राया भूतपूर्वो गौ शुभ्रारूप्य अत्र रूप्यवर्जनात् न
पु वज्ञाव । शुभ्रचर अत्र पु वज्ञाव ॥ ४८१ ॥

श्रीरा टी—शुभ्रारूप्य इति रूप्यवर्जनात् न पु वज्ञाव । चरट् स्यादेव शुभ्र-
चरीति ॥ ४८१ ॥

बहुश्च अल्पश्च बह्वल्पो, बह्वल्पो अर्थो यस्य तत् बह्वल्पायै तस्मात् । पृथग्योगात्
भूतपूर्वे ल्यस्य आस्य नानुवृत्तिः । बह्वभिर्मीर्देहि बहुश्च अत्र कर्मणश्च शसि पु वज्ञाव ।
चित्तादव्ययम् एव बहुभिर्नेव पश्यति बहुश्च । बहुभिर्गम्यते बहुश्च अत्र वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् सङ्गले गम्ये एव । बहुषु तीर्थेषु स्नात बहुश्च पक्षे तद्रूपेण
स्थितिः । कारकात् किं बहुना स्वामी इत्यादौ न स्यात् एव भूरिश्च, अल्पायस्य

४८३ । संख्यैकार्थाद्वीप्सायाम् ।

संख्या एकार्थात् ५१, वीप्साया ७ ।

कति कति कतिशः गणशः यावच्छः तावच्छः द्विशः पादशः ।

४८४ । चकृत्वस् वारे ।

चकृत्वस् ११, वारे ७ ।

कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्वः गणकृत्वः पञ्चकृत्वः ।

न अन्यश्च लोकाश्च अत्र वाशब्दस्य व्यवसायचित्वादिति वीव्यम् । तेन बह्वनि दु खानि देहि अन्यमभ्युदय देहीत्यादौ न स्यात् एव क्रमादेरपि चशस् स्यात् वीप्साया नित्यम् । क्रमश्च सङ्गश्च पूगश्च इन्द्रश्च ॥ ४८२ ॥

श्रीराटी—बहुश्च अन्यश्च तावर्थो यस्य स तस्मात् चित्त्वाद्वा । बहुश्च इति बहुन् वक्ष्ये, बह्वनि वा देहीत्यर्थं बहुश्च भुरश्च इति भूनि व्य बह्वर्थं अन्यश्च इति अन्य मावा विन्दु लोकास्मिति पठ्याय । एव बहुभ्यो देहि इत्यर्थेऽपि बहुश्चः लोकाश्च इति पठे बह्वनि देहि बहुभ्यो देहि कादिति किम् । बह्वना स्वामी ॥ ४८२ ॥

एक एकभाग, एकोऽर्थो यस्य स एकार्थे संख्या च एकार्थश्च संख्यैकार्थे तस्मात् । संख्यावाचककारकादेकभागार्थकारकाच्च परश्चशस् स्वाद्वीप्सायाम् । कति कति देहि कतिशः, एव गण गण देहि गणशः । तावन् तावन् तावच्छ इत्येषा संख्या बहुल्यतु इत्यादिनाः संख्यातुल्यत्वे चशस् । संख्यायान्तु द्वौ द्वौ द्विश एव ति इत्यादि । एकभाग्यात् षट् पाद पादश कुडव कुडव कुडवश्च कार्वापण कार्वापण कार्वापण ॥ कुडवादीनां परिमाणवाचित्वेऽपि संख्यावाचकत्वम् ॥ ४८३ ॥

श्रीराटी—संख्या च एकार्थश्च तावन् तावच्छ इति एकार्थाद्वीप्सायाम् चशस् स्यात् । कति कति कतिशः त्वेनाभेदेति कार्वापण तावच्छ इति जलपु- बहुगणा इति संख्यातिदेशात् एव गण गण इत्यादिनाः । एकार्थशब्देनेह परिमाण गृह्यते तेन पणश्च कादित्वेव वक्ष्यते ज्ञातापादा न स्यात् ॥ ४८३ ॥

संख्याभिन्नस्य वारेऽर्थो न तत्परिमाणं तस्मादाश्रयत । कति वारान् भुङ्क्ते कतिकृत्व चित्त्वादित्ययम् । न च संख्यातुल्यत्वे संख्यातुल्यत्वात् । संख्यायाश्च पञ्चकृत्व, दशकृत्व इत्यादि ॥ ४८४ ॥

४८५ । सुचतुर्द्वित्रेः ।

सुच् ११, चतुर्द्वि. त्रि ५ ।

गभ्यः सुच् स्याद्वारि । चतुः द्विः त्रिः ।

४८६ । मयट् तद्रूपे ।

मयट् ११, तद्रूपे ७ ।

तदात्मकेऽर्थे मयट् स्यात् । विष्णुात्मकं विष्णुमयम् ।
वाङ्मयम् ।

श्रीराटी—क्रियाया अभ्याहतिर्वारं तस्मिन् । कतिकल इति चित्वाद्यं स्यादि
लुकि नात्सोधीरिति च एव गणकत्व पञ्चकत्व अभ्याहतिभिन्नकालायामेव
क्रियाया सम्भवति तेन पञ्चपाका इत्यादौ न स्यात् एकरूपक्रियाया एककालौनल-
प्रतीते । यत्र तु कृदभिहितभावप्रयोगे कालभेद प्रतीयते तत्र स्यादव । यथा
द्विवचन द्विष्कार इत्यादि । वार इति कि पञ्च भुङ्क्ते । संख्यायौ इति कि
प्रभूतान् वारान् भुङ्क्ते न हि प्रभूतशब्द संख्यात्वेन प्रसिद्ध ॥ ४८५ ॥

उकार उच्चारणार्थं चकारोऽव्ययार्थः । चतुरी वारान् इत्यर्थे चतुर्शब्दात्
मुचि कृते रेफस्य विसर्गे शसि शस् इत्यत्र बाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् सुचि परे
नन्य विसर्गस्य सकारि स्यादे सोलीप इति सस्य लीपे सुच सस्य विसर्गं चतु ।
एव द्वौ वारी द्वि त्रीन् वारान् त्रि ॥ ४८५ ॥

श्रीराटी—चतुश्च द्विश्च तत्तस्मात् पुंस्त्व सौमत्वात् सुचा चकत्वसिति
बाध्यते । चतुरिति चतुर्शब्दात् सुच् उच्चारितौ चतुर्स् इति स्थिते सौर्वि फे
इति द्विवचननिर्देशात् एकशेषाद्वा रेफसकारयोः स्थाने एक एव वि सुज् विकल्प-
यन्ति चान्द्रा. तन्मते चतुष्कः । द्विकल विकल इति च भवति । सकृत् । एक-
शब्दस्य सुचा सकृदिति निपात्यते सकृन् भुङ्क्ते भावे तु एकवारार्थं सकृत् शब्दी-
इति तेन सकृत् भुङ्क्ते सकृत् करोतीत्यादि प्रयोग लक्षणानु प्रपञ्चार्थम् एक-
स्याभ्याहृत्यभावात् तन्मतमालम्ब्य अन्यकृतीपेक्षितम् । बहुधाञ्वाऽविप्रकृष्टकालं ।
बहुशब्दादप्रकृष्टकाले वारीऽर्पे धाच् स्याद्वा । बहुधा भुङ्क्ते पक्षे बहुकाली भुङ्क्ते
अविप्रकृष्टकाले कि बहुकाली मासस्य भुङ्क्ते ॥ ४८५ ॥

तदेव रूपम् आत्मा स तद्रूप. तस्मिन् । पृथक् योगात् पूर्वात् किमपि नान्य-

४८७ । प्रकारे जातीयः ।

प्रकारे ७, जातीयः १ ।

तार्किकजातीयः ।

वर्तते प्रकरणबलात् स्यादन्तादेव । विष्णुत्मक विष्णुमय जगत् । एव वाङ्मय शास्त्रं हिरण्यमम् । अत्र यकारलोपो मनीषादित्वात् । टित्त्वादोपि तेजोमयो देवी । विकारावयवप्राधान्येऽपि तद्रूपविशेष एव । तेन अश्मना विकार अश्म मयो देश एव हेममय कुण्डल यवमयश्चरु भस्ममयी भूमि । भक्ष्याच्छादनयोस्तु अभिधानात् न स्यात् तेन मौद्ग सूय कार्पस वस्त्रम् इत्यादी ण एव । गो पुरीषे इदमर्थेऽपि मयट् । गोमयम् । पुरीषे किं गोविट् गव्य दुग्धादि । पय-सस्तु विकारे न स्यात् । तेन पयसो विकार पयस्य दध्यादि अवाणित् ण्यः ।
पयस्य मादम् अत्र ण ॥ ४८६ ॥

मीरा टी—तद्रूप यस्मिन् तत्तस्मिन् । विष्णुत्मकमित्यादि विष्णुरात्मा यस्मिन् जति तत्, वाङ्मयमिति वागात्मक शास्त्रमित्यर्थः एव चौरमयी यवागू अन्नमयी यश्च । वद्धर्थात् सङ्गवत् त्याश्च । वद्धर्थे वर्तमानात् ले सङ्गवत् त्यास्तु चकारात् मयट् च । अप्रुपा आत्मानो यस्मिन् पर्वणि अचित्तत्वात् शिक आपूपिकम् अपूपमय पर्व वाटिकिकी वटकमयी पादौ लिङ्गस्य लोकाशयत्वात् । परे तु बाहुल्येन प्रकृतमित्यर्थे प्रकृत प्रस्तुतम् अन्नम् अन्नमयम् आपूपिकम् अपूपमयम् इति वदन्ति । अनेकाश्च सख्यायाश्च मूल्यक्रेतव्ययोरशे क्रेतव्यमूल्ययोः । मूल्याशे वर्तमानाया सख्याया क्रेतव्येऽर्थे क्रेतव्याशे वर्तमानाया सख्याया मूल्येऽर्थे मयट् स्यात् । यवानां हावशौ मूल्ये यस्योदञ्चित विमयमुदञ्चित् यवानां तिलानां हावशौ मूल्यमस्या शर्कराया विमयी शर्करा तिलानां क्रेतव्येऽपि हावशौ उदञ्चित, क्रेतव्यां णश्च यवानां विमया यवा उदञ्चित सर्वत्र मूल्यक्रेतव्यसम्बन्धे धौल्य्याचस्याश्लानक-लभ्यो नेष्यत अनभिधानात् द्वौ यवानां उदञ्चित । अत्र हि यथाणा अशाना मूल्ये द्विशब्दो वर्तते इति न त्व्य अनेकेति किं यवानामिकीऽशी मूल्यमस्य उदञ्चित । अश् इति किं द्वौ द्वौ द्वौ यवौ मूलमस्योदञ्चित मूलक्रेतव्ययोरिति किं द्विगुण तैल पच्यते चौरिणेत्यत्र न स्यात् । तैलभागात् चौरिण हेतुना द्वौ भागौ यव तत्तैल पच्यते इत्यर्थः ॥ ४८६ ॥

४८८ । वित्ते चुच्चुचणी ।

वित्ते ७, चुच्चुचणी १॥ ।

विद्याचुच्चुः विद्याचणः ।

४८९ । निर्वृत्ते भावादिसः ।

निर्वृत्ते ७, भावात् ५, इम १ ।

पाकिमः ।

स्यादन्ताज्जातीय स्यात् प्रकारे । प्रकारश्च. सादृश्यवाची पुलिङ्ग ।
तार्किक्या प्रकार तार्किकजातीया तार्किकतुल्या स्त्री इत्यर्थः । कीडादि पु व-
दिति पु वङ्गाव । एव पटजातीयो जन षट्जातीय फलम् । किञ्च विदुष्या
प्रकार विदुषीजातीया स्त्री अत्र जातीयस्य शसन्ततरादिभिन्नत्वात् पु वङ्गा ॥४८७॥

श्रीरा टी—प्रकार' सादृश्यं तद्यस्यासि अर्थ आदित्वादित्य तस्मिन् के
जातीयः स्यात् । तार्किकजातीय इति तार्किकप्रकार इत्यर्थः । महाजातीय
इति महतीप्रकार महत्तैकार्य इति अयन्तु प्रकारवति व्याञ्च । प्रकारे अनयो-
र्विषयभेद' तेन तथा जातीय इति भवति । स्थूलादे. क । स्थूलादे प्रकारेऽर्थे
क स्यात् जातीयस्य बाधक स्थूलको मसि य, स्फुरत्कान्ति । अचलन्नपि चल-
न्निव लक्ष्यते स चलत्क चञ्चल' एव प्रभामण्डलयोगादहहन्नपि हहन्निव दृश्यते
हहत्क इति सादृश्यमेव प्रकारार्थे व्याचष्टे । स्थूलमाषल्लुचञ्चाऽश्वाश्चलञ्चदृहत्तथा ।
वाव्याकाल कुमारी च पुत्र, श्वशुर इत्यपि । पुत्रमूलीऽथ गोमूत्र खादनेऽथमुवा-
प्यहौ । कृष्णस्त्रिले वरे ग्रीही तथा जीर्णस्तु शालिषु । अवदानं सुरायाञ्च
स्थूलादौ परिकीर्त्तिता ॥४८७॥

स्यादन्ताञ्चुचणी स्याता तेन स्यातेऽर्थे । चुच्चु पञ्चमस्वरद्वयी चणी मूढन्व-
यवान् । विद्यया स्यात् विद्याचुच्चु विद्याचणः ॥४८८॥

श्री रा-टी—चुच्चुश्च चणश्च तौ षष्टवर्गीय वित्तं स्यात् येन वित्तं तस्मात् चुच्चु-
चणी स्याताम् । विद्याचुच्चु इति विद्यया वित्त इति वाक्यम् ॥४८८॥

भावे ह्रदन्तादिम स्यात् तेन निष्पन्नेऽर्थे । पाकिम निष्पन्नः पाकिम, यवीरित्य-
कारलोप ॥४८९॥

४८० । पशुभ्यः स्थानद्विषट्के गोष्ठ-गोयुग-
षड्गवम् ।

पशुभ्य ५॥, स्थान द्विषट्के ७।, गोष्ठ-गोयुग षड्गवम् १। ।

गोगोष्ठ गोगोयुगं गोषड्गवम् ।

४८१ । शुण्डोच्चभ्योऽपकर्षे रष्टरौ ।

शुण्डोच्चभ्य. ५॥, अपकर्षे ७।, र-ष्टरौ १॥ ।

अपकृष्टा शुण्डा शुण्डारः शमीरः कुटीरः उच्चतरी ।

पशुवाचकेभ्य स्थाने वाच्ये गोष्ठ द्विकमित्यर्थे गोयुग, षट्कमित्यर्थे षड्गव
स्यात् । गवा स्थान गोगोष्ठम् एव महिषगोष्ठ गोर्द्विक गोगोयुगम् एव हरिषगो-
युग गवा षट्क गोषड्गवम् एव हस्तिषड्गवम् एषा क्लीबत्व स्वभावात् ॥ ४८० ॥

१-टी—स्थानञ्च डौ च षट्कञ्च तत्तस्मिन् । गोष्ठञ्च गोयुगञ्च षड्गवञ्च तत् ।
पशुवाचिभ्य एवर्थेषु एते क्सात् स्यु । गोगोष्ठमिति गोस्थानमित्यर्थ । गोगोयुग-
मिति गोर्द्विलमिति वाक्य गोषड्गवमिति गोषट्त्वम् एव महिषगोयुग महिषषड्गव-
मित्यादि क्लीबत्व स्वभावात् ॥ ४८० ॥

शुण्डाश्च उच्चाश्च शुण्डोच्चाश्च तेभ्य । उभयत बहुवचन गणार्थम् । शुण्डा-
टेर उच्चादे. ष्टर. स्यात् अपकर्षेऽर्थे । शुण्डापान मदस्थानमित्यमर. । अपकृष्टा
शुण्डा शुण्डारः एवम् अल्पा शमी शमीर, अल्पा कुटी कुटीर । अत्र शुण्डाशमी-
कुटीना स्त्रीत्वेषु राल्लाना पु स्तमभिधानात् एवम् उच्चतरी वत्सतरी इत्यादौ
बित्वादीप् ॥ ४८१ ॥

श्रीरा टी—शुण्डाश्च उच्चाश्च ते तेभ्य रश्च ष्टरश्च तौ । अपकर्षश्चात्र प्रकृत्यर्थ-
तावच्छेदकशुभ्रक्रियावृत्तिं त्वनिर्देशात् । शुण्डादिभ्योऽपकर्षे र उच्चादिभ्योऽपकर्षं
ष्टर. स्यात् । शुण्डार इति करभस्याल्पकुटीत्यर्थं ष्टमशरीरमित्यन्य । ऋक्षा शमी
शमीर, ऋक्षा कुटी कुटीर उच्चतरीति व्यक्तयोर्वनेत्यर्थं यद्यपि अपकर्षसामान्ये
त्यस्तथापि विशेषपरतया तारुण्यापकर्षोऽवगम्यत इति एव वत्सरीति अत्र
चान्द्रापकर्षं ष्टमभतरीत्यत्र भारवाहनापकर्षः अश्वतरीत्यत्र अश्वगर्दभत्वक्रियाव-
कर्षः, नासूतरीत्यत्र महत्त्वापकर्षः, कासूरस्त्रविशेष, गोपीतरीत्यत्र महत्त्वापकर्षः

४६२ । पीलुतिलोमाकर्णादिः कुणतैलकट- जाहं पाकस्नेहरजोमूले ।

पीलु—कर्णादि ५।, कुण जाहं १।, पाक-मूले ७ ।

पीलुकुणः, तिलतैल, उमाकटः, कर्णजाहम् ।

वयं शुद्धा शमी कुट्य शुद्धादौ परिकीर्तिता । उच्चावर्षभावश्चकामूगोऽख्यसथाव
ष्टः । डुप कुला । कुतुशब्दादपकर्षे डुप स्यात् । कुतुप ङित्वात् टिलीप । चर्ष-
मय स्नेहभाजनम् ॥ ४६१ ॥

पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते, आदयो यस्य स पीलुतिलोमाकर्णादि-
कस्मात् । पीलादि कुण पाके । तिलादेस्तैल, स्नेहः । उमादि कटो रजसि ।
कर्णादिर्जाहो मूले स्यात् । पीलो पाक पीलुकुण मूर्द्धन्नात् । तिलस्य स्नेह
तिलतैलम् । उमाया रज, उमाकट । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । अत्र कुण-
टाक्षयो पुंस्त्व तैलजाहान्तयो क्लीबश्चाभिधानात् । पीलादिस्तु । पीलु कर्कन्धु
शमी करवीर वकुल वदरी अश्वत्थ खदिर इत्यादि । तिलादिस्तु । तिल इद्भूदौ
इत्यादि । उमादिस्तु । उमा अलावू भङ्ग तिल इत्यादि । कर्णादिस्तु । कर्ण पक्षति
प्रतिपत् दक्षिणा पलमूल्यादि ॥ ४६३ ॥

यौरा टी—पीलुश्च तिलश्च उमा च कर्णश्च ते आदयो यस्य तत्तस्मात् । कुणश्च
तैलश्च कटश्च जाहश्च तत् । पाकश्च स्नेहश्च रजश्च मूलश्च तत्तस्मिन् । एष्वर्थेषु
क्रमादेतेभ्यः क्रमादन्ते स्युः । पीलुकुण इति पीलूना पाक इति वाक्यम् । पीलु,
शमी करवीर कर्कन्धुवकुलावपि । अश्वत्थखदिराम्नाश्च वदरश्च नवात्मक । अन्ये
आप्तस्थाने करवीर पठलि वदरस्थाने वदरीमपि । तिलतैलमिति तिलाना
स्नेह इति वाक्यम् । तिलसर्षप इद्भूदीत्यादिराकृतिगणः । उमाकट इति उमाया
रज इति वाक्यम् । उमा भङ्गा तिलोऽलावू सङ्घाते तु अविभक्त । सन्धुहिप्रा-
रजो भिन्नेऽथावी वैरूप्य ईरितः । अवौणा सङ्घातः, अविकट समादेस्तु सङ्घटः
निकटः, उल्कट विकट प्रकटः, अवकटो वैरूप्य । कर्णजाहमिति कर्णस्य मूल-
मिति वाक्यम् । कर्णाच्चिदन्तगुल्फभूकेशपुच्छनखं मुखम् । शङ्कीष्ठपदच
कर्णादौ परिकीर्तिताः ॥ ४६२ ॥

४८३ । चेत्रे शाकटशाकिनौ ।

चेत्रे ७, शाकट-शाकिनौ १॥ ।

इच्छुशाकटं इच्छुशाकिनम् ।

४८४ । इतोऽस्य जाते ।

इत १, अस्य ६, ७ ।

फलितम् ।

स्यायन्नादितौ स्यातां तस्य चेतन्यर्थे । इची चेतम् इच्छुशाकटम् एव इच्छुश-
किन इति क्लीबेऽभिधानात् । समाहारेणैवेष्टसिद्धौ शाकटशाकिनाविति द्विवचनं
गणार्थे तेन चेत्रे वाच्येऽपि प्रत्यया स्युः । तानह विवक्षीमि । यथा धान्वादे
चेत्रे खीन । धान्यस्य चेतव धानीनम् एव मौद्गीन कौडवीणम् । तिलादिर्यथौनी ।
तिलस्य चेत तिलीनम् एव माषस्य माष्य माषीणम् उमाया उम्य औनी-
नम् । अनौ अनव्यम् आनव्यम् । भङ्गस्य भङ्ग भाङ्गीनम् । अतस्या अतस्यम्
आतसीनम् । व्रीहिशालिभ्या ण्येय । व्रीहे चेत व्रीहेयम् एव शालेय स्त्रिया
व्रीहेयौ भूमि । यवयवकषटिकेभ्यो य । यवस्य चेत यव्यम् एव यवकस्य यवक्य
षटिकस्य षटिक्य यवकषटिकौ धान्यविशेषौ । द्रोणादकाभ्यामिकष् तद्वाप्ये ।
स उप्यतेऽस्मिन्निति तद्वाप्य तद्वाप्ये चेत्रे वाच्ये इत्यर्थः । द्रोण उप्यतेऽस्मिन्निति
द्रौणिक चेतम् एव आढकिकम् । खार्या क । खारी उप्यतेऽस्मिन्निति खारीक
चेतम् ॥४८३॥

श्रीराटी—शाकटश्च शाकिनश्च तौ । ते चेत्रेऽर्थे शाकटशाकिनौ स्याताम् ।
इच्छुशाकटमिति इच्छुशा चेतमिति वाक्यम् । एव इच्छुशाकिनमिति यद्यपि सामान्ये-
नोक्तं तथापि इत्यादावेवेति परे । इच्छुमूलकाभ्यामित्यन्ये ॥४८३॥

स्यायन्नादित स्यादस्य जातमित्यर्थे । फलनस्य जात फलित वन फलितो
वृक्ष, फलिता लता तारकादेरेवाय विधिरिति जौमरा । तारकादिभ्यु । तारका
पुष्प कल्लोल तरङ्ग शर पल्लवा । ऋजीष कष्टकाङ्गार शङ्गार ज्वर कन्दरा ,
विचार गर्व रोमाञ्च हर्षोत्कर्ष कुतूहला, गर्भनिष्क्रमणीत्कण्ठा ग्राहदाहाम-
चन्द्रका । निद्रा कुवलय, शङ्का राग कीरक कुम्भला, । कुसुमस्तवकीचर प्रवाल
पुलकत्रणा, । कर्दम व्याधि सौमन्त मुख कञ्जुक हस्तका, । पिपासा मञ्जरी पिच्छु

४६५ । चिःकृभ्वस्वभूततज्ञावेऽस्वावीर्घा- वव्यस्य ।

चि १।, क भू असु ७॥, अभूततज्ञावे ७।, अ खौ १॥, ईर्वौ १॥, अव्यस्य ६। ।

अभूततज्ञावेऽर्थे कृभ्वस्तिषु परेषु चिः स्यात्, तस्मिन्नावर्ण-
स्त्रयोरीकारघौ स्तः न व्यस्य ।

बुभुक्षा दुःखं कञ्जला । वेगः विकसलवसन्द्रा मुद्रा तिलकं श्रैवला । मूव
पुरीष रोगश्च सूत्रं मुकुटस्तथा । रागं केशदयश्चान्ये तारकाद्याः प्रयोगत इति ।
इत्युक्ततारकादेरन्यतोऽपि इतः स्यादिति ज्ञापनाय सामान्यं नोक्तम् । अत्रैव सा
क्षीरऋषकं वक्ष्य लज्जयन्ती न लज्जिता । मूर्च्छालि मूर्च्छं मूर्च्छितौ । निघोर्विभवति
दिगन्तरानित्यादौ लज्जा मूर्च्छा भवादिभ्योऽपि ङश्चते ॥४६४॥

श्रीराटी—अस्य सञ्ज्ञातेऽर्थे इतः स्यात् । यद्यपि सामान्यं नोक्तं तथापि
विशेषपरतया फलादेरेव । फलितमिति फलमस्य सञ्ज्ञातमिति वाक्यम् । फल-
पुष्पाङ्गुरं पल्लवं गर्भं कण्टकं सुन्दरं शरं कङ्कालं हर्षं कुतूहलं किसलयं गन्धं हस्तकं
कञ्चुकं मुखं सीमन्तम् । तन्द्रा तिलकं श्रैवला रोगं कञ्जलं कुट्टलं क्रीरकं वेगम् ।
निद्रा मुद्रा मदगलं रोषं कर्दमं कन्दरं कुसुमं तरङ्गम् । सञ्ज्ञा तारकं मूवपुरीषं
पुलकं विचारं व्रणं शङ्कारम् । स्रवकं पिपासां लज्जां दीहं निष्क्रमणं ज्वरं दुःखं
द्रीहम् । ऋजीषाङ्गारं रीमाञ्चं प्रवालं व्याधिं चन्द्रका । पिण्डोत्कर्षं बुभुक्षा च
स्वरोत्कर्षं च मञ्जरी । आकृतिगणोऽयम् । ननु बुभुक्षापिपासाशब्दौ किमर्थमिह
पठ्येते सद्रन्तात् क्तेऽपि सिद्धयति नैव तयोः सङ्गत्वात् घेत् एव नास्ति ङे क्तेऽपि
बुभुक्षितं पिपासितं पुरुष इति न स्यात् । गर्भाद्व्रणं णिनि । गर्भिणी ब्रीहि,
गर्भोऽस्य सञ्ज्ञात इति वाक्यम् ॥४६४॥

अभूतस्य अज्ञातस्य तद्रूपेण भावीऽभूततज्ञावः । भूतस्य पुनर्भावासम्भवात्
अभूतस्यैव भावे सिद्धे अभूतशब्दोपादानं कथम् । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ तु
अवस्थितिष्वपि पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरापत्तिरभूततज्ञावः इति विशेषज्ञापनार्थम्
अभूतशब्दोपादानमित्याहुस्तुल्येयं काष्ठं भक्षकरोति इत्यादेरपि चिद्व्यव्यापत्तेः ।
वस्तुतस्तु अभक्ष्य भक्ष करोति इति यदा विवक्ष्यते तदैव चिः स्यादिति ज्ञापनार्थम् ।

४८६ । ल्यो वमावो लोप्यः ।

ल्य १।, वमाव १।, लोप्य १। ।

वकारमात्रस्यो लोप्यः स्यात् ।

अकृष्टं कृष्णं करोति कृष्णीकरोति, कृष्णोभवति कृष्णीस्यात् ।

अभूतशब्दोपादानम् । कृष्णस्त्रिषु परेषु स्याद्यन्तात् अभूततद्भावे चि स्यात् चूँ परे प्रकृतेरन्तस्थितयोर्वर्षऋस्योरीकारदीर्घौ स । अव्यस्येति अव्ययवर्जनम् अवर्णऋस्योरीकारदीर्घनिष्पद्येऽर्थम् अव्ययात् चिस्तु स्यादेव इत्यर्थः । अन्यथा षष्ठ्यन्तमनुक्ता अव्ययादिति पञ्चम्यन्तमेवावदित्यत् ॥ ४८५ ॥

श्रीराटी—कृष् भूश् अस् च ते तेषु प्रागवस्यातोऽवस्थान्ताभूतस्याजातस्थानन्तरं तदात्मनातोऽवस्थान्तरेण जन्म अभूततद्भावे तस्मिन् अथ स्वयं तौ, ईश्वरं तौ, न व्यस्य तस्य ॥ ४८५ ॥

वकारमात्रावशिष्टप्रत्ययो लोप स्यात् तेन चि विट् विन् क्तिप् विच् इति पञ्चानां लोपः । अकृष्णं कृष्णं करोतीति वाक्यं चि अस्य चकारोऽव्ययार्थः । अवशिष्टस्य वकारस्य अनेन लोपे पूर्वाकारस्य ईकार एव कृष्णीभवति कृष्णीस्यात् इति अव प्रथमोपस्थितम् अस्यैति पदं हिला स्यादिति स्त्री विभक्त्यन्तेऽस्धातौ परे चि स्यादिति सूचितम् । अतएव अस्मिन्लिङ्गन्तस्यैव प्रयोगेऽभूततद्भावप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावात् इति गोयीचन्द्रः । वक्ष्यमाणसूत्रेणैव अस्ति प्रयोगे एव व्याख्येयम् । एवं गङ्गीभवति कवीभवति पटूभवतीत्यादि । अकर्म्यं कर्म्यं करोति कर्म्यीकरोति अज्ञानिनं ज्ञानिनं करोति इत्यादौ नोलुप्फेषाविति नस्य लुपि लुपि न सन्ध्येत्यत्र नञोऽप्यर्थत्वात् तदादिविधेनिषेधाभावे अकारऋस्योरीकारदीर्घौ स्यातात् । अव्ययस्य तु अथवा इथा कृत्वा इथाकृत्य असपदि सपदि कृत्वा सपदि कृत्य इत्यादौ चिप्रत्ययान्तस्य व्यस्य ग्यनुकारित्यादिना समासे क्ताचो यवादेशः । अत्रावर्णऋस्योरीकारदीर्घौ स । निनास्य साचौकृतचारुवक्त इति रघौ । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् दीर्घः । साचिरिति अनव्ययशब्दोऽप्यस्ति इति केचित् ॥ ४८६ ॥

श्रीराटी—व चासौ मावसेति सः । तथाच वकारातिरिक्तावयवगुण्यस्य ग्रहणं तेन विट् विन् विच् क्तिपामपि ग्रहणं स्यात् । कृष्णीकरोतीति अवस्थान्तरापरतरेव वाच्ये मुख्यान्तदास्यकादेव लेख्यः । एवम् अमात्रा मालां करोति

४६७ । यङ्-ङ्यक्वे चट्री ।

यङ् ष्य क्वे ७, च । ११, ऋत् ११, रौ ११ ।

ऋकारो रौ स्यात् यङि ङ्ये क्वे चै च । मात्रीकरोति ।

४६८ । मनश्चक्षुश्चेतोऽरुजोरहोऽन्तलोपश्चौ ।

मन—रह ६१, अन्तलोप' चै ७ ।

मनीकरोति ।

मालीकरोति इत्यादि तथा अशान्तिं शान्तिं करोति शान्तिकरोति अमहान्तं महान्तं करोति महत्करोति इत्यादि । अभूततद्भाव इति किं शुक्लं करोति पूर्वावस्थातोऽविवक्षितत्वात् नाख्यभूततद्भाव क्लृप्तिस्त्विति किम् अक्षय क्लृप्तिं कायते । अयस्येति किम् अदिवा दिवा करोति दिवाकरोति तत्र करोति कारणात् कायस्य भेदविवक्षायाम् अभूततद्भावेऽपि न स्यात् । अनभिधानात् यथा तन्तुभ्य पट करोति खड्गो घटी भवति । ननु कथं वितानभूत वितत इधिव्या यश्च समूहनिव दिग्विकीर्णमिति इवाधे भूतशब्द वितानमिवेति क्वचिदन्यवापीति स नात्र च्चि ॥ ४६६ ॥

यथा यङि चैत्रीयते ङ्ये मातेवाचरति मातोयते क्वे पितरमिवाचरति पित्रीयति चै अमातर मातर करोति मात्रीकरोति ॥ ४६७ ॥

औराटी—यङ् च ङ्य क्वथ तत्तस्मिन् । ऋदिति ष्ये धी । मात्रीकरोतीति अमातर मातर करोतीति वाक्यम् एवम् कर्त्रीकरोतीत्यादि ॥ ४६७ ॥

मनस् च चक्षुस् च चेतस् च अरुस् च रजस् च रहस् चेत तस्य । सूत्रत्वात् षष्ठ्या लुक् । एषामन्तस्य लोप स्यात् चै परे । अमनो मन करोति मनीकरोति एव चक्षुःकरोति अरुःकरोति रज्जीकरोति रह्जीकरोति । एषामन्तलोपे अवर्ण-कृत्वधीरीकारदीर्घौ स्त ॥ ४६८ ॥

औराटी—मनश्च चक्षुश्च चेतश्च अरुश्च रजश्च रहश्च तत्तस्य । लुक्षवीकद अन्तस्य लोप' । एषामन्तलोप स्यात् । मनीकरोतीति नलोपे अवर्णस्य ई, एवं चक्षुःकरोति रज्जीकरोति रह्जीकरोति ॥ ४६८ ॥

४६६ । कर्तृस्त्रायत्योः सम्पद्यक्रादौ चसात् ।

कर्तृस्त्रायत्योः ७॥, सम्पद्यक्रादौ ७। चसात् ११, वा ११ ।

साकल्येऽधीनत्वे च सम्पद्यति कृभ्वस्तिषु परिषु चसात् स्याद्वा । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते राजायत्तं सम्पद्यते राजसात् सम्पद्यते ।

५०० । देये त्राच्च ।

देये ७, वाच् ११, च ११ ।

देयेऽर्थं त्राच्च साच्च स्यात् सम्पाद्यादौ । देवाय देयं करोति देवत्रा करोति देवसात् करोति ।

कृत्स्नं सकलं तस्य भावः कर्तृस्त्रायत्योः आयत्तिरधीनत्वम् । कर्तृस्त्रायत्योः आयत्तिश्च कर्तृस्त्रायत्योः तथोऽपि सम्पद्य सम्पूर्वदेवादिकपदधातुः । सम्पद्यश्च क्रादिश्च सम्पद्य-क्रादि तस्मिन् । सम्पद्ये च इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ सम्पद्यक्रादिरिति गौरवं कथमिति चेन्न चानुक्तं नोत्तरव इति न्यायेन परस्परं क्रादौनामनुवृत्त्यभावात् । साकल्येऽधीनत्वे च अर्थे सम्पद्यति कृभ्वस्तिषु स्याद्यन्तात् चसात् स्याद्वा । चकारोऽव्ययार्थः । कृत्स्नं लवणं जलं सम्पद्यते जलसात् सम्पद्यते एवं कृत्स्नं लवणं जलं करोतीत्यादि वाक्ये जलसात् करोति जलसाङ्गवति जलसात् स्यात् । एवं राजसात् सम्पद्यते राजसात् करोति राजसाङ्गवति राजसात् स्यात् । पक्षे तद्वृत्ते स्थितिरिति ॥४६६॥

श्रीराटी—कर्तृस्त्रायत्योः आयत्तिश्च ते तथोऽपि सम्पद्यश्च क्रादिश्च तत्तस्मिन् । सम्पूर्वपद्यौङ् गतो विकरणनिर्देशान्नभादिकस्य ग्रहणम् । अभूततद्भाव इत्यनुवर्तते क्रादिदर्शनात् चित्वाङ्गम् । क्रादौ तु । कृत्स्नं लवणं जलं करोति जलसात्करोति जलसाङ्गवति जलसात् स्यात् पक्षे जलीकरोतीत्यादि । जलसात् सम्पद्यते इत्यादिनिर्दिष्टत्वात् अभूततद्भावस्य निवृत्तिः । एवं कृत्स्नं काष्ठं भक्ष्यं सम्पद्यते भक्ष्यसात् सम्पद्यते । नलीपद्मौ भक्ष्यौ करोति राज्ञीकरोति लुग् अज्यते ॥४६६॥

५०१ । नैकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच् वानितौ द्विश्च ।

नैकाच ५।, अव्यक्तानुकरणात् ५।, डाच् ११।, वा ११।, अनितौ ७।, द्वि १।,
च ११। ।

अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् सम्पद्यादौ डाच् स्याद्वा
नत्वितौ, तस्मिंश्च द्विर्भावः ।

सम्पद्यादौ परे स्यादन्तात् वाच् चसाच्च स्यात् देयेऽर्थे । चकारोऽव्ययार्थः ।
देवाय देय करोति देववा करोति देवसात् करोति एव देवाय देय सम्पद्यते
इत्यादि वाक्ये देववा सम्पद्यते देवसात् सम्पद्यते इत्यादि बोध्यम् । परसूत्रे इतौ
अरे डाच् निषेधज्ञापकात् अत्र सम्पद्यादौ परे विहितोऽपि चसात् सम्पद्यादीना
परत्वाभावे तेषामन्वयोऽपि स्यादिति बोध्यम् । तेन अकरोदचिरेश्वर क्षितौ
द्विषदारभफलानि भस्मसादिति । भस्मसात् कृतवत् पिष्टद्विष पातसाच्च वसुधा
ससागरामिति ॥४५०॥

श्रीरा टी—डुदान्नि दाने तव्यानीयया इति य खनाष्ट्रेऽरेये इत्येकार । क्वचि-
ट्कदेशोऽप्यनुवर्त्ततेऽधीनत्व एव देवता करोति इति चित्वाद्ग्रम् । चकाराच्चसाच्च
देवसात् करोतीति देवाधीन दातव्य करोतीत्यर्थः ॥४५०॥

यस्य ध्वन्यात्मकशब्दस्य वर्णविशेषरूपेण ज्ञान न सम्भवति सोऽव्यक्तः । तस्यानु-
करणम् अव्यक्तानुकरणम् । अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणं शब्दात् सम्पद्यादौ परे डाच्
स्याद्वा न तु इतौ परे, डाचि सति पूर्वस्य द्वित्वञ्च स्यात् । वाशब्दस्य व्यवस्थान्नाचि-
त्वादितौ परेऽपि तस्य द्विर्भावो वा स्यादित्यर्थः । सम्पद्यादौ डाचो विधाने इतौ
परे निषेधो ज्ञापयति सम्पद्यादौ परे विहित कश्चित् प्रत्ययः । सम्पद्यादे परत्वाभावे
तेषामन्वयोऽपि स्यादिति पूर्वसूत्रे उदाहृतम् ॥५०१॥

श्रीरा टी—एकोऽज् यस्य स, न एकाच् नैकाच् तस्मात् । यवाकारादयो
वर्णा स्पष्टाः प्रतीयन्ते ते व्यक्ता न व्यक्ता, न अव्यक्ता अव्यक्तानामनुकरणं तत्
तस्मात् न इति अमिति तस्मिन् तस्मिंश्चेति डाचि इत्यर्थः ॥५०१॥

५०२ । त लोप्योऽतष्टिस्त्रितौ द्वेस्त्वन्तो

वा ।

त । १।, लोप्य १।, अत ६।, टि १।, तु । १।, इतौ ७।, वे ६। तु । १।, अन्त. २।
वा । १। ।

तस्यादन्तस्य त लोप्यो डाचि, इतौ तु टिलोप्यः, द्वेस्त्वन्तो लोप्यो वा । पटपटाकरोति । एकाचस्तु सृकरोति । इतौ तु पटदिति करोति, पटिति, पटत्पटिति पटत्पटदिति ।

तस्य अनेकाचोऽव्यक्तानुकरणस्य अकारोऽन्तान्शब्दस्य पटत् भनत् इत्यादे-
नकारो लोप्य स्यात् डाचि परे इतौ परे तु तस्यैव शब्दस्य टिलोप्यः स्यात् ।
एव इतौ द्विभूतस्य तस्यैव शब्दस्यान्तवर्णो लोप्यो वा स्यादित्यर्थः । पटत्शब्दात्
डाचि अनेन तकारलोपे पट इति अकारान्तस्य द्वित्वे पटपटाकरोति एव भन-
भनाकरोति इत्यादि । सृकरोति इत्यत्र एकाचत्वान्न डाच् । इतौ तु टिलोपाभाव-
पक्षे पटदिति । टिलोपपक्षे पटिति करोति । अवासिद्ध वहिरङ्गमन्तरङ्गेति
न्यायान्न टिलोपस्यासिद्धत्वे दान्तत्वाभावात् टकारस्य डकारो न स्यात् इतौ परे
। इभ तस्यान्तवर्णलोपे पटत्पटिति करोति अन्तलोपाभावपक्षे पटत्पटदिति करोति
व शब्दस्य व्यवस्थावाचितात् सम्प्रदादेरभाने कचिदितौ परेऽपि टिलोपादि. स्यात् ।
भनभनेति ध्वनिस्तु किमङ्गैरित्यादि सिद्धम् ॥५०२॥

श्रीगटी—त इति लुप्तश्रीक दम् अत इति श्रीकान्तं दं तस्येत्यादि डाचि
डाजन्तं परे अतस्तकारलोपः स्यादित्यर्थः । तेन पटपटाकरोतीत्येव विरुक्ते डाचि
टिर्नाप पटाशब्दे परे प्राक्पटत्शब्दस्यातस्तकारो लोप्य इति पटदिति करोतीति
इतौ डाचोऽभावे विकल्पेन टिलोपः दर्शयति पटित्वेति करोति शेषः स्थानि-
वत्त्वाच्च चपोऽव ज्व । तथाच घटिति घटदिति गभीरमम्बुदैर्नदितमिति ।
नन्वितौ डाजभावे हिलाभावात् कथं पटत्पट्युदाहृतमिति चेत् सत्य द्वेस्त्वन्तो
वेति सामर्थ्यादितौ परेऽपि द्वि पक्षे पटत्पटदिते उभयव्यक्तपक्षे पटत्पटिति
करोति च अव्यक्तानुकरणादिति किं भट्टिजभटा करोति डाजन्तभटाशब्दे पदे
भट्टित् शब्दस्य न तकारलोपः ॥५०२॥

५०३ । तीयसम्बवीजसंख्याद्विगुणात् कृञि कृषौ ।

तीय गुणात् ५१, कृञि ७१, कृषौ ७१ ।

एभ्यः करोतौ डाच् स्यात् कृषौ । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सम्बाकरोति, वीजेन सह कर्षणं करोति वीजाकरोति, द्विगुणाकरोति ।

५०४ । समय निष्कुल दुःख शूल सत्याद् यापन निष्कोष प्रातिकूल्य पाकाशपथे ।

समय—सत्यात् ५१, यापन—अशपथे ७१ ।

एभ्यः क्रमादेतत्स्पर्शेषु डाच् स्यात् कृञि परे । समयाकरोति निष्कुलाकरोति दुःखाकरोति शूलाकरोति सत्याकरोति ।

तीयप्रत्यय । तेन द्वितीयतृतीययोर्द्वयम् । सख्या आदिर्यस्य स सख्यादि स चासौ गुणश्चेति सख्यादिगुण तीयश्च सव्य सख्यादिगुणश्चेति तस्मात् । कृञि परे एभ्यो डाच् स्यात् कर्षणार्थे । कृञो ग्रहणं सत्यद्वयसौना निवृत्त्यर्थम् । द्वितीय-कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति सवकर्षणं करोति सबाकरोति । हावेकार्थम् । वीजेन सह कर्षति वीजाकरोति द्विगुणं कर्षणं करोति द्विगुणाकरोति एव त्रिगुणाकरोतीत्यादि ॥५०३॥

श्रीरा-टी—संख्या आदिर्यस्य स सख्यादिश्चासौ गुणश्चेति सख्यादिगुणः गुणः स्वरूपं पञ्चासीयश्च सव्य वीजश्च सख्यादिगुणश्च तत्तस्मात् कृञं दृष्ट्वा भवसिनिर्वाति । डाजनुवर्तते अनितौ द्विष नानुवर्तते अनिर्दिष्टत्वात् द्वितीयाकरोतीति विवारं कर्षति चेन्नमित्यर्थः । तीयमिति तीयत्वान्नस्तेन तृतीया करोति इति द्विगुणा करोति यस्य चेतस्य द्विगुणं विविखन करोतीत्यर्थः ॥५०३॥

समयात् यापने निष्कुलान्निष्कोषे दुःखात् प्रातिकूल्ये शूलान्-पाके सत्यादश-पथेऽर्थे डाच् स्यात् कृञि परे । समयाकरोति समयं अशपथतीत्यर्थः । अन्वय

५०५ । सपत्र-निष्पत्तात् प्रियसुखात् मद्र- भद्रात् पीडानुकूल्यवपने ।

सपत्र-निष्पत्तात् ५१, प्रियसुखात् ५१, मद्रभद्रात् ५१, पीडानुकूल्यवपने ७१ ।

एभ्यः क्रमादेतत्त्वर्थेषु डाच् स्यात् क्वञि । सपत्राकरोति
निष्पत्राकरोति मृगम् । प्रियाकरोति सुखाकरोति मद्रा-
करोति भद्राकरोति ।

समय करोति निष्कीघोऽन्तरवयवस्य वहिष्कारः । निष्कुलाकरोति दाडिमम्
अन्यत्र निष्कुल करोति शत्रु दुःखाकरोति शत्रु पीडयतीत्यर्थः । अन्यत्र दुःख
करोति । शूलाकरोति मांस शूलिन सह पचतीत्यर्थः । अन्यत्र शूल करोति ।
शपथो दिव्य न शपथोऽशपथः । सत्याकरोति मुनिः सत्यं कथयतीत्यर्थः । शपथे
तु सत्यं करोति परिवादवान् दिव्यं करोतीत्यर्थः ॥५०४॥

श्रीराटी—समयश्च निकुलञ्च दुःखञ्च सत्यञ्च तस्मात् यापनं कालहरणं
तस्मिन्निष्कं च अन्तर्बहिष्कारं तस्मिन् प्रातिकूल्यं चित्तव्यथनं तस्मिन् पाकं पचनं
तस्मिन् न शपथमशपथं तस्मिन् क्रमिणोदाहरति समयाकरोतीत्यादि ॥५०४॥

सपत्रनिष्पत्ताभ्यां पीडायाः, प्रियसुखाभ्यां आनुकूल्ये, मद्रभद्राभ्यां वपने डाच्
स्यात् क्वञि । सपत्राकरोति मृगं सपत्रं शरं मृगस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः ।
निष्पत्राकरोति मृगं मृगस्य पार्श्वद्वयं भिला निष्पत्रं शरं वहिष्करोतीत्यर्थः ।
आनुकूल्यं चित्ताराधनं प्रिया करोति सुखा करोति सखायं मद्रभद्रशब्दौ
मङ्गलार्थौ मद्रा करोति भद्रा करोति मानवकं पिता मङ्गलपूर्वकं मुखयती-
त्यर्थः ॥५०५॥

श्रीराटी—सपत्रञ्च निष्पत्रञ्च तत्तस्मात् प्रियञ्च सुखञ्च तत्तस्मात् मद्रञ्च भद्रञ्च
तत्तस्मात् पीडा च आनुकूल्यञ्च वपनञ्च तत्तस्मिन् पीडाशब्देन वेधनादि पीडो-
च्यते सह पत्रेण वन्तं सपत्रा करोति मृगं व्याधं सपत्रं शरं मृगशरीरे प्रवेशयती-
त्यर्थः । निष्पत्राकरोति शरीरादपरपार्श्वे शरं निष्क्रामयतीत्यर्थः अन्यत्र सपत्रं
करोति वृक्षं प्राष्ठट्, निष्पत्रं करोति शीघ्रं । आनुकूल्यम् आनुलीयं चित्तारा-
धनमिति यावत् प्रिया करोति सुखा करोति तथाच सीतामूचे सुखाकर्तुं प्रियाकर्तुं
प्रियवदा इति । मद्रा करोति भद्रा करोति बालं नापितः । मद्रभद्रशब्दौ मङ्गल

४०६ । दघ्नमात्रद्वयसट्माने ।

दघ्न मात्र द्वयसट् । १।, माने ७। ।

परिमाणार्थे एते स्युः ।

गजपरिमाणो गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसः ।

५०७ । संख्या-शन्-शतो ङिन् ।

संख्या शन् शतः ५।, ङिन् । १। ।

दशौ चिंशौ ।

वाचकौ डाचा वपनमुच्यते । प्रकृतित्याभ्या मङ्गलपूर्वं वपतीत्यर्थः । अन्यत्र मद्र करोति इत्यादि ॥५०५॥

दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्चेति समाह्वारे टकारस्य प्रत्येकेन सम्बन्धः । स्वाद्यन्तादृते स्युः परिमाणेऽर्थे । परिमाणमिह ऊर्ध्वपरिमाणं गज ऊर्ध्वपरिमाणस्य इत्यर्थे गजदघ्नः गजमात्रः गजद्वयसो वृत्तः । टित्त्वादीपि गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसौ भितिः । ऊर्ध्वपरिमाणे किं विल्लिपरिमाणम् आत्मन् इत्यादौ न स्यात् ॥५०६॥

औरा टी—दघ्नश्च मात्रश्च द्वयसश्च तत्तस्मात् टमित करोति दघ्नमात्रं द्वयसट् इत्यात्पर श्रूयमाणं शब्दं प्रत्येकं सम्बन्धाति तेन स्त्रिया गजदघ्नौ गजमात्रौ गजद्वयसौ यद्यपि मानमिति सामान्येनीकं तथापि दघ्नद्वयसावर्द्धमाने स्याताम् । हस्तिपुरुषाभ्या षी वा । आभ्या परिमाणे षी वा स्यात् । हस्तौ परिमाणस्य हस्तिन पौरुष पञ्चे हस्तिदघ्नमित्यादि । प्रमाणार्थात् लुक् गात् नित्यम् । मानवाचकात् दघ्ना दीना लुक् स्यात् । हस्त परिमाणस्य हस्तः वितस्ति सम् हस्तमात्रं वितस्तिमात्रं समश्चतुर्दंशाङ्गुलः । गात्तु द्वौ हस्तौ परिमाणस्य द्विहस्तः द्विवितस्ति नित्यग्रहणात् भाविनीऽपि सशये मात्रटो लुग्विधानार्थम् । सख्या-प्रमाणपरिमाणार्थेभ्यो मात्रट् सशये । एभ्यः सशये मात्रट् स्यात् । पञ्च न वा पञ्चमात्रं सप्त न वा सप्तमात्रं वत्सन्तात् स्वार्थे यावन्मात्रं तावन्मात्रं कियन्मात्रं गणमात्रं बहुमात्रं प्रमाणात् समं स्यात् न वा सममात्रं हस्तमात्रं परिमाणात् प्रस्थं स्यात् न वा प्रस्थमात्रं द्रौणमात्रं गात्तु द्विसप्त स्यात् न वा द्विसप्तमि-त्यादि ॥५०६॥

शन् च शत् चेति शन्शत् सख्या चासौ शन्शच्चेति सख्याशन् शत् तस्मात् ।

५०८ । कति-यति-तति-यावत्तावदेतावत् कियदियन्तः ।

कति—इत्यन्त १॥ ।

किं यत्तदा डत्यन्तानां यत्तदेतत्किमिदमा वत्वन्तानामेते
क्रमात् निपात्यन्ते माने ।

५०९ । दशादेर्डी युते शतादौ ।

दशादे ५, ड १, युते ७, शतादौ ७ ।

एकादशं शतं विश शतम् ।

शन्शतो केवलवीरसम्भवात् तदन्तवीर्यं हणम् । तेन सख्यावाचकशनन्ताद्दशादे
सख्यावाचकशदन्तात् वि शतादेश्च डिन् स्यात् परिमाणेऽर्थे । दशपरिमाणस्य इत्यर्थं
डिनि डिच्चात् टिलीपे दशी । एवम् अष्टादशीति पथ्यन्त बोध्यम् । तिशत्परि-
माणस्य इति डिनि टिलीपे वि'शी । एव चत्वारिंशौ ॥५०७॥

श्रीरा टी—शय शच्च तत् सख्या च तत् शन्शच्चेति तत्तस्मात् सख्याशन्नन्तात्
सख्या शदन्ताच्च डिन् स्यात् दघ्नादेरपवादः । दशपरिमाणस्य दशी एव पचदशि-
नीऽईमासा एव वि शत्परिमाणस्य वि शी मास । विशतेय । विशतिशब्दान्माने
डिन् स्यात् । विशति परिमाणमेषा विशिनीऽङ्गिरस ॥५०७॥

किं परिमाणमेषा यत् परिमाणमेषामित्यर्थे किं यत्तद्ग्री उतिप्रत्यये कति यति
तति एते निपात्यन्ते । यत् परिमाणस्य यावान् तत् परिमाणस्य तावान् एतत्
परिमाणस्य एतावान् किं परिमाणस्य कियान् इदं परिमाणस्य इयान् एते
वत्वन्ता निपात्यन्ते । वतो रुदिच्चादीपि यावतौत्यादि ॥५०८॥

श्रीरा टी—निपातनादिष्टसिद्धि ॥५०८॥

दश आदिर्यस्य स दशादि तस्मात् । दशादे अव अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा
दश हित्वा एकादशादीनां ग्रहणम् । एवम् उभयत्र आदिशब्दयोर्व्यवस्थावाचित्वा-
द्दशादेरिति षष्टिपथ्यन्तानामेव ग्रहणं शतादाविति शतसहस्रयोरेव ग्रहणमिति ।
एकादशादे षष्टिपथ्यन्तात् ड' स्यात् युतेऽर्थे शते सहस्रे च वाच्ये इत्यर्थः । एका-
दशभिर्युतम् एकादश शतं डिच्चात् टिलीपः । एव विशत्या युतं विश शतम् अव

५१० । किं यत्तदेकान्यात् द्विवह्वनामेक- निर्द्धारि डतरडतमौ ।

कि—अन्यात् ५१, द्वि-वह्वना ६॥, एकनिर्द्धारि ७, डतरडतमौ १॥ ।

अनयोः कतरो वैष्णवः एषा कतमः शैवः ।

विंशतेस्ते लोपे ययोरित्यकारलोपः । एव विश चत्वारिंश पञ्चाश षष्ट शत सहस्रं वा । एकादशदिति किं दशभिर्युतम् अत्र न स्यात् शतसहस्रयोरिवेति किम् एकादशभिर्युतं लक्षम् अत्र न स्यात् ॥५०९॥

श्रीराटी—दश आदिर्यस्य दशादि अतद्गुणसविज्ञानात् एकादशादीनां ग्रहण युतशब्दोऽधिकार्यः शतमादिर्यस्य तद्गुणसविज्ञानेन शतसहस्रयोरिव ग्रहणम् । दशादिरधिके शते सहस्रे च वाच्ये ड स्यात् । विश शत पञ्चाशं शतम् एकादश सहस्रम् । एकादशाधिका पुराणशते पुराणसहस्रे वा एकादश पुराणशतम् एकादश पुराणसहस्रमित्यादौ शतसहस्रमेव वाच्यं सजातीयनाधिक्यं प्रतीयते यत्र विजातीयनाधिक्यं प्रतीयते तत्र न स्यात् । यथा विंशतिपणा, अस्मिन् कार्षापण-शते कार्षापणसहस्रे वा तत्र न स्यात् विजातीयानामाधिक्यं प्रतीयते ॥५०९॥

एभ्यो द्वयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतरो बह्वना मध्ये एकस्य निर्द्धारणे डतम स्यात् ङित्वात् ङित्वात् । अनयोर्मध्ये क कतर एषा मध्ये कतम एव यतर यतम ततर ततम, एकतरः एकतम अन्यतरः अन्यतम इति ॥५१०॥

श्रीराटी—कश्च यश्च स च एकश्च अन्यश्च तत्तस्मात् द्वौ च बह्वश्च द्विवह्वलोषा गुणक्रियासंज्ञाभिर्यवच्छेदो निर्द्धारणम् एकस्य निर्द्धारणम् एकनिर्द्धारणं तस्मिन् डतरश्च डतमश्च तौ । एभ्यो द्वयोरिकस्य निर्द्धारणे डतरः बह्वना डतम स्यात् ङिति ङित्वात् । वैष्णव इति विशुद्धवैष्णवस्य ज्ञानक्रियाभ्यां निर्द्धारणं ज्ञायते । परे तु बह्वना जातिपरितमङिति ज्ञात्वा निर्द्धारण एव विधिः । कतमो भवता कट इत्युदाहरन्ति तद्यापि प्रयोगप्राचुर्यात् ग्रन्थकृता सामान्येनीकतम् एव यतर यतम, ततर ततम एकतरः एकतमः अन्यतरः अन्यतम इति । ननु कथं पूर्वतरस्मिन् वर्षे परुदिति चेत् सत्यं अस्य सूत्रस्य योगविभागः कर्तव्यः । डतरडत-स्मादिति तेन पूर्वतरपि पूर्वतरस्मिन् परतराजिन् इति मण्डूकगत्या वेल्लनुवर्तते तेन कतरो वैष्णवः को वैष्णवः कतमः शैवः पः शैव इत्यादि । अन्येदमोऽन्यार्थे डतरो

५११ । तस् क्तेः ।

तस् ।१०, क्ते ६।

क्तेः स्थाने तस् स्यात् । कृष्णतः सर्वतः अमुतः ।

दादिलीपश्च । अन्यशब्दादिदशशब्दाच्च अन्येऽर्थे उतर स्यात् इदमी दमी लीपश्च ।
अन्यतर इतर अन्येनान्यतरयोरन्येन सह समानार्थता सूचिता ॥५१०॥

पृथग्योगात् पूर्ववत् किमपि नानुवर्तते । तेन सर्वस्मात् लिङ्गात् सर्वविभक्ते
स्थाने तसादिश स्यादित्यर्थः । यद्यपि पूर्वं सर्वनाम्न एव पञ्चम्या एव तस् विधी-
यते तथापि सर्वनामभिन्नादपि प्रयोगतः प्रमाणतः नभस्त पयवत इत्यादि दर्शनात्
एवमपञ्चम्या अपि प्रथम प्रथमत आदि आदित मन्त्रेण मन्त्रतः स्वरेण स्वगत
प्रथमे प्रथमत मुखे मुखत आदौ आदितः पृष्ठे पृष्ठत इत्यादि दर्शनात् आचार्य्येण
सामान्यतोऽभिहितः । वाचिकस्यापि मतमेतत् किञ्च अन्येषु अभिपरिस्थानेनैव
अमित परित एव स्यादिप्रकरणोक्तेर्विशेषविधिभिः सामान्योऽप्यय न बाध्यते ।
स्यादिप्रकरणे हि तद्धितप्रकरणे एतद्विधानसामर्थ्यात् । तेन कृष्णेन कृष्णत
कृष्णात् कृष्णत, सर्वे सर्वत, सर्वस्मात् सर्वत सर्वस्मिन् सर्वत इत्यादयः स्युरेव ।
अमुत इति तसो विभक्तिस्थानजातत्वेन सर्व सामान्यविभक्तिनिमित्तकार्थं स्यादेव ।
तेन त्वदा टेरः दीमोऽदसश्चेत्यादि स्यात् । विभक्तिविशेषविहितान्तु साक्षादि-
भक्तावेव । तेन जसादे स्थाने तसि कृते ह्रित इत्यादौ गुणादिर्न स्यात् तद्धित-
प्रकरणात्तानामादेशानां क्लृप्त् त्वे चेत्यनेन लीपो न स्यात् । तेन सार्वत्रिकं
पारत्रिकं तदव्ययम् इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च विभक्ते, स्थाने तसादयो ये आदेशास्त-
दन्तानामव्ययत्वमिति प्राञ्च । तेन कुत कुत आयात कौतस्तुतम् इत्यव्ययत्वात्
टेलीप, । राजन्तथाजन्ताभ्यामव्ययस्य तद्धितोक्तादेशान्तराव्ययत्व नास्तीत्येकः ।
एतन्मतज्ञापनायै वाच्योक्तीकारोऽनुबन्ध एतन्मते कौतस्तुतमित्यादौ मनौषादि-
त्वात् टिलीपादि ॥५११॥

श्रीराटी—यद्यपि सामान्यविभक्त्यर्थे तसुविधानात् सर्वस्मात् क्तेः सर्वस्या
क्तेस्तु प्रसज्येत तथापि शिष्टप्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्यमिति । कृष्णत इति कृष्ण
एव कृष्णतः प्राज्ञस्तु वेत्यनुवर्त्तमानात् कृष्ण इति च । एव कर्मसहितो गुणः
कर्मगुणतः स्वरणतः स्वरण ततो भवान् स भवान् । द्वास्तु यथा ततो दीर्घः,

युष ब्रवीमि त दीर्घायुष ब्रवीमि । वराः खरती ह्रीन खरेण ह्रीन, ततो देवाना
 प्रियेण हतम् आक्षीप्त्वेन ध्या न लुक् । एव मन्वती मन्वेण वा वर्णतो वर्णेन
 वा शरीरत शरीरेण वा । च्या तत आयुषते तस्मा आयुषते । ध्या तथाच
 भट्टि केन सविभते नान्य ततो ब्राह्मणवत्सल । सा दर्शतान्य भरतश्च
 सत् इति च । ध्या । देवार्जतोऽभवन् आदित्या, कर्णतोऽभवन् विविध-
 पक्षाश्वे ध्या अभिधाना हिक्कात् कुरु चिकित्सा हिक्काया कुरु चिकित्सा
 प्रवाहिकात् कुरु चिकित्सा प्रवाहिकाया, कुरु चिकित्सा रोगायध्या
 अपनयनेऽभिधानम् । घ्रा । आदित आदौ पृष्ठत पृष्ठे पार्श्वत, पार्श्वे मध्यत,
 मध्ये अन्तत अन्ते मुखत मुखे प्रथमत प्रथमे अग्रत अग्रे इत्यादि । अन्ये आद्या-
 दिगणमाहु तदुक्त तथाहि आद्यादिभ्यश्चेति पाणिनिस्तु च तद्गवता फणिना
 आद्या प्रथमा तदादिविभक्त्युल्लेखो यथा दर्शन तसि वा भवतीति व्याख्यात तथा
 वामनेनापीति । ऐपातिग्रहाचलेष्वघवरा । ऐपेऽतिग्रहे अचले च घभिन्नव्यासस्
 वा स्यात् । व्यवहारती निन्दित व्यवहारेण निन्दित वृत्ततोऽतिगृह्यते वृत्तेनाति-
 गृह्यते अतिक्रम्य गृह्यते इत्यर्थ । चरित्वती न चलति चरित्वेण न चलति । अघ
 इति कि विप्रेण क्षिप्त इत्यादि । ह्रियमानपापयोगाच्च । आभ्यामघवरासस् वा
 स्यात् । वृत्ततो ह्रियते वृत्तेन ह्रियते ह्रियमाना भवतीत्यर्थ । वृत्तत पाप, वृत्तेन
 पाप पापयुक्त इत्यर्थ । खेर्वहोरभवत् वरादे ध्या । खीर्वहोश्च ध्यासस् वा स्यात् ।
 न तु भवतो ईयुषदोऽस्तदश्च । सर्वतो ह्रीन सर्वस्माद्धीन विश्वतोऽन्य विश्वादन्य
 बहुतो भिन्न बहुभ्यो भिन्न भवदादेस्तु, भवत हाभ्या त्वत् भत् युषत् अस्मत्
 त्वतोऽन्य मत्तोऽन्य उत्सर्गत्वात् पूर्वेषु नक्तनिर्दिष्टत्वाद्वा । जे चाद्वागहि । जे
 विहिताया ध्यासस् वा स्यात् न तु हाकी रुह प्रयोगे सति । पुरुषोत्तमत
 पुरुषोत्तमाद्वा याति काशीत, काश्या वा याति पापतः पापाद्वा भौत तथा मत्तो
 विभ्यद्यम स्वयमिति भट्टि । अद्वागहीति कि सार्थाद्धीयते पर्वतादवरीहति जे
 कि हरेरन्य शिवात् पृथक् । प्रतियोगे ण । प्रतियोगध्यासस् वा स्यात् । भक्तित,
 प्रत्यस्व भक्तो प्रत्यस्वत केशवत प्रति केशवात् प्रति प्रयुक्त इत्यादि पठ्येभिभ्यामुभ-
 यार्थेऽभिमुख्य सर्वार्थे क्तेर्नित्यम् । परेरभयार्थे अभेरभिमुख्यार्थे सर्वार्थे च क्तेस्तस्
 स्यान्नित्यम् । तस्त्विवानसानर्थ्यात् न व्यात् लुक् क्तेरिति लुक् परितो हरिम् उभयत
 इत्यर्थ । अनित ईशम् ईशस्याभिमुखम् इति कर्जट ईशस्य सर्वत इत्यन्ये । प्रकरण-
 वसादि इषोक्ता आदिप्रकरणे वसन्नाथमुज्जहार तथाच यस्मिन् स्थाने य आदेश

५१२ । देवादेर्हीप्सोस्वाच् ।

देवादे ५॥, वीप्सो ६॥, वाच् १॥ ।

देवत्रा वन्दे रमे वा ।

५१३ । सिवहोस्त्रोऽद्वाटः स्याः ।

सिवहो ५॥, व १॥, अद्वाटि ५॥, स्या ६॥ ।

सर्वहोश्च परस्वा' स्यास्त्र' स्यात् न तु ह्यस्मद युष्मद' । सर्व-
स्मिन् सर्वत्र तत्र बहुत्र ।

स्तद्व्यहणेन गृह्यते इति न्यायात् तस्मिन् तदादिकार्यं भवत्येव । तस्मादीनां पृच्छ-
भरादिपाठात् व्यत्व न्यान्तरप्रकृतत्वेन तेष्वन्यत्र तस्यैवाविधानात् लुक् ॥ ५११ ॥

देवाद् परयोद्धितौयास्तस्योस्त्राच् स्यात् । चकारोऽव्ययार्थं । देव दवौ दवान्
वा वन्दे देववा वन्दे । देवे देवयो देवेषु वा रमे देवत्रा रमे देवादिभ्यु देव मन्य
पुरुषपुरुषीमन्यौ बहु इत्यादि ॥ ५१२ ॥

श्रीरा टी—देव आदिर्यस्य तत्तस्मात् द्वौ च तौ च ते तयो वाजिते प्राक्कान्
दम् । देवादेरनयो स्थाने वाच् स्यात् च इत् । देववा इति क्रियाद्वयेन उदा-
हरणद्वयम् । देवादिर्षया । देवी बहु पुक् सर्व्यो मनुष्य पुरुषश्च षट् ॥ ५१२ ॥

द्विरादिर्यस्य स ह्यादि न ह्यादिरह्यादि तस्मात् । ह्यादिश्च न्यदादिगण-
समाप्तिपथ्यन्त इत्यत आह ह्यस्मद युष्मद इति । सर्वस्मिन् सर्वयो सर्वेषु वा सर्वत्र
एव सर्वस्वा सर्वयो सर्वासु इत्यत्रापि सर्वत्र इति विभक्तिस्थानजातत्वेन तदादिगण-
स्यापि प्रत्ययत्वे पु वत् स्तेरिति पु वद्भाव एव सर्वस्य दिश सर्वत इत्यादि । भवतो
न स्यादिति वक्तव्य तेन भवति भवतो भवन्तु इत्येव । जीमरान्तु सभवान् तत्र भवान्
ततो भवान् इत्यादयोऽपि कान्याणवति वाच्ये निपात्यन्ते इत्याहुः ॥ ५१३ ॥

श्रीरा टी—स्त्रिश्च बहुवच्य तत्तस्मात् बहुवच्यस्य सख्यार्थग्रहण न तु प्रचुराद्यस्य
हिगादिर्यस्य स न ह्यादि अद्वाटि तस्मात् स्त्रिरिति किं समे सख्यार्थस्येति किं
वहौ सपे अभिधानादितरयो अपि तत्र भवान् तत्र दीर्घायुष ब्रवीमि त द्यौषायुष
ब्रवीमि तत्र देवाना प्रियेण कृतम् इत्यादि । अद्वाटि किम् । द्वयो, त्वयि माय
आदिशब्दावति ॥ ५१३ ॥

५१४ । सर्वैकात् काले दा ।

सर्वैकात् ५१, काले ७, दा ।१। ।

सर्वस्मिन् काले सर्वदा ।

५१५ । किमन्ययत्तदोर्हिश्च ।

किमन्ययत्तद ५१, हिं ११, च ।१। ।

एभ्यः स्या हिं दा च स्यात् । कस्मिन् काले कर्हि कदा ।

५१६ । तदो दानीं वा ।

तद ५१, दानीं ।११, वा ।१। ।

तदानीं तर्हि तदा ।

५१७ । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोत्तोरभ-
यादेद्युसङ्गि ।

पूर्व—उभयात् ५१, एद्युस् ।११, अङ्गि ७। ।

पूर्वस्मिन्नङ्गि पूर्वैद्युः ।

काले वर्त्तमानाभ्यामाभ्या परस्या सप्तम्या दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले सर्वदा
एवम् एकदा ॥ ५१४ ॥

श्रीरा टी—सर्वश्च एकश्च तत्तस्मात् । सर्वादिकाश्च काले दा स्यात् । सर्वदा
एकदा ॥ ५१४ ॥

कस्मिन् काले कर्हि कदा एवम् अन्यर्हि अन्यदा यर्हि यदा तर्हि तदा ॥ ५१५ ॥

श्रीरा-टी—कश्च अन्यश्च यश्च स च तत्तस्मात् । तर्हीति एवम् अन्यर्हि अन्यदा
यर्हि यदा तर्हि तदा अन्यर्हीति जयादित्येनीदाहृतम् अन्यहीति कश्चित् ॥ ५१५ ॥

काले वर्त्तमानात्तद परस्या, सप्तम्या दानीं स्याद्वा । तस्मिन् काले तदानीं
पक्षे तर्हि तदा ॥ ५१६ ॥

श्रीरा टी—तदशब्दाद् दानीं वा स्यात् । तदानीमिति पक्षे हिं दा च ॥ ५१६ ॥

एभ्योऽष्टम्भ, परस्याः सप्तम्या एद्युस् स्यात् अङ्गि वाच्ये । पूर्वस्मिन्नङ्गि पूर्वैद्यु
अवादिस् इत्यनेन तद्विज्ञादेशानामपि तद्विज्ञाविधानात् यथोरित्यकारणीयः ।

५१८ । दिक्शब्दाद्दिग्देशकाले स्तात् प्रीपीप्ताऽचो लुक् ।

दिक्-शब्दात् ५१, दिग्-देश काले ७, स्तात् ११, प्री-पीप्ता १॥, अच ५१,
लुक् ११ ।

परस्तात् प्राक् ।

एव अन्यद्यु इतरद्यु अन्यतरद्यु अपरद्यु अधरद्यु उत्तरद्यु उभयेद्यु । उभ-
याद् युम् च वक्तव्य उभयस्मिन्नहनि उभयेद्यु ॥ ५१७ ॥

त्रौरा-टी—पूर्वश्च अन्यत्र अन्यतरश्च इतरश्च अपरश्च अधरश्च उत्तरश्च उभयश्च
तत्तज्ज्ञात । एभ्योऽहनि वाच्य एयुस् स्तात् । पूर्वद्युरिति एवमन्येद्यु अन्यतरद्यु इत-
रद्यु अपरद्यु अधरद्यु उत्तरद्यु उभयेद्यु पक्षे पूर्वव पूर्वस्मिन् इत्यादि ॥ ५१७ ॥

दिशि वर्तमान शब्दा दिक्शब्द स च पूर्वादि प्रागादिश्च । दिशि देशे काले
वर्तमानात् दिक्शब्दात् परासा प्रथमापञ्चमीसप्तमीना स्थाने स्तात् स्तात् अच
स्वरूपात् परस्य तस्यैव सादादेशस्य लुक् स्तात् । परा दिक् परी देश पर काली
वा इत्यर्थे प्रथमाया सादादेशे परस्तात् । एव परस्ता दिश परस्तात् देशात्
परस्तात् कालावा इत्यर्थे पञ्चम्या सादादेशे परस्तात् । प्राक् इति प्राची दिक्
प्राग्देश प्राक्काली वा इत्यर्थे प्रथमाया स्थाने जातस्य सादादेशस्य लुक् ।
लुकि न तत्रेति निषेधात् त्रिदशोऽङेरिति तु न स्यात् विरामे च चस्य क ।
प्राची दिक् इत्यर्थे प्राक् इत्यत्र अन्वेषा मते स्ताती लुकि तदन्तत्वेन अव्ययत्वान्निष्ठ-
कार्त्वाभावे ईपी निवृत्ति । स्वमते तु मनीषादित्वात् । एव पञ्चमीसप्तम्योरपि
कीध्रम् । दक्षिणीसराभ्या पञ्चम्या न सादिति वक्तव्यम् । दक्षिणत उत्तरतः ॥ ५१८ ॥

त्रौरा टी—दिगिति स्वरूपत्वे उपचारात् तत्राचक्रे वर्तते ते च ते शब्दाश्चेति
दिक्शब्दास्तेभ्यः बहुव्रीह्यापीवत् व्यत्ययो ऽव क दिक्शब्दादिति । दिक् च देशश्च
कालश्च तत्तस्मिन् सादिति लुप्तप्रकृदम् अनच् गतिपूजनयोरीत्यस्यैव ग्रहण तस्य
दिग्वाचकात् न लच्प्रत्याहारस्य । दिग्वाचकेभ्यो दिग्देशकाली वर्तमानेभ्यः प्री
पी प्री स्थाने स्तात् इत्यर्थे अच, परस्य स्ताती लुक् । गन्धकारैः सन्नेपेण वयाणा-
निकमुदाहृतम् । पुरस्तादिति पुरस्तात् रम्या दिक् पुरस्ताद्दिश आगतः पुरस्ताद्दिशि
स्थितम् एव पुरस्तादेशः कालो वेत्यादि । प्रागिति प्राचीशब्दात् स्ताति लुकि
कालस्य लुक्, प्राक् रमणीय प्रागागतः एव प्रत्यगित्यादि-॥ ५१८ ॥

५१६ । वैनोऽपी ।

वा ।१। एन १, ष-पी ।१।

पूर्वण ।

५२० । दक्षिणोत्तरादाही ।

दक्षिणोत्तरात् ५, आ आही ।१॥ ।

दक्षिणा दक्षिणाहि, उत्तरा उत्तराहि ।

५२१ । बाधराच्चात्ताः ।

वा ।१। अधरात् ५, च ।१। आत् ।१।, ता ।१॥ ।

अधरात् अधरस्मात्, दक्षिणस्मात् ।

वाशब्दोऽत्र विकल्पवाची व्यवस्थावाची च । तेन दिक्-शब्दाददूरे दिग्देशकाले प्रथमासप्तम्योरेन साक्षा । अदूरे पूर्वा दिक् पूर्वा देश पूर्व कालो वा इति प्रथमाया एन यदीनित्यकारलोपे पूर्वण । एवम् अदूरे पूर्वस्या दिशि पूर्वस्मिन् काले वा पूर्वण दक्षिणोत्तराधरेभ्य इति पाणिनीया ॥५१६॥

श्रीरा टी—न पी अपी दिक्-शब्दो दिग्देशकाले वक्तमानेभ्य प्रीतरीरेन' न्यात् । पूर्वणेति पूर्व पूर्वस्या वा इत्यर्थ । अपीति कि पूर्वस्या पुरस्तात् ॥५१६॥

आश्च आहिश्च आही इति द्विवचन यथासंख्यनिरासार्थम् । दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराभ्या प्रथमासप्तम्यो स्थाने आ आहिश्च स्यात् विशेषत्वात् ज्ञातो बाधकावेतौ । दक्षिणा दिक् दक्षिणी देश दक्षिण काल इत्यादि वाक्ये दक्षिणा एव दक्षिणाहि । अत्र दूरादूरीयां स्यात् दूरे आहिरिति केचित् सप्तम्यामप्येवम् ॥५२०॥

श्रीरा टी—दक्षिणश्च उत्तरश्च ततश्चात् आश्च आहिश्च तौ प्रीत्य दम् अतो न वयासंख्यम् अदूरदूरयोरभिधानम् । आभ्या अदूरे आ दूरे आहि स्यात् प्रीतरीरेव अदूरे दक्षिणा उत्तरा दूरे दक्षिणाहि उत्तराहि तथाच उत्तराहि वसन् राम, समुद्राद्रक्षसा पुरमिति भट्टि ॥५२०॥

दिग्देशकाले दक्षिणोत्तराधरेभ्यस्ताः प्रथमापञ्चमीसप्तम्या आत् सुर्वा । अधरा दिक् अधरो देशः अधरः काल इत्यर्थे प्रथमाया आत् अधरात् एवम्

५२२ । पूर्वाधरावराः पुराधावाः स्तादसोः ।

पूर्वाधरावरा १॥, पुराधावा १॥, स्तादसो ७॥, ।

पुरस्तात् पुरः, अधस्तात् अधः, अवस्तात् अवः । अतएव अस् ।

५२३ । त्ववत्याच् प्रकारे ।

त्वन् ११, थाच् ११, प्रकारे ७ ।

येभ्यस्त उक्तस्तेभ्यः प्रकारे थाच् स्यात्, स च तद्धत् । सर्व-
प्रकारं सर्वथा ।

अधरस्या दिश अधरस्मात् दैशात् अधरस्मात् कालादित्यर्थं पञ्चस्या आत् अधरात्
एवञ्च अधरस्या दिशि अधरस्मिन् नेगे अधरस्मिन् काले इत्यर्थं सप्तस्या आत् अव-
रात् । सर्वत्र पञ्चे तद्वपिण दक्षिणस्यामिति आबन्तादपि आदादेशः स्यादिति
ज्ञापनायम् एव दक्षिणीत्तरयोरपि ॥ ५२१ ॥

श्रीग टी—ता प्रीपोतः अधरशब्दाच्चकाराद् दक्षिणीत्तरशब्दधीरनुवृत्तिः ।
तथा चाधरदक्षिणीत्तरशब्देभ्यः प्री पी ह्री स्थाने आत् स्यात् । अवर अधरस्मात्
अवरस्मिन् वा अधरात् । एव दक्षिण दक्षिणस्मात् दक्षिणस्मिन् ता दक्षिणात्,
उत्तर उत्तरस्मात् उत्तरस्मिन् वा उत्तरात् ॥ ५२१ ॥

पूर्वस्य पर अधरस्य अधः अवरस्य अवः स्यात् स्तादसो परयो । पुरस्तादिति
दिक्शब्दादित्यनेन पूर्वशब्दात् प्रथमादिः स्तादादेशे अनेन पूर्वस्य पुरादेशः एवम्
असि परे पुरादेशे ययोरित्यकारलोपः एवम् अधस्तात् अधः अवस्तात् अवः
अतएवेति । असि परे आदेशविधानादेव पूर्वाधरावरेभ्यः प्रथमादिरसादेशः
स्यादिति ॥ ५२२ ॥

श्रीग टी—पूर्वञ्च अधरस्य अवरस्य ते व्यर्थं प्री व्यत्यात् पुरञ्च अधश्च अवश्च ते,
नाञ्च अस् च ती तयी ह्रीवान् दम् । तयी परयोरिषा क्रमादिते सु निर्देशसान-
व्यादितेभ्यः परोऽमेव ॥ ५२२ ॥

चन्द्रबन्धुखम् इत्युक्तौ यथा चन्द्रस्य आह्लादकत्वेन गृह्यते न तु धावल्यादिना
तथात्रापि त्वदित्युक्तौ विभक्तिस्थानजातत्वेनैव साम्यं गृह्यते न तु सप्तमीस्थानजात-
त्वेन । तेन स्त्रिवहुभ्यां सर्वासां विभक्तौना स्थाने थाच् स्यात् प्रकारे । प्रकारः सादृश्यं
यथा सर्वप्रकारं सर्वेण प्रकारेण सर्वस्मै प्रकाराय सर्वस्मात् प्रकारात् सर्वस्य

५२४ । कुतः क कुह कुलेतोऽतोऽत्रेह
सदैतर्ह्यधुनेदानीं पश्चादुपर्युपरिष्ठात् परेद्यवि
सद्योऽद्यैषमः मरुत् परारौत्यं कथम् ।

कुत — कथम् । १॥ ।

एतं निपात्यन्ते । कस्मात्—कुतः, कस्मिन्—क कुह
कुत्र, अस्मात्—इतः, एतस्मात्—अतः, एतस्मिन्—अत्र,
अस्मिन्—इह, सर्वदा—सदा, अस्मिन् काले—एतर्हि
अधुना इदानीं, पश्चिम—पश्चात्, ऊर्ध्वम्—उपरि उपरि-
ष्ठात्, परस्मिन् ग्रहणि—परेद्यवि, समानेऽङ्गि—सद्यः,
अस्मिन्नहनि—अद्य, अस्मिन् वर्षे—ऐषम, पूर्वस्मिन्
वर्षे—परत्, पूर्वतरस्मिन् वर्षे—परारि, इदं प्रकारम्—
इत्यं किं प्रकारं—कथम् ।

प्रकारस्य सर्वस्मिन् प्रकारि मवया इति । तृतीयाया एव आजादेश इति केचित् ।
चकारोऽव्ययार्थ ॥ ५२३ ॥

श्रीरा टी—अतिउपश्रुत्यात् अत्रादिस्त्रिवहोरेव प्रकारं साट्ठ्येऽव्ययि यथाय
चैदप्रकार इति तथाच व्रादिभिन्नात् स्त्रिवहोरेव याजित्यर्थः । अत्र तु व्रादिन्यर्थस्य
यद्वा तेन सर्वान् प्रकारान् करोति सवर्ण प्रकारेण गच्छति सर्वेषां गच्छति सर्वस्मिन्
प्रकाराय ददाति सर्वस्मात् प्रकारादागच्छति सर्वेषां आगच्छति सर्वस्मिन् प्रकारे
तिष्ठति सर्वेषां तिष्ठति । एतन् शब्दस्यापि इत्यम् इत्येके अन्येषां मते एतयति
एवमन्यथा इतरथा यथातथा अनुया अपरथा इत्यादि प्रयोगदर्शनादप्युच्यन्
नवदित्यनेन त्वदा टेर इतिचित्ताद्वैजातीयस्य न समानर्थता । तस्य प्रकारवति
विधानात् तदा जातीय । इत्यं जातीय इति तत्प्रकारप्रकारौत्यर्थः ॥ ५२३ ॥

कस्मादिति कुत । कस्मिन्निति क कुह कुत्र । अस्मादिति इत । एतस्मादिति
अत । एतस्मिन्निति अत्र अस्मिन्निति इह । सर्वदैति सदा । अस्मिन् काले
इति एतर्हि अधुना इदानीम् । पश्चिममिति पश्चात् । दिक्शब्दादित्यादिना
पश्चिमशब्दात् सादादेशे पुनस्तातोऽपि आदादेशे पश्चिमस्य पश्च आदेशः । ऊर्ध्वमिति
उपरि उपरिष्ठात् अत्र उपशब्दात् रिप्रत्यये उपरि पुनस्तस्मात् स्थात् प्रत्यये

५२५ । त्यत्राद्य चिर दक्षिणाद्यादे स्त-एन- त्र-त्यण-मा भवादौ ।

त्यत्र आद्यादे ५., त्य—मा १.॥, भवादौ ७ ।

एभ्यः एते क्रमात् स्युर्भवादर्थे । त्यत्रत्यः तत्रत्यः अद्यतनी
ह्यस्तनी, चिरत्र. परुत्र. । दाक्षिणात्यः पाश्चात्यः, आदिम'
मध्यमः ।

उपरिष्ठात् परेऽङ्गि इति परेद्यपि समानेऽङ्गि इति सद्य अस्मिन्नङ्गीति अद्य अस्मिन्
वर्षे इति ऐषम पूर्वे वर्षे इति परत् । पूर्वतरस्मिन् वर्षे इति परारि । इद प्रकार-
मिति इत्य कि प्रकारमिति कथम् ॥ ५२४ ॥

श्रीरा टी—प्रवतरस्मिन् इति योगविभागात् ॥ ५२४ ॥

त्यत्र अद्य चिर दक्षिणा च आदिषु ते आद्यौ यस्य स त्यत्राद्यचिर-
दक्षिणाद्यादिस्तन्मात् । त्यत्र एनश्च त्रय त्यण् च मय ते । अत्र विभक्तिमनाङ्क-
शब्देरेव यथामव्ययत्वेण श्रव्याणां नानाप्रकारज्ञानायम् । केचित् समाहारे
त्यएन त्र त्यण् मन् इत्येव पठन्ति । तत्रादेस्तु अद्यादे एन चिरादेस्तु दक्षिणादे-
त्यण् आद्यादेर्मा स्थात् तत्र भव इत्याद्यर्थे त्यत्रेति त्यत्रादे सप्तम्यास्त्रादेशे तदन्तर-
ग्रहणम् । त्यत्र भव त्यत्र वसति वा इत्यर्थे त्यत्रत्य । त्ये परे तद्धितादेशस्य न
लोपः । एव तत्रत्य यत्रत्य इत्यादि । अद्य भव अद्यतन एव ह्यस्तन श्वस्तन
चिरन्तन सनातन सदातन पुरातन इत्यादि । अत्र पुरातनस्य स्थाने पुराण
प्रब प्रतना वा निपात्यन्ते । पुराण प्रब प्रतन पक्षे पुरातन एव नवीनस्य नूतन-
नूवौ वा निपात्यन्ते । चिरे भव, चिरत्र एव परुत्र । दक्षिणा इति । दक्षिणी-
चिरादाङ्गीति आ । दक्षिणा भव दाक्षिणात्य णिच्वात् तद्धि तद्धितादेशस्य न
लोप । पश्चाद्भव पाश्चात्य पौरुष्य इत्यादि । आदौ भव आदिम मध्यम
इत्यादि । अत्र रामानन्दकाशेश्वरौ किम त्वत्ताच्चिन्ननी इति वक्तव्यमाह तु ।
वस्तुतस्तु असाकल्ये तु चिन्न इत्यमरीक्तयो चिन्नेत्यव्ययशब्दयोरनुप्रयोगादेव
कथित् कौचित् केचित् काचित् किञ्चित् कस्यचिदित्यादि सिद्धम् । न च
तथोरनुप्रयोगी एकपदत्वाभावे कदाचिन्न कदाचित्कम् इत्यत्र कथ पूर्वपदस्य
हङ्गिरिति वाच्यं कदाचिज्जातु इत्यमरीक्तस्य कदाचिदित्यव्ययशब्दस्य तस्मिन्ने ॥ ५२५ ॥

५२६ । किमः क्त्यन्तात् चि-च्चनौ ।

किम ५१, क्त्यन्तात् ५१, चित् चनौ १॥ ।

कस्यचित्, कदाचित्, कस्यचन कदाचन ।

५२७ । आदिस्तः ।

आदि. ११, त ११ ।

(३२३) चैक्याच्चुदषहोऽरित्यकारमारभ्य यस्य उक्तः स तसंज्ञः स्यात् ।

इति तपाद' ।

इति स्याद्यन्ताध्यायः ।

स्याद्यन्ताधिकार समाप्त ।

श्रीरा टी—त्यदस्त्वं त्यत्वं । अद्यश्च चिरश्च दक्षिणश्च आदिश्च ते आदयो येषां ते तेभ्यः त्यश्च एतश्च त्रश्च त्यश्च च मश्च ते भवादिरुक्तस्तस्मिन् । त्यत्रादिर्यथा । अत्रतस् इह अविस् ऐषमस् ह्यस् अस् निर्भूषे । निस्वर्णाश्चमवहित्कृते । चिरादिर्यथा । चिर परत् परारि । अद्यादिर्यथा । अद्य दिवा दोषा साय चिर प्राह्णे प्रगे प्राच् ह्यस् अस् ऐषमस् पूर्वाह्णे अपराह्णे पुरातनस्य त लुक् वा । आद्यादिर्यथा । आदि मय्य अथ पश्चादन्ताड्डिम । अयिम पश्चिम अन्तिम दक्षिणादिर्यथा । दक्षिणा पश्चात् ॥ ५२५ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

सुगमम् ॥ ५२६ ॥

अ इति आदिर्यस्य स आदि' । अत्र प्रधानेन व्यपदेशा भवतीति न्यायात् यस्य 'उक्तं स तसंज्ञः स्यात् इत्युक्तवतापि तद्वितीकविभक्तिकादेशानामपि तसंज्ञा सूचिता । तेन पूर्वेषुरित्यादौ पूर्वेषु इत्यादौ तु एद्युस् एनादेस्तद्वितले ययोरित्यकारलोप स्यादिति । इति त पाद ॥ ५२७ ॥

स्यादिरन्ती येषां तानि स्याद्यन्तानि पदानि तेषामध्यायः स्याद्यन्ताध्यायः, सुवन्ताध्याय इति परे ।

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया मुग्धबोधटीकाया स्याद्यन्ताध्यायः ।

श्रीरा-टी—सुगमम् ।

इति श्रीरामतर्कवागीशविरचिताया मुग्धबोधटीकाया स्याद्यन्ताध्यायः ।

ततः प्रसङ्गतं पदार्थनिरूपणमाहुः श्रीरामतर्कवागीशपादाः ।

पदार्थनिरूपणम् ।

पदार्थमात्रे शक्तौ पदार्थो निरूप्यते । तत्र बहुभिः स्वार्थादिपञ्चकमुक्तं कश्चित् तत् प्रतिस्मृत्य पठति । जातिव्यक्त्याक्तौ सख्या तथा कर्मादयश्च यद् । अनी-
पञ्चैव लिङ्गायं केषा तिस्रोऽभिप्रायः स । इत्यत्र लिङ्गायं इति एकवचननिर्देश-
पञ्चैव शक्तिरेकवचनविधत्तसूचनाय अतएव परामर्शसूत्रे व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ-
इति । यथा जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यामित्याद्यनुशासनात् सम्पन्नो
त्र सम्पन्ना यथा इत्यादौ जातौ । गौश्वलतीत्यादौ व्यक्तौ । अवयवसंयोगादि-
रूपाकृतिविशिष्टा गौरित्यादावाकृतौ पिष्टकमथी गाव इत्यादौ तु गवाकृतिसदृशा-
कृतौ लक्षणा पिष्टकसंयोगस्याशक्यत्वात् एको द्वौ बहव इत्यादौ सख्यायाम् ।
गमानय पयसा सिञ्चति सूदेन पच्यते विप्राय ददाति ग्रामादागच्छति स्थाल्या
पवतीत्यादौ कर्मादिवु शक्ति स्वीकरोति च । अवान्ये प्राहुः क्त्वन्त यत्तत् पद-
भक्त बोधप्रत्ययपञ्चक विशेष्यत्वेन शक्त्यैक विशेषणतयेतरान् इति । लाघवाज्जाता-
देव शक्तियद् न तु व्यक्त्यादौ तासामनन्तत्वात् अशक्यव्यक्तावनव्यवसायश्च । न च
व्यक्तेरशक्यत्वे गमानयेत्यादौ कथं कर्मत्वादन्य इति वाच्यं जातिशक्तिपदस्य
शब्दशक्तिस्वभावात् जात्याययतया व्यक्त्यादेर्जातिवृत्तिविधत्तनिधामकत्वात् न हि
जातिव्यक्तिभ्यां विना व्यक्तिजाली, पृथगुपस्थितिः सम्भवति तथाच नागृहीत-
विशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायात् । यद्वा जातिशक्तिज्ञानाज्जाति-
भेदन्ती व्यक्तिमपि बोधयति व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात् येन विना यो न भासते
तद्धि हेतुस्तमपि बोधयति अन्यथा पद जातिमपि न बोधयेत् केवलाया अप्र-
तीतिः । तस्मादेकबुद्धिवेद्यलनिधमात् जातिशक्तिज्ञानार्थं, क्लृप्ता शक्तिव्यक्तेरपि
बोधिकेति न चापदार्थस्य व्यक्तादि कथमानयनादावन्वय इति वाच्यम् अस्वर्गो
भवेयमित्यादिवत् सविशेषण विधिनिषेधौ विशेषणमुपसक्रामतः सति विशेष्ये
बाधे इति न्यायात् व्यक्त्यादावन्वय इति । ननु जातौ शक्याया कर्मादन्ययानुप-
पत्त्या व्यक्त्यादौ लक्षणेति चेत् न युगपत् वृत्तिद्वयविरोधात् न हि सूक्ष्मकालस्य
भेदाद्यदृष्टात् जातिव्यक्त्योर्गुणपप्रतीतिः । न च पदार्थं पदार्थेनान्वेति न तु अपदा-
र्थेन इति व्युत्पत्त्या कथमपदार्थं पदार्थान्वय इति वाच्यं व्यभिचारान्नियमाभावः ।
प्रथा घटादन्य, पटात् पृथगित्यादावपदार्थभेदान्वय इति । अनन्वयलभ्यो हि शब्दार्थः

त्तेनान्यतीत्यस्यापदार्थत्वादपदार्थेऽपि व्यक्त्यादौ कर्मत्वाद्यन्वय इति । कुत'
 शक्तियह शक्तियह व्याकरणीयमानकीषातवाक्याद्व्यवहारतस्य । वाक्यस्य शेषाद्विहते-
 र्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य ऋद्धा इति । तथाहि कृञ्कृतौ कर्त्तरि लृङ्कादि
 कर्त्ता कारक इत्यादाववयवाशक्त्या समुदितयौगिकी शक्ति कल्पयते । गोपदादौ तु
 प्रकृतिप्रत्यययोः पृथक्शक्त्यभावात् समुदिते रुढिरिव । पङ्गात् पङ्गे वा जात
 'उप्रत्ययान्तात् पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृपद्म नियमत' प्रतीयते । पद्म पङ्कज-
 मदशक्य तदावयवानामसामर्थ्यात् न चावयवार्थयोगात् कुमुदादिष्वी' कथं न
 व्यादिति वाच्य पद्मातिरिक्तौ रुढिशक्त्यावयवशक्ते' प्रतिवन्तात् पद्मे रूढ्या अवयवा-
 र्थादपि अतएव पद्मे पङ्कजशब्दे योगरूढिरिति । एव वस्तुनरथकारशब्दे
 रूढ्या जातिमन्त बोधयति लाघवाच्छक्त्या जालुपस्थापकत्वम् । यौगिकरूढौ तु
 मण्डपपदस्य उप्रत्ययान्तस्य मण्डपानकर्तृत्व मण्डपप्रत्ययान्तस्य विश्लेषबोधकत्व
 एकस्मिन्नुभयार्थे रुढिशक्त्यावयवशक्ति प्रतिवध्यते । उपमानात् यथा । गौरिव
 गवय इत्यादौ प्राक्शब्दश्रवणानन्तरं चैवो वन गच्छन् गीसदृशशक्ति दृष्ट्वा
 गीसदृश इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणात् प्रत्यक्षव्यक्तौ चतुषा सादृश्यज्ञानमुपमान
 तस्मादयं गवयपदवाच्य इति शक्तियह' । कीषात्तावत् हरिश्चन्द्रार्कवाताश्रयक-
 नेकयमाहिषु इत्यादौ प्रत्येक शक्तियह' । आतवाक्यात्तावत् । अत्रेन्द्रनीलपद्म-
 रागादौ आतीतत्वादिन्द्रनीलपद्मरागपदवाच्यत्वयह व्यवहारात्तावत् प्रयोज्य
 प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बाल प्रयोज्यप्रवृत्ति-
 प्रयोजनमनवधार्थ्यावापीद्वारणियाकारकपदानां तत्तदर्थेषु प्रत्येक शक्ति गृह्णाति ।
 वाक्यस्य शेषात् तावत् । यथा यवमयश्चरुर्भवति वाराही चीपानइतसे कटे प्राजा-
 पत्य धिमीति अत्र यववराहवेतसशब्दा किं कङ्कुवायसजम्बूना वाचका उत
 दीर्घशृङ्गशृङ्गकरवज्रूलानामिति ? स्नेच्छार्थ्यव्यवहारदर्शनात् विप्रतिपत्तौ मुख्यार्था-
 नव्यवसायात्तत्तत्पदवदेदप्रामाण्यानिश्चये वायसवज्जुले वेदविरीधिनी स्नेच्छप्रसिद्धिः
 स्मृतिवेदविरुद्धा ह्येया निरस्ताया निष्प्रतिपक्षस्नेच्छार्थ्यव्यवहारात् शक्तियह ।
 सिद्धपदसान्निध्यात्तावत् सहकारतरौ मधुर पिको रौति इत्यादौ प्रयोजकवाक्यो-
 च्चारणानन्तरं पिकपदागृहीतशक्तिः सहकारतरमूलं गच्छन् रावकर्त्तारं दृष्ट्वा
 अयं पिकपदवाच्य इति शक्तियह । लक्षणा च ह्यन्तरं यत्र वाच्यार्थान्वया-
 नुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धीपस्थापिते वाक्यार्थान्वयः यथा गङ्गाया घोषः प्रतिवसति
 इत्येव गङ्गापदस्य वीरि । तदुच्यते वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः ।

तत्सम्बन्धवशमस्यान्वयात् लक्षणीच्यने इति । न च तीरे कृतशक्ति कम्पाता-
किमल्लभलक्षणेति वाच्यं लक्ष्यतीराद्यनन्तेषु गङ्गादिपदस्य प्रत्येकशक्तिकल्पने
गौरवात् । किन्तु शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा लक्षणीयविषयकवृद्धव्यवहारानपेक्षा
चेति सैव युक्ता लाघवात् । अत्राहुः । रुढिश्च योगरुढिश्च यौगिकी रुढिरिव च
यौगिकी वृत्तयः सिद्धा पृथक् वृत्तिस्तु लक्षणा इति । तथाच पदार्थवर्धे साका-
ङ्गादिशक्तिसत्त्वज्ञानव्यापारेण स्याद्यन्तपद साधनं तेन वस्त्रेण द्वारमिति शब्द-
प्रयोगात् पिधेहीति पदाध्याहारात् वस्त्रेण द्वारं पिधेहीत्यन्वयबोधः शब्दा-
न्त्याकाङ्क्षा शब्दे नैव प्रपूय्यते इति न तु पिधेच्छार्थाध्याहारोऽपेक्षितः । आकाङ्क्षा त-
यस्माच्छब्दादिना यस्य शब्दस्यानुभवो न हि । तेन शब्देन तच्छब्दः साकाङ्क्ष-
परिच्छेद्यते ॥ इति प्रषट्कार्थः ।

इति श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यकृतं पदार्थनिरूपणं समाप्तम् ।

त्याद्यन्ताधिकारः ।

भ्वाद्यध्यायः ।

प्रथम पादः—संज्ञा ।

अथ त्यादिरुच्यते ।

आदिमध्यान्तमङ्गलानि शास्त्राणि भट्टिति प्रसिद्धानि
भवन्तीति स्मरणादथशब्देन मध्यममङ्गलं कुर्वन् शिष्याणा-
मवधानाय प्रतिजानीते अथेति ।

५२८ । धोः—

तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्—
ते अति अन्ते, से आथि ध्वे, ए वहि महि [की]

यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम्—

ईत् ईयाताम् ईरन्, ईयास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि [खी]
तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आभप्—

ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐप् आवहैप् आमहैप् [गी]
दिप् ताम् अन्, सिप् तम् त, अम् व म—

त आताम् अन्त, थस् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [घी]
दि ताम् अन्, सि तम् त, अम् व म—

तन् आताम् अन्त, थस् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि [टी]

यप् अतुस् उस्, यप् अथुस् अ, णप् व भ—
ए आत् इरे, से आथि ध्वे, ए वहे महे [ठी]

ता तारौ तारस्, तासि तास्यस् तास्य, तास्मि तास्यस् तास्मस्—
ता तारौ तारस्, तासे तासाथि ताध्वे, ताहे तास्यहे तास्महे [डी]

यात् यास्ताम् यासुस्, यास् यास्तम् याल, यासं यास्त्र यास्म—

सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्त्याम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि [ठी]

संज्ञा: ।

स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावम् स्यामस्—

स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथि स्यध्वे, स्ये स्यावहि स्यामहि [ती]

स्यत् स्यताम् स्यन्, स्यस् स्यतम् स्यात, स्यम् स्याव स्याम—

स्यत स्येतां स्यन्त, स्यथास् सेथाम् स्यध्वम् स्ये स्यावहि स्यामहि [थी] ।

धो, धा, तिप् स्यामहि । १॥ ।

एतानि साधोतिव्यतसंख्यकानि धोः पराणि प्रयुज्यन्ते ।

५२६ । को खो गी घी टी ठी डी ढी तौ
द्योऽष्टादशशः ।

की—य्य १॥, अष्टादशश ११॥ ।

तान्यष्टादशाष्टादश क्रमादेतत्संज्ञानि स्युः ।

५३० । पञ्च रः शिञ्च ।

पञ्च १॥, र ११, शित् ११, च ११ ।

ताः पञ्च रसञ्जाः स्युः शिञ्च ।

५३१ । नवशः पमे जितोऽन्यङिङ्गानां घे ।

नवश ११॥, पमे १॥, जित ५१, अन्यङिङ्गानां ५॥, घे ७ ।

तानि नव नव क्रमात् प-म सञ्ज्ञानि स्युः, ते च जितो
धोः परे स्तः, तदन्यङिङ्गान् क्रमेण स्तो घे ।

तिपादिस्थामञ्चन्त लुप्तप्रथमैकम् । धोरिति पञ्चम्यन्त तिवादीनां प्रत्यय
त्वज्ञापनार्थम् । सह अशीत्या वर्त्तते यत्तत् साशीति साशीति च तत् शतञ्चेति
साशीतिशत, तत् सख्या येषां तानि साशीतिशतसख्यानि वचनानि ॥५२८॥

अष्टादश अष्टादश अष्टादश, इति वीसायां चशस् । तानि तिवादीनि
अष्टादश अष्टादश भूत्वा क्रमात् क्वादिदशसञ्ज्ञकानि भवन्ति ॥५२९॥

पञ्च प्रथमोपस्थितपरित्यागे प्रमाणाभावात् क्वादयः । क्वा रसञ्ज्ञाफलन्तु
अभूदित्यादौ [५५५] वसीरस्येति नेम् अपिद्रव्येन ङित्वात् [५३२] न गुणश्च [५४२] ।
सेलुक् तथा सीरिति सेलुक् अतत अतथा इत्यादौ वनतनाद्यनिर्माप्ति
अमलोपशब्दादि । ननु असुल भावे इत्यादीनामभूदित्यादौ कथमादेश इति
चेत् सत्य भूररे इत्यादौ अरे इति विषयसप्तम्यन्तत्वेन व्याप्तरप्रत्ययस्य स सम्भावनाया
भूरित्याद्यादेशः । शित्स रसञ्ज्ञया दीव्यति मुनोति तुदति क्रीणाति इत्यादौ न
गुणः । भवन् दीव्यन्त्रित्यादिषु शब्दप्रत्यये परे शप् श्यनादिश्च ॥५३०॥

नव नव नवश इति वीसायाश्चशस् सन्निहितालाभे विप्रकृष्टी विधिरपेक्षते
इति न्यायात् नवश इति तिवादीन्येव । ज इत् यस्य स जित् तस्मात् अन्यश्च
ङिञ्च अन्यङितौ ताभ्यां ते पमे आनुबन्धाद्वातीर्थं वाच्ये स्तः, तदन्यात् घे वाच्ये प

५३२ । डिदपिट्रः ।

डित् १।, अपित् १।, र १। ।

अपिट्रो डित् स्यात् ।

५३३ । कित् ठीढीपम् ।

कित् १।, ठी १।, ढीप १। ।

अपित् ठी व्याः प च कित्स ज्ञं स्यात् ।

५३४ । दा-धा दा ।

दा धा १।, दा १। ।

अपिहा धा च दासज्ञः स्यात् ।

५३५ । यलोऽचेक् जिः ।

यल ६।, अचा ३., इक १।, जि १। ।

अचा युक्तस्य यलस्य स्थाने इक क्रमात् जिमंज्ञः स्यात् ।

डानुवन्वात् वे वाच्ये स स्यादित्यर्थः । डानुवन्वात् समिति विशेषानिधानात्
अन्य इह डानुवन्वडानुवन्वाभ्याम् अन्गी वीज्य । यथा डुक्कञ् कर्गति कुरते
वेती चेतति एषड एषते ॥५३१॥

ड इत् यस्य स डित् प इत् यस्य स पित् न पिदविदिति भिन्नं पद परवातु-
प्रत्यये यथा जुहुत सुनुत इत्यादौ न गुण ॥५३२॥

ठौति लुप्तप्रथमैकम् । व्या. प ढीपम् । यथा सुपुपतु' जगृहं मुप्यात् एषु
कित्वात् जि ॥५३३॥

दा धा इत्युभय स्वरूप तेन दाल्लूनी दातुदाने डुदाजल्लिच डुदा जल्लिच
इति चतुर्णां ग्रहणम् । एव देडपाल्लजे दीयच्छेदं छेदपाने इति त्रयाणाम्
एचोऽश्लित्ति आकारे कृते दासज्ञा इति शिति आकाराभावात् दासज्ञा नामीति ।
फलान् मूल्यापिवेति सीर्लुकि अदात् अधात् । प्राग्वन्न इति प्रणिष्टदाति प्रणिष्टधाति ।
दामागे इति देयात् घेयात् दीयते धीयते । मिसीमादेति दिक्सति धिक्सति । अपित्
कि देपशीधने इत्यस्य प्रणिष्टायति अदासीत् दायात् दिदासतीत्यादि । केचित्तु
दाल्लूनी इत्यत्र दापल्लवणे इति पठित्वा पिप्तादासज्ञाभावे प्रणिष्टाति अदासीदि-
त्युदाहरन्ति ॥५३४॥

५३६ । सकृत् द्विस्तु वा ।

सकृत् ११, द्वि ११, तु ११, वा ११ ।

जिः पुनर्न स्यात्, द्विस्तु वा स्यात् ।

५३७ । प्राग्चकार्यादचि द्विः ।

प्राक् ११, अच्कार्यात् ५१, अचि ७१, द्वि ११ ।

अचि परे अच्-कार्यात् प्राक् द्विः स्यात् ।

अत्र युक्तानां यवगानां स्थाने कृमात् इ उ ऋ ए इत्यादेशा जिनश्चा स्तु ।
यथा यद्वस्त्रपाद्योरिति ई जु ऊ पु ऋ ऌ लकारस्य जिन सम्भवति ॥५३५॥

यावत् सम्भवसावद्विधिरिति न्यायात् पुन सामग्रामपि जि पुनर्न स्यात्
सकृते कृते कृत आस्त्रार्थ इति न्यायादित्यर्थः । तेन व्यग्रपङ्क्त्यर्थो व्यग्रश्च व्यज
पशाम उवाच उवाच उवाच उवाच इत्यादि न स्यात् द्विस्तु वेति वाङ्मनोऽत्र
अमुच्यार्थं विभावस्तु य स च पुनर्न स्यादित्यर्थः । यथा चिकित्सितुमिच्छति
इति सनि चिकित्सयति इत्यादौ स्वार्थसमवायात् पुनरिच्छार्थे सनि कृते प्रति-
निमित्त नैमित्तिकमावृत्त इति न्यायात् प्रात द्विस्तु न स्यात् एव चेन्नैवियथेति
इत्यादावपि पुनर्न द्वि एव सति सकृत् द्विष्टेत्यनेनैवेष्टसिद्धौ द्विस्तु नेति कृत
शिष्याणां नानाकारिज्ञानार्थम् ॥ ५३६ ॥

पूर्वतो वानुवर्त्तते, स चेह व्यवस्थापयन्ती, व्यनस्था चेयम् अचि परे अच्कार्यात्
प्राक् द्वि स्यात् । यथा निनाय जुह्वा इत्यादौ आदौ द्विस्तु प्रश्नात् द्विस्तुम् ।
कदाचिदच्कार्यात् पश्चाच्च द्वि, तेन ऋगती अरिषिषति इत्यत्र आदौ गृणे सम्भौ
च पदात् द्विस्तुम् । ऋषि परे तु वृज वुवूर्षति इत्यादौ घोऽङ्गानिङ्गनामिति दीर्घे
ऋटिरणावित्युक्ते पश्चात् द्विस्तुम् । एव दिव्यु जिनीषादौ सनि दुद्युषति
कसौ दुद्युषान् इत्यादौ आदावूट् पश्चात् द्वि । यच्चैकदा अचि अच्कार्याद्विस्तु
प्रसक्तिसवैवेय परिभाषा । तेन दिव्यु यङ्गुकि देयीति इत्यादौ आदौ यङ्गुकि
निमित्तक द्विस्तु तत्तत्सिवाद्युत्पत्तौ असन्निमित्तक ऊट् स्यात् ॥ ५३७ ॥

५३८ । हेः पूर्वः खिः ।

हे ५१, पूर्व. ११, खि ११ ।

हेर्धीः पूर्वी भागः खिसंज्ञ स्यात् ।

५३९ । खर्धौ घुखु ।

खर्धौ १॥, घु १॥ ।

खो घुसंज्ञो र्धौ रसञ्जः स्यात् ।

५४० । खः ख्ये रुः ।

ख ११, ख्ये ७१, रु ११ ।

ख्ये परे खो रसञ्जः स्यात् ।

इति संज्ञापादः ।

धोरित्यधिकारप्राप्तमित्याह धोरिति । यथा बुभोज इत्यत्र खिराद्यत्र परवरणस्य लोप भकारस्य वकारः । धो. कि आर आर नमतीत्यादौ पूर्वभागस्य खिल्लाभावात् खिकार्याभावः ॥५३८॥

ननु लघुसंज्ञया कि फल स्वर्धाभ्यामेव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न खि' सन्वद्यावत्यत्र खे सन्वत् खे इति कृते अतस्तत्र इत्यादौ सन्वत्कार्यापत्तिः । न च ख ख्ये र्धः इति संज्ञाया कृतायां संयोगपूर्वस्य ऋसंज्ञापि दीर्घसंज्ञत्वान्न सन्वज्ञाव इति वाच्यम् तथोक्तौ यजुषमित्यादौ नीको घादित्यादिना षत्वानुपपत्तेः ततश्च संज्ञान्तरे कर्त्तव्यं स ख्येरित्येव कर्त्तव्यम् । लाघवाभावे प्रचीनमतस्य न्याय्यत्वात् एवं रसञ्जायां वक्तव्यायामेकयोगनिर्दिष्टाया घुसञ्जाया अपि शिष्यज्ञानार्थं वक्तुमुचितत्वात् ॥५३९॥

खेरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ स्वयङ्गं ज्ञापयति कदाचिन्नाघवात् छन्दसि सद्योमे परे ह्रस्वी गुरुर्न स्यादिति । अतएव प्रह्ने वा इति पाणिनिसूत्रम् । यथा गृहीत-प्रत्युद्गमनीयवस्त्रा इति कालिदास । एवं त्वया पुण्येऽप्येयं मधुरमुदकं कालीयहृदे इति हंसदूतम् । इति संज्ञापादः ॥५४०॥

द्वितीयपादः-पवत् ।

(१) भू सत्तायाम् ।

भू-तिप् इति स्थिते ।

५४१ । घे शप् रे ।

वे ७।, शप् ११।, रे ७।।

रे परे धोः शप् स्यात् घे अर्थे ।

शित्वात् तिष्ठतीत्यादौ स्यादानेत्यादिना तिष्ठाद्यादेशः । दभावधीर्यकार-
वाधित्वादेशिष्टे कर्त्तव्येव शप् स्यात् तेनात्र घे इति व्यर्थमिति गरीयसी अनुप-
पत्तिः । अत्र रामानन्दकाशीश्वरौ न किमप्याहुः । रामतर्कवासीश्वस्तु शाब्दी-
ह्लाकाङ्गा शब्दैरेव प्रपूयत इति न्यायात् शाब्दबोध प्रति प्रतिशब्दजन्यशब्दार्थज्ञानस्य
हेतुत्वात् इत्युक्तमित्याह । तन्मते ह्यौवात् स्वसोऽवेरिति विशेषविधौ सत्यपि
स्वसोर्लुगिति सामान्ये विधौ अनत इति वक्तुमुचितं स्यात् । विद्यानिवासस्तु अधिक-
घग्रहणं ज्ञापयति कस्यचिद्विधेर्यक् न बाधक इति तेन व्याप्तिरेव । अन्यथा
कर्मणि व्यायकस्यादित्यन्तमाह तद्वित्यम् । अवार्थगतविशेषतो निमित्तगतविशे-
षस्य बलवत्त्वात् व्याप्तिरित्यनेन शप्यकौ बाध्यते अन्यथा व्याप्तिरिति शवापत्तौ
कर्मणि च यगावत्तौ व्याप्तिरिति सूत्रमेव व्यर्थं स्यात् वस्तुतस्तु अधिक घग्रहणं
ज्ञापयति क्वचित् शपादेर्वाधकस्य यकोऽप्राप्तौ आशिककर्तृत्वात् शपादयः स्युरिति ।
तेन कर्मकर्त्तरि ढवत् ढव इत्यनेन कर्मविहितयगाद्यतिदेशेन शवादेर्वाधे चिकि-
र्षते सन अत्यग्रस्य इत्यादिना पुनर्यगादिनिषेधे आशिककर्त्तृत्वाच्छवादयः स्युरिति
न च शब्दादेर्वाधकस्य यगादेर्निषेधे सुतरां शवादिना भाव्यमिति वाच्यम् ।
सक्रद्धतो विप्रतिषेधो यद्वाधित तद्वाधितमेव इति न्यायात् यको निषेधे पुनः
शपप्रसङ्गाभावात् । अतएव अगूढ इत्यत्र सकोऽप्रातिपच्चे सेर्निषेधे शवपि न
स्यात् ॥५४१॥

५४२ । गुर्घूङ्खाकडिति ।

गु' ११, घूङ् ६१, च । ११, अ-कडिति ७ ।

अन्यस्य घुसंज्ञोङश्च गुः स्यान्न तु किति डिति ।

भवति भवतः ।

५४३ । लोपोऽतोऽदेचोः ।

लोप' ११, अत. ६१, अत् एचो ७॥ ।

अकारस्य लोपः स्यादकारे एचि च परे ।

भवन्ति भवसि भवथः भवथ । (१०८) आक्षिप्तमभि ।

भवामि भवावः भवामः ।

५४४ । भुवः प्राप्तौ वा मम् ।

भुव' ५१, प्राप्तौ ७, वा । ११, मम् ११ ।

प्राप्तौ भुवो म स्याद्वा चे । भवते ।

घुषासौ षड्चेति घूङ् तस्य । यथा सेधति वीधति वर्त्तते कल्पते । चकारा-
दन्त्यस्य इङ् । यथा जयति नयति द्रवति भवति गरति तरति । कच डच्
कडौ कडावितौ यस्य स कडित् तस्मिन् । यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग् जातीयस्येति न्यायात् कित्ङिङ्ग्रा प्रत्ययाभ्यामन्यस्मिन् प्रत्यये परे इत्यर्थः ।
एव निमित्ताव्यवहितपूर्ववर्त्तिधातूनां धातूत्तरजातयोः शुश्रूषीश्च गुण स्यादिति
बोध्यम् । यथा मुनीति तनीति काम्यक क्लृप्करणं ज्ञापयति कदाचित् खेरपि
गुण स्यादिति तेन विश्वं पृच्छतीति औ विश्वयति मुदमाचष्टे मोदयति ऋचसा-
चष्टे अर्चयति ॥ ५४२ ॥

तत्र अदेचोरिति प्रकरणवत्त्वात् धो परत्र जातयोरेव ग्रहणम् । यथा भवन्ति
भवे भवन् बुभुर्धतीत्यादि अन्यत्र मुरारि, कृष्णैकत्वमित्यादौ न प्रसङ्ग एव एतौ
ग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ एचो ग्रहणं ज्ञापयति प्रत्याहारस्य अनेकवर्णानां कार्यासम्भवे-
ऽपि न दोष इति । तेन वसोऽरस्येत्यत्र व स त थ ध य इति षड्भिन्नवर्णानां
कार्यासम्भवेऽपि सचेपार्थं वस इत्येव वक्ष्यति । भवन्ते एधन्ते इत्यादावनेन अकार-
लोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वात् सान्नीऽदनव इति न स्यात् ॥ ५४३ ॥

५४५ । याथातोऽतः ।

ई ११, आ ११, आथ आत. ६१, अतः ५।

अकारात् परयोराथातोराकारः ईः स्यात् ।

भवेते भवन्ते, भवसे भवेथे भवध्वे,

भवे भवावहे भवामहे ।

५४६ । ख्या या-युस्-यामामीयुसीयम् ।

ख्याः ६१, या युस् यामाम् ६१॥, ई-ईयुस् ईयम् ११॥ ।

अकारात् परेषा ख्याः या युस् याम् एषां स्थाने—ई
ईयुस् ईयम् एते क्रमात् स्युः ।भवेत् भवेता भवेयुः, भवेः भवेतं भवेत, भवेयं भवेव
भवेम । भवेत भवेयातां भवेरन्, भवेथाः भवेयाथा भवेध्व,
भवेय भवेवहि भवेमहि । भवतु भवतां भवन्तु ।

५४७ । हेर्लोपोऽस्योप्प्रोञ्च ।

हे. ६१, लोपः ११, असीप्नी. ५१, च ११ ।

अकारादस्याभ्यामुप्नुभ्याञ्च हेर्लोपः स्यात् । भव भवतं
भवत, भवानि ।मण्डूकमुताधिकारात् वे इत्यस्यानुवृत्तौ भुवः प्राप्तावर्थे वे म स्याद्वा । यथा
भवति भवते धन ईरः । प्राप्तावात्मनेपदमेवेति केचित् ॥ ५४४ ॥ई इति आ इति च लुप्तप्रथमैकम् । आथच आतचेति तस्य । आथातो-
केवलधीरसम्भवात् तदाद्योर्विभक्त्योर्यङ्गणेन आते आथे आतां आथामित्येतेषां
यङ्गणम् ॥ ५४५ ॥ख्यायङ्गणं नृपतज्जान्तावित्यदन्तभौवादिकात् ख्या अप्राप्तार्थमिति केचित् ।
वस्तुतस्तु अकारी विष्णु अ इवाचरति इति कौ ख्या अप्राप्तार्थमिति ॥ ५४६ ॥स्यं सद्योग. नास्ति स्त्री यव सोऽस्य उपच नुञेति उप्र, अस्वस्यासावुप्रुञेति
असीपुस्तस्मात् । चकारादकाराच्च । यथा भव तुद तनु हितु । असीप्नी. किं
दण्डुजमचे तर्णहि आमुहि ॥ ५४७ ॥

५४८ । व्यस्य ग्यनुकारडाच्चि कणेऽलं स-
न्मनोऽदोऽन्तःपुरोऽस्तन्तिरःकारिकोर्यादिर्धौ सः ।

व्यस्य ६।, गि—उर्यादेः ६।, धौ ७।, स १। ।

एषां व्याना धौ परदे सः स्यात् ।

५४९ । प्राग्वन्नी णोऽन्तरदुर्गे णादि हन
मीना हिन्वानिप् शान्तनशो-गद नद पत पद
दा मा सो हन वा या द्रा सा वप वह शम चि
दिहान्तने-र्वा त्वन निंस निन्द निक्ष मवान्त-
हनोऽकखाद्यषान्तान्त-नेः ।

प्राग्वत् १।, न ६।, ण' १।, अन्तर-अदुर्गे ५।, णादि नश ६।, गद—ने ६।,
वा १।, तु १।, अन—हन ६।, अक्ष—ने. ६। ।

णादेर्धोर्हन्तेर्मीनातेर्हिनोतेरानिपः शान्त-नशो गदाद्यन्त-
नेश्च नस्य अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति णः
स्यात् । अनादेर्मवान्त-हन्तेः कादिखादि षान्तवर्जध्वन्त नेश्च
वा स्यात् । अन्तर्भवाणि प्रभवाणि । दुरस्तु दुर्भवानि । भवाम्
भवाम् । भवतां भवेतां भवन्ता, भवस्व भवेथां भवध्वं, भवै
भवावहै भवामहै ।

अनुकारोऽव्यक्तानुकरणशब्द । गिय अनुकारश्च डाच्च द्विय कणेश्च अलम् च
सच्च मनस् च अदस् च अन्तर् च पुरस् च अस्तम् च तिरस् च कारिका च उर्या-
दिश्चेति तस्य । यथा प्रणम्य खटत्कृत्य अङ्गुल्यनखिन वाम्पसलिल विक्षिप्य
विक्षिप्य कि तूष्णीं रोदिपि कीपने बहुतर फुत्कृत्य रोदिष्यसि । इत्यमरः । पटपटा-
कृत्य एव द्वितीयाकृत्य समयाकृत्य सपदाकृत्य कृष्णीभूय, कणमन शब्दौ लक्ष्यार्थौ ।
'क्लेशे' इत्य पय, पिबति मनोहृत्य पय, पिबति तावत् पिबति यावत् लक्षि,
त्रत्यर्थः । अल भूषणे अलङ्कृत्य । आदरे सत् सत्कृत्य असतोऽपि असत्कृत्य

नञ् पूर्वत्वेऽप्यभिन्नत्वात् । अद. खड्गपरासर्षे । अदःकृत्य चिन्तयति । अग्र-
हणेऽन्त अन्तर्हृत्य । ग्रहणे तु अन्तर्हृत्वागत । पुरोऽप्याथे पुरस्कृत्य । असमि-
न्तुपलब्धौ अस्तद्धृत्य । तिरोऽन्तर्हृत् तिरोभूय । कारिकाभ्याम्यादायवपीडासु ।
कारिकाकृत्य । उरी उररी एते विस्ताराङ्गीकारयोः । उरीकृत्य उररीकृत्य अङ्गी-
कृत्य इत्यादयः । एषु समासात् पूर्वनिपातः क्ताचो यप्च । अत्र समासः एक-
पदीभावभाव इत्यादिसञ्ज्ञास्तु स्याद्यन्तानामेव एव खल्विधेः पूर्वं समासकरणात्
समासाभावे णत्व न स्यादिति बोध्यम् ॥५४८॥

नास्ति दुर्गन्तं सोऽदु अदुश्चासौ गिञ्चेति अदुर्गि अन्तर् च अदुर्गन्तं तस्मात् ।
सूङ्ग्यणादिश्च हन्च मीनाश्च हितुश्च आनिप् च तालव्य शान्तनश्चेति तस्य ।
गदश्च नदश्च पतश्च पदश्च दाश्च भाश्च सीश्च हन्च वाश्च याश्च द्राश्च साच वपश्च
वहश्च शमश्च दिश्च दिह् च ते तेऽन्ते यस्य स गदादिदिहान्तः स चासौ निश्चेति
गदादिदिहान्तानिः तस्य । मवौ अन्ते यस्य स भवान् स चासौ हनचेति भवान्त-
हनश्च निस च निन्द च निज च भवान्तहन चेत तस्य । कखाद्याद्यौ येषां ते
कखाद्याः । मूङ्ग्यणोऽन्ते येषां ते षान्ताः । कखाद्याश्च षान्ताश्च कखाद्यषान्ता
न कखाद्यषान्ताः अकखाद्यषान्ताः तेऽन्ते यस्य स अकखाद्यषान्तान्तः स चासौ
निश्चेति अकखाद्यषान्तानिः तस्य । यथा प्रणयति नादेर्धोरित्युक्ते प्रकष्टी नय-
प्रनय इत्यादौ लिङ्गलान्न स्यात् । प्रहृषिष्यति । मीना इति मी ज ग बध्ने आगु-
क्तस्य ग्रहण प्रमीणाति । हितु इति हिनवध्ने ऋ युक्तस्य ग्रहण प्रहिणीति
आनिविति विभक्तेः प्रभवाणि । प्रणश्यति । शान्तः किं प्रनष्टः । प्रणिगदति
प्रणिनदति प्रणिपतति । पद्यौङ्गत्तौ प्रणिपद्यते । दा इति दासञ्ज्ञा तेन प्रणि-
यच्छति प्रणिददाति । णिदधाति देङ्पालने दीयच्छेदे धेट पाने इति व्रथाणा
एचोऽश्रित्येति आकारे, प्रणिदास्यते प्रणिदास्यति प्रणिधास्यति इत्यादौ णत्व स्यात्
अत्र परे तु आकाराभावात् दासञ्ज्ञाभावे प्रनिदयते प्रनिद्यति प्रनिधयति
इत्यादौ न स्यादेव । एव औ दीङ् य क्षये दीङ्छाभित्यादिना ङादेशे प्रनि-
दास्यते अत्र णत्व न स्यात् । मा इति स्वरूपग्रहणात् माङलिशब्दे प्रणिमिमीते
मालचमाने प्रणिमाति माङयच प्रणिमायते एव डुमी ज्ञुक्षेपे मीङ्गयतु मीङ्ग-
वधे इत्येतेषां मियोर्यवौ इति ङादेशे मास्वरूपलाभात् प्रण्यमास्त एव मेङ्
औतिदाने इत्यस्य अश्रित्येति आकारे प्रणिमास्यते इत्यादौ णत्व स्यादेव । वीयनाशे
प्रणिष्यति प्रणिहन्ति प्रणिवाति प्रणिष्यति प्रणिद्राति प्रणिष्याति प्रणिष्यति

५५० । घीटीथीष्वम् धोरमा ।

घी टी-थीषु ७॥, अम् ११, घी ६१, अमा ३ ।

आसु परासु धोरम् स्यात् न तु मायोगे ।

अभवत् अभवताम् अभवन्, अभवः अभवतम् अभवत,
अभवम् अभवाव अभवाम । अभवत अभवेताम् अभवन्त, अभ
वथाः अभवेताम् अभवध्वं, अभवे अभवावहि अभवामहि ।

५५१ । व्यां सिः ।

व्या ७, सि १ ।

घोः सिः स्यात् व्याम् ।

प्रणिवहति प्रणिशाम्यति प्रणिचिनोति प्रणिदेमि । प्राणिति प्रानिति प्रणिस्ते
प्रनिस्ते प्रणिन्दति प्रनिन्दति प्रणिचति प्रनिचति । वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्
अनिते क्तिपि दान्तस्यापि नस्य णत्व वा तेन हे प्राण हे प्रान् हे पराण हे परान
खेमूलस्यापि णत्वे प्राणित् प्राणित् प्राणिषति आदौ णत्वे पश्यात् द्वित्वमिति चेत्
तर्हि प्राणिनाथ प्रणिनीषति इत्यादावपि णत्वद्वयापत्ति । निशनिन्दन्निचा
विशेषविधानेनैवेष्टसिद्धौ नोपदेशपाठसाफल्यार्थं त्यादौ नित्य कृति विकल्प इति
ओपतिदक्षः । प्रणिस्ते प्रणिसकः प्रनिसकः इत्यादि । प्रहृष्य प्रहृष्य प्रहृष्य
प्रहृष्य प्रणिपचति प्रनिपचति । वादिखादिषान्तानान्तु प्रनिकरोति प्रनिखादति
प्रनिचखाद उपदेशे खादित्वात् । प्रणिषिषति प्रणिषटा इति उपदेशेऽपान्तत्वात्
स्यादेव ॥५४९॥

खादिह्रनमीनादीनामनुवृत्तिः खादित्वाशङ्काह धोरिति । अमेति लुप्तवर्ती-
यैकम् । मा इत्यनेन मास्त्रशब्दस्यापि ग्रहणम् । अधिकन्तु प्रविष्ट न तु तडा-
निरिति न्यायात् योगोऽप्यर्थेन योगः नत्वव्यवहितपूर्वापरैकतरवर्त्तितम् । तेन
मा पापं कार्षीं, कार्षींः पाप मा इत्यादि । मास्त्र भवद्बुद्धि समये तिष्ठ सुधीव
मा बालिपथमन्वगा इत्यत्र अनु इति सम्बोधनार्थमव्ययम् । कोचिषु माड इति
ङानुबन्धः शब्दोऽप्यस्ति तेन योगे अमागमः स्यादेव । तेन मा निषाद प्रतिष्ठान्व-
मगमः शाश्वतीः समा इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥५५०॥

अथगतविशेषाग्निमिचगतविशेषस्य वलवलादय शप्शनादीना यकोऽपि

५५२ । भू स्या पिवदेनो लुक् पे ।

भू-स्या पिव दा इन' ५।, लुक् ।१।, पे ७। ।

एभ्यः सेलुक् स्यात् पे । अभूत् अभूताम् ।

५५३ । भुवो वन् टीळ्यचि ।

भुव ६।, वन् ।१।, टीळ्यचि ७। ।

भुवो वन् स्यात् टीळ्योरचि परे । अभूवन् । अभूः अभूतम्
अभूत, अभूवम् अभूव अभूम् ।

५५४ । वसोऽरस्येमनौदितः ।

वस' ६।, अरस्य ६।, इम् ।१।, अनौदित' ५। ।

अनौदितो धोः परस्य अरस्य वसस्य इम् स्यात् ।

अभविष्ट अभविषाताम् ।

वाधक. । तेन कर्त्तरि अभविष्ट असविष्ट । कर्त्तृणि अभविषाताम् असाविषा-
ताम् ॥५५१॥

भूश्च स्याश्च पिवश्च दाश्च इन् चेति तस्मान् पिव इति निर्देशात् पाल रक्षणे
पेशीषे इत्येतयो अपासीत् । दाइति दा सञ्जा तेन दैपशीधने इत्यस्य अदासीत् ।
अभूदिति व्या रत्नाइसीरस्येति नेम् । डित्वाद् गुणः । लुक्करणात् त्यलोपे
त्यलक्षणमिति न्यायात् प्राप्तव्यकार्यस्य लुकि न तत्रेति निषेधात् व्रजवदेत्यनेन
वर्द्धिर्न स्यात् ॥५५२॥ ।

टीळ्योरच् टीळ्यच् तस्मिन् । भुव इति पञ्चम्यन्ताइ इति कृते भुवो गुणापत्ति-
रिति षष्ठ्यन्तात् वन् विधान इदानीन्तु स्वावयवत्वेन वनो निमित्तत्वाभावाद् गुणः
वकारे अकार उच्चारणार्थः ॥ ५५३ ॥

न रोऽरसस्य । नास्ति औत् इत् यस्य सोऽनौदित् तस्मात् । वस इति
पूर्ववकारादि प्रत्याहारः । इमो वसस्थानजातत्वेन तत्तुल्यत्वात् विवरिथ इत्यादौ
गुण दुदुविव इत्यादौ न गुण' । औदितस्तु । पचतिर्मुञ्चतिविविचिसिचयौ
णिजिवक्तिभजिप्रच्छिमज्जतय' । भुजिरञ्जिरजित्यजिष्ठज्यतयो यजतिर्युजिभनूजिष्टजि-
स्तिदयः ॥ यन्जिष्वन्जिष्ठदिपद्यतयश्चिदिरत्तिस्त्रिदिक्क्रुधियुध्यतयः । नुदतिस्तु

५५५ । मान्तोऽनतः ।

मान्तः ६।, अत् ११, अनतः ५।

मस्यान् इत्यस्य अत् स्यात् नत्वकारात् परस्य ।

अभविषत, अभविष्ठाः अभविषाथाम् ।

५५६ । धे स-लोपो वा ।

धे ७।, स-लोपः १।, वा ११।

धे परे सस्य लोपो वा स्यात् ।

५५७ । टी ठी ढीधो ढिचः सेमस्तु हलो वा ।

टी ठी ढी धः ६।, ढ ११।, ढिचः ५।, सेमः ५।, तु ११।, हल ५।, वा ११।

इचः परस्यासा धस्य ढः स्यात्, सेम्हलात् परस्य तु वा स्यात् ।

अभविद्धं अभविध्व [६४] भप्भसोरिति सस्य दः ।

अभविद्धं अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि ।

दतिक्षुदिमन्यतरो भिदि विद्यतिविन्दतिसीदतयः ॥ सविनक्षिरुधिचिपिपिष्यतयो-
रभिशीयतिराध्यतिसाध्यतय । तुदिबन्धिवधिसपितप्यतयः पृष्ठपिहन्तियतिस्त्रिषिपुष्य-
तय । लिपिलुप्यतिविध्यतिक्षुध्यतयो नमिदशियमिस्यशिनयतय । वपतिर्विजलित्र
दिशिपश्यतयो लमिगच्छतिवेशतिरीशतयः । रमुङ्कशुश्रौनिशतिलिषयो द्विषि-
तुष्यतिदुष्यतिश्रुष्यतयः ॥ विषलिर्विषगौपिसधीशिषयो वषतिवर्षतिर्दुहिलिहय ॥
आपिर्मृशिबिशिकुशिदहि ॥ नेदिर्वहिनक्षिपतिशपयः । तपतिः स्कन्दतिरौदित्
गदितः श्रीमद्वीपदेवमतविदितः ॥ ५५४ ॥

मस्यात्मनेपदस्य अन् मान् तस्य । अन्तावयवमचं हिला पूर्वभागस्य ग्रहणं
तेन कुर्वते कुर्वताम् अकुर्वत इत्यादावपि । अनतः कि एघन्ते लोपोऽन्तो इत्यनेन
कृतस्याकारलोपस्य स्थानिवत्ताङ्गीकारात् ॥ ५५५ ॥

धे परे सस्य लोपः स्याद्वा । ङिलासङ् धे शपी लुकि आध्वे सस्य दकारे
आह्वे ॥ ५५६ ॥

टीठीढीनां ध टीठीढीध तस्य सह इमा वर्तन्तेऽसौ सेम् तस्मात् । यथा
अकृद्धं आनद्धं असौद्धं अज्यैद्धं उडशब्दे औद्धं तुष्टुद्धं चरुद्धं कषीद्धं नेषीद्धं

५५८ । धुर्दिष्ठाडि ।

धु १।, दि १।, ष्यडि ७।

आमडि च धुहिः स्यात् ।

५५९ । भाभखयहर्घकृणां जव्चप् जखच्चाः

खेः ।

भाभ् कु ऋणा ६॥, जव् चु आ १॥, खे. ६।

खेर्भाभ खय हकार घं कवर्गं ऋवर्णानां क्रमात् जव् चप्
जकार ख चवर्गाकाराः स्युः ।

सोपीठ् अभविदुमिति सलोपपक्षे चस्य ङ पक्षे अभविध्वं सलोपाभावपक्षे
भपभसीरित्यनेन सस्य द अभविद्धम् ॥ ५५७ ॥

टी च अङ् च व्यङ् तस्मिन् । प्रकरणादेव धोः प्रासौऽपुनरुपादानं ज्ञापयति
व्या अव्यवहितपूर्वधातीरेव द्वित्वं स्यात् । तेन इन्दासास इत्यादौ इन्दादिर्न
द्वित्वम् । एव वीपसाया पदं द्वि । यथा गृहे गृहे गीतं स्मर स्मरं मनसि ।
गुणसादृश्यं पीडानुपूर्वेषु समासवच्च । एष्वर्थेषु द्विरुक्तं समासवच्च स्यात् । गुणे
सुखमुखेन प्रियप्रियेण । सादृश्ये गुणवाचकस्यैव पटु पट्टी मृदु मृद्वी पूर्वस्य
पु वङ्गाव' मन्दमन्दमुदित' प्रययौ ख भीतभीत इव शीतमयूख । कदाचित्
समासी न स्यात् च । यथा मन्द मन्द मुदति पवनः । पीडाया गतगता नष्ट-
नष्टा । आनुपूर्वं ज्येष्ठज्येष्ठ' प्रवेशथ एकैकमक्षरं जपति । त्वराया यावत् बोधम् ।
गच्छ गच्छ गच्छ 'हिरहिरहि । सामीप्येऽभ्युपर्यधसाम् । अध्यधि ग्रामम्
उपर्युपरि ग्रामम् अधोऽधो ग्रामम् । सामीप्ये किं सर्वस्योपरि चन्द्रमा । वाक्यञ्च
यावदिच्छयाधिक्ये । अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया अत्र दर्शनीयत्वस्याधिक्यं
मह्यं मह्यं रोचते अत्र रुचिराधिक्यम् । नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नम इत्यादौ
भक्तेराधिक्यमिति ॥ ५५८ ॥

भाभ् च खय् च हय वंशं कुशं ऋश्च ते तेषाम् । जव् च जप् च जश्च स्वस्य
चुश्च अश्च ते । यथा जम्भायं डुङ्गीके दधारं जघास बभौ । चखाद पुष्पीरं चिच्छेद
टिष्ठेव तुथोद जङ्घी पपी चुकोप जगाद । पपार ततार ऋकारेण वर्णस्य लका-
रस्य ग्रहणात् चकलपे ॥ ५५९ ॥

५६० । भुवोऽङ् ठ्यां ठ-भावे तु वा ।

भुवः ६।, अङ् ११। व्या ७।, ठ भावे ७।, तु ११।, वा ११।।

भुवः खेरङ् स्यात् ठ्यां ठ-भावयोस्तु वा ।

बभूव बभूवतुः बभूवः, बभूविथ बभूवथुः बभूव, बभूव
बभूविव बभूविम । बभूवे बभूवाते बभूविर, बभूविषे
बभूवाथे बभूविद्धे बभूविध्वे बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । ठे
भाषे च । बभूवे बुभूवे इति प्रयोगौ ।

भविता भवितारौ भवितारः, भवितासि भवितास्थः
भवितास्थ, भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । भविता भवि-
तारौ भवितारः, भवितासे भवितासाथे भविताध्वे, भवि-
ताहे भवितास्वहे भवितास्महे ।

भूयात् भूयास्ता भूयासुः, भूयाः भूयास्तं भूयास्त, भूयासं
भूयास्व भूयास्म । भविषीष्ट भविषीयास्ता भविषीरन्,
भविषीष्टाः भविषीयास्थां भविषीद्वं भविषीध्वं, भविषीथ
भविषीर्वाह भविषीमहि ।

भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति, भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ,
भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते,
भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे, भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ।

अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन्, अभविष्यः अभ-
विष्यतम् अभविष्यत, अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम ।
अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त, अभविष्यथाः अभवि-
ष्येथाम् अभविष्यध्वम्, अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि ।

भवतकि भवतकः । प्रणिभवति प्रणिभवति । एवं
चेतति इत्यादयः ।

ङित्तादन्त्यस्य स्थाने । दञ्च भावय दभाव तञ्चिन् । दभावयोरपि नित्य-

[२] चित्ती संज्ञाने । *

५६१ । रुदाद्यस्तिसेर्दिस्योरीम् ।

रुदादि अस्ति सेः ५१, दि स्यो ६॥, इम् । १।

एभ्यो दिस्योरीम् स्यात् ।

मिति केचित् । भूयादित्यादिषु कित्त्वान् गुणः । भविषीद्वृत्तिरिति धकारस्य
ढकारविधानसामर्थ्यात् व्यवधानेऽपि ढकारः । भविष्यतीत्यादीनि सुगमानि ।
भवतकौत्यादी ल्यादित्यादिनाऽक् । प्रणिभवतीत्यादि अकखाद्यषान्तात्तन्नेर्वा
णत्वम् । एव चेततीत्यादयः इति । येषु विशेषकार्यं नास्ति ते प्रयोगा एवेत्यर्थं
विशेषकार्यायै सुवाखाह ॥५६०॥

रुदादिश्च “रीदिति स्थपितिर्यैव असितिः प्राणितिस्यथा । जचति श्वैव
विज्ञेयी रुदादि पञ्चको गण” इति । अस्तिरिति अस्ल्भावे स्वरूपकथने तिप्

प्रसङ्गाद् बालबोधार्थं गणपाठोक्ता
अनुवन्तास्तत्प्रयोजनानि अकारादि-
क्रमेण चीच्यन्ते । (४)

अ—मुखोच्चारणार्थं ।

आ—निष्ठाभावादिकर्म वेट् । (१०७७)

भावे क्रियारम्भे च वाच्ये त्त—तत्त्वतु

स्थाने वा इट्)

इ—तुण्वान् । [५६८]

इर्—वा अड् वान् । (५६५, ड इति
स्वमते)ई—अनिङ् निष्ठ । (१०७१, त्त तत्त्वतु
स्थाने न इट्)

उ—क्ता वेट् । (११७२)

ऊ—वेट् । (५७३) वेम् ।

ऋ—चडि अङ्गस्त्रः । (६३८)

ॠ—चडि वा ऋस्त्रः । (३३६)

लृ—अड् वान् । (५६५) ड ।

ए—सिचि अङ्गि । (५७६)

ऐ—यजादि । (६५१)

ओ—निष्ठात न (१०५२) त्त तत्त्वतो
तस्थाने न)

औ—अनिट् । (५५४) अनिम्

क—चुरादि । (७७३)

कि—वा चुरादि । (७७३)

ग—क्रादि । (७३८)

गि—प्रादि । (७६६) पूधातुभिन्नश्चेत्
स्वादिस्य (१०५२)

घ—रुदादि । (५६१, ५६५)

ङ—तड् वान् । (५२१, कर्त्तरि वाच्ये

आत्मनेपदी)

ज—ज्वलादिः । [१०००]

ञ—उभयपदी । (५२१)

५६२ । भस् स्वात् भसीम ईमि सेर्लोपः ।

भस् स्वात् ५।, भसि ७, इमः ५।, ईमि ७, से' ६।, लोप १।।

भस्वात् स्वाच्च परस्य भसि, इमः परस्य ईमि, सेर्लोपः
स्यात् । अचेतौत् अचेतिष्टाम् ।

वक्तव्य । रुदादिश्च अस्मिन् सिध्यति रुदाद्यस्तिसि' तस्मात् । दिश्च सिध्यति द्विसी
तयो । रुदाद्यस्तिस्या ध्यादिस्थीरेव रुदादेक्या सित्यवधानेन अस्तेभू' आदेशे न च
व्या दिस्थीरसम्भवात् । एव सिरिति व्या सिः तस्मात् परयोप्या दिस्थीरेव ध्या
असम्भवात् एवञ्च दिसाहचर्यात् सिस्तु विभक्तेरेव । अन्यथा रुदादे परस्य व्या
कृतस्य मेरपि इभू प्रसज्येत् । यथा अरीदीत् अरीदी' आसीत् आसी । सन्तु
अनैषीत् अनैषी ॥ ५६१ ॥

भस् च स्वयेति भस्स्व तस्मात् यथा असैद्धा अकृत अत्राजीत् । ईम परस्य
ईम्येवेति नियमात् अचेतिष्टामित्यादौ ऋस्वात् परस्यापि सेनं लोप । अचेष्ट
अनीष्ट इत्यादौ लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्वलवानिति न्यायात् आदौ
गुणं सेर्लोपी न स्यात् ॥ ५६२ ॥

जि—अद्य क्त । (१०८५ वर्त्तमाने क्त.)	भि—भिचि इण् णमो वा ऋस्व । (७६९)
टु—साधु । (११४२)	य—दिवादि । (७३८)
डु—विमक्-युत । (११४३)	र—वैदिक । (वेदीक्तधातुः) ।
य—फणादि । (५७९)	ल—अदादि' , य ६७०)
त—अदत्त । अत्-अन्त । (७७५)	लि—ह्लादिः । (७२६)
द—तनादि । (६८८)	लु—स्वपादि' । (६६१)
ध—रूधादि । (७३८)	व—इतादि । (६४८)
न—स्वादि । (७३८)	श—तुदादि' । (७३८)
प—मुचादि । (७४१)	शि—कुटादि । (७५५)
भ—शमादि । (७४०)	ष—कदङ् वान् । (११५६, कदन्ते ङ)
म—घटादि । (७९८)	च—जचादि । (१७४)

५६३ । अनुस् सिद्धेरभुवः ।

अन् ११, उस् ११, सि द्वे. ५१, अभुव ५१ ।

सेर्द्धश्च परस्य अन उस् स्यात् न तु भुवः । अचेतिषुः
अचेतीः ।

५६४ । खेराद्यचो लोप्योऽनुशस्वपायन्तान्यस्यायन्तौ ।

खे ६१, आद्यच ५१, लोप्य. ११, अनु ११, शस् अन्तौ १॥

खेराद्यचः परो भागो लोप्यः स्यात्, पश्चात् शसादि-
खपायन्तौ यदि स्योऽवशिष्टस्तस्यादिर्लोप्यः, यदन्यादृशस्तस्यान्तौ
लोप्यः । चिचेत चिचिततु. चिचितु ।

सिञ्च द्विञ्च सिद्धिः तस्मात् । से परस्य व्या अन् उस् द्वेखु व्या एव । यथा
अचेतिषु अस्तु. अपुः अद् अगु. एषु भूस्थापिवेति सेर्द्धकिं त्यलोपे ल्यलक्षणमिति
नाद्यात् से परत्वाद् उस् । द्वेखु अजलु । अभुव किन् अभुवन् यडलुकि
अबोभुवन् ॥ ५६३ ॥

आदिशासावच् चेति आद्यच् तस्मात् । आदिरत् अच् मध्य एव न तु
द्यावद्व्यानामिति बोध्यम् अन्यथा ददरिद्र इत्यादौ ह्रसाटे परभागलोपानुपपत्तेः ।
शस् च खप् च शस् ती । आदिश्च अन्तश्च आद्यन्तौ शस्वप्री आद्यन्तौ यस्य स
शस्वपायन्तः शस्वपायन्तश्च अन्यश्च शस्वपायन्तान्तौ शस्वपायन्तान्तौ च तौ
भ्यो चेति शस्वपायन्तान्तस्यौ तयोराद्यन्तौ शस्वपायन्तान्तस्यायन्तौ । अनुरेह
परभागान्तरश्च इत्यत आह आद्यच परो भाग इति । पश्चादिति आद्यच परभागा
भावे इत्यर्थः । तेन यस्य आद्यच परभागी वर्तते तस्य तस्मिन्पानन्तर यस्य तु पर
भागी न वर्तते तस्य प्रथमत एव शस्वपायन्तस्योऽगस्य आदिर्लोप्यः अन्यस्योऽगस्य
अन्तौ लोप्यः स्यादिति निष्कर्षः । यथा च खडा इ पुष्कोर टिष्ठेव तस्यौ चुचीत तुष्टुप
तस्मात् चस्त्वन् पश्यर्शः । अन्यस्योऽगस्य तु सस्याम दध्वाव तवास चकाम । परभागा-
भावे तु तुष्टुप तस्यौ चुक्ताव पप्यार दध्वाव जग्री जग्मौ ससौ इति ॥ ५६४ ॥

(३) ' अतिरु चरणे ।

५६५ । शामुलिह्युत्पुषादेर्ङ्गौपे जृष्विस्त-
नभुविषु सुचुम्बुचुम्बुचुम्बुचिरितस्तु वा ।

शामु पुषादे ५१, ड ११, टीपे ७१, जृ इरित ५१, तु ११, वा ११ ।

शामोर्लकारेतो द्युतादेः पुषादेश्च डः स्यात् टौपे, जादेस्तु
वा । अच्युतत् अच्योतीत् चुच्योत ।

ल इत् यस्य स लिट् । द्युत् च पुष् च द्युत्पुषौ तावादी ययोस्त्री द्युत्पुषादौ
शामुश्च लिङ् द्युत्पुषादी चेति तस्मात् । स्वमते लिटिच्चेनैव सिद्धे द्युत्पुषाद्या-
विधानं प्राचामनुरीधात् । इत् इत् यस्य स इरित् । जृष्वश्चि सन्भुष विषुश्च
सुचुश्च सुचुश्च सुचुश्च सुचुश्च इरित्चेति तस्मात् । यथा अशिषत् अवसत् । द्युता-
दयो ह्यादादेरात्मनेपदिन सर्वे ङीपे ड विधानसामर्थ्यात् ट्यामुभयपदिन दद्या
द्युत ड ल द्युत्यान् अद्युतत् अद्योतिष्ट । द्युतादिश्च द्युति शुचि सत्य रुचिदिना
अलिङ्गि दाबिदा भस्ममिदा द्युटिश्च । रुचिर्लुटिञ्चन्स लुटि लुभिशतुभिं सन्त-
वतुवधुश्च । सन्तु' यधुश्चापि कृपुर्द्युताविति त्रयोविंशतिरेव याता इति । पुषादर्थो
दिवादी परस्मैपदिन सर्वे । पुष्यति शुष्यति क्षिद्यति श्लिष्यति लुप्यति वव्य-
चुषयः । शुष्यति लप्यति मुञ्चति दुह्यति ऋह्यति ऋषि लुटिणश्च । सप्त-
दशेति पुषादानुदिता । श्रीमदौपदेवमतविदिता । एव पुष्यत्यश्चमुदमुत्तमद्वय
आय एमु जमु सुदसयः । अस्य चास्यति वस्य क्रुमय पुष्य विष्य कुसि वुमष्यति
सुषय । उच्यति ऋषि मसि हवि कश्च दृश्य कुप्यति भृश्च भन्सु चिद्वय ।
दुपिह्वंषिदिपिगुपियुपय क्षिद्यति रुपि तुपि नुभि मृदि गृधय । दुर्गसिद्ध इति
चाङ्गपुषादिं तेनीभयो प्रासाणिकत्वादेते इरनुवत्सा पठिना किञ्च सिध्यति
क्षुभ्यति लभ्यति तुभ्यतीना चतुर्णां दुर्गसिद्धसम्मतानामपि बहुवाद्यसम्मतत्वादिरनु-
बन्धेऽपि नोक्त । जादेस्तु अजरत् अजारीत् अश्वत् अश्वयीत् अस्तम्भत् अस्तम्भीत् ।
विष इति विष निचौ व्याप्तौ इत्यस्य यङ्गणम् अविषत् अविचत् अचुचत् असी-
चीत् अस्मृचत् अस्मोचीत् अयुचत् अशीचीत् अग्लुचत् अग्लीचीत् । इरितस्तु
अच्युतत् अच्योतीदित्यादि ॥ ५६५ ॥

(४) मय्य विलोडने ।

५६६ । स्यात् ठ्यपित् किद्वा ।

स्यात् ५, ठी ११, अपित् ११, कित् ११, वा ११ ।

५६७ । हसुङ्गो लोपोऽणौ ।

हसुङ्ग ६१, लोप ११, अणौ ७ ।

धोहंस उडो नस्य लोपः स्यादणौ । ममयतु' ममयतुः । मथ्यात् ।

(५) कुथि हिसा-संज्ञेशयोः ।

५६८ । नेदित्पूजार्थाञ्चोः ।

न ११, इदित् पूजार्थाञ्चो ६॥ ।

इदितो धोः पूजार्थस्याञ्चतेश्च नलोपो न स्यादणौ । अत-
एवेदितो नुण् । प्रनिकुन्यात् । (५४६) कादित्वाच्च णः ।

(५) षिधु गत्याम् ।

५६९ । भाद्यादिष्णः स्तोऽष्ट्यै ष्वक्छिवाम् ।

भाद्यादिष्ण ६१, स ११, अष्ट्यै ष्वक्छिवाम् ६॥ ।

भादेरादौ स्थितयोः ष णयोः स नौ स्त', न तु ष्यै ष्वक्
छिवाम् ।

सयोगात् परा अपित् ठी कित् स्याद्वा । यथा बभञ्जतु बभञ्जतु' । हसुङ्गीलोपो
ऽणौ ठग्रान्तु वा इति कृते ठग्रपिति न लोपविकल्पे सिद्धे स्यात् ठग्रपित् कित्
वेति विधानान्तु भस्ज जौ श पाके इत्यस्य ठग्रपिति भस्जीऽरेऽणौ भर्जवेत्यनेन
भर्जादेशे बभर्जे बभञ्जे इत्याद्यर्थम् ॥ ५६६ ॥

उङ् चासौ न चेति उङ् न । हसी हसन्तधातीरुङ् न हसुङ्ग न तस्य हसुङ्
इति षष्ठ्यकम् । नास्ति शस्यस्मिन् परे सीऽशस्यस्मिन् । यथा भनृजधौ भञ्जते भक्त ।
हसन्तधाती किम् । नीर्यते नीर्यं अत्र न प्रसङ्गः ॥ ५६७ ॥

इदमुक्त्याना नकार एव नास्ति कुथ लोपो निषिध्यते इत्यत आह अतएवे-
त्यादि । अतएव न लोपनिषेधादित्यर्थः ॥ ५६८ ॥

५०० । सेक। सीक सृप सृ सृज स्तृ स्त्या-
न्ये दन्त्याजन्तसादयः । षोपदेशा धवः स्वक्
स्वित् स्वत् स्वञ्च स्वप स्मिडश्च । षोपदेशास्त्व-
नृन्नर्दं नाथ नाध नन्द नक्क नृ नटः ।

सेक अन्ते १॥, दन्त्याजन्तसादय १॥, षोपदेशा. १॥, धव १॥, स्वक्-सिड १॥,
च ११।, षोपदेशा. १॥, तु ११।, अ नृत्—नट. १॥ ।

सिधति ।

भादिरिति भूसत्तायामित्यादिर्दशगणात्मक । तथाच । भावदादी जुहो-
त्यादिर्दिवादि. स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्रादि चुरादय इति
भादेरादि भाव्यादि ष च ण च ण भाव्यादौ ण भाव्यादि ण तस्य । धीरधि
कारिऽपि भाव्यदृश्य लिङ्गधातोनिरासार्थम् । तेन षठमिच्छति षठीयति एव
णकारीयतीत्यादौ न प्रसङ्गः । षाट्ठवर्गस्त्ववर्गेज इति षोपदेशस्वरसात् अत्र प्रकारस्या-
षट्ठवर्गस्य तनर्गप्रक्रातिकले ध्यायते दिभावे निमित्तस्याभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति
न्यायात् टकारस्य तकारत्वे णपि तर्था मणि तिष्ठ्यासति यडि त्याष्टायते इति । एव
सर्वत्र । षोपदेशोपदेशौ दर्शयति सार्द्धशीकेन ॥५६८॥

सेक च सीक च सृप च सृश्च सृज च स्तृश्च स्त्याश्च ते तेभ्योऽन्ये । दन्त्यश्च अञ्च
दन्त्याचौ तावन्ते यस्य स दन्त्याजन्तः दन्त्याजन्तस्यासौ स चेति दन्त्याजन्तस्य दन्त्या-
जन्तस्य आदिर्यथा ते दन्त्याजन्तसादय दन्त्यवर्णान्ता अजन्ता वा ये सकारान्तदा-
दिका धातवः षोपदेशा धातुसंज्ञाकालं मूर्द्धन्यादित्वेन पठिता इत्यर्थः सेका-
दीनामजन्तसादिलात् स्तृस्त्या इत्येतयोर्दन्त्याजन्तसादिलात् प्राप्नोति निषेधः । स्वकादयो
दन्त्याजन्तसादयोऽजन्तसादयोऽपि न भवन्तीति पृथगुक्ता । किञ्च उट्टौ यत्र विद्येते
यो व प्रत्ययसंभिजः । अन्तस्थ त विज्ञानीयात् तदन्त्यो वग्यं उच्यते । इति स्वरसात्
स्वपेर्बकारस्य दन्त्यत्वेऽपि पृथक् ग्रहणं शीपयति दन्त्याजन्तसादीनामजन्तसादीनाञ्च
कचित् षोपदेशता नास्तीति । तेन स्तका प्रतीचाते सान्त्वक सान्त्वने इत्यादीनां
दन्त्यादित्वं सिद्धं षोपदेशफलन्तु कृतसकारवत्त्वात् तुष्टाव तोष्टूयते सुषुव सोष्टूयते
इत्यादिषु प्लवम् । नृच्च नर्दं च नाप च नाध च नन्द च नक्कश्च नृश्च नटश्च ते
नृन्नर्दनाथनाधनन्दनक्क नृ नटः न विद्यन्ते ते येषु धातुषु मध्ये ते तथा । नृत्वादि-

५७१ । व्याच्छस्य गत्यर्थवदे सः ।

व्याच्छस्य ६।, गत्यर्थवदे ७।, स १। ।

गत्यर्थे वदे च धौ परदे व्यस्याच्छस्य सः स्यात् । अच्छ-
सेधति ।

५७२ । गीकः स्तु स्तुभ सो सुवास्यान्त-
सुजां स्या सेनि सन्ज खन्जाऽगतिसेधाऽप्र-
तिसदाऽयङ्सिचाऽनङ्स्तम्भाऽन्नव्यवस्वन परि नि
वि सेव सुमऽनङ्सिवाऽनोऽङ्सहां सः प्रोऽम्यपि
दशस्थादेस्तु द्वेष्ट ।

गि इक ५।, स्तु सुजा ६॥, स्या-सहा ६॥, स १।, ष' १।, अमि ७।, अपि ११।,
दश-स्थादे ६।, तु ११।, द्वे. ६।, च ११। ।

स्वादेरस्यान्तसुत्रः स्वादेरगत्यर्थ-सेधोऽप्रतिपूर्वसदो यङ्-
वर्जसिचोऽङ्वर्जस्तम्भोऽन्नार्थव्यवपूर्व-स्वनः पर्यादिपूर्व सेव सुम-
ऽङ्वर्ज सिव ओऽङ्वर्जमहाच्च गेरिकः परः सः षः स्यात् अम्य-
न्तरेऽपि दशानां स्वादीनान्तु द्विरुक्तानाञ्च । निषेधति न्यषे-
धत् गतौ तु गङ्गां व्यसेधत् ।

वर्जिता नादयो धातवः शीपदेशा धातुसञ्ज्ञाकाले मूर्धन्यादिलेन उच्चारिता इत्यर्थः ।
शीपदेशफलन्तु प्रणयति प्रीणाति इत्यादिषु नादित्वात् प्राग्वन्तो इति शलम् । नृत्
न-ने इत्यादीना दन्त्यादिलन्तु अन्येषामनुरीधात् ॥५७०॥

व्यञ्ज तत् अच्छेति व्याच्छ' तस्य । गत्यर्थस्य वदस्य गत्यर्थवद' तस्मिन् ।
अच्छेति अभिशब्दसमानार्थो निपातः । यथा अच्छेगत् अभिमुखं गत्यर्थं अच्छोद्य
अभिमुखमुदित्यर्थः ॥ ५७१ ॥

स्य स्वरूपं सोऽन्ते यस्य स स्यान्त न स्यान्तोऽस्यान्त. अस्यान्तश्चासौ सुज् चेति
अस्यान्तसुज् । सुस्य स्तुमस्य सीस्य सुवस्य अस्यान्त सुज् च तेषाम् अगतौ सेधः
अगतिसेधः नास्ति प्रति यस्मिन् सीऽप्रति स चासौ सद चेति अप्रतिसदः । नास्ति

यङ् यस्मात् सोऽयङ् स चासौ सिचश्चेति अयङ् सिच नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ स्तम्भश्चेति अनङ् स्तम्भ । व्यवभ्या स्वन, व्यवस्वन, अङ्गे भक्षणे व्यवस्वन अन्नव्यवस्वन नास्ति अङ् यस्मात् सोऽनङ् स चासौ सिचश्चेति अनङ् सिच । औश् अङ् च ओऽङ् न विधीते औऽङ् यस्य सोऽनङ् स चासौ सह चेति अनीङ् सह । सेवश्च सुम् च अनङ् सिचश्च अनीङ् सह च ते सेवसुमनङ् सिवानोऽङ् सह । परिश्व निश्च विश्व परिनिवय तेभ्य सेवसुमनङ् सिवानोऽङ् सह, परिनिवसेव-सुमनङ् सिवानोऽङ् सह पश्चात् स्थाश्च सेनिश्च सन्जश्च स्वनञ्च अगतिसेधश्च अप्रतिसदश्च अयङ् सिचश्च अनङ् स्तम्भश्च अन्नव्यवस्वनश्च परिनिवसेवसुमनङ् सिवा-नोऽङ् सहश्च ते स्यादिसह तेषां स्यादिसहाम् । दशानां स्यादीनां समाहार दशस्यादि, तस्य । यथा अभिष्टौति विष्टौभते विष्यति विषुवति सुव इति तौदा-दिकस्य षूश्चिपे इत्यस्य यङ् यस्मात् षूङ् षू यीङ् इत्येतयोर्विसूते विसूयते इत्यादौ षल न स्यात् । विषुषीति स्यान्तस्य तु विसोष्यति विसविष्यति इत्यादौ न षलम् । स्य स्वरूप इति किं व्यषीदुमित्यादौ षल स्यादेव । निष्ठास्यति सेनिरिति लिङ्ग-धातु सेनया अभिययाति अभिषेणयति । निषजति निषजते निषेधति । गतौ तु गङ्गा विसेधति किञ्च सेध इति निर्देशात् देवादिकस्य निषिष्यतीत्यादौ न षलम् । निषीदति प्रतौ तु प्रतिसीदति निषिञ्चति यङि तु विसिसिच्यते इत्युभयत्र न षलमिति औपतिदत्त । विष्टभाति विष्टभीति अङि तु व्यतस्तम्भत् विष्णति अवध्वणति चौर शिशु अन्यत्र विस्वनति वीष्णा शब्द करोतीत्यर्थः । व्यव्युत्तेर्व-कारादपि षल व्यवात् किं परिस्वनति इत्यादौ न स्यात् । परिसेवते निषेवते विषेवते । सुमिति सुमागम परिष्करोति । परिषीव्यति अङि तु पर्यसीषिवत् पर्यादिनिमित्तक खे षल निषिष्यते खिनिमित्तक मूलधातो षलं क्त्वा दित्यनेन स्यादेवेति औपतिदत्त । परिषहते । औकारे निषीढा अङि तु पर्यसीषहत् । अमव्यवधाने तु प्रत्यष्टावीत् निविपरिस्वनञ्च सुमसिवसहाम् अम् व्यवधाने वा षलमिति वक्ष्यति । न्यष्टावीत् न्यस्तावीत् इत्यादि । दशस्यादेक्षु षेश्चेति विधानात् खिव्यवधानेऽपि षल खेः सकारे सति तस्यापि षलमिति बोध्यं नित्यौ अभिषिषेणयिषति निषषञ्ज विषाष्यते । ध्यान्त सत् खञ्जीष्टा नाखे-रिति वक्ष्यमाणात् मूलधातोर्न षलम् । तेन विषस्त्राज विषसाद इति । निषि-षेध विषाष्यते निषिषेच वितष्टम् विषष्वान विषिषेवे । एषामेव किं षीषनाश्चे विससौ विषुषाव इत्यादि दशस्यादेरिति नियमात् अन्येषां सोऽनुवादीनां खे;

(७) पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

५७३ । वेमूदित् खर चाय स्फाय प्याय
सूति सूय धूज रधादि निष्कुषोऽरवसो रु दु
मुनोस्त्वध्याः ।

वा १२१, इन् १२१, ऊदित्—निष्कुष ५१, अरवस ६१, रुदुमुनो ५१, तु १२१,
अध्या ६१ ।

अभ्यो वसस्यारस्येम् स्याद्वा, रौत्यादेस्तु ठीवर्जम् । असेधीत् ।

पलं न स्यात् । किलादित्यनेन प्राप्तम् उपसर्गनिमित्तक पलमनेन नियम्यते ।
तेन णालप्रस्तुत्या विस्तीति णालशोधने प्रतिष्ठाति इत्यादौ न पल किञ्च उपसर्ग-
निमित्तक पलमेव नियम्यते । तेन तौष्ण्यते तौष्ण्यते इत्यादौ खिनिमित्तक पल
स्यादेव । किलादित्यव विसर्गव्यवधानेऽपि पलविधानादिहापि विसर्गव्यवधाने-
ऽपि पलमिति बोध्यम् । नि ष्टौति दुःष्टौति ॥५७२॥

ऊदित् यस्य स ऊदित् रघ आदिष्यस्य रधादि । निस कुषः निष्कुष ।
पश्चात् ऊदित् खरस्य चायस्य स्फायस्य प्यायस्य सूतिस्य सूयस्य धूज च रधादिश्च
निष्कुष चेति तस्मात् । खर इति खृज शब्दोपतापयो. खजातीयधालन्तराभावात्
स्वृगृह्येनैवेष्टसिद्धौ खरग्रहण प्रापयति कचिन्निषेध बाधित्वा विकल्पीऽथ
प्रवर्तते इति । अतएव नेष्टतस्यप इत्यनेन व ऋ स्तृ भिन्नात् ऋदन्तात् यप इम्
निषेधेऽपि सस्त्रिय सस्त्र्य इति स्वयमुदाहरिष्यति । रधादिस्तु रध्यतिसृष्यट्व्यौ
च मुञ्चतिद्वौ ह्यतिसाया । १ ण्यङ्गणिङ्गौ नश्लयू च रधादावष्ट घातवः । स्वमते
ऊदित्वेनैव सिद्धौ खरते रधादेश इह पाठः प्राचीनमतानुवादार्थम् । रुश् दुश्
मुश् नुश् तस्मात् । यथा असेधीत् असैत्सीत् अस्सारीत् अस्सारीत् अचायीत्
अचासीत् अस्सायिष्ट अस्सास अस्सायिष्ट अस्यास असविष्ट असोष्ट । सूति सूय
इति अदादिदिवाद्योर्ग्रहणात् षूश् क्षेपे इत्यस्य असावौदिति नित्यम् । अधावीत्
अधीवीत् । रधिता रद्धा निष्कोषिता निष्कोष्टा रविता रोता दविता दीता
खविता सीता नविता नीता । व्यास्तु रुखिव दुदुखिव सुसुखिव गुगुखिव इति
अव्यस्मादनिमोऽपि सादिति नियमात् नित्यनिम् ॥५७३॥

५७४ । व्रजवदरलजनिमोऽजिष्विजागु-
त्रिः सौ पे ।

व्रज वद अर् अल्-अच्-अनिम् ६।, अजिष्विजागु ६।, त्रि १।, सौ ७,
पे ७।

व्रजैर्वदरन्तस्यालन्तस्याजन्तस्यानिमश्च सौ पे त्रिः स्यात्
नतु जि ष्वि-जागृणाम् ।

असैत्सौत् असेधिष्टाम् ।

५७५ । ढभात्तयोर्धोऽधः ।

ढभात् ५।, तथौ ६।, ध. १।, अध ५।

ढभात् परयोस्तथयोर्ध. स्यान्न तु धाज् । असैद्दाम् ।

नास्ति इम् यस्मात् सौऽनिम् व्रजश्च वदश्च अर् च अल् च अच् च अनिम्
चेति तस्य । जिष्व ष्विष्व जागृष्वेति तत् । न जिष्विजागृ अजिष्विजागृ तस्य ।
अरलौ स्वरूपौ तेन तदन्तौ ग्राह्यौ । अच आरालैजित्यादिना अच एव वृद्धि
स्थानिवत्त्वेन निर्देशात् अच एवेत्यर्थः । धातो स्वरूपकथने इप्रत्ययो वक्तव्यः ।
तेन व्रजैर्वदेरित्युक्तम् । यथा अत्राजीत् अवादीत् ॥ व्रजसाहचर्यात् वद इति
दन्तप्रवकारादिरिव तेन वद स्थैर्ये इत्यस्य अवादीत् असारीत् अफालीत् अजैषीत्
अनैषीत् अहौषीत् अधौषीत् अकार्षीत् अद्राक्षीत् अर्सेत्सीत् अतौक्षीत् अमा-
क्षीत् । अत्रादेस्तु अजनवीत् अश्वयीत् अजागरीत् । वतु जाग्रोऽनन्वीति गुण
स्वेव ग्राह्यौ जागृश्चि वजनं कथयन्ति चेन्न निमित्तगतविशेषस्य बलवत्त्वात् वृद्धे
ग्राह्यौ निषेधार्थम् । अतएव दीधीवेव्योर्गुणकृता नित्यत्वात् परस्मैपदे अनुसंसिद्धे-
रिति असि दीधीवेव्योर्न णरिति सूत्रं वाकित्वा णरुस्य ङामित्यनेन गुणे अदीधयु-
अवेवयुरिति लोपदेव ॥ ५७४ ॥

तश्च यथ तथौ तथौस्तथो । असैद्दामित्यनिमपचे इमि तु असेधिष्टामिति ।
अधः किं धत्ते ॥ ५७५ ॥

[८] खट स्वेय्यं वधे च ।

५७६ । हसादेः सेमोऽक्षरेदित् क्षणश्चस-
वधो वोङतः सौ पे त्रिः ।

हसादे ६।, सेम ६।, अ ह म-य एदित् क्षणश्चसवध ६।, वा ।१।, उङत ६।,
सौ ७।, पे ७।, त्रि १।।

हमयान्ताटेकारेनः क्षणाटेष्टान्यस्य सेमो हसादेरुङोऽका-
रस्य त्रि स्याद्वा सौ पे । प्रत्यखादीत् [५४८] खादित्वात्र
णः, अखदीत् ।

५७७ । जिण्यन्त्य जुङतोः ।

जिणति ७।, अन्येजुङतो ६॥।

धीरन्त्यस्येव उङोऽकारस्य च त्रिः स्यात् जिति णिति च ।
चखाद ।

सह इमा वर्तन्ते य स सेम् तस्य । एत् इत् यस्य स एदित् । ह च म च व
च एदित् क्षणश्चस्य वध चेति तत । न क्षरेदित्क्षणश्चसवध अक्षरेदित्क्षण
श्चसवध तस्य । उङ् चासौ अच्चेति उङत् तस्य । हान्तादेस्तु अचङ्हीत् अक्रमीत्
अहयीत् अकटीत् अलणीत् अशसीत् अवधोत् ॥ ५७६ ॥

ज च ण च ज्ञा ज्ञाविती यस्य स जिणत् तस्मिन् । अन्यस्यासाविच् चेति
अन्येच् उङ् चासावच्चेति उङत् अन्येच्च उङच्च ती अन्येजुङतौ तयो । हसादे-
रिति नानुवर्तते उङतो ग्रहणात् । तेन धातुमात्रस्य अन्ये च उङतश्च त्रि स्यात्
जिति णिति च परे । यथा जिगाय निनाय जुहाव पुपाव चकार ततार पपाठ
उङत इति येन केनापि उङतो ग्रहणम् । तेन भञ्जगिलक्षीवेषमोर्नलोपे इति नलोपे
अजाजि अलाभि इत्यादि सिद्धम् । अतएव रन्जघातोर्नलोपे उङतो वङ्घी घटादि-
कनीत्यनेन ऋस्त्र विधाय रजयति ऋगानिति स्वयं वक्ष्यति । हचौ धीरिति
व्याख्यानात् त्वचयतीत्यत्र जिसमेतस्य धातुसङ्गाया त्वचो धातुलाभावादुङतो न
वङ्घी । ननु निनाय नुनाव इत्यादिषु आदौ गुणे कृते पश्चादुङतो वङ्घी इष्टसिद्धौ
अन्येचो ग्रहणं इयेति चेन्न एकनिमित्तके गुणे कृते वङ्घेरकर्तव्यत्वात् । अन्यथा,

५७८ । गप्यन्त्ये वा ।

अपि ७, अन्त्ये ७, वा ११ ।

चखाद चखद ।

[८] गद भाषे ।

प्रणिगदति ।

[१०] [वर्ग्यवकारादिः] वद स्वेय्यं ।

५७९ । तू फल भज चप श्रथ ग्रथ दभा-
द्यन्तास्यहसां ठ्याः कित् सेमथप्यदेः खिलोप-
श्चा-शश दद वाद्यन्यथा-खि णु नलोपिनां जू
वम भ्रम चस फणादिवधार्थं राधान्तु वा ।

तू-हसा ६॥, ठ्या. ६१, कित्-सेमथपि ७, अत् ११, ए ११, खिलोप ११,
च ११, अ-शश—नलोपिना ६॥, जू राधा ६॥, तु ११, वा ११ ।

वादीनामाद्यन्तस्थितास्यहसानाञ्च अकारः ठ्याः किति
सेमथपि च ए; स्यात् खिलोपश्च, नतु शशेर्ददेवकारादेरन्यथा-
भूतखेर्णुमतो नलोपिनश्च, जूवमभ्रमचसफणादीनां हिंसार्थस्य
राधेश्च वा स्यात् ।

वेदतुः वेदुः वेदिथ । अन्यथाभूतखेस्तु चखदतुः ।

[११] णट शब्दे ।

[५६८] भ्वाद्यादीति णो नः । नदति । प्रणिनदति ।

ओ नागरवतीत्यादौ जाश्रीऽणञ्चौति गुणे कृते उडतो वङ्गापत्ते । एकनिमित्तके
इति किं दिव्यतीति देव' अत्र पचादित्वादिनि गुणे देवस्येदं देवम् अत्र णिर्हृद्भिः
स्यादेव । न च तथापि अन्त्येगेव गृह्यता क्रिमिची गृह्यणेनेति वाच्यम् । व्येजै-
हृतावित्यस्य अपि विव्याय इत्यनुपपत्तेः । रामतर्कवागीशस्तु अग्न्याजुङ्गतीरिति

पठित्वा अलोपित्वं स्थानिवत्त्वच्चादन्तत्प्रयोजनम् । यव त्वेति न विद्यन्ते तत्रा-
 झोपी विकल्पनम् । तद्वलादन्यदीर्घस्य पुक्कचेत्यङ्गापयत्यत इति स्वरसादकारस्य
 स्थितिपक्षे ढडिमादन्तत्वात् पनञ्च विधाय अङ्गाप्रयति । श्वलमिति साधयति
 तङ्गेयम् अच एव ढडि स्थानिचेन निर्देशात् । ब्रजवदेत्यादौ यथा अचो ग्रहण
 विनाशः प्राप्तिसंवादापि ऋणित्यन्तोऽतीरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ अचो ग्रहणस्यैव वैय-
 र्थात् । स्वमाचष्ट स्वापयति इत्यादौ अनेन ढडौ पनागमेनैवेष्टसिद्धौ एकाज-
 कारान्तानां नापविधाननैयर्थाच्च । एव नित्यस्य अलोपस्य तदचनबलादिकल्प्ये
 अन्यदीर्घस्यापि तदचनादेव सिद्धौ अकारस्य इङ् ढडिविधानवैयर्थाच्च अङ्गा-
 प्रयतीत्यादौ तु अलोपो विकल्पनम् अन्यदीर्घस्येत्युभयमेव मनौषाद्विलात् साध्य-
 मिति ॥५७८॥

मुग्धस्य प्रणिगदतीति गदनर्दति णत्वम् ॥५७९॥

स्य सयोग न स्त्रीऽस्य अस्यथासौ इस् चेति अस्य इस् आद्यन्तयोरस्य इस्
 त्रिधा ते आद्यन्तास्यइसः । तृथ फलस्य भजस्य वप्रस्य श्रथस्य यथस्य दमस्य
 आद्यन्तास्य इस्य तेषाम् । सङ् इमा वर्तते यः स सेम् सेम् चासौ थप् चेति
 मेमथप् । किञ्च सेमथप् चेति किंसेमथप् तस्मिन् । अन्तस्त्वकार आदिर्यस्य
 स वादि । अन्यथा अन्यप्रकारं स्त्रियस्य सौऽन्यथास्त्रि । गुथ नलोपस्य णनलोपो
 तौ विद्येते यथालौ णनलोपिनौ । शशस्य ददस्य वादिस्य अन्यथास्त्रिय णनलोपिनौ
 व ते । पथात् नञ्समास तेषाम् । वधार्थस्यासौ राध त्रैति वधार्थराध । जृथ
 वमस्य क्षमस्य वसस्य फणादिस्य वधार्थराध च ते जादिराध तेषां तू इत्यस्य णम-
 त्वात् फलभजोरन्यथास्त्रित्वात् लपसयोगादित्वात् श्रययथो, सयोगादित्वात् न
 लोपित्वाच्च द्रभीनलोपित्वादप्राप्तौ पृथगुक्ति । ननु उपदेशकाले आद्यन्तास्यइस,
 दे धातवस्तेषामेव ग्रहणात् णमन्नलोपिनोरप्राप्तौ येन केनापि प्रकारेण आद्य-
 न्तास्यइसा ग्रहणात् णमन्नलोपिवर्जनं कथमिति चेन्न टुनदिसहस्रि इत्यादीना-
 मुपदेशे आद्यन्तास्य इसत्वात् ननन्दतुरित्यादावपि स्त्रिलोपाद्युत्पत्तेः । फणादिस्य
 फणति राजतियैव आजतिर्भाषतिस्तथा । भ्राशति स्वमतिश्चैव ससतिश्च फणा-
 दय । अत्र फणाद्रिपाठसामर्थ्यादाकारस्याप्येतत् । एव वधार्थराधोऽपि रेषतुरिति
 वद स्त्रैर्ये बर्ग्यवकारादित्वान्निषेधः । दन्तादेस्तु वनसम्भोक्तौ ववनतु एव वज
 ऋतौ ववजतुः वसिरस्तम् ववसतु । अन्यथा स्त्रिणनलोपिनामिति एषा मध्ये
 वखदतुरित्युदाहृतम् अन्यत् यथास्थानमुदाहर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५७९ ॥

[१२] अहं षोडायाम् ।

५८० । स्यान्तादाद्यृदाद्यश्चोः खेरान् ठां
वा त्वाञ्छेः ।

स्यान्तादादि-ऋदादि—अशो ६।, खे ६।, आन् ११।, व्या ७।, वा ११।, वृ ११।
आञ्छे ६। ।

स्यान्तो योऽकारादिस्तस्य ऋकारादेरशोतेष्व खेरान् स्यात्
व्याम् आञ्छतेस्तु वा ।
आनर्द ।

[१३] इदि परमैश्वर्य्ये ।

५८१ । भूयोऽमजादेः ।

भूय ११।, अम् ११।, अजादे ६। ।

अजादेरमि कृते पुनरम् स्यात् । ऐन्दत् ।

५८२ । विजादि-दयायासत्यानेकाचोऽनृ-
च्छूर्णोऽग्रामाम् ।

विजादि—अनेकाच. ५।, अनृच्छूर्णो ५।, ठा ७।, आम् ११। ।

समञ्जेजादेदय अय आस एभ्यस्यान्तादनेकाचश्च आम् स्यात्
न तु ऋच्छूर्णोः ।

स्य' सयोगीऽन्ते यस्य स स्यान्त । अत् अकार आदिर्यस्य सोऽदादि. स्यान्-
यासौ अदादिष्वेति स्यान्तादादि' । ऋत् आदिर्यस्य स ऋदादि. । अत्र तद्गुण-
सविज्ञानवहुव्रीहिणा अन्तावयववर्णान्तरसहितऋकारादिरुच्यते । तेन ऋगता-
वित्यादेर्न यङ्गम् । पश्चात् स्यान्तादादिश्च अशुञ्चेति । अशुञ्च इति सौवादिकस्य
निर्देशात् क्रियादिकस्य आश इत्येव । अशोः पृथक्पृथक्पदेव अदादिशब्देन स्यान्ता-
दादौ लब्धव्ये स्यान्तकरण कथमिति चेन्न अशोतिरप्राप्तये अशुञ्चणस्य सार्थकत्वे
अदादिपदेन स्यान्तानामस्यान्तानाञ्च अकारादीना प्राप्तव्यत्वात् ॥ ५८० ॥

पूर्वकृतेन अमा धातो. सन्धौ पश्चादनेन पुनरम् । अमो. सन्धौ पुनरम् करणस्य
वैफल्यात् । ननु घोटोषीष्वम् धोरमाऽजादेर्त्रिंश इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानमु
आदिष्टस्याप्यजादे पुनरम् विधानार्थम् । तेन यजैजौ ऐज्यत वश्लुसुहि औष्ठा-
मित्यादि सिद्धम् ॥ ५८१ ॥

५८३ । भ्रस्क्रन्वामः ।

भ्रस्क्र क १२॥, अनु ११, आसः ५॥

भ्रस्क्र एते आमन्तादनु प्रयुज्यन्ते । इन्दास्त्रभूव
इन्दास्मास इन्दास्त्रकार ।

५८४ । नेमसुम् क स व भृ स्तु द्रु श्रु

सोरिव ठाः ।

न १२॥, इम् ११॥, असुन क सो २॥, एव ११॥, ठा ६॥

एभ्यःठा एव इम् न स्यात् अन्यस्मादनिमोऽपि स्यात् ।
इन्दास्त्रकार्यम् ।

रुगरु रुसासौ इच् चति विच्, विच् आदिर्यस्य स विजादि विजादिश्च
उयश्च अयश्च आसश्च त्यश्च अनेकाच् चति तस्मात् । ऋच्छ च ऊर्णुश्चेति ऋच्छूर्णुं,
न ऋच्छूर्णुं अतृच्छूर्णुं तस्मात् । त्वं प्रत्ययः । यथा ऋतवीयाश्चक्र पण्यावाचक्र
काग्यामास चिकीर्षामास इत्यादि । त्यान्यानामनेकाचलेनैव प्राप्तौ घृयक् यद्दण
स्वामास इत्याद्यथम् ॥ ५८२ ॥

भ्रस्क्र अस् च कथ्येति ग्वस्क्र । आस इति पञ्चम्यैव परत प्रयोगे सिद्धे अनुयङ्गण
त्रिषाविशेषणोपसर्गयवधानेऽपि प्रयोगार्थम् । तेन त पातयात्प्रथममास पपात
पशदिति रपु । उच्चास् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गानिति भट्टिः । पूर्वतोऽनुवचावपि
पुनरासी यद्दण सामान्याम् प्राप्तार्थम् । तेन दरिद्राकाशित्यादि पशाम् वाभीत्या-
दिभिर्विहितादामोऽपि भ्वाद्देरनुप्रयोगः । एवमात्मनेपदिधातुभ्योऽस् भुवोरनुप्रयोगे
कर्तरि कृतस्यात्मनेपदस्य स्थाने परस्मैपदादेशो वक्तव्यः । ईच्चासास ईच्चास्त्रभूव ।
भवकर्मणी कृतस्य तु न स्यात् । ईच्चासाने ईच्चास्त्रभूवे तन्नी जनने । व्यतीहारे
कर्तरि कृतस्यापि न स्यात् । इहाम् व्यतिवभूव काव । करीतेरनुप्रयोगे तु
मूलधातोरेव परस्मैपदात्मनेपदं तिष्ठत । इन्दास्त्रकार ईच्चास्त्रम् । ननु पूर्वसूत्रे
ठाभिनि विषयसप्तम्या ठा उत्पत्ते प्रागेव आभि कृते भ्वादीनामनुप्रयोगे तदनु-
सारेणैव विभक्तिः स्यात् । किमात्मनेपदस्य परस्मैपदादेशेन इति चेत् न । कञी-
ऽनुप्रयोगे आत्मनेपदिधातो ईच्चास्त्रकार इति परस्मैपदापत्तेः । एव परस्मैपदि-
धातो इन्दास्त्रो इत्यात्मनेपदापत्तेः । इन्दास्मासिति असोरनुप्रयोगविधानसामर्थ्यात्
भूरादेशो न स्यात् ॥ ५८३ ॥

घेवंत् ।

५५५

[१४] णिदि कुत्सायाम् ।

प्रणिन्दति प्रनिन्दति ।

[१५] उखे गतौ ।

५८५ । खेर्योरियुवर्णे ।

खे ६१, यो ६१, इयुव् ११, अर्णे ७१ ।

खेरिवर्णोर्वर्णयोः क्रमादियुवौ स्थाताम् अर्णे परे । उवोख ।

अर्णे किम् ? ऊखतुः ।

[१६] अन्तुं गतिपूजनयोः ।

[१६८] नेदित् पूजार्थाच्चोरिति अच्चात् । गतौ तु अच्चात्

[१७] म्नुचुं इर्गत्याम् ।

[१६५] शासुलिदसुदिति डो वा अम्नुचत् अम्नोचौत् ।

एवं [१८] न्लुचुयुचुग्लुचु ।

[१९] आच्छि आयामे ।

आनाच्छ आच्छ ।

नास्ति सुम् यस्यासौऽसुम् असुम् चासौ कश्चेति असुमक असुमकश्च सश्च इश्च
अश्च स्तुश्च दुश्च सुश्च सुश्चेति तस्मात् । नेमेकाजादित्यत्र ववर्जनात् प्राप्तस्य इमी निवे-
धार्यनिह इयहणम् । अन्येषां सप्ताना एकाचत्वेन अनिनामपि इह शङ्क्यं
नियमार्थम् । ननु एवशब्दं विनापि नियमसम्भवादेव एवशब्दी इत्येति चेत् न ।
रडो वि. सुपीत्यत्र निमित्ते कार्थिणीरडो नियमात् यथा रडभिन्नरेफस्य विसर्गो
न स्यात् । तथावापि असुम्क्रादेर्निमित्तात् कार्थ्यसञ्ज्ञायाम् क्था एव इम् न स्यात् ।
असुम्क्रादेरनियमोऽपि क्था अन्यत्र इमापत्ते । ततश्च असुम्क्रादिसन्ध्विना
एवशब्देन असुम्क्रादिभिन्नादनियमोऽपि क्था इम् स्यादेवेति बोध्यते इत्यत्र आह
अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति । यथा चक्रव सचव वववववव तुष्टुव दुष्टुव शुश्रुव सुश्रुव ।
असुम्क्रजस्तु सञ्ज्ञस्त्वरिव अन्यस्मादनिमोऽपि स्यादिति नियमेन जस्मिव ददिव
पिश गतौ पिप्यिव नौक् नित्ये तु ल तुतुविव दधिव । किञ्चिन्मात्रनियमेन विभाषा
न बाध्यते ववन्धिव वध्वे ॥ ५८४ ॥

[२०] वज गती ।

ववजतुः ववजिथ [५७८] वादित्वात् एः ।

[२१] व्रज गती ।

[५७४] व्रजवदेति त्रिः अव्राजौत् ।

[२२] अज गती द्विपणे च ।

५८६ । व्यजोऽरे वा त्वनवस्यघजल्कापि ।

वि । १।, अज ६।, अरे ७।, वा । १।, तु । १।, अन-वसि ७।, अ-घञ् अल्
कपि ७।अजतेररे विः स्यात्, अन त्वे वसे च वा स्यात्, न तु
घजादौ ।५८७ । नेमेकाजायुद्वतोऽश्वि श्रि डी शी
यु रु गु स्तु चु क्षु वुः ।

न । १।, इम् । १।, एकाञ्-भात्-इ-उत् ऋत ५।, अश्वि—वु ५। ।

अष्टादेरन्येभ्य एकाज्भ्य आदन्तेवर्णान्तोदन्त ऋदन्तेभ्य
इम् न स्यात् ।

अवेधौत् अजौत् । विवाय ।

इय उय यु तस्य ई च उ च इयुव् । इयिष उवीख । अर्थे कि ईषतुः
ऊषतु ॥ ५८५ ॥न रोऽरस्तस्मिन्ने अनश्च वस् च तस्मिन् । घञ् च अल् च क्यप् चेति घञल्-
क्यप् न घञल्क्यप् अघञल्क्यप् तस्मिन् । अल्प्रत्यय वस् प्रत्याहारः । यथा
अरे णक्ते वायकः । अनटि वथनम् अजन वसे द्विणि वेता अजिता घजादौ समाजः
समज समज्या ॥ ५८६ ॥एकोऽच् यस्य स एकाञ् भात् च इय उत् च ऋत् चेति आयुद्वत् एकाञ्चासौ
आयुद्वचेति एकाजालुद्वत् तस्मात् । श्रिय श्रिय डीश्च शीश्च युश्च रुश्च कुश्च
क्षुश्च वुश्च इय ते, न विद्यन्ते ते यत्र तत् अश्विश्रिडीशीयुरुक्षुक्षु व सस्मात् । यथा

५८८ । शुध्वोरणवचौयुव्योर्वी त्वस्यानैका- चोर्वीः ।

शुध्वी. ६॥, अखचि ७, इयुव् । ११, यो ६१, व्यी १॥, तु । ११, अस्यात् ५१,
नैकाचौ ६॥, व्यी ६॥ ।

शुध्वीश्च इवर्णोवर्णयोरणावचि इयुवौ स्तोऽनेकाचस्तु
अस्यात् परयोः क्रमादुवर्णं वर्णयोर्व यौ स्त । विव्यतु विव्यु ।

पाता जेता नेता श्रोता कर्ता । एकाच कि हरिद्रिता चिरयिता दिधिता उर्ण-
विता जागरिता सामान्यविधानात् प्राप्तसेम् एव निषेधकोऽय विशेषविधिना तु
स्यादेव । यथा यमरमेति अपासिष्टा सुस्तुधीरिति अज्ञावौत् । स्यस्यैव इति
करिष्यति । अग्रादेस्तु श्रयिता श्रयिता डयिता श्रयिता 'यविता रविता रोता
नविता मोता वेसुदितौ वा कविता चविता च्यविता वरिता । कविकल्पट्टमे
ब्रड् हञ्ज विवर्जिता इत्युभयग्रहणज्ञापकादत्र सूत्रे युलभिश्री इत्यस्यैव वर्जने
युञ्जग बन्धे इत्यस्मादिम् न स्यात् । तेन योता । यद्यपि स्वमने रुनु इति इधी-
रिहातुक्तावपि एकाजुदन्ततया अनिमले नेमसुमिति ठग्रा नित्येनच ठग्रा अन्यत्र
घेमुद्दिष्ट्यनेन घेमच तथापीह पाठे केषाञ्चिन्मने हावेतौ नित्येनाविति ज्ञाप-
नार्थम् । अतएव कविकल्पट्टमे श्रियिडीश्रीयुरुनुस्तुच्छावड्हञ्ज विवर्जिता इति
नित्येना मव्ये अनयोः पाठः । अवैषीदिति अजदौपि पूर्वेषु वसे परे वि आदेशं
एकाजिवर्णान्त्वादनेन इमन्निषेधः ॥ ५८७ ॥

शुश्च धुश्च शुधू तथी । नास्ति शुयस्मिन् सोऽण् अणुशासावच् चेति अखच्
तस्मिन् । इय् च उव् च इयुव् । इयश्च उश्च यु तस्य व च य च व्यी । न सोऽस्य
सस्मात् । न एको नैक । नैकोऽच् ययोस्तौ नैकाचौ तयोर्नैकाचोरिति शुध्वी-
रित्यस्य विशेषणम् । उय इय वी तथीर्वी । योरित्येकवचनान्तस्य इयुव इयनेनैव
यथासंख्य न तु शुध्वीरिति द्विवचनान्तेन श्रोरिवर्णस्य असम्भवात् । तेन अय
नियमः । अणावचि परे श्रीरुवर्णस्य उव् स्यात् धातोरिवर्णोवर्णयोः क्रमादियुवौ स्त
इति । एव व्यीरिति द्विवचनान्तस्य शुध्वीरित्यनेन च यथासंख्यम् । तेन अनेकाच
श्रोरसंयोगात् परस्य उवर्णस्य वकारः । श्रयितेत्यादौ गुणेन बाधितत्वादेव इयुवो-
रप्राप्तौ अणाविति सुखार्थमिति काशीश्वरः । तद्धेयम् । शुधूसत्वन्धौवर्णो वर्ण-

५८६ । सृजदृशच् पाठात्वतो नित्यानिम्तु- स्थपो वेमन्व्येऽदः ।

सृज् दृश-अच्-पाठ-अत्वत ५।, नित्य-अनिम्तुः ५।, यप. ६।, वा ११।, इम् ११।,
अन् ऋ व्येऽद ५। ।

सृजेटेशेरजन्तात् भ्वादिपाठेऽकारवतो नित्यमिम्रहित-
त्वत्वात् यप इम् वा स्यात्, न तु ऋ व्येज अद एभ्यः । विव-
यिथ विवेथ ।

स्थानिकत्वाद्गन्तावनिमित्तकत्वाच्च विशेषेण नृध्वोरित्यनेन इडस्थानिकत्वादनृभास-
निमित्तकत्वाच्च सामान्यस्य गुर्वृङ्शेत्यस्य बाधितत्वात् अविता इत्यादावपि इया-
पत्ते । अत्र धोरिवर्णस्य विहृतस्यापि यङ्गण तेन आद्रियते इत्यादि सिद्धम् ॥५८८॥

अत् अन्वस्य अत्वान् पाठे दृशविषयपाठे अत्वान् पाठान् । सृजश्च दृशश्च
अञ्च पाठान्वाद्येति तस्मात् । नित्यमनिम् त्व प्रत्ययो यस्मात् स नित्यानिम्ता तस्मात् ।
नित्यानिम्तुरिति अजन्तस्य पाठात्वतश्च विशेषणम् । ऋश्च व्येज अद चेति ऋव्येऽद न
ऋव्येऽद ऋव्येऽद तस्मात् । यथा ससर्जिथ सस्रठ ददर्शिथ दद्रष्ठ । अजन्तात्
यथा पपिथ पपाथ चिचयिथ चिच्येथ निनयिथ निनेथ जुह्विथ जुह्वीथ ।
नित्यानिम्तु किं शिनयिथ युयविथ पुपविथ ववरिथ तेरिथ । पाठात्वतो यथा
हृजौशपच पाके पेचिथ पपक्थ, वच्ची वाचि उवचिथ उवक्थ व्यथ्यौ ताडे
विद्यधिथ विव्यड्, यदन्तजौश विषादे सेदिथ ससत्य । भनृजधौ मोटने बभञ्चिथ
बभडक्तथ । नित्यानिम्तु, किं पठ वाचि पेठिथ इत्यादि । न च अत्वतोयङ्गणे-
नैवेष्टसिद्धौ पाठात्वतो यङ्गण इथेति वाच्यं गृह्णातेर्यङि जौ कृते नरीकृत्यत्
इति स्वीरैषि यथा जरी गृह्यते इति स्यात् । तथावापि कृषादीनां यपि वद्रीऽकि-
दिति ऋकारस्य रेफेऽकारवत्त्वात् चक्रविथ चक्रष्ठ इत्याद्यनिष्ठापत्ते, । ऋव्येऽद
इत्यत्र ऋश्चदस्य ऋवर्णान्तवाचित्वेऽपि दीर्घऋदन्तानां इ इत्यस्य च सेम् कलात्
प्रसङ्गाभावे वृक्षस्त्रभिन्न ऋदन्तात् नेष्टतस्यप इत्यनेन यप इम् निषेधे ऋक् इति
द्वयोरेव नित्यानिम्तृत्वात् वेम्प्राप्तावनेन निषेधे नेमसृक् इति नियमादसीरस्त्रे-
तीमि आरिथ सच्चस्त्रिथ इति । व्येऽदौस्तु विव्ययिथ आदिथ ॥ ५८६ ॥

[२३] क्षि क्षये ।

५८० । घर्षोऽज्यरे ।

घं १।, अच् १।, वि ७, अरे ७ ।

अजन्तस्य घर्षः स्यादरे ये परे । क्षीयात् ।

[२४] कटे वर्षावरणयोः ।

अकटीत् एदित्त्वान्न त्रिः [५७६] ।

[२५] गुपू रक्षणे ।

५८१ । कम ऋतो गुपू धूप पण पनी

जिडीयडाया धुः ।

कम ५।, ऋत ५।, गुपू-धूप पण पन ५।, जिङ्-ईयङ्—आया. १॥, घ १ ।

कमो जिङ् ऋतेरोयङ् गुपादेरायः स्यात् स्वार्थे, तदन्तश्च धुसंज्ञः । गोपायति ।

५८२ । वारे ।

वा १।, अरे ७ ।

एभ्य एते वा स्युररे विषये । अगोपायीत् अगोपीत्
अगोप्सीत् । गोपायामास जुगोप ।

एवं [२६] धूप तापे ।

[२७] तपो सन्तापे ।

[५५४] औदित्त्वान्नेम्, अताप्सीत् ।

न र अर, तस्मिन् वि इत्यस्य विशेषणम् । यथा क्षीयात् । शिव इवाचरति
श्रिवायते एव हरीयते विष्णूयते । धीरन्तस्थितस्य प्रकृतेर्विकृतेरप्यचो दीर्घः स्यात्
ह्रज ह्रयात् टुश्चीञ्चि श्यात् इत्यादौ औ कृतेऽपि दीर्घः । ऋविगतौ क्षियात्
डुक्कञ् क्रियात् इत्यादौ तु ऋडि. शयक्दीपे इत्यत्र ऋस्वान्तादेशसानर्थ्यात् न
दीर्घः ॥५८०॥

कमः ऋत इति द्वयं पक्षस्येकम् । गुपूश्च धूपश्च पणश्च पनू चेति तस्मात् ।

[२८] चसु अदने ।

५८३ । छिवुक्लमाचमोऽपि घः ।

छिवु क्लम आचम ६।, अपि ७, घं १। ।

एषा घेः स्यादपि । आचामति । आङः किं, चमति
विचमति ।

[५७६] मान्तत्वान्न त्रि । अचमोत् ।

[२८] क्रसु पादविच्छेपे ।

५८४ । क्रम क्लम अम भाश भ्राश वस

वुट लष यस संयसः श्यन् वा रे घे ।

क्रम संयस ५।, श्यन् ११।, वा ११।, रे ७।, घे ७। ।

एभ्यो घेऽर्थे श्यन् वा स्यात् रे परे । क्रम्यति ।

त्रिङ् च ईयङ् च आयश्च ते त्रिङीञ्कारौ द्वयार्थं ङकार आत्मनेपदार्थं । इय-
ङोङकार आत्मनेपदार्थोऽगुणार्थश्च । अर्थाविशेषेण विधानात् स्तार्थे स्युः । यथा
कामयते ऋतीयते गोपायति गोपायते धूपायति धूपायते पणायति पणायते
पनायति पनायते आद्यान्तवाटुभयपद वक्ष्यति ॥५८१॥

विषयसप्तमीय तेन व्यामेव सिप्रभृति प्रत्यय सम्भाव्यते इति टीविभक्त्युत्पत्तेः
प्रागेव आदिशास्यती चातुसङ्गाया टीप्रभृति विभक्त्युत्पत्तिः । अगोपायीदिति आयात्-
त्वेन चातुसङ्गाया चावन्तरत्वान्नित्यमिम् । पक्षे अगोपीत् अगौसीदिति ऊद्विचान्नेम् ।
अनिम्पक्षे वृद्धिः । गोपायामासिति प्रत्ययान्तत्वादाम् । एव गोपायते गुप्यते
गोपायति गोपयति इत्यादि ॥५८२॥

छीवति क्लमति आचामति ॥५८३॥

क्रमश्च क्लमश्च अमश्च भाशश्च भ्राशश्च वसश्च वुटश्च लषश्च यसश्च संयसश्च चेत
तस्मात् क्रम्यति श्यन्ति परेऽपि दीर्घ इति गोविन्दभट्टः । तन्मते । क्राम्यति अतएव
यदन्ति च इष्यते श्यन्ति दीर्घत्वं दाक्षिण्यलक्षणवेदिमि । तेन क्राम्यति कौमारे
चानित्यसोपलक्षणादिति । क्राम्यति शमादिवात् दीर्घं वक्ष्यति मस्यति अमति
भाशते भाशते भ्राशते भ्राशते भाशभाशी दाक्ष्यान्तौ दन्तादौ च वक्ष्यति वसति

५६५ । क्रमः पेऽपि घः ।

क्रमः ६१, पे ७१, अपि ७१, घः ११ ।

क्रामति ।

५६६ । स्नु-क्रमोऽमेऽरवस इम् ।

स्नु क्रम ५१, अमे ७१, अरवस ६१, इम् ११ ।

आस्था वमस्यारस्य इम् स्यान्न तु मे । अक्रमीत् ।

[३०] औ यमु उपरमे ।

५६७ । स्या दान पा ज्ञा प्रा ध्मा म्ना र्त्ति

दृश शत् सङ्गमिष् यम जनां तिष्ठ यच्छ पिव जा

जिघ्र धम मनर्च्छ पश्य शीय सीद गच्छेच्छ यच्छ

जाः शिति ।

स्या—जना ६११, तिष्ठ—जा १११, शिति ७१ ।

एषामेते क्रमात् स्यु शिति परे । यच्छति ।

बुध्यति बुटति पचे तुदादित्वात् श । लब्धति लषति यस्यति यसति अन्तस्थादि
सयस्यति अन्यत्र प्रयस्यति । श्यन्न शित्वाद्रसज्ञायां छिदपिद्र इति छित्त्वे बुध्यती-
त्यत्र न गुण नकारस्तु बुध्यतीत्यादौ अप्यनो नित्यमिति गुणार्थ ॥५६४॥

क्रामति । पे कि प्रक्रमते ॥५६५॥

स्नु क्रमीनेममे इत्यनेनापीष्टसिद्धौ अमेऽरवस इति गौरवं ज्ञापयति क्रमधातो
रनात्मनेपदे अरवसमावस्य नित्यमेविधानात् कचिदिमी विकल्पोऽपि नित्यमिम्
इति । तेनानुपसर्गस्य क्रमधातीर्वा गेरित्यात्मनेपदयोग्यत्वेमहात् क्रमीनेम
लृण इति इम्निषेधे नित्यानिम्बत्वात् प्राप्तव्यं सृजदृशेति विकल्प बाधित्वा यपि
चक्रमिथ इत्यत्र नित्यमिम् । अस्मावीत् अक्रमीत् स्वविष्यति क्रमिष्यति स्ववितव्य
क्रमितव्य मे तु स्त्रोष्यते क्रस्यते पचिक्रसते सृक्षुषतीति तु / नेमुगृह्यहेति इम्
निषेधात् क्रम परस्य भावकर्म्मणी कृतस्य आत्मनेपदस्य इम् स्यादिति दुर्गसिद्ध-
क्रमदीश्वरौ । यथा सनन्तस्य चिक्रमिष्यते ॥५६६॥

क्रमी यथा स्या तिष्ठति दान यच्छति दा इत्युक्तौ दासंज्ञायद्वयेन बुदाजलि

५८८ । यम रम-नमातः पे सेरिम् सन्
चैषाम् ।

यम—आत ५१, पे ०१, से ६१, इम् ११, सन् ११, च ११, एषाम् ६॥ ।

यमादेरादन्ताच्च सेरिम् स्यात् पे तेषाञ्च सन् । अयसीत्
अयमिष्टाम् । [५८८] सृजदृशेति वेम् । येमिय ययन्य ।

एवं [३१] णमौ शब्दनत्योः ।

[३२] ह्य गतौ ।

अहयोत् [५७६] यान्तत्वान्न त्रिः ।

[३३] दल मि भेदे ।

[५७४] व्रजवदेति त्रिः । अदालौत् ।

[३४] जिं फला विभरणे ।

फेलतुः फेलुः फेलिथ ।

[३५] त्तर कृत्तगतौ ।

अत्तारीत् ।

[३६] छिवु निरसने ।

[५८३] छिवृक्तमेति घः । छौवति ।

डुधाजलि इत्येतयो शपोलुक् करणात् अन्येषाञ्च असम्भवात् दान इत्यत्र नकारः
मुखार्थ इति काशीश्वर । वस्तुतस्तु डुदाजलि दाने दालनूनावित्याभ्यां शपो लुकि
कृतेऽपि शटशानयोर्नृच्छादेशनिवृत्त्यर्थः । पा पाने पिवति दानसाहचर्यात् पा इत्यपि
भौवादिक एव । अन्यथा पाल रक्षणे इत्यस्य शटशानयोः पिवादेशापत्तेः । ज्ञा
नानाति प्रा जिघ्रति आ घमति आ मनति अर्चिरिति भौवादिकलुङीत्याद्याहो-
र्यङ्गणम् । तेन ऋप्रापे ऋच्छति । ऋर्लिङ्गत्वमित्यस्य तु तिबादौ शपो लुक् करणात्
शटशानयोर्नृच्छादेशे इयृच्छन् इयृच्छान् । दृश पश्यति । शदल्लज्जीशति तालव्यादि-
शीयते । षदल्लज्जीशविषादे शरणे गतौ सौदति । गम शच्छति इषुशवाञ्छे
इच्छति । भौवादिकयोर्गमयमयोर्मध्यवर्त्तितात् इषधातोः अकारसाम्रावशिष्टे
शिति इच्छादेशः, तेन इषधाभौच्छे इषधाति इष्य सर्पणे इष्यति । यम यच्छति ।

५६६ । छिवजाद्योः खिष्ठकोस्त वा ।

छि व अजाद्यो. ६॥, खे ६॥, ठको. ६॥, त ११, वा ११ ।

तिष्ठेव टिष्ठेव छीव्यात् ।

[३७] जि जये ।

६०० । जेर्गिः सन्-ठोः ।

जे ६॥, गि १॥, सन् व्यो ७॥ ।

जिगाय ।

[३८] रक्ष पालने ।

प्रनिरक्षति । पान्तत्वान्न [५४६] णः ।

[३९] अक्षू व्याप्ती ।

६०१ । वाक्ष-कृशार्थतक्षः शुर्वे रे ।

वा ११, अक्ष कृशार्थ तक्ष' ५॥, शु १॥, छे ७॥, रे ७॥ ।

आभ्या रे परे शुः स्याद्वा त्रैऽर्थे । अक्ष्योति अक्षति ॥

[५८८] शुध्वोरित्युव अक्ष्यवन्ति । [५७३] उदित्वादिम् वा
आक्षीत् । [२१३] स्यादेः सो लोपः ।

जनैर्म्यङ्जनौ ज्ञायते । गङ्गादिस्नाहचर्यात् रे परे जायमानो य शित् तस्मिन्नेव
जनो जादेश तेन जन्मलिच इति जौह्वीत्यादिकस्य शठशानयोर्जादिभावे जन्नत्
व्यतिजज्ञान इति । ननु रे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ शस्येति कष्टमिति चेत् न ऋत्विगव्या-
मिलस्य इत्यर्चोत्यादौ शपो लुकि विवादौ ऋच्छादिशापचे ॥५८७॥

यथा अयसीत् अयसिष्टा व्यरसीत् अनसीत् अयासीत् गे अगासीत् ॥५८८॥

छि व् च अजादिश्च छिवजादौ तथी । ठ च छ च ठक्षौ तथी. छिवधाती'
खिष्ठकारस्य अजादिधातो खेष्ठकारस्य च तकार स्याद्वा । यथा तिष्ठेव टिष्ठेव
उक्षीश्बन्धसमापने छतिच्छिप्रति । उचिच्छिप्रति छीव्यादिति व्यनचतथीति
दीर्घ ॥५८९॥

जिगीषति जिगाय । जिष्णुवन्तीस्तिजन्तीति वक्तव्यम् । जयति रघुवृक्षतिजकः ।

६०२ । षढोः कः से ।

ष ढो. ६॥, क ११, से ७ ।

षस्य ढस्य च कः स्यात् सकारे परे । आक्षीत् आक्षिष्टाम्
आष्टाम्, आक्षिष्टुः आक्षुः ।

एव [४०] तच्चाश्चै ।

कृशायः किं, निर्भर्तस्ने सन्तक्षति ।

[४१] णिच्च लुब्धने ।

[४४८] प्रणिक्षति प्रनिक्षति ।

[४२] कृषौ विलेखने ।

६०३ । कृष मृश स्पृश तप हप सप
सिष्ठ्यां वा ।

कृष—सप ५१, सि ११, व्या ७, वा ११ ।

उभ्यः सिर्वा स्यात् व्याम् ।

जयन्ति यमुनाकूलं रह केलय । तुपस्थाने तातङ् दृश्यते भावगम्यमना कीऽपि
जयताङ्गागगोचर इति हलायुध ॥६००॥

कृशायसासौ तच्च चेति कृशार्थतच्च । अक्षय कृशार्थतच्च चेति तस्मात् ।
तक्षति तक्षति काष्ठ तक्षा तनूकरीति इत्यर्थः । सन्तक्षति चौर साधुनिर्भ-
र्तं सयतीत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् सन्तक्षतिरिह निर्भर्तस्यार्थः ॥६०१॥

आक्षीदिति अनिम्पच्चेऽपि व्यां सि रुदाद्यसीति ईम् स्यादे. सीक्षीप इति
कलोपे अनेन यस्य के क्लिप्तादिति ष । आष्टामिति अनिम्पच्चे भस्त्रादिति
मिलीपे सयोगाद् कस्य लोपे णिभिरिति तस्य ट् । आक्षुतिरिति अनिम्पच्चे सेलोपे
ल्लोपे ल्ललक्षणमिति न्यायात् अन् लप् । प्रणिक्षतीति बालननिसेत्यादिना
थल वा ॥६०२॥

कृषौ त्वाकृषि कृषजौ चेलुभयं मृशशौ मृशि स्पृशशौ स्पृशि जिल्लट्ठ्यू प्रीणने
ट्ठ्यूहर्षगर्भयो. लुस्रपौ गत्याम् द्रव्येतेभ्य, सिर्वा स्यात् व्याम् सकारस्य वडौ अक्ता-
र्त्तौ सकि अकृचत् ॥६०३॥

६०४ । वट्रोऽकिज्जसे दृशसृजोस्तु नित्यम् ।

वा । ११, ऋत् । ११, र. ११, अकित् असे ७, दृश सृजो ६॥, तु । ११, नित्यम् ११ ।

कषादीनाम् ऋकारो रः स्याद्वा अकिज्जसे दृशसृजोस्तु
नित्यम् । अक्राचौत्, अकार्चीत् ।

६०५ । हृशषोऽनिमिजुडोऽदृशः सक् व्यां
श्लिषस्त्वाल्लिङ्गने ।

ह-श-ष ५१, अनिम् इजुड ५१, अ-दृश ५१, सक् । ११, व्यां ७, श्लिष ५१,
तु । ११, आलिङ्गने ७ ।

अनिमिजुडो ह श षान्तात् दृशवर्जात् सक् स्यात् व्यां,
श्लिषतेस्त्वाल्लिङ्गनेऽर्थे । अकृचत् ।

[४३] रुष हिंसायाम् ।

६०६ । वेम् सह लुभ भृ स्तु शुच वस त्वश
रुष रिषिषो स्तोऽरस्य ।

वा । ११, इम् । ११, सह—इषोः ५१, त ६१, अरस्य ६१ ।

एभ्यस्तस्यारस्य इम् स्याद्वा । रोषिता रोष्टा ।

एव [४४] रिष हिंसायाम् ।

बाशब्दस्य व्यवस्थावाचिचात् सनि सृज्दृशोक्तकारस्य रीपो न स्यादिति
नीध्यम् । यथा दिट्ठचेति सिद्धचेति । वा ग्रहणमुत्तरत्र निवृत्त्यर्थम् ॥ ६०४ ॥

हृश-तालव्य-शश्च मूर्धन्यष चेति तस्मात् । नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् इच्
उङ् यस्य स इजुड् अनिम् चासौ इजुड् चेति अनिमिजुड् तस्मात् । अनिमि-
जुड इति हृशषो विशेषणम् । नास्ति दृश् यव सोऽदृश् तस्मात् । अनिमिजुड-
हान्तात्तालव्यशान्तान्मूर्धन्यषान्ताच्च दृश्वर्जात् सक् स्यात् व्याम् । श्लिष्यतेस्तु आलि-
ङ्गनेऽर्थे इत्यर्थः । यथा मिहौ सिचि अनिचत् रुहौ अरुचत् दिशशौञ अदिचत्
क्रशजौ अक्रुचत् स्पृशशौ अस्पृचत् लिषौञ भासि अलिचत् इर्दुष्यौ अदुचत् ऋषौ
अरुचत् । अव शस् प्रत्याहारी लिपिकरप्रमादकृतः अनिम् इजुड् दन्त्यसान्ताधा-
तोरसम्भवात् आलिङ्गनन्तु प्रीतिपूर्वकवचोदयसयोगः । अश्लिचत् युवतौ युवा ॥ ६०५ ॥

[४५] उष दाडे ।

६०७ । दरिद्राकासकाशजाग्रुषो वाम् व्याम् ।

दरिद्रा—रुष ५, वा ११, आम् ११, द्याम् ७ ।

एभ्य आम् वा स्यात् व्याम् ।

[५८३] भव् क्रन्वाम इति घोषास्त्रभूव उवोष ।

[४६] शश सुतगतौ ।

शशाश शशशतुः शशशिश ।

[४७] मिहौ सेचने ।

[६०५] ह्यषोऽनिमिति सक् । (१७५) होढोभौ
अमिच्छत् ।

[७७] द्रोढि घञानुरिति, मेढा ।

[४८] दहौ भस्मीकरणे ।

[१७६] दादेघेः । [१७७] भभान्तसेति दस्य धः । अघाचौत् ।

[४९] चह कल्पने ।

अचहौत् [५७६] हान्तत्वान्न त्रिः ।

[५०] शुच शोके ।

[६०६] शोचिता शोक्ता ।

यथा सहिता शोढा लोभिता लोब्धा भरिता भर्ता सविता सीता शोचिता
अङ्गा वसुलङ्घ्यतौ वसिता वक्ता तुल्यव्यादौ तविता तीता अशग भोजने अशिता
अष्टा रोषिता रोष्टा इषु शवाब्दे एषिता एष्टा इषु गृह्ण्यात् इषुगामीच्छे इष्यसर्पणे
इषेतवीर्नित्यमेव ॥ ६०६ ॥

यथा दरिद्राभास ददरिद्र काश युतौ कामाच्चक्रौ चकाशे काशङ्कुशब्दे
काशभास चकाशे जागरामास जजागार ओपास्त्रभूव उवोष । सेढेति मिहौ
सेचने अन्तरङ्गतरलादादी गुणे होढोभाविति ह्य षे ढभातयोरिति तकारस्य
घे टुभिरिति षस्य ढे द्रोदीति ढस्य लीपे पूर्वकृष्णभावान्न दीर्घः ॥ ६०७ ॥

[५१] ग्ले हर्षक्षये ।

६०८ । एचोऽशित्याः ।

एच ६।, अशिति ७, आ १। ।

धोरेच आः स्यादशिति । [५६८] यमरमेतौम् सनौ ।
अग्लासीत् ।

६०९ । णवातो डौः ।

णप् ११, आत ५।, डौ १। ।

आदन्तात् परो णप् डौः स्यात् । जग्ली ।

६१० । उस्येचीम्यग्वराचि लोपः ।

उसि ७, एचि ७, इमि ७, अग्वराचि ७, लोप १। ।

उसि एचि इमि अणोररस्याचि धोरातो लोपः स्यात् ।
अग्लतुः जग्लु' । जग्लिथ जग्लाय ।

६११ । स्यादेर्डेऽस्थो वाव्यणौ ।

स्यादेः ६।, डे ११, अस्थं ६।, वा ११, वव्यणौ ७। ।

स्यादेरादन्तस्य स्थावजस्य डे स्याद्वा वव्यणौ । ग्लेयात् ग्लायात् ।

अशित्तीति विषयसप्तमी तेनादौ आ स्यात् । तत प्रत्ययोत्पत्ति । अतएव
साम गायतीति सामग. इत्यत्र आदौ एचोऽशित्या तेत आदन्तात् हनजनाङ्गमादे-
रिति डः । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशित्तीति कथम् इति चेन्न ग्ले क्लमे इत्यस्य यङ्-
लुकि ख्या जाग्लायत् इत्यादौ ऐकारस्य आकारानुपपत्तेः ॥ ६०८ ॥

ददरिद्रौ इति सिद्धार्थं डौकरणमिति रामतर्कवागीशं । इदमतीव हास्यास्पद
बहुव्याकरणबिरुद्धत्वात् यथ्यकारेण दरिद्रं आलीप इति सूत्र क्त्वा णपि ददरिद्र
इति स्वयमुदाहृतत्वाच्च । वस्तुतस्तु डौकरणं क्वचिदेकपदेऽपि सन्निर्ग स्यादिति
सूचनार्थं तेन चालनी तितड. पुमानित्यमर. ॥ ६०९ ॥

नास्ति गुर्यस्मिन् सीऽण् अणुंश्चासावरश्चेति अखर, तस्याच् अखराच् तस्मिन् ।
यथा अप्सु' गार्ह्यस्तुतौ व्यतिजगे जग्लिथ अन्तर्हिः अणो. कि स्थानम् अरस्य
कि भान्ति अचि कि स्यात. ॥ ६१० ॥

[५२] गै शब्दे ।

६१२ । दा मा गै हाक् पिव सी स्योऽर-
हसे त्वयपि डी ।

दा—स्य ६।, अरहसे ७।, तु ११।, अयपि ७।, डी ११।।

एषां व्यणौ डे स्यात् अरहसे त्वणौ यप् वर्जं डी स्यात् ।
गियात् ।

[५३] ध्ये सहती ध्वनौ ।

ध्यायति ।

[५४] टै प शोधने ।

[५३४] पित्वाञ्च दामञ्चा । अदासौत् । दायात् ।

[५५] धेष्ट पाने ।

[२५७] ट ईवर्थः ।

न च परसूत्रे स्थायहण्येनैव इह तस्याप्राप्तौ स्थावर्जनं कथमिति वाच्यम् । पर
सूत्रे स्थायहण्यस्य अरहसे त्वयपिडीति शेषरीतिसम्बन्धेनैव सार्थकत्वे सयोगाद्या-
दन्तत्वेन स्थाधातीरनेन व्यणौ डे विकल्पपक्षे । ध्यायात् ध्यायात् प्रियात् प्रायात्
स्त्रियात् स्त्रायात् ॥ ६११ ॥

समस्तस्यासमस्तेन लिप्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादृणावित्यस्य टीसम्बन्ध
स्यापि अरहसे इत्यनेन सम्बन्धः । अथवा यादृग्जातीयस्य प्रतिषेधो विधिरपि
तादृग्जातीयस्येति न्यायात् यप् वर्जनेनैव अणाविति लभ्यते दा इति सञ्ज्ञा देयात्
धेयात् दीयते धीयते दैप शोधने इत्यस्य दायात् दायते मास्वरूपं तेन मालमाने
मियात् मीयते माडलिशब्दे माडयच्च मेड प्रतिदाने एषा मीयते । गियात् गीयते
हियात् ह्रीयते हाकयहणात् हाडलि हायते पेयात् पीयते पिवयहणात् पान
पे इत्येतयो पायात् पायते सी इति सीय नाशे । मियात् मीयते स्त्रियात् स्त्रीयते ।
यपि तु प्रदाय प्रमाय इत्यादि । अत्र अयप्रेहसे तु डी इति कृतेऽपौष्टिसिद्धौ
अरहसे त्वयपिडीति कृतं तस्य कृच्चित्रित्यलङ्घनार्थं तेन हानिरित्यत्र न डी ।
ट ईवर्थः इति । तेन सान्न्वयीत्यादि ॥ ६१२ ॥

६१३ । जि श्रि सु द्रु कमोऽङ् घे व्यां
श्रि घेट ध्वन्येत्यङ् नैस्तु वा ।

जि—कमः ५१, अङ् १११, घे ७, ट्या ७, श्रि घेट ध्वनि एलि अर्द्धि-ऊने ५१,
तु १११, वा १११ ।

जगन्तादिभ्यश्चामङ् स्यात् घेऽर्थे खराटेस्तु वा । (५५८)
धुर्विष्ठगडौति, अदधत् ।

६१४ । धीशाच्छासात्रः सेः पे लुग्व ।

धे—त्र ५१, से ६१, धी ७, लुक् १११, वा १११ ।

अधत् अर्धसौत् ।

[५६] पा पाने ।

[५६७] स्यादानेति पिव । पिवति । [५५२] भूस्था पिवेति
सेलुक् । अपात् पेयात् ।

[५७] ब्रा गन्धोपादाने ।

जिघ्रति । अभ्रात् अभ्रासौत् ।

[५८] ध्वा शब्दाग्निसयोगयोः ।

धमति । अध्वासौत् ।

[५९] ष्ठा गतिर्निवृत्तौ ।

तिष्ठति । न्यष्ठात् । नितष्ठौ । स्वेयात् ।

[६०] ज्ञा अभ्यासे ।

मनति ।

[६१] दान दाने ।

प्रणियच्छति । प्रण्यदात् । देयात् ।

जिश्च श्रिश्च सुश्च द्रुश्च कमश्च चेति तस्मात् । श्रिश्च घेटश्च ध्वनिश्च एलिश्च अर्द्धिश्च
ऊनेति तस्मात् । यथा अवीभवत् अशिश्चिवत् असुस्वत् दत्त्यादि । अदुद्रुवत्

[६२] हृ कौटिल्ये ।

६१५ । स्याद्यर्च्यतो गुर्यङ्यक् ठीढाणौ
स्कुस्तु ठाम् ।

स्वादि-अर्त्ति-कृत ६।, ग. १।, यङ्-यक्-ठीढाणौ ७।, स्कु ६।, तु ११।,
ठाम् ७।

स्यादेरर्त्तकृत्कारस्य गुः स्यात् यङि यकि ठीढोरणौ च,
स्कुस्तु व्यामेव । जह्वरतुः ।

६१६ । नेमृतस्यपोऽवृस्कः

न ११।, इम् ११।, कृत' ५।, यप ६।, अ ठ कृ स्कु' ५।

ह कृ स्कु वर्जात् कृकारान्तात् यप इम् न स्येत् । जह्वर्थ ।

अचकमत् अशिश्चियत् अश्वयीत् व्रजवदेत्यत्र त्रिश्चि वर्जानात् न त्रि' अदधत्
अघासीत् । ध्वनिरिति मि ध्वन रवे इत्यस्य घटादिपक्षे कृतङ्गस्य ध्वनत् क त्
शब्दे इत्यदन्तस्य च गृह्यम् । अदिध्वनत् अध्वनयीत् । इत् ऐलयीत् ऐलितत् अर्दं
आर्दयीत् आर्दिदत् ऊनिरित्यदन्तचुरादि औनिनत् औनयीत् ॥ ६१३ ॥

घट पाने ग्रीय निशाने ङीय लूनौ सीय नाशे प्रा गन्धग्रहणे एभ्य सेत्तुं स्वेहा
परस्मैपदे । अघात् अघासीत् अशात् अशासीत् अच्छात् अच्छासीत् असात्
असासीत् अभ्रात् अभ्रासीत् । पिवतीति पिवादेशस्य अदन्तात् न ण लोपोऽती
इत्यकारलोप । न्यठादिति भूष्या पिबेति सिलुक् गौकः स्तुस्तुमेत्यत्र अस्यपीति
यत्नम् । नितठाविति दशस्' इतिरिति द्विव्यवधानेऽपि प्लवम् ॥ ६१४ ॥

स्यादिश्च अर्त्तिश्च स्याद्यर्ची तथीकृत् स्याद्यर्च्यत् तस्य । नास्ति गुर्यङ्गिन्
सीऽण ठीढोरण ठीढाण' । यङ् च यक् च ठीढाण्येति तस्मिन् । अत्र
काणरिति ठीसाहचर्यात् कित्ठीढीषमित्यनेन कित्संज्ञस्य ठीपरस्मैपदस्यैव
गृह्यम् । तेन स्तृनञस्तृतात्रित्यस्य स्वाद्यृदृडुरिति वेमले स्तृषीट इत्यादौ इगङ्-
मंढीति व्यात्मनेपदस्य कित्त्वेऽपि अनेन गुणो न स्यात् स्तुरिति सप्तमङ्गज इत्यर्थः ।
यथा सामर्थ्येते स्मर्यते सस्मरतु' स्मर्यात् । अर्त्तंस्ते अरार्थ्यते अर्थ्यते आगतु'
अर्यात् । स्तुस्तु सञ्ज्ञस्त्विव । अत्र अर्त्ते, साहचर्यात् स्यादेरिति कृदन्तस्यैव
गृह्यम् । तेन स्पृशशौ परीस्पृशते स्पृशते पस्पृशतुः स्पृश्यात् एषु न गुणः ॥ ६१५ ॥

६१७ । स्यस्य द्विनः ।

स्यस्य ६।, ऋत्-हन ५। ।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्वरय इम् स्यात् । ह्ररिष्यति ।

[६३] खृज शब्दोपतापयो ।

[५७३] वेमूदितम् वा अस्वारोत् अस्वार्षीत् सस्वरिथ सस्वर्यम् ।

[६४] ह गती ।

६१८ । वक्त्यस्य ख्या लिप सिच ह्यो ङो
घे व्यां सस्तु वा लिबभ्यस्तु मे ।

वक्ति-ह्र. ५।, ड' १।, घे ७।, व्या ७।, ख. ५।, तु ११।, वा ११।, लिबभ्य' ५।, तु ११।, मे ७। ।

वक्त्यादेर्व्येङः स्यात् व्यां, सृक्कभ्यान्तु वा लिपादेस्तु
मे वा स्यात् ।

वृथ ऋथ स्तथ ते, न विद्यन्ते वृक्कस्तरी यव सोऽवृक्क, तस्मात् । यथा गृहृ-
मेके जगर्थ जघर्थ ब्रादेस्तु ववरिथ नेमसुमित्यादिना वृधातो छीमावस्य इम् निषेधे-
ऽपि अत्र वृगृहणात् थप इम् । ववरिथ सञ्जस्वरिथ वेमूदिदित्यत्र स्वरगृहणाप्राप-
कात् खृजशब्दोपतापयोरित्यस्य सस्वरिथ सस्वर्यम् इति स्यादेव ॥ ६१६ ॥

करीतीत्यादीना नेमेकाजिति निषेधादप्राप्तौ खृजशब्दोपतापयोरित्यस्य वेमो-
ऽपि नित्यार्थे विधानम् । करिष्यति स्वरिष्यति हनिष्यति ॥ ६१७ ॥

वक्तिरिति वक्तौ वाचि । अस्य इति अस्यु इर् लोपे । वक्तिस्य शस्यस्य ख्याश्च
लिपश्च सिचश्च ह्याश्च तस्मात् । स्य ऋथ स तस्मात् । लिबभ्य इति बहुवचन
गणार्थम् । तेन लिपसिचह्याभ्य इत्यर्थः । यथा अवीचत् आस्यत् अस्यते परलोपदे
ङ सिङ्ग एव इहोपन्यासस्तु आत्मनेपदप्राप्तार्थः । तेन गीर्वासीहोढे चेल्यात्मनेपदं
निरास्यत आस्यत् अलिपत् असिचत् अहत् असरत् आरत् दृश्योर्गुरिति ण्
पक्षे असाषीत् आषीत् लिपादेस्तु अलिपत अलित असिचत असित अहत्
अह्रास ॥ ६१८ ॥

६१८ । दृशोर्णः ।

दृशो ६॥, ण १ ।

दृशेर्द्धवर्णान्तस्य च णः स्यात् ६

६२० । ऋद्रिः शयक्त्

शौ ७, स्तुः ६, तु ११, ऋत् ११, रिः ११, श-यक्-ढी-पे ७ ।

स्त्रियात् ।

[६५] ऋ गती । क ठीळ्योरणौ च,

ऋच्छति । आरत् आर्षीत् । आर, आरत्

[६६] शु अवणे ।

६२१ । श्रोः शुर्वे रे जिश्च ।

श्रो ५१, च ११, घे ७, रे ७, जि ११, च ११ ।

शुवो घेऽर्थे शुः स्यात् रे, शुवश्च जिः । शृणोति शृणुतः

६२२ । नूपोऽस्यस्योल्लोपो विम वा

नूप ६१, अस्यस्य ६१, उल्लोपः ११, विम ७, वा ११ ।

अस्यस्य नो रूपश्च उकारस्य वा लोपः स्यात्

परयोः । शृखः शृणुवः शृणमः शृणुमः ।

[५४७] ङीर्लोपोऽम्येति, शृणु शुश्रुव ।

अदर्शत् आरत् अजरत् ॥ ६१८ ॥

शय षक् च ढीपश्च तस्मिन् । आद्रियते क्रियते क्रियात् । आरतुरिति स्थायच्यृत इति ण । आरिधेति सृजदृशेत्यत्र ऋवर्जनात् न वेम् । अर्थादिति स्थायच्यृत इति ण ॥ ६२० ॥

शृखन्तीति प्रुर्ण इति णत्वं शुध्वीरिति व ॥ ६२१ ॥

तुश्च लप् चेति तस्य । न स्योऽस्य तस्य । उत लोप उल्लोप । व च म च ऋ तस्मिन् शृण, शृणुव, शृणमः शृणम, तन्व तनुवः तन्मः तनुम शृणोमि तर्ना-नीत्यादौ लोपसरादेशयोः सरादेशविधिर्बलवानिति न्यायात् गुण एव । सयुक्त-नुपीस्तु आप्रुवः आप्रुम ढणदुज भवे नीप्युडोखर्वेति गुणे तर्णुव तर्णुमः शृश्रुवेति नेमसुमिति नियमात् न ङम् ॥ ६२२ ॥

६१७ । स्यस्य^{१०}] सु गती ।

स्यस्य ६।, ऋत्-हन् ५। ।

धोः सेरिम् पे ।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्य

१।, पे ७। ।

[६३] स्य सुषुविव । सविता सोता ।

[५७३] वेमूदितं^{११}] सु गती ।

सस्वर्थ ।

१५६ । असुसुवत् । सुसुथ सुसुव ।

[६८] दु गती ।

६१८ । व^{१२}त् दुदुविव ।

घ व्यां सस्तु^{१३}] ७०] दु गती ।

वक्ति-ह. ५। ९। दुदुव ।

तु ११।, मे ७। ।

[७१] गन्तौ गती ।

वक्त्यास्ति [५६५] लिदिच्चात्^{१४} ङ', अगमत् । जगाम ।

मे वा स्याह्नगमेत्युङ्लोप', जग्मतुः जग्मु' । जगमिथ जगथ ।

व्य- ६२४ । गमोऽमे स इम् मार्हात्^{१५} वा ।

सैके-गम ५।, अमे ७।, स ६।, इम् ११।, मार्हात् ५।, तु ११।, वा ११। ।

गमः परस्य सस्य^{१६} त् स्यात् न तु मे, मयोग्यात्^{१७} वा । गमिथ्यति ।

वेमूदित्यनेन वेमले नित्यार्थं सुग्रहणम् । एकाबुदन्तत्वेन निषेधे स्तु धीर्यहणम् । असावीत् अस्तावीत् अघावीत् पे किम् ? असोष्ट असविष्ट असोष्ट अधीघाता रुदुसुनीस्त्वया इत्युक्ते सुषुविव सुषुविथ उभयत्र नित्यम् सोता सविता इति वेम् । शुश्रीथेति नेममुमिति नियमेन सृजदृशेत्यस्य बाधितत्वात् नेम् । रुदुसुनीस्त्वया इत्युक्ते अदावीत् अदौषीत् दुदुविव दुदुव इति नेममुमिति नियमात् नेम् । जगमिथ जगथेति सृजदृशेति वेम् ॥ ६२३ ॥

गमिथ्यति जिगमिषति जिगमिषु' मे तु गन्त्यते ग्रामसेन । मम् आत्मनेपद मर्हतीति मार्ह' । समी गमृच्छेत्यादिना आत्मनेपदविधानात् सञ्जिगमिष सञ्जिगमसु । मार्हात् सेप वा इत्येके सङ्गस्यते सङ्गमिथ्यति अष्टपदिति लदिच्चात् कश्चशेति सौ वदोऽक्तिदिति ऋद्री वा असासीत् अस्तासीत् ॥ ६२४ ॥

[७२] सृष्टौ ऋ षे ।

अस्मासीत् अमार्सीत् असृपत् । ड्यक् ठौढाणौ

[७३] स्कन्दिरौ गतिः ।

६२५ । विस्कभ्ना-निर्विस्फुरौ ७, स्फु ६, त ११,

सः षो, निनिर्वि स्फुर स्फुल प्राणि-घ-निपरिनिर्व्यभ्यनु स्यन्दौ । कं ठौढ्योरणौ च,

विस्कभ्ना—स्वप् ६, स ११, प ११, नि निर् स्फु

विस्कभ्नातेर्व-वर्ज-व्याटिपूर्वस्य स्वपथः ।

पूर्वं स्फुर-स्फुलोः परि-वि-स्कन्दतेः अप्राणिघ न्

तेश्च स्याद्वा । परिष्कन्दति परिस्कन्दति ।

[७४] तृ प्लवन तरणयोः ।

६२६ । ऋतो णुः कित् ठ्याम् ।

ऋत ६, ण, ११, कित्-ठ्याम् ७ ।

तेरतुः ।

वे स्फुभा विश्वं मुखं निर् च दुर् च तेभ्यः स्वप् निर्गती वो यस्य स निर्वंशसौ विसुनिर्दु स्वप् चेति निर्वविसुनिर्दु स्वप्विस्फुभाश्च निर्वविसुनिर्दु स्वप् च तयो । निश्च निर् च विश्वं ते तेभ्यः स्फुरस्फुलौ निनिर्विस्फुरस्फुलौ परि विश्वां स्फुल परिस्फुलन्ति निश्च परिश्च निर् च विश्वं अभिश्च अनुश्च ते तेभ्यः स्यन्द नि परिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द अप्राणौ घो यस्य सोऽप्राणिघ, स चासौ निपरि निर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द निनिर्विस्फुरस्फुलौ च परि-विस्कन्दश्च अप्राणिघनिपरिनिर्व्यभ्यनुस्यन्द चेति । तस्य । यथा विस्कभ्नाति । निष्फुलति निष्फुलति, एव निर्विभ्याम् । परिस्कन्दति परिष्कन्दति विष्कन्दति विस्कन्दति निष्कन्दते निस्कन्दते हत चरतीत्यर्थः । एव परि निर् वि अभि अनुश्च । अप्राणिघ किं निस्कन्दते हसौ मदं मुञ्चतीत्यर्थः ॥ ६२५ ॥

किञ्चासौ ठौ चेति कित् ठौ तस्याम् । तेरतुरिति अनेन णुषे तृफलेति अकारस्य एकार, स्त्रिलोपः । दीर्घं ऋत, इति किम् ? चक्रतु ॥ ६२६ ॥

६१७ । स्यस्य वेमो र्घोऽठीठीपसिः ।

स्यस्य ६।, ऋत्-हन ५। ।

र्घ १।, अ-ठी ठी प-से ६। ।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्य

[६३]

मे र्घः स्याद्वा, न तु व्याः व्याः पसेच्च ।

[५७३] वेमूदित

मेस्तु तेरिथ । तरिषीष्ट, अतारिष्टाम् ।

सस्वर्थ ।

दिरणावुर्त्वीष्टात् ।

०।, उर् १।, तु १२।, ओष्ठगात् ५। ।

६१८ ।

वेमू, ओष्ठगात् परस्तु उर् । तौर्यात् ।

घन्जौ जि सङ्गे ।

घे व्यां सस्तु न नजदन्शष्वन्जोऽपि न लोपः ।

वक्ति-ह. ५।

शृज ६।, अपि ७।, न लोप १। ।

तु १।, मे ७।

त न्यषाङ्गौत् निषप्रञ्च ससञ्जतुः ससञ्जतुः ।

वक्त्याति

[७६] दृशिरी प्रेक्षणे ।

मे वा स्याद्

दृशत् । [६०४] वदोऽकिदिति । अद्वाचीत् ।

व्य

[५८८] सृजदृशेतीम् वा, ददृशिय ददृष्ट ।

सके

[७७] दन्शौ दंशने ।

अदाङ्गीत् ।

व्य ऋच्च वृत् तस्मात् । पे सि. पसि. ठी च ठी पसिञ्चेति न ठीठीपसि मदीपीपसि तस्य । इ इति वृत्तोर्यहण वरिता वरीता वरिष्यते वरीष्यते वरीता तरिता । ठीठीपसेस्तु ववरिथ वरिषीष्ट अवारिषाता तेरिथ तरिषीष्ट अतारिष्टाम् ॥ ६२७ ॥

पोरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ ओष्ठगादिति कृत इत्यवकारस्यापि प्राप्तार्थम् । तेन वृणोते सनि वृषूर्ध्वतौत्यत्र र्घोऽङ्गानिङ्गमामिति दीर्घे ओष्ठपरत्वादुर् । तौर्यादिति व्यन्वचतयौति दीर्घ । एव तौर्यते तितौर्यति तेतौर्यते निक्षौर्य ओष्ठगात्, पृ पूर्यात् वृणि वूर्यात् भृणि भूर्यात् मृणि मूर्यात् । इत्यवाचु वृगिण वूर्यात् । ओष्ठगादिति घात्ववयवादेव । तेन सम्पूर्वस्य ऋणि गत्यामित्यस्य समीच्यादित्येव ॥ ६२८ ॥

[७८] कित निवासे रोगापन
६३० । कित्तिज्गुपः इत्यक् ठीढाणां

दान वधस्तु खेडीं च ।

श्रौ ७, स्तुः ६, तु ११,

कित् गुप ५, सन् ११, न ११, इम् ११, म.

डी ११, च ११ ।

के ठीढोरणी च,

कितादेः सन् स्यात् इम् न स्यात्, &

क्रमादेतेऽत्र सन्देहे चान्तिनिन्दावि

निशानार्जवनिन्दासु रुग्जयेऽपि वि

पन्जौजि सङ्गे दन्शस्वरूप पन्जौजिङालिङ्गे एषा - । जहृथ ।
एभ्योऽप्युक्तिद्वयनेनैवेष्टसिद्धौ शष्येषा नलीपविधान कथमिति । तत्र अदधत्
दर्श इति इदमुक्त्यात्मनेपदितुरादर्शरनित्यत्वपक्षे दशते इत्यादं । अतः क त
इदित् धातीर्नलीपनिषधे नलीपानुपपत्तेः । तुरादर्शरनित्यत्व । ललत् अदं
कायाम् अकिक्लृप्ताधीत्यत्र दृश्यम् । सृजति दशति सृजते निष्
पत्त्यपाङ्गौदिति अनिमत्वात् इति अस्यपीति पत्त निषपञ्ज इति द वे-पाङ्ग
इयां पत्तम् । ससृजतु ससृजतुरिति स्यात् ठापिदिति कित् पत्तं ।
अदशदिति इतिस्त्वात् ड इतिरिति थ । अदाङ्गौदिति अनिमत्वात्
अस्यपीति पत्तम् ॥ ६२६ ॥

। कित् सशयेच्छावासा रोग्येषु तिजङ् चान्तौ निशाने गुपङ्गोपनकुत्सः
मानङ् विचारोऽर्थं शानङ् चान्तौ निशाने दानजार्जवे छिदि वधङ् निन्दे वधे ।
क्रमादेतेऽवेति । अत्र सन् विधाने एते कितादय सप्त क्रमात् सन्देहादिसप्तवर्षेषु
मता । कितो रुग् जयेऽपि मत । कित सन्देहरुग्जययो । तिजङ् चान्तौ
गुपङ् निन्दाया मानङ् विचारणे शान अनिशाने दानङ् भार्जवे वधङ् निन्दा-
यामित्यर्थः । सन्देहो विरुद्धानेककोटिविषयज्ञान तदाकर्मक शास्त्रे चिकित्सति
छाव रुग्जयो रोगप्रतीकारः । चिकित्सत्यातुर वैद्यम् । चान्तिः सङ्गति तितित्तं
दुःख तपस्वी । निन्दादीषवत्तयाख्यानं लुगुप्सते व्याध साधु । विचारणम् इद-
नित्य न वेति प्रमाणानुसन्धानम् । मौमांसते घस्म धीर । निशान तौक्ष्ण्यं
श्रीशासति सङ्ग कर्मकारः । भार्जवमकुटिलीभावः दीदासति साधुरकुटिली स्यात्

६१७ । स्यस्य आदिर्धुः ।

स्यस्य ६।, ऋत्-हन ५। ।

ऋदन्त हन्तिभ्यां स्यस्य संज्ञः स्यात् ।

[६३]

[५७३] वेमूर्दित धङन्तो द्विः ।

सस्वर्थः ।

चिकित्सीत् चिकित्सासास ।

६१८ । व इति पवत्-पादः ।

घ व्यां सस्तु । मत्स्ये व्याध साधुः । सन्देहादिभ्योऽन्येष्वर्थेषु केतति

वक्ति-ह ५। । तेषु तिवादयो न प्रयुज्यन्ते कृत्प्रत्यया एवेति केचित् ।

तु १।, मे ७। । गोपसे इत्यादयोऽपि दृश्यन्ते ॥ ६३० ॥

वक्तव्यति । न यङ् कास्यक् क्य व्य कि इति सप्त । यथा रोचयति बुभू-

मे वा स्यात् । काम्यति ज्ञानीयति कृणायते कृणति ॥ ६३१ ॥

हय । समेती द्वि स्यात् । यथा बुभूषति बोभूयते । अजादेस्तु आदिवर्ण

मेके । अटिटिषति अटाव्यते एव इष गतौ इषिषिषति उषङ् शब्दे उषिषि-

ग । कदाचित्तद्गुणसविज्ञानबहुव्रीहौ केवलो धातुरपि द्वि । तेन मोचते इत्यव

हिला मुचधातोर्द्विले मुचोढेर्भोच् वेति भीचादेशः । चिकित्सातीति कित्

चनेन इम् निषेधे गुर्नानिमीति वक्ष्यमाणात् गुणनिषेधे चिकित्स इति भागस्य धातुसन्नाया द्विलादि तिप्शपौ च चिकित्सासासेति त्यागत्वादासम् ॥ ६३२ ॥

पवता परस्मैपदिना पादः प्रकरणमित्यर्थः ।

इति पवत्-पादः ।

तृतीयः पादः—मवत् ।

[७८] एधड वृद्धौ ।

एधते, ऐधिष्ट । एधाच्चक्रे ।

[८०] ददड दाने ।

[५७८] अशशददेत्युक्तेः, दददे ।

[८१] ध्वक् ड सर्पणे ।

[५६८] अ-ध्वैध्वकेत्युक्तेः, ध्वकते । ध्वक्के ।

[८२] ऋज ड आज्जवे । आनृजे ।

[८३] तिजड क्षमा-निशानयोः ।

तितिच्छते ।

[८४] ध्वन्जौ ड सङ्गे ।

निध्वजते ।

६३३ । निविपरिखन्जस्तु सुमादेः सः

षोऽमि वा ।

नि सुमादे ६।, स ६।, ष १।, अमि ७।, वा १। ।

न्यध्वङ्क्त । न्यखङ्क्त । सखजे सखञ्जे ।

वङ्कड । अथैध्वकलुक्तेर्न दन्त्यादेशः । ध्वकते ध्वक्के धिध्वक्किषते धाध्वक्काते ।
चन्भुजन्तु इम पञ्चमस्वरिण्य सत्वा धुक्कत धुधुक्के धुधुक्किषते धुधुक्काते इत्युदाहरति ।
तन्वजत इति सन्जदन्शति नलोपे गौक इति षत्वम् ॥ ६३२ ॥

सुम् आदिर्धस्य स सुमादि । खन्जश्च नुञ्च सुमादिशेति । निविपरिभ्य खन्
जस्तु सुमादि निविपरिखन्जन्तु सुमादि सुमादिश्च गौक इति सूत्रे पठिता
प्रमागम सिवसह निविपरिभ्य परेषामिषा सस्य ष स्यात् वा अम् व्यवधाने ।
न्यध्वङ्क्त न्यखङ्क्त व्यष्टावीत् व्यस्तावीत् पर्य्यस्त्वावीत् पर्य्यस्त्वावीत् न्यषेवीत् न्यसेवीत्
व्यषङ्क्त व्यसङ्क्त । सखजे इत्यादि स्यात् व्यपिदिति कित् पचे न लोपः ॥ ६३३ ॥

६३४ । सत्स्वञ्जोष्ठां नाखे ।

सद-स्वञ्जी ६॥, व्या ७, न ११, अखे ६ ।

खिवर्जस्थानयोः सः षो न स्यात् व्याम् । विषस्वजे
विषस्वजे ।

[८५] तपूषड् लज्जायाम् ।

अत्रपिष्ट अत्रस । जेपे ।

[८६] जभङ् जम्भने ।

६३५ । नुण् जभोऽचि ।

नुण् ११, जभ ६१, अचि ७ ।

अजम्भिष्ट ।

[८७] दृभङ् स्तम्भे ।

विष्टीभते व्यष्टीभिष्ट ।

[८८] पणङ् व्यवहारे स्तुतौ च ।

[५८१] कम ऋतेत्यायः । पणायते ।

६३६ । सनः पमे धोर्वा त्वायात् ।

सन ५१, पमे १॥, धो', ६१, वा ११, तु ११, आयात् ५१ ।

पणायति पणायते । अपणायिष्ट अपणिष्ट । पणायान्चक्रे पेषे ।

सद च स्तन्ज च सदस्वञ्जौ तयो न खिरखि तस्य अखे । विषसाद विषस्वजे ।
व्यामिति किं विषाख्यते इत्यादौ दशस्थादिरित्युक्तैरुभयो षत्वम् ॥६३४॥

जम्भो नुण् स्यात् अचि परे प्रकरणबलात् जभङ् जम्भे इत्यस्यात्मनेपद एवेति
बोध्यम् । जम्भते अजम्भिष्ट जम्भन जम्भ' जम्भि जम्भ जम्भने इत्यस्य परस्मैपदिनस्तु
जम्भति जम्भिष्यति जम्भनम् । विष्टीभते शौक इति षत्व' व्यष्टीभिष्टेति अम्यपीति
षत्वम् ॥६३५॥

सन सनन्तात् मूलधातो सन्बन्धिनी पमे स्याताम् । यथा ब्रूमूषति पिम्यङ्गिषते
चिकीर्षति चिकीर्षते आयात् वा पणायति पणायते आयस्यजानुबन्धेनेवेष्टसिद्धौ

६३७ । विच्छास्तुतिपणो वायः ।

विच्छ—अस्तुतिपण, ५।, वा १।, आय १।

पणायते पणते ।

एवं [८८] पन डीडे ।

[८०] कमड कान्तौ ।

कामयते । [६१३] ज्ञान्तत्वादङ् ।

६३८ । अग्रड्युडः स्त्रीऽनग्लोपि शास्त्रुदितः ।

अग्रिड ७।, उड ६।, ख १।, अनग्लोपि—शास्त्रुदित, ६। ।

अनग्लोपिनः शासोऽकारेतश्चान्यस्य उडः स्त्रः स्यात् जेः
परे अडि परे ।

आयात् तु वेति कृत ढडेरप्राप्तार्थे फलवत् कर्त्तरि परस्मैपदार्थमफलवत् कर्त्तव्या-
त्मनेपदार्थश्च ॥६३६॥

न स्तुतिरस्तुति, अस्तुतौ पण् अस्तुति पण् विच्छश्च अस्तुति पण् चेति तस्मात् ।
विच्छश्च गतावित्यस्मादस्तुत्यर्थमूर्धन्यान्तपणश्चायं स्याद्वा । स्तुतिवर्जनात् व्यवहारार्थं
इत्यर्थः । व्यवहारश्च क्रवविक्रयस्वरूपः । विच्छायति विच्छायते विच्छति पणायते
पणायति पणते । एव पन इति पनडीडे इति दन्त्यान्तस्यापि कम ऋत इत्याद्ये
पनायति पनायते इत्यादिकं बोध्यमित्यर्थः ॥६३७॥

जे परोऽङ् अग्रङ् तद्धिन् । अक्वी लोप अग्लोप सोऽस्यास्तीति अग्लोपी ।
ऋत् इत् यस्य स ऋदित् । अग्लोपी च शासुश्च ऋदिच्चेति न अग्लोपिशास्त्रुदित्
अनग्लोपिशास्त्रुदित् तस्य । यथा अपीपठत् अदीदवत् अबूवुधत् । अग्लोप्यादेस्तु ।
कूटकदाङि मन्त्रे इत्यदन्तात् चुर्ध्वीजिरिति औ ह्रस्वालोप इत्यकारलोपे अग्लोपित्वात्
न ऋस् अचुकूटत् अशशासत् अडुडौकत् । औषु अपसारणे इत्यस्य ऋदनुवन्ती
शापयति अग्रडि आदौ ऋस् पश्चात् हिलमिति । अन्यथा आदौ हिले दीर्घाङी-
ऽभावादेव ऋस्वाम्भवे ऋदनुवन्ती व्यर्थः स्यादिति । मा भवान् औणिणत् अतएव
मा भवान् अटिटत् इट मा भवान् इटिटत् उष मा भवान् उषिषत् इत्यादीनां औ
आदौ ऋञौ गुणे वा कृते अनेन ऋस्वे पश्चात् हिले मायोगादनागमाभावे तदूपेण
स्थितिरिति । अत्र केवलेऽङि दीर्घाङीऽभावादेव जेः परोऽङीति लब्धव्ये चित्रदृष्टेः ।

६३८ । खेः सन्वद्धौ घोर्हसादर्धश्च, ल्यने- काचोस्त्वकलिहलेर्वा ।

खे ६।, सन्वत् ११।, घौ ७।, घौ ६।, हसादे ६।, घ १।, च ११।, ल्यनेका-
चौ ६॥, तु ११।, अकलिहले. ६।, वा ११। ।

अनग्लोपिनः खेर्घौ ध्वक्षरे परे सन्वत् कार्य्यं स्यात्
जगडि, घोश्च खेर्हसादेः घः स्यात्, कलि-हलि-वर्जस्य लेः
अनेकाचश्च सन्वत् वा स्यात् ।

सामान्याद्यम् । तेन वादितवन्त प्रयोजितवान् अवीवद्वीणा गायनेन राजा इत्यत्र
पुनर्जो हते पूर्वजेलीपेऽपि अनग्लोपित्वात् ऋस्व स्यादेव इति काशेश्वर । वस्तुतस्तु
केऽल्लिङि उक्ते परत्रातुवत्तौ अचकमत इत्यत्रापि सन्वत् भावाद्यापत्ति ॥६३८॥

सन् इव सन्वत् लिख्य अनेकाच्च तौ तयो कलिश्च हलिश्चेति कलिहलि न
कलिहलि अकलिहलि तस्य । अनग्लोपि शास्त्रुदितो असुवृत्तावपि खे परस्य
शास्त्रुदितोर्लघोरसम्भवात् चकाछङ् दीप्तावित्यस्य ऋदितोऽपि अनेकाच्चत्वात्
विशेषेण विकल्पेन बाधितत्वात् अनग्लोपिन इत्येव व्याख्यातम् । जे परेऽङि परे सति
अनग्लोपिधातोः खेः सन्वत् कार्य्यं स्यात् खे परे लघुषालक्षरे सति । तत्रैव यदि
हसादर्धातो खिलं भवति तदा तस्य दीर्घश्च स्यात् । कलिहलिवर्जस्य लेरने-
काच्चातोश्च खिलं भवति तदा घः स्यादित्यर्थः । अत्र केवलस्य लघोरसम्भवात् लघुयुक्तस्य
हसो ग्रहणम् । यथा अपीपचत् असौषिचत् अमुमुहत् अचीकरत् । अग्लोपिनस्तु
कलत्कामतिसंख्ययोः । अवकलत् । घौ ध्वक्षरे कि अररम्भत् । हसादे कि औन्दिहत् ।
लघौ खे किं ध्वन अदिध्वनत् । लिखु लतयति अचीकृतत् अचक्रतत् । कविमाख्यात-
वान् अचीकवत् अचकवत् पटुमाख्यातवान् अपीपटत् अपपटत् कलिहलिवर्जनात्
लेरनग्लोपिलेऽपि स्यात् । इवर्णौ वर्णाभ्यामन्यस्य लिङ्गस्य सन्वद्भावो नास्तीति
जौमराः । कलिहल्योस्तु अचकलत् अजहलत् । अनेकाचस्तु अचीचकासत्
अचचकासत् ॥६३८॥

६४० । ख्यस्येत् सनि ।

ख्यस्य ६।, इत् ११।, सनि ७।

खेरवर्णस्य इत् स्यात् सनि परे ।

६४१ । जेर्लोपोऽनात्विष्णाव्यान्तेद्वामिम्शिति ।

जं ६।, लोप १।, अनालु—शिति ७।

आलु इष्णु आय्य अन्त इत्तु आम् इम् शित् एभ्योऽन्यत्र
जेर्लोपः स्यात् ।

अचीकमत अचकमत । कामयाञ्चक्रे चकमे ।

[६१ [अयङ् गतौ ।

आयिट्ठम् आयिध्वम् आयिडम् । अयाञ्चक्रे ।

एव [६२] दयङ् गतौ ।

[६३] स्फायीङ् वृद्धौ ।

अस्फायिष्ट ।

खेर ख्य तस्य ॥६४०॥

आनुय इष्णुय आय्यय अन्तय इत्तुय आन् च इन् च शिञ्च ते । न विद्यन्ते
ते यव स तस्मिन् यथा भाव्यते बोध्यते इत्यादिषु यकि जेर्लोपे त्यलोपे ललक्षण-
निति न्यायात् वृद्धिगुणौ स एव । आत्मादौ तु स्पृहयालु कारयिष्णु, स्पृहयाय्य
मण्डयन्त स्तनयिषु, कारयामास कारयिष्यति कारयति अचीकमतिति कम
जिङ् वृद्धि कामि इत्यस्य धातुसंज्ञा तन् अङ् अङ्गुङ् इति ऋस्वे कमि इत्यस्य द्वित्वे
मि इत्यस्य लोपे कस्य च खे सन्वदिति सन्वत्वात् खस्येत् सनीति अकारस्य
इकारे घोश्च खेर्हंसादर्घ्येति तस्य दीर्घेऽनेन जेर्लोप अचकमतिति वारे इति
जिङोऽप्राप्तिपच्चे जिञ्जीत्यङ् । अयङ् गतौ अयधातौ परे निट्, प्रतिवर्जस्य
चपसर्गस्य रेफो ल स्यादिति वक्तव्यम् । प्रायते पलायते पत्ययते निट्, प्रतीनान्तु
निरयते दुरयते प्रत्ययते । आयिट्ठमिति अयध्व व्या सि, इन् धे स लोपो वा
टोढीढीव इति धस्य ढी वा पच्चे तद्रूपस्थिति । सस्य स्थितिपच्चे भूपभसीरिति
सस्य दः । अयाञ्चक्रे विनादीत्याम् । अस्फायिष्टेति वेमूदितीम् वा ॥६४१॥

६४२ । योर्लोपो हस्ये ।

यौ ६॥, लोप ११, हसि ७। अये ७ ।

अस्मास्त ।

[८४] ओ प्यायौ ड् वृद्धौ ।

६४३ । पदस्तनीष् घे प्याय ताय दीप पूर
जन बुधस्तु वा ।

पद ५।, तनि ७, इण् ११, घे ७, प्याय—बुव ५।, तु ११, वा ११ ।

पदो घेऽर्थे इण् स्यात् तनि, प्यायादेस्तु वा ।

६४४ । द्रुणस्तन् लोप्यः ।

इण ५।, तन् ११, लोप्य ११ ।

अप्यायि अप्यायिष्ट अप्यास्त ।

६४५ । प्यायः पीर्यङ् ठ्योः ।

प्याय ६।, पीर्य ११, यङ्-ठ्यो ७॥ ।

पिप्ये ।

[८५] तायुङ् सन्तानपालनयोगतौ च ।

अतायि अतायिष्ट ।

य च व च यू तयो । वकारो दन्त्यः । अस्मास्तेति अनिम् पचे वलोप ।
एव स्माता प्याता । दिव्यु यङ्कुकि ऊटो अप्राप्तिपचे देदेति देदित हसि कि
स्मायते सेवते अये कि पलाय्यते दीव्यति ॥ ६४२ ॥

णितात् वृद्धि । अपादि अप्यायि अप्यायिष्ट अतायि अतायिष्ट अदीपि
अदीपिष्ट अपूरि अपूरिष्ट अजनि अजनिष्ट अबीधि अवुद्ध ॥ ६४३ ॥

इण इति सामान्यार्थे तेन रतनोर्यगिणावित्यनेन कृतादिणोऽपि तनो लोप ।
ननु तन्स्थाने इण् करणेनैवेष्टसिद्धौ तनि परे इण कृत्वा तस्मीपविधानगौरव
कथमिति चेत् सत्य तत्स्थाने इणि कृते व्या सेरापत्तिः तनस्थाने जातत्वेन डिच्चात्
अबीधीत्यादौ गुणाभावश्च ॥ ६४४ ॥

[८६] शलङ् चलने ।

अशलिद्वम् अशलिध्वम् अशलिङ्गम् ।

[८७] पेवङ् सेवने ।

परिषेवते, न्यषेविष्ट, विषिषेवे । प्रतिसेवते ।

[८८] काशङ् दीप्तौ ।

काशामास चकाशे ।

एव [८९] काशङ् कुशब्दे ।

[१००] ईहङ् चेष्टायाम् ।

ऐहिद्वम् ऐहिध्वम् ऐहिङ्गम् ।

[१०१] रुङ् बधे गत्याम् ।

अरुविष्ट अरोष्ट । रुरुविषे ।

[१०२] देङ् पालने ।

६४६ । द्वेदेङो दिगिष्ठायाम् ।

द्वे ६।, देङ् ६।, दिगिः १।, ठायाम् ७। ।

द्विरुक्तस्य देङो दिगिः स्यात् ष्याम् । दिग्ये ।

[१०३] ओडीङ् नभोगतौ ।

अडयिष्ट ।

पिष्ये श्रुञ्चोरिति य । यङि पेपीयते यङ्लुकि पेपेति पेपीत अशलिङ्गमित्यादि धे सलोपपचे ठी वा पचे सस्य द । परिषेवते परिनिविसेविति षलम् । न्यषेविष्टेति अस्यपीति षलम् । विषिषेवे इति दशस्थादेरिति षलम् । एष्य कि प्रतिसेवते काशामासेति दरिद्राकाशेत्यामि असौऽनुप्रयीगे वक्तव्यात् आत्मनेपदस्य परस्मैपदादेशः । ऐहिङ्गमित्यादि सुगमम् अरोष्टेति रुद्रसुनीस्वठ्या इति इमोऽभावपचे लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिवल्लवानिति न्यायादादौ सुषे ऋलपरलामावात्र सिलीप' । रुरुविषे इति रुङ् ठ्या. से हिलं रुद्रुनीरिति ठीवर्जनात् नेमसुमिति नियमेन निलमिम् श्रुञ्चोरित्युक् ॥ ६४५ ॥

[१०४] गुपड गोपन कुत्सनयोः । जुगुप्सते ।

[१०५] मानड विचारे । मीमांसते ।

[१०६] बधड निन्दायाम् । बीभत्सते ।

[१०७] द्युतड ल दीप्तौ ।

[५६५] शासुलिद्वुदिति डः तेनैव पम् । अद्युतत् अद्योतिष्ट ।

६४७ । द्युत्स्वाप्योः खेर्जिः ।

द्युत् स्वाप्यो ६॥, खे ६१, जि ११ ।

द्विद्युते । [१०८] वृताड वल् वर्त्तने ।

६४८ । वृद्भ्यो नेम् पे स्यसनोर्वा त्वमे ।

वृद्भ्य ५॥, न ११, इम् ११, पे ७, स्य सनी ६॥, वा ११, तु ११, अमे ७ ।

वृतादेः स्य-सनोः इम् न स्यात् पे, मादन्यत्र तु वा । अत-
एव पम् । वर्त्तयति । मे तु, वर्त्तिष्यते ।

[१०९] स्यन्दूड वल् क्षरणे ।

निष्यन्दते निष्यन्दते घृतम् । निष्यन्दते हस्तीति प्राणि-
घत्वान्न षः ।

सुगमम् । जुगुप्सत इति कितिजेति सन् । बीभत्सत इति बधस्तेनैव सनि
खेडौ च भ्रमान्तस्तेति वक्ष्य भ । द्युतङ् तेनैव पमिति द्युतादीष्टीपेड्विधानसाम-
र्थ्यात् व्यासुभयपदमित्यर्थः ॥ ६४६ ॥

द्युतो अग्नस्त्वपश्च खेर्जिः स्यात् । द्विद्युते द्विद्योतिषते द्विद्युत्यते सृष्ट्यापधिषति
असृष्टपत् ॥ ६४७ ॥

बहुवचन गणार्थम् । अतएव पमिति वृतादेरात्मनेपदिन, परस्मैपदे स्यसनो
इम् निषेधादेव स्यसनोरुभयपदित्वमित्यर्थः । यथा वर्त्तयति विवर्त्तयति । मे तु
वर्त्तिष्यते विवर्त्तिष्यते । मादन्यत्र तु विवर्त्तिषा विवर्त्त्या विवर्त्तिषु विवर्त्सु
विवर्त्तिषितव्य विवर्त्सितव्यम् । वृतादिश्च वृत्तुर्विधुः षष्ठः स्यन्दूः कृपू पञ्च वृता
दथः । निष्यन्दते घृतमिति अप्राणिघत्वात् षल वा । निष्यन्दते हस्तीति प्राणि-
घत्वान्न षः ॥ ६४८ ॥

[११०] कृपुड वृद्ध कल्पने ।

६४६ । कृपः कृपोऽकृपादौ ।

कृप ६।, कृप १', अकृपादौ ७।

कृपः स्थाने कृपः स्यात् न तु कृपादौ । कल्पते ।

६५० । नेम् पे ड्याः ।

न ११, इम् ११, पे ७, ड्या ६।

कृपो ड्या इम् न स्यात् पे । अतएव पम् । कल्प्ता ।
किं कल्पिता कल्प्ता, कल्पस्यति, मे तु कल्पिष्यते कल्पस्यते ।

[१११] व्यथ ञङ् पौडायाम् ।

६५१ । व्यथ-ग्रह-ज्या-वय-व्यध-वश-व्यच-
प्रच्छ-ब्रश्च-भस्ज स्वप् वच-यजादेः खेर्जिष्ठाम् ।

व्यथ यजादे ६।, खे व्याम् ७।

एषां खेर्जिः स्यात् व्याम् । विव्यथे ।

[११२] जि त्वरा ञङ् स्यटे ।

अत्वरिद्वम् अत्वरिध्वम् अत्वरिद्धम् ।

इति भवत् पादः ।

कृप स्थाने कृप स्यात् न तु कृपादौ पदे साध्ये । कृपादिर्यथा कृपा कृपाश्च
कृपण कर्पटश्च कृप कृपी ॥ ६४६ ॥अत्रापि अतएव परस्मैपदमिति बौध्यम् । ततश्च द्युतादिभ्यामुभयपदित्व
हतादिद्युताद्यन्तर्गणत्वात् व्या खसनीश्च उभयपदित्वम् । कृपस्य द्युतादित्वात् व्या
हतादित्वात् खसनी नेम् पे ड्या इत्यनेन ड्याञ्च उभयपदित्वम् । अन्यत्र सर्व
एवात्मनेपदिन ॥ ६५० ॥व्यथश्च ग्रहश्च ज्याश्च वयश्च व्यधश्च वशश्च व्यचश्च प्रच्छश्च ब्रश्च भस्जश्च
स्वप्श्च वचश्च यजादिश्चेति तस्य । एषा खेर्जिः स्यात् ड्याम् । विव्यथे जथाह
जिज्जौ उवाय वय इह वेज स्थाने वयादिश्च । तस्य च वेज स्थाने जातत्वेनैव जौ

चतुर्थपादः—मिश्रः ।

[११३] पतल्लज गत्यैश्वर्ययोः ।

६५२ । वच्यस्य-शिव-पतां वीचस्य-श्व पप्ता छे ।

वचि अस्य शिव-पता ६॥, वीच अस्य श्व पप्ता १॥, छे ७ ।

एषामेते क्रमात् स्युर्दे । प्रख्यपप्तत् ।

[११४] एजटु वम उल्लिरणे । वेमतुः ववमतुः वेमिथ ववमिथ ।

[११५] भ्रमु जण चलने ।

(५८४) क्रमकृतेति श्यन् वा । भ्रम्यति भ्रमति । भ्रेमतुः
वभ्रमतु ।

[११६] यद्व जड शक्ती ।

व्यषद्वत व्यसद्वत । [६०६] वेमसहेतीम् वा । परिषद्विता ।

सिद्धे इद्व यद्वण ठा नवे प्रच्छामिति जि निषेधस्य बाधनार्थम् । विव्याध उवाच
विव्याच पप्रच्छ वव्रश्च वव्रज्ज । यद्वप्रच्छव्रश्चसजा खेजौ कृते भ्रमखयेति
ककारस्याकारे जि फलाभावेऽपीद्व यद्वण यद्वदिगणार्थम् । तेन गृह्यते पृच्छते
हश्चते भ्रज्जते इत्यादिषु यद्वस्वपाद्योरिति जि । सुप्ताप उवाच स्तप साद्वचर्यात्
वच इद्व अदादिकी ग्राह्य इति जौमरा । इयाज । ठा कि वा व्यथ्यते । यजा-
दिस्तु “यजिर्वपिर्वद्विथैव वेव्व्येजौ ह्यतिस्तथा । वदिर्वशिश्च अग्रतिश्चैते नव
यजादय । अलरिद्वमित्यादि धे सलोपपक्षे ङी वा पक्षे सस्य द ॥ ६५१ ॥

इति भवत्पादः ।

वचिश्च अस्यश्च शिवश्च पत् च ते तेषा वीच च अस्यश्च श्वश्च पप्तश्च ते । वचिरिति
अदादिक एव भौवादिकात् डप्राप्तभावात् अस इति दिवादिक एव अन्यस्मात्
डप्राप्तभावात् । प्रख्यपप्तदिति लुदित्वात् छे अनेन पप्तादेशः, गदनदेति शत्वम् ।
एवम् अवीचत् आस्यत् अश्वत् । वेमतुरित्यादि जृवमभमेति एव खिलोपश्च वा
व्यषद्वत इत्यादि निविपरिस्यन्तेति वा शत्वम् ॥ ६५२ ॥

६५३ । सहवहोऽदो ढि ।

सह वह ६।, अत् ११।, ओ ११।, ढि ७।

सहवहोः अकार ओ स्यात् ढे परे । निसोढा । [५७२]
ओत्वान्न षः ।

[११७] षद ल् जौ विषादे गतौ ।

निषीदति । न्यषदत् । निषसाद । प्रतेस्तु । प्रतिसीदति ।

[११८] षद ल् जौ श्राते ।

६५४ । शदोऽपि मम् ।

शद ५।, अपि ७।, मम् १।

श्रीयते । अशदत् । [११९] फण मिण गतौ ।

फेणतुः पफणतुः, फेणिथ पफणिथ ।

[१२०] राजृ ज ण दीप्तौ ।

रेजतुः रराजतुः, रेजे रराजे । [५७९] विधिवला-
दातोऽप्येतम् ।

एवं [१२१] टुभ्नाश्रु ङ ण दीप्तौ ।

भ्नाश्रते भ्नाशते । भ्नेशे वभ्नाशे ।

एव [१२२] टुभ्नाश्रु ङ ण भासि ।

[१२३] ध्वन ण शब्दे ।

विध्वणति अवध्वणति भासम् । व्यध्वणत् विध्वेणतुः विध्व-
ध्वणतुः । विस्वनति वीणा निस्वनति अन्नम् । [५७२] अन्न-
व्यवेत्युक्तेर्न ष' ।

[१२४] खनुजविदारि ।

[२३०] हनगमेत्युङ् लोपः, चख्रुतुः चख्रु ।

सुगमम् । निसीढेति वेम्सङ्घट्टनिम् पचे ङीढीभाविति इत्य ढेऽनेनाकारस्य
ओले ढभाचधीरिति तस्य धे ढुभिरिति षस्य ढे ढीर्दीर्घेति ढस्य लोपे ओत्वान्न
अलम् । एव सोढव्यः । षीढा षीढव्यः ॥ ६५३ ॥

६५५ । खन सन-जनां डा भसे, ये तु वा ।

खन-सन जना ६॥, डा ११, भने ७, ये ७, तु ११, वा ११ ।

खायात् खन्यात् । [१२५] चायु ज निशाने अर्चं ।

अचायौत् [६४२] यो लोप इति । अचासौत् ।

[१२६] लषज सृहायाम् । लथ्यति लषति ।

[१२७] गुह्र ज संवरणे ।

६६५ । गुहो णोरुः ।

गुह ६, णो ६, ज १ ।

गुहो णोरुः स्यात् । गूहति गूहते । अगूहोत् अघुचत् ।

शदृत्तौ शाते इत्यस्मादङ्विपये स स्यात् यस्या विभक्तौ शप् सम्भवति तवा-
त्मनेपदमित्यर्थः । शीयते श्रीयते अशीयत । अपि किम् ? अशदत् शशाद शत्ता
श्यात् शल्यति असल्यत् । फेखतुरित्यादि फणादित्वात् एव खिलोपश्च वा ।
विधिवलादित्यादि राजृज्ण प्रभृतीनां फणादिपाठवलादाकारस्यापि एव खिलोपश्च
इत्यर्थः । भाश्यत इति क्रमकमेति श्यन् वा । भे शे इति फणादित्वात् खिलोपादि-
र्वा । अवध्वन्यतीति विधानवलादकारात् परस्यापि षत्वम् ॥ ६५४ ॥

खनश्च सनश्च जन च ते तेषाम् । एषां डा स्यात् भसे ये तु वा । खातः
सात' जात । खायते खन्यते सायते सन्यते जायते जन्यते । अव वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वात् पिति भसे परे न स्यादिति बोध्यम् । तेन शङ्लुकि चङ्गन्ति
चङ्ग सि ससन्ति मससि जञ्जन्ति जञ्जसि एव वाशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
तनीतेडां स्यात् वा यकि इति बोध्यम् । तायते तन्यते । तथा च तदूरीकृत्यकृतिभि-
र्वाचस्पत्य प्रतायते इति भाष । अचायौदिति वेमूदिदितौम् वा पचे यो- लोप
इति यलोप । लथ्यतीति क्रमकमेति श्यन् वा ॥ ६५५ ॥

कृति गुह्यं गौहमित्युदाहरता अचि परे एवाय विधिरिति ज्ञापितम् । गूहति
गूहता गौडा गूह्यति घीक्ष्यति अतएव गुहो डिदचीति जौमरा । अघुचदिति
वेमूदिदित्यत्र वाशब्दस्य गुह, सेरिमोविलक्षणविकल्पार्थत्वात् से, अनिम् पचे सिरिब
न स्यात् अनिमत्वात् सगेव ॥ ६५६ ॥

६५७ । गुह-दुह-दिह-लिहां टीमदन्त्ये न
सिः सक् वा ।

गुह दुह दिह-लिहां ६॥, टीमदन्त्ये ७, न ११, सि १, सक् ११, वा ११ ।

एषा टीमदन्त्ये परे सिर्न स्यात्, सक् च वा स्यात् । अगूढ-
अघुक्षत ।

६५८ । सकोऽल्लोपोऽच्यब्धे ।

सक ६१, अत्-लोप ११, अचि ७, अच्वे ७ ।

सकोऽकारस्य लोपः स्यात् अच्वे अचि परे ।

अगूहिषि अघुक्षि । अगुह्महि अघुक्षामहि । दन्त्ये किम्,
अगूहिषमहि अघुक्षामहि । अच्वे किम् । अगूहिषत अघुक्षन्त ।

व्या स टीम टोमि दन्त्यटोमदन्त्य तस्मिन् । लिहामिति परव जनित्यमाणत्वेन
सत्त्वन्वी य सि. स न स्यात् एतेन सेजाततुल्याभिधानात् शपो न प्रसङ्ग
सकृद्भूतः विप्रतिषेधो यदाधित' तदाधितमेवेति न्यायादित्यर्थः । अन्यथा पक्षस्यैव
सिद्धे षट्पा वैयर्थ्यं स्यात् । सिर्नित्य निषिध्यते ह्रस्वेति विहित' सक् च विभाष्यते
इत्यर्थः । अगूढेति इम् पक्षे सिर्नित्ये अरवसाभावादिभोऽभावे ह्रीढोभाविति
ठभात्तयोरितं द्वाद्भिर्धयेति । अघुक्षतेति तनि अनिम् पक्षे सकि ह्रस्व ढे भ्रमान्त-
स्येति गस्य वे षटी क से इति ठस्य के क्लिलादिति षलम् । एवम् अदुग्ध
अघुक्षत अदिग्ध अघिक्षत । अलौढ अलिक्षत । एवञ्च धास् ध्वम् बहिष्वपि यथा-
दीर्घमुदाहर्तव्यम् । किञ्च प्रत्ययत्वेन दन्त्यवकारादर्बहे, प्राप्तार्थमेव दन्त्योपादान
कृतम् अन्यथा टीमतौ इत्युक्तावप्योऽसिद्धे ॥ ६५७ ॥

अतो लोप. अल्लोप न ष्वम् अच्व तस्मिन् । अघुक्षि इति गुह इ सक्
ह्रीढोभौ भ्रमान्तस्येति गस्य ष षटी क से षलम् अनेन सकोऽल्लोप. इम् पक्षे
अगूहिषेति बोध्यम् । अगुह्महीति गुह बहि सेर्नित्ये सकोऽप्यप्राप्तिपक्षे वकारस्य
दन्त्यत्वेन भ्रसत्वाभावात् ह्रीढोभाविति न ढ । पक्षे सकि आत्तिमभवीति आत्वे
अघुक्षामहीति दन्त्य' किम् अघुक्षामहीति दन्त्यपरत्वाभावात् गुहदुहदिहलिहां
इत्यस्याप्राप्तौ वेमत्वादनित्यम् पक्षे ह्रस्वोऽनिमित्तजुड इत्यनेन सकि आत्तिमभवीति
आत्वम् । इम् पक्षे तु अगूहिषमहि इति बोध्यम् । अच्वे कि गुह अन्त ह्रस्व इति

[१३५] त्विषीज कान्तौ । अत्विचत् त्विचौष्ट ।

[१३६] यजै जी देवाच्चा दान सङ्गकतौ ।

[६५१] व्ययग्रहेति जिः, इयाज ।

६६१ । ग्रहस्वपादोः कडित्कितोर्जिः ।

ग्रह स्वपादो ६॥, कडित् कितो ७॥, जि १॥

ग्रहाटेः किति डिति, स्वपादेः, किति, जिः स्यात् ।

ईजतुः ईजु, इयजिय इयष्ट ।

[१३७] डु वपो जे मुण्ड वीजोस्यो । प्रखुवाप ।

(१३८) वहैजौ प्रापणे ।

प्रखुवाचौत्, अवोट । उवाह ऊहे ।

सतीति कितिजेति सन् खिडीं च । भजियेति सृजदृशेति वेम् अयितेति नेमे का-
जेत्यत्र अिवर्जनादम् ॥६५६॥

अप् च यकस्य अस् च घृणिनिश्चेति तस्मिन् । यथा रजति रजकी रजन रज-
रागी । घृणिनिरिति कृतप्रत्ययो वक्तव्य । अस्य घकारो जस्य गकारार्थं पूर्व-
णकारो वृद्धार्थः । शेष इकार उच्चारणार्थः । रजनमिति अग्रन्तस्यैव । ररजतुरिति
स्यात् ठप्रपिडिति कित् पक्षे न लोपः । अत्विचदिति त्विषी जभासे ह्रस्वेषेति
सङ् । त्विचौष्टेति इगुङ् रिति कित्वाद् गुणः ॥५६०॥

ग्रहस्य स्वपश्य ग्रहस्वपौ तावादी यथोक्तौ ग्रहस्वपादी तथो । कडावितौ यस्य
स कडित् कडिच्च किच्च कडित्कितौ तथो । स्वपश्यहादौ, किदृषीर्जिरिति
कृतेऽपौष्टसिद्धौ कडित्कितोरिति गौरवम् कथमिति चेन्न । अनिमृसनीऽगुणत्वे
ज्याप्रभृतौनाम् अनिमा सनि जेरापत्ते । वस्तुतस्तु सनीऽगुणत्वे ग्रहस्वपप्रच्छामिति
नियमादन्येषामनिमि सनि जे प्रसङ्गाभावः । गौरव स्पष्टार्थम् । व्ययग्रहेति
सृजे पठिता ग्रहादयः स्वपादयश्च । यथा सृज्यते सृज्जाति जीन जीनाति विध्यते
विव्यति उज्यते उजन्ति । व्यचस्तु ततोपादान व्या खेजि प्राप्तार्थमेव । व्यचीजिस्-
त्रिणदसीति अनेन जित् णित् अस् एभ्योऽन्यत्र जे कर्त्तव्यत्वात् । प्रच्छते प्रच्छति
व्यग्रते व्यति भज्यते भजति सुप्यते उच्यते इज्यते इत्यादि ईजतुरिति व्ययग्रहेति
खेजि, अनेन मूलधातोर्जिः । इयजिय सृजदृशेति वेम् अनिम् पक्षे शक्काजेति

[१३८] वेजे स्यूती ।

६६२ । ठ्यां न वे-प्रच्छाम् ।

डा ७, न ११, वे प्रच्छाम् ६॥ ।

वेज् प्रच्छि ब्रश्चि भस्जोना जिन् स्यात् व्याम् । ववौ ववतुः ।

६६३ । वेजो वय् वा ।

वेज् ६१, वय् ११, वा ११ ।

वेजो वय् स्याद्वा व्याम् । उवाय ऊयतुः ।

६६४ । य वः किति ।

य ११, व ११, किति ७ ।

वेजा यस्य वः स्याद्वा ठ्यां किति । ऊवतुः ।

[१४०] व्येजै वृती ।

६६५ । ना व्येष्टाम् ।

न ११, ना ११, व्ये ६१, ठ्याम् ७ ।

व्येज आ न स्यात् व्याम् । विव्याय ।

नङ् । प्रख्युवाप इति गदनदिति णत्वम् । प्रख्यवाचीदिति ह्रीढोभौ व्रजवदिति त्रि गदनदिति णत्वम् । अवीढेति बह्व तन् सि औदित्वाद्नेम् भस्सादिति नेलोर्न ह्रस्व ढल्वे सहवह्व इति श्रील्वे ढभात्तधीरिति तस्य धल्वे ढुभिरिति धल्वे ढल्वे ढुीर्द्विति ढलोप ॥६६१॥

वेज् प्रच्छश्च वेप्रच्छ । प्रच्छ इति बहुवचन गणार्थम् । तेन व्यययहेति सूत्रे पच्छादयो ग्रहादिगणसमाप्तिन्यन्ता इत्यर्थे । अत आह । प्रच्छि ब्रश्चि भस्जोनामिति । वेज् निषेधेऽपि तदादेशस्य वयोजिने निषेध । अन्यथा तव वयो ग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । ववौ इति वेज् णचीऽशित्या णप् व्यययहेति प्रातव्यः खेजिर्न स्यात् नवातो ङो । ववतुरिति व्यययहेति खेयह्रस्वपादोरिति मूलधातोर्जिर्नाभूत् ॥६६२॥

उवाय व्यययहेति खेजि ऊयतुरिति व्यययहेति खेयह्रस्वपादोरिति मूलधातोश्च जिः ॥ ६६३ ॥

वेजो यस्यासम्भवात् तदादेशस्य वय एव यकारस्येत्यर्थः ॥ ६६४ ॥

६६६ । जिं वान्त्यः किति ।

जि २, वा ११, अन्य १, किति ७ ।

हेर्द्योऽन्त्यो भागो जि वा प्राप्नोति व्याम् किति ।
विव्यतुः विव्ययतुः विव्ययिथ ।

[१४१] ह्वेजै स्र्वाया शब्दे च । अह्वत् अह्वत अह्वास्त ।

६६७ । ह्वो द्वे जिः ।

ह्व ६, हो ६, जि १ ।

ह्वेर्द्यो जिः स्यात् । 'जुहाव जुहुवतु' । [१४२] ऐ वसौ निवासे ।

६६८ । स त् स्यरे ।

स ६, त् ११, सि ७, अरे ७ ।

सस्य त स्यात् अरे से परे । अवात्सीत् अवात्ताम्, उवास ऊषतुः ।
[१४३] वटै वाचि । अच्छवदति । [५७४] व्रजवदेति त्रिः ।

अवादीत् उवाट ऊदतु ।

[१४४] ट्वाँ ओश्चि इर् गतिवृद्धयोः ।

[५६५] शामुलिदद्युदिति डः वा । अश्वत् ।

[६१३] जिओत्यङ् वा । अशिश्चियत् अश्वयीत् ।

द्वेर्द्योतावित्यस्य ठा एचोऽन्त्येति आकारी न स्यात् । ठानित्युपादानं
कितौत्यस्य वाशब्दस्य च निवृत्त्यर्थम् । विव्याथ जिण्यन्ते जुडतीरिति वृद्धिः ॥ ६६५ ॥

विव्यतुरिति मूलधातोर्जौ कृते श्रुध्वोरिति य । पक्षे विव्ययतुरिति यत्नायेति
अयादेशः । उभयत्र खेर्नित्यं जि । विव्ययिथेति मृजडशैत्यम् व्येवर्जनान्नित्य-
मिम् । अह्वदिति वक्तव्यस्यस्येति ड उभयेचौत्याकारलीपः । अह्वत अह्वास्तेति
लिव्भ्यस्तु मे इति डी वा ॥ ६६६ ॥

जि पुनरुपादानात् ठा किति वा इति त्रयाणां नातुवति । ह्वयतेर्यत्र द्वित्वं
तत्र खेर्मूलधातोश्च द्विर्निमित्तको जि स्यात् इत्यर्थः । यथा जुहाव अजुह्ववत्
जुह्वयति जोह्वयते ॥ ६६७ ॥

स इति लुप्तपठेनैकं त इति लुप्तप्रथमैकम् । अरे किं आसने । अवाचामिति

६६६ । श्वेजिर्वा यङ्ठ्योर्जङ्सनोः ।

श्वे ६१, जि ११, वा ११, यङ्ठ्यो ७॥, जङ्सनो ७॥ ।

श्वेजिर्वा स्यात् यङि ङाम् जे परे अङि सनि च ।

शुशव शिश्वाय शुश्वतुः शिश्विद्यतु । श्वयिता । शूयात् ।

इति मिश्रपादः ।

इति भाष्यध्यायः ।

अन्तरङ्गत्वान्निरवकाशत्वाच्च आदौ सस्य तकारे पथात् सेलोपे जीमरा अप्येवम् । न च आदौ सेलोपेऽपि त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् वृद्धिवत् सस्य तकारेण भाव्यमिति वाच्यम् । तस्य लोपे सति त्यस्वरूपेण विहितं यत् कार्यं तदेव स्यात् न तु त्यस्य वर्णविहितमिति । तेन सौ विहितत्वात् वृद्धिं सकारे विहितत्वात् सस्य तकारो न स्यात् इति । अन्यथा अत्रुद्ध इत्यादौ सेलोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् सकारे परे भ्रमस्त्येत्यादिना वकारस्य भ्रमरापत्तिः । रामानन्दकाशी-श्वरौ तु प्रत्ययलोपस्य बलवत्त्वादादौ सेलोपे सकारपरत्वाभावात् सस्य तकाराभावे आवास्तामित्याहुः । तद्वैयम् । एकन्यायादुबलवता सिलोपेन न्यायादुबलवत्तरस्य तकारादेशस्य बाधितुमशक्यत्वात् अच्च्वदतीति व्याच्छस्येति समासः । अत्रादौर्दितं व्रजवदेति त्रिः । अश्चदिति टुश्रीश्चि शासलिद्वयुदिति डे वच्यस्यचि पतामिति च । अश्चयीदिति पच्चे ठ्या सौ नेमेकाजित्यव श्विवर्जनादिभिः सेलोपे व्रजवदेत्यव श्विवर्जनात् न त्रिः ॥ ६६८ ॥

यङ् च ठी च यङ्ठ्यौ तथो । अङ् च सन् च अङ्सनौ । जे परावङ्सनौ तथो । अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् श्वेयङ्ठादौ द्वयोरेव जि स्यात् पच्चे द्वयोरेव जिर्न स्यात् इत्यर्थः । अन्यथा अशुशवदित्यादौ प्रागच्कार्य्यादिति नियमादादौ द्विले खेजिर्न स्यात् । यथा शुशव शिश्वाय इत्यादि एव शीश्वते शेश्वीयते अशुशवत् अशिश्चयत् शुशवयिषति श्यितेति नेमेकाजित्यव श्विवर्जनादिम् । शूयादिति अहस्वपाद्योरिति जि षोऽङ्ठ्यरे इति दीर्घः ॥ ६६९ ॥

इति मिश्रपादः । इति भाष्यध्यायः ।

प्रथमः पादः—अदादिः ।

[१४५] अदौ भक्षणे ।

६७० । लुगद्भ्योऽपः ।

लुक् ११, अदभ्य. ५॥, अप ६ ।

अदादेः परस्य अपो लुक् स्यात् । अत्ति ।

६७१ । हुभसो हेधिः ।

हुभस ५, हे. ६, धि १ ।

होभसाच्च परस्य हेधिः स्यात् । अद्धि ।

६७२ । हसाद्भ्यां दिसेलोपामौ ।

हम्-अदभ्या ५॥, दि से ६, लोपामौ १॥ ।

हसात् परयोर्दिसेलोपः स्यात् अदः परयोः अम् स्यात् ।
आदत् आद. ।

बहुवचन गणायम् । वे शप्ते इत्यत्र अदादिवर्जनेनैवेष्टसिद्धौ अदादे शप
विधाय तत् लुक् कर्ण कदाचित् अदादे शप स्थित्यर्थे तेन सर्वा एवाह्वनत् प्रथ
मिति चण्डौल्यादि सिद्धयति । वस्तुतस्तु लघिर् रुद रोदने तुलि वेगे इत्येताभ्यां के
भावाद्वि ठे वीदुडोऽन्वत् इत्यनेन गुणविकल्पे रोदित रुदित तेन वीरित तुरित
तेन इत्यादि सिद्धयथम् । लुक् करणात् युत युवन्ति इत्यादी न गुण ॥ ६७० ॥
यथा जुहुषि रुषिषीं ज यन्ति अदौ अद्धि । वश्लु उड्ठि च अत्र शक्छाजिति
यङ् भप्भसोरिति षस्य ड. । धौ पिषल पिण्डि चकाष्ट चकार्द्धि इत्यादि ।
परत्वादिशिषत्वाच्च तातयादेशेनाथ बाध्यते । तेन लम् अष्टतमसादित्यादि ॥ ६७१ ॥
दिसेलिलेकावचन यथासंख्या निरासाय दिसेरिति ध्या एव टासु सित्यवधाना-
दसम्भवः । यथा अलेट् अहन् अमुनक् अवट् अपिनट् इत्यादि ॥ ६७२ ॥

६७३ । घस्लदः सन् अल् घञि ।

घस् ल ।१।, अद ६।, सन् टी-अल् घञि ७।

अदो घस्ल स्यात् सनि व्याम् अलि घञि च । (५६५)

लिच्चात् ङः । अघसत् ।

६७४ । ठां वा ।

ठा ७, वा ।१।।

जघास आद । [२३०] हनगमेत्युङ् लोपः ।

जचतु', आदतुः जघसिथ आदिथ । [१४६ स्था ल भक्षणे ।

प्रणिष्ठाति ।

६७५ । द्विषविदातोऽनुस् वा ।

द्विष विद आत ५।, अन् ।१।, उस् ।१।, वा ।१।।

इष्टेर्वेत्तेरादन्ताच्च परोऽन् उस् स्याद्वा । अप्सु' अप्सान् ।

[१४७] वय ल कान्तौ । वष्टि । ' ६६१] ग्रहस्वपाद्यो-

रिति जिः । उष्टः उयन्ति । अवट् । उवाय ।

सन् च टी च अल् च घञ् चेति तद्धिन् । जिघत्सति अघसत् हनगमेत्युङ् लोपः । जघास आद । [२३०] हनगमेत्युङ् लोपः । जघास आद । [२३०] हनगमेत्युङ् लोपः ।

अदो घस्ल स्यात् वा ठां । जचतुरिति हनगमेत्युङ् लोपे भूपभसोरिति घस्य कले शासवसघसति षत्वम् । अत अदौ भक्षे लघसौ पक्षे इति हाभ्यानिव आद जघास इत्यादि सिद्धावपि ठां वेति सूत्रविधाने ज्ञापयति घसतेत्यपि अद- तुल्यत्व स्यादिति । तेन सृजटशैत्यव अदो वर्जनादेव घसो वर्जने सिद्धे जघ सिधेत्यत्र इमि विकल्पाभावे नेम्सुमिति नियमात् वसोऽरस्वेति नित्यमिम् । न च स्थानिवत्त्वादेव अदतुल्यत्वमिति वाच्यम् । धात्वादिशाना स्थानिवत्त्वानङ्गीकारात् । अन्यथा अजघातो स्थाने जातस्य वीघातो सेमलापत्ते । हनस्थाने जातस्य वघघातोऽरनिमलापत्तेश्च । प्रणिष्ठातोति गदनर्देति शत्वम् ॥ ६७४ ॥

अधिषु अधिषन् अविदु अविदन् उस्तेचौत्याकारलोपे अप्सु अप्सान् अन् इति ध्या एव टांस्तु द्विष. सकारव्यवधानाद् प्रसङ्गः । अधिचन् । विदघातोस्तु

[१४८] हन् लौ हिंसागत्योः ।

६७६ । वनतनाद्यनिमां जम्लोपो भस्-
यप्यतिक्वणौ ।

वन-तनाद्यनिमा ६॥, जम्लोप १।, भस् यपि ७।, अतिकि ७।, अणौ ७। ।

एषा जम्लोपः स्यात् अणौ भसे यपि च, न तु तिकि ।
प्रणिहृतः । [१८८] हनो ङो घ्नः । घ्नन्ति । प्रहृण्वः प्रहन्वः
प्रणण्वः प्रहन्मः ।

६७७ । जह्येधि-शाधि हन्यस्ति-शास्ति हिना ।

जहि एधि शाधि ।१।, हनि अस्ति शास्ति ।६।, हिना ७। ।

एषा हियुक्ताना क्रमादेते स्यः । जहि ।

६७८ । हनो बधष्टौब्यलि टीमे तु वा ।

हन. ६।, बध १।, टीब्यलि ७।, टीमे ७।, तु ।१।, वा ।१। ।

हनो बधः स्यात् व्याम् व्यामलि च, टी-मे तु वा । अबधौत् ।

अनुस्मिद्धेति नित्यमुसि अवेदिषु असासिषु । वष्टीति वश्लुसृद्धि शङ्का-
जति षड् । अवट् इति हसाङ्गामिति दिष्टीर्लोपे शङ्काजति षड् षोड फे ॥७५॥नास्ति इम् यस्मात् सोऽनिम् । वनश्च तनादिश्च अनिम् चेति ते तेषाम् । जनी
लोप जम्लोप । भस्स यप् च भस्सयप् तस्मिन् । न तिक् अतिक् तस्मिन् ।
नास्ति गुयस्मिन् सोऽण् तस्मिन् । वनव्यापृतौ । षत वति' प्रवत्य । तत तति,
प्रतत्य । चत, चति प्रचत्य । हृतः हति, प्रहृत्य । गत' गति, प्रगत्य । अस्ति किं
बन्धते इत्यादि । अणौ कि ववन्ति इत्यादि । अतिकि कि वन्तिरित्यादि । प्रहृण्व
इत्यादि वस्य प्रत्ययत्वात् दन्त्यत्वे भस्सत्वाभावात् जनी लोपाभावे सवान्हन इति
वा णत्वम् ॥ ६७६ ॥जह्येध एधिश्च शाधिश्चेति । हनिश्च 'अस्तिश्च शास्तिश्चेति जह्येति पञ्चे
वातड्डोऽपि हतात् ॥ ६७७ ॥

टी च ङी भ अण् चेति तस्मिन् । ट्पादौ हन्तेः प्रयोग' निषिध्य बधहताविति

६७६ । खेर्ही घो जिणति च ।

खे ५१, ह ६१, घ ११, जिणति ७१, च १११,

खेः परस्य हनो हस्य घः स्यात् जिति णिति च ।

जघान, जघ्नतुः । हन्ता । बध्नात् । प्रहणिष्यति ।

[१४६] द्युलभिसर्पणे ।

६८० । रपिङ्स्यतोऽदेर्त्रिः ।

र पितृ-हसि ७१, उत ६१, अदे ६१, त्रि ११ ।

अदेर्धोरुकारस्य त्रिः स्यात् पिति हसे रे । द्यौति द्युतः द्युवन्ति ।

[१५०] यु ल मिश्रणे अमिश्रणे च । द्यौति यविता । [१५१]

नु ल स्तुतौ । अनावौत् अनौषौत् । नुनुविव । [१५२] ण्णुल

तेजने । ण्णविता । [१५३] ण्णुल प्रक्षुत्याम् ।

[५७६] ऋक्रमोऽमे इतौम् । अस्नावौत् । [१५४] इन ल गतौ ।

६८१ । यिनोऽच्यणौ ।

य ११, इन ६१, अचि ७१, अणौ ७१ ।

इना यः स्यात् अणौ अचि । यन्ति ।

भौवादिकं प्रयुज्यत इत्यर्थः । तेन अवधीदित्यादौ वधधातोरौदित्वाभावाद्भौ-
ऽरस्येतीम् हसार्द्धं सेम इत्यत्र वधवर्जनात् त्रि । २व बध्नात् बध्यास्ता वध टौमे
तु आवधिष्ट आहृत ॥ ६७८ ॥

चकारादर्थव्ययम् । खेः परस्य हनो हस्य घः स्यादित्येकोऽर्थः । हनो हस्य
घः स्यात् जिति णिति च परे इत्यपर्यर्थः । खे परस्य यथा जघनिष्य जिघासति
जङ्घन्यते । जिति घातयति णिति अघानि घातक घात घात प्रहणिष्यतीति
स्यस्यङ्गेन इति इम् नादिहन्मौनेति शलम् ॥ ६७९ ॥

रथासौ पिञ्चासौ हस् चेति रपिङ्सु तस्मिन् । न हि अदि, तस्य । द्यौति
रौति । अदि किं जुहोति । यवितेति नेमेकाजित्यत्र युवर्जनादिम् । अनावौ-
दित्यादि वेमुदितौम् नुनुविवेति अठग्रा इत्युक्तेर्नित्यमिम् । ण्णवितेति नेमेकाजित्यत्र
ण्णवर्जनादिम् ॥ ६८० ॥

६८२ । गा व्याम् ।

गा । १।, ट्याम् ७।

इनो गा स्यात् व्याम् । अगात् इयाय ।

६८३ । खेः कितिर्घः ।

खे ६।, किति ७।, घं १।।

इनः खे घं स्यात् किति व्याम् । ईयतुः ।

६८४ । अगेढ्याम् ।

अगे ६।, व्याम् ७।

अगेरिनो घं स्यात् किति व्याम् । ईयात् । अगः किम् ?
अन्वियात् । [१५५] अधौक ल स्मरणे ।

६८५ । इन्वदिकः ।

इन् वत् । १।, इका ६।।

इन् इव इकः कार्यं स्यात् रूपञ्च तद्वत् ।

[१५६] या ल गतौ । प्रणिश्याति ।

एवं [१५७] वा ल गमनहिसयोः ।

[१५८] द्रा ल स्वप्ने पलायने च ।

[१५९] ख्या ल ख्यातौ कथने च । अख्यत् । [१६०] मा

ल माने । प्रणिमाति । मेयात् ।

बुधोरिति प्राप्त्यस्य इयो बाधक अस्य नकारो भूस्थापिवेत्यादिषु विशेष-
ज्ञापनाय ॥ ६८१ ॥

अगादिति भूस्थापिवेति सि लुक् ॥ ६८२ ॥

विभूतादिनधातो ढ्या अन्यव कितोऽसम्भवादेव ठ्यामिति व्याख्यात ईयतु-
रिति यिनोच्यथाविति यकारेऽनेन खेर्घः ॥ ६८३ ॥

नियमोऽयं ढ्या किति अगेरिन एव दीर्घं न तु सगेरिति । ईयात् । अगः
किम् अन्वियात् समिधादित्यादौ घोऽच्यरे इत्यनेनापि न दीर्घं ॥ ६८४ ॥

अधौक स्मृत्यामिति अयं धातुः कावन्वाद्यैरिक्स्मरणे इति पठ्यते तन्मतमवलम्ब्य

[१६१] विद ल ज्ञाने ।

६८६ । वेत्तेः कौपं ठीपं वा ।

वेत्ते ५१, कौप ११, ठीप ११ वा । ११ ।

विदः परस्य क्वाः पस्य क्वाः पं स्याद्वा ।

वेद विदतु विदुः, वेत्य विदथुः विद, वेद विद विज्ञ ।

पत्ते सुगमम् ।

६८७ । डाम् वा स्यां ग्यान्तु क्रनु ।

डाम् १११, वा १११, ठ्या ७१, ग्या ७१, तु ११, क् १११, अनु १११ ।

वेत्तेः क्वा डाम् वा स्यात् ग्यान्तु क्ज एवानुप्रयोगः ।

६८८ । तन्भ्यः शुप् रे घे ।

तन्भ्य ५११, शुप् १११, रे ७१, घे ७१ ।

विदाङ्करोतु वेत्तु ।

६८९ । कृजोऽङ्गणौ रे ।

कृज ६१, अत् १११, अणौ ७१, रे ७१ ।

कृजोऽकार उ. स्यात् अणौ रे । विदाङ्कुरुनाम् । वित्तम्
अविदुः अविदन् ।

इक् इत्युक्तम् । अधिकशङ्कणमन्यपूर्वस्य केवलस्य च प्रयोगनिरासार्थम् । यथा
अध्येति अधीत । अधियन्ति अध्यगात् अधीयाय अधीयतुगित्यादि । अधीयादि-
त्यादी तु सङ्गर्ध इत्यनेनैव दीर्घः । एवं गमिनिङीरित्यादावपि अधिजिग-
मिषति इति बोध्यम् । ससीतयो राघवयोरधीयन्निति भट्टौ । अधीयन्निति तु आति-
देशिकमनित्यमिति न्यायात् इत्यदिक् इत्यस्यानित्यत्वात् यिणीऽच्यणावित्यस्याप्राप्तौ
शुद्धीरिति इयि कृते सिद्धम् । प्रणिघातीति सोहनवायेति खलम् । अख्यदिति
वक्तव्येति डे छस्तेचीत्यालोप । प्रणिघाति पतपददानेति खलम् । मीयादिति
दामागै इति डे ॥ ६८५ ॥

स्थानिवदादेश इति न्यायात् ठीपस्य कौपतुल्यत्वात् । न डाम् न वा
वेत्येत्यादाविम् ॥ ६८६ ॥

डित्वात्र गुण क्रनु इत्यनेन अस्मदीरनुप्रयोग

तनोति सनोति ॥ ६८८ ॥

६६० । घ्यां सौ र वा दधोः ।

व्या ७, सौ ७, र ११, वा ११, द-धो ६॥ १

दधो. रेफः स्यात् वा मौ घ्याम् । अवेः अवेत्, अवित्तम्
अवित्त । विदाम्बभूव विवेद । [१६२] अम ल भुवि ।

६६१ । लोपोऽख्यसोर्द्धिसो रघ्याम् ।

लोप ११, अस्ति-अ सो ६॥, डित र सो ७॥, अघ्याम् ७ ।

अस्तेरकारस्य डिति रे, सस्य च से, लोपः स्यात्, न तु
ग्राम् । स्तः सन्ति, अस्ति, एधि, आसीत् आस्ताम् ।

अन् उ इत्यभय लुप्तप्रथमैकम् । विदाङ्कृतमिति विद ता डामि कञोऽनु
प्रयोगे गुणि गुणे अकारस्य उ । रामानन्दकाशीश्वरौ तु कञोऽकारस्य गुपाव्यप-
हितस्यैव सम्भवाद्ग्रहितोऽपि स्यादित्याह तु । रामतर्कवागीशी न किमप्याह ।
केचित्तु अणौ परे रे परे यस्मात् परोऽणुर्भवति तस्मिन् रे परे कञोऽकार उ
प्यादित्याह । वस्तुतस्तु तथा वक्तव्ये पु म सन् खप्यन्पर इतिवत् कञोऽणुपरि रे
इत्येवादटिष्यत् । किञ्च नास्ति गण्यन् स्थाने सीऽणु तस्मिन् अणाविति रे इत्यस्य
परिग्रहः । गुणो गुणाभावादत्र शुद्धेव अणुयो र इत्यर्थः । अविदन्नित्यादि
विदिदिति उम् वा । ६६६ ॥

अवेगिति शपी लुकि ह्रसाङ्गमिति सेलोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति दकारस्य
निरूपणे विसर्गे । एव कधिर्धोञ् अरुणरित्यादि एवञ् गधिर्यु इत्यस्य यङ् लुकि
व्या सो जरीम्व इत्यस्मात् ह्रसाङ्गमिति सेलोपे विराममाश्रित्य भ्रभ्रान्तस्येति गस्य
प्रत्ये त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणे अजरीघर्ध इत्यस्य घकारस्यानेन रेफे
दीर्घीति पूर्वरेफस्य लोपे तत्पूर्वस्य दीर्घे रेफस्य विसर्गे अजरीघा रीणो रिणिरधि
च कृते अजरीघा अजघा । एव वहु अवरीवा अवरिवा अवर्वा घोऽनित इति
दीर्घे तर्द अताता नर्द अनाना स्पङ्ङ् अपास्या पक्षे दधोरेफाभावे तु अवेत्
अरुणत् अजरीघत् अवरीवत् अतातत् अपामत् इत्यादि ॥ ६६० ॥

अथ स च असौ असेऽसौ अत्यसौ तयो । डिच्चासौ रश्चेति डिद्र डिद्रश्च स
च डिद्रसौ तयो स इत्यगुकारान्तग्रहणात् सि से ख इति वयाणा ग्रहण तेन
असि व्यतिस व्यतिस् इत्यभयव डिद्रपरत्वादकारस्य सकारपरत्वात् सस्य च

६८२ । भूररे ।

भ्र १, अरे ७ ।

अस्तेभूः स्यात् अरे । अभूत् ।

६८३ । प्रादुर्गीकः सः प्रोऽच्ये ।

प्रादुर्गि इक ५, स ६, ष १, अच्-ये ७ ।

प्रादु षन्ति प्रादुःस्थात् निषन्ति । [१६३] मृजू ल ष शुद्धौ ।

६८४ । मृजोऽकडिति त्रि वा त्वच्यणौ ।

मृज ६, अकडिति ७, त्रि १, वा ११, तु ११, अचि ७, अणौ ७ ।

अकडिति मृजो त्रिः स्यात् अणौ अचि तु वा । माटिं
मृष्टः, मजन्ति मृजन्ति । [१६४] वच्नौ वाचि ।

[६५२] वच्यस्य खिपतामिति वोच । अवोचत् । उवाच
ऊचतु ।

लीप । डिद्रस्योरिति लिपिकरप्रमादपाठ । किञ्च अरेभूँ आदेशेनैव बाधित-
त्वात् डित्थग्रहणेनैवेष्टसिद्धौ रग्रहणं ज्ञापयति कदाचित् अरेभूँ आदेशो न स्यादिति ।
नेन लावण्य उत्पाद्य इवास यत्र इति कालिदास । एधौति जङ्घेधौति एधिरादेश
अव्या नि आसीत् आस्ता आसन् ॥ ६८१ ॥

विषयसप्तम्या से सम्भावनाया भूरादेश । ठामनुप्रयोगादन्यत्राप्यस्ते सम्भाव
केचित् नेच्छन्तीति धातुप्रदीप । अतएव लावण्य उत्पाद्य इवास यत्र इति कालि-
दास । केचित्तु असज्जदीप्तावित्यस्य रूपम् । आस दिदीपे इत्यर्थं इत्याहु । अभू-
दिति भूस्थापिविति सेलुङ्क् ॥ ६८२ ॥

गेरिक् गौक् । प्रादुश्च गौक् च प्रादुर्गीक् तस्मात् । प्रादुरो गेरिकश्च परस्
अस्ते, सस्य य स्यादचि ये च परे । अच् कि प्रादुःस्थः निस्थः ॥ ६८३ ॥

कडावितौ यस्य स कडित् न कडित् अकडित् तस्मिन् । मृज इति मृजलूष्
शुद्धौ मृजुषकितु भूये चेति द्वयोरग्रहणम् । माटिं मजन्ति मजन्ति किति मृज्यते
डिति मृष्ट । मृजोऽणौ त्रिरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अकडितौति कथमिति चेत् न
सनि अनिम् पचे खनिनिमीति गुणनिषेधे निमार्चनीत्यादौ ह्रस्वरप्रसङ्गात् वच्नौ

[१६५] रुदिर् ल घ रोदने ।

६८५ । रुङ्गोऽयो हस्रस्येम् ।

रुदभ्य ५॥, अय ६॥, हस् रस्य ६॥, इम् ११ ।

रुदादेः परस्य अयस्य हसस्य रस्य इम् स्यात् ।

रोदिति रुदितः । अयः किं ? रुद्यात् ।

६८६ । दिस्थोरम् वा ।

दि स्थो ६॥, अम् ११, वा ११ ।

रुदादेः परयोः दिस्थोः अम् स्यात् वा । अरोदत् अरोदीत्,

अरोद अरोदीः । [१६६] जि ष्वपौ घ लु स्वप्ने ।

विस्वपिति । [६२५] सवत्वात् न षः विसृष्टाप दुःषुषुपतुः ।

[६२५] निर्वत्वात् षः [१६७] अनघ लु स्वप्ने ।

प्राणिति प्राणिति [१६८] खस घ लु प्राणने ।

खसिति अखसीत् । [५७६] क्षणादित्वात् न त्रिः ।

[१६८] जक्ष क्ष लु घभक्षहासयोः । जक्षिति ।

इति वज्रौ वाचौत्यस्मादन्यत्स्वीर्न प्रयोग इति वक्तव्यम् । अबोचत् इति वक्तव्येति
उं वक्तव्यश्चीति वीच् ॥ ६८४ ॥

बहुवचन गणार्थे गणस्तु रुदाद्यस्तीत्यवोक्त । न य अय तस्य अय । हस्
चासौ रञ्जेति हस्र तस्य । अय किं रुद्यात् । हस किं रुदन्ति । अप्राप्तौ विधिरय
रीदिष्यतीत्यादौ वसोऽरस्येति इम् स्यादेव ॥ ६८५ ॥

रुदादेः परो दिरिति ध्या एव ध्यान्तु सिव्यवधानादसम्भव । दिसाहचर्यात्
सिरपि ध्या एव । अन्यथा ध्या कृतस्य सिप्रत्ययस्यापि प्रसज्येत् । अरोददित्यादि ।
पक्षे रुदाद्यस्तीत्यनेन ईम् । ध्यान्तु इरित्वात् वा उं अरुदत् अरोदीत् अरुद
अरोदी । विसृष्टापेत्यत्र दशस्यादेरिति नियमात् खेर्न षत्वम् । खिनिमित्तक
मूलधातोः षत्व किलादित्यनेन स्यादेवेति गोयौचन्द्रादय । दुःषुपपतुर्ित्यत्र
बलवत्त्वादादौ जौ कृते षत्वे च कृते हित्वमिति । प्राणिति इत्यत्र बालननिसिति
षत्व वा ॥ ६८६ ॥

६६७ । अन्तोऽहः ।

अन्त ६।, अत् ११।, हे ५। ।

हेः परस्यान्तोऽह्यात् । जक्षति । [५६३] अनुस्मिहेः
रिति, अजक्षुः । [१७०] जागृ च लु जागरणे ।

६६८ । गुरुस्यठ्याम् ।

गु १।, उस् ७।, अठ्याम् ७। ।

हेस्मि परे गुः स्यात् न तु ठ्याम् । अजागरुः अजागः ।
अजागरौत् । जागरामास जजागार ।

६६९ । जाग्रोऽण्वीण्डिति क्सुकाने तु वा ।

जाग्र ६ । अण्वि इण्डिति ७।, क्सु-काने ७।, तु ११।, वा ११। ।

जागर्त्तेणुः स्यात् न तु णपि वौ इणि डिति च, क्सौ
काने तु वा । जजागरतुः । '१७१ दरिद्रा च लु दुर्गत्याम् ।

७०० । दरिद्रो डिर्हसेऽणौ हाग्भ्योस्तु वा ।

दरिद्र ६।, डि १।, हस्रे ७।, अणौ ७।, हाग्भ्यो ६॥, तु ११।, वा ११। ।

दरिद्रातेर्डिः स्यात् अणौ हसे रे परे, हाग्भ्योस्तु वा ।

दरिद्रितः ।

अन्त इति षष्ठ्यकं हसन्निर्देशादन्ति अन्तु इत्यादीनामपि । जक्षति जक्षतु
ददति ददतु । चिकीर्षन्तीत्यादौ शपी लोपे स्थानिवत्वान्ताऽत् ॥ ६६७ ॥

अजागरुरिति जक्षादित्वात् विसञ्ज्ञाया अनुस्मिहेरिति अन उस्मि अनेन
गुण । ठ्यान्तु जुहुवु । अजाग इत्यादौ गुणे सेर्लोपे रेफस्य विसर्गः । अजागरौ-
दित्यत्र अजिञ्चिजागुरित्युक्तेर्न त्रि ॥ ६६८ ॥

जाग्र इत्यत्र सूत्रत्वात् ऋतो ङो डुर्न स्यात् । णप् च विसृ इण् च डिच्चेति
ण्वीण्डित् न णव् वीण्डित् अण्व्वीण्डित् तस्मिन् । जौ जागरयति घञि
जागर णमि जागर जागर यकि जागर्यते यमि प्रजागर्यते ङीप् जागर्थात् । णवाटौ
तु जजागार जागृवि अजागारि अजागारिषीष्ट जागृत, जाग्रति । क्सौ जका-
गर्वान् जजागृतान् । काने जजागराण, जजाग्राणः ॥ ६६९ ॥

७०१ । आद्योरालोप्योऽणौ हसे त्वादः ।

आ ह्यो ६॥, आ ११, लोप्य १, अणौ ७, हसे ७, तु ११, ई ११, अद ६ ।

आ इत्यस्य द्वेष आ लोप्यः स्यात् अणौ हसे तु दावर्ज मी
स्यात् । दरिद्रति ।

७०२ । दरिद्र आलोपोऽसनकानेऽरे व्यान्तु वा ।

दरिद्र ६, आलोप १, अ-सन अक अने ७, अरे ७, व्यां ७, तु ११, वा ११ ।

दरिद्र आलोपः स्यात् अरे, न तु सनि अके अने च, व्यान्तु
वा । अदरिद्रीत् अदरिद्रामीत् दरिद्रामास ददरिद्र । दद-
रिद्री इति केचित् । दरिद्रात् । [१७२] चकाष्ट च तु दौमौ ।

[६७१] हुभसोऽर्धेः चकाधि । [६४] भप्भसोरिति
मस्य दः । चकाहि ।

७०३ । व्यां दौ त सः ।

व्या ७, दौ ७, त ११, स ६ ।

व्यां दौ परे मस्य त स्यात् । अचकात् ।

दरिद्रित, दरिद्रिष । ऋमि णि, दरिद्रति । अणौ कि दरिद्राति । हागृथोस्तु
जङ्गित जङ्गीत विभित विभीत ॥ ७०० ॥

रे ग्लानुवत्तते तेन यडि आख्यायते इत्यादौ न प्रसङ्गः । यथा क्रीणन्ति क्रीणते
अत्रति मिमते दटति ददते दधति दधते दरिद्रति । हसे तु क्रीणीते जिह्वीते
मिमौते अणौ कि क्रीणाति जहाति । दावर्जनान् दत्ते घत्ते ॥ ७०१ ॥

सन् च अकथ अनश्चेति सनकान न सनकानम् असनकान तस्मिन् । न
रेऽर तस्मिन् । दरिद्रात् दरिद्रणीयम् अदरिद्रीत् पचे यमरमेति इमसन् ।
एवम् अदरिद्रि अदरिद्रायि । ददरिद्र इति ऋषि अन्तरङ्गत्वादादौ आकारलोपे
आदन्तत्वाभावात् न डौ । जौमरास्तु डौ आदेश बलवन्त मत्वा ददरिद्री इत्युदा-
हरन्ति । दरिद्रामासेति दरिद्राकाशेति वाम् । सनादौ तु दिदरिद्रासति दरि-
द्रायक दरिद्रायम् । चकाद्वीति द्वेषौ भप्भसोरिति मस्य द, पचे च सलोपो
दा चकाधि ॥ ७०२ ॥

मुग्धम् ॥ ७०३ ॥

७०४ । सौ वा ।

सौ ७, वा ११ ।

अचकात् अचकाः । १७३ शास च लु शासने ।

७०५ । शासुडिड्सुडेऽणौ कौ त्वाशासश्च ।

शास उङ् ११, इत् ११, ह्सुडे ७, अणौ ७, कौ ७, तु ११, आशास ६, च ११ ।

शास्तेरुड इत्यादणौ हसे डे च, कौ तु शास आशासश्च ।

शिष्टः शाधि अशिषत् ।

[१७४ चक्ष ड ल वदे । चष्टे ।

सस्य त स्याद्वा घ्या सौ पम् । अचकात् अचका ॥७०४॥

शास उङ् शमुङ् हस् च डयेति ह्सुड तस्मिन् । कौ त्वाशासश्चेति यद्वणात्
शासु इति शासङ् शासने इत्यस्यैव यद्वण तेन आशासु लङ् इत्यस्य आशासं ।
शासु यथा शिष्टः शिष्यते श्रेष्ठियते । कौ तु निवशी आशी । शिष्ट इति
आकारस्य इकारः शासवसघसेति षत्वम् । शाधीति हिसहितस्य शाध्यादेशः ।
अशिषदिति शासलिङ् व्यु दिति ड ॥ ७०५ ॥

चक्षिङ् हतीयस्वरानुबन्धीऽयमिति प्राञ्च । अस्य इकार उच्चारणार्थ इति
केचित् छन्दसि नृणागमार्थ इति केचित् । वेदेषूच्चारणमेदार्थ इति केचित् । वह
वस्तु हतीयस्वरानुबन्धी लिपिकरभ्रमकारित एव किन्तु चतुर्थस्वरानुबन्धीऽय निष्ठाया
इन् निषेधार्थ । तेन वर्जनाये ख्याञ् क्साञ्जादेशधीरप्राप्ती आचष्ट वर्जनमित्याहुः ।
वस्तुतस्तु अस्तेदनुबन्धी गणकता नित्यत्वज्ञापनाय । तेन वचीऽपि परुषाक्षर
न च पदेषु ससञ्जते इति शाक्तुल्ले । पथि यदि विपथे वा यत् याम्, कदाचिन्न
हि तरुणि रुद्धीते धिक् पराधीनवृत्तिरिति नैषधे । सन्त, शृणुष्व' हृदये कुरुष्व-
मुत्तुच्यि वाह् परिवारयानौति कण्ठाभरणे । इत्यादौ परस्मैपदिन आत्मनेपदम् ।
तालै, शिञ्जद्वलयसुभगेनैर्नित्त, कान्तया मे इति मेघदूते इत्यादावात्मनेपदिन,
शठप्रत्यय, । न विश्वसेत् पूर्वविरोधितस्येति पञ्चतन्त्रे । आश्वसेयुर्निशाचरा इति
भट्टी । अदादिः शप्स्थितिरित्यादि । चष्टे इति स्यादेः सौ लोप, इति
कलोपः ।

७०६ । चक्षः क्साञ्ख्याञ्ऽरेऽत्यागोससने ।

चक्ष ६।, क्साञ्-ख्याञ् ११।, अरे ७।, अत्यागोससने ७ ।

चक्षः क्साञ्ख्याञ् स्यादरे न तु वजने उप्ति अस्ति
अने च । अक्सासीत् अक्सास्त, अख्यत् अख्यत । त्यागे तु
समचक्षिष्ट ।

७०७ । ठ्यां वा ।

ठ्या ७।, वा ११ ।

चक्षौ चक्षे, चख्यौ चख्ये चचक्षे ।

[१७५] ईड ड ल स्तुतौ । ईष्टे ।

७०८ । सध्वो रस्येम् जनोऽङ्गीशः ।

स ध्व ६।, रस्य ६।, इम् ११।, जन ईड ईश ५। ।

एभ्यः परस्य सस्य ध्वस्य च रस्य इम् स्यात् । ईडिध्वे
ईडिध्वे । [१७६] आस ड ल उपवेशने ।

आस्ते । [५८२] विजादौत्याम् आसाञ्चक्रे ।

[१७७] वस ड ल आच्छादने । वसिता वस्ता ।

[१७८] निमि ड ल चुम्बने । प्रणिस्ते प्रनिस्ते ।

चक्ष क्साञ् । क्साञ् च ख्याञ् च तत् न रोऽर तस्मिन् । त्यागश्च उस् च
अन् च अनर्थेति त्यागोससने न त्यागोससने अत्यागोससने तस्मिन् । वजने-
ऽयं उप्तादौ प्रत्यये विषये च न स्यादित्यर्थः । अरे इति विषयसप्तमी । तेन
विभक्त्युत्पत्ते पूर्वं क्साञ्ख्याञौ । तथोर्जातुवन्मत्वादुभयपदमिति क्साञ् इति
तात्पर्यमस्य इति पाणिनिस्मदीश्वरौ । दन्त्यमस्य इति केचित् । तत्र षलाभावस्तु
दन्त्यवदादेशविधानसामर्थ्यात् । अक्सासीत् इति यमरमिति इमस्यै । अक्सास्तेति
एकाजादलत्वात् नेम् । अख्यदिति वल्यस्तेति डे च्छेचौत्यालोप च सादौ तु
अङ्ग, वृचक्षा, विचक्षण ॥ ७०६ ॥

चक्ष क्साञ्ख्याञ् च स्यात्वा ठ्याम् । विषयसप्तमीयम् । तेन आदावादेशे
जातुवन्मत्वादुभयपदम् । चक्षौ चक्षे चख्यौ चख्ये चचक्षे । ईष्टे इति शपो लुक्
अप्भसीरिति डस्य टले ष्टुमिरिति तस्य टत्वम् ॥ ७०७ ॥

[१७६] सू ड ल प्रसवे । सूते ।

७०६ । सूतेर्न गु ग्याम् ।

सूते ६।, न १।, गु १।, ग्याम् ७।

सुवै । [१७३] वेमूदितौम् वा । असविष्ट असोष्ट ।

[१८०] शौ डू शयने ।

७१० । शौडो रे गुः ।

शौड ६।, रे ७।, गु १।

शेते शयाते ।

७११ । मान्तो रम् विदस्तु वा ।

मान्त ६।, रम् १।, विद ५। तु १।, वा १।

शौड परस्य मस्यान्तो रम् स्यात्, वेत्तेस्तु वा ।

शेरते । अशयिष्ट । [१८१] अधौ डू अध्ययने । अधौते ।

७१२ । गौड छीथ्योर्वा ।

गौ १।, डूड. ६।, छीथ्यो ७॥, वा १।

इडो गौ स्यात् वा टोथ्योः परयोः । घत्वात् न गुः ।

अध्यगोष्ट अध्यष्ट ।

जन इति जन्मलि चेत्यस्य ग्रहणम् । जनित्यस्य श्यना व्यवधानात् । व्यति-
जन्निव व्यतिकन्निवम् ईडिषे ईडिष्वे ईडिषे ईडिष्वे । अप्राप्तौ रिधिरय न तु
नियमः । तेन जनिता ईडिता ईडिता इत्यादौ वसोरस्थेतीम् स्यादेव वस्ता
वसितेति वेमसृष्टेतीम् वा । प्रणिस्ते इति वात्वननिसनिन्देति वा णत्वम् ॥७०८॥

सूडल धातोरुर्न स्यात् ग्याम् । सुवै इति भ्रुध्वोरित्युव् ॥ ७०६ ॥

अगुणनिमित्ते गुणनिमित्ते च रे इत्यर्थः ॥ ७१० ॥

मस्यान् मान्त तस्य । शेरते सविद्वते सविद्वते । समीगसृच्छेत्यादिना आत्मने-
पदम् । शौड् साहचर्यात् विद इति अदादिक एव । तेन घौ विदड् मीमासे
इत्यस्य विन्दते इत्यस्य न स्यात् । अशयिष्टेति नेमेकाजैत्यत्र शीवर्जनादिम् ॥७११॥

७१३ । ठ्यां गा ज़ड्सनोस्तु वा ।

डा ७, गा ११। ज़ड् सनी ७॥, तु ११, वा ११ ।

इडो गा स्यात् ठ्या, जे' परे अडि सनि च वा ।

अधिगजे अध्यगौष्यत अध्यथ्यत ।

[१८२] दीधी डं चलु देवने दीप्ती ।

७१४ । दीधीवेव्योन गुः ।

दीधी घेय्य ६१, न ११, ग ११ ।

दीध्यै ।

७१५ । लीप्योऽन्तो य्योः ।

लीप्य ११, अन्त' ११, य्यो ७॥ ।

दीधीवेव्योरन्तो लोप्यः स्यात् यकारेवर्णनीः । अदीधिष्ट
एव १८३। वेवो डं चलु ई ल-वत् । [१८४] द्विषौ ज ल वैरे ।

[६७५] द्विषविदातोऽनुस् वा अद्विषु' अद्विषन् । अद्विष्ट ।
अद्विचत् । [१८५] दुहौ जल दोहने ।

अधुचत् अधुचत अदुग्ध । एव [१८६] दिहौ जल लेपने ।
प्रणिटेग्धि अधिचत् ।

र्षत्वात् गु प्रथमीपस्थितकस्व परित्यज्य दीर्घकरणादित्यर्थः । अध्येष्टेति
सूयोऽमिति पुनरम् ॥ ७१२ ॥

अड् च सन् च अड्सनी जेरड्सनौ ज़ड्सनौ तयो । अड्सनोस्तु
अज्यजीगपत् अज्यापिपत् अधिजिगापयिषति अज्यापिपयिषति ॥ ७१३ ॥

दीधी च वेवी चेति समाह्वारे दीधीवेवी तस्य । दीधीवेव्य इति षष्ठ्येक
अन्यथा परसूत्रे यथासंख्यं स्यात् । एतयोर्गुणं स्यात् सर्वत्र दीध्ये एव दीध्यनीय-
मित्यादि । वेव्ये इत्यादि ॥ ७१४ ॥

य च इक्ष रौ तयोः । दीध्यते अधीधिष्ट दीधे तु दीधीत इत्यादौ अन्तलोपा-
भावे शुधोरिति यकारापत्तिः स्यात् । एव वेवीड् । ईलुग्योरित्यनेनैवेष्टसिद्धौ

[१८७] ऊर्णं जल आच्छादने ।

७१६ । वीर्णः पिङ्गसे णुः ।

वा १।, ऊर्णः ६।, पितृ हस्ते ७।, ण १। ।

ऊर्णोऽर्णः स्यात् वा पिति हसे रे । ऊर्णोति ऊर्णोति
(६८०) रपिङ्गस्युत इति त्रिः ।

७१७ । घ्याम् ।

घ्याम् ७। ।

ऊर्णोऽर्णः स्यात् पिति हसे घ्याम् । और्णोत् ।

७१८ । णूव्त्रिष्ट्याम् ।

ण उव् त्रि १। घ्याम् ७। ।

ऊर्णोऽर्णः उव् त्रिः एते स्युः घ्याम् ।

और्णवीत् और्णुवीत् और्णावीत् ।

७१९ । नाजन्तादेरादिर्हिः ।

न १।, अजन्तादिः ६।, आदि १।, हि १। ।

अन्तादिस्थिताचो धो-रादिर्हिर्न स्यात् ।

लीप्योऽन्ती व्यीरिति कृतं प्रापयति दीधीव्योर्न कुत्रापि हङ्गिरिति तेन णके
आदीष्यक, आवीष्यक इति । एतयोर्वैदिग्धः-पि पदसाधनं सर्वव्यापुर्गोषात् ।
अदिष्टेति लङिषौ न वेरे जित्वात् आत्मनेपद स्यात् अदिच्छदिति हङ्गश्च इति सक्
अधुचत अधुर्धति शुद्धदुहदिहेति न सि सक् वा ॥७१५॥

ऊर्णोऽर्णः स्यात् पिति हसे रे । पिति कि ऊर्णुत । यङ् लुकि । प्रोर्णो-
नोति प्रोर्णोनीति ॥७१६॥

नित्यार्थे विधानम् ॥७१७॥

णश्च उव् च त्रिष्य णूव्त्रि, । सूत्रत्वात् पु स्तम् ॥७१८॥

अचौ अन्तादौ यस्य सीजन्तादिः तस्य । यथा अङ्गिष्टिषति इङ्गिष्टिषति
उचिष्टिषति इत्यादौ ॥७१९॥

७२० । स्यादौ नवद्रोऽये ।

स्यादौ ७, न-व द-र ७॥, अये ७ ।

स्यादौ स्थिता न व दरा द्विर्न स्युर्न तु ये । कर्णुनाव ।

७२१ । डिदिम् वोर्णीः ।

डि त् ११, इम् ११, वा ११, जर्णी ५॥

कर्णीः पर इम् डि त् स्यात् वा । कर्णुविता कर्णविता ।

[१८८] टु जल स्तुतौ ।

७२२ । पिङ्गस्येम् ब्रुवो यङ्लुगुतुस्तौ

स्तु वा ।

पित् ह्न रस्य ६, ईम् ११, ब्रुव ५, यङ्लुक् र तु स्तौ ५, तु ११, वा ११ ।

ब्रुव. परस्य पिता ह्नो रस्य ईम् स्यात् यङ्लुगादेस्तु वा । स्तवीति स्तौति, अभिष्टीति न्यष्टावीत् न्यस्तावीत् । अस्तोष्ट तुष्ट, व । स्तविता स्तोता ।

[१८९] टु, लु ल लुते । क्षविता ।

[१९०] क् ल ध्वनौ । रवीति रौति । रविता रोता ।

स्य सयोग तस्यादि सयोगादि तस्मिन् नञ् वञ्च दञ्च रञ्च ते । न य, अय तस्मिन् । सयोगादौ स्थिता नवदरा द्विर्नस्यु । यथा उन्दिदिषति उज्जिजिषति अर्द्धाडिषति अर्द्धिचिषति । अत्रे इति यकारे परे ये नवदरा ते यकारेण योगे सयोगादिस्थिता अपि हि स्युरित्यर्थः । यथा ऋ अराध्यते अर्थमाख्यातवान् आरिष्यत् इत्यादौ रेफस्यापि द्वित्वम् । अत्रापि अजानादिरित्यनुवर्तते । तेन अनादिस्थिताची धी स्यस्यादौ स्थिता ये नवदरास्ते द्विर्न स्युरित्यर्थः । अन्यथा द्राल दद्रौ दिद्रासति इत्यादावपि दकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात् । कर्णुनावेति ऊणुलत्रादीना नकार आदौ दन्त्य आसीत् पश्चात् रेफयोगात् मूढन्त्यः । तेन रेफ द्वित्वा ण इत्यस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य तथैव स्थित परनकारस्य तु निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् पुनर्दत्तः ७२० ॥

कर्णुवितेति इमौ द्वित्वपक्षे श्रुद्धी र

[१८१] तु ल वृत्ति-हिंसापूर्तिषु ।

तौति तवौति । तोता तविता ।

[१८२] ब्रू जल उक्तौ । ब्रवीति ।

७२३ । पञ्चतिप्पञ्चणब्वाहश्च ।

पञ्च ११३, तिप् ११३, पञ्च ११३, णप् ११३, वा ११ आह ११, च ११ ।

ब्रुवः परेषा पञ्चाना तिवादीनां पञ्च णवादयो वा स्युः ।
ब्रुवश्चाहः स्यात् । आह आहतुः आहुः ।

७२४ । हस्त थि ।

ह ६१, त ११, थि ७ ।

आहो हस्य तः स्यात् थे परे । आत्य आहथुः । पञ्चे सुगमम् ।

७२५ । वचोऽरे ।

वच ११, अरे ७ ।

ब्रुवो वचः स्यात् अरे । अबोचत् उवाच ऊचे ।

पिञ्चासौ हस् चासौ रथेति पिङ्गस तस्य । यङ् लुक् यस्मात् स यङ् लुक्
यङ् लुक् च रुश्च तुश्च स्यथेति तस्मात् । बोभवीति बोभोति रवौति रौति तवौति
तौति सवौति सौति । रुतुसूना कन्दस्थेवेल्येके । अमिष्टौतौति गौक इति
षत्वम् । न्यष्टावौदित्यादि सुस्तुधारितौमि निविपरिस्त्रुज्जति वा षत्वम् । पे किं
अस्मिष्ट इत्यत्र आदौ गुणे ऋस्त्रपरत्वाभावात् न सिलीप । तुष्टुवेति नेमसुमिति न
इम् । स्तोतेत्यादि वेम्सहेतीम् वा क्षतिरिति नेमेकाजित्यत्र लुवर्जनादिम् । स्तोतेत्यादि
रुदुमुनीस्त्वय्या इति वेम् । स्तोतेत्यादि वेम् सहेतीम् वा ॥७२३॥

पञ्चाना तिपा समाहार पञ्चतिप् पञ्चाना णपा समाहार पञ्चणप् आहा-
देशो णवाद्यादेश पञ्च एव । स्थानिवदादेश इति न्यावात् णवादौ न 'विल यपञ्च
नेम् नाप्यतीतकालप्रतीति । तथाच प्राह छ राम भरतीऽपि धर्ममिति
भट्टि' ॥७२३॥

पिङ्गस्तेस्थेमित्यत्र ब्रुव स्वरूपग्रहणात् आत्य इत्यत्र न इम् ॥७२४॥

अरे इति विषयसप्तमी । तेन आ वचादेशे सति वक्तव्यस्य स्थिति उपलब्धयो

ह्लादिः ।

[१८३] हुलि होमे ।

७२६ । ह्लादिः रे द्विः ।

ह्लादि ११, रे ७, द्वि ११ ।

ह्लादिद्वि. स्यात् रे परे । जुहोति ।

७२७ । ह्यो वच्यणौ ।

ह ६१, व् १२१, अचि ७ अणौ ७१, ।

होस्कारस्य व् स्यात् अणौ अचि रे । जुहति जुहुधि ।

भ, वृद्धतीति सन्भाव्य उप्रत्ययप्रार्त्तं पूर्वमेव वचादेशः । अन्यत्र अरप्रत्ययोत्पत्ति-
सन्भाव्यो वचादेशः । ततः सर्वत्र ब्रुञोञाणुवन्वत्वात् उभयपदमिति । यथा अवाचत्
अवाचत् उवाच अचे अच्यात् वचीट इत्यादि । विब्रूति' कटके कृताजनैरिति तु
अरप्रतिष्ठितकार्यस्यानित्यत्वात् । एव कृद्धी कभावा इत्यनेन कप्रत्यये ब्राह्मण ब्रने
त्र न्नग्न एव । अतएव समसब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणद्वये । अर्धति शत-
म् अन्वसप्तसहस्रं वेदपारमे इति पठन्ति ॥७२५॥

ह्लादिद्वि' स्यात् रे परे । जुहोतीति रपिहस्तुत इत्येव द्विवर्जनात् न त्रि ।
ह्लादिस्तु । हुलि होमे जिलिभी तु भये स्यात् ह्रीलि तु लज्जे पुलि रक्षणे स्यात् ।
आकृष्टार्त्तं त्यजने ह्दलि गत्या ह्दलि तु सेवे दीपनकृत्याम् । ह्दलि बलात्कर्ण-
लिनृ गत्या भस लि भर्त्सनकारणे द्युत्याम् । कित लि किर्त्ति ज्ञाने कथितस्तु
लिधावनकर्मणि विदित । धन लि धान्ये धिष लि ध्वने जन्मलि च तु विदिता
जनने । निजिरलिजौ शौचे पीपे स्यात् विजिरलिजौ तु पृथग्भावे स्यात् ।
विप्रिर्त्तलिजौ तु ख्यातौ व्याप्या दाज लि दाने धाज लि धृत्याम् । भज लि तु
पीषणकर्मणि धृत्या माडलि शब्दे ह्लाडलि गत्याम् । गालि मृत्या ह्लादौ पठिता
विशतिनि पञ्च च बुधविदिता इति ॥७२६॥

होह् न तस्य । उवा वावकोऽयम् । जुहति । अणौ कि जुहति रे कि

७२८ । पशाम् वा भी क्री भृ ह्री छाम् ।

पशाम् ११, वा ११, भी क्री भृ ह्री २, छाम् ७ ।

एभ्य पशाम् वा स्यात् छाम् । जुहवामास जुहाव ।

[१८४] जि भी हि भीत्याम् । विभेति ।

[७००] दरिद्रो डिरित्यादि, विभीतः विभितः विभ्यति
विभयामास विभाय । [१८५] क्री लि लज्जायाम् ।

जिज्ञयामास जिज्ञाय । [१८६] ष्ट लि पूर्त्तौ ।

७२९ । पृभ्रादे डिः खे रे ।

पृ-ऋ भृ आदे ६, डि १, खे ६, रे ७ ।

पृ-ऋ भृ माङ्-हाङ् खेडिः स्यात् रे । पिपर्त्तिः ।

७३० । पुर्घो वा ।

पु ६, घं १, वा ११ ।

पिपूर्त्तः पिपृतः । पपरतुः पप्रतुः ।

[५७९] एमुत्त्वात् न एः । [१८७] ओहा कलि त्यागे ।

जहति जहितः जहीतः, जहति ।

जुहुवु । ननु ह्री वचीति कृतेऽपि गुणविधेर्विशेषत्वेन बलवत्वात् जुहवानीत्यादौ
गुणस्यैव प्राप्तिरश्याविति सुखार्थमिति काशीश्वर । वस्तुतस्तु हुधातुसम्बन्धकार-
स्थानिकलादज्जमावनिमित्तकलाच्च विशेषविधिना ह्रीवचीत्यनेन इडस्थानिक-
लादज्जम्बन्निमित्तकलाच्च सामान्यस्य ण्वर्ण्डथेत्यस्य बाधित्वात् जुहवानि इत्यादौ
वकारस्यैवापत्तिरिति अण्वाविलुक्तम् ॥ ७२७ ॥

शिल्पाद्रसञ्ज्ञाया इति पिलाङ्गुण । विभयामास विभाय जिज्ञयामास जिज्ञाय
विभरामास वभार जुहवामास जुहाव । विभ्यतीति अन्तोऽङ् इः ॥ ७२८ ॥

पृथ ऋष आदिश्च तत्तस्य । आदिस्तु भृप्रभृतिह्लादिगणसमाप्तिपर्यन्त इत्यतः
आह भृ माङ्-हाङामिति । पिपर्त्तिं इयर्त्तिं विभर्त्तिं मिमीते जिहीते । रे किं
पपार इत्यादि ॥ ७२९ ॥

पूरिति षष्ठेऽकम् । खे रे इति च नानुवर्त्ततेऽनिष्टत्वात् षलि पालने इति

७३१ । हाकोऽन्तलोपः स्याम् ।

हाक ६।, अन्तलोप. १।, स्याम् ७ ।

जह्यात् ।

७३२ । हौ डा वा ।

हौ ७, डा ११, वा ११ ।

हाको डा स्याद्वा हौ । जहाहि जहिहि जहौहि । हेयात् ।

[१८८] ऋलिं गत्याम् । इयत्ति^१ ।

[१८९] जन मलि ड जनने । जन्निषे जन्निध्वे ।

[२००] निजिरौ ज लि पोषणे शोधने च ।

७३३ । निजां खे रे गुः ।

निजा ६॥, खे' ६।, रे ७।, गु १। ।

निजविजविषा खेरुः स्यात् रे । नेनेक्ति नेनित्तः ।

ऋस्नानस्य दीर्घः स्याद्वा एव सर्व्व । स्वमते जिपृलि तु पालने इति दीर्घान्ते स्थितेऽपि दीर्घविधानमस्य सर्व्वसम्मतत्वात् । पिपूर्त्त इति दीर्घे कृते ऋदिरणा विलुखिर्व्यनच् तद्वीति दीर्घ । ऋस्नानमेव कीचित् दीर्घान्त पठन्ति तेन पृथग् धातु-नायम् । अतएव ऋस्नानग्रहणेनैवास्य ग्रहणात् पृभादेरिति खेडि^२ । पपरतुरिति दीर्घपक्षे ऋती गु । जहित इति दरिद्रो डिरिति डि । जहौत इति आहौ रिति ई^३ । जहतीति अन्तोऽदृ डे ॥ ७३० ॥

हाको ह् स्यामिति कृतेऽपीष्टसिद्धौ अन्तलोपगौरव ज्ञापयति हाको हमे रे परे आदौ हिल पश्चात् कार्यान्तरमिति । तेन जह्यादित्यत्र आदौ हिले भ्रमख-धेति खेराकारस्य अकार । अन्यथा प्रागच्कार्यादचि विरिति नियमेन पश्चात् हिले खेरदन्तलं न सम्भवतीति । एव जहित' जहौत इत्यादावपि आदौ हिले पश्चात् दरिद्रो डिरिति डि आह्योरिति ईश्च इति ॥ ७३१ ॥

जहाहौत्यादि आदौ हि. पश्चात् डा डिः ईश्च । इयतीति ऋलिं गत्या पृभादेरिति खेडि^२. खेयोरिति इय् मूलधातोरुणं । एव इयृत इयृति । दिपि ऐय ऐयृतम् ऐयरुः । जन्निषे इत्यादि वैदिकत्वेन व्यत्ययादात्मनेपदे सध्वीरखे-तीम् ॥ ७३२ ॥

७३४ । न हुण्डोऽचि ।

न । १।, हुण्ड' ६।, अचि ७। ।

हेरुडो गुर्न स्यादचि रे । नेनिजानि । रे किम् । निनेज ।

एवं [२०१] विजिरी ज लि विवेके ।

[२०२] विषि लि व्याप्ती । अविषत् अविच्छत् ।

[२०३] ड् दा ज लि दाने ।

प्रणिददाति । अट इत्यन्तेरालोपः । दत्ते ।

७३५ । ह्यो दा-धोर्दे-धे ह्यौ ।

ह्यो ६॥, दा धो ६॥, दे धे । १॥, ह्यौ ७। ।

हेर्दाजो हेर्धाजो दे धे च स्यात् ह्यौ । टेहि ।

७३६ । स्या-दोर्डिष्टीमे नगुः ।

स्यादो ६॥, डि, १।, टीमे ७।, न । १। नु, १। ।

स्या-दो डिः स्यात् टीमे, तस्य च न नुः । अदित अदि-

घाताम् ।

[२०४] ड् धा ज लि धारणे पुष्टौ । प्रणिदधाति ।

बहुवचन गणार्थं गणस्य ह्याद्युभयपदिसमापकपठ्यन्त इत्यत आह निजविज-
विषामिति । किन्तु विजिलिं जौ इति जान्ती यो घातुः स विचिलिंजौ इति
चान्तं कौञ्चित् पठ्यते । तेन विजग्रहणेनैव विच' प्राप्ती विचोऽपि खेगुं-
रिति बोध्यम् । नेनेक्ति वेवेक्ति वेवेष्टि । रे कि निनेज विवेज विवेच
विवेष ॥७३३॥

नेनिजानि वेविजानि वेविचानि वैविषाणि । एव यङ् लुकि लेलिहीति
मीमुचौति नट्टौतीति । उड् । कि जिह्रयाणि जुह्वानि पिपवानि यङ् लुकि
नेनयौति बीभवीति चर्करीति । रे कि निनेज इत्यादि । अचि कि नेनेक्तौत्यादि ।
अविषदिति विषिलिंजौ शासलिद् व्युदिति ड । पचे ह्रशष इति सक् अविच्छत् ।
प्रणिददातीति गदनदिति णत्वम् ॥७३४॥

दाधोरिति डुदाजलि डुधाजलि इति द्वयोर्ग्रहणम् अन्येषा ह्यौ परे द्वित्यः

७३७ । धी द धोऽन्तलीपे तथि ।

ध ६।, द १।, घ. १।, अन्तलीपे ७, त-थि ७ ।

धाजो दस्य धः स्यात् तथयोः परयोः, अन्तलीपे सति ।
धत्ते । धेहि । अधित । [२०५] टु डु भृ ज लि भृतिपुष्पोः ।
विभृतः विभ्रति । विभरामास वभार । [२०६] मा ङ लि
शब्दे । प्रणिमिमीते मिमाते मिमते ।

एवं [२०७] ओ हा ङ लि गतौ ।

अदादि-पादः ।

सम्भवात् । देय घेय देवे इति लुप्त प्रथमादिवचनान् ययासल्यार्थम् । देहि
घेहि ॥७३५॥

अव दासचैव । प्रास्थित प्रास्थिवाताम् अदित अदिषाताम् अधित अधिषाता
प्रणिदधातीति गदनदेति णत्वम् ॥७३६॥

धत्ते इति आहोरीत्याकारलीपे खेर्दस्य घः । एवं धत्त धत्वः इत्यादि धक्ते
धत्ते इत्यादौ तु भ्रमान्तस्येत्यादिना दस्य घः । धी द धोऽणौ तथि इति कृतेऽपीष्ट-
सिद्धौ अन्तलीपे इति गौरव कथमिति चेन्न यङ् लुकि दाधीत, दाधीतवान् इत्यत्र
दा मा गे इत्यनेन ङी आदेशे कृतेऽपि दस्य धकारापत्तिः । विभरामासेति
भ्रशामि खेडि^१ । प्रणिमिमीते इति आहोरीरिति ईः खेडि^२ पतपददानेति
णत्वम् । एवम् आते—, मिमाते अन्ते—, मिमते । एव हाङ् लि जिह्वीते जिह्वाते
जिह्वते ॥७३७॥

इति अदादिपादः ।

द्वितीयः पादः—दिवादिः ।

[२०८] दिव्य क्रीडायाम्

७३८ । दिव सु तुद रुध क्रादे यन्
नवनण्नाः शिहे रे ।

दिव—क्रादे' ५।, यन्—ना' १॥, शित् १॥, घे ७।, रे ७। ।

एभ्यो घेऽर्थे यन् तु अ नण् ना एते रे परे क्रमात् स्युः, ते
च शितः । दोष्यति । [२०८] शिव्यु तनुसन्ततौ । निषीव्यति ।
न्यषेवौत् न्यसेवौत् । [२१०] नृतौ य नर्त्तने ।

७३९ । नृत् कृत् चृत् कृत् ढदोऽरसोऽसे-
रिम् वा ।

नृत्—ढद. ५।, अरस' ६।, असे. ६।, इम् ११।, वा ११। ।

एभ्यः परस्परस्य सिवर्जस्य सस्य इम् स्यात् वा । नर्त्तयति
नर्त् स्यति । सौ तु अनर्त्तौ । [२११] वसौ य भये ।

दिवश्च सुश्च तुदश्च रुधश्च क्रीडेति ते आदयो यस्य तस्मात् । यन् च तुश्च अश्च
नण् च नाश्च ते । शिल्करणात् रसनाया अपिद्रवात् ङित्वे श्यनादौ परे न गुण ।
एते शपो वाधकाः । अस्त्विति मूर्धन्यकारानुवन्ती रुधादेरन्यादचः परो भवन्नपि
शप' वाधते । अत्र प्रकृतिप्रत्यययोरर्थाभिधाने साहचर्यस्य अनेनैव सिद्धत्वात् शप-
वाधकानां श्यनादीनां साहचर्याच्च अनीऽनुरोधात् क्रादेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन वक्तु-
मुचितत्वेऽपि श्यनादीनामनुरोधात् पञ्चम्यन्तत्वं विरुद्धधर्मसमवाये भूयसा स्यात् सघ-
र्म्मकत्वमिति जैमिनिसूत्रात् । दीव्यति श्यनोऽङित्वात् गुणाभावे व्यनच्तयीति
दीर्घः । निषीव्यतीति गीका इति षत्वम् । न्यषेवौदित्यादि निविपरिस्त्रनृज्या-
दिना षत्व' वा ॥ ७३८ ॥

[५८४] क्रमकृतेति श्यन् वा, त्रस्यति त्रसति । तत्रास त्रसतुः
तत्रसतुः । [२१२] जृ इय्यं जरायाम् ।

जीर्यति । अजरत् अजारीत् । जरतुः जजरतुः । जरीता
जरिता ।

[२१३] शो य निशाने ।

७४० । यन्योश्मादिमिदो लोपधंशु ।

यनि ७, श्री-श्मादि-मिदः ६।, लोप-धं-शु १। ।

श्रीकारस्य लोपः श्मादेर्वी मिदेर्णः स्यात् यनि । श्यति ।
अश्नात् अशासीत् । एवं [२१४] एवं क्खो य लूनौ ।

[२१५] षो य नाशि । प्रणिष्यति । न्यषात् न्यषासीत् । सेयात्
[२१६] दो य क्खेदने । प्रखदात् देयात् ।

[२१७] राध्यौ ण हिंसि ।

रेधतुः रराधतुः । वधार्थः किम्, आरराधतुः ।

[२१८] व्यध्यौ ताङ् । विध्यति । विव्याध, विविधतुः ।

[२१९] पुष्यौल पोषणे ।

[५६५] शासुलिङ्गुत् पुषादेर्ङ्ष्टौपे इति ङः । अपुषत् ।

[२२०] श्लिष्यौ जिल्ल श्लेषे । अश्लिषत् । अलिङ्गने तु अश्लिषत् ।

शृत् कृत् । शृतीय नर्त्तने कृती घ वेष्टे कृतीशप क्खिदि इति इयम् । चृत् श हिंसे
यन्ये चृत् कि सन्दोपने इति इयम् । कृदुजधि-देवने कृदु कि सन्दोपने इति
इयम् । रुदुजधिर्नादरे च । नर्त्तयति । नर्त्स्यति कर्त्तयति कर्त्स्यति चर्त्ति-
यति चर्त्स्यति कर्द्दयति कर्त्स्यति तर्द्दयति तस्यति सौगु अनर्त्तौदित्यादि ।
जीर्यतीति जृदिरण्यविति इर् व्यनर्त्तयतीति दीर्घः । अजरदित्यादि शासलिङ्-
गुदिति ङे द्वितीरिति गुणः । पचे सौ मे वृद्धिः । जजरतुरित्यादि जृतीशुः पचे
खिलोपादि । जरीतेति जृती वेम इति दीर्घः ॥ ७३९ ॥

श्रीश्मादिश्च मिदं च तत्तस्य । लोपश्च धंश्च शृष्यति । क्यति द्यति ष्यति

[२२१] रध्नु ल पाकहिंसयोः ।

७४१ । नुण् रधो मुचां नश्मस्जो रभ-
लभोऽनठीमच्ये भस्वरठ्यचि ।

नुण् ११, रध् ६१, मुचा ६॥, नश् मस्ज ६१, रभ लभ ६१, अनठीमचि ७,
ए ७, भस्वि ७, भस्वरठ्यचि ७ ।

रधष्ठौवर्जे म्वर्जे ऽचि । मुचाटेरत्ये, नश् मस्जोभस्से, रभ-
लभोरठोवर्जे ऽचि, नुण् स्यात् । अरन्धत् । रधिता रद्धा । व्यान्तु
ररन्ध्वि रध्व, ररन्धिम रध्व । [२२२] दृष्यु जित् प्रीणने ।
अतर्पीत् अत्राप्सौत् अताप्सीत् अतृपत् । एव [२२३] दृष्यु
इर्जि हर्षाहङ्कारयोः । [२२४] मुच्छू जित् वैचित्र्ये ।

मोहिता [१७८] मुहा घङ् वाभौ । मोग्धा मोढा ।

स्यति शमादिश्च । शमु अम् दमुद्यापि चमु तमु भमुश्च क्तमुनदीति च मनौषिभि-
निर्गदित शमादिर्गण । शाम्यति आम्यति दाम्यति चाम्यति ताम्यति आम्यति
क्ताम्यति मायति । मिदस्तु मेयतीति । अशादित्यादि घेशाक्षासाप्नेति, सेलुक् ।
पचे यमरमेति इम् सनौ । प्रणिष्यति इति दामासोह्न इति णत्वात् गौक इति
षत्वम् । न्यषादित्यादि घेशाक्षासाप्नेति से पेलुक् वा अस्यपीति षत्व सेयादिति
दामा गै इति छे प्रण्यदादिति मूल्यापिवेति सेलुक् पतपददामेति णत्वात् ।
ट्यादिति दामागै इति छे । रेषतुरिति अनेकार्थत्वादिह राघेर्वर्धार्थत्वे विधि-
बलादातोऽप्येत्वम् । अरराधतुरिति । आराध्यते सेवार्थत्वात् । विध्यतीति
ग्रहस्पपाद्योरिति जि । विव्यावेति व्यथग्रहेति जि । विविधतुरिति व्यथग्रहेति
खेर्जि ग्रहस्पपाद्योरिति मूलस्य जि । अस्त्रिषत् इति पुषादित्वात् छ । अस्त्रिष-
दिति दृश्य इति सक् ॥७४०॥

न ठी अठी अठ्या इम् अठीम् नास्ति अठीम् यत्र अनठीम् अनठीम् चासौ
अस्तेति अनठीमच् तस्मिन् । अनठीमचि रश्च ठी च रठ्यौ न रठ्यौ अरठ्यौ तथोरच्
अरठ्यच् तस्मिन् । अनठीमचौति रध्यते ठीमि सामान्ये अचि च नुण् स्यादित्यर्थः ।
यथा ररन्ध्वि ररन्धिम ठ्या अचि ररन्ध्व अन्वाचि रन्ध्वति अरन्ध्वि रन्धनम् ।
अठीमिति तु रधादित्यादिभि रधिष्यति रधिता रधितव्यम् । किञ्च ठीमचि

[२२५] नशल् यू नाशे ।

७४२ । नश नेश वा ङे ।

नश ।१।, नेश ।१।, वा ।१।, ङे ७ ।

प्राणेशत् प्राणशत् । नशिता प्रनग्धा प्रनंष्टा । [५४६] अशा-
न्तत्वात् न ण् । [२२६] शम् भ्य इर् उपशमे । प्रणिशाम्यति ।
[२२७] क्लम्यु भिर् ग्लानौ । क्लाम्यति क्लामति । [२२८]
अस्यु इर् क्षेपे । आस्यत् । [२२९] यस्यु इर् यत्ने ।

यस्यति यसति, संयस्यति मयसति । अन्यत् । प्रयस्यति ।
[२३०] लुभ्य इर् गार्ह्ये । लोभिता लोब्धा । [२३१] जीर् य
मिटा स्नेहे । [मिद्यति । [मिदेर्णः] [२३२] सू यो ङ सूतौ ।

असविष्ट असोष्ट । [२३३] ओ दीङ य ज्ये ।

इत्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ अचलादेव ठीम प्राप्ता ठीमी गृहणादेव अनिमी वर्जने च तु
गौरव आपयति रथ्यते पुषादित्वात् ङे नृणि कृते ऋमुङ् न इत्यनेन नस्य लोपी
न स्यादिति । तेन अरन्धदित्येव न च गुण्करणसामर्थ्यात् नलोपी न स्यात् इति
वाच्य रन्धयतीत्यादौ गुण सामर्थ्यकलात् मुचामिति बहुवचन गणार्थम् । गणश्च
मुञ्चति लुप्ति लिप्ती च विन्ति सिञ्चति कृन्तौ । खिन्दति पु सतिथैव मुचादावष्ट-
धातव इति । मुचादेरत्ये इति तुदादित्वात् जाते शप्प्रत्यये परे इत्यर्थे तेन मुञ्चति
इत्यादि । अन्यत् घञि मीक । नशमसृजोर्भस्ते नष्टा नङ् ज्यति मङ् क्ता
मङ् क्तु मङ् ज्यति । रभलभोस्तु रन्धयति अरन्धि आरन्ध' लन्धयति अलन्धि
आलन्ध रठरी रठोत् रभते रेमे लभते लेभे । अताप्तीदित्यादि जृणि लृप्नु ग्रीणने
टि ऋषत्वेति सिपत्वे ऋकारस्य वृद्धि । वट्रोऽकिदिति रेफपत्वे अवाप्तीत् रधा-
दित्वात् इम् गुणपत्वे अतर्पीत् पुषादित्वात् ङे अष्टपत् । मोहितेति रधादित्वा-
दिम् वा । पत्वे मुहादित्वात् घडि मीग्धाघडोऽप्राक्षिपत्वेऽन्तरङ्गत्वात् परत्वाच्चादौ
गुणे हीदीभावेति ह्रस्व ङे ङभात्तथीर्धो घ इति तकारस्य घे धुभिरिति घस्य ङे
द्रीद्धि' इति ङलोपे पूर्वङ्गस्वात्वाभात् दीर्घ मीढा ॥ ७४१ ॥

नश । नशल् नाशे इत्यस्य नेश् स्यादा ङे । प्राणेशत् इत्यादि शान्तनशीति

७४३ । दीङ्छां यन् यष्णी डा सनि तु वा ।

दीङ् ६।, व्या ७, यन् ११।, यष्णी ७, डा ११।, सनि ७, तु ११।, वा ११। ।

दीङ्: व्या यन्, यपि णी च डा, सनि तु वा स्यात् । अदास्तु
दिदीवे । [२३४] जनो म्य ङ प्राटुर्भावे । जायते ।

७४४ । जनवधः सेमसोऽकमवमाचमो-

जृणित्कृदिणि खोऽमयम विश्रमस्तु वा ।

जनवध ६।, सेमस ६।, अ कमवमाचम ६।, जृणित् कृदिणि ७, ख ११।,
अन-यम-विश्रम ६।, तु ११।, वा ११। ।

जनो वधः सेमोऽमन्तस्य च कमवमाचम वर्जस्य स्वः स्यात्
जृणिति कृति इणि च, अम यम विश्रमस्तु वा । अजनि अज-
निष्ट जज्ञे । [२३५] दी पी ड्य ऋ दीपने ।

अदीपि अदीपिष्ट । एवं [२३६] पूरौ ड्य प्यायने ।

[२३७] पद्यौ ड गतौ ।

[६४२] पदस्तनीष् घे इति । प्रखपादि अपत्ताताम् ।

[२३८] बुध्यौ ड अवगमने । अवोधि अवुद्ध ।

[२३९] नहौ जग वन्धे । [२४०] नहो धड्भौ । अनात्सीत् अनङ्ग ।

इति दिवादिपादः ।

षड् तस्य टले प्रनष्टा । पक्षे गुणि मुहादित्वात् घञि ढभादिति तस्य घे भूप-
भर्त्सरिति घस्य गे नस्यानुस्वारि तस्य च डकारि प्रनङ्गभा अशान्तत्वात् न ण ।
प्रणिशाम्यति इति वपवङ्गमचीति णत्व शमादित्वात् दीर्घ । क्लाम्यतीति क्लम-
क्लमेति श्यनि शमादित्वात् दीर्घ । आस्यदिति अस्यु इर क्षेपे वक्तव्येति ड वचस्य-
श्चिपतामिति अस्य । लोब्धा इत्यादि वेमसहेतीम् वा । मीयति इति यन्धो शमा
दीति गुण । असविष्टेति वेमूदितीम् वा ॥ ७४२ ॥

यप् च यञ्च यञ्च सूत्रत्वादिकत्वं तस्मिन् । दिदीवे दिदीयाते । यपि प्रदाय
श्रुतिं गुणसाधनयोग्य । अदास्त दास्यते दापयति दाता । सनि दिदासते
दिदीयते । जायते इति स्थादानेति जा ॥ ७४३ ॥

तृतीयः पादः—स्वादिः ।

[२४०] षु ज न वन्धे ।

सुनोति अभिषुणोति सुनुतः सुन्वन्ति । [६३२] सुस्तु-
धोरितीम् । व्यषावौत् । असविष्ट असोष्ट । सुषुविष । विसवि-
यति विसोयति । ५७२ स्यान्तत्त्वात् न षः ।

[२४१] डु मि ज न क्षेपे ।

०४५ । मिम्योर्यव्णौ डाऽखललि लियस्तु वा ।

मिम्यो ६॥, यप्णौ ७, डा ११, अ खल अलि ७, लिय ६, तु ११, वा ११ ।

अमासीत् प्रख्यमास्त ।

जनश्च वध् च जनवध् तस्य कामश्च वमश्च आचम् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र स
तस्य । सेम् चासौ अम् चेति सेमम् तस्य । ज च णच्, जणौ ज्णावितौ यस्य स ज्णित्
ज्णित्चासौ कञ्चेति ज्णित्कृत् ज्णित्कञ्च इष् च ज्णित्कृदिन् तस्मिन् । यथा
ज्णित् जन्म वध्य घञि जन वध णकि जनक इणि अजनि अवधि । सेमोऽमन्तस्य
त् । घजाटौ श्म श्मक अश्मि । सेम कि गामुक अगामि । कामादिस्तु काम
वाम आचाम । आचम कि चम विचम । अमादिस्तु अम आम, यम याम
विश्रम विश्राम विश्रमग्रहणात् अम प्रश्म इत्यादिषु नित्यम् । अजनोति पद-
न्तनीष् घे इति इष् । पक्षे व्या सि, अजनिष्ट जञ्जे इति ह्नगमेल्युङ् लोप ।
अदीपीति पदन्तनीष् घे इतीष् वा प्रख्यपादीति गदनदपतपदेति णत्वम् । ननु
अनुद्धत्यादौ सेलीपे त्यलक्षणमिति न्यायात् भ्रमान्तस्तेत्यादिना वकारस्य भकार,
कथ न स्यादिति चेत् सत्य त्यलीपे सति त्यस्वरूपेण विहितं कार्यं तदेव स्यात् न तु
प्रत्ययस्य वर्षाविहितम् इति । अनात्सीदिति अनिमत्वात् हङिः अनह इति नही
घङ् भौ इति घङ् ॥ ७४४ ॥

इति दिवादिपादः ।

अभिषुणोति इति गौक इति घले षु, ङ् इति णत्वम् । सुन्वन्ति शुष्कोरिति व ।

[२४२] चि ज न चित्याम् ।

७४६ । चेः किर्वा सन् ठ्योः ।

चे ६।, कि १।, वा १।, सन् ठ्यो ७॥ ।

चिकाय चिचाय । चिक्ये चिच्ये । [२४३] स्तृ ज न स्तृती ।

७४७ । स्याद्यृ-दृ-हु-रस्कुर्वेम् सन्मढीसेः ।

स्मादि-ऋत्-ऌत् व ५।, अस्कु ५।, वा १।, इम् १।, सन्-मढीसे ६। ।

स्त्ववर्जं स्याद्यृदन्तात् ऋदन्ताच्च वृजो वृडश्च सनो मे स्थितयो-
र्ढीस्योश्च इम स्यात् वा । अस्तरिष्ट अस्तृत । स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट ।
[२४४] वृज न वृती । अवारीत् । अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत ।
ववरिथ ववव । वरिषीष्ट वृषीष्ट । [२४५] धु ज न कम्पे ।
[६२३] सन्तुर्वीरितौम् । अधावौत् [२४६] हि न वव्वेने गतौ ।

प्रहिण्योति ।

सुषुविब इति रुद्रसुनोस्त्या इति इम्निषेधात् नेमसुमिति नियमेन नित्यमिन्
क्विलादिति षले ऋधीरित्युव ॥ ७४५ ॥

डुमिज् न क्षेपे मीड्यतु मीजग् वषे मी कि गत्यां विशेषानभिधानात् । एषां
यपि गुणसाधनयोग्यप्रत्यये च ङा स्यात् । न तु खलि अलि च । लियस्तु यदि
गुणसाधनयोग्यं च ङा स्यात् । यथा प्रमाय माता मान मास्यति मापयति ।
खललीस्तु दुर्मय मय लिथस्तु प्रलाय प्रलीय लाता लेता इत्यादि ॥ ७४५ ॥

चे किर्वा स्यात् सनि ठ्गाच्च । चिकाय चिचाय चिकीषति चिचीषति ॥ ७४६ ॥

स्य आदिर्धस्य स स्यादि स्यादिश्चासाहञ्चेति स्याद्यृत् / स्याद्यृच्च ऋच्च वृञ्चेति
स्याद्यृदृत् तस्मात् । नास्ति स्तृयन् सौऽस्कु तस्मात् । ढी च सिञ्चेति ढीसि ने ढीसिः
मढीसि । सन् च मढीसिञ्चेति तस्य सर्वत्र पुल्लं सूत्रत्वात् । यथा तिस्रिषति
तिस्रिषति स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट अस्तरिष्ट अस्तृत । इगुङुरिति कित्वात्र गुणः ।
तितरिषति तितरीषति तरिषीष्ट वृषीष्ट अतरिष्ट अतीष्ट । विवरिषति वुवूर्षति
विवरिषते वुवूर्षते वरिषीष्ट वृषीष्ट अवरिष्ट अवृत । अस्कु कि सच्चिकीर्षति
सस्त्वषीष्ट समस्त्वत । अवारीदिति नेमेकाजा इत्यत्र ववर्जनात् इम् । अवरीष्ट इति
वृती वे मी घं इति दीर्घ । ववरिथ इति नेष्टत स्थप इत्यत्र ववर्जनात् इम् ॥

७४८ । हेः खिरनङि घिः ।

हे ६।, खे ५।, अनङि ७।, घिः १। ।

खेः परस्य हेर्घिः स्यात् न तु अङि । जिघ्राय ।

[२४७] कृवि न कृतौ हिंसे ।

७४९ । कृविधिव्योः कृधी श्रौ ।

कृवि धिव्यो. ६॥, कृधी १॥, श्रौ ७। ।

कृणोति अकृण्वीत् [५६८] अतएवेदितो नृण् । चकृण्व ।
कृष्विता कृण्वतात् । [२४८] दन्भु न दम्भे । देभतु' ददम्भतुः ।

७५० । अन्य ग्रन्थ दन्भां यपि न-लीपो वा ।

अन्य ग्रन्थ दन्भा ६॥, यपि ७।, नलीप. १।, वा । १। ।

देभिश्च ददम्भश्च । [२४९] धिवि न प्रीतौ । धिनोति । [२५०] अशू
ङ न व्याप्ति संहृत्योः । [५८०] स्यान्तादादिति खेरान् । आनशे ।

इति स्वादिपादः ।

वृद्धेऽत नेमसुन इति नित्य इमी निषध । अघावीदिति सुस्तुधीरिति इम् । ग्रहि-
णीति इति मौनाहिवानिति शत्वम् ॥ ७४७ ॥

जिघ्राय जिघ्रीषति जिघ्रीयते । अङि तु अज्रीहयत् ॥ ७४८ ॥

कृविधिव्योर्विभक्त्युत्पत्ते पूर्वम् इदनुवन्सत्वात् नृणि कृते तस्यापि धात्ववयवत्वात्
नृः परे तन्मन्त्रितयोरादेश । कृणोति इति ष्रुर्ण इति शत्वम् । अकृण्वीदित्यादौ
इकारस्य दन्त्यत्वेन भस्मत्वाभावात् तन्मिन् मोर्नुरित्यनेनानुस्वारी न स्यात् ष्रुर्ण
इति शत्वम् । देभतुरिति स्यात् ठाप्रिदिति कित्त्वपच्चे नलीपे दभभागलाभात् खि-
न्तादादि ॥ ७४९ ॥

एभ्यस्थप् कित् वेति कृतेऽपीष्टसिद्धौ यपि नलीप इति गौरवम् कथमिति चेन्न
दभिकनीदे इति इदनुवन्सचुरादर्जेरनित्यपच्चे देभिश्च इत्यत्र यप किञ्चेति पच्चे इदि-
क्षातोर्नलीपनिषेधात् हसुङ् न इत्यस्याप्राप्तौ चुरादर्जेरनित्यत्वबीजं युर्थो जिरित्यत्र
दृश्य स्यादर्थम् । श्रेयिश्च शययिश्च येषिश्च जययिश्च देभिश्च ददम्भश्च ॥ ७५० ॥

इति स्वादिपादः ।

चतुर्थः पादः—तुदादिः ।

[२५१] तुदौ ज श व्यथे । तुदति तुदते ।

[२५२] भस्जौ ज श पाके । भज्जति भस्माक्षीत् ।

७५१ । भस्जोऽरे णौ भर्ज वा ।

भस्ज ६।, अरे ७।, णौ ७।, भर्ज ११।, वा ११। ।

वभर्ज वभज्ज वभर्जो वभज्जे ।

[२५३] सुच लौ ज श प मोक्षे ।

[७४१] नुण् रध इति नुण् । मुञ्चति । अमुचत्, अमुक्त ।

[२५४] जि लिपौ ज श प लेपने ।

अलिपत् । अलिपत अलिप्त । [२५५] पिचौ ज श प उच्छेपे ।

निषिञ्चति । न्यषिचत्, न्यषिचत न्यषिक्त । निषिषेच ।

[२५६] कृती शप छिदि ।

[७३८] कृत्कृदितीम् वा, कर्त्तिष्यति कर्त्स्यति ।

[२५७] यू श क्षेपे । विषुवति व्यषावीत् ।

[२५८] व्रश्चूश् च्छेदे ।

वृश्चति । अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् । वव्रश्च वव्रश्चतुः ।

तुदात्यादि शप्रत्ययस्य डित्वात् न गुणः । भज्जतीति यङ्प्रत्ययाद्योरिति जिः
अस्माक्षीदिति स्यादे सञ्जीपे श्छाजिति षड्ङि षढीः क. से अनिमत्वाद् षड्ङि ॥७५०॥
भस्जौ भर्ज वा स्यात् अरे गुणसाधनयोग्ये । भस्जधातो परेऽप्रत्यये जाते
गुणिनी रस्यासम्भवात् एव णौ इत्युक्तेऽपि अरप्राप्तौ अरे इत्युक्तं ज्ञापयति कचित्
अरे गुणिन्यपि भर्जादेशो न स्यादिति तेन ट्याम् अस्माक्षीदित्यादिकमेव । वभर्जो
इति ट्या एकारस्य स्यात् व्यपित् किङ्गेति कित्वाभावपक्षे गुणसाधनयोग्यत्वे सति
भर्जादेश पक्षे वभज्जे कित्त्वेऽपि ट्या नवे प्रच्छामिति जिर्निषेधः । मुञ्चतीति
मुचादित्वात् नुण् । अमुचदिति लुदित्वात् डः । अमुक्तेति आत्मनेपदे डस्या-
प्राप्तौ सि । औदित्वादित्मोऽभावे इगुङुरिति सेः कित्त्वान्न गुणः, तत् सेः पूर्व ।

[२५८] ऋच्छश्च गमनमोहकाठिन्येषु ।

७५२ । ऋच्छो गुष्ठायाम् ।

ऋच्छ ६।, गुः १।, ठायाम् ७।

आनच्छ । [२६०] कृश्च विक्षेपे । [६२८] ऋदिरणा-
विति इर् । किरति । चकरतुः । करीता करिता ।

७५३ । प्रत्युपोपात्तः सुम् हिंसाच्छेदे ।

प्रति उप उपात् ५।, क ६।, सुम् । १।, हिंसा च्छेदे ७।

प्रत्युपाद्विसायाम् उपाच्छेदे किरतेः सुम् स्यात् । प्रति-
स्किरति उपस्किरति ।

अलिपदिति वक्ष्यस्येति ड । अलिपत अलिपेति लिब्धस्तु मे इति वा ड ।
निषिञ्चति इति मुचादित्वात् गुण् गौक इति षत्वम् । निषिञ्चतेति लिब्धस्तु मे
इति ङी वा निषिषिच दशस्थादेरिति षत्वम् । विषुवति इति गौक इति षत्व
द्रुञ्जीरित्युव । व्यषावौदिति वेमूदित्यव सूतिसूत्रग्रहणात् अस्मान्नित्यमिम् । वृश्-
वीति ग्रहस्वपाद्योरिति जि । अब्राक्षीदिति इमोऽभावपक्षे श्छाजिति षडि
निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति न्यायात् चकारनिमित्तकस्य शस्य पुनर्दन्त्यत्वे
स्यादे सोलोप पठौ क मे इति के क्लिप्तादिति षले अनिमलत्वात् हङि । वव्रश्चतु-
रिति ठा नवेप्रच्छाम् इति जिनिषेव ॥ ७५१ ॥

ऋच्छो गु स्यात् ठायाम् । सर्वत्र णपादौ बलवत्त्वादादौ ऋच्छोच इति द्विर्भावे
लघुङ्गीभावात् अतुसादेश्च कित्त्वाद्ग्रासौ ठौमात्रविधिरयम् । न च प्रकृते पूर्वं
पूर्वं स्यात् अन्तरङ्गतर तथा इति न्यायात् गुणस्त्वैव बलवत्त्वमिति वाच्यम् । विच्छा
यति इत्यत्र गुणादपि विशेषत्वेन द्विर्भावस्य बलवत्त्वदर्शनात् । आनच्छ आनच्छतु
आनच्छ्ुरित्यादि । चकरतुरिति ऋतो गु कित् ठायाम् इति गुण । करीतेति
षृतीवेमोर्घोऽतीति वा दीर्घ ॥ ७५२ ॥

प्रतिश्च उपश्च प्रत्युप प्रत्युपश्च उपश्च प्रत्युपोप' तस्मात् । हिंसा च छेदश्च
हिंसाच्छेदं तस्मिन् । प्रतिस्किरति द्विनसौल्ये । परि नि वि सेवसुमेति लकीर्ण
ष, उपस्किरति द्विनसि द्विनति वेल्यर्थे, ॥ ७५३ ॥

[२६१] ढन्प श प्रीणने ।

७५४ । ढन्पां न-लुक् वा श-णौ ।

ढन्पा ६॥, न । १। लुक् । १।, वा । १।, श-णौ ७ ।

ढन्प तुन्प ढन्फ तुन्फ रिन्फ गुन्फ ढन्भ उन्भ शुन्भा
नकारस्य लुक् वा स्यात् शै णौ च । ढपति ढम्पति
[२६२] चृती श प ह्रिसे । चर्त्तिष्यति चर्त्स्यति । [२६३] प्रच्छै
श शीप्ते । पृच्छति । अप्राचीत् । पप्रच्छ पप्रच्छतुः ।

[२६४] सृजौ श विसर्गे ।

अस्माचीत् । ससर्जिथ सस्रष्ठ । [२६५] टु मसृजौ श स्नाने ।

मज्जति अमाङ्गौत् । [२६६] सृशौ श सृशि ।

अस्माचीत् अस्माचीत् अस्मृक्षत् । [२६७] विच्छ श गतौ ।

विच्छायति विच्छति । अविच्छायीत् अविच्छीत् ।

[२६८] सृशौ श सृशि । अस्माचीत् अमाचीत् अस्मृक्षत् ।

[२६९] इषु श वाञ्छे ।

इच्छति [६०६] विमसहेतौम् वा, एषिता एष्टा ।

बहुवचन गणार्थं गणश्च । ढन्पतिष्ठन्फतिश्चैव तुन्फतिस्तुम्फतिस्यथा । तुम्फति-
ढन्फतित्वैव रिन्फति, शुन्भतिस्यथा । उन्भतित्वैव विशेयलृन्पादिर्नवभिर्गणः ।
एषा नस्य लुक् स्यात्वा शप्रत्यये परे गुणसाधनयोग्यप्रत्यये परे च इत्यर्थः । शै यदा
ढपति ढम्पति ढपति ढम्पति तुपति तुम्पति तुफति तुम्फति गुफति गुम्फति ढ्फति
ढम्पति रिफति रिम्फति शुभति शुभति उभति उभति । शौ यथा तर्पयति ढम्प-
यति तर्पयति ढम्पयति तीपयति तुम्पयति गीफयति गुम्फयति ढ्फयति ढम्पयति
रिफयति रिम्फयति श्रीभयति शुभयति श्रीभयति उभयति । गवि कर्त्तरि प्रातुन्-
पते सुम्बन्तव्यः । प्रस्तुम्पति गौ । अन्यत्र प्रतुम्पति अश्वः । पृच्छतीति ग्रहस्पष्टाद्यो-
रिति जिः । अप्राचीदिति शकृजिति षडि षट्ठी कः से के अनिमत्वात् वडि ।
पप्रच्छतुरिति टा नवप्रच्छाम् इति जीर्निषेधः । अस्माचीदिति सृजटशीसु नित्यमिति
ऋद्रः । ततो वडि । ससर्जिथ इत्यादि सृजटशेति वैम् । अमाङ्गीदिति नृथं रश्च

[२७०] कुट शि कौटिल्ये ।

७५५ । कुटां गुव्री ज्णिति ।

कुटा ६॥, गु-व्री १॥, ज्णिति ७ ।

कुटादेर्गुव्रिञ्च स्यात् जिति णिति च, नान्यत्र । अकुटीत्
चुकोट । [२७१] व्यच शि व्याजे ।

विचति । विव्याच, विविचतुः ।

इति गुप् स्यादे सोलोप चुड्डिति कुडि नखानुसारे जपे जन्नी । अस्याक्षी-
दित्यादि कृषस्यमृशेति सिवां वट्टोऽकिदिति ऋट्टी वा सेरप्राप्तौ सक् । विच्छा-
यतीत्यादि विच्छास्तुतिपण इति वाय । आद्यान्तलात् सनजग्रादिर्धुः पुनर्धातु-
सञ्ज्ञायां तिप्शपौ आद्यस्याप्राप्तिपक्षे श एव । तेन विच्छायन्तो कुले स्त्री वा इत्यत्र
अपयन इति गुप् । विच्छती विच्छन्ती कुले स्त्री वेल्यत्र आदीपौरिति गुप् वा ।
असाक्षीदित्यादि पूर्ववत् इच्छतीति स्यादानेति इच्छादेश ॥ ७५४ ॥

अ च ण च ज्यौ ज्णवितौ यस्य ज्णित् तस्मिन् । जित्णितोः परयो-
गुणवृद्धौ सिद्धौ पुनर्विधान नियमार्थम् । तेन कुटादीनां जित्णित्प्रगाम् अन्यत्र
गुणवृद्धौ न सन्, इति नियमः । जित्णितोस्तु गुणसामग्र्या गुणः वृद्धिसामग्र्या
वृद्धि स्यादित्यर्थः । यथा कुट शि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् कुटिष्यति कुटन-
मित्यादौ न गुणः । नू शि सवने इत्यादीनाम् अनुवीदित्यादौ न वृद्धिर्न च गुणः ।
अगुणत्वादुक् च । एव नुविष्यति नुवनमित्यादौ च बोध्यम् । जित्णितोस्तु
कौटयति चुकोट इत्यादौ गुण एव । नावयति नुनाव इत्यादौ वृद्धिरिव । कुटा-
दिष्व णटि ष्टि चुटि तटि पुटि च्छुटयस्सुटि मुटि लुठि कुडति गुडयः षुडि
लुडि तुडि थुडि भुडति वुडयः स्फुडि वुडि लुडति स्खुडति स्फुडयः । व्यचशि-
व्याजे कुषि भुजि वुडयः चुलि गुरति च्छुरति पुडि वुडयः । स्फुरति स्फुलती कण्ड
कण्डि रूपयः । रूगून्दीर्घाः सकलाः कुवतिर्गुवतिर्धुवतिश्चैते ऋसान्ता इति धौरो-
जृते । हाचलाग्निंस्तु सख्याता धातव एव कुटादावुदिताः । लिखतिर्मिलति-
होविह कश्चित् व्यस्यातामिति वदति विपश्चित् । तेन लिखितुं विश्वच्छजोऽपि
अक्षिज्ञानिरित्यादि एव लिखनं लेखनं लिखितव्यं लेखितव्यम् इत्यादयः प्रयोगाः ।
एवं मिलिष्यति । मद्भाषावक्तिनः प्रश्नमिलितव्यं न तै, सङ्ग इत्यादि । एवञ्च

७५६ । व्यचो जिरज्णि दसि ।

व्यच ६।, जि. १।, अज्णिदसि ७।

विचिता । [३७२] तुट शि च्छेदे । तुव्यति तुटति ।

[२७३] स्फुर शि स्फूर्तौ । निष्फुरति निस्फुरति ।

एवं [२७४] स्फुल शि स्फूर्तिं चलनयोः ।

[१७५] नू शि स्तवने । अनुवीत् । तुनाव ।

[२७६] सृ ड श सृतौ ।

७५७ । सृङ्घीव्ये मम् ।

सृङ्घ ५।, टीव्ये ७।, मम् १।

व्या व्यामत्ये च सृङो म स्यात् । [६२०] ऋद्विः शयक् टी-
पे । म्रियते, अमृत, सृषीष्ट । एषु किम् । ममार, मरिष्यति ।

व्याप्तनित्यमित्यनेन गरलमिव कलयति मलयसमीर इति जयदेव । विचतीति
ग्रहस्पपाद्योरिति जि विविचतुरिति व्यथयति खेजिं, ग्रहस्पपाद्योरिति मूलस्य
जि' ॥७५५॥

अ च ण च ज्णौ ज्णावितौ यस्य स ज्णित् । जिणञ्च अस् च ज्णिदस्
तस्मिन् । व्यचो जि, स्यात् न तु जिति णिति असि च । विचिता विचिष्यति
विच्यते विव्याच विविचतुः । ज्णिदसि तु व्याचयति व्याचक्र, उरुव्याचा' तुव्यतीति
क्रमकमेति श्यन् वा । निष्फुरति विष्फुर्भूति षत्वं वा । अनुवीदति कुटादित्वात्
मुणहङ्गोर्निषेधेऽनुञ्चोरित्युक् ॥७५६॥

टी च टी च अथ टीव्यं तस्मिन् विषयसप्तमीयम् । सृङी डित्वेऽपि व्या व्याम्
अत्ये च विषये म स्यादिति नियमः । म्रियते म्रियेत अमृत सृषीष्ट अन्यत्र ममार
मर्ता मरिष्यति अमरिष्यत् केचित्तु सृङी डानुवन्धाभावेऽपि टीव्ये मविधाना-
दन्यत्र परस्मैपदे सिद्धे डित्करणदात्मनेपदस्य प्राप्तौ परस्मैपद कुत्रचिद्भवति ।
आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचिदिति न्यायो लभ्यते तेन स एवाय नागः
सहति कलमेभ्यः परिभवमिति । विद्या धन मनुष्याणां मृतेऽप्यनुगच्छते इत्यादि
सिद्धमिति याहुः ॥७५७॥

[२७७] ओ विज्जी ड श भौ-कम्पे ।

७५८ । विज्जेणुर्नेमि ।

विज्जे ङा, ण १, न ११, इमि ७ ।

विज्जेणुः न स्यात् इमि । अविजिष्ट ।

इति तुदादिपादः ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

अथ द्वितीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—रुधादिः ।

[२७८] रुधिरौ ध जि जावरणे । रुणद्धि ।

७५९ । नणो न् ऽणौ ।

नण ङा, न् ११, रे ७, अणौ ७ ।

नणो नकारः स्यात् अणौ रे । रुन्धः रुन्धन्ति । अरुणत्, अरुणः

अरुणत् । अरुधत् अरौक्षौत् । [२७९] कृ दु अ धिर् देवने ।

[७३९] कृर्द्ध्यति कृर्द्ध्यति । एव [२८०] हृ दु अ धिर्नादरे ।

इति प्रथम चतुर्गणाध्यायः ।

विज्जे किटिमित्यभेदेऽसिद्धौ णुर्नेमितीति गौरव स्पष्टायम् । अविजिष्ट विजिष्यते विजिता ॥७५८॥

इति तुदादिपादः ।

रुणद्धीति रुध तिप् नण् ढभात्तधीरिति तस्य धे भप्भसीरिति घस्य द' ध्रुणं इति णत्वम् ।

अरे नणोऽसम्भवात् रे इति स्पष्टार्थम् । रुन्ध इत्यादौ दकारस्य वा लोपः । इति पूर्वमुक्त वयाणामेकवर्ग्याणां मध्यमस्तत्र लुप्यते इति प्रमाणात् । णत्वाभाव-
वीजन्तु ध्रुणं इत्यत्र लिखितम् । अरुणदित्यादि ह्रस्वाङ्गानामिति सेलोपे भप्भसी-
रिति घस्य तो दी वा । पक्षे घ्यां सौ रवादधीरिति घस्य रेफे रेफस्य विसर्गः ।
सभयव ध्रुणं इति णत्वम् । अरुधदित्यादि इरित्त्वात् ङी वा । पक्षे घ्या सौ
औदित्त्वान्ते भ्रुणिमत्त्वात् द्वि, । कृर्द्ध्यतीति वृत्तुद्धितीम् वा ॥७५९॥

[२८१] ढ ङ ध हिसे ।

७६० । ढहः इण् पिङ्स्र ।

ढह ढा, इण् ११, पित् ऋस् रे ७ ।

ढहो नण इण् स्यात् पिति हसे रे । ढणेढि ढण्डः
ढंहन्ति । अतर्हीत् अढञत् ।

[२८२] हिंसि ध कि हिसे ।

७६१ । नणो न लोप्यः ।

नण ५, न ११, लोप्य १ ।

हिनस्ति [२८३] अनञ्ध जि व्यक्ति गति मञ्चणे । अनक्ति ।

७६२ । अञ्जः सेरिम्पे ।

अनञ्ज ५, से ६, इम् ११, पे ७ ।

अनञ्जः परस्य से इम् स्यात् पे । आञ्जोत् आनञ्ज ।

[२८४] जि इन्धो ङ ध दीप्तौ । इन्धाञ्चक्रे ।

इति रुधादिपाठः ।

पिङ्गासौ हस् चासौ रथेति पिङ्गस् तस्मिन् । अवाप्यरे नणोऽसम्भवात् रे इति
स्पष्टार्थम् । ढणेढीति ढह हिसे तिप् नण अनेन नणोऽन्याच्च पर इण् ढणेहि
इति स्थिते ही ढी भौ ढभात्थो ढुभिरिति ढ्रीढ्रीति । ढण्ड इति नणोन्ऽणौ
इति नकारे ढुभिरिति णत्वम् । अतर्हीदिति नित्यमिम् । अस्योदित्व तुदादि-
पञ्च एव न रुधादिपक्षे अतएव कातन्त्रण्ये रुधादौ ढहहिंसि ऋसाया इति तुदादौ
तु ढ ङ ङ् ढनङ् हिंसार्था इति । कविकल्पद्रुमे ढहधू ढण्डश्च हिसे इति
रुधादिपक्षेऽप्युदनुवन्ध केषाञ्चिदनुरोधात् ॥७६०॥

ननो न परो नकारो लोप्य स्यात् । हिंसि ध कि हिसे हिनस्ति एव भञ्जधौ
भनक्ति उन्धौ उनक्ति अञ्जधजि अनक्ति ॥७६१॥

जदित्वाङ्गिमत्वे नित्याये विधानम् आञ्जोत् से अन्यत्र अञ्जिष्यति अङ्क्यति
अञ्जिता अङ्कता आनञ्जेति खान्तादादीति खेरान् । इन्धौजिधङ् इन्धे इन्धाञ्चक्रे
इति विजादीत्याम् ॥७६२॥

द्वितीयः पादः—तनादिः ।

[२८५] तनु ज द विस्त्रुतौ ।

तनोति तनुतः तन्वन्ति, तन्वः तनुवः तन्मः तनुमः ।

७६३ । सेलुक् त-थासो स्तन्भ्योऽकुर्वा ।

से ६।, लुक् ११, त-थासौ ७।, तन्भ्य ५॥, अकु ५।, वा ११ ।

क्वर्जात् तनादेः सेलुक् स्यात् वा त-थासोः परयोः । अतत
अतनिष्ट, अतथाः अतनिष्ठाः । [२८६] षनु ज द दाने ।

सनोति । असात असनिष्ट, असाथाः असनिष्ठाः । सायात्
सन्यात् ।

[२८७] क्षणु ज द वधे । अक्षणीत् ।

[२८८] क्षिणु ज द हिंसायाम् ।

७६४ । नोप्युडो गुर्वात्तृतः ।

न ११, उपि ७, उड ६।, ण ११, वा ११, तु ११, ऋत ६। ।

क्षिणोति । [२८९] ऋणु ज द गतौ । ऋणोति अर्णोति ।

[२९०] ड, क्त ज द करणे । करोति ।

तनोति इति तन्भ्य श्रुपेवे इति श्रुप् तन् इत्यादौ नुपीऽस्यसेति उकार-
लोपी वा ।

तश्च थास् च तथासौ तयो । थास् साहचर्यात् तकार आत्मनेपदस्यैव ग्राह्य ।
अन्यथा तकारभावप्राप्तौ परस्मैपदस्य ता त त एषु अतानिष्टाम् अतानिष्टम् अता-
निष्ट एवमपि प्रसक्ते । किञ्च तयोरित्युक्तावपि धकारसाहचर्यात् आत्मनेपदीयत-
कारस्यैव प्राप्तौ थास् ग्रहण स्पष्टार्थम् । अतत इत्यादि सेलुकि वनतनाद्यनिमा-
जम् लोप । लुक् करणात् त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् गुणि सौ परे विहितस्य
कार्यस्य निषेधेऽगुणिनोस्तथासौ परयोः जम्लोप । अकु, किम् । अकृत
अकृतया उभयत्र इगुङ्मुढीसे कित्वात् गुणाभावे भसत्वादिति सेलोप । असा-
तेत्यादि सेलुकि खनसनजनामिति डा । पचे सेरिम् । अक्षणीदिति ह्रसादेः
सेम इत्यत्र क्षणवर्जनात् न त्रिः ॥७६३॥

०६५ । कुरुवलोपो स्वे ।

कु ५, उव-लोप. १, स्वे ७ ।

कुर्वं. कुर्मं, कुर्यात् । चक्रव ।

०६६ । सम्परेः सुमुपात्तु भूषा-सङ्घ-प्रति-
यत्नविकृताध्याहारे ।

सम्-परे ५, सुम् । १, उपात् ५, तु । १, भूषा-सङ्घ-प्रतिपद विकृताध्याहारे ७ ।

आभ्या कजः सुम् स्यात् उपात्तु भूषादावर्थे । संस्क-
रोति, समस्कृषाता, सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव, संस्कृयात्
सस्कृषीष्ट । परिष्करोति पर्यष्कार्षीत् पर्यष्कार्षीत् उप-
स्करांति ।

उपि परे उडो णर्न स्यात् उड ऋकारस्य तु वा । यथा चिण दु ज वधे
चिणीति ऋतस्तु ऋणदु ज गती ऋणीति ऋणीति ऋणदु ज दौसौ ऋणीति ऋणीति
दृण दु ज भवे दृणीति तणीति । उड, कि करोति ॥ ०६४ ॥

म च व च य च च्च तस्मिन् । कज परस्य उपो लोप. स्यात् मे वे वे च ।
कुर्वं इत्यादि वनयेषु उपो लोप । व्यनच्-तयीक इत्यत्र कुर्वन्नात् न दौषः ।
करीमीत्यत्र खरादिशस्य बलवत्त्वात् गुण एव । चक्रवेति नेममुमिति निषेधात्
नेम् ॥ ०६५ ॥

सम् परिभ्या कज सुम् स्यात् । अर्थानभिधानेऽपि भूषण एव कातन्त्रसन्नि-
सारैकवाक्यत्वात् । भूषणादन्यत्र सकरोति परिष्करोति । उपात्तु भूषणादौ
भूषणमङ्गलकरणं सङ्घ समूह । प्रतिपदो गुणान्तराधानं विकृत स्वरूपस्यावधारणम्
अध्याहारी वाक्यस्य अयुताकाङ्क्षितशब्दोपादानम् । समस्कृषाताम् इति स्यादृत्तु-
रित्यत्र स्वरज्जनान्न वेम् । इगुडुर्मदौति ने कित्त्वान्न गुणः । सञ्चस्करिथेति
नेष्टतस्थप इत्यत्र स्वरज्जनान्नादिम् । सस्क्रि यादिति स्यादृत्तुर्गत इत्यत्र स्क्रुस्क्रुध्यामेवेति
उक्ते गणनिषेध ऋद्रि अ यक्द्वीपे इति रि । सस्कृषीष्टेति इगुडुर्मदौति से.
कित्वात् न गुणः । परिष्करोति इति परिनिविसेवेति षत्वम् । पर्यष्कार्षीदित्यादि
निविपरिस्वन्जेति वा षत्वम् ॥ ०६६ ॥

७६७ । हस्ते पाणौ प्राध्वं जीविकीपनिषदो
व्यस्य कृञि स-स्तिरो मध्ये पदे निवचने मनस्य
रस्यपाजेऽन्नाजे साक्षादादेस्तु वा ।

हस्ते उपनिषद ६।, व्यस्य ६।, कृञि ७।, स १।, तिरस्—साक्षादादे. ६।,
न १।, वा १। ।

हस्तेकरोति, तिरस्करोति करोति-तिरः ।

इति तनादि पादः ।

तृतीयः पादः—क्रादिः ।

[२८१] ड् क्री ज ग द्रव्यविपर्यये ।

क्रीणाति । [७८१] श्लाघोरिति क्रीणन्ति ।

[२८२] स्कृ, ज ग न उड्गृती ।

हस्ते इत्यादिरूपनिषदस्तस्याऽव्ययस्य कृञधातौ परदे नित्य समास स्यात् तिर-
प्रभृतेभ्यो वा । समासोऽप्येकपदीभावमावम् । न तु इत्यादिरुक्तम् । समास-
करणञ्च पूर्वनिपातनियमायै ताची यवर्थञ्च । हस्ते पाणौ स्वीकारे । हस्ते कृत्य
स्वीकृत्य इत्यर्थः । ता हस्तेकृत्यमाश्रयित्वा भट्टि । प्राध्वं वस्त्रानुपकृत्ये प्राध्व
कृत्य । जीविकीपनिषदौ उपमायाम् । जीविकाकृत्य जीविकासिव कृत्वा इत्यर्थः ।
तिरीऽन्तर्ज्ञाने तिरस्कृत्य । उरसि मनसि मध्ये पदे निवचने इति पञ्चानुपपन्ने
उरसिकृत्य उरसिकृत्वा । अनुपपन्ने इति किम् । उरसिकृत्वा हस्तं शीते पदे
कृत्वा शिरः शीते श्वा । उपाजे अन्नाजे दुर्बलस्य बलाधानार्थे साक्षादादेरभूत
तद्भावे । साक्षात्कृत्वा साक्षात्कृत्य । साक्षादादिस्तु साक्षात् मिथ्या आस्था
अज्ञा अन्तर्ज्ञा प्रभाऽचला चिन्ता प्रमा प्रजा विजा रुजा रुद्धा सशय्या नमस् आविस्
प्रादुस् बहिस् इत्याद्यादश । अग्नौ वशि विकल्पने विह्वसने प्रपतनेऽर्थे इत्या-
दीनामपि वा समासमिच्छन्ते जीमरा । वशेकृत्य दशश्रीव मीदस्य वरमन्दिरे इति
भट्टिः ॥ ७६७ ॥

७६८ । स्कु स्कुन्भु स्कुन्भु स्तन्भु स्तुन्भुभ्यः
श्रुश्री घे रे ।

स्कु—स्तुन्भुभ्यः ५॥, श्रु श्री १॥, घे ७, रे ।

एभ्यो घेऽर्थे श्रुः आ च स्यात् रे परे । स्कु नोति स्कु न्नाति,
विस्कुभ्नाति [६२५] विस्कुभ्नेति षः विष्कुभ्नाति । एव विस्कु-
भ्नाति विस्कुभ्नाति, विष्टम्नाति विष्टम्नाति, व्यष्टम् व्यष्टम्भौत्
वितष्टम् । स्तुभ्नाति स्तुभ्नाति । [२८३] मी ज ग बधे ।

[७४५] मिम्योरिति डा, अमासीत् अमास्त ।

[२८४] पू ज गि शोधने ।

७६९ । प्वादेः स्तो ने ब्रादेस्तु वा ।

पू आदे ६, स् १, ने ७, ब्री आदे ६, तु ११, वा ११ ।

प्रादोना स्तः स्यात् ना त्ये परे ब्रादेस्तु वा । पुनाति ।

[२८५] कृ ज गि हिंसे ।

अकरोष्ट अकरिष्ट अकोष्टे । करिषौष्ट कौर्षीष्ट ।

[२८६] धू ज गि कम्पे । धुनाति । अधावीत् अधौषीत् ।

[२८७] ग्रह ज ग आदाने । गृह्णाति ।

स्कु श्रु श्रुतौ स्तन्भु स्तुन्भु स्कुन्भु श्रु श्रुतौ इति चलार सौवा । यः
पूर्वधातुपाठे न दृश्यते सूत्रे दृश्यते स सौव । विस्कुभ्नातीत्यादि विस्कुभ्नातिर्वेति
सूत्रे आप्रत्ययस्य गृह्णात् विस्कुभ्नातीत्यत्र न षत्वम् । विष्टम्नातीत्यादि उभयत्र
गौक इति षत्वम् । व्यष्टम्भौत् । शासिद्विद्युदिति डीवा उभयत्राम्यपीति
षत्वम् । वितष्टम्भौति दशस्थादेरिति खिव्यवधाने षत्वम् । प्रमीणातीति णादि-
हन्मीनेति षत्वम् ॥७६८॥

ने आप्रत्यये परे इत्यर्थः । प्रादिस्तु पूजगि शोधे लूजगि छिटे कृजगि हिंसे,
स्तृजाकादे, धूजगि कम्पे, धृजगि वरणे, शृगि स्तृगि प्यातौ हनने । मृगितु धातु-
कथितो ह्यवा पृगितु रक्षे पूरणकृत्याम् । वृगि ब्रीगितु विदितौ ह्यवा दृगि विदादे

७७० । हसान्नानो हौ ।

हसान् ५१, ना ११, आन ११, हौ ७ ।

हसात् परो ना आन स्यात् हौ परे । गृहाण । अग्रहौत् ।
अग्रह जगृहतु जग्रहिय ।

७७१ । ग्रहेरिमो घोऽध्याम् ।

ग्रहे ५१, इम ६१, घ ११, अध्याम् ७ ।

ग्रहेः परस्य इमो घे स्यात् न तु अध्याम् । ग्रहौता ।

[२८८] शृ ज गि हिसे ।

७७२ । शृ पृ द्रां स्त्री वा कित् अध्याम् ।

श पृ द्रा ६१, स्त्री ११, वा ११, कित् अध्याम् ७ ।

एषा स्त्री स्यात् किति अध्या वा । शश्रुतु शश्रुतुः ।

नगितु नीत्या भुगितु भर्त्से जृ वृड्वले गृगितु शब्दे ज्यागि जौर्णले रीगि रेष्णगतयो-
न्त गिगत्या लीगि लीगि श्लेषणकृत्या त्रीगि वरणे लीगि गत्या भीगि धात्
कथिता भव्याम् । पञ्चाधिकविंशतिरिति गदिता प्रादिगणे धातव इह विदिता ।
इति । शेषान्वयी न प्रादय इति दुर्गसिद्ध । प्रादय इति जैनेन्द्र । उभयानुरोधात्
त्रादिर्विकल्पः । ज्यागि जराया इत्यस्य प्रादिफलानु जीन जीनवानित्यत्र लादि-
त्वात् तस्य न । क्वचिन्नाप्रत्ययस्यापि ऋस् इति वररुचि । स्मरणात् पुनते पाप-
धारणान् पूर्वसञ्चितम् । दर्शनात् लभते मोक्षमित्योगस्य लक्षणमिति प्रयोगः ।
अकरोष्ट्यादि स्यादद्यदृङ् इति इम् पचे वृतीवेम इति वा दीर्घः । इयु
ङ् इति मे कित्त्वे ऋकारस्य इतिर्व्यनञ्त्वतीति दीर्घः । अधावौदित्यादि
वेम्पृदितीम् वा ॥७६९॥

ना आन इति चोभय लुप्तप्रथमेक सूत्रत्वात् सिलुक् । गृहाणेति गृहस्वपाद्यो-
परति जि । आने कने अकाराद्धेलिपि । एव पुषाण मुषाण इत्यादि । हसात्
कि जानौहि । अग्रहौदिति हान्तत्वात् न त्रि । जगृहगुरिति गृहस्वपाद्योरिति
जि ॥७७०॥

ग्रहौता ग्रहौतुम् । ध्यानु जग्रहिय जगृहिव ॥७७१॥

एवं (२८८ - ३००) अि पृ गि पालने, दृ गि विदारि ।

(३०१) ज्या गि जरायाम् । जिनाति जिज्यौ ।

(३०२) त्री गि हृत्याम् । त्रिणाति त्रीणाति ।

(३०३) ज्ञा ग वोधे । जानाति । (३०४) अन्य ग मोक्षे ।

अय्याति । अयतुः अयन्यतुः अयिथ अयन्यिथ ।

एव (३०५) ग्रन्थ ग गर्भे । (३०६) कुष ग निष्कोषे ।

(५७३) वेम्सूदितौम् वा, निरकोषीत् निरकुक्षत् ।

(३०७) अश ग भोजने । अशिता अष्टा ।

(३०८) वृड ज ग वरणे ।

अवरीष्ट अवरिष्ट अवृत । ववृषे । वरिषीष्ट वृषीष्ट ।

इति क्रमादिपादः ।

भृगि क्रिसने, जिपृगि पालने, दृषगि विदारि एषा स्वं स्याद्वा किति क्त्वास् ।
अशरतुरिति ऋक्षाभावपक्षे ऋतो य कित् ठागमिति गुण एव पप्रतु पप्रतु-
ददतु ददरतु । त्रिणातीत्यादि त्रादिस्तु वेति वा ऋस्व । जानातीति
स्यादानेति जादेश । अय्यातीति ह्युङ् न इति न लोपः । अयतुरिति स्यात्
ठागिदिति कित् पक्षे न लोपः खिलोपादिश्च । अयिथेति अन्यग्रन्थदन्भानिति
न लोपपक्षे खिलोपादि । निरकुक्षदिति वेमलादनिम् पक्षे ह्यश्व इति रुक् ।
अष्टेत्यादि वेम्सूदितौम् वा । अवरीष्टेत्यादि स्याद्यृदृङुरिति इम् पक्षे वृतीवेम
इति वा दीर्घः । अनिम् पक्षे इगुङूरिति से कित्त्वात् न गुणः । ववृषे इति
नेमसुमिति नेम् । वरिषीष्ट इत्यादि स्याद्यृदृङुरिति वेम् इगुङुरिति कित्त्वात्
न गुणः ॥ ७७२ ॥

इति क्रमादिपादः ।

चतुर्थः पादः—चुरादिः ।

(३०६) चुर कि स्तेवे ।

७७३ । चुभ्यो जि वा ।

चुभ्य ५॥, जि ११, वा ११ ।

चुरादे जिः स्यात् वा स्वार्थे । चोरयति चोरयते । अचू-
चुरत् । चोरयामास । चोर्यात् । पक्षे चोरति इत्यादि ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो जिर्नित्यश्चुराद्यन्तर्गणाद् यजादेर्जिर्वां
स्यादित्यर्थः । यत्तु चुरधातीरपि पक्षे चोरतीत्याद्युदाहरणं तच्चुरादेर्जे कदाचि
दनित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतदेव काव्यकामधेनौ अकिक् लक्षणीयव स्फुटीचकार
वोपदेव । यथा सिद्धे नित्यणिश्रुत्वान्नित्यनुमूले कितामिदित् । निजनित्यत्व
बोधार्थं न दृष्टोऽनुम् विधिः कचिदिति । अस्यार्थः,—किता कानुबन्धधातूना नित्य
णिजन्तत्वान्नित्यनुमूलेऽगुणपरत्वाभावाद्बलीपाभावे नित्यनकारवत्त्वे सिद्धे इदित्
इदनुबन्धकरणे णिचो ओरनित्यत्वबोधार्थम् । किन्तु अनुम् विधिर्नाकाराभावात्
कचिदपि न दृष्ट इति । अनिर्दिष्टार्था प्रत्यया स्वार्थे भवन्तीति न्यायात् चुरादेः
स्वार्थे जि । चुरादिभ्यो जेर्जित्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा स्वमजक् कितर्के
इत्यादेर्जानुबन्धो व्यर्थः स्यात् । तेन जितश्चुरादेरात्मनेपदं जितश्चुरादेर्बभूवपदम्
उभयभिन्नचुरादेः परस्मैपदमिति । एवमेव धातुप्रदीपादयः । यत्तु चोरयति
चोरयते इत्युभयपदोदाहरणं तच्चातुपारायणानुरोधार्थं कदाचित् प्रयुक्तस्यात्मने
पदस्य समुपादनार्थञ्च यथा नालीकते यथेदानीं मामिदं तेन तर्कये इति नैषधे ।
चोरयतीति चुर जि गुणः धातुसंज्ञायाः तिप् शप् गुणाः । अचूचुरादिति चोरि
भागात् टौविभक्तेर्दौजिशील्यङ् चोरौत्यस्य द्वित्वे रेर्लोपः भ्रमस्तथेति खेरोकारस्य
सकारे अग्रबुङ् स् इति मूलधातौरोकारस्य ऋस्ते खे सन्वदिति खेरुकारस्य
दौर्ध्वे जेर्लोपः । चोरयामासेति विजनादीत्याम् । चोर्यादिति व्या जेर्लोपे त्यलोपे
त्यलक्षणेति न्यायात् गुणः ॥ ७७३ ॥

चुरादिः ।

[३१०] कृत क संशब्दे ।

७७४ । कीर्त्तः कृतः ।

कीर्त्तः १।, कृत ६।।

कृतः कीर्त्तः स्यात् जी । कीर्त्तयति ।

[३११] गणत् क संख्याने ।

७७५ । हसालोपोऽशित्यद् योः ।

हसात् ५।, लोप १।, अशिति ७।, अत्-यो ६॥ ।

हसात् परयोः अकार-यकारयोर्लोपः स्यादशिति । गणयति ।

कृत क संशब्दे इति धातु कीर्त्ति स्यात् संशब्द । कीर्त्तादिशस्य सार्वत्रिकत्वे कीर्त्तधातुपाठे नैवेष्टसिद्धौ कृतधातु पठित्वा कीर्त्तादिशविधानं ज्ञापयति क्वचित् कीर्त्तादिशी न स्यात् इति । तेन अचीकृतमिति । क्रमदीश्वरोऽप्येवम् ॥७७४॥

अत च य च अदर्थौ तयो' । अथीरिति लिपिकरप्रमादपाठ । अन्यथा इत् रहितेन अका सवर्णस्यावग्रह्याह्वत्वात् टाव्यतौत्याटावाकारस्यापि लोपापत्तिः स्यात् । प्रकरणवलाङ्गातुसञ्जकस्यैव अकार यकारयोर्लोपः तेन हसतीत्यादी न स्यात् । हसात् कि ? वीभूयिता अशिति कि ईर्ष्यति । अरे इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ अशितेति गौरव कथमिति चेन्न भव्यवन्धे इत्यस्य यङ् लुकि स्या याति परे ममव्यात् इत्यत्र यकारलोपानुपपत्तेः । गणयतीति अकारलोपे लोपोऽप्यादेश उच्यते इति न्यायेन स्थानिवत्त्वात् न वृद्धि । एव कुणत्काभाषमन्वयोरित्यादीनां कुणयतीत्यादौ न गुण । अतएव अग्लोपित्व स्थानिवत्त्व चादन्तत्वप्रयोजनम् । यद्य त्वेते न विद्येते तदाङ्गीपविकल्पनम् । तद्वलादन्यदीर्घश्च पुच्चेत्यङ्गापयत्यत्र इति वोपदेवः । अस्वार्थे अग्लोपित्व स्थानिवत्त्वचेति उभयमदन्तत्वप्रयोजनम् । यथा अग्लोपित्वेन अजगवेषदित्यादौ न ऋस सन्वज्ञावौ स्थानिवत्त्वान्न गुणवद्भौ कुणयति गणयतीत्यादि यत्र तु एते न विद्येते अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वयो प्रयोजनं न सम्भवतीति तत्र धातौ तद्वलात् अदन्तत्वस्वीकारवलात् अङ्गीपविकल्पनम् अकारस्य स्थितिपक्षे दीर्घश्च पुक्च आदन्तत्वात् पण्च स्यादतोऽङ्गापयतीति सिद्धमिति केचित् । स्वमते तु अग्लोपित्वस्थानिवत्त्वयो, कार्ये येषु न स्यात् ते

मुग्धबोधं व्याकरणम् ।

७७६ । वेङ्गणकथः खे जगडि ।

वा ११, ईङ् ११, गण कथ ६१, खे ६१, जगडि ७१ ।

गणकथयोः खेरौङ् स्यात् वा जगडि । अजीगणत् अजगणत् ।

[६३८] अग्लोपित्वात् न इः ।

[३१२] कथत् क वाक्यप्रवन्धे अचौकथत् अचकथत् ।

इति चुरादिपादः ।

इति द्वितीयचतुर्गणाध्यायः ।

धातवो हसन्ता एव सन्तव्या । तेन अङ्गापयतीति प्रयोगः स्वमतविरुद्ध इति बोध्यम् । न च स्वमतविरुद्धानां कामधेनौ उपन्यासीऽपि विरुद्ध इति वाच्यम् । अष्टानां मतान्यालोच्य कर्त्तव्ये परमतोपन्यासीऽपि दीष्टाभावात् । अन्यथा कौञ्चिदमन्यमानस्य कृज्जुताविति भीवादिकस्यापि पाठो विरुद्धः स्यात् । किञ्च यदि तन्मतैकवाक्यता क्रियते तदा अग्लोपविकल्पीऽन्यदौघंश्च मनीषादित्वात् साध्यः । यथा अङ्गं जि अकारलोपे अङ्गि टीविभक्तेर्दि अङ् नकारजावनुस्वारपञ्चमौ भक्ति धातुषु इति ङस्य न प्रकृतिकले स्यादौ नवद्वा इति ङकारं ह्रिन्वा कि इत्यस्य द्वित्रे कस्य चत्वे निमित्ताभावे नेमित्तिकस्याप्यभाव इति ङस्य नत्वे नस्यानुस्वारत्वे तस्य च जत्वे आक्षिपकदिति अत्र ऋसत्त्वज्ञावयीरसम्भवात् नाग्लोपित्वं गुणवृद्धीरसम्भवात् स्थानिवत्त्वमिति । केचित्तु द्वित्वेऽप्यकारलोपस्य स्थानिवत्त्वं मन्वाना क इत्यस्य द्वित्वे अग्लोपित्वात् सन्वत्कार्यमिति आक्षिपकदित्युदाहरन्ति । अन्ये तु 'ङप्रकृति' मन्वाना द्वि इत्यस्य द्वित्वे कस्य लोपे अङ्गिङ्गदित्याहुः । यकारलोपी यथा पापठ्ठा वावद्यादि यङन्तेभ्यः श्रुत्याद इति अप्रत्यये आदौ हसन्तोप इत्यकारलोपे पुनस्तेनैव यकारलोपे पापचा वावदा इत्यादि ॥ ७७५ ॥

गणकथयोः खिः गणकथखिः तस्य ईङ् स्याद्वा जे, परेऽङि ङित्वा दन्त्यस्य स्थाने ॥ ७७६ ॥

इति चुरादिपादः ।

द्वितीय चतुर्गणाध्यायः ।

प्रथमः पादः—अन्तः ।

७७७ । जिः प्रेरणे ।

जि १, प्रेरणे ७ ।

घो जि स्यात् प्रेरणेऽर्थे । कुर्वन्तं प्रेरयति कारयति ।
अचीकरत् । अशशासत्, अडुढीकत् । अशूशवत् अशिखयत् ।
व्यतस्तम्भत्, पर्य्यसोसिवत् । [५७२ साडत्वात् न षः । अचौ-
चकासत् अचचकासत् । औन्दिदत् औजिजत् आड्डिडत्
आच्चिचत् अररम्भत् अललम्भत् । अजोहयत्, [७४८] अनडौ-
त्युक्तेर्न घिः । अदिध्वनत् अध्वनयौत्, ऐलयौत् ऐलिलत्,
आर्हयौत् आर्हिदत् औनयौत् औनिनत् ।

प्रेरणं लयेतत् क्रियतामिति क्रियासु नियोजनम् । यथा गुरुमन्त्रं भोजयति
भक्ष्यं ग्रामं गमयति शिष्यं शाययति । अचेतने तूपचारः । यथा भोजनाभावो
वायुं वर्धयतीत्यादि । धोरिति व्याख्यानं सवधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन भवन्तं प्रेरयति
भावयति कामयमानं प्रेरयति कामयति विक्रिययति चोरयति चिकीर्षय-
तीत्यादि । प्रेरणं जं परोऽपि जि । यथा पिता पुत्रेण शिष्यं वेदं पाठयति अत्र
पुत्रं पाठयतेरेव कर्त्ता न तु पठते तेन पुत्रस्य कर्मलं न स्यात् जित्त्वादुभयपद-
कारयति कारयते पूर्वसूत्रीक्तान्युदाहरति अचीकरदित्यादि । कुर्वन्तं प्रेरित-
इति जौ अतएव जौ द्विले त्रिरिति वक्ष्यमाणनियमात् द्विभावात् पूर्वं न द्विजि ।
कइ इति स्थितं धातुसंज्ञायां दिः अमागमः, जिशीत्यडि कइ इति वर्णद्वयस्य
द्विले खेराद्यच्च इति इकारस्य लोपे ऋभखयेति ऋकारस्य अकारे ककारस्य
चकारे ज्, णित्यन्ते लुङ्नीरिति ह्रस्वौ अग्र्युङ्, स् इति आकारस्य ऋस्, खिः सन्वहौ
इति सन्वल् स्सस्सस्सनीति अकारस्य इकारे घोश् खेर्हसादिर्घञेति दीर्घे

७७८ । स्मृदृत्वरप्रथमदसृत्स्यशोऽङ्गेर्जाङि
चेष्टवेष्टो स्तु वा ।

सृ—स्यश' ६।, अङ्' ११, खे' ६।, अङि ७।, चेष्टवेष्टो' ६॥, तु' ११, वा' ११ ।

एषा खेरङ् स्यात् अङि चेष्टवेष्टोस्तु वा । असस्मरत्
अददरत् अतत्वरत् अपप्रथत् अममदत् अतस्तरत् अपस्यशत्
अचिचेष्टत् अचचेष्टत् अविवेष्टत् अववेष्टत् ।

अलोपि दस्य तकारो वा । एवं सर्वत्र । अशशासदिति अङ्ङुङ् स इत्येव
शासवर्जनात् ऋस् । अङ्ङौकदिति ऋदिङ्जनात् न ऋस् । अशूशवदिति
प्रागच्कार्यादिति नियमादादौ हित्वे अर्जिवेल्व वाशब्दस्य व्यवस्थया खिर्मूलस्य च
जि ततो हङ्गादि पचे न जि । व्यतस्तम्भदिति गुरुधालचरपरलात् सन्वज्ञावादि
साङ्गतात् न ष । पर्यसौषिवदिति साङ्गताव्यंयादिनिमित्तक खे षत् न स्यात्
खिनिमित्तक मूलधातो षत् क्लिलादित्यनेन स्यादेवेति औपतिदत्त । एव
पर्यसौषहदित्यवापि बोध्यम् । अचचकासदित्यादि ऋदित्वाङ्ङी ऋसाभावे
अनेकाचलात् सन्वज्ञावादि विकल्प । औन्दिदित्यादि उन्दघो क्ते दे उज्ज शान्वे
अदङ् अभियोगे अर्चं च पूजे इति अन्ताना चतुर्णाम् उन्दि उज्जि अदङि अर्चं इति
स्थिते नाजलादेरिति आद्यचर हित्वा स्यादौ नवद् इति न व द राश हित्वा दि
जि डि चि एषा हितम् । अररम्भदित्यादि गुण रष इति गुणि गुरुधालचरपर-
लात् न सन्वज्ञावादि । अजौह्यददिति ह्रैः खेरनङ्गीत्यननङ्गीलुक्ते नञि ।
अध्वनयौदित्यादि मिध्वन रवे इत्यश अथै गतौ अर्दञ्च वधे जनल्क परिहाणे
एभ्यो अन्तेभ्य चि घेष्ट ध्वन्येभ्यर्धूनेस्तु वेति अङ् वा । पचे स्या सौ अङि
श्रिजागुत्रिरिति निषेधात् न त्रि ॥७७७॥

सृ स्मृतौ सृ म औल्के इति वयम् । दृयगि विदारै । जित्वर षमङ् स्यदे ।
प्रथमयङ् चीदे सृङ्गि ह्वादने स्पशज श्यवाधयो । एषां सप्ताना खेरङ्
विधानसामर्थ्यात् ख्यसेत्तनीति इ न स्यात् । चीश्च खेर्हसादि घञ्येति न स्यात् ।
चेष्टवेष्टोस्तु खेरङ्गीप्रामिपचे गुर्वचरपरलात् सन्वज्ञावस्याप्राप्तौ तदेकयोगनिर्दिष्ट-
त्वात् खेर्दोर्घोऽपि न स्यात् ॥७७८॥

७७६ । भ्राज भ्रास भास भाष दीप जीव
मील पौड कण वण भण श्रण लप लुप लुट
हेठां वोडः स्वः ।

भ्राज हेठा ६॥, वा ११, उड ६, स्व १ ।

एषाम् उडः स्वः स्यात् वा जगडि । अविभ्रजत् अवभ्राजत् ।

७८० । वटुडो धुः ।

वा ११, ऋटुड ६, धु १ ।

ऋटुडो धोर्धुरेव स्यात् वा जगडि । अवीवृतत् अववर्त्तत् ।

७८१ । स्वपो जिः ।

स्वप ६, जि १ ।

स्वपो जि स्यात् जगडि । असृषुपत् ।

भ्राज ड णु टु भासि । भास डृण्टु भासि दन्त्यान्तसालव्यान्तोऽपि । भ्रासु
ड दीप्तौ भाषड्वाचि । दीपीडयु दीपने । जीव ऋ प्राणे । मील मिमे ।
पौड क वाडगाहे । कण आर्त्तस्त्रे । ऋवण शब्दे ऋमण शब्दे । श्रण क दाने ।
लप भावे । लुप शप लु औ केटे । ऋलुव्य विलीटविलीडयोः । हेटु ज वाधे षोडशेते ।
अविभ्रजत् अवभ्राजत् अविभ्रसत् अवभासन् अवीभसत् अवभसत् अवीभषत्
अवभाषत् अदीदिपत् अदिदीपत् अजीजिवत् अजिजीवत् असौमिलत् अमि-
मीलत् अपीपिडत् अपिपौडत् अचीकणत् अचकाणत् अवीवणत् अववाणत्
अवीभणत् अवभाणत् अशिश्रणत् अशश्राणत् अलीलपत् अललापत् अलूलुपत्
अलुलीपत् अलूलुट् अलुलीट् अजीहिठत् अजिहेठत् । कविकल्पद्रुमे भ्रास-
डृण्टु इत्यस्य मस्रमस्त्रानुबन्धः । यणक दाने इत्यस्य च अष्टमस्त्रानुबन्धाभावः
कस्यचिदनुरोधात् । हेजै इत्यस्येह स्त्रे पाठ प्रमाणस्य एव ॥७७६॥

ऋट उड् यस्य स ऋटुड् तस्य । तस्य स्थाने तङ्गालादेशो जगडि वा स्यादि-
त्यर्थः । अवीवृतत् अववर्त्तत् । एव अवीवृषत् अववर्हत् अमीवृतत् अममाजत्
अचीक्रिपत् अचकल्पत् इति तु ऋटुड प्रकृतिकत्वात् । वा ग्रहणात् परव दाधि
करनिवृत्त्यर्थम् ॥७८०॥

७८२ । शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पां जी यन् ।

शा—पा ६॥, जी ७, यन् ११ ।

एषा जी परे यन् स्यात् । शाययति पाययति ।

७८३ । द्वेः पिवः पीप्यो ज्ञाडि ।

द्वे ६, पिव ६, पीप्य १, ज्ञाडि ७ ।

अपीप्यत् ।

७८४ । क्री लू री क्लू य्यृ क्ष्माय्यातां पण् गुश्च जी ।

क्री—आता ६॥, पण् ११, गु १, जी ७ ।

क्रेपयति व्लेपयति रेपयति क्लोपयति अप्रपयति क्ष्मापयति
स्थापयति ।

अनुषुपदिति तु आदौ जि पश्चात् द्विले घोश्च खेहसादेरिति दीर्घं क्लिप्ता-
दिति घ' ॥७८१॥

शोय निशने क्रीय लूनौ षीय नाशे ह्वैर्जै ऋड्ये व्यज वतौ ऐजवे सूतौ पा
पाने पै शोषे इति वयम् । एषां सप्तानां जी यन् स्यात् नित्वादान्ते । शाययति
काययति साययति ह्वाययति व्याययति वाययति पाययति ॥७८२॥

दिभूतस्य पा पाने इत्यस्य पीप्य स्यात् ज्ञाडि । पिव' किम् ? पै अपीपयत् ।
पाल रक्षणे अपीपलत् ॥७८३॥

क्रीलि लज्जे व्रीणि गत्या श्रीरीड्य चरणे रीणि वधे गतौ इत्युभयम् । क्लूथीड
दुर्गन्धे ऋण्ये ह्रिसे ऋर्लि गत्याम् ऋ प्रापे च इति वयम् । क्ष्माथीड विधूनने इति
षक्षामादन्तानाञ्च औ पण् स्यात् यथासम्भव गुणश्च । क्रेपयतीत्यादौ णित्वा-
दन्त्याञ्च परे पणि कृते पस्यापि धात्ववयवत्वात् लघूङीऽभावात् अप्राप्तौ गुण-
विधानम् । क्लोपयतीत्यत्र पकारात् परतया ह्रस्वालोप इति यत्नीप । एव
क्ष्मापयतीत्यत्रापि । स्थापयति । आदिष्टादन्तानाञ्च यङ्गत्वात् देङ् पालने दापयति
डुक्रीञ्च क्रापयतीत्यादि ॥७८४॥

७८५ । स्त्रोडो अग्रङ्गीः ।

स्त्रोड ६१, अग्रङ्गी ७१, इ. ११ ।

तिष्ठतः उड इः स्यात् अग्रङ्गी । अतिष्ठपत् ।

७८६ । ओ वा ।

ओ ६१, वा ११ ।

अजिघ्रिपत् अजिघ्रपत् ।

७८७ । पाति-स्फायोर्लन्वडौ जी ।

पाति स्फायो ६१, लन्वडौ ११, जी ७१ ।

पालयति स्फायति ।

७८८ । प्री-धूजोर्नन् वा ।

प्री धूजो ६१, नन् ११, वा ११ ।

प्रीणयति प्राययति, धूनयति धावयति ।

स्त्रोड इत्यस्य उड् स्त्रोड् तस्य पणि कृते स्त्राप इत्यस्य उड इत्यर्थः । अतिष्ठप-
दिति पणि कृते आकारस्य इकारे किलादिति ष ॥ ७८५ ॥

प्राधाती, पणि कृते प्रापभागस्य उड इ. स्याद् अग्रङ्गी । इकारे अजिघ्रिप-
दिति । इकाराभावपक्षे अग्रङ्गी, स इति ऋषे सन्वद्वात्रे खेरिले खेर्गुरुत्वात्
दीर्घाभावे अजिघ्रिपदिति ॥ ७८६ ॥

पाल रक्षणे इत्यस्य लन् स्फायी ऊ ह्रस्वावित्यस्य वड् स्यात् जी ॥ ७८७ ॥

प्री धूष प्रीधुवौ । प्रीधुवौ च तौ जी आनुबन्धौ चेति तथी । प्रीज तर्पणे
प्रीजल कान्तौ च इति द्वयी प्रीणयति प्राययति आनुबन्धयद्वात् प्रीक तर्पणे
इत्यस्य तु य प्राययन्ति कविसूक्तिरसायनानौति हलायुध । प्रीड्य प्रीतौ चेत्य-
स्यापि प्राययति । धूषिक कम्पे इत्यस्य तु बायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणूनि
हलायुध । अत्र स्वार्थविहितजकारेण सम्बन्धात् नन् । अन्यथा कम्प प्रेरणे
धूनयतीत्यादि प्रयोगा न स्युः । धूनीत्यादीनां साध्या इति चेत् तर्हि स्वभावात्
कम्पप्रेरणार्थानां तेषां जी कृते कम्पप्रेरणस्य प्रेरणनेवार्थः स्यात् । किन्तु कम्पनाया
धू नयतीत्यादीनामवच्छेदावे अत्र वे सूचकार, माचीनमत्तानुरोधार्थः ॥ ७८८ ॥

७८६ । रुहः पङ् वा ।

रुह ६१, पङ् १११, वा १११ ।

रोपयति रोहयति ।

७८७ । शदोऽगतौ तङ् ।

शद ६१, अ-गतौ ७१, तङ् १११ ।

शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोपः ।

७८८ । लाल्योर्लन् ननौ स्नेहद्रवे वा ।

ला-ल्य ६॥, लन् ननौ १॥, स्नेहद्रवे ७१, वा १११ ।

लातेर्लन् लियो नन् स्यात् स्नेहद्रवेऽर्थे जी वा । विलापयति विलापयति । विलोपयति । [७४५] मिम्योरिति डा वा, विलापयति विलापयति घृतम् । स्नेहद्रवे किं ? लौहं विलापयति विलापयति ।

७८९ । वो जन् धूतौ ।

व. ६१, जन् १११, धूतौ ७१ ।

वार्तर्जन् स्यात् कम्पने जी । वाजयति । धूतौ किं ? केशान् वापयति ।

।जज्रह्यौ जन्मामित्यस्य पङ् स्याद्वा जी । वा यद्वय परत्र वाधिकांरनिष्ठ-
व्ययम् । ननु रोहते रूप्य इतिमीह इति द्वयी रोहयति रोपयतीति सिद्धौ रुह-
पङ् विधानं कथमिति चेन्न । रोपयतीति पदेन जननप्रेरणस्य बोधयितुमशक्य-
त्वात् ॥ ७८६ ॥

शदलजौ शाते इत्यस्य तङ् स्यात् औ न तु गतौ । शातयति वच्चात् फल-
लोक पातयतीत्यर्थः । गतौ तु गाः शादयति गोपः अनेकार्थलाङ्गत्यर्थोऽपि ॥ ७८७ ॥

स्नेहस्य घृतादंर्द्रवो द्रवीकरणं स्नेहद्रवः । ला लच ग्रहे लौकिक द्रावणे इत्ये-
तयोर्थद्वयम् ॥ ७८८ ॥

।वृद्धयति लता बाधुः कम्पयतीत्यर्थः । धूतौ किं केशान् वापयति परिष्करी-
तीत्यर्थः ॥ ७८९ ॥

७६३। क्रीजीडोऽजा च स्फुर प्रजनार्थवीनान्तु वा।

क्री जि इड ६।, अच् ११।, आ ११।, चि-स्फुर-प्रजनार्थवी-ना ६॥, तु ११।, वा ११।।

एषाम् अच आ स्यात्, जी च्यादेस्तु वा । क्रापयति जापयति
अध्यापयति । अध्वजीगपत् अध्यापिपत् । चापयति चाय-
यति । चपयति चययति । [७६८] मिच्छात् क्लृप्त इति
प्रक्रियारत्ने दृष्टम् । स्फारयति स्फोरयति । वापयति वाययति
गाः पुरोवातो गर्भं ग्राहयति इत्यर्थः ।

७६४ । स्मिभ्यो घात् ध्वर्थे मच्च ।

स्मिभ्यो ६॥, घात् ५।, ध्वर्थे ७।, म १।, च ११।।

अनयोरच आ स्यात् घात् ध्वर्थे जी मच्च । विस्मापयते भाप-
यते मुग्धः । घात् किम् । कुञ्चिकयेन विस्माययति भाययति ।

प्रजनो गर्भग्रहणम् अर्थो यस्य स प्रजनार्थं प्रजनादेशासौ वीहेति प्रज-
नार्थवी । चिश्च स्फुरश्च प्रजनार्थवीश्च ते तेषां वीनामिति तुमागम सूत्रात् ।
कुक्क्रीञ्जम् द्रव्यविपर्यये जि जये अधीङ्लव्ययने । एषामच आ स्यात् जी ।
च्यादेस्तु वा । अध्वजीगपदिति व्या गा अङ् सनीस्तु वेति गादेशे पणि गापे-
हिले ळङ्खादि । पच्चे इकारस्य आकारे आपि इति स्थिते गाजन्तादेरिति
निषेधात् पि इत्यस्य हिले अध्यापिपदिति चापयतीत्यादि सुगमम् । स्फारयति
स्फरतिनैवेष्टसिद्धौ स्फुरतेरुकारस्याकारविधानं स्फरते कातन्मायसम्मतत्वात् ।
अत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् सिद्धयते रिकारस्य औ परे आकार स्यात् अपार-
लौकिके । घट साधयति पद साधयति । अपारलौकिके किं ? यत्र सेधयति ॥
यावद् यते साधयितुं तदर्थमिति रघौ । अपारलौकिकविवक्षया सिद्धम् । जीम-
रास्तु लिखि वष्टि लसृजीना लिखाप वष्टाप लज्जाप औ वा । इत्यादिभ्यः, लिखा-
यति लेखयति वष्टापयति वष्टयति लज्जापयति लज्जायति इत्याहु ॥ ७६३ ॥

विस्मयी भयश्च यदि अन्तर्कर्तुर्हेती प्रतीयते तदा अनयोरच आ स्यात् जी
मच्च । मुग्ध इति मुग्धी मुष्टितमसकी जन । एवं विस्मापयते भापयते
व्याघ्र । कुञ्चिकया एवं जन विस्माययति भाययति कुञ्चिका मखमेद' एवं
रूपेण तं विस्माययति खड्गेन सा भाययति । विस्माययन् विस्मितमात्मनश्चै

७८५ । भीर्भीष् वा ।

भी १।, भीष् ११, वा ११ ।

भियो घ-भये भीष् स्यात् वा जी मञ्च । भीषयति सुखः ।

७८६ । दुषेरोदूः ।

दुषे ६।, ओत् ११, ऊ ११ ।

दुषेरोकार ऊ. स्यात् जी । दूषयति ।

७८७ । चिद्विकारे वा ।

चिद्विकारं ७।, वा ११ ।

दूषयति दीषयति चित्तम् ।

७८८ । घटादि जनी जृष क्लस रजाम
मारतोषनिशाननिशामार्थं ज्ञां स्त्रोऽकमामचमो
जौसमोस्तु घञ्च जागुश्च ।

घटादि—ज्ञा ६॥, ख १।, अकमामचम ६।, लौसमो ७॥, तु ११, घं ११ ।

ज ११, जागु ६।, च ११ ।

घटाद्यादेरमन्तस्य मारायर्थं चञ्च जी खः स्यात् न तु कमा-

विनीरुसन् निजयाद सिद्ध इति रघी । विस्माययन्निति विस्मायन विस्माय
विस्मायन करोतीति जी साध्यम् ॥ ७८४ ॥

शेषयते भाषयते व्याघ्र । घात् किं ? खङ्गेन त भाषयति ॥ ७८५ ॥

६दृष्ट्या वैकृत इत्यस्य जनिमित्तके गुणे कृत ओकारस्य ऊ स्यादित्यर्थः ।
अथवा दुषव इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ दुषेरोदूरति गौरव व्यर्थं स्यात् । यथा अधर्मात्
जम् दूषयति दूषयामास दूषयिष्यति जनिमित्तके गुणे किं दीषण दीष घञ्
दोष करोति दीषयति अत्र घञ्जनिमित्तकस्य ओकारस्य ऊर्ध्वं स्यात् । दूषयमित्या-
दिज्ञानं ज्ञानस्यैव ॥ ७८६ ॥

नततीति चित् मन तस्य विकारश्चिद्विकारः । तस्मिन्नर्थे दुषर्जो कृते ओकार
खः स्यात् । दूषयति दीषयति चित्तं कीदृश इति शेषः ॥ ७८७ ॥

भवमां, जेः परयोरिण् णमोस्तु घञ् जागुञ् स्त्री घेः ।
घटयति व्यथयति प्रथयति, जनयति जरयति क्रसयति, रज-
यति रुगान् रमयति, ज्ञपयति । कमादेस्तु कामयति
आमयति चामयति ।

मारश्च तीषश्च निशानञ्च निशामश्च ते । तेषां यस्य स मारतीषनिशान-
निशामाश्च । स चासीं ज्ञाश्चेति मारतीषनिशाननिशामार्थज्ञा । घटादिश्च
जनीय जृषश्च क्रसश्च रजश्च अमश्च मारतीषनिशाननिशामार्थज्ञाश्च ते तेषाम् ।
कम च अम च चम चेति कामाचम् न कामाचम् अकामाचम् तस्य इष् च
श्चम् च इक्ष्मौ । जे परी इक्ष्मौ जौक्ष्मौ तयो । घटषड्म चेष्टे घटयति ।
घटक हिमासङ्घातयुतिषु इत्यस्य तु घाटयति कुलचन्द्रायनुरोधात् जनमल्लिचेल्य-
स्यापि मानुबन्धने जनीति ग्रहण प्राचीनमतानुवादार्थम् । जरयति जृषग्रहणात्
भूमिकि ज्याने इत्यस्य कारयति क्रसुस्युद्धृतौ क्रसयति । रजयति रुगानिति
रन्जनीय रागे औ तु रुगरमखे इति नखीपे ज्खिल्यन्ते जुडतोरिति वडौ क्रस्व ।
रमयति एव गमयतीत्यादि सक्रामयतीत्यादिक्तु क्रम शब्दप्रत्यये शपि क्रम
पेऽपीति दीर्घे सक्रानन् करोतीति औ टेर्लोपे साध्यम् । ज्ञपयति श्वन् शूर
मारयतीत्यर्थः । ज्ञपयति पुन पिता तीपयतीत्यर्थः । निशान तीक्ष्णीकरण
ज्ञपयति खड्ग कर्मकार शीशासतीत्यर्थः । निशामो दर्शनप्रेरण ज्ञपयति रूप
कामिनी स्त्रीयगावाणि दर्शयतीत्यर्थः । निशामो ज्ञानप्रेरणम् इति न्यासरञ्जिती ।
अतएव क्रमदीर्घोऽपि जानातेर्घटादित्व विभाषया मन्यते तेन ज्ञापयितु बोध-
वितुमिष्यमाणो ज्ञीष्टमान इति पाणिनीयहत्तौ ज्ञानप्रेरणेऽपि क्रस्वे सनि
ज्ञीष्टमान इति सिद्धम् । एव विज्ञप्तिरेषा मम जीवन्तो इत्यादिषु च विज्ञापन
मेवार्थः । जौक्ष्मोस्तु अघटि अघाटि घट घट घाट घाटमित्यादि कमादेस्तु
कामयते इति जिडि रूपम् । प्रेरणजौ तु कामयति कामयते । जागुश्चेति
जागर्त्तैर्ज्ञ स्यात् पुनर्ज्ञस्त्वैव दीर्घः स्यात् जे परयोरिण्मोरित्यर्थः । यथा
गुरुणा शिष्योऽजागरि अजागरि गुरु, शिष्य जागर जागर जागर जागर
श्चेत् । घटादिस्तु । घट यमञ्च चेष्टने नट् म नृत्तौ भट म भाषणे । वझीक्तौ
गडम सेकेऽथ लमोन्मथनविह्वयोः । यपत्क क्षेपणे ज्ञात्वा मारणादी यथम् वधे
नृद्वर्षस्यतु वड्वले दृगि दृम भये मतौ । आत्मा पाके कृमौक्तेऽथ व्यथञ्चड भयादिषु ।

७६६ । ज्वल ह्वल ह्वल ग्ला ग्ला वन रम
नमोऽगेर्वा ।

ज्वल—नमः ६।, घ-गे ६।, वा १। ।

एषामगीनां खः स्यात् वा जी । ज्वलयति ज्वालयति,
ग्लपयति ग्लापयति । अगेः किम् ? प्रज्वलयति प्रग्लापयति ।

८०० । वा शम यम फण गिख्वदाम् ।

वा १।, शम-यम फण गि-ख्वदाम् ६॥ ।

एषां खः स्यात् वा जी । शमयति शामयति यमयति
यामयति, फणयति फाणयति, परिख्वटयति परिख्वादयति ।

नृणि नृम् नयने ग्रैम पाके कम्पे क्रियासु तु । अक्ताम् वक्रगत्यान्तु कखम् हाम्मे
वनम् गतौ । चक्रजङ् मष्टकसक्त्य प्रतीघाते कणम् गतौ । रम्भ शङ्गे लगे सङ्गे
यग एगसग स्थग । क्रम् क्रम्मे तु सवत्यां वजि चजङ् मतौ त्यजि । रन्जनरनौ
अ रागेऽय चणम् दाने यणम् तथा । छिड् मवेष्टे प्रयङ् ख्यातौ क्रथ क्रथ क्रथम्
वधे । कदम्भदम्भदम्भङ् वैक्लव्यविकलत्वयी । मदौभिर्यमदे स्लेपे कृदकिञ्
तूर्जने मत । मृदयङ् चीदने खट्ङ् विदारौ चर्म्भं हिंसने । जनौमङ् जनने
जन्मलिख्यत्तौ कपफङ् । कपायां चप कम् कल्के अपक्वसौ त्वरङ् खदे । ज्वर्म्भं
रोगे च लज् कम्पे ज्वलजम् चलनलिषी । कलकजीवेह्वलह्वलम् चलने तु क्लमङ्
भये । जचिङ् दाने दचमषङ् हल्यये क्लसुमुद्धतौ । प्रसङ् प्रसवे तया वनुम्
व्याश्रुतौ तथा । चहक्मं शठताया स्यात् घटादिस्तु विसप्तति । चन्मि हिंसे गतौ
चिक्मि चयने फणमिण् गतौ । ध्वन्मि शब्दे एनसन्मि रवे स्वनमि तंसने । वपूष-
मिङ् लज्जायां यलक्मि परिवेशने । तदभावे दक्षिमेदे ख्वि स्यात् चलने चये ।
मिल्लखस्त्वं निवासस्य दयोर्बलमिङ् स्मृतौ । इति वयोदश ख्याता घातवी वा
घटादयः ॥७६८॥

ज्वलजम् चललिषी । ह्वलह्वलं चालि स्ले क्लमे ख्याल शीघने वनुमव्याश्रुतौ ।
खजटुवसीद्वारौ । नर्मी शब्दन्त्यौ । ग्लाह्वोरप्राप्तौ अन्धेषां नित्योप्राप्तौ विकल्पः ।
अगेः किं प्रज्वलयतीत्यादौ नित्यं ह्रस्वः । प्रग्लापयति प्रभापयतीत्युभयत्र न
ह्रस्वः ॥७६९॥

८०१ । हनस्तङ् इणविणि ञ्णिति ।

हन ६।, तङ् ११, अ णप् इणि ७, ञ्णिति ७ ।

अति णिति च परे हन्तेस्तङ् स्यात् न तु णपि इणि च ।
घातयति ।

८०२ । यिः सन् वेर्ध्यो द्विः ।

यि १।, सन् ११, वा ११, ईर्ध्य ६।, द्वि १। ।

ऐर्ध्ययत् ।

इति अन्तपादः ।

वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् समुभिर्यशमे इत्यस्य नित्य ऋस्व । शस्यति रीयं
शेद्य । शलङ्कालीचे इत्यस्य नित्य ऋस्वाभावः । निशामयति कार्यं सुवी-
प्रणिदधातीत्यर्थः । निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्भदती मम इति । यमकमि परि-
वेशने तदभावे यमयति यामययन्न गृह्णिणो । ययौ उ विरती इत्यस्य तु नित्य
ऋस्व । नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदगु इति शाकुन्तले । फणसिषयतौ 'फ'-
प्रति फणयति फणयनि स्नेहे इत्यस्य फणयतोत्येव । खड्गघट विदारि परिखलदयति
परिखलादयति अवखलदयति अवखलादयति अवपरिभ्या परस्यैव वा हस्त इति
कातन्ताद्याः अवापि अवस्थाने इति इति भोमः । अन्य पूर्वस्य केवलस्य च शब्द-
यति खलदयतीत्युभयत्र घटादित्वात् नित्य ऋस्व ॥ ८०० ॥

णप् च इण् च णविष् न नविष् अणविष् तस्मिन् । अ च ण च ञ्णौ ञ्णा-
विती यस्य स ञ्णित् तस्मिन् । औ घातयति घञि घात, णमि घात घातम् ।
णविष्णोस्तु जघान अघानि ॥ ८०१ ॥

ईर्ध्यो यिरेव द्वि स्यात् द्विलहेतौ सतीत्येकोऽर्थः । सनि कृते तु यिर्वा द्वि-
स्यात् सनि वा द्वि, स्यादित्यपरोऽर्थः । यथा ईर्ध्यो औ कृते यलोपस्य नित्यत्वेऽपि
योर्द्विलविधानच्चापकलात् हसाल्लोप इत्यनेन यलोपाभावे ईर्ध्य इत्यस्य घातुसञ्ज्ञाया
स्यामङ् नाजन्तादेरिति आदि द्वि त्वा स्यादौ नवद्र इति रेफ द्विला अनेन
षकारश्च द्विला यि इत्यस्य द्विले और्लोपे ऐर्ध्ययदिति । सनि तु वसोरस्येतौनि
द्विले ईर्ध्ययिषति सनी द्विले ईर्ध्ययिषति ॥ ८०२ ॥

इति अन्तपादः ।

द्वितीयः पादः—सनन्तः ।

८०३ । सन्निच्छायाम् ।

सन् । १।, इच्छायाम् ७ ।

धोः परः सन् स्यात् इच्छार्थे । अत्तुमिच्छति जिघत्सति ।
दिदासते दिदोषते, दियोतिषते, उत्तिच्छति उत्तिच्छिषति
अधिजिगापयिषति अध्यापिपयिषति, शुश्रावयिषति शिश्राय-
यिषति जुहावयिषति ।

यस्य घातीयोऽर्थस्य द्विषयायामिच्छाया तद्घाती सन्नित्यर्थः । इच्छायामिति
सामान्योक्तावपि तुमर्गभायामिव । इत्यत आह अत्तुमिच्छतीति तुमर्गभायामिच्छाया
सन्निति जौमराथ । इच्छासमन्तात् न सन् । इच्छायामिच्छान्तरासम्भवात् ।
स्वार्थसनन्तात् स्यादेव । चिकित्सितौल्यादि । अचेतनस्य इच्छाया असम्भवेऽपि
नदीकूल^१ पिपतिषतीत्यादौ विवक्षायां सन् एव वा मुमूर्षतीत्यादावपि विवक्षयैव
सन् । पूर्वती वाशब्दानुवृत्तौ पचे वाक्यस्यापि स्थितिः । सन्निति अकारान्तः । तेन
अटगतौ अटितिषतीत्यादौ नाजन्तादेरिति अकारादर्शनं हि । जिघत्सतीति
अद्भौ सन् घसूद इति घसादेशे सत् खरे इति सस्य त द्वित्वादि तिप् शप् लोपोऽत
इति सनी अकारलोपः । दिदासते इत्यादि दीङष्टरा यन्निति डा वा । दियोति-
षते इति द्युत्स्नाप्यीरिति खेजिं । उत्तिच्छिषतीत्यादि उत्तिच्छिषत्यसमापने सन्
इति उत्तिष्प इति स्थिते उकारः ह्रिवा द्विष इत्यस्य द्विले यस्य लोपे द्विवजाद्योरिति
स्वेच्छकारस्य तकारो वा । अधिजिगापयिषतीत्यादि अधीङ्ल् अध्ययने अग्रन्तात्
सनि ठ्या गा अग्रङ् सनीसु वेति गादेशे आदन्तत्वात् पण् । पचे क्रीजीङ इति
आकारे पण् सन् इमि आपयिष इति स्थिते पयिष इत्यस्य द्विलम् । शुश्रावयिष-
तीत्यादि टुश्रीश्चि अग्रन्तात् सनि औ द्विले त्रिरिति नियमात् श्रेजिर्वेति जौ कृते
द्विलं ततो त्रिः । जुहावयिषतीति ह्ययतेऽग्रन्तात् सनि औ द्विले त्रिरिति
नियमात् द्विले सति द्वौर्बेजिर्विति जौ कृते ह्यभागास्य अन्ताभात् शाब्दासाह्वेति
यनोऽभावे ऋद्धिः ॥ ८०३ ॥

८०४ । गुर्नानिमि ।

य १।, न १।, अनिमि ७।

अनिमि सनि गुर्नं स्यात् । विवृत्सति विवर्त्तिषते, निवृत्-
सति निवर्त्तिषति, तितरीषति तितरिषति तितोषति ।

८०५ । घौऽज्झनिङ्गसाम् ।

घं १।, अज्झनिङ्-गसाम् ६॥ ।

अजन्तस्य हन्तेः इङ्ः स्थाने जातस्य गमस्य घं स्यात् अनिमि
सनि । दुध्वर्षति दिध्वरिषति । बुध्वर्षति विवरीषति विवरिषति,
सच्चिष्कीर्षति, जिगौषति, चिकीषति चिचीषति जिघासति ।

८०६ । गमीनिङोः ।

गमि १।, इन् इङो ६॥ ।

इनिङोः स्थाने गमिः स्यात् सनि । जिगमिषति, अधि-
जिगासते ।

विवृत्सतीति वृङ्गी नेम् इति इम् निषेधे गुणनिषेधः । अनिमि कि ? विवर्त्तिषते ।
निवृत्सतीति वृत्कृदित्यनेन इमीऽभावपक्षे गुणाभावः । तितरीषतीत्यादि स्याद्
ह्रस्वरिति वेमि वृत्तो वेम इति वा दीर्घः । अनिम् पक्षे गुर्नानिमि अगुणत्वादि
व्यनञ्त्वतीति दीर्घः ॥ ८०४ ॥

इङो गम् इङ् गम् । अत्र इन् च इङ्गम् च ते तेषाम् । दुध्वर्षतीत्यादि ।
ध्रु कौटिल्ये स्याद्यृदृङ् इत्यनेन अनिम् पक्षेऽनेन दीर्घः । ऋदिरणावित्युरि ह्रस्वि
परेऽच् कार्यात् पर द्वित्वमिति नियमात् ध्रुव इत्यस्य द्वित्वमिति । बुध्वर्षतीत्यादि
वृञ् स्याद्यृदृङ् इत्यनिम् पक्षे दीर्घे ऋदिरणावित्युरि द्वित्वम् । इम् पक्षे वृत्ता
वेम इति इमी वा दीर्घः । सच्चिष्कीर्षतीति स्याद्यृदृङ् इत्यत्र स्क्रुवजनात् न वेम्
नेमेकाजिति इमी निषेधे दीर्घोऽगुणत्वादित् । जिगीषतीति जिर्गि, सनठ्ठीरिति
जिर्गि घौऽज्झ निङ्गसामिति दीर्घः । चिकीषतीति चि, किरा । जिघासतीति
हनवी हिसने खेर्होषीषति च इति ह्रस्व घ, अनेन दीर्घः । अनिम् सनीऽगुण-
त्वेऽपि वनतनेति न लीपाभाववीजं दभीया वित्यत्र खेत्स्यम् ॥ ८०५ ॥

८०७ । नेमुगुहग्रहः ।

न । १।, इम् । १।, च गुह यद् ५। ।

उवर्णान्तात् गुहो ग्रहश्च सन इम् न स्यात् । जुह्वति
बुभूषति जुषुक्षति ।

८०८ । ग्रहस्वप्नप्रच्छां जिः ।

ग्रह-स्वप्न प्रच्छां ६॥, जि १। ।

एषा जिः स्वात् सनि । जिष्टक्षति सुषुप्ति ।

८०९ । स्मिड् पूड् रन्जश्च किर गिर द्विय
ध्रिय प्रच्छ इम् ।

स्मिड्-पूड् च अनृञ् अयू-प्रच्छ ५।, इम् । १। ।

एभ्यः परस्य सन इम् स्यात् । सिस्मयिषते पिपयिषते अरि-
षति अस्त्रिजिषति अग्निशिषते चिकरिषांति पिष्टृच्छिषति ।

गमधातुरादिभ्यस्ते जिगमिषतीत्यादि इण गतौ सनि गमादेशे गमोऽमे इति
इम् । अविजिगासते इति अवौञ्जल्ययने सनि गमादेशे घौञ् भनिङ्गमामिति
दौष । गमधातुनेवेष्टसिद्धौ इण गमादेशविधानं विफलमिति इण गतावित्यस्य
सनन्तस्य प्रयोगनिषेधार्थमिति चेत् । इगत्यामिति भौवादिकस्य प्रतिघिषति
इत्यादेरवश्यम्भावे तन्निषेधेनाव्ययम् । ततश्च इणगमादेशो ज्ञापयति ये गत्यर्थान्ते
ज्ञानार्था इति न्यायेन बोधार्थस्येणधातोर्गमादेशो न स्यादिति । तेन इणधातो-
र्गमनार्थे जिगमिषति बोधार्थे प्रतिघिषति इति सिद्धम् । उपासौ अव्येच्छाया
शब्धौ सन् विधीयते । गुरु शुश्रूषते शिष्य श्लोकं शुश्रूषते गुणो ॥ ८०६ ॥

इस्वीदन्तस्य षु सुचूषति षु, चुचूषति च चुचूषति । दीर्घोदन्तस्य बुभूषति
जुह्वति तौ ज सनि हिले ह्रीर्हरिति जौ कृते घौऽज्भनिङ्गमामिति दौष' ।
जुषुक्षतीति गुह सन् हो ङी भाविति हस्य ढले भ्रमान्तस्येति गस्य चले षढो क
से इति ढस्य कत्वम् ॥ ८०७ ॥

जिष्टक्षतीति ग्रह' सन् पूर्वेषु इम् निषेधे अनेन जिः हस्य ढे भ्रमान्तस्येति
गस्य षः । सुषुक्षतीति औदित्वात् नेम् जौ कृते हि. क्लितादिति ष ॥ ८०८ ॥

स्मिड्, च-पूड्, च ऋञ् अनृञ् च अयूश्च किरश्च गिरश्च द्वियश्च ध्रियश्च प्रच्छ

८१० । भस्ज श्चि स्तृ र्यूर्णु भर दरिद्रा सन
तन पत क्षपडिदन्भिवो वा ।

भस्ज—इव ५, वा । १ ।

एभ्यः सन इम् स्यात् वा । विभर्जिषति विभ्रज्जिषति विभ्र-
क्षति, शिश्चयिषति शिश्चोषति सिस्वरिषति सुस्वूर्षति, यिय-
विषति यूयूषति, ऊर्णुविषति ऊर्णुनविषति ऊर्णुनूषति,
विभरिषति बुभूर्षति दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति, सिस्नि-
षति मिषासति तितनिषति तितसति, तितासति इत्येके ।
पिपिषति ।

चेति तच्चात् । झिङा डकार सुखाय झिङ ऋ ऌ ऒ एषा नेमेकाजित्यनेन
पूडी नेमुगुह्यहेति प्रच्छ औदिलादप्राप्तौ । अनृज अश्रु एतयोर्द्वित्वात् ।
कृगृ एतयोः स्याद्यृदृङ्गुरित्यनेन वेमलं नित्यार्थमिम् विधीयते । सिस्त्रयिषते इति
जिस्त्रो खेरिति नियमान्मूलभातो षल न । पूङ्गु शोवे पिपविषते इति सनि
अनेन इमि प्रागच्चायादिति नियमादादौ हिले गुणे सन्धौ च जयस्पोरिति
बन्धमाणात् खेरुकार इ । ऋ गतौ अरिषतीति सनि इमि प्रागच्चायादित्यत्र
पूर्वं वाशब्दोयव्यवस्थया आदौ गुणे नाजन्तादेरिति अकार हिला रिष इत्यस्य
द्वित्वम् । अस्त्रिजिषतीति अनृज सन् इम् स्यादौ न वद्र इति अनभाग हिला
जिष इत्यस्य द्वित्वम् । अशिषिषते इति अश्रुङ्गु सन् इम् अकार हिला शिष
इत्यस्य द्वित्वम् । चिकरिषतीति कृश विक्षेपे । जिगरिषतीति गृश निग-
रणे दिदरिषते ङङ्ग सादरे दिषरिषते इति घृशङ्ग स्थितौ । कृङ्गि हिसे गृगि
शब्दे दृवर्गि विदारे दृगि दृमभिषि एषा स्याद्यृदृङ्गुरिति वेम् चिकरिषति चिकी-
र्षतीत्यादि । पिष्टच्छिषतीति अनेन इमि पूर्वेषु जि ॥८०६॥

भस्ज औश पाके शिञ सेवने स्तृज शब्दोपतापयो वेमोऽप्यस्याव यद्वृष
क्षपयति रुदुसुननां वेमामपि सनि वेमल नास्तीति । अतएव रुदुसुनीस्त्वया इत्यनेन
एषा वेमलोऽपि नेमुगुह्यह इत्यनेन इम् निषेधपक्षे रूषति दुद्रूषति सुस्पर्षति गुन्-
षतीत्येव । युल मिश्रणे ऊर्णुलभाच्छादने भर इति यद्वृषात् पूरणार्थस्य भौवादिक-
रुक्ती विभरिषति बुभूर्षति इति धारणार्थस्य लुङ्गीत्यादि भृजो बुभूर्षतीति । दरिद्रा

८११ । मि मी मा दा रभ लभ शक् पत
पद हिंसार्थराधोऽचोऽनिम् सनोस्खलोपश्च ।

मि—राध ६।, अच ६।, अनिम् सनि ७, इस् १।, खिलोप १। च ११ ।

एषामच इस् स्यात् खिलोपश्चानिमि सनि । [२१२]
स्यादे सोलोपः । पित्सति । जिज्ञापयिषति ।

८१२ । ज्ञपधर्पापामीर्यः ।

ज्ञप ऋध—आपा ६॥, ईर्य १॥ ।

एषामच ई ईर् ई एते क्रमात् स्युः खिलोपश्चानिमि सनि ।
ज्ञीसति । अहिधिषति ईत् सति । दिदिभिषति ।

चनु दुर्गत्याम् । यनदुज दाने तनदुज विसृतौ पतलुज पत्याश्च ज्ञाक् मारणादौ ।
ऋधु इह्रडौ । दन्मू न दग्ने इव इति इवन् । यथा चिब्यु निवासे दिव्यु जिगीषादौ ।
षिब्यु तनुसन्तौ षिब्यु निवासे सिब्यु शीषे गतौ । बिभ्रिषतीति अनेन इमि
भपभसीरिति सस्य दले स्तुभिरिति दस्य ज । अनिम् पचे तु स्यादे सोलोपे
शक्ताजिति षडि षदो क से । शिशोषतीत्यादौ घञ्भानिङ्गमामिति दीर्घ ।
थियविषतीति यु सन् इमि प्रागच्कात्यादिति नियमादादौ हिले ततो गुण
सन्तो च जयसीरिति खरकारस्य इ ऊर्णविषतीत्यादि नाजन्तादेरिति ऊकार
स्यादौ नवद्र इति रैफ हिला हिल डिदिम् बीर्णोरिति डित् पचे शुष्वीरित्युब्
दिदरिद्रिषतीति उल्येचीति आकारलोप । अनिम् पचे दरिद्र आलोप इत्यव
सन्वर्जनाद्भाकारलोप । सिषासतीति खनसनजनमिति डा, तितसतीति
अनिम्सनीऽशुण्वलेऽपि वनतनेति नलोपाभाववीज दभोयावित्यव लेख्यम् । एके
इति पाणिनीयजौमरास्तनीतिरनिम् सनि वा दीर्घमिच्छन्तीत्यर्थ ॥८१०॥

अस्य व्याख्या मित्सतीत्यादि पदसाधनकाले लेख्या । पीत्सतीति पतितु-
मिच्छतीति सन् अनिम् पचे अनेन खिलोपे अकारस्य इति कृते स्यादे सोलोप
जिज्ञापयिषतीति ज्ञाक् मारणादौ अन्तात् सन् भसज्ज श्रौति वेम् ॥८११॥

ज्ञपश्च ऋधश्च आप च ते तेषाम् ईध ईर् च ईश् ईर्य । ज्ञीसतीति अनिम् पचे
अकारस्य ई, खिलोपश्च ओलोपः । अहिधिषति ऋधुल्लह्रडौ भसज्जश्रीति

८१३ । दभो यौ ।

दभ ६१, यौ १॥ ।

दभेरच इ ई च स्यात् अनिमि सनि खिलोपश्च । धिष्मति धीष्मति । अनकारनिर्देशात् । दिदेविषति ।

८१४ । क्वाः शूटावणौ जस्क्वौ यङ्लुक् वोस्तुवा ।

क्वा ६॥, शूटी १॥, अणौ ७, जस्—क्वौ ७, यङ् लुक् वो ७॥, तु १। वा १। ।

क्वकार वकारयोः शकारोटी स्याताम् अणौ जसे क्वौ च, यङ्लुकि वे च वा स्तः । दुयूषति । मिक्षति दिक्षति धिक्क्षति रिप्क्षते लिप्क्षते शिक्क्षति पिक्क्षते, प्रतिरिक्क्षति । हिंसार्थं किम् ? आरिराक्षति । ईप्सति ।

सनी वेम् गुणे अधिर्घ इति स्थिते अरभाग हिला धिय इत्यस्य द्वित्वम् । अनिम् पचे ञकारस्य ईर् खिलोपश्च भप्भसीरौति धस्य त । दिदभिवतीति दन्भु भसृज्यौति सनी वेम् ॥८१२॥

धिप्सतीत्यादि दन्भु दभे सन् दभ इत्यनकारनिर्देशात् नलोपे अनेन खिलोपे ञकारस्य इकारे च भभान्तस्येति दस्य घे भप्भसीरौति भस्य प । अत्र शर्णा- निमीत्यनेनानिम् सनीऽगुणत्वे ङसुङ्गोलोप इत्यनेनैव नकारलोपे सिङ्गेऽनकार- निर्देशो ज्ञापयति अनिम् सनि दन्भ एव नकारलोपी नान्यस्य इति । तेन भन्जधौ मोटने विभङ्गति रन्जमौञ रागे रिरङ्गतीत्यादौ न लोप । एव जिघ्रासति अधिजिघ्रासते तितसतीत्येतेषामपि वनतनाद्यनिर्मासिति अनेन जम्लोपी न स्यादिति । ढन्ङ्गश्च हिसे इत्यस्यापि अनिम् सनि नकारलोप इति जौमरा तिङ्गति । स्वमते तु ज्ञापकसिद्धमनित्यसिति न्यायात् न लोप । दिदेविषतीति इदन्तत्वादिम् ॥८१३॥

क्व च व च क्वौ तथौ श च ऊट् च शूटी जस् च क्तिञ्ज जसक्ति तथिन् । यङ्- लुक् च व च यङ् लुग्वौ तथौ । यथा प्रच्छी प्रञ्च विच्छश्च विञ्च । दिव्य दूतम् । दुयूषति । क्वौ अचयू । अणाविति पृथक्पदकरणाद्यङ्लुकि तत्सम्बन्धाभावे गुणनिमित्ते अगुणे च जसे वा स्तः । वकारे तु यङ् लुकि अचय च सर्वस्मिन्

८१५ । मुचोऽढे हेर्माच् वा सनि ।

मुच ६।, अढे ७।, हे ६।, मोच् ११।, वा ११।, सनि ७।

अढस्य मुचो हेः स्थाने मोच् वा स्यात् सनि ।

मोचते मुमुचते ।

८१६ । जयल्पोः स्थीर्थ्ये ।

ज-यल्पो ५।, स्थी ६। इ ११।, ए ७।

खेरुवर्णस्य जकार यल पवर्गात् परे अवर्णे परे इः स्यात् सनि । जु गतौ । जिजावयिषति । रु रिरावयिषति ।

वकारे वा स्त इत्यर्थे । गुणनिमित्ते यथा वेविष्म वेवेष्म देद्योमि देदेमि । अगुणे यथा वेविष्म वेविष्म देद्युम देदिम । वकारे तु वेविश्च वेविच्छ देद्युव देदिव विविश्चान् विविच्छान् दुद्युवान् देदिवान् । मिमीमादेल्यसोदाहरति । मिक्सतीत्यादि डुमिजन चेपे मीजगवधे मीकि गत्याम् एषामच, इसि कृते खेच लोपे मय्यरे इति सस्य तकारे मिक्सतीति मा इति स्वरुपणहणात् सालच माने इत्यस्यापि मिक्सतीति माङ्गलिशब्दे माङ्गयच मेङ्ग प्रतिदाने मीङ्गयतु च इति चतुर्णां मिक्सते इति । डिच्चादात्मनेपद दा इति दासज्ञा । तेन दाल लूनौ दा तु दाने डुदाजलि दीषच्छदे एषा दिक्सतीति डुधाजलि घेत धिक्सतीति टेङ्ग पालने दिक्सते रभौङ्ग रिप्सते लभौङ्ग लिप्सते । शकयङ् शक्तिरु शिचति । अस्य समते वेमल्वेऽपि बहुवादिना मतेऽनिमत्वादिम् पचे उदाहरण न दत्त पतल्लज गत्यां पिक्सति पल्लङ्ग ऐस्से पद्यौङ्ग गतौ इयो पिक्सते । प्रतिपूर्वरात्रौ सिद्धौ हिसार्थं । प्रतिरिक्सति । आङ्पूर्वं सेवार्थं आरिराक्सति ईप्सति आप न्नौकि त्रपर्वापासीर्थ्ये ॥८१४॥

दस्याभावीऽढ तस्मिन् । मोचते मुमुचते मुनि पापात् स्वय मुक्तो भवितु-
मिच्छतीत्यर्थं । कर्मकर्तृत्वादात्मनेपद मोचते इति कचित् केवली हि स्यादिति
व्याख्यानात् सनं हित्वा मुचधातोर्द्वित्वे मीचादेशे चूडिति कुङ्कम् । अढे किम् ?
वत्स मुमुचति गोपः ॥८१५॥

खेरु स्थु तस्य इ इति लुप्तप्रथमैकम् । ए इति सप्तम्यैकम् खेरुवर्णस्य जका-
रयलपवर्गात् परेऽवर्णे इः स्यात् । अव्यवहितसर्गोऽसस्यवात् व्यवहिते सनीत्यर्थः ।

पू पिपावयिषति भू विभावयिषति । जयल्योः किं ? नुनावयि-
षति । अतएव जौ द्वित्वे त्रिः ।

८१७ । शु सु स्तु दु पु सु च्युडां वा ।

शु—चुडा ६३, वा । १ ।

शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति ।

८१८ । व्युडोऽवो हसादेः, सेमः क्ताच्च किदा
रुदविदमुपस्तु नित्यम् ।

व्युड ५१, अव ५१, हसादे ५१, सेम ५१, क्ताच् ११, च ११, कित् ११, वा,
११, रुदविद-मुप ५१, तु ११, नित्यम् ११ ।

हसादेः सेम उकारोड इकारोडश्च वान्तवर्जात् सन्
क्ताच्च कित् वा स्यात् रुदादेस्तु नित्यम् ।

यथा जुङ् गतौ जिजावयिषति अव जे' सनि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ अनेन
खेरुकारस्य इकार । एव यु यियावयिषति । ररिरावयिषति । लु लिलावयि-
षति । पू पिपावयिषति । भू विभावयिषति । मू मिभावयिषति । एवम् एषा जेः
परंऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ जावि इति स्थिते ऋष्युड स् इति ऋस्ते खेः
सन्वद घौ इत्यादिना खे सन्वत्कार्यातिदेशेऽनेन खेरुकारस्य इकारे घोष खे-
हसादेर्वश्चेति दीर्घं अजौजवत् इत्यादि जयल्योः किम् ? कुडशब्दे चुकावयिषति ।
न नुनावयिषति । सु सुषावयिषति इ जुहावयिषति इत्यादि । अतएवेत्यादि । जौ
द्वितीयचण्वे वृद्धे कर्तव्यत्वेऽपि जेः परे भविष्यत् सन् विषये द्वित्वे सति वृद्धिः
स्यादित्यर्थः ॥ ८१६ ॥

पृथग्वीगात् जयल्याविति नानुवर्तते । शु श्रवणे स्तु गतौ शुल प्रस्तुत्या दु गतौ
मुडमुड गतौ च्युड गतौ । एषा सप्ताना खेरुवर्णस्य अव्यवहितार्वणस्यासम्भवात्
वर्णद्वयव्यवहितेऽवर्णं इ स्यात् वा व्यवहिते सनीत्यर्थः । यथा शिश्रावयिषति
शुश्रावयिषतौत्यादि । एवम् एषा जे परंऽङि आदौ द्वित्वे पश्चात् वृद्धौ ऋष्युडः
स् इति ऋस्ते खे' सन्वद घाविति सन्वत्कार्यातिदेशे अनेन खेरुवर्णस्य इकारे सयोग-
पूर्वत्वेन खेगुरुत्वात् दीर्घाभावे अशिश्रवत् अशुश्रवदित्यादि ॥ ८१७ ॥

उष इष वी । तावुडौ यस्य स व्युङ् तस्मात् उकारोड इकारोड तर्गवका-

रुरुचिषते स्रोचिषते लिलिखिषति लिलेखिषति । रुदादेस्तु
रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति । वान्तः किं ? दिदेविषति ।
८१६ । जिस्त्वोः खेः सः षः षण्यऽस्वित्स्वत्सहः ।

जि स्तो ६॥, खे ५॥, स १॥, ष १॥, षणि ७॥, अस्विद-स्वत् सह ६॥ ।

खे परस्य अग्रन्त स्तौत्योः सस्य षत्वभूते षणि ष. स्यात्
न तु स्विदस्वत्सहाम् । सुष्वापयिषति तुष्टूषति । जिस्त्वोः किं ?
सिसिञ्चति । षण्यीति किं ? तिष्ठासति । खेः किं ? प्रतीषिषति ।

इति सप्तम्यन्तपादः ।

एताभावात् नास्ति दन्त्यवकारान्तो यव सोऽव् तस्मात् आकाङ्क्षाभावादेव पूर्व-
स्थितानामनुहृत्यभावं चकारेण प्रकरणोपस्थितं सन् एव आकृत्यते । यथा रुरु-
चिषते इत्यादि वसोऽरसेति इति कित् पक्षे न गुणः । एव रुरित्वा रीचित्वा
लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुरुदिषति विविदिषति मुमुषिषति रुदित्वा विदित्वा
मुषित्वा । अथ किं ? दिदेविषति देवित्वा ॥ ८१८ ॥

नियमोऽयम् । षभूते सनि खिनिमित्तक मूलधातो षत्व अग्रन्तस्तौत्योरिव स्यात्
न नस्येत्यथ । सुष्वापयिषतीति द्युत्खाय्यी खेजि । किलादित्यनेन सन सस्य
मूलधातोश्च षत्वम् । तुष्टूषतिस्तु सन् चोङ् भ्रजिङ्गमामिति दीर्घे द्वित्वे किलादित्यु
भग्न षत्वम् । सिसिञ्चतीति षिचपशौ अ सन् चुडिति कुडि किलादिति सन षत्व
अग्रन्तस्तौति भिन्नत्वात् मूलधातोर्न षत्वम् । एवं मुमुषतीत्यादि । तिष्ठासतीति
सन एताभावात् नियमाभावे षत्वम् । प्रतीषिषति प्रत्येतुमिच्छतीति प्रतिपूर्व इ
नगविति भौवादिकात् सनि नाजन्तादेरिति इकार द्वित्वे सन एव द्वित्वे ख्यस्येस्तु
नौतीर्च्वं सन षत्वे मूलधातुनिमित्तक खे षत्व स्यादेव । अग्रन्तत्वात् प्राप्ति
स्वदृष्ट्या निषेधः । विस्वेदयिषति सिसाहयिषति ॥ ८१९ ॥

इति श्रीदुर्गादासविद्यावागीशविरचिताया मुग्धबोधस्य

सप्तम्यन्तपादः ।

तृतीयः पादः—यङन्तः ।

८२० । मूत्र सूत्र सूचाटशर्त्थर्णु हसाद्ये-
काचोऽशुभरुचो मुहुर्भृशार्थे यङ् ।

मूत्र—एकाच ५।, अशुभरुचः ५।, मुहुर्भृशार्थे ७।, यङ् ११। ।

एभ्यः शुभरुचवर्जभ्यो यङ् स्यात् पौनः पुन्ये अतिशये चार्थे ।

८२१ । गत्यर्थाद् गूलुप सद चर जप जभ
दन्श दहो वक्रगर्ह ।

गत्यर्थात् ५। गू दह ५।, वक्रगर्ह ७। ।

गत्यर्थात् वक्रे, आदेर्गर्हायां यङ् स्यात् न तु पूर्वोक्ते,
तदयुक्ते तु स्यात् ।

हसादिशावेकाच्चेति हसाद्येकाच् । मूत्रश्च सूत्रश्च सूचाटश्च अटश्च अशश्च
अर्त्तिश्च जणुश्च हसाद्येकाच्चेति तस्मात् । न विद्येते शुभरुचौ यव सोऽशुभरुच-
तस्मात् । मुहुश्च भृशश्च मुहुर्भृशौ तयोर्थं मुहुर्भृशार्थं तस्मिन् । मूत्रसूत्र-
सूचानामदन्तत्वेन अनेकाचत्वात् अट अश अर्त्ति जणुनामजादिलादप्राप्तौ पृथगुक्तिः ।
यङ् अदन्त तेन अटाख्याते इत्यादौ नाजन्तादेरिति आद्यचर हिला हिलम् ॥८२०॥
गुलुपश्च मूर्धन्यादि सद च चर च जप च जभ च दन्श च दह चेति
पृथगुक्तिः । गुलुपसाहचर्यात् गू इति तौदादिक एव यावत् । तेन पुन पुनरति-
ङ्गुलुप गतौ गुणातीतं जेगीर्यते । वक्रश्च गर्हौ च वक्रगर्हं तस्मिन् । पृथक्पदकरण-
संज्ञायां यथासूत्रव्याख्यानम् । न पूर्वोक्ते मुहुर्भृशार्थयुक्ते वक्रगर्हे तु स्यादेवेति ।
शुभाविषयतौचादि । कृत्वि जगम्यते जेगिल्येन पुन पुनरतिशयेन वा गच्छति पुन-
स इति ऋक्षे स्ते स गिरिति इत्यत्र न स्यात् । किञ्च पुन, पुनरतिशयेन वक्रं
पुनत्वेन स्तेगुलात् ते पुन पुनरतिशयेन वा गर्हित गिरिति जेगिल्येन अत्र तु
वय इव वो ॥ ।

८२२ । खेर्णुः ।

खे' ६।, ण १। ।

यङि परे खेर्णुः स्यात् ।

पुनःपुनरतिशयेन वा मूढयति मोमूढयते, सोसूढयते
सोसूच्यते ।

८२३ । घोऽनितः ।

घं १।, न नित ६। ।

अ-नकारितः खेः घं स्यात् यङि । अटाव्यते अशाश्यते
अरार्थ्यते ऊर्णोनूयते । देदौयते मेमौयते जेगौयते जेहौयते
पेपौयते सेषौयते तेष्ठौयते । शोशूयते शेखौयते, सास्त्रर्थ्यते,
चेक्रीयते सञ्चेष्ट्रीयते विसेसिच्यते, यङन्तत्वात् न घः । वक्रं
व्रजति वाव्रज्यते ।

सुगमम् । मोमूढयते इति मूढत्वं प्रस्तावे चुभ्यो जि हसालोपे मूढीति धातो-
यङ्-जे लोपे हिल खेराद्यच्च परभागलोपे गुणः प्रातुसञ्चाया यङी डित्वादात्मने
पदं शपि लोपोऽतीऽदोऽरिति यङीऽकारलोप एव सर्वत्र ॥ ८२२ ॥

नकार इत् वेषा ते नित (नौन् नुन् रौन्) न विद्यन्ते नितौ यस्य खे-
सोऽनित् तस्य । अटाव्यत इति वक्रम् अटति पुनः पुनरतिशयेन वा वक्रम् अटति
इत्यर्थे यङ् नाजन्तादेरिति अकार हिला क्य इत्यस्य हिले खेराद्यच्च इति यकार-
लोपोऽनेन दीर्घः । एवम् अशाश्यते अरार्थ्यते इति कर्त्तृगत्या यङि स्याद्यसूत इति
गुणे अर्थ इति स्थिते स्यादौ नवद्र इत्यत्र अये इत्युक्ते रेफसहितयकाऽङ्गु हिले
खेराद्यच्च इति यलोपे घोऽनित इति दीर्घः । अनित किं ? वन्ते, वच्यते अजयते
नरीहृत्यते ऊर्णोनूयत इति यङि घोऽज्यरे इति दीर्घे नाजन्तादेरिति उकार
हिला स्यादौ नवद्र इति रेफं हिला नूय इत्यस्य हिले आद्यच्च, परभागलोपे
खेर्गुणे रेफसम्भवाभावात् मूलधातोर्नकारस्य पुनर्दन्यत्वम् । देदौयते इति दास्
रूपाद् यङि आदौ दामाने इति ऊी ततो हिले खेर्णुः । मेमौयते इति मास्वरूपाद्
यङि दामाने इति ऊी ततो हिलादि । एवं जेगौयत इत्यादि वच् । शीश्यत

८२४ । ग्री र लः ।

ग्र ६।, र १।, ल १। ।

गिरते री लः स्यात् यङि । गर्हित गिरति जेगित्यते ।
लोलुप्यते सासद्यते ।

८२५ । कोश्रुर्वा ।

को. ६।, चु १।, वा १। ।

कोः खेश्रुः स्यात् वा यङि । कोकूयते कोकूयते ।

८२६ । नौन् वन्च स्रन्स ध्वन्स भन्श कस
पत पद स्कन्दाम् ।

नौन् १।, वन्च—स्कन्दाम् ६॥ ।

एषा खिर्नीन् स्यात् यङि । वनौवच्यते ।

श्रेजि वा यङ्योरिति जिर्वा । सास्त्रयत इति स्याद्यर्तुन इति गुण । चैक्रीयत
इति करोतिर्वाङि यङ्यस्य चर्त्री । सञ्ज्ञीयत इति मपरं सुम्नि लुलुठप्रान्ति
नियमात् न गुण । किलादिति ष । विसेतिच्यत इति गिनिमित्तक खिनिनि-
त्तकमपि षल न स्यादिति श्रीपतिदत्त । वा व्रज्यत इति चोऽनित इति दीर्घ ॥ ८२३ ॥

जेगित्यते इति च्छदिरणावितीरि ऋण रेफस्य ल । वचौ गिरतेरिति निर्दे-
शात् गृष्णातेर्जेगौथ्येते इत्येव । पर्यङ्गादे रेफस्य चूडादिर्दृष्ट च लो वेति वक्त-
व्यम् । पर्यङ्क पल्यङ्क निरय निलय दुरयण दुलयन गिरति गिलति निगरण
निगलन परिष पलिष परिधीग पलियोग प्रल्यथ प्रल्यथ वार बाल मूर
मूल २ रघु लघु अङ्गुरि अङ्गुलि अरि अलि अरम् अलम् कपिरिका कपि
लिका बेंपुरीक वपुलीक रोम लोम पाशुर पाशुल कर्म कन्ध असुरि असुलि
शक्रः शक्रः चूडा चूला वडभी वलभी जड जलम् । ल समुद्रश्च दुवारौ महासत्त्वौ
सतेजसौ । अथन्तु युयवीर्मेद स जडात्मा पटुर्भवानिति दण्डी । लोलुप्यते इति
गर्हित लुम्पतीति सासद्यत इति गर्हितं सीदतीति वाचस्प ॥ ८२४ ॥

मण्डकप्रुत्यो खेरित्यस्यानुवृत्तिः । कीचित्तु कुडश्च इत्यस्यैवाय विधिरि-
त्याहुः ॥ ८२५ ॥

८२८ । जम जप जभ दह दन्श भन्ज
पश शपोऽतो नुन् लवयस्तु वा ।

जम—शप ६।, भत ६।, तुन् १।, ल व य ६।, तुः १।, वा १। ।

जमन्तानां जपादीनां च भदन्तस्य खेर्नुन् स्यात् यङि,
लवयान्तस्य तु वा । जञ्जन्यते जाजायते ।

८२८ । हनो वा घ्नौ ।

हन ६।, वा १।, घ्नौ १। ।

जघ्नीयते जङ्गन्यते । जञ्जयते । चञ्चल्यते चाचल्यते,
मन्मथ्यते मामथ्यते, दन्द्यते दादय्यते ।

वन्तु गत्या खन्सु लङ् भंशे ध्वन्सु लङ् गतौ भंशे भन्शु यङ्, भधपाते
तालव्यान् । कस ज गतौ पतलज गत्या पद स्थैर्ये पद्यौ डगतौ इति हयम् ।
स्कन्दिरी शीषणे कसज गतावित्यस्य साहचर्यात् पतलज गत्यामित्यस्यैव ग्रहणम् ।
तेन पत्यङ्शे इत्यस्य पापत्यत इत्येव भतएव यङन्तचलपतसङ्गवहः कौत्यस्य पापति
रिति स्वयमुदाहरिष्यति । वनीवच्यते इति ह्रस्वङ्, इति न लीप एव चनीवच्यते
दनीध्वस्यते वनीध्वस्यते चनीकस्यते पनीपयते चनीकान्यते ॥ ८२६ ॥

जमश्च जपश्च जभश्च दहश्च दन्शश्च भन्जश्च पशश्च शप चेति तस्य । नुरित्यनु-
स्वार । अन्यथा ययस्यते ररस्यते इत्यादावनुस्वारो न स्यात् नित्वादन्ते । ज ज-
न्यते इति बालरयणे इत्यनेनानुस्वारस्य यम् वा पञ्चेऽनुस्वारस्थितिः । एव सर्वत्र
यच्चे जाजायत इति खनसन जनामिति ङादेशे हित्वे घोऽनित इति दीर्घः । एव
कण्ठ आर्तस्वरे चंकख्यते शमुभिर्यं शमे शंशस्यते । भदन्तस्य खेरिति किं नित्यस्य
क्लेदने तेतिस्यते । गर्हितं जपति जंजयते जंजयते ददञ्चते दंदञ्चते पुनः
पुनरतिशयेन वा भनक्ति वभन्यते एव पपञ्चते शशयते जंघन्यते इति खेर्होष
इति ह्रस्व घः ॥ ८२७ ॥

हनधातुर्घ्नौ स्याद्वा यङि । जघ्नीयते चंचल्यते इत्यादि चलजगली मव वन्यने
ङिदयङ् एषां खेर्नुन् वा । लययीरन्तः पाठात् वकारोऽन दन्त्यः । तेन कर्ण
गतौ इत्यस्य चाकर्ष्यत इत्येव ॥ ८२८ ॥

८२६ । चरफलोऽनुच्चोऽङो न गुः ।

चरफलो ६॥, उत् ११, च ११, उङ ६१, न ११, गु ११ ।

चरफलोः खेर्नुन् स्यात् उङ उकारश्च यङि, तस्य च न गुः ।

चञ्चूर्यते पम्फुल्यते ।

८३० । रीनृत्वतः ।

रीन् ११, ऋत्वत ६१ ।

ऋकारवतो धोः खेरीन् स्यात् यङि । नरीनृत्वते ।

८३१ । व्ये-स्वप्-स्यमो जिः ।

व्ये स्वप्-स्यम ६१, जि ११ ।

एषा जिः स्यात् यङि । वेवोयते सोषुष्यते.सेसिम्यते ।

८३२ । न वशः ।

न ११, वश ६१ ।

वष्टेर्जिन् स्यात् यङि । वावश्यते ।

८३३ । चायः कीः ।

चाय ६१, की ११ ।

चायतेः की स्यात् यङि । चेकीयते ।

खेरित्यनुवर्तते । यङ् लुकि चचूर्ति पफुलति इत्यादी प्रसक्तस्य गुणस्य निषेधाच्च न श्रुति वचनम् । चचूर्त्यत इति व्यञ्ज्यतयीति दीर्घ ॥ ८२६ ॥

ऋत् ऋत्वत् ऋत्वान् तस्य ऋत्वत् । ऋकारान्तस्य तु यङ् व्यक्ये चेत्यनेन ऋकारस्य रीभावे ततो द्विले खेरीन् स्यात् । यङलुकि तु चरीकर्त्तव्यादौ स्यादेव । नरीनृत्वते इत्यादी णत्वाभाव प्रागुक्तः । जरीयन्त्यते परीयन्त्यते वरीयन्त्यते वरीयन्त्यते एषु ग्रहस्वपाद्योरिति जी कृते ऋकारवत्त्वात् खेरीन् ॥ ८३० ॥

ग्रहस्वपाद्योरिति सूत्रे स्वपादे किति जिरिति नियमादप्राप्तौ विधिरयम् इष्टतौ ह्यधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्यातामिति खेरित्यस्यानुवृत्तिर्नास्ति । व्येज्जे इती जि स्वपौषलुशये स्यमुध्वनने एषा जि. स्याद् यङि ॥ ८३१ ॥

ग्रहादित्वात् प्राप्ता निषेधः ॥ ८३३ ॥

८३४ । प्रा-भोर्डी ।

या भो ६॥, डी ११ ।

जेभ्रौयते देभ्रौयते ।

८३५ । शीङो ड्य्येऽणौ ।

शीङ ६१, ड्य् ११, ये ७, अणौ ७१ ।

प्राश्रय्यते ।

८३६ । यङोलुक् वापो लुक् पं द्विर्वादि
च धूक्तन्तु वाऽनि तु नित्य नोतः ।

यङ ६१, लुक् ११, वा ११, अप ६१, लुक् ११, पं ११, द्वि ११, खादि ११ ।
च ११, धूक्त ११, तु ११, वा ११, अनि ७१, तु ११, नित्य ११, न ११, उत ५१ ।

यङो लुक् स्यात् वा, लुकि सति अपो लुक् पं द्वित्व खेणु-
गित्यादि कार्य्यञ्च स्यात्, ध्रुग्रहणोक्तन्तु वा स्यात्, अनि तु
नित्य लुक् स्यात् उदन्तात्त्वानि न स्यात् ।

सुगमम् ॥ ८३३ ॥

ई इति लुप्तप्रथमैकम् । रामानन्दरामतर्कवागीशौ तु प्राभोर्डीति पाठ कल्प
यत । वस्तुतस्तु, प्राभीरौ इत्येव पाठ । अज्मावादेशे येन विधिसदन्त्येति
न्यायादत्यस्य स्थाने इत्यर्थः । अथवा आश्च आश्च औ प्राभीरौ प्राभी तयोर्प्राभीरिति
समास ॥ ८३४ ॥

प्राश्रय्यते इति यङि कृते द्वि । एव यकि श्रय्यते यपि सश्रय्य क्वपि श्रय्या ।
अणौ कि ? श्रेयम् ॥ ८३५ ॥

यङ्लुक् करणात् त्यलीपि त्यलक्षणमिति न्यायेन प्राप्तव्यकार्य्यस्य लुकि न तत्रेति ।
निषेधात् यङ् ड्यक्चे चर्त्रीति स्याद्यत्पूर्वो गुरित्यादि हसुङ्नीलीप इत्यादीनि ज्ञ
स्यु । तदन्तत्वेन विहित कार्य्यं स्यादेव । तेन वातुसञ्ज्ञा ठग्रामां च स्यात् ।
ततश्च यङन्तत्वेनैव द्वित्वे सिद्धे द्विरित्युपादानं ज्ञापयति यङो लुक्पि
तद्धिन् परे विहितं किमपि कार्य्यं स्यादिति । तेन यङ्लुकि यङादिजि-
स्यात् । यङ्जरीमर्दिज्या जेजेति व्यष वेवेद्वीत्यादि । खादीना यङि परे

बोभवीति बोभोति, बोभूतः बोभूवति । अबोभवीत् अबो-
भोत् अबोभूताम् अबोभुवन् अबोभूत् अबोभुवौत् बोभुवाञ्चकार ।
वनौवञ्चोति वनौवङ्क्ति, वनौवक्तः, वनौवचति । जङ्गमीति
जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गमति, जङ्गमति । जङ्गमीमि जङ्गमि
जङ्गन्वः जङ्गन्मः । जङ्गनोति जङ्गन्ति, जङ्गतः, जङ्गति
जङ्गनति । चञ्चुरीति चञ्चुरिति । चाखातः चङ्कन्तः चङ्कन्ति
चङ्कनति । जञ्जनोति जञ्जन्ति जाजातः जञ्जन्तः जञ्जति जञ्ज-
नति । देदिवोति देदेति देव्योति, देव्यतः देदितः देव्युवः
देदिवः । वेविच्छीति वेवेष्टि, वेविश्वः वेविच्छः ।

विहितानां लुकि न तच्चेति निषेधादप्राप्तौ वचनम् । अनि तु इति पचादित्वात्
कृतेऽपि परे नित्यं लुक् स्यात् । यथा नेनीयते नेन्यं लीलूयते लीलुव । नीत
इति ऋसीदन्तात् पचादित्वादिनां परे लुक् न स्यात् । यथा रीरूयते रीरुय ।
बोभवीतीति मूलधातोर्जातमावस्य यङो लुकि द्विभावे खेर्गुणे बोभू इत्यस्य धातु-
सञ्ज्ञायां तिपि जातस्य शपो लुकि पिङ्गस्येति ईमि गुणः । ईमोऽभावपक्षे
गुण एव । बोभूत इति तस्योऽङ्गित्वात् न गुणः । बोभुवतीति अन्तोऽद्वेष्टुध्वी-
रित्युव । अबोभवीदित्यादि ध्या दीप् ईम् वा । अबोभुवन्निति अनुसृष्टेरित्यत्र
भूवर्जनात् न सप् । बोभूवाञ्चकार इति यङ्लुक् लोपे इति वक्ष्यमाणात् गुण-
निषेधे शुध्वीरित्युव । वनौवञ्चोतीत्यादि नौन् वनूवेत्यादिना खेर्नौन् पिङ्गस्य-
स्येति ईम् । ईमोऽभावपक्षे चङ्ङिति कुङ् नस्यानुस्वारे तस्य ङ । वनौवक्त इति
ह्रस्वङ् लोप इति नलोपः । जङ्गमीति इत्यादि अमजपजमेत्यादिना खेर्नन् ।
ईमोऽभावपक्षे स्यानुस्वारे तस्य न । जङ्गत इति वनतनाद्यनिमामिति मलोपः ।
जञ्जतीत्यादि धूक्त्वात् ह्रनगमित्युङ् लोपो वा । जङ्गनीत्यादि धीमीनं फम् वि
इति मस्य न । जञ्जनीत्यादि खेर्द्विप्रोक्षिति चेति ह्रस्य घः पक्षे ईम् । अघत इति
वनतनेति न लोपः । जङ्गतीत्यादि ह्रनगमित्युङ् लोपो वा अन्तोऽद्वेष्टुध्वी-
रीति इत्यादि षरफलीरिति खेर्नन् ङङ् उकारे तेनैव गुणनिषेधे पक्षे ईमोऽभावः ।
चाखात इत्यादि धूक्त्वात् खनसनजनामिति डादेशे अमन्तत्वाभावात् खेर्नन्
घोऽनित इत्येव । पक्षे अमन्तत्वात् खेर्नन् । आगमादेशयोरागमी विधिवलक-
मिति न्यायादादौ पिङ्गस्येति ईमि खनसनजनामिति डादेशाभावे चखनीति

८३७ । हाकः खेर्न घः ।

हाक ६।, खे ६।, न ।१।, घ १। ।

जहाति जहेति ।

८३८ । दन्शो नलोपो वा ।

दन्श ६।, नलोप १।, वा ।१। ।

दन्दष्टि दन्दष्टि दन्दशीति दन्दशीति ।

८३९ । जिर्न वा ।

जि १।, न ।१।, वा ।१। ।

सास्त्रपीति सास्त्रमि सोषोमि सोषुपीति ।

चखनीमि चखनीमि इति बोध्यम् । पच्चे चखन्ति च'ख सीत्यादौ तु खनसनजना-
मित्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितया पिति भक्ते डा न स्यादिति तत्रैव व्याख्यातम् ।
च खनतीत्यादि अन्तीऽद् वे. हनगमित्युड् लोपी वा । जाजात इत्यादि खनसनेति
डा वा ज ज्ञतीत्यादि अन्तीऽद् वे हनगमित्युड् लोपी वा । दीद्योतीत्यादि आदौ
दित्वे तिवाद्युत्पत्तौ क्खी शृटाविति ऊद् । खेर्णुं ऊटो गुण ऊटोऽप्रातिपच्चे
द्यौर्लोप इति वलोप. गुणश्च । पच्चे ईमि नहुडोऽचोति गुणनिषेध । दीद्यूत
इत्यादि सुगमम् । वेविच्छीति इत्यादि क्खोऽच इति दित्वे भूपभूसोरिति कस्य च.
पच्चे क्खी शृटाविति कस्य श्रे शक्काजेति षड् ॥ ८३६ ॥

घोऽनिति इति प्राप्ते दीर्घस्य निषेध । जहेति इति ईम् सन्धि ॥ ८३७ ॥

दन्शो नलोप स्याद्वा यडलुकि । अनौम् पच्चे ददष्टि ददष्टि ददष्टि । ईमि
तु ददशीति ददशीति ॥ ८३८ ॥

केवलयड् निमित्तको व्येखपस्यमो जि स यडलुकि पच्चे निषिध्यते । सकल-
दिभिन्नमित्तको यद्वादीर्यो जि स तु यडो लुग्वेत्यत्र हिरिति आपकात् नित्य एव
स्यात् । सोषोमितीति औ कृते दित्वे षलम् । एव सास्त्रपीति सोषुपीति व्यञ्-
वेवेति वाच्याति स्यमु सेसेन्ति सास्त्रन्ति ॥ ८३९ ॥

८४० । रीनो रिन्नौ वा ।

रीन. ६।, रिन्नौ १॥, वा १। ।

रीनः स्थाने रिन्नौ वा स्तो यङ्लुकि ।

चरिकरीति चर्करीति चरीकरीति चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति
चरीकर्त्ति ।

८४१ । यङ्लुक्-क्यलोपेऽरे न ण्वी ।

यङ्लुक् क्यलोपे ७, अरे ७, न १।, ण्वी १॥ ।

वेभिदिता मर्मजिता । अरे किं ? वेभेति मर्मर्ष्टि ।

इति यङन्त पादः ।

चतुर्थः पादः—लिधुः ।

८४२ । लेः काम्यक् स्वेच्छायाम् ।

ले ५।, काम्यक् १।, स्वेच्छायाम् ७ ।

ले परः काम्यक् स्यात् आत्मेच्छायाम् । आत्मनः पुन
मिच्छति पुत्रकाम्यति ।

रीनः स्थाने रीन उत्पत्तिस्थले । तेन ऋकारवती घी खेरन्ते रिन्नौ वा स्त
इत्यर्थः । अन्यथा नित्वात् रीनीऽन्ते रिन्नन् प्रसक्ति स्यात् । ईम् पचे रिनि
चरिकरीति रनि चर्करीति । अनिम् पचे रिनि चरिकर्त्ति रीनि चरीकर्त्ति । एव
इत वरिवन्ति वधू वरिवर्द्ध्यादि ॥ ८४० ॥

यङो लुकि क्यस्य लोपे च ण्वी न स्वातामेव । पुन पुनरतिशयेन वा मेत्ता
वेभिदिता अत्र न गुणः । पुनः पुनरतिशयेन वा माजि ता मर्मजिता अव मृजा
ऽकञ्जिति इति न वृद्धिः । क्यलोपे तु समिधिता समिवक इत्यादौ न गुणः । वृष-
दक इत्यादौ न वृद्धिः । जीमरास्तु यङ्लुगन्तानां औ परे वृद्धेर्विकल्प क्त्वा नेनाय-
यति नेन्ययति बीभावयति बीभुवयति पापाचयति पापचयति इत्युदाहरन्ति ॥ ८४१ ॥

इति यङन्तपादः ।

मुक्तिमिच्छति मुक्तिकाम्यति इत्यादौ कित्वात्र गुणः । अन्यस्य अयुतत्वादेव
त्वस्य वृद्ध्या प्राप्ती स्वयङ्ग्य आपयति । कर्तुरिच्छाया कर्म पुनादित्यदि अस-

८४३ । क्योऽम्वाद्यश्च ।

क्य १, अम्वात् ५, ई ११, अ १, च ११ ।

मान्त-व्यवर्जात् क्येः क्यः स्यात् स्वेच्छायां तस्मिन्नवर्णं ई स्यात् ।

ज्ञानोयति । [४२३] ओदीतोऽज्वदिति । गव्यति नाव्यति । [४८७] यङ् ङ्यक्वे इति कर्त्तव्यति [२५८] क्यङ्चौ च । गार्गीयति ।

८४४ । नलोपः क्य ङ्ये ।

नलोप १, क्य ङ्ये ७ ।

राजोयति ।

महादेशेष्वपात् सन्वन्धिपदादा परी न स्यात्तदा तस्मात् काम्यक् स्यादित्यर्थः इति तेन महान्तः पुनर्मिच्छति गुरोः । पुनर्मिच्छतीत्यादौ न स्यात् । समासे तु महापुनः काम्यति गुरुपुनःकाम्यतीत्यादौ स्यादेवेति । दुर्गसिद्धोऽप्येव पुनःकाम्यतीति पुनःमिति द्वितीयान्तात् काम्यक् क्लृप्त्युक्त्वे चेति त्वे परे क्लृप्त्युक्ते धातुसन्नाया तिल्प्रपौ ॥ ८४२ ॥

न च व्यञ्ज्यन् नान्ति न्वयः यव सोऽन्वः तस्मात् । ई इति लुप्तप्रथमेकम् । मान्तव्यवर्जात् क्येः क्यकारात् काम्यक् च स्यात् स्वेच्छायाम् । क्ये सति अवर्णं ई स्यादित्यर्थः । ज्ञानोयति एव ज्ञानकाम्यति कन्यामिच्छति कन्योयति कन्याकाम्यति । गमिच्छति गव्यति । ओदीतोऽज्वदिति क्यस्याज्वत्त्वे यलायवेत्यव् । क्ये परे दान्तवाभावादावसीरिति नावः एवं नावमिच्छति नाव्यति । कर्त्तव्यति कर्त्तारमिच्छति इति क्ये यङ् ङ्यक्वे चर्द्वा । गार्गीयति गार्ग्यमिच्छति इति क्ये क्यङ्चौ चेति ण्यस्य लोपः ॥ ८४३ ॥

ननु क्लृप्त्युक्त्वे चेत्यनेन क्लृप्त्युक्ते दान्तले नीलुप्फेधावित्यनेनैवेष्टसिद्धौ क्य-मिदं लुपि कृते तदायविधेर्निषेधात् राजोयतीत्यादौ अवर्णस्य ईकारो न स्यादिति लोपविधानमिति चेत् तदा नीलुप्फेऽप्यौ क्यङ्ये तु लोप् इति तत्रैवावदित्यतः । ततश्च न लोपविधानं ज्ञापयति । लिप्पूना क्यङ्योर्विरामविहितं किमपि कार्यं न स्यादिति । तेन विहांसमिच्छति विहास्यति अत्र स्रस्वसेति न दङ् । लिह

८४५ । हसात्तयोर्वारि ।

हसात् ५।, तयो ६॥, वा ११।, अरे ७। ।

हसात् परयोः क्यङप्रयोर्लोपः स्यात् वा अरे । समिधिता
समिधिता । अस्वप्रात् किम् ? किकाम्यति स्त्रःकाम्यति ।

८४६ । धनोदकाशन-वृशाश्वलेर्ग्रहपाना- न्न-जाभाथ डा डनङ् डा सन् सनसनौक्ये न षः ।

धन—ले ६।, ग्रह—अर्थे ७।, डा ११।, डनङ् ११।, डा ११।, सन् ११।, सन्—
असनौ १॥, क्ये ७।, न ११।, ष ११। ।

धनस्य ग्रहणे डा, उदकस्य पाने डनङ् अशनस्य अन्ने
डा, वृशाश्वयोर्जाभे सन्, लेख्ये काम्ये सन् असन् च स्यात्
क्ये-स' षो न स्यात् ।

धनायति उदन्यति अशनायति वृषस्यति अश्वस्यति दधि-
स्यति दध्यस्यति । ग्रहादौ किम् ? धनोयति ।

मिच्छति लिङ्गति अत्र न हस्य ढ । दुहमिच्छति दुहति अत्र न हस्य घ । वाच-
मिच्छति वाचति अत्र न कुङ् । पुमासमिच्छति पुस्यति अत्र न सयोगान्तलुप् ।
नम करोति नमस्यति अत्र न विसर्गे । सर्पिष्यति धनुष्यति इत्यादौ रङ्गीभावे
भल स्यात् । गौर्यति धूर्यतीत्यादौ व्यनच्तयीति दीर्घः स्यादेव । राजीयतीति
राजानमिच्छतीति क्य । एव दण्डिमिच्छति दण्डयतीत्यादि ॥ ८४४ ॥

समिधितेत्यादि समिधमेष्टा इति वाक्यम् एव दृशदिता दृशयिता । हसात्
किम् ? ज्ञानीयिता । अरे किम् ? समिध्यति । द्वितीयसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह ।
किकाम्यति स्त्रःकाम्यति एवम् उच्चैःकाम्यति क्लृण्वत्काम्यतीत्यादिः ॥ ८४५ ॥

वृषस्य अश्वस्य वृषाश्वम् । धनस्य उदकस्य अशनस्य वृषाश्वस्य लिखेति तस्य ।
ग्रहस्य पानस्य अन्नस्य जाभस्य अर्थस्य तत् तन्निन् । डा इति डनङ् इति डा इति
सन् इति चतुष्टयं लुप्तप्रथमैकम् । सन् च असन् च सनसनौ । धनस्य ग्रहणे
काम्ये डा उदकस्य पाने काम्ये डनङ् । अशनस्य अन्ने भक्ष्ये काम्ये डा । वृषाश्व-
योर्जाभे मैथुने काम्ये सन् । लेख्ये काम्ये सन् असन् च स्यात् क्ये परे इति सर्वत्र

८४७ । ठ डोपमानादाचारे क्यः ।

ठ डोपमानात् ५।, आचारे ७, क्य. १। ।

ठात् डाचोपमानात् क्यः स्यात् आचारेऽर्थे ।

शिवमिवाचरति शिवीयति विष्णुः, विष्णाविवाचरति
विष्णूयति शिवे ।

८४८ । घान्द्य क्त्वा स-लोपश्च वा गल्भ-
क्त्वा-होदात्तु मम् ।

घात् ५।, ख क्त्वा १।, स लोप १।, च १।, बा १।, गल्भ-क्त्वा-होदात्तु ५।,
त १।, मम् १। ।

घादुपमानादाचारेऽर्थे ङा क्त्वा स्तः, सस्य च वा लोपः,
गल्भादेस्तु क्त्वावपि मम् । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते कृष्णति,
स्वायते स्वति, स्वामास ।

योग्यम् । घन गृहीतुमिच्छति घनायति उदकं पातुमिच्छति उदन्यति अश्वते
यत्तत् अशनमद्रादि कर्मस्थानम् । अशनं भोक्तुमिच्छति अशनायति । हवीऽव
पुनरुत्पन्नं पुरुषः । तथाच युक्तं लो मूषिके श्रेष्ठे मुक्तते हवमि हव इत्यमरः । हवेष
जन्तुमिच्छति हवस्यति कामुकौ अश्वेन जन्तुमिच्छति अश्वस्यति अश्वः । दधि दध्वाति
दधिस्यति दध्वस्यति क्वे परे इत्यनेनैव इच्छाप्राप्तौ पुनर्लभ्ये काम्ये इति वचनात्
अतिदृष्ट्यायामित्यर्थः । एव चौरस्यति लवणस्यति इति । अवर्णान्तस्य क्वे परे
असनादर्शं नेत्यते । अतिदृष्ट्यायामेवेति किम् ? सामान्येच्छाया दधीयतीति ।
यद्वाऽपि किम् ? घनमिच्छति घनीयति उदकीयति अशनरीयति हवीयति अश्वीयति ।
क्व स र्धं न स्यादिति लो कृतस्य सनादेशस्य स' धो न स्यादित्यर्थः । तेन दधिस्यति
नवस्यतीत्यादौ न बलम् सर्पिष्यति वनुष्यतीत्यादौ बलं स्यादेव ॥ ८४६ ॥

ढङ् ढङ् ढङ् । ढङ्घ तत् उपमानश्चेति । ढङोपमानं तस्मात् । शिवीयति
वैष्णवः । विष्णूयति शिवे वैष्णवः । घोऽज्यरे इति दीर्घः । अधिकरणोप-
मानस्य क्वे न लोपी न स्यादिह वक्तव्यम् । राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ एव
वक्षिष्यति । अधिकरणोपमानस्य किम् ? राजानमिवाचरति राजनीयति गुरुम् ।

[५८२] त्वान्तत्वात् आम् पयायते पयस्यते । गल्भा-
यते गल्भते ।

८४६ । भृशादेश्चार्थे वा त स-लोपश्च ।

भृशादे ५१, चूर्ध्वे ७, वा ११, त स लोप ११, च ११ ।

भृशादेश्चार्थे व्यक्ती वा स्तः, तस्मिन् त स लोपश्च । भृशा-
यते भृशति भृशोभवति । चेतायते शब्दायते वेहायते ।

चौरीदीयन्ति सद्य सकलजलधरा वासुकीयन्ति नागा । कैलासीयन्ति शैला-
दिवि च दिविषद शङ्करीयन्ति सर्वे । यौष्माकीषे समन्तात् प्रसरति भुवने
शङ्ककौलिप्रताने, मद्योषायाश्च भूषा न तदपि सइसा भौक्तिकीयन्ति तस्मात् ।
अथ चौरीदीयन्तीत्यादयोऽपप्रयोगा इति केचित् । वस्तुस्तु आत्मानं चौरीदमिवा
चरन्तीति कर्म्मोपमानात् क्ये साध्या । दर्शयते भवो भक्तानित्यादिवदेकस्य कर्तृ-
कर्म्मत्वविरोधाभावात् ॥ ८४७ ॥

समस्तस्यासमस्तेन नित्याकाङ्क्षेण सङ्गतिरिति न्यायादुपमानादित्यस्य चादि-
त्यनेन सम्बन्धः । व्ये कृते ङित्वादात्मनेपद सिद्धमेव । कौ कृते तु गल्भादे-
रप्राप्तमात्मनेपद विधीयते । कृषायत इति चोऽज्यरे इति दीर्घः । एव हरीयते
विष्णुयते । यङ्ङ्यक् चर्द्धी पिबीयते । औदीतोऽज्वत् गव्यते नाव्यते । कङ्ङ्य-
चूचेति गार्गायते । नलोप क्वब्जे राजायते दृष्टीयते । पु वत्क्युक्तपुंस्क इति
विदुषीवाचरति विदस्यते सतीवाचरति सत्यते सुन्दरीवाचरति सुन्दरायते इत्यादि ।
कृषतीति कृष इवाचरतीति क्रि. क इत् इकार उच्चारणार्थः । त्योवमात्रो
लोप्य । तदन्तलेन घातुसन्नायां तिप्श्लोपीतोऽदेर्जीरिति कृषस्य अकार-
लोपः । एव हरिरिवाचरति हरयति विष्णवति पितरतीत्यादि । अथ वाशब्दस्य
व्यवस्थावाचित्वादीजोऽप्सरी दुर्मनसां नित्यं सलोपः । औजायते अप्सरायते
दुर्मनायते । गल्भ इवाचति गल्भायते गल्भते क्लीवायते क्लीवते ह्योडायते
ह्योडते । किप्रयोगी यथा, वादी भूकति रङ्गति च्छितिपति बैशानर शीतति,
जोषी श्राप्यति दुर्जनं सुजनति विप्रायुग खञ्जति । गर्वी खर्वति सर्वेद्विज
जडति लम्बन्मन्त्रावन्वितः, श्रीनिले बगलामुखि प्रतिदिन कल्याणि तुभ्य नमः ।
इति ॥ ८४८ ॥

चूर्ध्वेऽभूततद्भावे । तस्मिन्निति ङो कौ च परे तसोर्लोपी नित्य इत्यर्थः । अथर्थः

८५० । डाज्-लोहितादेः पञ्च ।

डाच् लोहितादेः ५।, प १।, च १।।

डाजन्तात् लोहितादेश्च च्युर्थे डङ्गी वा स्तः पञ्च । पट-
पटायते पटपटायति पटपटाति पटपटास्यात् । लोहितायते
लोहितायति लोहितति लोहितीस्यात् । धर्मायते धर्मा-
यति धर्माति धर्मीस्यात् ।

८५१ । शब्द-सुख-कष्टादेः कृति-वेद-पापे ङ्यः ।

शब्द सुख कष्टादे ५।, कृति वेद पापे ७।, डङ् १।।

शब्दादेः कृतौ सुखादेरनुभवे कष्टादेः पापार्थे प्रवृत्तिरित्य-

भृशो भवतीति डङ् भृशायते कौ भृशति पचे चू भृशीभवति । एव चेतायते
चेतयि उभयत्रानेन सलीपः । पचे चेतीभवति मनश्चक्षुषेत इति सलीपः ।
शृशायते शृशति उभयत्रानेन तलीपः । पचे चू शृशभवति । वेहायते । वेहति
उभयत्रानेन तलीपः पचे चू वेहभवति । भृशादिश्च भृशशीघ्रौ चपलीन्मनसौ च
उत्क' सुमनो दुर्मनसौ च । ओजीवर्चसातिमनश्च वृहदय तेज शुचि वेहच ।
पण्डित शशत् प्रतीप डाची लोहित धर्मावय निद्रा च । वर्म च नीलस्तदुक्तपा
च मन्त्र फेनीऽयथ करुणा च । हरितो भद्रोऽपि च मल्लादिस्त्रि शक्तिर्गदिती हि
भृशादि । अत ये निद्रादय शब्दास्ते यद्यपि धर्मवचनास्तथापि शब्दशक्तिसमावात्
धर्मवचना एव । तेन निद्रायते जन अनिद्रावान् निद्रावान् भवतीत्यर्थः ॥८५१॥

यद्यपि सम्पद्यति कृभस्तिषु परेष्वेव डाच् विहितस्तथापि डाजन्तात् ङ्यकि
विधानसामर्थ्यात् ङ्यकिविषयेऽपि डाच् स्यात् इति । पञ्चेति चकारिण ङित्वात्
प्राप्तमात्मनेपदमनुकथ्यते । अपटत् पटत् भवतीति वाक्ये डङ्गविषये डाचि विभावाद्दौ
पटपटा इति स्वरूपात् डङ् पटपटायते पटपटायति । कौ तु पटपटाति ।
पटपटा स्यादिति डङ्गीप्राप्तिपचे चि डाजन्तस्याव्ययत्वात् चू परे अकारस्य न
ईकारः । एवम् अलोहिती लोहिती भवतीति इत्यादि वाक्यम् । लोहितादिश्च ।
भृशादिशेषा लोहितप्रभृतयो ङादश्च ॥ ८५० ॥

आदिशब्दस्य विभिः सम्बन्धः । वेद इति विदलमतात्रित्यस्य षड्ङि रूपम् ।

स्मिन्नर्थे ङ्यः स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते, वैरायते । सुख-
मनुभवति सुखायते, दुःखायते । कष्टं कर्म करोति कष्टायते ।

८५२ । वाष्पोष्मफेनधूमादुद्वातौ ।

वाष्प—धूमात् ५१, उद्वातौ ७१ ।

वाष्पायते उष्मायते फेनायते धूमायते ।

८५३ । रोमन्याच्चर्वणे ।

रोमन्यात् ५१, चर्वणे ७१ ।

रोमन्यायते गौ ।

८५४ । नमस्तपोवरिवः कण्डूदिभ्यः क्यः कृतौ ।

नमस् कण्डूदिभ्यः ५॥३॥, क्य ११, कृतौ ७१ ।

नमस्करोति नमस्यति, तपस्यति वरिवस्यति, कण्डूयति
कण्डूयते, चिक्वीयते, महीयते, क्लीणीयते ।

कट कर्म करोतीति कर्त्तुं प्रवर्त्तत इत्यर्थः । शब्दादिय शब्द वैर प्रीतिपाद
कन्दनीहारदुर्दिना । कलह मुदिन मेघ कोटा श्रटा श्रटा तथा । सीका
मीटा च पीटा च झुटा शब्दादिरितः । सुखं दुःखञ्च तप्तञ्च क्षपणं करुणन्त्या ।
प्रतीपानीकसांढासकृच्छाशया सुखादयः । कटञ्च मन्त्री गहनञ्च कलं कृच्छञ्च
कटादिषु पञ्च शब्दाः ॥८५१॥

०भ्यो ङ्यः स्यादुद्वातौ । उद्वातौर्हृन्नि सारणम् । वाष्पमुद्गमति वाष्पायते
केचिदिह धूम न पठन्ति । किन्तु दिशो धूमायन्ते इति महानाटकम् ॥८५२॥

रोमन्यात् ङ्यः स्यादुद्गीर्ण्य चर्वणेऽर्थे । रोमन्यायते गौ उद्गीर्ण्य चर्वयतीत्यर्थः ।
हवुचलन एवेति दुर्गसिंहः तंन कौटो रोमन्य वर्त्तयतीत्यन न स्यात् ॥८५३॥

नमस् च तपस् च वरिवस् च कण्डूदिभ्यः ते तेभ्यः । एभ्यः क्यः स्यात् कृतौ
अर्थे । वरिवस्यतीति उपाल इत्यर्थः । कण्डूदिभ्यः कण्डूज मन्तूज अस्तु वन्तु
महीड चिक्वीड क्लीणीड घेड लीप तिरस् उरस् उषस् इषस् तपस् विवम् कुसुम
मगध मेघा सुख दुःख चरण भरण दूषण अधर चरम सपर भिषज् भिषक् ढटुप्
द्रुष ऊष गर्ह्म एला मेला वेला केला खेला उत्तम पस्पश इत्यादिराकृतिगणः ।

८५५ । लेः कृत्याख्याने जिः ।

ले. ५।, कृति आख्याने ७, जि. १।

लेः परो जि. स्यात् कृतावाख्याने च ।

प्रश्न करोति आचष्टे वा प्रश्नयति, ऊढयति औडिडत् ।
औजिडदित्येके । [४६८] लुङ् मङ्गिनामिति । ईष्मन्तमा-
चष्टे ईशयति । सुग्वन्तमाचष्टे सूचयति । सग्विन वा
सग्वन्तमाचष्टे सजयति ।

कण्डूयति कण्डूयते मन्थयति मन्थूयते । असु वल्खु एतावपि उभयपदिनाविति
केचित् । मङ्गीयते चितीयते ज्ञीणीयते । अन्ये परस्मैपदिन ॥८५४॥

पृथग्योगात् कृताविवक्ष्योपादानाच्च नमस्तपो वरिव इत्यादेरनुवृत्त्यभावे प्रक-
रणबलादेव ले प्राप्तौ लिरिति ग्रहणं ज्ञापयति औ विरामविहितकाव्य न
स्यादिति । तेन त्वच गृह्णाति त्वचयतीत्यादौ न कुडादि । प्रश्नयतीति औमश्च
डिदिति डित्वात् टिलीपे प्रश्नि इत्यस्य धातुसंज्ञाया त्रिवादि. ऊढयतीति वङ्गधातो
क्ति ऊढि ऊढिमाचष्टे इति औ डित्वात् टिलीप । ऊढिमाख्यातवानिति औ
टिलीपे ऊढि इति स्थिते दि असागमइयम् अङ् नाजन्तादेरिति ऊकार हित्वा डि
इत्यस्य इत्वे भ्रमखद्य इति ढस्य डत्वे औ लीपे औडिडदिति । एके पण्डिता असिद्ध
वहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादन्तरङ्गे हित्वे कर्त्तव्ये वङ्गधातो' क्तिप्रत्यये ङस्य ढत्वा-
दिक सर्वमसिद्धं मत्वा क्तिरेकारेण सहितस्य हि इत्यस्य हित्वे भ्रमखद्येति ङस्य
जत्वे औजिडदित्युदाहरन्तीत्यर्थः । एव वङ्गधातो क्त ऊढ तमाख्यातवान् इत्यव-
समते औडिडत् तन्मते क्तस्य अकारेण सहितस्य हित्वे औजिडदिति तन्मन्द भाष्य-
कारविरुद्धत्वाद्नेनोपेक्षितमिति ईष्मन्तमिति ईश्वरङ् ऐश्वर्यं ईष्टे इति क्तिप् ईट् ।
ईट् अत्यस्येति मतो शङ्काजिति षडि षोड फे भूप्रभासीरिति ङस्य टत्वे त्वे इत्य-
नेन टस्य ण । ततो औ मतोऽङ्कि वा यस्य लिङ्गस्य पूर्वपूर्वा प्रकृति सेव तस्येति
युनस्तावत्यशकारीऽवस्थित' । एव सुग्वन्तमाचष्टे सूचयति सग्विनमाचष्टे सज-
यति । किञ्च लुङ्मङ्गिनामिति बहुवचनस्य गणार्थत्वादनङ् क्तवतु घञ् अल्
आनङ्युक्तेप् एषां लुक् स्यादाख्याने औ । यथा राजागमनमाचष्टे राजानमागम-
यति सीताहरणमाचष्टे सीतां हारयति पञ्चमाचष्टे पाचयति । गतवन्तमाचष्टे

८५६ । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकस्या-

श्वतरेतक-लोपः ।

श्वेताश्वा—आह्वरकस्य ६।, अश्व—कलोप १। ।

श्वेताश्वाश्वाचष्टे श्वेतयति, अश्वयति । गालोडयति आह्वरयति ।

८५७ । नाप्त्यार्थ-वेदैकाजतः ।

नाप् १।, सत्यार्थं वेदैकाजात ६। ।

सत्यादेरेकाचोऽकारान्तस्य च औ नाप् स्यात्, न इत् ।

सत्यापयति अर्थापयति वेदापयति स्वापयति । [४७०] वाढा-
न्तिकेति साधादयः, साधयति । प्रशस्यमाचष्टे आपयति ।

गमयति वादितवन्त प्रयोजितवान् अविवदत् । बलिबन्धमाचष्टे बलि बन्धयति ।
कंसवधमाचष्टे कस घातयति । ब्रह्माण्ण्यमाचष्टे ब्रह्मयति केचित्तु श्वेत्यादेर्जौ
पुवङ्गाव विधाय श्वेनौमाचष्टे श्वेतयति एवम् एणौम् एनयति हरिणौ हरितयति
भरिणौ भरितयति इत्याहु । एव आशिष ददात्याचष्टे वा आशिषयति सम्यक्
करोति सम्यचयतीत्यादयः साध्याः ॥८५६॥

श्वेताश्वाचष्टे श्वेतयति, अश्वतरमाचष्टे अश्वयति गालोडितमाचष्टे गालोडयति
आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति ॥८५७॥

एकाञ्चासौ अच्चेति एकाजत् । सत्यश्च अर्थश्च वेदश्च एकाजश्च तन् तस्य ।
सत्यमाचष्टे इत्यादि साध्यम् । साधादय इति वाढमाचष्टे साधयति । एव
अन्तिक नेदयति स्थूल खवयति दूर दवयति दूरयतीत्यपि केचित् । युवान
यवयति युवाल्पो कन् वेति पचे कनयति । क्षिप्र क्षेपयति क्षुद्र क्षोदयति प्रिय
प्रापयति स्थिर स्थापयति, क्लिर स्लापयति चरु वरयति गुरु गरयति बहुल
बह्वयति तप तपयति दीर्घं द्राघयति क्रस क्रसयति वृद्ध वर्षयति ज्योतिर्वृद्धेति
पचे ज्योतिर्वृद्धेति ज्योपयति । पृथुष्टद्वित्यादि पृथु प्रथयति मृदु मृदयति कृशं
कृशयति भृश भ्रशयति दृढं द्रढयति परिवृढ परिव्रढयति । युवाल्पो कन् वेति
अल्प कनयति अल्पयति वृद्धोर्जौ भूरिति वक्तव्यं बहुमाचष्टे भावयति ॥८५७॥

८५८ । जिः कल्यादेः ।

जि १।, कल्यादे ५। ।

कल्यादेरर्थविशेषे जिः स्यात् । कलिं गृह्णाति कलयति, अचकलत् । हलयति, अजहलत् । कृतयति अचीकृतत् अच-
कृतत् । वर्णयति, त्वचयति तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति ।
वस्त्र सच्छादयति संवस्त्रयति । वर्मणा संनहति सवर्मयति ।
चूर्णैरवध्वसते अवचूर्णयति । हस्तिना अतिक्रामति अतिहस्त-
यति वीण्या उपगायति उपवीणयति । तूलैरवकुण्णाति
अवतूलयति । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभि-
मुख याति अभिषेणयति, अभिषेणयिषति । रूप पश्यति
रूपयति । लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । हस्तौ निर-
स्यति अतिहस्तयति पुच्छमुत्क्षिपति उत्पुच्छयते । भाण्डानि
संचिनोति सभाण्डयते । चीवर समार्जयति परिदधाति
वा सञ्जीवरयते भिक्षुः

कलिहलौ कामवन् सवायंवाचकत्वादिति प्राञ्च । निपातो ह्यर्थविशेषे
तदेव विवक्षीमि । कलि गृह्णातीत्यादि । अचकलदिति अकलिहलेरिति
निषेधान्न सन्वद्भाव । अचीकृतदित्यादि ल्यनेकाचोरिति सन्वद्वा त्वचयतीति
पर्यन्त गृह्णातीति वाक्यम् । वितूस्तयतीति केशान् विजटीकरोतीत्यर्थ इति
विलीचन । तूस् पापमिति केचित् । वस्त्र परिदधातीत्यर्थेऽपि सवस्त्रयति ।
वर्मणा कवचेनेत्यर्थः । अवध्वसते आक्षिपतीत्यर्थः । अतिहस्तयतीति हस्तिने-
त्युपलक्षणम् अर्वातिक्रामति अत्यवयतीत्यपि स्यात् । सेनया अभिसम्मुख याति
अभिषेणयतीति गौक इति प्ले ब्रूय इति णत्वम् । अभिषेणयिषतीति
अभिषेणयितुमिच्छतीति सन् वसोऽरस्येतीमि द्विलादौ दशस्थादेरिति द्वयो
प्लम् । हस्तौ निरस्यति अतिहस्तयति निक्षिपतीत्यर्थः । पुच्छभाण्डचीवरस्य
आत्मनेपद वक्तव्यम् । एव व्रताङ्गीजनाभीजनयोः परयोः । पथ व्रतयति मुडक्त
इत्यर्थः । वृषलान्न व्रतयति न मुडक्त इत्यर्थः । एव वाप्येण छिनति सवाप्य-
यति । पाशादिमीचयति विपाशयतीत्यादि ॥ ८५८ ॥

८५६ । लिधोर्यथेष्टं द्विः कण्डूद्यजाद्योस्तु
तृतीयानाद्योः ।

लिधो ६।, यथेष्ट २।, द्वि १।, कण्डूदि अजाद्यो ६॥, तु ११।, तृतीयानाद्यो ६॥ ।

पुपुत्रौयिषति पुतित्रौयिषति पुत्रौयिषति पुत्रौयिषति
पुपुतित्रौयिषति । कण्डूयिषति, अग्निश्चौयिषति ।

इति लिधुपादः ।

इति तृतीयः चतुर्गणाध्यायः ।

अथ त्याद्यन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—पम् ।

८६० । घे पं परानु क्त—प्रत्यभ्यति-क्षिप-प्रवह
परिमृषव्यापरिरमो वा तूपरमः ।

घे ७।, प १।, परा-अनु क्त, प्रति-अभि अति क्षिप, प्र वह, परि मृष वि आ
परिरम ५।, वा ११।, तु ११।, उप रम ५। ।

एभ्यः पं स्यात् घे, उप रमस्तु वा

लिधुरिति आदौ लि पश्चात् धुरित्यर्थ, नाम धातुरिति यावत् यथेष्टमिति
कदाचित् प्रथमस्य कदाचित् द्वितीयस्य कदाचित् तृतीयस्य कदाचित् सर्ववर्णानां
युगपदित्यर्थ । कण्डूदिस्तु तृतीयस्यैव । अजादिस्तु आदिवर्णं हिला द्वितीयस्य
तृतीयादेर्वैत्यर्थ । पुत्रमिवाचरति शिष्यमिति क्व तत पुत्रौयितुमिच्छतीति सन्
वसोऽरसेतीमि पुत्रौयिष इत्यस्य पुकारादिर्हित्वे पुपुत्रौयिषतीत्यादि । कण्डू करो-
तीति नमोऽस्तपोऽवरिव इत्यादिना क्व, तत कण्डूयितुमिच्छतीति सनि इमि कण्डूयिष
इति स्थिते यि इत्यस्य हित्वम् । एव मसूयिषति असूयिषतीत्यादि । अश्व-
मिवाचरति गामिति क्व ततोऽश्वीयितुमिच्छतीति सनि इमि अश्वीयिष इति स्थित
द्वितीयस्य तृतीयस्य वा ॥ ८४६ ॥

इति लिधुपादः ।

परानुभ्या क्त परानुक्त । प्रत्यभ्यतिभ्य क्षिप' प्रत्यभ्यतिक्षिपः प्रावह प्रवह ।

पराकरोति, अनुकरोति, प्रतिलिपति प्रवहति, परिमृश्यति,
विरमति आरमति परिरमति, उपरमति उपरमते विष्णुः ।

८६१ । कम्पान्नार्थे ङबुधयुधप्रदुस्तुजननशो-
ऽजिप्राणिघाटाच्च जेः ।

कम्प—नश् ५।, अजि प्राणिघाटात् ५।, च ११।, जे ५। ।

चलयति भोजयति अध्यापयति बोधयति योधयति प्राव-
यति द्रावयति स्त्रावयति जनयति नाशयति, शाययति कृष्णं
यशोदा । प्राणिघात् किम् ? शोषयते शालिम् । अढात्
किम् ? भक्तिं कारयते । अजौ किम् ? रूपयते हरिः ।

इति पपादः ।

परिर्मुष परिमृष । व्यापरिभ्यो रम् व्यापरिरम् । तत् परानुक्तञ्च प्रत्यतिचिपश्च
प्रवहश्च परिमृषश्च व्यापरिरम् चेति तस्मात् । क्व जडङ् कृतौ चिप शजौ तुदि
वहे औ प्रापणे नृषञ्च जालौ चतुर्णां जित्वात् जिज्जन्तपिवित्वादिना फलवत्
कर्त्तरि प्राप्तव्यात्मनेपदं न स्यात् । अन्यथा एतद्विधानमनर्थकं स्यात् । एव रम्
ङजौ क्रौडि इत्यस्य ङित्वेऽप्यात्मनेपदं न स्यादिति । यैर्योगे द्वितीया विहिता
तेषामन्वादीनामिह न ग्रहणमिति कुलचन्द्र । तेन हचमनुकरोति अनुकुरुते ।
हचमभिचिपति अभिचिपते इत्यादावुभयपदमेव । तुदजौ श व्यये इत्यस्मात्प्राधाया
परस्मैपदमेवेति केचित् ॥ ८६० ॥

कम्पश्च अन्नश्च कम्पान्ने तेऽर्थौ ययोस्तौ कम्पान्नार्थौ कम्पान्नार्थौ च इङ् च बुधश्च
मुश्च दुश्च सुश्च जनश्च नश्च च तस्मात् । प्राणी धो यस्य स प्राणिघ । नास्ति ढ यस्य
सोऽढ । प्राणिघश्चासौ अढश्चेति प्राणिघाढ । अजौ प्राणिघाढ अजिप्राणिघाढ
तस्मात् । एभ्यो जन्तुभ्य प स्यात् वे वाच्ये । किञ्च फलवत्कर्त्तर्यपि आत्मनेपदं
न स्यादिति बोध्यम् । चलयति जनयतीति घटादित्वात् ऋक्षः । शाययति कृष्ण-
मिति कृष्ण श्रुते अत्र प्राणिकर्तृकोऽकर्त्तृकः । ततो जन्तात् परस्मैपदम् । शोष-
यते शालिमिति शालि श्रुत्यतीति अप्राणिकर्तृकोऽकर्त्तृकः । तेन जन्तात् परस्मै-
पदनियमाभावे उभयपदम् । भक्तिं कारयते इति जनी भक्तिं करोतीति अजन्त-

द्वितीयः पादः—मम् ।

८६२ । वि-परा-जि परि-व्यव-क्री नि-वि-
शानुप्रच्छो मम् ।

वि—प्रच्छ. ५।, मम् १। ।

एभ्यो म स्यात् वि । विजयते पराजयते, परिक्रीणीते
विक्रीणीते अवक्रीणीते निविशते, शानुते आपृच्छते ।

८६३ । आ दाजोऽस्वप्रसारे ।

आ दाज ५।, स्वप्रसारे ७। ।

आदत्ते । स्वप्रसारे तु, व्याददाति मुखं कृण्वः ।

दशया सकर्मकत्वात् अन्तात् परस्मैपदनियमाभावे उभयपदम् । रूपयते हरि-
रिति रूपत् क तत्कृतौ नित्यचुरादित्वादाजान्तदशया असम्भवात् विवचावशाद्-
कर्मकत्वे प्रेरणान्तत्वेऽपि परस्मैपदनियमाभावादुभयपदम् ॥ ८६१ ॥

इति प पाद ।

विपराज्या जि विपराजि । परिव्यवैश्च क्री परिव्यवक्रीः । निविशः निविश ।
आजो नुप्रच्छौ शानुप्रच्छौ । ततो विपराजिश्च परिव्यव क्रीश्च निविश्य शानुप्रच्छौ
चेति तच्चात् । घे प्रमित्यतो घे इत्यनुवर्तते परिक्रीणीते इति ङुक्क्रीज्जग द्रव्यविप-
र्यये इत्यादि आनुवन्तानामात्मनेपदविधानमप्यलवत्कर्तव्यत्वेनेपदप्राप्तयन् । एव
सबद्ध । निविशते इति शी विशप्रवेशे तुदादित्वात् श । अनुत इति खल स्तुतौ
शपो लुक् । आपृच्छत इति प्रच्छौ श औषे यङादित्वात् जि । केवलस्य नेघं
हृष्यात् प्रणिविशतीत्यादौ न स्यात् ॥ ८६२ ॥

स्व स्वाङ्ग स्वस्य प्रसारो विस्तरश्च स्वप्रसारः । न स्वप्रसारोऽस्वप्रसार ।
आङ्पूर्वाद्वाजी म स्यात् वे नतु स्वप्रसारे । आदत्ते गङ्गातीत्यर्थः । स्वप्रसारे तु
व्याददाति मुखं कृण्व विस्तरयतीत्यर्थः ॥ ८६२ ॥

८६४ । आ-गमेः चान्तौ ।

आ-गमेः ५।, चान्तौ ७।

आगमयते कालम् ।

८६५ । पर्यन्ववाङ्ः क्रीडः ।

परि-अनु-अव आङ्ः ५।, क्रीडः ५।

परिक्रीडते अनुक्रीडते अवक्रीडते आक्रीडते ।

८६६ । समोऽकूजने ।

समः ५।, अकूजने ७।

संक्रीडते । कूजने तु, संक्रीडति चक्रम् ।

८६७ । क्रोऽपाङ्घर्षान्नवासेच्छे चतुष्पादौ सुम् च ।

क्रः ५।, अपात् ५।, हर्षान्नवासेच्छे ७, चतुष्पादौ ७, सुम् ११, च ११ ।

अपस्क्रियते मत्तः कुक्कुटः श्वा वा । अन्यत्र मत्तोऽपस्क्रियते गजोऽपस्क्रियते ।

गमिर्वाङ्मत्तः आङ्पूर्वाङ्मयतेर्ध्वं मं स्यात् चान्तौ । चान्तिः प्रतीचणम् । आगम-
यते कालं प्रतीचते इत्यर्थः । चान्तौ किम् ? गामागमयति आनयतीत्यर्थः ॥८६५॥

पर्यादिपूर्वात् क्रीडतेर्ध्वं मं स्यात् । पर्यादीनामुपसर्गानामेव ग्रहणात् माण-
वकमनुक्रीडतीत्यत्र न स्यात् । अनुरिह सहायः ॥८६५॥

सम्पूर्वात् क्रीडतेर्ध्वं स्यात् घे, नतु कूजने । कूजनमव्यक्तशब्दः ॥ ८६६ ॥

अन्नञ्च वासञ्च अन्नवासौ अन्नवासयोरिच्छा अन्नवासेच्छा हर्षेण अन्नवासेच्छा यस्य
स हर्षान्नवासेच्छः तस्मिन् । चतुष्पाच्च विः पक्षी च चतुष्पादिः तस्मिन् हर्षहेतुक-
भक्षणेच्छावति चतुष्पादि पक्षिणि वा कर्त्तरि । हर्षहेतुकवासेच्छावति चतुष्पादि
पक्षिणि वा कर्त्तरि सति अपास्क्रियतेर्ध्वं स्यात् तस्य सुम् चेत्यर्थः । अपस्क्रियते मत्तः
कुक्कुटो भक्षार्थी हर्षान्नमालिखतीत्यर्थः । अपस्क्रियते मत्तः श्वा वासार्थी
हर्षान्नमालिखतीत्यर्थः । अत्रालिखनार्थे एवेति बोध्यम् । चतुष्पादौ घे किम् ?
मत्तोऽपस्क्रियति । हर्षान्नवासेच्छे इति किम् ? गजोऽपस्क्रियते । चकारस्यान्वाचय-
प्रिष्टत्वाद्वात्मनेपदाभावेऽपि अनङ्गादौ सुम् स्यात् । अपस्क्रियते अपस्क्रियः ॥ ८६७ ॥

८६८ । शपथाशी-गत्यनुकारे शप-नाथ-ह्वजः ।

शपथ आशी-गत्यनुकारे ७, शप नाथ ह्वज ५ ।

कृणाय शपते गोपो । मोचाय नाथते मुनिः । पैटक-
मनुहरते अश्वः ।

८६९ । प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे सं-प्रव्यवाच्च स्थः ।

प्रतिज्ञानिर्णय प्रकाशे ७, सं प्र-वि-ज्वात् ५, च ११, स्थः ५ ।

नित्यं शब्दमातिष्ठते । त्वयि तिष्ठते विवादः । रामाय
तिष्ठते सौता । संतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते अवतिष्ठते ।
समस्थित ।

शपी जाक्रोश्चे इत्यस्मात् शपथे नाथृडतापाशिषीः ऐश्वर्येने इत्यस्मादाशिषि
ह्वज ह्वयामित्यस्माद्गत्यनुकारे म स्यात् वे वाच्ये । शपथ' पुत्रादिशरीरस्पर्शनादिना
मित्यानिरसनम् । कृणाय शपते कृणस्य शरीर स्पृष्टा मया एतत् न कृतमिति
दिश्य करीतीत्यर्थः । इति केचित् । वस्तुतस्तु जीमरायेकवाक्यतार्थं गोपी
कस्यचित् शरीर स्पृष्टा मया एतत् न कृतमिति दिव्येन कृण तोषयितुमिच्छति
स्वामिप्राय विज्ञापयितुमिच्छति वा इत्येव व्याख्येयम् । सख्यः शपामि यदि
किञ्चिदपि स्मरामि इति वाचा शरीरस्पर्शनाभावान्नात्मनेपदम् । प्रतिवाचमदत्त
केशव शपमानाय न चेदिभूयते इति भावे । शपमानायेति शपथादन्यद्व
नियमाभावादुभयपदप्राप्तौ शान । आशीरिष्टार्थाविष्करण मोचाय नाथते मोची
मे भुयादित्याशास्ते इत्यर्थः । अस्य ङित्वेऽपि आशिषोऽन्यत्र परस्मैपदमेव माणव-
कमुपनयति आचयतीत्यर्थः । गत्यनुकारी गतिसदृशीकरणं पैटकमनुहरतेऽश्वः
पिष्टवद्गच्छतीत्यर्थः । पैटकमिति पितुरागतमिति कालवृद्धिः । अतिशयहृणा-
द्रूपत्यनुकारे तु न स्यात् पितरमनुहरति रूपेण पुत्रः ॥८६८॥

प्रतिज्ञादावर्थे तिष्ठतेर्मे स्यात् वे । सम्प्रत्यवेभ्य परात्तिष्ठतेर्धम्मिन् कश्चिन्नपि
अर्थे न स्यात् वे । इत्यर्थेऽयं चकारात् । प्रतिज्ञा अङ्गीकार । निर्णयो निश्चय ।
प्रकाश स्वामिप्रायप्रकटनम् । नित्यं शब्दमातिष्ठते इति नित्यमिति शब्दस्य विशे-
षण शब्दो नित्य इति प्रतिज्ञा करीतीत्यर्थः । त्वयि तिष्ठते विवाद इति निर्णयः ।
त्वयि न तिष्ठते प्रीतिस्तुभ्यं मिष्टामहै वयमिति भट्टि । अस्माकं प्रीतिस्तुभि

८७० । उदोऽनूर्द्धहे ।

उद ५।, अनूर्द्धहे ७।

मुक्तावुत्तिष्ठते । अन्यत्र आसनादुत्तिष्ठति । ग्रामाच्छत-
मुत्तिष्ठति ।

८७१ । मन्त्रेणोपात् ।

मन्त्रेण ३।, उपात् ५।

गायत्र्या उपतिष्ठते अर्कम् ।

८७२ । मैत्राध्वसङ्गाराधे ।

मैत्री-अध्वसङ्ग-आराधे ७।

सन्तमुपतिष्ठते साधुः । गङ्गामुपतिष्ठते पत्न्याः । पति-
मुपतिष्ठते नारी । विष्णुमुपतिष्ठते वैष्णवः ।

तिष्ठत्येवेति निर्णयः अतएव तव सम्बन्धे स्वाभिप्रायप्रकाशं कुर्म्य इत्यर्थः । रामाय
तिष्ठते स्मैतेति स्थित्या रामं तोषयितुमिच्छति स्वाभिप्रायं विज्ञापयितुमिच्छति
वेत्यर्थः इति जौमराः । रामायेति यस्मै दिक्षेति चतुर्थी । समस्थितेति स्थादी-
डिङिति डिङ् ॥८६८॥

न ऊर्द्धम् अनूर्द्धम् अनूर्द्धं ईहा चेष्टा यस्य सोऽनूर्द्धहे तस्मिन्ननूर्द्धहे इति घस्य
विशेषणम् । अनूर्द्धं विषये चेष्टमाने कर्त्तरि वाच्ये उदः परात् स्त्री स स्यादि-
त्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठत इति मुक्तौ मुक्तिविषये चेष्टत इत्यर्थः । आसनादुत्तिष्ठ-
तीति कर्त्तुर्नृद्धं चेष्टमानत्वात्तन्मम् । ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति शतम् उत्पद्यते इत्यर्थः ।
शतस्य कर्त्तुश्चेष्टाया अभावाद्वात्मनेपदम् ॥८७०॥

मन्त्रकरणके धात्वर्थे उपात् परात् स्त्री स स्यात् वे । ये सूर्यमुपतिष्ठन्ते मन्त्रैः
सम्प्राप्य हिजा इति भट्टि । मन्त्रेण किम् ? युवती यौवनेन भर्तारमुपतिष्ठति ।
दतीयथा किम् ? गायत्रीमुपतिष्ठति ॥८७१॥

मित्रस्य भावो मैत्री । मैत्री मित्रकरणम् अध्वा पत्न्याः सङ्ग उपसङ्गेष मित्रकरण
विनापि सङ्गी भवतीति मेदः । आराध आराधनम् । उपात् परात् स्त्री-
मैत्रीसङ्गाराधेष्वर्थेषु वे स स्यात् । अध्वनि कर्त्तरि च स स्यादित्यर्थः । सन्तमुप-

८७३ । लिप्सायाम् या ।

लिप्साया ७, वा । १ ।

भिक्षुधार्मिकमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

८७४ । अढात् ।

अढात् ५ ।

ज्ञानं उपतिष्ठते ।

८७५ । समो गमृच्छ-प्रच्छ-स्वृ-श्रु-वेत्यर्त्तिदृशः ।

सम ५, गम च्छ प्रच्छ-स्वृ-श्रु वेत्ति-अर्त्ति दृश ५ ।

सगच्छते, समगत समगस्त, सङ्गसौष्ट सङ्गसौष्ट । सस्-
च्छते सप्रच्छते सस्वरते संश्रुणुते, सविद्वते, सविद्वते समि-
युते सपश्यते । अढात् किम् ? गङ्गा सङ्गच्छति ।

तिष्ठते सन् मित करोतीत्यर्थः । पतिमुपतिष्ठते पत्या सह सङ्ग करोतीत्यर्थः ।
विष्णुमुपतिष्ठते आराधना करोतीत्यर्थः । एष्वर्थेषु किम् ? ज्ञानार्थी नदीमुप-
तिष्ठति । गङ्गामुपतिष्ठते पत्या । पथि कर्त्तरि किम् ? पथानमुपतिष्ठति ॥८७२॥

लब्धुमिच्छा लिप्सा । उपात् परात् स्थो न स्याद् लिप्सायाम् । धार्मिक-
मुपतिष्ठति धार्मिक लब्धुमिच्छतीत्यर्थः ॥८७३॥

उपात् परादकर्षकात् स्थो न स्यात् चे । विभाषादयमध्यवर्तित्वान्नित्यत्वम् ।
ज्ञानमुपतिष्ठते उपस्थित भवतीत्यर्थः । अढात् किं राजानमुपतिष्ठति ॥८७४॥

गम् च च्छश्च प्रच्छश्च स्वृश्च श्रुश्च वेत्तिश्च अर्त्तिश्च दृश् चति तच्चात् । सम
परेऽर्थोऽकर्षकेभ्य एभ्यो च न स्यात् । समगतेत्यादि इगुङ्गुरिति कित् पच्चे वन-
तनेति सलोपे भ्रसखादिति सलोपः । कित्वाभावपच्चे मस्यानुस्वार, सङ्गसौष्टे-
त्यादि कित् पच्चे मस्य लोपः । अकित् पच्चेऽनुस्वार । सप्रच्छत इति च्छश्च-
मूर्त्तौ गमनमोहयोः तुदादिलात् श' सप्रच्छत इति प्रच्छौश्च त्रींशे तुदादिलात् शे
श्रद्धादिलात् जिः । सस्वरते इति स्वृ ऊ शब्दीपतापयो । संश्रुणुत इति श्रु न
गतौ श्रुतौ श्रु जि. षत्वम् । सविद्वते इत्यादि विद्वत्त्वमती अन्ते शपो लुक्
सान्नीऽदनत, सान्नी रमिति रम् वा पच्चे सविद्वते । समियुते इति ऋर्जिं गत्या ते

८७६ । गेर्वास्योहो ठे च ।

गे ५१, वा ११, अस्योह ५१, ठे ७१, च १११ ।

निरस्यते निरस्यति, समूहते समूहति ।

८७७ । गेरूहः स्त्री येऽणौ ।

गे. ५१, ऊह ६१, ख' ११, ये ७१, अणौ ७ ।

ब्रह्म समुह्यात् ।

८७८ । आत्माङ्गडादङाह्नयमः ।

आत्माङ्गडात् ५१, अडात् ५१, च १११, आ ह्न यम ५१ ।

उर आहते पादमायच्छते । आहते आयच्छते ।

अन्यत्र शत्रुमाहन्ति, परशिर आयच्छति ।

शपी लुक् ह्यदी रेडि प्रभादिङि^१ खे रे खेर्व्योरियुवर्णे । अर्त्तौत्यनेन ऋप्रापणे इति भौवादिकस्यापि ग्रहणात् समुच्छते इत्यपि बोध्यं स्यादनेति नृच्छादिशः । सपञ्चते इति सुगमम् ॥८७५॥

गे पराभ्यां अस्य इर्च्पे ऊहङ् तर्के इत्येताभ्यां न स्याद्वा वे । ठे कर्मणि विद्यमाने चकारात् कर्माभावे च । सन्तत तिमिरमिन्दुरदासे इति दिश् समूह त्रिवेति च भारवि । गे किम् ? अस्यति ऊहते ॥८७६॥

गेरित्यस्य ऊहशीपादानात् पूर्वतः किमपि नातुवर्त्तते । गे परस्य ऊह स्व स्यादणौ ये परे । समुह्यादिति सपूर्वं ऊहङ् तर्के पूर्व्वेण व्या परस्मैपदविधानेन ऋस' । अणौ किं व्यणि समूह्यः ॥८७७॥

आत्माङ्ग ड यस्य स आत्माङ्गड, तस्मात् । नास्ति ढ यस्य सोऽड तस्मात् । ह्न च यम च ह्नयम् । आङो ह्नयम् तस्मात् । मण्डूकश्रुताधिकारात् घे न इत्युभयमनुवर्त्तते । खाङ्गकर्मकाभ्यामकर्मकाभ्याश्च आपूर्वं ह्नयमाभ्यां घे न स्यात् । उरी वच् आहते पीडयतीत्यर्थः । पादमायच्छते दीर्घं करोतीत्यर्थः । कर्मा- विवचायान्त आहते पीडिती भवतीत्यर्थः । आयच्छते दीर्घो भवतीत्यर्थः । खाङ्गडादित्यनेनैवेष्टसिद्धे आत्माङ्गडादिति गौरवम् अद्रव मूर्त्तमित्यादिपारिभा- षिकसाङ्गत्यावृत्त्यर्थम् । इह तु आत्मनोऽङ्गम् आत्माङ्गमिति । अतएव परशिर- आयच्छतीत्यत्र परशिरस, पारिभाषिकसाङ्गत्वेऽपि न स्यात् । गाङ्गीवी कानक-

८७६ । जनः कित् सिः ।

जन ५।, कित् १।, सि १। ।

जनः परः सिः कित् स्यात् । आहत आवधिष्ट, आह-
साताम् आवधिषाताम् ।

८८० । यमः सूचने वा तूवाहे ।

यम ५।, सूचने ७।, वा १।, तु १। उवाहे ७। ।

आयत । रामः सौतामुपायत उपायस्त ।

८८१ । व्युत्तपः ।

वि उत् तप. ५। ।

वितपते उत्तपते पाणि जनः । आत्माङ्गटादटाच्च किं,
महीं वितपत्यर्कः ।

शिलानिभ भुजाभ्यामाजग्रे विषमविलीचनस्य वच इति भारवी पराङ्गकस्यकत्वा-
दन्ताश्च इति भागवतिलुमरकुलचन्द्रा. । वस्तुतस्तु गाण्डीवी कनकशिलानिभ
भुजाभ्यां स वच आजग्रे विषमविलीचनस्येति अनादरे षष्ठी तमनादृत्य स्ववला-
धिक्य सूचितवानित्यर्थ ॥ ८७८ ॥

जन. पर. सि. कित् स्यात् । आहतेत्यादि पूर्वेषाम्त्वनेपदेऽनेन से किंत्वा-
वनतनेति मलीपे मेलीप. । पचे टी से तु वा इति वधादेशे इमि आवधिष्ट ॥ ८७९ ॥

यम. पर. सि. कित् स्यात् आत्मनेपदे सूचनेऽर्थे विवाहे तु वा । सूचनमि-
ह्नितादिना विज्ञापनम् आयत इति पूर्वेषाम्त्वनेपदेऽनेन से किंत्वं वनतनेति मलीप
मेलीप. । उपायतेत्यादि उपयमी विवाहे इति वक्ष्यमाणादात्मनेपदे अनेन सि.
किदा । पूर्वतरसूत्रस्य प्रत्युदाहरणमाह शत्रुमाहलीत्यादि ॥ ८८० ॥

तप कित् कार्यासम्भवात् कित् सिरिति नातुवर्त्तते । मरूकद्रुत्या घे मम
द्रव्यनुवर्त्तते । व्युद्गा परादात्माङ्गटादटाच्च तपो घे म स्यात् । पाणिमिति हनम्
उपतप्त करीतीत्यर्थ. । वितपते उत्तपते जन, उपतप्त, स्यात् इत्यर्थ. ॥ ८८१ ॥

८८२ । तपोढाद् यक् च रे ।

तपोढात् ५।, यक् ११।, च ११।, रे ७।

तप्यते तपस्तापसः । रे किम् ? अतप्त ।

८८३ । सृजः आङ्घात्तनीण् च ।

सृज ५।, आङ्घात् ५।, तनि ७।, इण् ११।, च ११।

सृज्यते सृजं भक्तः । असर्जि । आङ्घात् किम् ? सृजति

माला मालिकः ।

८८४ । नि-सं-व्युप-ह्वः ।

नि स वि उप-ह्व ५।

निह्वयते संह्वयते विह्वयते उपह्वयते ।

८८५ । स्पर्झायामाङः ।

स्पर्झाया ७।, आङ् ५।

स्पर्शश्चानूरमाह्वयते ।

तपो ढ कर्म यस्य स तपोढ तस्मात् । पृथक् योगाङ्गुदिति नानुवर्त्तते ।
एव तपोढादित्यनेन आत्माङ्गढादढाङ्गैत्यपि निरस्तम् । तपोढात्तप सर्वविभक्तौना-
मात्मनेपद स्यात् वे । रे परे यक् च स्यादित्यर्थः । तप्यते तपस्तापस इति दु खेन
तपो जनयतौत्यर्थः । एव तप्येत तप्यताम् अतप्यत । रे किम् ? अतप्तेति निमित्त-
गतविशेषत्वेन वलवत्तात् व्या सिरेव । एव तेपे तप्ता इत्यादि । तपोढादिति
किम् ? मर्ह्यं वितपत्यर्कः ॥८८२॥

अथा अस्वस्येति प्रज्ञादिलात् ये आङ् घ कर्ता यस्य स आङ्घ तस्मात् । आङ्-
घात् सृजः सर्वविभक्तौनामात्मनेपदं स्यात् वे । रे परे यक् तनि इण् च स्यादित्यर्थः ।
एव सृज्येत असर्जि ससृजे खटा इत्यादि । आङ्घात् किम् ? सृजति मालां
मालिक ॥८८३॥

अनिष्टलात् यगिणौ नानुवर्त्तते । नि-सं-व्युपेभ्यः परात् ह्वयतेन स्यात् ॥८८४॥

आङ्. परात् ह्वयतेन स्यात् स्पर्झायाम् । स्पर्झा पराभिभवेच्छा । स्पर्झायां
किम् ? पिता पुत्रमाह्वयति ॥८८५॥

८८६ । सूचनावक्षेपणसेवासाहसप्रतियत्न-
कथोपयोगे कृजः ।

सूचन—उपयोगे ७, कृज ५ ।

अपकुरुते । श्येनी वर्त्तिकाम् उपकुरुते । विष्णुं प्रकु-
रुते । परदारान् प्रकुरुते । एधीदकस्य उपस्कुरुते । गीताः
प्रकुरुते । शत प्रकुरुते ।

८८७ । अधेः शक्तौ ।

अधे, ५, शक्तौ ७ ।

दैत्यान् अधिकुरुते कृष्णः ।

८८८ । शब्ददाढाद्वेः ।

शब्ददाढात् ५, वे ५ ।

स्वरान् विकुरुते । वायुर्विकुरुते । अन्यत्र चित्तं विक-
रोति कामः ।

आङ्पूर्वस्य करोते. सूचनादावन भधानादाङ् इति नानुवर्त्तते । सूचन परदीषा-
द्याविकरणम् । अवक्षेपण तिङ्स्कार । सेवा अनुवृत्तिः । साहस पञ्चाद्दीपमना-
लीत्य करणम् । हिंसा चौर्यपरदारगमनादि । प्रतियदः सती गुणान्तरम् । कथा
आख्यानम् । उपयोगी धर्माद्यर्थं द्रव्यविनियोग । एष्वर्थेषु कृजो म स्यात् वे । अप-
कुरुते कस्यचिद्दीषमाविकरोतीत्यर्थः । श्येनी वर्त्तिकामुपकुरुते तिरस्करोती-
त्यर्थः । परदारान् प्रकुरुते सेवते साहसात् तेषु प्रवर्त्तते वा इति सेवासाहसयोरेक-
मुदाहरणम् । एधीदकस्योपस्कुरुते इति एध. काष्ठं तस्य उदक रस । एधीदकम्
औषधाद्यर्थं तस्य उष्णत्वादिगुणान्तराधान करोतीत्यर्थः । एधीदकस्येति प्रतियवे
कर्त्तृणि षष्ठी । उपस्कुरुते इति सपरिरिति सुम् । गीता, प्रकुरुते कथयतीत्यर्थः ।
शत प्रकुरुते शत द्रव्याणि विनियुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ८८६ ॥

अधेः परात् कृजो म स्यात् वे शक्तौ । शक्तिरभिभवः । दैत्यानधिकुरुते अभि-
भवतीत्यर्थः । शक्तौ किम् ? अधिकरोति राजा । अधे, कृज उपेक्षाया तामधि-
कुरुते उपेक्षत इत्यर्थः इति कश्चित् ॥ ८८७ ॥

८८६ । ज्ञानाच्चैत्त्वेपोपनयनभृतिविग-
णानव्ययेषु नीजः ।

ज्ञान—व्ययेषु ७॥, नीज ५ ।

शास्त्रे नयते, विष्णु नयते, दण्डमुन्नयते, पुत्रमुपनयते,
भृत्यमुपनयते, ऋणं विनयते, द्रव्यं विनयते ।

८८७ । घस्यामूर्त्तदात् ।

घस्यामूर्त्तदात् ५ ।

क्रोधं विनयते ।

घस्यं किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अमूर्त्तं किम् ?
गण्डं विनयति ।

शब्दी ढम् कर्म यस्य स शब्दः । नास्ति ढं यस्य सोऽढ । शब्दश्च अढश्च
अब्दडाढं तस्मात् । वे परात् शब्दकर्मकात् अकर्मकाच्च कृञी स स्यात् वे ।
स्वरान् विकुरुते विशेषेण करोति इत्यर्थः । वायुर्विकुरुते विशेषेण विकृतो भवति
इत्यर्थः । चित्तं विकरोति काम इति विरुद्धं करोतीत्यर्थः ॥ ८८८ ॥

एवर्षेषु नीजो स स्यात् चे । ज्ञानं प्रमेयमिन्द्रियं । शास्त्रे नयते शास्त्रं
निश्चिनोतीत्यर्थः । विष्णु नयते पूजयतीत्यर्थः । उत्त्वेप जडं प्रापणं दण्डमुन्नयते
उत्क्षिपतीत्यर्थः । उपनयनं यज्ञोपवीतदानसंस्कारः । पुत्रमुपनयते पुत्रं यज्ञोप-
वीतदानेन संस्करोतीत्यर्थः । भृति कर्मवेतनम् । भृत्यमुपनयते भृतिदानेन
समीपमानयतीत्यर्थः । विगणनम् ऋणादिपरिशोधनम् । ऋणं विनयते विशी-
लयतीत्यर्थः । व्ययो धर्मादौ द्रव्यविनियोगः । द्रव्यं विनयते विनिशुद्धं इत्यर्थः ।
एषु किम् ? गा वनं नयति नयते ॥ ८८९ ॥

घे कर्त्तरि तिष्ठतीति घस्य घस्यम् अमूर्त्तं ढं कर्म यस्य स तस्मात् नीजो स
स्यात् चे । क्रोधं विनयते उपशमयतीत्यर्थः । विपूर्वस्त्वैवोपशमनार्थत्वादेरिति
नीकम् । गण्डं विनयतीति गण्डं व्रणम् ॥ ८९० ॥

८८१ । वृत्त्युत्साहतायने क्रमः परोपक्रमः ।

वृत्ति-उत्साह-तायने ७, क्रम ५, परा उप क्रम ५ ।

ऋक्ष क्रमते बुद्धिः । धर्माय क्रमते साधुः । सतां श्रीः
क्रमते । पराक्रमते, उपक्रमते ।

८८२ । आङो भोद्गमे ।

आङ् ५, भोद्गमे ७ ।

आक्रमते अर्कः । भोद्गमे किम् ? आक्रामति धूमः खं
व्याप्नोतीत्यर्थः ।

८८३ । वेः पङ्क्तिः ।

वे ५, पङ्क्ति ३॥ ।

साधु विक्रमते वाजो । पङ्क्ति किम् ? वाजिना विक्रामति राजा ।

८८४ । प्रोपादारम्भे ।

प्र-उपात् ५, आरम्भे ७ ।

भोक्तुं प्रक्रमते उपक्रमते ।

वृत्तिरप्रतिबन्ध । उत्साह उद्यम । तायन स्फीतता । एष्वर्थेषु न स्यात्
वे । परोपाय्या क्रमोऽपि एष्वर्थेष्वेव । परोपग्रहणसन्धोपसर्गनिरासार्थम् ऋक्ष
क्रमते बुद्धिः अप्रतिहता भवतीत्यर्थः । धर्माय क्रमते साधु उत्साहत इत्यर्थे सता
श्री क्रमते स्फीता भवतीत्यर्थः । एष्वर्थेष्वेवेत्यर्थः । अन्यत्र क्रामति पराक्रामति ॥८८१॥

भा ज्योतिरस्यास्तीति भ अर्श आदिवाद् । भाना चन्द्रसूर्यादीनाम् उद्गमं
ऊर्ध्वगमने आङ् परात् क्रमो न स्यात् वे । आक्रमते अर्क उद्गच्छतीत्यर्थः । एव
चन्द्र आक्रमते अग्निपराक्रमते दिवम् । दिवमाक्रममाणेव केतुताराभयप्रदेति भङ्ति ।
ऊर्ध्वगमनादित्यत्र न स्यात् । तेन अग्निरित्यनमाक्रामति प्राप्नोतीत्यर्थः । नभः
समाक्रामति कृष्णवर्त्मना स्थितैकचक्रेण रथेन भास्कर इत्यत्र नभो व्याप्नोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गासिंह ॥८८२॥

वे परात् क्रमो न स्यात् चे पङ्क्तिर्धौत्यर्थः । पङ्क्तिरित्यत्र बहुत्वमविवक्षितं तेन
पङ्क्त्यापि यथा साधु विक्रमते हंस इति ॥८८३॥

८६५ । वाऽगेः ।

वा १, अगे ५ ।

क्रमते क्रामति ।

८६६ । निङ्गवे ज्ञः ।

निङ्गवे ७, ज्ञ ५ ।

ग्रतमपजानीते ।

८६७ । अडात् ।

अडात् ५ ।

सर्पिषो जानीते ।

८६८ । संप्रतेरस्मृतौ ।

स-प्रते ५, अस्मृतौ ७ ।

संजानीते प्रतिजानीते । अस्मृतौ किम् ? पुत्रं संजानाति ।

ग्रीपाभ्या परात् क्रमो वे स स्यादारम्भे । भीक्तु प्रक्रमते आरभत इत्यर्थः ।
आरम्भे कि ? पूर्वोदु, प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थं परेदुरूपक्रामति आगच्छतीत्यर्थः ॥८६४॥

नास्ति गिर्यन्मिन् सोऽगि, तस्मात् । अगे, क्रमो स स्याद्वा चे । अगे, किम् ?
सक्रामति । वारिपूर्णां महीं कृत्वा पश्चात् सक्रामते गुरुरित्यत्र सम्शब्दस्य उप-
सर्गप्रतिरूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् ॥८६५॥

जानातेर्घे स स्यात् निङ्गवे । निङ्गवीऽपलाप, अपपूर्वजानातिर्निङ्गवार्थः ॥८६६॥

अकस्मैकाज्जानातेर्घे स स्यात् । सर्पिषो जानीते इति ज्ञोऽज्ञाने घे इत्यनेन
सर्पिष इति करणे षष्ठी सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । जानातिरत्र प्रव-
र्त्यर्थः ॥८६७॥

सम्प्रतिभ्या पराज्जानातेर्घे स स्यात् न तु स्मृतौ । संजानीते प्रतिजानीते
अङ्गीकरोमीत्यर्थः । स्मृतौ तु संजानाति प्रतिजानाति ॥८६८॥

८६६ । जेठेऽजौ घे ।

जे' ५१, ठे ७१, अजौ ७१, घे ७१ ।

दर्शयते भवो भक्तान् । अजौ यत् ठं तच्चेत् घ इति किम् ? दर्श-
यति शम्भुं भक्तान् भक्तिः । स्मृतौ तु, स्मारयति भक्तान् हरिः ।

६०० । ज्ञान-यत्न प्रलोभे वदः ।

ज्ञान यत्न-प्रलोभे ७१, वद ५१ ।

पाणिनिर्वदते, क्षेत्रे वदते, शिष्यमुपवदते ।

६०१ । अनोरढात् ।

अनो ५१, अढात् ५१ ।

अनुवदते ।

६०२ । विमति-व्यक्त-सहोक्त्योः ।

विमति-व्यक्त सहोक्त्यो ७१ ।

विवदन्ते शिष्याः । ब्राह्मणा वेदं सप्रवदन्ते । व्यक्तं
किम् ? संप्रवदन्ति खगाः ।

अजौ अजग्रन्तदशाया ठे कर्मणि अग्रन्तस्य घे कर्त्तरि सति अग्रन्ताद्वातार्धं म
स्यात् ननु स्मृतौ । भक्ता य भवं पश्यन्ति स भवो भक्तान् दर्शयते अर्थादात्मान-
मित्यर्थः । दर्शयति शम्भुमित्यादि अवाजौ कर्म शम्भु अग्रन्तस्य कर्त्तुं भक्तिरिति
नात्मनेपदम् । स्मारयतीत्यादि अव अजग्रन्तदशाया कर्मणि हरेर्अग्रन्तस्य कर्त्तुं
ऽपि स्मरणार्थत्वात्मानेपदम् ॥ ८६६ ॥

एषधेषु वदेवाचीत्यस्मात् घे म स्यात् । पाणिनिर्वदते वदितुं जानातीत्यर्थः ।
क्षेत्रे वदते यत्नं करोतीत्यर्थः । शिष्यमुपवदते प्रलोभयतीत्यर्थः । क्षेत्रे च प्रका-
शोत्साहसान्त्वैर्जापि स्मृतौ मनुर्वदते प्रकाशमानोऽर्थं प्रतिपादयतीत्यर्थः युद्धं वदते
सत्सङ्गमानो वदः । अर्थः । क्षिप्तमुपवदते उपसान्वयतीत्यर्थः इत्युदाहरन्ति ॥ ६०० ॥

अनो पर-दश-भक्त्ये वदो घे म स्यात् । अनुवदते रामस्य कथं । रामो
यथा वदति कृष्णोऽपि तथा वदतीत्यर्थः । अढात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ॥ ६०१ ॥

विविधा नानाप्रकारा मतिर्विमतिः । व्यक्ता चासौ सङ्गतिर्भेति व्यक्तसहोक्तिः ।

६०३ । तद्योगे वा ।

तद्योगे ७, वा ११ ।

विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वैद्याः ।

६०४ । अवाङ्गिरः ।

अवात् ५, गिर ११ ।

अवगिरते ।

६०५ । समः प्रतिज्ञायाम् ।

सम ५, प्रतिज्ञायाम् ७ ।

अत सङ्गिरते ।

६०६ । उच्चरः सटात् ।

उत् चर ५, सटात् ५ ।

धर्ममुच्चरते । सटात् किम् ? धूम उच्चरति ।

६०७ । समस्वया ।

सम ५, वया ३ ।

अश्वेन सञ्चरते ।

विमतिश्च व्यक्तसङ्कीर्तिश्च विमतिव्यक्तसङ्कीर्तौ तथोरथयोर्वर्त्तमानावदौ चे न स्यात् । विवदन्ते शिष्या इति द्वयीरुदाहरणम् । नानाप्रकारकज्ञानपूर्वक वदन्ति व्यक्त सङ्ग वदन्ति त्रैत्यर्थे ॥६०२॥

तथोर्विमतिव्यक्तसङ्कीर्तयोर्गोस्ययोग' । एतस्मिन्नर्थे वर्त्तमानावदौ चे न स्यात् । विप्रवदन्ते वैद्या इति नानाप्रकारकज्ञानपूर्वक व्यक्त सङ्ग वदन्तीत्यर्थे ॥६०३॥

अवात् परात् गिरतेर्घे सं स्यात् ॥६०४॥

सम परात् गिरतेर्घे सं स्यात् प्रतिज्ञायाम् । अत समिरते प्रतिज्ञानौते इत्यर्थे । प्रतिज्ञाया किम् ? समिरति भुङ्क्ते इत्यर्थे ॥६०५॥

उद परात् सुकर्धकाच्चरो घे सं स्यात् । धूम उच्चरतीति उच्चरतीत्यर्थे ।

अत्र प्रतिज्ञार्थत्वाभावात् प्रतिज्ञायामिति नानुवर्त्तते ॥६०६॥

श्वश्रयोगात् सटादिति नानुवर्त्तते सम, पराच्चरो घे सं स्यात् साधनद्वयीया-

६०८ । दानः सा चेन्नार्थे ।

दान ५१, सा ११, चेत् ११, चर्थे ७ ।

दास्या सयच्छते कामो । चर्थे किम् ? दास्या संयच्छति
भिक्षां भिक्षवे ।

६०९ । उप-यमो विवाहे ।

उप यम ५१, विवाहे ७ ।

रामः सीतामुपायत उपायंस्त ।

६१० । भुजोऽशने ।

भुज ५१, अशने ७ ।

शालोन् भुङ्क्ते गौः । अनशने तु, पृथ्वीं भुनक्ति राजा ।

नेन योगे सति तेन द्वितीयसद्वार्थं च विहितद्वितीयान्तेन योगे न स्यात् । यथा
पुण्येन सञ्चरति पुत्रेण सञ्चरति ॥६०७॥

सा द्वितीया चेत् यदि चतुर्थ्यर्थे भवति तदा तेन द्वितीयान्तेन योगे सन्पूर्वाहानी
धे म स्यात् । दास्या इति सन्दानो मे इत्यधर्मासम्प्रदाने द्वितीया दास्या सयच्छति
भिक्षामित्यत्र दास्येति करणे द्वितीया । उपसर्गान्तरव्यवधानेऽपि स्यादिति
दुर्गसिद्धिः । तेन दास्या सयच्छते माला कामुक । न च सन्दानोमेऽधर्मा इति
चतुर्थ्यर्थे द्वितीयाविधानादेव सन्दानं प्राप्ताविद्धं तदुपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
निमित्तस्य सन्दानोऽनुक्तौ केवलेन कार्येणात्मनेपदेन सूत्रासम्भवात् । तथाच
कार्यी कार्यं निमित्तञ्च त्रिभिः सूत्रमुदाहृतम् । कदाचित् कार्याकार्याभ्यां क्वचित्
कार्यनिमित्तत इति सम्प्रदायः । न च तर्हि त्वे इलस्यापि सूत्रासम्भव इति
वाच्यम् । तत्र पूर्वतश्चपञ्चमीरनुवृत्तिः किं चात्र दानाऽनुक्तौ पूर्वतश्चरोऽनुवृत्तौ
तद्योगे चतुर्थ्यर्थे द्वितीयाविधानाभावादुक्तप्रलपवद्वचनं स्यादिति ॥६०८॥

उपायमो धे म स्याद्विवाहे । विवाहोऽत्र स्वीकारभावम् । वर कन्यामुप-
यच्छते रामो विश्वामित्रादस्त्रमुपयेमे । कोपात् काश्चित् प्रिये प्रत्यमुपायसत्त
नासवमिति भट्टो न स्वीकृतवत्य इत्यर्थः । उपायत इत्यादि यम सूचने इत्यादिना
सं किञ्चपचे वनतनेति मलीपे सेलीप । पचे मस्यानुस्वारः ॥६०९॥

८११। सञ्ज्ञाः ।

सञ्ज्ञा ५।

शस्त्रं सञ्ज्ञते ।

८१२। युजिर उट्म्यचोऽयज्ञपात्रे ।

युजिर ५, उट्म्यच ५, अयज्ञपात्रे ७।

उट्मुक्ते प्रयुङ्क्ते । यज्ञपात्रे तु, प्रयुनक्ति यज्ञपात्रम् ।

८१३। प्रतारे वञ्चिगर्धः ।

प्रतारे ७, वञ्चि गर्ध ५।

वटु वञ्चयते गर्धयते । प्रतारे किम् ? श्येनोऽहिं वञ्चयति ।

८१४। पूजाभिभवे च लापेः ।

पूजाभिभवे ७, च ११, लापे ५।

जटाभिर्लापयते । श्येनो वर्त्तिकामुक्तापयते । पुचमुक्ता-
पयते । एषु किम् ? घृत विलापयति ।

मन्त्रोऽत्र इत्यनेनेवेष्टसिद्धौ अशने इति गौरव ज्ञापयति मुञ्जाधौ वाणे
नक्षत्राण्येकाद्यादुपभोगेऽपि न स्यादिति । भक्षणे शालीन् मुङ्क्ते । उपभोगे तु वृभुजे
गर्धवोपान् पृथिवीमेव केवलामिति रघुः । एव वञ्चो जनो दुःखशतानि मुङ्क्ते
नखमुपमुङ्क्ते इत्यादि । अनशने तु इति अत्र नर्जाऽन्यार्थत्वादशनभिन्नं पालने
एव नत्पभोगे इत्यर्थः ॥८१०॥

यस्य परान् ज्ञौतेर्धे म स्यात् । शस्त्रं सञ्ज्ञते शाश्वतौत्यर्थः ॥८११॥

गरच गृह्य चत्तु च ग्यञ्च तत् तस्मात् । उटो गेरचश्च परात् युजिरौ च युवी
इत्यस्मात् न स्यात् चे नतु यज्ञपात्रे प्रयुज्यमाने । यज्ञपात्रे तु प्रयुनक्ति स्तुवमिति
शष । उट्म्यच किम् ? सयुनक्ति नियुनक्ति ॥८१२॥

वनञ्च गत्या गृध्रिर्षु लिप्ते इत्येताभ्यां घ्रिण्यज्यान्ताभ्यां घे न स्यात् प्रतारे ।
प्रताग वञ्चन विसवादनमिति दुर्गसिद्धः । वटु ब्राह्मणकुमार वञ्चयते गर्धयते
इत्येतौत्यर्थः । प्रतारे किम् ? श्येन पक्षौ अहि सर्पे वञ्चयति गमयतीत्यर्थः ॥८१३॥

लापिरिति लिङ्गातेर्धौ सिन्धोरिति ज्ञापचे लातेश्च जौ सभयोऽङ्गन्तत्वात्

६१५ । मिथ्याकारेरभ्यासे ।

मिथ्या १५, कारे ५१, अभ्यासे ७ ।

पठ मिथ्या कारयते । मिथ्या किम् ? साधु पदं कारयति ।

अभ्यासे किम् ? सकृत् पदं मिथ्या कारयति ।

६१६ । व्यतीहारे गतिहिसाशब्दार्थ-हसान्यह्वहोऽनन्योन्यार्थे ।

व्यतीहारे ७, गति—वह ५३, अनन्योन्यार्थे ७ ।

व्यतिभवते अकमिन्दु, व्यतिहरते व्यतिवहते । व्यति-
जज्ञिष्व व्यतिजज्ञिष्वम् ।

पण्य रूपम् । लापयतेर्षे मे स्यात् पूजायामभिभवे चकारात् प्रतारं च । जटाभि-
लापयते पूजामभिगच्छतीत्यर्थः । स्नेने वचिकामुल्लापयते अभिभवतीत्यर्थः ।
पुनमुल्लापयते प्रतारयतीत्यर्थः । एषु किम् ? घृत विलापयति द्रवीकरीतीत्यर्थः ॥६१४॥

मिथ्येत्यव्यय लुप्तपञ्चम्यन्तम् । मिथ्याशब्दात् परान् कारयतेर्षे म स्यात्
पौन पुन्ये । पठ मिथ्या कारयते खरादिदृष्ट पठ पुन'पुनरुच्चारयतीत्यर्थः ।
मिथ्योपपदात् किम् ? साधुपदं कारयति पुन'पुनरुच्चारयतीत्यर्थः । अभ्यासे किम् ?
सकृत्पठ मिथ्या कारयति सकृदुच्चारयतीत्यर्थः ॥६१५॥

व्यतीहार परस्परसैकजातीयक्रियाकरणम् । गतिश्च हिंसा च शब्दश्च गति-
हिंसाशब्दे । तेऽर्था येषां ते गतिहिंसाशब्दार्थाः । ते च हसश्च गतिहिंसा-
शब्दार्थहंसा । तेभ्योऽन्य गतिहिंसाशब्दार्थहसान्य । गतिहिंसाशब्दार्थहसान्यश्च
हश्च वह् चेति तस्मात् । अन्योन्यस्य अर्थ इव अर्थो यस्य सोऽन्योन्यार्थं न अन्योन्यार्थं
अनन्योन्यार्थं तस्मिन् । गत्यर्थं हिंसार्थं शब्दार्थं हसति-एतद्विभवात्पुनो ह्वह्वभ्याज
म स्यात् चे व्यतीहारे नलन्योन्यार्थशब्दे प्रयुज्यमाने । परस्परसैकजातीयक्रिया
करण व्यतीहारः । ह्वह्वीर्गल्यर्थत्वात् सम्पूर्वस्य हिंसार्थत्वाच्च निषेधे पृथगुक्तिः ।
इन्दुरक्तं व्यतिभवते इति अर्को यथा इन्दावस्त गते लदेति इन्दुरपि तथा अर्को
अस्तं गते लदेतीति व्यतीहारः । व्यतिहरन्ते धान्यं चौराः । व्यतिसहरन्ते राजानः ।
व्यतिवहन्ते भारं कृषकाः । व्यतिजज्ञिष्वेत्यादि । जनमलिजंनौ ह्यादी रेदिरिति
द्विले सञ्चरिस्तेति इमि हनगमित्युल्लोपः । व्यतिपूर्वत्वाभावेऽपि प्रियामुखं
किपुरुषश्चुचुम्बे इति कालिदासः ॥६१६॥

६१७। होऽस्तेरेति ।

ह' ११, अस्ते ६१, एति ७।

अस्तेर्हः स्यात् एकारे परे । व्यतिङ्गे । गत्यर्थादेस्तु व्यति-
सर्पन्ति व्यतिघ्नन्ति व्यतिजल्पन्ति व्यतिहसन्ति । अन्योन्यार्थे
तु, परस्परं व्यतिलुनन्ति ।

६१८ । स्मृ दृशऽननुज्ञानाप्रतिश्रोः सनः ।

स्मृ—श्रो ५१, सन ५१।

एभ्यः सनन्तेभ्यो म स्यात् घे । सुस्मृषते टिटृक्षते जिज्ञासते
शृश्रूषते । अन्यत्र अनुजिज्ञासति आशृश्रूषति प्रतिशृश्रूषति ।

६१९ । जिञ् आन्त-पिव घे नृहद वस
दस्मुचाद परिमुहायमयसोऽगिज्ञापवदाग्रन्योत्-
समायमः फलिनि ।

जित्—यस. ५१, अगिज्ञा—यम ५१, फलिनि ७।

जितो आन्तपिवादे रगिज्ञानाते-रपवदोऽग्रन्योदादि-

सुगमम् । गत्यर्थादेस्तु व्यतिसर्पन्तीत्यादि गत्यर्थादेर्व्यतीहारे कर्त्तव्येवात्मने-
पदनिषेधो भावकर्मणीस्तु स्यादेव । तेन व्यतिगम्यते यासी जनैरित्यादि ।
अन्योन्यार्थे तु परस्पर व्यतिलुनन्ति । एवम् अन्योन्यम् इतरेतरम् । तत्र परस्पर-
शब्दैरेव व्यतीहारस्योक्तत्वात् नात्मनेपदम् । सस्यन्विनिमयेनोभौ दधतुभं वनइव-
मिति रघौ । विनिमयशब्दस्यापि अन्योन्यार्थत्वात् नात्मनेपदम् ॥६१७॥

नास्ति अनुर्यस्मिन् सोऽननुः । स चासौ ज्ञातेति अननुज्ञा । न विद्येते
आप्रती यस्मिन् सोऽनाप्रतिः । स चासौ श्रुतेति अनाप्रतिश्रुः । शृश्रू ङश् च
अननुज्ञाय अनाप्रतिश्रुतेति तस्मात् । एभ्यः सनन्तेभ्यो म स्यात् घे । टिटृक्षते
इति वट्टोऽकिञ्भक्त इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचितात् ऋकारस्य न रेफ । शृश्रू-
षते इति तालव्यादि. ॥६१८॥

परिमुहं परिमुहः । आङ्गी यस्यसौ आग्रमयसौ । ततः पिवश् घेय वृत्
अ वदश् वसश् दम च रुचश् परिमुहश् आग्रमयसौ चेति । आन्तशासौ पिवश्-

पूर्वयमश्च फलवति घे मं स्यात् । यजते । पाययते धापयते
नर्त्तयते वाटयते वासयते दमयते रोचयते आदयते परि-
मोहयते आयामयते आयासयते । जानीते अपवदते उद्यच्छते
मंयच्छते आयच्छते, अन्ये तु, वेदमुद्यच्छति । फलिनि किम् ?
यजति याजकः ।

इति मपादः ।

दृढवसदमुच्चादपरिमुहयमयस् चेति अन्तर्पिवादियमयस् जिञ्ज अन्तर्पिवादि-
यमयस् चेति तस्मात् । नास्ति गिर्याम्निन् सोऽग्नि अग्निशसौ ज्ञायेति अग्निज्ञा
अपावद अपवद । उद च सन् च आश उत्सना, तेभ्यो यम् उत्समायम् । न
अन्योऽयम् । अन्ये उत्समायम् अन्यन्त्योत्समायम् । ततोऽग्निज्ञाश्च अपवदश्च
अन्यन्त्योत्समायम् चेति तस्मात् अत्र जित्यदेन गणे जानुवन्वा' अन्ताश्च गृह्यन्ते ।
तेन जित्वेनैव अन्तर्प्राप्तौ अन्तर्पिवादर्यहणम् कम्पाद्गार्थं डित्यादिना विहित
परस्मैपदस्य बाधनायम् । अन्यथा पिवषे अद एषामन्नाद्यत्वादन्वेषामञ्जि प्राणि-
ष्ठाढत्वात् तेन परस्मैपदापत्तिरामोदेव । ततश्च कम्पाद्गैत्यादिविशेषविधेरविषये
सर्वजन्तेभ्य फलवत्कर्त्तव्यात्मनेपद सिद्धमिति । किञ्च स्वमजक् वितर्क इत्याद-
जानुवन्मेन चुरादिर्जेज्कारेण जानुवन्वित्व नास्तीति सूचनाङ्गणपठितजानुवन्-
मिन्नचुरादिर्नेय व्यवस्था । यजते इत्यादि । यजैजौ देवार्चादौ एव पा पाने धेठ
पाने । दृष्ट नर्त्त । वदै वाचि । वसै औ निवाति । दमभ्यु इर्शमे । रुच डण्ट
भ्रीतिप्रकाशयो । अट्टो भल्ये । मुञ्छूळडि वैवच्छे । यमौ उ विरतौ । इत्यस्य-
तने । एकादशैते ऽन्ता । ज्ञाग बोधने । वदै वाचि यमौ उ विरतौ । इत्य-
रूप पूर्वमवातुलीचे ततोऽनुजज्ञे गमन सुतस्येति भट्टौ । अनुशब्दस्य उपसर्गप्रति-
रूपकत्वेनानुपसर्गत्वात् । कर्मणि प्रत्यये वा राज्ञा सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे अनुज्ञात-
मित्यर्थः । जनौम्यड जनौ इत्यस्य वा रूपम् । सुतस्य गमन ततो जातमित्यर्थः । फल-
वति घे किम् ? यजति याजक अत्र वेतनद्वारा यजमानस्यैव फलम् । नवश पदे
इत्यनेनोभयपदप्राप्तौ नियमोऽयम् । नियमश्च फलवत्कर्त्तव्यैव आत्मनेपदमिति चेत्
तर्हि अफलवत्कर्त्तरि आत्मनेपदनिषेधे फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदापत्तिः । फलवत्-
कर्त्तव्यात्मनेपदमेव इति चेत् वा तर्हि च फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदनिषेधे अफलवत्
कर्त्तव्यात्मनेपदापत्तिः स्यात् इत्युभययैव व्यावातः । वस्तुतस्तु नवश, पमे इत्यादिनीः

द्वितीयः पादः—ठ-भावम् ।

६२० । ठ भावे मम् ।

ठ भावे अ, मम् १ । ।

धोर्द्धे भावे च म स्यात् ।

६२१ । र-तनोर्यगिणौ ।

र तनो अ, यक् इणौ १॥ ।

धोः रे परे यक्, तनि परे इण्, स्यात् ठे भावे च ।
स्तूयते विष्णुः, स्तूयेत स्तूयताम् अस्तूयत अस्तावि ।

भयपदप्राप्तौ व्यवस्थेयम् । फलवति कर्त्तरि आत्मनेपदम् अफलवति परस्मैपदमिति । राजा भूत्वेन शब्दं धातयतीत्यादौ कर्त्तुं फलवत्त्वं न विवक्षणीयम् । वृक्ष परिवार-यने कण्टका इत्यादौ कर्त्तुं फलवत्त्वं विवक्षणीयमिति वृद्धा । लौकिकवाक्ये नियमो नास्ति वैदिकवाक्येष्वेव नियम इति प्रामाणिकाः । तथाच वृद्धमान इह लौकिकवाक्येषु व्यभिचारीतिपुष्कलः । वेदवाक्येषु यद्यस्ति नियमः केन वार्यते ॥ विशेषः पाणिनेरिष्टः सामान्यः सर्ववर्त्मणः । सामान्यमनुगृह्णाति तवाचार्यपर-कारेति । अतएव अकरोदचिरेत्तरं क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसादिति रघु । तस्मिन् शुभं गुणसम्पदा यत्र इत्यादौ फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदम् । फलं विश्वोप-काराय धत्ते पर्वणि पर्वणीति कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये सूर्यस्य वरश्च इत्यादौ अफलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदं सिद्धमिति ॥६१६॥

इति म-पादः ।

भावे मादमिति वक्ष्यमाणेन भावपदस्य चरित्यर्थत्वादियद्वयं रतनोर्यगिणा-वित्यादिवनुवक्ष्येयम् । धोरिति व्याख्यानं धातुभावप्राप्त्यर्थम् । तेन पच्यते चिकित्स्यते कार्यते पिपल्यते पापच्यते इत्यादि ॥६२०॥

अर्थगतविशेषाभिन्नगतविशेषस्य बलवत्त्वात् क्वां सिना यक् बाध्यते । इणां सिर्वाज्यते । किन्वात् यकि न गुणः । णित्वादिणि वृद्धिः । स्तूयते इत्यादि षीऽज्यरे इति दीर्घः । अस्तावीति च्णित्यन्तेजिति वृद्धिः इणसन् लोप्सः ॥६२१॥

६२२ । हन-ग्रह-दृशचः सि-डादेर्मिण् वा ।

हन ग्रह-दृश अच् ५।, सि डादे ६।, मिण् १।, वा १। ।

एभ्यः परासा सिडीढीतीथीना मिण् वा स्यात् ढ भावे ।
अस्ताविषाताम् अस्तोषातां हरिहरौ । तुष्टुवे, स्ताविता
स्ताविता स्तोता, स्ताविषीष्ट स्तोषीष्ट, स्ताविष्यते स्तोष्यते,
अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । स्मर्यते अर्यते संस्क्रियते ।

६२३ । नेण् तपोऽनुतापे ।

न १।, इण् १।, तप ५।, अनुतापे ७। ।

अन्वतप्त । दीयते ।

६२४ । यन् ज्णित्कृदिग्यातः ।

यन् १।, ज्णित्कृदिणि ७।, आत ६। ।

आदन्ताना यन् स्यात् ज्णिति कृति द्वाणि ।

अदायि, अदायिषाताम् अदिषाताम् ।

हन्यते अवधि अघानि, अघानिषाताम् अवधिषाताम्
आहसाताम् ।

हनश्च ग्रहश्च दृश् च अच् हनग्रहदृशच् तस्मात् । सिञ्च डादिश्च सिञ्चादि
तस्य । मित्वादादौ णित्वात् ह्रदि । इमी बाधकोऽयम् । अस्ताविषातानित्वादि
निधि ह्रदि । पक्षे नेमेकाजिति इम्निषेध । स्तावितेति मिणि ह्रदि पक्षे
वेमसहेतीम् वा । अन्यत् सुगमम् । स्मर्यते इति स्याद्यर्तुत इति गुण । एवम्
अर्यते संस्क्रियते इति स्कुस्तु व्यामेवेति गुणनियमाभावे ऋद्रि ॥६२२॥

तपोऽनुतापेऽर्थे इण् न स्यात् ढभावे । अन्वतप्तेति तनि इणी निषेधे व्या सौ
औदित्वादिमी निषेधे सेर्लोप । अनुतापे किम् ? अतापि सूर्येण भूमि । दीयते
इति दाञ दान दी दाञ देडा दामागै इति ङी ॥६२३॥

ज च ण च ज्णौ ज्णावितौ यस्य स ज्णित् ज्णिञासौ कञ्चेति ज्णित्कृत्
ज्णित् कञ्च इण्च ज्णित्कृदिण् तस्मिन् । ज्णित्तीत्यनेनेवेष्टसिद्धौ कृदिति विशेषणं
हरिद्रातेर्णपियनागमनिषेधार्थम् । अन्यथा लोपस्याध्यादेशत्वे आगमादेशयोर्मज्ज बली-

गृह्यते अग्राहि, अग्राहिषाताम् अग्रहोषाताम् ।

दृश्यते अदर्शि, अदर्शिषाताम् अदृच्छाताम् ।

शस्यते मोहो मुकुन्देन, अशमि अशामि, अशमिषाताम्
अशामिषाताम्, अशमयिषाताम् अशामयिषाताम् ।

६२५ । भावे माद्यम् ।

भावे ७, माद्यन् १ ।

मस्याद्य वचनं भावे प्रयुज्यते । मया भूयते, अभवि,
बभूवे वुभूवे भाविता भविता । शस्यते मुनिना अशमि ।
अकामि अवामि आचामि । व्यशमि व्यशामि । अवधि ।
अजागारि । औ तु अजागारि अजागारि ।

यानागमो विधिरिति न्यायात् ददरिद्र इत्यत्र दरिद्र आलोप इति सूत्र बाधित्वा
यनागमापत्ते । अटायीति दास्वरूपात् तन् इणि तनो लोपे अनेन यन् ।
अदायिषातामिति आता व्याप्ति मिण् इण् मिण्योरभेदात् षण् । पक्षे ख्यादोरिति
डि अदिषाताम् अघानीति हनतन् इणि तन्लोपः । खिहीँ घ इति हस्य घ
वृद्धि अघानिगतामित्यादि हन आता व्याप्ति मिणि हस्य घ वृद्धि । मिणो
प्राप्तौ हन कित्सिरिति से कित्त्वे वनतनेति नलोपः । पक्षे वधादेशः । गृह्यते
इति गृहादित्वात् जि । अग्राहिषातामित्यादि मिणि वृद्धि । पक्षे इमि
यद्वेतिनो घं । अदर्शिषातामित्यादि मिणि गुणः । पक्षे औदित्वात् नेम् शकृजोति
षड् षटो क' से इगुङुरिति से कित्त्वे न गुणः, कित्त्वादिति षत्वम् । शस्यते
इति शसुभिर्यशने जि, वृद्धि घटादिजनोति ऋस्वः । शमि इति स्थिते यकि
जेलोपः । मोह इति अजन्तकर्तुं कर्मत्वादुक्तकर्मणि प्रथमा अशमोत्यादि शमि
इति स्थिते तन् इणि तन्लोपे औषमोन्तु घञेति ऋस्वो दीर्घश्च जेलोपः । अशमिषा-
तामित्यादि शमि आता व्याप्ति मिण् अजन्तत्वेन अजन्तत्वात् मिण् । औषमोन्तु
घञेति ऋस्वे दीर्घश्च जेलोपः । मिणोऽभावपक्षे इमि न जेलोपः ॥ ६२४ ॥

अकर्मकाद्वातोरेव भावेत्यादि विभक्तयः स्युर्न तु सकर्मकात्, कृत्प्रत्ययास्तु
सकर्मकादकर्मकाच्च भावे स्युः । तेन कादिषु गन्तव्यं समा वा न प्रवेष्टव्यं

६२६ । भन्जङ्गिलम्भो वेस्समो न लोपः ।

भन्ज् अगिलम्भ ६।, वा ।१।, इस्समी ७।, न लोप १। ।

अनयोनेलोपो वा स्यात् इस्समोः परयोः ।

अभाजि अभञ्जि, अलाभि अलम्भि । गौ तु प्रालम्भि ।

६२७ । ढवत् ढघोऽढे ।

ढवत् ।१।, ढघ १।, अढे ७ ।

ढमेव घत्व प्राप्त ढघ', स च ढवत् स्यात् न तु ढे सति ।

तथाच—क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

कान्तेण यन्त्यस्य पाठः शिशो श्यनमित्यादि । भावी धात्वर्थः । या विभक्तिर्भावितु-
मर्हति तस्या आद्य वचन स्यादित्यर्थः । तेन भूयते भूयेत भूयतामित्यादि । ननु
धात्वर्थस्य वाच्यत्वे पुष्पदस्मदीरवाच्यत्वात् से-प्रभृतयो न स्युः एव धात्वर्थस्य
हित्वादेरविवक्षाया द्विवचनवहुवचने न स्त इति पारिशिष्यादेवाद्य वचन भविष्यति
किमनेनेति चेत् प्रक्रियैवेय गरीयसीति सूत्रविधान धात्वर्थस्य हित्वविवक्षया
देवाभ्या भूयते इत्यत्र द्विवचनप्रसक्तिनिरासार्थं वेति विद्यानिवास' । भूयते इति
भू सत्तायाम् अकार्थकत्वाद्भावे ते यक् । अभावीति तनि इषि हृदि । वभूवे
इत्यादि भूवोऽङ् ठागमिति अङ् वा इद परे नेच्छन्ति । भावितेत्यादि मिष्ण वा ।
शस्यत इषि समुभिर्यशने ते यक् । अशसौति इषि ज् णित्यन्ते जुङतोऽतिरिति हृदौ
जनवध इति ऋस्व । कम वसाचम वर्जनात् अकामि अवाणि आचामि एषु न
ऋस्व । आचमी वर्जनात् अचसौत्यत्र ऋस्व । अमयमविशमस्तु वेति व्यशमि
व्यशामि । एव सा अमि अमि अयमि अयामि । अवधौति वध हतौ जन
वधेति ऋस्व । अजागरौति जाग्रोऽणव्वौणिति गुणनिषेधे हृदि । जौ तु जीश्-
मोस्तुघंश्च जागुश्चेति वा दीर्घे अजागरि अजागरौति ॥ ६२५ ॥

नास्ति गिर्यस्मिन् सोऽगि । अगिश्वासौ लभं चेति अगिलम्भ । भन्ज च
अगिलम्भ च भन्जङ्गिलम्भ तस्य । अनयोर्मस्य लोप' स्याद्वा इषि नमि च परे ।
अभाजौत्यादि भन्ज धौ मोटने नलोपभावे हृदि । अलाभौत्यादि लभङ्गौड यप्राप्तौ
इषि परे नुष् वध इति नुष्णि अनेन नकारलोपे हृदि णमि भाजं भाज भन्ज
भन्ज लाम लाम लभं लम्भम् । गौ तु इति उपसम उपपदे सतीत्यर्थः । अस्वेव

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुं कर्मकर्त्तृति तद्विदुः ॥

स्वयमेव भिद्यते काष्ठम् अभेदि ।

६२८ । कुषि-रन्जः श्यन्-पे वा रे ।

कुषि रन्ज ५१, श्यन् पे १॥, वा ११, रे ७ ।

कुष्यति कुष्यते रज्यति रज्यते ।

घट । पञ्च इत्यादौ कर्मतोऽपि कर्तृबलवत्त्वात् कर्मकर्त्तरि कर्तृविहितकार्ये-
प्राप्तौ कर्मविहितकार्यार्थमाह ॥ ६२६ ॥

उच्यते तत् घञेति उच्यते । आदौ ढं पश्चात् घञः इत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविव-
क्षाया कर्मकर्त्ता स च ढवत् स्यात् न तु ढे कर्मणि सति । द्विकर्मकाणामेक-
कर्मणि विद्यमाने कर्मान्तरस्य कर्तृत्वविवक्षा नास्त्येव तेन याच्यते राजा
स्वयमेव भूमिमिति न स्यात् । कर्मस्वभावधातूनामेव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा
यथा । पच्यते ऋद्दन् स्वयमेव भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादि । आतिदेशिक-
मनित्वमिति न्यायात् कर्तृस्वभावधातूना न स्यादिति बोध्यम् । तेन खाद्यते
ऋद्दन्ः स्वयमेव गम्यते ग्रामः स्वयमेव इत्यादि न स्यात् । तथाच कर्मस्थः
पचतेर्भावः कर्मस्थश्च भिदादयः । बुधस्तु भावः कर्तृत्वं कर्तृत्वाच्च गमादयः
इति प्राञ्च । पच्यतेर्भावस्तुलादीनां वक्तृत्वस्तुलादिवैव भवति न तु पाक-
कर्त्तरि । एव भिनत्यादिर्भावो भेदादिः काष्ठादिवैव न तु भेदादिकर्त्तरि ।
बुधेर्भावो ज्ञानं शिष्येवैव न तु ग्रन्थादौ । एव गमादीनां भावः पादचलनादि-
गमनादिकर्तृत्वेव न तु ग्रामादावित्यर्थः । ढवदित्यनेन कर्मविहितमात्मनेपद-
गमादिकर्मतिदिश्यते न तु कर्मकर्तृत्वं कर्मत्व विधीयते । तेनाकर्मकत्वात् भिद्यते
काष्ठेन स्वयमेवेति भावे प्रत्ययः स्यात् किञ्च एकक्रियाकर्मणः कर्तृत्व-
विवक्षते इति बोध्यम् । तेन पचत्योद्दन् राध्यते स्वयमेवेत्येव न स्यात् । एव भिन्नप्रकरण-
त्वात्त्यादौ विषयेऽपि कर्मणः कर्तृत्व न विवक्ष्यते तेन कर्त्तव्यं कटनं स्वयमेव
इत्यादि न स्यात् । एकक्रियायामेकस्य कर्मत्व कर्तृत्वञ्च कथं सम्भवतीत्याह ।
क्रियमाणमित्यादि । क्रियमाणं यत् कर्म तत् स्वैर्गुणैः स्वयमेव यदि प्रसिध्यति
निष्पद्यते तदा तत् कर्मकर्त्तृति विदुर्ज्ञानानि बुधा इति शेषः । स्वैर्गुणैः कीदृशैः
कर्तुः सुकरैः सुखकरैरित्यर्थः ॥ ६२७ ॥

श्यन् च पञ्च श्यन्पे । आभ्या रे विषये श्यन् परस्मैपदञ्च स्याद्वा कर्मकर्त्तरि ।

६२६ । विणज्दुहः ।

वा ११, इष् ११, अज्जुह ५। ।

अजन्तात् दुहश्च इण् स्यात् वा दधे । अकारि अङ्गत्,
अदोहि अदुग्ध ।

६३० । न तप-रुधः सढ-पच-दुहः ।

न ॥१॥, तप रुध स्रष्ट पच दुह ५॥ ।

तपो रुधः सदाभ्या पचदुहाभ्या च इण् न स्यात् ढधे ।
अतप्त, अरुद्ध । अपक्त आसन्नः फलं, अदुग्ध गौर्दुग्धम् । अत-
एवानयोर्दोऽपि ढधत्वम् ।

कुष्यतीत्यादि कुष्य ग्र निष्कर्षे हे परे प्रख्योपद्र श्यन् च वा । पक्षे ते यक् । रज्य-
तीत्यादि रन्जौ रागि हसुद्ध इति तत्त्वोप । हे किम् ? अकोषि चुकुषे अरजि-
ररजे ररज्जे प वेति क्तेऽपि इतनीर्यगिणात्रत्यनेनापीष्टसिद्धौ श्यन्विधानं
कुष्यन्ती बाबा खयमेव रज्यन्ती आटी खयमेव इत्यत्र अप्यनो नित्यमिति
लुप्यर्थम् ॥ ६२८॥

अजलाद् दुहृष ऋणं वा स्यात् तनि परे कर्म कर्मरि । त्रा यदृष वाधिकार-
निवृत्त्यर्थम् । अकारीत्यादि द्रव्यतनो लोपे इति । पक्षे उवा सि नेमिकार्जात
नेम् इयङु रिति से कित्वाङु णाभावे सेलोप । अदीह्वीत्यादि इणि गुण पक्षे
गृह्दुहृदिहृदिहामित्यनेन सेर्निषेधे सकीप्ताप्तिपक्षे अदुग्धेति ॥२२२॥

सह देन वर्त्तेत यौ तौ सद्गौ सौ च तौ पचदुहौ चेति सटपचदुहौ । तपश्च
रुधश्च सटपचदुहौ चेति तस्मात् । अतश्चेत्यादि व्याप्तिं श्रीदित्वात्रेभ्यः सेलौपि ।
अपक्तास्य इत्यादि काल आसन्नवच फल पचति गोपी गां दुग्धं दोग्धि इति स्थितम् ।
ततो आसन्नवच स्वयं फलमपक्कं गौश्च स्वयं दुग्धमदुग्ध इत्यामस्य गौश्च कर्मकर्तृत्वम् ।
अतएवेति सकर्मकपचदुह्याभ्यां कर्मकर्त्तरि इच्छा निषेधादेव असंयोः क्रमान्तरे
विद्यमानेऽपि कर्मकर्तृत्वम् ॥८३०॥

६३१ । सन अन्य ग्रन्थ ब्रू कृ गृ दुह नम-
भूषार्थाद् यक् च जि स्तु श्रिमाढाच्चमिण् ।

सन—भूषार्थात् ५, यक् ११, च ११, जि—माढात् ५, तु ११, अमिण् ११ ।

सनन्तादेरिण् यक् च न स्यात् ढघे, जग्रन्तादेस्तु मिण्-
वर्जम् । चिकीर्षते अचिकीर्षिष्ट । अग्र्यीते अग्रन्यिष्ट, अग्र्यीते
अग्रन्यिष्ट । ब्रूते अवोचत । किरते अकौष्टं, गिरते अमौष्टं ।
दुग्धे अदुग्ध । नमते अनस्त । तसते अतंसिष्ट । कारयते,
अचाकरत अकारिष्ट अकारयिष्ट । स्तुते अस्त्वाविष्ट अस्त्वोष्ट ।
अग्रयते अग्रिश्रियत अग्रायिष्ट अग्रयिष्ट । आहते आवधिष्ट
आघानिष्ट आहत ।

सन सनन्तः । भूषा अर्थो यस्य स भूषार्थः । सन् च अन्यथ ग्रन्थ ब्रूय कृ
दृश् दुह्य नमश् भूषार्थस्येति तस्मात् । जिर्जग्रन्तः । से आत्मनेपदेऽडीऽकर्मक
नाढ । जिश् स्तुश् श्रिश् माढस्येति तस्मात् । न मिण् अमिण् । सनन्तादेरिण्
यक् च न स्यात् इणोऽभिन्नत्वेन मिणपि न स्यात् ढघे । जग्रन्तादेस्तु मिण् भिन्न
इण् यक् च न स्यात् मिण् तु स्यादेवे । चिकीर्षते इति करोति सनन्तात् ते
यको निषेधे आशिककर्तृत्वात् शप् । इति घे शप् इत्येव व्याख्यतम् । अचि-
कीर्षिष्टेति तनि इणो निषेधे ष्या सि मिणोऽपि निषेधे वसोऽरस्येतौम् । न च
सकृद्गती विप्रतिषेधो यदाधित तदाधितमेवेति न्यायात् सिबाधकस्य इणोऽपि
निषेधे पुन कथं ष्या सिरिति वाच्य न्यायानामसार्वबिकत्वात् । अतएव शिष्टपद-
साधनायेव न्यायः । स्त्रीक्रियते नखानि । अर्थमात सख्यदायः । अर्थीते इति अन्य ग
मोचं ते यको निषेधे आशिककर्तृत्वात् आ आहोरिति ई हसुङ् इति न लोपः ।
अग्रान्दष्टेति तनि इणो निषेधे सि एव अन्यकिं दर्भे अग्र्यीते अग्रन्यिष्ट । मैत्रे-
यस्तु अथिङ् अथिङ् अथिङ् जैङ् इति भौवादिकौ मत्वा अग्रते अग्रते इति
स्वयमेवोदाहरति । ब्रूते श्रीकः स्वयमेव ब्रूलज्जुक्तौ ते यको निषेधे शप् शपो
लुक् । अवोचतेति तनि इणो निषेधे ऽरविषये वचादेशे वक्तव्येतिङ् वीचादेशः ।
किरते इति कृश् विच्चेते ते यको निषेधे शप् । अजाष्टेति तनि णो निषेधे सिः

६३२। न्यादिजान्तादगत्यर्था मुख्ये ढे ढत्यमाप्नुयुः । गौण्ये याचादयोऽन्ये तु यथेष्टं द्विदधुष्विति ॥

न्यादि-गत्यर्था १॥, मुख्ये ७, ढे ७, ढत्य २१, आप्नुयु क्तिपापद गौण्ये ७, याचादयः
१॥, अन्ये १॥, तु ११, यथेष्टं २१, द्विदधुष्व ७॥, इति ११ ।

नित्ये विजनमजागरि रजनिमगमि सुटमयाचि सन्धोगम् ।

न्यायुद्भुरिति इमोऽभावपक्षे इगुडुरिति से कित्त्वे इरि दीर्घः । एव गृश निगरखे
गिरते अर्गीष्ट । दुग्धे इति दुहलजौ दुहि ते यको निषेधे शप् शपो लुक् ।
अदुग्ध इति तनि इणो निषेधे गुहदुहदिहिति सकोऽप्राप्तिपक्षे सेर्निषेधः । किञ्च
दुहधातो पूर्वैषैव इण् निषेधे सिद्धेऽन ग्रहण यकनिषेधार्थम् । ननते इति नमौ
शब्दनत्यो ते यको निषेधे शप् । नमतिरिहान्तभूतवार्थः । तेन शिशुर्या शाखा
नमयति सा शाखा स्वयमेव नमते इत्यर्थः । अनस्येति तनि इणो निषेधे व्या सि ।
तसते इति तसि कलङ्कृती ते यको निषेधे शप् । अतसिष्टेति इणो निषेधे सि ।
कारयते इति कज जि कारीति स्थिते ते यको निषेधे शप् । अचीकारतेति कारि-
तन् इणो निषेधे जिञ्जीत्यङ् । अङ्गी नित्यत्वेऽपि विधिवलादातो प्यत्वमिति वत्
जगदिह मिण् वर्जमिति वचनेन मिणः प्राप्तानुरोधात् अन्तश्चिम्बा पक्षे व्या सि ।
अकारयष्टेति मिणोऽप्राप्तिपक्षे इमि जेर्न लोप अकारिष्टेति मिणि जेलोप ।
दुर्गसिद्धस्तु अन्तर्ब्रूजोः कर्तृस्थ भावत्वात् कर्मकर्तृत्वाभावे यगादिर्न स्यादेक
आत्मनेपदस्तु फलवत् कर्तृकत्वादित्याह । वस्तुतस्तु प्रेरणवचनवीरपि कर्मस्थत्व
सम्भवतीति यगादिनिषेधः सफलः । स्रूते इति शल प्रस्तुत्या ते यको निषेधे शप्
शपो लुक् । अस्त्रीष्ट्यादि मिणोऽप्राप्तिपक्षे खुक्कनोऽमे इति नियमान्न इम् । मिण्-
पक्षे हङ् । स्तुनमो परप्रयोज्यत्वे न स्यात् । यथा प्रसूतीति गौर्दीग्धु कौशलेन
नमति शाखाभारीण अयते इति श्रिज सेवने ते यको निषेधे शप् । अशायिष्टे-
त्यादि अङो नित्यत्वेऽपि मिण् प्राप्तानुरोधात् पक्षे व्या सि मिणि हङ् । मिणो
ऽप्राप्तिपक्षे इम् । आहते इति हन ते यको निषेधे शप् शपो लुक् वनतनेति न
। आहतेत्यादि तनि इणो निषेधे व्या सि मिणोऽप्राप्तिपक्षे से कित्त्वे
ति न लोपे सेर्लोप मिण् पक्षे तु खेर्होष इति ह्रस्व घत्वे हङ् आङ्पूर्व-
कर्मकादात्मनेपदविधानात् सकर्मकोऽप्यय माढ अकर्मकस्य कर्म कर्तृत्वा-
त् । आहते शब्द स्वयमेवेत्यर्थः । माढात् किम्? हन्यते शब्द स्वयमेव अधानि
श्रमिणौ स्यातामेव । द्विकर्मकस्य कर्मणि वाच्ये प्रत्ययोन्यसौ मुख्य गौण-
वा कर्म उक्तं भवतीति सन्देहे व्यवस्थानाह । २०

गोपी ह्यवमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥

इति ढ भाव पाठः ।

अन्तः कम्प यस्य मोऽड । अटश्च गत्यर्थश्च अटगत्यर्थो । अन्तौ च ते
 अटगत्यर्थे चेति अन्ताडगत्यर्थो । न्यादयश्च अन्ताडगत्यर्थो च ते विकर्मकधातुः
 तस्य न्यादयो नौ वरु ऋदण्डि यरु कृष मन्य मुष पचाद्या नव । अन्ताकर्मका
 अन्तागत्याश्च धातवो मुख्ये ढे कर्मणि वाच्ये इत्यम् कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुः । याचादयो
 अत्राद्य दुर्ग चि प्रच्छ रुष इ शास जीत्यटौ धातवो गौणे कर्मणि वाच्ये कर्म-
 प्रत्यय प्राप्नुयुः । अन्ये तु अन्ता शब्दाय अशनार्थं गृह कृष यु ह क इत्यटौ
 धातवो यपेष्ट मुख्ये कर्मणि वाच्ये गौणे कर्मणि वाच्ये वा कर्मप्रत्यय प्राप्नुयुरिति
 व्यवस्था । निन्दे इत्यादि । अनन्तेन गोपी विज्जन निन्दे अत्र गोपीति मुख्यम
 ज्ञम उक्तम् । अनन्तेन गोपी रज्जिन्म् अजागरि । देशाधकालित्यादिना रज्जने
 कर्मव सकर्मकस्यापि जागृधातो स्वभावादकर्मकत्वात् अच्यन्तकचर्त्ता गोप्य
 कर्मत्वम् । ततश्च प्रेरणक्रियाया मुख्यम् कर्म गोपीत्युक्तम् । अनन्तेन गोपी मुद
 प्रस्रम अगमि प्रापितेत्यर्थः । अत्रापि गोपी मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन गोपी
 मन्मोगम् अयावि अत्र गोपीति गौणम् कर्म उक्तम् । यथेष्टमाह । अनन्तेन गोपी
 डात्रमकाश्रित अत्र गोपीति मुख्यम् कर्म उक्तम् । अनन्तेन एना गोपी
 मन्म अकाश्रित अत्र भाव इति गौणम् कर्मोक्तम् । कृतप्रत्ययेषु अपि एवम् ।
 अनन्तेन रावी वन नीता शायिता शिश्वो निशाम् । सन्तीष गमिता गोप्यो
 जाट द्योचिता वृत्तम् । प्रणाम कारिता ब्रह्मा ब्रह्माण कारिता मृत्ति ।
 यष्टमिति कस्यचिदनुरीषादुक्तम् । सर्वत्र अन्ताना प्रयोज्यकर्मोक्त भवतीति
 गगनिसववम क्रमदीश्वरा । एव विकर्मकाणामेककर्मप्रयोगे तदेवाक्त भवति
 यथा लोयते ग्राम याच्यते भूमिरित्यादि । अकर्मकास्तु—सत्ताजीवनदर्पभीतिशयन
 अन्तानिगसत्तया व्यक्ताननभोगतिस्थितिजराज्जाग्रमादौदये । उम्माट च पन्ना-
 अनन्तनगयो ख्यातौ चवे खोटने, मोह धावनयुङ्गुडदहने शान्तौ प्रुतौ मज्जने ।
 शोनी जाम्बुशोषवक्रगमनीक्षाहे मृतौ सशये, म्लानौ मन्दगतौ च दृश्यपतने चेष्टा-
 मीरीटने । व्रतौ ह्यवकृतौ च सिद्धिविरतौ हर्षोपवेश बले, कम्प्योद्भगमिष
 न प्रतनस्वेद धवोऽकमका । दौवल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातव । वाचका
 मन्मन्मय द्यतन्मन्माटकर्मका । कोटिख्याद्येषु चार्थेषु प्रीक्ता ये ते तु धातव ।
 ४३३३३३कम का स्युस्तद्वत्कत्या सकर्मका । इति । सकर्मकाश्च कर्माविश-

चतुर्थः पादः—क्तिः ।

६३३ । भवद्भूत-भव्ये त्रिशः क्वाद्याः ।

भवत् भूत भव्ये ७।, त्रिश १॥, क्वाद्या १॥ ।

क्वाद्याः क्तयस्तिस्तिस्तिः क्रमाद्वर्त्तमानातीतभविष्यत्सु
कालेषु स्युः ।

शेते स चित्तशयने मम मीनकुर्मः

कोलोऽभवन्नृहरिवामनजामदग्न्यः ।

योऽभूद्भवू भरताग्रजकृष्णबुद्धः

कल्कौ सताञ्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥

आयामकर्मका भवन्ति । तथाच गीयीचन्द्र । धातोरर्थान्तरे इत्ते धात्वन्तेनाप-
स्यहात् । प्रसिद्धेरविवक्षात् कर्मणोऽकर्मका क्रियेति । धात्वर्थेन सह कर्ण
उपस्यहादित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि । नदी वहति चरतीत्यर्थः । ऊष्टति
व्याध । भवति घट । आहते जन । तपस्यति मुनिरित्यादि ॥ ६३२ ॥

इति ढभावपादः ।

भवश्च भूतश्च भव्यश्च तत् भवद्भूतभव्यं तस्मिन् । अत्र काले इति विशेष्य पद-
भध्याह्वयं भवन्निति वर्त्तमाने शतुर्विधानाद्वर्त्तमान । भूत इति अतीते कवि-
धानादतीत । भव्यो भविष्यत्कालः सामान्यकाले तव्यादिविधानादिह भविष्यत्-
काले यः । ननु एको नित्यः कालस्तस्य भूतत्वं भविष्यत्त्वं कथं सम्भवतीति चेत्
सत्यं क्रियायां भूतत्वं भविष्यत्त्वाभ्यां कालस्य भूतत्वं भविष्यत्त्वं उपचारात् । एक
स्याप्याकाशस्य घटाकाशपटाकाशादिभेदवत् । आरब्धपरिसमाप्तिर्वर्त्तमान ।
यथा महाभारत पठति । सोऽपि चतुर्विधः । यथा प्रवृत्तीपरतश्चैव वृत्ताविरत
एव च । नित्यप्रवृत्तिः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः । मास न खादति आदौ
प्रवृत्तः मासभोजनं निवर्त्तयतीत्यर्थः । इह कुमारः क्रीडन्ति तदानीन्तनक्रीडना-
भवेऽपि पूर्वक्रीडायां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्वतास्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च
पर्वतानां स्थितेर्वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्वतास्तस्य
एवंता, स्थास्यन्तीत्यपि स्यात् । सामीप्यो द्विविधः, भूतः, भविष्यः । भूतसामीप्यो

८३४ । कौ स्मेनातीते ।

कौ । १।, स्मेन ३।, अतीते ७ ।

स्मेन योगे अतीते काले कौ स्यात् ।

हन्ति स्म रावण रामः ।

यथा कदा आगतोऽसीति प्रश्ने अश्वखेदादेवर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामीति आगतोऽपि वदति भविष्यत्सामीप्ये यथा कदा गमिष्यसीति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामीति गमनाय क्रियमाणोद्यमोऽपि वदति । खौगौटीना विशेष वक्ष्यतीति ता विहायोदाहरन् दशावतारान् कौर्त्तयति श्रुते इत्यादि । यो मौनकूर्मकोलोऽभवत् नृहरिवामनजामदग्न्योऽभूत् भरताग्रजकृष्णबुद्धो बभूव कल्की भविता स तानरीन् प्रहरिष्यते च स मम चित्तशयने श्रुते इत्यन्वयः । मौनकूर्माभ्या सहित कोल मौनकूर्मकोल इति मध्यपदलोपी समास प्रथक्साहित्यात् मौनकूर्मावभवता कोलशामवदित्यर्थः । एव नृहरिवामनाभ्या सहितौ जामदग्न्यः । भरताग्रजकृष्णाभ्या सहितौ बुद्ध इति विग्रहः । अन्ये तु अद्यभवोऽद्यतनं स च पूर्वोपरनिश्चायामौ दिनेनाद्यतनं विदुरिति पारिभाषिकः । अद्यतनेऽतीते टी स्यात् । अद्याभूदवलोकनं मृगदृशः । अनद्यतनेऽतीते घौ । अकरीदचिरेश्वर चितौ द्विषदारभफलानि भस्मसात् इति रघौ । अनद्यतने परीचेऽतीते टी । यशोधनो धेनुवधेर्मुमीच । अत्यन्तापङ्गवे चित्तविचेपे च ठो । यथा त्वमया कलिङ्गे दृष्टोऽसि इत्युक्तौ नाहं कलिङ्गं जगाम । रक्षितस्तु कलिङ्गशब्दं नित्यबहु बहुवचनान्तमाह । चित्तविचेपे यथा सुप्तोऽहं किम् ? विललाप मत्तोऽहं किम् विचचार इत्याह । किञ्च अभूत् तृपो विबुधसख इति भट्टिः । स्वहस्तदत्ते मुनिमानने मुनिश्चिरन्तनस्तावदभिन्यवीविशदिति माघः । इत्यादावनद्यतनेऽपि टीदर्शनात् । एवम् अद्यावद्दृशमुखैर्दृशकन्धरोऽसाविति भट्टिः । इत्यादावद्यतनेऽपि घौदर्शनात् । एवञ्च व्यात्तेने किरणावलीमुदयनं सत्कर्तृजीमयीम् इत्याचार्यः । इत्यादावपरीचेऽपि टीदर्शनादेतान्यनेनीपेक्षितानि । ततश्च चिरातीते निकटीतीते वा परीचे अपरीचे वा घौटीठः स्युरिति । एवम् अद्यतनभञ्जे ङौ दूरभञ्जे तीति सम्प्रदायः । श्री भविता । वर्षान्तरे भविष्यति सुखम् ॥ ८३३ ॥

स्मेन योगे अतीते कौ स्यात् । एव प्रश्नोत्तरवचने ननुना योगे अतीते कौति वक्तव्यम् । अभूत् किम् ? घटः ननु भवति ॥ ८३४ ॥

६३५ । यावत्-पुराभ्यां भव्ये ।

यावत् पुराभ्या ३॥, भव्ये ७ ।

यावद्भवति कल्कौ, पुरा दृश्यते कल्की ।

६३६ । कदा-कर्हिभ्यां वा ।

कदा कर्हिभ्या ३॥, वा ११ ।

कदा पश्यामि गोविन्द, कर्हिद्रक्ष्यामि शङ्करम् ।

६३७ । किम्बिल्पिप्सायाम् ।

किम्बि ३॥, लिप्सायाम् ७ ।

इतरइतसत्तयन्तकिमोरूपैर्योगे भव्ये कौ वा स्यात् लिप्सा-
याम् । कतरः कतमः कौ वा भिक्षां रास्यति राति वा ।

६३८ । लिप्सासिद्धौ ।

लिप्सासिद्धौ ७ ।

लिप्सेनात्रादिना स्वर्गादेः सिद्धौ सत्या भव्ये कौ वा
स्यात् । यो भिक्षां ददाति दास्यति वा स स्वर्गं याति
यास्यति वा ।

आभ्या योगे भव्ये कौ स्यात् । निकटागामिके पुरा तत्साहचर्यात् यावदित्य-
व्ययमेव । तेन यावत् दास्यति तावत् भोज्यते अत्र न स्यात् ॥ ६३५ ॥

आभ्या योगे भव्ये कौ वा स्यात् ॥ ६३६ ॥

लब्धुमिच्छा लिप्सा । रास्यतीति रासदाने ॥ ६३७ ॥

१ लब्धुमिष्यते यत्तत् लिप्सम् । तेन सिद्धिर्लिप्सासिद्धिः, प्रथक्योगात् किम्बि-
रिति नावुवर्त्तते ॥ ६३८ ॥

६३९ । ग्यर्थांशंसयोः ।

ग्यर्थांशंसयो ७॥ ।

ग्या अर्थं प्रेष्यादौ आशंसायाञ्च भव्ये कौ वा स्यात् ।
गुरुश्चेदायाति आयास्यति वा, अथ त्व वेदमधीष्व वयं तर्क-
मधीमहे ।

६४० । जात्वपिभ्यां सदा क्षेपे ।

जा तु अपिभ्या ३॥, सदा ७, क्षेपे ७ ।

जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम् ।

६४१ । कथमा खी च वा ।

कथमा ३, खी ११, च ११, वा ११ ।

कथं निन्दस्यजं, निन्देःशम्भुं, देवीं निनिन्दिथ ।

६४२ । किम्भिः खी-त्यौ ।

किम्भि ३॥, खी-त्यौ १॥ ।

को निन्दिष्यति लक्ष्मीं निन्देत् कतर ईश्वरम् ।

ग्या अर्थं ग्यर्थे । वक्ष्यमाणग्यर्थेषु विख्यादिषु मध्ये प्रेष्यप्राप्तकालानुमतय एव
गच्छन्ते । आशंसा आशी । अधीषेति प्रेष्यादौ आशंसाया वा गौ । पक्षे
अधीष इति कौ च । अधीमहे इति पक्षे अज्ययामहे इति गौ च । आशंसाया
शोशार्थेभ्यो ती नित्यमिति वक्तव्यम् । इष्टिश्चेदायास्यति क्षिप्रं क्षेपे धान्य वप्-
स्यामि । अत्र नान्या विभक्ति ॥ ६३९ ॥

सदा शब्दस्त्रीभयार्थत्वात् जात्वपिभ्या योगे सर्वेषु कालेषु गर्ह्याया नित्य कौ
स्यादित्यर्थः । सर्वेषु कालेष्वित्यधिकारः । जातु कदाचित् ॥ ६४० ॥

कथं शब्देन योगे सर्वेषु कालेषु कौख्यौ वा स्तः, गर्ह्यायाम् । कथं निन्दसीति
कथं शब्दस्य त्रिषु सम्बन्धः ॥ ६४१ ॥

उत्तरङ्गतसन्त्यन्तस्य किमी रूपेयोगे सर्वेषु कालेषु खी-त्यौ स्याता गर्ह्यायाम् ।
विभाषाद्वान्तपाठात् नित्यम् ॥ ६४२ ॥

८४३ । अन्यैश्चाश्वजामर्षे ।

अन्यै ३॥, च ११, अश्वजामर्षे ७ ।

किन्मिष्व [८३७]

न अश्वधे मर्षये नो यत् स गर्हिष्यते हरिम् ।

हर गर्हेत को निन्देत् विष्णुं निन्दिष्यतीश्वरम् ॥

८४४ । किंकिलास्त्यर्थाभ्यां तौ ।

किंकिल अस्त्यर्थाभ्यां ३॥, तौ ११ ।

त्व किंकिल हृषीकेश निन्दिष्यसि, न मंस्यसे ।

महादेवं चास्ति नाम अश्वधे नो न मर्षये ॥

८४५ । जातु-यद् यदा-यदिभिः खी ।

जातु यद् यदा यदिभिः ३॥, खी ११ ।

एभिर्योगे अश्वजामर्षे सदा काले खी स्यात् ।

न मर्षये अश्वधे नो जातु निन्देत् जनार्दनम् ॥

अज्ञा सम्भावना मर्ष जना । अज्ञाया अभाव अश्वजम् । मर्षस्याभाव असपत्न अश्वजश्च अमर्षश्च अश्वजामर्षे तस्मिन् । किन्मिष्वेति वृत्ति । उत्तरउतमत्तयन्तस्य किमीरूपैरन्वशब्दैश्च योगे सर्वेषु कालेषु खीत्यौ सोऽश्वजामर्षेऽर्थे । स जनी यत् हरि गर्हिष्यते हर गर्हेत तदह न अश्वधे । को जनी विष्णु निन्देद्रीश्वर निन्दिष्यति तदह न मर्षये इत्यन्वय ॥ ८४३ ॥

किम्, पर किल किंकिल । अस्त्यर्थोऽस्ति भवत्यादि । आभ्या योगे सर्वेषु कालेषु तौ स्यादश्वजामर्षे । त्वमित्यादि त्व किंकिल निश्चित हृषीकेश निन्दिष्यसि तदह न अश्वधे न मर्षये नाम सम्भावनाया महादेवश्च न मंस्यसे अस्ति एवमप्यक्ति तदहमिदं सम्भावयामि त्वा न अश्वधे न मर्षये च इत्यर्थः । केचित्तु । किम् किल इति द्वौ शब्दावन्यरहितौ व्यवहितौ च तेन किम् क्रमिष्यति किलैष वामन इति भाष, इत्याहुः ॥ ८४४ ॥

जातुश्च यद् च यदा च यदिश्च ते तैर्योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यादश्वजामर्षे । न मर्षये इत्यादि भवान् जातु कदाचिदपि जनार्दनं निन्देत् तन्न अश्वधे न मर्षये इत्यर्थः । एवं यत् निन्देत् यदा निन्देत् यदि निन्देदिति ॥ ८४५ ॥

६४६ । यच्च यत्राभ्यां चेपचित्ते च ।

यच्च यत्राभ्या ३॥, चेपचित्ते ७, च १। ।

यच्च निन्देत् विभुं गर्हे चित्रं अङ्गं न मर्षये ।

६४७ । चित्रे त्ययदिना ।

चित्रे ७, ती १।, अ-यदिना ३। ।

यदि-वर्जितेन शब्दमात्रेण योगे चित्रे गम्ये सदा ती स्यात् ।

चित्र द्रक्ष्यति नामान्वः कृष्ण पश्येत् यदीश्वरम् ॥

६४८ । वाढेऽप्युताभ्यां खी ।

वाढे ७, अपि उताभ्या ३॥, खी १। ।

अपि हन्यादघ शम्भुस्त दुःख जयेदजः ।

६४९ । प्रौढ्या सम्भावने ।

प्रौढ्या ३, सम्भावने ७। ।

प्रौढिः सामर्थ्यम् । सम्भावने क्रियाषु योग्यताध्यवसायः
प्रौढिहेतुक-सम्भावनोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् धोः सदा खी
स्यात् । अपि हि स्यात् जगन्नाथो महापातकपञ्चकम् ।

यच्च यत्र यत्र ताभ्याम् अग्रहानर्षे चेति इति । यच्च यत्र इत्येताभ्या योगे चेप
चित्रेऽग्रहानर्षे च सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । चेपो गर्हा । चित्रमाश्रयम् । जनी
विभु यच्च निन्देत् तदह गर्हे तच्चित्रं तत्र अङ्गं न करोमि तदह न मर्षये इत्यर्थः ।
अव यत्र निन्देदिति ॥ ६४६ ॥

अन्वः कृष्ण द्रक्ष्यति नाम सम्भावनायां तच्चित्रम् । अयदिना किम् ? अन्वः
कृष्ण यदि पश्येत्तच्चित्रम् । अत्र रौप्ययोगे दर्शयता यदिना योगे चित्रे गम्ये सदा
खी स्यादिति सूचितम् ॥ ६४७ ॥

अतिशयार्थे वर्त्तमानाभ्यामप्युताभ्या योगे सर्वेषु कालेषु खी स्यात् । शम्भुरघम्
अपि हन्यात् पापहननेऽतियोग्य इत्यर्थः । अज दुःखम् उत जयेत् दुःखजयेऽति-
योग्य इत्यर्थः ॥ ६४८ ॥

अपि हि स्यादिति जगन्नाथ, सामर्थ्यान्महापातकपञ्चकहिंसाया योग्य
इत्यर्थः ॥ ६४९ ॥

६५० । अङ्घ्र्यैर्वाऽयदि ।

अङ्घ्र्यै ३॥, वा । ११, अयदि ७ ।

अद्घेऽज भजेः प्राणैर्मन्यसेऽज वभक्त्य तम् ।

६५१ । भव्ये वा फल हेत्वोः ।

भव्ये ७, वा । ११, फल-हेत्वो ७॥ ।

शं यायाच्चेन्नमेदोश्च श्रीश नञ्चति यास्यति ।

६५२ । कामोक्तेऽकच्चिति ।

कामोक्ते ७, अकच्चिति ७ ।

काम भजेत् भवान् भर्गं कच्चिदर्चिष्यते शिवम् ।

६५३ । गी चिच्छार्थः ।

गी । ११, च । ११, इच्छार्थ ३॥ ।

इच्छामि, सर्वं सेवेत औपति सेवतां भवान् ।

कामोक्त इति किम् ? इच्छन् करोति ।

न यद् अयद् । अङ्घ्र्यैर्वाङ्गि प्रौढा सम्भावने सर्वेषु कालेषु खी स्याद्वा न तु यच्छब्द प्रयोगे । अद्घे इत्यादि । त्व प्राणै सामर्थ्यैरज भजे अह अद्घे । पक्षेऽज मन्यसे त वभक्त्य इति यथाकाल विभक्तिः । अयदि किम् ? अद्घेऽज भवान् प्राणैर्भजेत् यत् पुरुषोत्तम पूर्वेषु नित्यम् ॥ ६५० ॥

वायुहण परत्र वामिकारनिवृत्त्यर्थम् । फलक्रियाया हेतुक्रियायाश्च वर्त्तमाना । ज्ञातीर्भवे खी वा स्यात् । जन ईश नमस्तेत् श कल्याण यायात् प्राप्नुयात् । ईशमस्कारो हेतु कल्याणप्राप्तिफलम् । पक्षे श्रीश नस्यति चेत् श यास्यति । भव्ये कि ? हन्ति पलायते ॥ ६५१ ॥

मङ्गूकानुताधिकारात् सदेत्यनुवर्त्तते । कामीकर्मिच्छाप्रकाश । तस्मिन्नर्थे सर्वेषु कालेषु खी स्यान्न तु कच्चिच्छब्दप्रयोगे । काम भजेदित्यादि । भवान् काम यथेष्ट यथा स्यात् तथा भर्गं शिव भजेदिति वक्तुरिच्छया एतद्वाक्यम् । अकच्चिदिति कि ? कच्चिदर्चिष्यते शिवम् इति कच्चिच्छब्देन वक्तुरिच्छा व्यज्यते तथा च कच्चित् कामप्रवेदने इत्यमरः ॥ ६५२ ॥

८५४ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषण-संप्रश्न प्रार्थना-प्रेष्य-प्राप्तकालादौ ।

विधि—प्राप्तकालादौ ७ ।

सदा । यागं कुर्यात्, इह भुञ्जीत भवान् इह शयीत
भवान्, पुत्रमध्यापयेत् भवान्, किं भो वेदमधौयीय उत
तर्कमधौयीय, भो भोजन लभेय, प्रेषितस्त्वं गच्छेः, प्राप्तस्ते
कालस्तपः कुर्याः । एव गी ।

८५५ । समर्थनाशिषोर्गी ।

समर्थन आशिषी ७॥, गी । १ ।

मिन्धुमपि शोषयाणि ।

इच्छाद्येवंगे सर्वेषु कालेषु, कामोक्ते खी गी च स्यात् । इच्छामीत्यादि अह-
मिच्छामि भवान् शर्वं सेवेत यूपति सेवता वा । पृथग्योगात् कश्चित् योगेऽपि
इच्छामि कश्चित् सेवेत यूपति सेवता भवानिति कश्चित् इच्छन् करोतीति
इच्छावान् य स करोतीत्यर्थः । अत्र वक्तुरिच्छा नास्तीति न खीग्यौ ॥ ८५३ ॥

विधिय निमन्त्रणञ्च आमन्त्रणञ्च अध्येषणञ्च संप्रश्न 'प्रार्थना च प्रेष्यञ्च प्राप्त
कालादियेति तस्मिन् । सदेति इति । एव्येषु सर्वेषु कालेषु, खी गी च स्यात् ।
अप्राप्तप्रापको विधि । यथा यागं कुर्यादिति । निमन्त्रणसामन्त्रणञ्च नियो-
जनविशेष तत्र यस्याकरणे प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रण यथा इह भुञ्जीत भवानिति
यस्याकरणे प्रत्यवायी न स्यात्तदामन्त्रण यथा इह शयीत भवानिति निमन्त्रणा-
मन्त्रणयोर्भेदः । सत्कारपूर्वकनियोजनमध्येषणम् । यथा पुत्रमध्यापयेद्भवानिति ।
संप्रश्न जिज्ञासा । यथा किं भो वेदमधौयीय ? इति । प्रार्थना याज्ञा यथा भो भोजन
लभेय अहम् इति शेषः । कस्यपि प्रेषण प्रेष्य यथा प्रेषितस्त्वं गच्छा गच्छेरिति ।
सत्क्रियोचितकाललाभ प्राप्तकाल, यथा प्राप्तस्ते कालस्तपः कुर्याः इति । आदि-
शब्दादनुमतौ च यथा आह्नमह करिष्ये इति मन्त्रे कुरुष्व इति अनुमतौ स्या न
प्रयोगः । एव गीति याग करोतु इह इत्यादि ॥ ८५४ ॥

इष्टार्थसाधनमाशौ । जीवतु भवानित्यादि ॥ ८५५ ॥

८५६ । तु-ह्योस्तातङ् वाशिषि ।

तु-ह्यो ७॥, तातङ् ११, वा ११, आशिषि ७ ।

पातु पातात् वा शिवः, पाहि पातात् वा शिव ।

८५७ । मुहुर्भृशार्थे हि-त-स्व-ध्वम् ।

मुहुर्भृशार्थे ७, हि-त स्व-ध्वम् ११॥ ।

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सदा काले ग्या हि त स्व ध्व
स्युः मुहुर्भृश वा लुनाति लुलाव लुविष्यति वा, लुनीहि
लुनौत लुनीष्व लुनीध्वम् ।

८५८ । मास्मिन् घौ-ह्यौ ।

मास्मिन् ३, घौ ह्यौ १॥ ।

माम्मशब्देन योगे सदा घौह्यौ स्तः । मास्म भवद्दुःख
माम्म भूत् शोकः ।

तु-ह्योस्तातङ् वा स्वादाशिषि सर्वावयवादेशीयम् । तेन डित्त्वेऽपि नान्यस्य
स्थाने । किञ्चात्र डित्त्वं भवान् राजत्वं कुरुतादित्यादावगुणायम् । वशं ल
कालौ भवान् स्वर्गमुष्टादित्यादौ जिप्राप्त्यर्थं ॥८५६॥

पौनःपुन्ये अतिशये चार्थे सर्वेषु कालेषु लिङ्गे युष्मदि अस्मदि च प्रयुज्यमाने
तेषामेकत्वे द्वित्वे बहुत्वे च ग्या हि त स्व ध्वमिति चत्वारि वचनानि स्युरित्यर्थ
तत्राय विशेष । कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदिनी हि त इति द्वयम् आत्मनेपदिन
स्वध्वमिति द्वयम् उभयपदिनश्चत्वारि । क्रियासमुच्चये सत्येवाय विधिरिति
वक्तव्यम् । तथाहि पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दन मुषाण रत्नानि हरामराइनः
विष्टञ्च चक्रे नमुषिद्विषी वली य इत्यमस्मास्यमहर्दिव दिव इति माघ । स्वसृ
व्यामटाह्योर्वीसिचटन्त्योऽतिपावना । यूयमादौ विज्ञानीत मनीषति शुभा नमः ।
रसानुद्वर दीप्यस्व ध्वान्त जहि नमो भम । इतीहमार्नास्तम्भाशीर्षंति ज्ञातु घटस्व
ने इति मट्टि । केचित्तु लुनीहोत्यादिपदानामन्यत्ततया तेन धातुना तेन कार-
केनानुप्रशङ्गे सत्येवाय विधिरित्याहुः । किञ्च माघभट्टादावनुप्रयोग विनामि
दृशनादनेनीयवित्त ॥८५७॥

६५६ । मा टी वा ।

मा ।३।, टी ।१।, वा ।१। ।

मायोगे सदा टी स्यात् वा । मा विरंसौत् सुखं, मा
विरमतु, मा विरंस्यति ।

६६० । व्याशिषि ।

टी ।१।, आशिषि ७ ।

जीव्याच्चिर सज्जनः ।

६६१ । स्मर्थेऽस्य यदि त्वतीते ।

स्मर्थे ३॥, ती ।१।, अयदि ७, तु ।१।, अतीते ७ ।

स्मरणार्थेऽर्थेऽङ्गि अतीते काले ती स्यात् । यच्छब्देत् न
प्रयुज्यते । व्यपवादोऽयम् । स्मरस्येनं नस्यसौश, यत्
स्मरस्यानम' शिवम् ।

मास्ययोगोऽत्राव्यवहृती व्यवहितश्च । तेन भदत् दु ख मास्य भूच्छीको मास्य-
इत्यपि ॥६५८॥

अत्रापि योगोऽव्यवहृती व्यवहितश्च । तेन मा सुख विरसौदित्यपि अत्र
वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् माद्वीगाभावेऽपि आसन्नत्वेऽर्थे भविष्यत्कालेऽपि टी
स्यात् वा । तेन सौमिचे मामुपायस्था' कस्मान्निष्कुर्वंशवदामिति भट्टि ॥६५९॥

इष्टाश्रयाशसनमाशौ । आशिषि गम्यमानाया टी स्यात् । आशीर्भव्य एव
सम्भवति ॥६६०॥

अधृष्टार्थश्च इव अर्थो येषां ते अर्थं तै । व्यपवादोऽयम् इति । एतेन यद
प्रयोगोऽस्याप्राप्तौ चो एव स्यात् न तु टीक्यावित्थं । अयदीत्यस्य लन्तलात् परत्वं
नानुवृत्तिः । स्मरस्यदो दाशरथिर्भवन् भवानमु' वनान्ताद्वनितापहारिणम् ।
प्रयोगिमावहचलज्जलाविला विलङ्घ्य लङ्गा निकषा हनिष्यतीति माधः ॥६६१॥

६६२ । वानेकस्मार्थ्ये ।

वा ।१।, अनेकस्मार्थ्ये ७ ।

अनेकस्मार्थ्यं प्रयोक्तारि सति स्मरणार्थ्येर्योगे अतीते तौ वा
स्यात् । ध्यायसीदं यदीशानं द्रच्छति स्तोष्यते भवान् ।

६६३ । ध्वर्थासम्भवे थी ।

ध्वर्थासम्भवे ७, थी ।१। ।

धोरथस्यानिष्पत्तौ सदा थी स्यात् । ज्ञानच्चेदभविष्यत्
सुखमभविष्यत् ।

६६४ । लि-युष्मदस्मदि त्यादि त्रिशः ।

लि-युष्मद अस्मदि ७, त्यादि ।१॥, त्रिश ।१॥ ।

लौ युष्मदि अस्मदि च त्वस्यार्थं प्रयुज्यमाने त्वादौनि त्रीणि
त्रीणि क्रमात् स्य' ।

जानाति योऽखिल यच्च न जानीतः श्रुतिस्मृती ।

शास्त्राणि च न जानन्ति स मया सेव्यते शिवः ।

स्मार्थ्यमिति अत्रात् कर्त्तव्यं य । 'अनेकमेकभिन्नं स्मार्थ्यं स्मरणीयं तेन
सोऽनेकस्मार्थ्यं तस्मिन् । ध्यायसीदमित्यादि भवान् यत् ईशानं द्रच्छति स्तोष्यते
च इदं इयं ध्यायसि स्मरसीत्यर्थं पक्षे ध्यायसीदं यद्वाच्यीदस्तावीच्च शिव
भवानिति । स्मार्थ्यस्य परस्परसाक्षात्त्वे विधिरयम् । तेन स्मरसि यत् त्वं तर्कमपठ
काशीमगच्छच्च इत्यादौ न स्यात् ॥६६२॥

परत्वात् सर्वेषां बाधकोऽयम् । ज्ञानच्चेत्यादि । ज्ञानस्यासम्भवात् सुखस्या-
प्यसम्भवं इति ध्वर्थासम्भवं । भविष्यत्काले एवायं विधिरिति केचित् । जौम-
रास्तु भूते भविष्यति चेन्न विधाय भूते यद्यन्नाथी पथिकोऽत्र दृष्टीऽभविष्यत् तदा
अभौध्यत । भविष्यत्काले यदि मत्समीपमागमिष्यत् भवान् तदा हृत्तेनान्न-
भोक्ष्यत इत्युदाहरणि ॥६६३॥

इति त्याद्यन्ताध्यायः ।

त्यस्यार्थे इति कर्त्तरि कर्मणि चेत्यथ यथा नवश पमे इत्यादिना कर्त्तरि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्म य कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्त्तरि तिवादिवय, युष्मदि कर्त्तरि सिवादिवयम् अस्मादि कर्त्तरि सिवादिवयम् । एवमात्मनेपदस्य ढभावे नमित्यनेन कर्मणि वाच्ये प्रत्यये कर्त्तव्ये कर्त्ता यः कश्चिद्भवतु लिङ्गे कर्मणि त आदिवय, युष्मदि कर्मणि से आदिवयम् अस्मादि कर्मणि ए आदिवयम् इति । तथापि तस्मिन्कालेऽपि बहुलं विभक्तौनामयेकवचनद्विवचनबहुवचनानीति । जानातीत्यादि । योऽखिल सकल जानाति श्रुतिस्मृतौ च य न जानीत ज्ञापयितुं न शक्नुत अन्तर्भूतजगदर्थोऽयम् । शास्त्राणि च य न जानन्ति ज्ञापयितुं न शक्नुवन्ति । इति कर्त्तरि प्रत्यय । स हरिमया सिध्यते इति कर्मणि प्रत्यय । हे विश्वेश त्वम् एको भासि हे अच्युतशिवी । युवा भाध हे हरिहरतन्त्राद्या । अनेकाग्रो यूय भाध पाहि मुहुर्दृश वा पाधेत्यर्थ । मुहुर्दृशार्थे इत्यादिना हि । भवे ससारे आदौ उत्पत्तिकाले एकोऽह भवामि अ । सोऽहं दारे, सह उभौ आवा भवाव अ । तथा पुत्रे सह बहवो वय भवाम अ । एतत् सर्वं लम्बायथा । अतएव हे विभी । अद्यापि त्व प्रसीद प्रसन्नो भव यथा पुनर्न भवामीत्यभिप्राय । हे विभी । प्रसीद इत्युदाहरता युष्मदस्मादोरव्याहारेऽपि नञ्प्रत्ययशेषवत्ये स्यातामिति सूचितं तेन शिष्य । किं पचसि ? औदन पचामीत्यादिनिष्ठम् । इमांस्मान् वित्त शैवानित्यत्र द्योर्विशेष्ययो शैवानित्येकविशेषणकथनेन द्योर्वह्ना युगपदुक्तौ परस्मै वचनवत् सूचितम् । तेनावपि

लिङ्गयुष्मदस्मदा युगपदुक्तौ तिवादिवयसिवादित्रयमिवादिवयाणां युगपत्प्राप्ते
यत् परं भवति तदेव स्यात् । तथापि समुदायस्य सख्यानुसारिण द्विवचनं बहु-
वचनं वेति । किञ्चात्र लिङ्गादीनां पाठक्रममनादृत्य भविष्यदिभक्तौनां परत्वमेव
याच्यम् । यथा कर्त्तरि वाच्ये स च त्वञ्च चन्द्र पश्यथ, त्वञ्च स च पश्यथ स
चात्तञ्च पश्याव अहञ्च स च पश्याव त्वञ्चाहञ्च पश्याव अहञ्च त्वञ्च पश्याव स
च त्वञ्चाहञ्च पश्याम अहञ्च त्वञ्च स च पश्याम । कर्मणि वाच्ये तु चैत्रेण स च
त्वञ्च दृश्येथे त्वञ्च स च दृश्येथे स चाहञ्च दृश्यावहे अहञ्च स च दृश्यावहे त्वञ्चा-
हञ्च दृश्यावहे अहञ्च त्वञ्च दृश्यावहे स च त्वञ्चाहञ्च दृश्यामहे अहञ्च त्वञ्च स च
दृश्यामहे । तथाच अहञ्च भाष्यकारस्य कुशाग्रश्रिययावुभौ । नैव शब्दास्तुभेः
पार किमन्ये जडबुद्धय इति । अत्र ऐव इति क्रियापदम् इत्यगताविति धीवि-
भक्तेर्वैकृते अमागमद्वयं न गतवन्तावित्यर्थः । एव विभक्तौनां लिङ्गानाञ्च परस्य
बलवत्त्वमिति इमाविमानित्येव लिखितम् । भवच्छब्दस्य युष्मत्समानार्थस्यापि लिङ्ग-
विहिता विभक्तिः । भवान् चन्द्र पश्यति चैत्रेण भवान् दृश्यते । एव युष्मदस्मदी-
रपि मुख्ययोरेव ग्रहणम् । गौणयोस्तु लिङ्गविहिता विभक्तिः अत्र भवति अनहं
भवति अतिल भवति अत्यहं भवति चैत्रेण अत्र दृश्यते अनहं दृश्यते इत्यादि ।
अत्र परिहासो गम्यमाने मन्यतेत्युक्तधातीरपि मध्यमवयस्य शेषवयसम् । शेष-
वयस्य मध्यमवयस्य स्यादिति वक्तव्यम् । यथा । एहि त्व मन्ये रथेनाहं यास्यसि ।
एवम् अहं मन्यसे रथेन त्वं यास्यामीति । अत्रापि द्वित्वे बहुत्वेऽप्येकवचनमिति
दर्शयिहः । एव प्रकृतेर्विकृतेर्वापि यदोक्तत्वं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः सख्यां
गृह्णीयाद्विकृतेर्न तु इति प्राञ्च । यथा एको वृक्षः पञ्च नौका भवति पञ्चवृक्षा
एका नौर्भवन्तीत्यादि । यत्तु द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादुत्तोरित्यमरोक्तौ स्यादिति
क्रियापदं तत्प्राप्त्यस्य एकत्वानुरोधात् एव नैषधेऽपि विभज्य मेरुर्नं यदर्थिसात्कृती
न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरु । अमानि तत्तेन निजायश्रीयुगं द्विफालवद्वाश्चिकुरा
शिरस्थितमिति । अस्मार्थः । तेन नलेन द्विफालवद्वाश्चिकुराः शिरस्थितं निजा-
यश्रीयुगम् अमानि । अत्र चिकुरा इति प्रकृतिकर्मणो बहुत्वेऽपि निजायश्रीयुग-
मिति विकृतिकर्मणः । एकत्वादमानीति एकवचनान्नं क्रियापदमिति तत् न
समीचीनम् ॥ ८६४ ॥

इति कृतिपादः ।

कदन्ताध्यायः ।

प्रथमः पादः—ल्यः ।

८६५ । कृद्धोः क-भावे ।

कृत् ११, धो ५१, क-भावे ७१ ।

वक्ष्यमाणस्य' कृत्सन्नः स्यात्, स च धोः परः स्यात्, स च के भावे च स्यात् ।

८६६ । सरूपो बाध्यः ।

सरूप ११, बाध्य ११ ।

समानरूपस्यः कृता बाध्यते नत्वसरूप' ।

प्रकरणमेदात् पूर्वोक्तानामनुवृत्त्यभावे वक्ष्यमाणमात्रिपति । वक्ष्यमाणस्तव्यादि चणम्पर्यन्तस्य' प्रत्ययसमूह कृत्सन्न स्यादित्यर्थः । स च धातुविशेषाद्विहितोऽपि प्रयोगानुसारादन्वयादपि स्यादित्यत आह स च धो' पर स्यादिति । धोधांतु-मावादित्यर्थः । तेन शीव्रजादिभ्यो विहित क्यप् ईरधातीरपि स्यात् यथा ई'र्या । तथाच ब्रज्याटाट्या पर्यटन चर्या'ल्यीर्यापथस्थितिरित्यमरः । एव सकृत्सम्भादि-परात् कृादेर्विहितोऽपि इ प्रत्यय देवादिपूर्वात् यजतेत्य स्यात् यथा देवान् यजतीति देवयजि । तथाच अदमो विजान् देवयजौन्निहन्म इति भट्टि । एवम् अर्थविशेषे विहितोऽपि कृत्प्रयोगानुसारादर्थान्तराऽपि स्यादित्यत आह स च के भावे चार्थे इति । तेन ढभावयोर्विहितस्तव्यो वसते कर्त्तव्येति स्यात् । यथा वसतीति वास्तव्यः । अत्र मनोवादिच्चात् इति । एव भियोऽपादानेऽपि भव्य । मेतव्या रजनौ । एवञ्च सम्प्रदानकरणाधिकरणेष्वपि अनौय स्यात् । यथा ददात्यस्यै इति दानौयी विप्र । स्नायतेऽनेनेति स्नानौय जलम् । रम्यतेऽस्मिन्निति रमणीयं गृहम् । एव कर्त्तव्येति ध्यष् । यथा नियीक्तुमर्हति नियोग्य प्रभुरिति । एव नायते इति जन्म । एवञ्च गा हन्ति यस्मै स गौघ्नोऽतिथि । अत्र हनचर-गष्टक् इत्यनेन कर्त्तरि विहितष्टक्' सम्प्रदानेऽपि स्यादिति । अतएव कृद्धोः क-भाव इत्युक्तेरन्यथापि प्रयोगत इति स्वयं वक्ष्यति । विशेषण सामान्यस्य बाधन नियमयति ॥ ८६५ ॥

विशेषण कृता सामान्यः कृत्सरूप एव बाध्यते इत्यर्थः । सरूपत्वन्तु अनुबन्ध'

६६७ । तव्यानीय-या ठ-भावे ।

तव्य-अनीय या. १॥ ठ भावे ७ ।

धोरेते स्युर्दभावे । चेतव्यं चयनीय चेयं पुण्यम् । भविः
तव्य भवनीय भव्य त्वया ।

ह्रिवा स्थायिभागेन एकावयवत्वम् । यथा विशेषे च्यासा सामान्यी य एव बाध्यते
न तु तव्यानीयी । एवम् एकार्थे एव सरूपत्व गृह्यते न तु भिन्नार्थत्वे, तेन पचा-
दित्वात् कर्त्तरि विहितेन विशेषेण अना सामान्य सरूपीऽपि घञ् न बाध्यते ।
अतएव पचतीति पच पचन पाक इत्यादि स्यादेव । एव औषि श्रियि यन्त्रि
इत्यादिना विहितेन अनेन अनट् न बाध्यते स्त्रीविहितत्वेन अर्थभेदात् । तेन
कारणा कारण यातना यातन सूचना सूचन विस्मापना विस्मापन अतिशयना
अतिशयन मारणा मारण विदारणा विदारणम् इत्यादय सिद्धा । एवं
शेनक्तात्सरीरिति विहितेन अप्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन चेट्डीहे
ईङ्ङचेट् अह्निकभासे इत्यादि वीपदेव । एवञ्च श्रन्वाद इति विहितेन
अप्रत्ययेनापि घञलौ न बाध्यते । तेन ललत् कैप्ते प्रच्छीशशीप्ते लुट् लृच् जिघासे
इत्यादि वीपदेव । अतएव विशेषेणापि सामान्यी न बाध्यते कचित् इति
जौमरा । किं चात्र समी वाध इत्यनेनापीष्टसिद्धौ सरूपयङ्ग्य ज्ञापयति ।
स्त्रीविहितप्रत्ययेन कचिदसरूपीऽपि स्त्रीविहितप्रत्यये बाध्यते, तेन शंस्याद इति
अप्रत्ययेन औषि श्रियि इति अनप्रत्ययेनापि क्तेर्वाधात् चिकीर्षकारि इत्येतयोः
चिकीर्षिः कर्त्तरिरिति न स्यात् । कचित् न बाध्यते च तेन शसते शस्तिः
पञ्चयते पङ्क्ति आस्तिरुपास्तिरित्यादि सिद्धमिति । एवञ्च ईषट् सुपूर्वकधातोः
परविधानात् विशेषाभ्या खल् अन इति हाभ्याम् असरूपाऽपि तव्यादय पञ्च
बाध्यन्ते । तेन दु खेन क्रियतेऽसौ दुष्करी धर्म । एव दुर्गमो देश दुर्दृषं दुर्दर्शनः
सूर्य इत्यादौ तव्यादयो न स्युरेव ॥६६॥

चेतव्यमित्यादि । चिन चिज चित्वा कर्मणि वाच्ये तव्य' नेमिकाजिति इम्
निषेध । पुण्यस्य कर्मण कौवत्वात् तद्विशेषणानां चेतव्यादीनामपि कौवलम् ।
एव भावे तव्यादौ भवितव्यमित्यादि । भव्यमित्यत्र ओदीतोऽज्जदित्वेन यकारस्य
अज्जत्वादीकारस्य अवादेशः । भावप्रत्ययान्तात् कौवलम् । तथाच, अनाभि

६६८ । नोऽचोऽन्तरदुर्गेः प्राग्वसोऽख्या-
भाभूपूज्कमगमप्यायवेपायवेपानिजादीदितो
जि-ह-सादीजुङ्स्तु वा ।

न ६।, अच ५।, अन्तरदुर्गे ५।, प्राग्वत् १।, ख. १।, अख्या अनिजादीदितः
५।, जि ह सादीजुङ् ५।, तु १।, वा १। ।

अन्तरो दुर्वर्जगेश्च परस्य णविधिहेतौ सति नस्याचः
परस्य णः स्यात्, न तु ख्यादेः इजादिवर्जोदितश्च, जगन्तादिसा-
दीजुङ्स्तु वा । अन्तर्याणौयं प्रयाणौयम् । प्रयापणौय प्रयाप-
नौय प्रकोपणौयं प्रकोपनौयम् । ख्यादेस्तु प्रख्यानौयं प्रख्याप-
नौयं प्रभानौय प्रभापनौयं, प्रभवनौय प्रभावनौयं, प्रपवनौयं
प्रपावनौय, प्रकमनौय प्रकामनौय, प्रगमनौय प्रग्यायनौयं
प्रवेपनौय प्रकम्पनौयम् । इजादेस्तु प्रेङ्गणौयम् ।

कारके वाच्ये वाच्यलिङ्गं कृदुच्यते । भावे ल्यर्थखलर्यान्ता अनटाद्या नपु सके ।
क्याद्यन्ताश्च स्त्रिया ङीष् पु स्यधुर्वचलौ तथा अन्येषान्तु कृता लिङ्गं वेदितव्यं
प्रयोगतः ॥६६७॥

नास्ति दुर्यव सोऽदु । अदुश्चासौ मिश्रति अदुर्गि । अन्तर् च अदुर्गिश्च
अन्तरदुर्गि तस्मात् । इच् आदिर्यस्य स इजादि नास्ति इजादिर्यव सोऽनिजादिः
अनिजादिशासौ इदिचेति अनिजादीदित् । ख्याश्च भाश्च भूश्च पूज्च कमश्च
गमश्च प्यायश्च वेपश्च अनिजादीदिचेति न ख्या भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानि
जादीदित् अख्या भा भू पूज् कम गम प्याय वेपानिजादीदित् तस्मात् । हसा-
दिशासौ इजुङ् चेति हसादीजुङ् । जिह हसादीजुङ् चेति तस्मात् । अन्तर-
दुर्गं, पराङ्गातोः परस्य कृतस्त्वन्निनकारस्य अच, परत्वे सति ण, स्यादित्यर्थः
अन्तर्याणौयमित्यादि । एवं प्रयायिणौ अन्तर्याण प्रयाण प्रह्रीणः प्रह्रीणवान्
प्रह्राणिरित्यादि । विकल्पमाह प्रयापणौय प्रयापनौयमित्यादि । एव प्रया-
पणं प्रयापनम् इत्यादि । प्रकोपणौय प्रकोपनौयम् । एव प्रमेहणौयं
प्रमहणौयम् इत्यादि । ख्यादेस्तु ख्यादीनां केवलानां जगन्तानाञ्च वर्जनात्

६६६ । खनाट्टेरे ये ।

खनात् टे ६६, ए ११, ये ७ ।

खन आदन्तस्य च टे रे स्यात् ये परे । खियं देयम् ।

६७० । घ्यणोरावश्यके ।

घ्यण् ११, ओ ५१, आवश्यके ७ ।

उवर्णान्तादवश्यम्भावेऽर्थे घ्यण् स्यात् ठभावे ।

विप्रेण शुचिना भाव्यम् ।

६७१ । हसृखासोः ।

हस्-ऋ-यु आ-सो ५१ ।

हसन्तात् ऋवर्णान्तात् यीतेरासुनोतेश्च घ्यण् स्यात् ठभावे ।

बाह्य घाल्य जन्यं वध्यं कार्यं याव्यम् आसाव्यम् ।

प्रस्थानीय प्रस्थापनीय प्रभानीय प्रभापनीय प्रभवनीय प्रभावनीय प्रभवनीय
प्रपावनीय प्रकसननीय प्रकासननीय प्रगमनीय प्रप्यायनीय प्रवेपनीय प्रकम्प
नीयम् । गमादीनां कैवलानां ज्ञानानाञ्च अव तुल्य' रूपम् । इजादेस्तु
प्रेङ्खणीयम् अव नित्य णत्वम् । अच किम् ? प्रसुग्र' प्रविग्र । प्राग्वत् किम् ?
प्रतियानीयम् ॥ ६६८ ॥

खन् च आञ्च खनातौ । खनातीष्टि खनाट्टि' तस्य । प्रकरणवलात् ये
इति ल्यसञ्ज्ञके यकारे परे इत्यर्थः । खियमिति खनतेहंसृयासीरिति घ्यणि अनेन
टेरेकारः । देयमिति दाखरूपात् तव्यानीयया इति ये टेरेकारः । ल्यसञ्ज्ञके
इति किम् ? खन्ते दीयते प्रखन् प्रदाय इत्यादौ न स्यात् । एव ये परे गणयते-
रपि टेरेकारो वा वक्तव्यः । तेन गणयः गण्य ॥ ६६९ ॥

सूत्रलात् नकारस्य द्विलाभावः । अवश्यम् इत्यस्य भावे णि कृते व्यटिलोप इति
टिलोपे आवश्यकं तत आवश्यकमेव आवश्यकं स्वार्थे कः । मण्डूकश्रुताधिकारात्
ढभावे इत्यनुवर्तते । उवर्णान्ताद्वातोढे भावे च घ्यण् स्यात् क्रियाया अवश्यम्भावे
अर्थे । घणावितौ । भाव्यमिति भूषातोऽर्थे णि चित्वात् वृद्धौ यस्य अज्जत्वादी-
कारस्य आवादेशः । एव' तपस्विना विष्णुः स्ताव्यः । अनावश्यके तु ये भव्यं,
कपिस्तुल्यः ॥ ६७० ॥

६७२ । चजोः कगौ धित्यसेमृत्त-यज्ञाङ्ग-
यज-गत्यर्थं वन्चाम् ।

चजो ६॥, कगौ १॥, धिति ७, असेमृत्त यज्ञाङ्गयज गत्यर्थं वन् चा ६॥ ।

धिति परे चजोः कगौ स्तो न तु सेमृत्तादेः ।

पाक्य रोग्यम् । गतौ तु वच्चम् । अन्यत्र वक्ष्यं काष्ठम् ।

६७३ । नावश्यकी त्यज-यज-प्रवचाच्च घ्यणि ।

न ११, आवश्यकी ७, त्यज यज प्रवचा ६॥, ११, घ्यणि ७ ।

आवश्यकेऽर्थे एषां चजोः कगौ न स्तो घ्यणि ।

अवश्यं पाच्यं, त्याज्यः याज्यः प्रवाच्यः ।

इम् च ऋश् युश् आमुश्चेति तस्मात् । पृथग्योगादावश्यक इत्यस्य नानुवृत्तिः ।
वाच्यमिति वद्धधातोर्व्यणि वृद्धिः । घात्यमिति हनधातोर्व्यणि । खेर्द्धौ घ इति
इस्य घले वृद्धौ हनस्तङ् इति तङ् । जन्यमिति कभाव इत्युक्ते, कर्त्तरि घ्यण ।
वध्यमिति वध हतौ कर्मणि घ्यण् । उभयव त्रहौ जनवध इति ऋस् । कार्यमिति
डुक्तञ् कृश्वित्तेपे इति ऋस्वदीर्घान्ताभ्या घ्यणि वृद्धिः । याव्यमिति युल निग्रये
घ्यणि वृद्धौ यस्य अज्वावादावादेशः । एवम् आसाव्यमिति आङ्पूर्वमुनीतेर्व्यण् ॥६७१॥

सेम् त्तो यस्मात् स सेम् त्त । यज्ञस्याङ्ग यज्ञाङ्ग यज्ञाङ्गे यज यज्ञाङ्गयज ।
गत्यर्थश्चासौ वन्च चेति गत्यर्थं वन्च । सेम् त्तश्च यज्ञाङ्गयजश्च गत्यर्थं वन्च चेति ।
ततो नञ् समासः । तेषाम् । पाक्यमिति डुक्तौ श पच घ्यणि वृद्धौ चस्य क ।
एव धिच पशौ ज सेक्यम् । रोग्यमिति रुजशौ भङ्गे घ्राणि गुणे जस्य ग' । एव
वन्जौ ज सङ्गे सङ्गमिति । एव घञि पाक सेक, रोग सङ्ग' । सेम् त्तादेशस्तु
टुडु याचृज याच । लीचृ डौचै लीच्य । यज्ञाङ्ग यजस्तु घञि प्रयाज अनु-
याज उपाशयाज ऋतुयाज । प्रधानयज्ञस्याङ्गयज्ञा एते । यज्ञाङ्ग इति किम् ?
याग' प्रधानयज्ञ इत्यर्थः । वन्चु गत्याम् । वच्चग्रीयाम । अनेकार्थत्वात् वक्तौ-
भावे कर्त्तरि घ्राणि वद्ध काष्ठम् । केचित्तु श्वानं पचतीति श्वपाक एव मास-
पाक कपोतपाक' छलूकपाकः एषु ढात् षष्ठिति षणि परेऽपि चकारस्य ककार-
मिच्छन्ति । स्मरते तु पच्यतेऽसाविति कर्मणि घञि पाक । ततः श्वा पाकी
अस्य स श्वपाक, इत्यादि । एषु शङ्खभिन्नादिवत् विशेषणञ् परस्थितिरिति ॥६७२॥

६७४ । भुज-वच-निप्रयुजोऽन्नाशब्दशक्ये ।

भुज-वच- निप्रयुज' ६।, अन्न अशब्दशक्ये ७।

भुजो भक्ष्येऽर्थे, वचोऽशब्देऽर्थे, निप्रपूर्वस्य युजः शक्येऽर्थे, चजो' कर्गौ न स्तो घ्यणि । भोज्य, वाच्यं, नियोज्य' प्रयोज्य' । एषु किम् ? भोग्या भूः, वाक्यं पदसमुदायः, नियोक्तुमर्हति नियोग्यः प्रभुः ।

६७५ । पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुण्ड-
पाय्य सञ्चाय्य राजसूय सान्नाय्य निकाय्य परि-
चाय्योपचाय्य चित्याग्निचित्या समूह्यामावस्या-
मावास्या याज्याः ।

पाय्य—याज्या' १॥३॥

एते घ्यणन्ता निपात्यन्ते ।

पाय्य मानम् । दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी, धाय्या
ऋत्विजः । प्रणाय्य' अममृतः प्रियो वा । अनाय्यो दक्षि-

क्रियाया अवश्यम्भावेऽर्थे सर्वेषां धातूनां चजो कर्गौ न स्तो घ्यणि परे त्यजयज-
प्रवचान्तु आवश्यकेऽनावश्यके चार्थे चजो कर्गौ न स्तो घ्यणि परे इत्यर्थः । अवश्यं
पाच्यम् एवम् अवश्यं रीज्यम् । त्यजादेस्तु त्याज्यं याज्यं प्रवाच्य इति । समा-
ह्वारेणैवेष्टसिद्धौ प्रवचामिति बहुवचनात् केषाञ्चिदनिम् त्तानामपि न स्यात् ।
तेन मुचल्लशपजौ भोज्ये भोज्यं शुच शोके शोच्य इत्यादि । शुचिर्वेगसहेत्यादिना
वेगत्वान् नेमडीश्चैति इमो निषेधादनिम् क्तत्वम् ॥६७३॥

भुजश्च वचश्च निग्राभ्यां युज च तस्य । अन्नश्च अशब्दश्च शक्येति तस्मिन् ।
भुज्यते यत् तत् तद्वीज्य अन्नादि । वाच्य वचनीयमित्यर्थः । नियोक्तु शक्यतेऽसौ
नियोज्य प्रयोज्य, सेवकः । एषु किम् ? भोग्या भूः, उपभोग्या पालनीया वा इत्यर्थः ।
वाक्य परस्परकाङ्क्षायुक्तपदसमूहः । नियोक्तुमर्हति योग्यो भवति नियोग्य प्रभु
अन्न कभाव इत्युक्ते कर्त्तरि घ्यण् ॥६७४॥

पां पाने घ्यणि पाय्य परिमाणं पेयमन्वत् । दधात्यग्निमिति धाय्या सामधेनी

णाग्निः । कुण्डैः पीयते अत्र सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुः ।
सञ्चाय्यः क्रतुः । राज्ञा स्यूते राजसूयः क्रतुः । सान्नाय्यं
हविः । निक्वाथ्यो निवासः । परिचाय्योऽग्निः, उपचाय्योऽग्निः
चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमिति अग्निचित्या । समूह्योऽग्निः
संवाह्य इत्यर्थः । अमा सह वसतोऽस्या चन्द्रार्कावित्य-
मावस्या अमावास्या । यजन्ति अनया इति याज्या । निपातो
ह्यर्थविशेषे ।

६७६ । पु शक् सह तक चत यत शसो-
ऽचम वप रप लप चप दभो यो भज जप यजा-
नमस्तु वा ।

पु—शस' ५, अचम—दभ' ५, य' १, भज—आनम' ५, तु ११, वा ११ ।

पवर्गान्तात् शकादेश्च चमादिवर्जात् यः स्यात् ढभावे
भजादेस्तु वा ।

अग्निज्वालनमन्त्र । एव धाव्या ऋत्विज धेयमन्यत् । प्रणीयतेऽसौ प्रणाय
असम्मत प्रियो वा । अन्यत्र प्रणेय । गार्हपत्यादग्नेरानीयो य प्रणीयते स
आनाय्यो दक्षिणाग्निः । अन्यत्र आनेय । कुण्डैः पीयतेऽत्र सोम इति कुण्डपाय्य
क्रतुः । सोमो जताविशेषस्य रसः । अन्यत्र कुण्डपेय दुग्धम् । सञ्चीयतेऽसौ
सञ्चाय्य क्रतुः । अन्यत्र सञ्चेय पुण्यम् । मुनज सन्धे क्लेदपीडामन्ये । राज्ञा
स्यूते मङ्गलपूर्वक स्त्रायतेऽस्मिन्निति राजसूयः क्रतुः । सञ्जीयते इदं सान्नाय्य
हविः । अन्यत्र सन्नेयम् । चिन चिज चित्या निचीयतेऽसौ निक्वाथ्यो निवासः
अत्र चक्ष क । अन्यत्र निचेयम् । परिचीयतेऽसौ परिचाय्योऽग्निः । उपचीयतेऽसौ
उपचाय्योऽग्निः उपचेयमन्यत् चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । चेयमन्यत् । अग्नेश्चयनमग्नि-
चित्या । सम्पूर्ववहेजौ समूह्यतेऽसौ समूह्योऽग्निः अत्र ध्यणि निपातनात् जिः तस्य
दीर्घश्च । अन्यत्र संवाह्य । अमा चन्द्रस्य आद्या कला । तथा सह वसतोऽस्यां
विधौ चन्द्रार्को इत्यर्थे अमावस्या अमावास्या इति द्वयम् । यजन्त्यनयेति याज्या
ऋक् । एतेऽर्थविशेषा, कुतो लभ्यन्ते इत्याशङ्काह निपातो ह्यर्थविशेष
इति ॥२७५॥

रस्यं शक्यं सङ्घं तक्कं चत्थं यत्थं शस्यम् । भज्यं भाग्यं,
जय्यं जाप्य, यज्यं याज्य, आनस्यम् आनास्यम् । अमादेस्तु
आचास्य वाप्य राप्यं लाप्यं त्राप्यं दास्यम् अनकारनिर्देशात् ।

६७७ । व्यालभो मुण् ।

बि ७१, आलभ ६१, मुण् ११ ।

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् यकारे परे । आलभ्या गौः ।

६७८ । उपात् स्तुतौ ।

उपात् ५१, स्तुतौ ७१ ।

उपपूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे प्रशंसायाम् । उप-
लभ्याः साधुः । स्तुतौ किम् ? उपलभ्यमस्मात् किञ्चित् ।

६७९ । गद मद यम चराचरोऽग्नेः ।

गद मद-यम चर-आचर ५१, अग्ने ५१, य ११ ।

अग्निभ्य एभ्यो यः स्यात् ढभावे । गद्यं मद्यं यस्य चर्यम्
आचर्यम् । अग्ने किम् ? प्रगाद्यम् अभिचार्यम् ।

पुश्च शकश्च सङ्घश्च तक्कश्च चत्थश्च यत्थश्च शस्यं चेति तस्मात् । चमश्च वपश्च
रपश्च लपश्च वपश्च दभश्च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सोऽचम - रप लप वप दभ-
तस्मात् । भजश्च जपश्च यजश्च आनश्च चेति तस्मात् । हसन्तात् प्राप्तस्य घ्यणी
वाचकोऽयम् । रमुङ्जौ रम्यम् एव तपौ तप्य शपौच शप्य कहङ् स्तुतौ वथे
कव्यः । लभ्यग-हिसे लभ्य । शक्यमित्यादि सुगमम् । दाभ्यमिति दन्तु दभ्ये
इत्यस्य दभ इति नकाररहितपाठात् नकारस्य लोपे वृद्धिरित्यर्थः ॥६७६॥

आङ् पूर्वस्य लभो मुण् स्यात् ये परे । शिखादन्त्याच, परः । आङ् पूर्व लभ-
शालुर्मारणे वर्तते । आलभ्या गौर्मारणीया इत्यर्थः ॥६७७॥

उपलभ्या साधु स्तव्य इत्यर्थः ॥६७८॥

अग्ने किं प्रगाद्य प्रमाद्य प्रयास्यम् एषु हसन्तात् घ्यण्येव चरः केवलस्य आङ्-
पूर्वस्य च ग्रहणात् चर्यम् आचर्यम् । अन्यत्र अभिचार्यमिति । ये पर्ऽहुतेऽर्थे
आचरे, सुम् वाच्यः । आश्चर्यम् ॥६७९॥

६८० । पण्यावद्य वर्याचार्यं वद्ध जय्य
क्षय्य क्रय्यार्योपसय्यजय्यम् ।

पण्य—अजय्यम् १ ।

एते यान्ता निपात्यन्ते । पण्यं विक्रेयम् । अवद्यम् अनि-
ष्टम् । वर्या कन्या, वर्यं श्रेष्ठम्, आचार्यो गुरुः । उद्धतेऽने-
मेति वद्ध शकटम् । जेतुं शक्यं जय्यम्, एवं क्षय्यम् । क्रय्यं
हृष्टे प्रसारितम् । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । उपस्थियते इत्युप-
सय्या ऋतुमती । न जौर्येति इति अजय्यं सङ्गतम् ।

६८१ । ढ भृ जुपस्तिन्-शासदुङ् वृजो-
ऽकृप चृत ऋच पाणिसृज् समवसृजः क्यप् ।

ढ—वृज ५, अकृप—समवसृज ५, क्यप् १ ।

द्रादेर्ऋकारोऽङो वृजश्च कृपादिवर्जात् क्यप् स्यात् ढभावे ।

पणङ् व्यवहृती स्तुतौ पण्य विक्रेयद्रव्यम् । अन्यत्र विगु पण्यो सन्त्य
द्रव्यम् । नज्पूर्वस्य वदते अवद्य निन्दनीयम् । अन्यत्र अवाद्य वाक्यम् ।
वृज्ग सन्धतौ वर्या कन्या वर्यं श्रेष्ठम् अन्यत्र वार्यम् । आचार्यो गुरु अन्यत्र
आचर्यम् । उद्धतेऽनेनेति वद्ध शकटम् । अन्यत्र वाह्यम् । जय्य जेतुं शक्यम् ।
अन्यत्र जेयम् । क्षय्य जेतुं शक्यम् । न्यत्र क्षेयम् । क्रय्य हृष्टे प्रसारितम् ।
अन्यत्र क्रेयम् । ऋ गतौ अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अन्यत्र आर्यम् । उपस्थियते
इति उपसय्या ऋतुमती । अन्यत्र उपसार्यम् । न जौर्येति इति अजय्यं सङ्गतम्
अन्यत्र अजय्यम् ॥६८०॥

ऋत् उङ् यण्य स ऋदुङ् । ढश्च भृश्च जुषश्च स्तुश्च इन च शास च ऋदुङ् च
वृज् चेत तस्मात् । पाणे सृज् पाणिसृज् । समोऽव समव समवात् सृज्
समवसृज् । कृपश्च चृतश्च ऋचश्च पाणिसृज् च समवसृज् च न विद्यन्ते ते यत्र
कीऽकृप चृत ऋच पाणिसृज् तस्मात् ॥६८१॥

६८२ । स्वस्य तन् पिति ।

स्वस्य ६१, तन् ११, पिति ७ ।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति । आट्टत्यः मृत्यः जुष्यः स्तुत्यः
इत्य. शिष्यः वृष्यः वृत्यः । कृपादेस्तु कल्पं चर्त्यम् अर्च्यं
पाणिसर्ग्या समवसर्ग्या रज्जुः ।

६८३ । कृष्टं वृष मृज गुह दुह शन्स सं भृ प्रत्यपिग्रही वा ।

कृ—ग्रह ५१, वा ११ ।

एभ्यः क्वप् स्यात् वा ठभावे । कृत्य कार्यं, वृष्य वष्ये,
मृज्य मार्ग्यं, गुह्यं गोह्यं, दुह्यं दोह्यं, शस्य शंस्य, सभृत्य
सभार्यं, प्रतिमृह्य प्रतिग्राह्यम्, अपिमृह्यम् अपिग्राह्यम् ।

स्वान्तस्य तन् स्यात् पिति इति परे । अत्र येन केनापि प्रकारेण स्वान्तस्य
ग्रहणम् । न तु स्वभावस्वान्तस्यैव । तेन प्रवत्य प्रतत्य इत्यादौ वनतनेति जन्
लोपिनेन तन् । आट्टत्य इति । आड्पूर्वं ङङ् शादरे क्वपि कित्वाद्गुणाभावे
पित्वात् तन् । शिष्य इति शास्त्रे क्वपि शासुडिति आकारस्य इकारे शास वस-
वसिति वत्वम् । वृष्य इति वृषु इत्यस्यान्तर्गतार्थत्वात् सकर्मकत्वे कर्मणि क्वप् ।
वृत्य इति वानुवन्धस्य वृज वरण इत्यस्य ग्रहणात् वङ्ग सम्भक्तौ इत्यस्य वाच्यं
इत्येव । कल्पप्रमिति कृपुङ्कल कल्पने कृप कृप इति कृपादेशे व्यपि गुणः । वृत्तश्च
चर्त्यम् । मृचश्च अर्च्यम् । पाणिभ्या मृज्यतेऽसौ पाणिसर्ग्या रज्जुः । अत्र चर्जी,
कशाविति जस्य ग । एव समवसर्ग्या ॥६८२॥

समो भृ समभृ प्रत्यपिभ्या ग्रह प्रत्यपिग्रह । कृष्टं वृष च मृज च गुह च दुह
च शन्स सभृत्य प्रत्यपिग्रह चेति तस्मात् । गुह्यं गोह्यमिति व्यपि गुणे अत्र
परत्वाभावात् गुह्योऽर्थोरित्यनेन कर्त्तुं स्यादिति तत्रैव व्याख्यातम् । अन्यत्
सुगमम् ॥६८३॥

६८४ । गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य्य
रुच्याव्यथ्य भिद्योद्वापुष्य सिद्ध्य तिष्याज्य युग्य
कृष्टपच्य कुप्य भाय्याः ।

गृह्य—भाय्या १॥ ।

एते क्यवन्ता निपात्यन्ते ।

प्रगृह्य पदं, कृष्णगृह्यः कृष्णवर्ग्यः, गृह्योऽस्त्रैरी, ग्राम-
गृह्या ग्रामवाद्या । विनीयः कल्कः । विपूयो मुञ्च । जित्या
हलिः । सरतीति सूर्य्यः । एवं रुच्यः, अव्यथ्यः । कूल
भिनत्तीति भिद्यो नदः । वारि उज्ज्वतीति उद्वागो नदः ।
कार्यं पुण्यातीति पुष्यो नक्षत्रम् । काव्य साधयतीति सिद्ध्यः,
स एव तिष्योऽपि । आज्य घृतम् । युग्य वाहनम् । कृष्टे
स्वय पच्यते इति कृष्टपच्यो ब्रौहिः । कुप्यं सुवर्णरूप्याभ्या-
मन्यत् । भाय्या बधूः क्षत्रिया च ।

पदपचपरतन्त्रार्हभूतेषु गृह्यपद निपात्यत । यथा प्रगृह्य पद यत् स्त्रेण
समुद्गीयते । कृष्णगृह्य कृष्णपच पाण्डव इत्यर्थः । गृह्योऽस्त्रैरी अधीन इत्यर्थः ।
ग्रामगृह्या ग्रामवाद्या नदीत्यर्थ एभ्योऽन्यत्र ग्राह्यम् । विनीयः कल्कः । कल्की-
ऽध्वी समलैलसोरित्यमर । अन्यत्र विनेय । विपूयो मुञ्च शरपुङ्ख इत्यर्थः ।
अन्यत्र विपय्य जित्या हलिर्महत् हलमित्यर्थः । अन्यत्र जेय । सरति गच्छ-
तीति सूर्य्योऽर्कः । सूर्यादयः क्षिप्यान्ता अष्टौ कर्त्तरि क्यवन्ता । अन्यत्र साय्य ।
रुच्यते रुच्यः । न व्यथ्यते अव्यथ्य । कूल भिनत्तीति भिद्यो नदः । वारि
उज्ज्वतीति उद्वागो नदः । काव्य पुण्यातीति पुष्यो नक्षत्रम् । कार्यं साधयतीति
सिद्ध्यः । तोषतीति तिष्यः । सिध्यतिष्यौ पुष्यनक्षत्रे । अनुजुषन्ति अज्यते
वक्ष्यते अनेनेति आज्य घृतम् । युज्यते इति युग्य वाहनम् । कृष्टे क्षेपे स्वय
पच्यते इति कर्म्मकर्त्तरि कृष्टपच्यो ब्रौहिः । गुपू रचे गुप्यते इदम् कुप्यं
स्वर्णरूप्याभ्यामन्यत्र गण्य कः अन्यत्र गोप्य वचः । क्षियतेऽस्ती भाय्या बधूः
क्षत्रिया च ॥६८४॥

६८५ । लिर्वदः क्यप्-यौ ।

ले ५।, वद' ५।, क्यप् यौ १॥ ।

ले परावद क्यप् यौ स्तः ढभावे ।

ब्रह्मणा उद्यते इति ब्रह्मोद्या ब्रह्मवद्या कथा ।

६८६ । सृषोद्यं नित्यम् ।

सृषोद्य १।, नित्यम् १। ।

६८७ । भू-हनः क्यप् भावे न तश्च ।

भू-हन ५।, क्यप् १।, भावे ७।, न १।, त १।, च १। ।

लेः पराभ्यामाभ्या क्यप् स्यात् भावे, हनो नस्य तश्च ।

ब्रह्मभूय ब्रह्मत्व ब्रह्महत्या ।

६८८ । धोः केलिमो ढघे ।

धो ५।, केलिम १।, ढघे ७। ।

धो परः केलिमः स्यात् ढघे ।

स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमाः तण्डुलाः । एव भिदे

लिमा माषाः ।

ब्रह्मणा उद्यते इति कर्मणि क्यप् गृह्यतेति जौ ब्रह्मोद्या, ये ब्रह्मवद्या कथा । भावे तु ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्यम् । इत्यादौ सायन्तोपपदस्य कदन्तेन धातुना समासो वक्तव्य । एवम् आशुग गिरिश वराह, उदधिक्रा इत्यादि । उपसर्गादन्यस्याव्ययस्य कदन्तेन धातुना समासो न स्यात् । अल क्त्वा क्त्याल भोक्तु काल, कालो भोक्तुम् । उपसर्गात् प्रकृत्य अनुभूय । नञा निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् कदाचिदन्यस्याव्ययस्यापि स्यात् । तेन नग अग इत्यादि सृषोद्यम् । यप्रत्ययनिवेधार्थमिदं तेन सृषावयमिति न स्यात् ॥६८६॥

ब्रह्मणो भाव ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मणो हनन ब्रह्महत्या अभिधानात् स्त्रीत्वम् ॥६८७॥

ढञ्च तत् षथेति ढघ तस्मिन् । धोरूपादान सर्वधातुप्राप्त्यर्थम् । तेन सर्व धातुभ्य केलिम स्यात् कर्मकर्त्तरि । कित्त्वान् न गुण । स्वयमेव पच्यन्ते इति पचेलिमास्तण्डुलाः । एव भिदेलिम काष्ठ मुचेलिम वारि ॥६८८॥

६८६ । ते ल्याः शक्यार्ह्यं प्रेष्यानुज्ञाप्राप्त-
काले वा ।

ते १॥, ल्या' १॥, शक्य—प्राप्तकाले अ, वा । १ ।

तव्यादयो ल्यसन्नाः स्युः ते च शक्याद्यर्थेषु वा स्युः । वोढुं
शक्यो वोढव्यः वहनीयः वाह्यः । स्तोतुमर्ह्यं स्तोतव्यः
स्तवनीयः स्तुत्यः । प्रेषितस्त्वं त्वया गन्तव्यं गमनीय गम्यम् ।
अनुज्ञातस्त्व त्वया अध्येतव्यम् अध्ययनीयम् अध्येयम् ।
प्राप्तस्ते कालः त्वया ध्यातव्य ध्यानीयं ध्येयम् ।

इति ल्य पादः ।

शक्यतेऽसौ शक्य कर्मणि य, अङ्गयोग्यत्वे अन्तर्भूतार्थत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि ध्यणि अर्ह्यंते योग्य क्रियतेऽसाविति अर्ह्यं । निर्यंकार् पाठे तु कर्मणि
घञ् । शक्य अर्ह्यं प्रेष्य अनुज्ञा च प्राप्तकालश्चेति तस्मिन् । ते तव्य अनौद्य
य घञ् यक्प केलिमा ल्यसन्ना स्यु । पृथक्योगात् भावे ढधे च इति ह्योरनु-
वृत्त्यभाव इत्यस्यैवानुवृत्तिः । ते च शक्याद्यर्थेषु कर्मभावयो स्यु । अत्र वाशब्दस्य
समुच्चयार्थत्वात् शक्याद्यर्थाभावोऽपि केवलयोर्दभावयोश्च स्युरित्यर्थः । तत्
केवलयो कर्मभावयोस्तु चेतव्य चयनीय चेत्य पुण्यमित्यादीनि प्रागेव उदाहरत
वान् । इदानीन्तु शक्याद्यर्थेषु उदाहरति । वोढु शक्य इत्यादि वह्नौचौ प्रापणं
शकार्यं कर्मणि तव्ये हीडीभाविति ऋस्य ढले सङ्कटहोरिति अकारस्य ओत्वे
ढभात्तयोरिति तस्य धले णुभिरिति धस्य ढले द्वीद्वीति ढस्य लोपः । वोढव्य
स्त्वो भार इत्यर्थ एव वहनीयो वाह्यः । स्तोतव्य इति स्तोतव्यो गुरु शिष्येण
स्तोतु योग्यं क्रियते इत्यर्थः । एव स्तवनीय स्तुत्यः । अर्ह्यं इति चकारात्
शक्याऽपि । यथा कविना स्तोतव्य स्तवनीय स्तुत्यो राजा स्तोतु शक्यते
इत्यर्थः । तव्यादीना कालविशेषानुपदेशेऽपि भवङ्गूतभव्ये इत्यत्र भविष्यत्काले भव्य-
शब्दप्रयोगात् तव्यादयो भविष्यत्काले स्युरिति बोध्यम् । किञ्च ब्रह्मणा उद्यत इति
ब्रह्मोद्या इति ज्ञापकात् वर्तमानेऽपि स्युरिति ॥६८६॥

इति ल्यपादः ।

द्वितीयः पादः—टनार्हः ।

६६० । टन् णकौ घे ।

टन् णकौ ११, घे ७ ।

घोस्तृणकौ स्तो घे । करोति इति कर्त्ता, कारकः ।
दरिद्रायकः ।

६६१ । गलेचोपकपादहारकौ टे ।

गलेचोपक पादहारकौ ११, टे ७ ।

एतौ निपात्यौ टे ।

६६२ । माह्नात् क्रमो नेम् टणः ।

माह्नात् ५१, क्रम ५१, न ११, इम् ११, टण ६१ ।

प्रक्रन्ता उपक्रन्ता । अन्यत्र क्रमिता अतिक्रमिता ।

टन् इति हन्यमकारौ घावस्वसृष्टय इत्यादौ औणादिकप्रत्ययान्तानां पिबन्-
हीनाम् अप्राप्तये विशेषार्थः । णकस्य अकारो वृद्धयर्थं दरिद्रायक इति दरिद्र
आलोप इत्यत्र अकवर्जनादाकारलोपाभावे वन्ञ्णितृकदीति यन । तच्छीलत-
ज्जर्मतत्ताधुकारिण्यपि कर्त्तरि टन् स्यात् । अधिकान्तु प्रविष्टं न तु तज्जानिगिति
न्यायात् । शील फलनिरपेक्षप्रवृत्तिः । अनापवाद वदिता खल ! धर्मः
आत्मनिहित आचार, प्रथागादौ मुख्यविता । साधु गन्ता जन इत्यादि । अतएव
कारके शीलार्थं टन् इति स्वयमुक्तम् ॥६६०॥

एतौ कर्षण्ये वाच्ये णकप्रत्ययेन निपात्यौ । गले चुप्यतेऽसौ गलेचोपक अत्र
केरलुक् । पादाभ्यां क्लियतेऽसौ पादहारक ॥६६१॥

नम् आत्मनेपदम् अर्हतीति माहः तस्मात् । आत्मनेपदप्रामिथोग्यात् क्रमः
परस्य टन् इम् न स्यात् । प्रक्रन्तेत्यादि प्रीपादारम्भ इति आत्मनेपदयोगाच्चम् ।
अथोग्यात् किम् ? क्रमिता अतिक्रमिता ॥६६२॥

६६३ । ग्रह नन्दि-पचादेर्णिननान् घे ।

ग्रह-नन्दि पचादे ५।, णिन् अन-अन् । १।, घे ७। ।

ग्रहादेर्णिन्, नन्धादेरनः पचादेरन् स्यात् घे । ग्राही
स्थायी प्रपायिणी, नन्दनः विचक्षणः जनार्दनः मधुसूदनः
लवणः, पचः देवः लेख्यः, लोलुवः रोरुयः ।

ग्रहस्य नन्दिश्च पचश्च ते आदयो यस्य स ग्रहनन्दिपचादि तस्मात् । णिन् क
अनश्च अन् चेति । णिन् पूर्वङ्कारो वङ्कार्यः । अनोऽकारान्तः । अन् इत्यस्य
नकारो यङो लुक्वेति सूत्रे अनि तु नित्यमित्यत्र श्रुत्याद् इति अप्रत्ययस्य अप्राप्तये
विशेषार्थं गण्यश्च प्रयोगानुसारेण बोध्या । गृह्णातीति ग्राही णित्वात् वृद्धिः ।
स्थायीति आदन्तत्वात् यन् प्रपायिणी इति नीचोऽन्तरदुर्गे इति शत्वम् । नन्दय-
तीति नन्दनः । अने-ज-लोपः । विचक्षण इति चक्ष क्साञ्च इत्यत्र अनवर्जनात्
क्साञ्चखराजौ प्रुर्ण इति शत्वम् । जनम् अर्दयतीति जनार्दनः । मधु सूदय-
तीति मधुसूदनः । लुनातीति लवन खड्गः । रसे वार्धे लवण इति शत्वम् ।
पचतीति पचः । दिव्यतीति देवः । अत्र कृष्टञ्चेति कप्रत्ययस्य बाधकोऽयम् ।
लेख्य इति यङन्तात् लेखीय इत्यस्मादनि अनि तु नित्यमित्युक्त्येङो लुक्
यङलुक् क्यलोपे इति गुणनिवेधे श्रुधोरिति यः । लोलुव इति यङन्तादनि
यङो लुकि श्रुधोरित्युक् । रुल ध्वनौ यङिचोऽज्यरे इति दीर्घे रोरुयभागात्
अनि ऋत्वोदन्तात् परविहितस्य यङो न लुक् । तव्यानीयया इत्यस्मात् व्यणीराव-
प्सके इत्यत्र यथा दभावे इत्यनुवर्तते । तथा दृष्यकौ च इत्यस्मात् मण्डूकस्युताधि-
कारादवापि च इत्यस्यानुवृत्तावपीष्टसिद्धौ अधिकं च ग्रहणं यान् आपयति तानह
विवर्णामि । यथा नञपूर्वात् याचवद्व्रजवसी णिन् । न याचतीति अयाची ।
एवम् अवादी अत्राजी अवासी । एभ्यः किम् अपठिता अपाठकः । नञः परा-
दजलादचेतने कर्त्तरि । अकारी घर्मस्य बालातपः । नञः किम् ? छेदकर्त्ता खड्गः ।
अचेतने किम् ? अकर्त्ता विप्रः । पिञ्जी देशः । विषयी देशः । मनीषादित्वात्
वृद्धिः । व्यभिपरिभुवः विभावो अभिभावो परिभावो अत्र मनीषादित्वात्
गुणः । एवम् उक्ताही उक्तासी निवेशी । पट्टीमात्मानं मन्यते पटुमानिनी
अत्र पुवत् ख्युक्त इति पु वङ्गावः । जात्युपसर्गभिन्नपूर्वकृपातीक्षाच्छीत्ये णिन् ।

कृष्णभोजी । जातिपूर्वात् तु ब्राह्मणान् आमन्त्रयिता । अत्र शीलार्थं ढनं कर्मणि
 षष्ठी न स्यात् । उपसर्गपूर्वात् तु सभीक्ता उपभीक्ता । उन्मद विष दृष्ट दृष्ट दुष
 आक्रोड अनुरुध आयम आयस अतिचर अपचर व्याड् मुष अभाहन परिदिव
 परिचिप एभ्यसाच्छील्ये णिन् । उन्मादी वेषी द्रोही दीही दीषी आक्रोडी
 अनुरोधी आघामी आघासी अतिचारो अपचारो व्यामीषी अभिघाती आघाती
 परिदेवी परिचेपी । उदासावी प्रत्यासावी ब्रह्मवादी साधुदायी इत्यादिषु ताच्छी-
 ल्याभावेऽपि यद्वादित्वात् णिन् । कर्तृरुपमानात् । खर इव क्रोशति खरक्रोशी ।
 एवम् उग्रक्रोशी । जातिपूर्वत्वेऽपि ताच्छील्यभावेऽपि स्यादिति प्रवृत्तवचनम् ।
 व्रताभीक्ष्ण्यी । व्रत शास्त्रीयनियम । आभीक्ष्ण्यं पौन पुन्येन करणम् । अल
 वणभोजी नक्तभोजी अथाहभोजी । आभीक्ष्ण्ये तु क्षीरपायिण उषीनग । सीवीर-
 पायिणो बाह्नीका । कषायपायिणो गान्धारा । करणात् यज्ञोऽतीति । अग्नि-
 णीमेन यजते अ । अग्निष्टोमयाजी । कदाचित् भविष्यत्कालेऽपि । कल्की
 भावी यामगामी पान्य । एव कदाचित् हङ्गभावे ,यामगमीत्यपि स्यात् । एवम्
 ऋणपरिशोधनेऽपि । मीक्षन्वदायी । उभयत्र भव्यणार्थेणिन कर्मणि न षष्ठी ।
 शमादित्य शमी तमी दमी अमी भमी क्षमी । एषु जनवध इति
 ऋक्ष । समी ज्वरित्विभ्याम् । सज्वरी सन्वरी । ज्वरतरो जौ घटादित्वात्
 ऋक्षे त्यलीपे त्यलचणमिति न्यायात् जिव्यवधानेन पुनर्न इति । वे कल्यस्त्रन्मुक-
 सलसेभ्यः । विकल्पी विश्वम्बी विकासी विलासी । प्रान्मथदुवदवसलपेभ्यः । प्रमाथी
 प्रद्रावी प्रवादी, वसे तु प्रवासी प्रलापी । परे सूदृहिभ्याम् । पधिसावी परिदाही ।
 अत्यर्थे इना एव सिद्धौ णिन् करण ताच्छील्यविवक्षायांभ्यस्तृणो निषेधार्थम् ।
 परे लिपवटवदवादिदेविभ्यो णकश्च । परिचेपी परिचेपक परिवाटी परि
 वाटक परिवादौ परिवादक । परिवादयतीत्यर्थेऽप्येवम् । परिदेवी परिदेवक ।
 अत्र ताच्छील्यविहितप्रत्ययेन असकृपोऽपि ढन् बाध्यते इति बोध्यम् । निन्द हिंस
 क्लिश् खाद गण विनाशि व्याभाषासूयेभ्यो णक । निन्दक' हिंसक' क्लेशक'
 खादक. गणक' विनाशक' व्याभाषक' असूयक' । उपसर्गात् देविकुशाभ्याम् ।
 आदेवक आक्रोशक । कर्मपूर्वकनिन्दार्थहन्तेरताच्छील्येऽपि णिन् । पिठघाती
 माटघाती कुमारघाती । प्रात्लुसुव इन् । अयमनुवन्शस्यः । प्रजवी सू प्रसवे
 प्रसवी । इय जि दृष्टि विशि वम अभ्यम अव्ययेभ्यश्च एभ्यसाच्छील्ये इन् स्यात् ।
 अव्ययी विजयी आदरी चथो ,विश्वयी वमी अभ्यमी, न व्यथते अव्यथी । युज भञ्ज

६६४ । चिक्लिद् चक्लस चराचर चलाचल
पतापत वदावद् घनाघन पाटपटा वा ।

चिक्लिद्—पाटपटा १॥, वा १॥ ।

एते अनन्ता निपात्यन्ते वा । पक्षे, क्लेदः क्लसः चरः चलः
पतः वदः हनः पाटः ।

भुज त्वज सखज रन्ज भन्ज विविच सध्विभ्यो घ्ननिष्ठाच्छैल्ये । शाकटायनानु
रोवादस्य शेष इकार उच्चारणार्थः । घृजिर युजौड योगी भागी भीगी त्यागी
संसर्गी घिति परे एषा जस्य ग । रागी इत्यत्र तु रन्जीऽपषकेत्यादिना न लीपे
षित्वात् वृद्धौ जस्य ग । भङ्गी विवेकी सम्पर्की । नन्दि वासि मदि दूषि साधि
शोभि वद्धिभ्यो जन्तेभ्योऽसञ्ज्ञायामन । नन्दन वासन मदन भव घटादित्वात्
क्लस । दूषण, अत्र दुषेरीदूरिति दीर्घः । साधन, शोभन, वडन, । सञ्ज्ञायान्तु
चन्दन, दर्पण विभीषण इत्यादि सङ्घ तप दम जल्प सम हृष श्वस स्पृशादेरञ्ज-
न्तात् । सङ्घन, तपन, दमन जल्पन रमण, हृषण श्वसन स्पर्शन इत्यादि ।
क्रीधकम्पभूषाशब्दार्थेभ्योऽन । क्रीधन कोपन, कम्पन, चलन भूषण मण्डन,
शब्दन, रवण । शब्दार्थादकर्मार्थेव । तेन विद्या पठिता विप्र । रुचादेश
चसाटि । रोचन वडन जुगुप्सन तितित्चण सौमासन वीभत्सन । हसादे,
किम् ? एषिता । अवापि अकर्मकादेवेति बोध्य तेन वस्त्र वसिता जन । चक्रम्य
दद्रस्य जु ख गृधि ज्वल शुच लष पत वदेभ्य । चक्रमण दद्रमण उभयत्र
हसाङ्गोप इति अकारलीपे यकारलीप । जवन सरण गडन ज्वलन शोचन,
अभिलषण प्रपतनः प्रवदन । अत्र पतपदोर्जुकेन बाधितत्वात् अनस्य अप्राप्तौ
वचनम् । तेन ताच्छैल्ये प्रत्ययेन विशेषेण असरूपोऽपि सामान्यो बाध्यते इति
बोध्यम् ॥ ६६३ ॥

क्लिद्यु इर् क्लेदे । क्लसु म उङ्गुतौ । चर गतौ । चल ज लतौ । पतल्लज
जग्याम् । वदे वाचि । हन ल गतौ वधे । पट क च त्विषि । इत्यष्टभ्य, पचादि-
त्वात् अनि एते वा निपात्यन्ते । पक्षे क्लेद इत्यादि । पाट इति पुरादित्वात् औ
क्लिः ॥ ६६४ ॥

६६५ । रात्रेर्मन् वा कृति ।

रात्रे ६।, मन् १।, वा १।, कृति ७ ।

रात्रेर्मन् स्यात् वा कृति । रात्रिञ्चर' रात्रिचरः ।

६६६ । कृ-गृ-ज्ञा-प्रीञुङः को दुहो घङ् च ।

कृ-गृ-ज्ञा-प्री-ञुङ ५।, क १।, दुह ६।, घङ् १।, च १। ।

क्रादेरिञुङश्च क. स्यात् तस्मिञ्च दुहो घङ् स्यात् चे ।

किर' गिरः ज्ञ. प्रियः चिपः भूरुहः कामदुषा गौः ।

रात्रे परत्र कृतोऽसम्भवात् कृदन्ते धातौ परे इत्यर्थः । रात्रौ चरतीति पचा-
दिलाटनि अनेन मनि रात्रिञ्चर पचै रात्रिचर । एवं रात्रौ ऋटतीति रात्रिमट
रात्राट । वाशब्दोऽव व्यवस्थावाची च । तेनेद विवृणोमि । अगदसत्यान्तुना
मन् कारि । अगद करोतीति डात् षष्ठिति षणि ह्रस्वौ कारि परे अगदस्य मनि
अगदङ्कार एव सत्यङ्कार । अन्तुङ्कारी टेवविशेष । अन्तु इत्यव्ययशब्दः । अगि
लस्य गिले तिमि गिरतीति कृगृज्ञाप्रीति कप्रत्यये ऋदिरणाविति इरि शोरल
इत्यव वक्तव्यात् रेफस्य लले अनेन मनि तिमिङ्गिल एव रिपुङ्गिल । अगिल
स्येति किम् ? गिलगिल तिमिङ्गिलगिल । तथाच अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शत-
योजनविलुप्तः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव इति ॥ ६६५ ॥

इच् उङ् यस्य स इनुङ् कृश्च गृश्च ज्ञाश्च प्रीश्च इनुङ् चेति तस्मात् । दुहो घङ्
चेति चकारात् इनुङन्तत्वात् के मतीत्यर्थः । कौरतीति किर अत्र कप्रत्यये ऋदि-
रणाविति इर् । गिरतीति गिर । जानातीति ज्ञ । परत्र आदन्तत्वात् उप्र
त्ययेनैवेष्टिसङ्घौ इह ज्ञायङ्गण कथमिति चेन्न परत्र सपपदपूर्वादेव डी विधीयते
इह तु केवलाज्जानाते क इति भेदात् । प्रीणातीति प्रिय चिपतीति चिप
भुवि रोहतीति भूरुहः । काम' दौर्गहीति कप्रत्यये कृते ह्रस्व घङि स्त्रियामत आपि
कामदुषा । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तुन्द परिमार्ष्टि' तुन्दपरिहृजोऽलस
एव । अन्यत्र डात् षणि तुन्दपरिमाजं' शिथ । एव शोकापनुदतीति शोकापनुद
आनन्दकार एव । अन्यत्र डात् षणि शोकापनादौ धर्मकथक । अत्र इनुङ्गाव
निमित्तकतया विशेषेण कप्रत्ययेन कर्म्मपरत्वात् विशेषोऽपि सवधातुनिमित्तकतया

६६७ । हन-जनाङ्गमादेर्ऽ ।

हन जन आत् गमादे ५१, ड १ ।

हनो जन आदन्तात् गमादेश्च ड' स्यात् घे । शोकापहः
वराहः सरसिजं पङ्कजम् अज' गोदः द्विपः प्रह्वः आशुगः नगः
गिरिशः, वारि चरतीति वार्ची हसः ।

६६८ । घेट्टशपात्राधः शः ।

घेट—अ ५१, श १ ।

एभ्यः श' स्यात् घे । उद्दयः उत्पश्यः उत्पिवः उज्जिघ्रः
उड्डम' ।

सामान्यो द्रात् षष् वाच्यते । एवञ्च काकिभ्यो यद्गीतव्या काकगृहास्तिना ।
उत्पत्र कर्मणि अपि क. ॥ ६६६ ॥

हन च जन च आञ्च गमादिशेति तस्मात् । शोकम् अपहन्तीति शोकापह'
वरम् आहन्तीति वराहः । एव तमोपह दुखापह ज्वरापह । कोश हन्ति
गच्छतीति क्रीशह वातपित्तकफापह विश्वामिदर्पापह । इत्यादि उदाहरण-
दशनात् शोकवरादिकर्मपूर्वकतया अतिशेषेण डप्रत्ययेन सर्वकर्मपूर्वकसामान्यो
हनचरग टक् वाच्यते । दारु आहन्तीत्यादि वाक्ये दार्वाघात एव चार्वाघात
वर्णसङ्घात पाणिघात पाणिघ इत्यादौ निपात्यन्ते । सरसिज सरीज विभक्ते-
रलुक् मनोषादित्वात् । पङ्काज्जायते पङ्कजम् न जायते अज । एव द्विर्जायते
द्विज । अत्र मनोषादित्वात् सूच सस्य लोप परिज' अभिज पुमासमनुज्ञात
पुमनुज । एवं ख्यनुज सङ्गज प्रजायते प्रजा स्त्रियाम् । गा ददातीति गोद
हाभ्या पिवतीति द्विप प्रह्वयतीति प्रह्व अत्र डप्रत्ययप्राप्ते पूर्ववस्थायामशितिविषये
एचोऽशित्वेति आकारे आदन्तत्वात् ड । आशु शीघ्र गच्छतीति आशुग । न
गच्छतीति नग एवम् अग गिरौ श्ते गिरिशः । परिखन्वते इति परिखा कर्मणि
ङ । तथा आखूनामुल्लानम् आखूल्य भावे ङ । एतौ निपात्यौ ॥ ६६७ ॥

उद्दयतीति उद्दय । शप्रत्ययोऽस्य शित्वात्प्रसञ्जाया शपि लोपोऽतोऽदौरित्य-
कारलोपः । एवमुत्पश्य इत्यादौ स्थादानेत्यादेशाश्च । साङ्गचर्यात् पा इति भौवाः

६६६ । साहिसातिचेतिवेद्येजिधारिपारि- लिम्प विन्दोऽगेः ।

साहि—विन्द ५।, अगे ५। ।

अग्निभ्यः एभ्यः शः स्यात् घे । साह्यः सातयः चेतयः
वेद्यः एजयः धारयः पारयः लिम्पः विन्दः गोविन्दः ।

१००० । दुनीभूज्वलाद्यासुसंस्त्रोर्णा वा ।

दु—सस्त्री ५।, ण १।, वा ११। ।

अग्निभ्य एभ्यो णः स्यात् घे वा । दावः दवः नायः नयः
भावः भवः, ज्वालः ज्वलः, चालः चलः, आस्रावः आस्रवः,
सस्रावः संस्रवः ।

दिक एव । उड्य इत्याद्युदाहरता सीपसर्गाणामेवाय विधिरिति सूचितम् । अय-
वापि प्रयोगत इत्युक्ते पश्यतीति पश्य' व्याघ्र इत्यत्र सञ्ज्ञानुरोधात् ड एव ॥६६८॥

सहजं शक्तौ सात क मुखे इति सौव । चित्तोसञ्ज्ञाने विदल्मतौ एजृ
क्रमे घृ शड स्थितौ घृ लि पालने । एते अग्रन्ता । जिलिपी शप च लेपे ।
विदल् शपजौ लाभे । इत्यष्ट । साह्यतीति साह्य शस्य शिल्पात्सञ्ज्ञाया शपि
लोपोऽत इत्यकारलोप । एव सातय इत्यादि । लिम्प' विन्द इत्युभयत्र तुदा-
दिच्चात् शे मुचादिच्चात् नुण् । उदजयान् भूतगणाश्रयेषी इति मट्टौ । उदशब्दस्य
उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन अनुपसर्गत्वात् । एव निलिम्प इत्यादौ च व्याख्येयम् ॥६६९॥

दुनीतीति दाव शिल्पात् हडि । पचे पचादिच्चात् अग्नि दव । नयतीति
नाय नय' । भवतीति भाव भव । ज्वलतीति ज्वा ज्वल । चलतीति चाल
चल । एव कीचतीति कीच पचे इजुडत्वात् के कुच । आस्रवतीति आस्राव
आस्रव । संस्रवतीति संस्राव संस्रव' । उभयत्र खुर्दत्वादि । तथाच अव-
श्यायकणासावाश्चामुक्ताफललिष । कुर्वन्ति चित्तसंसाव चलत्पर्यायसम्भृता
इति भट्टि । अगे किम् ? प्रदव इत्यादि । आसस्त्रीरित्यनेनेवेष्टसिद्धौ आस्र-
स्त्रीरिति गौरव ज्ञापयति । गृह्णातिरपि घे णो वा स्यादिति । आस्त्री

१००१ । श्वसव्यधेन तन दावहसः ।

श्वस—हस ५॥

एभ्यो णः स्यात् घे । श्वासः व्याधः प्रत्यायः अवतानः
दाय धाय, अवहारः अवसायः ।

१००२ । नृत्-खन-रन्जः षकः ।

नृत खन रन्ज ५॥, षक १॥

एभ्यः षकः स्यात् घे । नर्त्तकौ खनकौ रजकौ ।

१००३ । गो णनट्-थकौ ।

ग १॥, णनट् थकौ १॥ ।

गायतेः एतौ घे स्त । गायनौ गायकः ।

द्विसज्जलजन्तु । यद्, सूर्यादि एवमस्मात् कप्रत्यये गृहस्वपाद्योरिति जौ
गृह्णातीति गृह्ण गृह्णा ॥१०००॥

इत्थं साश्च हसौ अवात् हसौ अवहसौ । श्वसश्च व्यधश्च इन च तन च टाश्च
अवहसौ चेति तस्मात् । पृथर्योगी नित्यार्थोऽनेरित्यस्य निवृत्त्यर्थश्च । अस्मितीति
श्वासं विव्यतीति व्याधः । प्रत्येतीति प्रत्याय । अवतनीतीति अवतान । दा
इति सज्जा । तेन ददातीति दाय दधातीति धायः । अवहारतीति अवहार ।
आ इति षीय नाशे अवस्यतीति अवसाय । एषु आदन्तत्वात् यन् दिहि लिहि
त्रिषिथि कस्य वाषकी यो वाच्य । देग्धीति देह लेढीति लेह । श्लिष्यतीति
श्लेप । तथा अवात् दुश्चार्या ण । अवदुनीतीति अवदाव अवश्यायते इति
अवश्याय ॥१००१॥

नृत्यतीति नर्त्तकौ खनतीति खनकौ, रजतीति रजकौ षके परे न लोपः ।
सर्वत्र पित्वादीप् ॥१००२॥

गायतीति गायनौ णिति आदन्तत्वात् यन् टित्वादीप् ॥१००३॥

१००४ । हायनः ।

हायन १ ।

अयं निपात्यते ।

भावं जहातीति हायनो वर्षः । अश्वु जहातीति हायनो व्रीहिः ।

१००५ । प्रु द्रु सु स ल्वोऽकः ।

प्रु—ल्व ५।, अक १। ।

एभ्योऽक स्यात् घे । प्रवकः द्रवकः स्रवकः सरकः लवकः ।

१००६ । आशिषि ।

आशिषि ७ ।

जीवतादिति जीवकः ।

१००७ । नाम्नान्ये तिक् च ।

नाम्नि ७।, अन्ये १॥, तिक् १।, च १। ।

धोराशिषि अन्येऽपि कृतः स्युः, तिक् च संज्ञायाम् ।
देवरातः रन्तिः ।

हायन । बत्सरव्रीहिभ्यामन्यव ज्ञातः । निपाती छयविशेषे इत्युक्ते ॥१००४॥

एभ्योऽक स्यात् घे साधुकारिणि । साधु प्रवते प्रवक । एव द्रवतीति द्रवक ।

लुनातीति लवक । साधुकारिणि किम् ? प्रीता ॥१००५॥

पृथग्धीमात् सर्वधातुभ्योऽक स्यात् आशिषि कर्त्तरि । जीवतादिति जीवक ।

एव नन्दक वदक ॥१००६॥

धोराशिषि गम्यमानाया सन्नाया कर्त्तरि । अन्येऽपि कृत स्यु तिक् च स्यात् ।

देवाय रायात् देवरात । एवं देवाय देयात् देवदत्त । यन्नाय देयात् यन्नदत्त ।

एषु कर्त्तरि क्त । एवञ्च अस्य वीरी भूयादिति वीरभू अस्य मित्र भूयादिति

मित्रभू । इत्यादौ क्तिप् । तिक्ति तु रमता रन्ति । अत्र वनतनेत्यत्र तिग्वर्जनात्

न सलोप । एव तनुता तन्ति, अग्निर अ भूयान् इति अग्निभूति इत्यादि ॥१००७॥

१००८ । सति साती वा ।

सति साती १॥, वा । ११ ।

एतौ निपात्यौ । सन्तिश्च ।

१००९ । ढात् षण् ।

ढात् ५।, षण् । ११ ।

ढात् परात् धोः षण् स्यात् घे ।

कुम्भकारः अघट घट करोतीति घटीकारः ।

१०१० । हन-चर-गः टक् ।

हन चर-ग ५।, टक् । ११ ।

ढात् परेभ्य एभ्यः टक् स्यात् घे । पापघ्नः कुरुचरः सामगः ।

सतिश्च सातिश्च सतिसाती । सनीतेराशिपि तिगन्तस्य एतौ वा निपात्यौ ।
पञ्चे सनुतादिति वाश्ये तिकि कृते हवद्वतेरिति इम् निपेधे वनतनेत्यत्र तिग्वर्जनात्
जलोपामावे सन्ति ॥१००८॥

कुम्भ करोतीति कुम्भकार । महान्त घट करोति अत्र सापेक्षत्वात् न
स्यात् । अघट घट करोतीति घटीकार । अत्र तु सापेक्षत्वेऽपि अभिधानान्
स्यादेव । आदित्य पश्यति हिनवन्त ग्रणीति ब्रह्म वदति याम गच्छति इत्यादौ
अनभिधानात् न स्यात् । ह्वयति वयति मातिभ्य आदन्तात् उग्रत्ययस्य बाधक
षण् वाच्य । स्वर्गहाय तन्त्रवाय धान्यमाय । एव कर्मपूर्वकात् सौपसर्गो
दादन्तान् कदाचित् उवाधक षण् वाच्य गीसन्दाय । ईक्षन्माचरिरितिभ्य षणो
बाधकोऽन् वाच्य । मुखप्रतीक्षा बहुक्षमा कल्याणाचारा मनोरमा । अहि-
शौलिकास्त्रिभन्दिभ्यो वा । पूजार्हा पूजार्हो मासशीला मासशीली पुत्रकामा
पुत्रकामो मासभक्षा मासभक्षो । श्वान पचतीति श्वपाकश्चपचौ निपात्यौ ॥१००९॥

पाप हन्तीति पापघ्न कित्वात् गुणे हनगमित्युङ् लोपे हनोङ्गो घ्न । कुरुन्
चरतीति कुरुचर । साम गायतीति सामग । अत्र चत्वेचीत्याकारलोप ।
ऋत्वादीपि पापघ्नीत्यादि । एव वातघ्न पित्तघ्न कफघ्न श्वघ्न इत्यादि । लक्षणे
आशपतिभ्या हन । जायाघ्नी वषल पतिघ्नी पाणिरिखा । हस्तिबाहकपाटेभ्यो

१०११ । सःकुः टः ।

सः कु ५१, ट ११ ।

टात् पराभ्याम् आभ्या टः स्यात् घे । पुरःसरी, यशस्करी
विद्या । भास्करः क्षपाकरः, कर्मकरी दासी ।

हन शतौ । हस्तिन्न वाहन्न कपाटन्न । नगरादहस्तिनि । नगरघ्नोऽग्निः ।
अहस्तिनि किम् ? नगरघातो हस्ती । ब्रह्मभूणववाङ्मोऽतीते विजिव । ब्रह्मापं
हतवान् ब्रह्महा एव भूणहा व्रह्महा । सुरा सीधुभ्यामगे' पिवते टक् वाच्य ।
सुरापी सीधुपी स्त्री । अगे किम् ? सुराप्रपाय । पिवते किम् ? सुरा पातीति
सुरापाय । कदाचिद्वन्ते षष्पि दृश्यते । आसुघात चौरघात ब्रह्म
इत्यादि ॥ १०१० ॥

पुरोऽय सरतीति पुरःसरी । यश करोतीति यशस्करी विद्या । टित्वादीप् ।
भास करोतीति भास्कर । क्षपा करोतीति क्षपाकर । कर्मकरी दासी ।
पुरोऽयेऽयतोभ्य सरते टा वाच्य । पुरसर अयेसर' । अन्न सप्तम्या अनुगमि-
धानात् । अयत सर । पूर्वात् कर्तुंश्च । पूर्वी भूत्वा सरतीति पूर्वसर । पूर्वात्
कर्तुं किम् ? पूर्वं सरतीति पूर्वसार । एव तदनुसार इत्यादि । कुम्भकार
इत्यादिकमुदाहरतापि इह कञो ग्रहणं यानि ज्ञापयति तान्यह विवक्षीमि ।
यथा कर्मण परात् कञो हेतुताच्छील्यानुलोभ्येऽर्थेषु कर्त्तरि ट स्यात् । हेतु-
प्रतीतशक्तिक साधनम् । ताच्छील्य फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिः । आनुलोभ्यम् अनु-
कूलता । हेतौ यश' करोतीति यशस्करी । ताच्छील्ये जनापवादकर खल ।
आनुलोभ्ये आङ्गकर इत्यादि । एवं तदाद्यादिभ्या परात् कञ टक् । तदादिर्द्यथा
तत्कार मत्कार, एतत्कार, इदङ्कर किङ्कर । आद्यादिर्द्यथा । आदिकर' अन्त-
कर' बहुकर, बाहुकर अहस्कर, विभाकर निशाकर एककर द्विकर त्रिकर
चतुष्कर प्रभाकर भास्करः चित्रकर नान्दीकरः श्रीकर लिपिकर बलिकरः
भक्तिकरः चैवकरः जङ्घाकर, धनुष्कर, अरुष्करः रजनीकर' क्षपाकर क्षणदा-
कर दिनकर दिवाकर, इत्यादि । कर्मशब्दात् परात् कञो भृतौ ट । भृतिः
कर्ममूल्यम् । कर्मकरी वैतनिकः । कर्मकरी दासी अन्यद् कर्मकारः । शब्द-
श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मन्त्र ग्रन्थ कुम्भ क्रम पद स्यान्मादि परात्
कञस्तु हेत्वाद्यर्थे तदभावेऽपि षष्पेव । शब्दकार, श्लोककार, कलहकार, गाथा-

१०१२ । शक्तृ-सम्बात् दृति-नाथात् फले-
रजो-मलात् देववातात् कृ-हृ-ग्रहाप इः ।

शक्तृ-सम्बात् ५॥, दृति-नाथात् ५॥, फले रजस् मलात् ५॥, देववातात् ५॥,
कृ हृ ग्रहाप ५॥, इ १॥

एभ्यः परेभ्यः क्रमादेतेभ्यः इः स्यात् घे । शक्तृकरिः
वत्सः, स्तम्बकरिः ब्रोहिः, दृतिहरिः श्वा, नाथहरिः पशुः,
फलेग्रहिः रजोग्रहिः मलग्रहिः देवापिः वातापिः ।

१०१३ । कुक्ष्यात्मोदरात् भुः खिः ।

कुचि-आत्मन् उदरात् ५॥, भु ५॥, खि १॥

एभ्यः परात् भृजः खिः स्यात् घे ।

कार वैरकार चाटुकार' सूत्रकार मल्लकार यस्यकार, कुम्भकार क्रमकार
पदकार' सूपकार' अन्यकार इत्यादि । दात् परात् कृजोऽवहनेऽन् । अशहरी
दायादः, व्याधिहरम् औषधं, दुःखहरा सम्पत्तिः । वहने तु भारहारी वैतनिक ।
वयोवोधकवहने च । कवचहरी युवा । आङ्गसाच्छील्ये । पुष्याहर कुशाहर ।
अदण्डसूत्रात् प्रहरणात् धृज । वज्रधर' चक्रधर गदाधर शूलधर धनुर्धर ।
अदण्डसूत्रादिति किम् ? दण्डधर सूत्रधर । दण्डधर इत्यपि दृश्यते । सूत्र-
वर्जनात् प्रहरणभिन्नादपि भूधर जटाधर महीधर गङ्गाधर विद्याधर । दण्डा-
दिभ्यो ग्रहो वा । दण्डग्रह' दण्डग्रह' धनुर्ग्रह' धनुर्ग्रह । शक्तिलाङ्गूलाङ्गुशयष्टि-
तोमरसूत्रघटघटीभ्यो ग्रहोऽन् । शक्ति गृह्णातीति शक्तिग्रह । एव लाङ्गूलग्रह
अङ्गुशग्रह' यष्टिग्रह' तोमरग्रह' सूत्रग्रह' घटग्रह' घटीग्रह ॥ १०११ ॥

पृथक् पदकरण' यथासंख्यायम् । तेन शक्तृसम्बाभ्या कृज दृतिनाथाभ्या
हृज फलेरजोमलोभ्यो ग्रह' देववाताभ्यामाप' पर इः स्यात् घे इत्यर्थः । शक्तृ-
करिरित्यादि । शक्तृ तालव्यादिर्विष्ठावाचक । शक्तृ करोतीति शक्तृकरि-
वत्स' । एव स्तम्बकरिर्ब्रोहि' । दृतिग्रमता हरतीति दृतिहरिः श्वा । एव नाथहरि
पशु' । फल गृह्णातीति फलेग्रहि । फले इत्येकारान्तग्रहणादकारस्य एकारः
एवं रजोग्रहि मलग्रहि' । देवम् आप्नोतीति देवापि एव वातापि ॥ १०१२ ॥

कुचिच आत्मा च उदरश्चेति तस्मात् ॥ १०१३ ॥

१०१४ । खित्यव्याजरूपो मन्स्वौ द्वीकान्तत्वं त्वेकाजिचः ।

खिति ७, अव्याजरूप ६१, मन्स्वौ १॥, द्वीकान्तत्व ११, त्.११, एकाजिच ६१ ।

व्यवर्जस्याजन्तस्यारूपश्च मन् स्यात् स्वश्च एकाजिचस्तु द्वीकान्तत्वं स्यात् खिदन्ते धौ परे । कुञ्चिन्भरिः आत्मन्भरिः उदरन्भरिः ।

१०१५ । खशेजेः ।

खश् ११, एजे ५१ ।

ढात् परात् एजयतेः खश् स्यात् घे । जनमेजयः ।

१०१६ । मन्यात् स्वार्थे ।

मन्यात् ५१, स्वार्थे ७१ ।

आत्मानं गा मन्यते गामन्यः श्रियमन्या ।

नास्ति व्य यत्र सोऽय अव्ययासौ अच्चेति अव्याच् अव्याच्च अरुस् च अव्याजरूपस् तस्य द्वी द्वितीया तस्या कम् एकाजिच द्वीकम् अतो यस्य न द्वीकान्त तस्य भाव द्वीकान्तत्वम् । एकाञ्चासौ इच् इजन्तश्चेति एकाजिच् तस्य । कुञ्चिन्भरि इति कुञ्चिन्भरि । पूर्वार्त् खिप्रत्ययेऽनेन पूर्वस्य मन् । आत्मानं विभर्त्ताणि आत्मन्भरि । अत्र क्लेरुकि विरामे नस्य लुपि नञा निदिष्टमनित्यमिति न्यायान् तदादिविधर्निधेयस्थानित्यले मन् स्यात् एवम् उदरन्भरि ॥१०१४॥

एजेरिति एजृ कम्पे इत्यस्य अजन्तस्य ग्रन्थणम् । जनम् एजयतीति जनमेजय १ खश्, शित्वाद्भवे शपि जेर्लोपाभावे लोपोऽत इत्यकारलोपे पूर्वस्य मन् ॥१०१५॥

ढात् परात् मन्यते, खश् स्यात् कर्त्तरि स्वार्थे स्वनिमित्तधालर्थे । आत्मानं गा मन्यते इति गामन्य । अत्र खश् शित्वाद्भवे दिवस्तुदिति श्यनि लोपोऽत इत्यकारलोपे गोशब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तत्वम् । एव श्रियमन्या ॥१०१६॥

१०१७ । मुञ्ज कूलास्यपुष्पात् घेटः ।

मुञ्ज-कूल आस्य पुष्पात् ५।, घेट ५। ।

एभ्य परात् घेट' खश् स्यात् घे । मुञ्जन्वयः कूलन्वयः
आस्यन्वयः पुष्पन्वयः मुञ्जन्वयौ, घेटः टित्वादीप् । [२५७] ।

१०१८ । नाडी-शुनी-स्तन-कर-मुष्टि-पाणि-
नासिकात् धञ्च ।

नाडी नासिकात् ५।, अ ५।, च ११।

एभ्य. परात् धो घेटश्च खश् स्यात् घे । नाडिन्वयः नाडिन्वयः ।

१०१९ । घटी-खारी-वाताद् विध्वरुस्तिला-
दसूर्योऽगललाटा-न्मित-नख मानात् आ-तुद-
दृश्च तप-पचः ।

घटी खारी वातात् ५।, विध्व अरुम तिलात् ५।, असूर्य-उग्रात् ५।, ललाटात् ५।,
मित नख मानात् ५।, आ-तुद दृश्च तप पच ५। ।

एभ्य' परेभ्यः क्रमादेर्नभ्य' खश् स्यात् घे । घटिन्वयः,
खारिन्वयः वातन्वयः विध्वन्तुदः, अरुन्तुद' तिलन्तुद' असूर्य-
न्वयश्च उग्रम्पश्च ललाटन्तप' मितम्पचः नखम्पचः द्रोणम्पचः ।

मुञ्ज घटतीति मुञ्जन्वय । अत्र शिति परे एचीऽशित्या इत्यम्याश्रितौ एकार-
स्याय । खिदन्ते परे पूर्वस्य मन् । एव कूलन्वय इत्यादि । घेट टित्वादिति
यत्र घेटघातोरेकारस्य अघादेश्च स्यात् तत्रैव टित्वादीप् इत्यर्थः । तेन मुञ्जन्वयौ ।
एवं घेटदृशपान्नेति शप्रत्यये उज्जयी । नाडीशुनीत्यादिना खश्प्रत्यये नाडीन्वयौ-
न्यादि । अघादेश्चाभावे तु घातव्या धानीया इत्यादौ न ईप् ॥१०१७॥

नाडी च शुनी च स्तनश्च करश्च मुष्टिश्च पाणिश्च नासिका चेति तस्मात् । नाडीं
घमतीति नाडीन्वयः । खश् शित्वादित्ये शपि घमादेश्च खित्वात् पूर्वस्य घन् स्वी ।
एव नाडिन्वय इत्यादि ॥१०१८॥

प्रथमपदकरण आदिभिर्मथासप्तार्थम् । तेन घटीखारीवातेभ्यो अ, विध्वरु-

१०२० । कूलादुद्रुजुवहः ।

कूलात् ५।, उद-रुज उद-वह ५। ।

कूलात् आभ्यां खश् स्यात् घे । कूलमुद्रुजा नदी, कूल-
मुद्रहः समुद्रः ।

१०२१ । प्रियवशाद्भयर्त्तिमेघात् सर्वकूला-
भकरीषात् वद-कृ कषः खः ।

प्रियवशात् ५।, भय ऋति मेघात् ५।, सर्व कूल अभ करीषात् ५।, वद कृ-
कष ५।, ख १। ।

एभ्यः परिभ्यः क्रमादेतेभ्यः खः स्यात् घे । प्रियंवदः वशवदः
भयङ्करः ऋतिङ्करः मेघङ्करः सवङ्कषः कूलङ्कषः अभङ्कषः करी-
षङ्कषः ।

स्तिलिभ स्तुद असूर्याभाया दृश ललाटाक्षप गित्निखमानेभ्य पच पर खश्
स्यात् कर्त्तरि । घटी धनतीति घटित्वम् । खश् गित्त्वात् शपि घमादेशे खित्त्वात्
पूर्वस्य मन् खौ । एव खरौ गगेरौ धनतीति खरित्वम् । खारीति पाठे परि-
माणविशेष । अरुन्तुदतीति अरुन्तुद अत्र खश् शित्वाद्रसज्ञाया दिवसुतुदति
शप्रत्यये तस्य डित्त्वाद्गुणाभावे लोपोऽत इत्यकारलोपे पुर्वस्य मनि स्यादे सो लोप
इति सलोपः । सूर्य न पश्यतीति असूर्यस्यश्च । माननिह परिमाणवाचक
द्रोणाढकादि, तेन द्रोणस्यच आढकस्यच इत्याद । अन्यत् सुगमम् ॥१०१९॥

उभयत्र उदी ग्रहण स्पष्टायम् । रुजशौ भङ्गे । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुज ।
खश् शित्वाद्रले दिवसुतुदति शप्रत्यये डित्त्वात् गुणाभावे पुर्वस्य मन् । एव
कूलमुद्रह ॥१०२०॥

पृथक्पदकरण वदादिभिर्यथासंख्यार्थम् । तेन प्रियवशाभा वद भयर्त्ति-
मेघेभ्य कृज सर्वकूलाभकरीषेभ्य कष. पर ख स्यात् प्रिय वदति कथयतीति
प्रियवद एव वशवद । भय करीतीति भरङ्कर. एवम् ऋतिङ्कर मेघङ्कर. । सर्ग
कषति हन्तीति सर्वङ्कष. । एव कूलङ्कष. अभङ्कष. करीषङ्कष. ॥१०२१॥

१०२२ । चेमप्रियमद्रात् कुर्वा ।

जेन प्रिय मद्रात् ५, कृ ५, वा ११ ।

एभ्यः कृजः खो वा स्यात् वे । चेमङ्करः प्रियङ्करः सङ्करः । पचे चेमकारः ।

१०२३ । भावघे त्वाशिताङ्गवः ।

भाव घे ७, तु ११, आशितात् ५, सुव ५ ।

आशिताङ्गवः खः स्यात् भावे घे (करणे) वा । आशित-
भ्रव वृत्तते, आशित भवत्यनेनेति आशितभ्रवः ओदनः ।

१०२४ । तृ भृ वृ दृ जि धृ तप यम दम
मद लिह गम सहाजो नाम्नि ।

तृ—अज ५, नाम्नि ७ ।

एभ्यः खः स्यात् सञ्ज्ञायाम् । रथेन तरतीति रथन्तरः,
विश्वम्भरः, पतिवरा, पुरन्दरः भगन्दरः धनञ्जयः वसुन्धरा,
शत्रुन्तपः परन्तपः वाचयमः अरिन्दमः, इरया माद्यतीति
इरयन्दो हस्तो, वहलिह. भुजङ्गमः (पतङ्गमः प्लवङ्गमः) सर्व-
सह वातमजः ।

चेमङ्करीतीति चेमङ्कर । पचे वाञ्छस्य व्यवस्थावाचित्वात् हेतुताच्छील्यानु-
लोम्यं षर्थेषु तदभावेऽपि ङात् षर्थेव । तेन चेमकार इत्यादि ॥१०२२॥

आशितभ्रव आशितस्य भवनम् आशितभ्रवम् अत्र भावे ख । आशितभ्रव-
त्यनेनेति आशितभ्रव ओदन अत्र करणे ख ॥१०२३॥

तृ तरे भृनि भृतिपुष्ट्यो वृ न ज ग वृती दृयगि विदारि जि जये धृ जच धृत्या
तपौ तापैश्चर्ययी यमो च विरती दन्भू इर्शसे मदीर्भयजि हर्षे लिह स्वादे
औगमूत् गत्या सङ्गजड शक्तौ अज क्षेपे गतौ । इत्येतेभ्य ख स्यात् नाम्नि । रथेन
तरतीति रथन्तर विश्व विभतीति विश्वम्भरः । पति वृणीतीति पतिवरा । पुर
दीर्यतीति पुरन्दरः । एव भगन्दरः । धन जयतीति धनञ्जयः । वसूनि धन-
तीति वसुन्धरा । शत्रु तपतीति शत्रुन्तपः एव परन्तपः । वाचं यच्छतीति

१०२५ । शङ्खजहोरङ्गमोरगतुरगतुरङ्गमवि-
हगविहङ्गमभुजगभुजङ्गपतगपतङ्गप्लवगप्लवङ्गाः ।

शङ्खजह—प्रवङ्गा १॥ ।

एते खान्ता निपात्यन्ते । शङ्खं जहातीति शङ्खजहो माष',
उरसा गच्छतीति उरङ्गमः, उरग' त्वरया गच्छतीति तुरगः
तुरङ्गम । विहायसा गच्छतीति विहग', विहङ्गमः, भुजेन
गच्छतीति भुजगः भुजङ्ग', पतेन गच्छतीति पतगः पतङ्गः,
प्लवेन गच्छतीति प्लवगः प्लवङ्गः ।

१०२६ । नग्नपलितप्रियाम्बस्यूतसुभगा-
व्यात् कुः खनट् धे च्युर्थे ।

नय—आव्यात् ५, कु ५, खनट् ११, धे ७, च्युर्थे ७ ।

एभ्यः परात् क्तञः खनट् स्यात् धे च्युर्थे । अनग्नो नग्नः

वाचयम् अत्र खिति परे पूर्वस्य मन आपोऽपि ऋस् । अरीन् दास्यतीति अरि-
न्दम । इरा जलम् इरा भूवाक् सुरासु स्यात् इत्यमरात् इरया मादयतीति इरम्भदो
वज्राग्नि । वह लेढीति वहलिह । सनिगदिमदीत्यत्र इदु करणज्ञापकादत्र न
गुण' । भुजेन गच्छतीति भुजङ्गम । भुजो शै वक्रणे कृद्धी कभाव इति भावे
कप्रत्यये भुजो वक्रणम् । एव प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गम । सर्वं सहते सर्वसह ।
वातमजतीति वातमजो मृगविशेष । सनिगदिमदीत्यत्र इदु करणज्ञापकादत्र नवी
आदेश । एषूपदेशेव सज्ञा सम्भवतीति उपपदनियमो बोध्य' । किञ्च कदाचि-
दनाम्नि च दृश्यते । यथा रिपुञ्जय बलास्ते कुम्भकर्णदय इति महानाटकम् ।
एव हणुते हृदयङ्गम सखा इति कालिदास ॥१०२४॥

शङ्खजहोदने । शङ्खम् आद्र'त्वं जहातीति शङ्खं जहो माष' । उरसा गच्छ-
तीति उरङ्गम उरग । त्वरया गच्छतीति तुरग तुरङ्गम । विहायसा गच्छ-
तीति विहग विहङ्गम । भुजेन गच्छतीति भुजग' भुजङ्ग पत्यतेऽनेनेति पत
पक्ष' पतेन गच्छतीति पतग' पतङ्ग । प्लवेन गच्छतीति प्लवग प्लवङ्ग । बहुवचना-
दन्त्येऽपि त्वरया गच्छतीति तुरङ्ग , विहायसा गच्छतीति विहङ्ग ॥१०२५॥

क्रियतेऽनेनेति नग्नङ्करणं द्यूतं, पलितङ्करणं प्रियङ्करणम्
अन्धङ्करणः शोकः, स्थूलङ्करणं दधि, सुभगङ्करणं रूपम्, आढ्य-
ङ्करणं वित्तम् ।

१०२७ । भुवो घे खिण्ण-खुकजौ ।

भुव ५१, घे ७१, खिण्णं खुकजौ १॥ ।

नग्नादिभ्यः परात् भुवश्चतुर्थे एतौ घे स्तः । नग्नम्भविण्णः
नग्नम्भावुकः ।

१०२८ । टात् भज-वह-सहो विण् ।

टात् ५१, भज-वह सह ५१, विण् ११॥ ।

टात् परेभ्य एभ्यो विण् स्यात् । सुखभाक् प्रष्ठवाट्
तुराषाट् ।

१०२९ । अनडुच्छे तवाहादिः ।

अनडुच्छे तवाहादि १॥ ।

एते विण्णन्ता निपात्यन्ते । अनो वहतीति अनडुण्
वृषः । श्वेतैरुह्यते श्वेतवाः इन्द्रः । अवयजतीति अवयाः,

अनघो नघ्रः क्रियतेऽनेनेति नघ्रङ्करणं खित्वात् पूर्वस्य सन् । अप्रियं प्रियं
क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणौ सेवा टित्वादीप् । चतुर्थे प्रत्ययविधानात् चिप्रत्ययी न
स्यात् । तेन नघ्रीकरोल्यनेनेत्यत्र खनट् न स्यात् । अनट् च न स्यादित्येके ॥१०२६॥

अनघो नघ्री भवतीति नघ्रम्भविण्णः खित्वात् पूर्वस्य सन् । एव पलितम्भविण्णं
प्रियम्भविण्णं, अन्धम्भविण्णं, स्थूलम्भविण्णं, सुभगम्भविण्णं आढ्यम्भविण्णः । एव नघ्र-
म्भावुक इत्यादौ खित्वात् पूर्वस्य सन् जित्वात् वृद्धिः ॥१०२७॥

सुखं भजतीति सुखभाक् विण् इकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धार्थं ल्यो
वमाव इति वल्ल लोपः । प्रष्ठः पुरीगं त वहतीति प्रष्ठवाट् । तुरा वेगः, तुरा
सहते तुराषाट् अत्र ह्रीदीभाविति ढले श्वासवसधससाढाक्षेति षलम् । भजते-
रूपसर्गपूर्वकादपि विशिल्येके । प्रभाक् विभाक् । सहि वहिभ्या कृन्दसेव विशि-
ल्येके ॥१०२८॥

उक्तानि शंसतीति उक्त्यशाः यजमान' । पुरोडाः हविः,
पुरोडाशः ।

१०३० । क्रम गम खन सन जनो विट् ।

क्रम—जनः ५॥, विट् १॥ ।

एभ्यो विट् स्यात् वे ।

१०३१ । विड्वनोर्डा ।

विड्वनी ७॥, डा १॥ ।

धोरन्त्यस्य डा स्यात् विटि वनि च । उदधिक्राः अयेगाः
विसखाः गोषाः अजाः ।

१०३२ । त्रासुसिस् मन् कनिप् वनिप्
विच् क्षिपः ।

वासु—क्षिप १॥ ।

धोरते स्युः के भावे च । नीयते अनेनेति नेत्रं दष्टा

श्वेतवाह आदिर्यस्य स श्वेतवाहादि अत्र विरामेऽपि ङसङीऽप्राप्तिः सूत्रत्वात् ।
अन शकट वहतीति अनङ्गान् हयः । श्वेतैरुह्यते इति श्वेतवा इन्द्र । अत्र
कर्तुं परात् वहेः कर्मणि वाच्ये विष् । अवयजतीत्यवया कर्मपूर्वकत्वाभावेऽपि
विष् । उक्तानि शंसतीति उक्त्यशाः यजमान, अत्र तकारस्य यकारे शंसतेर्नलीपे
वृद्धिश्च । पुर आदौ दास्यते यत् स पुरोडा हविः, अत्र कर्मणि विष्णि दकारस्य
उकार पुंल्लङ् । पुरोडाश इत्यकारान्तीऽपि तथाच सदा पुरोडाश पवित्रिताधर
इति ॥ १०२९ ॥

अये गच्छतीति अयेगा इत्यधिकरणादपि विट् स्यात् इत्या ७ दादिति
नोक्तम् ॥ १०३० ॥

विट् साहचर्यात् गुणौ वन्नेव ग्राह्य' । तेन सुपीवा प्रातरित्वा इत्यादौ कनिपि
न प्रसङ् । उदधिं क्रामतीति उदधिक्रा, पूर्वेषु विट् । गा सनति ददातीति
गीषा इति सनधातो सस्य कृतत्वात् षत्वम् अप्सु जायते अजा ॥ १०३१ ॥

नद्धी योत्रम्, उरुव्यचाः नृचक्षाः रजः चक्षुः सपिः सुष्ठु ददा-
तीति सुदामा गन्मा ।

१०३३ । हव्-त्र-तेर्नेम् ।

हव्-त्र-ते ६।, न।१।, इम्।१। ।

कतो हवस्य तस्य तेष इम् न स्यात् । सुशर्मा सुपीवा
प्रातरित्वा सुत्वा, भूरिदावा वारिजावा सोमपाः रेट् रोट्
क्रुड् युड् प्रत्यङ् अक्षयूः मित्रशौः आशौः गौः बहुभट्
बहुभट् घृतसृक् शस्यात् क्रव्यात् ।

तश्च अस् च उस् च इस् च मन् च कनिप् च विञ् क्तिप् च ते । पृथग्-
योगात् सर्वधातुभ्यो विद्धिता अपि प्रयोगानुसारात् धातुविशेषेभ्य एव कारकविशेषे
भावे च स्युरिति बोध्यम् । अन्यथा गन्म इत्याद्यप्ययोगापत्तेः । नीयतेऽनेनेति
नेत्रम् । दृश्यतेऽनयेति दृष्टा अत्र नस्यानुसारे शक्वाजेति षडि दृभिरिति तस्य
अ टले अभिधानात् स्त्रीले आप् । नञ्यतेऽनयेति नद्धी रज्जुः । अत्र नही षड्
भाविति हस्य ढभात्तयोरिति तस्य धत्वे भूपभूसोरिति पूर्वं धस्य दत्वेऽभिधानात्
स्त्रीले नदादित्वात् ईप् । वूयतेऽनेनेति योत्रम् । एव युजिषीञ योक्त दान
लूनौ दाव पा पाने पात्रं तुद औश ीव मिह्यौ सिचि मेद्र पिणगज बन्धे सेव
सिच पशौञ मेक्क द्रुजल स्तुतौ स्त्रीञ शस्र वधे शस्त्रम् अस्य इर् अस्त्र पूज शीषे
पीव पतल्लज पत्र भसलि दुतौ भस्त्रा अमगतौ अन्नीत्यादि । एषु ये सेमस्तेभ्यो
हव त्तेरिति वक्ष्यमाणदिम् निषेध । असमाह । उरु महान्त विचति
उरुव्यचा, व्यचोजिरित्यत्र अस् वर्जनात् न जि । नर चष्टे नृचक्षा चक्ष कसाञ
इत्यत्र अस् वर्जनात् न आदेश । रज्यतेऽनेनेति रजः रन्जोऽपषकेति न लोप ।
एव विधश्च विधौ विधर्ताति वेधः । असमाह । चक्षलज वदे अनेकार्थत्वात् दर्श-
नार्थ । चष्टेऽनेनेति चक्षुः चक्ष क्साञ इत्यत्र उस् वर्जनात् न आदेश । एव धत
मवे धनु । इसमाह । सर्पतीति सपि' एव ह्यते वत्तइवि । मनमाह । सुष्ठु
ददातीति सुदामा । गच्छतीति गन्मा । अत्र घीर्मन इति मस्य न ॥ १०३२ ॥

हव इति शेषवकारान्तं प्रत्याहार । तेन कृष्णक् पृष्णक् गृष्णुः पृष्ण रज्जु-
मव इत्यादौ इम् न स्यात् । न च हकारादेर्भादेश प्रत्ययस्य असम्भवे जकारादे-
सम्भवेऽपि तस्य इमः असम्भवे वस इत्यनेनापीष्टसिद्धौ इति वाच्यम् । तथोक्तौ

अस्य प्रत्याहारस्य अपसिद्धतया वकारमकारयोरेव ग्रहणमिति भ्रमापत्तेः । सुश्रुणा-
 लीति सुश्रुणा अनेन इन् निषेधः । कनिपमाह । सुश्रु पिवतीति सुपीवा अथ
 कनिप इकार उच्चारणार्थं कित्वात् गुणे दामागै इति छी । प्रातरेति प्रातरित्वा
 सुनीवीति सुत्वा उभयव कित्वात् गुणाभावे पित्वात् स्वस्य तन् । कर्मपूर्वकदृशो
 ऽतीति कनिप् । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृष्टा एव बहुदृष्टा । राजसङ्घाभ्यां युघोऽप्य-
 तीति । राजयुद्धा सहयुद्धा एव राजान कृतवान् राजकृत्वा । वनिपमाह । भूरि
 ददातीति भूरिदावा । वारिणि जायते वारिजावा उभयव विङ्गनोरिति डा ।
 एव यजते स्म यज्वा अथ सनिगदिसदीत्यत्र इलुकरणञापकात् नडा आदेशः । विच-
 माह । सोम पिवतीति सोमपा अथ विच इकार उच्चारणार्थं चकारत् प्राचीन-
 मतानुवादार्थं नत्वव्ययार्थः । त्यो वमाव इति वस्य लोपः । रेषति रेषतीति
 रेट् रीट् विचि गुणः । क्रुन्तु गत्या विचि क्रुङ् अस्मात् किप् न स्वादनभिधानात् ।
 क्तिपमाह । अस्य इकार उच्चारणार्थं किप्ः कित्वात् गुणाभावादि । पित्वात् स्वस्य
 तन् त्यो वमाव इति वस्य लोपः । युनक्तौति युङ् अथ क्तिपि नलोपेऽपि युजिरी-
 ऽमे इति गुणः । प्रत्यक्षतीति पूजायस्य नलोपाभावे प्रत्यङ् । गत्यर्थस्य तु नकार-
 लोपेऽपि त्रिदक्षोऽर्हति गुणि प्रत्यङ् अक्षेर्द्विव्यतीति अक्षयू क्वी शूटाविति ऊट् ।
 मित्र शास्तीति मित्रशी कौलाशासशैत्युक्तेः आकारस्य इकारे शासवसेति षत्वम् ।
 आशासनमाशौ इकारे षत्वम् । आशास इति क्रिम् ? प्रशा । गृणातीति गौ अथ
 ऋदिरणाविति इर् । वदतीति वहो घोटकादि । तस्मात् भग्नति वहन्नट हसुङ् न
 इति न लोपे भङ्गजिति षङ् । घृत स्रशतीति घृतस्रक् कित्वात् न गुणः । शस्य-
 मचतीति शस्यात् । एव क्रव्यात् । ईषद् सो परादिहिताभ्यामाभ्याम नखना-
 भ्याम् असरूपाणा तव्यादीनां बाधदर्शनात् कर्मपूर्वकघातो परविहितौ असरूपा-
 वपि किप् विचौ टात् षस्ति हनचरेत्यादि स्रकुट इत्येते कचित् बाध्यते कचि-
 दिति कि क्रव्यात् क्रव्याद अथ किप् षष् च । श्रुद्वा श्रुद्घ्न अथ विट् टक् च ।
 कर्मकृत् कर्मकर अथ किप् टश्च । अग्रेऽपि सोमात् जीऽतीति किप् अग्नि
 वितवान् अग्निचित् एव सोमसुत् । सु पुण्य पाप धम्म मन्त्र पदस्य कजोऽतीति
 किप् । सुश्रु कृतवान् सुकृत् पापकृत् धर्मकृत् मन्त्रकृत् पदकृत् समाह्वानं वैवेष्टसिद्धौ
 विच किप् इति बहुवचन प्रत्ययान्तरप्राप्त्यर्थम् । तत्र कणाया विक्रीणतिरिखतीति
 कर्त्तरि । सोमं विक्रीतवान् सोमविक्रीयी एवं शुक्रविक्रीयी घृतविक्रीयी खवण
 विक्रीयी लौहविक्रीयी विप्र ॥१०३३॥

१०३४ । छादे-स्वमन्-क्वीस्-घे स्वः ।

छादे ३१, व मन् कि-इत्त घे ३१, स्व ११ ।

छादयतेः स्वः स्यात् त्वे मनि का विसि घे च । क्वत् क्वत्
तनुच्छत् क्वदि उरञ्छदः ।

१०३५ । दट्जुङ् वाक् प्राट् श्री सू द्रू
ज्वायतसू कटप्रू परिव्राट् दियुज्जगत् दधृक्
सगुष्णिहः ।

दट्—उष्णिह १॥॥

एते क्विवन्ता निपात्यन्ते । दीर्घ्यतीति दट्, जुहोत्यनयेति
जुङ्, वक्त्यनयेति वाक्, पृच्छतीति प्राट्, श्रयत्येना श्रीः,
नदतीति सू द्रवनोति द्रू जवतीति जृः आयत स्तीति आय-
नस्तृः कट प्रवते कटप्रूः, परिव्रजतीति परिव्राट्, द्योतते
इति दियुत्, गच्छतीति जगत्, धृष्णोतीति दधृक्, सृज्यते
इति सृक्, ऊर्द्धुं स्निह्यतीति उष्णिक् ।

१०३६ । जिघीऽन्यः ।

जि ११, घ ११, अन्य ११ ।

अन्ये जिघे स्यात् । मित्रं ह्वयतीति मित्रह्व ।

उट्क्व स्रहती छाद्यनेऽनेनेति क्वम् अत्र हववतेरितीम् निषेधे जीर्णिपि
ऽनेन क्रमेण ज्ञानमनोरिति दस्य त । क्व इति मनि क्रस् तनुं छादयतीति तनु-
च्छत् अत्र किंवि क्रस्व । छाद्यनेनेति क्वदि अत्र इति क्रस्व । घे परे क्रस्व-
नानात् छादयते कत्तरि पु सि सञ्ज्ञाया च प्रत्ययी मत्वज्य । तेन उरञ्छादय-
तीति उरञ्छद एव प्रच्छद दन्तच्छद क्वद एव घे परे क्रस्व ॥१०३४॥

घा०प्रैने क्विवन्ता निपात्यन्ते ॥१०३५॥

अन्य क्तुप्रयथाव्यवहितं ववर्त्तते । मित्रह्वरिति किंपि यद्वस्वपाद्यांरिति जी

१०३७ । वे-ध्याप्यां कौ ।

वे-ध्या आप्या ६॥, कौ ७ ।

ऊः धीः आपीः । ध्याप्योः अतएव जिः ।

१०३८ । अमुङो भस्यणौ चातिकि ।

अमुङ ६।, भसि ७।, अणौ ७।, च ११।, अतिकि ७ ।

अमन्तस्योडोर्घः स्यात् अणौ भसे कौ च, न तु तिकि ।
प्रशान् ।

१०३९ । सिवाव मव ज्वर त्वरो वूडुडा अमे च ।

सिव अव मव ज्वर त्वर ६।, व् ११।, ऊट् ११।, उडा ३।, अमे ७।, च ११ ।

एपा व उडा सह ऊट् स्यात् कौ भसि अणौ अमे च ।
सू. ऊः मूः जू तू ।

अनेन दीर्घ । एव इत ऋतवान् ऋति हत्वा । ज्यागि जराया जीन टु ओन्नि
ग्न । अन्य किम् इष्टि उष्ट पृष्ट ॥१०३६॥

ऐज वे सूतौ वयतीति ऊ किप् ग्रहस्वपाद्योरिति जौ पूर्वेष दीर्घे चिद्धे
नियम । तेन अस्य जे क्वावेव दीर्घो नान्यत्र क्वाविति किम् ? उत उति उत्वा
ध्यायत्यनया इति धी । आप्यायते आपीश्च । एतयो क्वा जेरसश्चवेऽपि जे
दीर्घविधानात् कौ जि ततो दीर्घश्च ॥१०३७॥

अम् अमन्ती धातु । तस्य उङ् अमुङ् तस्य । प्रशाम्यतीति प्रशान् किप् उडो
दीर्घं धोर्मं न इति मस्य न । एव कनीजि प्रकान अणौ भसे तु शान्त शान्ति
शान्त्वा । भसि किम् ? प्रशस्य । अणौ किम् ? गन्ता । इति इत हत्वा इत्यादी
तु वनतनेति अम्लोपे अमन्तत्वाभावात् न दीर्घ । अतिकौति किम् ? रन्ति
तन्तिरित्यादि ॥१०३८॥

सिच्यु शोषे गतौ । स्त्रीव्यतीति सू अव रचादौ अवतीति ऊ । मव
नहे मवतीति मू । एषामौकारादौ धोरियुवचौति उवि खुवौ उवौ मुवौ
इत्यादि । ज्भर्मं रीगे ज्वरतीति जू । चित्तरषमड् स्रदे, त्वरते तु । अणौ-
भसे तु सूतः सूतिः । ऊवि मूति जूर्ति तूर्ति । अमे तु मनि स्त्रोमा । अव-
तेर्मनि मनीषादित्वात् मन. टिलोपे गुणे ओम् ॥१०३९॥

१०४० । राच्छोर्लोपः ।

रात् ५१, च्छो' ६१, लोप ११ ।

रात् परयोः ककारवकारयोर्लोपः स्यात् कौ भस्वणौ जने
च । मुच्छां नूः धुर्वी धू ।

१०४१ । आटूटो त्रिः ।

आत् ५१, जट' ६१, त्रि ११ ।

अवर्णात् परस्य जटो त्रिः स्यात् । जनान् अवतीति जनौ ।

१०४२ । यम मन-तन गमोऽन्तलोपः कौ ।

यम मन तन गम. ६१, अन्तलोप ११, कौ ७१ ।

एषाम् अन्तस्य लोपः स्यात् कौ । सयत् परिमत् परीतत्
सङ्गत् ।

मूर्च्छा मोह उद्धये ऋक्षी किपि अनेन क्लोपेभ्यं नचतथीति दीर्घे मू । अकि
तु सुरी सुर इत्यादौ ऋक्षस्थिति । धुर्वी हिस्ते ऋक्षी किपि वलोपे व्यं नचतथीति
दीर्घे धू धुरी धुर । अणौ भसि तु मूर्चं मूर्तिं धूर्त्तं धूर्तिं । अव रेफसात्रि-
ध्यात् वकारो दन्त्य एव याच्य । तेन घर्षं गतौ गर्व गतौ इत्यादौ न प्रसङ्ग ॥१०४०॥

जनानवतीति जनौ. अव अवर्णान्तकर्मोपपदस्य क्लिबन्तधातुना समासेऽनेन
त्रिः । यदादौ किप् ततः समासस्तत्र गुण एव । तेन जनस्य ज. जनौ तव
क तवोः इति असमासेऽपि गुण एव । एकपदे तु अवविकारे किप् च्छो. शूटा-
विति छटि अनेन वृद्धौ शौ शायौ प्राव. । धावुञ्ज जवे धौ धावौ धाव । कौ
शौतिः । एव धौति धौजा ॥१०४१॥

संयच्छतीति सयत् । परिमन्वते परिमत् । परिवर्तनीतीति परीतत् । एव
सगच्छते सङ्गत् । एषु अम्लोपे स्त्रस्य तन् । परीतदिति दीर्घविधानात् क्लिबन्ते
धातौ उपसर्गादिः क्वचित् दीर्घः स्यादिति सूचितम् । तेन तनि रुद्धि नहि इति
इपि व्यञ्जि रुचि सङ्गादिषु क्लिबन्तेषु उपसर्गाकारयोर्दीर्घः इति बोध्यम् । परि-
तनीति परीतत् विरोद्धतीति वीरुत् । उपमन्वतीति उपानत् । उपवर्तते

१०४३ । सि-विष्वाग्देवस्य टेरद्राञ्चौ कौ ।

सि विष्क् देवस्य ६।, ट ६।, अद्रि १।, अञ्चौ ७।, कौ ७।

सेविष्वचो देवस्य च टेरद्रिः स्यात् क्विबन्तेऽञ्चती । सर्वान-
ञ्चतीति सर्वद्राङ्, विष्वद्राङ्, देवद्राङ् ।

१०४४। अमुद्राङ् अमुमुयङ् अदमुयङ् अदद्राङ् ।

अमुमञ्चोत्यर्थे एते निपात्यन्ते ।

१०४५ । सह-सन्तिरः सन्नि-समि तिरि ।

सह सम् तिरि ६।, सन्नि समि तिरि १। ।

एषा क्रमादेते स्युः क्विबन्तेऽञ्चती । सभ्राङ् सम्यङ् तिर्यङ् ।

१०४६ । वीरुहो धङ् कौ ।

वीरुह ६।, धङ् १।, कौ ७। ।

वीरुत् ।

१०४७ । त्यदादि भवन्-समानान्योपमानात्

दृशः टक्-सक्-क्विपो ढे ।

त्यदादि—उपमानात् ५।, दृश ५।, टक् सक्-क्विप १३।, ढे ७। ।

त्यदादेर्भवत् समानादन्यस्याद्योपमानात् दृश एते स्युः ढे ।

उपाहत् । प्रवर्षतीति प्राहट् । सन्म विध्यतीति सन्मवित् एव ऋगावित् । निनेचने
वीरुक् । ऋति सहते ऋतीषट् अत्र अल्वहादित्वात् षत्वम् ॥ १०४२ ॥

सिश्च विष्क् च देवस्येति तस्य । विष्वागति स्ह्वान्यमध्य चान्तमय्य विष्वरज-
सीति विष्वद्राङ् ॥ १०४३ ॥

सुममम् ॥ १०४४ ॥

सह अञ्चतीति सध्यङ् । समञ्चतीति सम्यङ् । तिरिऽञ्चतीति तिर्यङ् ॥ १०४५ ॥

विपूर्वस्य रुहो धङ् स्यात् कौ । वेदीर्वस्य वीज यममनेत्यत्र लिखितम् ॥ १०४६ ॥

त्यद आदिष्यस्य स त्यदादि । त्यदादिष्य भवाच्च समानस्य अन्वयेति । त्यदादि

१०४८ । से डा ।

खे ६।, डा ।१।।

से डा स्यात् टगाद्यन्ते दृशि । स इव दृश्यते तादृशः
तादृचः तादृक्, भवादृशः ।

१०४९ । समानेदं किमदः सेव्यम् ।

समान इदम् किम्-अद ।६॥, स-ई कौ अम् ।१॥।

एषा स्थाने स ई कौ अम् एते क्रमात् स्युः टगाद्यन्ते
दृशि । सदृशः ईदृशः कोदृशः अमूदृशः अन्यादृशः ।
इति ढनादिपादः ।

भवत्समानान्य तच्च तत् उपमानञ्चेति त्वदादिसमानान्योपपन्नान् तस्मात् । उपमान-
भूतेभ्य एभ्य परात् इश एते स्युर्दे ॥ १०४७ ॥

दित्वादित्यस्य स्थाने । स इव दृश्यते इति टकि कित्वात् गुणाभावे तादृशः
दित्वादीपि तादृशौ । एव सकि कित्वात् गुणाभावे शङ्काजिति षडि षटो क से
इति षस्य कले च्चुड् कुडिति शस्य कले वा तादृचः । स्त्रियान्तु तादृच्चा । एवञ्च
किपि कित्वात् गुणाभावे तादृक् एव यादृश एतादृश त्वमिव दृश्यते त्वादृश
अहमिव दृश्यते मादृश आवामिव दृश्यते अस्मादृशौ वयमिव दृश्यन्ते अस्मादृशा ।
त्वमिव दृश्यते त्वादृश युवमिव दृश्यते युष्मादृशौ यूयमिव दृश्यन्ते युष्मादृशा ।
मुख्ययोर्युष्मदो साचात् द्विवचनाभावे युवावौ न स्यातामिति पूर्वं लिखितम् । एवं
भवानिव दृश्यते भवादृश ॥ १०४८ ॥

समानस्य इदम् च किम् च अदस् चेति । सद्य ईश कोश अमूक्षेति । समान
इव दृश्यते सदृशः अयमिव दृश्यते ईदृशः क इव दृश्यते कोदृशः असाविव दृश्यते
अमूदृशः । अन्य इव दृश्यते अन्यादृशः ॥ १०४९ ॥

इति ढनादिपादः ।

तृतीयः पादः—क्तादिः ।

१०५० । क्त-क्तवतू भूते ढभावे घे ।

क्त क्तवतू १॥, भूते ७, ढभावे ७, घे ७ ।

घोरतीतेऽर्थे ढभावे क्तो घे क्तवतुः स्यात्, उक्तावितौ ।

स्तुतस्त्वया विष्णुः, ज्ञातं मया, विष्णुर्विश्व कृतवान् ।

१०५१ । क्ते घौऽढे भावदैत्याक्रोशे तु वा ।

क्ते ६, घं १, अढे ७, भावदैत्याक्रोशे ७, तु ११, वा ११ ।

क्ते घः न तु ढे, भावदैत्याक्रोशे तु वा, तयोः परयो ।

१०५२ । सूत्वाद्योदिद्घौ-यल् स्यातो न
तोऽपमूर्च्छाध्यामदो दश्च ।

सू-लू आदि औत्-इत् र-क्षी यल्-स आत ५, न ११, त ६, अ प-मद ५,
द ६, च ११ ।

स्वादेर्त्वादेरोकारितो दान्तात् रेफात् क्षीशब्दात् यलश्च
युक्ताकारान्तात् परयोस्तयोस्तस्य न स्यात्, पूर्वस्य च दस्य
नः, न तु प्रादिभ्यः । क्षीणः क्षीणवान् । अढे किम् ? क्षितः
कामो मया ।

ष्टुल स्तुतौ कर्मणि क्त, वेन सहैति वेमलेऽपि वृद्धौ यैति इतो निर्वधं
किञ्चात् गुणाभावे स्तुत । ज्ञात शीघ्रने भावे क्त, ज्ञात क्त न द डु कर्त्तरि
क्तवतु किञ्चात् गुणाभावे उदित्वात् त्रिदच इति गुणि अलसोधीरिति दीर्घं
कृतवान् ॥ १०५० ॥

अविशेषात् चिन्तय हिसाया चि चतैश्चर्यथीः चिश्च वासगली इति वयाणा
यद्वयम् ॥ १०५१ ॥

सूय लूय सूली तौ आदी यथोक्तौ सूखादी । औत् इत् यस्य स औदिन्

१०५३ । वृट्श्रिजूर्णो कितो नेम् ।

वृट् उ श्रिज्-ऊर्णो ५।, कित ६।, न ११।, इम् ११।

वृजो वृड् ऋदन्तात् उवर्णान्तात् श्रिज ऊर्णोश्च कित इम् न
ख्यात् । सूनः सूनवान् दीनः लूनः जीनः रुग्णः भुग्णः प्रह्वीणः,
मिन्नः निर्विस्त्रः, प्यानः ग्लानः आणः । प्रादेस्तु—पूर्तः मूर्तः
ख्यातः ध्यातः मत्तः । वृत भूत श्रितः शृतः उणुतः ।

यस्यो यलान् स चासौ स्येति यलस्य तेन युक्त आत् यलस्यात् । तत, स्र्लादौ व
ओदिच्च द च रश्च चौश्च यलस्याच्चेति तस्मात् । पृश्च मूर्च्छश्च ख्याश्च ध्याश्च मद
चेति । न पृमूर्च्छाख्यामद चेति तस्मात् । चौण इति अकर्मकात् वक्ष्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते पूर्वेण दीर्वेनेन तस्य नकारे घूर्ण इति णत्वम् एव चौणवान् । ऋटे
इति किम् ? बित कामो मया हिंसित इत्यर्थः । चौश्चोपादानात् चौञ्च हिमे
इत्यस्मादपि चौणः । भावादौ स्वयमुदाहरिष्यति ॥ १०५२ ॥

वृश्च उश्च श्रिज् च ऊर्णोश्चेति तस्मात् । वृक्वती स्यादृदृङ्गुरिति वेमत्वे
श्रेयने असृज् श्रि स्तृ इति वेमत्वे नेम् ङीञ्चोत्यादिना क्तवली रिम् निषेधे सिद्धे
ह्रवततेरित्यादिना ङ्यादीनाञ्च इन् निषेधे सिद्धे एया लयाणामिहीपादान् ज्ञाच
इम् निषेधार्थमेव । तेन वृत्ता तीर्त्वा श्रित्वा इति । एव उवर्णान्तर्दनेन प्राप्नो
ऊर्णो घृयन् ग्रहणम् कथञ्चित् चेत् सत्यम् । असृज्श्रित् इत्येव ऊर्णोर्विसत्वे नेम्
ङीञ्चोत्यनेन वेमवतुभ्य क्तवली रिम् 'ने' इति तत्रैव अनेकाची वर्जनात् ऊर्णो
रिम् प्रसक्तौ पुनर्निषेधार्थमिहीपादानम् । स्वादिनाह । सून इति सुयोड् सूतौ
कर्मणि क्त अनेन इम् निषेधे पूर्वेण तस्य न । एव सूनवान् । ओदीडश्च ऋ
दीनः । स्वादिनाह । लूजि हिदि लूनः । ज्यामि जरायाम् अत्र वक्ष्यमाणेन
कर्त्तरि क्ते ग्रहणपादोर्णि जौ जीर्वोऽन्त्य इति दीर्वो जीनः । ओदितमाह ।
भुजो शौ वक्रणे भुग् अन्तरङ्गत्वान्निर्वकाशत्वाच्च आदौ चूडक्रुडिति जस्य गकारे
पश्चात् तस्य न । ओहाङ्गलित्यागे प्रह्वीण अत्र दामा गै इति ङी नोचोऽन्तरेति
णत्वम् । दान्तमाह । इमिन्दा ङीहने मिन्नः । आदित इति वक्ष्यमाणादिम्
निषेधे पूर्वेण तस्य न । निर्विस्त्र इति विद्यौड भावे पूर्वापरहायणादित्वात्
णत्वम् । निर्विस्त्रोऽध्ययने लड इत्यर्थः । रान्तस्य तु गुडोश्च उद्यमे गूर्णः ।
गूर्णो दहिचूर्ण इत्यादि जङ्गम् । एषु नेम्ङीञ्चोत्यनेन इमो निषेधः । यलस्यात-

१०५४। दिव्यञ्च श्योऽजिगोपाजास्पर्शे न तस्तयोः ।

दिवि अञ्च श्य ५।, अजिगोपा-अज अस्पर्शे ७, न ।१।, त ६।, तयो ६५ ।

दिवेरजिगोषायामञ्चते अजे श्यायतेः अस्पर्शे तयोस्तस्य
नः स्यात् । आद्यूनः समकृतः ।

१०५५ । घन स्पर्शे श्यो जिः ।

घन स्पर्शे ७।, श्य ६।, जि १। ।

घने स्पर्शे चार्थे श्यो जिः स्यात् तयोः । शीनं वृत्तम् ।

माह ग्ले क्लमे न्दान आल खेदे श्राप् । एव ये न्यक्करणे दान । यलस्यात
इति घातोरेव न तु उपसर्गस्य । तेन निर्यात निर्वात इत्यादौ न प्रसङ्ग । अत्र
मूर्च्छवर्जनात् येन केनापि प्रकारेण यो रान्तस्तस्मादपि तयोस्तस्य न स्यादिति
सूचितम् । तेन राक्त्रोर्लोप इति कवयोर्लोपं स्वर्कं स्युर्कां तु विष्मृतौ । आदित
इति इमो निषेधे खूर्णं स्पर्णं । शुवं दुर्वीं बंधे नेम् डीश्वीति इमो निषेधे धूर्णं
दूर्णं इति एव कृश विक्षेपे तृतरेऽभिभवे इत्यादीना इरि कृते कौर्णं तीर्णं
इत्यादि अत्र धूर्णं हिंस इत्यस्य तु वकारलोपेऽपि कितवे वाच्ये मनौषादित्वात्
तस्य नो न स्यात् । तेन धूर्णं कितव । अन्यत्र धूर्णं स्वम सिद्धेन हत इत्यर्थ ।
प्रादिस्तु । जिपू गिलि तु पालने । अस्य स्वादित्वात् प्राप्तौ निषेधे पूर्णं, मूर्च्छा
नोह उक्ते आदित इति इमो निषेधे राक्त्रोरिति क्लोपे मूर्चं । स्यात्, ध्यात
इति यस्य युक्ताकारान्ततया प्राप्तौ निषेधः । मत्त इति मदीर्भर्षङि हर्षे दान्त-
त्वात् प्राप्तौ निषेधे वृद्धिश्च इत्यस्य उदाहरणमाह । वत इति वनगज वड वतौ
वज्रं सञ्चकौ इति वयाणाम् ॥१०५३॥

दिवि अञ्चश्च श्यायति तत् तस्मात् । न जिगोषा अजिगोषा । जम् अपादान
न जम् अजम् न स्यात्तस्यार्थः । अजिगोषा च अजञ्च अस्पर्शश्चेति तस्मिन् ।
एषु नञ्समास स्पष्टार्थः । आद्यून इति आङपूर्वात् दिव्यु जिगोषादौ अकर्म-
कलात् कचरि क्ते नेम् डीश्वीति इमो निषेधे क्त्वा श्टाविल्यूटि अनेन तस्य न ।
समकृत इति अनञ्च मतिपूजनयो कर्मणि क्ते नेम् डीश्वीति इमो निषेधे हमुङ् न
इति नलोपे चङिति कुङि अनेन तस्य अनेन तस्य न ॥ १०५४ ॥

घने द्रवद्रव्यस्य घनीभावे इत्यर्थः । शीनमिति श्लैष्मिण गतौ क्ते अनेन जी

जिगौषादौ तु द्यूतम् । उदक्तमुदक कूपात् । शीतं जलम् ।
वनस्पर्शं किम् ? सश्यानो वृश्चिकः शोतात् मद्बुचित इत्यर्थः ।

१०५६ । प्रतेः ।

प्रते ५ ।

प्रतिपूर्वस्य श्यो जिः स्यात् तयोः । प्रतिशीनः ।

१०५७ । अभ्यवात् वा ।

अभि अवात् ५, वा । १ ।

अभ्यवात् परस्य श्यो जिः स्यात् वा तयोः । अभिशीनः
अभिस्थानः, अवशीनः अवस्थानः ।

१०५८ । षिञो ढघे न तो ग्रासे ।

षिज् ५, ढघे ७, न । १, त ६, ग्रासे ७ ।

षिजः परस्य तयोस्तस्य नः स्यात् ढघे, ग्रासे वाच्ये ।
सिनो ग्रासः स्वयमेव ।

१०५९ । पूजो नाशे ।

पूज ५, नाशे ७ ।

पूनो नष्टः । अन्यत्र पूतः पवितः ।

जीर्घोऽन्त्य पूर्वेषु तस्य नः । पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमाह । द्यूतमिति भावे क्त जिगौषाया तस्य नो न स्यात् । उदक्तमिति उदक्तमित्यर्थः । अत्र कूपादिति अपादान-प्रयोगात् तस्य नो न स्यात् । शीतमिति स्पर्शार्थं जि स्यात् तस्य नो न स्यात् । सश्यान इति धनस्पर्शाभावे जिर्न स्यात् तस्य तु नकारः स्यात् ॥ १०५५ ॥

प्रथमयोगात् घनस्पर्शयोगानुवात् ॥ १०५६ ॥

सुगमम् ॥ १०५७ ॥

षिनगज वन्त्ये इत्यस्मात् कर्षकर्चरि क्तस्य तस्य नकारः स्यात् ग्रासे वाच्ये । ग्रासः कवलः । सिनो ग्रासः स्वयमेव वद्ध इत्यर्थः । ग्रासे किम् ? सितशौरः स्वयमेव । वाङ्मयमध्यवर्त्तितादेतदादीना चतुर्णां नित्यता ॥ १०५८ ॥

पूज शोषे इत्यस्य अनेकार्थत्वात् नाशार्थं तयोस्तस्य नकारः स्यात् ॥ १०५९ ॥

१०६० । दुग्धोः घञ् ।

दुग्धो ६॥, घञ् १॥, च १॥ ।

अभ्यस्तयोस्तस्य नः स्यात् तयोर्घञ् । दूनः गूनः ।

१०६१ । ब्रश्चैः कङ् च ।

ब्रश्चै ६॥, कङ् १॥, च १॥ ।

ब्रश्चैस्तयोस्तस्य नः स्यात् कङ् च । वृक्णः ।

१०६२ । क्रीप्राचोन्दनुदविन्दो वा ।

क्री—विन्द ५॥, वा १॥ ।

एभ्यस्तयोस्तस्य नः स्यात् वा । क्रीणः क्रीतः, प्राणः प्रातः,
व्राणः वातः, उन्नः उत्तः, नुन्नः नुत्तः, विन्नः वित्तः ।

१०६३ । क्षै-शुष् पचो मकवः ।

क्षै शुच् पच ५॥, म क-व १॥ ।

एभ्यस्तयोस्तस्य मकव एते क्रमात् स्युः । क्षामः शुष्कः पक्वः ।

दुद्वोऽनुतापे गुणि तु विहीत्यने इत्येताभ्यां तयोस्तस्य नः स्यात् तयोर्द्विषञ् ।
श्रीदूडय खेटे गुणि तु विट्स्रजौ इति दौघांताभ्याम् एवेदसिद्धौ एतद्विधानं ब्रह्मा
नयो दुग्धो प्रयोगनिषेधार्थम् ॥१०६०॥

न च चङ्ङित्यनेनैवेदसिद्धौ ब्रह्म कङ् विधानं व्रथेति वाच्यम् । शृङ्गाकृति
विशेषविधानात् षङ् प्रातव्यत्वात् । वृक्ण इति ब्रश्चै ऊट्टे कर्मणि क्तं नेम
डीश्वीति इमो निषेधे ग्रहणपादोरिति जौ अनेन तस्य नल् चस्य च कङ् लोप्
त्तिकस्याप्रभाव इति न्यायात् तालव्यशस्य दन्तले स्यादे सो लोप ॥१०६१॥

क्रीण इति क्रीलि कर्त्तरि क्तो अनेन तस्य न पचि क्रीतः । प्रा गन्ध-
ग्रहणे कर्मणि क्तो प्राण प्रातः । वौड पालने कर्मणि क्तो वाण वातः । उन्द
धी क्रीडे कर्त्तरि क्तो नेम डीश्वीति इमो निषेधे हसुङ् इति नलोपे उन्न उत्तः ।
कर्मणि क्तो नुन्न नुत्तः । धौ विदड पीमाने कर्मणि क्तो विन्न वित्तः । सञ्ज्ञायान्तु
देवतात इत्येव वाङ्मन्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥१०६२॥

क्षै कृते क्षान्, शुष्मौ ल शीघे शुष्कः । उभयत्र अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः ।

१०६४ । प्रस्थो म वा जिञ्च ।

प्र स्त ५१, म ११, वा ११, जि ११, च ११ ।

प्रस्थस्तयोस्तस्य मः स्यात् वा जिञ्च । प्रस्थीमः प्रस्थीतः ।
प्रात् किं, संस्थानः ।

१०६५ । निर्वाण भित्तर्ण वित्त फुल्लोत्फुल्ल
सम्फुल्ल प्रफुल्ल जीव कृश परिकृशोक्ताघाः ।

निर्वाण—उक्ताघा १॥ ।

एते क्लान्ता निपात्यन्ते । निर्वाणः शान्तः निर्वाण मुक्तिः,
भित्त खण्डम् ऋणं विशिष्य, वित्तं धनं वित्तं प्रतीतः ।
फुल्लो विकसितः उत्फुल्लः सम्फुल्लः प्रफुल्लश्च । जीवो मत्तः,
कृशस्तनुः परिकृशश्च, उक्ताघो नौकजः ।

दुजौष पच पाके कर्मणि क्ति अन्तरङ्गत्वात् निरवकाशत्वाच्च आदौ चूड ङिति कुडि
वशः दनेन तकारस्य व पक्व ॥१०६३॥

अत्र वाञ्छन्त्यस्य सकारिण्यैव सम्बन्धत्वात् निर्निव्य । स्वै सहितौ ध्वनौ कर्त्तरि
क प्रज्ञीम प्रक्षीत । प्रात् किम् ? स्थान संस्थान ॥१०६४॥

वा ख गमनद्विसयी निर्वाणः शान्तः निर्वाण मुक्ति उभयव नोऽर्चाऽन्तरिति
कलत्रम् । अन्यत्र निर्वाण । लघौ भिदिर भित्त खण्डम् अन्यत्र भिन्नम् । ऋणद्वज
गतौ ऋण विशिष्यम् अन्यत्र ऋतम् । विदस्मतौ वित्त धन वित्त प्रतीत अन्यत्र
विदित । फुल्ल विकसने इमोऽभावे तकारस्य लोपेऽकारस्य पूर्वेषु योगे फुल्लादि
चतुष्टयम् । केवलस्य उत्सन्नपूर्वस्य च निपातनादन्यत्र सुफुल्लित इत्यादि ।
लौभराश्च विफलभिदीत्यस्यैव फुल्लादेश तकारस्य च लकार क्त्वा फुल्लादि
चतुष्टयं स्थापयन्ति । तन्मते फुल्लतिप्रवने इत्यस्य फुल्लित इति स्यादेवेति विरोधः ।
स्वमतं तु फलनित्यतौ फलज गतौ इति द्वयोः समोः फलित फलितवान् इति ।
विफलभिदीत्यस्य आगत्य इति इमो निषेधे चर्फलोदुरिति अकारस्य चकारे
मफुल्लत इति लोपदेवलिखनान् फुल्लो विकसित इति व्याख्याताश्च फुल्ल विकसने

१०६६। क्षुधवसपूजार्थाञ्जागार्धार्थलुभः क्षुश्चेम् ।

क्षुध—लुभ ५॥, क ६॥, च १॥, इन् १॥ ।

एभ्यः परयोस्तयोः क्षुश्च इम् स्यात् । क्षुधितः उषितः
अक्षितः लुभितः । गतौ तु । अक्षतः । गार्धार्थे तु लुब्धः ।

१०६७ । पू क्लिश वम जप व्याश्वसस्तयोर्वा ।

पू—व्याश्वस ५॥, तयो ६॥, वा १॥ ।

एभ्यस्तयोः इम् स्यात् वा ।

१०६८ । पू शी धृष मिद क्षिद क्षिद क्षमा-
र्थमृषां सेमोर्णुः ।

पू—मृषा ६॥, सेमो ७॥, ण १॥ ।

एषा णु स्यात् तयोः सेमोः । पवितः, पूतः, क्लिशितः

इत्यस्यैव निपातन प्रतीकम् । चीवृड्दर्पे चीवी मत् । सीपसर्गस्य तु प्रक्षीवित ।
क्षुधिर्यत् कार्ष्णे । क्लशस्तनु एव परिक्षुध । अन्यत्र परिक्षुधित । लाष्टु शक्तो ।
उल्लाघी रोगान्मुक्त, केवलस्य उदो गृहणात् प्रील्लाघित प्रलाघित शक्त, इत्यादी न
निपात ॥ १०६५ ॥

गार्धं लिप्ता । गार्धमर्थो यस्य स गार्धार्थं न गार्धार्थं अगार्धार्थं स
चासौ लुभ चेति अगार्धार्थलुभ तत् क्षुधयेत्यादि इन् तस्मात् । क्षुध वसी औटि-
त्वात् पूजार्थाञ्छीरुदित्वेन क्लाची वेमले अगार्धार्थलुभश्च वेम् सहेत्यादिना वेमले
नेम् डीञ्चीति निषेधादप्राप्तौ विधिरयम् । क्षुधित इत्यादि सुगमम् । लुभित
इति लुभ विमोहने । गार्धे तु लुब्धे गार्धे क्त । नेम् डीञ्चीति इमौ निषेधे ढभा-
त्तसीरिति तस्य घे भूप्रभसीरिति भस्य व । क्लाचस्तु क्षुधित्वा उषित्वा अक्षित्वा,
लुभस्तु अनेन इमि व्युजोगी हसादेरिति कित्त्वविकल्पे लुभित्वा लोभित्वा ॥ १०६६ ॥

पूड पूञ्जी वृट्पूञ्जीत्यादिना निषेधात् क्लिशू उपतापे क्लिशूगुत विवाधे इत्ये-
तयोर्वैमतया नेम् डीञ्चीत्यनेन निषेधादप्राप्तौ यमादीना नित्यप्राप्तौ विभाधे
यम् ॥ १०६७ ॥

क्षमार्थश्चासौ सृष चेति क्षमार्थं सृष । तत् पूश्च शीश्च धृषश्च मिदश्च क्षिदश्च

क्लिष्ट', वमितः वान्तः, जपितः जप्तः, विश्वसितः विश्वस्तः,
आश्वसितः आश्वस्तः । शयितं धर्षितं मेदितं वेदितं खेदितं
मर्षितम् । क्षमार्थः किम् ? अपसृषित वाक्यम् ।

१०६८ । भावादिट् वोटुडोऽवतः ।

भाव आदिट् ७, वा ११, उत् उड् ६, अपवत ६ ।

विहिताप उटुडो भावादिटयो ण्वर्वा स्यात् तयोः सेमो ।
द्योतित द्युतित तेन । अनपस्तु क्षुधितम् ।

१०७० । लोपो जेः ।

लोप ११, जे ६ ।

जेलोप, स्यात् तयोः सेमो । भावित भावितवान् ।

स्वेदश्च क्षमाश्वस्य च तेषाम् । सह इमा वर्त्तन्ते यौ तौ सेमौ तयोः । पवित इति
पुत्रश्च इमि अनेन गुणः । जिघृषान् प्रागल्भ्ये भावे क्ते भावादिट् वेति इम् पञ्च
ऽनेन गुणे धर्षितमिति । एवम् इमिभ्यां क्ते हने लक्ष्मिदजि मोक्षे एषामपि साध्यम् ।
मर्षितमिति सृष्यञ्च क्षान्तौ वसोऽरस्तेति इमि अनेन गुणः । अन्यत्र अपसृषित
निन्दित् वाक्यमित्यर्थः ॥१०६८॥

आदिट् क्रियारम्भः । अपशपो विधाने उपचारात् । अप् अन्यस्य अजान्
नस्य । इत्यत्र आह विहिताप इति । विहित कृतीऽप्यच्चात् स विहिताप्
तस्य । भवादिरदादिश्चेत्यर्थः । अदादे शपोऽस्यायित्वेऽपि तद्विधानमेतदयम् ।
भवादित् द्युत्लुड् द्युत्या भावे क्ते वसोऽरस्तेति इमि अनेन वा गुणे द्योतित द्युतित
तेन । एव शुभलुड् शोभित शुभितम् । अदादेस्तु लघिर रुड् रोदि रोदित
रुदतम् । तुरल्लिर्वर्गे तोरित तुरितम् । आदिट् तु क्षे चादिट् इति वच्च-
साणान् कर्त्तरि क्ते प्रद्योतित प्रद्युतित स इत्यादि बोध्यम् । भावदादिभ्यामन्यस्य
तु । क्षुधयौ क्षुधि क्षुधित प्रक्षुधित स । एव कुणश्च सपकरणे कुणित प्रकु-
णित स । भावादिट् बो किम् ? अकम्पकलात् कर्त्तरि क्ते द्युतित । सेमोः
किम् ? गुप्त दुग्धम् । भावादिटयो क्तवतोरसम्भवेऽपि तयोरेत्यस्यानुवर्त्तनं परेषु
साध्यकम् ॥१०६९॥

भावित इति जेलोपे त्यलोपे त्यलक्षणमिति न्यायात् इति । एव जिमुदञ्च,

१०७१। नेम् डीश्वीदिहोमोऽपत्यनेकाज्निष्कुषः ।

न ।१।, इम् ।१।, डी श्वि ईदित वेम ५।, अ पति-अनेकाच्-निष्कुष ५। ।

डोड श्वयतेः ईकारितो विकल्पितेमश्च पत्यादिवर्जात
तयोः इम् न स्यात् । डीन' शूनः दीप्त गूढः रुतः तत' ।
पत्यादेस्तु पतितः दरिद्रत' निष्कुषित ।

१०७२। आदितः ।

आदित ५। ।

आकारेतस्तयोः इम् न स्यात् । मिन्नः मिन्नवान् ।

ओदित मीदितवान् । वृषुडवल् वडित इत्यादौ गुण । भनूजो घौ भजित
इत्यादौ अगुणनिमित्तको नलोपी न स्यात् ॥१०७०॥

ईत् इत् यस्य स ईदित् । वा इम् यैभ्य ते वेम । तत डीश्च श्विश्च ईदित्व
वेमश्चेति तस्मात् । पतिश्च अनेकाश्च निष्कुष् च ते, न विद्यन्ते ते यत्र सीऽपत्य-
नेकाज् निष्कुष तस्मात् । डीन इति ओडीडय गतौ अनेन इमो निषेधे ओदि-
त्वात् तस्य न । अविशेषात् डीडच नभोगतौ इत्यस्मादपि इमो निषेधे डीत
इति । शून इति टूँ ओश्च क्ते ग्रहस्वपाद्यीरिति जौ जीर्घोऽन्य इति दीर्घे
ओदित्वात् तस्य न । ईदितमाह । दीपीड्यु दीपने दीप्त । वेममाह । गुञ्च
सम्भूतौ क्त' वेमूदित्यनेन वेमत्वादिमो निषेधे होदीभावित्यादि कार्ये गूढ ।
रुल ध्वनौ वेमूदित्यनेन वेमत्वात् इम् निषेधे रुत । तनदुज विस्तृती पूल्लि मुदित
इति वेमत्वात् इम् निषेधे वनतनेति न लोपे तत । एव' षहज्ज शक्तौ वेममुहेति
वेमत्वात् इमो निषेधे सीढ । वृत्त्य नर्त्ते वृत्कृत् इत्यादिना वेमत्वात् इमो निषेधे
वृत्त । पतित दरिद्रित' इत्युभयत्र भसृज श्विस्व इत्यनेन वेमत्वेऽपि निष्कुषित
इत्यत्र वेमूदित्यनेन वेमत्वेऽपि पत्यनेकाज् निष्कुषा वर्जनात् इम् स्यात् ॥१०७१॥

आत् इत् यस्य स आदित् तस्मात् । इमि'द्या स्नेहने अकर्म्यकलात् कर्त्तरि
क्ते अनेन इम् निषेधे सूत्राद्यीदौति तस्य दस्य च ने मिन्न । एव मिन्न-
वान् ॥१०७२॥

१०७३ । भावादित्ते वा ।

भाव आदिटे ७, वा । १ । ।

मिन्न मेदितं तेन । प्रमिन्नः प्रमेदितः सः ।

१०७४ । शक्तेर्दे ।

शक्ते ५, दे ७ ।

शक्तितोऽश्चितुं शिवस्तेन, शक्तः ।

१०७५ । क्षुब्ध वाढ स्वान्त ध्वान्त फाण्ट
कष्ट घुष्ट लग्न स्निष्ट विरिब्ध धृष्ट विशस्त परि-
वृढ दृढ शृत वृत्ताभ्यर्णाः ।

क्षुब्ध—अभ्यर्णा १॥ ।

एते क्तान्ता निपात्यन्ते । क्षुब्धो मन्य', वाढं भृश, स्वान्त
मनः, ध्वान्तं तमः, फाण्ट कषायभेदः, कष्ट कच्छं, घुष्टं
शब्दित लग्नं सक्तं स्निष्टम् अस्मष्टं विरिब्धः स्वरः, धृष्टः
प्रगल्भः, विशस्तश्च, परिवृढः, प्रभुः, दृढो वली, शृतं पक्व,
वृत्तो गुणः क्रात्रेण, अभ्यर्णं समौपम् ।

आदिट क्रियारम्भः । भावश्च आदिटचेति तस्मिन् । आकारेती धातीर्भावि
आदि कर्माणि च विहितयोस्तयो इम् न स्यात् वा । भावादित्यो क्तवतीरसम्भवात्
क्तस्यैव । इस्मि'द्या मिन्न' पक्षे पूषीष्टेति गुणे मेदितं तेन एवं प्रमिन्नः प्रमेदितः
स । अत्र वक्ष्यमाणात् कर्त्तरि क्त' ॥१०७३॥

शक्ते, कर्माणि विहितयो, इम् न स्यात् वा । कर्माणि तु क्तवतीरसम्भवेऽपि
तथोरित्यस्यानुवर्त्तनं नेम् सन्निव्यद् इत्यादौ सार्थकम् । दे कि तेन शक्तम् अत्र
वेमलात् नेम् डीयतीति नेम् ॥१०७४॥

क्षुभलङ् सञ्चले । क्षुब्धो मन्य' आलीङित इति यावत् । अन्यत्र क्षुभित ।
वाहेङ् यद्वे वाढ भृशम् । अन्यत्र वाहितम् । स्वन ण शब्दे स्वान्त मनः । अन्यत्र

१०७६ । नेम् संनिव्यर्दः ।

ने ११, इम् ११, स-नि वि अर्दः ५ ।

सनिविपूर्वात् अर्दतेस्तयोः इम् न स्यात् । समर्थः न्यर्थः व्यर्थः ।

१०७७ । वा रुषाम हृष त्वर सङ्गुषास्वनः ।

वा ११, रुष अम-हृष त्वर सङ्गुष आस्वनः ५ ।

एभ्यस्तयोः इम् न स्यात् वा । रुष्टः रुषितः, आन्तःअमितः,
हृष्टः हृषितः तूर्णः त्वरितः, सङ्गुष्टः सङ्गुषितम्, आस्वान्तम्
आस्वनितम् ।

स्वनितम् । मिध्वन रवे ध्वानं तम् । अन्यत्र ध्वनितम् । फण ष निस्ते हे निस्ते हो-
ऽनायासनीत्यति । तस्य प्रेरणञौ फाण्टम् अनायासकृत कषायभेद इत्यर्थः ।
अनायासकृत फाण्टमित्यमरात् । अन्यत्र फाणितम् । कष वर्धे कष्ट कृच्छम् ।
अन्यत्र कषितम् । घुष कि इर्नुतौ विशब्दे घुष्टं शब्दित स्वार्थे निपात्यम् । लघे
सङ्गे लग्नं सक्तं स्वार्थे निपात्यम् । स्तेच्छ कि देश्याक्तौ स्निष्टम् अस्पष्टम् । अन्यत्र
स्तेच्छितम् । ङ गृह्यब्दे विरिञ्च स्वरः अन्यत्र रभितम् । जिहृषा न प्रागल्भ्ये ।
घृष्ट प्रगल्भः । स्वार्थे निपात्य । किञ्च आदित इति इम् निषेधादेवेष्टसिद्धौ
निपातनम् आदि कर्षणि कर्त्तरि क्ते भावादित्ते वेति पात्तिकस्य इमी निषेधार्थम् ।
अस वर्धे विशस्तं प्रगल्भं क्त्वावेनतया नेम् डीश्रीत्यनेन इम् निषेधादेवेष्टसिद्धौ
प्रगल्भात् अन्यत्र विशसित इत्यत्र इम् प्राप्तरथे निपातनम् । हृष्टि हृष्टौ । परिहृष्ट
प्रसु अन्यत्र परिहृष्ट इति । हृष्टि हृष्टौ हृष्टौ बली अन्यत्र हृष्ट इति । आञ्ज पाके
केवलस्य ज्ञानस्य च श्रुत पक्वम् । एतच्च क्षीरे हविषि च वाच्ये निपातनम् । अन्यत्र
आणा अपिता यवाग्र । हतडुवष्ट वर्त्तने । ज्ञानस्य इत गुणी ग्रन्थविशेषः क्वचिन्
अधीत इत्यर्थः । अन्यत्र वर्त्तितः । अर्द्धं यातनागतियाचने अभ्यर्थं समीपम् । अन्यत्र
अर्द्धितं ॥ १०७३ ॥

अर्द्धं यातनादौ अनेन इम् निषेधे तस्य दस्य च ने समर्थः, अत्र रुसर्णवान् ।

एभ्य किम् ? अर्द्धितं प्राद्धितं अर्द्धितवान् ॥ १०७६ ॥

रुथेर्जि कृषि रुष्ट, रुषितः । अस्य वेमसहेति वेमलेऽपि नेम् डीश्रीति निषेधा-
दप्राप्तौ विभाषा, अम गतौ आन्तः, जमुडक्तस्याविति दीर्घः । पचे अमितः

१०७८ । दान्त शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छन्-
ज्ञप्ता वा ।

दान्त-ज्ञप्ता १॥, वा १॥ ।

एते ज्ञान्ताः क्षान्ता निपात्यन्ते वा । पचे दमितः शमितः
पूरितः दासितः स्थाशितः क्वादितः ज्ञपितः ।

१०७९ । स्फायः स्फ्री वा ।

स्फाय' ६१, स्फ्री ११, वा ११ ।

स्फ्रीतः स्फ्रीतवान्, स्फातः स्फातवान् ।

१०८० । प्यायोऽग्निः प्यस्वाङ्गे तु वा ।

प्याय ६१, अग्नि ६१, पी ११, अस्वाङ्गे ७, तु ११, वा ११ ।

अग्निः प्याय' पी स्वात्, स्वाङ्गात् अन्यत्र तु वा तयोः ।

पीनं मुख, प्यानः पीनः खेदः ।

इष्यु इर तुष्टौ । इष्ट इषित । अस्य क्वाच वेमलात् नेम् ज्ञीञीति निषेधा-
दग्राप्तौ विभाषा । जिलरषमङ् स्वरः । सिवावमवेति क्कटि सूस्वाद्योदिदिति
तस्य ने तूर्णं । पचे त्वरित । घृष कि इर्नुतौ वि शब्दे । सङ्घुष्ट सङ्घुषितम् ।
स्वन ण शब्दे । आखान्तम् आस्वनितम् ॥ १०७७ ॥

दमादीना ज्ञान्तानाम् एते क्षान्ता वा निपात्यन्ते । दन्मु दर्शने शमुभिर्यशमे
प्रेरणजौ कर्मणि क्ते दान्त' शान्त इति । पचे घटादीति क्कस्ते वसोऽरसेति इनि
लोपो जेरिति जेलीपे दमित शमित इति । पूरी यङ् पूर्त्तौ प्रेरणजौ पूर्णं । पचे
इनि जेलीपे पूरित । दस्यु इर् तु उत्क्षेपणे प्रेरणजौ दस्त' । पचे दासित ।
स्पर्शज ग्रन्थबाधयो' प्रेरणजौ स्पष्टः । पचे स्थाशित । कृद किञ्च सङ्गतौ ।
स्वार्थजौ च्छन्' । पचे क्वादितः । ज्ञप क्त तु ज्ञप्तौ स्वार्थजौ ज्ञप्त । पचे
ज्ञपित ॥ १०७८ ॥

स्फायोङ् सङ्घातौ ईदित्वात् इमो निषेधे स्फ्रीतः स्फ्रीतवान् । पचे यूलोप इति
यलीपे स्फातः स्फातवान् ॥ १०७९ ॥

अथ प्यायोङ् वङ्गौ क्ते ईदित्वात् इमो निषेधे श्रीदित्वात् तस्य ने पीन मुखम् ।

१०८१ । आङोऽन्धसोः ।

आङ १।, अन्ध उधसी ७॥ ।

आङः परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः, अन्धसोः । आपी-
नोऽन्धः, आपीनम् उधः ।

१०८२ । ह्लादेः स्वः कौ च ।

ह्लादे ६।, स्व १।, कौ ७।, च ११। ।

ह्लादेः स्वः स्यात् तयोः कौ च । प्रह्वन्नः ।

१०८३ । दो-षो-मा-स्यां डिस्थिणी ।

दो—स्यां ६॥, डि १।, ति ७।, अणौ ७। ।

एषां डिः स्यात् अणौ तकारे परे । दितः सितः मितः स्थितः ।

१०८४ । छाशोर्वा ।

छा शो ६॥, वा ११। ।

क्षितः छातः शितः शातः ।

अगे किम् ? प्रप्याथ मुखम् । यूलीपि इति यलीपः । अस्वान्ने तु प्यान पीन
स्वेद ॥१०८०॥

आङ परस्य प्यायः पी स्यात् तयोः, परयो अन्धौ उधसि च वाच्ये । अन्ध
कूप उधो गवादे कन ॥१०८१॥

ह्लादीङ मोदने कर्तरि क्ते ईदित्वात् इमी निषेधे अनेन ऋखे दान्तत्वात् तस्य
दस्य च ने प्रह्वन्नः ह्वन्नवान् कौ ह्वत्ति ॥१०८२॥

दो य छेदे दितः । पी य नाशे सितः । मा इति स्वरूपात् मेडं प्रतिदाने
माङलि शब्दे माल च माने माङ्य च माने इत्येतेषां मितः । जि ष्टा स्थाने स्थितः
एव दितवान् दिति दित्वा । अणौ किम् ? दाता दातुं दातमित्यादि ॥१०८३॥

छाशोर्दि, स्यात् वा अणौ तकारे । छो य लूनौ एचोऽशित्या क्षितः छातः, एवं
क्षि य, निशाने शितः शातः, ॥१०८४॥

१०८५ । शो व्रते नित्यम् ।

श ६।, व्रते ७।, नित्यम् १। ।

सशितं व्रतम् ।

१०८६ । धाजो हिः ।

धाज ६।, हि १। ।

धाजो हिः स्यात् अणौ ते परे । हितः ।

१०८७ । चरफलोऽटुः ।

चर फल ६।, अत् ११।, उ १। ।

अनयोः अकार उ स्यात् अणौ ते । चरितं प्रफुल्लतः ।

१०८८ । दङ्गोऽधः ।

दत् ११।, द ६।, अध ६। ।

दामंजकस्य धावर्जस्य दत् स्यात् अणौ ते । दत्तः । अधः
किम् १, धीतः ।

शो य निशाने इत्यस्य नित्यं डि स्यात् अणौ तकारे व्रते वाच्ये । संशित व्रतम् ।
अत्र व्रते वाच्ये तस्यैव प्रयोगः ॥१०८५॥

हित हितवान् हिति हित्वा हिविमम् ॥१०८६॥

चर गमनेऽदने आचारे अस्मात् क्तकत्वो क्ताचश्च वसीऽरस्येति इमि अव्यव-
हिततकाराभावादुकाराभावे चरित चरितवान् चरित्वा । तौ तु हवत्तेरिति
इमो निषेधे अनेनाकारस्य उकारे व्यनचतयीति दीर्घे चूत्तिरिति । जिफला
भिदि आदित इति इमो निषेधेऽनेनाकारस्य उकारे प्रफुल्लत एव फुल्लतवान्
फुल्लति ॥१०८७॥

दाल लूवौ, दा तु दाने डुदाजलि च देङ् पालने इति चतुर्णां दत्त एव
दत्तवान् दत्ति. दत्त्वा । डुदाजलि दाने इत्यस्य तु दत्तिमम् इत्यपि । अध, किम् ?
अथ पाने क्ते दामागै ह्येति डौ धीतः इत्यादि ॥१०८८॥

१०८६ । ग्यचस्त वा ।

गि अच ५, त ११, वा ११ ।

गेरचः परस्य अधो दासञ्जकस्य वा तः स्यात् अणौ ते ।

प्रत्तः प्रदत्तः ।

१०८७ । घौ दा-ते गीचः ।

घ ११, दा-ते ७, गीच ६ ।

नीत्तम् । इचः किम् ? प्रत्त निर्दत्तम् ।

१०८८ । जग्धोऽदो यपि च ।

जग्ध ११, अद ६१, यपि ७, च ११ ।

अदो जग्ध स्यात् अणौ ते यपि च । जग्धम् ।

१०८९ । घे चादि-ठे क्तः ।

घे ७, च ११, आदि-ठे ७, क्त ११ ।

आदि-ठे विहितः क्तो घे स्यात् ठभावयोश्च । प्रकृतः कट्

सः, प्रकृतः कट्स्तेन । [१०५१] क्षे घ इति प्रक्षीणः सः ।

प्रत्त प्रत्तवान् प्रत्ति । डुदाजलि इत्यस्य तु प्रत्तिममित्यपि । पक्षे प्रदत्तः इत्यादि । अघः किम् ? घेट पाने प्रधीत । अच किम् ? निर्दत्त ॥१०८६॥

वाङ्मयमवर्तितादितदाद्यष्टाना नित्यलम् । गे इचो दीर्घं स्यात् दास्थानजाते तकारे परे । नीत्तमिति पूर्वण दा स्थाने तकारेऽनेन नेदीर्घं एक नीत्तवान् नीत्तिः परीत्तम् अनुत्तम्, इच किम् प्रत्तम् ॥१०८७॥

अदलो क्त अनेन जग्धादेशे पश्चात् यवादेशेऽपीष्टसिद्धौ यप प्रयग् यङ्ण चाप-यति यवादेशादादौ प्रकृते किमपि कार्यं न स्यादिति । तेन विमुच्य इत्यादौ न कुङ् प्रविश्य इत्यादौ न षङ् प्रणञ्च इत्यादौ न षङ् प्रलिङ्ग इत्यादौ न ढ । आपृच्य प्रदीव्य अत्र शकार जटौ न स्त । एव क्ते परे रूढौ जग्धादेशो न स्यादित्यपि । तेन अन्नं स्विन्नतण्डुले रूढम् । यत्र क्रियापदत्वेन प्रयुज्यते तत्र तु स्यादेव । जग्ध फल तेन खादितमित्यर्थः ॥१०८८॥

प्रक्षीणं प्रक्षितं तेन, क्षीणः क्षितोऽयं तपस्वी, क्षीणायुः
क्षितायुः शतु ।

१०६३ । गत्यर्थादृशीस्यासवसजनजृश्लिषरुहः ।

गत्यर्थ—रुह ५ ।

एभ्यो वे क्तः स्यात् ढभावयोश्च । गङ्गां गत' कृष्ण प्राप्तः,
शयित', शेषमधिशयितो विशु, वैकुण्ठमधिष्ठित', शिवमुपा-
मित, हरिदिनमुपोषित', राममनुजातोऽच्युत', विश्वमनुजी-
र्णोऽनन्तः लक्ष्मीमाश्लिष्टो मुकुन्दः, गरुडमधिरुढो गोविन्दः ।

कर्मशब्द क्रियाव्याप्यवाची क्रियामात्रवाची च कर्म क्रिया तत् सातत्ये इत्य-
मरात् । तेन क्रियाव्याप्यकर्मणो ढसञ्चाविधानेन क्रियाया अपि ढे सञ्चासिद्धि ।
ततश्च आदिढम् आदिक्रिया क्रियारम्भ इति यावत् । प्रकृत कट स, कट
कर्तुमारब्धवान् इत्यर्थ । प्रकृत कटस्तेन कट कर्तुमारब्ध इत्यर्थ । अत्र प्रशब्द
आदिकर्मयोग्यतक । कदाचित् प्रशब्दाभावेऽपि आदिकर्म प्रयोगी दृश्यते । यथा
ट्टन्नन्नचवविट्श्रुं साङ्गोपाङ्गैरिहीदिता इत्यमर । घातव पठिता पाठ सूत्र
लोकागमस्थिता इति वीपदेवश्च । प्रक्षीण स इति कर्त्तरि क्ते क्षेप' इति दीर्घ
सूत्राद्योदिदिति तस्य नकारे पूर्ण इति णत्वम् । प्रक्षीण प्रक्षित तेन । अत्र भावे
क्ते दीर्घपक्षे प्रक्षीण तदभावे प्रक्षितम् । दैन्ये तु क्षीण क्षितोऽयम् तपस्वी । अत्रा-
कर्मकत्वात् कर्त्तरि क्त उपपत्त इत्यर्थ । आक्रोशे तु क्षीणायु क्षितायु शतु
अत्रापि कर्त्तरि क्त ॥१०६२॥

मास्ति ढं येषां ते अढा । गत्यर्थश्च अढाश्चेत्यादिसमाहारे तस्मात् । घे च
क्त इति वयमनुवर्त्तते । गङ्गां गत इति औगमल गत्या कर्त्तरि क्ते वनतनेति
नलोप । गत्यर्थप्राप्त्यर्थयोरैक्य दर्शयन्नाह । कृष्ण प्राप्त इति आप्लनौ कि
व्यापने । एव लभ ङी ङष प्राप्तौ धन लब्ध । परस्त्वेष्वेति षट्सिद्धेरत्र गत्यर्थ
ग्रहण ज्ञापयति । गत्यर्थप्राप्त्यर्थयोरैक्यात् हाभ्या कर्त्तरि क्त स्यात् । अधि-
करणे तु गत्यर्थादेव क्तो न तु प्राप्त्यर्थादिति । शीङ्लजि स्वप्ने अकर्मकत्वात्
कर्त्तरि क्ते वसोऽरस्वेति इमि पूशौ ह्रषेति गुणे शयित । अकर्मकत्वादेव प्राप्तौ
शीस्यादीना ग्रहण सकर्मकत्वेऽपि प्राप्त्यर्थम् । तेन अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि शेष-

१०६४ । ध्रौव्यगत्यदनार्थात् डे च ।

ध्रौव्य-गति अदनार्थात् ५१, डे ७१, च ११ ।

निश्चलार्थात् गत्यर्थार्थं भोजनार्थाच्च क्ते डे स्यात् ढभावे घे च ।

मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्थेत्युर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥

मधिश्रित । जिडा स्थाने अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते दीपोमास्थान-
मिति डौ वैकुण्ठमविठित । जिना सङ उपवेशे उपपूर्वत्वेन आगवनायत्वात्
सकर्मकत्वेऽपि शिवमुपासित । अधिकरणस्य कर्मत्वेऽपि घौषमध्यासित । वसे
औ निवासि देशान्कालित्यादिना कालस्य कर्मत्वेऽपि कर्त्तरि क्ते चुववसेति इमि
ग्रहस्वपाथोरिति जौ शासवसेति षत्वे हरिदिनमुपासित । जनौम्यङ जनौ ।
जृङ्गषस्यच इत्येतयो कर्म्यासम्भवेऽपि प्रथक् ग्रहणं ज्ञापयति । अनुपूर्वधारितयो
प्रयोगे यस्य पश्चात् जनन यस्य पश्चात् जरणञ्च तस्य कर्मत्वं स्यादिति । तेन
राममनुजातीऽच्युत अव नेमडीऽचीति इमी निषधं खनसनेति डा । विश्वमनुजाती-
जनन । अत्र वृड्योति इमी निषेधे ऋदिरणाविति इरि व्यनचतयोति दीर्घे
सूत्राद्योदिदिति तस्य न । शिषौपत्यजि ह्ये षे आलिङ्गनाथं सकर्मकत्वेऽपि लङ्गी-
माश्लिष्टो मुकुन्द । जिज रुहौ जन्याम् । आरौहणार्थं सकर्मकत्वेऽपि कर्त्तरि
क्ते । औदित्वादिमीऽभावे ह्रीङ्गीभावित्यादिकार्यं गरुडमधिरूढ, । एव वृषमारूढः
शिव ॥१०६३॥

ध्रुवो निश्चलस्तस्य भावो ध्रौव्यम् । मुकुन्दस्येत्यादि मुकुन्द दिदृक्षवो गोप्य
इत्युचु । तत् किमित्याह मुकुन्दस्येदं कुञ्जमासितम् । जिनासङ उपवेशे । उप-
वेशनार्थत्वेन निश्चलायत्वात् अधिकरणे क्ते आसितम् । अव इदमित्यधिकरणमुक्तम् ।
रमापतेरिदं कुञ्जं यातम् । या ल गतौ अधिकरणे क्ते यातम् अव इदमित्यवि-
करणमुक्तम् । अनन्तस्य एतत् तरुतलं भुक्तं भुजौ घौ चार्थे भवे अधिकरणे क्ते
भुक्तम् अव एतदिति अधिकरणमुक्तम् । सर्वत्र कामुकसङ्घट्यादिना कर्त्तरि षष्ठी ।
चकारात् ढभावेषु चेति । कर्मणि यथा मुकुन्देन पीठमव्यासितम् । मुकुन्देन
मथुरा याता मुकुन्देन यात्रिकात्र भुक्तमिति । भावे तु मुकुन्देन आसितं यातं
भुक्तमिति, कर्त्तरि तु मुकुन्दं पीठे आसितं, मथुरा यातं यात्रिकात्र भुक्तं
इति ॥ १०६४ ॥

१०६५ । ज्ञार्चच्छार्थञोच्छीलादेः सति ।

ज्ञा अर्चा इच्छार्थं जि इत् शीलादेः ५॥, सति ७ ।

एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् तेषु । विदितः, पूजितः वाञ्छितः,
इहः, शीलितः, शिवोऽनुवर्त्तते ।

१०६६ । ठी-प-म-वत् कसु कानौ ।

ठी-पम वत् ११॥, कसु कानौ १॥ ।

धोरेतौ क्रमात् ळाः प-म-वत् स्तः । बभञ्जान्, जजा-
मर्वाञ्जजागृवान्, दुयूवान्, दिदिवान्, विविश्वान् विविच्छान् ।

ज्ञा ज्ञानम् । ज्ञाश्च अर्चा च इच्छा च ज्ञार्चच्छा । ज्ञार्चच्छा अर्था येषा ते
ज्ञार्चच्छार्था । जिरित् यस्य स जीत् । ज्ञार्चच्छार्थाश्च जीञ्च शीलादिष्वेति
तस्मात् । पूर्वतश्चकारोऽनुवर्त्तते । तेन एभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् चकारात् अतीते
च । एतत् तु कालमावविधायक, कर्मभावकर्तृषु तु यथासम्भव स्यादित्यर्थः ।
विदल मतौ विदित ज्ञायते इत्यर्थः । पूज क पूजे पूजित लोपो ञेरिति
ञेर्लोपः । पूज्यते इत्यर्थः । वाञ्छि कानि वाञ्छित वाञ्छ्यते इत्यर्थः । एष
कर्मणि क्तः । इन्वीजिषड् द्युतौ अकर्म कत्वात् कर्त्तरि क्ते नेम् जीञ्चैति इमौ
निषेधे हसुङ्ग इति न लोपे ढभात्तथीरिति तस्य धे भ्रूष्सीरिति धस्य दकारे इह
श्रुतते इत्यर्थः । जिशील स्यात् समाधौ कर्मणि क्ते शीलित ध्यायत इत्यर्थः ।
आदिशब्दे जि रच पालने रक्षित इत्यादि । स्वमते तु शीलादयोऽपि जिकारानु-
बन्धा । शिवोऽनुवर्त्तते इति प्रतिपदेन शिव इति पदं योक्तव्यमित्यर्थः, न च
विशेषविधानादेभ्यो वर्त्तमाने एव क्तः स्यात् नलतीत इति वाच्यम् अतीते बहुतर-
प्रयोगदर्शनात् । यथा परस्परिण विज्ञात तेषूपायनपाणिषु । राज्ञा हिमवत
सारी राज्ञ सारो हिमाद्रिष्वेति रघौ कालिदासः । ज्ञाती लङ्देश्वर कच्छादा-
ञ्जनेयेन तत् व्रत इति दण्डी । जनैरविदितविभवी भवानौपतिरिति भारविः ।
स पुण्यकर्मा भुवि पूजितो नृपेरित्यादि सुश्रुतं न च एष्वपि वर्त्तमाने क्त इति
वाच्यं वर्त्तमाने क्ते कामुकसङ्घेति कर्त्तरि षष्ठ्यापत्तेः ॥१०६५॥

ठीपमे इव ठीपमवत् । तेनातीते काले कर्त्तरि वाच्ये परस्मैपदस्य कसु,

१०६७ । वसोर्धसैकाजिनात इम् ।

वसो. ६।, घस एकाच् ऋ इन-आत' ५।, इम् ।१। ।

घस एकाचोऽर्त्तेरिन आदन्ताच्च वसोरिम् स्यात् नान्यतः ।

जञ्चिवात् आदिवान् आरिवान् ईयिवान् ददिवान् ।

आत्मनेपदिभ्य कानः उभयपदिभ्यो इय स्यात् । एवमतीते काले कर्मणि सर्व-
धातुभ्य, भावे त्वकर्मकेभ्य कान स्यात् इत्यर्थः । टीपमलेनैव कित्सिद्धे एतयो
पुन कित्करण स्यात् ङापिदिति विभाषावाधनार्थं तेन भन्ज धौ मोटने कसौ
ह्रव्रतेरिति इम् निषेधे हसुङ्ग इति न लोपे हित्वादौ वभज्जस् इति लिङ्गस्य
उदित्वात् त्रिदच इति तुणि नसम्भ्रन्न इति दीर्घे सयोगान्तलोपे वभज्जान् ।
एवम् उदित्वादीपि वभज्ज्यौ । जागृ ण्, जागरे कसौ जायौऽण्वीति गुणविकल्पे
नजागृवान् । दिव्यु जिगीषादौ कसौ क्वी श्टाविति ऋटि हिले दुय्वान् ।
पक्षे ध्रुलोपे इजि वल्लोपे दिदिवान् । एव विकृश गतौ ककारस्य शकारविकल्पे
विविञ्चान् विविच्छान् ॥ १०६६ ॥

घस च एकाच्च ऋङ् च आचेति तस्मात् । घस पृथग्यदृष्ट्यात् एकाजिति
हिले कृतेऽपि घ एकाच् स एव याच्य । नेमसुमित्यनेन असुम् क्रादिभिन्नधातुभ्य
ङा इम, प्राप्तावपि ह्रव्रतेरिति निषेधादप्राप्तौ पुनरिह हसन्ताना मध्ये घसते-
र्विलेऽप्येकाच्च आदन्तानाम् ऋ इति दाभ्याच्च परस्य वसोरिम् स्यादिति घसादे
र्विधौ सुतरामन्यतोऽप्राप्तौ नान्यत इति ज्ञापयति कदाचिदन्यतोऽपि स्यादिति ।
तेन चत्वार्य साधु, चञ्चिय, इत्यादौ कारकविधावप्यकारकात् प्रत्ययो जात । जञ्चि-
वानिति । अद्वौ कसौ व्या वेति घसादर्शे अनेन इमि हित्वाटिकार्यो हनगमेति
भूपक्षसोरिति घस्य कले शासवमेति पत्वम् । पक्षे अदौ हिले दग लोपे सन्धौ
एकाचत्वात् इमि आदिवान् । एवम् ईड ईडिवान् । एवञ्च यज खेसूलस्यापि जौ
ईजिवान् घस ऊजिवान् इत्यादि । एवञ्च डुजौष पच पाके तृप्तलति खेलोपे
प्रेञ्चिवान् भन्ज जौ मेजिवान् प्रादि । ऋर्जिग्याम् ऋ प्रापे च इति इयो, कसौ
हिले खेष्टकारस्य अले स्याद्यत्ने इति गुणे सन्धौ इमि आरिवान् । स्वरूपग्रह-
णात् ऋर्न हिंसे इत्यस्य तु स्याद्यत्ने । न अतिग्रहणात् गुणाभावे आदिगोचो-
रिति गुणे आरिवान् । इन ग, पै कितिर्ध इति दीर्घे इमि यिणी-
ज्यणाविति मूलस्य वकारे ईजिवान् । दाम्बरपात् कसौ हिले इमि ज्ञादोरिति

१०६८ । हन गम दृश विश विन्दो वा ।

हन—विन्द ५१, वा ११ ।

एभ्यो वसोरिम् स्यात् वा । जघ्नवान् जघन्वान् जग्मि-
वान् जगन्वान्, दृष्टशिवान् दृष्टश्वान्, विविशिवान् विविश्वान्,
विविदिवान् विविद्वान् ।

१०६९ । दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् ।

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् ॥१॥ ।

एते वस्त्रन्ता निपात्यन्ते । चक्राणः, जजागराणः, जजा-
ग्राणः, अनूचानः ।

११०० । कौ-प-म-वत् शट् शानौ ।

कौ प म वत् ॥१॥, शट् शानौ १॥ ।

धोरितौ क्रमात् क्वाः प म वत् स्तः । पचन् ।

आलोपे दिदिवान् । एव' ख्या चख्यवान् इत्यादि । एभ्य किम् ? चित्ती ज्ञाने
चिचित्वान् । इगताविति भौवादिकस्य ईवान् ॥ १०६७ व

हनलौ कसौ इमि हिले हनगमेति छड् लोपे हनौ क्री इति ह्लादेशे जघ्नि-
वान् । पचे खेर्हो घ इति हस्य घे जघन्वान् । औगम्प्ल कसौ इमि छड् लोपे
जग्मिवान् । पचे घोर्मे न इति मस्य नकारे जगन्वान् । इरट्शौ कसौ इमि दृष्टशि-
वान् पचे दृष्टश्वान् । शौविश कसौ इमि विविशिवान् पचे विविश्वान् । विद लृ
शगौ लोप्ते कसौ इमि विविदिवान् पचे विविद्वान् ॥ १०६८ ॥

दाश्व' दाने तालव्यान् दाश्वान् । दन्त्यान् इत्येके । सञ्चकि शशौ साह्वान् ।
निहौ सिचि मीढ्वान् । जानमुदाहरति । क्त्वदङ् च उभयपदिवात् कर्त्तरि
कानि चक्राण कुम्भ कुम्भकार । एव कर्मणि कानि कुम्भकारिण कुम्भशक्राण ।
भावे तु क्त्वत्वेण जजाग्राणम् । जागृत्तु जागरे कालस्य कर्मत्वात् सकर्मकत्वे
कर्मणि कानि जाग्रोऽण्वौति विभाषया गुणे पात्येन मासी जजाग्राण जजागराण
इत्यर्थः । अनुपूर्वं द्रुण्युक्तौ कामे वचादेशे हिले खिर्मूलस्य च जौ अनूचान ॥१०६९॥
कौ पमे इन्न कौपमवत् । एतन्न वर्त्तमानकाले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः शतु

११०१ । शानेऽतो मन् ।

शाने ७, अत ६, मन् ११ ।

अकारस्य मन् स्यात् शाने । पचमानः ।

११०२ । या सोऽस्य ।

ई ११, आ ११, आस ५, अस्य ६ ।

आसः परस्यास्य (शानस्य) आ ई स्यात् । आसीनः ।

११०३ । वेत्तेः शतुः कसुर्वा ।

वेत्ते ५, शतुः ६, कसु १, वा ११ ।

विदः परस्य शतुः कसुः स्यात् वा । विद्वान् विदन् ।

आत्मनेपदिभ्यः शानः उभयपदिभ्यो इय स्यात् । एव वर्त्तमाने कर्मणि सकर्म-
केभ्य भावे त्वकर्मकेभ्यः शान, स्यात् इत्यर्थः । शित्वाद्रसन्नाया शवादी गच्छन्
दीव्यन् शृण्वन् तुदन् । त्यादि । एव पित्वाभावाच्च डित्वा रल ध्वनौ रुवन् टुञ्जल
स्तुतौ स्तुवन् इत्यादी गुणाभावे नृध्वोरित्युक् । एवञ्च ऋलिं गत्या श्रद्धशानयो
शित्वाट्टादिशे इयृच्छत् समियृच्छानः । कातन्वास्तु । श्रद्धशानयो, प्रथमान्तेन
सामान्याधिकरणाभावे आमन्त्रये श्रद्धशानौ न स्त । तेन हे पचन् छात्र । हे
पचमान छात्र । इति स्यात् । हे पचन् । हे पचमान । इत्यादि न स्यात् इत्याहु ।
एतयो प्रयोगे क्रियासमाप्तिर्नास्तीति बोध्यम् । पचन्निति डुञ्जौश्च पच पाके
श्रद्ध वे श्रे लोपीऽत इत्यकारलोपे ऋदित्वात् त्रिदच इति तुषि स्थानस्य लुप्
स्त्रियाम् इपि पचन्ती ॥११००॥

पचमान इति कर्त्तरि शान । कर्त्तरि विप्र ओदनं पचमान आसे कर्मणि
विप्रेण पचमान ओदन शीभते । भावे तु विप्रेण दीप्यमानम् ॥११०१॥

ई आ इत्युभय लुप्तप्रथमैकम् । आसः परस्य शानस्य आकार ईकार स्यात्
इत्यर्थः । जिलासङ्क् कर्त्तरि शाने शप् तस्य लुकि अनेन आकारस्य ईकारे
आसीनः ॥११०२॥

वेत्ते परस्य शतुः कसुः स्यात् वा । श्रद्धस्थानजातत्वेन डित्वम् अतीतवीधकत्वञ्च
न स्यात् । विदल सती श्रद्ध तस्य स्थानेऽनेन कसौ विद्वान् । पचे विदन् ॥११०३॥

११०४ । शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शानः ।

वक्ति वयस ताच्छील्ये ७, शतु ६१, शानः ११ ।

शतुं निघ्नानः, कवच विभाणः, भोगं भुञ्जानः ।

११०५ । ती-प-म-वत् स्यट-स्यमानौ ।

ती प म-वत् ११॥, स्यट-स्यमानौ १॥ ।

धोः एतौ क्रमात् त्याः प म-वत् स्तः । करिष्यन् करिष्यमाणः ।

इति क्तादिपादः ।

एष्वर्थेषु शतु' स्थाने शान स्यात् । शतु निघ्नान इति हनलौ गतौ शट शक्त्यर्थे ऽनेन शतु स्थाने शाने शपो लुकि हनगम्लियुङ लोपे हनी ऋ घ्र इति द्वादेशः । कवच विभाण इति षलि टुडु शट यौवनवयस्यर्थेऽनेन शतु' स्थाने शाने शपो लुकि ह्वादीरेदिरिति हिले खिर्भकारस्य वकारे पृश्वादेरिति ऊौ घृ णं इति णत्वम् । भोगं भुञ्जान इति भुजघौ वाणे शट ताच्छील्ये शतु' स्थाने शाने रुधादित्वा त्रणि नणोन् इति नणो नकारे तस्य जकारः । घृशङ् स्थितौ इत्यस्य प्रेरणे जौ धारि । एवम् अधौङल अभ्ययने इत्येताभ्यामक्कृ शट एव स्यात् न तु शान इति वक्तव्यम् । धारवद्गुपनिषदम् अधौयन् तर्कम् । कृक्ते तु धारयमाण अधौयान् ॥११०४॥

तेन भविष्यत्काले कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यः स्यट आत्मनेपदिभ्यः, स्यमानः समय-पदिभ्यो द्वय स्यात् । एव भविष्यत्काले कर्त्तरि सकर्मकेभ्यो भावे ल्वकर्त्तृकेभ्यः स्यमान, स्यादित्यर्थः ॥११०५॥

इति क्तादिपादः ।

चतुर्थः पादः—दृष्ट्यादिः ।

११८६ । जि भाज भू सह रुच चर वृध वृत्
प्रजनापत्रपालंक्त निराक्रुन्मद पत पच दृष्ट्यार्धे ।

जि—पच ५१, दृष्ट ११, वे ७१ ।

एभ्य दृष्ट्याः स्यात् वे । कारयिष्णुः, भाजिष्णुः भविष्णुः
सहिष्णुः रोचिष्णुः चरिष्णुः वर्द्धिष्णुः वर्त्तिष्णुः प्रजनिष्णुः
अपत्रपिष्णुः अलङ्करिष्णुः निराकरिष्णुः उन्मदिष्णुः उत्प-
तिष्णुः उत्पचिष्णुः ।

११०७ । णक् भू-जेः ।

णक् ११, भू-जे ५१ ।

आभ्यां णक् स्यात् घे । भूष्णुः जिष्णुः ।

११०८ । ग्ला ग्ला स्या क्षि पच परिमृजः स्रुः ।

ग्ला—परिमृजः ५१, स्रुः ११ ।

एभ्यः स्रुः स्यात् घे । ग्लास्रुः ग्लास्रुः स्रुस्रु स्रुः पक्षुः
परिमार्क्षुः ।

प्रात् जन प्रजन अपावप अपवप अलम् क्त अलङ् । निर आ निरा तच्चात्
क्त निराक्त । मद च पत च पच चेति मदपतपच उदी मदपतपच उन्मदपतपच ।
ततो जिश्च भाजसेत्यादि तच्चात् । जिर्जगन्त । मण्डूकप्रुताधिकारात् शक्तिवय-
साच्छील्ये इत्यच्चात् ताच्छील्यमनुवर्त्तते तस्य च स्वय श्विस प्रादिति पर्थ्यन्तेष्वधि-
कार । तेन कारयितु शीलमसेत्यादिवाक्ये कारयिष्णुरित्यादि ॥ ११०६ ॥

भूष्ण अत्र कित्वात् वदुशीति इम् न स्यात् गुणाभावश्च ॥ ११०७ ॥

११०६ । चिप वस गृध धृषः क्तुः ।

चिप—धृष ५।, क्तु १। ।

एभ्यः क्तुः स्यात् घे । चिप्पुः वसुः गृधुः धृषुः ।

१११० । शृ स्या भू कम गम हन लष
वष पत पटो जुकः ।

शृ—पट ५।, जुक १। ।

एभ्यो जुकः स्यात् घे । शारुकः स्यायुकः भातुकः कामुकः
गामुकः घातुकः लाषुकः वर्षुकः पातुकः पादुकः ।

११११ । भिच्च जल्प कुट्ट लुण्टवजः पाकः ।

भिच्च—वज ५।, पाक १। ।

एभ्यः पाकः स्यात् घे । भिच्चाकौ जल्पाकौ कुट्टाकौ
लुण्टाकौ वराकौ ।

स्नाक्षुरित्यादि वय सुगमम् । क्षुरिति एकाजिवर्णान्तत्वात् इमो निषेधे
गुणे षत्वम् । पक्षुरिति औदित्वात् नेम् च्डिति कुडि षत्वम् । परिमाच्छुरिति
वज्रलूष शङ्खौ उदित्वात् अनिम् पच् वज्रोऽकडिति वज्रौ शङ्खाजिति षडि षढौ कः
से इति षस्य कले क्लिदादिति षत्वम् । अस्य इम् पच् न प्रयोगः ॥ ११०८ ॥

चिप शजौ चिप्यौ चिप्पु कित्त्वात् न गुण । वस्य वसीण भये वक्ष् । यधिर्यु
च लिप्से गृध् । जिघृषा न प्रागल्भ्ये घृण् ॥ ११०९ ॥

श्रगि हिसे जिष्ठा स्थाने, भूस्वरूपम् । कमुड सृष्टि । औगम् लु गत्याम् ।
हनवी गतौ । लष लषज सृष्टि । वषु सेचने । पत्तलृज गत्याम् । पटौड गतौ ।
एभ्यो जुकः स्यात् घे । जित्त्वात् वडि । स्यायुक इत्यत्र यनञ् णित् कदिशीति
यन् । घातुक इत्यत्र खेडौ घ इति हस्य घे हनस्तडिति तड् ॥ १११० ॥

भिच्च लामादौ । जल्पवाचि । कुट्टकड प्रतापने कुट्टक कुसाहिदोरिति
वयम् । लुण्टकवज्रा चौर्ये वडग सम्भक्तौ । एभ्यः पाकः स्यात् घे । पित्वादीरिति
॥ ११११ ॥

१११२ । पति गृहि स्मृहि शीङ् आलुः ।

पति—शीङ् ५१, आलु ११ ।

एभ्यः आलुः स्यात् घे । पतयालुः गृहयालुः स्मृहयालुः
शयालुः ।

१११३ । शत सद सि धे दो रुः ।

शत—द ५१, रु ११ ।

एभ्यो रुः स्यात् घे । शतुः सदुः सेरुः धारुः दारुः ।

१११४ । घसस्रदः क्मरः ।

घस-स्र अद ५१, क्मर ११ ।

एभ्यः क्मरः स्यात् घे । घक्मरः स्मरः अक्मरः ।

१११५ । मिद भासभन्जो घुरः ।

मिद भास भन्ज ५१, घुर, ११ ।

एभ्यो घुरः स्यात् घे । मिदुरः भासुरः भङ्गुरः ।

१११६ । छिदभिदविदः कुरः ।

छिद-भिद-विद ५१, कुरः ११ ।

एभ्यः कुरः स्यात् घे । छिदुरः मिदुरः विदुरः ।

पतत् कौश्र्यगत्थी । गृहत् कडग्रहे । स्मृहत्कौश्रे । त्रयोऽदन्तचुरादयः ।
शीङलजि स्वप्ने । एभ्यः आलुः स्यात् घे । अलोप इत्यत्र आलुवर्जनात् न
अलोप ॥१११२॥

शदलजौ शति । बदलजौश विषादे । सिनगल बन्धे । घेट पाने । घेटः
पृथग् ग्रहणात् दा इति स्वरूपम् । तेन दाल लूनौ दातु दाने बुदाजिनृच देड
पालने दैप शोधने दीषच्छेदे इति षणां ग्रहणम् एभ्यो रुः स्यात् घे ॥१११३॥
लृघसौ भजे । स्मृतौ । अदौ भजे । एभ्यः क्मर, स्यात् घे कित्त्वात् न गुण ॥१११४॥
इर्मिद्या चेहने । भासुङ् दौष्टौ । भन्जधौ सोटने । एभ्यो घुरः स्यात् घे ।
भन्ज घातीरनेकार्थत्वात् वक्त्रीभावे घुरे कृते घिति नस्य गकारे भङ्गुरं काष्ठ
वक्त्रमित्यर्थः । यत्र पर भन्क्ति तत्र तु भङ्क्ता इत्येव ॥१११५॥

१११७। जागृ यङन्त यज जप वद दन्श् ऊकः ।

जागृ—दन्श् ५।, ऊक १।।

एभ्यः ऊकः स्यात् घे । जागरूकः यायजूकः जञ्जपूकः
वावदूकः दन्दशूकः ।

१११८ । यङन्त-चल पत सह वहः किः ।

यङन्त-वह ५।, कि १।।

एभ्यः किः स्यात् घे । चाचलिः पापतिः सासहिः वावहिः ।

१११९ । द्विश्चाटुङ्लोपिनः ।

द्वि. १।, च १। आत् ऋ उङ् लोपिन ५।।

आदन्तात् ऋवर्णान्तात् उङ्लोपिनश्च किः स्यात् घे तेषाञ्च
द्वित्वम् । ददिः चक्रिः जञ्जिः ।

छिनत्तीति छिदुर । भिनत्तीति भिदुर । वेत्तीति विदुर । एषु कित्वात् न
गुणः । छिदिदौ कर्मकर्त्रीति केचित् । तद्धेयम् । दृप्ती विप्रचच्छिदुर इति
दीर्घात्कार भिदुर इत्यादिदर्शनात् ॥१११९॥

यजश्च जपश्च वदश्च दन्श् चेति । यङन्तस्यासौ यज जप वद दन्श् चेति पश्चात्
जागृश्च यङन्त यज जप वद दन्श् चेति तस्मात् । जागर्तीति जागरूकः । पुन'
पुनरतिशयेन वा यजतीति यङ् यायज्य भागात् ऊके ह्रसात् लोप इत्यकारयका-
रधीर्लोपे यायजूकः । एव जञ्जप्यते इति जञ्जपूकः । वदेवाचि वावद्यते इति
वावदूकः । दन्दश्यते इति दन्दशूकः ॥१११७॥

चलन गतौ । पत्यङ् श्ये । सञ्चकि शतौ सह जङ्च इति द्वयम् । वहैऔ
प्रापणे । यङन्तेभ्य एभ्यः कि स्यात् घे । पापतिरिति नौन वन्च इत्यव पतल न
गत्याम् इत्यस्य यङ्णात् पत्यङ् श्ये इत्यस्मात् । यङि खेर्नौनोऽप्राप्तौ घौ नित इति
दीर्घे प्रापत्यभागात् कौ ह्रसात् लोप इत्यकारयकारधीर्लोप ॥१११८॥

आत् च ऋ उङ् लोपी चेति तस्मात् । ददातीति ददि कौ द्वित्वे कित्वाद्
गुणे उत्सेचीत्याकारलोपः । करीति किरति इति द्वयोश्चक्रिः । जायते इति
जञ्जिः । अत्र कौ कृते हनगमित्यङ् लोपः स्तुभिरिति नस्य चकारः । एवं
हन्यौ जञ्जिः, औगमस्य जञ्जिः, खनज चङ्गिः, लृघसौ जञ्जिः ॥१११९॥

११२० । यायाय भास कस स्थेश पिश प्रमदो वरः ।

यायाय—प्रमद ५।, वर १। ।

एभ्यो वरः स्यात् घे । यायावरः भास्वरः कस्वरः स्थावरः
ईश्वरः ऐश्वरः प्रमद्वरः ।

११२१ । च्वरप् सृ जीन्नश गमस्त मश्च ।

च्वरप् ११।, सृ जि-इन् नश गम ५।, त ११।, म' ६।, च ११। ।

एभ्यः च्वरप् स्यात् घे, मस्य च तः । सृत्वरी जित्वरी
इत्वरी नश्वरी गत्वरी ।

११२२ । हिंस दीप कम्पाजस स्मिड कम
नमो रः ।

हिंस—नम ५।, र १। ।

एभ्यो रः स्यात् घे । हिंसः दीपः कम्पः अजसः स्मेरः
कम्पः नमः ।

वक्तुं यातीति यङि यायाय भासञ्जन दीती । कसज गतौ जिष्ठा स्थाने ।
ईशलङ् ऐश्वर्ये । पिश शपावयवे । प्रपूर्वमदीभिर्यङि हर्षे । एभ्यो वरः स्यात् घे ।
यायावरः इति यायाय भागात् वरे हववतेरिति इम् निषेधे हसात् लोप इत्य-
कारलोपे यौलोप इति यलोप । ईश्वर इति वरस्य प्रत्ययत्वेन दत्त्वादित्वात् भसत्वा-
भावे शक्वाजिति न षङ् ॥ ११२० ॥

सरतीति सृत्वरी कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तन्निति तनि पिच्छादीप् । एव जय-
तीति जित्वरी एतीति इत्वरी नश्वतीति नश्वरी । अत्र हववतेरिति इम् निषेधे
प्रत्ययवकारस्य दन्त्यत्वात् भसत्वाभावे मुहादित्वात् षङ् शक्वाजिति षङ् च न
स्यात् गच्छतीति भत्वरी अनेन मस्य त ॥ ११२१ ॥

हिंसतीति हिंस, इत्यादी हववतेरिति इम् निषेधः । एव दीप्यते इति दीपः ।
कम्पते इति कम्पः । अजस इति नञ् पूर्वजसुर्द्वयं मोचे । न नस्यतीति अजसः ।
स्मयते इति स्मेरः । कमुकङ् सृङ् । वारो इति जितोऽप्राप्तिपचे कम् । नम-
तीति नमः ॥ ११२२ ॥

११२३ । सन् भिक्षाशंस उः ।

सन्-भिक्षाशंस' ५।, उ १। ।

एभ्यो उः स्यात् घे । रिप्सुः भिक्षुः आशंसुः ।

११२४ । विन्दिच्छू ।

विन्दिच्छू १॥ ।

एतौ निपात्यौ । वेत्तीति विन्दुः, इच्छतीति इच्छुः ।

११२५ । स्वप् तृष् धृषो ङ् नज् ।

स्वप् तृष् धृष. ५।, ङ् नज् । १। ।

एभ्यो ङ् नज् स्यात् घे । स्वप्नक् तृष्णक् धृष्णक् ।

११२६ । शृ वन्द आरुः ।

शृ-वन्द ५।, आरु १। ।

आभ्यामारुः स्यात् घे । शरारुः वन्दारुः ।

११२७ । क्रु कृकौ भियः ।

क्रु कृकौ १॥, भिय ५। ।

भौरुः भौलुकः ।

रभौड राभस्ये । रब्धुमिच्छतीति सनि भिमौसादेति खेलेपि अकारस्य इति
स्यादे सोलोप इति सलोपे भूपभसोरिति भस्य पत्वे रिप्सभागात् अनेन उपत्यये
ह्रसात् लोप इति अकारलोपे रिप्सु । भिचते भिक्षुः आशंसते आशंसु ॥११२३॥

सुगमम् ॥ ११२४ ॥

स्वपितीति स्वप्नक् । तृष्यतीति तृष्णक् धृष्यतीति धृष्णक् इति उभयव ह्रव-
वतेरिति इम् निषेधे छित्वात् न गुणः ॥ ११२५ ॥

शृष्यातीति शरारु । वन्दते इति वन्दारुः ॥ ११२६ ॥

भिय एतौ स्याता घे । विभेतीति भौरुः भौलुकः, उभयव कित्वात् न
गुणः ॥ ११२७ ॥

११२८ । स्पृहि गृहि शु द जेराय्यः ।

स्पृहि—जे ५।, आय्य १।

एभ्यः आय्यः स्यात् घे । स्पृहयाय्यः गृहयाय्यः अवाय्यः
द्वराय्यः जयाय्यः ।

११२९ । गण्डि मण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्तः ।

गण्डि—नन्दिभ्य ५॥ अन्त १।

एभ्योऽन्तः स्यात् घे । गण्डयन्तः मण्डयन्तः जयन्तः
जनयन्तः नन्दयन्तः ।

११३० । स्तनि गदि मदि हृदि दूषे रिबुः ।

स्तनि—दूषे ५।, इबु १।

एभ्यः इबु स्यात् घे । स्तनयिबुः गदयिबुः मदयिबुः
हृदयिबुः दूषयिबुः ।

स्पृहि गृहि स्पृशत् केसे । गृहत् कड गृहे । हावदन्तचुरा युन गती युती ।
हृड शादरे । जि जये । एभ्य आय्य, स्यात् घे । स्पृहयाय्य गृहयाय्य इत्युभयव
जोर्लोप इत्यादौ आय्यवर्जनात् न जोर्लोप, ॥११२८॥

गण्डि गण्डे । किमण्डि भूषे । जि जये । जनीम्यड जनौ । टुनदि सत्रधि
अत्र जिवर्जा सर्वे अन्ता गण्डयन्त इत्यादिषु जोर्लोप इत्यादौ अन्तवर्जनात् न
जोर्लोप ॥११२९॥

स्तनत्काशब्दे । गदत्काशब्धनौ । हावदन्तचुरादी । मदीभिर्यजि हृषे
अस्य गर्वे स्तपने वा मातृवन्वत्वात् औ ऋस्वे मदि । हन्मन । हत्करीत्याचष्टे ता
इति औ हृदिरिति । इर्दृष्यौ वैकृते । अस्य औ गुणे, दुषेरोदूरिति ककार
दूषे । एभ्य इबु, स्यात् घे । स्तनयिबु रित्यादिषु जोर्लोप इत्यादौ इबुवर्जनात्
न जोर्लोप । अत्र ब्, इति कृतेऽपि इमा एवेष्टसिद्धौ जोर्लोप इत्यत्र इबुवर्जनेऽप्य-
वक्तव्ये इबुकरणं प्रापयति क्वचिद्विहितोऽपि न स्यादिति तेन वद्वलिङ्ग इत्यत्र न
शुष । वातमज इत्यत्र वी आदेशो न स्यात् ॥११३०॥

११३१ । कृ-गृ-जागुः क्तिः ।

कृ-गृ-जागुः ५।, क्तिः १। ।

एभ्यः क्तिः स्यात् घे । कीर्वि गीर्विः जागृविः ।

११३२ । स्वयं शं वि सं प्राङ्मुवो डुः ।

स्वयं—प्रात् ५।, सुवः ५।, डुः १। ।

एभ्यो भुवो डुः स्यात् घे । स्वयम्भुः शम्भुः विभुः सन्भुः प्रभुः ।

११३३ । ल्वृ-धू-खन-सू-चर-पू-सह-वह इवो धे ।

ल्वृ-धू-खन-सू-चर-पू-सह-वह ५।, इव १।, धे ७। ।

एभ्यः इवः स्यात् घे । लवित्वम् अरित्वं धवित्वं खनित्वं
सवित्वं चरित्वं पवित्वं सटित्वं वहित्वम् ।

११३४ । घञलनटोऽघे ।

घञ् अल् अनटः १॥, अघे ७। ।

घोरिते स्थुर्न तु घे । प्राकारः पादः दासः उपाध्यायः
प्रासादः । समाजः, शम् क्लामः वामः आचामः अम आमः
यमः यामः विन्ध्यमः विश्वामः ।

कृश विविधे गुण गिरणे गृणि शब्दे इति इय जागृच्छलु जागरे । एभ्य क्ति
स्यात् घे । क्तिर्वि कीर्वि अत्र कित्वात् हवतेरिति इमी निषेधे च्छदिरणा-
विति इति व्यङ्ग्यतयैति दीर्घः । गिरति गृणाति वा गीर्वि । जागृवि रिति
जाग्रोऽप्यवधीत्यत्र विवर्जनात् न गुण ॥११३१॥

एभ्य परान भवतेर्ङ् स्यात् घे । डित्वात् टिलीप । स्वयम्भुर्दन्त्यादि सन्भुश्च
इति इय कातन्वसम्मतम् । एतत्पर्यन्तेषु ताच्छील्याधिकार ॥११३२॥

लूजगि छिदि । ऋ प्रापे च । धून्निज कम्पे । खनुज विदारि । सूडल
सूतौ । चरगमनेऽदने आचारे । पूजगि गोवे । सञ्चकि शकौ सह षडच ।
वहेजौ प्रापणे । एभ्य इवः स्यात् करणे । लूयनेऽनेनेति लवित्वम् एवम् अरित्वं
धवित्वं खनित्वं सवित्वं चरित्वं पवित्वं सटित्वं वहित्वम् ॥११३३॥

अर्थानुक्तावपि घस्य वर्जनात् कृडो कभाश्च इत्युक्ते कारकभावयोः प्रातौ

११३५ । क-भावेऽमी ।

क भावे ०।, अमी १॥ ।

प्रघसः वधः धरः करः निलयः समजः मयः लयः । ज्ञानं
मानं दानं प्रवेपनं वपनं वयनम् अजनं दरिद्राणं शयनम् ।

धीरते सु कर्तृभिन्नकारकेषु भावे च इत्यर्थः । घञी घकारवृत्ती कगर्थः ।
जकारो वृद्धार्थः । यथा पाक भाग इत्यादि । अलो लकाराविभक्तोत्कारवत्
प्राचीनमतानुवादार्थः । अनट्टकार ईवर्थः । भुष्यतेऽनेवेति भूपथी । डुकञ्ज
प्रकर्षेण क्रियतेऽसौ इति कर्मणि घञि जित्वात् वृद्धौ प्राकारः । प्रस्य दीर्घविधा-
नात् घञन्तधातौ परं क्वचिदुपसर्गस्य दीर्घं स्यादिति सूचितम् । तेन प्रासादः
नीशारः नीहारः नीवारः व्यतीपातः परीरम्भः परीवादः प्रतीकारः अतीसारः
इत्यादि । करणे पथौड गतौ पथ्यतेऽनेनेति पादः । सम्प्रदाने दाष्टज दाने
दास्यतेऽस्मै इति दासो विप्रः । अपादाने उपेत्य अधीयते अस्मादिति उपा-
याय । अधिकरणे प्रसीदन्ति मनांसि अस्मिन्निति प्रासादः । भावे तु समजनं
समाजं समूहं अत्र व्यञ्जोऽरे वेत्यत्र घञवर्जनात् न वी । शमुभिर्यं शमे घञि
वृद्धौ जनवध इति ऋस्वे शमः । कमुडं स्पृहि वारि इति जिडोऽप्राप्तिपक्षे घञि
वृद्धौ कमवमचसा वर्जनात् ऋस्वाभावे कामः एवं वाम आचामः । असद्यम-
विश्रमा वा ऋस्वे अम आम यसं याम विश्रम विश्रामः । ननु भावी सूधातो-
रर्थस्ततश्च सर्वधातुभ्यः कथं भावे प्रत्यया सुरिति चेत् सत्यम् । भाव इह क्रिया-
भाववाच्यः । अतएव धात्वर्थः केवलो भाव इति । एव कृत्वस्तस्य क्रियासानान्य-
वचना इति प्राञ्चः । एवञ्च अवस्थे इह क्रियायाः स्त साध्यता सिद्धतापि च ।
साध्यता त्यादिवाच्या स्यात् सिद्धता द्रव्यवत् भवेत् । द्रव्यवत्त्वे घञादि स्यात् योग-
लिङ्गेन सख्येति । तेन पाकः पाकौ पाकाः ॥ ११३४ ॥

घञादयः कर्तरि न स्युरित्युक्तापि अमी सर्वकारकेषु भावे च स्युरित्युक्तवता
प्रयोगानुसारेण सञ्ज्ञायां क्वचित् कर्त्तव्येपि स्युरिति सूचितम् । घञि यथा रुज-
तोति रोगः । उच्यतीति ओकः सरति कालान्तरं सारः स्थिरी भागः, अति-
सरतोऽस्ति अतीसारी व्याधिः । अलिः प्राच्यतीति प्रघसः । विशति चित्तं वेशः ।
सशति देहः स्पर्शः । क्षयतीति क्षयी व्याधिः । धरतीति धरः पर्वतभेदः ।

११३६ । छीवन-सीवने वा ।

छीवन सीवने १॥, वा । १ ।

एत निपात्ये वा । पक्षे छेवनं सेवनम् ।

अनटि एक वक्तौति एकवचनम् एव द्विवचन बहुवचनम् । कचिदिति किम् ? नदतीति नद अत्र सञ्जायामपि पचादित्वादन्नेव । प्रघस इत्यादि । अट्टौ भक्षे कर्त्तव्यलि घस्रद इति घसादेश । हनन वध भावे अलि हनो वधादेश । धर-
तीति धर कर्त्तव्यल् । क्रियतेऽनेनेति करणेऽलि कर । निलीयतेऽस्मिन्निति अधिकरणेऽलि निलय । मिथ्योरित्यत्र अल् वर्जनात् नडा । समजन समज
परूना समूह भावेऽलि व्यजोऽरे वेल्यत्र अल् वर्जनात् न वी । डुमिजन क्षेपे
मौजग बधे इति दाभ्या भावेऽलि मय । मिथ्योरित्यत्र अल् वर्जनात् न डा ।
लीगि श्लिषि भावेऽलि लय । मास्वरूपाणा मिथ्योरित्यपि भावेऽनटि मिथ्योरिति
डादेशे मान प्रवेपनमिति मोऽचोऽन्तरित्यत्र वेपवर्जनात् न णल् । अज क्षेपे
गतौ भावेऽनटि व्यजोऽरे इत्यत्र वी आदेशे वयन पक्षे अजनम् । दरिद्रातेर्भावेऽनटि
दरिद्र आलोप इत्यत्र अल् वर्जनादालोपाभावे दरिद्राण शौड लजि भावेऽनटि
अथनम् । कारके तु छिद्यतेऽनेनेति छेदन खड्ग राजभोजना शालय । साधनौ
व्यनौ रञ्ज् रित्यादि ॥ ११३५ ॥

छीवन । छिब्यु निरासे सिब्यु तत्सन्ततौ एतयोर्भावेऽनटि दीर्घौ वा निपा-
त्यते । पक्षे गुण । अत्र छीव निरासे इति दीर्घवता एवेष्टसिद्धौ निपातनं दीर्घवत
कातन्माद्यसम्मतत्वात् । वाशब्दस्य अव्ययत्वेन अनेकार्थत्वात् इदं विद्वष्योमि ।
प्रश्ना व्युपाभ्या शौड, पर्याये घञ् । तत्र राजविशय राजोपशय । राज्ञ
सम्बन्धे श्रयितु पर्याय इत्ययम् । उन्निभ्या गिर । उद्गार निगार । किरते-
र्धान्ये । उत्कार लिकार धान्यस्य । धान्ये किम् ? पुष्पनिकर, पुष्पिकर ।
अत्र अनेव । वे स्त्रोऽशब्दे विल्लीर्णे । पटस्य विस्तार, शब्दे तु वाक्त्वस्य विस्तार ।
गेरदोऽल् । प्रघस । गे किम् ? घास । नेषश्च । ने, परादत्तेर्णोऽल् च स्यात् ।
न्याद निघञ् । प्रसम्प्रा मदीहर्णोऽल् । प्रसद सम्पद । हर्षे किम् ? प्रसाद ।
अगर्थधजपमदे । व्यध जप मद । गेन्तु आख्याय उपजाप उन्माद ।
स्वनहसाभ्या वा । स्वनं स्वन हस ह्रास । गेन्तु प्रस्वान प्रह्रास । यन्
अन्निव्युपेभ्यश्च । एभ्य परात् केवलाच्च यनीऽल् स्वाहा । सयम सयाम निधम,

११३० । मुण् लभोऽनेक दुः सीर्गे खल-घञोः ।

मुण् ११, लभ ६।, अन् एक दु-सी ५।, खल् घञो ७॥ ।

केवलदुः सुवर्जात् मे परस्य लभो मुण् स्यात् खलि घञि

नियाम विषम विषाम उपयम उपशाम यम याम । लैर्गदनदपठस्निह-
सिन्ध । निगद निगादः निनद निनाद निपठ निपाठ निस्वन निस्वान-
निहस' निहास । ले किम् ? पाठ । अग्रेष क्खो वीणायाम् । क्ख क्ख
प्रकृष प्रकृष निक्कृष निक्कृष । आडो रुद्धभ्याम् । आरव आराव' आद्रव
आद्राव' अवाद्यहो वृष्टिविधाते । अवग्रह' अवग्राह । प्रात् रज्जौ । प्रग्रह
प्रग्राह रज्जु । परिर्मुवीऽवज्ञायाम् । परिभव परिभाव । पण' परिमात्रे
नित्यमल् । पण । परिमात्रे किम् ? दास्या पाण । स्लहोऽन्तविषये । स्लह ।
सरतेर्गर्मग्रहणे गवासुपसर । अन्यव उपसार । अभ्युपनिविध्यो ह्यो हुश्च । एभ्य
परात् ह्यतेरल् स्यात् तस्य हुरादेशश्च । अभिहव उपहव । निहव
विहव । एभ्य किम् ? प्रह्वय । आडो युद्धे । आह्वयन्ते योद्धारोऽस्मिन्निति
आहवी युद्धम् । अन्यत् तु आह्वयन्ते पानाय गावोऽव स आहवी जलाशय ।
अव घञि हुरादेशो निपात्य' । काठिन्ये हन्तेर्घनादेशश्च । दध्नी घन घन दधि
इति तु अमेदात् । प्रादगृहैकदेशे हनी घञ् च । गृहैकदेशे वाच्ये प्राङ्गन्तेर्घञन्तौ
स्त्रो हन्तेर्घनादेशश्च । प्रघाण, प्रघण उभयव णत्वं निपात्यम् । अथो विटुभ्यो
हन्तेरल् करणे घनादेशश्च । अथो हन्यतेऽनेनेति अथोघन । एव विघन द्रुघण ।
परेर्डश्च । परिपूर्वाङ्गन्तेर्डं स्यात् करणे घनादेशश्च । परिहन्यतेऽनेनेति परिघ ।
परे किम् ? विघात समुद्रा गणप्रशस्योर्हन्तेर्डो घनादेशश्च । समी हन्तेर्डं
स्यात् गणे उदो हन्तेर्डं, स्यात् प्रशसायाम् । उभयव घनादेश सहनन सहन्यते-
ऽस्मिन्निति वा सह समूह । उत्कृष्ट' हन्यते ज्ञायते इति उह प्रशस्त इत्यर्थः ।
उपात्क आश्रये । उपाङ्गन्ते क स्यात् आश्रये । किच्चाङ्गनगमित्युत्तीपे हनी
ङ्गो घ्न घ्नादेश उपघ्न आश्रय । स्तम्बात् करणे क स्तम्बो हन्यतेऽनेनेति
के किच्चात् हनगमित्युड् लोपे हनी ङ्गो घ्ने स्तम्बयो दण्ड । उहनात्तर्घनौ अलन्तौ
निपात्यौ । ऊह' हन्यतेऽस्मिन्निति उहन, अन्तर्हन्यतेऽस्मिन्निति अन्तर्घनौ देशः

च । प्रलम्भः । अन्यत्र दुर्लभः । एकेति किम् ?, अति-
दुर्लम्भः ।

११३८ । स्यदैधावोद हिमश्चथ प्रश्चथ
स्फारस्फाल राग काय निकायाकायाः ।

स्यद—काया, १॥३॥

एते घञन्ता निपात्यन्ते । स्यदो वेगः । एधः इधम्
अवोदः अवक्तेदः । हिमश्चथ' हिमश्चथनम् । प्रश्चथः प्रश्चथ
न्यनं स्फारः स्फोरणम् । स्फालः स्फोलनम् । रज्यतेऽनेनेति
रागः । कायो देह । निकायो निवास । आकायश्चितिः ।

११३९ । खनो ड डरे क्कवकाः ।

खन ५१, ड डर-इक इकवका १॥४॥

आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः ।

एकौ अक्षितौश्चै च तौ दुस् चेति एकदुस् न विद्यते तौ यव सीऽनेकदुस्
तस्मात् । यथा खलि अगिदुर्लभ अतिसुलभ घञि प्रलम्भ । नृण् रध इत्यने-
नैवेष्टसिद्धौ एतद्विधानं नियमार्थम् । तेन खलि दुर्लभ सुलभ । घञि लाभ-
दुर्लभ सुलभ । एषु पूर्वेष्वपि नृण् न स्यात् ॥ ११३७ ॥

स्यन्दङ्वल् स्रुतौ स्यदो वेग अन्यत्र स्यन्द । इन्धौजिधङ् लुतौ । एध-
काठम् अन्यत्र इन्ध । अवपूर्वं स्यन्दधौ क्तेदे अवोद अवक्तेद । अवादन्धव इन्द
प्रोन्द । अय्यग मीचे । हिमस्य अय्यन हिमश्चथ । प्रश्चथन प्रश्चथ । अन्यत्र
अय्य परिश्चथ । स्फुरशि स्फूर्त्तौ अग्नस्य स्फार । कौ जी ड इत्यनेन उका-
रस्याकारेणैवेष्टसिद्धौ निपातन पचे स्फोर इत्यनिष्टपदनिरासार्थम् । स्फुल शि
स्फूर्त्तौ । अग्नस्य स्फाल । स्फल श चालि इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ निपातन स्फोल
इत्यनिष्टनिवारणार्थम् । रन्जौज रागे भावे करणे वा घञि राग अन्यत्र रङ्ग ।
चिन चिञि चित्वां कायो देह । अन्यत्र चाय । एवं निकायो निवास । अन्यत्र
निचाय । आकायश्चिति अत्र ककार एव निपातफलम् ॥ ११३८ ॥

डय डरय इकाय इकवकाय ते ॥ ११३९ ॥

११४० । व्याप्तौ भावे णिनः ।

व्याप्तौ ७, भावे ७, णिन' १ । ।

धोर्भावे णिनः स्यात् व्याप्तौ सत्याम् । णिनान्तात् स्वार्थे
णः । साराविणं वर्त्तते ।

११४१ । व्यतोहारे णन् स्त्री ।

व्यतोहारे ७, णन् ११, स्त्री ११ । ।

धोर्भावे णन् स्यात् व्यतोहारे, णनन्तात् स्वार्थे णः, तद-
न्तश्च स्त्रियाम् । व्यवहारी ।

११४२ । द्वितोऽयुर्भावे ।

द्वित. ५, अयु ११, भावे ७ । ।

टुकारितो धोरयुः स्यात् भावे । वेप्रयुः ।

११४३ । द्वितस्तज्जे चित्रम् ।

द्वित. ६, तज्जे ७, चित्रम् ११ । ।

टुकारितस्त्रिमक् स्यात् ध्वर्थान्निष्पन्ने । करणाज्जातं कृत्रिमम् ।

सम्पूर्वरूपेण ध्वनी भावे णिने णित्वात् वृद्धौ साराविण इति स्थिते स्वार्थे णे
णित्ते त्रिराद्यच्च इति वृद्धौ ययोर्लोप इत्यकारलोपे साराविणं हृदस्य । सत्यक् शब्दो
न्यास इत्यर्थः ॥११४०॥

अन प्रयमणकारी वृद्धार्थः । शेषी दन्त्य नकारस्तु ध्वन्युत्पत्तौ इत्यत्र दुर्नी-
भूज्जलाद्येति विहितस्य णप्रत्ययस्य अप्राप्तये विशेषणार्थः । व्यवपूर्ववद्वा ह्रस्वान्तेन
अनि वृद्धौ व्यवहार इति स्थिते स्वार्थे णे ध्वन्युत्पत्तौ इत्यत्र णनन्तवर्जनात् यकारस्य
इमोऽप्राप्तौ णित्ते त्रिरिति वृद्धौ ययोर्लोप इत्यकारलोपे णित्वादीपि व्यवहारी ।
अन्योन्यव्यवहारमिति । एवम् अन्योन्याक्रोशन व्याक्रीशीत्यादि ॥११४१॥

टुर्द्वित्यस्य स द्वित् तस्मात् एवम्योगात् व्यतोहारस्य स्त्री इत्यस्य च नानुवृत्तिः ।
उवेप चले । वेपनं वेपयु । एवं याचयुरित्यादि ॥ ११४२॥

टुर्द्वित्यस्य स द्वित् तस्मात् । तस्मात् धात्वर्थात् जातमिति वृत्तजनान् इति

११४४ । स्वप् रच्च यत् प्रच्छ विच्छ याच
यजो नङ् भावे न जिः ।

स्वप्—यज ५१, नज् ११ भावे ७, न ११, जि १ ।

एभ्यो नङ् स्यात् भावे, न च जिः । स्वप्नः रच्छः यज्ञः
प्रश्नः विश्वः याज्या यज्ञः ।

११४५ । किर्दोऽन्तर्गः ।

कि ११, द ५१, अन्तर्गे ५१ ।

अन्तरो गेञ् परात् दा-संज्ञकात् किः स्यात् भावे ।
अन्तर्हिः आदिः ।

११४६ । ढाङ्ङे ।

ढात् ५१, ङे ७ ।

ढात् परात् दः किः स्यात् ङे । वारिधिः पयोनिधिः ।

११४७ । क्तिः स्वाधे ।

क्ति' ११, स्त्री ११, अधे ७ ।

धोः क्तिः स्यात् न तु घे, तटन्तश्च स्त्रियाम् ।

उप्रत्यये तज्ज तस्मिन् । डुकृञ् विभक्तौ कित्वात् गुणाभावे क्तविभक्तम् । एव डुधाज
द्विविभक्तम् । एव डुदाज दविभक्त्यादि ॥११४३॥

स्वप्नौ वृजि शये, स्वप्न । जि रच्च पालने रच्छ । यतीङ् यवे यत्र । प्रच्छौ
श्च श्रौसे प्रश्नः अत्र न जिरिति निषेधात् यद्वस्त्रपाद्योरिति निर्णयः स्यात् । क्वी' श्टा
विति क्लृप् शः विकृश गतौ विश्व क्लृप् श । टुडु याचृञ् याचने नङ्ङि खुशुभि-
रिति नस्य जकारे अभिधानात् स्त्रीत्वे आपि याच्ञा यजे जौ यज्ञः । रच्च यत्
विकृ याच एभ्यो ह्रस्वतेरिति इमं निषेधः ॥११४४॥

अन्तर्धानम् अन्तर्हि, कित्वात् गुणे ङस्येच्चीति आलोपः । आदिरिति । आङ्-
पूर्वाणां दातु दाने इत्यादि दास्वरूपाणां कौ आदिः ॥११४५॥

डु धा जलि धारणे । वारि धीयतेऽस्मिन् इति वारिधिः । एव पयो निधौ;

कृतिः वृद्धिः मतिः स्मृतिः प्रकृतिः ।

[१०८२] ह्लादेः ख तौ च । प्रकृतिः भूतिः फुलतिः ।

११४८ । कृ गृ ज्या ग्ला हा ह्लादेर्निः ।

कृ—ह्लादे ५, नि १ ।

एभ्यः परस्याः क्तेः निः स्यात् । कौर्ण्यः मीर्ण्यः ज्यानिः
ग्लानिः ह्लानिः लूनिः पूर्ण्यः ।

वक्ष्य वर्जनात् कर्तृभिन्नकारकेषु भावे च स्यादित्यर्थः । डु कृ ख क्रियते
असाविति कर्मणि करणमिति भावे च कृति । बुद्धौ ड वेदने । बुध्यतेऽनया
बोधनमिति वा बुद्धिः । अत्र ढभाचयोरिति तस्य घे भूपभूसोरिति धस्य डः स्वरश्च
स्मृति । ह्लादौड मोदने तौ ह्रवत्तेरिति इमी निषेधे ह्लादेः ख इति क्रस्त्रे
भूपभूसोरिति दस्य ते प्रकृति । भूयतेऽनया इति भूति सम्पत्ति भवनामिति वा
भूति । अत्र वृद्धयौति इम् निषेधः । जिफला भिदि ह्रवत्तेरिति इम् निषेधे
चरफलो दुरित्यकारस्य उकारे फुलति ॥११४७॥

कृश्च गृश्च ज्याश्च ग्ल्याश्च हाश्च लूश्च ते, ते आदयो यस्य स तस्मात् । क्रादिभ्यः
श्रादिभिन्नदीर्घाद्दन्ता । यथा कृश्च विक्षेपे, गृश्च निगरणे, जृर्षस्य च, भृश्च च,
तृत्तरि, दृभ्ये दृयगि विदारि, नृस नीतौ, पूलि पालने । दशैते । चुरादेर्नित्य-
चरान्तात् ऋदन्तत्वात् नास्तीति । कौर्ण्येति । अनेन क्तेः स्थाने नौ कृते स्थानि-
वत्त्वात् ने कित्त्वे वृद्धयौति इमी निषेधे ऋदिरणाविति इरि व्यनचतयौति दीर्घः ।
ह्रव गौर्ण्येति । ज्या इत्यस्य ह्लादित्वादेव प्राप्तौ प्रथमग्रहणं ज्ञापयति ।
ज्यादेः परस्य नि आदेशस्य स्थानिवत्त्वं नास्तीति । तेनास्य कित्त्वाभावात्
ज्यानिरित्यत्र न जि । एव सञ्ज्ञाविशेषे ज्यादित्वात् क्तेर्नि आदेशे श्रोणिर्नितम्ब-
रेण पङ्क्तिरित्यादौ गुणः । ग्लादिभ्यः ग्लै क्लमे ग्लानिः एवं क्लै क्लानि । ह्लादिभ्यः
श्रीह्लाक्लि ल्यागे ह्लानिः । अत्र दा मा गै इत्यत्र गौरवज्ञापकात् नडी । ह्लादेः
शृण्विवधानं ज्ञापयति क्ति । ख्ये इत्यत्र अघ इति नञोऽप्यर्थत्वात् बहुप्रसङ्गे-
र्नास्ति कर्त्तरि तौ तस्य नि आदेशे स्थानिवत्त्वाभावात् जेरभावे बहुव्रीति वर्जः
एवं भग्निः । ग्लानि किम् ? ऊदि । ग्लादिभ्यः लूजगि किदि लूनिः अत्र वृद्धयौति

११४६ । साति हेति यूति जूति ।

स्यति हिनोति यीति जवतीनाम् एते स्म्यन्ता निपात्यन्ते ।

११५० । शौ ब्रज यज विद स्वास मन

चर भटाव्येन समज निपत निसदः क्यप् ।

शौ—निसद ५१, क्यप् ११ ।

एभ्यो भावे क्यप् स्यात् तदन्तश्च स्त्रियाम् । शय्या ब्रज्या
इज्या विद्या सुत्या आस्या मन्या चर्या भृत्या भटाव्या इत्या
समज्या निपत्या निषद्या ।

इमो निषेध । जि पृ गिलि तु पालने वृद्धशीति इमो निषेध ऋदिरणाविति
जरि व्यंनचयतीति दीर्घे पूर्णि । पूर्त्तिरिति तु पूरौषङ् पूर्त्तौ इत्यस्य । जौमरास्तु
ज्वरत्वरचरहृङ्गा, धूर्वीतुर्वीत्येतान् वज्रं धित्वा रीफान्तादपि क्तेर्निरित्याहुः । तन्मते
ईर मङ् कम्पगव्योरित्यादेरपि ईर्णि रित्यादि ॥११४८॥

सोय नाशे निपातनात् द्रो सो मा स्यामिति ङिर्न स्यात् हिनोतेगुंश्च युल
मिश्रणे जुरहसि इत्येतयोर्दीर्घः ॥११४९॥

अत्र सूत्रे भावे इति नोक्ता वृत्तौ भावे इति व्याख्यानादत्र प्रयोगानुसारेण भावे
कर्तृभिन्नकारके च स्यात् । परसूत्रेषु तु भावस्यैवानुवृत्तिरिति कदादित् कारकस्येति
त्रापनार्थम् । यथा शौजलिजि स्वप्ने श्रुतेऽस्यामिति क्यपि शौङोडव्येणाविति
ङयि स्त्रीलादापि शय्या खट्वादिः । ब्रज गतौ ब्रजन ब्रज्या । यजौ जौ यजनं
इज्या ग्रहस्वपाथीरिति जि । विदल मतौ विदल्यनया इति विद्या सवन सुत्या
क्यपि कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तन् । जिलासङ् आसन आस्या । मन यौङ्
घोवे । मन्यतेऽस्यामिति । चर्ममनेऽदने आचारे चरण चर्या । भृ लिटुञ्जी
भरण भृत्या । भट गतौ यङि भटाव्यभावात् भावे क्यपि हसन्तोप इत्यकारलोपे
पुनस्तेनैव धकारलोपे भटाव्या । इज गतौ एत्यनया अयन वा इत्या । अज क्षेपे
गतौ समजन्यस्यामिति समज्या सभा । अत्र व्यञ्जोऽरे वेत्यत्र क्यप्वज्रनात् न वी ।
यतल्लज गत्या निपतन्त्यस्यामिति निपत्या बुद्धसूचिः । सदल्लजौश्च विषादादौ ।

११५१ । कुः शश्च ।

कु ५।, श १।, च १। ।

करोतेः शः स्यात् क्वप् च भावे स च स्त्रियाम् । क्रिया, कृत्या ।

११५२ । सृ-जागुर्यः ।

सृ जागु ५।, य १। ।

आभ्या यः स्यात् भावे, स च स्त्रियाम् । परिसर्या जागर्था ।

११५३ । शंस्त्यादः ।

शस्-त्यात् ५।, अ १। ।

आभ्यामः स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । प्रशसा दिदृक्षा
आटाटा कण्डूया ।

११५४ । सेमक्तात् सरोः ।

सेमक्तात् ५।, सरो ५। ।

यस्मात् क्तो विहितः सेम् स सेमक्तः, तस्मात् रुमतो धोः

ङुक्त्व भावे शप्रत्यये रतनीर्यगिणविति षकि ऋद्रिः शयगिति ऋकारस्य
रिकारे क्रिया । क्वपि तु गुणाभावे स्वस्वेति तनि कृत्या । अव चकारेण क्तेरपि
समुच्चयात् क्तिरपि । एव चकारात् सृगयतेरपि शप्रत्यये सृगया ॥११५१॥

परिसरण परिसर्या, परिपूर्वस्वैव प्रयोगः । जागरण जागर्था ॥११५२॥

शन्सु च त्यञ्चेति शस्य तस्मात् । शन्सु हि सास्तुत्यी । प्रशसन प्रशसा ।
त्य प्रत्ययान्तः । इदं शौ प्रेक्षे सनि शङ्काजिति षडि षट्ठी क. से इति षस्य ककारे
दिदृक्षभागादनेन भावे अप्रत्यये लोपीऽत इति सनोऽकारलोपे स्त्रीवादापि
दिदृक्षा । एव स्वार्थे सनन्तादपि चिकित्सा इत्यादि । अट गतौ यङि अटाय
भागादप्रत्यये हसालोप इत्यकारलोपे पुनस्तथैव यकारलोपेऽपि अटाटा । कण्डू-
शब्दात् क्वे क्ते कण्डूयभागादप्रत्यये कण्डूया । एव पुनकाभ्या ज्ञानौघा इत्यादि ।
कस ऋतेति ईयादौ ऋतौघा गोपाया ॥११५३॥

सह इमा वर्तते य स सेम् । सेम् क्तो यस्मात् स सेमक्त तस्मात् ।
यस्मात् धातोः परस्य क्तस्य इम् सम्भवति स सेमक्तः । सेमक्तात् गुर्वचरवती धातो र.

अः स्यात् भावे स च स्त्रियाम् । ईहा जागरा । सेमक्तात्
किम् ?, नौतिः राडिः । रुमतः किम् ?, पत्तिः ।

११५५ । तुलेच्छारा तारा धारा कारा
हारा गोधा लेखा रेखा चूडाः ।

तुला—चूडा' १॥ ।

एते आन्ता निपात्यन्ते । चोदना चूडा ।

११५६ । भीषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि चर्चि
स्मृहि तोलि दोलि षिङ्गिदाद्यात्वरघटादेर्ङः ।

भीषि—आत्वरघटादे ङ, ड' १ ।

एभ्यो भावे ङः स्यात् स च स्त्रियाम् । भीषा चिन्ता पूजा

स्यादित्यर्थः । ईहड चेष्टे ईहा जागृत्तु जागरे । सेमक्तात् किं नीज प्रापणे
नौति । राड्यौ सिङ्गौ राडि । रुमत कि पट गतौ पटि ॥११५४॥

तुल कि उन्मिती । तोलयत्यनयेति तुला परिमाणदण्ड । इषुश वाङ्मे इच्छा ।
ऋ गतौ आरा कुरिका । तृतरं तारा । धृज धारा । गुव्य वेष्टे गोधा । हृज
हारा । कृज कारा । लिखश लेखा । लकारस्य रेफे रेखा च चुदकनुदि
चूडा । चूडा इति बहुवचनादन्त्येऽपि निपात्यन्ते । यथा भिदादेर्भावे णक, स्त्री ।
भेदन भेदिका अतएव चिकीर्षा यस्य भेदिकेति स्वयमुक्तम् । एव विशेषण
भीषणा विभीषिका । रीगाख्यायाम् । प्रवाहिका प्रच्छर्दिका विचर्चिका ।
सञ्जायाम् उद्यानपुष्पाणि भज्यन्तेऽस्यामिति उद्यानपुष्पमञ्जिका क्रीडा । ऋणाङ्ग-
पर्यायेषु च ऋण्ये पायसभोजिका मे वारयसि । अहं इच्छुमक्षिका भवान् अहंति ।
पर्याये अद्य तव शायिका । एवम् आसिका आसनमित्यर्थः । एवञ्च समादेः
पद्यतेर्भावे क्विप् स्त्रियाम् । पद्यौङ गतौ सम्पत् आपत् विपत् प्रतिपत् । एव'
दुञ्चल चुते । खवण चूत् । प्रतियुत् प्रतिध्वनि, विपाशा विपाट् । चुषा चूत्
इत्यादयः ॥ ११५५ ॥

कथा कुम्हा चर्चा सृष्टा तोला दोला पचा भिटा छिटा गुहा
विदा क्षिपा जना पीडा सरा वसा रुजा घटा व्यथा त्वरा ।

११५७ । आतोऽन्तः श्रद्धे ।

आत ५।, अन्तर्-अत् ने ५। ।

एभ्यः परादादन्तात् ङः स्यात् स च स्त्रियाम् । अन्तर्डा
श्रद्धा, सन्ना प्रमा ।

ष इत् यस्य स पितृ । भिद आदिर्यस्य स भिदादि । आत्वर्त्तरपयन्त । स
चासौ घटादियेति आत्वर्षटादि । ततो भौषिन्न चिन्तिष्वेत्यादि समाहारस्तस्मात् ।
जिभीलि भीत्या जौ भीषादेशपच्चे भीषि' । चिति क स्मृतौ । पूजक पूज ।
कथत् क वाक्यप्रवत्ये । कुविकि स्त्रत्याम् । चर्च'केड सम । सृष्टत्केप्स । तुलकि
उन्मिती । दुलकुत् चोपे । नवेत ज्ञान्ता । एभ्यौ जौषि अस्थीत्यादिना प्राप्त-
व्यम् अन बाधिला अनेन डप्रत्यये जेलीपि स्त्रीत्वादापि भीषा इत्यादि । पितन्तु
जुजौष पच पाके पचा । एव दिनगष क्षिया । सृजलुष गुह्यौ वृजूपकि भूषे च
इति द्वयो रुजा । लभडौडप लभा । लमुडजिश्, लमा इ' । भिदादिस्तु ।
भिदिर भिद्रा । छिदिर छिदा । गुह्यज गुह्या । विदल मजौ विद्रा । क्षिपवजौ
क्षिपा । एषु डित्तात् न गुण । जनीम्यङ् जनौ हनगमेत्यत्र डवर्जनात् न
लोप । पीडूक पीडा श्रव ज्ञान्तादन प्राप्तौ ड. । रु गतौ सरा । डे परे
द्वयोःरिति ण । श्रीवसे निवासि वसा । रुजौशौ रुजा श्रव डित्तात् न गुण ।
इत्यादिराकृतिगण सृजौ विसर्गे रुजा इत्यपि केचित् । आत्वर्षटादिस्तु । घट-
षमङ् चेटने । जृडर्षस्य त्यानौ । क्षजि क्षजष मङ् त्यागे गतौ । प्रथ पमङ्
व्यातौ व्यथषमङ् दु खे । कद क्रद कदषङ् वैक्लव्यविकलत्वयो । स्रषषङ् कीदने
स्वशङ्गष विदारि कपषमङ् कपाथा स्यात् । क्लवषङ् तु भये । दक्षषङ् हिसने ।
वपूषमिङ् लज्जायाम् । प्रक्षषज प्रसवे ततौ, जित्वर्षमङ् वेगे स्यादभौ आत्वर्गटा
दय । घटा व्यथा इत्यादय ॥ ११५८ ॥

अन्तर्ज्ञानम् अन्तर्ज्ञा । एव श्रद्धा श्रद्धित्यव्ययम् । सन्नायतेऽनया सन्ना नाम ।
प्रसूयतेऽनया प्रमाथमिति वा प्रमा । एषु उस्सेचीत्याकारलोपे स्त्रीत्वादाप् ११५७॥

११५८ । जी षि ग्रन्थि ग्रन्थि वेत्ति वन्दासोऽनः ।

जि—आस ५१, अन ११ ।

एभ्योऽनः स्यात् स च स्त्रियाम् । कारणा ईषणा ग्रन्थना
ग्रन्थना वेदना वन्दना आसना ।

११५९ । प्रश्नाख्याने णिः ।

प्रश्न—आख्याने ७, णि ११ ।

प्रश्ने आख्याने च धोर्णिः स्यात् स च स्त्रियाम् । काङ्गारि-
मकार्षीः सर्वाङ्गारिमकार्षम् ।

११६० । नजोऽन्याक्रोशे स्त्री ।

नज ३, अनि ११, आक्रोशे ७, स्त्री ११ ।

नजः पराङ्गोरनिः स्यात् आक्रोशे, स च स्त्रियाम् ।
अजीवनिस्तस्य भूयात् अप्रयाणिः ।

११६१ । ईषट् दुःसोः खल् भावे ढे ।

ईषत् दुःसोः ५, खल् ११, भावे ७, ढे ७ ।

एभ्यः पराङ्गोः खल् स्यात् भावे ढे च । ईषटाव्यम्भवं भवता ।
दुराव्यभाव भवता । ईषत्कारः कटस्त्वया, दुष्कारः सुकरः ।

डिङ्गन्तः । कारणा । ईषुञ्छे ईषणा । ग्रन्थ किं दमे ग्रन्थना । ग्रन्थ
न मोचे प्रतिहृषि ग्रन्थना । विद्वन्मो वेदना । वदिङ् नुत्यभिवादनयोः वन्दना ।
जिलासङ् उपवेशे आसना ॥ ११५८ ॥

कृजदडुच शेषिलात् हङ्गौ कारि । केचित् तु प्रश्ने आख्याने च सक्तं
अ क्यपच्च कला काङ्गारिका काङ्गुति काङ्गिया काङ्गुत्याम् अकार्षीः सर्वाङ्गारिका
सर्वाङ्गुति सर्वाङ्गिया सर्वाङ्गुत्याम् अकार्षम् इत्युदाहरन्ति ॥ ११५९ ॥

जीवन्ट प्राप्ते अनि अजीवनि । याल गतौ अप्रयाणि । नोऽच इति खल्म् ।
स्वधिकारिऽपि स्त्रीयङ्ग्य स्वधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११६० ॥

एषामन्यथत्वात् स्त्रित्कार्याभावेऽपि ईषत् दुःसो, परात् धातोः खल्विधाना-

११६२ । आतोऽनोऽदरिद्रः ।

आत ५।, अन १।, अदरिद्र ३। ।

दरिद्रावर्जात् आदन्तादौषहुःसोः परात् अनः स्यात् भावे ढे
च । ईषत् पानः दुष्यानः सुपानः । अदरिद्रः किम् ? ईषदरिद्रम् ।

११६३ । दृश शास युध धृष मृषो वा ।

दृश—सृष ५।, वा । १। ।

ईषहुःसो परेभ्य एभ्योऽनः स्यात् भावे ढे च वा । सुदर्शनः
सुदर्शः, दुःशासनः दुःशासः, दुर्योधनः दुर्योधः, सुधर्षणः
सुधर्षः, ईषगमर्षणः ईषगमर्षः ।

११६४ । तादर्थ्यं चतुम् ।

तादर्थ्यं ७।, चतुम् । १। ।

धोषतुम् स्यात् तादर्थ्यं । कण द्रष्टुं याति ।

दाब्बादिशब्दव्यवधानेऽपि स्यात् तेन ईषदाब्बोपपदात् भवतेर्भावे खलि गुणं खिवा-
दाब्बस्व मनि ईषदाब्ब भवम् । एव' दुराब्ब भवम् । ईषत् क्रियतेऽसौ इति
कर्मणि खलि ईषत्कार. एव दु खेन क्रियतेऽसौ दुष्कार । सुखेन क्रियतेऽसौ
सुकर ॥ ११६१ ॥

ईषत् पीयतेऽसौ इति कर्मणि अने ईषत्पान । एव दुष्यान । अत्र दुर्वर्जनात्
न खत्वम् । सुपान । अदरिद्र किम् ? ईषत् दरिद्रायते इति भावे खलि दरिद्र
आलोपि ईषदरिद्रम् ॥ ११६२ ॥

सुखेन दृश्यतेऽसौ इति कर्मणि अने सुदर्शन खलि सुदर्श । एव' सुखेन
श्रियतेऽसौ सुशासन. सुशास । एव दु शासन दुःशास । युधौड युधे अन्-
भूतजगत्पलात् सकर्मकत्वे दु खेन युध्यतेऽसौ इति कर्मणि अने दुर्योधन खलि
दुर्योध धृषा कि त्वमर्षे अनर्ष इह अभिभवा । सुखेन धृष्यतेऽसौ सुधर्षण सुधर्ष ।
मृषुज चानौ । ईषत् मृष्यतेऽतो ई ख- ५ ईषगमर्ष ॥ ११६३ ॥

स चात्वर्थे स चारौ अर्थे प्रयोजनहेति तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्ये वञ्चिन् ।

११६५ क्त्वाच् वा निषेधेऽलं खलुना ।

क्ताच् ११, वा ११, निषेधे ७, अल ११, खलुना ३ ।

निषेधार्थयोः अल खल्वोर्योगि धोः क्ताच् स्यात् वा भावे ।
अल टत्वा अलदानेन, खलुपीत्वा खलुपानेन ।

११६६ । पूर्वकाले ।

पूर्वकाले ७ ।

पूर्वस्मिन् काले स्थिताद्भोः क्ताच् स्यात् । विष्णुं नत्वा स्वीति ।

यस्य धातीरर्थे, अन्यधातुर्थस्य प्रयोजनं भवति तच्चात् धातोर्भावे भविष्यत्काले चतुम्
स्यादित्यर्थः । चकारोऽव्ययार्थं इडं शौ प्रेले चतुम् औदित्वात् इमोऽभावे वद्वोऽकि
टिति ऋकारस्य रेफे शङ्काजिति षडि तस्य टले द्रष्टुम् अत्र दृशधातीरर्थे या धात्व-
यस्य प्रयोजनं भवतीति दृशधातीश्चतुम् । अत्र क्रिययोरेककर्तृत्वे सत्येव चतुम्
स्यात् । तेन विप्रमन्न भीक्तु निमन्त्रयते इति न स्यात् अन्नभोजनाय विप्र निमन्त्रयते
इत्येव स्यात् ॥ ११६४ ॥

चकारोऽव्ययार्थः । शीघ्रज इत्यादिषूत्रस्य वृत्तौ भाष्यपदव्याख्यानात् इत्यादौ
भाष्यस्यैवानुवृत्तिः । तेन ङुदाजलि दाने भावे क्ताचि दद्वीध इति दत्तादिशे टत्वा
पक्षेऽनटि सट् वारणेत्यादिना तृतीया दानेन । पा पाने भावे क्ताचि दामागै इति
ङौ पौत्रा पत्ने पानेन ॥ ११६५ ॥

यदा कर्त्ता क्रियावय क्रियावय करोति तदा प्रक्रियापेक्षया पूर्वस्मिन् काले
वत्समानात् धातोर्भावे क्ताच् स्यात् इत्यर्थः । तेन पक्ता भुङ्क्ते पक्ता भुङ्क्ता याति ।
वैश्य नत्वा स्वीतीति स्तवनक्रियाया पूर्वकाले वर्त्तमानान्नमौ शब्दनत्योरित्यस्मात्
कर्त्ताच वनतनेति मलोपे नत्वा । पूर्वकाले कि नमति च स्वीति च इत्यादौ न स्यात् ।
अत्र क्रियाणामेककर्तृत्वे एव क्ताच् स्यात् । तेन गुरौ गते शिष्यो भुङ्क्ते इत्यादौ
न स्यात् । किन्तु पुत्र दृष्टा मुखं भवति शत्रु दृष्टा दुःखं भवतीत्यादौ स्थितस्य
इत्याहारादिककर्तृत्वे क्ताच् । यद्यपि कसपतनानन्तरमेव भनत्कारी भवति
तथापि भनदिति क्त्वा कस पतति इत्यादौ भनत्कारस्य पूर्वकालविवक्षया क्ताच्
स्यात् । एव मुखं व्यादाय निद्रातीत्यादि ॥ ११ ॥

११६७ । न कित् स्कन्दस्यन्दः ।

न । १।, कित् । १।, स्कन्द स्यन्द ५। ।

स्कन्वा स्यन्वा ।

११६८ । सेमऽनुध कुष क्लिश् गुध मृड

मृद वद वस ग्रहः ।

सेम् । १।, अनुध—ग्रह ५। ।

धोः पर इम् सहितः क्ताच् कित् न स्यात्, न तु क्षुधादेः ।

शयित्वा । सेम् किम् ? शुत्वा । क्षुधादेस्तु क्षुधित्वा ।

१६९ । ढष मृष कृष वञ्च लुञ्चतो वा ।

ढष—कृत ५।, वा । १। ।

पथ्यः सेम् क्ताच् कित् न स्यात् वा । तर्षित्वा मर्षित्वा कर्षित्वा
वञ्चित्वा लुञ्चित्वा अर्त्तित्वा । पत्ते ढषित्वा इत्यादयः ।

आम्भा पर क्ताच् कित् न स्यात् । स्कन्दिरौ गतिशोषणयोः । क्ताच् कित्-
भावात् ह्रस्वङ् इत्यनेन नलोपाभावे एकवर्गोऽयवर्णवयमध्यवर्त्तित्वात् दलोपे
स्कन्वा । स्यन्दङवल् सुतौ कृचि ऊदित्वात् इमोऽभावपक्षे स्यन्वा । अत्र नञा
निर्दिष्टमनित्यमिति न्यायात् क्ताच् स्थानजातस्य थप. कित्वे प्रसक्त्य प्रसक्त इत्यत्र
न लोपः स्यात् ॥ ११६७ ॥

सम इमा वर्त्तन्ते योऽसौ स सेम् । शीङलजि क्ताच् वसोऽरस्येति इमि अनेन
कित्त्वनिर्घे शुभे शयित्वा । एवम् ऋचश्च नुत्याम् अर्चित्वा इत्यादि । सेम् किम् ?
जित्वा शुत्वा कृत्वा । क्षुधलुधौ क्ताचि क्षुधवसेति इमि क्षुधित्वा । कुषण निष्कर्षे ।
कुषित्वा । क्लिप्सुज चोपतापे । क्लिप्सुगत्तु विवाधे एतयो इम् पक्षे क्लिशित्वा ।
गुध्य वेष्टे गुधण रुचि गुधङ् क्रीडे इति वधाणां गुधित्वा । मृडगशमीदे रुडित्वा
मृदगं रुदि मृदित्वा एषु कित्त्वात् न गुणः । वदै वाचि ग्रहस्वपाद्योरिति जौ
ऊदित्वा वसैश्च निवासे क्षुधवसेति इमि ग्रहस्वपाद्योरिति जौ शासवसेति पत्ते
ऊषित्वा । गयहृत्त व ग्रहस्वपाद्योरिति जौ ग्रहेरिमोर्घ इति दीर्घे मृहीत्वा । क्षुध-
क्लिश् वञ्च इति निम्नोऽन्त्येपु वसोऽरस्येति इम् ॥ ११६८ ॥

११७० । थ-फात् नुडः ।

थ फात् ५१, नुडः ५१ ।

नकारोऽध्यान्तात् फान्ताच्च सेम् क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
अन्यित्वा अन्यित्वा अन्यित्वा अन्यित्वा गुम्फित्वा गुम्फित्वा । नुडः
किम् ? कोथित्वा रेफित्वा ।

११७१ । नश्-जोऽनिमः ।

नश्-ज ५१, अनिम ५१ ।

नशो जान्ताच्च नुडोऽनिमः परः क्ताच् कित् न स्यात् वा ।
नष्टा नष्टा, भक्ता भक्ता । अनिमः किम् ? अञ्जित्वा ।

[८१८] व्युडोऽवोहसादेरिति द्योतित्वा, द्युतित्वा लेखित्वा,
लिखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अथः किम् ?
देवित्वा । हसादेः किम् ?, एषित्वा ओषित्वा ।

इषंजि तष तषि । क्ताच् कित्वाभावे गुणे तषित्वा कित् पचे तषित्वा । एव
सृषु सेचने सृष्यञ्जु सृष्यञ्ज चानौ एषा सर्षित्वा सृषित्वा । कृषिषं तु काश्च
कर्षित्वा कृषित्वा । वन्चु गत्या वञ्चित्वा कित् पचे वञ्चित्वा । एव लुन् चापनयने
लुञ्चित्वा लुञ्चित्वा । ऋत स्रङ्गनैश्ययो अर्चित्वा ऋतित्वा ॥ ११६८ ॥

अय्यग मोचे अन्यित्वा अन्यित्वा । गुन्फश्च अन्ये गुम्फित्वा गुम्फित्वा । नकारोऽ
किम् ? कुथ्यतु पूतिले कोथित्वा । रिफश्च रेफित्वा ॥ ११७० ॥

नश्च अ चेति तस्मात् । नश्च नशे ऊदित्वात् वेमूदित्यनेन इमोऽभावपचे
गुण रष इति गुणि कित् पचे हमुङ्ग इति नलोपे शङ्काजति षडि नष्टा भन्जीधौ
भोटने औदित्वात् इमोऽभावे न लोपे चङ्ङिति तस्य गकारे भपभसोरिति तस्य
ककारे भक्ता । पचे नस्थानुसारे जपेजन्मीरिति तस्य ऊकारे भङ्ङ्ता । अनिम
किम् ? अञ्जधञि इम् पचे सीमच्चवेति कित्त्वनिषेधे नस्थानुसारे तस्य जकारे
अञ्जित्वा । उडोऽवो हसादेरित्यस्योदाहरणमाह द्युत्तुङ्ग द्युत्वा द्युतित्वा द्योतित्वा
लिखित्वा लेखने लिखित्वा लेखित्वा । रुदादेस्तु रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा । अथः

११७२ । पू-क्लिशुदित इम् ।

पू क्लिश उदित ५।, इम् १। ।

एभ्यः क्वाच् इम् स्यात् वा । पवित्वा पूत्वा, क्लिशित्वा
क्लिष्टा, शमित्वा शान्त्वा ।

११७३ । क्रमोर्घो वा ।

क्रम ६।, र्घं १।, वा १। ।

क्रमित्वा क्रान्त्वा क्रन्त्वा ।

११७४ । जृ व्रश्चो न जिः ।

जृ व्रश्च ६।, न १।, जि १। ।

आभ्या क्वाच् इम् स्यात् न तु व्रश्चेर्जिः । जरित्वा व्रश्चित्वा ।

किम् ? दिव्यु जिगाधादो उदित्वेन क्वाच् वेट्वात् इन् पक्षे सेमचुधकुषेत्यादिना ।
नित्यक्लिप्ताभावे गुणं देवित्वा पक्षे द्युत्वा इति बोध्यम् । ह्रसादे किम् ? एषित्वा
ओषित्वा । अनथोरपि वेनत्वात् इन् पक्षे क्लिप्ताभावो नित्य ॥११७१॥

वृद्धशीत्यनेन किनामिस् निषेधात् पू इत्यस्याप्राप्तौ विकल्पार्थं ग्रहणम् ।
क्लिष्टुप्च चोपतापे अस्य स्वमते उदित्वेऽपि पुनर्यद्वयम् अन्येषा मते उदित्वा-
भावात् । पूस्वरूपात् क्वाचोऽनेन इमि सेमचुधकुषेत्यादिना क्लिप्तनिषेधात् गुणे
पवित्वा पक्षे पूत्वा । क्लिष्टुञ क्वाच इमि सेमचुवेत्यत्र क्लिशवर्जनात् गुणाभावे
क्लिशित्वा पक्षे क्लिष्टा । शसुभिर्षं शमे उदित्वादेनेन इमि शमित्वा पक्षे जम्-
भ्रस्यणाविति दीर्घे शान्त्वा ॥११७२॥

क्रमो र्घं स्यात् क्वाचि । क्रमु गतौ क्वाच् वेट्वात् इमोऽभावपक्षेऽनेन दीर्घे
क्रान्त्वा पक्षे क्रन्त्वा । इम् पक्षे क्रमित्वा इति बोध्यम् ॥११७३॥

विभाषाद्वयमध्यवर्तितादस्य नित्यत्वम् । जृस्वरूपात् वृद्धशीत्यनेन किनामिस्
निषेधेऽपि अनेन इमि सेमचुवेत्यादिना क्लिप्तनिषेधात् गुणे जरित्वा । पक्षे वृत्तो
वेम इति दीर्घे जरित्वा इत्यपि । जृ इति दीर्घानस्य ग्रहणमिति दुर्गसिद्धः । जृ

११७५ । हाको हिः ।

हाकः ६।, हिः १।।

हिला ।

११७६ । व्यादनजः क्तो यप् से ।

व्यात् ५।, अनज ५।, क्तु ५।, यप् १।, से ७।

नङ्वर्जात् व्यात् परात् धोः क्तो यप् स्यात् से सति ।
 प्रकर्षेण क्त्वा प्रकृत्य, प्रवत्य प्रतत्य प्रहृत्य, उदज्य, प्रदाय
 प्रमाय प्रगाय प्रहाय प्रपाय प्रसाय प्रस्थाय । [७४३]
 दीङष्टग्रामिति यपि डा । प्रदाय [७४५] मिम्योरिति डा
 प्रमाय प्रलाय प्रलीय ।

व्यकारे इति ऋस्वानस्य गृहणमित्येके । अथूश् छेदे ऊदित्वेन वेमत्वेऽपि अनेन
 नित्ये मि व्रथित्वा । सेम् क्त्वाच, कित्वनिषेधादेव जेरप्राप्ते अत्र जेनिषेधो द्वापयति
 कस्यचिद्विनिषेधेऽपि पुन प्रसक्तिः स्यादिति । तेन हवदतेरिति इम् निषेधेऽपि
 उच्चादे क्तो इम् स्यात् । यथा भणिति सङ्कुचिति निकुचिति आलीचितिः
 प्रठिति, गृहीति द्विहिति उदिति मुदिति दीधितिरित्यादि ॥११७४॥

हाको हि स्यात् क्त्वाचि । हिला । हाक किम् ? ओहाडलि गतौ हात्वा ॥११७५॥

नास्ति नज् यव सोऽनज् तस्मात् । कजदडु च प्रकर्षेण क्त्वा इति व्यस्य ग्यनु-
 कारेति समासे अनेन क्त्वाची यपि तस्य स्थानिवत्त्वेन कित्वात् गुणाभावे स्वस्य तनि
 प्रकृत्य । वनुम् व्याप्तौ प्रवत्य । तनदुज विसृतौ प्रतत्य । हनलौ प्रहृत्य । एषु
 वनतनेति न लीपे स्वस्य तन् । अङ्गुघञि हसुङ्ग इति नलीपे उदज्य । दा इति
 स्वरूपस्य प्रदाय । मा इति स्वरूपस्य प्रमाय । गै प्रगाय । हाक प्रहाय । पा पाजे
 प्रपाय । पीय नाशे प्रसाय । स्था प्रस्थाय । एषु दामागैहामित्यत्र यप्वर्जनात् न
 डी । ओदीङ्य चये दीङष्टग्रामिति डादेशे प्रदाय । डुमिजन् चये मीङ्वत्
 मीजग वधे एषा मिम्योरिति डादेशे प्रमाय । ली इत्यस्य लिपस्तु वेत्यनेन
 डादेशविकल्पे प्रलाय प्रलीय । अनजः किम् ? अकृत्वा न कृत्वा । से किम् ?

११७७ । स्तोपो वा अनिमः ।

म् लोपः १।, वा १।, अनिम ६। ।

अनिमो मस्य लोपः वा स्थात् यपि । प्रणत्य प्रणस्य ।

अनिमः किम् ? प्रणस्य ।

११७८ । घोर्जेरयः ।

घो ५।, जे ६।, अय १। ।

घुपूर्वस्य जेरयः स्थात् यपि । विगणस्य । घोः किम् ?

सम्प्रधार्य ।

११७९ । वापः ।

वा १।, आप ५। ।

आपः परस्य जेरयः स्थात् वा यपि । प्रापस्य प्राप्स्य ।

११८० । वा-मेच्योर्मिच्यौ ।

वा १।, मे च्यौ ६॥, मिच्यौ १॥ ।

मेडो मिः च्तेः च्यौः स्थात् वा यपि । अपमित्य अपमाय,

प्रच्यौय प्रचित्य ।

सपदि कृत्वा इति । कदाचिदनव्ययपूर्वादपि तेन स्वधन त्यज्य गच्छति । सन्धा-

वधू गृह्य करेण गाढमित्यादि जौमरा ॥ ११७६ ॥

नमी शब्दनयो मलोपे स्वस्य तनि प्रणत्य पत्ने प्रणस्य । एवम् आगम आगत्य आगस्य । अनिम किम् ? विक्रस्य आचस्य । निजित्य आहत्य विधृत्य इत्यादौ आगमा-
देश्योरागमस्य बलवत्त्वादौ स्वस्य तनागमे चोऽजय्यरे इति न स्थात् ॥ ११७७ ॥

लघोरव्यवहितपरस्य जेरसम्भवात् हसव्यवधाने इत्यर्थः । गणत्क सख्याने ।
जौ हसालीप इत्यकारलोपे गणिभागात् क्ताचौ यपि अनेन जेरयि विगणस्य एव
विघटय्य इत्यादि । घो किम् ? सपूर्वात् घृक घृत्या जौ धारिभागात् क्ताचौ
यपि गुर्वचरपूर्वत्वात् जेरयाभावे जेलोपे सम्प्रधार्य । एव प्रपाठ्य प्रभाव्य
इत्यादि ॥ ११७८ ॥

प्रापस्य प्राप्स्य । अत्र गुरुपूर्वत्वात् अप्राप्तौ विभाषा ॥ ११७९ ॥

११८१ । न वे-ज्या-व्यो जिः ।

न । १।, वे ज्या—व्य. ६।, जि' १।।

एषा जिनः स्यात् यपि । प्रवाय प्रज्याय प्रव्याय ।

११८२ । संपरि-व्यो वा ।

सम्-परि-व्य ६।, वा । १।।

आभ्या व्यञ्जोर्जिर्वा स्यात् यपि, संवीय संव्याय, परि-
वीय परिव्याय ।

११८३ । चणम् वाभीच्छोः पूर्वकाले ।

चणम् । १।, वा । १।, आभीच्छोः ७।, पूर्वकाले ७।।

धोः पूर्वकाले चणम् वा स्यात् पौनःपुन्ये । स्मृत्वा स्मृत्वा
नमसि, स्मर स्मर नमसि ।

कृतो ये यत्र विहितास्तत्र नूनं भवन्ति ते ।

कङ्कोः कभाव इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगतः ॥

तथाच ।

कृतहितसमासानामभिधानं नियामकम् ।

लक्षणं त्वनभिधाना तदभिज्ञानसूचकम् ॥

नेङ् प्रतिदाने क्ताची यपि अनेन नि आदेशे स्वस्य तनि अपमित्य । पक्षे एचो-
ऽशित्या अपमाय । चिस्वरूपात् क्ताची यपि दीर्घान्तादेशे प्रचीय पक्षे स्वस्य तनि
प्रचित्य । पुनर्वाप्यङ्ग परतो वाधिकातिनिवृत्त्यर्थम् ॥ ११८० ॥

वेजैवे सुखी ज्यगिष वरायां व्यञ्जै वृतौ एषा शङ्खपाद्योरिति प्राप्तौ जिनं
स्यात् यपि ॥ ११८१ ॥

सम्परिपूर्वस्य व्यञ्जैवतावित्यस्य जिर्वा स्यात् यपि । संवीय परिवीय । उभयत्र
जी कृते जीर्वाऽन्य इति दीर्घ । सम्परिपूर्वस्य किम् ? प्रव्याय प्रतिव्याय ॥ ११८२ ॥

आभीच्छां मुडुर्यमव्यय तस्य भाव, आभीच्छात् । अत्रापि क्रिययोरेककर्तृकत्वे
सर्वोक्ति शोध्यम् । अत्र अतौ चणम् णित्वात् वृद्धौ स्मर स्मर आभ्यां आभीच्छोः पूर्व-

वेत्त्यात् डितम् । चित्तादव्ययम् । पचे मृत्वा मृत्वा । अव वाशब्दस्य व्यस्य
वाचित्वात् क्वचित् पौन पुन्याभावेऽपि चणम् स्यात् । तदेवाह विवक्षीमि । अग्रे
प्रथमपूर्वेभ्यो धीश्चणम् वा । अग्रे भीजं व्रजति अग्रे मुक्ता व्रजति । एव प्रथम
पूर्वम् । कर्मणो कञश्चणम् । खणमाक्रोशे । चौर कारमाक्रोशति । खित्वात् मन् ।
खित्वात् वृद्धि । चौर कृत्वा आक्रोशतीत्यर्थः । आक्रोशे किम् ? साधु कृत्वा
क्षीति । साध्यात् कञ । सादृङ्कार भुङ्क्ते । सुरसङ्कार भुङ्क्ते । कथङ्कार
भुङ्क्ते । दीर्घात् नेष्यते । सादृक्कथ्य अवीकारो दीर्घः । सादौ कृत्वा यवागृ
भुङ्क्ते । कथमित्यमेवमन्यथाभ्य कञश्चणम् । कथङ्कार भुङ्क्ते । इत्यङ्कारम् ।
एवङ्कारम् । अन्यथाकारम् । यथातथाभ्यामचमीचरे । यथाकार तथाकारम् । अहम्
भोक्ष्ये तवानेन किम् । अचमीचरे किम् ? यथा कृत्वा अह भोक्ष्ये तथा कृत्वा
अह द्रव्यामि । दृशविज्ञां साकल्ये । कन्यादर्शे वृणोति या यां कन्यां
पश्यति ता ता सर्वा वृणोतीत्यर्थः । विप्रवेद भोजयति य य विप्र वेति विन्दति
वा त त भोजयतीत्यर्थः । साकल्ये किम् ? किञ्चिद्विप्र दृष्ट्वा भोजयति ।
यावतो जीवविन्दात् । यावज्जीवनधीते यावज्जीवति तावदधीते इत्यर्थः । यावत्
वेद भुङ्क्ते यावन्त विन्दति तावन्त भुङ्क्ते इत्यर्थः । चर्मोदराभ्या पूरे । चर्मपूर
ददाति । उदरपूर भुङ्क्ते उदर पूरयित्वा भुङ्क्ते इत्यर्थः । वर्षप्रमाणे ऊकार-
लोपश्च वा । गोष्पदम् गोष्पदपूर वृष्टौ देव गोष्पद पूरयित्वा वर्षेत्यर्थः ।
वस्त्रार्थात् क्रीपे । वस्त्रार्थात् परात् ज्ञानक्रियधातोश्चणम् स्यात् वर्षप्रमाणे ।
वस्त्रक्रीप चेलक्रीप वृष्टौ देव वस्त्रम् आर्द्रं कृत्वा वृष्ट इत्यर्थः । निमूल-
समूलाभ्या गतार्थं कष । निमूलकाव' समूलकाव कषति समूल
कषतीत्यर्थः । यत् गतार्थात् चणम् स्यात् तत् तद्वातुरतुप्रयुज्यते । गता-
र्थादिति किम् ? 'चेलक्रीप' वृष्टौ देव । समूलात् गतार्थहन्ते । समूल-
वात्' हन्ति समूल हन्तीत्यर्थः । शुष्कचूर्णरूपाद्गतार्थपिष । शुष्कपेष पिनष्टि
शुष्क पिनष्टीत्यर्थः । एव चूर्णपेषम् । रूचपेषम् । जीवाद्गतार्थग्रह । जीवग्राह
गृह्णाति जीव गृह्णातीत्यर्थः । अज्ञताद्गतार्थं कञ अज्ञतकार करोति अज्ञतं
करोतीत्यर्थः । कर्णाद्गतार्थहन्ते । पादघात भूमि हन्ति पादेन भूमि हन्तीत्यर्थः ।
हस्तार्थकरणाद्गतार्थग्रहवर्त्तिवत् । हस्तग्राह गृह्णाति हस्तेन गृह्णातीत्यर्थः । हस्तवर्त्त
वर्त्तयति हस्तेन वर्त्तयतीत्यर्थः । करवर्त्त वर्त्तते करेण वर्त्तते इत्यर्थः । आत्मा-
स्त्रियबन्धुविश्ववत्तत्वात् करणाद्गतार्थपुष । स्वपीष पुष्णाति स्वेन पुष्णातीत्यर्थः । एव

आत्मपेव आत्मोपपेव ज्ञातिपेव बन्धुपेव धनपेवम् । खेहनात् करणार्द्धतार्थं
 पिब । खिञ्जतेऽनेनेति खेहनं जलादि । चन्दकपेव पिनटि चन्दकेन पिनटौत्यर्थः ।
 एव तैलपेव' हृतपेवम् । आधाराद्गतार्थबन्धः । चक्रबन्ध बद्ध चक्रे बद्ध इत्यर्थः ।
 मुष्टिवन्धं बद्ध, मुष्टौ बद्ध इत्यर्थः । संज्ञायाश्च । क्रौञ्चबन्धन बद्ध, । एव सयूरिका-
 बन्ध बद्ध इत्यादि । बन्धनविशेषाणांमिय संज्ञा । कर्तुर्जीवपुरुषाद्गतार्थनश्वह
 क्रमात् । जीवनाश नष्टः जीवो नष्ट इत्यर्थः । पुरुषवाह वहति पुरुषो भूत्वा वहन्ती-
 त्यर्थः । विद्युत्प्रणाशम् । अय निपात्यते । विद्युत्प्रणाशं नश्यति विद्युदिव नश्यती-
 त्यर्थः । ऊर्द्धाद्गतार्थशुषिपूरे । ऊर्द्धात् कर्तुं पराभ्यां गतार्थशुषिपूरिभ्या चणम्
 स्यात् । ऊर्द्धशीघ्र शुष्क । ऊर्द्धपूर पूर्णः । तृतीयान्ताद्युपपदेन चणमन्तस्य समासी
 वा वक्तव्य । तृतीयान्तपदादुपदेशे । तृतीयान्तपदादुपदेशेऽशेषणम् स्यात् ।
 तृतीयान्तेन समासश्च वा । मूलकेनीपदश्च भुङ्क्ते । हिंसायीवैककर्मकात् ।
 तृतीयान्तादिपदाद्विसार्थधातीशानुप्रयोगेण सङ्केतकर्मकात् चणम् स्यात् । तेन
 समासश्च वा । दण्डेनोपघात दण्डोपघात' गात्रालयति । केशेषु केशेर्वी यात्रा
 बुध्यन्ते केशयाहं बुध्यन्ते । पार्श्वयोः पार्श्वीभ्यां वा उपपीड' श्रुते । मुष्टिपीड'
 दधाने इति भट्टि । एवं पाण्डुपकर्षे भर्चयति पाणिना उपपङ्क्त्य जनीं भर्चय-
 तीत्यर्थः । अपादानाद्वातीशणम् । त्वराया समासश्च वा । शय्याया उत्थान शय्यी-
 त्याय घावति । द्वितीयान्ताद्वातीशणम् समासश्च वा । खोद्ग' ग्राहं खीटयाह
 बुध्यन्ते । स्वाङ्गाच्चाधुवाद्वातीशणम् समासश्च वा । यस्मिन्नङ्गे छिन्ने प्राणी न
 स्थिति तत् अध्रुवम् । अध्रुवी विक्षेपं भूविक्षेप वक्ति । अध्रुवांदिति किम् ? शिर
 उत्क्षिप्य कथयति । परिपीड्यमानस्वाङ्गाद्वातीशणम् समासश्च वा । उरसि
 परिपेवम् उरपरिपेव बुध्यन्ते कृतस्समुर' पीडयित्वा बुध्यन्ते इत्यर्थः । उरौ
 बिदार' प्रतिचस्करे नखैरिति भाष । उपपदव्रीसाया धीशणम् स्वात् समासश्च ।
 शिलायां शिलायामुपविश्य शिलीपवेश लता खतामनुपात्य खतानुपातम् । नदीं
 नदीमवस्तव नद्यवस्तन्दमिति । नाम आदिशयहः समासश्च वा । नामान्वादेश
 नामादेश' ददाति एव नामानियाह नामयह आह्वयति । तस्मन्त्स्वाङ्गात्
 धीशणम् । क्वाचौ समासश्च वा । सुखत.कार सुखत.कृत्य सुखतःकृत्वा आस्ते ।
 तस्मन्त्स्वाङ्गात् क्वाचौ यप् । तस्मन्त्स्वाङ्गात् तूणीसश्च भुवशणम् क्वाचौ
 समासश्च वा । सुखतो भाव सुखतो भूय सुखतो भूत्वा आस्ते । एवं तूणीश्चाव तूणी-
 भूय तूणीभूत्वा । एवञ्च प्रयोगानुसारात् धातुविशेषश्च, अर्थविशेषेषु प्रत्ययविशेषाद्

११८४ । बहुलं ब्रह्मणि ।

बहुल ११, ब्रह्मणि ७ ।

यत् इदं लौकिकप्रयोगव्युत्पत्तये लक्षणमुक्तं तत् वैदिक-
प्रयोगव्युत्पत्तौ बहुलं ज्ञेयम् । क्वचित् विहितं न स्यात् । [१]
क्वचित् निषिद्धं स्यात् [२] । क्वचित् वा स्यात् । क्वचित् ततो-
ऽन्यत्रापि इत्यर्थः । यथा पूर्वभिः [१] ब्राह्मणाम् [२] इत्यादौ
वेदसिद्धेः ।

ब्रह्मब्रह्मोऽनं मङ्गलार्थं ।

इति इष्णादि पादः ।

इति कृदन्ताध्याय ।

समाप्तम् ।

कृत्वाऽन्येऽपि साधुशब्दा व्युत्पाद्या । यथा उणिक्कृते करोतीति कार । वातीति
वायु । भातीति भवान् । विभेत्यच्चादिति मे कृते भीमभीषो निपात्यौ । एव
घातुमावाहानि इ । यथा भवनं भवति त्यजनं त्यजि, नर्तनं नृति । अत्र किम् ?
जीदनं नृदि दर्शनं दृशिरित्यादि । घातो स्वरूपकथने तिप् । यथा भवति,
अति दौष्यति । एव स्वरूपकथने इर्जुवादेनं च गुण । भविः ग्रहि रन्जि ।
भवादेश्चु ब्रुवि, वृजि, मुहि सिचि, दुहि दृशिरित्यादि । अतएव नाम च घातुज-
माह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तीकम् । यत्र पदार्थविशेषसमुत्पन्नं प्रत्ययतः
प्रकृतेश्च हि दृष्टमिति प्राञ्च ।

कृती ये यत्रेति—

ये कृत यत्र येष्वर्थेषु विहितान्ते तत्र तेषु मून निश्चितं भवन्ति । प्रयोगतः,
महाकविप्रयोगानुसारेण अन्यत्रापि स्युः । तत्र ह्येवमाह । कृती कर्माव इति
वचनात् । उदाहरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । न केवलमहमेव ब्रवीमि प्राञ्चो-
ऽप्येवमाहुः, इत्यत आह कृतज्ञितसमासानामिति ॥११८३॥

बहुलमिति । बहव प्रकाराः सन्त्यस्येति बहुलं चूडादित्वात् । अथवा

अहम् अर्थान् लाति गृह्णाति बहुलम् ॥११८४॥

मुग्धबोधं पठन-प्रयोजनम् ।

गौर्वाणवाणौवदनं मुकुन्द-
सङ्कीर्तनञ्चेत्युभयं हि लोके ।
सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधा-
न्नलभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥

अथक्तु परिचयः ।

विद्वद्वनेश्वरच्छात्रो भिषक्केशवनन्दनः ।
वोपदेवश्चकारेदं विप्रो वेदपदास्यदम् ॥

वोपदेव प्रशसा ।

द्यौर्वाचस्यतिनेव, पद्मगपुरी शेषाह्निनेवाभवत्
येनेकेन विदुष्यतो वसुमती मुख्येन सङ्ग्रावताम् ।
सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिश्चातुर्यचिन्तामणि-
जीयात् कोविदगर्वपर्वतप्रविः श्रीवोपदेवः कविः ॥

अन्यात्पूर्वं ख्यापयन्नाह गौर्वाणेत्यादि । गौर्वाणवाणौवदं सस्कृतकथनं
मुकुन्दसङ्कीर्तनञ्च इत्युभयमेव लोके सुदुर्लभं भवति । तच्च उभयं न मुग्धबोधात्
मुग्धबोधभिन्नयन्यात् न लभ्यते अतो हितो एतत् पठनीयम् । नानादेशीय-
श्रव्यपरम्परया नामोत्कीर्तनग्रन्थोर्वर्द्धनार्थं गुरोः पितुरात्मनश्च नाम निर्दिशति ।
वोपदेव विद्वद्वनेश्वरेत्यादि । उ. शिव अ विष्णु. उग्र अश्व वौ वयोरुपसमीपे दीव्य-
तीति इदानीं तत् शिष्यसत्कीर्तिं वर्द्धयन् श्रीकृष्णमाह द्यौर्वाचस्यतिनेत्यादि ॥

दुर्गादासी व्यरचयदिमा मुग्धबोधस्य टीका,
नानाविद्वन्मतविज्जसितामाशुबोधां सुबोधाम् ।
आलीकलामपिश्नबुधा. सूयमाना स्वभावात्
दीर्घं त्यक्त्वा लवमपि गुणं भूरिब्रह्मावयन्तु ॥
इति श्रीर्गादासविद्यावामीश्विरचिताया
मुग्धबोधस्य टीकाया ऋदन्ताध्यायः ।

अम्पूणोऽयं ग्रन्थः ।

सूचीपत्राणि ।

सूत्रसूची ।

सूत्रम् ।	अङ्कः ।	सूत्रम् ।	अङ्कः ।
अ इ उ ऋ लृ क, ए ओ ङ,	३	अभीमगीअघीभ्योऽवे लृप्	७०
अ अ' नुवी	१९	अभ्यवादा	१०५७
अच्छोऽवचुषि	३९३	अमुद्राङ् अमुमुयङ् अदद्राङ्	१०४४
अगेर्भा	६८४	अया वीलुंवा	३७
अव्यञ्जताच्चेप् पि'	१००	अव्यञ्जोऽनञस्तुङ् त्येऽसौ तु	१९५
अच आरालैज् त्रिः	९	अवाद्गिर,	९०४
अचोऽल्लीपी वंश्च	२२४	अस् प्रजाया'	३४२
अठात्	८७४, ८९७	अङ्गोऽङ्गोऽनीने	४३२
अतोऽङ्गव्यु'	६९	आ अम्शसी	१४६
अलसोऽघो' सौ घोऽघौ	१८५	आ क्ति मभवि	१०८
अदस' सैरौ'	२३४	आ गमे च्छान्तौ	८६४
अधिकेशार्थोपाधिभ्यां	३१०	आङोऽन्धूघसी	१०८१
अधि' शक्तौ	८८७	आङो भीद्गमे	८९२
अन'	३८२	आतोऽनोऽदरिद्र'	११६२
अनङुच्चतुरोऽणाथौ धिष्णोः	१८१	आतोऽन्त अदगे	११५७
अनङुच्छेतवाह्वादि	१०२९	आत्माङ्गटा-दटाच्चा ह्रग्यमः	८७८
अनाद्ः	१८०	आत् सुमाम,	११३
अनुस् सिङ् रमुवः	५६३	आ दाजोऽस्त्रप्रसारे	८६३
अनीरडात्	९०१	आदिगेचीर्णुग्री	२३
अनृज् सेरिम् पे	७६२	आदित	१०७२
अन्तोऽह्वे	६९७	आदिस्त	५२७
अन्त्याजादिष्टि'	९२	आदीपो	२४४
अन्यारभ्यार्थारात् वङ्गिर्विनर्त्ते-	३००	आट्टो त्रि	१०४१
अन्यैश्वर्यशब्दामर्थे	९४३	आबीव्मसात् सेर्लोप'	१४८
अप्यनी नित्य'	२४५	आवत् स्वर्णम्	

आशिषि	१००६	चदिरणाबुर्लीठ्यात्	६२८
इगुडुम्यंढीस्यनिम् किदममस्तु वा	६५९	एडोऽत	३८
इडोऽरलेङ्'ख'	८	एङ् टाड्यामि	२१९
इणस्तन् लोप्य	६४४	एचो युत् स्	१७३
इतोऽस्य जाते	४९४	एचोऽश्रित्या	६०८
इत् कृते	४	एरी व्वे	२३६
इदमोऽयमिय पु'स्त्रियो' सौ	२०३	एवेऽनियोगे	२७
इन्वदिक.	६८५	ओ नम शिवाय	१
ईप् चाम्बस्यात्	२५३	ओदौतोऽज्वत् तल्लदय-क्यडाः	४२३
ईषत् द सी. खल्भावे डे	११६१	ओरी औ	१४५
उच्चर सढात्	९०६	ओर्लोपोऽकदुपाख्दुरिदे	४२०
उज् णपात्तचि व वा	४३	क + पो - मूयौ	२०
उतोऽयुङ् रज्ज्वादेन्'ग्राणि-	२७७	कखपफगमूयौ	६८
उद' स स्थासभो.	२४७	कति यति तति यावचावदेतावत्	५०८
उदोऽनूङ्हे	८७०	कत्कवौ चाम्युणौ	४१२
उप यमी विवाहे	९०९	कतू क्वत्तिरथवदे	४०८
उपात् स्तुतौ	९७८	कथमा खी च वा	९४१
उत्येचौम्यखराचि लोप.	६१०	कदाकर्हिभ्या वा	९३६
उह्यस्युङ्	२४०	कभावेऽमी	११३५
जर्व्वठौव' पदठौव धेन्वनडुहौ-	३२४	कम ऋतो गुप्धूप पणपनी-	५९१
ऋक्कक्	४५	कम्पान्नाथेडबुधयुधपुद्रुस्तु जननशी	८६१
ऋच	३९०	कर्मक्रियाविशेषणामिनिविशधिशीङ्	२८१
ऋच्छी णुठ्या	७५२	कव्याणी सुभगा दुर्भगा वन्वकी-	४२१
ऋण प्र वसन वत्सर वत्सतर दश	३०	कव्यायनेकाचीऽस्यादङ्	१३६
ऋतो डा तप्युचे सगीतविये चि	३२१	कास्कान् नू' पि वा	५६
ऋतो डी डु	१४१	काचे	४०९
ऋद्रि श्यक् ढौपे	६२०	कायनाशीरकेऽदिदयस्तत्त्विपादेः	२५४
ऋद्रो ये	४३४	कामुकसड्डार्थंक्तेन	३०६
ऋतो ण कित्-ठ्या	६२६	कामोक्तेऽसच्चिति	९५२

सुत्रसूची ।

८१९

कात्'क्षायस्थी' सम्पद्यन्नादौ-	४९९	कप कृपीऽकपादौ	६४९
कालभाङ्गो वा	२९०	कविधिव्यो कधी शौ	७४९
कालभावाधारं ड' धी	३०९	क वष सज गुह दुह शन्म सम्-	९८३
किकिलास्थयां भां ती	९४४	कषस्रशस्रशष्टपष्टपष्ट सिध्या वा	६०३
कियत्तदेकान्यात् दिवङ्गनामेक-	५१०	कृगृजागु कि	११३१
कित ठी दीप'	५३३	कृगृजा प्रीजुड को—दुही	९९६
कित्तिजगुप सन्नेम्मान शान	६३०	कृगृज्याग्लान्वादिनि	११४८
किम त्थन्तात् चिञ्चनी	५२६	कोऽक स्वी हे तु वा	४३७
किम' क्षेपे	४०५	कोडादि पु वत् यजातीय-	३५०
किमन्यदयत्तदीर्घश्च	५१५	कोरीषदर्थे	४११
किमेव्याञ्चाद्रव्य चतरां चतसां	४६५	कोशुर्वा	८०५
किभिः खीत्यौ	९४२	कोटग्रामात् तक्ष्ण'	३५६
किम्बिलिंसाया	९३७	क्त क्तवत् भूते ढभावे च	१०५०
किङ्हीऽन्तर्गः	११४५	क्तादल्ये	२६७
की खी गी घी टी ठी डी-	५२९	क्ति' स्वप्रथे	११४७
की प म-वत् श्रुशानौ	११००	क्तेनादि	३१२
कीर्त्तं क्त, तः	७७४	क्तेर्लुक् ल्ये च	३१९
की स्मेनातीते	९३४	क्त्यन्तान्यौ दक्षौ	१४
कु श्रथ	११५१	क्ताच् वा निषेधेऽल-खलुना	११६३
कुल्यात्मगोदराद् मु' खि'	१०१३	क्यङ्यच्चा चानान्यपत्यन्नास्य	२५९
कुञ्जादिर्णायन्वीऽस्त्रीऽन्वीऽपत्ये	४२७	क्योऽम्र्याद् यथ	८४३
कुटा शुभ्री जिष्णति	७५५	क्रम पेऽपि घं	५९५
कुत क कुह कुवेतीऽतीऽवेह	५२४	क्रम क्रम समधात भ्रात वस	५९४
कुम्भादरीपि	३४८	क्रम गम खन सन जनी विट्	१०३०
कुरुक्षीपो व्ये	७६५	क्रमो घां वा	११७३
कुषि रन्ज श्यन् पे वारे	९२८	क्रौजीडोऽजा चिस्युर-	७९३
कुलादद्रुलुङ्ग.	१०२०	क्रुक्त्तौ भिय	११२७
कञ्जो अदधौ रे	६८९	क्रोऽपाङ्गपान्नवानेच्छे-	८६७
कङ्क्षी, क-भावे	९६५	क्रोष्टेऽलुनन्तृघौ घौ स्त्रियाञ्च	१३९

क्षीवात् खमोऽवेर्माऽतः	१६०	ख्यस्येत् सनि	६४०
क्षीवाद यौ	१६१	ख्या या-युस्-यामाभौयसीयम्	५४६
क्षीवाद्वा	३८३	गण्डि सण्डि जि जनि नन्दिभ्योऽन्त'	११२८
क्षीवे नो लुक्वा घौ	२४२	गत्यर्थमन्नटे चेटावन्नेऽनध्वाकाक-	२८८
क्षीवे ख	१६७	गत्यर्थादशीस्थास वस जन-	१०८३
क्वत्वाभ्ये कद्विवङ्घ्वेकश्च	१३	गत्यर्थाद् गृ लुप सद चर जप	८२१
क्लितात् कृतोऽसात् स घोऽदान्ते-	१११	गद मद-यम चराचरोऽगे र्यः	८७८
क्लिप वस गृध घृष क्रु	११०८	गमोनिङीः	८०६
कुद्रागोष्वाभ्यो वैरायौ	४२२	गमोऽमे स इम् माहात्, वा	६२४
कुघ वस पूजायां चागाद्वायं-	१०६६	गर्ग यस्त विदादि भृग्वति	४२८
कुम्भ वाढ खान् ध्वान् फाण्ड-	१०७५	गलेचोपक पादहारकौ ढे	८८१
क्षे शाकटशाकिनौ	४८३	गवावादे' खोऽन्ते गौख्येऽनीयस'	३३०
क्षेम प्रिय मद्रात कुर्वा	१०२२	गा क्था	६८२
क्षेर्घोऽडे भावदैव्याक्रीये तु वा	१०५१	गौकः खु खुभ सी मुवाखान् सुजां	५७२
ख्यै शृष्पचो मकव'	१०६३	गौड टीथ्योर्वा	७१२
खरप् सृजोन्नशगमस मय	११२१	गौ चेच्छार्थे	८५३
खनसनजनां डा भसे ये तु वा	६५५	गुणादिमन् भावे	४७५
खनाट्टे रे ये	८६८	गुणावे छेयस्	४६६
खनो ड डरेकेकवका,	११३८	गुणावोतोऽखरसीङः	२६४
खपि वा	७४	गुह दृह दिह लिह टोमदन्त्ये-	६५७
खयेजे	१०१५	गुहो गोरु	६५६
खार्प्यां वा	३६५	गृह्य विनीय विपूय जित्या सूर्य	८८४
खिल्यत्राजखो मन्खौ	१०१४	गिरध्वनः	३८८
खे' किति घं	६८३	गेरुह' खी येऽणौ	८७७
खे सन्दद्वौ, घोर्हसादेर्घश्च-	६३८	गेर्घोरनेधिन एङ कृतीः	२४
खेरायचो खोप्योऽनुशस्-	५६४	गेर्वाखोहो ढे च	८७६
खेर्ण	८२२	गेक्वादतोऽपावादेरीप्	३६८
खेयो'रियुवर्णे	५८५	गो यनट्थकौ	१००३
खेर्हो घो अणिति च	६७८	गो दण मेघा दन्त काण्ड-	४४६

सूचसूची ।

८२१

गीरताथें	३६३	घ्या सौ र वा दधी'	६९०
गीर्वा	३९	घ्राभीडी	८३४
ग्यचस्त वा	१०८९	घ्रो वा	७८६
ग्यर्थाशसयीः	९३९	डस्यै डी लोप	१२४
ग्रहनन्दिपत्तादेर्निनान् वे	९९३	डा तौ वा	२०१
ग्रहस्वप्रच्छा जिः	८०८	डान् वा क्या ग्यानु क्रतु	६८७
ग्रहस्वपादो कडित् कितोर्जिः	६६१	डिता यम्	१५१
ग्रहेरिमोघाँऽभ्यां	७७१	डिदिपिद्र	५३२
गोरल'	८२४	डिदिम् वोर्घो	७२१
ग्ला स्ना स्था चि पच परिचजः खु' ११०८		डेध्योर्मः	२१६
घजलनटोऽवे	११३४	चक्रलस् वारे	४८४
घटादि जनौ जृष क्रस रजाम-	७९८	चक्ष कसाज् ख्याज् ५रे	७०६
घटी-खारी वाताद् विद्धरुस्तिला-	१०१९	चगैक्यव कौव	३२२
घनस्यर्धे श्यो जिः	१०५५	चजो. कगौ चित्सम्कृत-	९७२
घससद' कसरः	१११४	चणम् वाभीच्छो पूव्वं काले	११८३
घस्यामूर्त्तंदात्	८९०	चतु षड्-डति कतिपयात् थट्	४५५
घसलद सन्व्यल्लघजि	६७३	चपोदिताकानितार्थ	७
घान्डाको सलोपय वा-	८४८	चपोऽवे जब्	५८
घावससदृणो'	१४३	चरट् भूतपूर्व	४८०
घौटौघीश्वम् घोरमा	५५०	चरफलोऽदु	१०८७
घे चादिडे क्त	१०९२	चरफलोऽदोडा न शु.	८२९
घे प परावृ-क्त—प्रत्यस्यतिचिप-	८६०	चादिर्गिर्नि	१६
घे शप् रे	५४१	चाय कौ	८३३
घोऽजौ जे श्वाश्रनगतिशार्थाढ-	२८४	चिक्लिद चक्रस चराचर चलाचल	९९४
घो जेरय	११७८	चिच्चेत्यदिना	९४७
घौ त्रि	१२८	चिचिकारे वा	७९७
घ्यणो-रावश्यके	९७०	चुर्धो जिर्वा	७७३
घ्या	७१७	चे, किर्वा सन्धो.	७४६
घ्या दौ त स.	७०३	चे जसि वा	८८

चैक्याच्चुदवहो ऽ	३२३	अपह्वापामीथ्ये	८१२
चुड्, कृड्, युड्, खग्	२११	ज्ञानयन्नप्रलीमे वद	९००
चुत् साम्ये	४४०	ज्ञानार्त्तित्वेपीपनयन-	८८९
चि क्त्वस्वभूततदभावे	४९५	ज्ञाच्चैच्छार्थं औच्छैलादे सति	१०९५
काटिस्त्रमन्-क्वीस् घे स्व.	१०३४	ज्ञोऽज्ञाने घे	३०३
काशीर्वा	१०८४	ज्योतिर्जनपद रात्रि नाभि बन्धु-	४१३
क्विद भिद-विद कुर	१११६	ज्योतिश्चक्षेत्राः	४७२
की ऽच	६३	ज्वल ज्वल ज्वल ग्ला स्ता वन रम	७९९
क्री, श्टावणौ जस्क्वौ	८१४	भूपभसी खस्त्वौषपजवावन्ते च	६४
जग्धोऽदो यपि च	१०९१	भूपनदीपीर्यमास्याग्रहायणीगिरिर्वा	३८४
जन खलादि गो रथ-वातात्	४४९	भभखयहर्षकृणा जच् चप्	५५९
जनवध मेममी ऽकमवमाचमी	७४४	भभान्तस्यादिजवां भभा. फी धीस्तु	१७७
जयन्त्यो' ख्योय्ये	८१६	भसस्वात् भसीम ईमि से लोप.	५६२
जरस् जराचि तु	११५	जपे जम् नी	५१
जरातीऽम् वा	१६६	जपोऽक् समीर्णं ऋक् च	६
जराया जरस् च	३७९	जम जप जभ दह दन्श् भन्ज-	८२७
जम्शसी शि	१६२	जमुडो भस्यणौ चातिकि	१०३८
जङ्घेधिशधि हन्यस्ति	६७७	जमे जम् वा	५९
जाग्य यङन्त-यजजपवददन्श्-	१११७	जि कल्यादि	८५८
जायोऽणव्वीण्डिति कमुकाने-	६९९	जि प्रेरणे	७७७
जातमहद्दुद्वाटुच्चा	३५७	जिज् अत्रन्त-पिव घे दृढद वस	९१९
जातिरतो ऽस्त्री युङ्-सत्काण्ड	२६३	जि भाज भू सङ् रुच चर वध	११०६
जातु यद्-यदा यदिभि' खौ	९४५	जि यि स्तु द्रु कमी ऽङ् घे व्या	६१३
जालपिभ्या सदा चेपे	९४०	जित्त्वो खे स' ष षखस्त्रित्	८१९
जि वान्य किति	६६६	जौमश्च डिन्नेकाच.	४६७
जिघोऽन्य	१०३६	जोषि अन्थि यथि वेत्ति वन्दासी-	११५८
जिनं वा	८३९	जेढेऽजौ घे	८९९
जृत्रथो न जि	११७४	जेर्लोपोऽनालिष्ठाव्यान्ते	६४१
जेभिः सन्त्यो.	६००	ज्यिष्यन्तेजुडतो.	५७७

अबुङ् स्त्रीऽनग्लोपि शास्त्रुदित	६३८	द्वीदिर्घश्चान	७७
टादसश्चास्त्रिधानु ना	१२३	णवखसाडनी रडपी वा तु हे	२६१
टामिस् डे डसि डसोसा	१०६	णप्यन्ये वा	५७८
टौ ठौढी धौ ठिच सेमस्तु-	५५७	णवातो डौ	६०९
टेरासौ	१९७	णमितीऽन्याचीऽन्तेन्यस्यादौ	१७
टे बौपी डिति त्रिशते स्तेखडौ	१२६	णित्ते त्रिराद्यच्च सुभग सुपञ्चालाद्योः४१६	
टौसौदसौऽनको ऽन	२०५	णुरुस्यद्या	६९८
व्या सि	५५१	णूर्ध्वङ्शाकडिति	५४२
ट्रितीऽयुभावे	११४२	णूर्डिञ्यौ	१४२
ठौ प म-वत् क्रमुकानौ	१०९६	णुर्ध्विजंस्डित्सु	१२२
व्यां गा जगड् सनोस्तु वा	७१३	णुर्धौ वा	१७०
ठया न वे प्रच्छा	६६२	णुर्नानिमि	८०४
ठया वा	६७४, ७०७	णुर्ब्रिज्या	७१८
डतिसङ्गाणी जस्त्रसौलुक्	१३१	त त ज खादीयी डीवी	१३८
डस्डौ धौ वा	१८६	तदौ दानी वा	५१६
डाज् लोडितादिः पञ्च	८५०	तद्वयोमे वा	९०३
ड्रितसज्जे तिमक्	११४३	तनुभ्य शप् रे घे	६८८
ढघे कात् णीककण्णीनेया-	४२९	तन्वादेर्वा	२७९
ढघे क्त्यव्यक्त्युक्तवत्तुखलर्थ-	३०५	तघोटात् यक् च रे	८८२
ढडोपमानादाचारे क्य.	८४७	तप्तान्वाद्रहस	३९७
ढभात् तथो धौऽघ.	५७५	तमट् षष्ठ्यादि	४५२
ढ भावे म	९२०	तरतमौ द्विवङ्गनामेकीत्कर्षे	४६२
ढवद् ठवोऽडे	९२७	त लोप्योऽतटिस्त्रितौ द्वस्तन्तो वा	५०२
ढाङ्डे	११४६	तव्यानीय या ढ भावे	९६७
ढात् भज वह सहो विष्	१०२८	तस् त्तोः	५११
ढात् षण्	१००९	तादर्थ्यं चतुम्	११६४
ढेनार्थात्	३११	तार्थे भानात् काण्डात्त्वचेत्वे	३७१
ढेनाशिधि वा	२९६	तिथ्यंगमुमुयगदमुयगुदचा तिरश्चा-	२२५
व्याशिधि	९६०	ती-प म वत् स्थल-स्थमानौ	११०३

तीव्र सम्ब वीज सङ्गादिगुणात्	५०३	व्यादयोऽर्थायैकतेः नोस्तु सर्वाः	३१५
तीयो ङिति	५०	त्वती भावे	४३८
तुलेच्छारा तारा धारा कारा-	११५५	थफानुङ्	११७०
तुह्यीस्तातङ् वाशिधि	८५६	दक्षिणीतरादाहौ	५२०
दृणकौ धे	८८०	दघ्नमावड्यसट् माने	५०६
दन्पा न लुक् वा श यौ	७५४	ददृज्जुह् वाक् प्राट् श्री लू द्रू	१०३५
दन् लीप्य.	४६८	दद दोऽघ्	१०८८
दन्तार्थाना वा	३०४	दध्यस्थिसकथ्यक्षीऽनङ्	१७२
दष दष कष वन्च लुन्चृतो वा	११६८	दन्शी न-लीपो वा	८३८
दृह इण् पिङ्गस्ते	७६०	दभी यौ	८१३
दृ फल भज वप अथ यथ दभाय	५७८	दरिद्र आलोपीऽसनकानेऽरे-	७०२
दृ भृ दृ जि धृ तप यम दम-	१०२४	दरिद्रा काश कास जायुषीवाम्ब्या	६०७
ते ल्या, शक्याह्मप्रेष्यानुज्ञा-	८८८	दरिद्रो डिङ्मनेऽणौ ह्याग्भ्योस्तु वा	७००
लोऽन्यादेर्नोऽनेकतरात्	१६५	दशादेर्नो युते शतादौ	५०८
त्यन्नाय चिर दक्षिणाद्यादेल्ब-	५२५	दादिर्घ'	१७६
त्यदा टेर तौ	१३३	दा घा दा	५३४
त्यदा तदो स सौ	२१४	दान सा चेच्चार्थे	८०८
त्यदादि भवत् समानान्योपमानात्	१०४७	दानवत् सभि	८३
त्यादि-व्यासभीसक्तिस्त्रि-	२०८	दान्ते शान्त पूर्ण दस्त स्पष्ट च्छत्र-	१०७८
त्यादेश रूप.	४६४	दान्ते मोऽसन्नाजो हसे नु	५३
त्यादेशोने कल्पदेश्यदेशीया.	४७७	दा भा गै हाक पिव सी स्त्री-	६१२
त्ये	६०	दारुण्यङ्गुलि	३३५
त्यो वमावो लीप्य'	४८६	दाश्वान् साह्वान् मीढान्	१०८८
नवत् याच् प्रकारे	५२३	दिक्शब्दात् दिग्देशकाले स्तात्-	५१८
वासुसिस्मन् कनिप् वनिप्	१०३२	दिव औङ् सौ	२३८
त्रिंश प्री द्वी त्री चौ पौ षौ म्	७८	दिव-सु तुद रुध क्र्यादे र्वन्त्व	७३८
त्रौप्रगोर्वा	३७५	दिवो घ वा	२८७
त्रौसे त्वती त्रिं	२८	दिव्यच्चक्षोऽजिगीषाजास्यश्च-	१०५४
त्रेरयङ् नामि	१३२	दिसीरम् वा	६८६

दीडष्टां यन् यव्णौ डा सनि	७४३	हे. पिव' पीप्यो जगडि	७८३
दीधीवेव्यो न ग्.	७१४	हे पूर्वं विद.	५३८
दुग्धी घंश्च	१०६०	हे शतुर्मुण् शौ	२४३
दुनीभूज्जलाद्यासु सखी यौ वा	१०००	हे देडो दिगिष्टा	६४६
दुमेरीदू'	७९६	हे घ' हे घा, वैघ' वेघा, षोढै कध्य वा ४५९	
दृ भ जुषस्तिन् शास्त्रदुङ्-वजो-	९८१	हे वस्तुपुत्रहन्दारस्त्रज्ञाजभस्त्रा-	२५५
दृश शास युष घृष सघी वा	११६३	द्वान्तर्गो योऽपोऽनात्	३८६
दृशोर्णु	६१९	द्वो दां षो दें घे ह्यौ	७३५
देये वाच	५००	घनीदकाशन वषाश्चलियं वपानान्ना	८४६
देवादेर्वीतग्रीस्त्राच्	५१२	घर्नादन्	३४४
देशात् ब्रह्मण कुमहृद्ग्रात्य वा	३६०	घाजो हि	१०८६
देशाध्वकालभावं वाढैः	२८२	घात् क्रीतात्	२६६
दैव्य सोऽन्वये	३१७	घिक्स्मयानिकषाहान्तरानरे-	२८६
दीमोऽदस्य कौ	२०४	घिटीस्ये	१५०
दी-धी मा स्या डिस्त्रयो	१०८३	घुरोऽनचस्या	३८८
द्या-डितामस्	१५६	घुर्विष्टाडि	५५८
द्युत् स्वाप्योः खेजिः	६४७	घेट-दृश पा-प्रा-भाः श'	९९८
द्युत् क'	३३२	घेड्डनौ वीशनस	२३३
द्वार स्तर स्त्र स्त्रि स्त्रादु स्रदु-	४१८	घेष्टाच्छासाप्र. से' पे लुग्वा	६१४
द्वितीय तृतीय तुष्य तुरीयाः	४५७	घे सलीपी वा	५५६
द्विचेमूर्द्ध'	३३६	घो. कलिमी टवे	९८८
द्वित्रे वाञ्छलेरः	३७३	घो —तिप् तस् अन्ति सिप् थस् थ-५२८	
द्वित्रे वायट्	४६१	घो द धीऽन्तलीपे तथि	७३७
द्वित्राष्टाधिका हातयोऽष्टा-	३५१	घोरालीपोऽच्यधौ	१२०
द्विरुक्तजचादौ दि.	१७४	घोरियुवचि	१३५
द्विश्राष्टुङ्-लोपिनः	१११९	घोमीन फम्बि	२०२
द्विषविदातोऽनुस् वा	६७५	घौव्यगत्वदनाथात् उ च	१०९४
द्वीचीवीणा कौ है व्वै स्ते मे वा नौ २२०		ध्वर्थासम्भवे धौ	९६३
द्वीटीसीदैतवीरेनोऽनकौ	२०९	न किात्स्कन्दस्यन्द	११६७

न गौण्याख्याचवीसासि	८७	नाभेर्नाभि	३३६
नग्नपलितप्रियाम्बस्थूल	१०२६	नास्त्रान्ये तिक् च	१००७
नजीऽनौ वाज्भसो	३२५	नास्त्राख्यर्थेऽचो घं	४४७
नजीऽन्याक्रोशे स्त्री	११६०	नारी सखी यवानी यवनानी-	२७४
नजीऽहवे	४०६	नाश्वाया स्वते सख्यादेर'	४०४
नज्दु सो सकृद्वा वा	३४१	नावश्रुको व्यज यज प्रवचाच्च व्यणि	६७३
नज्द्वहोर्मानवक-चरणे	३६१	नाविशेष्यान्यायामन्त्रात्	२२२
नज्स्त्विव्युपास्तुरोऽ	३४५	नावोऽर्द्धात् ने च	३६४
न ण टनडश्चकन् श शस् स शसि वा५७		नाव्येष्ठरा	६६५
नणी न लोप्य	७६१	नास्त्रीयुव'	६७
नषी न्ऽणौ	७५८	नाज्ञो रकत्तौ	७५
न तप रुध सटपचदुह	६३०	निजा खेरे ण	७३३
न द तसौ त्वख्यर्थे च	४३१	निर्हारिऽधिकेन क्रियात्तः-	३१३
न हुऽङोऽचि	७३४	निर्हत्ते भावादिभः	४८६
नन् पु स्त्रियौ	४२६	निर्वाण भित्तर्षं विच फुक्तीत्फुक्त्-१०६५	
न मन्-सङ्गा-स्त्रजजादेः	२७६	नि वि परि स्त्रज्ज स्त सुमादे' सः	६३३
नमस्तपोवरिव कण्डूदिभ्य. क्य.-	८५४	निसव्युपह.	८८४
न लोपः क्यच्	८४४	निस शती डः	४०२
न वश	८३२	निह्वे च.	८८६
नवश, पमे जितोऽन्यडिङ्गा घे	५३१	नौन् वन्च सन्स ध्वन्स भन्श	८२६
न वे-ज्या-व्यो जि.	११८१	नुष् जभो ऽचि	६३५
नश नेश वा ङे	७४२	नुष्यमादौ भसन्तरलादौ तु वा	१६३
नश्-जोऽनिम	११७१	नुषिकोऽच्यनामि	१६८
नसम्भृन्नो ऽघो घौ ऽघौ घौ	१६४	नुष् रघो मुचा नश्मसजो रभलभो	७४१
नहो धङ् भौ	२३७	नुमाम स्वयाप्सङ्गार्ण.	११०
नाजन्तादेरादि द्विः	७१९	नुर्वा नामि घं.	१४४
नाजो भन्तोऽनाङ् नि भुश्च	४०	नूपोऽस्यस्त्रीलोपो विम वा	६२२
नाडो श्चनी स्तन कर मुष्टि-	१०१८	वृत् कृत् चृत् कृत् वृत्तो ऽरसी-	७३८
नाप् सत्यार्थवेदेकाजतः	८५७	वृत्स्वनरन्ज, घक.	१००२

नेण् तपीऽनुतापि	६२३	पव्यपपुर' से	३८५
नेदित्पुजार्थाञ्चि	५६८	पदसनीण् चि प्याय ताथ टीप	६४३
नेमऽसुम्न स व भ ख दु यु खी-	५८४	पङ्कती शक्ती युन्यनडाहौ खेनेनी	२७५
नेमुगुह्यह'	८०७	परस्य	१८
नेस्रतस्थपीऽवृस्तु'	६१६	परिक्रियी चि वा	२६७
नेमेकाजायुदुती ऽश्चि श्रि डी-	५८७	पथ्यन्ववाड क्रोड	८६५
नेन् डीश्चिदिचि मीऽपत्यनेकाञ्	१०७१	पशान् वा भी क्रौ-भ-ह्री छ्रा	७२८
नेम् सनिव्यर्द,	१०७६	पशुभ्य स्थानदिषट्के गोष्ठ-	४६०
नेकाचोऽव्यक्तानुकरणात् डाच्-	५०१	पाच्छीणादि स्वाङ्गिती ऽक्तीर्वा	२६५
नेकाजादिन् वा	४४४	पाख्डूदक्कटात् भुमे	४००
नीऽवीऽन्तरदुर्गे, प्राग्वन्तोऽस्थाभा-	६६८	पाति म्फायोर्लन्-वडौ जौ	७८७
नी नामि चं	१६९	पात् पत् पौ	२२३
नीपताककीङ् पूरण्याख्यायुसक्त-	३२८	पाद दन्त यूष निशा पृथना-	११६
नीयुडो शर्वालृत,	७६४	पाय्य धाय्य प्रणाय्यानाय्य कुण्डपाय्य-	६७५
नीऽप्रशामन्कते	५५	पाश कुम्भायाम्	४७९
नी लुपफिऽधौ	११८	पिङ्गसस्त्रेम् छ्वी यङ्गुगुरुतु-	७२२
नीऽसङ्गाद मंड	४५१	पौलुतिलीमाकर्णादि कुणतैल-	४६२
न्यादि अन्नाढगत्यर्था-	६३२	पुवत् स्तुतपुस्त स्त्रिया ज्यमा-	३२७
न्यापदोभ्यो ङे'रान्	१३७	पुवत् स्त्रे	३२०
न्यौर्लोपौतौ तेऽथे	३३७	पु वदार्थोक्तपु स्त टाद्यचि	१७१
पञ्च तिप् पञ्च ण्व्वाह्य	७२३	पु स सन् खय्यस्परिऽख्ये	५४
पञ्च र शिञ्च	५३०	पु सि तु शस् न	१०५
पण्यावय वर्थाचार्य वज्र जय्य-	६८०	पु सोऽसुड् घी	२३१
पति गृहि स्मृद्धि शौड आलु	१११२	पुरुषावा	३७२
पदग्रामपालकान्तात्	२७०	पुर्घो वा	७३०
पलुरसि	१३०	पु शक सह तक् चत यत शसी-	६७६
पथिपुरुषे वा	४१०	पू क्रिश वम जप व्याश्वस लथीर्वा	१०६७
पथिमथ्यमुच्चा धितीर्नमौ घौ	१६६	पूक्तिश्रुदित दम्	११७२
पथो वा	४०७	पूजाभिभवे च लापे	६१४

पूञी नाञ्जे	१०५८	प्राग्वन्नी षोऽन्तरदुर्गेणादि हन-	५४९
पूरणी प्रिया मनीषा सुभगा-	३२८	प्रादुर्गीक स षोऽच्चे	६८३
पूर्वकाले	११६६	प्रियवशाद् भयतिर्मेघात् सर्व-	१०२१
पूर्वादेः स्मात् स्निनौ वा	११४	प्रीधूनी नन् वा	७८८
पूर्वाद्यत्प प्रथम चरम तयायार्द्ध-	८८	मु द्दु स्तु स्त लोऽकः	१००५
पूर्वाधरावरा पुराधावा स्नादसी-	५२२	प्रीपादारम्भे	८८४
पूर्वान्यान्यतरितरापराधरोत्तरी-	५१७	प्रीक्षा सम्भावने	८४८
पूर्वोत्तरमृगाञ्जानते सकृद्	३५८	प्रादे. स्त्री ने ब्रादेस्तु वा	७६८
पूर्वोऽन्यादुङ्	८१	बहु गण पूग सङ्घातोस्तिथट्-	४५६
पू शी धृष मिद च्चिद सिद चमार्थ-१०६८		बहुल ब्रह्मणि	११८४
पूणी डि डिर्वा	१८०	बह्वल्पायात् काञ्चश्स् वा	४८२
पृथु मृदु कृश भृश दृढ परिवृढस्पर्द्र-	४७३	बाह्याद्यतोऽवग्रावादुर्गादि-	४१५
पृश्नादे डि खिरे	७२८	ब्रह्म रुद्र भव सर्व सङ्केन्द्र वरुणा-	२७१
प्याय. पी यङ्घ्र्यी	६४५	ब्रह्म हस्ति राज पश्यात् वञ्च सः	३८४
प्यायोऽग्नेः प्यस्वाङ्गे तु वा	१०८०	व्वङ्गेऽनीयु	४१
प्रकारे जातीयः	४८७	व्वे स्थ्ये.	१०८
प्रतारी वञ्चि गर्ह	८१३	भगवद्वचवङ्गवतां भगोऽघो भी वा धीररह	
प्रतिज्ञा निर्णय प्रकाशे सप्रव्यवाञ्च-	८६८	भन्जगिलम्भी वेषमो नलोप	८२६
प्रते.	१०५६	भवद्भूतभव्ये विग्रः क्वाद्याः	८३३
प्रत्यन्ववात् सामलोचः	३८२	भव्ये वा फलहेलीः	८५१
प्रत्युपीपात् क्र. सुम् हिसाच्छेदे	७५३	भान्नेतु	३४६
प्रत्युरसानुगवे	३८८	भावधे लाशितात् भुवः	१०२३
प्रपरापसन्धवानुनिदुर्व्यधिसूतपरि-	१०	भावादित्ते वा	१०७३
प्रशस्त्रः श्वः	४७१	भावादित्ते वीदुङ्गी ऽब्वतः	१०६८
प्रश्राख्यानं चि	११५८	भावे साद्य	८२५
प्रस्थो म वा, जिश्च	१०६४	भिच्च-जल्प-कुट्ट-लुण्ट वृज घाक	११११
प्रसोढीबूहाः	३२	भिन्नान्यैकार्यधरादिसङ्घाव्यादीना-	३१८
प्राग्वक्कायादचि चि	५३७	मिस् मिसोऽदसश्च	२०७
प्राग्वत् नी षोऽतोऽङ्गस्त्र	३५५	भी भौष् वा	७८५

भीषि चिन्ति पूजि कथि कुम्बि-	११५६	मन्वजान्वन्मोचस्येनीऽनी-	४२४
भुज वच निप्रयुजी ऽन्नाशब्दशक्ये	६७४	मयट् तद्रूपे	४८६
भुजोऽशने	६१०	महत्तेकाथ जातीयघासकर-	३२६
भुव' प्राप्तौ वा म	५४४	मा टी वा	६५६
भुवी घे खिणु खुकजौ	१०२७	मातुलीपाध्यायचक्रियाचार्य-	२७२
भुवीऽङ्ग व्या ठ-भावे तु वा	५६०	मात् स्वर्धावुक्त	२३५
भुवी वन् टीक्यधि	५५३	मानावौप्सायां ठे	२६१
सूयोमूमभूयिष्ठाः	४७६	मान्नीऽदनत	५५५
सूयोऽमजादे.	५८१	मान्नी रम् विदस्तु वा	७११
भूररे	६६२	माह्वात् क्रमी नेम् ढण.	६६२
भू स्था पिव देनी लुक् पे	५५२	माक्षेन घीक्यौ	६५८
भू हनः क्यप् भावे न तश्च	६८७	मिथ्या कारे रभ्यासि	६१५
भृशदे श्रायें वा त-स लीपश्च	८४६	मिद-भास भनूजी घुर.	१११५
भौ लिध्वी हंसभासीरन्ते च	८४	मि मी मा दा रभ लभ शक पत-	८११
भ्यपोदङ्	२४१	मिस्वी र्यव्णी डा ऽखललि	७४५
भस्ज त्रि स्तु यूष् भर दरिद्रा-	८१०	मुख्यार्योरसः	३६८
भस्जोऽरे शौ भर्ज वा	७५१	मुञ्जकुंलास्यपुष्पात् घेटः	१०१७
भ्राज भास भास भाष दीप जीव	७७६	मुचोऽडे हेमौच वा सनि	८१५
भस्क्रन्तामः	५८३	मुष् लभीऽनेकदु सीर्गे, खल-	११३७
भ्वादिर्घुः	११	मुह्नां घङ् वा भौ	१७८
भ्वाद्यादिभ्यः स्त्री ऽध्यैष्वक्कठिवा	५६६	मुहुर्मृशायें हि त स्व ध्व	६५७
मघीनस्तुङ् वा क्तिथ्यीः	१६१	मूव सूव सूचाटशस्यूर्ध्वं हसाद्ये-	८२०
मतुरस्यर्थे	४४१	मृङ्छीत्ये सं	७५७
मनश्चक्षुषेतीऽरुरजीरहोऽन्त-	४६८	मृजोऽकङ्किति त्रि वां लच्यथौ	६६४
मनीषाः	३४	मृषीद्य नित्यं	६८७
मनी डाप्	२५१	मेवग्राह्यसङ्गाराधे	८७२
मन्त्रेणीपात्	८७१	मीङ् म ऋपात् वतुः	४४२
मन्दात्पाञ्च तु मैषायाः	३४३	मीर्नुर्भस्यदाने	५०
मन्यात् स्थायें	१०१६	मीपो वानिमः	११७७

यडल् चल पत सह बहः कि	१११८	युष्मदस्मदलन्मदा युष्माकास्माक	४३६
यडङ्यक्ते चर्द्री	४९७	युवाल्मी कन् वा	४७४
यडलुक्क्यलोपेऽरे न शुब्रौ	८४१	यूतीऽम्शसो-र्न्नावदीवीः	१३४
यडो लुगवापी लुक् प वि-	८३६	यूत् स्वेव दी	९६
यञ यत्राभ्या चोपचिचे च	९४६	यौराप	१४९
यतीऽप्रायभीलुगुप्तापराजय-	२९९	व्यालभी मुण्	९७७
यन् जिण्त्तुक्कदिण्यात	९२४	यू र्युम् दान्तेऽस्त्रङ्ग व्यङ्ग्यङ-	४१७
यन्वीशमादिमिदी लोपवर्ण	७४०	यूलीपी ह्रस्वये	६४२
यम, सूचने वा तृडाह	८८०	रङो वि सुपि	१८७
यम मन तन गमोऽन्तलोप कौ	१०४२	र तनी र्यंगिणौ	९२१
यमरमनमात पे सेरिम् सन्-	५९८	रन्जी ऽपषकानासङ्गिणौ न लोपी	६६०
ययीर्लोपोऽयुक्तौ पौ	२५८	रपिङ्गस्युतोऽङ्गेत्रि	६८०
यलायवायावीऽचीचः	३५	राच्चीर्लोप.	१०४०
यलोऽचेक् जिः	५३५	रातेर्मन् वा क्कवि	९९५
य वः किति	६६४	रिचोऽवे	७२
यवाचि	७१	रीटलतः	८३०
यस्मै दित्सास्यार्कोधिर्थाक्चि-	२९४	रीनी रिन् रनौ वा	८४०
याच्चार्य दुह चि प्रच्छ-	२८५	रुदायसिसे दिम्स्यीम्	५६१
यायातीऽत.	४४५	रुङ्गो ऽयो ह्रस्वस्यम्	६९५
यायाय भास कस स्थेश पिश	११२०	रुह, पङ् वा	७८९
यावत्पुराभ्या भव्ये	९३५	रूपकल्ये चैवूप् स्व वा त्रित्तु पुं-	४६३
यासीऽस्य	११०२	रूप नाम गौत्र स्थान वर्ण वयो-	४१४
यि, सन् वेयीं वि	८०२	रै रास् भि	१४७
यिनीऽच्यथौ	६८१	रोऽच.	७३
युजिर उद्ग्यचोऽयङ्गपात्रे	९१२	रोमन्याच्चर्वणे	८५३
युजिरोऽसे गुण घौ	११०	घोऽज्भनिङ्गमां	८०५
युङ्गा ङे ङीः	१२५	घोऽज्यरे	५९०
युङ्गा मौ यू	१२१	घो दा ते गौच.	१०९०
युष्मदस्मदो स्ताहौ युवाक्चौ यूयवयौ	२१५	घो ऽनित.	८२३

विंजादि दयायासयानेकाची-	५८२	तृ धू खन सू चर पू सह वह	११३३
व्यंनचतथीकी धीर्वीऽकुरकुरी-	२२८	वक्त्यस्य ख्या लिप सिच ह्नी डी-	६१८
ख्युल्यो लंनने स्नेहद्रवे वा	७६१	वचोऽरे	७२५
लिधीर्यष्टेष्ट दि., कण्डूयजादीस्तु	८५६	वच्यस्य श्रि पता वीच स्थ श पश्चा ङे	६५२
लिधीर्वा	२५	वदतनाद्यनिमा जम्नीपी-	६७६
लिप्ताया वा	८७३	वर्दु ङी धु	७८०
लिप्तासिद्धौ	६३८	वद्रोऽकिज्झसे दृशस्तजोस्तु नित्य	६०४
लियुषदस्मादि त्यादि विग्रः	६६४	वसोऽरस्ये मनौदित	५५४
लौकीऽर्घात् स षस्ति	४३६	वसोर्घमेकाजिनात इम्	१०६७
लुकि न तव	६३	वसो वं मेमयुर्मंतुप्यौ.	२२६
लुक् परात्	३७६	वाचकशार्थतच्च शुर्घेरे	६०१
लुगङ्गाऽपः	६७०	वाऽगे	८६५
लुङ् मद्रवदविना	४६८	वाग्नि वाचाट वाचालाः	४४८
लुपि न सम्प्राद्यविधौ	१५	वाज्ञापीऽनुक्तपु स्तस्य	२५६
ले काम्यक् स्नेच्छायां	८४२	वाच्छन्नाज्जाते.	२६६
ले' कल्याणाने जिः	८५५	वाच्यघौ	१४०
ले'—सि चै जस् अम् औ शस्-	७८	वाढान्तिक स्थूल दूर युव क्षिप्र-	४७०
देर्वदः क्वप्यौ	६८५	वाढेऽप्युताभ्या खौ	६४८
लेबहु. प्राक्	४७८	वातोऽवाप्योः	२४८
ले लसो	४६	वात् तेर्मोऽतो ऽप्या'	३७४
लोपोऽच्यघौ	१६८	वा लरयपे ऽरयम्	५२
लोपो जे	१०७०	वाधराज्ञाताः	५२१
लोपोऽतोऽदेचौ	५४३	वानाप	३७०
लोपोऽस्यसो डि' द्रसोरध्यां	६६१	वानेकस्माद्यै	६६२
लोपोऽस्योमाङी'	२६	वाप	११७६
लोप्योऽन्तो व्यौ	७१५	वाम लक्षण शफ सह सहित	२७८
लोप्नोऽन्तर्बहिर्भ्यां	३४०	वामि	६८
व्यभावक्तास्त्रणकसटे घे वा	३०७	वा मेत्यौ मि'त्यौ	११८०
व्यर्थसम्बुद्धप्रकार्ये प्रौ	२८०	वास्याङ्	२३६

बारादर्यै	३०१	वेङ् गणकथ खि र्गण्डि	७७६
वा रुषाम हृष त्वर सधुषास्त्रम	१०७७	वेञी वय् वा	६६३
वारे	५६२	वेणज्जुह	६२६
वाव गोदाने	३६	वेत्ते कीप ठीप वा	६८६
वा शम यम फण गिस्स्वदा	८००	वेत्ते शतु कसुवा	११०३
वाष्टनी जस्शसो डौ	२००	वेव्याया कौ	१०३७
वाथीषफिनधूमादुवानौ	८५२	वेमूदित् स्वर चाय स्फाय व्याय-	५७३
वाहो वौ पौ श्वेतात्तु वा	१७६	वेम् सह लुभ ष्त्तु शुच वस त्वश-	६०६
विशत्यादेवा	४५४	वैकीनस्यैकान्नैकान्नौ सङ्गाया	३५२
विकारसङ्गभावेद् हितस्वाधादौ	४३३	वैनोऽपी	५१६
विच्छास्तुविपणो वायः	६३०	वैषेथ्यौ	३३
विजे शुं नैमि	७५८	वी जन् धूतौ	७६२
विड्वनीडौ	१०३१	वीर्णो, पिङ्गस्ते शु	७१६
विक्ते चुचु चणौ	४८८	वीष्टोलीः से	२८
विधि-निमन्त्रणामन्त्रणाध्यषण-	६५४	व्य पूर्वै	३६६
विन्दिच्छू	११२४	व्यची जि रज्जिदसि	७५६
विपरा जि परिव्यव-क्री नि विशा	८६२	व्यजोऽरे वा त्वनवस्य धञत्क्रापि	५८६
विमति व्यक्तसङ्गीतयो	६०२	व्यटेलीपोऽनाराच्छयतोऽच्योऽयौ	४३०
विश्वराजोऽदा	२१२	व्यतीहारे गतिहिंसाशब्दार्थे हसान्य-	६१६
विस्त्रभा निर्व वि-सु-निर्दुःखपः-	६२५	व्यतीहारे चिः पूर्वा चोऽनच्या वा	३४६
वीरुहो धङ् कौ	१०४६	व्यतीहारे णन् स्त्री	११४१
व्युत्साहतायने क्रमः परोपक्रमः	८६१	व्यथ ग्रह व्या वय व्यध वश व्यच-	६५१
वृद्धो नेम् पे खसनी वां त्वने	६४८	व्यस्य ग्यनुकार ङाच् चि कणोऽल-	५४८
वृषाकप्यग्रिमनु पूतक्रतु कुसित-	२७३	व्याच्छस्य गत्यर्थवदे सः	५७१
वृत्तो वेनोर्घोऽडीपीपसिः	६२७	व्यादनज, क्री यप् से	११७६
वृद्धयिज्जूर्णोः कितो नेम्	१०५३	व्याप्तौ भावे णिनः	११४०
वेः पङ्क्तिः	८६३	व्याप्तुक् क्तैः	२४६
वेः सोऽशसन्ने क्वते	६५	व्यासादेर्ङ्कणौ	४१६
वेक् स्वयार्थेऽपि	४४	व्युजोऽपी हसादेः सेमः क्ताच्च कित्ता-८१८	

व्युत्पन्नः	८८१	शामुलिदद्युत्पुषादे ङ' ङीपे जू	५६५
व्येखपस्यमी निः	८३१	शि क्तावे	८२
ब्रजवदरलजनिमोऽजिखिनायु त्रिं	५७४	शीङी ड्येऽणौ	८३५
ब्रश्च' कङ् च	१०६१	शीङी रे ण	७१०
त्रिदचोऽङ् नुं ण् घौ	१८२	शी ब्रज यज विद स्वास मन चर-	११५०
श क भ्या य-यु त-तु ति व-भाः	४४५	शुण्डीक्षभ्योऽपकर्षे रष्टरौ	४८१
श शब्दे	२	शुनीऽत्यप्राण्युपमानात्	३५८
शल्याद	११५३	शृ पृ द्रां स्त्री वा कित्थ्या	७७२
शकृत्-स्त्वत् इति नाथात् फले-	१०१२	शृ वन्द आरु'	११२६
शकेर्दे	१०७४	शृ स्था भू कम गम हनै लष वष-	१११०
शक्तार्थं वषड्ठित सुख स्वाहा-	२८५	शो व्रते नित्यं	१०८५
शक्तिवयस्ताच्छील्ये शतुः शान	११०४	श्राद्धीरा लीप्योऽणौ हसे त्प्रदः	७०१
शक्राज-भाज यज-ब्रज-सृज सृज	१५४	श्रु ध्वी रण्यचौयुव्यो व्यौ त्वस्त्रा- ५८८	
शत सद सि धे दी रु'	१११३	श्रद्धार्थे वाऽयदि	८५०
शतादि मास सवत्सरात्	४५३	श्रय्य गय्य दन्भां यपि न लोपो वा	७५०
शदीऽगतौ तङ्	७८०	शु सु सु दु प्रु प्रु च्युडा वा	८१७
शदीऽपि भं	६५४	श्रेः श्रु चे' रे जिथ	६२१
शपथाशीर्गत्वनुकारे शप-नाथ हजः	८६८	श्रयुवमघोनामुर्वोऽते पौ	१८४
शब्दटाढाङ्	८८८	श्वस व्यघेन तन दावहस	१००१
शब्दमुखकटादे कृतिवेदपापे ड	८५१	श्वेतवाहवयानुकथशास्पुरीडाशा-	१८४
शरदिपाडयश्चेतीमनीविडुपानङ्गि-	३७८	श्वेताश्वाश्वतरगालीडिताह्वरकस्या-	८५६
शर्द्धजहोरङ्गमोरग-तुरग-तुरङ्गम-	१०२५	श्वेजि'र्वा यङ् व्यो ज'ङ् सनी	६६८
शसि शस्	६७	श्वीवसीयस श्वेयस नि.श्वेयसम्	३८६
शसनामि घं	१०४	षटो क से	६०२
शस् भ्यस् ङसि भ्यस् ङस् सामा न-	२१८	षष्ठां षष्ठवति षष्ठगय्य'	४८
शहीयपात् वामि कृभभौ	६१	षन्ज दन्श षन्जोऽपि नलोपः	६२८
शा च्छा सा ह्वा व्ये वे पा जौ यन् ७८२		षिचो ढवे न ती यासे	१०५८
शानेऽती मन्	११०१	षीड फे	१५५
शामुडिङ्गस्ङ' णौ कौ वाशासश्च	७०५	ष्टुभि इष्यदानटो	४७

दिद्रुचाहैनदादेरौप्	२५७	सङ्ग्रासूपमानात् पात् पादीऽहत्स्यादे३४७	
ष्ठिवजोद्यो खेष्ठकोस्त वा	५९९	सङ्ग्राकार्यात् वीसायाम्	४८३
ष्टिवुक्तामाचनोऽपि धं	५९३	सति सातौ वा	१००८
ष्ठिवन सीवने वा	११३६	स त् स्वरि	६६८
णक् मूले	११०७	सत्स्वञ्जोष्ठ्या नाखि	६३४
ष्या रुच्यञ्च	४८१	सदाध्वादि व्यातौ सर्वे सिद्धे तु धं	२८३
पुण्योऽदान्ते नीऽवकुष्ठन्तरे	१०७	सदानूक्तेऽसादिप्रया	२२१
सच्छी	९११	सदानोऽङ्गोपोऽम्बस्यात् पौ वा-	११७
सज्जा' क	३१६	सध्वो रस्येम् जनीडौश्च	७०८
सञ्जोऽमृतौ	२९२	सन पमे धो वां लायात्	६३६
सदानो भेऽधर्मे नित्यं	२९३	सन् अन्त्य गन्ध ब्रू कृ गृ दुह नम	९३१
सपरिव्यो वा	११८२	सन्ज्यादि धुं	६३१
सप्रतेरमृतौ	८९८	सन्निच्छायायाम्	८०३
सक्तत् द्विस्त वा	५३६	सन् भिच्चाशंस उः	११२३
सकोऽङ्गोपोऽच्यव्वे	६५८	सन्थङन्तो हि	६३२
सक्य्यच्छ' ष स्वाङ्गे	३३४	सपत्र-निष्पत्तात् प्रियमुखात् मद्र-	५०५
सख्यहीराञ्च ष षगे च	३५३	सभसौष्वाङ्	२१७
सख्युष्टाडिता मा ए उसुसौ	१२९	सम प्रतिज्ञायाम्	९०५
सखङ्गा सेडांश्चि	१२७	समय निष्कुल दु ख शूल सत्याह	५०४
सङ्ग्राया अवयवे तथट्	४६०	समर्थनाशिषो गीं	९५५
सङ्ग्राया डट् पूरणे	४५०	समवात्सात् तमसः	३९५
सङ्ग्राया डोऽवहो	३३८	समख्या	९०७
सङ्ग्राया भाच्च प्रकारि	४५८	समानेद किमद सैक्यम्	१०४९
सङ्ग्राया नदीगोदावरीभ्याञ्च	४०१	समापानूपौ	३८७
सङ्ग्रावत् डत्यतुवहुगथा नेपि	१०१	समाथैनाय्यस्तसाहितसुखे निर्द्वारे	३०२
सङ्गा वि सायावाङ्गोऽहन् डौ	११९	समोऽकूजने	८६६
सङ्गाव्याद्रावद्भुलिभ्याम्	३६७	समी गन्धप्रच्छस्त्र शुवेत्यन्तिद्विज्	८७५
सङ्गाशन्शती डिन्	५०७	सम् तुम् मन. कामे, अवश्य ल्ये,	३८८
सङ्गासभद्रान्मातुर्दुर् णे	४२५	सम्पर.प्रत्यतुभ्योऽच्छ,	३८१

सम्परि समुपात्तु भूषा सङ्ग प्रति-	७६६	सकुष्ट	१०११
सन्नुद्धौ सि धि	८०	सृज यादृघात् तनीण् च	८८३
सरजसोपशने	३८०	सृजट्टश्चापाठावती नित्यानिमत-	५८८
सरूपी वाध्य	८६६	सृ जागु र्य	११५२
सरीऽनोऽयोऽभन सज्ञाजाली	३६१	मेक सौक सृप सृ सृज	५७०
सर्व-विश्व-उभ उभय-भवत्-त्वत्-	८६	मे तु कखपफ वा	६६
सर्वेकदेशसङ्ग्रातपुखवर्षादौघा-	३६२	सेमत्तात् सरी	११५३
सर्वेकदेशसङ्ग्रातसङ्ग्राव्यानैका-	३५४	सेमऽक्षुध कुप क्षिण गुध सृड सृद	११६८
सर्वैकात् कालि दा	५१४	से डंशिनस्पृष्टशोऽनेहसोऽवे	२३२
सधिसुसञ्जपङ्गा रङ् फोऽबः	२२७	सेर्लुक् त घासी सन्ध्याऽकुर्वा	७६३
सह सोऽकालि	३७७	सौ वा	७०४
सह सी वा	३३३	स्नु स्तन्भ स्तन्भु स्तन्मु स्तन्भुभ्य	७६८
सह र्थे अं.	२२	स्तानि गदि मदि हदि दृषे रिनु	११३०
सह वहोदी टि	६५३	स्तु शुनि शुशात्	४६
सहवारणसमीनार्थायविनाश्रयङ्-	२८८	स्त्रिया विचतुरो स्त्रिचतसृ च्चवत्-	१५७
सह सन्तिर' सप्रि समि-तिरि	१०४५	स्त्रियामत आप्	२४८
साति हेति यूति जूति	११४८	स्त्री भूर्धु	१५८
साधनहेतुविशेषणमेदक ध कर्त्ता	२८८	स्त्री युञ्ज डिति	८८
साहि साति चेति वेद्येजि धारि-	८८८	स्त्री वाम्शसी.	१५८
सित्यादि क्ति	१२	स्या दान पा ज्ञा प्रा भा क्षार्ति	५८७
सौमानर्मागात् प्री चाले	३१४	स्यादी डिं टीने न यु	७३६
सुच्चतुर्द्विः	४८५	स्याडो ज्ञाडौ	७८५
सुभूदीव्रजन्वार्थाना घौ ख	१५३	स्रश्चोष सख्यादिदामवयोऽर्थ	२६२
सुत्तुवी सेरिम् पे	६२३	स्रु क्रमोऽमिऽरवस इम्	५८६
सूचनावक्षेपणसेवासान्नसप्रतियत्र-	८८६	स्रडायासाड.	८८५
सूनेर्न ण र्याम्	७०८	सृहि गृहि शु ट जिराय्य	११२८
सूत्सुरभिपूते र्गन्धादि वातूपमानात् ४०३		स्फाय स्त्री वा	१०७८
सूर्यागल्यस्य तिष्यपुष्यस्य णामत्स्य-	२६०	स्य	२०६
सूत्राद्योदिह-क्षी-यत्सवातो न ती	१०५२	स्मिड पूड रन्जय किर गिर द्विय-	८०८

स्त्रिभ्यो घात् ध्वे मच्च	७८४	स्वप रन्व यत् प्रच्छ विच्छ याच-	११४४
सृ दृशऽननुज्ञानाप्रतिशो. सन'	८१८	स्वपो जि.	७८१
सृदूवरप्रथमदसृस्त्रयोऽङ् खे	७७८	स्वय श वि स प्रादृ भुवी डु.	११३२
स्रयैस्त्रयदि त्वतीते	८६१	स्वरादि नि चिच्च व्यम्	८४
स्यदेवाद्यद् द्विमयश्च प्रथय स्कार	११३८	स्वधीं वुरु	५३८
स्यमोर्लुक्	१६८	स्वस्य तन् पिपि	८८२
स्यमौजस् घि	८१	स्वाचयोरीरीरिह्यौ	३१
स्यसर्जन	६१७	स्वाज्ञाङ्गे	२६८
स्यात् व्यपित् किडा	५६६	स्वास्त्रोऽचि द्वि.	६२
स्यादेः सो लोप. कोऽषट्त्वरच.	२१३	स्वामीश्वराधिपतिदायादसाचि-	३०८
स्यादेऽङ्स्त्रो वा व्यथौ	६११	हन' कित् सि:	८७८
स्यादौ नवद्वीऽवे	७२०	हनगमजनखनचसामुङ् लोपो-	२३०
स्याद्यर्चुपती ण यङ् यक् टोव्यथौ	६१५	हन गम दृश विश-विन्दी वा	१०८८
स्याद्यदृदु रस्तु वेम् सन्मदीसे	७४७	हन यङ् दृशच. सिञ्जादे मिण् वा	८२२
स्यान्तस्यारात् लुप् फे	१८३	हनचरग षक्	१०१०
स्यान्तादायृदायन्त्री खिरान् ठ्वां-	५८०	हनजनाद् गमादेऽङ्.	८८७
स्योहेतौ	४२	हन सङ्ऽणविणि ज्ञिति	८०१
सङ्मिधासमायात् विन् वा	४४३	हनी वधष्टीव्यलि टीमे तु वा	६७८
सङ्धस्वस्वनडुहा ढङ् फे	१८३	हनी वा घ्नी	८२८
स्त्रिवह्नीस्त्रीऽव्गादे. म्ना	५१३	हनी ऋ स्त्री ण ण'	१८८
स्त्रिवाव मव ज्वर त्वरी वूङ्ङा-	१०३८	हन्पूषार्थमेनोऽधौ सौ शौ घं.	१८८
स्त्रि विष्णग्-देवस्य टेऽर्द्धाच्चौ कौ	१०४३	हन्षन् घृतराज्ञामुङ् लोप' णो	४३५
स्त्रेः स्यम् स्रश्च	१५२	हन्वते नैम्	१०३३
स्त्रेर्डा	१०४८	हृशोऽनिमित्तुडोऽदृश. सक् व्या-	६०५
स्त्रेर्जम् डेऽङ्सिङ्गीनामि चै स्त्रात् ११२		हसाचयोर्व्वादि	८४५
स्त्रीर्वि' फे	१०२	हसादे. सेमोऽज्ञेयदित्त्वणश्चसवधी-	५७६
स्त्रः स्त्रे रुः	५४०	हसाज्ञां दिसिर्लोपानी	६७२
स्त्रदौभ्या ध्वम्हसादेर्लोप.	१०३	हसाहा	२५०
स्वप वष घृपो डनञ्	११२५	हसाम्नानी हौ	७७०

संज्ञासूची ।

८३७

हसाज्ञोपोऽशित्वदयी	०७५	हेऽनः	२५२
हसुद्धो लोपोऽणौ	५६७	हे पूरणीप्रमाणीभ्याम्	३३१
हस्ययासीः	८७१	हेर्लोपोऽलोऽग्रीञ्	५४७
हसोऽनन्तरः सः	८५	ही भस्	२१
हसोऽनन् फः	८५	ही ढी भी	१७५
हस्य वि	७२४	ही न. सौ	१८२
हस्ते पाणौ प्राध्व जीविकोपनिषदी	७६७	हीऽस्तेरेति	८१७
हस्तेतत्तदोऽनञ्कः सेर्लोपः	७६	हौ डा वा	७३२
ह्वाक. खेर्न घं.	८३७	ह्रीप्रावीन्दनुदविन्दी वा	१०६२
ह्वाकोऽनलोपः ख्याम्	७३१	ह्री व्री री ऋयृ आख्याता पश्-	७८४
ह्वाको हिः	११७५	ह्वादे ख. कौ च	१०८२
ह्वायनः	१००४	ह्वादि रे दिः	७२६
ह्रिस् दीप कम्पाजस झिङ कम्	११२२	ह्यो वर्जि	६६७
हुभसी हेर्वि	६७१	ह्यो वच्यणौ	७२७
ह्वेः खेरनङि विः	७४८		

संज्ञा-सूची ।

संज्ञा ।		संज्ञा ।	
अक्	३	अक्	३
अच्	३	एङ्	३
अब्	३	एच्	३
अम्	३	एह्	३
अव्	७	ऐच्	३
इक्	३	क	३१६
इङ्	३	कित्	५३३
इच्	३	कौ	५२६
इत्	४	कत्	८६५
इल्	३	क्ति	१२
उङ्	८१	क	१३

खश्	३	टी	५२६
खप्	३	ठी	५२६
खस्	३	ड	३०९, ३१६
खि	५३८	ढी	५२९
खो	५२९	ढ	२८१—२८४, ३१६
ग	३१८	ढम्	३
गि	१०	ढी	५२९
गी	५२९	णङ्	३
घ	२८८, ३१६	णप्	३
घि	८१, ८२	णम्	३
घी	५२९	ण	८
घु	५३९	त	५२७
डित्	५३२	ती	५२९
व	३१८	त्य	१८
वक्	३	त्री	७९
वप्	३	थी	५२९
वी	७९	द	१४
वृत्	३	दा	५३४
व्र	३१९, ३१६	दी	९६—९९
जव्	३	व	१३
जि	५३५	वि	१७४
जप्	३	वी	७९
जव्	३	ध	२८८, ३१६
जम्	३	धि	८०
जस्	३	धु	११
जप्	३	नि	१६१
जम्	३	नी	२०
जस्	३	नु	१९
टि	९२	प	५३९

आगम सूची ।

८३८

१००	लि	१४
७८	ल्य	८८७
७८	व	५१८
७८	वस्	५
५	वि	१८
८५	व्य	८४
१५	त्रि	८
२८४, ५१८	गस्	५
८४	प	५१८
५५१	षी	७८
२०	स	५१७
५१८	स्य	८५
४	चि	८६-८०
४	स्व	५
५	ह	५१८
५५०	हव्	५
५५८, ५६०	हल्	५
५	हस्	५
६		

आगम सूची ।

संवाङ्क ।	संवाङ्क ।
२०८	आम् ५८२, ६०७
६१२	इण् ६४२, ७६०, ८८२, ९२१, ९२३
१८१	९२८, ९३०, ९३१
१५६, ५५०, ५८१, ६७२, ६८६	इम् ४१७, ४१८, ५५४, ५७३, ५८४
८४६	५८७, ५८८, ५८६, ५८८, ६०६,
१८१	६१६, ६१७ ६२३, ६२५, ६३०.

ईम्	५६१, ७२२	यक्	७२८
उम्	४१७, ४१८	म	६२
कन्	५७	मन्	८८५, १०१४, ११०१
ङ	६२, ५६५, ६१८	मिक्	८२२, ८३१
ङाम्	६८७	मुक्	८७७, ८७८, ११३७
च्यन्	५७	यक्	८८२, ८८१, ८३१
ङ	६३	यन्	७४३, ७८२, ८२४
जन्	७८२	यम्	१५१
टन्	५७	रन्	८४०
ङ	६२	रम्	७११
तन्	५७, ८८२	रिन्	८४०
न	६२	रीन्	८३०
नन्	४२६, ७८८, ७८१	खन्	७८७, ७८१, ७८२
नम्	१८६	वन्	५५३
नाप्	८५७	श	७३८
नीन्	८२६	अप्	५४१, ६७०
नुक्	१६३, १६८, १८२, २१०, २४३,	युप्	६८८
	२४४, २४५, ५६८, ६३५, ७४१	अक्	७३८
नुन्	८२७, ८२८	आ	७३८, ७६८
नुम्	११०	नु	६०१, ६२१, ७३८, ७६८
पक्	७८४	अन्	५८४, ७३८, ८२८
		सक्	६०५, ६५७
		सन्	५४, ५५, ५८८, ८४६
		सि	५५१, ६०३, ६५७
		सुम्	११३, ७५३, ७६६, ८६७
		स्यन्	१५२

आदेश-सूची ।

८४१

	संख्या ।		संख्या ।
अ	१२२, २०६, २२५, ५५६	अहन्	११६
अधी	२२६	अङ्ग	३५४, ४३२
अङ्	५६०, ७७८	आ	६, १०८, १२६, १३०, १४६, १६६,
अत्	५५५, ६६७		१६७, २१२, २२६, २४६, ६०८,
अदमुर्द्ध्व	२२५		६६५, ७६३, ७६४
अद्रि	१०४३	आकम्	२१८
अध	५२२	आङ्	२१७, २३६
अन्	३२५	आत्	१०६, २५६
अन	२०५	आन्	५८०
अनङ्	१७२	आन	७७०
अम्	१६६	आनङ्	२७१, २७२
अमुमुर्द्ध्व	२२५	आम्	१३७
अम्	१०४६	आय्	३५
अय्	३५	आर्	६
अय	१०६, ११७८, ११७९	आर	४२२
अयङ्	१३२	आल्	६
अयम्	२०३	आव्	३५
अव्	८	आव	२१५
अल्	८	आसन्	११६
अव्	३५	आह	७२३
अव	३६, ५२२	इ	११२, १२१, ५३५, ७८५, ७८६,
अटा	३५१		८१३, ८१६, ८१७
असन्	११६	इच्छ	५६७
अमुङ्	३१२	इत्	१७३, २५४, २५५, २५६, ६४०,
अस्थ	६५२		७०५
अस्माक	४३६	इन	१०६
अह	२१५	इनेय	१२१

इय्	१३५, ५८५, ५८८	एङ्	२१९
इयम्	२०३	एधि	६७७
इर्	६२८	एन	२०९
इस्	८११	एर	४२२
ई	१४९, १६१, २३६, ३८६, ४९५	ऐ	९
	५४५, ५४६, ७०१, ८१२, ८१३,	ऐङ्	२७३
	८४३, १०४९, ११०२	ऐस्	१०६
ईङ्	७७६	ओ	८, ६५३
ईयम्	५४६	ओत्	३३७
ईयुस्	५४६	ओ ९, १२९, १३०, १४५, १७९, २३४	
इर्	८१२	औङ्	२३८
उ	६९, १२१, १३८, १९४, २२९,	क	६४, ५५९, ६०२, ९७२, ९७४,
	२३५, ५३५, ६८९, १०८७		१०६३
उङ्	२४०	कङ्	२११, १०६१
उत्	१७३, ८२९	कत्	४०८, ४१२
उदन्	११६	कन्	४७४
उदीच्	२२५	कव	४१२
उर्	६२८	का	४०९-४११
उव्	१३५, ५८५, ५८८, ७१८	कि	७४६
उस्	१२९, १३०, ५६३, ६७५	की	८३३, १०४९
ऊ	१८०, २३५, ६५६, ७९६, ७९७	कीर्त्त	७७४
ऊट्	८१४, १०३९	ऊ	७४९
ऊ	५३५	कृप	६४९
ऊच्छ	५९७	ची	११८०
ल	५३५	क्षेप	४७०
ए ८, १०९, १२९, १३०, १५०, ५७९,		क्षीद	४७०
	९६९	क्साञ्	७०६, ७०७
एकाद्	३५२	खङ्	२११
एकान्न	३५२	ख्याञ्	७०६, ७०

आदेश-सूची ।

८४३

ग	५८, ६४, ५५६, ६७२-६७४	जगध	१०६१
गङ्	२११	जरस्	११५, ३७६
गच्छ	५६७	जहि	६७७
गमि	८०६	जा	५६७
गर	४७०	जिघ्र	५६७
गा	६८२, ७१३	ज्य	४७२
गि	६००	भा	४६, ६१, १७७, ५५६
गी	७१२	ज	४६, ५१, ५६, ६०, ५५६
घ	६१, १७६, १७७, ६७६	ट	४७, ६४, ५५६
घङ्	१७८, २११, ६६६	ठ	४७
घस्रु	६७३, ६७४	ड ४७, ५८, ६४, १५५, २१८, २३३, ५५६	
घि	७४८	डनू	२३३
घ्न	१८६	डनङ्	८४७
घ्नी	८२८	डभ्यम्	२१८
ङ	५१, ५६, ६०	डस्रुङ्	१८४
ङक्	४१६	डा	१२७, २३२
ङङ्	२११	डि	१६०
ङय्	८३५	डु	१४१
ङा	२०१, ३२१, ६५५, ७३२, ७४३, ७४५, ८४६, १०३१ १०४८	डौ	१२५, २००, ६०६
डि	७००, ७२६, ७३६, १०८३ १०८५	ठ	४७, ६१, १७५, १७७, ५५७
डी	६१२, ६३०, ८३४	ण	४७, ५१, ५६, ६०, १०७, ३५५, ५४६, ५७०, ६६८
डुर्	४२५	त	६४, १६५, २१८, ५५६, ५६६, ६६८, ७०३, ७०४, ७२४, ८८७, १०८६, ११२१
ङे	६११, ६१२	तङ्	७६०, ८०१
च	४६, ६४, ५५६	तव	२१५
चतस्र	१५७	तवक	४३६
चु	८२५	तातङ्	६५६
छ	४६, ६१, ५५६		
ज	४६, ५८, ६४, ५५६		

तिरश्च	२२५	नस्	११६, २२०
तिरि	१०४५	ना	१२३
तिष्ठ	५८७	नि	११४८
तिस्र	१५७	निष्	११६
तुङ्	१८१, १८५	नी (SS)	६८
तुभ्य	२१५	नु ()	५०, ५३
तृन्	१३८, १४०	नेद	४७०
ते	२२०	नेश	७४२
त्रप	४७०	नौ	२२०
त्रय'	३१५	प	६४, ५५८
त्व	२१५	पङ्	७८८
त्वद्	२१५	पद	११६, २२३
द	५८, ६४, २०८, ५५८	पस	६५२
दङ्	१८३, २४१	पश्च	५८७
दत्	११६, १०८८	पाद्	३४७, ३४८
दव	४७०	पिव	५८७
दिनि	६४६	पी	६४५, १०८०, १०८१
दे	७३५	पीष्य	७८३
दीषन्	११६	पुर	५२२
द्राघ	४७०	पृत्	११६
द्वा	३५१	प्र	४७०
घ	६१, १७७, ५७५, ७३७	व	५८, ६४, ५५८
घङ्	२३७, १०४६	वृद्ध	४७०
घम	५८७	भ	६१, १७७
धि	६७१, ७४८	भगी	२२६
धि	७३५	भर्ज	७५१
न	५१, ५८, ६०, १०५, १३४, १८२	भीष्	७८५
	२०२, २१८, २६२, ५६८, ७५८,	मू	६८२
	१०५२, १०५४, १०५८ १०६२	भी	२२६

आदेश-सूची ।

८४५

न	५१, ५८, ६०, १३४, १६०, २०४, २१६, २७४, २७५, १०६३, १०६४	व	३५, ४३, ५२, १३६, ५८८, ६६४, ७२७, १०६३
नद	२१५	वङ्	७८७
नन	५९७	वच	७२५
नम	२१५	वध	६७८
नमक	४३६	वय्	६६३
नम्र	२१५	वय	२१५
नास्	११६	वर	४७०
नि	११८०	वर्ष	४७०
नू (।)	६८	वस्	२२०
ने	२२०	वा	२२०
नीच	८१५	वि ()	१०२, १८७
य	३५, ५२, ७१, १३६, ५८८, ६८१	वि	५८६
यकान्	११६	वन्द	४७०
यच्छ	५९७	वीच	६५२
यप्	११७६	श	४६, ६७, ८१४
यव	४७०	शकन्	११६
युव	२१५	शाधि	६७७
युष्माक	४३६	शि	१६२
यूय	२१५	शीय	५९७
यूषन्	११६	शीर्षन्	११६
योस्	१०६	श्र	४७१
र	३५, ७२, ७५, ४३४, ४७३, ६०४, ६९०	श्व	६५२
रङ्	२२७, २६१	ष	४७, ६७, १११, ४३६, ५७०, ५७२ ६२५, ६३३, ६३४, ६६३, ८१६
रा	१४७	षङ्	१५४
रि	६२०	स	६५, ६७, २१४, ३३३, ३७७, ४१३, ४१४, ५६६, १०४६
री	४९७	सत्रि	१०४५
ल	३५, ४६, ५२, ८२४		

समि	१०४५	स्मात्	११२, ११४
साध	४७०	स्मिन्	११२, ११४
सीद	५८७	स्मै	११२
स्थ	४७०	स्य	१०६
स्थव	४७०	ह	८१७
स्तु	११६	हि	१०८६, ११७५
स्था	४७०*	तद्	११६
स्त्री	१०७८	ऋस	४७०

स्त्रीत्य-सूची ।

सूत्राङ्कः ।		सूत्राङ्कः ।	
आप्	२४८, २५०	जप्	२७७-२७८
ईप्	२५२, २५७, २६१-२७२, ३६८-३७२	डाप्	२५१-२५३

तद्धित-सूची ।

सूत्राङ्कः ।		सूत्राङ्कः ।	
अ	४४६	इन्	४४६
अयट्	४६१	इभ	४४६
अस्	५२२	इम	४८८
आ	५२०	इमन्	४७५
आत्	५२१	इय	४२८
आरक्	४४६	इर	४४६
आलु	४४६	इल	४४६
आहि	५२०	इष्ठ	४६६
इत	४८४	ईयसु	४६६
इन्	४४४, ४४८	ईर	४४६

तद्धित सूची ।

८४७

उर	४४६	उतर	५१०
ऊल	४४६, ४४८	उति	५०८
एदुस्	५१७	डाच्	५०१, ५०३—५०५
एन	५१८	डिन्	५०७
कट	४८२	ण	४४६
काड	४४८	नायत्य	४२७
कण्	४२८	णीन	४२८
कल्प	४७७	णीय	४१५
किन्	४४६	त	४३८, ४४५, ४४६, ४४८
कुण	४८२	तम	४६२
गीयुग	४८०	तमट्	४५२, ४५३, ४५४
गीष्ठ	४८०	तयट्	४६०
चकलस्	४८४	तर	४६२
चण्	४८८	तस्	५११
चतमा	४६५	ति	४४५
चतरा	४६५	तिषट्	४५६
चन	५२६	तु	४४५
चरट्	४८०	तैल	४८२
चशस्	४८२, ४८३	व	५२५
चसात्	४८८	त्य	५२५
चित्	५२६	त्यण्	५२५
जुलु	४८८	व	४४८, ५१३
चूत्	४४०	वाच्	५००, ५१२
चि	४८५	त्व	४३८
जातीय	४८७	घट्	४५५
जाह्	४८२	घाच्	५२३
ड	५०८	दन्नट्	५०६
डट्	४५०	दा	५१४
डतम	५१०	दानी	५१६

देशीय	४७७	वतु	४४२, ५०८
देश्य	४७७	वल	४४६
द्वयसट्	५०६	वहु	४७८
धाच्	४५८	विन्	४४३
न	४४६	श	४४६
पाश	४७९	शाकट	४९३
भ	४४५	शाकिन	४९३
म	४४६, ५२५	षड्गव	४९०
सट्	४५१	एन	५२५
नतु	४४१	एर	४९१
मयट्	४८६	शा	४१५
मावट्	५०६	षायन	४१५
मिन्	४४६	षि	४१५
य	४४५	षिक्	४१५
यु	४४५, ४४६	षीक्	४२९
र	४४६, ४९१	षोय	४१५
रूप	४६४	षा	४१५
रूप्य	४८१	स	४४६
हिं	५१५	सुच्	४८५
ल	४४६	स्तात्	५१८
व	४४५, ४४६		

—

कदन्त-सूची ।

८४८

	सूत्राङ्क ।		सूत्राङ्क ।
अ	११५३, ११५४	क्तवतु	१०५०
अक	१००५, १००६	क्ति	११४७
अथु	११४२	क्ताच्	११६५, ११६६
अन्	८८३	कु	११०८
अन	८८३, ११५८, ११६२, ११६३	क्तर	१११४
अनट्	११३४, ११३५	क्वप्	८८१, ८८३, ८८५,
अनि	११६०		८८७, ११५०
अनीय	८६७	कु	११२७
अन्त	११२८	कुक्	११२७
अल्	११३४, ११३५	कनिप्	१०३२
अस्	१०३२	कसु	१०८६, ११०३
आय्य	११२८	क्वि	११३१
आरु	११२६	क्लिप्	१०३२, १०४७
आलु	१११२	क्वरप्	११२१
इ	१०१२	ख	१०२१—१०२४
इक	११३८	खनट्	१०२६
इकवक	११३८	खल्	११६१
इवु	११३०	खश्	१०१५—१०२०
इव	११३३	खि	१०१२
इणु	११०६	खिण	१०२७
इस्	१०३२	खुकज्	१०२७
उ	११२३	घ	१०३४
उस्	१०३२	घज्	११३४, ११३५
ऊक	१११७	घुर	१११५
क	८८६	वि णनि	६६०
कान	१०८६	घ्यण्	८७०, ८७१
कि	१११८, १११८, ११४५, ११४६	ङ	११५६, ११५७
कुर	१११६	ङ्गज्	११२५
केलिम	८८८	चणम्	११८३
क्त	१०५०, १०६२—१०६५	चतुम्	११६४

तुक	१११०	नन्	१०३२
उ	१०११	य	६६०, ६७६, ६७८, ६८५, ११५२
टक्	१०१०, १०४०	व	११२२
ड	६६७, ११३६	ख	१११६
डर	११३६	वल्दि	१०३२
डु	११३२	वर	११२०
ण	१०००, १००१	विच्	१०३२
णक	६६०	विट्	१०३०
णन्	११४१	विष्	१०२८
णनट्	१००३	श	६६८, ६६९, ११५१
णि	११५६	शत्	११००
णिन्	६६३	शान	११००, ११०४
णि न	११४०	षेक	१००२
तव्य	६६७	षष्	१००६
तिक्	१००७	षाक	११११
ढन्	६६०	णक्	११०७
व	१०३२	सक्	१०४७
विमक्	११४३	सु	११०८
यक	१००३	स्यट्	११०५
नङ्	११४४	समान	११०५

स्त्रीत्य समासान्त तद्धित-कृदन्तेतर प्रत्यय—(धात्ववयव)—सूची ।

	सूत्राङ्क ।		सूत्राङ्क ।
आय	५६१, ५६२, ६३७	ह्य	८४५, ८४८, ८५३
ईयङ्	५६१, ५६२	जि	७७३, ७७७, ८५५, ८५८
काभ्यक्	८४२	जिङ्	५६१, ५६२
क्य	८४३, ८४५, ८४७, ८५४	यङ्	८२०, ८२१, ८३६
कि	८४८-८५०	सन्	६३०, ८०३